Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл август 1 среда

№ 175 (14375)

1925 чылда үндезилеттинген

Өртээ 3 кеп.

СЭКП обкомунда, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде, профоблчөвүлелде болгаш БАЛКЭ обкомунда

ЧАРЫШТЫ УЛАМ КАЛБАРТЫР

1990 чылдың бирги чартыында районнарның болгаш хоорайларның, үлетпүр бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының, тудуг, транспорт болгаш харылзаа, садыг болгаш чоннуң коммунал-амыдырал хандырылга коллективтериниң аразында социалистиг чарыштың түңнелдерин үндүрген.

1990 чылдың бирги чартыында республиканың улус ажыл-агыйын социал талаже угландырары уламчылаан дээрзин СЭКП обкомунуң бюрозу, республиканың Министрлер Чөвүлели, профоблчөвүлел болгаш комсомол обкому демдеглээн. Үүрмектеп садар бараан саарылгазында, чоннуң хереглел бараанарын бүдүреринде болгаш чонга өртек-хөлезилиг ачы-дуза чедиреринде эки көргүзүглер чедип алдынган. Ажыл-агыйны чорударының экономиктиг хевирлерин ажыглаары бүдүрүлгелерде болгаш каттыжыышкыннарда калбарып турар.

Ындыг болзажок улус ажыл-агыйын хөгжүдеринде хожудаашкыннар ажып эртинмээн.

Эрткен чылдың ол үезибиле деңнээрге үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли 3,4 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 1,9 хуу кудулаан. Үлетпүр бүдүрүлгелериниң чартык кезии бүдүрүлге хемчээлин, оларның 40 хуузу күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн кудулаткан. Эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге арыг орулга алыры 3,4 млн. рубльге (32,9 хуу) эвээжээн. Продукция чорудуп бээриниң керээде көрдүнген хүлээлгелери-биле катай алырга продукция бүдүрериниң планы ниитизи-биле 94,8 хуу күүсеттинген. Продукция чорудуп бээр талазы-биле үлетпүр бүдүрүлгелериниң өрези 4240 муң рубль ашкан. Бажың тудар комбинат, «Тыва даг-дүгү» үлетпүр-тудуг комбинады, Улуг-Хемниң ыяш үлетпүр ажыл-агыйы, «Тыва агроүлетпүр тудугнуң» демирбетон кылыглар заводу, даарапылга-трикотаж фабриказы болгаш өске-даа бүдүрүлгелер хереглекчилерге продукция чорудуп бээриниң талазы-биле керээде көрдүнген хүлээлгелерин күүсетпээн.

Республиканың тудуг организациялары кол фондуларны ажыглалга кииририниң чыл планын 17,3 хуу, а чартык чыл планын 54,6 хуу күүсеткен. Олар тудуг-монтаж ажылдарының чылда көрдүнген лимидин чүгле 34,9 хуу ажыглаан, ол дээрге эрткен чылдың бирги чартыында турганындан 11,2 хуу эвээш боор турар.

Нинти ажыглалдың автотранспорту 5,1 млн. тонна чүъкту сөөрткен, ол дээрге эрткен чылдың бирги чартыында турганындан 267 муң тонна эвээш.

Үүрмектеп садар бараан саарылгазының планын «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынның, Саян-Шушенск ГЭС-тиң ажылчын хандырылга килдистери, «Фармация», «Тыва чурт үлетпүрү», «Тыва автотранс» каттыжыышкыннар, «Тыва арга-ыяш ажыл-агыйы» бүдүрүлге-девискээр каттыжыышкыны болгаш совхозтар күүсетпээн.

«Тыва кобальт» комбинат, «Тыва тудуг» каттыжыышкын, «Тыва тараа үлетпүр» каттыжыышкыны, Агроүлетпүр эвилели, профоблчөвүлел, спорт комитеди чонга ачы-дуза чедиреринин планнарын күүсетпээн.

Бүдүрүлгелерни болгаш каттыжыышкыннарны эргелеп башкарары бексыраанындан база ажыл-агыйлар аразында харылзааларны үреп турарындан болгаш бүдүрүлгениң база күш-ажылдың сагылга-чурумунуң кудулаанындан республиканың экономиказында четпес чүүлдер тургустунуп кээп турар.

1990 чылдың бирги чартыының социалистиг чарыжының тиилекчилери деп санааш, СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелиниң, профоблчөвүлелдиң болгаш комсомол обкомунуң шилчиир Кызыл туктарын дипломнар болгаш акша шаңналдары-биле кады тыпсыры болза:

Районнардан болгаш хоорайлардан

Керээ ёзугаар продукция чорудуп бээриниң планын 100 хуу күүсеткен, продукция хемчээлин өстүрериниң темпизин 117,4 хуу хандырган болгаш күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң планын 118,8 хуу, үүрмектеп садар бараан саарылгазының планын 106,9 хуу, чонга ачы-дуза чедирериниң планын 114,1 хуу күүсеткен **Кызыл район.**

Үлетпүр бүдүрүлгелеринден

Керээ ёзугаар продукция чорудуп бээриниң планын 100 хуу күүсеткен, продукция хемчээлин өстүрериниң темпизин 104,2 хуу хандырган, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң планын 109 хуу, арыг орулга алырының планын 110 хуу күүсеткен **Кызылдың даарапылга фабриказы.**

Тудуг организацияларындан

Планнарын, социалистиг хүлээлгелерин күүсетпээнин, тудуг бүдүрүлгезиниң өзүлдезиниң темпизин кудулатканын барымдаалааш, шаңналдыг черлерни тывыспас.

Шеф дузазын көргүзүп турар тудуг организацияларындан

Тудуг-монтаж ажылдарының планын 124,2 хуу күүсеткен **№ 7 көвүрүг тудуг отрядының тудуг участогу.**

Транспорт болгаш харылзаа бүдүрүлгелеринден

Пассажирлер аргыштырарының планын 107,6 хуу, чүък сөөртүлгезиниң планын 136,8 хуу, өртек-хөлезилиг ачы-дуза чедирериниң планын 175 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң планын 102,3 хуу, орулга алырының планын 105,1 хуу күүсеткен **Тываның авиабүдүрүлгези.**

Садыг организацияларындан

Бараан саарылгазының планын 108,6 хуу, ниитиниң чемненилге черлериниң планын 107,9 хуу, орулга планын 120 хуу күүсеткен **Мөңгүн-Тайга райпозу.**

Коммунал-амыдырал хандырылга бүдүрүлгелеринден

Өртек-хөлезилиг ачы-дуза чедирериниң планын 102,9 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң планын 116,2 хуу, орулга планын 157,2 хуу күүсеткен **«Тыва коммунэнергонуң» септелге-бүдүрүлге бүдүрүлгези.**

Кызылдың мебель фабриказының, «Чадаана агроүлетпүртранс» транспорт бүдүрүлгезиниң, «Тыва агросервис» каттыжыышкынның, Кызылдың аъш-чем бараанар садыының, Мөңгүн-Тайганың амыдырал хандырылга комбинадының коллективтериниң эки ажылдаанын демдеглээр.

СЭКП обкомунуң килдистери, республиканың Министрлер Чөвүлели, партия, совет, профэвилел болгаш комсомол органнары болдунган хожудаашкыннарны чайладыр дээш чогуур хемчеглерни алыр, арендаңы, коллективтиг болгаш өг-бүле кереэлерин, кооператив өнчүзүнүң янзы-бүрү хевирлерин база коллективтиг болгаш хууда идиг бериишкинни калбаа-биле ажыглап, социалистиг чарышты калбартып тургаш, бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш каттыжыышкыннарның долу күчүзү-биле ажылдаан турарын чедип алыр. Курлавырлар камнап алыр, чиг этти болгаш материалдарны камнаар, күш-ажылдың улуг чарыгдалдарын болдурбас болгаш ажыл-агыйжы эвес чоруктарны болдурбазынче кичээнгейни күштелдирер.

Чаа Эвилел керээзин белеткеп турар үеде эвилел болгаш республика органнарының саң-хөө-кредит айтырыгларының талазы-биле кады ажылдажылгазының дугайында

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизиниң

Ч А Р Л Ы Ы

Рынок экономиказынче шилчиишкин, эвилелдешкен республикаларның суверенитедин быжыглаары болгаш хөгжүдери чуртка саң-хөө болгаш кредит-акша харылзааларын үндезини-биле эде тургузарын негеп турар. Чамдык эвилелдешкен республикаларда саң-хөө болгаш банк системазын эде тургузар талазы-биле тодаргай хемчеглерни боттандырып эгелээн. Күрүнениң тускайжыттынган банк албан черлерин коммерция банкылары кылдыр эде тургузуп, күрүне банкыларының ролюн бедидип, хамаарышпас чорууп быжыглап, харысалгазын күштелдирип эгелээн. Бо бүгү боттуг чүүлдерге дугжуп турар.

Ооң-биле чергелештир республика болгаш эвилел органнары республикаларның ССР Эвилелиниң иштинге тургустунуп келген боттуг экономиктиг харылзааларын болгаш кады ажылдажылгазын, а ол ышкаш бүгү чурттуң болгаш хамаатыларның үр хуусаалыг эрге-ажыктарын өөренип көрбейн шиитпирлерни хүлээп ап турар.

Боттуг эвес угланыышкыннарны баш удур болдурбазы, күштерни чайладып болбас сорулгаларны шиитпирлээринге каттыштырары, ниити эвилел рыногун хевирлеп тургузары-биле ССРЭ-ге саң-хөө-кредит харылзааларын организастаарынга чаңгыс аай принциптерни болгаш көрүүшкүннерни ажылдап кылыры база оларны Эвилел керээзин белеткээринге ажыглаары чугула боор турар. Ол сорулгаларга дүүштүр **доктаадырым болза:**

1. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели эвилелдешкен республикалар-биле кады чаа Эвилел керээзиниң чүүлү болур саң-хөө-кредит болгаш өске-даа экономиктиг айтырыгларны ханызы-биле ажылдап кылырын калбартыр.

Чаа Эвилел керээзин чарарынга чедир тургустунуп келген саң-хөө болгаш банк системазын үрей бээр хоойлужудулга актыларын хүлээп алырын болгаш ажыглаарын болдурбазын эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтеринге сүмелээр.

2. Ниити саң-хөө-акша политиказын каттышкан банк системазын эргелеп башкарарын ажылдап кылыры-биле Эвилел керээзин чарарынга чедир үеде ССРЭ-ниң Күрүне банкызының чөвүлелин ССРЭ-ниң Күрбанкызының баштаар черинин даргазы, эвилелдешкен республикаларның күрүне банкыларының удуртукчулары составтыг кылдыр тургузар. Бо ажылга суверенниг эвилелдешкен республикаларның эрге-ажыктарын, ССРЭ-ниң Күрүне банкызының системазының чаңгыс аай чорууп хандырарының чугулазын удуртулга болдурар.

ССРЭ-ниң Күрүне банкызының дугайында Хоойлунуң төлевилелин белеткээри-биле кады ооң отчёттуг болурунуң дугайында айтырыгны сайгарып көөрүн ССРЭ-ниң Дээди Совединге саналдаар.

Чаа Эвилел керээзин чарлыже чедир амгы үеде күштүг боор турар хоойлуларда көрдүнген ССРЭ банкызының чээли бээриниң болгаш санажылгалар кылырының чурумун хевээр арттырар.

3. Чурттуң чаңгыс аай акша системазын үрээри, хагдынчак саарылгалыг республика акшаларын доктаадып кииреери багай социал-экономиктиг уржуктарлыг болу бээринче эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтериниң кичээнгейин угландырып тур мен. Чурттуң саң-хөөзүн экижидеринге бүгү эвилелдешкен республикаларның ниити күжениишкини, бот-боттарының аразында дугуруштунган акша болгаш саң-хөө-бюджет политиказын идепкейлиг чорудары чугула.

1991 болгаш ооң дараазында чылдарда бюджеттерни ажылдап кылырда оларның ыяк балансылаттынган турарын чедип алырын, үндүрүг онаарының чаа хоойлуларын удуртулга болдурарын эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтеринге саналдап тур мен.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва. Кремль. 1990 чылдың июль 29.

СИГЕН-ДАА ЭЛБЕК-ЛЕ, А БЕЛЕТКЕЛИ...

Бистиң Тожуда «Май 1» совхозтуң девискээринде оът-сиген-даа хөлбеңнээр ийин. Кезип, бөлүп-ле шыдаар чүве болза. Ынчалзадаа мал чеминиң белеткелинче кичээнгей, тоомча чогун кайгаар-дыр мен. План улуг: 1260 тонна сиген, 4257 тонна силос болгаш өске-даа чемнерни белеткээр.

Ажыл-агыйда мал чеми белеткээр 5 звенону тургускан. Олар июль 3-5 аразында тус-тус черлеринде барып четкилээн. Ынчалзадаа темп дыка куду боор турар. Сес чүс ажыг тонна силос, 100 тонна ажыг сигенниг бис.

Мооң чылдагааны чүдел? Ак-Хем, Арыңда звеноларында улуг класстарның өөреникчилери ажылдап турар. Ол черлер совхоз төвүнден эң-не ырак. Ында удуртулга кошкак, ынчангаш звено нежигүннери сууржe чанып келгеш, хөй ажыл хүнү үзүп туруп берди. Өске-даа бригадаларда ажылчыннар чанаттаар чүүлдер бар. Сиген белеткээр аяс хүннерде силос салыры база элдептиг, ону аргалыг-ла болза чаъстыг хүннерде салза. А аяс хүннерде сигенни бөлер, сараатаар ужурлуг. Эрткен чылдың бо үезинде барык 200 ажыг тонна сигенни сараатаан турган.

Ий суурда ажыл чок аныяктар хөй. Оларны звено кылдыр чыгкаш, хол кадыры-биле чүге сигеннедип болбазыл? Хөй сиген үнген Кызыл-Арыгда звено безин барбаан, а сиген дыка чаагай. Ол ышкаш Балдырганныгда база ындыг.

Сиген белеткээриниң эңне таарымчалыг үези эртип тур. Бир ай дургузунда ол хире-ле эвээш сиген белеткеп алган болганда, ниити планны канчап күүседирил? Сигенчи бригада, звеноларда дирекцияның, профкомнуң, кожээ Советтиң төлээлери барбайн тур. Мындыг негелде чок боорга, темп оожум болуру чугаажок.

Дмитрий АИР-САНАА.
Тожу район.

БОТТАРЫ КИРЖИП...

Кызыл районнуң девискээринге бо чайын чаъс барык чагбаан, ынчангаш оът-сиген эвээш үнген. Келир кыжын мал-маганга бээр сигенни шыдаар шаа-биле курлавырлап алыр дээш районнуң ажыл-ишчилери бар аргаларны ажыглап турар.

«Ээрбек» совхоз «Алдан-Маадыр» совхозтан эрткен чылгы 100 тонна сигенни садып алган. Бо хүннерде ол сигенни тырааш, Ээрбекче сөөртүп турар. Каң-оол Дондуптуң удуртканы малчыннар звенозу баштайгы ээлчегде барып ажылдаан. Малчын бүрүзү 5 машина сигенни тырааш, кыштаанга чедирип алыр ужурлуг. Чай дээрге малчыннарга чымыштыг ажылдың үези болгай. Хөйну семиртир, одарладыр, сиген кезер, хой тарып боозадыр дээш, кылырла ажыл хөй. Мындыг чай чок үеде ырак-узак черде чеде берген улус болгаш, тракторист Александр Суңдуй, малчыннар Эрес-оол Ондар, Виктор Монгуш, Виктор Ондар, звенонуң удуртукчузу Каң-оол Дондуп олар демниг ажылдап, боттарының үлүүнге хамааржыр сигенни дүрген тырып, сөөртүп алгаш чавар дээш шалыпкын ажылдап турарлар.

Эрги сигенни пресс-биле тырып турар малчыннарны көөрге, мындыг айтырыглар сагышка кирер. Ырак черже чүге ыяап-ла малчыннарны чоруткан ыл? Оларның аал-оранында кылыр ажыл чок бе? Чиңзэлээрге, одарны каш катап солуп тургаш, хойну шырак кылдыр семиртир одарладып алыр болза, кыштаглаашкынны хүр эрттиреринге дөгүм болбас бе? Азы Ээрбекте ажылчын күш чедишпес апарганы ол бе? Бир эвес чаа сиген кезип алыр дээн болза, ону эки шынарлыг кылдыр белеткээр дээш малчынның боду киржири ажыктыг болбайн аан.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ЧУРУКТАРДА: тракторист Александр Суңдуй, малчыннар сиген тырып тур.
Авторнуң фотолары.

Т Ы В А – Х А К А С И Я

Тыва АССР биле Хакас АО-нуң аразында 1990 чылдың бирги чартыында социалистиг чарыштың түңнелдери

	План күүселдези (хуу) Тыва АССР	Хакас АО
ҮЛЕТПҮР		
Керээлиг хүлээлгелериниң күүселдези	94,8	99,3
КҮРҮНЕГЕ КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ ПРОДУКЦИЯЗЫН САТКАНЫ		
Мал болгаш куш аймаа	103,7	105,7
Сүт	91,7	104,5
Дагаа чуургазы	117,1	112,0
Дүк	199,2	110,5
ТУДУГ		
Капитал салыышкыны	35,2	39,3
Тудуг-монтаж ажылдары	35,1	38,3
Кол фондуларны ажыглалга кииргени	16,5	16,8
Чурттаалга тудуун ажыглалга кииргени	24,2	30,6
ТРАНСПОРТ		
Ниити ажыглалдың автотранспорту-биле чүък сөөртүлгези	97,4	100,6
САДЫГ		
Бараанны үүрмектеп сатканы: Ниити хемчээли	108,4	107,7
ӨРТЕКТИГ АЧЫ-ДУЗА		
Өртектиг ачы-дузаны чонга чедиргени	103,5	105,2

(Түңнелдерни республиканың Статистика эргелелиниң медээзинге үндезилеп, парлаан).

БАР-ЛА БОЛЗА САДЫП ААР БИС

Бо чылын республиканың девискээринде оът-сигенниң багай үнгени-биле малга быжыг чем-суурну тургузуп алыры бергедээн. Ынчангаш совхозтар директорлары черчерлерге барып, кайда сиген барын дилеп, күш-ажылчы коллективтериниң чөвүлелдеринге ол айтырыгны чугаалажып турар. Бистиң корреспондентивис Каа-Хем районнуң «Совет Тыва» совхозтуң директору Биче-оол Кыргысович Монгул-оол-биле чугаалашкан.

— Биче-оол Кыргысович, силерниң совхозтуң девискээринде бо чылын өл дүшпээн-дир. Кайнаар-даа көөрге өртең сарыг чүве. Мал чемин канчаар белеткеп алыр бодап тур силер?

— Мал чемин белеткээр талазы-биле планывыс улуг. Сигенни 2800, силосту 3000, сенажты база 3000 тонианы белеткээр хүлээлгелиг бис. Чиңге-Дагның сигени чылдың-на бистерни чемгерип турган. Ам оон кижи алыр чүве чок. Шуут кургаг хову болган. Алаактарда болгаш ортулуктарда база ындыг. Инек оъттаар чер безин чок. Бергедежип тур бис. Бо хүннерге чедир чүгле 60 хире тонна сиген белеткеп алдывыс. Энир чылын бо үеге чедир безин планывыстың чартыын күүседип алган улус бис.

— Кандыг хемчеглер алыр бодап тур силер?

— Эрткен пятницада совхозтар директорларының хуралы болган. Анаа шыңгыы чугаалаан чүве. Тбилисиден келген улус бистерни бир тонна саванны 120 рубль-биле садып ап болур силер дээр чорду. Ону санап, түңнеп олурарымга бир тонна саванны чүдүрүп, дүжүрүп сөөртүрүнге 170-180 хире рубльди чарыгдаар болдувус. Ол черле болдунмас айтырыг болду. Бодум Тес-Хем районнуң шынааларынга барып, ында оът-сигенни көрүп чордум. База-ла багай болду. Оон Красноярск край кирип чордум. Ермаковск районнуң Щетинкин аттыг совхозтуң дирекциязы-биле чугаалаштым. Ажырбас, сиген, силосту бээр бис диди. Ынчаарга бистиң эргелекчивиске чиик машинадан тып бээр силер, азы тараа кезер бир комбайндан бериңер деп негелде салыр боор чорду. Оларның негелделерин районнуң агроүлетвүр каттыжыышкынынга чугаалаан мен. Өөрениш көөрүн кызыдар бис дээн чүве.

— Сиген чок дээш суурга олурар эвес, оон ыңай кандыг хемчеглерни ап болур силер?

— Малга быжыг чем-суурну белеткеп алыр дээш күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелинге чугаалажып турдувус. Оон мындыг түңнелге келген бис. Республиканың девискээринде турар сигенниг совхозтан бир тоннаны 100 рубль-биле садып алырын дугуруштувус. Ол чүгле бирги сорттуң сигени турар ужурлуг. Ийиги болгаш үшкү сорттуң сигеннерин 80 база 70 рубль-биле садып ап болур бис. Ынчангаш сигенниг совхоз бар болза, бистиң-биле кереэни чарып ап болур. Бир эвес техника чок болгаш кижи күжү чедишпес болза, боттарывыс хандыртынып ап шыдаар бис. Бис кайы-бир совхоз-биле кереэ чарып алыр болзувусса, бүгү чарыгдалдарны боттарывыска ап болур бис.

— Сигенни сорт аайы-биле садып алыр деп турардыр силер, ону шилип, хынаптар хире специалистериңер бар бе?

— Бистиң улустарывыс бар. Сиген-не бар болза, акшазын туда санап бээр бис. Кызыл хоорайның чурттакчылары-даа болза ажырбас. Чеже хире сиген белеткеп бээр болдур, садып алыр бис.

Беседаны Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ кылган.

Төрээн чуртувуста

ЧЕРЕПОВЕЦ. (Вологда область). Улус депутаттарының Череповец хоорай Совeди ук хоорайны долгандыр турар черлерни хоорайның өнчүзү кылдыр санаар дугайында доктаалды хүлээп алган. Ынчангаш ам бо хоорайның девискээринге мооң мурнунда күштүг боор турган чер ажыглалының дугайында янзы-бүрү шиитпирлер күш чок апарган.

Хоорай Совединиң депутаттары Череповецтиң агаар-бойдузун арыг болдурары-биле ындыг шиитпирни хүлээп алган. Мооң мурнунда янзы-бүрү министерстволарга болгаш ведомстволарга хамааржыр бүдүрүлге черлери боттарының туралааны-биле-ле янзы-бүрү тудугларны кылып, хоорайның кудумчуларынга, сесерликтеринге оңгарларны болгаш траншеяларны казып турган.

Ам ындыг эвес. Кандыг-бир тудуг кылыр апарза, ооң экология талазы-биле хоорайга хора чедирбезиниң дугайында эксперттерниң документизин күүскомга эккеп көргүзер. Бир эвес ол бүдүрүлге хоорай агаарынга хирбокту чедире бээр болза, ону туттурбас. А тудуг кылыр черни ыяап-ла арендалап алыр.

ЛЕНКОРАНЬ (Азербайджан ССР). Чурттуң мурнуу талакы районнарында шайның ийиги дүжүдүн ажаап ап эгелээн. Ленкораньның шай өстүрүкчүлери баштайгы дүжүттү ажаап алгаш, үнүштерни эки чемгерип, ажаап-суггарып келгениниң түңнелинде ийиги дүжүт багай эвес болган. Ында шай болбаазырадып кылыр 12 фабрика ам безин чиг эт-биле бүрүн хандыртынган.

ЖИТОМИР. Область төвүнде чурттаалга бажыңнары тудар талазы-биле чаа ассоциация тургустунган. Ында он ажыг тудуг бүдүрүлгелери болгаш организациялары каттышкан. Бо чаа тудуг организациязын Житомирниң силикат кылыглар заводунуң баазазынга үндезилеп тургускан. Силикат заводу бодунун долу күчүзү-биле ажылдап турар болганындан ооң кылганы тудуг материалдары үргүлчү артыкшылдыг боор турар. Ол материалдарны ажыглап тургаш, ассоциацияда каттышкан тудуг организациялары чурттаалга бажыңнарын кылып турар.

Амгы үеде ниитизи-биле 400 квартиралыг чурттаалга бажыңнарын тудуп турар.

РОВНО. Ровно областың шевер холдуг механизаторларының чогаадып кылганы бичии тракторларның делгелгезин «Ровно» агрокомбинат чоокта чаа эрттирген. Анаа херээн болбаазырадып кылырындан, үнүш олуртурундан эгелээш, кудуктан суг сордурар, одаар токпак хирээлээринге чедир янзы-бүрү ажылдар кылыр бичии тракторларны көргүскен. Ол техниканы кодээ ажыл-агый машиналарының эргижирээн болгаш артык кезектеринден чыып кылган.

Делгелгениң бир негелдези болза кылган тракторларының төлевилел документилерин ыяап-ла кергүзери болган. Чүге дээрге кым кандыг тракторну кылып алырын күзээр болдур, анаа ооң төлевилелин, шыйыг-чуруун садар кылдыр доктааткан турган.

ЛЬВОВ. Область төвүнүң Шевченко районунда ажылдап турар кооператорлар назылап кыраан болгаш чааскаан арткан чаңгыс чер-чурттугларын хайгааралга алган. Эвээш орулгалыг ындыг кижилерге акша дузаламчызын көргүзери-биле кооператорлар район банкызында тускай агар санны ажыткан.

Ажылдап турар кооператив бүрүзү алган орулгазының бүдүн чартык хуузун ынаар шилчидип турар. Ынчангаш ол түп чыл дургузунда 120 муң рубль ажа бээр. Ол акша-биле назылаан кижилерниң пенсиязынга айда-ла чүс рубль болур кылдыр немелде төлевирни кылыры көрдүнүп турар.

(СЭТА).

ЧАРТЫК ЧЫЛДЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

1990 чылдың бирги чартыында ССРЭ-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдези

Бо чылдың бирги чартыында улус ажыл-агыйының хөгжүлдези дески эвес болган. Ооң структуразының эде тургустунуушкуну, социал эде кылыышкыны уламчылап турган деп, 1990 чылдың бирги чартыында ССРЭ-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында ССРЭ-ниң Статкүркомунуң дыңнадыында чугаалап турар. Чоннуң хереглелиниң үлетпүр бараанарының бүдүрүүшкүнү өскен. Ажыл-агыйны чорударының амгы үедеги хевирлерин ажыглаары калбарган.

Ындыг турбуже, экономиканың экижидери ам-даа чедип алдынмаан. Улус ажыл-агыйының хөгжүлдезинде кризистиг байдал күштелген. Нийтилел бүдүрүлгезиниң өзүлде темпизиниң хемчээли болгаш ажыктыы кудулаан. Бүгү деңнелдиң ажыл-агыйларының эргелеп башкарылгазы дорайтаан, күш-ажылдың болгаш бүдүрүлгениң сагылга-чуруму чавызаан, чиг эттиң, материалдарның болгаш четчелээр кылыгларның эң чугула хевирлерни даштыкыдан сөөртүрү кызырылган. Инвестиция адырында боттуг өскерилгелер болбаан. Бүдүрүлге хемчээлин кызырган чорук материалдыг адырның арыг орулгазын эвээжедиринге чедирген, ооң бюджетче саналгазы кызырылган. Продукция бүдүрүлгезинге деңнээрге күш-ажыл төлевири мурнай өзер чорук уламчылавышаан, ол чүүлдер хереглел рыногунда байдалды нарыыдадып турар. Акшаның артыкталыр чоруу өскен. Чоннуң хереглел бараанарының болгаш ачы-дузаның өртек-үнези өзүп турар. Рубльдиң садып алыкчы аргазы кудулаан. Даштыкы садыг балансызында артыышкын эвээш.

Национал нийти продукция бо чылдың бирги чартыында, эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, бир хуу, бүдүрткен национал орулга — 2 хуу, нийтиниң күш-ажылының бүдүрүкчүлүү — 1,5 хуу кызырылган.

Бо чылдың бирги чартыында арендага 1,9 муң үлетпүр бүдүрүлгелери (1,3 миллион кижи), 150 ажыг тудуг трестери, 450 хире тудуг эргелелдери, 23,4 муң магазиннер болгаш нийтиниң чемненилге черлери, амыдырал хандырылганың 178 каттыжыышкыннары, амыдырал хандырылга бажыңнары, 1410 ательелер, амыдырал хандырылга мастерскаллары, нийти ажыглалдың автомобиль транспортунуң 397 бүдүрүлгези (230 муң ажыг кижи) ажылдап турган. 1990 чылдың июль 1-де чуртта 29,5 муң тараачын (фермер) ажыл-агыйлар ажылдап турган. Бо чылдың дүжүдүнге кодээ ажыл-агый культураларын 121 муң гектар шөлге тараан.

Кооперативтерде ажылдап турарларның саны 1990 чылдың бирги чартыында, эрткен чылдың бирги чартыындан, 1,7 катап өскен, олар 30 миллиард хире рубльдиң продукциязын бүдүрген (ажылын кылган, ачы-дузазын чедирген). Хууда күш-ажыл чорудулгазынга хаара туттунганнарның саны (дакпырлап турарларны киириштирерге) 0,5 миллион кижи болуп турар.

Күрүне бюджединиң дефицити 1990 чылда 60 миллиард рубль кылдыр көдүнген. Күрүне бюджединиң чарыгдалының орулгадан херек кырында ажып турары бо чылдың беш айларында 9,1 миллиард рубль болган. Эвилел бюджединиң дефицити 19,4 миллиард рубль болган болгаш эвилелдешкен республикаларның бюджединиң чогумчалыг артыышкыны 10,3 миллиард рубль болган. Күрүнениң иштики өреэзи июль 1-де 420 миллиард рубль болган.

Улус ажыл-агыйы (кедээ ажыл-агый организациялары, күрстрахование, хереглекчилер кооперациязы чокта) бирги чартык чылда 102,8 миллиард рубль арыг орулганы алган, ол дээрге эрткен чылдың деңнелинден 4,2 миллиард рубльге азы 3,9 хуу эвээш. Үлетпүр бүдүрүлгелериниң арыг орулгазы 63,0 миллиард рубль болган, азы эрткен чартык чылдаазындан 3,8 миллиард рубль эвээш болган. Социал комплекстен аңгыда, бүгү адырларда арыг орулга эвээжээн.

Июнь 1-де Күрүне бюджеди 183,9 миллиард рубль болган (бирги чартык чылдың планының 80,9 хуузу). Январь—июнь айларда бюджетче күрүне бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының арыг орулгазындан (орулгазындан) 55,4 миллиард рубль төлевирни шилчиткен (бирги чартык чылдың планының 93,7 хуузу), ол дээрге эрткен чылдың бо үезинден 2,4 миллиард рубль эвээш. Бюджетче саарылга үндүрүүнден 60 миллиард рубль кирген (бирги чартык чылдың планының 102,9 хуузу), ол дээрге эрткен чылдың бирги чартыындан 10,4 хуу хөй.

Беш айларда күрүне бюджединиң чарыгдалдары 193,0 миллиард рубль болган (бирги чартык чыл планының 74,9 хуузу). Олардан улус ажыл-агыйынга чарыгдалдары 38 хуу болган, эртемге — 2 хуу, социал-культура хемчеглеринге — 33 хуу, камгалалга — 16 хуу, эргелеп башкарылгага болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнар тударынга — 3 хуу, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы акшаландырарынга — 5 хуу болган.

Акша үндүрүлгези 1989 чылдың бирги чартыынга деңнээрге 9 хуу ашкан.

Чурттакчы чоннуң акша орулгазы 300,4 миллиард рубль болган болгаш 1989 чылдың январь — июнь айларга деңнээрге 12,9 хуу көвүдээн (чылда планнааны болза — 7,1 хуу турган). Улус ажыл-агыйында ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның айда ортумак ажыл төлевири 1990 чылдың бирги чартыында 257 рубль апарган, эрткен чылдың бо үезинде 236 рубль турган: колхозчуларның күш-ажыл төлевири 166 турганындан 187 апарган.

Күрүне бюджединиң күсели-биле төпчүттүнген хемчеглерни боттандырганының түңнелинде эрткен үеде Соңгу чүктүң экономиктиг райоңнарында, Ыраккы Чөөн чүкте, Сибирьде, Казах ССР-де болгаш өске-даа черлерде турар библиотеканың, клуб албан черлериниң, музейлерниң болгаш делгелгелериниң; күрүне арбитражының органнарының; хөмүр-даш, сланец үлетпүрүнүң болгаш шахта тудуунуң база өске-даа черлерниң ажылдакчыларының ажыл төлевирин өстүрген. Чурттакчы чон хереглелдиң нийтилел фондузунуң төлевирлерин болгаш чиигелделерин 93 миллиард рубль түңге алган, ол дээрге эрткен чылдың бирги чартыындан 7,4 миллиард рубль хөй.

Бараан садарынга болгаш ачы-дуза төлээринге чурттакчы чоннуң чарыгдалдары (негелде чарыгдалдары) 14,2 хуу өскен. Аъш-чем продуктуларын садып алырынга ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның өг-бүлелериниң чарыгдалы эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге 5 хуу, колхозчуларның өг-бүлелериниң — 7 хуу; үлетпүр бараанарын садарынга — түс-түсга 17 болгаш 13 хуу көвүдээн.

Бараанның болгаш ачы-дузаның өртээ өскен, оларның каттышкан индекизи бирги чартык чылда 102,8 хуу четкен. Үлетпүр бараанарының өртектери 5 хуу бедик апарган, өзүлде барык бүгү хевирлерге болган.

Аъш-чем продуктуларының хөй кезииниң күрүне өртектери өскерилбээн. Ооң-биле чергелештир картофель, ногаа, чимис өртээ илдеки-биле өскен. Нийтизи-биле аъш-чем бараанарының өртектер индекизи 101 хуу болган. Колхоз рыногунуң өртектери эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге 18 хуу өскен.

ССРЭ-ниң Ажаалга банкыларында чурттакчы чоннуң салыышкыннары июль 1-де 353,9 миллиард рубль болган, ол дээрге чыл эгезинде турганындан 16 миллиард рубль хөй. Май—июнь айларда салыышкыннардан акша уштуру дыка дүрген көвүдээн.

Чурттуң күш-ажыл курлавырлары 1990 чылдың июль 1-де 164 миллион кижи ашкан. Ажыл-чорудулганың бүгү адырларында 136,6 миллион кижи четкен. Улус ажыл-агыйында хаара туттунмайн, өөренмейн турар, а күш-ажыл кылып шыдаар кижилерниң саны 8 миллион ажып турар.

Январь — февраль айларда болгулаан массалыг забастовкалардан база националдар аразының болгаш социал-политиктиг чөрүлдээлерден улус ажыл-агыйынга ажыл шагының чидирии 9 миллион кижи-хүнү четкен. Сөөлгү үеде ол чорудулга соксаш кынны берген, ынчангаш бирги чартык чылда чидириг нийтизи-биле 10 миллион кижи-хүнү болган, ол дээрге хүннүң-не ажылдаар черге 75 муң кижиниң келбейн турганынга деп, ооң чидириг 0,9 миллиард рубль болган.

Садыгже 182,6 миллиард рубльдиң бараанын чоруткан, азы эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге 13,4 миллиард рубль (7,9 хуу) хөй. Даштыкыдан бараанар эрткен чылдаазындан 1,3 катап хөй келген. Садыгже чорутткан бараан курлавырларының нийти хемчээли үүрмектеп садар бараан саарылгазын 29,4 миллиард рубльге көвүдедирин хандырган.

Нийти ажыглалдың пассажир транспорту бирги чартык чылда 27,8 миллиард кижини аргыштырган, ол дээрге эрткен чылдың январь—июнь айлардан 0,6 хуу хөй. Пассажир аргыштырылгазының талазы-биле күрүне чагыын демир-орук транспорту 100,9 хуу, ужар чүүл — 103,3 хуу күүсеткен. Пассажирлерни хандырары экиживейн турар. Транспортта озал-ондак болур чорук хөй.

Акшаландырыышкынның бүгү дестериниң күсели-биле нийти шөлү 43,8 миллион дөрбелчин метр 670 муң квартираны туткан. Эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге чурттаалга шөлүн ажыглалга киирери 2,9 миллион дөрбелчин метр, азы 6 хуу кызырылган. Школаларны, школа назыны четпээн уруглар албан черлерин, профтехучилищелерни, эмнелгелерни, поликлиникаларны, клубтарны болгаш культура бажыңнарын тударының чыл программазы дөрттүң бир кезии хире күүсеттинген.

Долу эвес ортумак эртемни 4,2 миллион кижи, ортумак эртемни 2,5 миллион кижи нийти билиг школаларынга чедип алган. Профессионал-техниктиг училищелерге 2 миллион ажыг оолдар болгаш кыстар мергежил чедип алган. Дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлери 1,9 миллион специалистерни улус ажыл-агыйынга белеткеп берген.

Агааржe хоралыг бүдүмелдерни үндүр октаары эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге 1,9 миллион тонна, азы барык 7 хуу эвээжээн. Нийтизи-биле эвээжеп турза-даа, 10,2 муң бүдүрүлгелер агаар бассейнинче бокту үндүр октаарын 1,4 миллион тоннага өстүрген. Дыка хөй хөөлбек сугларның байдалы дүвүрелди болдуруп турар.

Январь—июньда 1,3 миллион кем-херек үүлгедиишкинни бүрүткеттинген, азы эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге 14,6 хуу хөй, ол барык бүгү девискээрлерге өскен болуп турар.

Үлетпүр бүдүрүлгезиниң нийти хемчээли эрткен чылдың бирги чартыынга деңнээрге 0,7 хуу кызырылган. Бо чылдың шериг продукциязының хемчээлин кызырып, камгалал үлетпүрүнүң чамдык бүдүрүлгелерин хамааты хереглелдерге ажыглаар кылдыр эде дерээн чорук үлетпүрнүң ажылының нийти түңнелинге салдар чедирген. Бирги чартык чылда чоннуң хереглелиниң үлетпүр бараанарын бүдүрери камгалал адырларынга 22,5 хуу өскен, чиик үлетпүрнүң, агроүлетпүр комплекизиниң болбаазырадылга адырларының, садыг болгаш нийтиниң чемненилге бүдүрүлгелериниң технологтуг дериг-херекселдер бүдүрүлгези—1,2 катап өскен. Ынчалза-даа хамааты продукция бүдүрер чорук шериг продукциязын бүдүреринге база салдарлыг болганындан камгалал адырларының бүдүрүлгезиниң нийти хемчээли эрткен чылдың бо үезинден кызырылган.

Хереглел чүүлдериниң бүдүрүлгези («Б» бөлүк) эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге 5,2 хуу көвүдээн, ол-ла үеде бүдүрүлгениң чепсек-херекселдерин бүдүрери («А» бөлүк) 2,8 хуу кызырылган.

Бирги чартык чылда хереглекчилерге 5,3 миллиард рубльдиң продукциязын чедир бербээн, ол дээрге эрткен чылдың бо үезинден 2 катап хөй. Январь — июнь айларның керээлиг хүлээлгелерин 98,6 хуу күүсеткен, оларны бүдүрүлгелерниң 18 хуузу күүсетпээн.

Агроүлетпүр комплекизинге бирги чартык чылда аъш-чем бараанарын 69,6 миллиард рубльге бүдүрген. Ол бараанарның немей өзүлдези 1,2 млрд. рубль четкен, чылда планнап санааны 11 млрд. рубль.

Нийтизи-биле чуртта эът бүдүрүлгези бо чартык чылда эрткен чылдаазындан кудулу болган, ол чорук болбаазырадылга үлетпүрүнүң бүдүрүлгелеринге эътти эвээш болбаазырадырынга, чонну эвээш эът продуктулары-биле хандырарынга чедирген. Чуурганы база эрткен чартык чылдаазындан эвээшти бүдүрген.

Нийти-эвилел фондузунга эътти болгаш эът продуктуларын бээриниң чартык чыл планын 86 хуу күүсеткен, сүт болгаш сүт продуктуларын —97 хуу. Ногааны эрткен чылдаазындан эвээшти садып алган.

Кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелери эрте чажар культураларны тарыырын дооскан. 1990 чылдың дүжүдүн тараан нийти шөл 207,5 миллион гектар болган (1989 чылда—209,3 миллион гектар). Тараа болгаш тараа-бобы культураларын 111,0 млн. гектар черге тараан. 1989 чылда 112,9 млн. га турган. Картофельди 5,8 млн. гага тараан, эрткен чылдаазындан 172 муң гектар эвээш.

Кодээ ажыл-агыйга тараа болгаш кукуруза ажаар комбайннарны, тараа арыглаар машиналарны, жаткаларны, саалда установкаларын, картофель ажаар болгаш чаашкынналдырар машиналарны бээр талазы-биле хүлээлге күүсеттинмээн. Минералдыг чемишчидилгелерни, чугай материалдарын эрткен чылдаазындан түс-түсга 1,8 болгаш 2,8 млн. тонна эвээшти берген.

Агроүлетпүр комплекизин, кодээ ажыл-агыйны бүдүрүлгениң чепсек-херекселдери-биле хандырып турар адыр-биле катай хөгжүдеринге акшаландырыышкынның бүгү дестеринден 27 миллиард рубль капитал салыышкыннарны ажыглаан, ол дээрге бүдүрүлгелерниң чыл хемчээлинге хүлээп алганы түңнүң 40 хуузу-дур.

1990 чылдың бирги чартыында объектилерни ажыглалга киирериниң программазын капитал тудуг үскен. Күрүнениң капитал салыышкыннарының күсели-биле кол фондуларны ажыглалга киирерин 47,6 миллиард рубльге боттандырган, ол дээрге эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге 3 хуу эвээш. Күрүнениң капитал салыышкыннарын 78,6 миллиард рубльге шиңгээдип алган, эрткен чылдаазынга деңнээрге 7 хуу эвээш. Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның фондуларының күсели-биле акшаландырыышкын күрүне бүдүрүлгелериниң капитал салыышкыннарының нийти хемчээлиниң 56 хуузу болган, 1989 чылдың бирги чартыында ол 47 хуу болган.

Тудугну тударының хуусаазы нормадан мурнуку хевээр ийи катап ажып турар, доозулбаан тудугларның хемчээли база өскен.

Чурттуң даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазында даштыкыдан садып алыышкын өзүп турар, бараан сатканындан киирер акшаның хемчээли дыка кызырылган. Ооң түңнелинде даштыкы садыгның чогумчалыг эвес артыышкыны бирги чартык чылда, эрткен чылдың бо үезинден, барык 2,5 ажыг катап өскен.

ЭДЧ кежигүнү чурттарга бараан чедирери бирги чартык чылда 10,2 хуу кызырылган, 16,9 миллиард рубль болган. Ол чурттардан бараанарны 19,6 миллиард рубльге садып алган, ол дээрге 1989 чылдың бирги чартыының деңнелинге хамаарыштыр 93,9 хуу-дур.

Капиталистиг чурттар-биле ССРЭ-ниң садыглаашкынында даштыкы бараанарны чедирери дээш өре өзүп турар. Ол чурттарже бараанны 11,5 миллиард рубльге чоруткан (8,2 хуу кызырылган), киир садып алганы 15,0 миллиард рубль (өзүлде 13,3 хуу).

Хереглел рыногунда байдалды чогумчалыг болдурары-биле чоннуң хереглел бараанарын даштыкыдан садып алырын улгаттырган, даштыкыдан садып ап турар бүгү бараанның нийти хемчээлинге ол бараанарның үлүү 35 хуу болуп турар. Бүдүрүлгелерниң, күрүне болгаш кооператив организацияларының даштыкы чурттарның бүдүрүлгелери, организациялары болгаш фирмалары-биле бараан солчулгазының чурумун ёзугаар (акша санажылга чокта орнажылга) продукция чорудуп бээриниң хемчээли өскен.

Июль 1-де даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың 15 муң ажыг киржикчизи бүрүткеттинген. Даштыкы чурттарның фирмаларының болгаш организацияларының киржилгези-биле 1830 дем каттыжылга бүдүрүлгелери тургустунган.

(СЭТА).

Делегатка сөс

АЖЫЛДААР-ЛА, АЖЫЛДААР

Бо чылдың июнь 11-13-те Москвага ССРЭ-ниң Тараачыннар эвилелиниң тургузукчу съездизинге киржир чол меңээ база таварышты. Аңаа Тывадан сес кижи — республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн, Тес-Хемде АҮК даргазы Ш.-Б. Х. Сереэдар, «Бурунгаар» совхозтан арендатор И. И. Малышев, «Чыраа-Бажы» совхозтан зоотехник-бригадир, кооператив даргазы М. К. Монгуш, «Чаа орук» совхозтан арендатор малчын К. К. Самдан, «Тыва агроүлетпүртранс» каттыжыышкынның даргазы В. Г. Шегаров, «Кызыл тараачын» совхозтан саанчы В. В. Калюгина база мен чордувус.

Аңаа беш айтырыгны чугаалашкан. ССРЭ-ниң Тараачыннар эвилелиниң баштаар чериниң составынга бистиң республикадан В. О. Оюн база соңгуткан. Съездиге нийтизи-биле 50 кижи санал берген.

Кодээ ажыл-агыйны эде тургузар, ында четпестерни чайладыр, чедиишкиннерни быжыглаар талазы-биле чугула айтырыгларны съездиге чугаалашты. Аңаа ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов база ынчаан Политбюро кежигүнү турган Ю. Д. Маслюков, СЭКП ТК-ның секретары Е. С. Строев болгаш өске-даа удуртукчулар киришкен.

Амгы үеде чурттуң агроүлетпүр комплекизиниң айтырыы эң кол черни ээлеп турары билдингир. Кылдынган чүүлдер черле бар. Ынчалза-даа нийти чурттуң экономиказында дег, кодээ ажыл-агыйда шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар аажок хөй дээрзин съездиге илеткелчилер база санал берген эштер-даа чугаалап турар боор чүве чорду. Эң ылаңгыя аъш-чем айтырыы канчаар-даа аажок чидиг. Хереглел бараны чокта кижи кайы-бир үеде чурттап болур, а аъш-чем чокта чаңгыс-даа хүн берге деп чүве билдингир. Аш кижи эң сөөлгү хөйлениң безин хлебке орнаптып болур. Тараачыннар дээрге бүгү чоннуң чемгерикчилери болгай. Оларга черни бүрүнү-биле ээлээр кылдыр бээр деп айтырыг эң-не шыңгыы тургустунуп келгени таварылга эвес.

Съездиниң киржикчилери ол дугайын катап-катап чугаалап турдулар. Тараачыннарга дузалаар, деткиир херек. Ындыг турбуже, кодээ ажыл-агыйга техниканың чүгле үштүң бир кезиин чыл дургузунда-ла берип турар-дыр. Кодээ ажыл-агый продукциязын тараачыннардан аажок-ла чиик өртек-биле садып ап турар. Чижээ, хоорайларда садып турар суксун сугларның өртээ сүттүүнден оранчок аар. Чүге ындыгыл?

Бо съездиниң сорулгазы чүл деп айтырыг тургустунуп келир. Колхозтар совхозтар, кодээ кооперативтер, фермерлер деп ылгажып турбас кылдыр оларны удуртуп башкарар, кол-ла чүве эргежыын камгалаар нийтилел-политиктиг организацияны тургузары болур. Бисте ам херек кырында кандыгыл дээрге, чамдык министерстволар кодээ ажыл-ишчилерниң «бажында саадап алган», боттары олардан негеп, ынчалыңар, мынчалыңар деп дужаап олургулаарлар. А агроүлетпүр комплекизи аңаа-ла кээргенчиг диленикчилер.

Съездиге чораш, дыка хөй солун болгаш ажыктыг чүүлдерни билдим. Чижээлээрге, Смоленск областың бир районунда арендаторларның, тараачын ажыл-агыйларның болгаш кодээ кооперативтерниң районда эвилелин тургускан боор чүве-дир. Ол эвилел ам дыка ажыктыг ажылдарны эгелээн: техниканы, кодээ ажыл-агый машиналарын, аъттарны ачыладып хөлезилээр пунктуну, арендаторларга, кооперативтерге бажыңнар тудуп бээр, кажаа-хораа, бажыңнар септээр тудуг-септелге участогун, кодээ ажыл-агыйның продуктуларын болбаазырадыр бодунуң цегин тургузуп алган.

Ол съездиге чораш мен бодум хуумда бистиң районда база республикада-даа байдалды деңнеп көрүп, бодап чордум.

Бистиң районнуң совхозтары долу бот-орулга-чарылгаже, бот-акшаланыышкынче 1988 чылдың январь 1-ден эгелеп кирди. Ооң түңнелинде ажыл-агыйларның экономиказы илдең-не быжыгып эгеледи. Тодаргайлаарга, 1989 чылдың түңнели-биле 3 млн. 619 муң рубль орулгалыг болганнар. 1988 чылдаазы-биле деңнээрге, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 1,8 катап өскен. Улустуң ажылдаар черлериниң аайы-биле база кодээ ажыл-агыйның специалистериниң аттестациязын эрттиргиледивис. Шупту төнчү продукция дээш, совхозтар бот-башкарылга ёзугаар ажылдап турар. Бригадалар, звенолар, арендаторлар, кооперативтер бүрүн эргелиг ээ болбушаан, ажылын боттары шиитпирлээр апарган.

Бистиң Сүт-Хөл районнуң чер ажылында 42 бригада, звено бар, ында 310 кижи керээ ёзугаар ажылдап турар. Оларда 12898 гектар черни быжыглаан. Сергей Бызытпаа, Кызыл-оол Алдын-оол оларның звенолары чылдың-на эки дүжүттү өстүрүп ап тур. А мал ажылында өг-бүле, аренда керээзи-биле 328 кижи ажылдап турар. Оларда 16979 өшкүнү, 55061 хойну, 1051 боданы, 371 хаванны быжыглаан. Малчыннардан арендаторлар Дырышмаа Куулар, Аяк-Хөө Ондар, Таан-оол Ондар болгаш өскелер-даа шуудап ажылдай берген. Түңнелдер эки.

Районда Кара-Чыраа, Бора-Тайга, Кызыл-Тайга салбырлар ам совхозтарның кооперативтери апаргылаан, баштайгы базымнар чүгээр.

Ол ышкаш хуу ажыл-агый база хөгжүп турар, эң ылаңгыя пенсионерлер, малчыннар боттары мал-маганын өстүрүп, оон алган продукцияны совхозтарга садып турар. Чайгы үеде тайгада малчыннарның артыкшылдыг сүдүн база садып ап турдувус. Ол эки түңнелдиг боор чорду. Улустуң ажылдаар чериниң аттестациязы «Сүт-Хөлде» доозулган. Карл Маркс аттыг совхозта дооступ тур. Аңаа ВАСХНИЛ-диң Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң эргелекчизи Ю. Г. Полуляхтың баштаан специалистери улуг дузаны көргүзүп турлар. Ол ажылды «Октябрь 30 чылы», «Алдан-Маадыр» совхозтарда чорудары арткан. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, 1991 чылда районнуң совхозтарынга улустуң (ажылчыннарның) ажылдаар черин аттестастааны ёзугаар ынчаар эгелээр болап турар бис.

Эрткен чылдың декабрь 22-де Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профоблчөвүлелдиң хүлээп алганы малчыннарның база ыраккы коданнарда мал ажылдакчыларының материал-амыдырал байдалын экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында доктаалын күүседир дээш чамдык хемчеглерни ап тур бис. Эң ылаңгыя чаа төлевир талазы-биле совхозтарга семинарларны эрттирдивис. Бо доктаал малчыннарның материалдыг сонуургалын бедидер, ындыг болганда, оларның ажылының төнчү түңнелинге улуг дээгүм болуру чугаажок.

Бисте кандыг-кандыг четпестер барыл? Совхозтарның орулгазының кол нуруузу мал ажылындан кирер, ындыг болганда, оларның ажыл төлевири база оларнындан хамааржыр дээрзин эң ылаңгыя инженер-техниктиг ажылдакчылардан эгелээш, бижик парлаар машинакчыга чедир билбейн турар. Прорабтың-даа шалыны оон хамааржыр-ла болгай. Ону билбезинден эң ылаңгыя чайгы үеде бистиң фермаларывыста саалда механизастаттынмаан. Аңаа улуг чарыгдал херек чок чүве ышкажыл, дериг-херекселдерни чайгы турлагларга сөөртүп чедире бергеш эптээр, ол-ла-дыр. Сүт-Хөлдүң фермаларында саавчылар инээн чайын хол-биле саар. Ол чорук кымны-даа дүвүретпес-тир. Бир эвес ол дээш инженерниң шалынын тыртар болза, ынчан ол шимчеп үнер ийин оң.

Оон аңгыда, хой кыргылдазын ап көрээли. Бо чугула ажылды база херекке албас бис. Сезон кээрге, шефчилер деп алгаш, кыргып билбес кижилерни коданнарже үндүрүп, кыргылда пунктуларынга барып ажылдадыр. Олар чүгле онаашкан «нормазын» кыргыыр, сан сүрердир. Оон өске аргазы-даа чок. Ужуру болза, совхоз бүрүзүнге шуут-ла тускай өөреткен, экзамен туткан, разрядтыг кыргыкчылар — мергежилдиг кижилер — ажылчыннар турар ужурлуг. Ону өөредип алырынга база-ла хөй акша-хөреңги-даа херек чок. Хойну хол-биле кыргып турары дээш, зоотехниктерни «торгап» турар болза, ажыл бир янзы болур ийин оң.

Күрүнеге садар малывысты кандыг ийик бис? Үе кээрге, зоотехниктер база совхозтуң өске-даа төлээлери аалдар кезип чорup каар, чижээ, арендалыг малчынга баргаш, ооң эң шилиндек 100 хоюн үзүп аппаар. А аренданың хуусаазы 2-3 чыл. Арендатор төнчү түңнел чок артар, ынчангаш оларның хоннү калыр. Бир эң улуг моондак бо. Оон орнунга совхозка мал семиртир шөлден тургузуп алыр. Эң эптиг арга ол. Орта акша-хөреңги херек-ле, ынчалза-даа ооң орнун малды эки семиртип ап тургаш, ону саткаш, дораан-на эгидип ап болур.

Соңгаартан улуг өртек-биле садып ап турар сүткүр, төлгүр инектеривисти кандыг-дыр бис: учёт-даа чок, каш чыл болгаш олар холужуп каар. Ол дээш кым харыылаарыл, кым буруулугул? Черле кандыг кончуг ажылгыышчи эвес болган улус боор бис деп, чамдыкта шуут-ла кайгаар-дыр мен.

Машина-техникага артык кезектер кандыг-дыр че? Арендаторларга тракторну быжыглап-ла каар бис. А эки-ле дизе бир чыл ажылдаар, оон туруп алыр. Артык кезек чок. Бистиң Сүт-Хөл районнуң ажыл-агыйлары оларны Чадаанадан барып алыр ужурлуг. Ийе, ужурлуг. Ынчаарга, Чадаанада септелге-техниктиг бүдүрүлге хамыктың мурнунда бодунуң районунуң — Чөөн-Хемчиктиң совхозтарын артык кезектер-биле хандырар-дыр. А бистер, өске район улузу, кыдыг оглу-биле дөмей-дир бис. Мону черле канчаар шиитпирлээр чүвел, аайын тыппас мен. Нийти чуртта берге айтырыг-дыр бо. Тараа, эът, сүт херек дээр болза, ону кылып бүдүрүп турар улуска хамык-ла чүүлдерни шуптузун, ооң иштинде артык кезектерни хандырып берзин! Хоозун чугаа хей.

Тодаргай ажыл кылыр болза эки-дир. Чижээ, Сүт-Хөл районнуң совхозтарының сүт-бараан фермаларында механизастаашкын дийик. Аңаа баштай хынамчалыг белеткенип, хамык чүүлдү санап, кандыг дериглелер херегил, чеже акша-төгерик херегил, кайыын алырыл, боттары чүнү кылырыл, Кызылда Тыва агрохандырылга чери чүнү кылырыл — харыылаар улусту. Күүседир хуусаазын айтып каар. Ол-дур-ла.

Бо үеде бистиң районнуң совхозтарындан 4 млн. ажыг рубльди үндүр бижип каапты. Күрүнениң улуг дузазы бо-дур. Ынчангаш ам баазаны быжыглаарынче дорт көрнүр, чугаадан ёзулуг ажылче шилчиир, ийи холду сывырнып каапкаш ажылдаар. Чүгле чаңгыс орук бо.

Доорга ТҮЛҮШ.

Сүт-Хөл районда АҮК-түң кол экономизи, ССРЭ-ниң Тараачыннар эвилелиниң тургузукчу съездизиниң делегады.

САГЫШ САЛЫЫШКЫН

— Тээли суурда 134 пенсионер бар. Оларның иштинде инвалидтер—31. Пенсионерлерниң аразындан улус ажыл-агыйынга боттарының үлүүн киирип турарлар база бар. Олар аныяктарның ажыл-ижин уштап баштаарынга, боттарының ажыл-ишчи, амыдыралчы дуржулгазын, сүмезин дамчыдарынга багай эвес салдарны чедирип турар — деп, пенсионерлер хуралының ол чөвүлелдиң даргазы Н. Д. Мукулай илеткелинге демдеглээн. Оон ол чугаазынга районнуң социал хандырылга килдизиниң ажылдакчыларының пенсионерлерге, инвалидтерге таарымчалыг кандыг байдалдар тургузуп, оларга сагыш салып келгенинге доктааган.

«Юность» магазинниң пенсионерлерге, инвалидтерге, Ада-чурттуң Улуг дайының киржикчилеринге аъш-чем садар кылдыр тускайлаан. Ында 44 кижиниң даңзызын киирген. Ховар бараанарны талон-биле садар чүве болганда, пенсионерлерниң киирген чагыгларын түс черниң кодээ Соведи өөренип көрүп турар. Ажы-төлүн өглээр диген пенсионерлер Сендеи Иргит биле Могар Саая оларга чагыг ёзугаар орунарны саткан.

Хуралга олурушкан пенсионерлер боттарын дүвүредип турар айтырыгларны база чугаалаашпар. Амгы үеде социал чөптүг чорукту шын көөрү чугула айтырыгларның бирээзи. Ындыг турбуже, районнуң төп эмнелгези назыны улгады берген кырганнарга кадыкшы шынчылар тускай өрээлден ажылып бээрин күзеп турарлар. Назыны улгады берген кижилерге оочур манаары шыланчыг. Ону төп эмнелгениң удуртукчулары өөренип көөрү артык болбас. Оон аңгыда, олар магазинге чиик өртектиг бараанарны арбыдадыр эккеп садыглаарын база күзеп, саналдарынга чугулалаан. Чүге дээрге оларның ап орар дузаламчы акшазының хире-шаа-биле садыглап амыдыраарының аргазын аңаа ажыт-чажыт чокка чугаалашканнар.

Үстүнде айтырыгларны пенсионерлер саналдарынга чугаалавышаан, амгы үеде аныяктарның ортузунга корум-чурумну шыңгыырадырын база демдеглээннер. Аныяктар кижизидилгезинде корум-чурум айтырыын олар чугаалажып тура, ада-өгбелерниң чаагай чаңчылдарын нептередир, аныяк өскен-биле ажык чугааны кылыры дузалыг дээрзин саналдарынга чугулалаан. Ынчангаш пенсионерлер аныяктарның кижизидилге ажылынга база киржирин олар хүлээп корген.

Кара-оол ХЕРТЕК.
Бай-Тайга район.

ФОНДУГА КИИРЕР

ВЛАДИВОСТОК. В. И. Ленин аттыг Совет уруглар фондузунуң Приморье салбыры бодунуң бюджедин бот-түс кайлап тургузуп алырынче баштайгы базымны кылган. Край төвүнде эргиниң тураскаалдарын катап тургузар, эртем ажылдарын болгаш үъктер сөөртүр талазы-биле ачы-дуза көргүзүп турар бот-орулга-чарылгалыг алды фирманы каттыштыргаш, ол өске бүдүрүлгелерниң дузаламчы хөреңгилеринге чалынмас апарган. Фирмаларның киирип алган орулгазының он хуузун фондуга киирер, ону уруглар бажыңнарынга болгаш интернаттарга эмчи дузаламчызын экижидеринге, эргежок чугула дериг-херекселдер садып алырынга, кадыкшыдылга чемненилгезин органзастаарынга чарыгдаар.

СЭТА.

ПЛАННАР КҮҮСЕЛДЕЗИ — ХҮННҮҢ АЙТЫРЫЫ

Улус депутаттарының Ак-Довурак хоорай Совединиң күүскомунга бо чылдың эрткен бирги чартыында хоорайның экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң планнарының күүселдезин чугаалашкаш, аңаа хамаарыштыр тускай шиитпирни хүлээп алган.

«Тыва даг-дүгү» үлетпүр-тудуг комбинады хожудаашкындан үнүп, керээлиг ажылдарын, ажылчын хандырылга килдизи бараан саарылгазын, орук септелге-тудуг эргелели септээр ажылдарының нийти хемчээлин, Ак-Довуракты автобүдүрүлгези чүък болгаш пассажирлер сөөртүлгезин ажыр күүсеткенин демдеглээн.

Хоорайның кол бүдүрүлгези — «Тыва даг-дүгү» комбинат керээлиг ажылдарын күүсетсе-даа, 3357 тонна даг-дүгүн чедир бербээн. Үлетпүр-бүдүрүлгелер комбинады, трикотажтан хеп даараар фабрика, хлеб заводу, № 3 орук-тудуг эргелели багай ажылдаанындан хоорайның бүдүрүлгелериниң нийти планы деңгүп-ле 95,8 хуузга күүсеттинген болгаш 538 муң рубльдиң ажылдары кылдынмаан. Чоннуң хереглел бараанарын бүдүрери эрткен чылдың ол-ла үезинден 25 муң рубльге эвээжээн.

Удуртуп турар коллективтеринде кадрлар-биле ажылды сулараткаңы, негелде болгаш харыысалганың кошкаа, керээлиг ажылдарын күүсетпээни, чоннуң хереглел бараанарын бүдүрерин эвээжеткени дээш үлетпүр-бүдүрүлге комбинадының, хлеб заводунуң, трикотажтан хеп даараар фабриканың директорлары В. С. Севастьяновту, А. В. Калининни, Х. Ч. Сарыгларны доңгуткан. «Тыва даг-дүгү» комбинаттың директорунуң хүлээлгезин күүседип турар Г. В. Парамзинни, ол-ла комбинаттың септелге-тудуг эргелелиниң начальниги К. И. Чимаан биле орук-тудуг эргелелиниң начальниги Ю. П. Бычковту шыңгыы сагындырган.

Коллективтерниң ында ажылдап турар инженер-техниктиг ажылдакчыларының күжениишкиннерин мөөңнеп, экономиктиг болгаш социал хөгжүлдениң планнарын ылап-ла күүседир дээш чаа негелде-биле ажылдаа[illegible].

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ХАЙЫМНЫГ ИШТЕ

«Сүт-Хөл» совхозтуң Бора-Тайга кооперативинде Коңгар-оол Шыдыраaевич Сарыгларның удурткаңы Шөлдээ-Тей хову-трактор бригадазында 26 кижи бар. Бригада 675 га черни суггаргаш, 270 га черге кызыл-тасты, 166 га черге суланы, 43 га черге кукурузаны тараан.

Олар бо чылын бир гадан 18 центнер кызыл-тасты, 15 центнер суланы, 160 центнер кукурузаны алыр планның. Шөлдээ-тейжилер 32 га чаңгыс чылдыг сиген, 250 га тарымал меде үнер черни суггарган. Бир гадан 75 центнер чаңгыс чылдыг сигенни, 40 центнер медени алыр сорулгалыг. Бригада 10 га черде картофельди, 3 га черде ногаа аймаан олурткан, бир гадан 103 центнер картофельди, 150 центнер ногаа аймаан алыр хүлээлгелиг.

Хүн нормазын доктаамал ажыр күүседип турар механизаторларга Кошкар-оол Куулар, Сүүр-оол Моңгуш хамааржыр.

— Эрткен чылын эки ажылдааныывыстың түңнелинде бригада 15 муң рубльди холга ап, үлештивис, бо чылын оон-даа эки ажылдаар, бедик көргүзүглерлиг болур сорулгалыг бис — деп, бригадир Коңгар-оол Шыдыраевич Сарыглар чугаалады.

Арагачы ДОНГАК.

Саналдар, бодалдар

Наадым киржикчилеринге сөс

АЯК ХАРЫЫЛЫГ

Уругларымның иези Надежда Давааевна-биле кады республиканың малчыннар Наадымынга киржир аас-кежиктиг болдум. Аас-кежиин дивейн канчаар. Ынча дээр мен. Бүгү назыда малга ажылдап келдивис. Көргүзүглеривис чылдың-на эки. Бо чылын 100 өшкүден 100 анайны камгалап ап, бир өшкүден дүк планын база ажыр күүсеттивис. Ооң садыызы — Наадымга киришкенивис ол.

Наадымывысты чылдың-на эрттирер деп шиитпирлээний черле өөрүнчүг-дүр. Ийе, 1990 чылдың Наадымынга кириштивис. Ону черле багай эвес белеткээн-дир деп ынчаар үнелээр бис. Республиканың чазаа, Тыва Агроүлетпүр эвилели, партия, хөй-ниити организациялары эки ажылдаан-дыр. Ол дээш бүгү малчыннар курлак чедир мөгеер бис. Районнардан келген малчыннар ынчаар чугаалажып-даа турдувус.

Мен бодумну база «Ишкин» совхозтуң малчыннарын дуүредип чоруур айтырыгларның дугайын театрга хуралдың киржикчилеринге чугаалададым. Чурттап, ажылдап турар черивис ырак болгаш кадыр-берт. Ынчангаш электри чырыы, радио-даа чок бис. Бо шагның кижизинге ол кандыгыл, бодап көрүңер. Малчын кижи Кызылга кээп, үш хүн дургузунда пайырлап деп чүвениң дугайын бодап көрүңер.

В. Көк-оол аттыг театрга концерт-даа дыка-ла солун болду. Ол дээрге интернационалчы көргүзүг болду. Орус, тыва, хакас, моол дыл кырынга ырларны дыңнаарга, дүш-биле дөмей-дир ийин. Виктор Шогжаловичт Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизин бистерге, малчыннарга бараалгатты.

Найысылал Кызылывыска кала-даа чоруурга, каткы-хөг күш-ажылды алгаан йөрээлдер боор чорду. Ынчангаш Наадым болза ёзулуг-ла күш-ажылдың байырлалы болду. Ажыл-ишке бисти, малчыннарны, улам-на хей-аът киирди.

Хүрешти база ёзулуг тыва чаңчыл-биле эрттиргени өөредиглиг, эки-дир. Улуг-даа, бичии-даа мөгелерниң аразында көрүштүглер бар-дыр. Шүүлген мөгелерни ээрлиг аът, ирт-биле шаңнааны солун-дур. Кызылдың эът комбинадының директору, Тыва АССР-ниң улус депутады Б. Конуспаевтиң эки эгелээшкинин черле сеткилдиң ханызындан деткиир кижи-дир мен. Аныяк мөгелерниң шаңналын ооң коллективи ирттен эгелээш, акшага чедир харыылаан ышкажыл. Спортту сайзырадып, ону массалыг болдурарынга ол дээрге дыка-ла эки эгелээшкин-дир. Мооң мурнунда ындыг чүве биске турган эвес.

Аът чарыжы база эки болду. 25 километрге ырак районнардан безин келген аъттар кириштн. 45 аът. Мен бодаарымга, ол арай эвээштир. Ипподромга аът чарыжынга 70 ажыг харлыг Монгуш Балчыр аныявыстың киришкени солун-дур. Эрес-ле кижи-дир.

Оон аңгыда, бир өөрүнчүг чүүл болза, районнар аайы-биле хоорайның организацияларынга быжыглап кааны. Бистиң Сүт-Хөл районнуң төлээлерин «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынынга быжыглаан, транспорт-биле хандырган. Ооң даргазы Г. М. Шубник, Тыва АССР-ниң улус депутады кижи, бистиң районда соңгуткан база ооң оралакчызы Б. Шимит шуут-ла бистиң-биле кады турдулар. Кайнаар-даа баарда машина-транспорт белен, амыр чүвеле чорду. Ол организация бистиң кижи бүрүзүнге аттарывысты бижип каан шактарны белекке берди. Өөрүп четтиргенивисти шуптувус илереттивис. Магалыг-дыр. А бистиң харыы белээвис болза, эки ажылдаар, хөй эътти, сүттү, дүктү, анай, хураганны, бызааны, кулунну өстүрүп бээри деп бодаар кижи-дир мен. Оон аңгыда, Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң организастаан белээ онза чорду. Ховар бараанпар — соодукчулар, хеп чуур машиналар, дуранныар, сүт тыртар машиналар, малчыннарга майгыннар арбын болду.

Мурнакчы малчыннарга (район бүрүзүнден бир-бир кижиге) чиик автомашиналар садып алыры-биле талоннарны берди. Ону чыл эгезинде чарлаан болза, улам-на дээштиг, эки түңнелдиглер хөй болур турган ирги бе деп иштимде ынчап бодадым. Ынчангаш келир чылын Наадымга киржирде чарыштың негелдезин ажылдап кылгаш, ону баш удур-ла чарлаары чугула. Эң-не тергиин шилиндек мурнакчыга бир автомашинаны халаска бээр, а чамдыктарын чингедип садар дээнин малчыннар деткиир улус-тур бис.

Бо-ла бүгү эки чүүлдер-биле кады чамдык четпестерни ыттавайн баар аргам чок. Наадым киржикчилеринге — чалатканнарга талон-биле бараан садар чери аажок-ла тар, ышкам болду. Ону келир чылын эде көөрү чугула. Ийиде, ипподромга аът чарыжы арай шыланчыг, аралы ырак, улусту манатты. Үр болду. Ону келир чылын база өөренип көөр ужурлуг.

Ниитизи-биле Наадым эки болду. Байырлыг хуралга Кыйгырыг хүлээп алган болгай бис. Ону боттандырарынга хамыктың мурнунда бис, малчыннар, идепкейлиг киржир ужурлуг бис. Ол ышкаш специалистерден дилээвис база бар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ол документ чүгле саазын кырынга артып калбас ужурлуг. Мен бодаарымга, ону совхозтарга, бригадаларга, фермаларга, чоннуң чыгтааш, чугаалажыр, чүнү канчаарын дугуржур ужурлуг. Кыйгырыгны күүседир дээш-ле хүлээп алыр болгай.

Бо чылгы Наадымның киржикчилери дыка-ла хей-аът кирген боор. Ынчангаш келир чылга эки түңнел дээш амдан эгелээш, шупту деңге дemниг ажылдаалыңар. Өдекыштагны чайын белеткээр болгай. Ам мал чеминиң белеткели кидин түлүк. Олче малчын өг-бүле бүрүзү кирер ужурлуг. Бо-ла бүгү ажылга Наадым киржикчилери үлегер-чижээвисти көргүзүп көрээлиңер, эш-өөрүм. Келир чылдың Наадымынга киржир эрге дээш чарышты ам-на эгелээри-биле малчын өөрүмнү кыйгырып тур мен. Бистн ол хире эки хүлээп алган, шаңнап-мактаан, хамык чүүлдү көргүскен болганда, орта харыы кылдыр ажылдаалы бис.

Норжуң-оол САТ.
«Ишкин» совхозтуң өшкү кадарчызы.

ХООМАЙ БОЛДУ

Бо чылдың июль 20—22-де Кызылга республиканың малчыннар Наадымы болуп эрткен болгай. Анаа хамаарыштыр бодалдарымны илередир деп сеткил тыптып кээрге, мону бижидим. Ниитизи-биле байырлалдың эртенин ортумак деп санаар-дыр мен. «Хүреш» стадионну дерип каастап кааны таарымчалыг болду. А анаа болган хүрешке ындыг-ла коңчуг таарышпадым. Чүге дээрге, 64 улуг база 16 бичии мөгелерниң хүрежи харыутда болган. Ынчангаш кайызы-даа октатканын кижи көрүп, хайгаарап четтикпейн баар чорду. Черле ынчаш бир мөге онаан октап алгаш барып олуруп алырга, судьялар оон кээп чарлаар-дыр. Хүреш дооступ турда, стадионуң ортузунче ээрик оолдар кире маңнажып келгени дыка-ла багай чорду. Өске черлерден база аалчылар келген эвеспе. Кинога тырттырып турган улус бар деп дыңнажык мен. Барып-барып байырланчыг хүнде ол оолдарывыстың чөгенчиин, чоокка чованчыг, ыракка ыянчыг-дыр. «Шылгараар» чер тыппаан эвес.

База бир эпчок чүүл болду: бистерге, Наадымның киржикчилери малчыннарга, бараан садар чүве дээш талоннар үлеп берип каан. Өөрүнчүг чорду, эгезинде аан. Ынчалза-даа ол эртен малчыннарга бараан садар дээн магазинниңге айыткан шагында чалатканнар баарывысча, чудурук безин «сыңмаг» кылдыр улус дуй туруп алган боор чорду. Чунар-бажыннаан кижи дег кылдыр изиргенген бис, ынчап иткилежип туруп-туруп, магазинге кирип кээривиске, малчын кижиге таарыжыр орта солун, херек бараан-даа чок болду. Будуттунар чүүлдер колдаан, ону бистер канчаар деп бис!?

Малчыннарга таарыжыр, херелгээривис бараанныар-ла хөй: даараныр, сүт тыртар машиналар, ээр, чүген дээш, чүнү чок дээр боор. Мен база-ла ындыг кордалдыг барган мен. Чок чорду. Азы ол бараанныарның черле ховары ындыг боор чүвези бе? Шаажаннар харын бар чорду.

Малчыннарга бараанныарны таарыштыр саткан болза деп дыка-ла идегээр кижи-дир мен. Ол ышкаш малчыннардан аңгы «аалчылар» — хоорай улузу база эндерик боор чорду. Ол чүл? Биске бөдүүн хептер — халаттар, бичии уругларга бараанныар херек. Ооңда чадаарда халатты бо Кызылга даарап шыдавас апарганы ол бе? Малчыннарның чагыын баш бурунгаар чыып алгаш, ол ёзугаар бараанны сатсадаа кандыг деп?

Наадымны эрттирери чыл санында экижип орар чүве болганда, келир чылын моондаа эки болур боор деп идегел-биле бо чагааны солунга бижидим. Ону хамаарышкан удуртукчулар, харыысалгалыг эштер номчуп көөрлер боор.

Кан-оол ТҮЛҮШ.
Сүт-Хөл районда малчын.

АК-КӨК ЭКРАННЫҢ АЧЫЗЫНДА

Азия диптиң төвүнде бурунгу тыва черге телевидениени көрүп эгелээнивистен бээр келир чылын 25 чыл болур. Бо үениң дургузунда ак-көк экраннарга шуут чаңчыгып калган бис. Телеэкраннарга анаа-ла-бир утка чок болуушкуннар, бойдус чурумалдарын көргүзер эвес, а дамчыдылгаларны чон сонуургал-биле көөр, оларның сеткил-сагыжын хайныктырып келир кылдыр чорудар апаары билдингир. Ол айтырыгны шиитпирлээринге ында ажылдап турар тускай эртемниглер үлүүн киирип, мергежилин бедидип келген. Ындыгларга Москваның Ломоносов аттыг күрүне университединиң журналистика факультединиң доозукчузу, ам Кызылдың телестудиязының ниитилел-политиктиг дамчыдылгалар талазы-биле редакцияның кол редактору Д. Ондар, Бүгү-эвилелдиң күрүнениң кинематография институдунуң кинооператорлар факультединиң доозукчузу, ам Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы К. Монгуш, телевидениениң хөгжүм-литературалыг редакциязының кол редактору, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы А. Чараш-оол, Чөөн Сибирьниң культура институдунуң режиссёрлар белеткээр факультетиниң доозукчузу, режиссёр Л. Буянова, килдис эргелекчизи В. Кипко, телеоператорлар И. Рассказов, А. Монгуш, режиссёрнуң ассистентизи Э. Ашак-оол, кинооператор М. Норбу болгаш өскелер-даа хамааржыр. Бо одуруглардың авторлары база тыва телевидениениң баштайгы кадрлары.

Амгы үеде хоочуннар-биле эгин кожа журналистер Р. Яндараа, В. Салчак, К. Ооржак, Н. Принцева, З. Ринк, В. Алексеев, режиссёрлар А. Серен, С. Момбужай, Л. Донгак дээш оон-даа өскелер чогаадыкчы тура-соруктуг ажылдап турар.

Кызылдың телестудиязының дамчыдылгалары сөөлгү үеде утка-шынар, техниктиг күүселделер-даа талазы-биле он ажыг чылдар мурнунда турганындан деңнели элээн бедээн деп хөөрем чокка чугаалап болур. Ол дугайын телекөрүкчүлерниң чагаалары бадыткап кээр. «Ажык чугаа», «Уруглар бажыны — чылыг бажың», «Бодалдарның белдири», «Тыва телевидение чалап тур», «Тыва черде», «Азия төвү», «Салгынчыгаш», «Саян эдээнде кежээ» дээн чижектиг дамчыдылгаларга телекөрүкчүлерниң хөй санныг чылыг сөстүг чагаалары кээп турар.

Бижикчилеривис-биле харылзаавыс быжыг. Олар чагаа-бижик, телефон дамчыштыр өөрүп четтиришкининиң сөстерин-даа, шүгүмчүлелдиг саналдарын-даа илередип, ажыл-херээвиске шын угланыышкынны берип турар.

Чоннуң үнелели чөптүг дээрзин улуг харыысалга-биле медерел билип турар бис. Ооң ужурунда ниитилелде болуп турар болуушкуннарга-даа, телестудияның дамчыдылгаларының идейлиг утка-шынарынга, оларның техниктиг, уран-чечен күүселдезинге-даа хамаарыштыр телекөрүкчүлерниң бадыткалдыг барымдааларны тодаргай көргүскен үнелелдерин харылзаа черлерин дамчыштыр ап-даа келдивис, ап-даа турар бис. Авторларга кол-ла сүмевис — бисче бижээн материалдар, тырттырган чуруктар, киносюжеттер чүгле уран-чечен утказы, ут-шии-биле эвес, шынары-биле ылгалдыг болуруп күзеп турарывысты кады ажылдап турар эш-өөрүвүстүң мурнундан илередикседивис.

Тыва телевидениениң дамчыдылгалары элээн эрте үеде эгелеп турзажок, оларны доктаамал кызымак хайгаарап көрүп, анаа хамаарыштыр чедер-четпестерни илереткен чагааларны бистиң адрезивисче чорудуп турары демдеглексенчиг. Чижээ, Кызыл хоорайның эът комбинадында Кинлимаа Хомушкунуң бо чылдың июнь 5-те «Шын» солунга үнген «Дамчыдылгаларга хамаарыштыр бодалдар» деп чүүлүнде телевидение ажылдакчыларының, эң ылангыя эфирге дамчыдылга башкарыкчыларының, журналистерниң, дикторларның, оон аңгыда үстүкү албан-дужаалда даргаларның адының кырынга, оларның ажыл-херээнде, чугаа-домаанда хажыдыышкыннарны эдип алыр талазы-биле шүгүмчүлээн. Ол бүгүнү чүүлдүгзүнүп, хүлээп албышаан, та авторнуң бижээни ындыг, та солунга ынчаар ажылдаанында чүве, чамдык «эскиттер» үнгенин чугаалаары албан болгу дег. Бисти шын билип көрүңер, шуптувус сөс-доманты шын ажыглаар дугайында чугаа кылып турар болганывыста, эскерткен четпестерни айтыр апаар.

Чижээ, **хайыралыг алдын үе-шакты камнавас** деп автор бижээн (**хайыраан алдын эртектиг үе-шакты** дизе). Оон ынай. Даргалар **ыттан дора** харыылар бээр» (**ыттап эрттирер**), айтырыглар **дорт билдилиг (тодаргай билдингир)**, дамчыдылганы **чортуп (чорудуп)**, айтырыгларны **доора** салыр (**соора** салыр). Сөстү шын эвес ажыглап турарының чижектерин оон-даа ынай көрүп болур.

Кандыг-даа ажыл тускай онзагай шынарлыг болгай. Ол-ла чагаада дамчыдылга үезинде башкарыкчы кижи хүлүмзүрүп каап орза эки дээн-дир. Бодап-даа көрүңер даан: чазык чаагай-ла болуруум ол дээш, утка чок хүлүмзүрүп олуруп бээр болза, ол канчап-даа таарышпас (анаа чазык болуру өске херек). Чуге дизе дамчыдылга бүрүзү боду тускай сорулгалыг, угланыышкынныг, жанрлыг. Ийе, хүлүмзүргү дег дамчыдылгалар аңгы, олар дээрге бичии уругларга янзы-бүрү хөгжүм-музыкалыг дамчыдылгалар-дыр.

Кол-ла чүве К. Хомушкунуң чемелеп турары үндезинниг-дир. Ында бистиң ажыл-херээвисти [illegible]ринге ажыктап болгу дег саналдар барын номчуп таныыптывыс. Тыва дылды сайзырадыр, чоннуң чаңчылдарын катап эгидер, тыва улустуң культуразын бедидеринге телерадиодамчыдылгаларының киирер үлүү улуг дээрзи чугаажок.

Чедир шиитпирлеттинмейн келген айтырыгларывыс ам-даа эвээш эвес. Тыва телевидениениң дамчыдылгалары чүгле ийи шак-үе иштинде кызыгаарлаттынган. Техниктиг дериг-херекселдер чедишпес, эргижиреп үрелип турар. Бистиң студиявыс Совет Эвилелинде эң-не ядыы дериттинген төптерниң бирээзи деп чүвени билзе чогуур.

Чамдык бергедээшкиннер турза-даа, билиг-мергежилвисти бедидер дээш кужениишкиннерни үндүрүп турар бис. Бистиңде редакторлар, режиссёрлар, инженер-техниктиг ажылдакчылар, дикторлар тус-тус мергежил аайы-биле чылдың-на план ёзугаар 2-3 айдан эгелээш, ийи чыл чедир хуусаалыг Москва хоорайда Бүгү-эвилелдиң телевидение, радио ажылдакчыларының билиг-мергежилин бедидер түр курстарда өөренип турар. Ол ышкаш чурттуң өске крайларының, республикаларының, областарының телестудиялары-биле сырый харылзааны тудуп, арга-дуржулгазын солчуп келген.

Телекөрүкчүлерге бедик утка-шынарлыг, амыдыралчы дамчыдылгаларны чогуур техниктиг деңнелге бараалгадыр дээш бир демниг ажылдап турар бис. Чогаадыкчы дилээшкиннер-даа, техниктиг күүселделер-даа талазы-биле чамдык дуржулгавыс, бурунгаар хөгжүлдевис бөгүн бар дээрзинге телекөрүкчүлерни бүзүредип болур бис.

Адак соонда мындыг бодалды айтыксадывыс. Харын чүгле «шынын сөглээрге, телек кижи өштүг» деп бодай бербейн көрүңер. Тыва телевидениениң, бичии-даа бол, чогаадыкчы, техниктиг коллективиниң хүн бүрү кылып чорудуп турар ажылын ажык-чарлыг үе-ле-дир дээш, үндезин барымдаа чок черге кайы-бир журналисти «Экранче үндүрген черле херээ чок-тур, ол моол азы даштыкы дыл аяны-биле чугаалаар кижи-дир» азы «Силерде чаңгыс-даа тускай эртемниг специалист чок-тур» дээн бадыткал чок хөөннерге таарзынмайн турар бис. Шүгүмчүлел шынчы, үндезин барымдаалыг болурун шуптувус коңчуг эки билир болгай бис. Эң-не чугула чүүл телекөрүкчүлер-биле хүн бүрү чаңгыс демниг, эп-найыралдыг ажылдаары хөй-ниитиниң коллективтиг, боттуг санал-оналын шын тургузуп, үнелел бээринге улуг ужурдуглыг.

Дыдый СОТПА,
диктор, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы.
Сергей КОНДИНКИН.
Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, диктор.

Журналистиң орук демдеглелдери

САЙН БАЙНА УУ, ЗАВХАН!

(Эгези № 173 «Шында»).

3. Думчукка тулганда бызаа сугжу

Эртенинде Асык, Баян-хайрхан сумуларны таварааш, Соңгинге келдивис. Аалчылар бажыңы, клуву мырыңай кожа болду. Кайгамчык чараш моол угулзалар-биле хээлеп каастаан ыяш эрүннарлыг өрээлдерниң ээлери болдувус. Столоваязының ханаларында Моолдуң каас-чараш бойдус чурумалын көргүскен өңнүг чуруктарны аскылаан. Даштын тевеге тураскаалды хүлерден шуткуп кылып каан тур. Ынчанмастың аргазы чок. Моол беш чүзүн малы-биле бай байлак-даа бол, бир кижи бажынга онаашатыр алырга делегейде эң-не хөй теве моол кижиге онаажыр дээрзин мурнунда Мурнуу Гоби, Өвүрхангай, Төп, Увса аймактарга чораан дыңнаан мен. Кадыр-каскак тевер мал — сарлык бо ховуларда, шынааларда база-ла хөй. Дөө кудумчуда бистиң артист уругларывысты «коргудуп» кылаштажып чорлар. Даартазында Сантмаргаң сумуга чеде бээривиске, удуртур-баштаар даргалар онза чылыг уткуп алгаш, дедир-ле машина-балгаттарывыска олурткулааш, ырак эвесте дустуг хөл кыдыынга аппардылар. Анаа элээн дыштанып алдывыс.

Моол дорту-биле чугаалаарга, сартыыл улус эътти анаа пашка дүлбес боор чорду. Ийи талазында, биске сонуургадырлары база ол. Мунгаш бидон дүвүнге эвээш суг куткаш, ажыдыр дугааш, буска быжырар болду. Ынчаар белеткээн эъттиң сүзүнү бодунга сингер, амданныы дегет. Шаккы ынчаар эмниг, дустуг сугга кирип, амдан-сүзүнүг эътти дайнап, чоглап алгаш чоруур дей бээривиске, поварлар ол эът быжырган «буянныг» даштарны кижи бүрүзүнге үлеп бээр чорду. «Эмниг» даш дээр. Ооруу билбес мен. Белекке алган аъдының дижин көрбес чүве дээн. Ол-даа бол канчаар, оруу олчазы-ла ыйнаан. Шуптувус өөрүп четтиргенивисти илереткеш, «эмниг» даштарывысты хойлагылап алчык бис.

Даңгаар эртен эрте база-ла, орук бисти манап турган. Орук боорда эрткен оруктарывыстан-даа узун. Бо-удаада аймак төвү чедер ривис ол. Бо улус төптү Улиастай дивес, анаа-ла аймак дижир болду. Бисте канчап Кызыл-Мажалык дээриниң оруунга Баруун дээр ийик. Дүштекн чемни Нөмрөг деп суму төвүнге чидивис. Ында МАРН-ның Төп Комитединиң секретары турган, тус чер чурттуг Элдеп-Очурнуң улуг тураскаалы бар чораан. С. Токаның чамдык чогаалдарында ооң ады бар. Элдеп-Очурнуң адын эдилээн кинотеатр Улан-Баторда Сухэ-Батор аттыг шөл-биле кожа турарын бир шагда көрген мен. Нөмрөг черле ачы-буянныг чер болду. Ам бо хүннерде бүгү Моолда Улустуң Улуг хуралының Даргазы П. Очирбат дег улуг албан-дужаалдыг кижи чок. Ооң алыс чер-чурту база бо. Ынчаарга моон таптыг-ла 35 километр черде чыдар Тудэвтей сумуга МАР-ның Хувискаалдыг намының амгы даргазы, демгизиниң аттажы Г. Очирбат төрүттүнгени. Аймактың даргазы Б. Очирбат база ол-ла Тудэвтей чурттуг. Ынчап кээрге Завхан аймакка дөрт хамааржыр үш улуг дарга үжелээ бо аймактың, ийи кожа суурнуң улузу чүве-дир. Ынчангаш олар төрээн аймааның, хамаарышкан сумуларының өзүлде-хөгжүлдезинге идиг бээрлери чугаажок дээрзин мында чон чугаалажып, идегеп манап турар.

Нөмрөгтен ууруk-суурук үнүптүвүс. Бичии, «думчуктуг» автобус чолаачызы Н. Уткин дүүн, бурунгу хүн эрн хайнып, бисти баштап алгаш халдып турган кижи болгай. А бөгүн аайлашпайн барган. «Далашкан куске сүтке дүжер чүве» дээн. Аскымнап баргаш, мунгаш элезинче он кадалы берди. Ужурунда болза өске оруктап чоруур турган бис. Дедир ээрге орук улам узаар. Мурнувуста чеже-чеже километр бисти ам-даа манавышаан турар. Орук база багай. «Өдүрек черле өдүрек-ле болгай, хенертен ужуп ынай болур» деп хыйланы-хыйланы ушта тыртып алдывыс. Өске машина-биле. Шыңгыы шылгалда борта бисти ам-даа манап турганын билбээнивис шын. Улуг аар чүък-түг ЗИЛ-130 элезинче кирген соонда чүгле «даганнары» тепкиленир. Ынчап тургаш, кастынып кире берген. Дугуйлары барык кезуулбес. Ол-бо талазындан казып тургаш биче өндейтип, шуптувус оол, кыс чокка кыдыгларындан, соондан, дугуйларындан идип тургаш метр тургажук, сантиметрлеп бурунгаарладып чораш, үндүрүп алгаш амыраарывыс хөлчок. Хөй кижи турда, 12 тонна лензилиг техника-даа хей чорбадыве. «Демниг саасkan теве тудуп чиир» деп үлегер домактың шынныын ынчан, орта бир бүзүреп көрдүвүс. Орукта хемнерге сергедир чунуп, бот-боттарывысты манажып чорааш, Улиастайның бараанын орайтады көрдүвүс. Сөөлгү улуг арт кырында оваага доктаагаш, ооң соонда «Кайы сен, Улиастай» дээш салып кирдивис-ле.

4. Төгүлбейн барган карак чажы

Ынчан июль 10-нуң орай кежээзи турган. Даарта моол черге хувискаал тилээниинден бээр 69 чыл оюу болур. Ынчангаш орус улустуң «Корабльден байыр-дойже» дээн үлегер домаанда ышкаш Наадымга үстүр келгенивис ол. 11-ниң хүнүнде 10 шакта демонстрация сонуургап көөрү-биле бистн чаладылар. Шында моол черде эде тургустунуушкун бүрүнү-биле чорул турар дээрзин ынчан «чазак» индириниң чанынга тура, сонуургап көргенивис ол. Чаңгыс-ла «эде тургустунмаан» чүүл — чыскаалды биеэги эрги хевээр эрттирерин уламчылавышаан. Ол солун, эки, хевир-көрүштүг чорду. Бисте, Кызылда кандыг ийик, хөлүн эрттир эде тургустунуп алганывыстан байыр-чыскаал байыр шинчизин чидирген, ужур-бажыр чок кылдыр хойтпакталган.

Номчукчуга бир солун болгу дег чүүл, мында эрге-чагырганы шагда-ла чон, бисте болза Советтер алган. Аймактың бүгү-ле ажыл-ижин, культура, социал-экономиктиг хөгжүлдезин ам аймактың Улуг хуралы углап-баштаар апарган. А нам комитединиң штадын баштай 25, а бо чылын анаа немей 50 хуу кызырган. Ынчап кээрге аймактың нам комитеди мурнундагы эжелеп турганы 4 каът улуг ордузун дужаагаш, 2 каът бичежек бажыңче көжүп кирген чорду. Аймактың нам комитединиң бирги секретары Д. Дэмбэрэл дарганы ам «аймактың нам комитединиң даргазы» деп адаар болган. Ындыг чүве төлээде, ол чүгле нам кежигүннериниң-не аразынга ажыл чорудар, мурнунда ышкаш ажыл-иштиң адыр бүрүзүн холгаарлавас, бо талазы-биле айтыышкын бербес, бир эвес кандыг-бир ажыктыг санал-онал үнүп, бодал тыптып келзе, Улуг хуралга саналын киирер. Хүлээп алыр-албазын аймактың Улуг хуралының кежигүннери ынаар боттары шиитпирлээр.

«Моолда черле ничеш каш партия барыл? Хөй партиялыг болурга эки бе, азы углап-баштаар чаңгыс партия турарга чогумчалыг бе?» — деп айтырыгны Улиастай хоорайның нам хуралының даргазы Д. Уртнасанга салган мен. Ол МАР-да бөгүнде алды партия бары бурунгаар хөгжүлдеге арай шаптыктыын чугаалады. Партия бүрүзү бодунуң айыткан оруунче, салган сорулгазынче чүткүксээр. Дың кара чаңгыс партия турар болза база багай диди. Шупту эрге-чагырга чаңгыс кижиниң, демги партияның холунда болур.

Ол хүн таптыг-ла дал дүъш турда, Улиастайда туржук, бүгү аймакта эң улуг стадионга эрткен театржыткан көргүзүгнү коңчуг сонуургап көрдүвүс. Бистиң мурнувус-биле баштай-ла моол күрүнениң шаг төөгүде тургузукчу шериниң хепсынын кеткен улус шаап эрти. Дөө бир чыраа-саяк аъттыг, холун чиге бурунгаар — чаа амыдыралче, социалистиг тургузуушкунуң оруунче айтып алган аныяк, чараш эрни «чанчын Сухэ-Батор» деп танып ордувус. Оон соо-биле араттың хувискаалчы шерии чоруп ор. Хөй кезин көрбээни чок, орден-хавыла хөрээн каастаан бууруя баштыг кырганнар.

Оларның соонда — амгы үе: аймактың хөгжүм-шии театрының артистери Л. Гончигсумланың «Ужурлуг үш тей» деп операзының маадырлары кылдыр кеттингилеп алган.

Олар-биле кожа Завхан аймакта чурттап чоруур янзы-бүрү аймак-сөөк чоннар боттарының национал хепсынын кеткилеп алган чоргаар базып чору. Чыскаалды аймактың келир үези бичии пионерлерниң күш-культура көргүзүглери улам хевир, өң киир каастап турар. Моол-даа, тыва-даа чон бир дем «Эриниң үш оюнунга» (аът чарыжы, мөге, чагогун) ынак. Челер-маңнаар аъттар мунган оолактар, содак-шудаан, национал идик, бөргүн кеткен күдер-кара нанчыпнар, ча-согуннарын холдарында быжыг туткан оолдар, кыстар соңнуг-мурнуг эрти. Адактың сөөлүнде садик назылыг бичии чаштар үнүп кээп, бөдүүн моол танцылардан эгелээш, нарын, амгы үениң аныяк-өскениниң каастакчы танцызы — ламбадага чедир илдик чок танцылап, самнай бээрге, бүгү стадион бут кырынга туруп кээп, үргүлчүлелдиг адыш часкаашкыны-биле уткуп хүлээп алды. Национал чоргаараалды көргеш, сыстып келген караам чажын сула салбас дээш аргажок чердеп туттундум. Улуг кара кижиге эпчок ыйнаан. Ынчалзажок мээң сеткил-сагыжым ол хире дойлуп, дүвүреп, хөлзеп үгениңге чылдаган турганы ылап. Моол улустуң боттарының национал чаңчылдарын сагып билирин карак-биле көргеш «баарым ажый бергени» ол.

Седип МОНГАЛ.
(Уланчылыг).

ЧУРУКТА: Кызыл районда Черби лесничествозунуң ажылчыны Лариса Владимировна Александрова бригадазының улузу-биле кады участокта тарып өстүрген ранеткаларны, чыжырганаларны ажаап, суггарып турар. Бодунуң харыылаар участогунда үнүштерин ол эки ажаап келген. Ынчангаш ажылынга кызымак деп мактаткан.

Ооң ажаар, суггарар чыжырганалары коңчуг шыргай кылдыр өзүп үнген. Чимистиг үнүштүң каттары база чөпкүр болган. Бо күзүн көвей чыжыргана ажаар дээш ол шудургу ажылдап турар.

О. ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

СЕЗОН ҮРГҮЛЧҮЛЕВИШААН

«Чедер» курортта бо хүннерде дыка хөй кижилер кадыын быжыглап, дыштанып ап турар. Ында чүгле бистиң республикадан эвес, харын Красноярск, Новосибирск, Абакан, Ачинск, Черногорскиден база улус келген.

Курорттуң ажылдакчылары дыштаныкчыларга таарымчалыг чүүлдерни тургузар дээш чамдык хемчеглерни ап турар. Бир солун чүүл болза, Красноярскиниң медицина институдунуң бешки курсчулары мында практика эрттирип, ажылдап турар.

Келгеннерни эмнээр талазы-биле боттарының бүгү-ле күжүн, билиин берип турар эмчилер эвээш эвес. Александр Терентьевич Доможаковту коллектив база дыштаныкчылар-даа аажок хүндүлээр. Ол улуг-биче-даа кижилер-биле чугаалажып билир, үш дылга арыг чугаалаар. Бо специалист хондроз, полиартрит, радикулит дээн ышкаш аарыгларга таварышканнарны массаж тап эмнеп, ол ышкаш бертик-межел апарганнарны база массажтаар. Ооң кызымак, кижизиг мөзүзү дээш өөрүп четтиргенинин сөстерин демдеглел дептерииден хөйнү номчуп болур.

Аржаан-биле гидромассаж кылыр аныяк удмурт эмчи Анатолий Федотов улуг хүндүткелдиг. Эмчи сестралары А. Сат-оол, Т. Бойдун, курорттуң ажылдакчылары Б. Сүлдүм, Е. Кулумбаева, Т. Сермавкин, Е. Балакина, повар Н. Жарков болгаш өскелер-даа чоннуң кадыы дээш кызымак, харыысалгалыг чорууш көргүзүп келген.

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери С. Еремеев, Б. Түлүш, малчыннар М. Сам, К. Ооржак, Хеймер биле Очур-оол Доокуурлар, О. Сарыглар болгаш өскелер-даа курортка дыштанып, кадыын быжыглап алганнар. Мында аныяктар база янзы-бүрү ажылдарда хаара туттунган.

Курортка дыштанып, эмнедиринин сезоннарын узатканы чонга дыка таарымчалыг.

Раиса ТОЛЗАТМАА.
Кызыл хоорай.

МУЗЕЙНИҢ ДЕЛГЕЛГЕЗИ

Чагытай хөлде пионер лагерьлеринде турар уругларга бо хүннерде Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң ажылдакчылары «Кырган-аваның аптаразы», тыва улустуң база хүрээ-хииттиң хөгжүм херекселдериниң, Надя Рушеваның чуруктарының, Тываның куштарының делгелгелерин ажыткан.

«Кырган-аваның аптаразында» шаандакы алгы-шынак, чавага, торгу, шыва тоннар дээш, черле шаанда тыва херээжен кижиниң өске-даа эдилелдери, эт-херекселдери, идик-хеви бар. Тыва улустуң хөгжүм херекселдерин концерттерге ураа чүүл коллективтери ажыглап турар апарганындан уруглардан оларны билбес, танывас кижи ховар боору чадавас, а хүрээ-хииттиң шаң-туң, душкуур, дамбыра дээн ышкаш хөгжүм херекселдерин көрүп, таныш билип алыры чүгле бичиилерге эвес, харын улуг-даа кижилерге сонуургаңчыг, өөредиглиг.

Эртем-чырыдыышкын килдизиниң ажылдакчылары Т. Д. Донгакка, М. Х. Нурсатка, О. О. Монгушка, К. Ш. Монгушка удурткан делгелгелерниң сорулгазы — уругларның төөгүге сонуургалын оттурары, чиигине тыва эдилелдер, херекселдер, тыва чоннуң амыдыралының шаандакы овур-хевири, чаңчылдары-биле өзүп орар чаштарны таныштырары болур.

Ада-өгбелерниң чогаадып кылган эт-херекселдеринде сиңирген кайгамчык утка-шынары, мергежили бөгүнгү салгалдың сагыш-сеткилин, чүректерин хайныктырып, национал культуразы дээш чоргаараалды, хүндүткелди тывылдырары чугаажок.

Надежда ДОНГАК.

Культура болгаш амыдырал

ЧЕЧЕКТЕЛ-ЛЕ, «ЧЕЛЭЭШ»

Смоленск обласка Монастырщино суурга июль 21-24 хүннеринде болуп эрткен көдээ аныяктарның эстрада музыказының, ырының болгаш танцы уран чүүлүнүң «Вихровские зори» (очулдурарга «Оккур агымның хаазы (эгези)» дээн утказыг) Бүгү-эвилел фестивальынга бүгү Тываны төлээлеп Чөөн-Хемчик районнуң Культура бажыңының чанында «Челээш» ыры-хөгжүм ансамбли киришкеш келген. Беш кижиден тургустунган ол бөлүктү республиканың эртем-методиктиг төвүнүң организас-методиктиг килдизиниң эргелекчизи С. Б. Сат удуртуп чораан.

— Республиканың культура амыдыралынга база бир төөгүлүг болуушкун-дур деп үнелеп, сонуургап келдим. Фестивальдың сорулгазы, «Челээштиң» аңаа кирж берген чылдагааны чүл, аңаа тайылбырдан солуннуң номчукчуларынга берип көрүнерем, Светлана Балдановна?

— Мындыг фестивальдың ол обласка Монастырщино суурга болуп эртип турарын табарылга эвес-тир деп түңнедим. Көдээ аныяктарның ыры-хөгжүм ансамбльдериниң бирги ындыг фестивалын баштай-ла 1988 чылда область иштинге организастап эрттирген чүве болду. Чүү-даа чүве эге дестүг, үндезиниг болур болгай. Оон эгелекчизи Смоленск обласка Монастырщинский райкүүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи Николай Александрович Модин. Аныяктар ансамбльдериниң бо чергелиг көрүлдезин хынамчалыг, бодамчалыг белеткел-биле организастап эрттирерге, аныяк-өскен оргтузунга интернационалчы кижизидилгеге тергиин эки салдарлыг болур чүве-дир дээрзин ол бүзүреп көрген. Ынчангаш кижилер, ылангыя аныяктар аразынга кижизиг, культурлуг хамаарылганы улам быжыглаар, көдээ аныяктарның ыры-хөгжүм ансамбльдериниң чогаадыкчы ажылының шынарын сайзырангайжыдар сорулга-биле ындыг фестиваль эрттирерин бүгү чуртка чарлап, чер-черде дээре дээн ансамбльдерже тускай чалалга чорудуп турган, бо чылын ону Бүгү-эвилелдиң кылдыр эрттиргени ол. А бо эрткен көрүлдени бүгү тала-биле сайгарып көргеш, 1993 чылда көдээ аныяктарның ыры-хөгжүм ансамбльдериниң делегей фестивалын организастап эрттирер деп дидим, быжыг күзел-сорукту салып турар улус болду.

Ындыг көрүлде эрттирер дээн дыңнадыгны Тыва АССР-ниң Культура министерствозу деткээн, чалалганы өөрүшкү-биле хүлээп алган.

Республиканың эртем-методиктиг төвүнүң музыка секторунуң (эргелекчизи С. И. Бадыраа) сүмелээниң ёзугаар республикада тургустунгулаан аныяктарның ыры-хөгжүм ансамбльдеринден шилиттинген «Челээшке» чалалганы тывыскан чүве.

— Бүгү-эвилел чергелиг ол фестивальга киржип баргаппар чеже хире болганыл, оларның дээрелерин адап, таныштырып болур силер бе? Чалалга чок киржикчилер бар болган бе?

— Чалалга ёзугаар 25 коллектив киришкен. Эвилелдешкен республикалардан Туркмен ССР-ниң Каракум районунуң «Шадыяк Яшлык», Грузин ССР-ниң Ланчхут районундан «Григолети» ыры-хөгжүм ансамбльдери, Белорус ССР-ниң Могилёв областың Горки хоорайындан «Новая четверть» эстрада бөлүү келген. Ол ышкаш Чечен-Ингуш АССР-ниң «Престиж» болгаш Алтай крайдан келген болгаш оон-даа өске ансамбльдерниң, Калмык АССР-ниң «Фокус» рок бөлүүнүң оюн көргүзүү черле мактанчыг чорду. А Смоленск обласка ол суурдан «Империя» ыры-хөгжүм ансамбли шыыракла белеткенген чорду. Буга өдээнге кончуг дээр ийикпе, эмге-тикчок эш-өөрүн чалап алган ээ улус чудун көргүзер боор бе.

Владимир обалстың Суздаль районундан бичии уругларның «Алфавит» ыры-хөгжүм ансамблиниң (шупту кыс уруглар киржип турар), Воронеж областың Новоусманск районундан база бичии уругларның «Алые паруса» деп үлегерлиг ыры-хөгжүм ансамблиниң белеткеп алгаш эккелгени программазы дыка шыырак деп үнелеткен. Чалалга чок киржикчилер турбаан. Фестивальдың аалчылары кылдыр чалаткан, арга-дуржулгазын аныяктарга дамчыдар сорулгалыг келген, сураглыг артистер бар болган.

—Фестивальчыларның көрүлдеге хамаарылгазын, жюри ажылын кандыг деп билдиңер, Светлана Балдановна, ол ышкаш коллектив бүгүдезиниң программазының хемчээли кайы хире боор чүве-дир?

— Тывавыстан июль 19-та ужудуп үнгеш, 4-5 хоорайга доктаап чораш чеде бергеш, 21-де кежээкиниң 21 шакта ол көдээ суурнуң стадионунга болган фестивальдың ажыдыышкынынга киришпивис. Көрүлде болган ол төптү дерип, шимеп, каастап кааны онзагай. Чалалгалыг коллективтерниң белеткели, тиилекчи болур дээн күзел-чүткүлү тергиин боор чорду. Ырак-узак черже бир дугаар барып турар улуска өөредиглиг, бодун шугдүнүпкү дег чүүлдер хөй болду. Бистиң республикада ыры-хөгжүм ансамбльдери тургустунгулап турар болгай. Республикага база ындыг көрүлдеден чүге организастап болбас бис. «Челээштиң» күзели база ындыг. Орай кежээ эгелээн фестиваль дүнекиниң 3 шакка чедир үргүлчүлээн. Беш шак дургузунда болуп келген көрүлдени стадион долу көрүкчүлер могаг чок көрдүлер. Тарап турда эскеривиске, улуг назылыглар безин олургулаан чораан. Хүндүлээчел, эш-өөрзүрек чоннуң уран чүүлге ынааның херечизи ол ыйнаан.

Көрүлдениң жюри даргазы РСФСР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, ССРЭ-ниң күрүне шаңналының лауреады композитор Евгений Крылатов болган. 25 коллективтен түңнел концертче кирген 13 коллектив бүрүзү ийи-ийи ыры күүсеткен. Бистиң артистеривис И. Иргиттиң сөзүнге Н. Саттың аялгазын бижээни «Сылдызым сен» деп ырыны К. Кужугет, А. Хууракның сөзүнге М.-Х. Монгуштуң аялгазын бижээни «Ыңакшылды камнаар болза» деп ырызын Р. Түлүш ырлап күүсеткен. Жюри колдуунда ырларның утка-шынарын, күүселдезин, артистерниң кеткен идик-хевиниң шынарын, сцена культуразын сагып билирин, артисчи шынарын онзалап көрген. Бирги черни «Шадыяк Яшлык» деп туркмен, ийиги — «Новая четверть» деп белорус ансамбльдер алган. А үшкү черни Ульяновск областан келген «Весна» ансамбль-биле «Челээш» үлешкени ол. Тиилекчилерге «Вихровские зори-90» фестивальдың лауреады атты дипломну-биле кады тывыскан. Тыва АССР-ден келген киржикчи «Челээш» дугайын көрүкчүлерге онзалап таныштыргаш, шаңнал тывсып тура, кып-кызыл чечектер долдур суп каан хөл чок улуг кызыл хрусталь вазаны биске тутсуптарга, талыгырда ак-көк Тывавыс каракка чуруттунуп, өөрүшкүден карак чажы бүлдеш кынган. Фестивальды организастап эрттирип турарының, үе-шакты камнааның онзалап ханмаан бис. Чугаалаар болза чүве-ле хөй. Ам суур дугайында каш сөс. Район төвү Монастырщино беш муң ажыг чурттакчылыг суур, ортумак школада муң ажыг өөреникчи бар. Сүт, клён, спирт болгаш асфальт болбаазырадып бүдүрер заводтарлыг. Суур иштишупту асфальтылыг, арыг-силиг. Көдээ ажыл-агый угланыышкынныг Монастырщинский район 12 колхоз, 12 совхозтуг. Колхозтардан Ленин аттыг колхоз — миллионер. «Скеплево» дээр уксаажыдылга совхозу аъттар өстүрүп турар. Уксаалыг аъттарын чүгле Совет Эвилелинде эвес, даштыкыже безин үндүр садып турар. Районда 34 клубту алды культура-чырдыышкын каттыжыышкыны кылдыр чарган... Кудумчуларга кылаштап чоруурга дыка шиник, шаарарып, саарзыкталып турар бажың чок. Бажың бүрүзү садтыг, чимистиг үнүштер шыргай. Эң көскү чүве — чечек. Бажың дашты девискээрде-даа, көзенектер өттүр-даа көскү чүве чечек. Анчыг сөс чугаалаар кижи-даа чок, кудумчуларда аай-баш чок халыткан турар машина-техника-даа көзүлбес. Эзирик кижи шуут чок. Корум-чурум эки чер-дир деп көрген бис.

— «Челээштиң» чедиишкиниң чажыды чүде деп бодаар силер, кады чораан билдиңер-ле ыйнаан. Оон келир үеде сорулгазы чүл, Светлана Балдановна?

— Бо фестивальга «Комсомольская правда» солундан журналистер келген. Олар бистен интервью алдылар. Смоленск область Белорус ССР-биле кызыгаарлаш. Ынчангаш оон күртелевидение ажылдакчылары кээп, фестивальды документалдыг фильм кылдыр тырттырган. «Челээштиң» бойдус чурумалы чараш, хемниг черже чалап аппаргаш ойнадып, ырладып, документалдыг фильм үндүрер дээш база тырттырып алган.

«Челээштиң» уран чүүл удуртукчузу Анатолий Сат, кежигүннери Вадим Иргит, Родион Түлүш, Хүреш-оол Куулар, Каадыр Кужугет. Олар шупту Чадаана хоорайның аңгы-аңгы бүдүрүлгелериниң ажылчыннары, чээрби хар иштинде аныяктар. Коллектив быжыг найыралдыг, бот-боттарын дыңнажыр, хүндүлежир. Чаңгыс күзелдиг, чогаадыкчы талантылыг. «Челээш» — аныяктарның ынак ансамбли. Оон сорулгазы, харысалгазы улуг. Ол 1993 чылда база-ла Смоленск обласка болур делегей фестивальынга киржир эргени чаалап алгаш, тускай чалаткан. Ындыг болганда белеткелди бөгүнден эгелээри — кол сорулга.

Ынчангаш лауреат «Челээшке» чогаадыкчы улуг чедиишкинни күзевишаан, чечектел-ле, челээштел-ле, «Челээш» деп йөрээп каал.

Интервьюну бистиң корреспондентивис Валентина САТ алган.

Ырак суур Куңгуртугда Хүнчүгеш аттыг уруглар садигиниң энези Балдаак Ивановна Кара-кыс бичии чаштарга оюннарны ойнадырынга сонуургалдыг. Кылган ойнаарактарын чаштарга тутсуп бээр. Оларны чалгаарапас. Аңнарның, куштарның дүрзүлерин картоннардан кезип, хырбалап кылгаш, ойнаткылаар.

О. ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

НААДЫМНЫ СОНУУРГАДЫВЫС

«Чаа орук» совхозта № 4 кооперативтиң мурнакчы малчыны Даш-оол Седий Наадымның киржикчизи. Бо чылын республика Наадымны дыка онза, белеткелдиг шыырак, ёзулуг-ла эрте-бурунгу өгбелеривистиң чугаалажыры дег, «тос кожууннуң» Наадымы болду деп, ол чугаалаан. Район бүрүзүн түс-түс организацияларга үлеп кааш, бүгү-ле таарымчалыг чүүлдерни тургусканы дээш өөрүп четтиришкиниң сөстерин чугаалавас аргам чок. Ниитизи-биле бо чылгы Наадым аңаа киришкен малчыннарга улуг белек, өөрүшкү болган. А бис, малчыннар, ам хол дыңзыг ажылдаар. Наадым киржикчизи болган төлептиг үлүүвүстү кошкатпайн, аныяктарны мал ажылынга өөредип, боттарывыстың арга-дуржулгавысты оларга дамчыдып бээрин бодап турар бис. Бодум хуумда боттускайлаң планны тургузуп, 1991 чылдың Наадымынга киржир дээш бүгү-ле чүүлдерни ылырып баш удур планнап алдым. Наадымга турасхааткан концерт тулган солун-тур деп, ол демдегледи.

Кызыл-оол КУУЛАР.
Бай-Даг.

К. И. Чуковский аттыг уруглар библиотеказы

бөгүн 20 харлаар

ЧОГААДЫКЧЫ АЖЫЛ-ИШТИ — УРУГЛАРГА

Чээрби чыл бурунгаар, 1970 чылдың август 1-де Кызыл хоорайга республиканың К. И. Чуковский аттыг уруглар библиотеказы ажыттынган болгаш ол бо хүннерде уругларга болгаш элээдилерге библиотека хандырылгазының айтырыгларының талазы-биле республикада бүгү библиотекаларны харылзаштырар база оларның эртем-методиктиг төвү болуп турар.

Библиотеканың бирги директорунга Мария Ивановна Оюн соңгуткан турган. Тургустунган методиктиг төпке кадрларны таарыштырып тургузарынга Тыва АССР-ниң Культура министерствозу улуг дузаны чедирген. Тускай эртемниг үш кижи (В. Б. Блинова, Г. И. Есикова, Н. И. Минеева) Кызылдың библиотекаларындан шилчип келген. Эртем-методиктиг килдистиң эргелекчизинге мурнунда республиканың А. С. Пушкин аттыг библиотеказынга килдис эргелекчизи турган М. С. Поскотинаны соңгаан.

Библиотеканың ажыттынган дээрезинде ном фондузу 20230 экземпляр турган. Амгы бо хүннерде фонд 100 муң ажыг экземпляр чедир өскен.

Уругларның бо библиотеказын чыл санында дөрт муң ажыг номчукчу ажыглап турар. Олар дээрге школа назы четпээннер, 1-9 класстарның өөреникчилери, башкылар, пионер вожатыйлары, ада-иелер-дир. Чыл дургузунда библиотекага 43 муң хире номчукчу кээп, чүс муң ажыг номну бижидип ап, номчуп турар. Уругларның назы-харын барымдаалаан хандырылга системазы тургустунган. Библиотекада үш абонементини организастаан: школа назыны четпестерниң, 1-3 класстарның өөреникчилериниң болгаш 4-5 класстарга база 6-9 класстарның өөреникчилеринге. Библиотекада номчулга залы чок.

Сонуургалдар аайы-биле дараазында клубтар ажылдап турар: литература клуву «Эрато», «Дыштаныр хүн клуву». Библиотеканың бөгүнде кол сорулгазы — уруглар ортузунга интернационалчы кижизидилгени пропагандалаары. Уругларны болгаш элээдилерни ном-биле хандырарын организастаарының Тывада эртем-методиктиг болгаш харылзаштырылга төвү болбушаан, республиканың К. И. Чуковский аттыг уруглар библиотеказы бо чылдар дургузунда улуг организас-методиктиг ажылды кылып чорудуп келген болгаш ам-даа кылып турар. Улус өөредилге министерствозу-биле кады библиотеканың эгелээшкини-биле республикага «Эң дээре уруглар библиотеказы», «Эң дээре школа библиотеказы» деп көрүлде-конкурстарны чаңгыс эвес удаа эрттирген. Ындыг көрүлделер эң чугула дээн темаларга литература пропагандалаарынга эки салдарны бээр, номчукчулар-биле кады ажылдың хевирлерин, методтарын сайзырангайжыдар, мурнакчы дуржулга нептередиринге идиг бээр.

Республиканың библиотекаларында алды харлыглар-биле ажыл эгелээн, сонуургалдар аайы-биле клубтар тургустунгулаан. Чиңээлээрге, Мөңгүн-Тайгада «Тоолчу», Барыын-Хемчикте уругларның төп район библиотеказында «Сказочник», Кызыл хоорайда уругларның А. Гайдар аттыг төп библиотеказында «Почемучка», Каа-Хемде уругларның төп район библиотеказында «Теремок», Чаа-Хөлде уруглар библиотеказында «Аныяк чурт шинчилекчизи» болгаш оон-даа өске.

Библиотека ажылының пресс-конференция, оюн-аян-чорук дээн чижектиг солун хевирлерин библиотека идепкейлиг ажыглап турар. Библиотека ажылдакчыларының аразындан библиотека херээниң дуржулгалыглары Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Лидия Тимофеевна Тарасенко, Зинаида Фёдоровна Стрелковская, аныяк специалистерден Н. И. Пластапина, Т. Д. Ондар, В. М. Суван болгаш оон-даа өскелер бисте идепкейлиг, чогаадыкчы арга-методтарлыг ажылдап турар.

Библиотека чүгле уруглар чогаалчыларының номнарын пропагандалап турар эвес, чогаалчыларның боттары-биле сырый харылзаалыг ажылдап турар. С. Михалков, М. Кенин-Лопсан, Ч. Кара-Күске, Е. Танова, А. Шоюн, А. Емельянов оларның автографтыг номнары — бисте онзагай белек болуп турар.

Номчукчу уруглар-биле ажылга эртем-методиктиг төп болуп, солун ажыл-херектер-биле библиотека бодунуң 20 чылын уткуп турар. Республиканың К. И. Чуковский аттыг уруглар библиотеказының материал-техниктиг баазазын быжыктырарының талазы-биле спонсор болур шимпирин Тыва АССР-ниң кураг-роүлетпүрү хүлээп алыр боор деп идегеп турар бис. Ынчангаш чаа библиотека бажыңын туттуруп бээрин коллектив дилеп турар. Библиотека чыл санында «Чагытай», «Байлак» пионер лагерьлерин ном-биле хандырып турар.

Саадак САЛЧАК.
Республиканың К. И. Чуковский аттыг уруглар библиотеказының директору.

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Июль 26

Ол хүн республикага 26 янзы-бүрү кем-херек үүлгедиишкиннери бүрүткеттинген, оон 12-зи Кызыл хоорайга онаажып турар.

Кызыл районга 2 (1 хуу өнчү оорлаашкыны, 1 орук-транспорт озал-ондаа), Улуг-Хемге—3 (2 хуу өнчү оорлаашкыны, 1 хулиганнаашкын), Барыын-Хемчикке — 3 (2 хуу өнчү оорлаашкыны, 1 орук-транспорт озал-ондаа), Чөөн-Хемчикке — 1 (1 хуу өнчү оорлаашкыны), Бай-Тайгага—1 (үптээшкин), Өвүрге—2 (хуу өнчү оорлаашкыны, мага-ботка кемдээшкин чедириишкини), Тес-Хемге — 1 (мага-ботка кемдээшкин чедириишкини) кем-херек үүлгедиишкиннери база янзы-бүрү таварылгалар болгулаан.

Кызыл хоорайга хөй-ниитиниң корум-чурумунуң камгалалынче улусчу эки тура дружиналарының 31 кежигүнү үнген. 30 кижини эзириктер сергедир черге чедирген, бичии хулиганнаашкын кылган 19 кижини туткан. Н. М. Уткин, А. К. Ооржак, В. Н. Каблуков, Ю. И. Важенин ышкаш транспортту эзирик башкарып чораан чолаачыларны өй-шаанда доктаадып, болуп болур турган айыыл-халапты баш удур болдурбайн барган.

Улуг-Хем районнуң Кызыл-Даг суурга автобус доктаар черге чолаачы М. Б. Моңгуштуң башкарып чорааны Шагаан-Арыг АТБ-зинге хамааржыр ПАЗ-3205 рейс автобузунуң мурнуку соңгазын даш-биле чара шапкан. Пассажирлерден кым-даа кагаравааан.

Кызыл-Мажалык суурнуң Октябрьская кудумчузунда ном магазининиң чанынга А 44-43 ТВ күрүне дугаарлыг ЗАЗ-968 автомашинаның чолаачызы чадаг-тергеге ушкажып алгаш чораан 11 харлыг Очур-оол Саая биле 10 харлыг Орлан Ондарны тавараан. Болуушкун болган черден чолаачы дезе берген. Ынчалза-даа баш бурунгаар истелгениң түннелинде ук автомашина Самагалдай суурда чурттап турар В. С. Моңгушка хамааржыр дээрзи тодараттынган.

Республикада улустарның хуу өнчүзүн оорлаар чөрүктар уламчылавышаан. Чүгле эрткен хонуктар дургузунда 15 шак ындыг оорлаашкыннар болган. Кызыл хоорайның чурттакчызы В. Д. Рудяктың гаражындан 62-48 ТВГ күрүне дугаарлыг «Москвич-412» автомашинаны оор алган. Ол ышкаш машинаның артык кезектерин база оорлаан. А машинаның бодун аэропорт девискээриинден тып алган. База-ла найысылалдың чурттакчызы Кечил-оол кудумчузунда чурттап турар М. И. Филатовтуң бажыңының чанынга тургузуп кааны 91-07 ТВЗ дугаарлыг ГАЗ-52 машинаны оорлап мунган. Истелге чоруп турар.

Кызыл хоорайның чурттакчылары В. П. Чмыхтың ВАЗ-21063 машиназындан ортектиг эт-септи, документилерни, а В. А. Дубниковтуң ВАЗ-2101 машиназындан приемникти база машинаның мурнуку шилин оорлап аппарган.

Кызыл хоорайның автовокзалынга Эрги-Барлык суурнуң 16 харлыг чурттакчызы Чимит-оол Кара-Сал туттурган. Ол Е. Д. Моңгуш дээр хамаатының карманындан акшалыг акша хавын уштуп чыткаш туттурган.

Самагалдай суурда районнуң төп эмнелгезинге мойнунче болгаш хөрээнче бижек-биле балыглаткан 41 харлыг Т. Ч. Болданны экелген. Ону арагалаашкын үезинде үнген алгыш-кырыштың түңнелинде ук суурнуң чурттакчызы Ч. С. Болдан шашкан деп карзып турар.

Июль 27

Сукпак суурнуң Интернациональная кудумчузунга бүрүткеттинмээн ТОЗ-16 боодан Кызыл хоорайның чурттакчызы, 19 харлыг М. Е. Охасов дээрзи оорганынче боолап өлүрткен. «Херел» кооперативтиң ажылдакчызы 49 харлыг Н. А. Назаров туттурган.

Ол-ла хүн «Орбита» станциязының девискээринде Сельскохозяйственная кудумчузундан орус националдыг, 50-55 хар үезинде эр кижиниң өлүг мөчүзү тывылган. Эттеп, соп өлүргениниң демдектери тывылбаан. Истелге чоруп турар.

№ 3 ниитилелдиң гаражындан эжик дээктерин үреп киргеш, А 82-46 ТВ дугаарлыг ИЖ-21251 автомашинаны оорлаан.

Хандагайты суурда төп район эмнелгезинге хөрек хозунче бижектеткен Саглы суурнуң 27 харлыг чурттакчызы Ш. Х. Ооржакты экелген. «Кызыл Тук» совхозтуң малчыны М. С. Дамдын каразыттырып туттурган.

Тоора-Хем — Адыр-Кежиг оруктуң 2-ги километринге УАЗ-469 маркалыг билдинмес автомашина 35-00 ТВБ дугаарлыг «Урал» мотоциклди тавараан. Түңнелинде башкарыкчы Н. Л.-Д. Колдуң өөнүң ишти К. С. Кол ол-ла черинге чок апарган. Болуушкун болган черден машина дезе берген. Чурттакчы чонну ук машинаны дилеп, тыварынга дуза кадарын дилеп тур бис.

Июль 28

Кежээкиниң 18 шак үезинде Кызыл партизаннар кудумчузундан хөрээнче бижектеттирген 23 харлыг О. Дажынмай биле 30 харлыг А. Ооржакты экелген. Аар кем-херек үүлгедиишкининге Кызыл-Мажалык суурнуң чурттакчызы, Ак-Довурак АТБ-ниның чолаачызы 27 харлыг О. Ш. Саин-оол каразыттырып турар. Орлан Саин-оол ВАЗ-21063 машинаны мунуп алгаш, милиция ажылдакчыларындан дезерин оралдашкан. Ынчалза-даа милицияның сержантызы Омак Ондар ону сүрүп, табельдиг чепсекти ажыглап тургаш (машинаның дугуйларынче адып турган). Рабочая, Пушкин кудумчуларының белдиринге туткан. Кем-херек үүлгедикчизи эзирик болган.

Улуг-Хемниң ол чарыынга 14 шак үезинде Кызыл хоорайның 16 харлыг чурттакчызы Тимур Хертектиң «Легенда М-404» магнитофонун ийи билдинмес эр кижилер хунаап алгаш, оон бодунга мага-боттуң кемдээшкиннерин чедирген. Аргажок эзирик 22 харлыг Сергей Журавлев болгаш 37 харлыг Михаил Гильмаев олар туттурган. Магнитофонну хавырып алган.

Ол хүн 24 шак үезинде Хадын суурга 24 харлыг Владимир Дыбыжык эзирип алгаш, эрги хомудалдарын сактып, ол-ла суурнуң Таёжная кудумчузунда чурттап турар Валентина Кыргыстың бажыңының соңгазынче 12 дугаар калибрлиг ИЖ-27 боодан боолап турган.

Июль 29

Үстүнде ады кирген В. М. Дыбыжык дээрзиниң кайы хамаанчок боолап турган боозу Хадын суурнуң чурттакчызы В. А. Алексеенкога хамааржыр болган. Бажыңның соңгазын үреп киргеш, ИЖ-27 боону болгаш аңаа 30 окту оорлааның дугайын В. А. Алексеенко июль 29-та милиция органынга дыңнаткан. Каразыттырып турар В. М. Дыбыжык туттурган.

Мария КУЗЬМИНА.
Милицияның майору.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ 1

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Аян-чорукчулар клуву». 9.35 «Экии, хөгжүм!». 10.25 «Сөс» деп литературлуг уран-чечен программага капсырылга. 12.05 А. Барыкинниң ырлары. 12.30 — 13.10 «Үе». 15.00 Владимир обласка Карабанов хоорайда пес бүдүрериниң чаңчылдары. 15.50 Уругларга фильм. «Кагбайн кор...» 2-ги сериязы. 17.00 Уруглар шагы. 18.00 «Үе». 18.30 Хөгжүм эртинези. С. Прокофьев. Концерт. 19.00 Чаагай сеткилдиң оюннары. Хол бөмбүү. Эр кижилер. ССРЭ биле АКШ-тың шилиндек командалары. Сугже шурааны. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Козель графиня». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. (ГДР ТВ-зи). 23.10 «Кайгамчык Коста-Рика». Хроникалыг барымдаалыг фильм. 00.25—00.40 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильмнер. 8.40 Уругларга фильм. «Чараа-чечеңнер дайыны». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.50 Н. Рубцовтуң шүлүк чогаалы. 10.30 «Кадык болуңар, доктор Сарчук». 11.15 — 12.20 «Мишин хирургтуң хүннери». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 17.35 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Органныг залда» (Омск). 18.00 «Үе». 18.30 «Үжуражыр черни өскертип болбас». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы.

КЫЗЫЛДАН

19.35 Уругларга фильм. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: «Улус депутадының индири». «Кижи болгаш хоойлу». Делегей байдалының дугайында беседа.

МОСКВАДАН

20.50 Концерт. 21.30 — 01.35 Чаагай сеткилдиң оюннары. Хоккей. Канада биле Чехословакияның шилиндек командалары. Бокс. Бейсбол.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.35 «Юрмаладан Ялтаже». Аныяк ыраажыларының 5-ки Бүгү-эвилел конкуру. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Вертикаль». Барымдаалыг фильм. 20.45 —20.50 Коллаж.

КИНО

АВГУСТ 1-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Поющая раковина»** (Индия, 2 серийлыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 **Видеозалга**: **«Белое солнце пустыни»** 9.30, 11.30, 13.30, **«Ложная клятва»** (2 серийлыг) 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Аленький цветочек»** 9.20, 12.20, **«Юнга со шхуны «Колумб»** 11.00, 14.00, **«Короткий фильм о любви»** 15.40, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Большой»** 13.40, 17.40, **«Преступление Антуана»** 15.40, 19.40 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: **«Если бы»** (2 серийлыг) 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: **«Большая прогулка»** (Франция, 2 серийлыг) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

«Тыва турист» деп туристиг-экскурсия бүдүрүлге каттыжыышкыны дараазында маршруттарга туристиг путёвкаларны саналдап турар:

Фрунзе хоорайга август 12-ден 17-ге чедир, путёвка өртээ 214 рубль; Каунас — Минск хоорайларга август 27-ден сентябрь 3-ке чедир, путёвка өртээ 355 рубль; Трускавец — сентябрь 3-тен 22-ге чедир, путёвка өртээ 450 рубль; Вильнюс — сентябрь 4-тен 8-ке чедир, путёвка өртээ 334 рубль; Бендеры — сентябрь 6-дан 16-га чедир, путёвка өртээ 343 рубль; Алма-Ата — сентябрь 9-тан 13-ке чедир, путёвка өртээ 205 рубль; Калининград — Минск хоорайларга сентябрь 15-тен 22-ге чедир, путёвка өртээ 247 рубль; Каунас — Минск — сентябрь 10-дан 17-ге чедир, путёвка өртээ 355 рубль; Таллинн — сентябрь 21-ден 25-ке чедир, путёвка өртээ 328 рубль; Бухара — сентябрь 22-ден 26-га чедир, путёвка өртээ 243 рубль; Фрунзе — сентябрь 23-тен 28-ке чедир, путёвка өртээ 214 рубль; Севастополь — сентябрь 28-тен октябрь 8-ке чедир, путёвка өртээ 383 рубль.

Аъш-чем, чурттаар черниң, экскурсия хандырылгазының, самолет-биле баарының, дедир келириниң чарыгдалдары путёвка өртээнге кирип турар.

Тайылбырны дараазында адрести ёзугаар ап болур: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 1, «Мөңгүлек» аалчылар бажыңы, 2-ги каът, телефону 3-12-81.

Тываның көдээ ажыл-агыйның техникуму ортумак школа доосканнарны хүндүскү өөредилгениң ийиги курузунга дараазында тускай эртемнер аайы-биле хүлээп алырын чарлап турар: көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрерин организастаары болгаш технологиязы, ветеринария, көдээ ажыл-агыйның механизастаары.

Кирерин күзээннер дараазында эртемнерге кирериниң шылгалдаларын дужаар: литература (чогаадыг), математика (аас-биле). Техникум директорунуң адынга кирген билдириишкинге дараазында документилерни кожар: бышкан билииниң аттестады (документиниң боду), совхозтан өөредип чоруткан бижик, № 086/У маңык ёзугаар эмчи шынзылгазы, характеристика, чурттап болгаш ажылдап турар черлеринден шынзылга, күш-ажыл дептеринден ушта бижилге, 3х4 см хемчээлдиг алды фото-чуруктары.

Кирериниң шылгалдалары август 1-ден 15-ке чедир чорудар.

Техникумнуң адрези: Кызыл хоорай, 667001, Найырал кудумчузу, бажың № 1 «а», телефону 3-25-53.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: партийжа амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; агроүлетпүр — 3-41-16; культура — 3-39-15; информация — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ҷазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1

Чагыг № 459. ТС—00670

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл август 2 четверг
№ 176 (14376)
1925 чылдан үнүп эгелээн
Өртээ 3 көп.

БҮГҮ КҮШТҮ МӨӨҢНЭЭР

Кем-херек үүлгедиишкини-биле эң шыңгыы демисежир

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының болгаш Совет чазактың кем-херек үүлгедиишкиннери база корум-чурум үрээшкиннери-биле демиселди күштелдирер талазы-биле ажылдап кылган хемчеглериниң бүгү чок чүүлдүгзүнүп деткип турар. Ол ындыг болбас аргажок. Сөөлгү үеде кем-херек үүлгедиишкиннери дүрген өскен. Кижилерни өш-биле өлүрүп, күштеп чазарлап, үптеп-дээрбедеп, аар кемдээшкиннерге таварыштырып турар. Хулиганнаар, күрүнениң болгаш хамаатыларның хуу өнчү-хөреңгизин оорлаары нептерээн. Автотранспортче, хамаатыларның бажыңнарынче халдаашкыннар кылыр, чолаачыларны эттээр чоруктар бар. Кем-херек үүлгедиглерниң, корум-чурум үрээшкиннерниң хөй нуруузу арагалаашкынның хайы-биле болуп турар. Бо бүгү болза хамаатыларның ажыл-ижинге, амыдыралынга, кадыкшылынга улуг каражаны, когаралды чедирип, амы-тынынга айыылды диргелдирип турар. Ынчангаш ол бистиң шуптувустуң сагыш-сеткиливисти дүвүредип, сарыды аартып келир-дир.

Хөй болуп артпышаан. Ылаңгыя Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Таңды, Улуг-Хем, Сүт-Хөл, Өвүр, Тожу, Мөңгүн-Тайга, Эрзин районнарда эң-не хөй болуп турар. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң эвээжедир база корум-чурумну быжыглаар дээш партия, совет, ажыл-агый, эрге-хоойлу органнарының чорудуп турар хемчеглери кошкак, бир демниг эвес болуп келген. Ооң чылдагааны-биле хулиганнарга, кем-херек үүлгедикчилеринге, оорларга, арагачыларга, ажыл кылыр хөңнү чоктарга, чалгааларга шыдажыр арга чок байдалды тургуспайн турар. Бирги ээлчегде улус депутаттарының Советтери, оларның комиссиялары кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселди четпес чорудуп келген. Улус депутаттары боттарының округтарынга кижилер-биле биче эвес ажылды кылыр турган, ону ам-даа чедип албаан. Ылаңгыя ада-иелер арагалаар, ажыл чок кижилер-биле, кем-херек үүлгедип, оорланып болур хире улус-биле ажылды доктаамал чорудары эки түңнелди бээр ужурлуг. Прокуратуралар ажылдакчыларының, иштики херектер килдистериниң, оларның профилактика албанының, милицияның участок төлээлериниң ажылынга ээ-харыысалгазын бедидер, чогумчалыг ажылдаарын чедип алыр болгаш эки тура улусчу дружиналарының, эш хуу судтарының ажыл-чорудулгазында четпестерин дүрген чайладыр.

Корум-чурумну быжыглаар, кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирер дээш партия, совет, профэвилел, ажыл-агый болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар органнар анаа-ла олурбайн, хемчеглерни ап турар. СЭКП обкомунуң бюрозу кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселди күштелдиреринче партия Кызыл хооркомунуң, райкомнарның, парткомнарның, партия эге организацияларының кичээнгейин угландырган. СЭКП обкомунуң бюрозу 1989 чылдың ноябрь 14-те хуралынга Кызыл хоорайда кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселди күштелдирер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерниң планын чугаалажып көргеш, ону бадылаан болгаш республика солуннарынга парлап, хөй-ниитиге чарлап дыңнаткан. СЭКП райкомнары, парткомнар кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирериниң план-хемчеглерин база ажылдап кылган турган. Ындыг-даа болза оларның күүселдезин чедип алыр дээш партия хоорркому, райкомнар, парткомнар, партия эге организациялары дээштиг, чогумчалыг негелделиг ажылды чорутпаанындан кем-херек үүлгедир, корум-чурум үрээр чоруктар кызырлыр хамаанчок, бо чылдың эрткен беш айларында өскен.

Чоокта чаа эрткен СЭКП Кызыл хооркомунуң бюрозунга 1989 чылдың ноябрь 14-те партия обкомунуң бюрозунга хүлээп алганы Кызыл хоорайда кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселди күштелдирер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерниң планының күүселдезин аңаа анализтеп чугаалашкан. Планда көрдүнген хемчеглерниң ыяап-ла күүсеттинген турарын хандырып, кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирерин, хоойлу-дүрүмнү болгаш корум-чурумну быжыглаарынче хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажылдакчыларының база активиниң бүгү күжүн, партия, совет органнарының, бүгү хөй-ниитиниң, ажылчы чонуң, школаларның, өөредилге черлериниң коллективтерин мобилизастаарын СЭКП Кызыл хооркомунга, хооркүүскомга доктаалда дааскан. Ону боттандырар дээш чамдык хемчеглерни алган-даа болза, хоорайда кем-херек үүлгедиишкини кызырылбаан, моон алырга партия хооркому, хооркүүском СЭКП обкомунуң айтыышкынын күүсетпээн-дир. Хоорайның эрге-хоойлу камгалаар органнары амгы үениң негелдезинге чедир ажылдавайн турда, ында удуртукчу-коммунистерден ёзулуг партийжы негелдени партия хооркомунга тургуспаан. Найысылалда ажылчы чонуң, аныяктарның хостуг үезин, дыштанып хүннериң ажыктыг, солун организастаар, ажыл чок кижилерни ажылга тургузар дээш дээштиг хемчеглер албаан. Чамдык күш-ажылчы коллективтерде күш-ажылдың сагылга-чурумну кошкаан, ажыл хүнүнде безин арагалаар таварылгалар бар. Тываның автобудуруулгезиниң, «Тыва автотранс», «Тыва хамааты тудуг», «Агроспецмонтаж» каттыжыышкыннарның, респотребсоюзтуң, бажың тудар комбинаттың, мебель фабриказының коллективтериниден эзириктер сергедир черге киргеннер эрткен чылдың бо үезинден хөй болган. Бо бүгү болза дыка хөй партия эге организациялары, удуртукчу-коммунистер күш-ажылчы коллективтерге, чонунуң чурттап турар черлеринге кижизидикчи болгаш организакчы ажылды кошкатканын чугаалап турар.

Допчузу-биле чугаалаарга, бүгү-ле күштүг аргаларны бистиң сагыш-сеткиливисти дүвүредип чоруур айтырыг — кем-херек үүлгедиишкиннерин, корум-чурум үрээшкиннерин болдурбазынче угландырар сорулгалыг бис. Ол болза бирги ээлчегде партия комитеттериниң, партия эге организацияларының эң-не чугула херээ.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок ниити сессиязынга республикада кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселди күштелдирер талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында айтырыгны чоокта чаа чугаалашкан. Тывада кем-херек үүлгедиишкининиң байдалынга ханы анализти берип, ооң үнүп турар чылдагааннарын тодаргайлаан. Кем-херек үүлгедиишкини, корум-чурум үрээшкини республикада коңчуг дүвүреңчиг байдалда турарын аңаа айыткаш, кем-херек үүлгедиишкини-биле демиселди күштелдирер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында доктаалды Тыва АССР-ниң Дээди Соведи хүлээп алган. Хоойлу-дүрүм үрээшкиннерин болдурбас талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерниң программазын ында киирген. Ол болза 1990 чылда база 1991 чылдың бирги кварталында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң, оларның күүсекчи органнарының албан күүседир план-хемчеглери-дир. Ооң күүселдезин доктаамал хынаарын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм болгаш эрге-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссиязынга дааскан. План-хемчеглерниң күүселдезин харылаар кижилер колдуунда шупту удуртукчу-коммунистер болуп турар, ындыг болганда, партия комитеттери, партия эге организациялары оларны дамчыштыр салдынган сорулганы боттандырар дээш партия, совет, ажыл-агый органнарының, хөй-нитти организацияларының күжүн мөөңнээр, шыңгыы хемчеглерни алыр, ылаңгыя коммунистерниң отчёттарын дыңнаар, кылдынган ажылды түңнээр, четпестерни илередир херек.

Парлалганың, телевидениениң болгаш радио дамчыдылгазының ажыл-чорудулгазын кем-херек үүлгедиишкиннериниң, корум-чурум үрээшкиннериниң, арагалаашкынның база хамааты кижилериниң таарымчалыг ажылдап, чурттаарынга, дыштанырынга шаптыктап турар чүүлдериниң чылдагааннарын сойгалап илередиринче, хоойлу-дүрүм үрээшкиннерин болдурбас талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерниң программазы кайы хире күүсеттинип турарын чырыдарынче, кем-херек үүлгедиишкиннерин узуткаар, күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаар, национал аразында харылзааларны экижидер дээш демиселжип, эки ажылдыг коллективтериниң дуржулгазын нептередиринче угландырар ужурлуг.

Кем-херек үүлгедиишкиннери, корум-чурум үрээшкиннери республиканың районнарында, хоорайларында, суурларында

Кем-херек үүлгедир, корум-чурум үрээр чоруктарга удур шыңгыы демиселди чорударынче бүгү күштү мөөңнээри — хүнүң чугула сорулгазы.

АЧЫ-БУЯН ЧЕДИРИЛГЕЗИ

«Ак даянгыыш» — шак мындыг ат-биле дүүн, август 1-де, Улуг-Хем районда ачы-дуза чедирериниң айы эгелээн.

Ооң кол сорулгазы — районнуң девискээринде караа четпестерге дуза чедирери. Районнуң чер-чер Советтериниң база социал хандырылга килдизиниң медээзин ёзугаар алырга, амгы үеде Улуг-Хемде караа багай 105 инвалид бар, оларның иштинде 84-ү назылап кырааннар. Караа четпес инвалидтерниң 95 хуузу түреңги байдалда чурттап турар. Шак мындыг байдалды өөренип көргеш, СЭКП райкомунуң бюрозу тускай доктаалды хүлээп алгаш, августу ачы-дуза чедирилгезиниң айы кылдыр чарлаан. Ол үениң дургузунда эмнелге, садыг, амыдырал хандырылга ажылдакчыларындан база депутаттардан тургустунган комиссиялар караа четпестерниң ниити байдалын хынап көргеш, ооң түңнелин чер-чер Советтеринге чугаалажыр, чогуур хемчеглерни ажылдап кылгаш, ол ёзугаар дуза көргүзер.

Районда караа четпес инвалидтерге тус-тус хамаатылар база албан черлери, организациялар акша дузазын эки туразы-биле дузалаарыбиле Ажаалга банкызының районда салбырынга № 123 агар санны ажыткан.

АЖЫК ЧУГАА

Кызыл хооркүүскомунуң хуралдаар залынга Тываның демократтыг интернационалчы шимчээшкининиң бот-идепкейлиг бөлүүнүң организастааны семинар ажык чугаа байдалынга дүүн болуп эрткен.

Таптаашкын үези — социализмниң муңгашталчак турнугуушкунунуң айыылхалавы. Чаартылганың үези дээрге-ле буураашкындан үнериниң оруктарының дилээшкини. Чүгле үзел-бодалдарның плюрализмин болгаш политиктиг демиселдиң хосталгазын таварыштыр эрге-хоойлулуг күрүнениң шыннын бадыткап болур.

Семинарга чыглып келген хоорайның интеллигенциязы болгаш аныяк оолдар, кыстар ол дугайында шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларны ажык, чиңгі-биле чугаалашкан.

НЕМЕШПИШААН

Бөгүн Улуг-Хем районнуң ажыл-агыйларында белеткеттинген сигенниң хемчээли 3500 тонна сиген болган. Эрткен чылдың бо үезинде ол сан 6 муң тонна турган.

Ажыл-агыйлардан Түлүш Кечил-оол аттыг совхоз мурнуку одуруғда чоруп орар. Ооң белеткээн сигени муң тонна ашкан. Ниитиниң малынга чем белеткели «Найырал» совхозта база чүгээр чоруп турар. Амдызында эң эвээш мал чемин «Ак-Тал» болгаш «Элиг-Хем» совхозтар белеткээн.

«Күш-ажылдың хостуу» совхоз сиген белеткелинден аңгыда, витаминниг сиген далганын, будук-бурунгу база шапкынчыды курлавырлап эгелей берген.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ
ДҮҮН, БӨГҮН, ДААРТА

АЖААП ЭГЕЛЭЭР

Школачыларның чайгы дыштанылгазын чер-черде аңгы-аңгы эрттирип турар.

Чөөн-Хемчик районнуң Хайыракан ортумак школазында Мойналык аттыг күш-ажылдың болгаш дыштанылганың лагери бар.

Бо чылын үстүкү класстарның өөреникчилери үш ээлчег-биле ажылдап, дыштанган. Бирги ээлчегде 60 кижи ажылдаан. Олар чүгле ногаа аймаан олуртуп, суггарып турган. Ийиги ээлчегде өөреникчилерниң саны эвээш-даа болза, суггарылга ажылын уламчылап, оът-сигенни аштаан.

Лагерьниң начальниги А. Д. Кара-Сал күш-ажылды билдилиг удуртуруңдан аңгыда, оларның культурлуг дыштанылгазынче улуг кичээңгейни салып турар. Олар чоогунда черлерге барып, спортчу ужуражылгаларны чорудуп келген.

Бөгүн өөреникчилер чашпаны аштавышаан, үнген огурец кулчаны, капустаны ажаап эгелээр. Бүгү ажаатынган ногаа аймаа совхозтуң нити чемнелиге черинче кирер.

КОМИССИЯ ХУРАЛДААР

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң комиссиялары боттарының ажыл планын ёзугаар ээлчеглиг хуралын доктаамал эрттирип турар.

Ажык-чарлыг чоруктуң, хамаатыларның эргелериниң болгаш чагаа-бижиктериниң талазы-биле комиссияз бодунуң ээлчеглиг хуралын эрттирер. Аңаа «Типография тудуунуң дугайында» айтырыгны даарта чугаалажыр. Моон мурнунда болган сессияларга ол тудуг талазы-биле айтырыгны тургузуп турган.

ХҮЛЭЭП АЛЫШКЫН

Чылдың-на чурттуң дээди өөредилге черлеринче Кызылдың башкы институду конкурстан дашкаар школа доозукчуларын хүлээп ап турар.

Бо чылын өөредилге черлеринче кирерин күзээн кижилер база хөй болган. Дээди өөредилге черлеринче кирерин күзээн кижилерниң саны беш чүс ажыг болган. Кызылга эвес, а өөредилге черлериниң бодунга дужаалган кижилерниң саны безин үш чүс ажыг.

Чүс ажыг кижи кирериниң экзаменнерин эки дужаагаш, өөренип кирери-биле өөрүшкү-маңнайлыг чаңганнар. Арткан хос калган өөредилге черлеринче немелде хүлээп алышкынны чорутткан. Оларның-биле тускай беседаны комиссия даарта чорудар.

ЭВЭЭЖЕТПЕС ДЭЭШ

Эрткен кыжын республиканың ажыл-агыйларынга сиген аймаа эвээш белеткеттинген. Ынчангаш 1989—90 чылдарның кыштаглаашкыны берге байдалга эрткен. Ол-бо сурагланып, аар өртек-биле мал чеми садып ап тургаш, кыштаглаашкынны бораң-сараң чалырадып эрттирер аргалыг болганнар. Ындыг-даа болза, совхозтар шуптузу диленип кыштаан дээр болза, частырыг апаар боор. Чижээлээрге, «Алдан-Маадыр» совхозтуң ажыл-ишчилери 1989 чылдың чайынында мал чеминиң белеткелинге кызыман ажылдааш, мал чеми белеткээр планын 92 хуу күүсеткен. Ол дээрге республикада эң бедик көргүзүглерниң бирээзи-дир. План күүсеттинмээн-даа болза, белеткеттинген сиген совхозта ниитиниң малынга чедишкен, харын-даа өске ажыл-агыйларга «сартыктап» кыштааннар.

— Мөңгүн-Тайга районга, Карл Маркс аттыг база «Х Улуг хурал» совхозка дээш чамдык ажыл-агыйларга эрткен кыжын сиген аймаан садып турдувус — деп, «Алдан-Маадыр» совхозтуң агроному В. Ш. Ооржак чугаалап турду.— Бо чайын база эрткен чылдыындан эвээш эвес сигенни белеткеп алыр дээш ажылдап тур бис.

Бо чайын «Алдан-Маадырның» сигенчилери 3560 тонна сигенни белеткээр ужурлуг. Июль айның 27-ге чедир планның 20 хуузу күүсеттинген. Темп элээн дүрген чоруп турар. Эрткен чылдың бо үезинде сиген белеткээриниң планын 10 хуу ажыг-ла хире күүседип шыдааннар.

Совхозта ниитизи-биле хөй чылдыг сиген тараан 417 га чер бар. Бо хүннерге чедир ооң баштайгы кезиниң доозар чыгаан. Оон 800 тонна хире сигенни кезип алган. Хөй чылдыг сигенни күскээр ниң дугаарында база кезер дээш бо хүннерде шөлдү элбээ-биле суггарып турар.

«Алдан-Маадыр» совхозта хөй чылдыг сигенни өстүрериң болгаш ооң дүжүдүн ажаап алырында өөредиглиг чүүлдер бар. Ындыг шөлдерни шуптузун арендалыг звеноларга быжыглаан, колла ээлери — суггатчылар. Олар сиген шөлүн аштап арыглаар, эки шынарлыг кылдыр суггарып ап турар. Суггатчыларның ажыл төлевири алганы ниити дүжүттен хамааржыр. Дүжүт элбек, шынарлыг болгаш тудум-на, алыр акшазы хөй болуру билдингир.

Тракторларны бүрүн дериг-херекселдери-биле звеноларга быжыглап каар. Трактористтерниң алыр төлевири база суггатчыларның өстүрген дүжүдүндөн дорт хамааржыр. Кижи бүрүзү эки ажылдаар-ла болза, хөй акша-төгерикти алыр кылдыр организастааны мал чемин көвүдедир арганы берген.

Совхозтуң малчыннарында хөй чылдыг сиген шөлүн база быжыглаан. Олар черни суггарып, ыяш-дажын аштап арыглаар, а механизастаттынган звенолар сигенни кезип, ажаажыр, оон аңгыда кыштагларже барып чедирер.

Хөй чылдыг сиген шөлдериң Вячеслав Сарыглар, Сергей Бызытпаа, Геннадий Ооржак оларның звеноларында колдады быжыглаан. А үрезинни өстүрүп ажаарын Өпей-оол Моңгуш биле Седип-оол Кууларның звеноларынга даасан. Ол коллективтерде быжыглаан шөлдерниң хемчээли улуг эвес-даа болза, кылыр ажылы аажок харыысалгалыг. Чаңгыс сос-биле чугаалаарга, келир чылдың дүжүдүн бо шөлдерде бөгүн шиитпирлеп турар. Үрезин өстүрүп турар звенолар дүжүдүн күзүп, хөй чылдыг сиген быжа бээрге, алыр.

Алдан-маадыржылары ң ажылында макталдыг чүүлдер бар-дыр. Ынчалза-даа «Алдан-Маадыр» совхоз суггарылга системаларын тудуп, чаашкынналдырып суггарар дериг-херекселдерни тургуспас болза. 10 азы 20 чыл хире болза, чижээлээрге, Үстүү-Шөлдүң дижик, дужуткуру кудулап азы анаа сиген шуут үнмес апарбас бе?

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

Даштыкыда

АЛЖИР. (СЭТА). Араб магриб чөвүлелиниң киржикчилери чурттарның (ында Алжир, Ливия, Мавритания, Марокко болгаш Тунис киржип турар) президент чөвүлелдериниң ээлчеглиг сессиязы ажыттынган. Ол беш чурттуң чазактарының удуртукчулары эвилелдиң иштики харылзааларының айтырыгларын чугаалажып эгелээн.

Кодээ ажыл-агый, транспорт талазы-биле айтырыглар кол черни ээлеп турар.

• • •

БОНН. (СЭТА). ГФР-ниң даштыкы херектер министри Ганс-Дитрих Геншерниң санап турары-биле алырга, 1990 чыл Европага күрүнелер аразында харылзааларның чаа архитектуразының чылы болур. Гессен радиозунга берген интервьюзунга ол бо чылдың ноябрьда болур ниити-европа чорудулгазының киржикчизи күрүнелерниң төлээлекчилериниң дээди деңнелге ужуражыышкынны ол дипте боор турар болууушкуннарга кескү рольду ойнаар деп медеглээн. Таарыштыртынып турар үндезинге дүүштүр ажылдаар институттарны тургузарынга ук ужуражыышкын онза рольду ойнаар.

Чазактар болгаш күрүнелер баштыңнарының база даштыкы херектер министрлериниң ужуражыышкынынга Европага чөрүлдээлерниң тургустунуп кээрин баш удур болдурбас айтырыгларны чугаалажыр. Ынчангаш Совет Эвилелиниң ниити-европа херектеринге деңэргелиг киржир эргези хандыртынар деп, министр чугаалаан.

• • •

ЛУАНДА. (СЭТА). Анголаның чамдык девискээрлеринде малярия дээр аарыг коңчуг нептерей берген. Эрткен үш айларның дургузунда ол аарыгдан 800 ажыг кижи, оларның хөй кезии бичии чаштар өлген. Ол дугайын эпидемиялыг аарыглар контролюнуң талазы-биле национал эргелелдиң директору Ж. Дюпере дыңнаткан.

Бо аарыг сөөлгү чылдарда ховартаан турган. Ындыг болзажок, чурттуң чамдык девискээрлеринге үргүлчү чаашкын чаап туруп бээрге, ол аарыгны таразып өскүдер ымыраа-сээктер көвүдээш, аарыг база катап өскүп эгелээн.

• • •

ИСЛАМАБАД. (СЭТА). Ортаа Азияның болгаш Казахстанның мусульман шажын организацияларының төлээлекчилери Пакистанның найысылалында чеде берген. Делегацияны Совет Эвилелинде мусульман шажынның баштыңы муфтий Мухаммед Садык Мамаюсупов баштап турар.

Делегацияның кежигүннери он хонук дургузунда ол чурттуң политиктиг болгаш хөй-ниити ажылдакчылары-биле ужуражып чоруп тургаш, Афганистанга туттурган совет шериглерни дедир чорударының дугайында чугаалажыышкыннарны кылыр сорулгалыг. Ол сорулганы күүседири-биле совет мусульманнарның төлээлекчилери Пакистанның удуртукчулары база моджахедтерниң түр чазааның төлээлекчилери-биле ужуражыр дээн күзелин илереткен. Ол дугайын шажынчыларның баштыңчызы журналистерге дыңнаткан.

КЫМНАР МУРНАП, КАЙЫЗЫ ХОЖУДАП ТУРАРЫЛ?

Мал чеминиң белеткели дээрге ажыл-агыйларның удуртукчуларынга, специалистеринге, бригадирлерге, ферма эргелекчилеринге база тус-тус малчыннарга-даа ёзулуг шылгалда. Ол ышкаш ону, ол чугула кампанияны удуртур, организастаар ажыл-агый органнарынга, чер-чер Советтеринге оларның ажыл-ишчи шынарын көргүзерниң бадыткалы.

Бистиң ниити республикада, тус-тус районнарда база совхозтарда-даа «Мал чеми» деп программалар бар.

Эрткен кыжын бистиң дыка хөй ажыл-агыйларывыс, ол ышкаш Бии-Хем район мал чеми эвээш болганы-биле бергедээн, эң ылангыя «Хадың» совхозтуң фермазынга чут болганын «Шын» солунга каш удаа бижигилээн. Частырыглардан өөренир, ону катаптавас деп чугаа бар.

Бо чылын ниити республика 203872 тонна сиген белеткээр планныг. Ам херек кырында Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң медээзин ёзугаар алырга, июль 30-де 16808 тоннаны белеткээн, план 8,2 хуу күүсеттинген. Эрткен чылдың деңнелинден 3 хуу эвээш.

Улуг-Хемниң ажыл-агыйлары өскелерни мурнап турар. Район 22529 тоннаны белеткээр турган, ам 3993 тонна чедирген, азы планын 17,7 хуу күүсеткен. Ийиги черде — таңдыжылар. 3129 тоннаны сараттап алган. Үшкү, дөрткү черлерде — тес-хемчилер биле сүт-хөлчүлер. Амдызында чүгээр ажылдап, **мурнап турарларывыс ол. А хожудап турарлар кымнарыл?** Июль 30-ге чедир Бай-Тайга, Тожу, Эрзин, Кызыл, Өвүр, Чөөн-Хемчик районнар планнарын 1,5-тен 4,9 хуу чедиргилээн.

Мында чамдык чөптүг чылдагааннар бар-ла харын. Чижээ, Кызыл районнуң девискээринде оът-сиген дыка багай үнген. А Тожуда? Ооң девискээринде сиген бар. Ажылды организастап чадап турар улус-тур. Чижээ, «Май I» совхозтуң эң-не сигенниг чери — Кызыл-Арыгда мынчага чедир чаңгыс-даа сигенчи барбаан.

Чамдык ажыл-агыйлар мал чеминиң белеткелинче киргениинден бээр барык бир ай четкен. А түңнел ындыгла эки эвес, темп куду. Чүгле техника-биле сигенниир дээр болза, мурнуку чылдарла дег, планны күүседип шыдавас бис.

Сигенден аңгыда, малдың өске-даа чемнерин белеткеп турар бис. А оларның темпизи база-ла эрткен чылдан куду. 1989 чылдың бо үезинде республикада 2791 тонна витаминниг сиген далганын белеткээн турда, ам чүгле 550 тонна. Сенаж 6743 тонна, мурнуку чылда 8538 тонна турган. Сенаж талазы-биле каа-хемчилер өскелерни мурнап, 2811 тоннаны салганнар. Ол ышкаш Таңдының ажыл-агыйлары 1463, бии-хемчилер 1769 тоннаны белеткеп алган. А витаминниг сиген далганын Чөөн-Хемчик биле Каа-Хемниң ажыл-агыйлары чүгээр белеткеп турарлар.

Мал чеминиң белеткелинче бүгү күштү салыр, хамык-ла арга-курлавырларны ажыглаар херек.

Чурукта: Улуг-Хемде «Ак-Туруг» совхозтуң Кызыл-Даг салбырының шөлдеринде мал чемнериниң белеткекчилериниң бирээзи тракторист Артына Мунзук стогомёттуг тракторубиле чээрби ажыг сарааттыг калбак баткан шынаага салып доозарынга күш-ажылчы үлүүн киирген. Ол звенонуң ажылчыннарының чарыжының тиилекчизинге санаткан. Ол звено үш чүс ажыг тонна сигенни белеткээн. Ам-даа белеткээрлер.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

К Е Д И Л И Г ОРУКТАРНЫ ТЫВАР

1989 чылда Тыва АССР-ниң министерстволары, ведомстволары, бүдүрүлгелери болгаш организациялары даштыкы чурттар-биле экономиктиг база садыг харылзааларын тударының оруктарын идепкейлиг-биле дилеп эгелээн. Республиканың Агроүлетпүр эвилелинде, хереглекчилер ниитилелинде даштыкы-биле экономиктиг харылзаалар килдистерин тургускан. Садыг министерствозунда садыг-үлетпүр төлээлежилгези тургустунган. ССРЭ-ниң Даштыкы экономиктиг харылзаалар министерствозунуң Чөөн-Сибирь экономиктиг девискээр талазы-биле эргелелиниң Тыва АССР талазы-биле специализиниң албан-хүлээлгезин база киирген.

Даштыкы экономиктиг харылзааларның киржикчилери кылдыр 13 бүдүрүлге болгаш организация даңзылаттырган. Ол дээрге Тыва АССР-ниң Күрагроүлетпүр эвилели, Тываның хереглекчилер ниитилели, Чурт үлетпүрүнүң девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чоннуң ус-шеверлер болгаш суй белектер эксперименталдыг бүдүрүлгези, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрези, «Ушу» федерациязы, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизи, Туризм талазы-биле область чөвүлели дээш оон-даа өске организациялар болгаш бүдүрүлгелер-дир.

Даштыкы экономиктиг харылзааларның амгы үеде элээн сайзыраан талазы кызыгаар чоогунуң садыглажыышкыны. Эрзин, Өвүр, Тес-Хем, Мөңгүн-Тайга районнарының хереглекчилер ниитилелдери Моол Арат Республиканың кызыгаар чоогунда аймактары-биле садыглажыышкынны, бараннар солчуушкунун чорудуп келген. Бараан солчуушкуну 1989 чылда 2 миллион рубль түңнүг болган. Оон ыңай республиканың хереглекчилер ниитилели чиик үлетпүр кылыгларын үндүр болгаш киир садарының Кыдат кампаниязының Шэньян филиалы-биле бараннарны дорт солчуруунуң дугайында керээни чарган. Бараннар солчуушкунунуң түңнелинде эки шынарлыг чугула хереглелдиң бараннарын республиканың чурттакчыларынга Тываның хереглекчилер ниитилели саткан. Бай-Тайганың «Мурнакчы», Улуг-Хемниң «Улуг-Хая», Тес-Хемниң «О. Шынаа», Өвүрнүң «Коммунизмче орук», Барыын-Хемчиктиң «Барлык», Кызыл районнуң «Тере-Хөл» совхозтары МАР-ның кызыгаар чоогунда аймактары-биле дорт экономиктиг харылзааларны тудуп, техника аймаан, янзы-бүрү материалдарны, артык кезектерни берип, ооң орнунга Моолдан бедик продуктулуг малды ап турар. Бо харылзааларны моон соңгаар-даа сайзырадырының аргаларын Агроүлетпүр эвилели өөренип көрбүшаан.

Ногаа культураларын тарып өстүрер талазы-биле кады ажылдажылганы Кыдат Улус Республика-биле Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилели эгелээн. Улуг-Хемниң «Улуг-Хая», Каа-Хемниң «Бурунгаар» совхозтарынга кыдат ногаажылар ногаа аймаан эрткен чылын тарып өстүрүп турган. Бо чугула харылзааларга хамаарылгалыг турган чамдык организациялар, бүдүрүлгелер ук ажылды эрткен чылын багай организастаан. Кыдат ногаажылар дээрге делегейде сурагжаан ногаажылар-дыр. Тывага кээп ажылдааны баштайгы чылда оларның өстүрген дүжүдү ындыг-ла бедик эвес болган-даа болза, кады ажылдажылганы соксатканы шын эвес. Кыдат ногаажылардан тыва ногаажылар хөй чүүлдү өөренип ап болур. Бир эвес кыдат эштер бистиң республикага элээн ур түр ажылдаптар болза, биске ажыктыг, бистиң билип ап болурувус чүүлдерин дамчыдып бериp болур турган ийик. Ажылды багай организастаанывысты миннир апаар бис. Тус черниң чурттакчыларының эрге-ажыктарын кызыгаарлавайн, Тывага кезек үе иштинде доктаамал ажылдаптар хөй санныг эвес кыдат ногаажыларны чалаар ужурлуг бис.

Кыдат медицинаның Ляюнь академиязының эмчилерин керээ ёзугаар чалаан. Амгы үеде олар ажылдап турар. Ол ышкаш ушу кыдат гимнастиканы Тывага нептередир талазы-биле керээни Шэньяның спорт институду-биле чарган.

«Тывасистем» деп эртем-техника төвү чиик үлетпүр кылыгларын үндүр болгаш киир садарының Кыдат кампаниязының Шэньян филиалы-биле протоколдарны тургузуп, Шэньяның компьютерлер кампаниязы-биле компьютерлер бүдүрүп үндүрериниң, бүдүрүлгелериниң башкарылгазын автоматчыткан системаларын ажылдап кылыр талазы-биле ажылдарны кады чорударын планнап турар.

Чоннуң ус-шеверлер болгаш суй белектер эксперименталдыг бүдүрүлгези АКШ-та «Флит-Стрит» фирмазы-биле хеп даараарының каттышкан бүдүрүлгезин тургузарын күзеп турар.

ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизи ЧССР-ниң Прагада кывар чүүлдериниң Эртем-шинчилел институду-биле Тываның хөмүр-дажын болбаазырадыр талазы-биле шинчилел ажылдарын кады чорударының талазы-биле протоколду тургускан.

Даштыкы чурттар-биле экономиктиг харылзааларны тударының оруктары хөй. Оларны боттандырып болурунуң аргалары-даа бар, ында бергелер база эвээш эвес. Экономиктиг, ажыкты биске дүрген берип болур, алызы барып черле кедилиг кады ажылдажыышкынны күзеп турар бис.

Орулгаларны киирип алыр талазы-биле ийиги черни туризм ээлеп турар. Чамдык чурттарның экономиказы колдуунда туризмге үндезилеттинген. Чижээлээрге, Австрия девискээрниң талазы-биле Тывадан ... ,а чурттакчы чону 7 милл. ... кижи. Бо чуртка чылдың-на 130 миллион туристер кээр, а ооң бюджединиң 50 хуузу туризмден киирген орулгалардан тургустунуп турар.

Тыва АССР-ниң девискээринге туризмни сайзырадырының аргаларын өөренип көрүп турар бис. Чүге дээрге туризмни сайзырадыр, ону кедизин бодап, боттандырарының барымдаалары бар 1989 чылда АКШ-тың, Австрияның, ГФР-ның, Швейцарияның элээн каш турисчи фирмаларының удуртукчуларынга болгаш төлээлеринге Тываның агаар-бойдузун, гостиницалар, столоваялар дээн ышкаш бар материал-техниктиг баазавысты, агаар болгаш хем судноларын көргүскен бис. Туризм талазы-биле даштыкы специалистер ол бүгүнү чогумчалыг деп корген. Чүге дээрге олар кандыг-бир онзагай байдалдарны негевейн турар. Бар-ла материал-техниктиг баазаны эки ажыглаар болзувусса, даштыкы туристерниң талазындан хомудал болбас. Оларга кол-ла чүүлдер: чараш бойдус көрүп, арыг агаар тынып, дыштанып алыры, аңнаары, балыктаары, оларның эргезинге бээривис машина-техника аймааның идегелдиг болуру, арыг-шевер чурттаар чер, чаагай аъш-чем. Бо бүгүнү, бир эвес кызып ажылдаар болзувусса, тургузуп болур бис. Даштыкы туристерге амгы үениң коттедж бажыңнары солун эвес. Тайгада тудуп каан, арыг-шевер аңчылар бажыңынга, турисчи маршруттарга тип каан тыва өглерге олар дыштанып болурлар.

Туризм дээрге валюта акша-хөреңги ажылдап алырының бир дээштиг аргазы-дыр. А валюта биске бөгүн дыка херек. Ону туристерге өртектиг ачы-дуза көргүзериn бедик деңнелге организастааш, ажылдап ап болур бис. Чижээлээрге, турисчи маршрут дижик. Аңаа хонар-дүжер өглер, чадырлар, бажыңнар турар ужурлуг. Ол бүгү, үстүнде чугаалааным ышкаш, арыг-силиг, туристиң сеткил хандыр дыштанып алырынга таарышкан турары чугаажок. Маршруттарга тыва ус-шеверлерниң кылган суй белектерин садары, улустуң бот-тывынгыр уран чүүлүн көргүзери дээш ышкаш янзы-бүрү ачы-дуза чедирилгезин организастаар ужурлуг бис. Көрген-билген чүүлдери дээш даштыкы турист бодунуң карманындан төлээр ужурлуг. Чижээлээрге, тыва ээр, чүген-биле дерип каан аътты мунганы, одагга хаарып, шиштээн эътти чигени дээш турист төлээр ужурлуг. Туризмни ынчаар организастааш, орулгалыг болур ийик бис. А ол дээрге кончуг берге ажыл-дыр эвеспе.

Бөгүн республикада чаңгыс-даа организация туристерге долу ачы-дузаны чедирип шыдавас. Ынчангаш күштерни каттыштырар, деминг ажылдаар, даштыкыдан туризмни сайзырадыр дээш «Тыва-Тур» деп ассоциацияны организастаан. Ооң составынга Тываның авиабүдүрүлгези, Улуг-Хем пароходствозунуң Кызыл район эргелели, «Тыва автотранспорт» каттыжыышкыны, ССРЭ-ниң Күрбанкызының Тывада республика конторазы, Тываның хереглекчилер ниитилели, профэвилелдериниң область чөвүлели, Тыва АССР-ниң аңныыр ажыл-агыйының бүдүрүлге каттыжыышкыны дээш өске-даа организациялар кирген.

Тывага туризмни организастаарын кандыг-бир организацияларның талазындан киржилге чокка организастаар деп бодап турар бис. Чүге дээрге оларның киржилгези дээш ажылдап алган акша-хөреңгивистиң чамдыызын шилчидер апаар болгай. Бо ажылга кол-ла чүүл — боттарывыстың курлавырывысты, аргаларывысты ажыглаары. Ол бүгү бисте бар.

Туризмни Тывага сайзырадырынга тус черниң чурттакчыларын калбаа-биле киириштирер апаар бис. Олар чокта даштыкыдан туризмни сайзырадып-даа албас бис! Ус-шеверлер, культура программаларынга киржир хөөмейжилер, сыгытчылардан аңгыда, аңчылар, чылгычылар дээш өске-даа кижилер херек-тир.

Туризмниң четкизин чоорту сайзырадыр апаар бис. Баштай кандыг маршруттарны тургузарыл, туризмниң кандыг хевирин сайзырадырыл дээн ышкаш айтырыглар-ла хөй. Бир эвес ажылды «Дасны» деп тускайжыттынган ажыл-агыйда ышкаш эгелээр болзувусса, канчап-даа таарышпас. Ону чон билир, солуннарга бижээн болгай.

Туризмниң Тывага сайзыраткаш, амгы үеде шиитпирлеп чадап турарывыс айтырыгларның чамдыызын чергелештир шиитпирлеп ап болур бис. Туризмни организастаар улустуң уран чүүлүн, ус-шеверлел ажылдарын сайзырадырын чайгаар-ла негеп келир. Дыка хөй кижилерни ажыл-биле хандырып болур бис. Даштыкыдан болгаш Эвилелдиң өске девискээрлеринден келген туристерге ачы-дуза чедирерин организастаарының деңи-биле тус черниң чонунга ачы-дуза чедирериниң деңнелин бедидип кодурүп болур болгай. Өске черден келген туристерден аңгыда, бис боттарывыс база чүге дыштанып ап болбас деп бис.

Черле ынчаш, туризм республиканың социал-экономиктиг байдалын экижидеринге идиг боор ужурлуг. Ынчангаш бо орукту дээштиг-биле ажыглаар дээш кызар ужурлуг бис.

Даштыкы чурттар-биле экономиктиг, культурлуг харылзаалар ам-даа калбарар, ажыл-херектерже шилчиир ужурлуг. Боттарывыстың бодамчалыг, түңнелдүг ажылдаарывыстан хөй чүве хамааржыр.

Валентин ПАРУНИН.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы.

СЕКРЕТАРЬ ФЕРМЕРЛЕЙ БЕРГЕН

Виталий Иннокентьевич Соснин СЭКП Чердынск райкомунуң бирги секретарынга ажылдап тургаш, бодунуң эки туразы-биле фермерлеп ажылдай берген. Ол бодунуң төрелдери болгаш чоок эш-өөрү-биле каттыжып алгаш, «Арсилла» деп кодээ ажыл-агыйы кооперативин тургускан. Каш чыл бурунгаар ээн кагдынган Хмелевка дээр суурнуң чоогунда черлерни арендага алган.

Дөрт өг-бүле ногаа шыгжап турган черни инек каштаазы кылдыр эде дерип алгаш, бода малды семиртип азырай берген. Арендаторлар эрткен чылын 22 тонна эки шынарлыг эътти дужааган. 300 гектар черден азыраан малынга четчир санныг мал чемнерин белеткеп ап турар. Баштайгы орулгазының күзели-биле арендаторлар боттарынга коттедж бажыңнарны тудуп эгелээн.

ЧУРУКТА: Зоя, Людмила Александровна, Виталий Иннокентьевич болгаш Владислав Сосниннер.

СЭТА-ның фотозу.

ДЕҢГЕ ДЕМИСЕЖИР

Сөөлгү чылдарда аныяк-өскенниң талазындан чурум үрээшкиннери дыка өскен. Кызыл хоорайның кудумчуларынга орай кежээ, харында хүндүс чорууруңуң безин айыылдыын солуннардан номчуп, караавыс-биле көрүп турар-дыр бис. Кижи бүрүзү ындыг хулиганзыг, тояанчы оолдардан коргуп сестир-дир. Ынчанмайн канчаар, кым-даа кижиге чырык чер кырынга чурттаары күзенчиг. А бүгү чуртталгавыста боттарывыстың ажы-төлдеривистен коргуп, сестип чурттаарывыс ол бе? Бир эвес кижи бүрүзү, ылаңгыя культура ажылдакчылары, дружинниктер оларга удур деңге демисежир болза, ынчан бүгү корум-чурум үрээшкиннери соксаар ужурлуг. Кижи, өг-бүле бүрүзү чоогунда, долгандыр турар черниң байдалының экизин, багын эскерип, ону үреп турар буруулуг кижилерни ыттавайн, чажырып турбайн, сойгалаар болза, үүлгедикчилерниң оруу муңгашталбас деп бе? Бир-тээ, кандыг-бир аныяк кижи ажылдап, чурттап турар черинге кемниг херекти үүлгеткен болганда, аңаа шыңгыы хемчег онаазы эки.

Бистиң чанывыста наркоманнар, алкоголиктер, өлүрүкчүлер, үптекчилер үүлгедиин ажы-биле кылып чорап турар, а бистер көрбээчеңнеп эртип турар-дыр бис. Чүге мындыг утказыг, бүгү чонга билдингир чүвени катап бижип турар кижи боор деп бодай бээриңер чадавас. Бо бүгүнү чон шын бижип турар. А мен база бичии-даа бол, чонга бодум шаам-биле үнүм кадыксап турарым ол. Бо чылын Кызылдың садыг училищезинге кижизидикчи башкы болуп ажылдап турдум. 1986 чылда база бо училищениң бир общежитиезинге ажылдап турган мен. Ынчангаш общежитиелерде амыдырал кандыгыл, ында корум-чурум үүлгедиишкиннери бар бе деп чүвени база бижикседим. Өске ниити чуртталга черинде байдал бистиниден дээредевес хире чорду. Ол черлерниң соңгалары шупту шаараш демирлерлиг. А бистиң общежитиениң соңгаларын бо чылдан эгелеп база шаараш демирлер-биле дуглап эгелей берген.

Ол дээрге соңгалардан оолдар чүткүп кирбезин дээни ол-дур. Ол биске камгалал берип турар бе? Чок. Соңгадан кирип чадаан оолдар соңгалар шилдерин даш-биле чуура шаап кваптар чүве-дир. Бистиң общежитиениң соңгалары шупту улуска көскү, чон көрүп турар, бузук. Бир кижизидикчи башкы, бир вахтёр туда кадарып турда-ла, алдырбас боор чүве-дир. Общежитиеде бүгү корум-чурум чурттанчылардан кончуг хамааржыр. Бисте шупту уруглар. Оларга таныыр, таныывас кандыг-даа оолдар келир-дир. Саяныы, Санданы, Айлананы үндүрүптүңер дээр. Ындыг аттыг уруглар чаңгыс бо общежитиеде үш, дөрт чедир бар. Фамилиязын ада дээрге, биллинче кирерин кызыдар. Ындыг бир оол бар, ооң-биле чугаалажырымга, акша-төгерии чок, аштап чоруур, чаңгыс чер-чурттугларындан чемненип алыр деп турар. Чок болза эртен чемненир көпеек дилеп алыйн дээр. Дыка-ла чаржынчыг, мядыпчыг оолдар чоруур-дур. Оларга тайылбырлап чүве чугаалаарга, шуут херекке албас. Чамдыктары, «силер аныяк чорбаан силер бе, утбай» дээр.

Аныяк чорбас боор бе, үе-чергем солдар-даа чораан. Ол оолдар мээң соңгам бузуп, эжиим үреп турбааннар. Чурттап чораан общежитиемниң ниити байдалын безин

АНЫЯКТАРГА АЖЫК ЧАГАА

бес боор. Ындыг аттыг уругларны үндүрүп кээрге, олар ол оолдарны база таныывас. Кара туразы-биле оларны күш-биле тутааш үндүрүп апаар таварылгалар эвээш эвес. Оларны үндүрбеске башкыга, вахтёрга кыжаныр, оон кедерезе соңга буза шаварга кижи чүнү-даа канчаар аайын тыппайн баар. Мен элээн хөй чылдарда школа шугумунга ажылдап каапкан мен, а училищелерге чүгле үш чыл ажылдадым. Бир кезек бөлүк оолдар-биле бодум өрээлимге чугаалашкан-даа мен. Черле чүге мынчап хоорай-суур кезип, тоялап чоруурул, чүге аңаа чорбас, ыяап-ла бижектежип, шошсолаа үндүрүп чоруурул дээш оон-даа өске айтырыгларны салып тургаш чугаалашкыладым.

Чугаалажып көөрге, кижи коргар-даа хире эвес, кижидаа бижектепки дег хире эвес оолдар боор чорду. «Бис боттарывыс бот-боттарывыстан коргужар улус-тур бис, башкы. Кым мурнаарыл, ол кижи шаңчар» — дээр болду. Эжин бижек-биле шанчыптар апарган ышкажыл. Ол дээрге оларны-биле аңаа бир чүве ышкаш. Оон ыңай оларның хомудалы — ажылдаар чер чогу, оларны чүгле хулиганнар кылдыр көөрү болуп турар. Чамдык оолдар черле дыка чүве билбес, дерзии-дир. Уруглар общежитиезинге кээр, ол хирезинде эзирик, аксы чыттыг, карактарын кызыдыр таакпылап алган. Ыяап-ла уруглар өрээлинче кирерин кызыдар...

чугаалааш, ол үеде биске вахтёрлар турбаан, эжиктерни сенчилевес бис, соңгалар ажык турар. Орун баштарынга идик-хевивисти арта каггылап каан турар, кым-даа оорлавас деп тайылбырлап-даа ордум. Силерниң үеңер дээрге черлиг үе-дир, силер дидим эвес турган силер, чүгле улуг башкыларыңар сөзүн дыңнаар, оларга чагыртыр. Боттарыңар бажыңнарны боттарыңар билбес, чүгле улуг улуска башкартыр дээш. Харын-даа мени сургаарлар бар болган. Ол хире чүвени сайгарып билир улус чүге черле үен-даян үүлгедиглер кылырыл, айтырыгларга ыттаар чүве тыппас, чүгле «шывык туткан кижиге ыт өштүг» дээн ышкаш аажок кыжанырлар.

Бистерже бижектиг-даа, холдарында өске чепсектерлиг-даа оолдар халдап турду. Шагдаа кыйгырарга кээрин кээр, а оларны албас-даа, чүнү-даа үүлгетпээн улус ышкажыл дээш чоруй баарлар, а демгилерни дээрге оон-даа артык туразы улгадып, кайы-хамаанчок уруглар туалединче кирип дүкпүрүп, сиимирип туруп бээр. Чаш уруглар дег арай боорда коргудуп тургаш үндүрер-дир бис. Оларны эккеп алган чамдык уруглар, мээң херээм эвес дээн ышкаш, хая көрнү бээр чораан. Оон кедерезе 2-ги каътче соңга позун улап тургаш, оолдарны тыртып киирип алыр уруглар база бар. Эзирик оолдарны шагдаалар алгаш баар, оон үрдаа болбаанда олары дедир бо маннажып кээр. Ынчан дыка айыылдыг.

Эзирик кижиге далай безин дискек караандан дээри-биле дөмей-ле. Чамдыкта өрээлдер аразынга бижек туткан оолдар маңнажып туруп бээрге дуза дилеп шагдаа кыйгырарга хоорай милициязының дежурныйы херекке албас чораан. Харын-даа боттарыңар уругларыңарны чагырыңар дээр. Мен чамдыкта келбес болза, министрже телефоннаар мен деп кортпактаарымга ам харын кээр чорду. Оозун бодаарга, шагдаа ажылдакчылары боттарының хүлээлгезин күүседип турары ак сеткилдиг эвес, ажылынга бердинмээн, анаа-ла ында чирик дуглап олурар шагдаалар база бар хире.

Чамдык херек эрттирип чораан сут улусту шагдааладып каар-дыр, мээн ындыг таныырым-даа улус бар. Олар ол ажылын ак сеткилдиг күүсетпес, харын-даа чамдыктары үүлгедикчилерни күткүп, орук ажыдып бээр чорааныгай. Аргалыг болза шагдаа школазы дооскан тускай эртемниг кижилерни ажылдадып, күзелдиг кижилерни өөредип алыр болза эки.

Өлүрүүшкүн кылган кижини шуут өлүрүп шиидер болза эки. Кымның-даа дөргүл-төрелдери кымга-даа хомуданчыг-ла ыйнаан. Өлүрүкчүлерни камнап база катап аар херек үүлгедирин манадып турар хоойлуну шуут үндезинни-биле солуур херек. Мээң оглум кижи амызынга чедип каар болза, мен ону бүгү чуртталгамда каргаар мен, шак ындыг үүлени боду база чүвтезин. Мен ону улус амызынга четсин дээш төрүп, азырап кагбаан мен. Педагог-даа болзумза, кижилер амызынга чедер кижилерни чүгле ындыг арга-биле узуткаарын азы хемчээрин күзээр-дир мен.

Хей черге каргыштыг өлүрүкчүнүң холундан өлген ажы-төлү, ха-дуңмалары, утбалары, акылары дээш кижилер карааның чажын төкпезиннер.

Сарра КУУЛАР.

Кызыл хоорай.

МЕРГЕЖИЛИНИҢ ААЙЫ-БИЛЕ

Ол аныяк кыс Кызылда кодээ ажыл-агыйы техникумун дооскаш, төрээн чери — Торгалыгга келгеш, Чаа-Суур салбырының Ирбитейде өшкү бригадазынга мал эмчилеп, мергежилиниң аайы-биле ажылдай берген.

Ооң ажылга кызымаа доораан-на илерей келген. Дытчык-Кыры, Ирбитей, Сарыг-Хөл, Иштии-Бел, Оргу-Шөл деп черлерде хонаштарже кыш, чай чок, аъттыг, чадаг-даа барып, малчыннарга бар-ла шаа-биле дузалажып турар. Ангор өшкүлерни өй-шаанда чуур, кажаа-хораазын дезинфекциялаар, ал-боттарын база аайларын харагалзаар, эмнээр, ол ышкаш кадарчыларның хуу малын база эмнээр дээш ажыл-ла хөй. Оон аңгыда, малды эмнээриниң бөдүүн аргаларын база айтып бээр, малчыннарга зооветөөредилгени эрттирер.

К. Адыяның ажылынга кызымаан, чоннуң эптиин кадарчылар Б. Дуи, К. Натпий-оол болгаш өскелер-даа мактап чугаалажыр.

Ирбитей бригадазында 8680 ажыг ангор өшкү бар. Оон чыл санында 5 тонна ажыг дүктү кыргааш, күрүнеге дужаап турар. Ооң өртээ 1 млн. рубль ажа бээр. Коллективтиң чедиишкининде аныяк специалистиң үлүү бар.

Найтын-оол ДАМДЫН.

Өвүр район.

СЕССИЯГА ЧУГААЛАШКАШ...

Кем-херек үүлгедир, корум-чурум үрээр чоруктар-биле демиселди күштелдирер дээш болдунар-ла хемчеглерни Мөңгүн-Тайга районнуң Советиниң күүсекому болгаш кодээ Советтер ап турар. Район Советиниң болгаш Каргы кодээ Советиниң каттышкан сессиязы болуп эрткен. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң-биле демиселди күштелдирер дугайында айтырыгны ында чугаалашкан.

Район Советиниң даргазы В. Д. Хемер-оол орта илеткел кылгаш, районда кем-херек үүлгедиишкинниң байдалынга анализти берген. Районнуң Советтери, административтиг, ажыл-агый органнары кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирер хемчеглерин ажылдап кылган, ол ёзугаар ажылдап турар. Ындыг-даа болза дээш чок кошкак ажылдап ужурунда түңнел багай болуп артпышаан. Сөөлгү үеде Мөңгүн-Тайгада өлүрүүшкүн, үптеп дээрбедээр, күштеп чазарлаар, аар кемдээшкин чедирер чоруктар көвүдеп турар. Оларның хөй нуруузу Каргы кодээ Советинге хамааржыр. Кем-херек үүлгедиишкинниң чылдагааннарын тодарадырының хемчеглерин ап турар. Түңнелден алгаш көөрге, кем-херекти ажылчок кижилер үүлгедип, корум-чурумну үреп келген. Кодээ Советтер школа дооскаңнарны, шериг албанындан халажып келгеннерни херек эрттирип чорааннарны күш-ажылга хаара тудар айтырыгларны кошкак шиитпирлеп турарын сессияга демдеглээн.

Райкүүскомунуң иштики херектер килдизи (начальниги В. Саая) кем-херек үүлгедир чорук-биле шыңгыы демиселди чорутпааның шүгүмчүлээн. Милицияның начальниктериниң ажылчы чок, күш-ажылчы коллективтер-биле харылзаазы кошкак, колдуунда кабинединдан үнмейн орар, ажылдакчыларындан негелдези кошкак.

Районнуң прокуратуразы (В. У. Монгуш), суду (Д. К. Идам-Сюрюн) амгы үениң негелдезинге дүүштүр ажылдавайн турарын илеткелчи болгаш санал бергеннер шүгүмчүлээш, моон соңгаар чүнү кылырын тодаргай айыткан.

Сессияга илеткелчи болгаш санал берген улус депутаттары, активчилер кем-херек үүлгедиишкинниң өзүп турарын дүвүрел-биле демдеглеп, оон үнүп келир чылдагааннарын илередип, ону чавырылдырарда, шуут үндезини-биле чок кылырда чүнү кылырын тодаргай чугаалап турганнар. Советтерниң, оларның доктаамал комиссияларының, административтиг органнарының, хөй-нииттиг организацияларының чон-биле, харын-даа тус-тус кижилер-биле ажылды бир демниг экижидерин, чаңгыс аай негелдениг ходелдиериниң эргежок чугулазын айтып турган. Ылангыя ажыл чоктар, аныяктар, арагачылар-биле ажылды чаартып, эки тургузарын дугурушкан. Оон-биле кады ажылчы чоннуң, ылангыя аныяктарның культурлуг дыштанылгазын экижидер, күш-культураны, спортту хөгжүдер тодаргай хемчеглерни алыр.

Кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселди күштелдирер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерниң планын сессияга чугаалажып көргеш, бо талазы-биле шиитпирни хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

КЕЗЕМЧЕ ХЕРЭЭН ОТТУРГАН

Оруктар, кудумчуга, ховуга, арыг иштинге, хүндүс-даа, дүне-даа тракторга, машинага, мотоциклге болган озал-ондак бүрүзү мындыг дүшкүүрлүг үеде КАИ ажылдакчыларының улам күженишкиннинг ажылдаарын негеп турар. КАИ ажылдакчыларының өске хөй-ниити организацияларын-биле кады чорудуп турар ажылдары ам-даа түңнел чок болуп артпышаан. Ажыл-агыйларның удуртукчулары, автоинспекторлар-биле ам-даа быжыг харылзаа тутпайн турар. Гараштардан күрүне машиналарының үнер-кирер чоруун контрольга албас. Кымның каш шакта келирин болгаш чоруурун демдеглевейн бээр чорутар ам-даа хөй. Бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланылгага шилчиишкиннеңче ажыл-агыйларның киргенниң түңнелинде техника талазы-биле шимчээшкинниң озал-ондак болдурбазының талазы-биле инженер-албан ажылдакчыларының саны кызырган.

Орук-транспорт шимчээшкининге озал-ондак болуру көвүдеп турар. Эң ылангыя зоор черлерге машиналарын андара долгантар таварылгалар хөй. Колдуунда дуржулгазы эвээш чолаачылар хөй озал-ондакты болдуруп турар. Бо чылдың бирги чартык чылында Кызыл хоорайга 88 озал-ондак болган. Түңнелинде 5 кижи өлген, 105 кижи бертик-бежелге таварышкан. Эзирик чораан чолаачылар 13 озал-ондакты болдурган. Чадаг кижилерниң буруузу-биле 6 ындыг таварылга болган.

Алды айларның түңнелинде 303 чолаачының чолаачылаар эргезин казаан. 989 кижини торгаан. Катап-катап эзирик машина башкарып чорааны дээш 142 чолаачыга кеземче херээн оттурган.

Сөөлгү үеде кудумчулар белдирлеринге чадаг кижилер кырынче халды бээр чоруктар көвүдээн. Кочетов—Гагарин кудумчуларының белдиринге Респотребсоюзтуң АТК-ның чолаачызы К. Ч. Монгуш барыын талаже угланыышкынныг бар чораш, солагай талазынче ээп чыда, удур чоруп олурган маршрут таксиниң эрттирбейн барган, үскүлешкен. Түңнелинде янзы-бүрү кемдээшкиннерлиг болганы-биле дөрт кижини эмчиге чедирген. Чамдык маршрут таксилерниң чолаачылары хөй көпеек ажылдап алырын бодааш, улусту нормазындан хөйнү олуртур болгаш кижилерге айыыл чок чорукту таварыштырбазын бодавас таварылгалары хөй. Бир эвес ол таксиге кижи бүрүзү олуттарынга олурган болза, ындыг кемдээшкиннер болбайн барып болур турган.

Чехов—Кочетов кудумчуларының белдиринге «Жигули» чолаачызы В. К. Лукин чадаг кижи кызытап чораан С. А. Шоланы тавартканының түңнелинде, хөй кемдээшкин алганы-биле ону эмчиге чедирген.

Хууда транспорттуг кижилерниң талазындан хөй озал-ондакты болдуруп турар. Бо үениң иштинде 17 озал-ондакты болдурган. В. Н. Кравченко мотоциклинге эзирик чорааш, овааландыр төп кааң сай кырынче халды берген, боду база чаңнынга чораан пассажирин кемдээн. Иелдирзин эмчиге чедирген. «Днепр» мотоциклиниң ээзи С. С. Хардиков мурнунда чораан машина-биле аразынга чорууру хемчээлди сагывайн, сооннан кээп үстүрген. Түңнелинде— пассажирин эмчиге чедирген. Мотоциклге колдуунда аныяктар халдыр апарган. Элегес-Аксынга Ю. В. Сохотеплый бодунуң мотоциклинге ГАЗ-53-биле үскүлешкен, ол-ла черинге өлген.

Улуг-Хем районга 17 харлыг Кертикпен 13 харлыг кижи олуртуп алгаш, улуг скоростуг халытпышаан келгеш, кезүрүгнү ажа халыткаш, боду өлген. Бичии кижини эмчиге чедирген.

Бо чылын чадаг кижилерниң буруузу-биле 28 озал-ондак болган. Чадаг кижилер орукту кежип чыткаш ыңай-бээр көрүнмес, светофорларның өңү кандыг-даа турда, маңнажып эртерин бодаар. Ооң түңнелинде ийи кижи өлген, 29 кижи аар кемдээн. Чамдык чадаг кижилер эзирип алгаш, озал-ондакты болдуруп турар. Дружба кудумчузунга Н. В. Чащин эзирик чорааш, «Волганы» эрттирбейн бар чорда, «Волга» «Жигули»-биле үскүлешкен. Түңнелинде ооң бодун эмчиге чедирген.

Улуг кижилерден аңгыда, бичии кижилер база орук шимчээшкининге шаптыкты чедирип турар. Школаларга болгаш уруглар садынга орук дүрүмүн өөредип турар-даа болза, улуг кижилер уруглар караанга көзүлдүр-ле чурум үрээрге болур бе? Ынчангаш «өг-бүле контролю» деп чүвени кижи бүрүзү сагыыр кузенчиг. «Өг-бүле контролюнуң» талазы-биле күр автоинспекторлар тайылбыр ажылын чорудуп турар.

Валентина КЛЯВИНА.

КАИ пропагандазының инспектору.

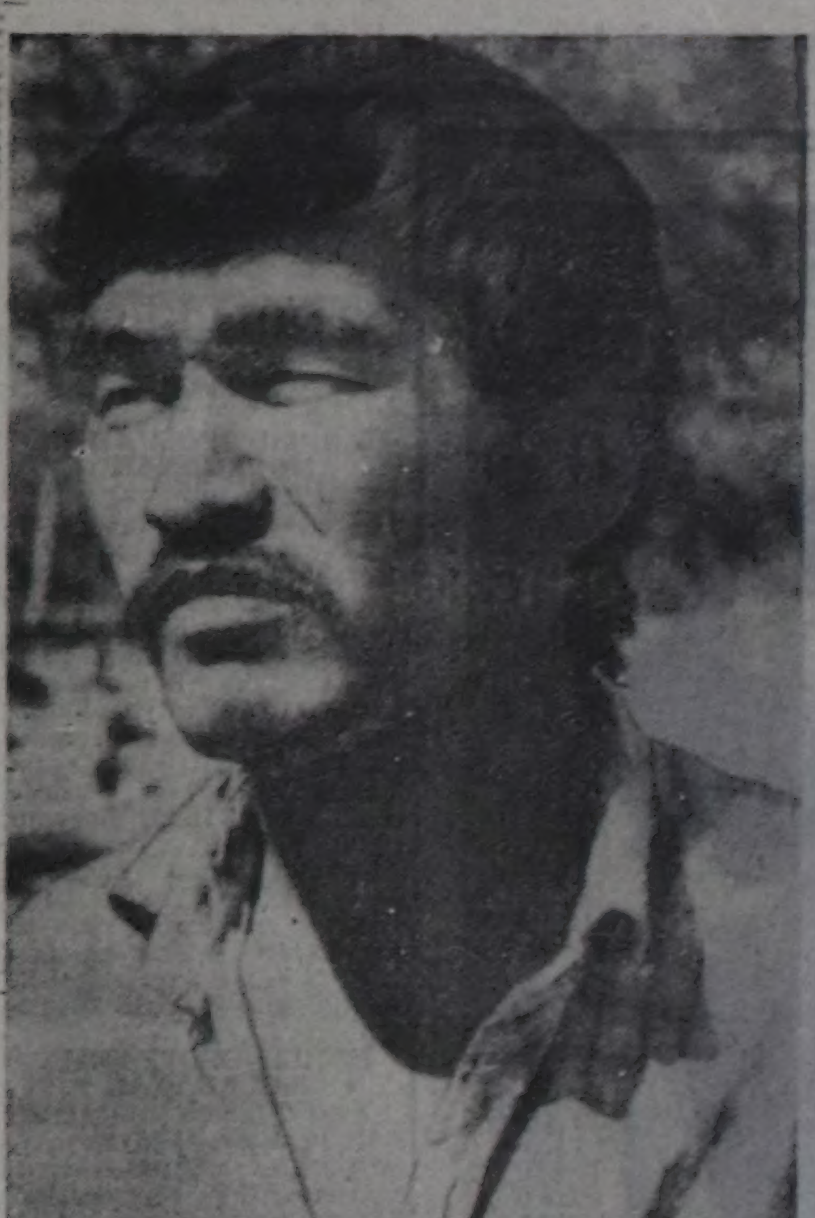

Чурукта: Каа-Хем районда «Совет Тыва» совхозтуң мурнакчы механизатору Валерий Монгуш чазын чер чардырып, тараа тарыырынга онаа шылгараан. Ол ам кажан-даа суггарып көрбээн ээн шөлдү ажылдалга киржип, ында тараны, ногаалар аймаан, мал чемнерин тараан шөлдү тракторун-биле суггарып турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БҮЗҮРЕЛ ТУРДА

Конгар Санчатты кара чажындан тура таныыр мен. Малчын уктуг эр-ле болгай. Совхозунуң мурнакчы трактористи тургаш, ам малчын апарган кижи. Ооң оолдары адазын дөзээн, шупту-ла трактористер.

Эде тургустунуушкуннуң чалгыы кээрге, ол үр бодаган. Ооң түңнелинде бир кодааны хүлээп алыр, малчыннаар деп, өг-бүлезиниң ээзи, ажы-төлү-биле ынчалдыр дугурушкан. Совхозтуң дирекциязы база үннеш болган. Чайлаар, күзеглээр, кыштаар-даа черин боду көрүп тургаш, шилип алган. Мал-маганының оң-чүзүнүн, аажы-чаңын билип ап эгелээн. Ол база малчынның чажыды. Баштайгы чылда өг-бүлеге кыс хураганнар хүлээткен. Ол кыш арай берге болган — соок, чазы шөйдүнчек, туманнаар, чок болза кургаг хат хадааш туруп бээр. Ынчалза-даа Конгар Бүүрековна биле Кара-кыс Ивановна Санчаттар аңаа ундараваан.

Хову-шөлүп, карак четпес шынаазының ногаан «далайын», суурда тамчыктыг амыдыралын каапкан, малчын өг-бүлеге бардым. Культура ажылдакчызы чораан Кара-кыс Ивановна кажаада чаш хураганнар-биле алааккан чай-шөлээн чок тур. Ак-көк халадында хураган шаразы борашкан. Ооң карактары бир-ле хураганны чассыткан, бирээзиниң ишти-хырнын тудуп, эргелеткен тур. Чогум-на мындыг эриг баарлыг кижи малды чидириг чокка өстүрер болгай деп бодап турдум.

Санчаттар дүгүш хоюндан ынчан. 1989 чылда 100-ке онаалтыр 100 хураганны, бир хойдан 1,5 кг. дүгү алган ийик.

Бо чылдың март айны сөөлзүреди оларның аалынга база катап чеде берген мен. Солун улустуң ажылдыжын, амыдыралын-даа хайгаараар деп мурнунда ынчаар ыяк бодап алган турган мен. Кежээ чаш хураган ыдар үези доозулгалак турду. Кыштаанга хүн ажып чыткан чүве. Малчыннар ындазында хөглүг-омаа хөлчок. Мал-маганы түр турары-ла илдең. Айтырыг салырынга тура дүшпедилер. Дус-кужур, сиген-даа элбек.

Коданының арыг-силиин. Коптарган көржеңин оваалап чыып алган. Чаа бажың тудкаш, ында кирип алган, чунар-бажыңы база бар. Чиик машинага гаражтыг. Электромоторлуг. Оозун ажылдадыпты. Кыштаг чырыш диди. Кижиниң сагыш-сеткили чайгаар-ла өөрүй бээр чорду. Малчыннарны шуптузун оода мынчаар хандырар чүве болза, эки-ле-дир ийин.

Санчаттар — арендаторлар. Ам 364 хойлуг. Көргүзүү эрткен чылдаазындан бедик: 100-тен 102 хураганны, 1 хойдан 1,9 кг дүкү алган. Ынчангаш «О. Шынаа» совхозтуң хой кадарчыларының аразынга чарышка тиилекчи болгаш, республика Наадымынга киришкеннер. Совхозунга Конгар Бүүрекович ийи харлыг аът-биле, а Кара-кыс Ивановна Ташкент баар путёвка-биле шаңнаткаш, аян-чоруун дооскаш, чанып келген.

Мурнакчы малчын өг-бүле амгы үеде чечек-чимистиг Дыттыг-Хемниң Чыраалыг-Аксы деп чайлаанда малын семиртип ап турарлар. Хой семис болурга, төлү боткур болур. Соокка, шыкка белен алыспас.

Бо чылын олар 15 тонна сигенни белеткээр. Арендатор дээрге хуу ажыл-агыйлыг кижи ышкажыл. Болу-ла шимченир апаар. Ынчалза-даа совхозунуң талазындан дуза ыяап-ла херек.

Санчаттар черле солун улус. Игил-бызаанчы тутса, хөөнүн киргеш ойнап, ырлажыптар. «Чеди-Тейни», «Малчын угбамга», «Амдайгын», «Кадарчы» деп ырларны бадырыптарга, малчыннар чыыжынга алачайгаар-ла баштак-хөг чирт кынныр чүве. Келир үезинге бүзүреддиг, бөдүүн малчыннар эде тургустунуушкунуң идепкейлиг киржикчилери болуп, тура-соруктуг ажылдап турар-дыр.

Ол-ла аалдарга солун, сеткүүл арай озалдап чедип турар чорду. Хойжу бригадаларга янзы-бүрү темалыг лекцияларны ай санында номчуп турза деп мээң-не бодалым ындыг болду ийин. А малчыннар база ону район удуртукчуларынга дамчыдарын менден дилеп-дилер.

Санчаттарның бир өөрүшкүзү — ажы-төлү, шупту 9. Оларында ниитиниң корум-чурумун хажыдар чаңгыс-даа кижи чок. Харын өг-бүлениң кежигүннери кем-херек болдурбазы-биле боттары киржип турары өөрүнчүг. Шынап-ла, кижи бүрүзү бак ёралыг чорук-биле демисежир болза, оорларның оруу мунгаш. Мезүчоктар чидер ийик.

Эрес малчыннар Кара-кыс Ивановна биле Конгар Бүүрекович Санчаттар ам-даа чаа-чаа чедиишкиннерниң оруктарын дилеп тывар дээш хөйнү кылыр. Бүзүрел турда, ажыл кижиге чиик.

Моторк ТИРЧИН.
Тес-Хем район.

АТ-АЛДАРЫН КӨДҮРЕР ДИЗЕ

«Октябрь 30 чылы» совхозтуң төвү Баян-Тала суурда көскү агитацияның хевирлерни хөйнү кылган. Лозуң, плакаттарны, көргүзүт стендилерин орус, тыва дылдарда бижээш, аскан. Улуг хемчээлдиг, политиктиг плакаттарны көдээ Совет, совхоз конторазының чанында тургускан. Оларны үениң негелдезинге дүүштүр дерип каастаан.

Ынчалза-даа оларның чамдыызы эргижиреп, дозулары куурарып, карталып эгелей бергени-биле көрүш чок. Ынчангаш кижилерниң хей-аъдын, тура-соруун көдүрер шынарын мында кылдынган көскү агитация чидирген. Эң ылаңгыя өскээртен келген кижилерниң караанга ол дораан-на илдиге бээр чорду. Тус черниң удуртукчу даргаларынга, суур чонунуң карактары оларга чаңчыгып калганы билдингир. Ындыг болганы-биле кым-даа ынаар сагыш салбас.

Совхоз конторазының чанында кылган «Күш-ажылчы алдар тугу» эргижиреп, куурарган. Ону чаартып, мурнакчыларга алдаржыдып көдүрер ажылды совхозта партком, профком четпес организастап турарып бо чижек көргүзүп турар.

Ол ышкаш «Комсомолчу прожектор», совхозтуң бүдүрүлге планнарын, оларның күүселдезин көргүзер ужурлуг стендилер доллуртунмаан. Эки кылдынган стендилерни көскү агитацияга ажыглавайн турары дыка-ла хомуданчыг. Бир эвес оларны үе-шаанда доллуруп турар чүве болза, кижилер совхозтуң планнарының күүселдезин сонуургаары чугаажок.

Ажылда бар четпестерни илереткен, арагачыларны, ажыл шагы үзер кижилерни сойгалаан хана парлалгазы кайда-даа көзүлбес. Ону бодаарга, кескү агитацияның хевирлерни совхозта партия комитеди кижизидилге ажылынга четпес ажыглап турар-дыр.

Совхозта идеология ажылын ында партия комитеди удуртуп башкарар ужурлуг. СЭКП-ның ат-алдарын катап көдүрер деп турар үеде партком кижизидилге ажылын чон ортузунга үениң негелдезинге дүүштүр чорутса чогуур. Чүгле ынчан парткомнуң ат-алдары көдүрлүр.

Каадыр-оол ТУВАК.

ТҮҢНЕП КӨРГЕШ...

СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң, Министрлер Чөвүлелиниң республиканың коммунистеринге, бүгү ажылчы чонунга, аныяктарга үндүрген кыйгырыын Сүт-Хөл район Соведи болгаш райкүүскому каттышкан хуралынга сайгарып таныжкан.

Кыйгырыгны райкүүском даргазы Ч. Б. Монгуш номчаан. Бо хуралга ИХМ-ниң капитаны А. С. Куулар кээп олурушкан.

Айтырыглар, саналдарга депутаттарның хөй нуруузу киришкеннер. Кыйгырыгны чүүлдүг болгаш соңгаарладып болбас, үезинде үнген-дир деп хүлээп көргеннер.

Бистиң республикада болуп турар үүлгедиглерниң чоң шупту эвес-даа болза, дыңнап, билип турар чүве болганда, чугаа районга доктааган.

Айтырыглар, саналдардан, негелделерден дыңнап олурарга, база-ла дүвүренчиг-дир. «Сүт-Хөл» совхозтуң «Кара-Чыраа» болгаш «Бора-Тайга» кооперативтеринде тудуг кылып турар тыва эвес национал ажылчыннарже халдап, оларны ажылын кагтаж чоруурунга чедир амыр-дыш бербейн турар апарганын совхоз директору депутат П. С. Кара-Сал чугаалап, кайгал турду. Ол суурда кымнарның оолдары, ада-иелери кымнары, ынчангаш олар уругдарын хай дээр болза эки дээн.

Арага садыглаан сөөлүнде дыңнаарга-ла «бижектээн, боолаан»... дээш-ле чугаалар көвүдеп турар. Ону бодап олурарга, хамык чүве арагадан болуп турар. Араганы баштай талоннап эгелээш, ооң сөөлүнде хорүп каан. Ол хевээр талон системазын быжыг чурумчуткан болза, чоң чаңчыга берип болур турган. Ындыг-даа болза, тыва кижиде бижектээр, оорлаар деп ийи баък чаңчыл кажан чидерил?

Депутаттар чамдык мындыг негелделерни база салып турдулар: ээзирик чурум үрээн оолдарны эш хуу суду 15 хонукка шинтиглээш, милицияже чоруткулаптарга, бирээзи 3 хонганда, өскези эртенинде-ле чангылап келгеннер. Ол шинтгелди милицияда кым солуур эргелиг?

71 харлыг кырган кижи «аъдым оор аппарды, дузалап көрүңер» дээш, милицияга келген. «Соонардан чеде бээр бис. Чана бериңер» дээн. Олчаан келбээннер. Суму секретары херээжен дарганы ээзирик оолдар эттей бээрге, милицияже телефоннаан. «Чадаг чедип шыдавас бис» дээш база келбээн.

Бижек ажыглаан болгаш оор кижилерге удур хоойлуну шыңгыырадырын улус депутаттарын дамчыштыр дилээр деп-даа саналдар турган.

Хуралдың түңнелинде, суурларже, ажыл-агыйларже, оларның адырларынче удуртукчулуг комиссияларны июнь 15-те аъткарган. Олар июль 21-ге чедир Кыйгырыгның материалдары-биле тускай тургускан план-биле ажылдаан. Июнь 22-де район сессиязынга байдалды түңнеп көрүп, ооң ынай кылыр ажылдарны тодарадып ажылдаарын дугурушкан.

Район Совединиң даргазы Д. Д. Дулуш болгаш президиум кежигүннери эштер ажылды канчаар чорударынга хамаарыштыр сүмелерин берген.

[illegible] ОНДАР.

ТЫВЫНГЫР ДИЛЭЭШКИННЕР ХЕРЕК

Азырадыкчы хөөннерден уштунар

Сөөлгү үеде аныяктарның аажы-чаңы, кижизидилгезинге хамаарыштыр бодалдарын солуп, сеткүүлде, номчукчулар, бижикчилер хөлчок чидин-биле көдүрүп турары кончуг-ла эки деп санаар мен. Черле ам эде тургустунуушкун эгелээн чүве болганда, кедизинде чугаалыртеп экижир боор бис деп улуу-биле идегээр апаар. Чүгле идегеп санаар эвес, аңаа дорт киржир, үнүн кадып, үлүүн киириштирер дизе эки боор.

«Аныяктар багай, аныяк өскен халалыг» деп-ле турар бис, а олар канчап ынчап барган деп дозүнде чылдагаанын тодарадыр ажылдарны кылза эки деп бодаар мен. Бо-ла үргүлчүнүн бижип турары чурттаар чер чок, ажылдаар ажыл чоктан ангыда, көдээ суурларда эмин эрттир чалгааранчының, муңгаранчының эскерип көөр үе келген. Совхозтарда, организацияларда янзы-бүрү инструкторлар, спорт, күш-культура, комсомол ажылдакчылары бар болгай, оларның кужу-биле дыштанылга, үе эрттирер, оюннар организастаар кылдыр көдээ клубтарның, контораларның, МТМ, гаражтарның фойелерин чүге ажыглап болбас дел?!

Кооператив хевирлиг теннис, шашки-шыдыраа залдары, бильярд, волейбол, баскетбол-даа шөлүн кылып ап болгай-ла. Кара боолаар тирлер, карусельдер, чайганыыштар кылып алыр хос черлер канчап-даа тыпты бээр.

Культура бажыңнарын дыштаныылгага чөп ажыглаар кылдыр хөй-ниитичи кижилерни, ол ажыл чок чалгаарап турар аныяктарның боттарын чогаадыкчы ажылдаар кылдыр өөредип, чаңчыктырары чугула. Баштайгы дээрезинде харын бергези билдингир-дир ийин.

Бистер эрткен чайын Узбекистан, Таджикистан ынаар экскурсиялап чорааш, черле үлегер ап болту дег, хөй-ле эки чүүлдерни көргүлээн бис. Ол черлерниң деңнелинге четпезивис харын шын, ынчалза-даа национал бот-шынар, аңаа чоргаарал ында эң-не көскүзү-биле билдинип турар. Ындыг шынары, аажы-чаңы, кижизидилгези оларның бедик культурлуг, быжыг чурумнуг, бот-тускайлаң туруштуг болурунга дыка идиглиг-дир дээрзи онза илден чораан.

Дыштаныылга парктары ында чүгле хоорайларында эвес, а бичии суурларда, колхозтарда, совхозтарда барын караавыс-биле көрүп бүзүредивис. База бир эки чүве: улуг назылыглары бодундан бичелериниң азы бүдүн төрел бөлүк аймааның башкарыкчызы болгаш кижизидикчизи болуп турар. Кандыг-бир чылдагаан-биле оларның элээди азы аныяк оглу чурумга таарышпас чүве кылыпкан болза, төрел бөлүк боттарының аразынга ону сайгарып судтаар, ада кижи оглун эң-не каржызы-биле эттеп-даа болур. А бистиниде оглу адазын, азы кырган-ачазын коргудар чүүлдер бар болгай. Оларда шимчээр-ле кижи бүрүзү улуг-бичее аайынче кылыр ажылдыг, бичии-даа халас хостуг турбас чөн чорду, ону база-ла улуглары башкарып турар. А бистерде «мээң чаңгыс оглум, азы хеймерегим ажылдааш канчаар деп, адазы мен турумда» суг дигилээрлер бар ийик чоп. Өскээр чугаалаарга, «бергээ эвес, эргээ өөренип» турар аап. Элээн каш чылдар бурунгаар-ла эгелээн азырадыкчы хөөннерниң, амыр чиик, халас чуртталганың уржуктарын бо хүннерде көрүп-билип чоруур хире улус-тур бис ийин.

Демги эгелеп каан чугаавыста узбек, таджик кижилер акша-көпеектиң үнезин ажы-төлүнге дыка утаадыр улус болду. Бистерниң чамдыывыс оларны «чазый-чинжей» деп буруудады-даа боор болгай бис, оларнының да агаар дыка изиг, суг чедишпес, өреге бүрүзүнге хөй суггарылга херек. (Оон бергезинимейн 3-5 хире харлыг урутларындан өрү шупту ажылдаар). Бо кижи көөрге, оларда шупту чүве четчир болгаш артар чүве-дир ийин: дыка чараш, улуг шөлдүг, боттары хол-биле туткан бажыңнарлыг, оозун долгандыр... огород-сад, чечек-чимистиң хейү магалыг, арбуз-дынялар аңаа чыткылаар, персиктер, виноградтар довурай берген халаңайнып турар, машина-тергелери-даа четчир, ол хирединде-ле аксакалдар «аныяк кижилер хостуг үезинде чалгаарап чаңчыга бээр, олутпайлар апаар, ажыл дээрге акша-дыр, акша — амыдырал болбазыкпе, а амыдырал төнчү чок, ону утпаңар» дээш-ле баар. Оон ангыда, ол ирейлер салгалын шынчы, дузааргак чорукка база өөредип чоруурун даараазында чижек бадыткаан.

Бистиң чамдык кижилерниң өскээр барганда бир хереглексээр, садып алыксаар барааны арага болур чораан. (Ону ындыг-мындыг диксеведим, аңаа бо чижекти киирер дээш). Бо удаада эр улус эш-өөрүнүң, улуг-улуг кижилерниң арага садар чагыын күүседир дээш орай чорупкан. Улуг кодаа-хоорайга дилээри белен эвес болду ыйнаан, дүнекиниң 11-12 шак чеде берген. Бистинге бодап, коргуп-даа турган бис, ынчалза-даа элээди-даа, аныяк-даа бөлүк оолдар бистиң хөй чүъктүг улузувусту харын кээрген, онча-мендн, амыр-тайбың гостиницага эккелген болганнар. Өөрээн улус оларны акша-биле шаңнаарга-даа, арага бээрге мырыңай албас болган, кайгап калганнар болгай. «Ооң биске херээ чүү боор, ижер дизивиссе, бажыңывыста доскаарларда бар, ижип аар болзувусса, төрелдеривис ат кылыр» дээр болган. Бистиң улустуң шаандагы чаңчылы база ындыг чорааның аңаа улуг кижилер харын чугаалаштыдаа ийин.

Мыя бо чижектерден көөрге-ле, ада-өгбе улуг кижилерниң аныяк-өскенге хамаарылгазы, үлегер-чижээ ындыг салдарлыг-дыр. Ам бистер ону дөмей-ле бо дораан ынчаар боттандырып шыдавас боор бис. Оода келир үеде ону кылыр дээш ажылдаар болза эки. База бир билдинмес чүве: чүнү-даа илередип тып алгаш, канчаар-даа сойгалап, билдирип кээрге — шиитпел чымчак, а харын-даа чүү-даа өскерилбес, биеэги-ле хевээр. Буруулуг кижилер улаштыр хулиганнап, хостуг чорбушаан хевээр болуру элдептиг.

Нина СЕРЕНОТ.
Хайыракан школазының башкызы.

Журналистиң орук демдеглелдери

САЙН БАЙНА УУ, ЗАВХАН!

(Эгези № 173, 175 «Шында»).

5. ЭКЕР ЭРЛЕР ЭЗЕРГЕ ТӨРҮТТҮНЕР

Аймактың (бичежек областа дег) стадионун эрги кезиң көрүп олурарымга, хемчээлиниң талазы-биле бистиң эрги «Хүреш» стадионувустан черле бичелевес ышкаш. Чадаландыр өскей берген олуттар баарында чавыт ыяш херим. Ону янзы-бүрү будуктар-биле өң кирбудааш моол, орус, англи дылдарда күш-культура, спорт болгаш кижиниң кадыкшылы-биле холбашкан ханы уткалыг сөстерни дескиндир бижээн: «Күш-дамыр сайзыралы-биле кадыкшыл кезээде кады», «Моол спорт бисти делегейге алдаржыткан», «Чаштар — бистиң келир үевис»... Хүндүлээчел моол черге каш хондур чоруп чорааш, олар аътка, аът чарыштыларынга черле ынак улус-тур дээрзин эскердим. Стадионче, ам ооң кол эжиинден чавыдак аъттар мунган дааны 5-8 хар иштинде оолдар кире маңнадып келдилер. Бир чамдык аъттарны челдеп, кудуруктарын шүүп каан. Бир аът өскезинден көрүштүг, кылаң-тас. Сактырга, ам болур чарышче далажыксааш, девиржип турганзыг-даа. Чаңчыл ындыг. Бажында шляпа салган, национал хептиг арат кижи демги оолдар делгем стадионну үш дескиниң турар аразында, кайы маңгыр аът кайын келген, мурнунда чедиишкини чүл, мунукчузу кымыл дээш таныштырып четтигиптер. Аът чарыжы шак ынчаар маңаа эгелээр, борта, бо-ла стадионга төнер. Ол дугайында база доктаар бис.

«Эрниң үш оюнунуң» биске эң солуну хүреш дээрзи тодаргай. Хеп-сын (содак-шудак), арга-хорга барык дөмей чүве болганда, моол-даа хүреш сонуургалывыс хайныктырган. Чаңгыс багай чүве, мөгелерни кижи таныывас. Ынчалза-даа, кашпагай хүрешти, чараш аргаларны магадап, адыш часкап орда, үе эрткени билдинмес чорду. Онаг бүрүзү өөредиглиг.

Бо кижи оргаш безин: «Ээ-та, мөге болган болзумза, ындыг чүве-дир эвеспе, ынчаар-мынчаар боор чүве ышкажыл» деп бодап, түпнеп орар. Хүрешти эрттирип турары оларда чурумнуг, бодун удурланыкчызын, долгандыр орган өргүн чонун, ёзу-чаңчылдарын хүндүлеп билир. Чижээ, онаан каапкан мөге эжиниң эктин, мойнунга, бут-даванынга баскаш азы аңаа-даа арта халааш маңнап ынай болбас, а кедергей чурум-сагылгалыг. Баштай ушкан эжинче холун сунуп, турарынга дузалажыр. Демгизи «Ам кагдырдым, хүрежип болдум» дээн уткалыг содааның баан ол-ла черинге чежип турар арыазында, октаан мөге эвээш-биче девип чоруй, эжинге ээп келгеш, бисте ышкаш ону колдук адаа-биле өттүрбейн, а боду өде халыыр. Чүге дизе демгизин колдук адаа-биле өттүрер болза, «Мен сени тииледим, сен меңээ күш четпес, чөлдүр кижи-дир сен, менден артык кижи чок-тур» дээн улуургак бодал тыптыр. А кажан октаан кижи октаттырган эжиниң колдук адаа-биле өдерге, «Тиилелге бо удаада мээңии болду, эжим, сен-даа мени октап болур турган-на болгай сен, хомудава, сээң биле бис ийиниң күжүвүстү, аргаларывысты бо удаада мен бириктир кадып алгаш, тиилелгеже чүткүлдүг хүрежиримни даңгырагладым. Сен менден дудак чок мөге кижи болгай сен, сени хүндүлээрим ол» дээн ханы утка сиңген дээрзин моол эштер чугаалаар.

Черле ынчаш, оларның хүреш эрттирип, мөге салып турарында чараш, караакка илдигер чүүлдер-ле хөй. Чижээ, онаан октаан мөге эжи-биле шак ынчаар чылыг-чымчак «байырлажып» алгаш кады базып чоруй барбас. Хүреш эртип турар ногаан шириктиң эң дөрүнде Моолдуң Күрүне тугун ыяап-ла чараш девиг-биле бир дескинер чораан. Улашты бедик адагашта салгын-сырынга чоргаар, сүрлүг киискээн туктан каш базым черде узун стол артында орган үш кырган, аймактың эң хүндүлүг хамаатылары ону манап орар. Эң бажында органы ээлчеглиг тиилелге-биле ооң оң холун дыңзыг тудуп, изиг байыр чедирер. Ийигизи бир улуг хува аяк долдур бе азы теве хымызы кудуп сунар. Ону мөге арта дискектей, сөгедектей олуруп алгаш амзаар азы чооглаар дээрзин көрдүм. Чежемейниң аныяк, шыырак мөге-даа кижи болза, баарында хоочуннарга, долгандыр улуг, биче улус чонунга хүндүткели ол хире болур чорду. Үшкү ирей аңаа ааржы, быштак, чөкпек баштаан ак чемни адыштап бээр. Мөге кижи ийи дискек кырынга олура, ийи холдап ак чемни мөгейип хүлээп алгаш ам-на туруп кээп, кезек амзап чоруй оран-делегейинге өргүпкеш, таваар базып чоруй баар. Чараш, өөредиглиг аа?

Ол хүн хүрежип эгелээн 128 мөгениң таптыг-ла бирги ээлчээ дооступ турда, бистиң «Саян» ансамблививистен каш концерт номерлерин көргүзүп бээрин стадион чык долдур чон диледи. Оозун билгеш, аппаратуравысты баш удур тургузуп алган турганывыс эки болган. Серемчиде хорамча чок чүве дээн. Ооң-биле чергелештир биске бо улуг идегел, бүзүрел болур ужурлуг. Бир эвес ам бир каш көргүзүг-биле улуг, биче көрүкчүнүң сеткилдерин чаалап алтар болзувусса, бо хоорайга бөгүн, даарта үндүрер үш концерттеривистиң чедиишкини оон чүму-биле хамааржыр дээрзи билдингир. Бөдүүнү-биле, бир чамдык оолдарывыстың чугаазы-биле алырга, көрүкчүже «шыйлашкыныыг сыырткыыш октаар» ужурлуг бис. Тыппазы чок эрлер ийин. Шак ынчаар көрүкчү мурнунче «моол» ыраажылар Н. Куулар, Д. Кежиктиг, аныяк ыраажы Т. Санчат, сыгытчы Б. Монгуш үндүле... Үргүлчүлелдиг адыш часкаашкыны, дараазында үш концерттеривиске хостуг олут тывылбааны — салгап сорулгавыс бүрүн күүсеттинген деп бодаар бис.

6. АЛБАДАТКАШ ЭМЧИ БОЛДУМ

Эртенги хүнүнүң херелдери аткан дааны медээлеп четтикпейн барган. Дээр чүдерээн. Аът чарыжын сонуургап көөрү-биле он-он улнастайжылар, оларның иштики, даштыкы аалчылары бистер чаъстың дамдылары ийи-бирлеп дүжүп эгелей берген турда аъттаныптывыс. Чер аразы херии болду. Ам дээр дескилешкен, ак чаъстаар аян кире берген. Ындыг болзажок, бир дагының ары, өвүрүнде олургулапкан 100-100 кижи тараар хөөн чок. Бирээде, аътка, чарышка ынаа ол хире. Ийи дугаар чылдагааны сөөлзүреди билдинер. Бистерге бир улуг майгын тип каан, чаглактаныр машина-техникавыс база хой хиревисте, ылаңгыя кыс уруглар чуга кылдыр кеттинген болгаш доңуп, чоруксай бергеннер. Маңаа холбаштыр шоолуг өөрүнчүг эвес медээ алдывыс. Моол эштеривистиң «хоруй» берген олурганнары база чылдагаанныг турган чүве ышкажыл. Машиналар чоктап келген чүктен аът келир, ынчангаш ынаар углаары хоруглуг, орукту дуглап каан. Ам канчаар шыдаштывыс. Соңнут-мурнуг келген чарыш аъттары, оларның мунукчулары бисти элээн сергедипти, кудай-дээрниң багын арылдырыпкаш барган ышкаш болду.

Бөгүн Наадымның ийи дугаар хүнү. Бистиң улус эртен ол-чаъска чагдырып, могап-шагзыраанындан дүъш соонда дыштанып чыдыптылар. Бис бир каш кижи арткан 16 мөгениң хүрежин сонуургап көөр дээш ыраксымайн стадион чоктадывыс. Амыр чүве боол-тур, стадиондан үнмейн ора-ла чыраа, саяк, челер, маңнаар аъттар чарыжын көрдүвүс. Ээрлиг аъттарны ээлери боттары мунар чүве боол-тур. Та чеже дескинер чүве: 5. 10. 15... Маңгырлары мурнап, чарышты баштап үне бээр. Оларның тиилекчилерин, эртенги бичии узак чоруктуг чавылак аът мунукчуларын база борта, төп трибуна баарынга шаңнады. Чүгле кижини эвес, а аътты база. Ээлээн черниң аайы-биле «алдын», «мөңгүн», «хүлер» медальдар кадаан тускай чуларны аът бажынга кедирип каары солун чорду.

Таптыг-ла дүүнгү хүрештен артып калган шилиндек 16 мөге девип үнүп турда, Аймактың нам Комитединиң идеология секретары, Кызылга чаңгыс эвес удаа кээп чораан Б. Бунд дарга меңээ: «Ам дораан бо байыр наадымның аймак төвүнде эртип турарының дугайында бүгү Завханга дорт радио дамчыдылгазын организастаар бис. Сен аңаа киржир сен. Орус, моол ийи дылдарга чугаалазыңза эки боор. Бисте 4 класстан эгелеп орус дылды өөренип эгелей бээр чүве. Орус тускай эртемниглер база биске амдыызында дуза көргүзерин уламчылавышаан. Тыва дыл билирлер бар-даа болза, кончуг ховар, дааны силерниң Эрзин, Тесте төрелдерлиг улус...» деп «чарлык» болуру билек, эвээш-биче бижиттинип, белеткенип алдым. Даргалар олурар «чазак» трибуназынга некзек саадап олура, карак уштап көргеш эллепсинип кагдым. Баарында, баартак артында ийи рядты чүгле даргаларга хостап каан. Дараазында үш ряд стадионнуң бодунда ышкаш чоортур бедиң үпе берген. Ында кырган, чалыы, уруглары, бир сөс-биле, күзээн кижи кым-даа олуруп-ла турар, хос олут-ла бар болза. «10 каът шоочa» ында чок.

Ынчап орумда төп «Үнэн» солуннуң корреспондентизи мени үндүрүп аппарды. Дамчыдылганың шагыпык келгени ол. Мээң ол коллегам эгезинде мени аймактың бүгү радио дыңнакчыларынга таныштырып чоруй, сөс берди. «Хопчу-каралыг» кижиде чүү деп, ээлчээм эрттирип кагдым. Дедир-ле Бунд дарганың чанында сандайны «чылыдып» четтикпейн орумда, ол өрү-куду бир кижи дилээн шинчилиг көргүлээш, менден айтырды: «Оюун сайыт ам мында келчик ирги бе?». Бистиң делегацияның удуртукчузу, республиканың культура министриниң оралакчызы Виктор Оюнович Наксылды моол өңүктеривис боттарынга эптиг кылдыр ынчаар Оюун деп адап алган улус. Эрткен 1989 чылдың чазынында Үбса-Нурдан келген ындыг (Оюун) аттыг артистерниң хөгжүм-шии театрынга концерт көргүзүглериниң үезинде бистиң чарлакчывыс бодунуу-биле, узадыр адавайн, аңаа-ла тыважыдыр Оюн кылдыр чарлап турганы чүге-ле чүве ийик, ол [illegible] сагыжымга кирди.

Седип МОНГАЛ.
(Улаачылыг).

ЧУРУКТА: Тыва АССР-ның алдарлыг артизи Борис Монгуш хөөмей-сыгыт-биле моол көрүкчүлерге аян тудуп тур. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АМ КАНДЫГ-ДЫР?

БИР ЧАГААГА ХАМААРЫШТЫР

Бо чылдың июль 10-да «Шын» солунга «Ындыг эвес чүве, улус билир» деп эге-биле Өвүрден Мандан Монгуштуң чагаазы парлаттынган. Ийи кижиниң аразында маргылдаа туруп келген. Ынчангаш ону билир, көрген улус бар болганда, чүвениң шынын ылавылап бижиирин редакция дилээн турган. Аңаа хамаарыштыр мындыг чагаа келген. Ону ооң адаанда парладывыс:

«Ындыг эвес чүве, улус билир» деп материалда мээң адым база бар. Шын харын, ынчан «Коммунизмче орук» колхозка ажылдап турдум. Чымба-Доржу Салчактың зоотехниктеп турганы база шын. Дөртен чыл бурунгаар болган чүүлдү бижиирге, кижи дүжүнде дег-даа боордур. Ол үе амгы үеге бодаарга, дыка өске. Монгуш Кодун-оол ынчан, ол үеде, ийи хой бузуруп турган деп, автор бижээн-дир. Ону ук малчын дириг турда, бижииригай деп бодап олур мен. Малчын 1986 чылда чок апарган кижи болгай. Шын, меге-даа болза, кижи диригтурда бижээн болза эки. Ынчан ийи хойнуң дугайында ындыг-ла улуг айтырыг турганын эки-ле билбес мен. Кодун-оол Хаварыкович колхозтуң үндезилекчилериниң бирээзи, үргүлчү малчыннап чораан кижи. Өөнүң ишти хөй уруг-дарыглыг. Оларның кижизидилгези эки. Ажылагыйы менди чаагай, чоң мурнунга чазыг-даа, хемчегдаа алзып чорбаан, эки үлегерлиг ада-ие аттың эдилекчилери-ле болгай.

Харын мындыг чүүлдү сакты-дыр мен, харалаан, чылын уткан-дыр мен. 1970 чылдың мурнуу чарыында чүве. Чазын улуг шуурган болган, ооң уламындан кыштагга өрт үнген. Малчыннар кодан хоюн хол-биле ушта тыртып, кажаадан үндүрген, ынчап турда-ла 70 хире хой өлүрү өлген, чамдыктары өрттең арткан — бөрге-ле болган. Ол четпес санныг хойларны боттарының малмаганы-биле дуглап төлээннер. Ынчан харын от-хүл өжүрбээни, ооң уламындан өрт үнгени, каража дээш доңгулда алганы шын улус, ону билир мен.

Ол үеде ийи хойнуң дугаар ол хире улуг турганлыр деп, амгы үе-биле деңнээр турган. Ам болза чамдыктар ийи хамаанчок, 10-70-даа хойну хорадып, чидирип, өлүрүп каарга, кандыг-дыр? Ону деңнеп бижээн болза, эки деп бодаар-дыр мен.

Мурнунда бистер албан азы бригада-даа хуралы болганда, ооң доктаал-шиитпирин дээш сагыш аарып, харысалгалыг турган бис. Ам кандыг-дыр? Мал санаарда машина мунуп алгаш, бир хүнне аалдарны кезип каап тар, шаанда болза, аъттарын мунуп алгаш, зоотехниктер, мал эмчилери аалдарга 3-4 даа хондур-дүндүр чоруур турду. Ам ындыг эвес-тир: мал аарый берген болза, мал эмчизин айда-даа аалында олурар. Бо эде тургустунуушкун үезинде специалистерниң ажылын эде көрзе. Хынал да чок болза база багай-дыр. Чамдык малчыннар орулга карылгазын санап олурар, өскелери билбес. Санаар сонуургалы-даа чок. Ынчангаш малга бара тода учёт-отчёт херек. Ынчанмас болза, чамдык черлерге каража-когарал, сандараашкын-даа туруп болгай.

Калга-Хөө МОНГУШ.
Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны.

Солун кижи-биле ужуражылга

КЫРГАНЫНГА ЧАЛЫНМАС

Кызыл хоорайның чурттакчылары янзы-бүрү демирлер-биле кырын дуй шып каан машинаны көргеш, кайгаан боор. Кыдыгларын долгандыр плакаттарлыг, а мурнунда орус дыл кырында «Общественный испытатель» деп бижиктиг. Ол машина бистиң Кызылга 14 хонуп чораап келген. Ону Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, персоналдыг пенсионер, ам октябрь 10-да 70 харлаар Григорий Макарович Мануйлов башкарып келген. Бодунуң аян-чоруун Тиилелгениң 45 чылынга болгаш Владимир Ильич Ленинниң төрүттүнгениниң хүнүнден бээр 120 чыл оюнга тураскаадып чоруур.

Григорий Макарович чурттуң девискээрин десиннер деп планны дайын соонда бодап алган. Баштайгы аян-чорукту бодунуң оглу-биле 1976 чылда чоруткан. Ынчан олар Сибирьниң хоорайларын кезээн. Симферополь — Волгоград — Куйбышев — Бугуруслан (ол төрүттүнген хоорайы) — Уфа — Челябинск — Омск — Новосибирск — Алма-Ата — Фрунзе — Ташкент — Фергана хоорайларны таварып эрткен. Ол чоруп турган областарның ДОСААФ комитеттеринге барып, курсантылар-биле болгаш өөреникчилер-биле ужуражып, шериг-патриотчу кижизидилге темаларынга дыка хөй лекцияларны номчаан. Григорий Макарович бодунуң дайынчы чылдарын чугаалап, чер-черлерде чурттап турар кижилерниң амыдырал-чурттагалгазы-биле таныжканын чугаалап чоруур.

Г. М. Мануйлов алдарлыг крейсер «Аврорага» база четкен. Москва, Смоленск, Калинин хоорайларны кезип, Бородино шөлүнге барып, Кутузовтуң олурган доңунуң кырындан ол шөлдү долгандыр көрген. Баштайгы космонавт Ю. А. Гагаринниң иезиниң хөөрүнге чечектер база салган. Оон мурнунда Анна Тимофеевна Гагарина-биле ужуражып турган болгаш, ону кончуг эки билир. Ол-ла чорув турган бодунуң шеригге командири Ф. Я. Медведевке база ужурашкан. Оон соонда бодунуң дайынчы өөнүктери-биле ужуражылганы чоруткан.

— Тывага кээп, маадыр хоорайларның довурааң белекке бээр чедирип эккээрин силерге кым сүмелээн иргі? — деп, Г. М. Мануйловтан айтырдым.

— Ада-Чурттуң Улуг дайынынга тыва эки турачылар Украинаның черин хосташкан болгай. Оон бээр ам таптыг-ла 45 чыл эрткени бо-дур. Ол үениң иштинде чериниң балыы экирий берген-даа болза, диригарткан кижилерде сорбулар хевээр деп билиир. Бистерин найырал быжыглап чоруур. Ынчангаш Симферополь биле Керчь деп ийи Маадыр хоорайның довураан бо холаның иштинде уруп каан чүве. Ол хоорайлар чоогунга тыва эки турачыларның ханы төгүлген-даа боор чадавас. Кезээ-мөңгеде сактып чорууру-биле ол черлерниң довураан эккелдим. Бистиң найыралывыс быжыг болзун дээш Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге мөңгези-биле арттырдым — дээш, Григорий Макарович даштында бижиктиг холаны музейниң директорунга тудусту.

— Бистиң бо чериң агаар-бойдузу Силерниң кадыныңарга шаптыктавас-тыр бе?

— Мээң кадыным эки. Оон башка мынчаар чер кезип, аян-чорук кылыр харыым кайда боорул аан. Агаар экидир, чонунар хүндүлээчелдир. Азия төвүнде бир дугаар келдим. Шушенское суурга келгеш Ленинниң музей-бажыңын көрдүвүс. Оларга база тураскаал кылдыр холаны бердивис. Оон соонда Саян сыннарын ажылдыр машина-биле чоруп ора, кадыр-берт, ээр-лагыр оруктарны эртивис. Дыка-ла чараш черлер-дир. Силерниң хоорайыңар бичии-даа болза, чараш-тыр. Ылангыя парыгыңар дыка онза черде-дир. Бо чоруп турган ындыг чараш парк көрбээн мен. Ам тураскаалдыг черлеринерни көөр бис.

— Бо машина бодунарның бе? Мынчаар кым дерип кылган ирги, Григорий Макарович?

— Бо машинаны «ЛуАЗ-969» дээр. Бистиң Луцк хоорайның заводунда белеткеп турар. Бо машинаны 1975 чылда садып алдым. Бодум дааранып машиналар мастери кижи мен. Машинаның дериглерин бодум кылдым. Иштинде удуур орун, бичии телевизор бар. Кады чоруур дузалакчым — 9 класстың өөреникчизи Алёша Верещагин-дир. Оон ангыда, Динго дээр дузалакчым бар. Ооң чыдар чери машинаның кырында бо. Оон адаанда демир-биле кылып каан чүве — бензин кудар артык савам-дыр. Соонда кухнявыс-тыр. Аъш-чемивис база ында. Шай хайындырып ижер газывыс база бар. Бо машинаны шенеп чорударын заводтуң удуртукчулары меңээ дааскан чүве. Кызылга чедир 14 хонуп келдивис. Үрелип-даа көрбеди. Безин чадаарда дугуйларывыс безин чарлып көрбээн — диди.

Г. М. Мануйлов дыка хөй хоорайлар кезээн. Владивостокка база четкен. Мурнуу чүктен үнгеш, Архангельск хоорайга чедип, тайылбыр ажылын кылып чоруур кижи болду. Он ажыг чылдар иштинде чер кезип, аян-чорук кылып өөренип калган, кадайы Нина Федоровна ону пат кайгаар.

Шериг-патриотчу кижизидилге дугайында дыка хөйнү чугаалап, чыылган чон-биле хөөрежир, янзы-бүрү нация улустарның аажы-чаңын, оларның чаңчылдарын сонуургаар кижи болду. Ол ам Красноярск таварааш, ээп чаныптар.

Мындыг солун кижилер-биле ужуражып чугаалажырга, ол черлерге чоруп чораан ышкаш, кижиге сагындырар-дыр.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТА: Г. М. Мануйлов кызылчыларның аразында.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

«КАРА-ДУРУЯАНЫҢ» ЫРААЖЫЗЫ

Онзагай салым-чаяанныг чонnуң ыраажылары турар. Оларның бирээзинге сыгытчы болгаш шүлүкчү Кызыл-оол Доңгакович Санчыны хамаарыштырар болза, бичиидаа хөөредиг чок. Тываның чону ону хамыктың мурнунда тускайлаң үннүг, сырынныг сыгытчы, хөөмейжи деп билир. Чырык чер кырынга алдын амызындан 47 харлыг, чогаадыкчы ажыл-ижиниң кидин сайзыралының үезинде турган чарылгангаа болза, улус ону утпаан. Тыва радиога «Кызыл-оол Санчының сыгыдын салып берип көрүңер» деп дилээн чагаалар Тываның янзы-бүрү булуңнарындан хөй-биле кээп турары — ындызының херечизи, балыткалы ол-дур. Дыка хөй аныяк сыгытчыларга өөредиглиг болган «Кара-дуруялын» аялгазы, сөзү мынчага дээр ыяңгылыы-биле куттулбушаан. К. Санчыны Максим Дакпай, Ооржак Хунаштаар-оол, Кара-Сал Ак-оол дээн ышкаш өөрү-биле катай Тываның хоочун, амгы салгалга башкы болур сыгытчызы деп санаары чөптүг деп бодаар мен. Оон өскен чери Өвүрден, Торгалыгдан, бичии-даа бол, уран талантылар-биле байлак Чеза хемден Кызыл-оол Санчының соон салгаан сыгытчы оолдар эндерик өзүп үнген.

Сыгыртыр, хөөмейлээр, каргыраалаар, эзеңгилээр, борбаңнадыр — бо бүгүнү дөгерезин күүсетпишаан, сөзүн, аялгазын боду чогаадып аар ындыг дески сыгытчылар ховар болгай. Ооң кадында К. Санчы тыва улустуң хөгжүм херекселдеринге кончуг эки ойнаар, оларны боду-даа кылып аар кижи. Өвүрнүң чону ону апаа-ла артист дижи бергени ужурлуг болбайн аан. Бодум бичии турганда, Торгалыгга болгулаан уран чүүл көрүлделеринге ооң киришкенин көргүлээн мен. Шынап-ла, кайгамчык болчук: баштай игил, бызаанчы, чадаганга үдевишаан, эрги тыва ырларны бадыргылаар, оон бодунун чогааткан шүлүүн номчуур, а адак соонда — сыгыт, хөөмей узун, хоюг чаңгылаңын үнер. Адыштарымны долгандыр орар улус-биле бир дөмей, эртыр чула часнап, магадап турганымны кажан-даа утпас мен. Езулуг артист ол чоржук!

Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, хөй-хөй уран чүүл көрүлделериниң (ооң иштинде бистиң республиканың девискээринден дашкаар база) лауреады деп аттарны ап чорза-даа, Кызыл-оол Санчы боду биче сеткилдиг, эш-өөрзүрек, тааланчыг хөөмей, сыгыдын салып бээринден кажан-даа чажам дивес, үнээргетпес чораан кижи. Тыва аажы-чаңның эң эки, кижизиг талалары сиңген боорга, ону эки билир. Чаңгыс чер-чурттуглары, черле таныжып, чугаалашкан улус-даа, хүндүлээр турган боор. Чүгле салым-чаяанныг эвес, а чон аразынга бодун телептиг ап билир, ол талазы-биле база дөзеп-салган алыксанчыг кижи чораан-дыр ийин.

Сураглыг сыгытчывыс боду аныяандан эгелээш, бүгү назынында аарып келген. Барып-барып өкпеге дегдиришкиниң бак салдарын эдилезе-даа, ындыг уран, чараш сыгыртып келгенин бодаарга, маадырлыг чорук кылдыр санап болур. Хөөмей, сыгыттың анаа кадык кижиниң безин өкпе-хөрээнге хоралыг боор болурун ам билир болгай бис. А Кызыл-оол Доңгаковичиниң көөрге, анаа кайы хире бергези билдинер эвес деп, ооң үе-черге лери чугаалажыр. Харын 1977 чылдың ноябрьда, чок апаарының бүдүүзүнде, бижээн «Чалгын» деп шүлүүнде мынча дээн:

Чүден артык чүглүг чалгын
Чүл деп билбейн чораан-дыр мен.
Кадыкшыл деп ындыг чалгын
Кажанда-даа тывылбас-тыр.

1986 чылда Тываның ном үндүрер чери К. Санчының «Чадаганның хылдарындан» деп шүлүктер номун үндүрген. Бо бичежек ном — артистиң салым-чаяаныныц база бир талазы-дыр. Баштай-ла сыгыт, ыр сөзү бижип эгелээш, чоорту шүлүк бижип кирипкен. Ооң бижээн шүлүктери көвүдеп, бүдүн чыынды чеде бергени ол. Ол шүлүктерни бөлүп-чыып, парлаадырыынга чогаалчы Олег Сувакпит биле номнуң редактору Эдуард Доңгак улуг ажылды кылып, бүгүнү чорууп көргүскеннер. Ам, ол номнуң дугайында каш сөстен чугаалап көрейн. «Эжикей», «Доруг-Дайым», «Канчап бардың, демги шолбан», «Авайым», «Хөөмейжиниң ыры» чижектиг шүлүктерниң онзагай талазы — уран-чечен улусчу дыл-биле бижиттингенинде, иштики аялгалыг болганында. Оларның дыка хөйүн автор аялгазы-биле катай чогаадып, ырлап чораан. Чон ам-даа ырлажып турар. «Доруг-Дайымның» баштайгы дөрт одуруун сактып көрээли:

Талыгырда сыннар бажын
Кайгап туруп,
Даш дег кылдыр сооттунуп
алам, доруум.
Малчыннарның шуулганы
Наадымдыва,
Маргылдаалыг оюн-хөгже
салыптаалы...

Малчыннарның байырлалы Наадым бисче катап эглип келген бо ойде К. Санчының ырызы Наадымның бир янзы йөрээли кылдыр дыңналып кээр-дир. Ооң өске-даа шүлүктерин номчуп олурарга, төрээн черинге, чонунга ынакшыл күштүү-биле плереп, куттулуп чоруур сеткилсагыштан төрүттүнген деп билдиннер-дир. Чаңгыс чер-чурттуглары — Степан Сарыг-оолдуң, Виктор Көк-оолдуң, Владимир Серен-оолдуң оруун истээн, шүлүкчү чаяаны быжыгып кел чыткан, бот-тускайлаң ыраажы деп үнелелди анаа кижи берикпей бээр-дир. Сыгыт, хөөмей талазы-биле өөреникчилерин санаваска безин (а олар эңмежок хөй), ооң бодунуң оглу Беженбил, дуңмазы Деспил-оол Санчы база шүлүктер бижиирингe мергежип, солун, сеткүүлдерге парладып чоруурлар.

«Сыгытчы өөрүмге» деп шүлүүнге К. Санчы бодунуң эштеринге тураскаадып мынча дээн:

Дыңгылдайың кыңгырт
кылдыр
Тывам оглу, ойнап берем.
Хойжуларга дамчыда бээр
Концерт шагын манап
орайн.

Өскен, төрээн Өвүрүнүң чону ыраажызың база утпайн, аңаа тураскаал кылдыр «Чоза хемниң ыраажызы» деп сыгыт-хөөмей байырлалын бо чылдың август 2—4-те эрттирерин шиитпирлээн. Чоннуң эгелээшкинин районнуң культура килдизи чижектиг удуртур черлер база деткээн. Байырлал Хандагайтыга, Торгалыгга, Чозага болуп эртер, аныяк, хоочун сыгытчыларның оюн көргүзүү база болур. Бо байырлалды чаңгыс бо чылын — сыгытчы, шүлүкчүнүң 60 харлаарының чылында эртирбейн, улаштыр доктаамал болдуруп, аныяк сыгытчыларның конкурузу азы республиканың «Хөөмей» байырлалының кезии кылдыр эрттирери күзенчиг деп бодаар мен. «Эки кылган ажыл алеп читпес алдар» дижир. Ол ышкаш салым-чаяанныг ыраажының чогаадыкчы ажыл-херээ база уттундурбас: тыва чоннуң культурлуг байланың кезии болуп артар.

Николай КУУЛАР.
Шүлүкчү.

ЧОРУУ БҮДҮНГҮР БОЛЗУН

«Үш-Белдир» курорттуң ийиги сезонунда дыштанып чыларның чалап алганы, аныяк бот-тывынгыр композитор болгаш ыраажы Амыр Сатович Хоюгбан-биле ужуражылга кежээзи эрткен. Кежээни культура-массалыг ажылдың удуртукчузу А. Сагды ажыткан. Оон баштайгы кежээнде бот-тывынгыр композитор бодунуң чогаадыкчы ажыл-ижин көрүкчүлерге таныштырган. Амгы үеде ол үжен ажыг ырларының автору. Дыштаныкчылар боттарының сонуургаан айтырыгларын салган: тода, солун харыыны А. С. Хоюгбан берген. Дараазында бодунуң чогааткан ырларын көрүкчүлерге бараалгаткан. Ырларының аразында бодунуң чогаадып алган шүлүктерин номчуп берип турду. Чуртта эде тургустунуушкунуң чоруп турарын, амыдыралда четпестерни сойгалап көргүскен чогаалдар бар. Чүгле аялга чогаадыры-биле кызыгаарланмайн, шүлүк чогаалының «чажыдын» тып бар чыдары ооң шүлүктеринден илдең.

Көрүкчүлер орус, тыва болганда, ол ийи дылга арыг чугаалаар. Аялгазы бодунуу, сөзү орус шүлүкчүлериниң ырларын база күүседип берди. «Тожу дугайында» баштак ырызын ырлай бээрге, каткы-хөг куттулуп турду. Бөлүк дыштаныкчыларның киржилгези-биле «Күскү бүрү», «Алдывай» деп сөзү К. Натпий-оолдуң ырларын автор-биле кады баштың үделгези-биле күүсеткенин көрүкчүлер сонуургаан.

Амыр Сатович Хоюгбанның уран чогаадыкчы ажыл-ижиниң оруу делгем, чоруу бүдүнгүр болзун, деп күзээр мен. Кижиниң салым-чаяаны деп чүве ол-ла болгай. Чонунга бараан болуп чорууру — оолдуң эки дижип, бистиң ада-өгбелеривис чагып чораан.

Көк-оол САЛЧАК.

Эртемденге сөс

ТЕРЕ-ХӨЛ АЯЛГАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тере-Хөл аялгазынга тыва дыл эртемнинде Кунгуртуг суурнуң чурттакчыларының чугаазы хамааржыр. Оларның чугаазын дыңнааш-ла, өске районнарның чурттакчыларының чугаазындан шала ылгалын турарын дораан эскерип болур. Ук аялгада сөс курлавырында, ун аялгазында, аас база домак тургузуунда онзагай чүүлдер бар.

Тере-Хөл төөгү, этнография, археология талазы-биле солун чер: хөлдүң ортузунда 750 чылда Боюн-Чур деп уйгур хаанының туттур[...] шивээ, хөлдүң чоогун[...] шөлдерде, хемнер унн[...] базырыктар, бижиктиг даштар бар. Бо девис[...] кээрге шаган бээр-ле тывалар моолдар-биле харылзажып чурттап чорааннар. Бус хемге, Хаан-Тайгага ивижилер, аңчылар, Каргыга, Балыктыгга — малчыннар, Шынаага — балыкчылар чурттап чорааннар. Оларның ажыл, амыдыралы, ёзу чаңчылдары база онзагай болгаш бот-боттарындан ылгалдыг. Чурттап чораан оран-савазын ап көрээлиңер: шынза улузу шаада өгге («шаада-биле шып каан чадыр-ог»), ивижилер тос өгге («тос-биле шып каан чадыр-ог»); Каргы, Балыктыг улузу өгге азы кидис өгге чурттап чорааннар.

Тере-хөлчүлерниң ажыл-чаңында, ёзу-чурумунда амдыгаа чедир тыва улустуң эки чаңчылдары артып калган. Чижээ, аныяктар, бичии-даа, элээди-даа уруглар бодундан улуг улус-биле, ада-иези-биле «силер» деп чугаалажырлар: улуг улустуң адын адавас чаңчыл кезээде сагыттынып чораан. Чижээ, Федя авазы, Шолбан ачазы дээрлер. «Шолбан ачазынга ужуражып чордум» дээн чижектиг.

База бир эки чүүл: суурнуң чурттакчылары улуг-даа кижи, өөреникчи-даа долгандыр турар черинде кандыг-кандыг хемнер, даглар барын, чүге ынча деп адап кааның шуптузун тайылбырлап бээрлер, билирлер. Аныын өскенин төрээн черин билиринге, ал-менни кадагалаарынга, төрээн черинге ынак болурунга улуг улустуң кижизидикчи салдары улуг болуп турары илдең. Суурнуң улуг назылыг чурттакчылары С. Т. Чооду, С. Н. Шыырап, Д. Б. Шагдыр оларның аныяктарны сурган, өөредип олурарын бо-ла дыңнап болур.

Бо чүүлге балыктар аттарын, балык тударының аргаларын, балыктаар эт-херекселдер аттарын көрүп көрээлиңер. Балык ажылагыйлыг улус Шынааның чурттакчылары чорааннар.

Балыктар аттары аңаа хамаарышкан сөстер: тоорушка — литературлуг дылда шортан; сор — улгады бер[...] ген шортан азы тооруш; тыннаа — бичии шортан азы тооруш; дузлак — балыкты дузап каарга, тыптып келир суунуң ады; чылым — балыктың кежиинде чылбыргай суунуң ады, чайма — чем, ижин-хырны-биле катай үске хаарган балык эъди, борша — чем, кышкы үеде чииригбиле балык эъдин кургаткаш, хоюду соктап каапы.

Балыкты тударының аргалары болгаш аңаа хамаарышкан сөстер: манаг — кышкы үеде балыктаары; оюк — балык тудары-биле дошту оып каан чери; сүрер — күскээр кыжын, балыкты сөп алыры-биле, дош адаанда балыкты сыык черже хоюзуп сүрери; сокпа — балык согарда ажыглаар ыяш, аглаар — балыкты чаңгыс черже хоюзуп алырының аргазы; согуннаар — чиңге баштыг узун ыяш-биле балыкты тудуп алырының аргазы; шойгу — хемеге иттиннер ыяш.

Черлер аттарында база-ла тус чериниң ажыл, амыдыралының онзагайын, кандыг-кандыг диригь амытаннар, үнүштер барын илеретпен сөстер бар. Чижээ: Тооруш, Боршалаар, Шеннелиг, Чаөрттениг, Согуналыг, Күске-Согар, Өшкү-Кодурлаар, Кара-Асмырлар, Чекпе.

Үстүнде көргенивис сөстер бистиң литературлуг дылыста ажыглаттынмайн турар. Ынчангаш ол сөстерни өөренип көрүп, таныжып алгаш, литературлуг дылче киирип ажыглаза ажырбас. Олар бистиң тыва чонувустуң амыдыралын, ажыл-агыйының янзы-янзы хевирлерин көргүзүп турар. Ол ышкаш Тере-Хөл аялгазын өөренип көөрү тыва дылывыстың төөгүзүн өөренип көөрүнге, өгбелеривистиң ажыл, амыдыралын, чаңчылдарын өөренип көөрүнге ужур-дузалыг.

Полина СЕРЕН.
Тываның эртем-шинчилел институдунуң дыл секторунуң биче эртем ажылдакчызы, Эртемнер академиязының Дыл институдунуң аспиранттызы.

Чарлалдар бюрозу

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ 2

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Кайгамчык Коста-Рика». Барымдаалыг фильм. 9.50 «Козель графиня». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30—13.10 «Үе». 15.00 Барымдаалыг фильм. 15.20 Мультфильм. 16.40 Аас чогаал фестивалы. 17.15 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.00 «Үе». 18.30 Концерт. 19.00 Чаагай сеткилдин оюннары. Сугже шураары. Бокс. 21.00 «Үе». 21.30 «Козель графиня». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 22.50 Солдат ыры фестивалы. 00.20 — 00.35 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 8.45 Уругларга фильм. «Чараа-чеченнер дайыны». 3-кү сериязы. 9.50 Барымдаалыг фильм. 10.35 Ритмиг гимнастика. 11.05 «Мишин хирургтуң хүннери». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 12.15 «Овур-хевир». Үстүкү класс өөреникчилеринге литературжу дамчыдылга. 13.15 В. Селивохин (фортепиано) ойнаар. 13.35—14.15 Чаагай сеткилдиң оюннары. Баскетбол. Херээженнер. ССРЭ-биле АКШ-тың шилиндек командалары. 17.15 Чаагай сеткилдин оюннары. Хол бөмбүү. Эр кижилер. ССРЭ биле Францияның шилиндек командалары. 18.00 «Үе». 18.30 «Ужуражыр черни өскертип болбас». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы.

КЫЗЫЛДАН

19.45 «Хүннүң айтырыынга интервью». Элегеске чүү болганыл?

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Азия төвү». Информастыг программа. 20.45 Медээлер. 20.50 Тыва АССР-ниң Күртелерадиозунуң симфониялыг оркестриниң концерти. 21.20 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

21.30 Чаагай сеткилдин оюннары. Бокс. 22.30—23.00 «Гобой» ансамбль ойнаар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.45 Барымдаалыг фильм. 20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Ыры кижи-биле артар». 21.10—21.30 «Иллюзионнуг аттракцион».

● ● ●

КИНО

Август 2-де

«НАЙЫРАЛ»: «Поющая раковина» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00, **видеозалга:** «Белое солнце пустыни» 9.30, 11.30, 13.30, «Ложная клятва» (2 сериялыг) 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Аленький цветочек» 9.20, 12.20, «Юнга со шхуны «Колумб» 11.00, 14.00, «Короткий фильм о любви» 15.40, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: киполар чындызы 11.00, «Преступление Антуана» 13.40, 17.40, 19.40 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Тайна жителей Луны» 10.00, «Тайна старого чердака» 15.00, Большой» (АКШ) 16.30, 18.30, 20.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Большая прогулка» 16.00, 18.40 шактарда.

● ● ●

Ак-Довурактың № 3 ортумак школазының сески клазын дооскан дугайында 1988 чылдың июнь 16-да Айлана Эрес-ооловна Кужугетке тывыскан херечилел читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

● ● ●

Ак-Тал ортумак школазының 8 клазын доосканы дугайында Оксана Одан-ооловна Сарыгларның адынга 1988 чылда тывыскан № 077566 херечилел болгаш 1990 чылдың июнь 15-те аңаа тывыскан ортумак билиг дугайында № 584515 аттестат читкенин барымдаалааш, ук документилерни күш чок деп санаар.

667000 Кызыл хоорай. Красноармейская, 100

Редактор
Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ улетпур — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агропромышленн — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39; ◆ одулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ индурукчулар — 2-27-41; ◆ солун кезбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга ажылы
Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыы № 1.

Чагыг № 400. — 00703

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
август
3
пятница
№ 177 (14377)
1925 [illegible]
Өртээ 3 кап.

МЕДЭЭЛЕР

МУРНУКУ ОДУРУГДА

Тес-Хем районнуң девискээринге сөөлгү үеде чаъс үргүлчү чаап келзежок, ажыл-агыйларның ажыл-ишчилери мал чеминиң белеткелинче массалыы-биле кирген. Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң сигенчилеринден эрткен айның ажылын түңнээрге, Ширин Оюннуң удурткан 13 кижи составтыг аренда-биле ажылдап турар звенозу мурнуку черде чоруп орар. Звенонуң кежигүннери Иштии-Суг-Бажының девискээриниң чайгаар үнген сигенин 124 тоннаны белеткээн. Олар аяс хүннерни халас эрттирбейн, хоолулуг мал чемин белеткээринче сагыш салып турар.

КАРТОФЕЛЬ ДҮЖҮДҮ ДЭЭШ

Ол-ла совхозтуң Хүрең-Дугайда суггарылга системазының девискээринде 10 га картофель олурткан. Оон дүжүдүн элбек болдурарыбиле ажаалдазын доктаамал чорудуп турар. Эрткен хүннерде ажыл-агыйның «Саяна», «Хүнчүгеш» ясли-садтарының ажылчыннары, специалистери база ортумак школаның башкылары ол картофельдиң довураан улгаттырып, чашпанын чулуп, шефтеп чорааннар.

ЦЕХТИ АЛГЫДАР

Кызылдың эът комбинадының колбаса цегиниң агар септелгези доозулган. Амгы хүннерде цехтиң күчүзүн улгаттырар сорулга-биле делгемчидер ажыл чоруп турар. Цехтиң ажылчыннары 50 кижи. Ам цехти делгемчидип турары-биле чергелештир № 1 КПТУ-да курстарда анаа ажылдаар кижилерни өөредип турар.

Эът комбинадының өске цехтериниң агар септелгези база доозулган. Септелгеге слесарьлар Владимир Оюн, Темир-оол Медээ олар эки ажылдаан. Оларның ындыг шынарлыг ажылдааны шээр болгаш бода мал согар цехтерниң механизмнериниң туруушкун чок ажылдааны тодараткан. Бо хүннерде 1182 баш шээр малды цехтерниң ажылчыннары чемге белеткеп кирипкен.

ЧАА-ХӨЛ БАЖЫНДА

«Ак-Туруг» совхозтуң девискээри — Чаа-Хөл хемниң бажында чайгы одарлар делгем. Анаа чайлаглап баарга, мал-маган оът бажы сүрүп, маңнашпас-даа, оожургайла бээр чүве деп, малчыннар чугаалажыр. Бо чылын ажыл-агыйның бир кодан чылгы, 6 кодан мыйыстыг бода мал база 55 кодан шээр малы өй-шаанда чайлаглап үнген. Көжер мурнунда анай, хураганнарны иелеринден аңгылааш, кадарчыларга дужааган. Кыргылданы кыска хуусаада доозуп, малды үезинде чугганы эрте, организастыг чайлаглаарынга улуг дөгүм болган.

Эрткен чайын Чаа-Хөл бажының хүнзээрек талада чайлагларынга эвээш эвес малчыннар баргаш, малын дыка эки семиртип алганнар. Бо чылын оларның үлегерин кадарчы хөй өг-бүлелер эдерген. Эң ылангыя инек кадарчызы Очур Дамба, хойжулар Машпак Дадар-оол, Кара-оол Килик, Павел Кызыл-оол, чылгычылар Дукар Даспак, Чимит-оол Чүлдүм олар шуут-ла боттанып көшпүшаан, малын семиртип ап турарлар.

Чайлагларже орук-көвүрүг аштап, септээри-биле Олег Натпий баштадып дөрт кижилиг звенону тургускан турган. Ол коллектив Доора-Кара-Суг деп черден эгелээш, Бурганныг-Баарынга чедир 30 километрге кежиглерни, оруктарны, көвүрүглерни септээн, оңгул-чиңгил черлерни дескилээн.

Чайлагларда чеде бергилээн малчыннарның кодан бүрүзүн харылаар эштерни дирекция, партком бадылаан.

Чаа-Хөл бажында малчыннар чайгы үени шын ажыглап тургаш, малын эки турнуктур семиртип алыр сорулгалыг ажылдап турар.

Саичы-Мидип СОТНАМ.
Улуг-Хем район.

ЧАА ОРУКТАРНЫ ДИЛЭЭР

Чоннуң чугула хереглел бараанарын бүдүрерин көвүдедир, ол бараанарга өзүп орар хереглелди долузу-биле хандырар дээш 1989—1995 чылдарда күүседир ужурлуг Комплекстиг программаны ажылдап кылган. Ол программа ёзугаар, баштайгы сан-чурагайлар-биле алырга, 24,8 миллион рубльдиң бараанын бистиң республикага бүдүрер турган. Соонда ол сан-чурагайларны эде көргеш, 59,6 миллион рубльдиң бараанарын бүдүрүп үндүрерин көрдүнген.

1986—1989 чылдарда аъш-чем аймаанга хамаарышпас чугула хереглел бараанарын 81,8 миллион рубльге бүдүрүп үндүрген. Бир эвес ол темпини кудулатпас болза, 1989—1995 чылдарда 59,6 миллион рубльдиң бараанарын бүдүрүп болурунуң аргазы бар. Оон ыңай эрткен 4 чыл иштинде чоннуң чугула хереглээр бараанарын бүдүрүп үндүрери, кижи санынга хамаарыштыр алыр болза, 90,7 хуу өскен. Ындыг-даа болза, сөөлгү чылдарда чоннуң чугула хереглээр бараанарының бүдүрүлгези эвээжеп эгелээн. Ону бөгүн магазиннерниң куруг делгиирлери херечилеп турар. 1989 чылда аъш-чемге хамаарышпас бараанарны бүдүрүп үндүрерин 95,7 хуу күүсеткен. Чамдык бүдүрүлгелер планныг онаалдаларын ажыы-даа күүсеткен боор турар. Чижээлээрге, «Тыва даг-дүгү» комбинат эрткен чылдың планын 4 катап, Тудуг материалдары болгаш конструкциялар заводу 35 хуу, «Тыва тудуг материалдары» каттыжыышкын 16,7 хуу ажыр күүсеткен. Ындыг-даа болза, бүдүрүлге черлериниң хөй кезии планныг онаалдаларын эрткен чылын күүседип шыдаваан.

Планныг онаалдаларының күүсеттинмейн турарының кол чылдагааннары чиг эт, дериг-херекселдер-биле бүдүрүлге черлерни чедир хандырбайн турары. Оон ыңай ажыглалга кирер ужурлуг бүдүрүлге күчүлери доктааттынган хуусаазында ажыглалга кирбейн, ол хуусааларны чылдан чылче соңгаарладып келгени. Чижээлээрге, 1987 чылдан тура туттунуп келген элгы-кеш тон фабриказын ажыглалга кииреринин 1990 чылдан 1991 чылче соңгаарлаткан. Чоннуң ус-шевер кылыгларының фабриказы Шагаан-Арыгда туттунуп турар. Ону 1991 чылда ажыглалга кииреринин планнаан. Бо бүдүрүлгениң тудуу база дыка оожум чоруп турар.

Чоннуң чугула хереглелдериниң бирээзи — өртектиг ачы-дуза чедирилгези. Бир эвес сан-чурагайны ап көөр болза, ниитизи-биле эрткен 4 чылда бо талазы-биле ажыл ындыг-ла багай эвес чоруп келген. Чонга өртектиг ачы-дуза чедирериниң планын 101,2 хуу күүсеткен. Өртектиг ачы-дуза чедирерин республикада аңгы-аңгы адырларның 600 хире бүдүрүлгелери чедирип турар. Оларга «Тыва автотранс» каттыжыышкын, Кызылда пиво заводу, Улус өөредилге министерствозу, «Тыва суг ажыл-агыйы болгаш мелиорация» каттыжыышкын дээш оон-даа өске. Оларның иштинден 20 министерство, ведомство болгаш каттыжыышкын чонга өртектиг ачы-дуза чедирер талазы-биле боттарының планнарын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктааткан хемчээлинден кудулаткан. А 28 министерство, ведомство болгаш каттыжыышкын планныг онаалдаларны күүседип шыдаваан. Планныг онаалдаларны күүсетпейн баргаш чылдагаанын олар планныг онаалдаларның хемчээлиниң дыка улуг болганы-биле тайылбырлап турар.

Чөптүг чылдагааннар бо айтырыгда бар болбайн аан. Ынчалза-даа чонга херек бараанарны республика иштинге бүдүрүп үндүрерин организастаар, өртектиг ачы-дуза чедирилгезин чогуур деңнелче көдүрер талазы-биле хемчеглерни албайн турарын миннир апаар. Бөгүнге чедир садыгжы садып алыкчыны эвес, а садып алыкчы садыгжыны дилеп кылаштавышаан. Бүдүрүлгелер чонга ачы-дуза чедиреринче ам-даа көрүнмээн хевээр. Ону дараазында сан-чурагайлар-биле бадыткап болур. Эрткен чылын, 1988 чыл-биле деңнээрге, чонга өртектиг ачы-дуза чедирилгезин «Тыва тудуг» каттыжыышкын 16 хуу, Кызылда алгы заводу 36 хуу, «Шагаан-Арыг тудуг» трест 61 хуу, профэвилелдерниң область чөвүлели 49 хуу эвээжеткен.

Сан-чурагайлардан адырлып, херектиң байдалын каксы безин сайгарарга мындыг. Далган өөр ыяш, янзы-бүрү хереглелдиң доскаарлары, идик-хеп аскыыштары дээш, өске-даа чүүлдерни республикага кылып ап болур аргалыг тургаш, ону өске черлерден киир сөөртүп турар бис. Чижээлээрге, үстүнде адаан бараанарны Тываның хереглекчилер ниитилелиниң Тожуда аңныыр-тывыш ажыл-агыйынга бүдүрүп болур. Ол ажыл-агыйның удуртукчузу чоннуң чугула хереглелиниң чамдык бараанарын көвүдеди бүдүрүп, садып болур бис, ынчалза-даа транспорт чарыгдалдарынга карылгалыг боор артып каар-дыр бис деп чугаалап турар.

Оон-биле чергелештир мындыг айтырыг бар. Саян артындан сөөртүрге транспорт чарыгдалы хөй болур бе азы Тожудан сөөртүп бадырарга хөй болур бе? Оон ыңай аңныыр-тывыш ажыл-агыйында бүдүрүп турар бараанарны, республиканың ыяш болбаазырадыр ажыл-агыйларынга идик-хеп азар аскыыш, далган өөр ыяш бүдүрерин чүге организастап болбазыл?

Чоннуң хереглел бараанарын бүдүрериниден, ачы-дуза чедиреринден бүдүрүлгелерниң удуртукчулары чайлап турар дизе частырыг болбас. Эң ылангыя транспорт талазы-биле ачы-дуза чедирилгезинге чоннуң хереглели хөй. Янзы-бүрү чүък сөөртүп алыр дээш, транспорт дилеп, ээлчег манаан кижилер «Тыва автотранспорт» агентилелиниң диспетчер пунктузунуң чанынга хүннүң-не хөй боор. Автотранспорт-биле хандырылганың багай болганындан дыка хөй кижилер ажылындан чардыгып, ажыл шагы үзүп, дача, хууда бажың тудуп алыр дээш, өске-даа ажылдарынга шүүдеп турарлар.

Чамдык бүдүрүлгелерниң удуртукчулары чоннуң хереглел бараанарын бүдүрүп үндүрерин көвүдедип шыдавазын дорту-биле чугаалап турар. Чижээлээрге, машина заводунуң директору А. Н. Тимонин тус черниң чонунга херек бараанарны чиг эт чогундан үндүрүп шыдавазын, заводтуң амгы үеде үндүрүп турары өрт камгалалының техниктиг дериг-херекселдери чүгле Тывада эвес, а Прибалтика республикаларынга чедир бүгү Эвилелде калбак хереглелдиг боор турарын чугаалаан. Чиг эт чогунга сылдап, чоннуң хереглел бараанарын үндүреринге ооң тура чогу илдең. Амгы үеде илиирлерни, стол кырынга тургузар электри лампаларны, вентиляторларны кижилер тыппайн турар. Шак ындыг бараанар бүдүрүп үндүрер кылдыр заводтуң ажылын эде тургузуп болбас бе?

«Тыва тудуг» каттыжыышкынының начальниги И. А. Останец чоннуң хереглел бараанарын бүдүрүп үндүрер дизе, тудугнуң хемчээлин кызырар апаар деп турар.

Чоннуң хереглел бараанарын бүдүрүп үндүреринге бергедээшкиннерге хамаарыштыр удуртукчуларының бодалдары аңгы-аңгы. Чамдыктары чоннуң чугула хереглел бараанарын бүдүрүп үндүрер тускай бүдүрүлгелерни тургузар дугайында бодалдарын илередип турар. Ол чорук фондулерны, дериг-херекселдерни чаңгыс черге мөөңнээр арганы бээр, бүдүрүлгелерни кол ажылындан чардыктырбас апаар. Бо бодалда база чөпшээрежип болгу дег чүүл бар хевирлиг.

XII беш чылда хереглел бараанарын бүдүреринниң, өртектиг ачы-дуза чедиреринниң өзүлдези чоннуң акша-хөреңгизиниң өзүлдезинден оранчок кудулаан, 1989 чылда чоннуң чарыгдалдарындан акша-хөреңги орулгазы 32 миллион рубль хөй болган. Чонну эки шынарлыг бараанар-биле хандырар, өртектиг ачы-дузаны хөйү-биле көргүзер дээш чаа оруктарны дилээри чугула боор келген-дир.

УЖУДУУШКУНДА «СОЮЗ ТМ-10»

СЭТА-ның дыңнадыы

Космос делгемин шинчилээр программага дүүштүр 1990 чылдың август 1-де, Москваның-биле 13 шак 32 минута турда «Союз ТМ-10» деп космос кораблин салып үндүрген. Башкартынар корабльдиң командири Геннадий Михайлович Манаков, борт инженери ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы, Совет Эвилелиниң ийи дакпыр Маадыры Геннадий Михайлович Стрекалов.

«Союз ТМ-10» корабльди август 3-те «Мир» комплекс-биле тудуштурар. Оон соонда Чер орбитазының чоогунга үр үеде ужудуушкун кылып келген космонавтылар Соловьев биле Баландинни чаа экипаж солуур.

«Союз ТМ-10» корабльдиң башкарылга системалары чогумчалыг ажылдап турар. Космонавтылар Манаков биле Стрекаловтуң кадыының байдалы эки.

Геннадий Михайлович МАНАКОВ

Геннадий Михайлович Манаков 1950 чылдың июнь 1-де Оренбург областа Андреевка районнуң Ефимовка суурунга төрүттүнген.

Агаардан халдаашкынга удур камгалалдың ужудукчуларының Армавирде Кызыл туктуг дээди ужар чүүл училищезин 1973 чылда дооскан соолунде Шериг-Агаар Күштеринге албан эрттирип турган. Геннадий Михайлович 1980 чылдан бээр шенелде ажылдарынга кирипкен. Ужар чүүл аппараттарының 40 хевирлерин болгаш аймаан шиңгээдип алган. «Бирги класстың шериг ужудукчузу», «Бирги класстыг ужудукчу-шенекчизи» деп мергежилдиг.

Г. М. Манаков — 1974 чылдан бээр Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының кежигүнү.

Москваның Серго Орджоникидзе аттыг ужар чүүл институдун кол ажылындан хосталбайн, 1985 чылда өөренип дооскан.

Космоска ужудуушкуннарга 1985 чылдан бээр белеткенип эгелээн. «Союз ТМ» корабльге болгаш «Мир» орбита станциязынга ужудуушкуннарның бүрүн белеткел курузун эрткен.

Геннадий Михайлович СТРЕКАЛОВ

Совет Эвилелиниң ийи дакпыр Маадыры, ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Геннадий Михайлович Стрекалов 1940 чылдың октябрь 28-те Москва областың Мытищи хоорайга төрүттүнген.

Москваның Бауман аттыг техниктиг дээди училищезин 1965 чылда дооскан, «Энергия» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынынга ажылдап турган үезинде бодун бедик билиглиг, инициативалыг инженер кылдыр көргүскен болгаш космос аппараттарын чогаадырынга база шенээринге кирипкен. Геннадий Михайлович — техниктиг эртемнерниң кандидады.

Г. М. Стрекалов — 1972 чылдан бээр Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының кежигүнү.

Космонавтылар отрядынга ону 1973 чылда кирген. Космоска ужудуушкуннарны үш удаа кылган: баштай 1980 чылда «Союз Т-3» корабльге болгаш «Салют-6» орбита станциязынга, ийи дугаарында — 1983 чылдың апрельде «Союз Т-8» корабльге, үш дугаарында — 1984 чылдың апрельде совет-индий каттышкан экипажтың составынга. «Бирги класстың космонавтызы» мергежилди аңаа тывыскан.

Мал чеминиң белеткели — хүннүң чугула айтырыы

СЕНАЖ САЛЫЫШКЫНЫНДА

Эрткен кыжын Бии-Хем районда «Кызыл тараачын» совхозтуң Туран сүт-бараан фермазының болгаш өске-даа фермаларның коллективтери мал чеминиң курлавырлары чедишпейн барганындан, сүт бүдүрер планнарын күүсетпээн. Кыштың чыккылама соогунда чүнү канчаарыл, берге үени эрттирип алырының аргазын бодааш, ук совхозтуң удуртукчулары өскээртен дуза дилеп, Саян артындан, республиканың чамдык ажыл-агыйларындан аар өртек-биле саван, силос садып алыр ужурга таварышкан.

Эрткен кыштың шылгалдазындан кандыг түңнелди үндүрген бис, ынчаш? Үени чөп ажыглап, мал чеми белеткээринге күштү шын организастаар апаар. Ол ышкаш ам хоорайда, суурда албан черлеринден, организациялардан шефчилерни база-ла шалыпчы кампанияже хаара тудар. Ажыл-иштиң темпизин шак-даа дургузунда кошкатпас ужурлуг. Ук совхозта мал чеминиң белеткелиниң чоруп турарының дугайында материал бижиир даалга алгаш, конторага кээп, агрономнарны, бригадирлерни айтырарымга, билир кижи чок болду.

Туран сүт-бараан фермазының сиген кажаазы. Ында оңгарда ийи трактор сенаж таптап тур. Бедик шагжалыг КамАЗ шөлден эккелген ногаан массаны дүжүре берди. Учётчик Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының дөрткү курсчузу Мерген Багай-оолдан ажыл-иштиң чоруп турар байдалын сонуургадым:

— Сенаж салыышкынын үш хүн бурунгаар эгелээн. Бөгүнге чедир оңгарда 300 тонна хире сенаж дүшкен. Чаъстыг хүннер уржуундан ажылывыс темпизи оожум чоруп тур. Сенаж таптаашкынында ийи трактор бар. Сергей Уйнук-Көк тракторун оңгардан шуут үндүрбейн турар. Бистиң кол-ла сорулгавыс — арыг, шынарлыг кылдыр кылыры болгай. Мен бодум келир үеде зоотехник болур кижи мен. Ынчангаштың баштайгы ажылымны мынчаар эгелээним таварылга эвес. Мал чеми шынарлыг, арыг болза, сүт-саанга база аажок салдарлыг болур ужурлуг. Ынчангаш ону хынап турар мен. Роман Моңгуш чамдык черлерге бөкперлёжя берген массаны тарадыр эшпишаан, дузап турар. Амдыызында ажылдың чаа-ла хөнүгүп эгелээни бо. Сенаж сөөртүлгезинде районнуң автотранспорт бүдүрүлгезинден алды машинаны, а совхоз бодунуундан дөрт машинаны тускайлаан. Хүнде бир чолаачы үш азы дөрт рейс кылыр.

Чүъгүн дүжүрүп каапкан машиналарының бирээзинге олурупкаш, Алексей Степанович Срезнёвтуң тайга эдээнде ажылдап турар черинге чеде бердим. Тараажыларның часкы тарылгада багай эвес ажылдааны илдең. Көк-тарааның дүжүдүнүң чаагайы кончуг, артында-ла салгынга шиңнейнип каап чыдар. Механизаторларның ындазында хөглүү дегет. Чаа-ла дүъштеп алган, аразында хөөрежип орлар. Бригадир Алексей Степанович бригадада үр чылдарда ажылдап турар эштерни Борис Бакылдайны, Анатолий Хөлдүгбейни, Борис Хохловту, Андрей Попеляевти, Алексей Симоненкону болгаш өскелерни-даа мактап чугаалаар болду. Ол ышкаш чолаачылар база кызымак чорууп көргүзүп турар.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТАРДА: хоочун чолаачы К. Кужугет; сенажка ногаан масса кестирер механизаторлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

Эмчи дүвүрелди көдүрүп тур

Өваарымчалыг болуңар: ПАРАТИФ

Улуг-Хем районнуң Шагаан-Арыг хоорайда Новосибирск хоорайдан бөлүк эмчилер чедип келген. Олар районда тургустунган «Найырал» ассоциациязының шугуму-биле келгени ол. Ниитизи-биле чугаалаарга, бедик мергежилдиг эмчилер Хайыракан суурда ажыттынган кадыкшылга төвүнге август айның төнчүзүнде кээр эмчилер бригадазынга кандыг-кандыг ажылдар чорударын баш бурунгаар тодарадыр сорулгалыг.

Бөлүктү өкпе аарыгларының талазы-биле эртем-шинчилел институдунуң директору Владимир Краснов баштап чоруур. Районга эрткен чылын ийи кижиниң амытынын алгаш барган паратиф аарыы катап нептерей эгелээни-биле холбаштыр бистиң корреспондентивис ол бөлүктүң кежигүнү Елена Игорьевна Красновага ужурашкан. Елена Игорьевна Новосибирскиниң эмчи институдунуң халдавырлыг аарыглар кафедразының ассистентизи, медицина эртемнериниң кандидады. Оларның беседазын моон адаанда парладывыс.

— Паратифтен аараан кижилерни кончуг дүргени-биле «Свердловскхимтудугнуң» туткан ниити чуртталга чериңде эккеп чыттырган. Бөгүн дээрезинде мында 25 кижи эмнедип чыдар. Оларның байдалы кандыгдыр, Елена Игорьевна?

— Экизи көрүп, шуут-ла бергедээн кижилер амдыызында чогул. Ынчалза-даа ол оожургаарының кандыг-даа барымдаазы болбас ужурлуг. Паратифтен аараан деп 75 кижи каразыгда турар-дыр. Бо дээрге дыка берге байдал ышкажыл. Төп эмнелгеде-даа, районнуң удуртулгазында-даа манаа хамаарыштыр улуг дүвүрээзин көдүргенин эскербедим. Райкүүскомнуң эпидемияга удур онза комиссиязы бүгү коңгаларны дагжадыр ужурлуг турган. Ындыг турбуже, онза дүвүрээзин черле эскербедим. Азы мындыг байдалдарга чаңчыгып калганыңар ындыг силер бе?

— Район эмчилери паратифтиң бо чылын нептерей эгелээн черин тодарадып алган хевирлиг болду...

— Ийе, сүт заводундан эгелээн хире деп меңээ дамчытты. Доп-дораан, ам бо минутада-ла ында ажылдап турар кижилерни дөгерезин шинчиир ужурлуг. Ооң соонда районнуң бүгү чурттакчыларын, чаңгыс-даа кижи арттырбайн, шинчилгеге хаара тудары негеттинип келген-дир.

— Аарыг кижилер-биле беседалажыышкыннар үезинде чүнү билип алдыңар?

— Олар паратиф дугайында чүнү-даа билбес-тир. Кадык бис деп чоруп турар районнуң 30 муң чурттакчылары бо талазы-биле билиин ханыладыр апаар. Көрүнер даан, мында аарыг кижилер ам чеди хонуп турар-дыр. Мынчага дээр ханы ылгап үндүрериниң анализин кылбаан. Ону доп-дораан кылыр ужурлуг турган. Эрткен чылын ийи чүс чыгам кижи паратифтен каразыттыргаш, эмнедип турган болганда, бо чылын ол база катаптап болур эвеспе дээш, баш бурунгаар белен турган болза эки. Хензиг фактыны айтып каайн. Мында сээктерниң көвейин эскерип ор боор силер. Эжиктерге, соңгаларга азар марляны канчап черле тыппааның кайгап ор мен.

— Елена Игорьевна, аалчы кижи мен дээш тыртылып орбайн, бистиң четпестеривисти ажыы-биле чугаалап бериp орарыңар дээш четтирдим. Паратифтен камгаланып алырының оон аңгы кандыг хемчеглерни алзывысса чогуурул?

— Мында аарыг кижилер дөгере чаңгыс туалетке чингеттинип турар-дыр. Кижи бүрүзү аңгы горшоктуг болур ужурлуг. Туалетке барган хир-чам канализацияга баар болгай. Оон ол арыглал черин тавараaш, дөмейле Улуг-Хемниерже кирип агар. Оон чиг суун Соңгу Доштуг океанга чедир кижилер ижип турар болгай. Улуг-Хемниң чиг суун ишпес, анаа эжинмес болза эки. Мында Чаа-Хөлден бир оол чыдыр. Ол Булактың суг хөөлбээнге эштип турганын чугаалады. Паратифти халдадып алганы магат чок.

Ниитизи-биле алырга, эмчилер бо хүннерде уйгу-дыш чок ажылдаар болза экидир. Бажың бүрүзүнге кирип тургаш, кижи бүрүзүн шинчиир, хынаар. Оон башка сальмонеллы дээр бөлүктүң микробтары-биле нептереттинер паратифти чавырылдырары берге апаар.

— Паратиф дээр халдавырлыг ижин-шөйүндү аарыы канчаар нептерээр чүвел, Елена Игорьевна?

— Бис болза, чүгле бир аарыг кижи таварыштыр деп санап турар бис. Сураан дыңнаарымга, эрткен чылгы паратифти Ортааки Азиядан эккеп садып турган арбузтарга-даа шамнап турган болдунар. Арбуз хөөкүйге нитраттардан өске чүнү шамнаар боор ийик.

Бистиң Новосибирск хоорайывыс 1,5 миллион чурттакчылыг болгай. 1983 чылда ооң бир районунга паратиф нептерээн. Хамык чонну шинчип-шинчип кээривиске, ооң нептередикчизи кым болган деп бодаар силер? Ушпа кырган шуваганчы кадай болган. Ол хамааты дайынының үезинде-ле паратифтиң нептередикчизи апаргаш, ынча чылдар дургузунда аарыын өске улуска халдатпас дээш кызып чораан. Назылап кырый бергеш, ол бир-ле черге частырыг кылган. Ооң түңнелинде хөй кижи аараан, оларны сегидип алырынга хөй үе болгаш күш негеттинген. Моон-биле чүнү чугаалаар дээним ол? Силерде эрткен чылдың паративиниң нептередикчилери боор болур үш кижи тодараттынган чораан. Олар боттарынга эң харыысалгалыг болур ужурлуг. Оон-биле кады кижи бүрүзү арыг-шеверни хоойлу ышкаш сагыыр болза, коргунчуг паратиф чавырлыр.

Партийжи амыдырал

БАШКАРЫКЧЫ РОЛЮН БЕДИДЕРИ-БИЛЕ

Парткомиссия, бирги ээлчегде, коммунистерниң башкарыкчы ролюн бедидеринге, оларның эде тургустунуушкунуң херээнге хууда салышкынын көвүдедиринче кичээнгейни салып турар. Партияның шиитпирлеринге дүүштүр партияның хүрээлениниң арыг болурун хандырары-биле «Алдан-Маадыр» совхозунуң партия комитединиң ажылын парткомиссия СЭКП райкомунуң бюрозунга чугаалажыры-биле белеткээн. Партия комитеди, бир дугаарында, коммунист бүрүзүнүң СЭКП-ниң Уставының негелделерин хажык чокка сагыырын, партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин, партийжилерниң башкарыкчы ролюн бедидерин, эде тургустунуушкунну калбартырын, ханыладырын чугулалап көрген. Ынчангаш партком ажыл-чорудулгазын ону боттандырарынче угландырганының түңнелинде чамдык ажылдар кылдынган. 1988 чылда СЭКП-ге хүлээп алыышкын чүгле 3 кижи турган болза 1989 чылда партияга кирер күзелин илереткеннерниң иштинден билип шыырак, күш-ажылчы болгаш хөй-ниити херээнге идепкейлиг 8 кижини хүлээп алган. Бо айтырыгны бюрога белеткеп турар үеде күш-ажылдың сагылга-чурумун үрээр, кем-херек үүлгедир, арагалаар, даандырган ажыл-херээнге ээ-харыысалга чок, планныг онаалдаларны күүседиринче сагыш салбас болгаш өске-даа корум-чурум үрээр коммунистерниң саны совхозта өскен турган. Ол партия эге организациязынга алды кижи шыңгыы хемчег алдырган. Ол ышкаш 9 кижини СЭКП райкомунуң бюрозунга чугаалашкаш, шыңгыы хемчегни алган болгаш учёт карточкаларынга кирип бижээн. Оон шыңгыы түңнелди үндүргенинден 1990 чылдың январь 1-де чүгле чаңгыс коммунист шыңгыы доңгулдалыг арткан.

СЭКП-ге хүлээп алыышкыны болгаш аныяк коммунистер-биле ажыл дугайында «Ишкин» совхозтуң партия комитединиң ажылын дыңнаан. Ол ажыл түрээр эки жип турар. Чамдык партия организацияларының талазындан партияга кирип турарларның ажыл-херекчи, политиктиг болгаш моральдыг шынарларын эки барымдаалап көрбейн, эде тургустунуушкунну боттандырарынга, ажык-чарлыг чорукту нептередиринге, шүгүмчүлелди болгаш бот-шүгүмчүлелди хөгжүдеринге оларның киржилгезин хандыр өөренмейн барганындан 5 кижини комиссия кежигүнүнге хүлээп алырындан ойталаан.

Партия эге организациялары чыл дургузунда коммунистерниң хууда херээн канчаар сайгарып турганын көргүзерге мындыг. Алдан-Маадыр ортумак школазының башкызы Ондар Экер-оолду коммунист болгаш хамааты хүлээлгезин күүсетпээни дээш СЭКП кежигүнүнден үндүрген. Он коммунист учёт карточказынче кирип бижидип, партия талазы-биле шыңгыы хемчег алдырганнар. 5 кижи учёт карточказынга кирип бижилге чокка шыңгыы доңгуттурганнар. Он беш кижиниң иштинден 6 кижи арагалаашкын-биле холбашканы дээш хемчег алдырган.

Партия эге организациязының дайынчы арга-шинээзи, ат-алдары чүнүң-даа мурнунда коммунистерниң боттарындан хамааржыр. Ындыг турбуже, «Алдан-Маадыр», «Сүт-Хөл» совхозтарның парткомнары, Ыяш ажыл-агый участогунда, райсаң-хөө килдизинде парторганизациялар коммунистер Э. Н. Ондар, П. С. Кара-Сал, З. Х. Сарыглар, Е. Б. Куулар, О. Б. Моңгуш оларның хуу херээн эреңгей көрген. Ыяш ажыл-агый участогунуң партия эге организациязының секретары Е. Б. Куулар ээриктер сергедир черге кирген. Саң-хөө килдизиниң эргелекчизи О. К. Моңгуш албан черниң машиназын ээрик башкарып чорааш КАИ-ге туттургаш, штрафтаткан.

1989 чылда белеткелдер конторазының директору турган С. А. Моңгуш ажыл-агыйга удуртулганы кошкатканы, ажыл шагының үезинде арагалап турганы дээш ажылындан үндүрткен. 1990 чылдың марта ол-ла коллективтиң белеткелчизи коммунист В. С. Сарыглар кижи амы-тыны-биле холбашкан аар кемниг херекти ээрик үүлгеткен. 1989 чылда районнуң күүсекчи комитединиң иштики херектер килдизиниң начальнигиниң оралакчызы турган Н. М. Салчак арагалааш, Кызыл хоорайның ээриктер сергедир черинге кирген. Ол дээш ажылындан үндүрткеш, партия талазы-биле шыңгыы доңгулда алган. 1990 чылда иштики херектер килдизиниң начальниги В. К. Сымчан-оол удуртулганы, негелдени кошкатканы, милицияның ажылын эде тургузуп шыдаваанны дээш ажылындан үндүрткен. Бо талазы-биле райпода, милицияда партия эге организациялары секретарьлары Е. Ш.-Б. Ондар, С. С. Ондар коммунистер-биле ажылды кошкатканнар.

СЭКП кежигүннери «Алдан-Маадыр» совхозтуң профком даргазы А. К. Сарыглар, БАЛКЭ райкомунуң бирги секретары А. Б. Коңгар, Сүт-Хөл кодээ Совединиң күүскомунуң даргазы В. Б. Сарыглар олар шуушпен, инициатива чок ажылдап турганы дээш ажылындан үндүрткеннер.

Ам сорулга болза СЭКП-ниң Платформазынга болгаш Уставының негелделеринге дүүштүр коммунистер-биле ажылдың деэнелин бедидерин СЭКП райкомундан, парткомнардан, партия эге организацияларындан үе шыңгыызы-биле негеп турар.

Сегбе ОНДАР.
СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң чанында парткомиссияның даргазы.

Т Ө Л Е В И Л Е Л

РСФСР-ниң Компартиязының Контроль комиссиязының дугайында дүрүм

1. РСФСР-ниң Компартиязының Төп организацияларының, оларның аппарадының болгаш албан черлериниң ажыл-чорудулгазынга, республиканың партия организацияларынга Устав негелделерин сагып турарынга контрольду боттандырар сорулга-биле РСФСР-ниң Компартиязының Контроль комиссиязын партияның съездизи соңгуур.

Комиссия бодунуң ажыл-чорудулгазынга СЭКП Уставын болгаш бо Дүрүмнү удуртулга болдурар, чүгле РСФСР-ниң Компартиязының съездизинге болгаш конференциязынга отчёттуг.

2. РСФСР-ниң Компартиязының Контроль комиссиязы:

— республиканың партия организацияларынга СЭКП Уставының болгаш программныг документилериниң күүселдезинге;

— РСФСР-ниң Компартиязының съездилериниң болгаш конференцияларының шиитпирлериниң күүселдезинге;

— РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединиң болгаш ооң күүсекчи органнарының ажыл-чорудулгазында демократтыг принциптерниң сагыттынып турарынга контрольду боттандырар. Бир эвес оларның шиитпирлери программныг документилерниң болгаш Уставтың негелделеринге дүүшпейн турар болза, оларга удурланыр;

— бюрократизм, шүгүмчүлел кызар, албан-дужаалды өскээр ажыглаар, партия политиказынга кара туразында важылал кылыр чоруктарның фактыларының талазы-биле хемчеглерни алыр;

— партия хүрээлениң болгаш партийжи эш хуу чорукту быжыглаарынга, партия эге организацияларының ат-алдарын болгаш бот-тускайлаң чоруун бедидеринге дузалаар;

— бодунуң эрге-хүлээлгезинге дүүштүр коммунистерниң дүрүм ёзугаар эргелерин, ат-алдарын болгаш төлептиг мөзүзүн камгалаар.

— партия организацияларынга болгаш партияның соңгулдалыг органнарынга ээзи санныгларның боттарының туружун камгалаар эргези кыстына бербезин, а хүлээп алдынган шиитпирлерни бүгү коммунистерниң күүсеткен турары дээш хайгаараар;

— РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединге, ооң күүсекчи органнарынга болгаш аппарадынга, албан черлеринге болгаш бүдүрүлгелеринге партия организацияларының тургускан айтырыгларын, чагааларны болгаш билдириишкиннерин сайгарып көөрүнүң доктааткан чурумунуң сагыттынып турарын хынаар;

— партия организацияларындан болгаш коммунистерден ооң адресинге келген айтырыгларны сайгарып көөр, илереттинген четпестерни чайладыр талазы-биле саналдарны чогуур организацияларга киирер;

— бодунуң хөделиишкини-биле партияның сагылга-чурумун, хөй-ниитиниң норма-чижектерин болгаш партийниң ат-алдарын баксыраткан кандыг-даа коммунисте СЭКП Уставының негелдезин ёзугаар харыысалга онаар;

— РСФСР-ниң Компартиязының Контроль комиссиязының партия кежигүнүнден үндүрген дугайында шиитпирни партия эге организациязынга дыңнадып чедирер. Бир эвес ындыг шиитпирге удурланыышкын турул кээр болза, ол айтырыгны ук партия организациязының төлээзин чалап алгаш база катап чугаалажып көөр, ооң соонда комиссия түңнел шиитпирни хүлээп алыр;

— партия кежигүнүнден үндүрген болгаш хемчеглер онааган дугайында чогуур контроль комиссияларының партияның республика (АССР), край болгаш область комитеттериниң шиитпирлеринге хамаарыштыр киирген хомудалдарын сайгарып көөр;

— РСФСР-ниң Компартиязының бюджединиң күүселдезин контрольдаар, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының, ооң албан черлериниң база солун, сеткүүл үндүрер черлериниң болгаш бүдүрүлгелериниң саң-хөө болгаш ажыл-агый ажыл-чорудулгазын ревизиялаар;

— партияның республика (АССР), край, область комитеттериниң болгаш чогуур контроль комиссияларының аразында тургустунуп кээр чөрүлдээлерни сайгарып көөр;

— партияның республика (АССР), край, область, округ, хоорай болгаш район организацияларының контроль комиссияларынга методиктиг дузаны көргүзер, оларның ажыл-чорудулгазының практиказын анализтээр болгаш арга-дуржулгазын ниитилештирип мөөңнээр.

3. РСФСР-ниң КП-зының Контроль комиссиязын болгаш ооң даргазын РСФСР-ниң Компартиязының съездизи соңгуур. РСФСР-ниң КП-зының Контроль комиссиязынга соңгуткан коммунистер РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының кежигүнү азы ооң аппарадының ажылдакчызы болбас.

РСФСР-ниң Компартиязының Контроль комиссиязының пленарлыг хуралдарын херек апарган таварылгада, ындыг болзажок чылда ийиден эвээш эвес, а ол ышкаш ооң кежигүннериниң үштүң бириниң негелдезин ёзугаар чыылдырар.

4. РСФСР-ниң КП-зының Контроль комиссиязы бодунуң пленумунга комиссияның президиумун болгаш хомудал сайгарар комиссияны соңгуур, оларның бүрүн эргелерин тодарадыр, кежигүннеринден, а ол ышкаш өске-даа коммунистерден кылыр ажылдарының аайы-биле доктаамал комиссияларны болгаш контроль бөлүктерин тургузар. Хомудал талазы-биле коллегияны Контроль комиссиязының даргазының бирги оралакчызы удуртур;

Президиум бодунуң ажыл-чорудулгазының дугайында отчётту чыл санында РСФСР-ниң Контроль комиссиязының пленумунга бээр.

5. РСФСР-ниң КП-зының Контроль комиссиязының кежигүннери РСФСР-ниң Компартиязының пленумнарынга болгаш комиссияларынга чөвүлээр эрге-биле киржир, а Контроль комиссиязының даргазы болгаш ооң оралакчылары РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Политбюрозунуң, Секретариадының болгаш өске-даа күүсекчи органнарының хуралдарынга киржир.

6. РСФСР-ниң Компартиязының Контроль комиссиязы ажылын ажык-чарлыг чорудар, бодунуң ажыл-чорудулгазының дугайын партия организацияларынга доктаамал дыңнадыр. Ооң хүлээп алган доктаалдарын парлалгага үндүрер. Контроль комиссиязының кежигүннери партия организацияларынга отчёттарын үргүлчү бээр.

7. РСФСР-ниң Компартиязының Контроль комиссиязы партия бюджединиң хөреңгизиниң күзели-биле ажылга чугула аппаратты тудар болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазының материал-техниктиг хандырылгазын боттандырар. Ол сорулгаларга херектиг акша-хөреңгини РСФСР-ниң КП-зының ТК-зының болгаш Контроль комиссиязының каттышкан пленумунга тодарадыр.

8. РСФСР-ниң Компартиязының Контроль комиссиязы биле Төп Комитеттиң аразынга тургустунган чөрүлдээлерни оларның деңн эргеге тургускан чепшээрежилге комиссияларынга, а ол ышкаш РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединиң Контроль комиссиязы-биле каттышкан пленумнарынга азы ТК-ның Политбюрозунуң Контроль комитединиң президиуму-биле каттышкан хуралдарынга шиитпирлеп чугаалажыр.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының болгаш Контроль комиссиязының кежигүннериниң ийи аңгы бадылаашкынга үштүг ийизинден эвээш эвези ол дээш бадылаан болза каттышкан шиитпир хүлээп алдынган деп санаар.

9. РСФСР-ниң Компартиязының Контроль комиссиязы бодунуң эргезинге хамаарышкан айтырыглар талазы-биле доктаалдарны хүлээп алыр, ревизияларның түңнелдери-биле актыларны бадылаар, ол дугайын РСФСР-ниң КП-зының ТК-зынга болгаш айыттынган чүүлдериниң талазы-биле алдынган хемчеглерниң дугайын аңаа чогуур үезинде дыңнадыр ужурлуг ревизия болган албан черлериниң болгаш бүдүрүлгелерниң удуртукчуларынга дыңнадып чедирер.

РСФСР-ниң КП-зының Контроль комиссиязының кежигүннери СЭКП Уставында болгаш бо дүрүмде көрдүнген эрге-хүлээлгелерин күүседирде РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының бүгү документилерин ажыглаар эргелиг.

* * *

РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң кийги үе-чадазынга белеткел дооступ турар. Ооң кол документилериниң төлевилелдерин «Советская Россия» солунга болгаш тус черниң солуннарынга парлаар. Оларга хамаарыштыр боттарының санал-оналдарын коммунистер болгаш Россияның Компартиязының тургустунарынга сонуургалдыг бүгү кижилер киирип болур.

Координация чөвүлели РСФСР-ниң Компартиязының Контроль комиссиязының дугайында дүрүмнүң төлевилелин чугаалажып көөрү-биле үндүрүп тур.

Боттарыңарның саналдарыңарны, кылыр деп бодаан эдилгелериңерни дараазында адреске чорударыңарны диледдивис: **Москва, Старая площадь, 4, ЦК Компартии РСФСР, Координационный совет.**

Профэвилел организацияларында

СОЦИАЛ ЧӨПТҮГ ЧОРУКТУ САГЫЫР

Күрүне албан черлериниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң ээлчеглиг пленуму болуп эрткен. Аңаа чугула айтырыгны — чуртталга бажыңнарының болгаш оларны учётка алырының талазы-биле Кызыл хооркүүскомунуң ажылының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Кызыл хооркүүскомунуң чуртталга шөлү хуваар килдизиниң эргелекчизи Л. П. Ткаченко орта илеткел кылган.

Чурттакчы чонну бажың-биле хандырары — бистиң республикада эвес, а бүгү чуртта тургустунган нарын айтырыгларның бирээзи. Ынчангаш бо талазы-биле чүгле Кызыл хоорайның күүскомунче эвес, а республиканың Министрлер Чөвүлелинче болгаш өске-даа удуртур органнарже чон хомудалдыг чагааларны бижип, ооң чогумчалыг шиитпирлеттинеринге идегеп манап турар. Бо талазы-биле ажыл Кызыл хоорайда кандыг байдалдыын, ол канчаар шиитпирлеттинип турарын пленумга илеткелчи-даа, санал бергеннер-даа ажыт-чажыт чокка чугаалашканнар.

Чуртталга хоойлузунуң үндезиннерин улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскому ниитизи-биле сагып турар деп, ол пленумга демдеглээ-даа, бо ажылда улуг четпестер барын илереткен. Бо чылдың январь 1-де медээ-биле алырга, бажың алырының ээлчээнде 6453 кижи бар. Ооң иштинде инвалидтер — 91, Ада-чурттуң Улуг дайының киржикчилери болгаш Афганистанга шериг албаның эрттиргеннер — 307, аарыг кижилер — 32, чиңгелдениг оочурда турарлар — 752 болуп турар.

Амыдырал байдалын экижидер талазы-биле ээлчегде турар хамаатыларны Кызыл хооркүүском учётта тудуп турар болгаш оларның билдириишкиннерин, бүгү херек документилерин четчелеп, кожуп турар. Ол хамаатыларны учётка тургузарының дугайында айтырыгларны хуралга чугаалашкаш, ону дыңнадып, оларга контроль карточкаларны берип турар. Чиңгелдениг оочурнуң, бирги ээлчегде бажың алырларның-даа дансызы бар. Чамдык хамаатыларга оочур чок бажың бээриниң дүрүмү бар, оларны барымдаалап келген. Кайы-даа албан черлериниң айтыышкыны хамаан чокка, бажың алырының ордерлерин чүгле хооркүүском берип турар. Оочурда хамаатыларның дансызын бижээш, көскү черде аскан.

Хоорайның күүскомунуң чуртталга шөлү хуваар килдизинде үш кижи ажылдап турарындан, ында ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунмаанындан дыка хөй хамаатыларны хүнүң хүлээп алыры берге болуп турарын пленумга санал бергеннер демдеглээн. Чылдыңна хооркүүскомга 2 муң ажыг билдириишкиннер (чүгле бажың айтырыының талазы-биле) кээп турар. Оларның адрестеринге ыяап-ла чедер, чурттакчылар-биле чугаалажыр болгай. Бо ажыл дыка берге байдалда дээрзи илдең-дир. Ынчалза-даа килдисти кадрлар-биле четчелээр талазы-биле айтырыгны чугулага албайн турары үениң негелдезинге дүүшпес дээрзин пленумга шүгүмчүлээн.

Хамаатыларны учётка киргениниң дептери дугаарлаттынмаан, көктеттинмээн, ол дептерде эдилгелер, баланы черлер-даа бар, ону кылганнарның ат-сывы-даа чок, таңма-даа салдынмаан болуп турар. Бо бүгү — хоойлуга шуут дүүшпес чорук-тур. Чуртталга бажыңнарын хуваарының, хамаатыларны учётка алырының талазы-биле хөй-ниитиниң комиссиязы 25 кежигүннүг, оларның 5-и хооркүүском ажылдакчылары.

Ол комиссияның ажылын организастаанында четпестер эвээш эвес. Ол ышкаш хооркүүском, прокуратура ажылдакчылары бүдүрүлгелерде болгаш организацияларда бажыңнарны канчаар үлеп турарының дугайында айтырыгже кичээнгейни кошкаткан. Ооң ужурунда хамаатыларның хөй санныг хомудалдары үстүкү органнарже кирип турар.

Хосталган бажыңнарны азы туттунуп турар бажыңнарны баш удур «ээлеп» алыр талазы-биле чыдып калган практика ам-даа уламчылавышаан. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң айтыышкынын ёзугаар хоорайның март-декабрь айларда ажыглалга кирер ужурлуг бажыңнарындан квартираларны алган. Чижээлээрге, 60 аал ишти чурттаар № 6 бажыңдан 2 квартираны, 110 аал чурттаар № 7 бажыңдан 1 квартираны, 215 аал чурттаар бажыңнардан 4 квартираны алыры баш удур көрдүнген болган. А ол квартираларны колдуунда-ла бажың алырының дансызында чок кижилерге берип, социал чөптүг эвес чорукту болдурган.

Кызыл хооркүүскомунуң бажың хуваар килдизиниң ажылдакчылары чонга билдингир тайылбыр бербес, харын-даа чамдыкта каржы-хажагай чоруундан хөй-хөй кижилер республиканың Министрлер Чөвүлелинче билдириишкиннерин киирип турар дээрзин ол профэвилел обкомунуң бажың-биле хандырылга талазы-биле хөй-ниити комиссиязының даргазы К. Х. Шавыраа бодунуң чугаазынга демдеглээш, ылаңгыя медицина, улус өөредилгезиниң ажылдакчылары Кызыл хооркүүскомче эвес, а хөй кезинде-ле Министрлер Чөвүлелинче билдириишкиннерин киргенин чугаалаан.

Чонну бажың-биле хандырар айтырыгны Кызыл хооркүүскомнуң талазындан четпес шиитпирлеп, хөй частырыгларны кылып турарын, а чамдыкта харын-даа ол айтырыгларны бажың эргелелдери безин шиитпирлей бээр таварылгалар барын санал бергеннер шүгүмчүлээн.

Чуртталга бажыңнарын хуваарының айтырыын үндезини-биле экижидериниң хемчеглерин айыткан доктаалды пленум хүлээп алган.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Профоблчөвүлелдиң парлалга төвүнүң удуртукчузу.

КОНВЕРСИЯНЫҢ БОТТУГ ТҮҢНЕЛДЕРИ

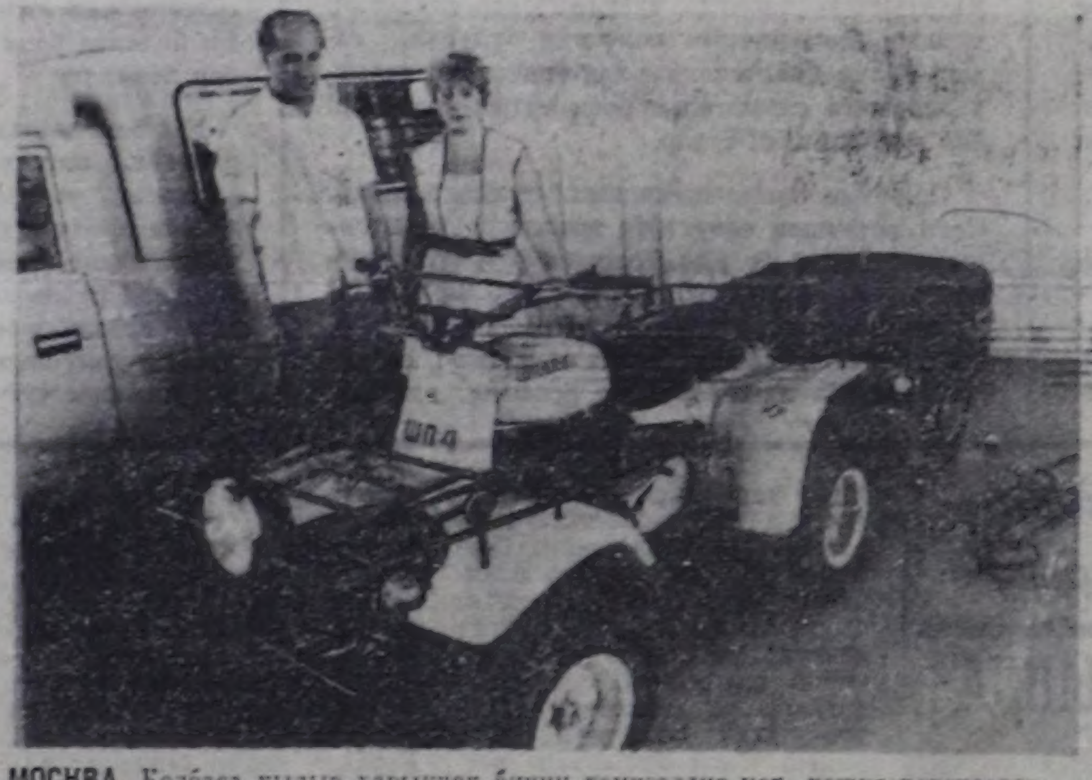

МОСКВА. Колбаса кылыр харыкчок бичии хемчээлдиг цех, кожуг херекселдери-биле кады кылган мотоблоктар, дөрт дугуйлуг мотоцикл, электри-биле чер чардырар аңдазын — бо болгаш өске-даа кодээ ажыл-агыйынга ажыглаар чүүлдерни ССРЭ-ниң Улус ажыл-агый делгелгезинде чурттуң Камгалал министерствозунуң организастаан делгиирлеринден көрүп болур.

Оортан камгалал үлетпүрүн эде дерииир арендаторларга, фермерлерге, кооператорларга, агроүлетпүр комплекизиниң болбаазырадыр бүдүрүлгелеринге хамаарылгалыг бүгү кижилерге улуг дузаны чедирип болурун эскерип боор.

ЧУРУКТАРДА: дөрт дугуйлуг «Восход» мотоцикл. Эртери берге оруктарга болгаш кодээ ажыл-агыйы машиналарын кожарынга таарыштыр кылдынган. Шакта 70 километр чедир дүргениг чоруп болур; Воронежтиң механика заводу колбаса, сардельки, сосиски бүдүрер харыкчок бичии фабриканы кылып бүдүрген.

В. СОЗИНОВТУҢ фотозу.
СЭТА-ның фотохроиказы.

ЫНДЫГ КИЖИЛЕР ХӨЙ БОЛУРГА

Маршрудувус Кызыл — Абакан. Ортумак дурт-сынныг, тырың мага-боттуг, делгем эгиннерлиг ужудукчу бисти, пассажирлерни, уткуп ап, самолётче киирди. Ооң арын-шырайын, күштүг холдарын көөрге, кижилер дээш харыысалганы бүзүрелдии-биле бодунга ап чорууру билдине бээр. Ынчангаш мен ол ужудукчунуң дугайында бижиир деп дораан-на шиитпирлеп алдым. Мээң чүүлүмнүң маадыры ылап-ла тыва кижи боорун күзээн мен. Чүге дээрге тыва кижиден, чогум-на бо ужудукчу дег кижиден, Тывада болуп турар националдар аразында болуушкуннар дугайында шынны билип ап болур.

Экизи көрген, ужудукчу тыва кижи болду. Ооң ат-сывын Алексей Борисович Чюдюк дээр. Чаа-ла 30 хар иштинде аныяк кижи. 1982 чылда Омскиниң ужар чүүл училищезин дооскан. АН-2, Л-410 самолёттарга ужуп, Тываның иштинге, Кызыл — Абакан аразынга чүък сөөртүп, пассажирлерни аргыштырып келген.

Алексей Борисович дыка хөй үе-чергези кижилер-биле бир дөмей, кодээге, хөй ажы-төлдүг өг-бүлеге төрүттүнген. Чажындан тура, өг-бүлениң ажы-төлү боттарынга дузалажып, ажыл-ишке чаңчыгып, өзүп келгеннер. Ынчангаш ажылдың үнезин кончуг эки билир.

Чурттап келген амыдыралының иштинде Алексей Борисович янзы-бүрү нация эш-өөрлүг апарган. Ынчангаш Тывада болуп турар националдар аразында таарымча чок чүүлдер ону дүвүредип турары чугаажок.

Оларның Тываа тыптып келгениниң дугайында чүгле догааштырып бодап болурдур мен. А бистиңге, Хакасияга националдар аразынга харылзааларны мынчаар тургузуп турган. Дүүн чаа-ла хакастап турган үндезин чурттакчыларны орус дылга чугаалажырынче эдип, националдар аразында ылгавыры чок кылыр талазы-биле ажылды чорудуп келген. Ооң түңнелинде хакас национал школалар хагдынып, аныяк-өскен орус дылга эртемнерни өөренип турган. Чамдык кижилер чоорту төрээн дылын, национал чаңчылдарын уттуп. Төрээн чуртунуң төөгүзүн билбес, национал чоргааралы чок кижилер апаргылаан. Хакасияда база национал чаңчылдарны катап эгидер, төрээн дылды өөренип эгелээр дээш шимчээшкин чаа-ла эгелээн.

Бодунуң төрээн чери, төөгүзү, чаңчылдарынга дээш, өске-даа чүүлдерге хамаарыштыр тываларның бодал-сагыжының чылдагааны менээ база билдингир болду. Аңаа хамаарыштыр Алексей Борисович-биле база чугаалаштым. Национал айтырыгны шиитпирлээри, кижилерниң национал онзагай чоруун, ооң чоргааралын оттуруры чугула деп чүвени деткип, ол бүгү корум-чурум үрээри, кандыг-даа нация кижиниң эрге-ажыын дора көөрү, националдар аразында харылзааларга хулиганзыг чорук дээн ышкаш чүүлдерни канчап-даа деткивес кижи болду. Национал чоргаарал дээрге-ле кижи бүрүзүнүң бодунуң бедик культуразы, эки ажылы, кижизиг мөзү-шынары. Бир эвес кайы-бир нацияның төлээзи эки ажылдап, бодун топтуг, кижилер мурнунга мөзүлүг-биле турушкут ап чоруур болза, национал төлептиг чоруктуң алыс дөзү ол. Чүгле бедик мөзү-шынарлыг кижи өске улустарны хүндүлеп, оларның чамдык төлээлериниң чедер-четпес талаларын шынныы-биле үнелеп болур, бодунуң чонунуң национал чаңчылдарын, дылын, культуразын өрү көдүрүп шыдаар. А бир эвес кайы-бир нацияның төлээзи хулиганнап, арагалап, ажыл кылбайн чоруур болза, ол бодунуң чонунуң ат-алдарын куду базып турары ол.

Мен бодум база эвээш санныг хакас чоннуң төлээзи мен. Алексей Борисовичиниң бодалын деткиир кижи чордум. Чүгле эки талаларывысты көргүзүп, оларны сайзырадып турааш, национал чоруувусту көдүрүп ап болур бис. Чогум-на ол эки талаларывысты көргеш, өске улустар бисти хүндүлээр апаар.

Алексей Борисович Чюдюктуң дугайында оон кады ажылдап турар эки орус националдыг Павел Евгеньевич Казаков мынча деп чугаалады:

— Алексей-биле кады ажылдаарга бүзүрелдиг. Чаңынга, штурвал артында ындыг кижи олурарга, ол бүзүрел каш катап быжыга бээр. Ооң мөзү-шынарында иезиниң сүдү-биле кады сиңген чүүл — хынамчалыы. Бистиң ажылывыска ол кончуг чугула.

Тыва улустарның аразынга, ол ышкаш бистерниң, хакастарның аразынга Алексей Борисович Чюдюк ышкаш кижилер хөй болган тудум, өске улустарның аразынга бистер эктивис бедик чоруур, бисти дүвүредип турар национал айтырыгларны чөптүг-биле шиитпирлеп ап шыдаар бис.

Галина МАМОШЕВА.
Хакасияның «Ленин чолы» солунунуң штаттан дашкаар корр.

СУДКА БЕРГЕНИ ЧӨПТҮГ БЕ?

Амгы үеде «Сылдыс-чалгаш» солунунуң харыысалгалыг секретарында ажылдап турар Чооду Кара-Күске «Шын» солунга хөй чылда ажылдап келгенин билир бис. Бо үелерниң иштинде ол Тожунуң инженерниң амыдырал-чуртталгазын экижидер талазы-биле база «Азас» заповедниктиң аң-мениң, балык-байлаңның камгалаар талазы-биле четпестерниң дугайында айтырыгларны доктаамал көдүрүп келди. Ону республиканың бүгү чону номчуп таныыкан. Мен ону мынаа теегү-вес мен.

«Шын» солунга Чооду Кара-Күскениң бижээн бо чүүлдери алызында көөп, шынныг болуп, түңнелге келгенин демдеглевес арга чок: Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1989 чылдың сентябрь 19-та хүлээп алганы № 145 доктаалын ёзугаар «Азас» заповедниктиң девискээринден 53 муң га черни «Тоора-Хем» совхозка дедир эгиткени черле чөптүг. Заповедниктиң директору коллективиниң ажылын багай удуртуп келгени дээш албан-хүлээлгезинден хостаан болгай. Ынчалзажок ол ажылындан дужуртса-даа, Москвада Кол аңныыр черинге чедир чаргылдажып турааш, директорнуң сандайынга катап-ла олуруптан. Ам харын-даа ооң ажылында четпестерни илереткен «Шын» солунну, журналист Чооду Кара-Күскени судка берип алган. Ол чорук чөптүг бе?

Амгы үеде тус черниң кандыг-даа айтырыын ол черниң эрге-чагыргазының бот-эргелели боду шиитпирлээр деп хоойлу-дүрүмде айыткан. Ынчаарга РСФСР-ниң Кол аңныыр черниң ыяар холун суккан херээ чогум чүл? Азы олар бо черде чүве билир кижилер чок, олар чүгле «ниилер» деп бодап турары ол чүве бе? А мен хандыр анализтеп бодап көөримге, бадылап каан хоойлуну кара туразы-биле үреп турар бюрократтарны ажылындан үндүр ойлаткаш, ол Онаёмовтар дег кижилерни «Азас» заповедниктиң девискээринче моон соңгаар ыс баспас кылдыр хемчег алыр өйү келген. Бо айтырыг талазы-биле республиканың Министрлер Чөвүлели, партияның Тожу райкому болгаш райкүүском чогум чуну бодап олурар ирги?

Тожу районунуң чону үстүнде айтырыглар талазы-биле чөптүг негелде тургускан-дыр. Ол негелдени бүрүнү-биле хандырып, чурт байдааның төтчеглекчилерин-биле эптеш чок болуп, хоойлуда айыткан чурумну сагыырын чон-биле кады пенсионерлер, бистер база негеп тур бис.

Михаил МЕНДУМЕ.
Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

Мал чемин шынарлыг белеткээр

СИГЕН ТАЙЫС-ДАА БОЛЗА...

Бо чылын «Х Улуг хурал» совхозтуң девискээринге [illegible] Ынчалза-даа хөй чылдыг сиген шөлүн суггарганының ачызында мал чемин белеткээри [illegible]

Мал чемин белеткээр [illegible] Ам ийиги дужутту алыры-биле суггатчылар ажылдап кирипкен.

Совхоз төвүнүң чурттакчылары мал чемин белеткээр талазы-биле чарыштың негелдезин база ажылдап кылган. Анаа бирги черни [illegible]

[illegible]

Кара-оол НАЗЫТЫ.
«Х Улуг хурал» совхоз.

КЫМ КАМГАЛААРЫЛ?

МООЛ АРАТ РЕСПУБЛИКА. («Хөдөлмөр» солун). [illegible]

[illegible]

ТЫВА ЫРЛАРГА ЫНАК ОРУС ЫРААЖЫ

[illegible]

гаалары дыңналып келгиледи. «Па-хайт, орус оол ышкажыл, тывалап ырлап билир кижи-дир аа», «Чоонган боор, өөренип алды-ла ыинааан», «Че, ыытташпаңар, көре-ле бээр бис ыйнаан» деп бир кижи туңнеп кагды.

«Дыдыраарган кара
баштыг,
Дыңнап ханмас хоюг
үнүүт,
Чалыы назын салым-
чолун
Чассыдып кээр чорааш
ыруг!»...

Ол орус оолдуң тода, өткүт сестери, уяранчыг, хоюг, чиңге үнү көрүкчүлерниң чүректеринче шымнып кирип, өөрүшкүнүң оттугаштарын кыпсып турганзыг болду. Кожам, назыны улгады берген кырган кадайның карактарының чаштары көстүп кээп, оларын тода туду органын эскердим. Кажан кижи бүрүзүнге билдингир ол ыры дооступ бээрге, кижилерниң катап [illegible]

[illegible]

Бот-тывынгыр артист дугайында очерк

[illegible]

[illegible]

Чүдүрүн ЗАГИРЖАВ, Сурунжав САМБУУ, Содномын АЛТАНГЭРЭЛ. [illegible]

[illegible]

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: [illegible] Сергей СОКОЛЬНИКОВ.

Ондар ОХЕМЧИКТИН тырттырган чуруу.

Ажык чагаа

ӨҢНҮКТЕРИВИСКЕ

[illegible]

Суурда чүгле олар арткан

БРЯНСК ОБЛАСТЬ. Святск суур 1712 чылда үндезилеттинген. Анаа 5 муң ажыг кижи чурттап турган. Суурга хөй удаа ярмарка садыглары болуп, өске суурлардан, хоорайлардан муң-муң кижилер чыглыр турганын улуг назылыглар ам-даа утпаан. Ам ында ээзээш саңныг чурттакчылар арткан.

Ындыг байдалдың кол чылдагааны — Чернобыль халавының хирлендиргениниң бедик деңнелдии. Хөй чылдарда бир салгалдан дараазында салгалче уламчылыр чурттап чораан кижилер өскээр көжүп чоруй барган. Суурнуң шөлдери тараа дужудуңуң талазы-биле кезээде алдаржып келген, гектар бүрүзүнден 40 центнер дүжүт алдынып турган. Тарааны ам тарыыр, ажаар кижилер чок. Ынчангаш колхоз даргазы ниитиниң өнчүзүн, оон иштинде кодээ ажыл-агыйы техниказын, инектерни саткаш, колхоз кежигүннеринге үлеп берген.

ЧУРУКТА: Святск кодээ Советтиң Баваки суурда ам чүгле Иван Ефимович Моисеенко болгаш оон кадайы Марья Васильевна арткан. Өскелери оран-бажыңнарын каапкаш, көжүп чоруй барган.

Л. СВЕРДЛОВТУҢ фотозу.

(СЭТА).

Кижилер болгаш чылдар

БУЯННЫГ ӨГГЕ ЧОН ЧЫГЛЫР

Артааларның алдын кудазынга чедир саңныг хонуктар арткан

Моңгуш Хөлчүкович болдап орарга, ол чоокта чаа-ла 50 харлап турду ийин. «Ак-Туруг» совхозтуң дарга-бошкалары, төрел чону чыглып келгеш, бо черге баштайгы колхозтуң үндезилекчилериниң бирээзи, совхоз бүдүрүлгезиниң бөгүнгү мурнакчызы Моңгуш Артааны алгап-йөрээп пат болган.

ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү апарган шүлүкчү Моңгуш Өлчей-оол ынчан дараазында одурутларны бижээн:

Дайгын биле Ак-Туругнуң
аялгазы
Таптыы сүргей чалгып
турган черге келдим —
Бежен харны чайлыг
тепкен эрес кижи
Мени уткуй хүлүмзүрүп
туруп келди.
Хөрээ, бөргү, кирбиктери
— ак-шаң хыраа.
Хөлчүк оглу Артаа-дыр
деп таныып кагдым.
Чывар-биле адааннажып
акташкан дег, —
Чылыг холун таалап
туттум. Хөөрей каапты:
— Бежен чылды —
бежен дашка солувадым.
Берзеңнекеш, кужум,
дерим камнавадым...

Ол тураскаалдыг юбилейниң соонда бөзин Моңгуш Хөлчукович төрээн совхозунга 12 чыл дургузунда малчыннаан. Ам көрем, удавас 75 харны арта базар дег барган. Шын чоор бе ол? Оон адак-бышкаа ам-даа чиник хевээр, солун номчуурда бөзин карак шилин халаннадып албас.

Саазын-документилер [illegible] кыраан Анай Санчыевнаның ол хире [illegible] чыдар болган. [illegible] Улуг оглу Маадыр-оол [illegible] Сендиима биле Раязы [illegible] Чечек биле Антониназы башкылар. Уругларының уруглары безин ам 20 ажыан.

Ол чамдыкта «Саиты-дыр сен бе, Хөлчүк оглу?» — дээш, салаазын кожайтып алгаш олургулаар.

Ийе, канчап сагынмас боор, эң ылангыя МЧАЭ болгаш колхоз тургустунуушкунунуң берге үелерин. Ынчан Устав ёзугаар мыйыг турган чүве болгай. Мал, чер ажыл-агыйы эштелгезинге кирер дээн болзуңза, 25 шээр малды, бызаалыг ийи саар инекти, ийи аъттыг болзуңза, бирээзин салыр апаар сен. «Ма-ма, [illegible]

[illegible]

Өскээр баар иргн мен бе дээш коргуп орган херек чүү боор, ажык-чарлыг үе ышкажыл бо: МЧАЭ болгаш колхозтажылгашылыг үезинде кижилер мораль талазы-биле, мал-маган баш талазы-биле когараан боор. Ортуман болгаш шыырак хонуудуг кижилерниң мал-маганын хавырганы-биле дөмей турган үе-ле болгай ол. Бо-дап-даа көрүңер даан, амгы үеже шилчидер болза, мындыг боор ышкажыл. Элээн шыырак чурттай берген ди. [illegible]

[illegible]

Болур-оол ОЮН.

ТУРА-СОРУУ КҮШТҮГ БОЛГАН

Аскак кылдыр чалаттынган дуңмам күжүр
Аас-кежик, өөрүшкүлүг кижи болду.
Эгезинде чамдыктарның аңчыг сөзү
Элезинче шымынгаазыг, сөс чок читти.

Улуг Москва бертик кыска аал болган.
Урут аңаа дээди эртем чедип алды.
Экономист-бухгалтер дээр мергежилин
Эргим чонга бараалгадып чурттап чору.

Күдээм оолак «хола-честиг» үрен болгап,
Күжүр кысты базымчалап пат-ла болду.
Ынчалза-даа тура-соруу күштүг болгаш.
Ындыг бодаан дуңмам ону тиилеп үнду.

Кызыл-оол ТАБУРАК.

ААЛЧЫВЫС—«КАА-ХЕМНИҢ ХАЯАЗЫ»

Барык дөрт чыл иштинде «Каа-Хемниң хаязы» деп чогаадыкчы каттыжыышкын-биле ажылдап, ооң киржикчилериниң чогаадыкчы ажылдарын демниг сайгаржып келдивис.

Тыва черге ат-сураа алгый берген Салчак Токаның, Салчак Тамбаның чогаалдарының салгакчылары-биле ажылдаары меңээ солун-даа, харыысалгалыг-даа-дыр. Чогум каттыжыышкынывыс чүгле шүлүк чогаалы-биле кызыгаарлаттынмайн турар, каттыжыышкын — интернационалчы.

Баштайгы чедиишкиннериниң бирээзи — Дерзиг-Аксында кодээ башкы Болат Маадының эрткен чылын үнген шүлүктериниң бирги чыындызы. Ол ышкаш Эрженниң аңчызы Федор Потылицинниң шүлүктери «Улуг-Хем» альманахка, «Тувинская правда» солунга үнгүлээн. Ниитизи-биле шүлүк чогаалында башкылар К. Чолдак-оол. Т. Серен-оол, пенсионер В. Уйнукай, бызаа ажаакчызы В. Хаврак болгаш өскелерниң-даа идепкейлиг мени өөрүп чоруур.

Ол ышкаш бот-тывынгыр композиторларывыс Т. Серен-оол, К. Донгак, М. Домбаштай, Н. Чамбал черле эвээш эвес солун ажылдарны кылгылаан.

Чурукчувус Н. Германның чуруктар делгелгези Тываның девискээрин шагда-ла ажыр база берген. Ыяштан янзы-бүрү хевир-дүрзүлер чазаар Ю. Натпиттиң, чурукчу В. Данилинниң ажылдарын көрүкчүлер сонуурган турар.

Бистиң сорулгавыс чүгле шчээлдер эрттирип, сайгарылга кылыры эвес, а чон аразынче чогаадыкчы ажылдар-биле үнери болур.

Каттыжыышкын бо хүннерге чедир 50 ажыг үнүүшкүннерин организастаан. Тускай хана солуннуг.

Бистиң өөрүшкүвүс — чоннуң бисти улуг сонуургал-биле уткуп турары. Ажылывыс өөредилге чылы-биле доозулбайн хуусаалыг. Ам «Шынның» номчукчуларынга чамдык авторларның чогаалдарын таныштырып көрейн.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ

«Каа-Хемниң хаязы» чогаадыкчы каттыжыышкынының удуртукчузу, М. Горький аттыг Литература институдунуң доозукчузу.

ЧАГЫГ КҮШТҮГ

Эки чагыг
Элеп төнмес эртине дег.
Чурттаарга
Чула болур чырыткы
боор

Боданганга
Боралганты шүүрежип
бээр.

Буттарынга
Буруй баспас шыңганны
бээр

Чагыг сүрген —
Чаагай кежик черле
калбас.

Тайып ушпас
Даянгыыштың ээзи болур.

Тадар-оол СЕРЕН-ООЛ.

ОДУҢ КЫВЫС

Дүнениң салгын-хады
Дүвүредип турарын көр.
Хондур таалаан
ынакшылым
Холга алгаш салбайн-на
көр.
Дадагалзаан бодалдарга
Таан дыка алыспайн көр.
Сыдыс-шолбан
адааргазын,
Шынчы чүрээм, одуң
кывыс.

Валерий ХАВРАК.

КЫМНЫҢ ЭЖИЛ?

Хову уннун көрүп чедер
Хоор-ла дорут кымның
аъдыл?
Хонуп маңын дужап хонур
Хоймуу сугда кымның
эжил?
Имиртинде оруу часпас
Идегелдиг кымның
аъдыл?
Инчеегин холдан салбас
Ынчы эрес кымның эжил?
Саян чырыз чанып салбас
Самнап турар кымның
аъдыл?
Сагыш-чүрээ хурагаада
Сагманчы кыс кымның
эжил?

Эер салган аъдымайда
Элегиден дүшпес доңн
мен
Эрес-кежээ сакманчының
Эш тырткаш салбас доңн
мен.

Василий УЙНУКАЙ.

БУУРАГА ЫНАКШЫЛЫМ

Чонар-даштан чазап каанның каас чараш
Чоргаарлаңгыг үрээн черим Буурага
Быжыг-даа чоргу бажы доорун көзен
Кыргыстарның малчының уктуг оглу-дур мен.

Булуттарын эгиннээш чоргаар турар
Буурага ынакшылым чада-түттү
Ушпа чаштап хая дажын кырлап өскен
Улуг-Хемниң чалгыы шаптаан оглу-дур мен.

Чүкма, тезии чалымнардан харап чаңчаан,
Чурумалын эрте чаштан таалап ханган,
Хаваланган Буурага сеткил-чүрээм
Хавалдаткан [illegible] оглу-дур мен.

Чолдак-оол КАРА-ООЛ.

Журналистиң эскериглери

ПОРТУГАЛИЯ ЧАРАШ-ЛА-ДЫР

ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң путевказы-биле Португалия четкеш көр аас-кежик меңээ табарышкан. Чаңгыс кижиге орук чорууру белен эвес болгай. Ынчангаш Москвага чедир мунгак сагышка алзып чордум. А кажан ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң бажыңынга Совет Эвилелиниң дыка хөй булуңнарындан келген журналистер таныжып, ужуражып чугаалашканывыс соонда, сагыжым ажый берди, хөй эштиг болдум. Ёзулуг интернационалчы бөлүк июньнуң 25-тиң эртенинде Шереметьево аэропорттан Лиссабонче баар «ТУ-154» самолётка олуруптувус. Бистиң аравыста узбек, чуваш, мордва, молдаван, латыш, эстон, грузин, чечен, орус дээш кандыг-даа язы-сөөк кижи бар. Москваның-биле он шак чоокшулап турда ужуп үнүпкеш, 11 шак 30 минута турда, стюардесса кыстың «Варшава хоорайның кыры-биле ужудуп олур бис» деп үнүн дыңнап каглывыс. Кижи бүрүзү дораан-на соңга караанда барды.

12 шак 40 минута. Швейцарияның кыры-биле ужудуп олур бис. Харлыг баштыг даглар кыры-биле эртип олурувуста, самолёт иштиартында-ла соок кээр. Беш шак дургузунда ужутканывыс соонда, стюардесса кыс: «Каш-ла минута болгаш Лиссабонның аэропортунга хонуптар бис» — деп дыңнатты. Соңга караандан кызылзымаар өңнүг крышалар бажыңнар көстүп келди. Лиссабон хоорайның аэропортунга бисти гид Антонио чолаачызы Марио-биле кады эвилен-ээлдек уткуп, орус дыл кырынга менди-лешкеш, очулдурукчувус Виктор Фёдоров-биле каш сөс солушкан соонда, 50 олуттуг, чараш автобусче чалады. Автобустуң иштиниң арыг-силиин магадалывыс. Телевизор, магнитофон база бар. Олут бүрүзүнүң кырында кежээки үеде номчуттунарынга белен сайгылгааннар база бар.

Аэропорттан үнүптеривис-биле, туристер ак, кызыл, ашпак өңнүг чечектерлиг улуг ыяштарны көргеш, магадап алгыржып-ла берди. Шынап-ла, оларның чаражы кедергей! Лиссабон — 2 миллион чурттакчылыг чараш хоорай. Аэропорттан ыраажыг ла ырак эвес, барык тудуш чыгыы. Оон чамдык бажыңнары дөрт-беш черлерде турар болгаш оон баарында тараан пальма ыяштарны сактырга каът бажыңнар кырында үнүп келген турар ышкаш көстүр. Баштай-ла эскерген чүвевис — машиналарның хөйү. Чечен-Ингушетиядан келген бир журналист дораан-на чеже машина Португалияда барын гидтен сонуургап айтырарын очулдурукчувустан диледи. Алды кижиниң бирээзи-ле машиналыг болду. Ынчангаш Лиссабоннуң чамдык кызыы кудумчуларынга дүрген чоруурун берге. Машиналар үр-ле тырды берген тургулаар.

Лиссабоннуң кудумчуларынга чоруп турган база бир магадап көрген чүвевис — реклама. Дүнеки Лиссабоннуң кудумчулары чырыткылаңнаар. Янзы-бүрү бижиктерлиг машиналар, магазиннер, бажыңнар-ла хөй. Аъш-чемни-даа, идик-хепти-даа, өске-даа бараанарны тускай хаптарга суккаш, өң-баазын кылдыр бижип тургаш, каастап каан. Латвиядан келген журналист Раймонд Инкис дестунмейн: «Бистиңинде кандыг ийик: «Аъш-чем садыы», «Идик-хеп аймаа», «Парикмахерская» дээш-ле саңныг бижиктер көстүр ышкажыгай» дей-дир.

Аалчылар бажыңынга тургустунуп ал-ла, хоорайның тураскаалдыг черлерин көрүп чоруптувус. Чолаачывыс Марио доктааган санывыста-ла, автобустан дүшкен херээжен кижи бүрүзүн чылыг хүлүмзүрүг-биле холундан четкеш, черге кончуг оваарымчалыг дүжеринге дузалаар. Чечектер, пальмалар болгаш кижи таныыр үнүштерниң чаражын чүге дениээр боор!

Дүъш соонда Португалияның коммунистиг партиязының органы — «Аванте» солунуң кол редакторы Рубен Карбальку-биле ужуражылганы эрттирдивис.

Солун 1931 чылда тургустунган. Дыка үр чылдарның дургузунда чажыт байдалга үнүп келген. Полицияның истеп-сүрүүшкүнүнден чажыт байдалга солунну үндүрери белен эвес дээрзин кол редактор чугаалады. Бир эвес солун тарадып турда, көрүп каар болза — дораан-на кара-бажыңнап каар. Ынчангаш солуннуң туруп келгениниң дургузунда муң-муң кижи кара-бажыңнаткылаан. Чүгле Апрель революциязының соонда — 1975 чылдан эгелеп солуннуң арыннарынга чурттуң коммунистери боттарының бодалдарын дидим-биле бижип турар апарган. «Аргументы и факты» деп солун ышкаш хемчээлдиг ол солун ам неделя санында 32-40 арын чедир 24 муң экземпляр үнүп турар.

Чуртта 200.000 ажыг коммунистер бар. Партия кежигүннериниң ортумак назыны — 42 хар. Коммунистериниң 40 хуузу — ажылчыннар, 25 хуузу — албан-хаакчылар, 10 хуузу — инженерлер, арткааннары — тараачыннар. Бир неделя дургузунда автобузувус 1810 километрни эрткен. Ол үениң дургузунда чолаачы чаңгыс-даа катап бензин кудуп көрбеди. Ону экскурсиявыс дооступ турда, сонуургап айтырган бис. Гид Антонио тура: «Бир кударда-ла бензинниң 430 литрин кудар автобус чүве. Ам-даа 30 ажыг литр арткан, а бис 1810 километрниң эртивис» — диди.

Португалияда шупту 10 миллион чурттакчы бар. Чурттуң дыка хөй хоорай-суурларын кезип, доктаап, хонуп, дыштанып келдивис. Бир океан кыдыы хоорайга кежээ келгеш, бедик черде аалчылар бажыңынга турумчуп алган бис. Ол дээрге Атлант океан дээрзин билир-ле болгай бис. Аалчылар бажыңының соңгазындан океан дыка эки көстүр. Кежээки чем соонда дораан-на олче маңнажыптывыс. Кара-ногаан өңнүг карак четпес улуг Атлант океанны ынчаар көөр аас-кежиктиг болдувус. Аңаа эштип, дыштанып, ооң күштүг чалгыын орай дүнеге чедир таалап көрүп турдувус.

А соң эртенинде хемчээлиниң талазы-биле Лиссабоннуң соонда ийи дугаар черде турар Порто хоорайга келдивис. 450 муң чурттакчылыг, Атлант океанның кыдыында турар чараш хоорай чораан. Аңаа океан кыдыы черде турар кайгамчык чараш аалчылар бажыңынга туруп алгаш, бир хүн океанга [illegible]. Португал кыстар чүгле ырыктааш чүвүрлерлиг, чанагаш, дүште-даа чок кылаштажып турар. Бис оларны көргеш, баштай эгеник сей берген бис. Эң ылангыя оолдар бисче көргеш, каттырыжыр-даа. Силер база ынчалыңар дээр-даа кижи бар-ла.

Эртенинде портвейн бүдүрүп турар заводка келдивис. Кончуг улуг доскаарларда портвейнни тургускулап каан. Ында чылдарын айтып каап. 3-6-10-20 чылдаа шыгжаан портвейннер бар. Биске, кижи бүрүзүнге ийи-ийи дашка ийи аңгы портвейнни куткулааш, столче чалады. Бедигээштерлиг, чараш аргалыг хоорай-суурларда португал улус чемиштиг үнүштерин суггарган, картофелиниң дүжүдүн ажаап турар улус болду. Апельсин, дыня, виноград, лимон, яблоко дээш чок-ла чимис чок!

Аалчылар бажыңнарының арыг-силиин кижи кайгаар! Чунар өрээлге кирип келгеш кранны канчаар ажыдарын, арыгланыр черниң суун канчаар бадырарын безин билбейн баргылаар бис. Кайгамчык чараш дериг-херекселдерлиг өрээлдерде олар-биле өйнеш бичежек шкафчыгаш турар. Ону ажыдыптарга — соодункчу болур. Оон иштинде янзы-бүрү марканың арагазы, соктар бар. Өрээн бижиниң стол кырында саазынны салып каан чыдар. Оон көрүп алгаш, аңназын салып кааш, тураланна суксуну ижип болур.

Чорууруувустуң мурнунда хүн Европаның эң барыын талакы кыдыгаары — океан кыдыы черге бисти чедирди. Идиктеривис уштааш, алдын өңнүг элезинге база кагал таалап маңнаштывыс-даа. Бо-ла чорааш садыглардан бараанны черле кайгап хаамадывыс. Шуут-ла кижи [illegible] аъш-чем-даа аймаа, хеп-даа аймаа дыка элбек. Магнитофон, радио, телевизорлар дугайында чугаалаар-даа [illegible] чок! [illegible] ортузунга чедир ажылдаар, а хүн [illegible] 7 шакта хаатыр.

Португалияда шак бистинден 7 шак [illegible]. Ында [illegible] 11 [illegible] болза, бисте [illegible] шак турар. Ынчангаш [illegible] турар [illegible]. Бис [illegible] орта [illegible] чадаг [illegible] болган бис.

Португалияда эр улус пенсияже 65 харлыында, а херээжен улус 62 харлыында үнер. А херээжей кижиге уруг божааның соонда чүгле үш ай дургузунда дузаламчы бээр. Португал өг-бүле ийи уругну дыка хөй дижир, ынчангаш өг-бүлелерниң хөй кезии чаңгыс уруглуг. Неделяда ажыл шагы 48 шак.

Лиссабон Тежу дээр хемниң ийи талазында турар. Ол ийи таланы 1960 чылда америк компанияның тудканы кайгамчык улуг көвүрүг тудуштуруп турар. Оон узуну 4 километр, бедии 60 метр. Өртээ 80 миллион доллар болган. Ол көвүрүглеп база эрткен бис.

Коимбра хоорайда студентилерниң хоорайжыгажында бир кайгамчык улуг библиотекага база барган бис. Бистиң фотокорреспондентилеривис чурукка тырттырар дей бээрге чөпшээрел болду. Ында ийи миллион ажыг ном бар. Үш улуг өрээлдер аңгы-аңгы өңнерлиг болгаш аттарлыг: ногаан зал, кара зал, кызыл зал. Мында номнарны дээвиирге дээр тема, чылдар болгаш дыылдар аайы-биле салган. Студентилер манаа келгеш номнарны ажыглап турар.

Португал дыл испан дыл-биле эң чоок. Ынчангаш испан биле португал улус бот-боттун хостуг билишкир. Чурттуң шөлү 88 муң дөрбелчин километр. Европада кара чаңгыс атомнуг электростанция чок күрүне бо. Ынчангаш агаары арыг, байдалы чараш, кедем-кежик арыг-арыглыг, тейлерлиг, оймак бүрүзүнде бир-ле үнүштү тараап барган ак өңнүг довураклыг чараш чер болду. Аңаа чоруп келгенивис дургузунда олар бисти хөй удаа ногаа, янзы-бүрү ам данныг суксуннар-биле чемгерип келген. Дүъште-даа, кежээ-даа мунуу болгаш эштиг бир-ле чемни ижер. Суксунга портвейнни үргүлчү кудуп каан турар. Чамдык кижилер харын-даа хемей диле ап турдулар. Бо чоруп чорааш чаңгыс-даа [illegible] кижи көрбедивис. Дүнеки-даа үеде бичии кыс уруглар безин таваар базып, агаарлап чоруур. Магалыг. Чонунуң хүндүлээчели аажок, кончуг кылаң кара баштарлыг, кара карактарлыг улус болду.

30 кижи составтыг бистиң бөлүк июль 2-де кежээки шимир дүжүп турда, Москвага ээп чедип келген бис. Найысылалдың кыдыг кудумчуларының караңгызын көргеш-ле, автобуска олурганнарның бирээзи дораан-на: «Кудумчуларның караңгызын. Лиссабон дег болган болза көрем» дээш каттырыштылар.

Бо чурттуң дугайында хөйнү-ле чугаалап болур. Хонук-хуусаавыс кыска-даа бол, кижи бүрүзү аңаа четкениңге бичии-даа хомудавады.

Калдар МОНГУШ.
Тыва радионуң улуг редактору.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

1990—1991 өөредилге [illegible] Кызылдың башкы институду чарлап турар: [illegible] национал школага орус дыл болгаш литература [illegible] [illegible] 1990 [illegible] «Национал школага орус дыл болгаш литература» [illegible] [illegible] Институттуң адрези: [illegible] [illegible]

Кызыл хоорайның рынногунда өртектер кандыгыл?

[illegible]

Кызыл хоорайда [illegible] Кызылдың аъш-чем бараанының садыы чалап тур. [illegible]

Бистиң адресивис: [illegible] 29 Телефон № 3-23-11

[illegible] ВАЗ-07 [illegible]

Адрезим: [illegible]

Кызылда ДОСААФ-тың каттышкан техниктиг школазы [illegible] Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, [illegible] 4[illegible] Телефон № 2-37-25.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ 4
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Авам, ачам база мен». Уруг ийи харже кирипкен. 9.00 Уругларга фильм. «Палатка». (Чехословакия). 9.55 «Партнер». Коммерция медээчизи. 10.25 «ССРЭ—АКШ: херээжен болгаш политика». Телекөвүрүг. 11.25 «Ногай чурумалдар». 11.50 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 12.20 «Кижи институду». «Элээди үе, чалыы назын». 13.20 «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». Фотоконкурс. 13.25 Буркина-Фасонуң национал байырлалынга — Революция хүнүнге. «Төлептиг кижилерниң чурту». 13.55 «Мээн Чайковскийим». ССРЭ-ниң улустуң артизи Ю. Темирканов-биле ужуражыышкын. 15.00 Политика дугайында чугаалар. «Галерея». 15.30 Чаагай сеткилдиң оюннары. Фигурлуг чунгулаашкын. 17.45 Барымдаалыг фильм. 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 «Шерлок Холмс биле Доктор Ватсоннуң ужуралдары». Уран-чечен фильм. 1-2 [illegible] 21.00 «Үе». 21.30 [illegible] 21.40 «Шерлок Холмс биле Доктор Ватсоннуң ужуралдары». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 22.45 «Ырлаар дүне бодалдар». Кыдат шүлүк чогаалындан. 23.00—23.15 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильмнер. 8.35 РСФСР хоорайларының телестудиялары. Цыганнар дугайында. 9.35 «Карак чивеш аразы, доктаа!». 10.05 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. Барымдаалыг фильм. «Мерос». 10.25 Коллаж. 10.30 Дептиилге. Информация. Реклама. 11.00 Чаагай сеткилдиң оюннары. Сугже шураары. 12.00 Орус чугаа. 12.30 «Бистиң-биле, бис ышкаш, бистен дээре кыл». ГДР-ден дамчыдылга. 13.30 «Юргенстиң бухтазы». Барымдаалыг фильм. 14.00 «Совет Россия». Видеоканал. 16.00 «Дилеп чоруптувус». 16.30 «Кус арга-арыглап көөр». Уран-чечен фильм. 18.00 Чаагай сеткилдиң оюннары. Дзюдо. Хол бөмбүү. Эр кижилер. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Аяны болгаш шааңдакы ырылар. 21.00 «Үе». 21.30 [illegible] демдек адаа-биле. 00.45 — 02.05 «Шынаада». Уран-чечен фильм. «Полицияның телефону 110». (ГДР).

КИНО

Август 4-те
«НАЙЫРАЛ»: «Поющая раковина» (2 серия) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00, видеозалга: «Человек с бульвара Капуцинов» 9.30, 11.30, 13.30, «Серебряная пуля» 15.30, 17.30, 19.[illegible] шактарда.
«ПИОНЕР»: Новый киносборник 9.20, 12.20, «Юнга со шхуны «Колумб» 11.10, [illegible], «Колония Ланфиер» 17.[illegible] шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Дали по провинции» «Крокодил» 13.40, 17.40, «Заклятие долины змей» 15.40, 19.40 шактарда.
«ВОСТОК»: «Преступление Антуана» (16 хар четпээннер кирбес) 14.[illegible], 15.50, 17.4[illegible], 19.[illegible] шактарда.
«ЛЕТНИЙ»: «Большой» (АКШ) 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

ИЖМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Август айның эге хүнүнде республика девискээринге 29 кем-херек үүлгедиишкини болган. Сүт-Хөлге — 5, Барыын-Хемчикке — 4, Таңды болгаш Улуг-Хемге — 2-2, Бии-Хем, Кызыл, Эрзин районнарынга — 1-1, а Кызыл хоорайга — 11 кем-херек үүлгедиишкини онаажыр.

Кызыл хоорайның девискээринде дачалар участогундан С. Д. Шейхинаның ре[illegible]зин чемезин, Д. И. Мурыгинниң «Альпинист» приемниин, О. М. Максимованың «Дельфин», «Электроника» магнитофоннарын, В. Д. Львованың электриг насозун оорлаан.

Сүт-Хөл районда байдал оожургал чок. Районнуң төп эмнелгезинге тараа ок-биле боолаткан 21 харлыг Хүлер Ондарны эккелген. Ол милиция ажылдакчыларынга очук бээриндеп ойталаан. Истелге чоруп турар.

Сүт-Хөл райпозунуң даргазы Ховалыгның дыңнатканы-биле алырга, 05 шакта райпо конторазының бажыңы өрттенген. Өрт бухгалтерия өрээлинден эгелээн болган. Баштайгы истелгениң түңнели-биле алырга, бажыңны өнегерээн өрттеткен болган. Когаралдың түңнү үндүрүп турар.

Барыын-Хемчик районнуң Кызыл-Мажалык суурда арага магазининиң шоочазын үреп киргеш, 600 рубль түңнүг арага аймаан оорлаан. Тожу районнуң Ий суурунда магазинниң печказының хоолайын үреп киргеш, аъш-чем аймаан оорлаан. Когаралдың түңнү санап турар.

Ол хүн Кызыл хоорайның чурттакчызы А. Н. Гавриловтуң бугажыгын, Таңды районнуң Балгазындан М. С. Оюннуң инээн, Улуг-Хем районнуң Ийи-Талдан Л. А. Анай-оолдуң үш инээн, Алдан-Маадыр суурнуң чурттакчызы В. Д. Куулар[illegible] ийи аъдын оорлап алган.

20 шак үезинде 96-06 ТВА күрүне дугаарлыг ГАЗ-66 автомашинаның чолаачызы Н. Н. Казанцев Кызыл районнуң Каа-Хем суурунуң Шахтерская, Таежная кудумчуларының белдиринге чораш, орук шимчээшкининиң чурумун үрээниниң түңнелинде, 66-84 ТВА дугаарлыг ИЖ-Ю-5 мотоцикл-биле ускулешкен. Мотоциклдиң башкарыкчызы 17 харлыг Анатолий Макиенко биле оон пассажири 16 харлыг Александр Бугачев олар янзы-бүрү кемдээшкиннерни алгаш, эмнелгеде чыдарлар.

Август 2-де 00 шак турда, Бии-Хем районнуң Туран хоорайда район эмнелгезинге боо-биле балыглаткан [illegible] КЭЭ күрүне дугаарлыг КамАЗ-5410 машинаның чолаачызы, [illegible] 30 харлыг Г. Я. [illegible] эккелген. Эмнелгеге ону пассажир болуп чораан Абакан хоорайның чурттакчызы С. В. [illegible] [illegible] 0.25 [illegible] 11 [illegible]. Истелге чоруп турар.

Мария КУЗЬМИНА.

ТӨРЭЭН ТЫВАВЫСТА

«УЛУГ-ХЕМНИҢ УНУ ЧАРАШ» деп Евгений ОЩЕПКОВТУҢ чураан чуруу.

667000 Кызыл хоорай. Красноармейская, 100

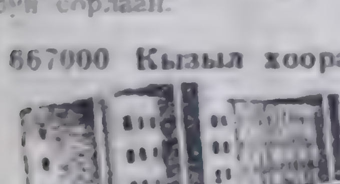

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-31; ◆ [illegible] — [illegible]; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ [illegible] — [illegible] 92; ◆ [illegible] — 3-45-[illegible]; ◆ [illegible] — 3-36-[illegible]; ◆ [illegible] — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ [illegible] — 2-27-41; ◆ солун кодбейн бар[illegible] — [illegible]; ◆ бухгалтерия — [illegible]

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга хуудазы.
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1

Чагыг № [illegible]

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл август 5 воскресенье
№ 179 (14379)
1925 чылдан үндүрүлүп турар
Өртээ 3 көп.

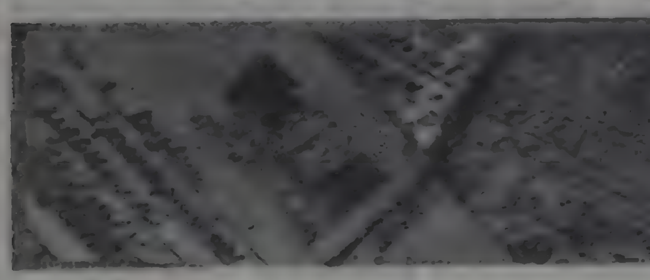

Чагаалардан

Саналдар, бодалдар

Хайыралаваанывыс ол

Хоорайның [illegible] тарып олурткан ыяштар [illegible] турарынга кым-даа өөрүүр. Оон-биле [illegible] ол ыяштарны ажаап хайгаараары албан. Сөөлгү үеде таптыг көөр болзувусса, чаагайжыдылгаже сагыш салып келгенивис кошкак. Мындыг кошкак чоруктан олурткан ыяштарывыс чамдыктары каткылап калган. Бүрүлери саргарып, кадып калган.

Хоорайның [illegible] арыг-шевержи көрзэлиңер. Ол арыг-шеверни кижи бүрүзү сагывайн турарывыстан, ында-мында боктар каракка көскү, янзы-бүрү чем артынчылары, саазыннар өгбейжи берген чыткылаар. Автобус доктаар черлерге органаш арыг-шеверни сагывас чаңчылывыс амдаа читпээн. Хоорайның чурттакчы азы өске черлерден келген аалчы бүрүзү арыг-шевер чуруму сагыыр чүве болза, ынчан хоорайывыс чараш, көрүштүг болуру чугаажок.

Хоорайның олурткан ыяштар суггарар машиналары чүгле кол албан черлериниң чанын суггарар. Титов, Гагарин, Чехов кудумчуларын суггарбас-тыр. Мынчаар алалап ажыл кылырга, тааржыр бе? Чок, болбас аан. Олурткан бичии өзүмнерни ажаавас болзувусса, бойдусту [illegible] камнап, хайыралаваанывыс ол ышкажыл.

Михаил ЧАМЬЯН.

Кызыл хоорай.

Сагыш салыышкын дээш

Кызыл хоорайда дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, инвалидтер эвээш эвес. Хоорайда чамдык бүдүрүлгелер, албан черлери база организациялар бот-идепкейи-биле оларга дузаламчызын көргүзүп турар. Ындыг дузаламчыны көргүзерин профобүлелдиң, радиотелевидениениң коллективтери идип үндүрген. Бо ажылга радиотелевидениеден Н. Н. Принцеваны, база өске-даа албан черлериниң ажылдакчыларының киржилгезин демдеглевес арга чок. Бо чылдың эгезинде Кызылда кырганнар болгаш инвалидтер бажыңынга ниити хурал чыылдырган. Дузаламчы талазы-биле тайылбыр кылгаш, 5 кижи составтыг комиссияны тургускан. Ол комиссияның адынын кырынга акша шилчидериниң 142652 дугаарлыг агар санын ажыткан.

Ол санны ажыткан соонда ол-бо черлерниң организацияларындан, бүдүрүлгелеринден дузаламчы кирип эгелээн. Чижээлээрге, Кызылдың дааранылга фабриказы 2401 рубльдиң дарааны хептерни эккеп берген. Хоорайның ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезиниң коллективи 1 муң, Кызылдың коммунал девискээр бүдүрүлге ажыл-агый эргелели 1 муң рубльди дузаламчы кылдыр берген. Садыг министерствозунуң үлетпүр барааннар баазазы 3280 рубльди шилчиткен. Эът комбинады 1059 рубльди интернат-бажыңга эт-херексел садып алыры-биле берген. Дузаламчы көргүзерин өске-даа коллективтер аазаан. Ол кирип турар дузаламчы акша эт-сеп, хеп-сын садып алырындан аңгыда, культура-массалыг [illegible] база көрдүнүп турар. Оон-даа өске чарыгдалдарга ажыглаарын планнаан.

Бо-ла бүгү сагыш салыышкынга бажыңинтернаттың кырганнары өөрүп четтиргенивисти солун дамчыштыр илередикседи вис. Тургустунган комиссия кежигүннери кирген дузаламчы акшаны чөптүг чарыгдаарынче сагыш салыр бис. Чамдыкта акша-хөреңги турза-даа, эт-херекселдер садып алыр [illegible] херек [illegible] Бо талазы-биле айтырыгны үстүкү черлерде хамаарышкан удуртукчуларга-даа тургузуп турар бис. Олар биске дузалаарын аазап келген.

Василий УЯНУКАЙ. Күш-ажылдың хоочуну.

Боданыылыңар

Хоорай [illegible] рынга, хөй-нийти черлеринге бөлүк-бөлүк [illegible] чоруур [illegible] оолдарывысты, кыстарывысты [illegible] эвес көөр бис. Кижи оларны көргеш, улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларынга ажылдаар улуг күш бисте барынга [illegible]. Оларның чамдыктары ортумак [illegible] өөренип кире бээр. А өскелери тааржыр ажылдар тыпкаш, бичии-даа болза күрүнеге үлүүн киирип эгелээр. Оон артканнары ада-иезинге дузалажып, аар-саар ажылдар-даа кыла бергилээр. Ол кончуг эки.

Ынчалзажок бөлүк кылаштажып чоруур [illegible] боттарының күжүн чарыгдаар чер тыппас. улуг-биче дивес [illegible] таварааш, хөй-ниитиниң черинге [illegible]. Чамдыктары боттарының [illegible] тарны чыыра куспактавааш, чок-та болза өрткен турар. Ол эчок байдалга таварышкан кис оолдуң ындыг четпес талазын [illegible] сөглевес-даа. Бир болза караатарын өөртир арага ижип алган оолдар [illegible] арагалыг хунаар, оон кедерезе кү[illegible] дегээр, сумказын былаар. Чамдыктары бот-боттарынга кам-хаңыра чок, шаш-

чалазынаан, [illegible] чоруур. Харын-даа бижек, [illegible] туткан «[illegible]» [illegible] дирамгылаан, корктунайн бээр. Ындыг кортуп чоруур кошкак [illegible] ада-иези-биле [illegible] кадыг кайгарып, [illegible].

Чамдык херээженнер арагаже чүткүлдүг, төрээн ажы-төлүн уттуптар. Ындыг херээженнерни көөрге, баштарының дүгү [illegible] [illegible] ажы-төлүг хирлиг, чуттуг апарган, каракта ры кызаннаар болгаш аштап-түреп «авай» деп идегелин илередип, кыйгырган чоруур. Мындыг кижизидилгеден ол чаш кандыг кижи болуп өзерил?

Чүс грамм араганы ишкен соонда, төп нерв системазынга ол 20 хонук иштинде башты сээденнедип, албаарадып келир. Моон түңнелинде, херээжен нелер утааны тудуп, [illegible] төрүп божуп турары чажыт эвес. Ынчангаш ада-иелер оолдарывысты, кыстарывысты чаагай амыдыралдың кижизидилгезинче киирээлиңер, эп-найыралывысты улам быжыктырып, күжүвүстү ажыл-ишче мөөнлеп, төлептиг чурттаалыңар, боданыылыңар.

Нелля МОНГУШ.

Чөөн-Хемчик район.

Таныжып алыксадым

Харлыг баштыг Мөңгүн-Тайганың [illegible] [illegible] черде турар [illegible] Хал суурдан силерге изиг байырны чедирип ор мен. Силерниң «Шын» солуңнуң үстүн номчуп турар мен. Чоокта чаа «Олар—келир үениң специалистери» деп Артык Ховалыгның материалын сонуургап номчудум. Тыва оолдар, кыстар эртем-билиг чедип ап, эп-найыралдыг өөренип турары экидир. Иркутскиниң даштыкы дылдар институдунуң студентизи Саяна Ооржак-биле чагаалажып, таныжып алыксадым. Мен база даштыкы дылдар сонуургаар мен. Саяна менээ сүме кадар чадавас.

Марта ХЕРТЕК.

Даштыкы дылдар институдунуң адрези: 664031, Иркутск-31, Байкальская кудумчузу, бажың № 136.

Бодум хуумда

Силерниң солуңнарны доктаамал номчуур кижи мен. Социал чөптүг эвес чорукту өске солуннардан артык чырыдып турар деп бодаар мен. Интернационалчы харылзааларны чогумчударының дугайында хөй-ле чүүлдер үндү. Бо талазы-биле хемчег алдынып турары та кандыг чүве.

Чамдыкта солуңнарны номчуп орарга, кем-херек үүлгедип турар-даа, буруулуттаа улус чүгле тыва оолдар апаар-дыр. Мен бодаарымга, өске талазын ыыт чок эрттирери база шын эвес. Июнь 20-де үнген «Шында» 30 килограмм сөөк чок кон эът чажырып алган кижилер—А. Родионова, Г. Саломахина, Р. Лихачева бардыр. Ол бир дугаар эвес таварылга, оон мурнунда-ла аксы амдажаан турган-дыр Таныш-корүштерниге бүдүү садыглаар [illegible] гум чонга сөөк киидеп бээр деп бужар чүве-дир.

Сукпакка болган сонгуудаларга орус кижини эрттирип аар дээш эрге-дужаалдыг чамдык кижилер арын-нүүрүн артынга каапкаш, «чүгле бис» дээр хөөннүг турган

Бойдусту тотчеглеп, араганы улуг өртекке [illegible] [illegible] кижилерде орустар база бар. Оларның хөй кезии чымчак, шалыыныг ажылдарда. Тыва кадрларны өрү тыртып көрзе. Черле ынчаш, бо бүгүнү деңнелгелиг кылдыр тургусса деп бодум хуумда бодалдыг мен

С. МОНГУШ.

Шагаан-Арыг хоорай.

Катап эгидер дээр болза...

Тыва эки чаңчылдар дуганында [illegible] [illegible]

Тываның национал хостаглалыг [illegible] [illegible] дипленгени, тыва бижииниң [illegible] «контрларны» шииткени Тываның Совет Эвилелинге каттыжып киргени дээш төөгүнүң оон-даа өске билдилбес арыннарын билир болгай бис. Эмин эрттир хувискаалчы чорук эки чүвелерге шоолуг-даа чедирбээн. Ол үени чурттап эрткен, чүвени көрген [illegible] ирганнар-даа [illegible] та бар.

Ам боттарывыстын ада-огбелеривистиң адап кааны тыва аттарны катап чурумчутса деп бижип турар бис. Ону эгидер болза хөй үе херек. Бежен чылдар үезинде ойнап чорааныпыс лаптуну, баг кагарын сактып кээривиске, кижилерниң идепкей сонуурналы улуг турган. А чамдык аныяктарывыс арагалаар, таакпылаар, хоралыг чүүлдер тыныр, бешки кинолар көрбес, а саланнар келир, чипкен улуска акша төгериниң анаа-ла чашкаш чорууру дыка хомудал [illegible].

Эки чаңчылдарны катап эгидер дээр болзувусса, чер-черлерге аныяк-өскен аразынга суртаал ажылын херек кырынга чорудуп турбаш чедип албас болза, саазын кырынга чеже-даа бижиирвиске, ол болдунмас.

Салчак СЕРЕН.

Кызыл хоорай.

ДУРЖУЛГАНЫҢ АДРЕЗИ: «Хадың», «Саян», «Көк-Тей» совхозтар

Эрткен пятницада, август 3-те, Кызыл, Каа-Хем, Таңды, Бии-Хем, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл районнарның совхозтар директорларының, чамдык специалистерниң, АҮК даргаларының, райкүүском даргаларының, Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң харыысалгалыг ажылдакчыларының семинары болуп эрткен.

Республикада мал чеми белеткээриниң байдалы онзагай парын, берге боол турарын барымдаалааш, ону Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле республиканың Агроүлетпүр эвилели чыылдырган.

Семинар үстүнде адааныс үш ажыл-агыйга болганының чылдагааны чүдел? Оларда эки чүүлдер бар: «Хадың» совхозта мал чемин болбаазырадыр цех ам ийи чыл дургузунда ажылдап турар. Ону бөдүүнү-биле чугаалаарга ындыг: кол инженер В. Н. Алдын-Херелдиң удуртулгазы-биле малга курагаг база бус-биле чымчадып бээр цехти кылган. Оон схемазын семинарның киржикчилеринге көргүскен. Ол цехтиң күчүзү шакта 25 тоннаны белеткээр, а холумак чемни бус-биле чымчадыр оңгар (цех) 10 тоннаны чымчадыр.

Чаа чүүл черле сонуургаңчыг. Ынчангаш цехтиң кол кезектери чүлерил, оларны канчаар эттеп кылганын, өртек үнезин чежел, каш кижи ажылдап турарын дээрзин семинарның киржикчилеринге кол инженер В. Алдын-Херел биле кол [illegible] И. Петкевич олар тайылбырдаан.

— Кургаг чем белеткээр цехтиң ниити өртээ 6 муң рубль, хамык-ла дериг-херекселдерни белеткеп алза, неделя дургузунда эттеп кылып ап болур чорду — деп, кол инженер тайылбырлады.

Цехти ажыл-агый бүрүзү кылып ап болур. Ынчангаш мал чемин белеткээрде чүлерни кайы хире хемчээлдиг кылдыр холуурул, хамык-ла технологтуг шугуму чүлер деп тургустунарыл, канчаар ажылдаарыл дээрзин чамдык эштер шыйып, чуруп, тайылбырладып алганнар.

А мал чемин бус-биле чымчадыр оңгар зээлчегде 10 тоннаны белеткээр. Ол болза фермада 600 ажык малды шуптузун хандырып шыдаар. Өске холумактар-биле кады анаа 2-3 чыл болган саванның холуп чымчадыр. Чемниң шынарын лаборатория доктаамал хынап турар. Ол эрги саванны ынчаар холуп чымчадырга, оон протеини көвүдээр база клеткаларының дыралчак чоруу эвээжээр.

Саванны шак ынчалдыр болбаазырадырынга херек бир чүүл — кальцийниң диамонийи республикада 400 тонна бар. Ону совхозтар албайн турары канчап-даа шын эвес.

«Хадың» совхозтуунга бодаарга, «Саянда» мал чеми белеткээр цехти кылганы оон дaa бодуун. Ол дугайын ук ажыл-агыйның директору В. И. Жирнов семинарның киржикчилеринге чугаалаан.

— Бис ону ийи чыл улаштыр ажыглап тур бис. Өртек-үнези улуг эвес — 2-3 муң рубльди чарыгдааш кылып ап болур. Күчү-күжү шыырак, чеже тонна чем фермага херегил, кылып белеткеп ап болур. Ону бистиң кол инженеривис В. Н. Корчагин чогаадып, эттеп кылган. Оон удуртулгазы-биле. Бир эвес совхозтардан эштер бистиң бо цехтиң ажылын, тургузуун сонуургап көөр болза, төлевилелиниң чуруун кылып берип болур бис —деп, директор Виктор Иванович сонуурганы. Директорнуң тайылбырын дыңнааш, ынчап-ла, семинарның киржикчилери орук ара чорупт олура, ол цехти барып көргеннер.

Семинарның киржикчилери Бии-Хемден ээп келгеш, «Көк-Тей» совхозтуң Көк-Хавак сүт-барааан фермазынга барганнар. Анаа баштай малчыннар бажыңында кызыл-булунга чыылгаш, ниити республикада агроүлетпүр комплекизинде байдал дугайында Агроүлетпүр эвилелиниң удуртукчулары [illegible] [illegible] дыңнааан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы А. А. Мельников сөс алгаш, семинарның ажылын түңнээн. Кан-Хаваның болганы-биле [illegible] [illegible] 100 муң ажык гектар тарыа, мал чемин культуралиргенин [illegible] дүр [illegible]. Бо бүгү байдалдан канчап үнеринин чүнү кылырының талазы-биле доктаалдыг төвилелдиң ажылдап кылган. Оон бо чоокку үеде [illegible] республиканың Министрлер Чөвүлели хүлээп алыр.

Мал чеми белеткээринин [illegible] амгы үеде кууу. Олче бүгү чоннуң эвилелдээр херек. Бии-Хемчилерниң дуржулгазы-биле республиканың ажыл-агый бүрүзүнге мал чеми белеткээр арганы ажыглаар. Септелге-техниктиг бүдүрүлгелериниң күжү-биле шак ындыг 20 цехти белеткээш, ону ажыглалга киирер.

Бо чылын малга кургаг чемни чүгле болбаазыраткан бээр. Оон аңы дузалы улуг дээрзин «Хадың» совхозтуң дуржулгазы бадыткаан. Ол ышкаш ам рапсты тарыыр херек. Үрезин бар.

Семинарның түңнелинде, оон киржикчилери «Көк-Тей» совхозтуң сүт-барааан фермазының чайгы баазазынга барып, ында малдың ажаалда хайгааралын сонуургап көрген.

Мал чемин болбаазырадыр талазы-биле бисте шак ындыг эки чүүлдер бар турда-ла, ону нептеретпейн, ажыглавайн турарывыс кончуг-ла буруу. Бо семинар ол четпестерни чайладырынга улуг деңгүм болур ужурлуг.

Седеп ХЕРТЕК.

Кышкы үеде малга ал бек сиген херек. Ону белеткеп алырынче Салчак Тока аттыг совхозтуң механизастаан бригадалары, звенолары организастыг кирген. Кызымак ажылдаан механизаторларның аттары доораан-на билдине берген. Сарыглар Байыр-оол сараатче сигенни бөкпээ-биле эккеп салыр шагжалыг бистиг тракторну башкаргаш, беш хүнүнүн чарыжының макталынга кирген.

Волокушалыг тракторларның бирээзин Хомушку Алексей башкарып, дырбааштарлыг тракторлар-биле дүргектей болдуруп каан сигенни оваалай болдуруп бээр. Тургузуп каан техника чанынга Мячик Мижит-оол, Ондар Чечен-оол, Оюн Даваа, Оюн Юрий, Оюн Владимир оларны чурукка тырттырдывыс. Шуптузу сигенни болдуруп, сарааттаарынга киржип, хөй ажылды бедик бүдүрүкчүлүг-биле күүседип турар болдулар.

Ондар ОХЕМЧИК.

ЧУРУКТАРДА: сараат салыкчызы Сарыглар Байыр-оол. Тей-Адаанда шөлдериниң мурнакчы сигенчилери.

Бөгүнгү номерде:

- СОВЕТТЕР: ажыл-херектиң эгези (2-ги арында).
- Рим папазы Иоанн Павел II (үшкү арында).
- «Дидир-дидирге» черле бүзүреп болбас (4-кү арында).

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге ужуражыышкын

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаев Тыва АССР-ниң удуртукчулары-биле [illegible] Россия Федерациязының [illegible] ужуражыышкынынга [illegible] мен.

Автономнуг [illegible] [illegible] Национал [illegible] чидиглелгенинче. Тыва АССР-де кем-херек [illegible] ниинче энза кичээнгейни угландырган.

Тыва АССР-ниң хоочуудезинде хоюудаашкынны ажып эртер, оон улус ажыл-агыйының структуразын сайзыраар [illegible] [illegible] талазы-биле [illegible] лаап алдынган. Тыва АССР-ниң [illegible] чоруун күштелдирериниң [illegible] айтырыгларны [illegible] ны белеткээр талазы-биле боттуг дузаны көргүзер сорулга салдынган.

Бодунуң хоойлу-дүрүм камгалаан органнарының ажылының идепкейжидерин, эрге-хоойлу камгалалын чогуур деңнелге тургузары дээш ук органнарның харыысалгазын күштелдирерин Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге сүмелээн. Эргениң чугула материал-техниктиг [illegible] республикага көргүзерин Россия Федерациязының хоойлу-дүрүм камгалаар органнарынга дааскан.

Республикага чоокку үеде келир дугайында Тыва АССР-ниң чалаанын чалалганы РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаев хүлээп алган. Чамдык айтырыгларны ол үеде тус черге шиитпирлээр.

(СЭТА).

ОРБИТАГА ТУДУШТУРУЛГА

«Союз ТМ-10» космос корабли «Мир» орбита комплекизи-биле тудуштурарын 1990 чылдың август 3-те Москваның-биле 15 шак 46 минута турда боттандырган. Анатолий Соловьев, Александр Баландин, Геннадий Манаков болгаш Геннадий Стрекалов кады ужудуушкуннуң үезинде эртем-техниктиг база эмнелге-биологтуг элээн каш шинчилелдерни болгаш шенелделерни кылыр. Планнаттынган ажылдарны дооскан сөөлүнде Анатолий Соловьев болгаш Александр Баландин «Союз ТМ-10» корабль-биле Черге август 9-та ээп келир.

Орбита комплекизиниң чедиги кол экспедицияның экипажының — космонавтылар Геннадий Манаковтуң болгаш Геннадий Стрекаловтуң ужудуушкун программазы дөрт ай дургузунда боттандырар кылдыр киирген, ынчангаш моон мурнунда күүсеттинген программалардан эң-не узун хуусаалыг болуп турар. Геофизиктиг, астрофизиктиг шинчилелдерни, биотехнологтуг болгаш биологтуг шенелделерни программада киирген.

Телеметриктиг медээлерни өзүлдээр алырга, «Мир» комплекизиниң [illegible] [illegible] дап турар.

Ужудуушкун программазын күүседиринче космонавтылар эгелеп кирген.

(СЭТА).

НАЙЫРАЛЧЫ УЖУРАЖЫЫШКЫННАР

Моол Арат Республиканың Убса-Нур аймаанда хоочуннар организациязының делегациязы Кызылдап бөгүн ээп чаныпкан. Музейни, дааранылга фабриказын, хоорайның өске-даа солун черлерин аалчылар көрген болгаш «Чедер» курортунда дыштанып турарлар-биле ужуражып, хөөрешкеннер.

Бистиң республиканың хоочуннар шимчээшкининиң активчилери-биле моол өнүктерниң ужуражыышкыны солун болган. Ук ужуражыышкынны бурунгу хүн Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга организастаан. Найыралчы ужуражыышкынның үезинде хөй айтырыглар дугайында оон киржикчилери чугаалажып көрген. Чижээ, ниитилел-политиктиг амыдыралга дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарының ролюнуң база туружунуң дугайында, Моолда болгаш бистиң чуртувуста хоочуннарның пенсиязының хемчээлиниң, инвалидтерни болгаш назы-хары дөгүй берген кижилерниң ажыл-биле хандырганының, [illegible] чун салгалдың кадыкшылынга хамаарыштыр сагыш салыышкынның дугайында чугаа болган.

Биске кээп чораан аалчылар — Убса-Нур аймактың дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарының чөвүлелиниң даргазы Д. Гомбосурэн, делегацияның кежигүннери Х. Шагдарсурэн, Б. Жавзан болгаш Б. Цэрэнпадмид олар хоочуннар айтырыын аймакта канчаар шиитпирлеп турар дугайында толдаргай чугаалааннар. Оларның салган айтырыгларынга дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарының республика чөвүлелиниң даргазы Т. Ч. Норбу болгаш өске-даа эштер тайылбыр харыы берген.

Всеволод ФИЛИППОВ

Сессия соонда

саналдар, бодалдар

АЖЫЛГА КӨРГҮЗЭЭЛИҢЕР

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок ийиги сессиязының материалдары-биле таныштым. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч. Д. Б. Ондарның илеткелинде кижиниң мээ-медерелинче сиие бээр факт-барымдаалар, чидиг шүгүмчүлел бар-дыр. Сөс алган кижилерниң санал-оналын хандыр номчуп, бодап орарга, ындыг чүгүла айтырыгны шиитпирлеп турда, өскелерниң хөлегезинче азы дузазынче шилчий бээри — херек кырында холу-буду-биле тудушпайн, хөй-нийти организацияларын удуртпайн, даянмайн турарында деп түңнелге келдим. Амы-хуузунда Бии-Хем районнуң иштики херектер килдизиниң начальниги Ю. Я. Норбуннуң, Шагаан-Арыг хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы М. К. Анай-оолдуң, Кызылдың № 12 школазының директору депутат В. К. Левашовтуң, Улуг-Хем район Совединиң даргазы Д. Х. Ооржактың саналдарын үне... [illegible] каттыштырар негелде-дир иин.

Бичии уругну улуг кылдыр хөөктүрер. Чашпан келген тыртып алган аныяктарны, багай үүлгедигжилер кылыптар кижилерни истеп, тоолдарадыры чүгүла. Ындыг кижилер чоннуң дайзыннары. Үүлгедиг болур-ла министр В. Б. Кара-Сал бурууллуг дээрге үндезини-биле шын эвес. Кедээ Советтер ада-иелерден, агитквартиралардан негелдени күштелдирер болгай. Хандырылга дээрге-ле акша-шалың өскени ол-дур. Чонунуң мурнунга ак сеткилдиг бараан болуп, улуг-биче кижилерни тераан оглу дег чаагай чанчылдарга чаңчыктырар. Аг-шериг, боомонгу, шагдаа ажылдакчылары мооннээн ажы чок.

Тываның херектеннери Тывазынга хереэн эрттирзин. Өске черлерден чүзүн-бүрү улус келгеш, тыва чоннуң ат-алдарын бужартадып, оларның ажы-төлдү шын эвес орукче баштап, хоптчип, дидир-дидир чугаа тарадып турары кижиниң сагыш-сеткилинге аар-дыр.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ. 1961 чылдан СЭКП кежигүнү. Каа-Хем район.

Советтер: ажыл-херектиң эгези

[illegible]

КҮҮСЕЛДЕ КАНДЫГЫЛ, КӨРЭЭЛИ

[illegible] ...лар тала-биле район Советиниң... деп айтырыгны депутаттар чугаалашкан. Бо айтырыг талазы-биле илеткелди Совет... органнарының оралакчызы Н. Н. Чындыгыр кылган. ...илеткелиниң эгелиинге ...бүдүрген ажылынга ...тааган. Район бо айларда ...продуктуларындан — ...ет, сүт болгаш дүк бүдүрер база садар планнарын күүсеткен. Наадымга үткүштүр чарлаттынган социалистиг чарышка «Кызыгаар» совхозтуң кушт-ажылчы инчилери мурнаан. Мурнакчы болганы дээш партия райкомунуң, район Совединиң шилчиир Кызыл тугун тывыспышаан, акша шаңналын берген. Хойжу бригадалардан «Кызыгаар» совхозтуң № 2 (бригадири Наталья Доңчун), «Таңды сыны» совхозтуң Мерген Чоодунуң, Севээн Спи...ниниң удурткан бригадалары тиилекчи болганын илеткелчи демдеглээн.

Оон ыңай ол улус ажыл агыйының хөй янзы адырындан эки ажылдыг 25 мурнакчыны адаан. Оларга СЭКП райкомунуң хүндүлел бижиктерин тывыскан. Районнуң хүндүлел самбыразынга күш-ажылга шылгараан 10 кижини киирген. Эки ажылдыг 21 кижи республика Наадымынга киришкеш келген. Бүдүрген ажылдар-биле чергелештир илеткелчи корум-чурум айтырыынга база доктааган.

Кем-херекти үүлгедиишки... [illegible] ...тургузар хемчеглерни ап турар, 20 оол чыгты ажылга киргистиге... [illegible] ...улустуң хуралдарын түс-тудунда эрттиргилээн. Интернационалдыг 16 өг-бүлени болгаш орустап чугаалаар ...чыгты ажык чуугаажы кылган.

Илеткелчи кем-херек үүлгедиишкинин чугаалап тура, бо эрткен 6 айларда ындыг херектиң 34 хуузу ажыттынмаанын демдеглээн. Суд органынга чүгле 63 херек кирген. Милицияга дузалажыр тур комитет ажылдап турар. Ында 3600 рубль чыгдынган. Оларның эргезинге бир УАЗ машинаны берген. 10 кижи составтыг ажылчын отрядты оларда быжыглаан. Корум-чурум хажыдыышкынынга болгаш кем-херек үүлгедиишкининге удур демиселди чорудар ажылга культура килдизиниң, № 1 школаның, районуң, № 4 ясли-садтың, аңнаар-тывыш болгаш суг ажыл-агыйларының коллективтери идепкей чок киржип келген. Бо коллективтерниң улусчу дружина отрядтары дежурныйлааш-кынче ийи удаа үнмээн. Моон соңгаар бо ажылды коллектив бүрүзү шыңгыы дениелге көөрүн илеткелчи күзээн.

Сессияга илеткелге хамаарыштыр 16 кижи саналдаан. Депутаттар саналынга кем-херек үүлгедиишкиннерге ...удур ...хемчеглер ...база ...боттарының ...[illegible] ...Шуурмак ...күүсекчи даргазы **Биче-оол Шулууш-оол**

— Бистиң суурда сес националдың төлээзи чурттап турар. Чогум бот-боттарын ылгажыр хөөн бисте чок. Соолгу неделяда хурал кылдывыс. Аңаа ийи өг-бүле кожуп чоруур күзелдерин илеретти. Ол дээш орустап чугаалаар чурттакчылар элээн шүгүмчүледиг саналдарын берген. Ындыг шүгүмчүлелдиг саңгарылганың түңнелинде «Көшпес бис» деп чурттакчылар сагыш-сеткилин илереткен. Ыяш ажыл-агыйы чериниң директору Туксеевтиң удуртулгазында 115 ажылчын бар. Ол чамдык чурттакчыларны көжеринче агитация кылып турганын орустап чугаалаар чурттакчылар боттары сойгалаан.

Районда харылзаа белдириниң начальниги Хоптак-оол Иргит саналынга 7 аныяк кижини ажылга хүлээп алганын база 6 кижини түр када ажылга керээ-биле киирип ап болурун чугаалаан. Милицияга дузалаар отрядка бир кижиниң шалыңын чыл төнчүзүнге чедир шилчиткенин. аныяктарның таңцы шөлүн тударынга 5 муң рубльди коллектив хуралындан бээр кылдыр шиитпирлээнин ол саналынга демдеглээн.

Депутат **Серенма Шойдун** мынча диген:

— Округумнуң соңгукчуларынга хурал эрттирдим. Аңаа 110 чурттакчы кирişти. Кем-херек үүлгедиишкинин шуут соксадыр деп шиитпирни деткидилер. «Известия» солунда Тыва дуга...ында материалдың номчааш, таарзынмадым. Ийи ча... ...тар ...бүгү ...ат-алдары ...турар-дыр. Болган кем-херек үүлгедиишкинин чаны аналитеп албайн чыткаш, хөөредиишкиннер, үрдүнчек сөстер бижиириинче далашпазывысса чүл? Үрдүнчек хөөредиишкиннерден национальдар аразынга шын эвес билиишкиннер тывылдырар чорукту моон соңгаар дуй шавар болза эки.

Берт-Даг ортумак школазының директору **Клара Комбу** сөс алгаш, мээң орустап чугаалаар чеңгем база ооң ажы-төлү-даа бар дээн. Бистиң тыва чонга өске национальдың улузун ылгай көөр хөөн шагдан бээр турбаан. Ындыг хөөннер чамдык төлеп чок ийи-чаңгыс кызым угааныг кижилерден тыптып магат чок. Корум-чурумну экижидер дээш, кем-херек үүлгедиишкинин демнежип тургаш демисел чорудар дээш ажылдаар апаар бис. Национальдар аразынга чөрүлдээлер тывылдырар, шын эвес билиишкиннер тарадыр кижилерге эрге-хоойлу органнары шыңгыы хемчегни көргүзер болза, күзенчиг-дир деп, ол саналынга тайылбырлаан.

Сессияга депутаттар мурнуку айларда кылдынган чамдык ажылдарынга доктаавышаан, моон соңгаар канчаар ажылдаарының арга-сүмелерин саналдап чугаалашкан. Депутат бүрүзү бодунуң харылап турар округунуң өреге санынга чедип, ниити-хоңнуң билчип чугаалажыр сорулганы салып, корум-чурум хажыдыышкыны, кем-херек үүлгедиишкинин болдурбазының хемчеглерин бир демниг ажылдап тургаш чедип алырын дугурушкан.

Моторк ТИРЧИН. Тес-Хем район.

ТӨРЭЭН ЧУРТУВУСТА

БЕЛГОРОД. Областың хөй районнарында агаар-бойдустуң амгы байдалының, чаашкынныг, хаттыг, ынчалзажок ажыл-агыйлар ның механизаторлары дужут ажаалдазының эптиг аргаларын ажыглап тургаш, тараа культураларының чидирин эвээжеткен. Бо чугула херекке бирги черни Валуй районнуң арендалыг звеноларының кежигүннери ээлеп, чидиригни барык болдурбайн турар. Тарылга шөлүнүң үштүн ийи кезиинин дүжүдүн кестирип, бастырып алган. Дүжүт ажаалдазы болгаш күрүнеге тараа дужаалдазы үргүлчүлеп турар.

СИМФЕРОПОЛЬ. Иелер болгаш бичии уруглар камгалалының төвүн Чоокта чаа Симферополь хоорайда ажыткан. Партия обкомунуң аалчылар бажыңын чаа төпке тускайлап берген. Иелер болгаш бичии уруглар камгалалының чаа төвү чаштарны база иелерни ам-шинчип, оларга эмнелге дузазамчызын көргүзүп эгелээн. Эде тургустунуушкунун ачызында иелер болгаш бичии уруглар камгалалының төвүнге чаагайжыдыр кылдынган бажыңны бертен.

КЯХТА. (Бурят АССР). Академик В. А. Обручев аттыг чурт музейи бодунуң чүс чылын демдеглээн. Музейниң [illegible] ...хуу ...чыдыры ...ажыглап турар. Чурт музейиниң чүс чылынга тураскааткан эртем-практиктиг конференцияга Чехословакиядан, Австралиядан, Моол Арат Республикадан келген эртемденнер киришкен. [illegible] ...чаттар... [illegible] ...дыртан... ам шин... турар.

(СЭТА).

Саң-хөө айтырыы

САМЧЫГДААШКЫННЫ БОЛДУРБАС

[illegible]

...рын Тываның Респотребсоюзунуң ревизия болуп илереткен. Райпо 1988 чылдың июнь 30-де бодунуң саналыга санындан 14.6 муң рубльди ужулгаш. Абаканда бир бүдүрүлге каттыжышкынынче шилчиткен. Ук организацияны төлээлеп келген «шабашниктер» бригадазы райпоның девисин... сигнализация системазын тургускан. Система чүгле 15.18 хонук ажылдааш сандап үнген. Бо бүгүнү кылырының магадылалдыг... дугайында керээ чардын...

...тооп көрбейн саткан. ...ажыл-агыйы ...дужаагаш хөвар бараанын алыр дугайында чурум база-ла хажыттынган.

Бай-Тайга райпотребсоюзунуң чиик машиналарын садып алырының бечурлар дангызында Кызыл хоорай чурттакчылары В. С. Гончаров, А. Т. Степанищев, Бай-Тайга райкомунуң даргазы турган, ам Ак-Довурак хоорай Совединиң даргазы В. Х. Сүге-Маадыр, В. С. Дагба-Доржу, С. Ч. ...

Владимир ИРГИТ.
Тываның херелчилер ниитилелиниң саң-хөө планнаашкының, учётун болгаш контролун эрге-леп башкарар килдизиниң ревизору.

Ылгалы чүдел?

[illegible]

...деп буруудатпайн тур мен. А суурларда шагдагы колхоз тургузуунуң үндезилекчилери база бар. Олар база-ла кадыг-быжыг амыдыралды эрткен кижилер-дир. ...бодаарга, пенсиязы ...адааным ...пенсионерлерден ...

...мен. Оларның ажылдап, амыдырап чорааны кончуг аар-берге болгай. Кызыл хоорайда ажы-төлүнүң аайы-биле ...база эвээш эвес болдур ийин. Оларның деми улустан ыл...

Ирина БЮРБЮ. Кызыл хоорай.

ЧУРУКТА: Өвүр районда Чаа-Суурнуң холушкак барааннар садыглаар магазининиң садыгжызы Хуурак Хүлер-оол кадайы Хуурак Зоя-биле ында он ийи чыл дургузунда ажылдап келген.

Чаа-Суурнуң бо садыгжы өг-бүлези эки ажылдааш, чоннуң хүндүткелин чедип алган. Оларның ажылында хожудаашкыннар чок. Барааннар саарылгазының планнарын ай санында ажыр күүседип турарлар.

Хуурак Хүлер-оол улуска аъш-чемнер, Зоя хеп аймаан садыглап турар.

Оюдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АВА БОЛУР ААС-КЕЖИКТИГ БОЛГАН

Улуг уруум Алёна апрель эгезинде божуур дээш Самагалдайның божудулга бажыңынга чыдыпкан. Божаан соонда хан агыышкыны болгаш, боду берге байдалга турган. Дуржулгалыг гинеколог эмчи Зинаида Анай-ооловна Куулар база акушерка Любовь Монгушовна Санчат оларның буянныг чоруунуң ачызында уруумнуң амы-тыны камгалаттынган, ава болур аас-кежиктиг болган.

Бо гинеколог эмчиниң чер-ле билир, таныыр кижи чок. Дуң оглумну база ол божуткан, хый-аазы болгай. Ол оглум ам Красноярскиде институтта өөренип турар, улуг кижи апарган.

Минчеймаа ДООЛАЙ. Тес-Хем район.

Сүт-Хөлге болган дерзии үүлгедигге хамаарыштыр

«ТӨЛ БАГЫ—ӨГ ЧУДУ, ТӨРЕЛ БАГЫ—ААЛ ЧУДУ»

1973 чылдың ноябрь 13-те үнген № 226 «Шынга» А. Лопатинниң бижээни «Пелядь туруммуй берген» деп чүүлүнде «Сүт-Хөлче» салган пелядь балык ам ийи дугаар үүргенезин чайзарынга чемненип турар. Пелядьтан ангыда, ында моол кадырга база өзүп, турумчуп турар» деп бижээн. Ол дээрге чечек чылдарда балык байлам чок турган, оон чоогунуң чону «балык» деп сөстү безин алавас. Чүдүп чорааш дүнге бир-ле дугаар балыкты өстүрүп салган чылы-дыр.

1977 чылдың ноябрь 12-де үнген № 267 «Шынга» СЭТА-ның корреспондентизиниң бижээнинде «Байлак омулунуң он миллион хире байланнарын чемиске эккеп өстүрген» дээн. Ол чылдан эгелеп, хол балык дүжүдүн берип эгелей берген. Ынчалза-даа балыктарның чиик чемнежин самолёт-биле чадыртырбас апарганындан сөөлгү чылдарда пелядь болгаш...

[illegible]

ТАЙЫЛБЫР. Сүт-Хөлде 10 кижи составтыг кадаг бижиичилер бөлүү тургузуунга. Ону СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң идеология килдизи удуртуп турар.

Г. МОНГУШКА—МООЛ ШАҢНАЛ

Эртен Наадымда шүүлген мөге Геннадий Монгуш алаларының бурун чаңчылынче [illegible] келгенивисте, баштайгы «Начын» деп ат чаа[illegible] алган дас-нежик[illegible]. Оон кадынга [illegible] [illegible] боду [illegible] [illegible]. Бо [illegible] [illegible]. Ол оон кадында Г. Монгуш дашты моол [illegible] белекти алган [illegible] «Алтай-Хангай» [illegible] [illegible] Сайнбаян Алтангэрэл тыва Наадымны [illegible] уурггаар, ол үеде оон маңаа, Кызылга турары билдине бөөри билек. шүглүр мөгеге [illegible] [illegible] сеткилиниң хамыйаңдан семнеп чедер бир белекти аалынга тура-ла белеткеп алган. Ол дээрге мөге кижиниң ба[illegible] — моол [illegible] МАР-ның [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] Геннадий Монгушка [illegible] туснай моол шаңналды оон [illegible] С. Алтангэрэл чыыштаннарның дидимниг, [illegible] [illegible] [illegible] бер[illegible].

Селип МОНГАЛ.

Юрий КОСАРЬКОВТУҢ фотозу

ЧАЖЫДЫ АЖЫТТЫНМААН

Академик Кондратьев 1906 чылда Совет [illegible] Подкамень Тунгус деп чергечерниң сооннут каъдынга [illegible] болган деп санаар турар. Оон [illegible] темчээли 1000 километр хаpe.

1908 чылдың июль 30-де бистиң оран-делегейивисти кайгаткан кайгамчык күштүг частыышкын болган. ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырында эртемден Дмитриев чериниң [illegible]ут каъдынга хүн хере[illegible] [illegible] [illegible] турган деп [illegible]. Ол [illegible] черниң [illegible] үнүп келген магниттиг шөл космосче чаза тепкен. Ынчангаш ол делегей метеоритиказында «Тунгустуң айыыл-халавы» деп ат-биле кирген. Ол частыышкынның эң төвүнге баштайгы үш экспедиция-биле кады Леонид Алексеевич Кулик чораан.

Ол күштүг частыышкынның чалгыын АКШ, Азия, Европа болгаш өске-даа диптерниң чурттары демдеглээниинден бээр 82 чыл чедип турар. Ынчалза-даа дыка хөй экспедиция амдыгаа чедир «Ол чүү болган?» деп айтырыгга харыыны тыппаан. Тунгус чер чажыдын ам-даа ажытпаан.

Чоокта чаа база ындыг тывызык болуушкун болган. Октаргай (космос) делгемииниден бир тонна хире деңзилиг демир метеорит башкир черде кээп дүшкен.

Иван ЦЕЛИЩЕВ.
Красноярск.

КАИ экраны

ТЕХНИКАҢАР ХАЙГААРАҢАР

Эрткен айның сөөлгү он хонуунда республиканың девискээринге 35 озал-ондак болган. 17 кижи моон мурнунда туттурупп турган кижилер болган. Ол улус озал-ондак кылганының түңнелинде 2 кижи өлген, 25 кижи бертик-межелге таварышкан. Озал-ондак болдурган улустуң аразындан 4 чолаачы эзирик чораан.

Сөөлгү үеде мотоцикл оорлаар чорук көвүдээн. Он хонуктуң иштинде 38 мотоциклди гараждардан болгаш бажыңнар даштындан оорлаан. Хуу техникалыг кижилер боттары харысалгага чок болуп, хайгааралга албазындан оорлаар чорук көвүдеп турар. Кижи бүрүзүнүң кичээнгейлиг чорууру [illegible].

Июль 25-те 17 шакта Каа-Хем суурга В. К. Кара-Сал мотоциклдиг чорааш, чадаг-тергелиг чораан С. В. Шожун биле А. В. Чимитти таварткан. Түңнелинде ийи чадаг-тергежилер бертиинге[illegible] эмчиге чедирер ужурга таварышкан.

Он хонуктуң иштинде Кызыл хоорайга орук чурумун 1342 хажыдыышкыны болган. 79 чолаачының [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

«Ак-Туруг» совхозтуң [illegible] техниги Е. М. [illegible] «Кара-Хаак» совхозтуң [illegible] О. Я. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Тыва АССР-ниң [illegible] [illegible] болгаш [illegible] [illegible] [illegible] В. А. Жидулев ГАЗ-24 машиналыг 03-13 ТВА [illegible] дугаар[illegible] АТБ № 1-ниң [illegible] С. В. [illegible] ЗИЛ-130 машиналыг 10-05 ТВЗ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Г. В. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] КАИ [illegible] [illegible].

Валерий ОРУС-ООЛ.
КАИ-ниң улуг автоинспектору.

ТОЗАНДАЙНЫҢ ТОС ОГЛУ, ТОС КЫЗЫ

Тоол

Сүт-Хөл шалбаа турар шагда, Сүмбер-Уула тей турар шагда, борбак чүве чуглуп, калбак чүве хадып, хемниң аккан суу аржаан сүт болуп, оран-делегейниң оътсигени үзүм-чигир болуп турар шагда-даа чүвең иргин. [illegible]тылыг Бора-Тайганың баарын чурттаан, дын кара чаңгыс хуналыг, тос чүс тозан харны харлаан ушпа чөнүк кадайлыг, азыраан малы-даа, ажы төлү-даа чок, тос диптиг үзе көрген Тозандай ашак чурттап чораан-даа чүве-дир. Тозандай ашак Болчатылыг Бора-Тайгазынга чаңгыс кадайын азырап чурттап чораан-даа чүвең иргин. Тозандай ашак бир-ле чаңгыс хуназын чалап, ай-безин казып чорааш келирге, тос чүс тозан харны харлаан чөнүк кадайы доскаар ышкаш чооннаан, багай чадырының эжиинге сыңмас апарган болуп-тур эвеспе.

Тозандай ашак-даа: «Тос чүс тозан харлыында хамаанчок, тозан харлыг хып дээнинияңда безин мынчаар семирип көрбээн кадам болгай, эжиниң демдээ бе, баганың демдээ бе?» деп бодаңмасты бодап, сагыңмасты сагтып туруп-тур эвеспе. Тозандай багай чөнүк кадазының ай-безин, койгун, тоолайны-биле чеже-даа азыраарга, шоолуг аъш-чем-даа чивес, ол хирезинде хүнүнүн-не улам чооннаар мындыг-даа болуп тур оо. Чөнүк кадазы чооннап, семирип эгелээнден бээр тос чылдың үүрүн көре берген-даа, кадайының аарыынга сагыш човаар дээш ашак боду арып-доруп-даа келген чүвең иргин. Бир-ле хүн чаңгыс хуназын чалап, ай-безин казып чорааш, чадырының чанынга кел чыдарга, ыыт-[illegible] [illegible] урүг дарыгның алгы-кышкызы кулак уюк дыңналып турар боор-тур.

«...Бо чүзү-кандыызы апарды, кырып деп чүве кырганчыг, назылап кырааш ала-чайгаар кулаамга чүве дыңналып турары ол-дур-аа» — деп, бодааш багай чадырынга кирип кээрге, кырган кадазы тос оол, тос кыс [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] эвеспе. [illegible] утган туруп турлар эвеспе.

Тозандайның тос оглу, тос кызы бир хонганда бир харлыг, ийи хонганда, ийи харлыг, үш хонганда, үш харлыг кылдыр дүрген өзүп-даа турган чүвең иргин. Тозандайның тос кызы ужук тудар уран шевер, тос оглу олут орбас орлан-кежээ, ада-иезин азырап, хепкерип-даа турган чүвең иргин. Кырган ирей-кадай ам-на дыштанмаан боттары дыштанып, тамчыктанмаан боттары тамчыктанып оюн оя, чигин чире чурттап-даа турган чүвең иргин.

Бир-ле катап Тозандайның тос оглу Болчатылыг Бора-Тайгазындан ада-иезин азыраар айын, безин казып, тос кыс дуңмазынга бээр тоорууң дужүрүп, ойнап-хөглеп-даа турган чүвең иргин. Тос оолдуң ыр-шоорун, ыяңгылыг сыгыт-хөөмейин Чылбыга-кадай дыңнап кааш, аштаан иштиг дагжап, азыг-дижи шаарарып келген-даа чүве-дир. Чылбыга-даа тос оолдуң чанар оруунга кедеп чыткаш, карак чивеш аразында шуптузун сырыпкан-даа чүве-дир оо.

Ирей-кадай тос уруг, тос оолду хондур манаарга-даа, сураг болуп-тур эвеспе. Эртенинде тос кызы акыларын көрбүшаан, айлап, бестеп эккээли дээш, Бора-Тайгазынче чорупкан-даа чүвең иргин. Тос урутнуң кел чыткаңын чыдындан билгеш, Чылбыга-кадай орукка кедеп чыткаш, карак чивеш аразында катай хаара сырыпкан-даа чүве-дир. Ирей-кадай тос оглун, тос кызын хондур манаарга-даа, сураг боор-тур эвеспе. Ирей-кадай, ажы-төлүвүс анаа эвес читкен боор, барып көрээли дээш, чадырының чанынга чаңгыс хуназын арттырып кааш, Болчатылыг Бора-Тайгаже тос оглунуң, тос кызының изин [illegible] [illegible] ағлажып-сынтажып чоруп оларда, кедеп чыткан Чылбыга сырыпкан-дыр.

Тозандайлыг кежекти доозазын сырыпкаш, аштаан хырны тодуп, амыраан Чылбыга улуг уйгузун удуп, улуг дыжын дыштаны-даа берген эвеспе. Чаңгыс арттаан Хуна аалга кара чаасхаан хондур манаарга ээлери сураг, барган ояар бажы-биле барган-даа чүвең иргин. Эртенинде күжүр Хуна-даа ээлериниң соондан Болчатылыг Бора-Тайганың бажынга үнүп кээрге, чүү-даа көзүлбээн ынай-бээр дилеп чорууруга, ишти-баары чарлыр четкен Чылбыгага хүнге дөгеленип чыдып-тыр.

Күжүр угаанныг Хуна-даа чүү боор, хамык ужур мында-дыр дээш Чылбыганың дээвиир дег иштин чара шелип дүжүрүп-түр оо! Чылбыганың иштинден тос оол, тос кыс ада-иези-биле кады бүдүн-бүрүн уштунуп үнүп кээп турлар эвеспе. Ирей-кадай ажы-төлү-биле база катап чырык хүнү көргүзүп, амы-тынын алган чаңгыс хуназының мойнунга тос кулаш ажыг кадаан, агын-көгүн баглап ыдыктап, магалыг чаагай байырлап, амырап хөглеп турган-даа чүвең иргин.

Тозандайның тос оглу тос-тос оолдуг, ол — тос оол сес оолдуг, ол сес оол чеди-чеди оолдуг, чеди оол алды-алды оолдуг, ол алды оол беш-беш оолдуг, беш оол дөрт-дөрт оолдуг, дөрт-дөрт оол үш-үш оолдуг, үш-үш оол ийи-ийи оолдуг, ол ийи-ийи оол чаңгыс-чаңгыс оолдуг болган. Тозандайның тос уруу база-ла [illegible] акылары-биле [illegible] дөмей уруглар божаан. Тозандайның тос [illegible] тос кудээзиниң боттары-биле кады [illegible] [illegible] болганын санап чадааш, мен мында келдим. Тозандайның ажы-төлү тос дипти ээлеп, оюн оя, чигин чире чурттап чоруй баады.

Борбак-оол САРЫГЛАР.
Сүт-Хөл районну.

МООЛДА ЦЭНГЭЛ СУМУЗУНУҢ ТЫВАЛАРЫНЫҢ ЧЕЧЕН СӨСТЕРИ

[illegible] барда, кижи таны.
Аъдын барда, чер көр
Аътка мунарда, ээр херек.
Алгы эттээрде, эдираа херек.
Чавыдак аът мунарга шылаңгыр,
Чадаг чоруурга чер ыраң
Мал чыттажып таныжар
Кижи чугаалажып таныжар
Төрел багы аал чуду,
Төл багы ие чуду
Көртүктүң кулаанга
Кокай улуур
Бижек — хынның тывар
Сөс — шыныы тывар
Ада чогу — чартык өскүс,
Ие чогу — бүдүн өскүс
Оол: «Оттук, бижек» — дээр.
Кыс: «Ине, чүскүк» — дээр.

Самяа СААЯ, Александр МОНГУШ дыңнап бижээннер.

БИЧЕЗИНДЕН САЛЫМ-ЧАЯАННЫГ

Тыва черге, [illegible] [illegible] Алаш [illegible] [illegible]. Кызылга төрүттүнген мен. Чашкы шаам, школачы чылдарым маңаа эрткен. Кызылдың № 1 школазынга өөренип чордум. Школага өөренгелек үе-черге өөрүм-биле ойнап маңнап турар шаамда-ла чурууруңга ынак чордум. саазында-даа, элезин-довурака-даа, а кыжын чүм хартөртүкке-даа кандыг-бир дүрзү-хевирни чуруй бээр турдум. А кажан өөреникчи апарганымда чурулга башкызы, ам болза хоочун чурукчу Георгий Сергеевич Суздальцев мээң чурулгага сонуургалымны улам хайныктырган болгаш деткээн, улуг дузаны чедирген. Чурулга талазы-биле баштайгы башкым ол, ооң талантызынга мөгейип, анаа четтиргенимни кезээде илередип чоруур мен — деп, мээң айтырыгларымга, ам бежен харлап турар [illegible] [illegible] Альберт Иванович Тутаттинов уран чурулгаже (живопись) баштайгы базымнарын чугаалады.

Ийет, ол дээрге талантының, салым-чаяанның илереттинер баштайгы демдектери-дир. Баштай бодунуң школазының өөреникчилериниң чураан чуруктарының делгелгезинге, а оон эртиеш, хоорайның школаларының чурулгага сонуургалдыгларының чуруктар делгелгезинге [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ап турар апарган. Альберт Тутаттинов башкыларының [illegible] [illegible] [illegible] оон өөренип, баштай бодунуң [illegible] [illegible] чуруктарын чурууруңче [illegible] [illegible]. Он дөрт харлыында ол [illegible] чурукчулар мастерскаязының штаттан дашкаар [illegible] болу берген. «[illegible]» [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Мастерскаяга чурукчу Леонид Протасов болгаш өскелер-даа бичии чурукчуга арай чиик даалгаларны бергеш, ону боттандырарынга ажыктыг арга-сүмени айтып, боттут дузаны чедирип турганнар. Баштайгы үеде башкыларының берген шүүгүмчүлелдиг саналдарын өзүгаар бир чурукту каш-даа эде кылыр турганын ол сактып, ол харын хоралыг эвес, а ажыктыг болганын чугаалап турар. Ол биче сеткилдиг болгаш кандыг-даа сагындырыг саналды удурланмайн хүлээп алыр. Ол дээрге «частырыын эдерге, улам чарталыр» деп чүве ол-дур ийин.

Альберт Иванович — шынап-ла, ам улуг хемчээлдиг, ат-алдарлыг хөй-хөй делгелгелерге киржип каапкан, бүт кырында быжыг туруп алган чурукчуларның бирээзи. Ол 1953 чылда, он беш харлыында, эң баштай профессионал чурукчуларның Кызылга болган [illegible] чуруктар делгелгезинче киришкен. Ол база-ла бичии чурукчу[illegible] [illegible] [illegible]. 1965 чылда Москвага бет[illegible] чурукчуларның ажылдарының Бүгүрос[illegible] делгелгези болган. Ажаа Альберт Тутаттинов үш чураан чуруктар-биле киришкен. Оон Тываға хамаатыда[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] «Хөмүр черже» [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Москвадан [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Альберт Тутаттинов Омскиге (1976 чыл) «Социалистиг Сибирь» болгаш Москвага (1979 чыл) «Маадырлыг 60 чылдар» деп делгелгелерге чураан чуруктарын [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Чурукчу болза [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] болгай. А ону шын тып, демчээдин билиринге амыдыралдың арга-дуржулга, билиг-мергежил болгаш талант негеттинер. Альберт Тутаттиновта ындыг шынарлар [illegible] [illegible] 30 харлаанынга [illegible] [illegible] делгелгезинде янзы-бүрү темага чураан хөй-хөй чуруктары [illegible]. Чурукчулар [illegible] [illegible] [illegible] улуг-биче [illegible] [illegible] [illegible] берип турар. Ол [illegible] [illegible], карандаш болгаш хөмүр, чу[illegible] гай-биле-даа портрет, пейзаж, натюрморт болгаш Тывага партизан шимчээшкининге болгаш геологтарның ажылынга-даа тураскаадып, янзы-бүрү темаларга чуруп чорууру. Бо делгелгеде «Кызылдар Туранда», «Партизаннар», «Партизаннар дугуу», хөмүр болгаш чугай-биле чураан автопортреди, ССРЭ-ниң улустуң эмчизи А. И. Канунниковтуң хөрек чуруу, «Енисейде [illegible]» деп кандыг-ла-бир хүлгээзин романтиктиг болгаш сииликкей чурук болгаш көрүкчүнүң эстетиктиг таалалын хайныктыра бээр өске-даа ажылдар бар. Чурулга талазы-биле Альберт Тутаттинов тускай эртем чок, ынчалза-даа бодунуң чурулгага хандыышкылдыг, кызымаккай чоруу-биле ону чедип алган. Ынчангаш ол төрээн Тываның куш ажылчы кижилерин болгаш каас-чараш бойдузун хүлгээзин бииринин дузазы-биле ам-даа хөй улаа чуруп көргүзер дээрзинге идегээр бис.

Альберт Иванович ег-бүлелиг. Ооң кадайы Светлана Фесик пөске нарын хээлерни болгаш өске-даа чүүлдерни даарап көргүзер талазы-биле чурукчу, ийи оглу, ылангыя ушкү класчы оглу база-ла чурук чурууруңга ынак. Ол ада-иезин дөзеп, соонда барып өзүлүг чурукчу-даа болур чадапчок.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

АЛДАР-АДЫ БАЛАТТЫНМАС

Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күүседип чораан үезинде маадырлыы-биле өлген Арыг-Үзүү чурттуг Гера Балчийге, Игорь Солдупка — утбашкылар оолдарынга

Орук чоогу сайырамныг Өлчейлиг-Тей
Оолдарның мөчү-сөөгүн мында салган.
Ынай чаштан хойлар дозуп ойнап чораан
Ыдык чери шуглап алган чыдары бо...
Баарында кижи көөрге, арыг хову
Базым санай мина хөмген черлер болур.
Үйгу-дыш чок дүне-хүндүс ол-бо чүктен
Үдур-дедир кезеникпен белен турар.
Ында-мында өртең-хүюк кишлактар
Ыы-сыы, бертик-межел кижилерни.
Оршээр-кээргээр сеткили чок
Өлүрүкчү үүлгедиглин олар көрген.
Афган черден саркофагка мага-ботту
Аалынга эккээр боор деп кымнар бодаан
Иелерниң сеткил-чүрээн хилинчектээн
Не-черим! Чүү деп мындыг үүлел бо?!
[illegible] [illegible] аарып-аржып өлген эвес,
[illegible] [illegible] ажыг шүжүг чүүден берге.
Керам чажын чөже төгер, чөгел төнер.
Кадыгландыр бодаарга-даа төлү кончуг.
Төөгүде ыым-даа, чүү-даа уттундурбас
Тадуун чөн сарыннып сактып чоруур.
Афган черде даш тынын берген оолдарның
Алдар-ады балаттынмас мөңге артар!

Маадыр-оол АРТАА.

Шүлүктер кыдыраажындан

ОЛЧА

Доора-Дагаан кыштаг черже
Тоткан хойлар кежээ шуужар.

Даваннарда доңган доштар
Дазырткайнып дагжап чоруур.
Даянгыыштыг кадарчы эр
Дагаларын эптиг базып,
Инчесэгин эгиннепкен.
Ийик куду бадып олур.
Келзе келзе, ниичектен
Херен алган хураганнар
«Ававыс кай» диген ышкаш,
Алгыржып каап, дывылайдыр.

Борис КУУЛАР.

НАМДАРГА НЕМЕЛДЕЛЕР

Олче мун-мун холдар [illegible], арта[illegible] хе[illegible] [illegible]. Агы-даа, карабы-даа, чалыы-даа, кырганы-даа, эки ажаалгалыг-даа үнелиг чүүлдер-биле каастаалгалыг-даа, аар ажылдан [illegible] [illegible]-даа бар. Олар догерези [illegible] [illegible] [illegible]-ге дээптерин, аргалы[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] тарын күзээннер. Олар дег[illegible] [illegible] оон — Чер кырында Бурганның төлээзиниң бо[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Дег [illegible] Иоанн Павел II-ниң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] — Не [illegible] «Кижи ыын[illegible] лыл чокта чурттап шыдавас-даа база чурттавас-даа ужурлуг» — деп, сеткилиниң ханызындан чугаалаан. Аборт кылдыртырын, ашак-кадай улустуң бот-боттарынга шынчы эвес болур чоруун, чиганнаар, самын-садар чорукту болгаш иштелбес дээш чизы-бүрү чүүлдер ажыглаа[illegible] ол буруу шаппан. Эрте [illegible] эгелээш, сексуалдыг кижиидилгениң чугулазын хүлээп көрген.

Бодунун йөрээлин мындыг сестер-биле дооскан: «Херээженнер! Чер кырынга амыдыралдың одун өжүрбес дээш ол бүгү салым-чолуңарны сактып чорунар...»

«Ватиканда бир дугаар феминист болгай мен!» — деп, 11 чыл мурнунда папа [illegible] саадап тура, Иоанн Павел II медеглээн. Сан талазы-биле 264 дугаар[illegible] болур ол рим папазы херээжен [illegible] камгалаар талазы-биле үнүп бир дугаар кедүрген. Херээжен кижиниң ролюн [illegible] болгаш [illegible] [illegible] чорукка [illegible] ол [illegible] келген. Ол [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Иоанн Павел II-ниң бодалдары ажыктыг [illegible] рар.

Херээжен кижиниң бажын ажылындан ангыда, оон дашкаар ажылдаарынга амгы рим папазы черле удур эвес. Ынчалзажок өг-бүлениң ажаап-тежээринге ашааның акша-шалыны четпес боорга, херээжен кижи ажылдаар ужурга таваржы бээр ындыг ниитилелди чөптүг эвес деп санаарынга ол бүзүрелдиг. Бодунуң шилип алыышкынынга херээжен кижи шуут хостуг болуп, бодунуң амыдыралын өг-бүлезинге азы кандыг-бир мергежилге бодун бараалгадыр ужурлуг деп, рим папазы санап турар.

Иоанн Павел II-ниң Ватиканга келгени-биле холбаштыр католиктиг хүрээ-хииттиң херээженнерге хамаарылгазы кескүзү-биле өскерилген. Ооң хууда камгалалынга херээженнер бир дугаар кирген. Скандинав чурттарынга аян-чорук кылып чорда, оон айыыл чок болур чоруун хандырар талазы-биле ажылдаан херээжен кижи удуртуп чораан.

Ватиканда [illegible] [illegible] арасында херээженнер база [illegible] келген. Ам [illegible] [illegible] [illegible], бир мексикан херээжен журналистер бар.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Иоанн Павел II [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Ол [illegible] [illegible] ол [illegible] «Чок», Христос боду 12 Апостолдун санынга чаңгыс-даа херээжен кижи кирбээн, ынчангаштың «Бурганның күзели» ындыг болган-дыр.

Бир-ле катап Америкага херээженнер хүрээзиниң ажылдакчылы Ватиканның баштыңы дуганның дужүлге турар дөрүнче херээжен кижи чагдатпас деп чугаалап туруп бээрге, Иоанн Павел II ону хажыдыышкынче чедип аппаргаш, мынча дээн: «Ыдыктыгларының хүрээлениинче Дева Марияны чүге киирген билир силер бе? Дыңнангыр болгаш чүве ыттавас болурга ааң!»

Буянныг чорукту болгаш ачы-дузазын ыыт чок көргүзүп, ол дээш кандыг-даа өөрүп четтиришкинни негевес, калькут ие Терезаны ол аажок хүндүлээр. Ватиканга 11 чыл дүргүзүнда чурттап келгеш, амгы үениң сураглыг хөй-хөй херээженнери-биле ол ужурашкан. Ынчалзажок Тереза ие-биле ол [illegible] [illegible] [illegible]. Оон бүгүнүг [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Ватиканга [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Сөөлгүде ону Иоанн Павел II болу берген Кароль Войтыла [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Чылда [illegible] катап — [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] — Краковта оон [illegible] ол албан келир. Бодунуң амыдыралында чедип алган чүүлдерни авазының ачызы кылдыр ол санаар. «Ат-сураглыг эр кижиниң артында ат-сураглыг херээжен кижи турар» — бо чиге шынын чугаалаан үлегер домакты амгы рим папазынга болгаш оон авазынга хамаарыштырып болур.

Папа болуп келгенинден бүгү-ле чылдарының дургузунда Иоанн Павел II чаңгыс-даа херээжен кижи бодуиче чагдадып көрбээн. Ынчалзажок оларның-биле ол кончуг хүндүткелдиг болгаш оларны кончуг кичээңгейлиг дыңнап чугаалажыр.

Хүнүңүле мөргүл кылырда, адын адаары чүгле ааң чаңгыс херээжен бар. Ол дээрге Христос бурганның делегейге шаннаан ыдыктыгниң ыдыктыы Дева Мария-дыр.

Рим папазы интервью-даа бербес база парлалга конференциязы-даа тургуспас. Журналистер-биле оон беседалары 10 муң метр бедиинде оон хууда самолёдунга болур. Чүгле бир катап бүрүнүн ол сагывааң деп, мексикан телевидениениң корреспондентин. Ватиканга таварыштырган бир тускай херээжен журналист Валентина Аларкон чугаалаар. «Рим папазы-биле дипломатиктиг 700 муң километр» деп номну чоокта чаа бижеп доосканы. Иоанн Павел II делегейнин 80 чурттунга чорааш, бүгү ооң-биле кады эргээн.

«1979 чылда Мексикаже оон баштайгы аян-чоруунуң [illegible] [illegible] чүве. [illegible] [illegible] [illegible] турган [illegible] мексикан телевидениеге оон интервью алыр деп [illegible] [illegible] [illegible] берген. Ону канчап чедип алырып бодаар дээш, [illegible] каш дүнелерде удуваан мен. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] — деп, Валентина сактыр. — [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Средада, оон мөргүл [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-биле кады дуганче кирер улуг [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бердим. [illegible] «Мексикаже Сиверига [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]?» Баштай [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], камера журнуңга туруп алгаш, харыылап эгеледи.

Ол [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] «А, Мехико, Мехико!»

Он чыл эрткен [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Чүгле-даа [illegible] [illegible] 73 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] галыг албан чагаазын мексикан журналист өлче чорудупкан. Иоанн Павел II-ниң Ватиканга келгениңден бээр 10 чыл ою ол хүннерде база дакпырлажы берген чүве боор-тур. Хеп-хенертен ол чөпшээрежипкен.

«1988 чылдың март 17-ниң хүнүн кажан-даа утпас мен — деп, Валентина чугаалаар. — Ол ужуражыышкынны мен эрттирер ужурга таварышкан мен. Ол хөлчок чазык-чаагай болган, бистиң айтырыгларывыска оюн-баштак-биле харыылап турган. Мен ындыг эки байдалды ажыглап алгаш, анаа мындыг дилег кылдым: «Бодунарның хууда резиденцияңарга бистерни, бир эвес болур болза, өг-бүлелеривис-биле кады, хүлээп ап болур силер бе? Мынчага [illegible] чаңгыс-даа журналист анаа черле ис баспаан болган...»

«Чүге хоржок боор? — [illegible], ол харыылады. — Парлалга талазы-биле мээң секретарым-биле харылзашкаш, бүгү-ле чүвени дугурушуп алыңар...»

Ол бодунуң сөзүн ээлээн. Хоорежип чугаалаштывыс.

Шампанскийлиг дашка[illegible] [illegible] [illegible] бисти [illegible]. Иоанн Павел II [illegible] [illegible]: «[illegible] болгаш [illegible] бүгү-ле журналистер [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]! Парлалга [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]».

Инна ВАСИЛЬКОВА.
ПМА-ның тускай корр.

«Дидир-дидирниң» бичии-даа ажыы чок

ХӨӨРЕТКЕН ЧУГАА БАДЫТКАТТЫНМААН

Республикада кем-херек үүлгедир чо-рiктар сөөлгү үеле көвүдеп турар болу бергенин-биле «ында дидир, мында дидир» дээн дидир-дидир чугаалар республикада тарай берген. Кем-херек үүлгедиишкиннерниң айтырыын республиканың Дээди Совединиң сессиязынга, Кызыл хоорайның күш-ажылчы коллективтериниң төлээлериниң болуп эрткен хуралынга база республика чергелиг болган аныяктар хуралынга база-ла чугаалашканын солуннуң номчукчулары билир болгай. Республикага шак мындыг дүвүрелди болдурбас дээш партия, совет органнар боттут хемчеглерни ап келген болгаш ап-даа турар.

Ынчалза-даа «ында мындыг, мында мындыг чүве болган-дыр» дээн дидир-дидир чугаалар ам-даа хөй боор турар. Оон чижээнге мындыг дидир-дидир чугааны кинрер бодап тур бис. Бо чылдың май 30-ден 31 дүнезинде Таңды районнуң С. Тока аттыг совхозтуң төвү Элегес суурнуң чамдык кудумчуларында кезек бажыңнарның соңгаларын буступ, харын-даа бир бажыңның иштинден өрт чалбыыштанып үнген турганың республика солуннарынга бижээн турган. Бо айыылдыг херектиң соонда янзы бүрү чугаалар республикага база тарай берген турду. Ол кем-херекти 14—17 хар чедир тыва оолдар үүлгеткенин Иштики херектер министерствозунуң база райкүүскомунуң иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары илередип тыпкан. Шынап-ла, харын, Элегес сөөлгү чылдарда кем-херек үүлгедиишкиниңиң талазы-биле Таңды районда берге суурларның бирээзи боор турар. Кем-херек үүлгеткен бо аныяк кижилерниң херээн районнуң улус суду чоокта чаа Элегес суурга көрген. Ол судтуң соонда база-ла: «Кем-херек үүлгеткен оолдарны шын эвес шиитken. Хөй шагдаалар, омончулар шииттирген оолдарны эттеп турган. Республиканың иштики херектер министриниң оралакчызын, а ол ышкаш Москвадан келген, Иштики херектер министерствозунуң ажылдакчызын долаага алган кижилер кылдыр бир хонук туткан-дыр» дээн «дидир-дидир» чугаа Кызылга дыңналып келген. Бо «дидир-дидир» чугааның шынын тывар дээш Элегес суурга чедип, улус депутаттарының кожээ Совединиң күүскомунга кирип, күүском секретары Т. О. Ымбыы-биле база чугаалаштым.

Чүвениң ужуру мындыг болду. Когараан кижилер ол судка келбээн. Ынчангаш улус судьязы буруудаттырып турар оолдарның ада-иезинден каш айтырыглар салгаш шииткел номчуурга судка келген чон анаа таарзынмаан барган. Чоннуң мындыг негелдезин өөренип көргеш, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Д. С. Монгуш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. С. Козлов, иштики херектер министри В. Б. Кара-Сал, республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн, республика прокурору С. С. Зотов, юстиция министри Ю. Т. Стал-оол, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазы А. Д. Ховалыг, Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң КАИ начальниги Д. Д. Дежимба, СЭКП Таңды райкомунуң бирги секретары Ю. К. Губарев олар суурнуң чурттакчыларының хуралынга киржип, чүве чугаалаан. Ол хуралга суурнуң чурттакчыларындан 700 кижи олурушкан. «Элегес кожээ Советтиң девискээринге хөй-ниитиниң корум-чурумун болгаш сагылга-чурумну камгалаарының дуганында» айтырыгны чоннуң хуралынга чугаалашкан. Мынаа айтырыглар хөй салдынган. Кем-херек үүлгеткен оолдарның херээн республиканың Дээди судунга катап көөр дээн чоннуң дилээн ол хуралга хандыргаш, кем-херек үүлгеткеш, шииттирип турган аныяк оолдарны херектиң ылап шынын илередип тыпкыже, хол ужүүбиле салып үндүрген. Харысалгалыг ажылдакчыларны долаага алгаш, бир хонук тудуп келген деп чугаа үндезини чок болган. Ол чугаа бадыткаттынмаан. Дамчыыр чугаа далай чалгыы дээри ол эвеспе. Моон соңгаар «дидир-дидир» чугааны шеглетсивиссе черле артык эвес боор. Оон бичии-даа ажыы чок.

РЕДАКЦИЯДАН: Бо чылдың август 3-те үнген № 177 «Комсомольская правда» солунда Сергей Кузьминнин «Тыва» ...[illegible]... «Республиканың иштики херектер министриниң бирги оралакчызы П. Бадюковту долаага алгаш, Кожээ Советтиң бажыңынга ол [illegible] ужурга таварышкан. ... даалгалыг милиция отрядын ол суурже чоруткан. Тываның корум-чурум камгалаар органнарының удуртукчуларының хөй кижилиг бөлүү анаа чеде берген. Ол удуртукчулар база-ла кожээ Советке бузээлеттирип алган» деп бижээн. Бо чүүл бадыткаттынмаан.

Маңай-оол ОЮН.
(«Шынның» тускай корр.).

Пионержи хөглүг чай

ЧУРУМАЛДЫГ ЧЕРДЕ ДЫШТАНЫЛГА

Уругларның канчаар дыштанып, кандыг-кандыг солун чүүлдерни кылып турарын сонуургаары-биле В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-лүгү» комбинаттың ажылчыннарының уругларының дыштанып турары «Таежный» пионер лагеринче чорупкан бис. Ак-Довурак — Абаза аразының чазаглыг оруу-биле чоруп, 70 ажыг км эрткен соонда, каас-чараш бойдус чурумалдыг черде — Улуг-Актың Эңге-Белдирде пионер лагеринге чеде бердивис.

— «Тыва даг-лүгү» комбинаттың ажылчыннарының уруглары мында дыштанып турар. Пионерлерниң дыштанырынга херек бүгү-ле чүүлдер бар: оюн-тоглаа-даа доктаамал болуп турар, спортчу маргылдаалар-даа эртип турар, чаңгыс хүннүң походтары-даа солун болгулаан. Ажыл-биле хандырылга даа эки-дир. Уруглар-биле ажылдаар башкы кадрлар база четчир-дир — деп, «Таежный» пионер лагериниң начальниги К. С. Даржаа чугаалааш, пионер лагериниң ажыл-чижи-биле бисти таныштырды.

— Лагеривисте 6 отряд бар, ында 6 вожатый ажылдап турар. Вожатыйларывысты Кызылдың педагогика институту чорудуп берген, олар физика-математика факультединиң студентилери-дир, мында практика эрттирип турарлары ол. Кижизидикчи башкыларывыс — Ак-Довурактың № 2 школазының башкылары. Коллектив ниитизи-биле эки ажылдап турар. Уругларга солун оюннарны өөредип, оларны чалгааратпас, хөглүг дыштандырар дээш бүгү-ле күжүвүстү, мергежилдиивисти үндүрүп, ажылдап турар бис — деп, Клара Сапаевна чугаалады.

«Таежный» пионер лагериниң уруглары кожа-кожа туттунган 5 корпуста найыралдыг, эмак-хөглүг чурттап, чаңгы дыштанылгазын ажыктыг, солун кылдыр эрттирип турарлар. А башкыларның, эмчилерниң болгаш өске-даа ажылдакчыларның чурттаар корпустары база аңгы-аңгы. Комбинат-биле телефон харылзаазы чок болганындан, комбинаттың автобузу Ак-Довурак-биле ол аразында хүннүң-не маңнап турар.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Журналист.
Авторнуң фотозу.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ

Понедельник

АВГУСТ 6
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
6.30 120 минута. 8.30 [illegible] ... 10.00 ... 10.30 ... 10.45 ... 11.15 ... 13.30—14.10 «Үе». 16.20 Уругларга фильм ... 17.25 ... 17.30 ... 19.30 «Үе». 19.00 ... 21.00 «Үе». 21.30 ... 23.30 ... 23.55 ... 00.25—01.00 ...

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 А. Лиадгов — ... 9.50 ... 10.30—11.55 ... 16.00 ...

КЫЗЫЛДАН
18.00 ... 19.40 ... 19.50 Медээлер. 19.55 «Тыва чедер». ... ТЫВА АССР ... ИХМ ... 19.30 ...

13.40 Баримталыг фильм.
МОСКВАДАН
20.00 «Телевизиялыг удуртур ...». 20.15 ... 20.30 ... 21.15 РСФСР ... 21.40—23.55 ...

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
18.00 Баримталыг фильм. 18.30 «Үе». 19.00 ... 19.10 ... 20.00—20.15 «Тамчыктар удувас, чаштарым».

Вторник

АВГУСТ 7
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
6.30 120 минута. 8.30 «Ференц Лист». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.45 Баримталыг фильм. 10.05 «Дилемма» ... 11.05 ... 11.25 Уругларга даамчылга. 12.25 Бөлүктер. 12.30—13.10 «Үе». 16.15 Уругларга фильм ... 2-ги сериязы. 17.30 ... 17.45 Мультфильм. 18.00 ... 19.50 «Үе». 19.55 ... 21.00 «Үе». 21.30 ... 23.50 ... 00.05—00.35 Медээлер.

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 ... 10.05 ... 10.45 Ритмниг гимнастика. 11.15—12.45 ...

... 11.00 РСФСР ... 18.00 Ритмниг гимнастика. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН
19.00 «Алыш таар». ... 19.30 Медээлер. 19.55 ... 19.40 ...

МОСКВАДАН
20.00 «Тамчыктар удувас, чаштарым». 20.15 М. Суворова ... 20.40 ... 21.40—00.15 ...

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
19.00 ... 20.00—20.15 «Тамчыктар удувас, чаштарым».

Среда

АВГУСТ 8
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
6.30 120 минута. 8.30 «Ференц Лист». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 9.45 ... 11.45 Мультфильм. 12.30—13.10 «Үе». 16.15 Уругларга фильм ... 17.20 ... 18.00 ... 19.00 ... 19.45 «Ференц Лист». ... 21.00 «Үе». 21.30 Бөлүктер. 21.35 ... 00.05—00.30 Медээлер.

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.45 ... 11.20—12.30 ...

... 17.00 Г. Малер. ... 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН
19.00 «Тыва чедер». ... 19.30 ... 19.55 Медээлер. 19.45 ...

МОСКВАДАН
19.45 «Тамчыктар удувас, чаштарым». 20.00 «Время» ...

... 20.30 ... 00.55 ... СССР ...

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
19.00 «Эне, ...». 19.45—20.00 «Тамчыктар удувас, чаштарым».

Четверг

АВГУСТ 9
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
6.30 120 минута. 8.30 «Ференц Лист». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 9.45 «Бүгүдеге педагогика». 10.45 Концерт. 11.25 Уругларга даамчылга. 12.25 Бөлүктер. 12.30—13.10 «Үе». 16.15 Уругларга фильм ... 17.20 ... 18.00 ... 19.00 ... 19.45 «Ференц Лист». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 ... 22.30 ... 23.30—23.55 Медээлер.

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Баримталыг фильм. 9.00 ... 10.00 ... 11.05 ... Ритмниг гимнастика. 11.05—12.40 ... 16.45 Баскетбол. ... СССР ...

КЫЗЫЛДАН
19.15 Уругларга фильм. 19.25 «Алыш таар». ... 19.55 Медээлер ...

МОСКВАДАН
19.45 «Тамчыктар удувас, чаштарым». 20.00 ... 21.10 ...

М. Шолохов — ... 22.00—00.55 ... СССР ... ЦСКА

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
19.15 ... 19.30 «Үе». 19.45—20.00 «Тамчыктар удувас, чаштарым».

Пятница

АВГУСТ 10
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
6.30 120 минута. 8.30 «Ференц Лист». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 10.10 И. Л. Андроников ... 11.10 ... 11.55 Фильм-концерт. 12.30—13.10 «Үе». 16.00 Уругларга фильм ... 17.55 Мультфильм. 17.25 Баримталыг фильм. 17.45 ... 19.00 «Үе». 19.15 ... 19.45 «Ференц Лист». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Бөлүктер. 21.35 «ИХМ-ниң ...». 21.45 ...

... 23.00 ... 23.40 ... 01.10—03.05 Медээлер.

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Бугалтер». 8.50 ... 9.20 ...

... 17.00 ...

КЫЗЫЛДАН
18.30 Уругларга фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 ... 19.00 ...

МОСКВАДАН
20.00 «Тамчыктар удувас, чаштарым». 20.15 ... 20.30 ...

... 23.00—23.20 Боодалга спортунга ...

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.10 ... 20.00—20.15 «Тамчыктар удувас, чаштарым».

Суббота

АВГУСТ 11
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
6.30 120 минута. 8.30 ... 10.00 ... 10.30 ... 11.20 ... 12.00 ... «Эртен эрте» ... 13.15 ... «XXI» ... 14.15 ... 16.00 ... 17.15 А. Евтушенко ... 17.30 ... 18.10 ... 19.00 ... 19.45 ... 21.00 «Үе». 21.40 ... 22.10 ... 23.10 ...

00.15—00.40 Медээлер.
ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 ... 9.00 ... 9.20 ... 17.55 ... 18.45 ...

... 11.35 ... 12.35 ... 12.45 ... 13.30 ... 16.15 ... 17.00 ...

... 19.15 Баскетбол. ... СССР ... 21.00 «Үе». 21.30 А. К. Толстой ... 00.50 ... 01.05—02.30 ...

Воскресенье

АВГУСТ 12
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ада-чуртунга бараан болуру». 11.00 ... 11.30 ... 12.30 ... 13.15 «Кадыкшыл». 13.45 Уругларга фильм. «Пеппи Узун Ук». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 14.50 Чурукчу Леонид Гусактың хүн дамдегелдеринден. 15.00 «Дилээш кин». 15.30 Концерт. 16.15 «Кадыдан дамчыдылга». ...

... 17.30 «Марафон-15». ... 19.50 ... фильм. (АШПШ). 21.00 «Үе». 21.30—00.40 Аныяк эстрада ыраажыларының V бүгү-эвилел конкурузу. Хаашкының база лауреаттарының, дипломантыларының гала концерти.

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 Эртенги гимнастика. ... 11.00 ... 12.30 ... 14.00 ... 17.00 «Совет Россия». Видеоканал. 19.30 ... фильм. 19.50 ...

... 21.00 «Үе». 21.30 ... Уран-чечен фильм (Польша). 22.40—23.10 Боодалга спортунга ...

КИНО

АВГУСТ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Поющая раковина» (2 серийлыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00. Видеозалга: «Человек с бульвара Капуцинов» 9.30, 11.30, 13.30, «Серебряная пуля» 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Полет навигатора» 9.20, 12.50, «Юнга со шхуны «Колумб» 11.10, 14.40, «Колония Ланфиер» 16.30, 18.30, 21.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Где 042» 11.00, «Заклятие долины змей» 13.40, 17.40, «Данди по прозвищу «Крокодил» 15.40, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Капитан «Пилигрима» 12.00, «Преступление Антуана» (16 хардан четпээннер кирбес) 12.00, 13.50, 15.40, 17.30, 19.20 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Большой» (АКШ) 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Улыбка солнца» 13.00, «В городе Сочи темные ночи» 14.30, 17.10 шактарда.

АВГУСТ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Кокон» (АКШ) 9.30, 12.00, 14.30, 17.00, 19.30. Видеозалга «Ложная клятва» (2 серийлыг) 10.00, 13.00, «Последний экзамен» 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киносборник 9.20, 12.00, «Путала» 10.40, 13.20, «Поющая раковина» 14.40, 17.20, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Лестница» 13.40, 17.40, «Колония Ланфиер» 15.40, 19.40 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: Киносборник 10.00, «Короткий фильм о любви» (Польша) 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Большой» 17.30, 19.30 шактарда.

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Август 2-ниң хүнүнде республика девискээринге оперативтиг байдал нарын болган.

Каа-Хем районнуң Кундустуг суурунда Подгорная кудумчузунда бажыңга арагалашкан болган. Оон үезинде үнген алгыш-кырышты түңнелинде 46 харлыг Е. Н. Кадникловту үш черлем бижектээн. Когараан кижиниң акызы 52 харлыг В. Н. Калников туттурган.

Тура хосрайда район эмнелгезинге Суш суурдан 10 харлыг Мерген Салчакты эккелген. Ол хөрээнге болгаш солагай талазы эктиниче боолаткан болган. Истелге чоруп турар.

Эрзин суурдан ырак эвесте шөлге тыва националдыг ниң эр кижи 17 харлыг уругну күштеп чазарлаан. Оон соонда ону машинага олуртуп алгаш, Тес-Хем районче аппарган. Ук уруг дилээшкинге турган. Истелгени чорудуп турар.

Ол хүн 24 шактан 05 шак чедир үеде билдинмес кижилер Улуг-Хем районда «Күш ажылдың хостуу» совхозтуң конторазының соңгазын ажыдып киргеш, дужүүрлер таарыштырып тургаш, бухгалтерия өрээлинче кире бергеш, сейфти үрээш, 34 муң рубльди оорлаан. Шалыпкын истелге бөлүү ажылдап турар.

Бир хүн дургузунда Кызылга 8 кем-херек үүлгедиишкини бүрүткеттинген. Август 2-де 18 шак үезинде 12 харлыг Саша Гудиктиң шагын үптеп аппарган. Ол дугайын милицияга оолдуң авазы М. А. Гудик дыңнаткан. Кызылдың ... чурттакчылары Мерген Беган биле Эрес Дун-Саган туттурган.

16 шак үезинде № 14 школаның девискээринге тыва националдыг үш оол Р. Н. Науменконуң акшалыг сумказын ушта тыртканы четтирбейн барганнар. Истелге чоруп турар.

Кызылда Дзержинская кудумчузунуң 19 дугаарлыг бажыңның 1-ги квартиразының шоочазын үрреп киргеш, ... оорлаан. Ол дугайын ... Ю. С. Хертек дыңнаткан. Ол-ла бажыңның 2 дугаар квартиразы (сапи Тетковичтен) база оорлаттырган. Бо иим квартираның оорлаашкынынга ... туруг Кур-Чер суурнуң ... лары 21 харлыг ... Монгуш биле 20 харлыг Владимир Ондар ... туттурган.

Янзы-бүрү аалдеп ... [illegible]

... истелгеден толдарааны болгаш ол бажыңынга А. Ф. Суханов деп кижи-биле арагалап турган болган. Иии кижи ... [illegible]

Мария КУЗЬМИНА.

СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң шииткири-биле тургустунган № 2 депутаттар бөлүү корум-чурум камгалалының № 1 ... бажыңында ажылдап турар. Оон адрези: Дружба кудумчузу, 15.

Ол бөлүктүң ... Тыва АССР-ниң улус депутаттары ... Совединиң улус депутаттары ... Н. Г. Байыр-оол, ... М. А. Ондар ... Лавриненко, Г. Н. Гостева, В. В. Березин, В. ..., В. С. Захаров ... кожээ ... турар.

Соңгукчуларны ... 18 шактан 20 шакка чедир хүлээп алыр. Телефону № 2-60-13.

* * *

№ 6 депутаттар бөлүү ... ажылдап турар. Оон адрези: Гагарин кудумчузу, 2 ...

Тыва АССР-ниң улус депутады ... айның ... субботазында 10 шактан 14 шакка чедир. Тыва АССР-ниң улус депутады Ч. А. Удумбара айның үшкү субботазында 10 шактан 14 шакка чедир хүлээп алыр.

Хоорай Совединиң улус депутаттары Ч. Х. Ооржак, А. А. Шабенков, Т. П. Верба, В. А. Дерожкин, В. А. Марков, Б-У. С. Сувандии, Н. Д. Асанович, М. Д. Тасланчик, И. Б. Ховалыг, Е. Д. Удуракина, К. Д. Даржаа, С. Н. Калашников, Д. Ч. Монгуш соңгукчуларны айның ... болгаш дөрткү субботаларында 10 шактан 14 шакка чедир хүлээп алыр.

667000 Кызыл хоорай. Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ ... — 3-32-34. ◆ оралакчылары — 3-33-... ◆ ... — 3-34-26. ◆ ... — 3-45-... ◆ ... — 3-36-93. ◆ ... — 3-34-57 ◆ ... — 3-24-19 ... [illegible]

Чылда 300 катап үнер
Кежээзи 2 парлалга чымзы.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыы № ...

Заказ № ...

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
август
7
вторник
№ 180 (14380)
1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНДЕ

Дүжүттү ажаап алыр болгаш эки кадагалап шыгжаар

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели бо чылдың дүжүдүн ажаап алырының соңгаарладып болбас айтырыгларының талазы-биле элээн каш доктаалды август 3-те хүлээп алган. Ол документилерни моон адаанда бүрүнү-биле парлаан.

1990 ЧЫЛДЫҢ ДҮЖҮДҮН АЖААП АЛЫРЫН ХАНДЫРАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ НЕМЕЛДЕ ХЕМЧЕГЛЕР ДУГАЙЫНДА

Бо чылын чер болганда кодээ ажыл-агый культураларының эки дүжүдүн өстүргенин ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели демдеглеп тур. Ындыг болзажок ажаап алыышкын ажылдары транспорт херекселдериниң болгаш ажылчын күжүнүң чедишпейн турарындан саадап турар. Ылаңгыя Поволжьениң, Уралдың, Барыын Сибирьниң болгаш Казахстанның хөй-хөй тараалаң черлери, а ол ышкаш ногаа база картофель өстүрүп турар ажыл-агыйлар берге байдалга таваржып турар. Дүжүттү чогуур үезинде ажаарын болгаш кадагалап шыгжап алырын хандырары-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң **доктаадыры болза:**

1. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаамал органнарының удуртукчулары, ССРЭ-ниң министрлери болгаш ССРЭ-ниң күрүне комитеттериниң даргалары тараа болгаш мал чемнери культураларны, чигир свёклазын, картофельди, ногааларны болгаш кодээ ажыл-агыйның өске-даа культураларын ажаап алырынга колхозтарга, совхозтарга болгаш кодээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелеринге чогуур дузаны көргүзер сорулга-биле боттарынга хамаарышкан бүдүрүлгелеринден болгаш организацияларындан ажылчыннарны, албан-хаакчыларны болгаш инженер-техниктиг ажылдакчыларны ажаап алыышкын ажылдарынче чорударын саат чокка организастаар. Кылдынган ажылдарның түңнелдериниң дугайын 7 хонук хуусаада ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге дыңнадыр.

Бүдүрүлгелер удуртукчулары, колхозтар, совхозтар болгаш кодээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелери күш-ажыл төлевириниң натура хевирлерин ажыглаарынче онза кичээнгейни салып турган ажаап алыышкын ажылдарында хаара туттунган ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларының ажылынга немелде идиг бээр талазы-биле тодаргай шиитпирлерни хүлээп алыр.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Аъш-чем болгаш продукция садып алыр талазы-биле күрүне комиссиязы, эвилелдешкен республикаларның чазактары дүжүт ажаалдазы-биле холбаштыр тургустунуп кээп турар айтырыгларны дүрген шиитпирлээрин хандырар.

2. Чурттуң үлетпүр, тудуг болгаш өске-даа бүдүрүлгелериниң база организацияларының херек кырында бар боол турар чүък автомобилиниң парыгының 15 хуузундан эвээш эвезин (чолаачы составы-биле кады) бо чылдың дүжүдүнүң кодээ ажыл-агый продукциязын сөөртүрүнге хаара тудары чугула деп санаар.

ССРЭ-ниң министрлери болгаш ССРЭ-ниң күрүне комитеттериниң даргалары бо шиитпириниң күүселдезин хандырар.

Эвилелдешкен республикаларның чазактары тус республиканың онзагай байдалдарын болгаш негелде херегцелдерин өөренип көрүп турган, ажаап алыышкынга хаара туттунган автомобиль транспортунуң эки ажыглаттынып турарын хандырар.

3. Эвилелдешкен республикаларның чазактары боттарынга хамаарышкан хоорайларның, ажылчын суурларның болгаш кодээ чурттакчылыг черлериниң күш-ажыл кылып шыдаар чонун кодээ ажыл-агый ажылдарынга, тараа хүлээп алыр бүдүрүлгелерге болгаш свекла хүлээп алыр пунктуларга немей хаара тудар дугайында айтырыгны чугаалажып көөр болгаш кээп турар ажылчыннарның орап-сава, медицина амыдырал хандырылгазын эки шиитпирлээр, оларның бедик бүдүрүкчүлүг күш-ажылын организастаар.

ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРЛЕРИНИҢ СТУДЕНТИЛЕРИНИҢ БОЛГАШ СУРГУУЛДАРЫНЫҢ 1990 ЧЫЛДЫҢ ДҮЖҮТ АЖААЛДАЗЫНГА КИРЖИЛГЕЗИНИҢ ДУГАЙЫНДА

1990 чылда өстүрген тараа культураларының, картофельдиң, ногааларның бедик дүжүдүн болгаш кодээ ажыл-агыйның өске-даа продукциязын ажаап алырынга дээштиг дуза көргүзери чугула апарганы, оларның чидириин болдурбазы болгаш чоннуң аъш-чем хандырылгазын экижидери-биле холбаштыр ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң **доктаадыры болза:**

1. Ажаап алыышкын ажылдарын чорударынга дээди өөредилге черлериниң студентилерин, тускай ортумак өөредилге черлериниң болгаш профессионал-техниктиг училищелериниң сургуулдарын идепкейлиг киириштирерин хандырары чугула деп санаар.

Эвилелдешкен республикаларның чазактары, Улус өөредилгезиниң талазы-биле күрүне комитеди, өөредилге черлерлиг министерстволар болгаш ведомстволар бир айдан хөй эвес хуусаада дээди өөредилге черлериниң студентилерин (доозукчу курстардан аңгыда), тускай ортумак өөредилге черлериниң үстүкү курстарының (доозукчу курстардан аңгыда), сургуулдарын, а ол ышкаш профессионал-техниктиг училищелериниң сургуулдарын өөредилге чорудулгазындан хостуг үеде кодээ ажыл-агый ажылдарынга хаара тудар.

2. Өөредилге чылының эгелээрин соңгаарладырын, ындыг болзажок бир айдан эрттир эвес, дээди өөредилге черлериниң ректорларынга, тускай ортумак өөредилге черлериниң болгаш профессионал-техниктиг училищелериниң директорларынга чөпшээрээр.

3. Кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң удуртукчулары студентилерни болгаш сургуулдарны организастыг хүлээп алыр, оларны чедирериниң болгаш чаңдырып чорударының айыыл чок чоруун хандырар, чемгенилгезин, культура-амыдырал болгаш медицина хандырылгазын эки организастаар, а ол ышкаш оларның бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга, ажылының үре-түңнелинге сонуургалдыг болурунга чогуур байдалдарны тургузар.

Дүжүт ажаап алыышкынында тургустунуп келген байдалды өөренип көргеш, 1990 чылдың дүжүдүн ажаап алырынга киришкен студентилерниң болгаш сургуулдарның ажыл төлевиринден олча ажык үндүрүг тыртпас.

• • •

Бо шиитпирни медеределдиг-биле угаап көөрүнче чурттуң бүгү студент болгаш сургуул аныяктарын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели кыйгырып тур. Бо чылдың дүжүдүн ажаап алырынга студентилер болгаш сургуулдар боттуг дузазы чедирип турган, чоннуң аъш-чем хандырылгазынга болгаш студентилерниң социал-экономиктиг байдалын экижидеринге төлептиг салыышкынын олар киирер дээрзинге идегелин ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели илередип тур.

1990 ЧЫЛДЫҢ ДҮЖҮТ АЖААЛДАЗЫНЧЕ ЧҮЪК АВТОТРАНСПОРТУН НЕМЕЙ ЧОРУДАР ДУГАЙЫНДА

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң **доктаадыры болза:**

ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң парыгында бар автотранспорттан 10 муң чүък автомобилин (чолаачы составы-биле кады) тараа, чигир свёклазы, мал чемнери болгаш кодээ ажыл-агыйның өске-даа продукциязын сөөртүрүнче немей чорудуп бээрин анаа хүлээдир, ооң иштинде:

РСФСР-же — 3 муң автомобильди 1990 чылдың август 10-дан ноябрь 1-ге чедир;

Казах ССР-же — 7 муң автомобильди 1990 чылдың август 15-тен ноябрь 1-ге чедир.

Ол чүък автомобильдерин ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың июнь 29-та хүлээп алганы № 620 доктаалында көрдүнген негелделерни барымдаалап турган, дүжүт ажаалдазынга ажыглаар.

ССРЭ-ниң чазааның моон мурнунда хүлээп алган доктаалын ёзугаар ССРЭ-ниң Камгалал министерствозу дүжүт ажаалдазынче 35 муң чүък автомобилин чоруткан.

МАЛ ЧЕМИ БЕЛЕТКЭЭР «ЧАЛ-КЕЖИГ» КООПЕРАТИВ

Тандыда С. К. Тока аттыг совхозта «Чал-Кежиг» кооператив мал чемнериниң белеткелинге киржип, планның даалгаларын ажыр кылыр дээш күженишкиниг ажылдап турар. Ооң ажылын дээди эртемниг инженер Кара-оол Оюн удурткан.

Шынаада тараан 510 тонна люцерназы оларның механизастаан звенозу кестиргеш, сараатап турар. Кооператорлар эки ажылдап, ийи чүс ажыг тонна сарааттарны тургускан. Шынааның делгемнеринде оларның кылган улуг-улуг сарааттары коступ тургулаар.

— Бо ажылды доозкаш, Оңгачада шынааларның чайгаар үнген сигенин кезер бис. 450 гектарда тараан мал чемин кестиргеш, сенажтаар бис — деп, Кара-оол Оюн чугаалады.

Хүлээнип алган планныг даалгазын ажыр күүседир дээш кызымак ажылдап эгелээн мурнакчыларны демдегледи. Бир дугаарында Алексей Васильевич Хоссолга ужураштывыс. Сиген белдүрүп, башкарып турган тракторун ол оргу кыдыынга тургузуп алгаш, кескеш, ажаап турар сигениниң чаагайын магадап, тудуп алган тур. Алексей Хос-оол ажыл-агыйда сурагжаан ажылчын. Үжен болгаш үш чыл трактористээн болду. Мурнунда чылда «Хүндүлелдиң Демдээ» орден-биле шаңнаткан.

Улуг улус-биле кады мында школачы механизаторлардан Омак Оюн, Салим Оюн олар мактадып турар. Олар тракторлары-биле хөй тонна сигенни кезип белеткээн.

Сигенни бөдүрүп, сараатаар механизаторлардан Валерий Аранчынны, Олег, Михаил Оюннарны мал чемнери белеткээр «Чал-Кежиг» кооперативте база мактап турар.

ЧУРУКТАРДА: «Чал-Кежиг» кооперативтиң мурнакчыларындан хоочун механизатор А. Хос-оол, болук механизаторлар кооператив даргазы К. Оюн-биле.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

ОРУС ФЛОТТУҢ 300 ЧЫЛЫНГА

Орустуң хем болгаш далай флодунуң тургустунгаанындан бээр 300 чылынга тураскааткан «Родина» («Төрээн чурт») клубтуң аныяк далайжыларының 1600 километр хемчээлдиг эжиндиришкини Дон хемде Воронежтен Азов далайда Мариупольга чедир чедиишкинниг болган. Ада-чурт флодунуң маадырлыг оруктары-биле амгы аныяк совет далайжыларның аян-чоруун ийиги рангының халажылгада капитаны Иван Просвирлин баштап чораан.

Петр флодунуң баштайгы шериг корабльдериниң оруу-биле аян-чорукту кылырын аныяк далайжылар шагда-ла күзеп, планнап турган. Хемге болгаш далайга эжиндиришкинниң үезинде аныяк аян-чорукчулар дуржулгалыг дагдыныкчыларының баштайгазы-биле корабльди боттары башкарып, төөгүлүг оруктарның бижимелдерин кылганнар.

(СЭТА).

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

Дүүн —

САРААТТА — 250 ТОННА

Чөөн-Хемчик районнуң «Большевик» совхозу бо чылын 2100 тонна сиген белеткээр хүлээлгелиг.

Дүүнге чедир 250 ажыг тонна сиген сарааттаттынган. Ийи бригада аразында социалистиг чарыштыг. Амдыызында Виктор Күжүгетиң удуртканы дугаары ийи бригада мурнап чоруп турар.

Ынчалза-даа Борбак-оол Хевагаштың бригадазы 800 тонна сиген белеткээр хүлээлгезин күүседип алыр дээш база бедик эвес ажылдап турар. Бригадада ниити-биле 18 кижи хаара туттунган. Бригадада [illegible] МТЗ-80 маркалыг 4 трактор, сиген кезер ийи машина, 1 пресс-подборщик, 4 [illegible] [illegible] чок ажылдап турар.

Механизаторлар Николай, Борис Куулардар, Александр, Олег Доңгактар сөөлгү беш хонуктуң түңнели-биле социалистиг чарыштың мурнуку одуруунда чоруп турарлар.

АРЕНДАЛЫГ 3 ЗВЕНО

Сүт-Хөл районнуң «Октябрьның 30 чылы» совхозунда малга быжыг чем-сүрүн белеткээри-биле арендалыг 3 звенону тургускан.

Бо чылын совхоз 3020 тонна сигенни, 300 тонна силос, 500 тонна сенаж белеткээр хүлээлгелиг. Дүүнге чедир арендатор звенолар Кызыл-Хаяның сиген шөлүнде 300 хире тонна сигенни белеткээн. Звенолары Владимир Моңгуш, Мөңге Куулар, Кара-оол Ондар бистиң удуртуушкунунда [illegible] хүннерни ажыглап, сигенни дүрген белеткеп алыр талазы-биле хемчеглерни ап чоруп турар.

Сүт-Хөлдүң [illegible] агиткартиразы дыштаныр хүннерде боттарынга алган хүлээлгелерин күүседир дээш ажылдап турар. Агиткартира 67 [illegible] 8 тонна сиген белеткээр.

Бөгүн —

КОНКУРСТУ ЧАРЛААР

Күш-культураны болгаш спортту сайзырадыр талазы-биле сөөлгү үеде чер-черлерде пропаганда ажылы идепкейжип турар.

Республиканың күш-культура болгаш спорт талазы-биле ниитилелдери пропаганда ажылын чорудары-биле тускай конкурсту чарлаан. Бөгүн конкурстуң негелделерин парлааш, чугаалажып көөрү-биле Тываның Журналистер эвилелиниң баштаар черинге киирер. Конкурска солуннар редакцияларының (районнар солуннары база) телевидение болгаш радио дамчыдылга комитединиң журналистери киржир. Бирги чер алган коллективке 250 рубльди, а бирги чер алган журналиске 150 рубльди шаңналга бээр. Ниитизи-биле шаңналдарга 1500 рубльди көрген.

Ынчангаш коллектив бүрүзү спорт ажылын пропагандалаар талазы-биле идепкейлиг ажылдаар. Конкурстуң негелделерин Күш-культуржу хүнүнде парлаар.

Даарта —

ҮШКҮ СУГГАРЫЛГА

Эрзинниң «Чаа орук» совхозунуң сиген шөлдеринде үшкү суггарылганы даарта доозар.

Чөөгей болгаш Хурагаңчып черлерде бүрүн механизастаттынган ийи звено арендалга керээзи-биле ажылдап турар. Ол бүгүнү совхозтуң ол агроному Топай Алдар удуртуп турар. Сигенчилер аразында социалистиг чарыш ка[illegible].

[illegible]-Булуңнуң суггарылга шөлдериниң үшкү суггарылгазын даарта доозкаш, каш хонгаштың сигенин катап кезер. Суггарылгачылар Борис Кара-Сал, Томааштай Оюн, тракторист Даш-оол Сат шөлдү шыгжаргыш, [illegible] суггарып турар.

«Мал чеми» программа

БАЙДАЛ ДҮВҮРЕНЧИГ. КАНЧААРЫЛ?

Бо хүннерде кодээде эң-не чугула кампания — мал чеминиң белеткели. Республиканың экономиказында мал ажылының ролю канчаар-даа аажок улуг. Тодаргайлаарга, ооң үлүү 60 хуу боол турар. Шак бо хире деңзигүүрлүг адырже кичээнгей онзагай болур ужурлуг дээрзи билдингир. Ынчангаш «Мал чеми», «Белок», «Черниң дүжүткүрү» деп программаларның тыптып келгени база таварылга эвес. Чер ажылының зона системазын база шиңгээдип ал турар. Чамдык культураларны тарып өстүрериниң интенсивтиг технологиязын шиңгээдип ал турар бис. Ооң аңгыда «Үрезин» деп эртем-бүдүрүлге системазы база ажылдап турар.

Шак ындыг хемчеглер, программалар бар-даа болза, мал чеми белеткээриниң шынары, ооң хемчээли-даа бистиң республикада негелдеге көңгүс дүүшпейн турар.

Малга чем баазазын тургузарының даалгазы чыл санында-ла күүсеттинмейн келген. 1989 чылда бир малга онаажтыр план ёзугаар 13.4 чем единицазының орнунга чүгле 8.6 единицаны белеткээн. Ооң шынары база дыка куду: бир килограмм чем единицазынга онаажтыр чүгле 102 грамм хайылдырар протеинниг кылдыр белеткеп турар бис.

Частырыглар кымга-даа кичээндириг болур ужурлуг. Республиканың агроүлетпүр комплекизин эртемге үндезилеп хөгжүдер база 2005 чылга чедир республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннарының айтырыгларының талазы-биле эртем-практиктиг чөвүлел хуралдар бо чазын болуп эрткен. Анаа мал чеминиң баазазының талазы-биле база бүгү талалыг чугаалажып көрген сүмелерни хүлээп алган. Бир-тээ ындыг болганда, 1990 чылда мал чеми белеткээрин ковүдедир талазы-биле шуут-ла боттуг хемчеглерни ол үеден бээр совхозтар алган турар, ооң баштайгы түңнелдери ап-на костүп келген турар ужурлуг. Ол хиреде ам кандыгыл? Бисте мал чеми район, совхоз бүрүзүнде эки үнген деп чугаалаар барымдаавыс чок. Ынчалза-даа аргаларны ажыглавайн турар.

Республикада сиген кезиилдезин эгелээнден бээр бир ай ашкан. Бо чылын 204 муң тонна сигенни белеткээр тургаш, чүгле 18.5 муң тоннаны бөлүп сараатаан. Бир ай дургузунда ындыг. Бир эвес ындыг темпи-биле ажылдаар болза, ол даалганы каажан күүседирил?

Бо чылын хөй чылдыг сигенниң ниити шөлү 20 муң гектар ажыг. Ол дээрге малга чем баазазын тургузарынга улуг арга. Ол шөлдерниң сигенин адак-ла дизе ийи катап кезип ап болур. Ындыг сорулгаларны ажыл-агыйлар боттары мурнунга салып турган. Ол хиреде амдыгаа чедир ол шөлдүң сигенин чартык кезээнден чүгле бичии ажыр ажаап алган. Ындыг болганда, ооң ийиги дүжүттү кажан алырыл? Эң ылаңгыя Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Таңды, Каа-Хем, Кызыл районнарда бо ажыл дыка саадаан. Ук шөлдерниң сигенин чүгле чаңгыс катап кезер болганывыста, 18-19 муң тоннаны чедир албас бис. Специалистерниң санааны ындыг.

Черле ниитизи-биле бо чылын мал чеми белеткээриниң темпизи республикада аажок куду. Эрткен чылдың бо үезинде 3000 тонна витаминниг сиген далганы белеткээн турган болза, ам чүгле 700 ажыг тонна. Бүдүк-бүрү 43-ле тонна!

Бир дүвүренчиг чүүл болза, хөй чылдыг сигенниң шөлү кызырлып турар. 1986 чылда 26 муң гектар турган болза бо чылын 23-ле муң гектар. Бо чүге ындыгыл? Мал чеми артыкталып турар бе? Чок. Азы ындыг шөлдер планнаан дүжүттү бербейн турар дээш, ажыл-агыйлар кызырганы ол бе? Чок. Хөй чылдыг сигенден чаагай дүжүт алырының талазы-биле дуржулга бисте хөй. Ол талазы-биле «Бай-Таль» совхозта Наткит Ооржак, «Алдан-Маадырдан» Сергей Бызыттаа оларның звеноларының, «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң, «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының дуржулгалары бадыткан турар.

Бо чылын республикада сигенниң үнүжү ниитизи-биле багай. Ынчалза-даа Бай-Тайга, Өвүр, Тес-Хем, Бии-Хем, Улуг-Хем районнарда база чамдык ажыл-агыйларның девискээринде оът-сиген эки үнген. Ам херек кырында чүнү кылып болурул? Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң специалистериниң санап турары-биле алырга, Ак-Чыраа девискээринден 18-19 ажыл-агый барып сигеннеп болур. Ында 12 муң гектар шөл бар. Бо хүннерде ооң «Тиилелге» совхоз база Мөңгүн-Тайганың ажыл-агыйлары сигеннеп турар.

Мал чеми белеткээринге ажыглап болур аргалар бар. Ол чүл дээрге хамыктың мурнунда сигенниң хол кадыры-биле кезерин организастаар. Сигенни чүгле техника-биле кезер, бөлер бис дээр хоон эң ылаңгыя топ районнарда бар. Ол шын эвес. Чамдык малчыннар чыл санында-ла 40 — 50 тонна эки шынарлыг сигенни хол-биле белеткеп ап турарлар. Сүт-Хөлде ам безин 30 тонна чедир сараатап алган малчыннар бар.

Амгы үеде чаъс [illegible] чаап турар. Ол чорук бир талазында мал чеми белеткээринге шаптыктыг, а ийиде, ажыктыг. Чүге дизе рапсты тарып ап болур. Үрезин бар. Ол хиреде чамдык ажыл-агыйлар ону тарыырындан ойталап турар. Чүге? Ажы-биле чугаалаарга, чалгаазы ол. Ону тарааш, орай күзүн ажаап ап болур. Шак ындыг эптиг арганы чүге ажыглавайн турарыл? Ооң аңгыда база бир факт бар: Краснодар биле Ставрополь крайларының төлээлери бистиң республиканың ажыл-агыйларынга санал киирген: олар боттарының күжү-биле 30 муң тонна сенажны бөлгеш, пресстээш, Абаканга чедир вагоннар-биле чүдүрүп чорудар, а ооң бир тонназының өртээ — 80 рубль дээн. А бистиң совхоттарывыс шак ындыг саналды хүлээп албаан. Канчаашкынга таварышкан ажыл-агыйларның удуртукчулары кайызын. Түңү белеткеп ап болурун баш бурунгаар-ла дүгүржүр, сүмележир, сураглаар ужурлуг. «Тиилелге» совхоз (директору Т. Ли) — Ак-Чырааже бир звенону чоруткан. А «Шамбалыг» биле «Х Улуг хурал» совхозтар мынчага чедир ону дүгүрүшпээн.

Республиканың удуртукчулары Красноярск крайның Шушенск, Ермаковск районнарының ажыл-агыйларындан 10 муң тонна саванны садып алыр кылдыр дүгүрүшкен.

Мал чеми белеткээриниң бир ажыктыг аргазы — ону болбаазырадыры болур. Ол дээрге камналга болгаш шынар-дыр. Бисте бо талазы-биле эки чүүлдер — дуржулга база бар. Бии-Хемде «Хадың» совхозта мал чеми белеткээр цехти кылганы черле таарымчалыг. Ынчангаш бо чылдың август 3-те ооң баазазынга республиканың чеди районунуң совхозтар директорларының, АҮК даргаларының база чамдык кол специалистериниң, райкүүском даргаларының семинар-чөвүлел хуралы болуп эрткен. Анаа олар мал чеми белеткээр цехтиң турузуун көрүп, ол талазы-биле тайылбырны дыңнааннар. Ук цехтиң ачызы-биле «Хадың» совхоз эрткен кончуг берге кыжын инектерниң, молдургаларының тынын алган. Малдың өлүп хораар чоруу улуг болган, ынчалза-даа мал чемин болбаазырадып, чымчадып, холуп берип турган болгаш харын шупту тузун оскунмаан. Ооң башка айыыл улуг-ла турган. Бии-хемчилер черле мал чемин болбаазырадып бээр талазы-биле өскелерге үлегерлиг. «Кызыл тараачын» совхозта цехти канчаар кылганыл, ооң ажылы кандыгыл дээр талазы-биле каш чыл мурнунда база-ла республика семинары болган. Ынчалза-даа семинарларга көрген-билген чүүлдеривисти ажыглап, шиңгээдип ап турарывыс дыка четпес.

Семинарның киржикчилери бо удаада көрген, билген чүүлдерин барып ажыглаар, шак ындыг бөдүүн болгаш ажыктыг цехтерни кылдырар боорлар. Бо чылын мал чеми эвээш болганда, бөдүүн чемнерин ылап-ла чымчадып бээр сорулганы салган. Ол талазы-биле ажыл-агыйларга дуза кылдыр районнарда септелге-техниктиг бүдүрүлгелер 20 ындыг цехтерни кылып, эптеп бээр.

Ол-бо совхозтар мал чеми белеткээринче кижилерни, техниканы бүрүн ажыглавас дээрзиниң дугайында медээлер чер-черлерден кээп турар. Сиген кезер бир машинага хүнде 1.8 гектар чер онаажып турар. Бо дээрге дыка эвээш.

Мал чеминиң белеткелинче бүгү күштү салыр. Ындыг аргалар бисте бар. Бо чугула ажылга хонуктар эртип тур. Улустуң ырызында чугаалап турары ышкаш, көк түг чай доктаамал турар эвес, эрте бээр. Кыш келир. А эрткен кыш биске дыка-ла берге болган.

Кодээде бо хүнде эң-не чугула, эң-не кол ажыл — мал чеминиң белеткели. Ажыл-агыйлар боттарында байдалды ханызы-биле сайгарып көөр, кайызын, чеже кижи сигеннээрил тодарадыр, организастаар. Мал чемин болбаазырадыр талазы-биле бүгү күштү салыр херек.

ИДЕОЛОГИЯ АЖЫЛЫ: ЧААРТЫЛГА ХЕРЕК

Удуртулганың командылап, чагырар турган системазы бистиң амыдыралывыстың бүгү-ле адырларынга шыңгыы салдарлыг болуп, хөй уржуктарны арттырган деп бодал-биле чөпшээрешпейн барып болбас. Кызыгаар чок эрге-чагырганы бодунга мөөннээн турган партия органнарынга ук системада дыка багай салдарлыг уржуктарны тавараштырган. Партия органнарының айтышкыннарын, шиитпирлерин күүседири, чагырыглары — коммунист кижиниң шынчызының болгаш ак сеткилдииниң демдээ кылдыр санап келген. Шиитпирлеттинмээн айтырыгларга харыыны кижилер мурнуку хевээр партия органнарындан амга чедир манап турары таварылга эвес.

Чоннуң аңгы-аңгы бөлүктериниң амыдырал деңнелиниң дески эвес чоруу кайда-даа хөй болдур, кижилерниң шыжыгбышкыны болгаш таарзынмас чоруу ында хөйү-биле илерээп турарын амыдырал бадыткап көргүскен. Таарзынмас чоруктуң канчаар база кандыг хевирлиг илерээри кижилерниң амыдыралчы дуржулгазының, билииниң болгаш культуразының деңнелинден кол-дуунда хамаарыжыр. Ниитилелди эргелеп башкарар талазы-биле дуржулгазы эвээш кижилер долгандыр болуушкуннарны, дыңнаан, көрген чүүлдерин хоолгалаарынче сундугар. Хөй кижилерниң негелделери аңаа чугула болгаш бөдүүн: «Хлеб болгаш чурттаар бажың, угаан-бодал сонуургалының көөр болгаш дыңнаар солун чүүлдери, аъш-чемниң, үлетпүрнуң бараанныры» дээш оон-даа өске. Чоннуң, нацияның культура деңнели бедик болза, оон культура талазы-биле негелделери база бедик болур.

Бистиң республиканың, оон найысылалының ажылчы чону, аныяктары политиктиг амыдыралче улам-на идепкейлиг сундугуп турар. Демократтыг чорудулгаларның салдары-биле ниитилел амыдыралының политика-биле холбашкан, идепкейлиг үе-чадазы эгелээнин бо чылдың июнь-июльда Кызыл хоорайга болгулаан хуралдар, митингилер бадыткап көргүскен. Демократтыг ол чорудулгалар — чайлаш чок болуушкун-дур. Бистиң амыдыралывыстың демократтыг хөгжүлдези-биле чергелештир амыдыралда херек кырында бар таарымча чок болуушкуннарны демдеглевейн барып болбас. Кем-херек үүлгедиишкиннери хоорайның күш-ажылчы коллективтериниң шыңгыы дүвүреди турар. Ол сеткил дүвүрээшкини ылаңгыя сөөлгү үеде автотранспорт бүдүрүлгелериниң, «Тыва суг-мелиорация» системазының, Тываның электри четкилериниң күш-ажылчы коллективтеринде улам күштелген.

Кем-херек үүлгедиишкиннери нептереп, хоорайның тус-тус чурттакчыларының амы-тынынга кыжанышкынның болу берген үеде бо чылын чоннуң сеткил дүвүрээшкини болгаш килеңнээшкини чаа шынарже шилчээн. Кем-херек үүлгедир дээрин кижилерниң ондактыг хөделиишкиннеринден болгаш халдаашкыннарындан камгалаарын, кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур эң-не шиитпирлиг хемчеглерни алырын ажылдар чок партия болгаш совет органнардан шыңгыы негеп турар апарган. Ол черле чөптүг негелде.

Бистиң бүгү-ле айтырыглавывысты көзүлдүрбейн, ажыттаар, бүрүн бир эп-сеткилди чарлаар система бисте дыка күштүг турган, ынчаарга ажык-чарлыг чорукту ам чедип албышаан, бот-боттарывысты хүндүлежирин уттуп, санал-оналывысты кичээнгейлиг дыңнажыр хөөн чок апарганывыс хомуданчыг-дыр. Ынчангаш партия органнарының идеология ажылын доп-дораан өскертир дугайында шыңгыы негелде хуралдарга дыңналып турары биске билдингир болгаш черле таварылга эвес деп бодаар мен. Бистер — бодувустуң системавыстың кижилери-дир бис, ынчаарга ол системадан ойталавышаан, боттарывыс база чаартынар болзувусса, чүүлдүг болур ийик.

Чазакка болгаш иштики херектер органнарынга хамаарыштыр хуралдарга кижилерниң чамдык негелделери дүрүм ёзугаар чөптүг деп бодаар мен, чүге дизе чоннуң айыыл чок чоруун чогум-на олар хандырар хүлээлгелиг болгай. Партияның адрезинге буруудадышкыннар — хөөредиишкинниң чалгыы-биле кылдынып турар деп бодаар мен. Ажылчы чону, ылаңгыя аныяктарны кижизидер талазы-биле ажылда четпестер дээш буруунуң партия органнары боттарындан чайлатпайн, а хүлээп ап турар. Бистиң кижизидилге ажылывыстың түңнелиниң деңнии чавызын сагыш-сеткилдиң ханы хомудаашкыны-биле демдеглеп турар бис.

Идеология ажылы — ол дээрге хамыктың мурнунда идеяларны кижилерниң медерелинге угаадыры, чаа бодаашкынны бадыткаары-дыр. Ам ону канчаар кылырыл? Хөй чылдар дургузунда идеология ажылының ажыглаттынып келген хевирлери ёзу барымдаалаар, массалардан хоорулчак, амыдыралдан ырак чоруктуң уржуунда чавыс түңнелдиг болу берген. Идеология ажылының чүгле чаңгыс участогун безин ап көрээли — кеску агитацияны. Кызылдың кудумчуларында лозуннарның кол нуруузу үениң негелделеринге дүүшпейн турарын, оларның чамдыктарын чаржынчыг кылдыр бижээнин хоорай чурттакчылары СЭКП хоорkomунга ажыы-биле медеглеп, шыңгыы шүгүмчүлеп турар. Ындыг шүгүмчүлелге хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул? Он чыл бурунгаар херимге аскан лозуннар бар турган: ниити сестерлиг, четпестерни чажырарынче угланган ындыг лозуннар амыдыралдан көңгүс хоорулчак болганы бүгүдеге илдең. Үрелген херимнерни, бажыннар ханаларын дуглаан болгаш каасталга хевирлиг ындыг лозуннар хоорайда ам-даа хөй.

Кеску агитацияның үнелии, хандыдынчы, мобилизанчы күжү — үениң негелделеринге, сорулгаларынга, амыдыралдың идии үндүрген айтырыгларын шиитпирлээринге чагырткаиы болур. Кеску агитацияның деңнелин болгаш дээштиин бедидер тележе, бүдүрүлге бүрүзүнге оон кол угланыышкыннарын, сорулгаларын тодаргайлаары чугула. Кеску агитацияның лозуң, плакат бүрүзү кижилерни шыжыктырар эвес, а хандыкшыдар, оларның амыдыралынга, ажыл-херээнге дузалаар сорулгалыг.

Идеология ажылы — кижилерниң угаан-медерелинге салдар чедирер сорулгалыг. Ажылдап, өөренип турар хамаатылар бистен амыдыралывыстың хөй үезин ажылга эрттирер болгай бис. Бистиң ажылывыстың шынары, күш-ажылды организастаарының шынары — бүдүрүлгеге бистиң медерелививисти тодаргайлаар кол факторлар-дыр. Бо айтырыгже, тодаргайлаарга, ол факторларже кичээнгейни кайы хире угландырып турар бис? Ынчаарга ук факторларже коммунистер бистер чогуур кичээнгейни угландырар ужурлуг бис.

Кым-бир кижини шүгүмчүлээри, буруудадыры — черле чиик-ле болгай. Ынчалзажок чүгле шүгүмчүлээри, кым-бир кижини буруудадыры — идеологтуг, кижизидилге ажылының алыс утказынга дүүшпес деп бодаар мен. Бүдүрүлге ажыл-чорудулгазының чаа хевирлеринче шилчииринин чорудулгазын хөгжүдеринге, дүргедеринге коммунистер бистер бүгү тала-биле идигни бээр сорулгалыг бис. Экономиктиг чаа амыдыралды кижилерниң хандыр билип алырынга дузалаары партия өөредилгезинде чаа эргиледениң алыс утказы болур. Ол дээрге хоорайның идеологтуг активиниң, СЭКП хоорkomунуң идеология кижизидилгезиниң эң чугула сорулгазы-дыр.

Аңгы-аңгы дылдыг, национал республикада чурттап турар болганывыста, кандыг-даа чөрүлдээ, маргылдаа национал утка-шынарлыг болу бериш магат чок болгай. Ынчангаш идеология ажылынга бо факторну барымдаалап көөрү чугула. Кандыг-бир чөрүлдээге хамаарыштыр буруулуг кижини тывары ук чөрүлдээни тывылдырган чылдагааны илередиринден белен болур ийик. Оон ыңай «улуг орус акывыс», «биче тыва дуңмавыс» деп бодалды хөй чылдар дургузунда биске сиңниктирип келгенин база уттуп болбас ужурлуг бис. Ынчаарга демократияның, ажык-чарлыг чоруктуң байдалдарында демги ниити алышкыларның кайызы-даа деңэргелиг болгаш чаңгыс черниң, чаңгыс аай өг-бүлениң оолдары болганда, чамдыкта чөрүлдээлер база тыптып келгилээр-дир. А чаа бодаашкынның, бот-боттарын билчириниң, хүндүлежириниң, боттуг кижизидилге ажылының байдалдарында ол дээрге коргунчуг эвес болуушкун-дур.

Амыдыралда таарымча чок болуушкуннарны болгаш байдалды чайладыр, эки талазынче угландырар тележе, чүнү кылза чогуурул? Ол айтырыгны шиитпирлээриниң бир аргазы — удуртукчу звенону аныяк, чүткүлдүг болгаш кижилер-биле ажылдаар күзелдиг чаа кадрлар-биле чаартыры болур. Кадрлар корпузун аныякшылдары — чайлаш чок чорудулга, ынчалзажок аарышкылыг, чөрүлдээлиг чорудулга дээрзин СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң Программылыг медеглелинде айыткан.

Ажылдаар черлерниң чогу-биле холбаштыр аныяк кижилерниң сеткил ханмааны оларны өске угланыышкынче чамдыкта кирип турары хомуданчыг. Кажан кижи бодунуң мергежилин бедидериниң орнунга чаа тускай эртемни катап шиңгээдип ап эгелээри черле күзенчиг эвес. Аңаа шаг-үе эртер апаар. Аныяк кадрларга дузалаары — партия хоорkomунуң чугула сорулгаларының бирээзи. А кадр политиказынга — кадрлар корпузун аныяк болдурар.

Советтер-биле партия органнарының харылзаалары база өскерлип, чаартынып турар. Бистиң улус депутаттарының хоорай Советтериниң байдалдарда тургустунуп, ажылдап эгелеп турарын көрүп турар-дыр бис. Хоорай Советтериниң быжыглаарынга, оон чаагай үре-түңнелдиг ажылдаарынга дузалаары — идеология ажылының эң чугула сорулгаларының бирээзи.

Идеология ажылының алыс утказын эде бодап көөрү, чаа, улам дээштиг оон хевирлерин, аргаларын дилеп тывары — амгы хоорkomнуң хүн бүрүде чымыжы болу берген. Эргижирээн болгаш ажыы чок аргалардан чайлап, чаа аргаларны тып, шенеп, амыдыралга шыгдап турар. Ынчаарга коммунистерниң сорулгазы тодаргай, ол дугайында партияның хоорай конференциязынга чигези-биле чугаалаан: кым-бир кижи бисе ажылды кылып бээрин манаан херээ чок, кым-бир кижиниң айтышкынын кордаан херээ чок. А бөгүн — бүгү-ле чүүлдерни боттарывыс кылыр, шиитпирлээр ужурлуг бис. СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң Программылыг медеглели бистерни деткип, бистерге дузалап турар. Партияга демократчыдыыганы улам ыңай мазбартырын ында айыткан. СЭКП-ниң политиказын ажылдап кылырынга база амыдыралга боттандырарынга партияның бүгү кежигүннери киржир аргелиг болгаш хүлээлгелиг. Идеология ажылының амгы үе-чадада кол утказы ол-дур. Ниитилелге СЭКП-ниң олудун, вазээр туружун улам-на билдингир кылдыр тодаргайлаар, партия болгаш Совет эрге-чагырга, СЭКП хоорkomу болгаш партия эге организациялары, коммунистер болгаш күш-ажылчы коллективтер — ажылдаарының тодаргай угланыышкыннары ол-дур.

«Хоорком чүнү көрүп турганыл» деп эрги чугаа хоорайда ам-даа чоруп турар. Хоорай чурттакчыларының хөй чылдар дургузунда чаңчыгып калганы ёзугаар партия хоорkomу бүгү-ле чүүлдерни көөр, билир, бүгүдениң кымчызы болур ужурлуг бе, ынчаш? Эргижирээн ол чаңчылдан адырлыр үе ам келген. Ажылагый айтырыгларын, азы Советтерниң хүлээлгелерин хоорком чүге холгаарлап турарыл деп килеңнээшкинниг сөстер база дыңналып турар. А хоорком дээрге ам хоорайның коммунистеринче көрүп, амыдыралдың айтырыгларын оларның-биле демнежип алгаш, шиитпирлеп, коммунистерни камгалап, СЭКП-ниң кежигүннери боттарының коллективтеринге авторитеттиг, мурнакчы болурун чедип алырынче чүткүп турар.

Бо чугула ажылга бодунуң сорулгаларын чамдык коммунистер чедир билбейн турар. Хоорайның бүгү хамаатыларының сырый каттыжарының, мөөннелген айтырыгларны дем-биле шиитпирлээриниң, кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди каттышкан күжениишкиннер-биле чорударының эргежок чугулазын чамдык кижилер ам-даа чедир медерееп билбээн дээрзин демдеглээри чугула. Ынчангаш митингилерге, хуралдарга башкартынмас шуугаазыннар тыптып кээп турар.

Ажык-чарлыг чорук — эде тургустунуушкунда демократияның шимчедикчизи болу берген. Бо дугайында массаларга чедир тайылбырлаары, угаадыры — коммунист бүрүзүнүң хүндүлүг болгаш харысалгалыг хүлээлгези. Биске, коммунистерге ажылчы чоннуң калбак массаларының кол нуруузу бүзүреп, идегеп турар. Ук идегелди чүгле чидирбес эвес, харын улам-на быжыглаары — амгы үеде хоорайның бүгү коммунистериниң эң чугула сорулгазы. «Кым буруулугул, а кымныы шыныл?» деп маргыжарының орнунга чүгле сырый каттыжары амгы үеде эргежок чугула деп бодаар мен. Республиканың коммунистери, хүрээлеңивисти улам сырый каттыштыраалы!

Валентина ОСКАЛ-ООЛ.
СЭКП Кызыл хоорkomунуң секретары.

СУУРНУҢ КУДУМЧУЛАРЫНДА

Чадаананың бот-орулга-чарыгалыг орук-тудуг участогунуң начальниги Арлаамай Ооржакович Мортай-оол Сут-Хөл районнуң Карл Маркс аттыг совхозтуң директору Иван Шыванович Монгуш-биле ол совхозтуң Ийме суурунуң кудумчуларының чартык кезиин асфальтылап бээрин керээ ёзугаар дугурушкан турган. Ол орук-тудуг чериниң күчүлүг үш машиназы болгаш үш тракторну бистиң Ийме суурнуң кудумчуларынга орук довураа төп март айдала эгелээн. Ам бо хүннерге дээр ынчаар ажылдавышаан. Ында алды эр чолаачылап, трактористеп ажылдап турар. Оларның төккен довураан санаар болза муң-муң тонналар болур. Бо бригаданы Калдар-оол Ортун-оолович Ондар идепкейлиг башкарып келген. Суурнуң кудумчуларын асфальтылап кылырынга 300 муң рубль планда көрдүнген. Хемчээли 3.5 километрге деп. Кудумчуларга кижилер кылаштаар оруктарны база кылыр ужурлуг. Ында тарып каан хөй ыяштарның сына бээрин билгеш совхоз дирекциязы база бир кудумчуну асфальтыладып алырын көрген.

Калдар-оол Ортун-оолович-биле ужуражып чугаалажырымга, мынча диди:

— Бистиң орук-тудуг участогунуң чолаачылары Василий Седип, Алдын-оол Ооржак, Калдар-оол Ондар база трактористер Алексей Монгуш, Бинер Кара-Сал, Орлан Кара-Сал шуптузу хүнде планын 100—120 хуу чедирип, бир демниг эки ажылдап турарлар. Ажылдаар шагы эртенгиниң 5 шактан эгелээш, кежээкиниң 10 шакка чедир. Техника үрели бээрге, демнежир, ажылды кылырда буу-хаа чүве болдурбайн, шупту ыяк чугаалажып алгаш, чаңгыс бодал-биле кылып турар бис.

Комсомольская болгаш Ленин кудумчуларында тулаа бар болганындан кылыр ажылдар өскезинден хөй болган. Кудумчулар малгаш чок кылдыр катыылай бээрге, катап сай төгерин негеттинип турар. Бо кудумчуларны асфальтылаарын келир чылга чедир кылыр бис. Ам бистиң бо ажылывыс соонда асфальтылаар өске бригада келир. Оон бригадир-мастери Василий Дыванович Ооржак. Бисте довурак төгер 500 метр чер арткан. Ажылывыста бергедээшкиннер чок деп болбас. Ийме суурга ажылдап турувуста столовая орта ажылдавас боорга бригада кежигүннери чемненип алыр черге бергедей бээр чорду. Садыында орта чемнер чок, хлеб аймаа үзүктелиишкинниг келир чер-дир. Автогрейдер довуранты дескилеп үзеринге септелге кылдынгаш арай озалдап турар чүве. Кудумчу асфальтызын эки кылырда кол чүве аңаа херек битум болгай. Ону мында кылбайн турар болгаш биске Абакан, Кызыл хоорайлардан ойлеп бээр. Ол бисти саададып турар.

Орук-тудуг участогунуң даргалары, бис ырак черге ажылдай бээривиске бистиң амыдырал, чурттаалгавыска эвээш кичээнгей салып, кылган ажылдарывысты ында-хаая хынап, чүгле бистиң аксывыс-биле наряд тургузуп турары ажылывыстың шынарын кудуладывыдып болур.

Алдын-оол ОНДАР.

ЧОННУҢ ҮНЕЛЕЛИ КАНДЫГЫЛ?

ТАТАР АССР. Набережные Челныда № 56 микрорайонунуң чурттакчыларынга бо [illegible] тутчуушкунун телевидение РСФСР-ниң 1990 чылда Күрүне шаңназынга киирген. [illegible] турар заводка дөрт чоогу. [illegible] системазында турары, чаагай кижилерниң чоруурунга [illegible] деп санаан. Ынчалзажок районну, оон телевидениеи шаңналга киирер дугайында санаалды деткиир турар. Күрүне шаңналынга ону киирер дугайында айтырыгны хоорай Советинге болгаш оон [illegible] чугаалажып көрбээн. Ол хире бедик шаңналга районну киирер дугайында айтырыгны ам тургузары [illegible] деп, хоорай Советиниң даргазы Ю. И. Петрушин санаан турар.

ЧУРУКТА: чаа микрорайоннуң даш-бетон «шыргайы».

М. МЕДВЕДЕВТИҢ фотозу.

ЧУРТТА ЧАА ХӨЙ-НИИТИ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫ

Хөй-ниитиниң өске организациялары-биле СЭКП-ниң харылзааларының дугайында резолюцияны СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң хүлээп алган документилери-биле чергелештир ажылдап кылыры база хүлээп алыры көрдүнген турган. Ук резолюцияның төлевилелин ажылдап кылыр тускай комиссия ындыг резолюцияны хүлээп албас деп түңнелди кылган, а делегаттар оон-биле чөпшээрешкен. Чүге дээрге съездиниң документилеринде, оларның аразында «Гуманныг демократтыг социализмче» деп Программылыг медеглелде, СЭКП-ниң хөй-ниити организациялары-биле харылзааларының дугайында кичээнгейни четчир кылдыр угландырган. Программылыг медеглелдиң «Партия болгаш хөй-ниити организациялары» деп бөлүүнде мынчаар айыткан: «Социалистиг угланыышкынның шимчээшкиннери-биле кады ажылдажырынче, оларның-биле чугаалажышкыннарны кылырынче база деңэргелиг эвилелдежиринче СЭКП чүткүп турар».

Бо айтырыг улам-на чугула ужур-дузалыг болуп турар. Маңаа хамаарыштыр Компартия элээн хожудаан: бистиң чуртувуста янзы-бүрү организациялар, каттыжышкыннар, фронтулар, эвилелдер, фондулар моон мурнунда-ла херек кырында ажылдап эгелээн. Чижээ, чүгле РСФСР-ле дөртен каттыжышкыннар боттарын партия деп адап турар. Закавказьениң болгаш Прибалтиканың республикаларында янзы-бүрү угланыышкынныг сезен каттыжышкыннар бар. ССРЭ-ниң Дээди Совети бо бүгүнү барымдаалап көргени. «Хөй-ниитиниң каттыжышкыннарының дугайында» Хоойлу төлевилелин ажылдап кылган болгаш бодунуң үшкү сессиязынга киирген. Ол документиниң ам бүгү чоннуң чугаалажып көөрүнге сумелээн.

Чаа хоойлунуң күштүг болуру манавайн, хөй-ниитиниң каттыжышкыннарын тургузары ам-даа үргүлчүлеп турар. Оларның аразында чүгле политиктиг эвес, харын национал, культура, наука-хар, социал, буянныг чорук талазы-биле организациялар, каттыжышкыннар бар.

Оларның чамдыктарын ам ап көрээли. Экономикада ханы чаартылгалар, реформалар-биле холбаштыр тургустунган каттыжышкыннарның аразында — дем каттыштырган бүдүрүлгелерниң Москва ассоциациязы. Оон президентизи профессор В. Тихомировтуң бодалын ёзугаар алырга, дем каттыштырган бүдүрүлгелер рынок экономиказының шимчедикчизи болбушаан, амгы үеде бөдүүн эвес байдалдарда ажылдап турар. Бүдүрүлгелерниң ол хевириниң хөгжүдериниң эргежок чугулазының дугайында хөй ведомстволар медеглелди кылып турза-даа, а херек кырында ындыг бүдүрүлгелерни тургузарынга, хөгжүдеринге моондактап турар. Төп министерстволарның болгаш ведомстволарның туразында аажылаашкыннарындан болгаш албадаашкыннарындан бүдүрүлгелерни, бирги ээлчегде, дем каттыштырган бүдүрүлгелерни, камгалаар сорулга-биле ассоциация тургустунган.

А оортан өске сорулгалыг каттыжышкыннар база тургустунган болгаш ажылдап турар. Ында эртемденнер, башкылар, ном үндүрүкчүлери, массалыг информация чепсектериниң ажылдакчылары каттышкан. Ук ассоциацияны «Чтение» («Номчулга») деп адаан. Ону ССРЭ-ниң Улус өөредилге талазы-биле күрүне комитеди, «Книга» («Ном») деп Бүгү-эвилел ниитилели тургускан. Чаагай сорулганы ассоциация бодунуң мурнунга салган: хамыктың мурнунда чоннуң номчулга культуразын бедидер, библиотека херээн сайзырадыр талазы-биле ниити националдың калбак программаларын ажылдап кылгаш, боттандырар.

Амгы үеде эң-не «аарыглыг» айтырыгларның бирээзи — бисти долгандыр турар бойдус чүүлдериниң үрелип, хирленип, бокталып турары-дыр. Ынчангаш бойдусту камгалаар талазы-биле ниитилелдер, программалар, төптер тургустунуп турар. Чижээ, экологтуг бойдус шинчилелдериниң ведомстволар аразында төвү Курск хоорайда тургустунган. Оон кол сорулгазы — агаар-бойдусту, хемнерни, шөлдерин, ээзимнерни камгалаары, бойдусту хайыра чокка үрегдээр чоруктарга удур шиитпирлиг демиселди чорудары.

Национал-культура талазы-биле каттыжышкыннар чер-черде үндезин эвес чоннуң ортузунда сөөлгү үеде идепкейлиг тургустунуп турар. Чижээ, татарларның чырыдыкчы ниитилели Уральск хоорайда тургустунган болгаш ажылдап эгелээн. Орус, еврей улустарының культура-чырыдышкын төптери ында база тургустунган. Гректерниң Бүгү-эвилел ниитилелиниң Москва салбыры бүрүткеттинген. Хөй-ниитиниң ындыг организацияларының тургустунганы, бүрүткеттингени — национал харылзаалар талазы-биле чуртта чаартылгаларның ёзузунга дүгжүп турар. Ол ниитилелдерниң сарыылдыг ажыл-чорудулгазы Сталинниң дерзии үүлгедиглериниң чылдарында болдунган частырыгларны чайладырынга дузалаар. Чуртта бүгү кижилерни, оларның националындан хамаарылга чокка, бир эп-сеткилдиг, найыралдыг сырый каттыжары амгы үеде Совет күрүнеге эргежок чугула. Алдарлыг херээжен тракторист Паша Ангелина — грек националдыг кижи турганы ук ниитилелди тургузуп турган өйде ам чаа билдинген.

Марий улустуң «Марий ушем» деп демократтыг шимчээшкини бодунуң мурнунга чаагай сорулганы база салгаш, херек кырында ажылдап турарын демдеглээр херек. Волга девискээринде кожалары-биле болгаш Совет федерацияның бүгү республикалары-биле Марий республиканың интернационалчы харылзааларын калбартырынга база быжыглаарынга идиг бээрин «Марий ушем» шимчээшкин бодунуң мурнунга салган.

Профессиялар аайы-биле каттыжышкыннар база бар. Чижээ, аграржыларның, юристерниң, эмчилерниң каттыжышкыннары тургустунган. Харын гидтерниң (оруң айтыкчызы үдекчилериниң) ассоциациязы безин тургустунган. Ук ассоциацияның кол сорулгазы — гидтерниң экономиктиг болгаш юридиктиг эргелерин камгалаары, кадрлар белеткээринге дузалажыры, таварылга болуп көстүп келген болгаш хоозун хөөреп чоруур, ынчалзажок амыдыралды, оон нарын чүүлдерин хандыр билбээн кижилерниң ниитилелге хөделиишкиннеринден хамаатыларны чайладыры болур.

Бистиң хоорайларывысты эң-не чараш болгаш амыдыралга таарымчалыг болдурарын күзээн архитекторларның, тудугжуларның болгаш өске-даа специалистерниң күжениишкиннериниң түңнелинде урбанистерниң (хоорайларның эрге-ажыын камгалаар күзелдиг кижилерниң) ниитилели тургустунган. Дириг амытаннарны камгалаар Бүгү-эвилел ниитилели чоокта чаа ажылдап эгелээн. «Өг-бүле болгаш кадыкшыл» ассоциация В. И. Ленин аттыг уруглар фондузунуң чанында ажылдап эгелээн. Оон кол сорулгазы — өг-бүле эрге-ажыктарын күрүне деңнелинге камгалаары болгаш чоннуң кадыкшылын экижидеринге практиктиг дузаны көргүзери.

Эң-не аныяк ассоциация — «Эртемин — Россияның келир үезинге». Ындыг эртем төвүн Россия парламентиниң чанынга тургузар дугайында шиитпирни РСФСР-ниң улус депутаттары хүлээп алган. Россия Федерациязының экономиктиг, социал болгаш национал хөгжүлдезиниң эртемге болгаш практикага үндезилеттинген программазын ажылдап кылырынга ассоциация дузалаар хүлээлгелиг.

Хостуг организацияларның тургустунарының хөй айтырыгларын шын шиитпирлээриниң аргаларын «Хөй-ниитиниң каттыжышкыннарының дугайында» Хоойлу төлевилелинде айыткан. Ук айтырыгларга хамаарыштыр харыылары, бодалдары хамааты бүрүзү ол документини бүгү чоннуң чугаалажып көрүп турган үезинде илергейлеп, саналдарын киирип болур.

Л. ЕРМАКОВА,
СЭТА-ның тайылбырлакчызы.

НАЦИОНАЛЫН ЫЛГАЙ КӨРГЕНИ ДЭЭШ

Редакцияга нациялар аразында чөрүлдээлерге, өжээннежилгеге, ол бүгүнү күткүдүп, «хамыкты хайындырып, хартыганы ужудуп» турар кижилер дугайында база ол ышкаш хуу хомудалдарын илереткен чагаалар кээп турар. «Хамаатыларның национал деңэргелиг чоруунга кыжанып, язы-сөөк ылгаар бужар чүүлдерге удур совет хоойлуда чүү-даа чок болганы ол чоор бе? Бар болза ол дугайын тайылбырлап берип көрүңерем» деп дилегни номчукчулар киирип турар. Мындыг хевирлиг чугаа Тыва АССР-ниң чоокта эрткен ээлчег чок сессиязынга база болган. Шак бо айтырыгны тайылбырлап бээрин Тыва АССР-ниң юстиция министри Ю. Т. Стал-оолдан бистиң корреспондентивис дилээн.

— Сөөлгү үеде националдар аразында хамаарылгага, харын-даа эң-не чидиг айтырыгларның бирээзи апарган «ССРЭ-ниң улустарының буурлабас найыралы деңнерелин» деп чоокта чээ-ле Май чыңгаалдарынга [illegible] бөгүн көрүп тур бис. Чижээ, черле черлерде нациялар аразында аагылажышкыннарның [illegible] түңнелинде нем-буруу чок кижилер өлбеди дир, ам-даа [illegible] турар. Шак бо бүгүнү өөренип көргеш, 1990 чылдың апрель 2-де ССРЭ-ниң Дээди Совети «Хамаатыларның национал деңэргелиг чоруунга кыжаныр база ССРЭ девискээриниң чаңгыс аттыын үрээн дээш харысалганы күштелдирериниң дугайында» Хоойлуну хүлээп алган. Ук Хоойлу хамаатыларның хосталгаларының болгаш эргелериниң камгалалын күштелдирер. Янзы-бүрү националистиг каттыжышкыннарның хамаатыларның национал хамаарылгазын, дылын, шажын-чүдүлгезин ылгай көөрүнче, кызып-кызырынче угланган ажыл-чорудулгазын шиитпир-биле үзе шавар, нациялар аразында чөрүлдээлерни, өжээннежилгелерни, дүрбүжүлгелерни, ССРЭ Конституциязында быжыглаттынган ССР Эвилелиниң девискээриниң чаңгыс аттыын күш-биле үрээр дээн семээшкиннерге удур ойтур шавыышкынны бээр сорулгалыг.

— **«Азия чүгле азияттарга», «Россия чүгле орустарга» дээн чижектиг кажар шагдагыштың хуурмак лозуннары бо хүннерде база катап оон-моон бажын кодуруп келген болгай. Шак мындыг күткүдүкчү күштерге хамаарыштыр кандыг хемчеглер ук Хоойлуда көрдүнгенил, Юрий Түлүшевич?**

— Национал болгаш язы-сөөк өжээннежилгени, өскележилгени кыпсырынче, хирлээдиринче, национал, язы-сөөк, шажын-чүдүлге үндезининге даянып алгаш күчүлелди ажылдаарынче угланган база ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның, областарның, округтарның девискээрлериниң чаңгыс аттыын үрээр сорулгалыг хамаатыларның кандыг-даа каттыжышкыннарының, а оон иштинде политиктиг партияларның, хөй-ниити организацияларының, массалыг шимчээшкиннерниң ажыл-чорудулгазын хоойлуга удур деп санаар болгаш хоруур. Ол бүгү ук ССРЭ Хоойлузунуң 1 чүүлүнде айыттынган. Ындыг шиитпирни кандыг органнар болгаш албан-дужаалдыг кижилер үндүрүп болурун база-ла ында демдеглеп бижээн.

— **Ажыл-чорудулгазы хоойлуга удур болгаш хоруглуг деп санаттырган каттыжышкыннарның өнчү-хөреңгизин канчаарыл?**

— Ол күрүнениң долу эргезинче кирер.

— **Ындыг-дыр. Бо Хоойлунуң күштүг болганындан бээр 3 ай эртип турар. Ынчалза-даа Хоойлуну билбезин ол ийикпе азы өжегээр кылып турары ол чүве, ында-мында болганчок-ла оон 1 чүүлүн хажыдып бээр таварылгалар бар болгай. Ындыг кижилерни кандыг кеземче манап турарыл?**

— 1 чүүлдү хажытканы дээш дараазында харысалгага көрдүнген — ол болза административтиг хемчег кылдыр 10 муң рубльге чедир торгаары азы 15 хонукка чедир хоругдаары, оон ангыда РСФСР-ниң КК-зиниң 74-кү чүүлүнге үндезилеп, кеземче херээн база оттуруп болур. Ук чүүл национал азы язы-сөөк өжээннежилгеже, өскележилгеже, хамаатыларның ат-алдарын дорамчылаарынче, оларның язы-сөөк азы национал хамаарылгазын ылгай көөрүнче, эргелерин кызып-кызырынче угланган оон-биле кылган хөделиишкинни кылдыр тайылбырлаттынар. Шак мындыг байдалда буруулуг кижилерни 3 чылга чедир хосталгазын казып шиидер ийикпе азы 2 муң рубль чедир торгаары көрдүнген. А бир эвес ол бүгү күчүлел, мегелээшкин азы кыжанышкын-биле холбашканда, буруулуг кижиниң хосталгазын 5 чылга чедир казып шиидер ийикпе азы 5 муң рубль чедир торгаар. Кижилерниң өлүмүнге азы аар уржуктуг хай-халапка чедирген хөделиишкиннер дээш (1 чүүлдүң 1.2 кезээ) буруулуг кижилер 10 чылга чедир хосталгазын казыдып шииттирип болур.

Ук хоойлу чүүлүнүң хажыдыышкынының дугайында протоколду иштики херектер органнарының ажылдакчылары азы улус депутаттарының Советтеринден төлээлеттирип чоруткан албан-дужаалдыг кижилер тургузар.

А 1 чүүлдүң 1 кезээнге хамаарышкан хажыдыышкыннар дугайында херектерни улус судьялары боттары чааскаан көөр эргелиглер.

— **Сөөлгү үеде тыва аныяктарның ортузунда Тываның ССРЭ-ге каттышканы чазыг, ону чоннуң санал-оналын өөренип көрбейн, каш борбак бөлүк кижи шиитпирлеп каавыткан. Ындыг төлээде Тываның ССРЭ-ден аңгыланырын чедип алыр херек» дээн утказыг чугаа чоруп турар. Аныяктарның чыылган черлеринге ындыг кыйгыны бола дыңнап болур. Ук хоойлуга даянып алгаш, бо талазы-биле чүнү чугаалап болур силер, Юрий Түлүшевич?**

— Хоойлуда хөйнүң мурнунга Совет күрүнениң болгаш ниитилел тургузуун күш-биле дүжүр октаар азы ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның, автономнуг областарның, округтарның девискээрин күш-биле үрээр дугайында кыйгырыгны кылганы, а ол ышкаш шак ындыг утказыг материалды тараткан дээш буруулуг кижилерни 3 чылга чедир хосталгазын казыры азы 10 муң рубль чедир торгаалга онаары көрдүнген. Ол-ла хоруглуг ажыл-чорудулганы дагын катап кылганы дээш 7 чылга чедир хосталгазын казып шиидери азы 20 муң рубль чедир штрафка онаары база көрдүнген. Хоойлунуң ук чүүлүнүң 1 болгаш 2 кезээнде көрдүнген хөделиишкиннерни кадагааты организацияларның азы оларның төлээлериниң даалгазы-биле күүсеткен болза, эт-хөреңгизин хавырбышаан, 10 чыл чедир шиидип болур.

А бир эвес ажыл-чорудулгазы шак мындыг үгшиглиг, ужур-уткалыг организацияларны тургузуп, бо угланыышкынга улуг идепкейни киргускен болза, ындыг кижилер 10 муң рубль чедир штрафтадыр

Амыдыралдың кадык чаагай хевири дээш

ПРОПАГАНДАЛААР, БОТТАНДЫРАР

СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлелиниң «ССРЭ-нин кадык камгалалын хөгжүдериниң болгаш эде тургузарының кол угланыышкыннарының дугайында» доктаалында айытканы болза: «Профилактика ажыл-чорудулгазының кол сорулгазы амыдыралдың кадык хевири чедип алдынган турар ужурлуг. Кадыкшылды бүгү улустуң байлаа кылдыр медерелдиг болгаш харысалгалыг ёзу-биле көөрү бүгү совет кижилерниң чурталгазы болгаш бодун ап чоруурунуң нормазы болган турар ужурлуг. Ол чүл дээрге багай чаңчылдардан адырылыры, харылзажырының, бодун ап чоруурунуң, чемнениириниң культуразын бедидери, күш ажылдың болгаш дыштаныышкынның чурумун шын сагыыры, күш культуразы болгаш спортту эргежиг ажыглаары, ниити арыг-шевер культуразын болгаш гигиена билиглерин бедидери, кижиниң бүгү талалыг хөгжүлдезин хандырары болур». Аңаа чаңчыктырыын, өөредиин чаш назын үезинде — уруглар садындан, өг-бүледен, школадан эгелээри болгай.

Бойдустан болгаш ниитилел харылзааларындан, а ол ышкаш ниитилел бүдүрүлгезиниң байдалдарындан болгаш факторларындан хамааржыр социал билиишкин кылдыр кадыкшылды көөр болза, ол билдингир апаар.

Экономиктиг чаартылгаларны бот-орулга чарылгазы киирериниң байдалдарындан кадыкшылдың «өртээ» улгадып орар. Хөй-хөй үлетпир бүдүрүлгелери боттарының социал программаларын эде көрүп, ажылчиннериниң кадыкшылын камгалаарынга улам хөй херелгени тускайлап берип турар, чүге дизе күш-ажылдың бедик көргүзүглерин чүгле кадык кижилер чедип ап болур.

Кадыкшылче кичээнгей улгаткан, кадык кижи үнелелдиг, кадык болуру ажыктыг апарган.

Бистиң чуртувуста 4 миллион кижи хүн бүрүде аараан чылдагаан-биле ажылга үнмейн турар, ол дээш чылда 7 миллиард рубльди чидирип турар бис. 700-800 муң хире ажылдап турар иелер хүн бүрүде аарыг уруг ажаары-биле ажылындан хоорлуп турар. Моон ап көөрге, аарыыр чорукту 40-50 хуу эвээжеткеш, чурт миллиард-миллиард материалдыг орулганы немей алыр.

Чоннуң кадыкшыл байдалының сан-көргүзүглери өскерлип турар. Делегейде бистиң чуртувус узун назын талазы-биле 37 дугаар черде. ССРЭ-де ол көргүзүг ортумаа-биле 70 хар. АКШ-та — 75 хар. Японияда — 80 хар. ССРЭ-де күш-культурага хаара туттунган чурттакчы чоннуң саны 6,8%, АКШ-та — 60%, Японияда — 87%.

Амыдыралдың кадык байдалының айтырыгларын шинчилеп тура, мындыг чүүлдерни көрээлиңер. Кадыкшылдың 50 хуузу чурталга байдалындан, 20 хуузу төрүмелинден, 20 хуузу экологтуг байдалдан болгаш чүгле 10 хуузу медицинадан болгаш кадык камгалалындан хамааржыр дээрзин барымдаалап турар.

Медицинаның болгаш кадык камгалалының амгы үе-чадала сорулгалары — кижиниң болгаш шынганнарның чогумчалыг күжениишкинин (күш-ажылдың болгаш дыштаныышкынның чуруму), калория болгаш шынар талалы-биле таарымчалыг чемненилгезин (эр-кызын, хар-назынын, ажылының байдалын барымдаалап тургаш) тодарадыры болур.

Чурттакчы чоннуң медицина культуразы чавыс болуп артпышаан (чуртта таакпылаар улус хөй, наркоманнарның, токсикоманнарның саны өзүп турар. СПИД тыптып келген). Ынчангаш амыдыралдың кадык хевирин тургузары кадык камгалалының төп сорулгазы болу берген.

Амыдырал байдалының шынар көргүзүүнүң баксыраашкынының чижектери болза, бойдустуң хирлениишкини, чурттакчы чоннуң хөлүн эрттир мегленижиишкини, хоорайларда болгаш бүдүрүлгелерде дааш-шимээнниң улгатканы, автомобиль [illegible] эмнерни көвей ажыглап турары, психиктиг аарыгларның болгаш амыдыралга бодун [illegible] чорукларының көвүдээни болур. Ол дээрге кижилерниң мага-бодунуң болгаш медерелиниң кадыкшылынга долгандыр турар бойдуска эртем-техниктиг [illegible] чогумчалыг эвес салдары-дыр.

Амыдыралдың кадык хевириниң чугула негелдези болза, кижиниң социал-биологтуг ажыл-чорудулгазының чаңгыс аай болуру, а ол чорук кижиниң мага-бодунуң болгаш сагыш-сеткил хөгжүлдезиниң дүүшкени-биле, оон бодалдарының болгаш үүлгедиглериниң, идеалдарының болгаш херек кырында бар чүүлдериниң дүүшкени-биле харылзашкан. Амыдыралдың бүгү талалыг сайзырап орар байдалы болза, күш ажылдың гигиена болгаш эртем ёзугаар организастаашкыны, чаагайжыткан амыдырал, аъш-чемниң шын нормалаашкыны, хостуг үени сарыылдыг эрттирери, хереглелдерни болгаш сонуургалдарны бүгү талалыг кижизидилгеге таарымчалыг кылдыр хандырары дээн ышкаш негелделер-биле сырый холбашкан дээрзин демдеглезе чогуур.

Амыдыралдың кадык хевирлериниң үндезиннери:

чурттакчы чоннуң түс чер байдалынга чаңчыкканының бедик деңнели. Мага-боттуң шын деңзизи — энергетиктиг курлавырлар төрүмелинден тодараттынган болур. (Семиришкин чажындан эгелээр). Таакпылаар чорукту болдурбазы. (Бистиң чуртувуста эр улустуң 50-65 хуузу, херээженнерниң 15-25 хуузу таакпылап турар). Арага ишпес чорук. Психотерапевтиг камгалалдың аргаларын шиңгээдири чугула. (Нерв аарыгларындан аараан кижилерниң саны дыка өскен). Стресстер болгаш коргуушкуннар үезинде чурттакчы чоннуң стресске удур иммунитедин ажылдап кылыры чугула. Күш-ажылдың гигиеналыг нормазы.

Бо чүүлдерни сагыыры кадык амыдыралды хевирлээриниң кол негелдези болуп турар. Херек кырында байдал кандыгыл? Кижи ортузу назылыг улустуң арасында артыкшылдыг деңзилиг кижилер чуртта 40-50 хуу боор турар, ол ышкаш 5 уругнуң бирээзиниң деңзизи улуг (ылангыя чигирлиг чүүлдер ажыглааанының түңнелинде).

Нацияның кадыкшылы — ниитилелдиң чаагай чорууунуң эң чугула көргүзүү, а кадыкшылды бүгү улустуң байлаа деп санааш, медерелдиг болгаш харысалгалыг ёзу-биле көөрү бүгү совет кижилерниң бодун ап чорууруну ала-чангаар нормазы апарган турар ужурлуг деп, эмчилерниң Бүгү-эвилел съездизи (1988 ч.) онзалап айыткан.

Мира ОПЕЕН.
Республиканың кадыкшыл төвүнүң эмчизи.

КЭЭП ТАНЫЖЫҢАР...

Республиканың № 1 поликлиниказының чанында ангы бажында психотерапия кабинеди ажылдап эгелээн. Ында дуржулгалыг дээди мергежилдиг эмчи Ольга Петровна Жарова хүлээп ап турар.

Бистиң корреспондентивис Надежда Донгак оон-биле ужурашкаш, беседаны кылган.

— Ольга Петровна, психотерапия кабинеди ажыттынган деп чүвени улус шоолуг билбес, дыңнаваан боор-дур. Ынчангаш кандыг аарыглыг кижилер маңаа кээп, силерге эмнедип турарыл, психотерапияның сорулгазы чүл, ол ышкаш күзелдиг кижилерниң хүлээп алырының чуруму кандыг болурул, черле ынчаш ажылыңар дугайында номчукчуларга чугаалап берип көрүңерем.

— Психотерапия дээрге кижиниң психиказынга, сагыш-сеткилинге гимнастика, биоэнергетика, аутотренинг, гипноз дузазы-биле салдар чедирери болур. Мээң пациентилерим хоочурган байдалче шилчивээн неврозтарлыг, чиик эртип турар шизофренияльг, гастриттиг, ижин ооюлганчарлыг, бронхиттиг, астмалыг, өскээр чугаалаарга, соматиктиг (психотиктиг) органнар аарыы аарыглыг кижилер. Ол ышкаш ниити эмнелгеде (терапияда) чыдып эмнедип турар аарыг кижилерни ап турар мен.

Психотерапияның сорулгазы — аарыгның байдалын чиигедири, калаңгаашкынның чайлалдыры болур. Кандыг-даа аарыгның 80 хуузу кижиниң хөөнүнге, сагыш-сеткилиниң байдалындан улуг хамаарылгалыг. Чамдык кижилер бир чүвени аарый бээрге улувастап, дүвүрелге, янзы-бүрү бодалдарга алзып, коргуп-сүртеп эгелээр. Оон участок эмчилерин амыратпастаар. Түңнелинде аараан кижиниң чигзиниглиг аарышкыларынга аарыгзыг элдээртиниишкиннерге даянып алгаш, эмчи шын эвес диагнозту салып, соора эмнээшкинни кылыр. Херек кырында хамык ужур төп нерв системазында болуп турар. Мага-боттуң кайы-бир органы аарып эгелээрин кижи эскербейн барып болур, а ол аарыг төп нерв системазынче тускай аарыгзыг сигналдарны дамчыдыптар. Оон ужурундан аарыгзыг чорук кижини кагбастап, муңгаранчыг бодалдарны тывылдырар. Ындыг байдалды чажыт депрессия дээр. Мынчап барганда аарыг кижиге психотерапия дузалап болур. Ол келирде, пациент эмчиге кадының байдалын ажыт-чажыт чокка чугаалаар, экижип, эмнеттине бээр мен дээрзинге ыяк бүзүрелдиг келир. Аарыг кижиниң бүзүрели чокта психотерапия аңаа дузалап шыдавас, эмчиниң бүгү күжениишкиннери халас баар.

Хүлээп алыышкынга кирер күзелдиг кижилер регистратурага бижиттиргеш, талонну алгаш, чогуур хүнүнде чедип кээр.

Мурнунда психотерапия эмнелгезинге психиатр эмчи боор ажылдаан чораан болгай силер. Ол үениң арга-дуржулгазы силерге дыка ажыктыг болган боор аа?

— 1983 чылда Москвага ординатура дооскаш, оон соонда психиатрия талазы-биле специализация эрттиген мен. Оон соонда психиатрлап ажылдап чордум. Ынчаар ажылдап чораашла, психотерапияга черле сонуургалдыг чораан мен. Ынчангаш келир үедеги психотерапевт ажылымга херегленттине бээр хире арга-дуржулгаларны мөөннеп чыып келген мен. Ол талазы-биле эки специализация эртип алыры дыка берге. Чүге дизе, Совет Эвилелинде психотерапия баазазы кончуг чок деп болур. Оон уламындан психотерапия шоолуг нептеревээн, аңаа өөредиглер тускай албан, өөредилге төптери чок, медицина институттарында студентилерни аңаа өөретпейн турар.

Психотерапия чоннуң кадыкшылын экижидер талазы-биле улуг рольду ойнап турар-дыр. Ындыг кабинеттер поликлиникалар бүрүзүнге, харын-даа хамыктың мурнунда психиатрия эмнелгелеринге, наркология диспансерлеринге ажыттынган турар ужурлуг. Ынчалза-даа ук байдалды албан-дужаалдыг эштер улуг-ла херек-севес-тир. Черле ынчаш чаа идеяны, чаа арганы бистиң чуртувуста шиңгээдип нептередири дыка нарын. Шаптараашкыннар базым санында. Бо чаңгыс өрээл кабинетте үш тахта, үш кресло, эмчиниң столу, сандайы, хүлээп алыышкынга келгеннерге сандайлар бар. Шын кээрге, хүлээп алыышкынның база эмнээшкинниң чорудар ийи кабинет турар ужурлуг. Хөй улус кээрге, маңаа сеанс эрттирери берге, тар, дыңнышы. Че харын, бо-даа болза бергеннер-дир, байдал оон-даа берге турган-на болгай. Моон мурнунда ийи чыл иштинде ол-бо кабинеттерге кыстынып, өске специалистер-биле кады олуруп турдум. Бо кабинетте каш-ла хүн олуруп турарым бо-дур.

Поликлиникага психотерапевт боор ажылдап келгенимде, ам бо хүн кабинеттиг апарганым, Людмила Байкараевна Ховалыгның ачызы-дыр. Ол эвес болза, бо чүүл бүтпес турган. Баштай маңаа ажылдап эгелеп турумда, Кадык камгалал министерствозунуң, поликлиниканың ажылдакчыларының-даа талазындан чигзиниглер, бүзүреңсевес чоруктар туруп, деткимче чок турган. Элээн үе эрткенде психотерапияны үнелеп эгелээни чайгаар-ла коступ келди. Эмчилерниң, өске-даа персоналдың аразындан сеанстарны эртип, эмнеттингеннер-даа бар.

— Ольга Петровна, силерниң өске эмчилер-биле кады кыдат коллегаларның арга-дуржулгазынга өөренип, лекцияларны дыңнап, өөренип чоруп турар деп дыңнадым. Олар боттарының ажыл-чорудулгазының дугайында парлалга черлеринге кандыг-бир медээ бээринден оспаксыраар, харын-даа ойталаар улус болду. Ол чүге ындыгыл, ол ышкаш кыдат специалистер дугайында каш сөстен чугаалап, номчукчуларга сонуургадып көрүңерем.

— Мен бодум база солуннарга ол дугайында бижиттинмээн боорга, кайгап турган кижи мен. Ам билип турарымга, артык шимээн, чугаа-соот, хоозун реклама болдурбазы-биле медээ бээринден ойталап турар улус болду. Бо бүгү аарыгның эмнээшкининиң төнчү түңнелинге шаптыктыг, херек кырында байдалды таныттынмас кылдыр өскертип-даа каапттын болур болгай. Кыдат коллегаларны ол дээш чемелеп шыдавас мен.

Олар чөөн медицинаның арга-дуржулгазы-биле чепсегленген. Аарыг улустуң диагнозун кандыг-даа эм, аппарат чокка кижиниң даштыкы хевирин, кежинин, дыргактарының байдалын, карактарының огун барымдаалап тодарадып турарлар. Аарыг бүрүзү кижиниң мага-бодунга кандыг-бир тускай исти черле арттырып каар. Чамдыкта аппарат, анализтер дузазы-биле тодараткан диагноз шын эвес-даа боор болур, а кыдат специалистерниң ажыглап турар аргалары аарыгны [illegible] шын тодарадыр. Эмнээр аргалары иглотерапия, ине ажыглаары, [illegible] дээр эмнээр гимнастика, фитотерапия (оът-биле эмнээри).

— Кашпировский, Чумак дугайында бодалыңар, оларга хамаарылгаңар кандыгыл, Ольга Петровна? Телевидение дамчыштыр психотерапия сеансыларын чүү деп бодаар силер?

— Психотерапия талазы-биле оларның арга-дуржулгазы, эртем-билии шыырак деп санаар мен. Ылангыя Кашпировскийниң. Оларны шүүгүмчүлеп, сойгалап, кыжырып бижээн чүүлдер база психотерапияның ролюн үнелеп билбестинден болуп турар. Телевидение, радио дамчыштыр сеансылар чорудары шагдан тура ажыглаттынып келген. Ынчаар сеансылар чорудары дээштиг, дузалыг, эки үре-түңнелдиг. Ынчалза-даа Төп телевидение дамчыштыр чорудуп турган сеансыларны кылдырбаан болза эки. Чүге дизе 100 километр ырак черде кижи телевизор мурнунга оргаш, бансырай бээр болза, Кашпировскийниң, А. Чумактың оларга дузалаптар аргазы чок. Эмчи бүрүзү аарыг кижиниң кадыкшылының байдалы дээш харысалгалыг болур ужурлуг. Ырак хемчээлдиг черлерге, телерадиосеансылар чорударга аарыг кижиниң эмчиже дедир харылзаазы чок болур. Бо удаада «аарыг кижиге багай салдар чедирбе» деп медицинаның бир кол дүрүмү хажыттынып турар-дыр ийин.

Телерадиосеансыларны хөй кижилер чыглыр черлерге, чижээ, санаторийлерге, пансионаттарга, курорттарга, эмнелгелерге психотерапевтиң дорт киржилгези-биле чорудары чугула. Чүге дизе, бансырай берген кижиге эмчи дораан дузаны көргүзүп болур, кижилер соң дорт хайгааралынга турар болгай».

— База бир айтырыг, Ольга Петровна. Шаанда тывалар хамнарны эмчилер кылдыр хүлээп ап турган болгай. Амгы үениң психотерапевт эмчилериниң хуулгаазын улус хамнарга дөмейлээр. Ында черле үндезин бар ышкаш. Силер чүү деп бодаар силер?

— Мен бодаарымга шынгак эмчи бүрүзү хуулгаазын чажыттарлыг болуру шын. Чижээлерге Александр Довженко, Анатолий Кашпировский, Аллан Чумакты хамжуурукту кижилер деп санап турар. Оозун бодаарга, психотерапевт эмчилерни чамдык таварылгаларда хамнарга дөмейлей бээри-даа чөп. Чүге дизе психотерапевт эмчи кижиниң сагыш-сеткилин өттүр көөр, гипноз аргалары-биле эмнээр, оон кедерезе удудуп-даа, каттыртып-даа каптар.

Чоннуң чугаазында черле ужур-ла бар.

Ынчангаш эптиг таварылганы ажыглап, кадыының байдалының талазы-биле чигзиниглиг кижилерни бо кабинетке кээп, эмчи-биле ужуражып, сүмележиринче чалап тур мен.

НАРКОМАНИЯ ДЕП ЧҮЛ?

Наркомания деп чогум чүү дээн сөзүл? «Наркс» деп сөстү грек дылдан очулдурарга «көжүй берген» дээн. Шынап-ла, ону тыртыптарга, угаан-медерел сээденнеп, аймаараар, мага-бот шимчевестеп көжүй бээр, чугаазы тыртынар ийикпе, азы шуут чиде бээр, чылдагаан чок черге каттырар, алгырар. Кижи бүрүзүнүң организми аңгы-аңгы, ынчангаш чамдык кижилер чаңгыс-ла катап шенеп, чыдыг чашпаны тыртыптарга, организм дораан чаңчыга берип болур. Оон соонда оон адырлыры кончуг берге деп чүвени аныяктар эки медереп билбейн турары хомуданчыг. Ылангыя, аныяк, өзүп орар 12-18 хар аразында уругларның организми аңаа кончуг дүрген чаңчыгып, чыдыг чашпанны үргүлчү тыртынсаар болу бээр.

Наркотик организмге кончуг багай салдарлыг — угаан-медерел кошкаар, уттуучал, ажынчак, хорадаачал апарып, аажы-чаң ниитизи-биле өскерлир. Оон чоорту бүгү организм хоранналып, кадык баксыраар. Республиканың наркология диспансериниң бир хүнүн маңаа киирер болза черле артык эвес: «Соңгаларын шаараш демир-биле дуглап каан палатада эмнелге орунунда 16 хире харлыг оол ыңай-бээр шимчеп, улуг тынып, човуурткан чыткан. Оон мага-боду сириңейнип, дүржүп, курлуп, тырткан. Эът-кежинден улуг-улуг борбак дерлер сыстып үнген, өйөйлеп сириңейнип дидирээн. Оо! Өршээ! Эмчи сыныртып көр! Аа, кууруумчу, хутбай болунар!». Мону номчууру безин берге, а херек кырында карак-биле көөрү чүүден коргунчуг.

ЧАШТАРНЫ КАМГАЛААР

Ажы-төлү хөй-даа, эртем-билиг чок-даа болза шаандагы үениң ада-иелери уругларын каң кадык, кижизиг кылдыр өстүрерин дыка оралдажып, арага-дарыга кажан-даа хандыкшывайн чораннар болгай. Амгы үеде аныяк ада-иелерниң уругларын өстүрериниң, кижизидериниң шынары дыка кудулаан.

Бистиң республикада ниитизи-биле чаш уругларның өлүм-чидимиинин деңнели амдаа бедик боор. 1989 чылдаазы-биле алырга, чаа төрүттүнген 1000 уругдан-на бир хар четпээн 34 чаш уруг хорап турар болган. РСФСР-де чаш уругларның өлүм-чидимиинин деңнели кудулап, чаа төрүттүнген 1000 уругдан-на бир хар четпээн 17 уруг хорап турар-дыр.

Амгы үеде чаш уруглар иелериниң эмиглери-биле албыктыр бастырыгаш өлүп турарының дугайында солун, сеткүүлге, хурал-суглаалага кажан-даа үнмейн турган болгай, харын-даа ындыг саннарны, фактыларны чажырып турганывыстан чамдык улустар оон дугайын билбестер боор. Шак мындыг саннарны, фактыларны дыңнаарга коргунчуг, хараадан-чыы-даа аажок. Ам черле чугаалашпас, сүмелешпес аргавыс чок апарган. Харын-даа бо багай байдалды канчап дүрген эдип аарының аргаларын, канчаар демиседжириниң болгаш ындыг өг-бүлелерге кандыг дуза чедирериниң дугайында бодумнуумда профилактиктиг ажылдарны чорударының планын тургузуп алдым.

1988 чылды көрээлиңер. Ол чылын иениң эмиглери-биле албыктыр бастырыгаш өлген бир хар четпээн чаш уругларның саны 14 турган. Республика ниитизинге бир хар четпээн 1000-га онаашпыр 23 чаш уруг янзы-бүрү аарыглардан болгаш озал-ондактан эмчи дузазы ап четтикпейн чыткаш өлгүлээннер.

1989 чылда иезиниң эмиглери-биле албыктырыгаш өлген чаш уругларның саны 12 болуп, бичии-ле кудулап эгелээн. Ол чылын чүгле чаңгыс Чөөн-Хемчик районга безин шак ындыг аас-кежик чок таварылгадан 5 кадык чаш уруг амы-тынындан чарылган.

1990 чылдың бирги кварталында байдал база-ла экживейн турар. Районнардан келген долу эвес отчёттарны көөрүвүске, 9 чаш уруг бажыннарынга өлгүлээн болдулар. Оларның иштинден 2 чаш уруг иезиниң эмиглеринге албыктыр бастырган.

Бажыннарынга өлгүлээн бир хар четпээн чаш уругларның эмчи хайгааралының документилерин сайгарып, оон чылдагааннарын илередип көөрүвүске, шупту озал-ондактыг таварылгаларда өг-бүлелерниң социал байдалы дыка берге улус болду. Эмиг-биле чаш уруг азырап турар иелер колдуунда арагага хандыкшаан болгаш оларның санитар-эмчи билиглери дыка куду деңнелде болду.

Берге байдалда туруп турар өг-бүлелерге херээженнер чөвүлелдериниң, партия, совет органнар, совхозтарның удуртукчуларындан эки дуза чедирбейн турары илереп, бистиң хөй-ниити организацияларывыстың, ниитилелдеривистиң идепкейлиг эвезин көргүскен.

2 хар четпейн өлген уругларның өлгенниниң соонда баштайгы хүнүнде-ле республиканың уруглар эмнелгезиниң организас-методиктиг килдизинче дүрген дыңнадыг телеграммаларны чорудары бо хүннерге чедир күүсеттинмейн турар, оон ангыда өлген уругларның долу бүрүткелин ам-даа боттандырбайн, эмчилерниң ажылының харысалга чок, эрес-кей ажылдап турары өске республикалардан, хоорайлардан келген комиссияларны кайгадыр, элдепсиндирер боор-дур.

Баштайгы удаада арагага хандыкшаан иелерге дүрген эмчи дузазын чедирип, кымнарның-даа мурнай оларны арагалаашкындан халаска чаа арга-биле эмнедирин элээрлер болгаш эриг сеткилдиг ниитилелдерден, Кадык камгалал министерствозундан дузаны дилээр апаар бис.

Мооң мурнунда бажыннарынга өлгүлээн чаш уругларның эмчи хайгааралының байдалын чүгле эмчилер боттары аразында сайгарып, оон чылдагааннарын илередип турган болза, бо чылдан эгелеп кожээ суурларда, хоорайларда хөй-ниити организацияларының, совхозтар удуртукчуларының сайгарылгага идепкейлиг киржилгези негеп турар.

Эриг сеткилдиг, угаангыр-сагыңгыр ажылчгыш удуртукчуларының, янзы-бүрү тыва специалистерниң, улусчу депутаттарның бо берге байдалдан иелерни уштуп алырынга боттуг дузаны чедирери чугула. Берге байдалга таварышкан иелерге дүрген дуза чедирери-биле Кызылда мындыг телефоннарже — 2-12-52, 2-10-13 долгап болур.

Анир КЫРГЫС.
Уруглар эмчизи.

ТААКПЫ ЫЖЫ — ХОРАН

Таакпының болгаш оон ыжының хоралы сөөлгү үеде улам тодаргай билдингир турар апарган. Ол кадында херээженнерниң база аныяктарның таакпылаары көвүдээн. Уруглар эмчизи кижи болганымда уругларга таакпы ыжының хоралының дугайын улам сонуургап чораан мен. Уругларның тынар органнар аарыының талазы-биле чамдык хайгааралдарны кылган бис. Профессор С. М. Гавалов (Новосибирскиниң медицина институдунда кафедра эргелекчизи) болгаш өске иелер-биле кады таакпылаар ада-иелиг, [illegible] өг-бүлелерниң уругларының ОРВЗ (острое респираторное вирусное заболевание) деп база өкпеге дегдириишкиннер чеже хөй аарып турарын эскерген бис.

Кажан кижи таакпылап турда никотин, углерод окизи болгаш өске-даа хоралыг бүдүмелдер 40-50 хуу чедир ыш-биле долгандыр тараар. Ынчан никотинниң хензиг холуксаазы тургустунар, ол хоралыг бүдүмел кижилерни хеме алы бээр. Таакпылавас-даа кижи таакпы тыртар улус чоогунга тура-ла хораннаныр. Эртемденнерниң көргени-биле алырга, чеди сигаретаны тырткан үеде агаарладып турар өрээлге безин углекислотаның хоралыг концентрады тургустуна берип болур.

Таакпы ыжы тынарга хоразы кандыгыл? Кижиниң тынар органнарында, бронхилерниң иштинде камгалал чүүлдер — суффактант, протеазаның ингибиторлары болгаш иммунут деп камгалал чүүлдер бар болур. Кадык кижиниң бронхилери альвеолярлыг макрофагтар база Т — лимфоциттер деп клеткалар-биле шыптынган болур. Олар бронхилерни камгалап турар клеткалар-дыр. Таакпы ыжының хоразындан хөй протеаза деп ферментилер ылгап эгелээр. А протеаза дээрге белоктар эзилдирер ферментилер-дир. Олар клеткаларны база эзилдирип болур.

Оон түңнелинде таакпы ыжы бирээде, бронхилерниң бодунга барып, оон дүкчүгештерлиг шывыының ажылдаарын өскертир. Оон уржуундан ол дүкчүгештер бактерияларны, ыштың доозун артынчыларын чедул-биле кады үндүр чалгып, чедүртүрүн соксадыптар. Ол дүкчүгештер шын эвес дедир чалгып, харын-даа өкпеже ол үстүнде чүүлдерни чедирип болур.

Ийиде, ол дүкчүгештер боттары дүжүп, бронхилер талара бээр. Үште, бронхилерниң клеткалары, ында турар бичии бестер никотинниң салдары-биле баштайгы үеде хөй шара ылгап эгелээр. Оон ол шара эвээжээш, бронхилерниң кыртыжы кургаар, дырбалыр апаар. Дөртте, бронхилерде камгалал чүүлдер хөй шаралап эртип, күш чок апаар. Беште, бронхилерден ылгалган шара, агаар-биле кирген микробтар, доозун, ыш чыылгаш, тынар боостаага, өкпеге, микробтарның өзүп көвүдээринге таарымчалыг байдалды тургузар. Оон-на ам өкпе аарыглары тыптып чадавас.

Новосибирскиниң эртемден эмчилери-биле кады хөй уругларны хайгаарап көрген бис. Оларның арасындан 284 аарыг уруг таакпы ыжы тынып турган, а 164 уругнуң бажыңында таакпылаар кижи чок болган. Оон түңнелинде илерээни болза: өг-бүлезинде таакпылаар улустарлыг уруглар бо-ла дегдирип аарый бээр, белен экирбес, аарыг уламдыктар болган, а таакпы ыжы тынмаан уругларда байдал ындыг эвес. Черле ынчаш таакпы ыжы тынып турган уругларның аарыгларга удур иммунитеди чавыс, өзүлдези кошкак болур, рахиттээр, гипотрофия, хан четпестээриниңден бо-ла аарый берип болур. Ынчап-ла чораш кара чажындан хоочурган аарыг улус болур. Моон алгаш көөрге, таакпы ыжы дыка хоралыг-дыр. Таакпы ыжы чүгле таакпычыларга эвес, харын долгандыр турар улуска, ылангыя чаштарга, тергиин хоралыг.

Билчеймаа ДОСТАЙ.
Уруглар эмчизи.

Гонконгта нептереңгей «Фар истерн экономик ревю» сеткүүл бодунуң даштынга «Азияга таакпы дайыны» деп эгени чарлап үндүрген.

Сеткүүлдүң бодуруу турары айтырыг Азияның дыка хөй чурттарынга хамаарыштыр хүннүң чугула айтырыы боор турар. АКШ-та болгаш Барыын Европаның чурттарында сөөлгү чылдарда таакпылаар кижилерниң саны кызырлып турар, а Азияда ол шуут дедир шинчилиг деп сеткүүл демдеглээн. Тайландыда, Индонезияда, Малайзияда, Азияның өске-даа чурттарында таакпылаар чоруктан өлүрүнүң саны өзеринден ангыда, таакпылакчыларның назыны база дыка кызырлып турар. Таакпы тыртыктапкан бичии уруглар безин таварышкылаар.

Таакпыже хандыкшылыр мындыг таарымча чок чоруктуң чылдагааны ийи чүүл деп сеткүүл түңнел үндүрген. Бирээде, Азия чурттарының «бодуун» чонунуң амыдыралының куду деңнелдии, таарымча чок байдалы ол багай чаңчылдан адырлыр арганы бербейн турар. Ийиде, Барыын түкпүң садып алыкчылары ховартап турар таакпы компаниялары ону салар чаа черлерин дилеп турары. Маңаа Азия чурттары магалыг тывыш боор, «ногаан чыланга» чемниш болуп турар.

СЭТА-ның фотохрониказы.

«СИЛЕРГЕ ЧЕТТИРДИВИС, ЭМЧИЛЕР!»

Санал-оналдар, шүгүмчүлелдер хомудалдар-биле чергелештир ол-бо кижилерге өөрүп четтиргенин илереткен чагаалар редакцияга база хөй келир. Оларның арасындан бистиң эмчилеривиске эки сөстерни сөглеп, чааган күзээшкиннерни баараалгадып турарлар кончуг хөй. Аарыг кижини экирти эмнээри, аңаа эриг-чымчак хамаарылгалыг болуру эмчилерниң дорт хүлээлгези-даа болуп турар болза, редакцияга келген чагааларның кыска допчулалын кылыр деп шиитпирледивис.

Эмчилерге четтиргенин илереткен чагааларның келген черлерин топтап көөрге, Бии-Хемниң Ээрбек суурда участок эмнелгезинде Светлана Дарымаевна Ондарга чылыг сөстерин **Бюрбю Макап** солун дамчыштыр [illegible] деп. [illegible] билиг мергежилин бедидип, ак сеткилдиг ажылдап чорууруп айтып турар. [illegible] авторнуң чагаазын харылап чорударывыска-даа «База катап бижип көрүңер» дээш дилээчин барымдаалап допчулалда киирдивис.

Бир-тээ неделе ажылдап турар эмчиден допчулалывыс эгелээн болганывыста Тес-Хем районнуң эмчилеринге хамаарыштыр сөглээн эргим, чылыг сөстерни айтыылы. Район эмнелгезинде кезер эмчи Борис Түлүшович Куржепке чиик, чаагай холдары дээш экини күзеп, четтиргенин илередирин Самагалдай суурдан **Чооду Шаравии** [illegible]. Черле ынчаш бо аныяк эмчиниң адынга чылыг сөстер мооң мурнунда база биске келгилеп турган. Кезер эмчиниң харысалгазын каш катап улуг дээрзин кым-даа билдингир.

Ол-ла район [illegible] уруглар эмчизи Билчеймаа Бады-Белековна Достайга [illegible] чорушкузун Самагалдай суурдан ава **Шалык Өнермаа** [illegible] турар. Аваның хензиг чаш оглу баштын чуга картынга дегдирип аарый берген турган. Оон байдалы тергиин багай турган. Эмчи аарыгны шын тодарадып чогумчалыг эмнээшкинниң түңнелинде чаш кижи сегип үнген. Эмчиниң [illegible] дүмзүрүг чайнай бээрге ава база кады дораан-на өөрүй хона берген. Айыыл халап ону сюп эрте берген-биле дөмей болган.

Чадаананың чамдык эмчилериниң адресинге мактал дыг сөстерни сөглеп турар ийи чагааны алдывыс. Ол өөрүнчүг-дүр. Аарыын ам нөп сегиткен кижилеринден чылыг сөстер дыңнаары, ылангыя эмчи кижиге, кайы хире улуг шаңнал болбазыл. Шынап-ла, ындыг. Чөөн-Хемчиктиң Теве-Хаядан **Тамара Монгуш** бичии уруу Айда-Сайны экиртир эмнээн эмчи Эртине Сүлдемович Донгакка четтиргенин илереткен. Уруглар эмчизиниң чогуур үеде дуза көргүзүп, шын эмнээниниден бичии [illegible] кадык болган.

Ол-ла районда СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң малчыны **У. Б. Өглүге** район эмнелгезинде кезер эмчи Монгун-оол Дам[illegible] санитаркаларга оларның бү[illegible] сөстерни редакцияже бижээн. [illegible] аарыгны тиилеп үнген.

Республика эмнелгезиниң эмчилеринге хамаарыштыр сеткил ханышкынныг сөстерин солун дамчыштыр бижиирин айыткан чагаалар база бисте бар. Сүт-Хөлдүң Ак-Даш суурдан **Монгуш Күнзуваа** мынча деп бижээн: «Республиканың кол гематологу, Кызылда № 2 терапия салбырында ажылдап турар, бирги категорияның эмчизи Алевтина Ивановна Лепёшкинаның холунга бүдүн чартык ай эмнедип тура, оон кижи бүрүзүнге [illegible] чылыг хамаарылгазын мактавас аргам чок. Чүгле [illegible] эвес, харын эриг-чымчак сеткил, чаңгыс-ла [illegible] сөс-биле безин кижи сагыжын өөртүптери эки...» деп автор бижээн. [illegible]

Ажылдаары берге-даа болза [illegible] дугайында «Силерге четтирдивис, эмчилер» деп сөглээн мактал сөстерниң [illegible] чагааларының дугайында [illegible] номчукчуларга таныштырдывыс.

Болуймаа ДИРЧИН

«БАЙКАЛ—ДЕЛЕГЕЙ ЭРТИНЕЗИ»

Улусчу чогаадылганың делегей фестивалы

СЫЛДЫЗЫ ДЕП АТКА ЧЕТКЕН

Бо чылдың июль 18-тен 21-же чедир Бурят АССР-ниң найысылалы Улан-Удэ хоорайга болгаш оон чоок кавы девискээрлеринге улусчу чогаадылганың делегей чергелиг уран чүүл фестивалы болуп эрткен. Ону Бурят АССР-ниң Культура министерствозу, культура-чырыдылганың болгаш чоннуң чогаадылга ажылының талазы-биле эртем-методиктиг төвү, «Байкалфонд» база «Байкалтурист» организациялар эрттирген. Фестивальдың программазы нарын болгаш делгем хемчээлдиг кылдынган. Оон ады — «Байкал делегейниң эртинези». Фестивальдың канчаар болуп эрткенин номчукчуларга тайылбырлап көрейн.

Июль 19-туң хүнү. Фестивальга келген коллективтерниң 40 ажыг удуртукчулары-биле «Байкалдың культурлуг экспрези» деп ассоциацияның төлээлери ужурашкаш, улуг хемчээлдиг парлалга конференциязын эрттирген. Ол ужуражылгага дыка хөй даштыкы болгаш совет журналистер, чогаадыкчы организацияларның төлээлери киришкен. Фестивальды Совет Эвилелиниң Төп телевидениези, «Правда», «Сельская жизнь», «Бурятияның шыны», Моолдуң «Үнэн» солуннар, бүгү эвилелдиң радиозу, «Байкалдың культурлуг экспрези» деп парлалга чери чырыдып турган.

Бо сөөлгү ассоциацияга АКШ-тың, Английаның, Даниянның, Швецияның эртемденнери, ГФР-ден, Барыын Берлинден база Голландиядан артистер киришкен. Парлалга конференциязын Бурят АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Геннадий Николаевич Манжуев ажыткан. Оон соонда аңгы-аңгы чурттардан келген эртемденнерниң кыска илеткелдеринде Байкал хөл дугайында чугула, шинчилээр ужурлуг айтырыглар тургустунган. Бо арыг сүглүг хөл делегейде арыг суктуң 20 хуузун шыгжап турар. Сөөлгү чылдарда ол хөлдүң кыдыгында туттунган хөй-хөй бүдүрүлгелер оон суун хирлендирип турар. Ынчангаш ол хөлдү арыглап, аштаары болгаш моон соңгаар хораннаашкындан камгалаары кол айтырыг болуп тургустунуп келген. Сүг бодун база хуу бүрү эвээжеп эгелээн. Бо кол айтырыгны «Байкалфонд» даштыкы эртемденнерниң дузазы-биле шинчилээр деп турар.

Бо улуг байырлалдың кол утказы — делегейниң эртинези, арыг сүглүг хөлдүң кыдыынга делегейниң чонну чыглып, дыштанып, уран талантызын бараалгатсын дээн уткалыг.

ЧОННУ МАГАДАТКАН

Июль 21, 22-ниң хүннери. Бурят АССР-ниң хөгжүмнүг театрынга ийи кежээ улаштыр үш шак хире үргүлчүлээр улуг концерттер болган. Бо концертке бистиң республикадан «Тыва» улусчу аас чогаал ансамблы киришкеш, чыылган чоннуң сонуургалын хайныктырып, көрүкчүлерни уран талантызы-биле кайгаткан. Чүгле тыва артистерниң сыгыт, хөөмейин дыңнап алыр дээш 21-ниң кежээзинде база катап кээп турган орус, бурят көрүкчүлерниң сонуургаан чугаазын дыңнап, оларның төрээн чечектерин хүлээп алыры тыва кижиге дыка чоргаар, а артистерге хей-аът киирикчи. Бо ансамбльди үндезилеп тургускан эртемден З. К. Кыргыска база ансамбльдиң артистеринге ол улуг чедиишкинни дээш байыр чедирип, магадавас арга чок. Республика бар-ла аргазы-биле оларже ээ көрнүп, бүгү тала-биле деткиир болза чугула. Сагыш-сеткил талазы-биле бүгү тыва чон деткип турар. Ынчалза-даа ансамбль ам-даа ажылдаар чери чок хевээр, артистерниң амыдырал-чурталгазы чаржыынчыг байдалда. Болар дээрге чоннуң уран чүүл эртинезиниң ховар салгыг күүседикчилери-дир.

ҮШ ШАК ИШТИНДЕ

Июль 20-ниң хүнү. Фестивальга кирживп келген 43 коллективтиң, 350 ажыг артистерниң хоорай иштинге байырлыг кылажынга киришкени Улан-Удэ хоорайның чурттакчыларынга кайгамчыктыг солун, көрүксенчиг интернационалчы болуушкун болган. Ынчанмайн канчаар, 400 хире кижи янзы-янзы нация чоннуң хевин кеткеш, хоорайның төп кудумчуларынга бөлдирлериге чон-биле ужуражып, уран талантызын бараалгатпышаан, 3 шак иштинде хоорайның бир ужундан, өске ужунда стадионга чедир кылашты эрттирген. Оон соонда стадионга улуг концертти бараалгатканч Артистер-ле болгаш ол хире аар-берге шыдамчыг ажылды күүсеткен боор.

Бо хире хөй үеде кылашка, хөй муң кижи чыылган көрүкчүлер черле бичии-даа корум-чурум үрээшкини сеглээшкиннер көрбедивис. Сагылга-чурум хайгаараан милиция ажылдакчылары-даа эвээш болду. Оларда кандыг-даа дериг-херексел чок (рация, дубинка, хол боозу). Чон-биле кады аай-ледир, хостуг, хөглүг кылаштаныпт, харын-даа суксун херек тырып артистерге бажыңнардан соок сугну, сүттү берип, дуза-лап турду. Амыдырал-чурталгага эртем уй-бадай чүвелерин хөөрежип-даа улус аайынга кирбейн, таныш байдалды республика бодуу шинчилеп. Боду хайгаараарга ол хире аажыг, талаш, омак боор-дур деп чүвени ынчан эскердивис.

ХОЯ БАЖЫ БИЛЕ ХҮНДҮЛЭЭН

Июль 23-түң хүнү республиканың Верхнеудинскиде арыг иштинде ажыл этнография музейиниң девискээринге улуг байырлал база болган Бурта шуттүг 45 коллектив 3 улуг бөлүкке үлээш, дыштанган чоннуң база катап бараан болган. Мында бистиң республиканың чурттакчылары музейниң кижизи эртемденнери Ольга Доржуевна Ойдупаа кол делегейниң кылган. Даштыкы иштинде салчылар тыва чоннуң кедип чораан идик-хевин, эдилелин, каасталгазын сонуурган. Чамдык даштыкы аалчылар сонуурган экспонаттарны валютага садып бээринге деп ээрежип-даа турар болду. «Хоржок» дээрге хомудааны аажок чоруй-даа баарлар.

Музейниң ол девискээринде өглер тиң алган бурят коллективтер бар. Бисти болгаш дыка хөй коллективтерни Забайкальскиден келген аас чогаалдың өг-бүле коллективи чалааш, бөттарының национал аъш-чеми-биле хүндүледилер. Оларның мурнунда Бурятияның Анакат суурундан келген улустуң аас чогаал коллективи тыва уран чүүлдүң төлээлерин чалааш, хой бажы, эът-чем-биле хүндүлээн.

«ТЫВАГА БАРЗЫВЫССА»...

Июль 24-түң хүнүнде шуптуу совет төлээлер үстүп алгаш, аңгы-аңгы районнарже үнүп, бурят чон-биле ужуражып солун программалыг концерттерни көргүскүлээн. «Тыва» аас чогаал ансамбль Зангравскы районнуң Анагат деп суурунга чораан. Ол суурнуң Культура бажыңында «Үдын толон» («Үданың сайзыралы») аас чогаал коллективи ажылдап турар. Оон удуртукчузу Нина Цырендыжаповна Болсоева культура ажылында 30 чыл дургузунда ажылдап чоруур. Бистиң уран талантылыг артистеривистиң көргүзүүнүң соонда: «Тыва» ансамбльдиң программазын дыка сонуургал көрдүвүс. Чоннуң төөгүлүг культуразын, чанчылдарын катап диргизип, ону уран чүүлдүң күжү-биле көргүзери биске улуг өөредиг болду. Бис база концерт программавысты эде кылып, өөренип көргеш. Тывага барзывысса» деп, ол дилег кылды.

Европа чурттарындан келген коллективтерни, чамдык артистерниң маңаа чугаалавас арга чок. Оларның программазында совет улусчу чогаадылгадан онза ылгалып турар чүве бар. Ол чүл дээрге, оларның хоглуг, күүседиглериниң шугумчулелдии, аргы-кыгыралыныц чалыкчаагайы, кижилер-биле хостуг чугаалажыры, баштак чугаазы ээн билдири.

«Байкал — делегейниң эртинези» деп улусчу чогаадылганың делегей фестивалы шуптуг солун эрткен. Аңаа «Тыва» ансамбль «Фестивальдың сылдызы» атты чедип алган. Бо ансамбль немир үелиг. Аңаа чүгле бүгү тала-биле дузалаары негерия, совет органнардан негеттинип турар.

Лариса АРТЫНА.

Тыва делегацияның удуртукчузу.

МОСКВА. ССРЭ-ниң улустуң чурукчузу Илья Глазуновтуң делгелгези Төп делгелге залынга ажыттынган. Бойдус болгаш дириг амытаннар чуруктарын сонуургаар хөй муң кижилер аңаа кээп, делгелгениң чуруктарын сонуургап көрген. Бистиң күрүневистиң чаа төөгүзүн көргүскен чурукчунуң «Улуг шенелде» деп чуруу көрүкчүлерниң сонуургалын хайныктырган.

ЧУРУКТА: «Улуг шенелде» деп чаа чурукту чыылганнарның сонуургап көрүп турары.

В. МАСТЮКОВТУҢ, В. ЕГОРОВТУҢ ФОТОЗУ.

(СЭТА).

ИХМ-ниң парлалга бөлүүнүң дыңнадыышкыны / ДЫННАДЫЫН ТУР

Август 3-түң болгаш 4-түң хүннериниң дургузунда республикага 45, а Кызыл хоорайга 7 кем-херек үүлгедиишкини болган. Оңчу оорлаар чоруктар уламчылавышаан.

4-түң хүнүнде 11 шак үезинде Кызыл хоорайның Мир кудумчузунда чурттап турар М. К. Марчыныы квартиразындан хуу эт-септи оорлаан. Ол-ла кудумчуда чурттап турар ажыл чок О. Тас-оол тутурган. Чөөн-Хемчик районнуң Чыргакыда чурттап турар Ч. Ш. Ооржактың бажыңының хериминиң иштинден билдинмес кижилер инекти оорлап алгаш, машинага чүдүрерин оралдажып тургаш тутурган. Олар Ш. Т. Сарыглар биле С. У. Куулар болган. Кызыл хоорайда № 3 ниитилелдиң гаражындан билдинмес кижилер А 22-46 ТВ дугаарлыг ИЖ-21251 «Комби» машинаны оорлааннар. Көрген кижилер милицияга дыңнадырын дилеп тур. Бии-Хемниң Аржаан суурунуң чурттакчызы М. Л. Мааады ээрик тургаш, Сенчи Владимирниң соңгазынче ИЖ-58 боодан боолаан. Боону хавырган, кем-херек үүлгедикчизин туткан.

Республикада хай-халапка таваржыр чоруктарның саны кызырылбаан. Сукпак суурга 12 харлыг Паша Лосенконуң, а Сүт-Хөлдүң Иймеге 20 харлыг Г. Э. Тюлюштуң өлүг мөчүлери тывылган. Кайызы-даа суга дужуп өлген болган. Чадаанадан база-ла сугга дужуп өлген А. Д. Ооржактың мөчүзү тывылган.

Чөөн-Хемчиктиң Теве-Хаяга 29 харлыг А. Доңгак бажынче аттырып өлген. Кем-херек үүлгедиишкинин алгыш-кырыштың түңнелинде болган. Ону Амир Доңгак өлүрген. Ук кижи ол-ла боодан Сергей Доңгакты база балыглаан. Ол-ла районнуң Чыраа-Бажы суурунга Тываның Респотребсоюзунуң чолаачызы У. Д. Ооржак иштинче бижектеткениниң соонда өлген. Моон мурнунда шиитирип чораан кижи каразыттырып туттурган. Мугур-Аксының эмнелгезинге доңмаанче бижектеткен Х. Доспанны эккелген. Бызаанчы О. Хеймер-оол дээрзи каразыттырып туттурган. Истелге чорупт турар.

Мария КУЗЬМИНА.

ОРУУВУС УЗУН— ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Байкал — делегейниң эртинези» деп улусчу чогаадылганың делегей фестивалынга «Тыва» ансамбльдиң артистери улуг чедиишкинниг болган. Олар «Фестивальдың сылдызы» деп хүндүлүг атты хөй национал чоннарнан мактал кылдыр алган. Ук фестивальга АКШ-тан, Даниядан, Голландиядан, Швецияданң, Моолдан болгаш Татария, Калмыкия, Хакасиядан, Чита, Иркутск хоорайлардан чалаткан аалчылар киришкен. Түңнел концерттиң ажыдыышкынының мөөрлар эгелээр кылдыр планнап каан тургаш, бистиң концерттиң программазын көргеш, казып ап каапкан көргүзүг тыппаан. Баштай концерт бүрүзүнден 2,5 азы 3 минута көргүзүг алыр турду. Ынчангаш режиссёрнуң болгаш жюри комиссиязының улуг сонуургалын чаалап алгаш, улуг концертти эгелээш, тондүрер аас-кежиктиг болган бис. Көжеге ажыттынар, сценада тибет (будда) чүдүлгениң сарыг тоннарлыг ламалары орар бис. Мөргүлдер номчуп эгелээривиске, кеңгирге, шан, туң, дааш-шимээн эгелээр. Көрүкчүлер дыка сонуургаан.

Чамдык улус бистерни моолдар-даа дээр, тывалар-даа дээр. Улаштыр солун нептингеш «Төрүмээг долгай таңдымны» эгелээр мурнувуста, ансамбльдиң ыраажызы Ульяна Хертек мөңгүн-биле каастап каан ыяш аяктан ак сүттү Байкал далайның уунче чажып турда. Сат Дамба-Доржу сценаның бир талазында кырган теректи дагып. Йөрээлин чугаалааш, хөөмейнден кадакты ужулгаш, баглап каар. Фестивальга кижилерниң сонуургалы тергиин болду. Чамдык көрүкчүлерниң караа-биле көрүп, кулаа-биле дыңнап көрбээни бүгү-ле элдептиг ырының аялгазы дыңналып, чоорту күштелип, ырактан чаңгыланып кээрге, сөзүн билбес-даа болза, көрүкчүлерниң сагыш-сеткили уярап орары илдең. Тыва улустуң хөөмей, сыгыт, каргыраазынга чүгле бис эвес, бурун ада-өгбелеривистиң кадагалап, камгалап чорааш, биске дамчыдып берген талантызынга чоргаарланып чоруур бис. Июль 29-та бистиң бир талантылыг артизивис Ондар Коңгар-оол Польшаже аъттанып-кан, сентябрь ортаа үезинде Тываның комсомол шаңналының лауреады Ховалыг Кайгал-оол Японияже чоруптар.

Бис шак ол хире чедиишкинниг чаңып кээривиске, чуттап орар орап-сававыс чок, деткимче чогувус бистиң хөөннеривисти мурнадыптар-дыр. Бисте 2-3 азы 5-даа ажы-төлдүг артистер бар. Бичии өрээлдерде бис. Дээвирден дамдылап турар. Плиткалар ажылдавас. Ам удавас октябрь 11-де Тываның 46 чыл оюнда «Тыва» ансамбль 2 чыл оюн эрттирер. Бистер хөй чер кезип, эки түңнелдерни ап келдивис. Ынчалза-даа хууда амыдыралывыста эки чүве көзүлбейн тур. Ындыг-даа бол, Тываның ажыл-ишчилери биске дузалажырын күзеп турарынга өөрүп чоруур бис. Ыраккы Мөңгүн-Тайганың «Мөген-Бүрен» совхозунуң садик, клуб, школа ажылдакчыларындан 309, Улуг-Хем районнуң Булуң-Терек школазындан 500, Чадаана кодээ Совединден 100, Чөөн-Хемчик райкүүскомунуң культура килдизинден 500, Эрзин районнуң ажыл-ишчилери моол идиктерни белекке берген база оон-даа өске черлерден дузаламчы бистиң агар санывысче киргилээн.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң харысалгалыг ажылдакчызы Шулуу Давгаевич Куулар 20 муң рубльди болгаш микроавтобусту чугаалажып берген. Ол акша-төгерикти ажылывыска чарыгдап турар бис. Ынчалза-даа тоңнар. бөрттер. өске-даа биске херек эдилелдер садып алырынга хөй акша хереглеттиннер апаар. Ам база чондан дуза дилээр бе?

Чоокта чаа аныяктарның чыыш хуралынга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржак «Тыва» ансамбльге дузалаарын аазаан. Бис депутат, аныяк даргавыска бүзүрээр апаар бис. Бир эвес бажыңбалгатка четчип, бут кырынга туруп алгаш, даштыкы чурттарже концерттиг аалдаар апаар болзувусса, бистиң аныяк-өскенивис өгбелеривистиң чараш, кижизиг чаңчылынче суңдутуп, корум-чурум үрээр чоруун соксадыптар чадавас деп идегеп турар бис. Бистиң даштыныже аалдаашкынывыс бүгү Совет Эвилелинде солуннарга тыва улустуң адын баксырадып турар кижилерге төлептиг харыы болур ужурлуг.

Борис ХЕРЛИИ.

«Тыва» ансамбльдиң удуртукчузу.

телевидение

АВГУСТ 7

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Ференц Лист». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.45 Барымдаалыг фильм. 10.05 «Делегейни дескиндир». 11.05 «Ол болган... болган...». 11.25 Уругларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж. 12.30—13.10 «Үе». 16.15 Уруглар-га фильм. «Келир үениң аалчызы». 2-ги сериязы. 17.20 Аныяктар аразынга теннисте Европаның X юбилейлиг чемпионады. 17.45 Мультфильм. 18.00 «Үениң судалы-90». «Бис болгаш экономика». 18.30 «Үе». 18.55 «9-ку студия». 19.45 «Ференц Лист». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Сес». Литературжу уран-чечен программа. 23.30 «Фрогз джаз-бенд» (Голландия) Москвада». 00.00—00.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Чалыы көрүкчү театры». «Тывызык», «Харыызы». Телешин. 10.15 А. Дольский ырлаар. Фильм-концерт. 10.45 Ритмиг гимнастика. 11.15—12.25 «Частын он чеди шимчээзи». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 17.00 РСФСР-ниң хоорайларының телестудиялары. Хабаровск телестудиязының программазы. 18.00 Ритмиг гимнастика. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия төөгү». Үндүрүлгеде: «Чугула интервью», «Дужут-90». Медээлер. 19.30 Медээлер. 19.35 Чарлалдар. 19.40 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 М. Суворова ырлаар. 20.40 Л. Бакрадзе режиссерның фильмнери. «Мравалжамиер», «Мени чараш кылыптынар». 21.40—00.15 Аныяк эстрада ыраажыларының 5-ки бүгү-эвилел телеконкурузу.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 Барыын Украинаның аныяктарының нарын айтырыгларының дугайында. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

АВГУСТ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Кокон» (АКШ) 9.30, 12.00, 14.30, 17.00, 19.30, видеозалга: «Ложная клятва» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, «Последний экзамен» 16.00, 18.00, шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник» 9.20, 12.00, «Пугало» 10.40, 13.20, «Поющая раковина» 14.40, 17.20, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Колония Лапфиер» 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Короткий фильм о любви» 14.30, 18.40, 20.30, «Лестница» 16.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Тайна деревянных идолов» 17.30, 19.30 шактарда.

ХООЧУН КОКТУГ

Маныш-оол Алдын-оолович Ховалыгның алыс чурту Улуг-Хемниң Эйлиг-Хем. Ол үш харлыг турда, адазы Алдын-оол Ховалыг күзүн дииңнеп чоруткаш, ол хевээр аал-оранынче ээп келбээн. Аът-холдуг, боо-моңгулуг-даа болза, эш-өөр чок чорутнан кижиниң айыыл-халапка-даа таваржыканы, азыг, бөрү-даа аксынче киргени билдинмейн барган.

Ада ажыы көрбээн чаңгыс оглун авазы азырап өстүрүп, ортумак школаны доостуруп каан. Шериг албанын Маныш-оол Ховалыг Курил ортулуктарынга эрттирген. Шериг соонда төрээн Эйлиг-Хемиинге чедип келгеш, кырган иезиниң ажыл-хожулунга дузалажып чоруй... Кызылдың баш [illegible] училищезинче кирип алган. 1956 чылда училищени чедиишкинниг доозуп ааргааш, аныяк специалисти Бай-Тайга районнуң Бай-Тал школазынга башкылаары-биле чорудупкан. Өг-бүлени-даа аңаа туткан.

1953 чылда кадайының төрээн чурту болур Мөңгүн-Тайга ийи Мугур-Аксы школазынга ажылдап чеде берген. 1959—1960 өөредилге чылы дооступ, башкылар, өөреникчилер чайгы дыштанып [illegible] тарап чогуур деп тур [illegible] Бай-Тайга районнуң күүскомуну кыйгыртпкан бижик чоруткан: «Чүү болган чүвел?» — деп аныяк башкының дүвүреңгей берген. Чыргага чериинден хеп-хенертен кыйгыртып турда, кымга-даа ындыг болбайн канчаар.

Күүском даргазы М. А. Ховалыгны кабинединге ээлдек хүлээп ап, аап-саап чүве айтырып, чугаалажып ора, «Сенээ улуг идегел бар. Дээлге даа болгай-ла. Сени Мугур-Аксындан өске черже ажылдадыр деп тур бис. Чоокта Мөңгүн-Тайга чораш, Мөген-Бүрен четкеш келдим. Ында чурттап турар чоннуң 1959 чылдан бээр көдүрүп келген айтырыы бар. Ону көрүп чордум. Мөген-Бүренге эге класстыг школадан ажыдар дугайында чоннуң бижик-билдириишкиннери, дилеглери райкүүскомда кээп турар. Мурнунда аңаа эге школа турган чер. Районну дужурген соонда мөген-бүренчилерни колхозка кииреери-биле ийи колхозка хүлээп аарга, 1953 чылда ол школаны дужурупт каапкан. Оон бээр чеди чыл дыш нүүрү болду. Ам аңаа эге школа ажыдары эргежок апарган. Партия райкому-биле, райсовет-биле дугурушттувус. Ол школага ажылдаары-биле силерни чорударывыс ол. Бодунар директорлаар силер. Кол дээрэвис бо. Барган кижи силер. Кызыр ажыл [illegible] Чөп-биле дамчыдып кээш, школа турган эрги бажыңны септеп август 25-ке чедир доозуп көрүңер. Сентябрь 1-де школаны ажыдар. Эт-сеп, дериг-херексел садар акшаны шилчидер. Районо эргелекчизи билир. Чүү деп бодаар силер, башкы» дээш идегелдиг көрүп орган.

«Чүү деп чүү дээр мен. Удуртур, баштаар черлер идегеп турда ажылдаар апаар мен, дарга» деп кыска харыылаан.

«Районга баргаш, аңаа ажылдаар башкыларның дузалажынын ап ал. Техникти ажылчыннарны бодуң оон тып аар сен. 1960 чылдың сентябрь 1-де эге школа ажыттынган турар эвеспе» дээш, дарга чагыг сөзүн берип каан.

Думчукка тулганда бызаа сугжу. Дөмүр Иргит, Доктугу Хомушку, Доржу Хертек, Кара-оол Комбу деп тудугжуларны эвилеңдеп алгаш, директор ийи ай дургузунда олут-чыдыш чок ажылдап көөр орта, кыдза чогуур ажыл август ортаа четпейн адакталган. Кызыл кирип, эт-сеп, стол, сандай, парта болгаш күрүне хандырылгазынга турар 25 уругнуң орун-дөжээ, идик-хеви дээш өөртсе чогуур ажыл башкаа. Ынчалза-даа аныяк башкы шыдажып, ажылдап чоруп-ла турган.

Чаа өөредилге чылы эгелээн. 40 өөреникчиниң эге школага үш башкы, бир кижи ийикчи ажылдап эгелээн. Бир повар, аштанчы, ажыл агый эргелекчини-биле катай 7 кижи турган. Баштайгы чылдарда бергелер турза-даа, чыл келген тудум школаның материалдыг баазазы быжыгып, өөреникчи саны көвүдеп, бажың-балгат немежип орган. Ук школа сес чыл школазы болгужеге чедир Маныш-оол Алдын-оолович ол школаны удуртуп келген. Ол ам Мөген-Бүрен ортумак школада тыва дыл башкызы. Ол школаны үндезилеп тургускан, удуртуп чораан хоочун башкы үжен ажыг чыл дургузунда чаштар аразынга ажылдап келген. Суурнуң улуг-биче чону ол ынчангаш хүндүткелдиг [illegible]

Чоннуң хүндүткелдиг башкызы Маныш-оол Алдын-оолович Ховалыг бо чыл эгезинде [illegible] Адык-бышкааның [illegible] руу — күш-ажылга [illegible]

[illegible]

Успун-Доржу ИРГИТ.

Мөңгүн-Тайга район.

ГРОССМЕЙСТЕРНИ КЫМ УТКАН?

Сураглыг шыдыраачы Михаил Таль бо чайын Кызылга келгеш, беш сеанс, бир блиц-турнир ойнаан. «Херел» спорт залга хөй көрүкчүлер үжен хире шыдыраа хөлүнге хары угда оюнну сонуургап көрүп турган. Таль баштайгы көштерин е4 деп эгелээн. Сөөлгү хөлдерге баргаш, эге көштерни Кf3 деп ойнаан.

Баштайгы чеди хөлге арыг тиилелгени чедип алган. Улуг гроссмейстерниң дуржулгазы оон-на илдең болган. Чүгле сес дугаар хөлге ойнаан тыва шыдыраачы тиилелгени чедип алган. Ол болза «Красноярск хамааты төлевилел» институтунуң архитектору Орлан Ойдуп-оолович Доңгак-тыр. Аллар [illegible] Тальдың [illegible]

ТАЛЬ—ДОНГАК
(Сицилиан камгалал)

1. e4 c5 2. Kf3 Kc6 3. d4 cd 4. Kd4 Kf6 5. Kc3e5 [illegible]

[illegible] 11. [illegible] 12. [illegible] 13. [illegible] 14. Ke3 Ce6 15. a4?! [illegible]

Американ гроссмейстер Р. Бирниниң кожу-дур. Ак тала f5-те оолду бурунгаарлатпазын бодааш, шоның туружун кошкадып алган. Ол дээрге Михаил Тальдың оюну ышкажыл! 15... Ke7!? 16. Сq 2 Лb8; Ол көшту кым-даа ажыглап көрбээн. Теория оон-биле төнер. Моон мурнунда 16. ...Лc8 деп көжерге оюн деңнежи бээр турган. 17. 0-0 Kd5; 18. Kd5 f5! 19. qf Cf5; 20. a4?! Ам терге «бодунуң күштүүн көргүзер». Таль 20. Фе2 кылдыр көшкеш быжыг турушту кылдыр ойнаар турган. Ынчалза-даа ол черле оюнну чидиглендирерин бодаар кижи.

20. ...Фq5 21. Фс1 Фс1 22. Лс1 b4; 23. Лa4 Лb2; 24. Лa6 Cb3; 25. Лd6 Лf2. 26. Лb8+ сf8; 27. cb3 e4. 28. Ла1?

Маңаа гроссмейстер чеп шиверепкен ышкаш болган. 28 дугаар көштүң сөөлүнде [illegible] Сс5 деп көштен [illegible] таварышкан. 28. Ке3! Ла2; 29. Се2 [illegible] Крg7 29. Лd7+ Крg6 30. Лс7. 30... Лh2; 31. Ла8 Сf6; 32. Лg8+ Крh6. 33. Лh7+ Крh7; 34. Кf3 Крh6; 35. Кg4+ Крh5; 36. Кh2 сh2+; 37. Крh1 сd6, бо таварылгада ак тала дүжүп берипкен.

Теория талазы-биле эки билдинген позиция болгаш [illegible] талазы-биле алган [illegible] Кызылдың [illegible] гроссмейстерни [illegible]

Николай ШИШИГИН.

Спорт мастеринге кандидат.

Кат-чимис аймааның болгаш чечектерниң хоорай делгелгези бо чылдың август 25-те эртенгиниң 10 шакта Октябрьская кудумчуга «Кызыл» аалчылар бажыңының районунга ажыттынар. Херээженнер чөвүлелдери, бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери, чечектер болгаш кат-чимис аймаан өстүрер хамаатылар делгелгеге кирижир чагыын дараазында адрести бзутаар чорудар: Кочетов кудумчузу, бажың № 36, кабинет № 3 азы дараазында телефоннары дамчыштыр дыңнадыр: 2-50-90, 3-43-49, 3-13-81.

СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң шиитпири-биле тургустунган № 2 депутаттар бөлүү корум-чурум камгалалының № 1 пунктузунуң бажыңында ажылдап турар. Оон адрези: Дружба кудумчузу, 15

Бо бөлүктүң составында Тыва АССР-ниң улус депутаттары Г. Я. Эпп, А. И. Канунников, Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттары Ю. Ш. Ондар, Л. Н. Есепчук, В. Г. Каблуков, Н. В. Солдатов, М. А. Ондар, Н. Г. Собко, Т. И. Первухина, Н. И. Чакетин, В. И. Лавриненко, Г. И. Гостева, В. В. Березин, В. Г. Мананников, В. С. Захаров олар кирип турар.

Соңгукчуларны пятница санында 18 шактан 20 шакка чедир хүлээп алыр. Телефон № 2-60-13.

• • •

№ 6 депутаттар бөлүү Карык камгалал министерствозунуң автобаазазының бажыңында ажылдап турар. Оон адрези: Гагарин кудумчузу, 2 «а»

Тыва АССР-ниң улус депутады В. Д. Тавберидзе соңгукчуларны айның бирги субботазында 10 шактан 14 шакка чедир. Тыва АССР-ниң улус депутады Ч. А. Удумбара айның үшкү субботазында 10 шактан 14 шакка чедир хүлээп алыр.

Хоорай Совединиң улус депутаттары Ч. Х. Ооржак, А. А. Шавенков, Т. П. Верга, В. А. Дорожкин, В. А. Марков, Б-У. С. Суванди, Н. Д. Асанович, М. Д. Таспанчик, Н. Б. Ховалыг, Е. Д. Удуралина, К. Д. Даржаа, С. Н. Калашников, Д. Ч. Меңгуш соңгукчуларны айның ийиги болгаш дөртку субботаларында 10 шактан 14 шакка чедир хүлээп алыр.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-31; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-43-93; килдистер: ◆ партийжы амыдырал — 3-34-82; 3-36-75; ◆ экономика — 3-34-51; ◆ совет тудуглар — 3-34-98; 3-41-22; ◆ чагааалар — 3-34-49; 3-36-73; ◆ [illegible] 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-27-11; ◆ чагаа килдизи — 3-29-03, 3-34-39; ◆ спорт — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ [illegible] — 3-47-41; ◆ [illegible] — 3-27-71; ◆ [illegible] — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга хуудазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1

Чакпыг № [illegible]

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
август
8
среда
№ 181 (14381)

1925 чылдан үнүп келген

Өртээ 3 кап.

ҮЕНИҢ Медээлер СУДАЛЫ

ДҮҮН

КӨЖҮП КИРИҢЕР

Кызыл районну — чурттакчы чонунуң-даа талазы-биле республиканың база бир улуг дээш районнарының бирээзи.

Чүгле район төвү Каа-Хем суурда безин хөй аймак-сөөк чон чурттап турар. Олар төрээн районунуң, суурунуң хөгжүлдезинге дээш хүн бүрү төлептиг үлүүн киирип келген. Ылаңгыя Каа-Хем суурнуң септелге-тудуг участогу Мир аттыг Культура ордузунуң даштында улуг, делгем спортзалдың тудуун кыска хуусаада тудуп дооскаш, ам шеверлекчилерге хүлээдип берген. Спортзалдың тудуунга 240 муң рубль шиңгээдип алдынган.

Районда тудугжу кооперативтер аразында калбарган чарышка «Х Улуг хурал» совхозтуң баазазында тургустунган «Баян-Кол» тудугжу кооператив шылгарап турар. Владимир Сиирицге удурткан коллектив мал кажааларын, хоижу коданнарга чурттаалга бажыңнарын, чунар-бажыңнарны колдады тудуп турар.

Кооперативтиң бир чамдык кежигүннери Баян-Кол суурга чоокку үеде безин ийи чурттаалга бажыңын ажыглалга киирген. 152 дөрбелчин метр шөлдүг 2 аал чурттаар бажыңга немештир база шак-ла ындыг хемчээлдиг, чүгле бо удаада 4 аал чурттаар бажың чап-чаа дужааттынган. Район девискээринде чаа туттунган бажыңнарның дүлгүүрлерин аас-кежиктиг ээлерин тыппышаан. Шак ынчаар, дүүн Сукпак суурга «Тыва суг тудуг» трестиң 5 дугаар КМК-зының тудканы ийи аал чурттаар бир чаа бажыңның күрүне комиссиязы «эки» демдекке хүлээп алган.

МОСКВА. Б. Н. ЕЛЬЦИНГЕ

Москва, РСФСР-ниң Дээди Соведи. Б. Н. Ельцинге. Кызыл. Тыва АССР-ниң Дээди Соведи. Ч.-Д. Б. Ондарга.

Мындыг адрестиг чагааны каш хонук бурунгаар «Алтай элеваторстрой» трестиң көжүп чоруур механизастаттынган отрядының «Тиилелге» совхозтуң төвү Кур-Чер суурда чурттаалга тудугларында хаара туттунган бригадазының кежигүннери чоруткан. Бригадир И. И. Волошин-биле кады 13 кижиниң ат салганы чагаада айыттынган суурнуң аныяк-өскенин тудугжу бригаданың ажылынга шаптыкты чедирип, амыр-дыш бербестей бергенин айтып турар. Чижээ, бригада кежигүннери орус чоңга хамаарыштыр багай сөстерни сөглеп, тудуг херекселдерин үреп, чүък дажыыр краныы сандан үндүрүп, дужаап четтикпээн бажыңнарның соңга шилдерин бузуп турар. «Ажыы-биле чүгаалаарга, ажыл-ишти уламчылаарының аргалары үзүлген» деп чагаада бижээн. «140 олуттуг уруглар садының тудуу ара соксаан».

Хомудал чагаада кирген фактыларны хынап, тодарадыры-биле Кур-Чер суурга Кызыл райкүүскомунуң даргазының оралакчызы Э. Х. Ооржак, иштики херектер килдизиниң начальнигиниң оралакчызы В. А. Смышляев олар баргаш келген. Чагаада бижээн фактыларның чаңгызы-даа бадыткаттынмааның олар дүүн бистиң корреспондентивиске дыңнаткан.

БӨГҮН

ААЛЧЫЛАРЫВЫС — ДАШТЫКЫ ЧАШТАР

Шагның чаагай үези — чайын республиканың чеже-чеже бичии чаштары мага хандыр дыштаныр, ойнап-хөглеп албадылар дээр.

Чүгле Чагытай хөлдү дескиндир туруп турар пионер лагеринге үш сезон дургузунда ниитизи-биле 3 муң ажыг кызыл галстуктуглар дыштанган. Республиканың аңгы-аңгы булуңнарындан келген уругларны бүдүн чай дургузунда хүлээп ап келген «Орленок», «Байлак» пионер лагерьлерге үшкү дыштанылга сезону бөгүн — август 8-те доостур. А Чагытай, Терешкова аттыг лагерьлер соңнуу-мурнуг хагдынат.

Мырыңай чаа адаан ийи пионер лагерьлеринге сөөлгү найыралчы кежээ арай болгалак, олар кывыскалак турда, база-ла бөгүн октаргайже орук изээн баштайгы херээжен космонавт Валентина Терешкованың адын эдилээн пионер лагеринге мага хандыр дыштанган моол пионерлер [illegible] Кызылга экскурсиялап келирлер. Убса-Нур аймактың төвү Улангом хоорайдан, Хиргис [illegible] бир шагда маңаа тывалар, кыргыстар чурттап [illegible]. Тес сумуларындан келген 20 бичии пионерлерни башкылар Хүрэлбаатар, Батсух, очулдурукчу, өөреникчи Бэлэгмаа баштап чоруур. Даштыкы өөреникчилерни Алдан Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи, Н. Гагарин аттыг [illegible] [illegible] хоорайның [illegible] кинотеатрлар манап турар.

ДААРТА

ТЫВА ДЫЛГА — «БАГАЙ» ДЕМДЕК

Күрүнениң Кызылда педагогика институдунче кирериниң шылгалдалары барык доозулган.

Институтта 4 факультетке 300 ажыг кижи бирги курс[illegible] [illegible]

◆

Сүт-Хөлдүң Алдан-Маадыр делгемнеринде Маны-Чүрек дээр чиңгир ногаан чайлагларлыг хем бар. Ооң бажының бир адыры Элдиг-Кара-Сугга көвей чылгы, сарлыктар одарлаар. «Алдан-Маадыр» совхозтуң ол малын Деңгей-оол Ооржак кадарып, хайгаарап турар.

Чылдар эртип-ле турар. Деңгей-оол Ооржактың кадарган малының баш саны немежип, улам-на өзүп келген. Ооң өг-бүлези мал ажылынга улуг сонуургалдыг улус. Ажы-төлү база малга ынак.

Эрткен чылын олар чүс башка онаалтыр алырга, чүс кулунну менди алган. Бо чылын база ындыг бедик түңнелдиг болганнар. Кулуннуг белер хемнер бажының делгем одарларынга чаптыла берген одарлап чоруур.

Оларның кадарган сарлыктары хем бажының кадыр черлерниче үнүп одарлаар. Сарлыктарның чүс бажынга онаалтыр база чүс бызааны алганнар.

ЧУРУКТА: «Алдан-Маадыр» совхозтуң мурнакчы малчыны Деңгей-оол Ооржак.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

◆

Малчынга сөс

КЫЗЫДЫП КӨРЕЙН

Эрткен кыштаглаашкынның хүр-менди эрттиргештиң төрүүр 100 хойга онаалтыр 98 хураганны камгалап ап, чоокта чаа болуп эрткен республика малчыннарының Наадымынга кириштим. Анаа киришкен эш-өөрлерниң арга-дуржулгазын өөренип көргеш, бодумнуң хууда көргүзүүмге арай-ла хомудаксай бердим. Ынчангаштың 1991 чылда планымны бедиткеш, келир чылын болур Наадымның күш-ажылчы чедиишкиннерлиг үткүүр сорулганы салдым.

Бистиң районнуң девискээри бо чылын кааннаан. Үнүш-дүжүттүң үнгени кирелиг. Ынчалза-даа малчын кижи кыжын база-ла кааннаан эрткен чайга чарбыттынар эвес. Кыштаглаашкынга баш удур хөделгени-ле дээре. Бодум хуумда Чинге-Дыт деп черде мал чеми белеткеп тур мен. Хар чаап, соок дүшкүжеге чедир шимчейир болза, кыжын курлавырны кайым уур.

Оолак СААЯ,
Каа-Хемде «Совет Тыва» совхозтуң малчыны.

ДҮЖҮДҮ ЧАВЫС-ДАА БОЛЗА

Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозтуң Булуң-Бажы хову-трактор бригадазында Анай-оол Оюн-оолга удурткан механизастаттынган звенонуң сигенчилери ниитиниң малынга херегләэр хоолулуг мал чемнерин белеткеп алыр дээш бо хүннерде ажылды шапкынчыткан. 120 гектар черде тараан медениң бирги кезиилдезинден сигенчилер 170 тонна сарааттарны тургускан. Ол шөлдүң дүжүдүн сентябрьда ийи дугаар кезер. Ховуңуң [illegible] алаак-оймактарында чайгаар үнген сигенни база чидириг чок ажаап алыры — бирги черге [illegible] айтырыы.

— Эрткен чылдарга бодаарга, черле ынчаш тараа-даа, сиген-даа дүжүттүг доолуг эвес боор турар ийин. Мырыңай-ла чамдык чылдарда дүжүт албайн турдувус. Алдан чылдарның эгезинде Булуң-Бажының ховуларынга тараа культураларын, кукуруза тарып, гектардан ынчан хөй дүжүт ап турдувус. Элбек турган Кызыл-Чыраа, Оттук-Даштың чайгаар үнген сиген[illegible] [illegible] [illegible] ыңдынганы черни эргижирээнинде деп бодаар мен. Баштайгы курукпан черлерни шиңгээдип ап турувуста, ажылывыс сөөлзүреди культиваторлар-биле гектар-гектар [illegible] чардырып, аңгы-аңгы культураларны чашканывыстан черниң каъды, хөрзүнү үрелген. Хөрзүннү хат хадып каапкан Агаарның сөөлгү чылдарда кааннап турары-биле суггатты чөптүг ажыглап шыдавайн турарывысты маңаа айтыр апаар. База бир чүүл — кижилерниң ээ-харысаалга чок болганында. Черни шын ажыглап билбейн, камнаныра чок чардырып каапканывыста-дыр ийин — деп, үжен ажыг чылдарда механизаторлап келген тракторист Дестижек Сендажы бодунуң бодалдарын ыңдаар илереткен.

Бистиң чугаавысты дыңнап турган арга дуржулгалыг тракторист, нарын [illegible] Сандаачык Ширинин-оолдуң бодалы: «Агаарбодунга чарбыырывыска-даа хамык буруу боттарывыста. Арга-аргыны ажыглап [illegible] [illegible] бис. [illegible] [illegible] Тарылганы орайтадыр чорудуп турарывыс — шүшпеш чорукта. Техниквыс белен эвес, септелгеге база-ла хилис үени эрттирип келир бис. Каш чылдар бурунгаар час дүжерге, хар дүне када эрип каар турду. Майның эге хүннеринде кызыл-даван буга-сумуннарын сузуп турган, хол-биле суггарып турдувус. Ам-даа суггатты шын эвес ажыглап турар бис. Ынчангаш хар суун мөөннеп, булуктадыры чугула».

Звенонуң турлаа Булуң-Бажында бригада төвүнде туруп турар. Сигенчилерниң ажылдаарынга, дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны ниити чурттаалга бажыңында тургусkan. Амданныг, чаагай аъш-чемни повар Ная Дэтпес-оол белеткеп турарын механизаторлар мактап чугаалажыр.

Техникага херегләэр кыварчаар материалдарны доскаарларда кыткаш белеткеп каан. Ону тусканжыдып херимнээн. Күскү үеде тараа ажаалдазынга ажылдадыр «Енисей» маркалыг ийи комбайнны, саваң пресстеринзин септээш, белениниң шутумунда тургускан. Сиген кезиилдезинде МТЗ-80 марканың үш, ЮМЗ Т-25 марканың ийи трактору болгаш сигенни кезер, белер, сарааттаар агрегаттар бо хүннерде ажылдап турар. Сигенчилер бо чылын 350 тоннаны белеткээр планныг.

Шыкта 60 гектарның чайгаар үнген сигенин сиген кестирер тракторларның башкарыкчылары Сандаачык Ширинин-оол, Дестижек Сендажы, Игорь Хуназык кестирип дооскаш, Оттук-Дашта ажылын уламчылай берди. Сиген болукчулери Александр, Салим Демир-Хая адашкылар, Василий Артына, Валерий Чолдак олар түрген-даа сиген арттырбайн бөлүп бээрге, тракторист Борис Шойнуу хөвээннерин тергеге чүдүрүп, сараат салыр черже сөөртүп апаарды. Ийи-үш хонуктан ук [illegible] сигенин [illegible] дооскаштың олар Дарган-Хаага барып ажылдаар. Хамык ажыл адакталып, алаак кыдыының сигенин чедир үнүп келирге, [illegible] ды алаак кыдыы [illegible] тарга доозар. Бар арга-курлавырларны ажыглап тургаш олар планны долу күүседип алырынга идегеп турар.

Вячеслав МОНГУШ.

РСФСР-ниң Федеративтиг керээзиниң төлевилелиниң эң эки варинантызы дээш конкурс дугайында

РСФСР-ниң ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

1. РСФСР-ниң Федеративтиг керээзиниң төлевилелиниң эки вариантызы дээш ажык конкурсту чарлаар.
2. РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. Хасбулатовтуң [illegible]-биле конкурстуң [illegible] тургузар.
3. Даргазында шаңналдарны тургузар:
бирги шаңнал (бир) — 5 муң рубль;
ийиги шаңнал (ийи) — 3-3 муң рубль;
үшкү шаңнал (үш) — 1-1 муң рубль;
мактал шаңналдар — 5 муң рубль.
4. Конкурска материалдар чорудар бээринин хуусаазын 1990 чылдың сентябрь 15-ке чедир доктаадып.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. ЕЛЬЦИН.
1990 чылдың август 6.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаев август 4-те Россияның виноград өстүрүкчүлери болгаш вино кылыкчылары-биле ужурашкан.

Бо адырларда сөөлгү чылдарда бүдүрүлге хемчээлиниң кончуг кудулаашкыны болгаш вино аймааның ышнарының баксыраан [illegible] [illegible] демдеглеттинген. Виноград ажыл агыйын катап тургузарының оруктарынга хамаарыштыр сонуургалдыг чугаа болган. Ылаңгыя виноград-вино комплекизиниң материал-техниктиг болгаш сан-хөө байдалын быжыглаар, ол адырны эргелеп башкарарын экижидер дугайында айтырыглар кичээнгейниң төвүнге турган.

Кубаньның виноградчыларының болгаш вино кылыкчыларының Краснодар крайга виноград өстүрер болгаш вино база өске-даа продукциялар бүдүрер талазы-биле күрүне-кооператив концернин тургузар дугайында саналын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели деткээн. Ол айтырыг талазы-биле тускай доктаалды белеткеп кылырын дааскан.

Россия Федерациязынга виноград ажыл агыйын болгаш вино бүдүрүлгезин хөгжүдер дугайында доктаалды белеткээрин Министрлер Чөвүлели чогуур черлерге дааскан.

Солуннарга үнген материалдарга хамаарыштыр

ТЫВАНЫ КАНЧААР КӨРГҮЗҮП ТУРАРЫЛ?

Сөөлгү үеде бистиң төп-даа парлалгада, чамдык крайларның болгаш областарның солуннарында-даа Тыва дугайында дүвүреңчиг чүүлдер үнүп турар апарган. Ол ышкаш Төп телевидениеге, Бүгү-эвилел радиозунга база «алдаржаан» бис.

Бистиң республикада болуп турар чүүлдерниң дугайында солуннарга ынчаар бижип, кем-херек үүлгедиишкинниң уржуундан ынчаар «алдаржып» турарывыс дээш кижиниң, ылаңгыя тыва кижиниң, сагыш-сеткилинге дыка-ла аарышкылыг сорбу тыптып келир. Бодум хуумда ниитизи-биле парлалга органнарынга барык чээрби хире чыл ажылдап келген мен, ооң он бежин «Шын» солун редакциязынга эрттирдим. Бо чылдарның дургузунда төп парлалгага Тыва дугайында хөй чүүлдерни номчуп келген мен, чединишкиннерни демдеглээн медээлер дээш өөрүп чордум, четпестерни шүгүмчүлеп каан боорга, хомудап чордум. Ынчалза-даа эрткен чылдарда шыны херек, төп парлалгага үнген чүүлдер колдуунда боттуг, алыс шынны аныткан болур турган. Ооң аңгыда, Совет чуртунда аныяк совет республикага деткимче көргүскен чүүлдер база эвээш эвес үнүп, кижиниң хамааты сагыш-сеткилин аажок көдүрер чораан.

Бо чылдан эгелеп, тодаргайлаарга, чайдан эгелеп соңгаар парлалганың арыннарын «тудуп чий» берген бис. Баштайгы коңга кайызы-даа июль 4-те үнген «Известия» болгаш «Труд» солуннарга эткен. Ол чүүлдерни «Шынга» очулдуруп парлаан бис. Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң харысалгалыг ажылдакчыларының таныылбыры-даа үнген болгай. Ынчангаш, аңаа бо удаада доктаавас мен.

Мээң баарымда август 3-те үнген «Комсомольская правда» чыдыр. Чүүлдүң эгези безин кижиниң девидээр: «Өлүм туманныгда келир». Ол эгени «Чурттуң картазында база бир изиг точка тыптып келген» деп бичии эге-биле бадыткап каан. Республиканың чонунга билдингир апарган Хову-Аксынга, Элегеске болуушкуннарны хөй-ле сөстер ажыглап тургаш чаңгыс талалап көргүзүп каан. Милиция ажылдакчыларының демдеглелдеринден одуругтар бүзүреңчиг эвес. Ол дугайында бир эвес. шынап-ла, ындыг болза, түс черниң парлалгазы чүге билбезил? деп айтырыг тургустунуп келир. Ук ажылдакчылар ындыг-ындыг болду деп кайы-даа журналиске келбээн болгай.

Кызыл хоорайга тускайжыттынган отряд кирген соонда кем-херек үүлгедиишкинин 7 катап кызырылган дээни база бадыткал чок. ОМОН шериглерин үндүрер дугайында чугаалар чоруп турары шын, чүге дээрге олар боттары база эки талазын көргүспейн тургулаан чүүлдер бар, а ол дугайын «Комсомолка» мыттавайн барган.

Ук солунда чүүлдүң автору үндезин чок хоп-кочу чугааларны база факт кылдыр ажыглап турганы илдең. Чижек кылдыр Тыва АССР-ниң иштики херектер министриниң бирги оралакчызы П. Балюновту долгаага алган дугайында үндезин чок «дидир-дидирин» киирип алганын көрээли. Ол дээрге журналистиң фактыларны черле чедир ылавылап албайн бижээниниң кол бадыткалдарының бирээзи.

Ук солун үнген соонда ийи хонганда үнген «Правданы» база көрээли. СЭТА-ның корреспондентизи В. Даниленко «Правда» солунга тускай чоруткан. Чүүлдүң бичии эгезин «Тодаргайы-биле» деп аныткан. А номчуй бээрге база тодаргай чүве чок шуут эгезинден тура шын эвес чүүлдер бижиттинген. Элегеске кым-даа улус судун шилдер дивээн, элээди оолдар бажыңнар соңгаларынче частыр чүүлдерлиг шилдер октаваан, пистолеттер-биле боолаваан. Судтаттырганнарны күш ажыглап хостаар дээш кым-даа оралдашпаан. «Правданың» бижиин тура-ры-биле алырга Тыва АССР-ниң прокурору С. Зотов, үстүнде ады кирген министрниң оралакчызы П. Балюнов (солунга В. Балюнов кылдыр үнген), юстиция министри Ю. Сат-оол, РСФСР-ниң ИХМ-ниң ниитиниң корум-чурумунуң камгалалының талазы-биле Кол эргелелиниң начальниги генерал-майор В. Хафтолин оларны элээн каш шак дургузунда үндүрбейн тудуп турган болуп турар. Ол база шын эвес, ооң түржүк «Правда» Тывага чүгле орус дылдыг кижилерниң айыыл чок чорууңга магадылал тургустунмаан деп дорту-биле бижип, байдалды шынап-ла, тодаргайы-биле чырытпааны хомуданчыг-дыр.

Тыва дугайында бистиң кожавыс Красноярск крайның кол солуну «Красноярский рабочий» чаңгыс эвес удаа бижип келген. Ол бижиирде биске билдингир фактыларны аңгы-аңгы кылдыр көргүзүп, база-ла чүгле орус дылдыг кижилерге берге, тывалар оларны үндүр сывырып турар деп чонну бүзүредирин оралдажып келген. А Кемеровада аныяктарның «Комсомолец Кузбасса» солунунда үнген чүүл ону номчаан кижилерниң кылыын хайындырган. Бодум хуумда ону ол-биле, кызып-кызып тургаш чогаадып бижээн материал дээрден өске сөс тыппас кижи болдум. Ындыг бужар нүгүл парлаткан автор та чүнү чедип алыр бодаан чүве, билбедим. Эгезинде автор Тывага часкаар чайын өскүп турган өрттерни киирген. Тайга-даскыл хып турар, а тываларда ону өжүрер кижи чок, националдар аразының өртүн өскүдери-биле ойлележип турар дээн хевирлиг бодалдар-биле эгелээн. Автовокзалга бир кижини бижектеп өлүрүп каар, аңаа турган кижилер өлүрүкчүнү хостап алыр дээш шагдаажы шуражып турган деп кара нүгүлдү автор киирген. Ындыг факт шуут турбаан чүве-дир. Тыва оолдарның хевирдүрзүзүндеп бээр сурааш, орус сөстерни канчаар шын эвес адаарындан бээр кочулап каан. Ол кочулаарда арта база чогаатыпкан: тыва кижи, кайы хире-даа орус дылды четчей билир болза, кажан-даа «русский девушка», «Паэзия» дивес.

Тыва кижиниң сеткилинге кончуг хомуданчыг, аар дээр чүве — автор О. Липчинскаяның тыва малчын өг-бүлелерин дораңчылааны. Өөренген эртем-клазы чок, 10-15 ажы-төлдүг төрүп алган, олары рахит деп аарыглап когараан чоруур дээни. Ооң аңгыда, тываларны бруцеллёзтан, дизентериядан (кыжык аарыы), туберкулезтуң ажык хевиринден база аарып турар деп нүгүлдээн.

Ниитизи-биле ук материалды номчуп орарга, черле бичии-даа шынга чүүлдежир чүве чок. Тываның девискээринден, тываларның санындан эгелээш даан болап каан саннар киирген.

Төп-даа, чер-черлерниң-даа парлалгазында үнүп турар бо чүүлдер мени демир-үжүк сегирип алырынче ынчаар албадапты. Арыг шынны бижип каар болза, ол чеже-даа ажыг болза, кым-даа четтирдим дээр болгай, а кажан хөлүн эрттир хөөредип, чаңгыс талалай көрүп чүве бижиирге, сеткилге хомуданчыг-дыр.

Ол-даа ындыг ынчаа, бижээн сөсту балаар арга бар эвес, сөглээн сөсту катап дозуп алыр эвес. Тыва чоңга удур калбарган бо кампания бисти бодандырар ужурлуг. Шынныы бодандырар. Бистиң кижи бүрүзүнүң болап чокка кылыптып болгу деп эпчок чүүлдерни мындыг мөге шуугаазынга четпес апаар чеп чүвени утпайн, шуптузу шугдүнер ужурлуг бис. Бодувустуң чурумувустуң, ажылывыска хамаарылгавысты ылавылаар ужурлуг бис.

Даңгыт ЧЫДЫМ.
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

Ак-Туругнуң чиигир ногаан шынаазында люцерна чаагай үнген дээрзи, ону механизатор Санаа Эрес-оол кестирип турда, илдең болду. Тракторнуң иийнде быжыглаан чидиг бистерниң ап октаан «дужуду» узун-узун дүргектер боор чыдып каап чорду.

Ону кестирген Санаа Эрес-оолдуң звенозу тонна-тонна сараатарны тургускан. Чарыштың тиилекчилери кылдыр санааш, шаңнап-мактаан-даа.

Бо хоочун механизаторнуң чоогунга аныяк тракторист Хүргүл-оол база медени кестирип чоруп турду. Кургай берген мал чемин Лайбың Намнай школачы оглу Буян Намнай-биле демнежип болдурлулер. Адашкыларның тракторлары үрелиишкин-даа чок. Сигенниң чааганы аажок, дырбааштарын дораан дола бээр.

— Бир муң дөрт чүс ажыг тонна сигенни белеткээрин чоокку хүннерде [illegible] механизаторларның хоочуну (ЧУРУКТА) Санаа Эрес-оол тракторундан дүжүп келгеш, биске дыңнатты.

Мурнакчы звенону Ак-Туругнуң оон өске-даа шөлдеринде ажыл-иш манай берген. Медезин баштай кескен шынааны катап суттара берген. Ийи дугаар дужүттү бо айның ортан үезинде кээп кезер, сараатаарлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ХУРАЛГА ДЕПУТАТ КИРИШКЕН

Улуг-Хем районда Т. Кечил-оол аттыг совхозтуң Чиндиизэш, Ыргайты болгаш Хам-Дыт деп черлерде чайлаглап турар малчыннарының байырлалы Эъжим бажынга болуп эрткен. Ону аът чарыжы-биле эгелээн. Бо чылгы малчыннарның Наадымынга Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны деп атты алган тебе кадарчызы Кызыл-оол Иргектиң шилги аъды эрткен. Өшкү, хой кадарчылары Маадыр-оол Чаш-оол биле Биче-Бут Ондарның аъттары ийи, үш дугаарында келген. Сөөлгү аът берге дистанцияны эрткеш чедип кээрге, улаштыр бичии болгаш элээди мөгелерниң хүрежи болган. Ажаа кадарчы Хирлиг-оол Шивидектиң оглу Омак Шивидек шүүлген, Владимир Монгуш үжүүрлешкен.

Эъжим, Кара-Булуң бригадаларының каттышкан хуралын Хайыракан кодээ Совединиң даргазы Т. Дондувай ажыткаш, мурнакчыларны шаңнап мактаан. Эъжим сонгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгуттурган В. С. Биче-оол хуралга киржип, соңгукчулары-биле ужурашкаш, оларның сонуургаан айтырыгларынга харыыларны берген. Оон соңгулда мурнунда чонга аазаашкыннарының чамдызы, соңгукчуларның чагыглары күүсеттинер деп барган. Кызыл — Хайыракан — Кызыл маршруттуг автобус удавас неделяның үш хүнүнде халып эгелээр. Автобустуң доктаар чери, кассазы бо хүннерде белен. 1991 чылда Эъжим хойжу бригадазынче электри чырыын кииреринин республика планында кииреринин депутат чугаалаан. Оон-биле кады чоокку үелерде шинтиирлеттинери берге айтырыгларга Владимир Сумакинович доктааган. Малчыннар чылдын-на орук-чирин калырберт, хая-даштыг ырак чайлаглаарже көжүп турар. Ыңчангаштың чайлаглар биле суур аразынга харылзаа кылыры — чугула айтырыгларның бирээзи. Ол дээрге радиа кылып алыры-дыр. Хайыраканчыларда амдызында ооң шүүделин төлептер акша-төгерик чок. Депутат совхоз-биле, чон-биле харылзааны улам быжыктырып, малчыннарның чагыын күүседир дээш, бар аргаларны дилеп тывары хүлээнген.

Хуралдың организастыг кезээ доозулганда, «Хүреш» агитбригаданың бот-тывынгыр артистери концерт көргүскен. Байырлал улуг улустуң хүрежи-биле доозулган. Хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастерлери Роман Монгуш шүүлген, а Дмитрий Конгаржап үжүүрлешкен. Улугу, дөртку шаңналдыг черлерге Эъжим бригадазының аныяк хойжузу Александр Санчы, Хайыракан суурдан Шолбан Кижир-оол төлептиг болган.

Чадамба ООРЖАК.

Коммунист, ооң ажыл-херээ

ПЛАН ДЭЭРГЕ НОРМА ЭВЕС-ТИР

Республиканың малчыннар Наадымынга киржир эртем [illegible] ажаа [illegible] [illegible] ры бо чылдың бирги чартыында шалыңчы ажылдаан түңнелинде, багай эвес көргүзүглерни чедип алганын агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң даргазы Дамба Иргит меңээ чугаалап олурду.

Шээр малды, ылаңгыя хойну колдады өстүрүп, оон өөээш эвес орулганы ап турарын билир мен, ыңчангаш хойжуларның ортузунда чарышка кым шылгарааның сонуургай бердим.

— Чаа-ла ийи дугаар чыл хой кадарып турар аныяк малчын Радион Успуң совхозтуң чемпиону болган. Төрүүр чүс баш хойга онаашты 102 хураганны мендит доруктурган. Бо көргүзүг районда тергиин эки болган. Ниитизи-биле дөрт хойжу ындыг көргүзүгнү чедип алган — деп, ол харыылады.

— Ол хойжуларның кайызы бирээзиниң ажыл-ижи, амыдыралы-биле таныжып болур арга турар ирги бе? — деп айтырдым.

— ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң малчыннарының наадымы (июль 14-те) болур, орта Радион чедип келир — диди.

Ол хүн Мугур-Аксының стадионун байырлал шинчи кирип каастаан, тааланчыг тыва аялгалар кайы ырактан-на дыңналып турду.

Совхозтуң ажыл-ишчилериниң район төвүнүң ажылчы чону анда хөй-биле чыылган.

[illegible] С. Х. [illegible] [illegible] база эрткен ажыл-агый чылында болгаш 1990 чылдың бирги чартыында совхозтуң малчыннары канчаар ажылдаанынга ханы анализти ол кылган. Өг-бүле, аренда, бригада керээлерин нептередип турарындан совхозтуң көргүзүглери экижип орар, ыңчангаш орулгалыг ажылдап турар. Мурнакчыларның саны көвүдээн, оларның аттарын адаан, бир дугаарында Успунуң ады кирди. Хереглээн малчыным келген ирги бе, азы чай чок болган ирги бе деп бодап, шаңналдар эгелээрин четтикпейн манап ор мен.

Мээң манап органымны билген чүве дег, шаңнал-макталды эгеледи. Хойжу Радион Донгакович Успуң деп ат стадионга чаңгыланып үнду. Кезек када шыпшың барган. Удавaанда чээрби ажып, үжен хар чоокшулай берген хире назылыг, хүрере берген арынныг, ортумак сынныг аныяк эр президиум столунче углапты. Совхозтуң чемпиону-биле таныжылгам ыңчаар эгелээн, ажаа ужуражыр аргалыг болдум.

— Мергежилим чолаачы кижи болгай мен, ажаа тос чыл ажылдааш, эвээш эвес чүъктерни сөөртүм — деп, ол бодунуң доочу намдарын таныштырды.

Радион совхозтуң дээре [illegible] [illegible] турган. Техникага [illegible] [illegible] [illegible].

— [illegible] кадарып көрдиң? — деп айтырдым.

— Мээң ада-ием Моңгун-Тайганың шаандан тура малчыннары улус, оларның [illegible] салгап, үлегерин черип, ынчаар ажылдаар күзел-чүткүл меңээ төрүттүнген чүве, ыңчангаш хойжулай бердим.

— Чолаачының болгаш хойжунуң чымыштыг ажыл-херээн элээн биле бергендир силер, бо ийи мергежилдиң кайызын берге деп бодаар сен, Радион? — деп сонуургадым.

— Хойжулаары берге-дир, ындыг-даа болза, кара чажымдан тура мал аразынга өзүп-доругуп, ооң продуктуларын ижип, кедип келген кижи болгаш, малчыннаары меңээ эргим болгаш хүндүлүг-дүр. Ажыл чеже-даа берге болза, ону чүткүлдүг, тура-соруктуг, бергелерге торулбас кижи кылып шыдаар. Чүгле ажылдаар херек, өскээртен дуза херек чок — диди.

Аныяк хойжунуң бо сөстеринден алырга, бодунуң шилип алган херээнге сагыш-сеткилинден бердинген дээрзи кымга-даа билдингир боор. Шынап-ла, ындыг болгай. Кым-на бодунга даасхан ажыл-херекке бердинген, ол дээш сагыш човап чоруур болдур. Ооң көргүзүглери эки болур. Ону амыдырал боду бадыткаан.

Радионнуң адазы Донгак [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Тыва АССР-ниң [illegible] [illegible] аттыг [illegible]. Ол аъш өзүлүг-ла төлептиг кижи. Оглу Радионну хой ажылынга ада-иези чаңчыктырып, хандыкшылды өөреткен, байлак дуржулгазын дамчыдып берген, ам-даа боттуг деткимче, дузаны оглунга чедирип чоруурлар. Мал ажылынга улуг арга-дуржулгалыг ада-иезиниң сүмелерин Радион, ооң кадайы Ая кичээнгейлиг дыңнап, ону шиңгээдип алгаш, ажылынга, амыдыралынга ажыглап чоруурлар. Ыңчангаш олар чүгле ийи чыл ажылдаан-даа болза, эки көргүзүглерни чедип алган.

Хойжулап эгелээни баштайгы чылында 378 төрүүр хоюндан ол хире хураганны менди доруктурган, тодаргайлаарга, төрүүр чүс баштан-на чүсту алган. Совхозтуң ажыл-агый планын өзүгаар алырга, төрүүр чүс баш хойдан-на 83 хураганны менди доруктургаш, хүлээдир ужурлуг. Бердинген планныг онаалда дээрге ажыл-ишчи кижи бүрүзүнге кызыгаары ол эвес, ону улам көвүдедир дээш ажылдаар хүлээлгелиг бис деп хойжу чугаалап олурду. Моон алгаш көөрге, хойжу чүгле планын күүседип алыр дээш ажылдап чоруур эвес, эң-не эки көргүзүглүг болуру-биле шалыпчы ажылдап турар-дыр. Ооң ачызында малчыннаан ийи дугаар чылында чүс баш төрүүр хойдан 102 азы 374 хураганны менди доруктурган. [illegible] [illegible] болган. Дүк кыргап алырының даалгазын ажыр боттандыган.

Аныяк хойжу өг-бүле баштайгы чылындан эгелээш, шак ындыг эки көргүзүглерни канчап чедип ап турары, ооң чажыды чүдел? Бо айтырыгны тодарадып алыры-биле хойжу-биле болгаш өске-даа эштер-биле чугаалашкан мен.

Бо аныяк хойжуну коммунист даргалар-даа, эштери-даа мактаар чорду. Дөрту-биле чугаалаарга, күш-ажылга ынак, эрестиг кежээ кижи-дир. Бодунга онаашкан ажыл-херээ дээш дүн-хүн чок сагыш човап чоруур. Ылаңгыя шээр малды өстүрериниң ажаап-тежээриниң бүгү чажыттарын ол дуржулгалыг кадарчылардан дудак чок билир. Ооң уламындан чайгы, күскү үелерде хоюн семиртип алыры-биле одарларын каш удаа солуур чаңчылдыг. Амгы үеде хойжу Хиндиктиг-Хөлде чайлаглап турар, ооң одары делгем, суг-суггаттыг, ыңчангаш хойларының деңгилдези эки болуп турар. Мал чемнерин белеткеп алырын чугулага көөр хойжу болду. Малчыннаан чылындан эгелээш сес тонна эки шынарлыг сигенни боду белеткеп ап келген. Өске мал чемнерин, дусту совхозтан бижидип алгаш, сөөртүп алыр. Хойларының, хураганнарының одарын, суггадын шын таарыштырарынче, ажаалдазын, чемгерилгезин экижидерин Радион үргүлчү сагыш салып, оларны бөттандарын тура, зооветеринарлыг негелделерин сагып келген. Черле ыңчаш бодунга быжыглаан кодан хоюнун баш санын өстүрер, төлүн менди доруктурар, продуктулуг чоруун бедидер дээш ол доктаамал сагыш салып турары эки түңнелдерлиг болган. Баштайгы чедиишкиннерге ол меңээргенмейн турар, ону улам-на көвүдедир орулганы салган ажылдап турар.

— Партияның ат-алдарын, голчун кадурери коммунист кижи бүрүзүнүң чедиишкинниг ажылындан, амыдыралга төлептиг чоруундан хамааржыр деп билир мен. Ындыг болганда партия кежигүнү кижи болганымда даандырган ажыл-херекти негелдезинге чедир кылыр дээш шыдаар шаам-биле туржур мен. Эки ажылдаары дээрге-ле тодуг-догаа чурттаары-дыр — деп, хойжу чугаалаар болду.

Шынап-ла, бо мурнакчы хойжу бай-шыырак чурттап чоруур. Өг-бүлениң, бажың-балгадының дериг-херекселдери, боттарының, дөрт уругларының идик-хеви четчири-биле бар, хуузунда мал-маганныг, чиик машиналыг.

Успуң Радион ышкаш бодунуң херээнге бердинген коммунистер турда, ажылиш бүдүнгүр болбайн канчаар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

АРЕНДА: КЕРЭЭ ЧАРАРЫНЫҢ ЧУРУМУ БОЛГАШ НЕГЕЛДЕЛЕРИ

Бистиң республиканың ажыл-агыйларында аренданы элээн калбаа-биле ажыглап эгелей берген. Ыңчалза-даа ооң алыс утказы чүл, керээге чүлерни кирерил, эт-хөреңгини, чепсек-херекселди арендага (хөлезинге) берген коллективтиң (совхозтуң) база ону алган кижиниң (бригаданың, звенонуң) хүлээлгези чүл, чаргы-маргылдаа үнүп келзе канчаарыл, дээн ышкаш айтырыгларны номчукчулар редакциядан бо-ла айтыра бээр. Арендаже кирер дээрге, бисти өөретпес-тир деп-даа чагаалар кээп турар. Чижээ, «Мөген-Бүрен» совхозтуң № 4 бригадазының малчыннары ындыг утказыг чагааны редакцияже чоруткан.

Моон соңгаар «Аренда: айтырыглар болгаш харыылар» деп эге-биле «Шын» солунга бөлүк материалдарны парлаар бис. Ооң эгези бо. Ыңчангаш ажыл-агыйны эргелеп башкарарының бо идегелдиг аргазының дугайында айтырыгларга харыылар аренда талазы-биле улуска өөредиг болур ужурлуг.

1. Аренда керээзин кым чарар артык эргелиг ил?

Аренда керээзин бригадалар, фермалар, ажыл-агыйның иштинде кооперативтер коллективтери, звенолар, совхозтуң ажылчыннарының өг-бүлелери дирекция-биле чарып алыр эргелиг.

Оон аңгыда, совхозтарда ажылдавайн турарлар-даа арендаторлар боор болур. Керээни коллективтиң мурнундан азы бот-тускайлан-даа назы-хар четкен кижи ат салып, чарып ап болур.

Аренданың кол-ла херээ, негелдези болза, продукцияның бот-үнезин чиигедип тургаш, ону көвүдедири, шынарын экижидери. Аренда талазы-биле керээ чарарда, конкурсту база чарлап болур, чижээ, 100 хойдан 90 хураган алыр дээри биле 80-ни камгалап дужаары аңгы болгай. Ол ышкаш арендага алганы 100 гектар тараа шөлүндэн 1 гектарга онааштыр 14 центнер биле 16-ның ылгалы база бар. Ындыг чүүлдерни өөрениp көөр апаар. Конкурс деп чүүл ол.

2. Керээге кым, канчаар ат салырыл?

Ажаа бир талазында, совхозтуң директору, а өске талазында, бригадир азы звенонуң удуртукчузу ат салыр. Бир эвес звенонуң улузу эвээш — 5 чедир кижи болза, олар шуптузу ат салыр. Керээге ат салган соонда, ол юридиктиг (хоойлу) талазы-биле күштүг болу бээр. Ону кым-даа бадылавас (чамдык ажыл-агыйларда көөрге профком даргазы бадылап, ат салган болур, ол шын эвес.)

3. Аренда керээзин кайы хире хуусаалыг кылдыр чарып ап болурул?

Манаа чаңгыс аай харыы турбас. Бир эвес чер болза, 50 чыл дургузунда-даа чарып ап болур. А мал болза, чижээ, төрүүр хойну чүгле ол төрүүр ужурлуг чылдарында чарып алыр апаар. Семиртир малды база хуусаазын барымдаалаар. Фермага саар инекти база ол саар ужурлуг чылдарында чарып алганы дээре. Ол үеде малдың назы-хары улгады-биле продукциязы база эвээжээр. Ыңчангаш керээниң негелделери чыл санында-ла дөмей эвес боору билдингир. Чижээ, хойнуң эң-не тамыр болур үези 3—4 дугаар төрүүр чылдары болгай. А чер ажылынга 5 чыл хуусаалыг кылдыр чарып алганы дээре.

4. Керээни чарарда кирер кол айтырыглар кандыгыл?

Керээ дээрге юридиктиг документ дидивис. Өскээр чугаалаарга, ооң бир негелдези күүсеттинмейн барган болза, ону тудуп алгаш, судка чедир чаргылдажыр апаар.

Ажаа кирер чүүлдер: чер болза ооң хемчээли, кайда турары, база арендага берип турары, өске-даа дериг-херекселдер, арын-капал-даа база ажаа кирер. А мал ажылынга одарлар, ооң хемчээли, кажаа-хораа, чурт-талга бажыңы, чагылар, трансформатор, чунар-бажың (бир эвес ону совхоз тудуп берген болза); оларның хөлезиниң ылап-ла айтыр.

Продукцияны сайгарарының хемчээли, хуусаазы, ортек-үнези болгаш чуруму; планда көрдүнгенинден артыкка алган продукцияны садып саарарының чуруму; үрезинни, чемишчидилгени, аныяк малды, мал чемин садып алырынга, септелгеге, транспорттуң хөлезинин база өске-даа ачы-дуза дээш төлевирге чээли бээриниң чуруму, ооң хемчээли; материал-техниктиг хандырылганың организастаары; аренда хөлезини төлээриниң, өске-даа төлевирлерниң хуусаазы болгаш хемчээли; керээ чарган ийи таланың бот-бодунуң хүлээп алганы негелделерин күүсетпээни дээш харыысалгазы кандыг болуру:

карылгалыг ийикле азы эвээш орулгалыг бригадаларны, фермаларны, салбырларны, звеноларны арендаже кирерде, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң, карылгалыг чоруун узуткаарының талазы-биле хемчеглерни база айтыр. Керээниң негелделериниң талазы-биле айтырыгны кайызынга-даа ажыктыг кылдыр эки тураскыг-биле [illegible] пирлеп, дугуржур [illegible].

5. Нормативтиг көргүзүглер

Өртектерни болгаш аренда хөлезинин керээге айтып турар үеде чазыгларның уржуундан арендаторларга артык акша төлээр чорук практикага элээн хөй таварышкан турар. [illegible] ылаңгыя аренда керээзи-биле ажылдааның баштайгы [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] херек [illegible] [illegible] [illegible] хандыр сайгарын [illegible] алыр ужурлуг. Ол таварылгада немей азы үлүр бижиир (эң ылаңгыя мал чемин) чоруктар турбас. Ыңчангаш керээни чарарда, нормативтиг көргүзүглерге даянып. Чижээ, чамдык районнарда симменталь уксаалыг инектен бир чылда ортумаа-биле 1500—1800 килограмм сүттү саап ап турар болгай. А херек кырында ол ындыг уксаалыг инек оон хөй сүттү бээр ужурлуг. Чартык нарын дүктүг хойдан ынча дүктү алыр деп шуут-ла нормалыг болур. Тараа культуралары база ындыг: гектардан ынча центнерни [illegible] алыр ужурлуг ол үрезинниң эртемге үндезиниң шынарын барымдаалаа.

Санаашкыннарның даразында ийи кезээ (варианты) турар:

1) сөөлгү 3—5 чылдарның дургузунда ажыл-агыйда продукцияның ниити көргүзүү (сүт, дүк, хураган, тараа, ногаа, сиген);

2) нормативтиг көргүзүглерге үндезилээр. Дүжүттүг тодарадырда, чылдар [illegible] биле агаар-бойдустуң байдалын, ажыглап турган үрезинниң шынары болгаш хемчээли, агротехниканың деңнели, херээниң шынар байдалы, техника-биле хандырылга болгаш өске-даа чүүлдерни, эң ылаңгыя сүггаттыг барымдаалаар. Оларның санап көргеш, оон дүжүттү бедидериниң аргазын, чер [illegible] жээ, суггатты, чемишчидилгени ажыглаарын шуут-ла негелде ёзугаар көөр апаар.

Фермага, бригадага, звенога бир инектен сүт саарының нормазы, бызаа алыры, дүк, анай, хураган алырының нормазын доктаадыр. Ону мал чеминиң шынарын, [illegible] [illegible] [illegible] херекселдер-биле [illegible] — бо чүүлдерни барымдаалаар. База-ла мурнакчы аргаларны, [illegible] [illegible] өөренип көөр.

6. Өртек-үнениң шынын канчаар тыварыл?

[illegible] [illegible] [illegible] 3—5 [illegible] [illegible] ажыл [illegible] [illegible] кандыг [illegible], [illegible] биле арендаторнуң ам [illegible] дег орулгазын деңнептер.

7. Керээни өскертириниң, күш чок болдурарының чуруму

Ону кылырда кайы-даа тала дүгүржүр. Арендатор кижи инвалид апарган азы пенсияже үнген, мөчээн болза, ыңчан керээ күш чок [illegible]. [illegible] арендага алган чүүлдерин уксаа салгап дамчыдып берген, чижээ арендатор кижи ол бүгүнү оглунга азы уруунга дамчыдып берген таварылгада, керээ күштүг болур. Оон аңгыда, арендага алган чүүлдер (чер, мал-маган) айыыл халапка таварышканда, база керээ күш чок апаар.

Мындыг база таварылга турар: кайы-бир тала керээниң негелделерин доктаамал күүсетпейн келгенде, ону арбитраж көөр, а арендатор кижи черни, малды бодунуң хары тура-биле [illegible] болза [illegible] [illegible] эвес таварылгада, арендатор кижи черни, малды, дериг-херекселдерни [illegible] [illegible] [illegible] болза база аренда хөлезинин [illegible] [illegible] 6 ай дургузунда төлевейн [illegible] [illegible], ыңчан база-ла арбитражка [illegible].

ЭКИ БОЛДУ, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Ийе, сүмележир, дугуржур. Ыңчангаш бо чылдың малчыннар Наадымының талазы-биле солуңга чамдык эштерниң бодалдарын, саналдарын бижээнин номчудум. Ыңчангаш бодумнуң бодалымны база бижиийн. Наадым — тыва чоннуң улуг байырлалы. Манаа бистиң совхозтарывыс ажыл-ишчи шиңчизин көргүзүп, ярмаркага эки-ле кириштилер.

Ооң-биле чергелештир улуг четпестер барын чугаалаар, орта бадыткал кылдыр ындыг чүүлдерни киирер болбайн дыр мен. Улус аажок хөй болган. Бир-тээ малчыннарны чалаан болганда, олар чүнү хереглээрил деп чүүлдү өөренип көөр турган. Столоваяларга сүттүг шай чок болду. Малчыннарның черле улгады берген назылыг тыва кижилерниң эң-не ынак сугуну ол болгай. Оода чигирлиг кара шай безин көзүлбеди.

Наадымга келгеннерниң бир кол орулгазы, садыг-магазинге баары, ыңчангаш чамдыктар элээн хөй акшалыг келгени билдингир. Тааржыр барааннардан хөйнү сатпып болза аар деп бодап турдум. Байырлал шагындан хостуг үеде келгеш чон чалгаарап турган. Даразында чылын бо чүүлдерни утаан бодаары чугула.

Тава-Самбуу САРЫГЛАР.

Барыын-Хемчик

ОЛАР ДЕГ БОЛЗА

Бо хүннерде Биче-оол Бай-Караевич аалында чок. Кызыл-Чыраада сигеннеп турар. Чылдың-на 30 тоннадан эвээш эвести уруг-дарыы-биле демнежип тургаш, бөлүп, сараттап алыр чаңчылдыг малчын. Кижи черле ындыг таныырын сураглап, ооң канчаар ажылдап, чурттап чорууруп сонуургаар. айтырар. Малчыннар Наадымын таварыштыр республиканың малчыннарының социалистиг чарыжының тиилекчилериниң солуннарга парлапкан соонда, шаандан тура таныырым-билирим Биче-оол Сенди-Хуурактың адын база хөй улустуң адының аразындан аралап көрдүм. Тып алдым. Өөрдүм. Ооң өг-бүлези «Чүсчү-малчын звено» клубтуң кежигүннери. Хурал-суглаага санал-оналын чугаалаптар кижи. Чүге дизе, ооң ажылы түңнелдиг, ажылынга кызымак болгаш дуржулгалыг.

Б. Сенди-Хуурак мурнунда «Х Улуг хурал» совхозтуң инженери-даа турду. Машина-тракторну мунуп, ой-шаанда үзеп, чаары дег, мал-маганын база оъттуг, суглуг черлерже кадарып семиртири чугула дээрзин ыяк билир. Татьяна Кенденовна биле Биче-оол Бай-Караевич ам «Х Улуг хурал» совхозта он ажыг чыл дургузунда өшкү кадарып келгеннер. Түңнели эки. Бир чылын 100 өшкүден 124 анайны база камгалап алганнар. Өг-бүле чиик машиналыг. Амгы үеде мал кадарып мунар аъды-даа совхозтуң, районнуң белектери-дир.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

Эскертинмес иштиң кижилери

КАРА ХАЛАТТЫГЛАР

Бистер кажан-даа кудумчуларга кылаштажып чораащ, ону кым аштап, арыглап турар ирги деп айтырыгны боттарывыска салбас бис. Эртен эрте дашкаар үнүп көөрге, кудумчу арыг боорга, ону аштаар кижи кайызы ирги деп-даа айтырбас бис. Ол черле ындыг, арыг чыдар ужурлуг деп бодаар бис.

Мээң чугаалашкан улузум бир шии кыргаңнар болду. Бо-ла чораащ оларның-биле чаңгыс эвес удаа хөөрештим. Баштайгы амыдырал-чуртталгазын чугаалаарга мындыг.

Ыңчан 1923 чыл. Тыва Арат Республиканга болган национал хосталгалыг революцияның үш чыл болган соонда демдеглеп турда, Улуг-Хемниң Эйлиг-Хемге Дамдынчап Кыргыстың өг-бүлезинге чаа кижи немешкен. Оон адын Хүүрак деп адаан алганнар.

Ооң боду бүдүштүг болуп өзүп келген. Чеди харлыында оңу адазы күш-ажылга, [illegible] чадыгын айыылчы чуттуп [illegible] [illegible] соодн [illegible] өөредип каан. Ыңчан эзиден тура күш-ажылга өөренген болгаш ам-даа чаңгызын салбаан.

30 чылдарның эгезинде Тывага колхоз тургузуушкуну улам хөгжээн. Хүүрак Дамдынчапович Кыргыс Бии-Хем районунуң «Кызыл тараачын» колхозунга ажылдай берген. Малчынаары баштай берге болбайн аан. Ыңчан колхоз даргазы турган Федор Васильевич Астафьев мал чемин четчир шаа-биле белетчежип берип турган. Кыргыстың көргүзүглери чылдан чылче экижип эгелээн. Хойдан хураганы алыр хүлээлгезин каш чыл улаштыр көргүскен. Чайгы үелерде малын семиртпишаан, сиген шөлүнүң боду белеткеп алыр апарган. Ажылды дакпырлап кылыр деп чүвени бичиинден тура эскерген болгаш, хөлү дыңзыг, балдыр быжыг болуп турарының херечизи бадыткаан.

Чаңгыс черле ажылдап турар орус, тыва эш-өөрү хүндүлээр апарган. Ажыл-биле чугаалаарга, «Кызыл тараачының» колхозчулары — интернационалчылар. Ыңчангаш бот-боттарының өглерниңе үнчүн кирижир. Чаңгыс дүлүм аъттан безин үлешкеннер. Ол чаңгыс чыл ам-даа хевээр арткан.

Хой ажылының соонда, ак халат кедип алгаш, колхоз саңгагчала саанчылап кирген. Республикада баштайгы эр саанчы болган Хүүрак Дамдынчапович хүннерин тутпаш, инек арагаа алыынче бадып кирипкен. Инектери пат таныир болгаш, баштай мени сээ дээп сөөзиден көрүп, кыдашталы меглэр. Мөге-шыырак саадаар-биле инек саарга, көргүзүглери эки болбайн канчаар. Эки даан саанчыларның олуруунга кирип, совхозтуң болгаш районнуң иштинге шаңнал-макталга чедип, харын-даа саалда талазы-биле республикага эки түңнелдерни чедип ал турган. Ур үениң иштинде кадээ ажыл-агыйынга үре-түңнелдиг ажылдааны дээш Хүүрак Дамдынчапович Кыргыска Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны деп атты тывыскан.

Х. Д. Кыргыс чүгле күш-ажылы-биле алдаржып турган эвес, а бодунуң уран талантызын болгаш спортка хандыкшылын база илереткен. Ол хөөмейлеп, сыгырты бөөрге безин районнуң ажыл-ишчилери ону сценага катап-катап адыш часкаашкыннары-биле үткүүр турган. Ол 1967 чылда Тываның бөлүк артистери-биле кады Новосибирскиже болгаш Москва хоорайларга бодунуң хөөмей, сыгыды-биле ол хоорайларның чурттакчы чонун кайгаткан.

Ооң спортчу талантызын бии хемчилер кайгаан. 50—60 чылдарда Бии-Хем районнуң мөгези турган. Районнуң каш дакпыр чемпиону. Кызылга Бии-Хемден келир кара чаңгыс мөге ол. Ооң-биле кады хүрежип чораан өөрлери бо: Комбу, Сүрт-оол, Доржу-оол, Самыдлык. Хаш алгыдан даараан содактыг кижи ол үеде чүгле Кыргыс турган. Х. Д. Кыргыс республикага шүүлүп көрбээн-даа болза, [illegible] черлерге чедер Бараан-Хемчикти мөгези Крипан-биле таварышкан. Ол орус мөгениң холдунуң шыырак байдаан. Бодунуң эът-ханы оон улам чоң-даа болза, дыңза дээди. Бар аргаларын ажыглап турда-даа, ол тааңын каңыкта ам-даа хөмүдеп олурар.

Ооң күш-ажылга спортка болгаш уран чүүлге [illegible] [illegible] [illegible] кады чурттап олурар эжи Елизавета Бора-Хөөевна Кыргыс үлежип келген. Күш-ажылга, уран чүүлге, спортка чаңгыс чон чүүлдерни не кижи үргүлчү сүмелеп чорааш. Саанчыр чорааны ежин, өөрүүн Хүүрак үргүлчү хүндүлеп чоруур. Ол чугаа кадында, бо кижи эвес болза деп каан олурар.

Өг-бүле үш [illegible], [illegible] ыьсты өөредип, кижизидип. Олар база ада-иези ышкаш, улус ажыл-агыйының ямызы бүрү алырларында ажылдап чоруурлар. Ада-иезин [illegible] [illegible].

Мындыг күш-ажылдың хоочуннары ам Кызыл хоорайда чурттап, амыдыралдың өске талазын көрүп [illegible] хоорайның чаагайындыгы [illegible] [illegible] хүүзүн киирип чоруурлар. Илии саат кедер ам халаттарын кудумчулары арыг [illegible] [illegible] [illegible] хоорайны [illegible] [illegible].

Елизавета Бора-Хөөевна биле Хүүрак Дамдынчапович Кыргыстар Кызылдың дугаары бир бажың [illegible] 13 чыл шыдалдап турарлар. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Олар [illegible] [illegible] [illegible] бирге негелделиг болгаш айтырыгны дөрт чүүлдер. [illegible] [illegible] турар участогу [illegible]. [illegible] болгаш [illegible] кудумчуларында [illegible] [illegible] черлери [illegible] арыг [illegible]. Оларга сатыг [illegible] [illegible] [illegible]. Бо [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Октябрь [illegible] Шенмин-оол [illegible] [illegible].

[illegible]

Кызыл-оол ТАБУРАК.

Чайгы дыштанылгада

Юрий КОСАРЬКОВТУҢ тырттырган фотозу.

ОБЩЕЖИТИЕ, ОБЩЕЖИТИЕ...

ОЛ ДУГАЙЫНДА ШАГААН-АРЫГДАН КЭЭП ТУРАР ХОМУДАЛДЫГ ЧАГААЛАРГА ХАМААРЫШТЫР

Шагаан-Арыг хоорайдан «Шын» солуннуң редакциязынга эң хөй чагаа-хомудал «Шагаан-Арыг тудуг» трестиниң беш каът общежитиезиниң чурттакчыларындан кээп турар. Аңгы-аңгы-даа боор алгаш, бөлүгтежип-даа алгаш бижип-ле турар. [illegible]

«Трест общежитиезинде дыка берге байдалда чурттап ор бис. Манаа чурттаарының өртээ хөлүн эрттир улуг. кухнязы чок нийи комнатаның өртээ 37 рубль чеде бээрдир. Чылдагаанын тып чадашкан бис. Общежитие-биле тудуш столовая турар чер бар. Ол 2-3 чыл дургузунда столовая эвес, кедергей улуг туалет апарган. Оон чыт-бузунга бичии уругларывыс аарып, боттарывыс безин шыдашпайн тур бис.

Депутат апарыксаан кижилер бисти дыка-ла агитастап, хөй аазаашкыннар кылып чорупп турду. Оларывыс ам кайыл? Мандат апкаш, бисти уттупканнар. СЭКП Улуг-Хем райкомунуң, райкүүскомнуң даргалары база бистиң амыдыралывысты кээп сонуургавас-тыр».

[illegible]

кынныг чорупп турар. [illegible] чагаа-хомудалдары ол-бо инстанцияларже шууужуп эгелээн. [illegible]

Чурттакчылар моон мурнунда чагаалаарынга ЖЭУ даргазы Идея Обчаттың [illegible] Шагаан-Арыг хоорайга штукатур-маляр боопп ол чедип келгеш, кыска үе дургузунда үш өрээлдиг квартира алгаш, ЖЭУ начальниги апарган. Амгы үеде Идея Петровна чурттап орган квартиразын 2 чыл дургузунда [illegible] Тывадан начальник эрге-дужаалдыг үнүп чоруткан. Оон орнунда сантехниктер бригадири турган Михаил Гамбарян ажылдай берген.

Трест-даа удуртукчулары солчурга, ЖЭУ-даа даргалары өскерлирге, общежитиеде чурттап орар кижилерге оон чиик апарбазын амыдырал көргүскен.

[illegible]

метр [illegible] 3 рубль [illegible] рубль 75 копейке [illegible] 1 рубль 82 копейк [illegible] 1 рубль 60 копейк [illegible] 7 рубль 20 копейк [illegible] рубль 27 копейк.

[illegible]

Дарга мину [illegible] база бир беш каът общежитиени туттурупп эгелеп каан. Бөгүн мыңда ажыл хайнып [illegible] дөрбелчин метр [illegible] ортээ 13,2 копеек. Ону 30-ге көвүдедирге, 3 рубль 96 копеек. Чаңгыс дөрбелчин [illegible] Бир айда 4 рубль 70 копеек төлеп турар бот кижилер база бар. Оларның төлеп турар акшазы-биле орун местозунун бот-үнези- [illegible] Ол сен бениң [illegible] домаавыстан читсин.

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр.).

ХАРЫЛЗААНЫҢ ДУЗАЗЫ

Кызыл-кызыгаар Бай-Тайга районда Бай-Тал ортумак школазында 26 чыл уззуктел чок химия башкылап ажылдап турар хоочун башкы Чылбак Ендановна Ооржактың дугайында авторнуң чагаазын номчукчуларга таныштырар-дыр бис.

Ортумак школа соонда бир чыл улуг пионер вожатыйлап ажылдааш, Чылбак башкы болур күзелин чедип алган. Кызылдың башкы институдун 1970 чылда дооскаш, химия, биология башкызы болуп, төрээн сууру Бай-Талга ажылдаары-биле хуваалда ёзугаар чедип келген.

Баштайгы чылдарда дуржулга чок аныяк башкыга ажылдаары берге турган. Ол чылдарда химия эртемнериниң талазы-биле көргүзүг материалдары школага эвээш, химияның тускай дериттинген кабинеди чок турган. Аныяк башкы бергелерге ундараваан, бодундан улуг дуржулгалыг кады ажылдап турган эш-өөрү башкылардан арга-сүмелер- [illegible]

Устуку класстарга химия болгунун ол боду удуртур. Ол бөлгүмге тема бүрүзүнге өөреникчилер бот ажылдарын башкының удуртулгазы-биле ажылдап, кылып турарлар. Башкыга дуза кылдыр конспектини уруглар боттары ажылдап кылып бээрлер. Ол чүүлдүң дараазында кичээлге ажыглаарга өөреникчилерге таарымчалыг болур.

Бай-Тал школазының өөреникчилери районга чылдың-на болуп эртип турар химия олимпиадаларынга эки түңнелдерни чедип ап келген. Чылбак Ендановнаның кызымак ажылының бир херечизи ол. Ол башкы чүгле химия башкылаарындан аңгыда, бодунуң эртемин өске эртемнер-биле [illegible]

[illegible] дугайында [illegible] Орус чоннуң сүт дугайында ырларын, тыва комааннарны өөреникчилер күүседип турганнар, ол-ла темага пластинкаларны ажыглаан.

Чылбак Ендановна ада-не-биле быжыг харылзаалыг. Уругларга ээлдек-эвилең, оларны даэш кезээде сагыш аарып чорууp. бодунуң улусчу башкызы суурнуң улуг, биче чоку хүндүлээр. Бодунуң башкы ажылындан аңгыда ол суурда идепкейлиг хөй-ниитичи херэжиннерниң бирээзи. Тайбың аттыг агитквартиразының пропагандизи хүлээлгезин эки күүседип келген. Суурга болуп эртип турар массалыг хемчеглерге идепкейлиг киржир. Хол-биле кылган уран кылыглар болгаш аъш-чем делгелгелерин организастап, хөй-нитти ажылындан [illegible]

Башкыларның август чөвүлел хуралдарынга уткуштур

[illegible] аргаларын өөреникчилеринге дамчыдып келген. Ол дөрт оолдарның иези. Өг-бүлениң эргим адазы каш чыл бурунгаар айыыл-халапка таварышкаш амы-тынындан чарылган. Оолдарынга эриг баарлыг иениң эргеледиинден аңгыда, ала кижинин кулаажын [illegible] харысалгазы [illegible] Оолдары кыш-ажылга ынак, хүндүлээчел, биче сеткилдиг. Бай-Тал школазында чурумнуг, эки өөреникчилер. Улуг оглу Аяс Бай-Тал ортумак школазын дооскаш, улаштыр Улан-Удэ хоорайда [illegible] институдунга өөренип турар. Аяс ам 10-гу класска, Айдың 7-ги класска, өг-бүлениң хеймери, авазының часкыгбайы Артыш 4-кү класска өөренир.

Чылбак Ендановна ам бо [illegible] класстар-биле өөреникчилериниң чайгы дыштанылгазын [illegible] Тываның [illegible] Волгоград хоорайда ногаа ажыл-агыйының совхозунуң ажыл-ишинге [illegible] Барык кыш ай ажыг хүрүсаада өг-бүлезинде оскус-чавыс оолдарын [illegible] Чылбак Ендановнаның ажылчыы [illegible] кызымак болгаш хамааты хүлээлгезинге бердингени ол болуп турар.

Авазы чокта өг-бүлениң ажыл-ишин [illegible] оолдары [illegible] болгаш ажыл-агыйын [illegible] база бот-тус [illegible] ажылдап чаңчыгып калганнар.

Ажыл-ишчи, чоннуң хүндүткелдиг [illegible] бодуун ие Чылбак Ендановнаның дугайында чугаалавазаан каш состерим бо-дур.

Чимис АДЫГ-ООЛ,
библиотекарь.

Хоочун коктуг

БОЙДУСКА ЧАРБЫЫРГА БОЛУР БЕ?

Янзы-бүрү хуралдарга-даа дыңнаарга, солуннардан номчуурга, радиотелевидение дамчыдылгазында-даа «тараавыс багай, оът-сиген эки үнмээн-не» дээривис көвүдеди ышкаш, аа? Мен бодум тараачын-даа эвес мен. Ынчалза-даа улуг назылыг кижи болгаш, шаанда ада-өгбелеримниң тараазын тарыжып, буга-сумун касчып, аът, шары бажы мунуп, сөөлзүреди бодум харын тараа тарып, ону ажаап ап, суттарып-даа келдим.

Ам бодап көөрге, ол ынчангы тарааның дүжүдү магалыг чаагай турган-дыр. Ооң кол чылдагааны, арат кижиниң кызымак, харысалгалыг, билдилиг ажылында-дыр ийин ол. Ынчап хөй чер-даа аңдарбас болгай. Кур черлер хөй. Оон уламында-ла боор, өгбелеривис тарылгa шөлүн 4—5 чыл болгаш-ла солуур, азы дыштандырар турзук чоп.

Чазын тарылга үези келирге-ле, ал бөлүк, арбан улузу сүмележир турган чүве. Ийи, үш чыл улаштыр тараан черге чашпан үнер, ынчангаш дүжүт кудулаар, черлерде шору.

Хөй шөлдү, ховуну «чара тыртып» алгаш баштайгы чылдарда харын шору дүжүттү ап келдивис. Чижээ, «Тиилелге» совхозка ындыг болду. Барыын-Хемчиктиң Шекпээр суурнуң кедээр талазында ховуларны көрээлинер даан. Ам тараа-даа чок, оът-даа чок. Чүгле чашпан үнген. Кедизин бодавастың чылдагааны бо-дур. Ындыг шөлдер кайы-даа районда бар. Ам канчаарыл? Сиген тарыыр херек. Эрткен чазын биске агроүлетпүр комплекизини эртемге үндезилеп хөгжүдер дугайында эртем-практиктиг чөвүлел хурал база болган болгай. Тарылга шөлүнден аңгыда, оларларны база чемишчиндер, анаа сиген тарыыр дээн болчук. Чүле-даа чок калган ындыг черлерни ам ажыглаар, сиген үрезинни тарыыр болза эки-дир.

«Сукпак» совхозтуң хову-шөлдериниң «көргүнчүүн» көрүнерем. База каач чылдарда довшу баштыг тараа үнер-дир, чүде-даа чок мал чеминге-даа каттышпас, анаа [illegible]

[illegible] эвес-тир бис. Күчүлүг тракторлар тарып, аңдарып каантар, сай-элезин-даа дивес. Чүгле план күүселдези дээш ажылдаар уевис турду. Ам харын черниң арендаторларга берип турарындан дүжүт чамдык [illegible] дерин черле кончуг ынымчалыг өөренишиичилеп көөр, ооң аргазын тодарадыр ынчангаш тарыыр болза эки.

Донгак ШАКТАР,
Күш-ажылдың хоочуну.

Чаштыкыда

● **БЕРЛИН.** Удавас болур ниити-герман соңгулдаларга бир демниг киржири-биле чурттуң чоон күштери [illegible] тургускан. «Чоон күштерниң [illegible] 22 чоон партиялар болгаш организацияларның болгаш [illegible] удуртукчулары ат салган. Оларның аразында демократтыг социализмниң партиязы, [illegible] «гвоздика» деп партия, «Барыын Германияның коммунистиг эвилели», социалистиг форум, [illegible] партиязы дээш оон-даа өске чоон үзелдиг партиялар бар.

Ол соңгулдаларга парламентиже бир төлээлечи олуруп алыр дизе, соңгукчуларының ниити [illegible] беш хуузун алган турар ужурлуг. Чоон күштер ол мандатты чедип алыры-биле боттарының күжүн каттыштырган.

● **ДЕЛИ.** Индияның [illegible] Москва метрополитени хевиргиг транспорт системазын тударының планын [illegible] муниципалитеди [illegible] министерстволарже чоруткан.

[illegible] компаниязы [illegible] Ооң тургузуун күштүг болгаш хоорай [illegible] акшаландырар деп турар.

● **ТОКИО.** Японияның [illegible] деп синтетиктиг резина бүдүрер улуг компаниязы аныяк ажылчыннарны болгаш специалистерни ажылга колдады даара тудуп алыры-биле чылда 187 дыштанар хүнну тургузар деп доктааткан. [illegible] хоорайда турар ол улуг бүдүрүлгеде 1460 кижи ажылдап турар. Олар ам үш хүн ажылдааш, үш хүн [illegible] дөрт хүн ажыл [illegible] 4 хүн дыштанып апаар. Ажыл хүнү чапсар-биле кады 12 шак болур.

Компанияның ээлери ээлчежип [illegible] турар артык үени кызыргаш, бүдүрүлге чорудулгазын уззуктел чок болдуруп, продукция бүдүрериниң хемчээлин доктаамал бедик деңнелге тургузары-биле ындыг хемчегни алган. Моон мурнунда ажылчыннар чылда [illegible] хүн ажылдап турган болза, ам 178 хүн ажылдаар.

● **ВАРШАВА.** Польшаның «Солидарность» деп организациязының центристиг бөлүктери реформаны дүргедедир база чурттуң президентизинге Л. Валенсаны соңгуурун чедип алыры-биле эрге-чагырга органнарындан негелдени ажы-биле тургузуп эгелээн.

«Солидарностуң» центристиг бөлүктериниң удуртукчуларының бирээзи сенатор Я. Качиньский Варшавага [illegible] конференцияны кылгаш, Польшаның президентизи В. Ярузельскийден албан-дужаалындан халажып [illegible] негээн.

(СЭТА).

Күрстрахование

НЕМЕЛДЕ ПЕНСИЯНЫ КАМГАЛАДЫРЫ

Бистиң чалаавыс күш-ажыл хоочуннарының материалдыг байдалынче доктаамал сагыш салып келген. Оон-биле чергелештир хоорайның күрстрахование инспекциязы [illegible] албан-хаакчыларга немелде пенсияны эки тура-биле камгаладырын сүмелеп турар. Бо камгаладыышкынның шуудаан турачы кураада-биле кылдынар болгаш немелде пенсияны 10, 20, 30, 40 азы 50 рубльди шилип алырын [illegible] саныңда төлээр дадывырны хемчээли камгаладыкчы кижиниң хар-назынындан немелде пенсияның [illegible] тускай көрдүнген таблица ёзугаар тодараттынар.

Эр улус камгаладыышкынны [illegible] 25-тен [illegible] херээженнер 20-ден 60 хар чедир чарып болур. Чижээлээрге, 25 харлыг ажылчын [illegible] немелде пенсияны 50 рубльге чарып алган болза, ооң айда төлээр дадывыры — 4 рубль 90 копеек. Ынчангаш 40 [illegible] дургузунда (165 харчеткижеге) ажылдап турары бүдүрүлгезиниң бухгалте- [illegible] дамчыттыр ол 2352 рубльди шилчидер.

Бир [illegible] берген [illegible] рылгада немелде пенсияның хемчээлин эвээжедип азы өстүрүп-даа болурун камгаладыышкынга [illegible] галаткан кижи кузээн-не үезинде, ында киирген акша- [illegible] ону оон казыттырар. Чамдыкта дадывырны ай, а харын-даа [illegible] бээр болур. [illegible] дадывырны ол өрени нерээ ёзугаар төлеп боор. Бир эвес чылдан [illegible] иштинде дадывыр төлевес болза, ол кээрэ анаа-ла соксадып [illegible] ол кижиге 8 хүну казаар эгидип бээр.

Роза ТАРЖАЙ,
Кызылдың Күрстрах инспекциязының организас-массалыг ажылдар талазы-биле улуг инспектору.

Специалист сүмелеп тур

Дыңнаары багай уругларны өөредири

Кижиниң кулаа бүгү-ле чүүлдерни билип алырынга дузалыг. Чугаа-домаата кижи чүгле дыңнааштың ачызында өөренир. Дыңнаарының хензиг-ле баксыраары уругнуң чугаазының сайзыраарынга шаптыктап, школага өөрениринге бергедээшкинни чедирер. ол ышкаш [illegible] салым-хуузунга багай [illegible] таварыштырып болур.

[illegible]

рыы бээрин, азы харысылалрындан шуут ойталап турарын аразында бо-ла чугаалажы боор. Ындыг уругларны чамдык таварылгада угаан четпес уруглар школазынче шилчиде бээри ховар эвес. Моон чылдагааны — уругнуң дыңнаарының багайындан боор турарын ада-иениң-даа, башкыларының-даа эскербээнинде. Ынчангаш уругнуң [illegible]

сурдопедагог биле логопед (чугаа тудуузун эдер болгаш [illegible] уругларны өөредир кижилер тускай эртемнигдер) ажылдап турар. Кулактың дыңнаарын тускай аппараттар-биле хынаар, түңнелин бижип бээр. Бо кабинетке дыңнаары баксыраан уругларга тускай [illegible]

дирдивис. Уругларның адап шыдавас [illegible] чүүлдерин шын адаар кылдыр өөредип каарга, школага өөренири оларга чиик болур. номчуурну экижир, бижиирин частырыг чок болур. Дыңнаары багай болганындан чугаазы тода эвес Таня деп бичии уруг-биле урулучу кичээлдеп турганывыстың түңнелинде ол ам [illegible]

турганының түңнелинде, үжүктер-адаары экижип, оон-даа өске чүүлдерни багай эвес шиңгээдип алтар апарган. Бо чылын ол угааны четпес уруглар школазынга эвес, дыңнаары кошкак уругларның тускай школазынга өөренир.

Ада-иелерге сүмевис: бир эвес уругнуң дыңнаарының баксыраанын эскерип кагзыңарза, дораан хейнет ай, [illegible]

болур.

Бистиң республикада школа назы четпээн дыңнаары багай болгаш үну чок уругларга таарыштырган өөредилге черлериниң чок болуп турары хомуданчыг. Бо дугайында айтырыгны ада-иелер болгаш тус чер органнары тургузар болза деп дыкала күзээр мен. Бистиң республикада ындыг уруглар [illegible]

[illegible] Дүлей азы үну чок уругларлыг чамдык ада-иелер [illegible] хары 8-10 чеде бээрге [illegible] Ол шын эвес, чүге дээрге ол школага тос чылдың өөредилге программазын 16 харга чедир өөренип эрткен турар ужурлуг. Оон улаштыр өске хоорайларның өөредилге черлеринче өөредилгезин уламчылаары-биле чорудуп турар.

Ада-иелерниң кичээнгейинге: школа назы чеде берген уругларны август айда [illegible] бистиң кабинетке [illegible]

Алевтина БАЗЫР-ТАРАА,
сурдопедагог.

Культура болгаш амыдырал

БИСТЕ ЧҮГЕ ЫНДЫГЫЛ?

КАА-ХЕМ РАЙОННУҢ УДУРТУКЧУЛАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Хей чонну чыып, оларны хөгледир, сонуургадыр онзагай концерт организастаарын берге. Ол хемчеглер [illegible] олар [illegible] артистерлериниң [illegible] бөлүк [illegible] хамаарышпаанын билдинип тур.

Чүге-ле чүве ийик, өске районнарга бодаарга, бистиң районга [illegible]. Республика төвүнден концерттер [illegible] интеллигенцияның өске-даа төлээлерин — чогаалчыларны, чурукчуларны, композиторларны чалаары дыка берге. Бо талазы-биле маш [illegible]. Ындыг хемчеглер организастаарга кергек-

чүлер, [illegible] «Үлүг ындыгы» [illegible] составы-биле [illegible]. Ынчалза-даа [illegible] ол [illegible] чамдык [illegible] бодум бүдүредим.

Оңу [illegible] Районга [illegible] ол ажылдарга районнуң культура, спорт ажылдакчылары бар-ла шаавыс-биле дузалажып турар бис. Бистиң со-

рулгавыс болза [illegible] спортчу маргылдаалар ыяап-ла болуру. Бо чылын «Бүрен», «Кызыл тук» совхозтарга маевкалар шору эрткиледи, уран чүүл [illegible] дааболду. Ында совхозтарның директорлары, партия, совет удуртукчулар чымыштыг иштиң кижилерин үнелээрин, оларның тура-соруун көдүрүп шыдаарын ийи чыл улаштыр көргүзүп келди. Ааа чыылган чон-даа чурумнуг болду. А «Совет Тыва» биле «Улуг Октябрь» совхозтарга наадым хөй чоннуг, бедик көдүрлүүшкүннүг эрти. Тиилекчи болган малчыннарны шаңнап-макталы, эн-не шылгараанарны мунар аъттар-биле шаңнады. Хөй чон көрүп турда, шак ынчаар шаңнаарга, ол кижиге өөрүнчүг, бүгү улуска үлегер-чижек ышкажыл. Ынчан социалистиг чарыш улам дээштиг болур. Бо ажылгыылар баштайлада шайны, суксун аймаан, хымысты, эътти чыылганнарга садып турду. Оон ангыда мөгө салган, аът чарыштыр-ган, [illegible] бом-

бүгүге маргылдаалар болду. Бот-тывызыгыр артистер [illegible] Эң алдарлыг «Улуг Октябрь» совхозтуң чаа директору С. Байыр-оолдуң [illegible] органикзастап [illegible] демдегледилер.

Үстүнде адааным бо дөрт [illegible] Ол дээрге ындыг [illegible] удуртукчуларының организакты ажылының бадыткалы-дыр.

Ийи-чаңгыс кижилерниң мөзү чок чорууну, оларның корум-чурум үрээшкиннерин хөйнүң күжү-биле, оларның идепкейи-биле бузуп чок кылыры эң-не идегелдиг арга ол.

А бисте «Бурунгаар», «Енисей» совхозтар шак ындыг маевка, наадым эртирбээннер. Ынчангаш ук ажыл-агыйларда хөй чон хомудап арткан. Ол совхозтарда удуртукчулар, көдээ Со-

веттер даргалары районга [illegible] тургаш [illegible] «Ленинниң [illegible]» СЭШ [illegible] XXV [illegible] аттыг [illegible] бол-ду.

Шак ындыг ажыл чорударынга Каа-Хем районнуң удуртукчулары [illegible] Сарыг-Сеп [illegible] мурнунда болуп турду.

Республиканың өске районнарында ышкаш, бисте мурнакчылар чок болганы

ол бе [illegible] чок [illegible] ол бе. [illegible] суг, аъш-чем [illegible] 32 [illegible] Суг-Бажында, Бүрен-Хемде, Күндүстүгде чарыштарга аъттар [illegible] бе? Мурнуунда республиканың маргылдаазынга [illegible] аттары [illegible] турар.

Бистиң Каа-Хем районнуң удуртулгазы [illegible] сонуургалдыг [illegible] ажылдар [illegible] Удуртукчу дээрге [illegible] ажылдан чорууру кижи-дир. Чоннуң кижилери-даа хоорлуг болбас.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

Каа-Хем райкүүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи.

ХОМУС ЫРЛАП ТУР

Чүвениң ужуру мындыг болган чүве бо. «Шын» солунга (1956 ч. октябрь 7-де) В. Очурнуң «Тываның национал культуразының чамдык айтырыглары» деп чүүлү үнген. Ында тыва улустуң оюн-тоглаазын (ча адарын, буга-шыдыраа ойнаарын), хөгжүм херекселдерин (игил, бызаанчы, чадаган болгаш хомустар дугайын), национал угулзалыг эт-сеп аймаан уттундуруп турар деп бижээн. Оон ыңай, чурумалдыг уран чүүлдүң (даштан, ыяштан чүве чонарып, чес, хола, мөңгүннен каасталгалар кылырының) мастерскаязын тургусса чогуур деп саналдаан.

Ол-ла чылын мээң «Шын» солунга (1956 ч. декабрь 7-де) В. Очурнуң бодалдарын болгаш солуннуң редакциязының ол айтырыг талазы-биле бодалдарын чугаалаарын диләэнин барымдаалап, «Амыдыралдың чамдык айтырыглары» деп чүүлүм үнген (ынчан солунга чүгле бо ийи чүүл-даа эвес, өске-даа авторлар чагааны бижип турган). Ол чүүлде тыва үс шеверлериниң — чазаан, шуткаан чүвелерин, хөгжүм херекселдерин, эт-сеп, аяк-сава аймаан кылып бүдүрбейн турар, чок тур деп чугаалап турар.

Оон ыңай, кажык адарын, баг кагарын база эде сайзырадыр деп бодалын илереткен. Шоор болгаш бызаанчы, черле өске-даа хөгжүм херекселдери чүгле театрга эвес, бүгү чонга херек деп чугаалаан мен. Ынчан тыва хеп аймаа шуут уттундурган турган. Ол хептер аймаандан аяныг, таарымчалыг чүве чок бе деп база айтырга ш, бар деп бадыткааш, ол хептерни улам чараш, таарымчалыг, шынарлыг кылза чогуур, оларны чаа материалдардан кылып болур деп сүмелээн. Негей тоннар-даа кадарчыларга херек апаар деп айыткан. Тыва аъш-чем дугайын база элээн чугаалап каан чүве. Оларны бүдүргеш, столоваяларга, садыгларга садар болза эки деп күзелди илереткен.

Бо-ла бүгү бижээн чүүлдер амгы үеде боттанып-даа турар болгаш оларның дугайында ам-даа сорулгалар туруп турар.

Үстүнде В. Очур-биле мээң чүүлдеривиске удур С. Тока «Тываның национал культуразының чамдык «камгалакчыларынга» тайылбыр» деп чүүл бижээн («Шын», 1957 ч. май эгезинде солундан кезип алган чүүлде хүнүн демдеглеп албаан-болдум — май 7, 8-те № 91 хире). Ол «Тайылбырда» (чүүлдүң адын кызыра адаан) мынча бижээн: «Ынчаарга ол дугайын дискуссиялыг (маргылдаалыг) айтырыг кылдыр көдүргениниң хереэ бичии-даа чок», тыва хеп кедерин, хылдыг хөгжүм херекселдерин эдилээрин, национал оюннарны ажыглаарын база аъш-чемин канчаар белеткеп чиирин хоругдаар, ону кызыпкызыгаарлаар дээн хөөн кымда-даа чок, бо талазы-биле кандыг-даа доктаал, шиитпир хүлээп алдынмаан болгаш ындыг ужур-даа чок».

Ынчаарга бо бүгүнү хөгжүдүп-сайзырадыр, ааилап баштаар деп шиитпир, доктаал-даа хүлээп алдынмаан турган, ону дыңнаваан мен.

Бистиң чүүлдеривисте амыдырал-чуртталганың «чамдык айтырыглары» деп каан турбуже, тыва культураның чедиишкиннерин көрбейн турар деп буруудаткан. Оон ыңай, «камгалакчылары» деп сөстү кавычкалап каан, тыва культура дээш, «ыглаар чыгыы болуп турар», черле ынчангаш бистиң арай-ла дорамчылаар аян-биле бижээн. Оон ыңай, «Тываның араттарының бурунгаар депшилгезинге ылиг болурундан туржук, харын дужамык болур чамдык чүүлдерни камгалап мактап турар...» деп каан бодал бар. «Ийиги чергениң айтырыгларынче хандыгып турарлар-дыр» деп бистиң буруудаткан.

С. Токаның чүүлүнден дараазында үзүндүлер авторнуң кол бодалдарын илередип турар: «В. Очур-биле С. Шулуу «Национал культура» дээр сөс-биле хөлегелеттиниптерге, инчилел хөгжүлдезиниң шагда-ла амыдыралдан ап октапкан чүүлдерни — кажык адарын, тевектээрин, «буга» ийикпе азы «ыт» шыдыраа, кулузун азы демир хомус ойнарын болгаш оон-даа өске ол ышкаш чүүлдерни камгалап, оларны боттарының бижээн чүүлдеринге онзалап шыйып, «национал культура ат-ла болду» дижип хомудап турарын кижи канчап кайгавас боор...». «Тываларның шаанда быдаргай, көшкүн чораан ойнап чорааны «бута» азы «ыт» шыдыраа, кажык адары, тевектээри, хомус болгаш оон-даа өске чүүлдерни тоогу кызып үндүрген, араттар боттары-ла уттуп каапкан...».

Чүүлде тыва өгнү база бактап турар. Черле ол үеде ындыг турган — «ыштыг саңдар өглер» дээш-ле баар. Ындыг чогаалдар ам-даа бар. Өг бактаар бодал та кайын тывылган чүве?

Бистиң бижээн чүүлдеривисте чаа амыдыралдың элементилерин — бажыңнарны, демир оруннарны, өске-даа дериглерин — эргн чүвелер-биле солуур деп бодал кирбээн. Ынчалза-даа чогаалчы ындыг бодалды биске чыпшыр тудуп турар янзы биле бижээн.

Кижи бодаарга, тыва улустуң чаңчылдары, материалдыг болгаш сагыш-сеткил культуразы чүс-чүс чылдар дургузунда боттанып, хөгжүп келген, үениң шылгалдазын эрткен. Оон ыңай, оларны үнелээрде черле кижи төрелгетенниң үнелиг чүүлдеринге хамаарыштыр база көөр апаар.

Бо чүүлдү ол үеде партия обкомунуң бирги секретары С. Тока, ындыг улуг эрге-дужаалдыг кижи безин тыва улустуң амыдыралында, культуразында чамдык чугула чүүлдерни ынчаар билип турган-дыр деп көргүзер сорулга-биле бижидим. Ындыг үзелдиг удуртур ажылдакчылар база тургулаан. Чижээлээрге, С. Токаның чүүлүнге хамаарыштыр мени Тыва ДЛТЭШИ-ниң директору Н. А. Сердобов элээн сыскырган. Партия ажылдакчызы чораан С. М. Ортун-оол мени база-ла хомус багай, культур чок чүве деп чемелеп олурган.

Амгы үеде тыва культура хөгжүп сайзырап турар. Ында хөй-хөй чаа чүүлдер, шынарлар немешкен. Бо ажыкчарлыг чоруктуң, демократияның эде тургустунуушкунуң үезинде тываларның чаңчыл ёзулалдарын, улусчу педагогиказын, оюн-тоглаазын, эт-севин, хеп-сыпын, аъш-чемин катап хөгжүдүп, диргизип турар. Ол тываларның амыдыралын, культуразын улам байыдар ужурлуг деп бодаар мен.

С. Токаның үстүнде бижээн чүүлүнге хамаарыштыр чүгле мону чугаалаар деп бодаан мен: Хомус ырлап тур!

Шулуу САТ.

ТДЛТЭШИ-ниң эртем ажылдакчызы.

КАЗАХ ССР. Соңгу-Казахстан областа Зыряновск дээр коргулчун комбинадының администрациязы, профэвилел комитеди дагжылар-ның кадыын экижидеринге хөп акша-херекселдиң үндүрүп берип турар. Ол черде аржаан суглар хөй. Родон аржааныг черде санаторий-профилакторийни туткан. Ааа бо чылдың эгезинден бээр муң ажыг кижи кадыын экижидип алгаш келген.

Пеш, чойган, шиви арасында турар бо санаторийге бир удаа дыштанган кижилер чыл дургузунда кадыым баксырады, аарый бердим деп эмчилерге келбес болганын специалистер экерип турар апарган. Ынчангаш аарываан турар-даа кижилерни комбинаттың күзели биле маңаа дыштандырып турар.

ЧУРУКТА: санаторийниң турар чери.

СЭТА-ның фотозу.

ШӨЛЭЭ — ЧЫЛДА ЧАҢГЫС ДЫШТАНЫЛГА

«Азаска» барып дыштаныр путевка алтар боор мен дээн кордал-биле августа шөлээлээр турганымны со[illegible] июньда шөлээ бээрин [illegible]. Ыңгаанның бажың ыт чизин, ыңгыржактың бажын өрт чизин дээн ышкаш, хонук дургузунда-ла путевкалар сайгартына берген болган. Куруг калган мен. Ам канчаар, «чүдүрүүн [illegible] адаанче суккан [illegible] дээш, каш хүн бажыңым чу[illegible] [illegible]

Улуг-Хем районнуң [illegible] Кара-Суг [illegible] Чаа-Хемнинге Хендергейниң [illegible] Кара-Суг [illegible] Чээн берген «Кара-Суг [illegible] Кызыл-Хая [illegible] Төрүттүгүнү [illegible] «Оруу берге турган чер. Ам [illegible]

жаанга чедир чадаг кылаштаар чер эвээжээн» — дижиледер.

Аржааннарынга херек бүгү чүвени тыптынып, догерингеш хаптывыс. Өвүр кожууну баар улуг оруктап тутсуп орда, чазаглыг болгаш хала-даа чок. Улуг-Хөндергейниң каас-чараш бойдузу, чайлагларда аалдар оруктуң ийи талазы-биле шокарадайнып эртип-ле чор. Сет [illegible] сергечиин деге т. Хемертен машинаның [illegible] ојжумнаан соонда, чазаглыг оруктан үнүп, тайга [illegible] кирипти. Эжен-не бо! [illegible] Хараадаңчыын! [illegible] попитерин! [illegible]

Кат сыптары, [illegible] [illegible]

чада салган [illegible] оът-сигенниң үнүүр [illegible].

Чоннуң ол [illegible] аржааны чалым [illegible] дан үнүп чыдар. [illegible] гаштар [illegible] кырыбиле база [illegible] га шөйген. Ийи [illegible] хире бедиктен [illegible] аржаанга Хендергейниң [illegible] чыннары. сууг [illegible] чоок-кавы суурлардан [illegible] [illegible]

Хүн Чаңгыс-тайганың [illegible] [illegible]

аржаанчыларының майгын лап турар тейжигежинин дескизинге чайгы верандалар кылып, күш-ажылдың мурнакчыларын, малчыннарны, тараажыларны кежек-неленген аңаа дыштандырар хемчеглер суурда хемченнер чөвүлели баштаан ап чорудар дээш эге бажыңны кыла бергенин деткивес арга чок. Аңаа өреге бүрүзү кирип болза эки. Тайгада оът-сиген чаагай үнген болганда, ону совхоз удуртукчулары херекке ап, ынаар сигенчилерден чүге тудувус болбазыл? Хол кадыгыр-биле кескен сигенни машина оруунче чедирип болур арга бар-дыр. Такды ижиниң халас ыткас дизе, бар аргаларны чеп ажыглааш!

Чоннуң кадыкшылын бакыглаар албан черлериниң саны республикада [illegible] Ынчангаш каш-ла [illegible] курорттар, ат-сураглыг аржааннар дыштанык[illegible] хандырып шыдавас. Ыңгыда хоорай кижизи [illegible] [illegible] эрттирер болзаар. Ынчангаш [illegible] [illegible] арга ларны ажыглаар хире.

[illegible]

Валентина САТ.

Кызыл хоорай.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

АВГУСТ 8

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Ферма Лиз» [illegible] фильм. 3-кү сериязы. 9.45 «Сез». Литературлуг [illegible] 11.45 Мультфильм. 12.30 «[illegible]-90». Журнал. 12.50—13.10 «Үе». 16.15 [illegible] фильм «[illegible]» 3-кү сериязы. 17.20 [illegible] С. Рахманинов. Концерт. 18.00 «[illegible]» [illegible] 18.30 «Үе». 19.00 «[illegible]» 19.45 «Ферма Лиз». Уран чечен фильм 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 [illegible] 21.35 «Юрий Гуляев [illegible]» 22.50 «[illegible]» [illegible] 00.05—00.30 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.45 Барымдаалыг фильмнер. 9.15 Фильм-концерт. «[illegible]» 10.00 «[illegible]» 10.30 «[illegible]» 11.20—12.30 «[illegible]» 2-ги сериязы. 17.00 Г. Малер. Симфония № 6. 18.35 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «[illegible]» [illegible]

МОСКВАДАН

19.45 «[illegible]» 20.00 [illegible] 20.30 [illegible] 23.20—00.05 Бут бөмбүк. ССРЭ чемпионады. «Спартак»— «Шахтер».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 «Зона. азы База катап [illegible]» 19.45—20.00 «[illegible]».

Дааранынычыларны, өөренчилер дааранынчыларны, столоваяга аяк-сава арыглакчыларын, шеверлекчилер, херээжен тудугжуларны, механикти Кызылдың даараныкчылга фабриказы ажылче чалап турар.

Фабриканың адрези: Кызыл хоорай, Горная кудумчузу, бажың № 104, телефону 4-17-42.

Стандартизацияның болгаш метрологияның Тывада төвү инженерлерни, техниктерни, кадрлар килдизиниң инспекторун, УАЗ-469 автомашинаны башкарар чолаачыны ажылче чалап тур.

Стандартизация болгаш метрология төвүнүң адрези: Кызыл хоорай, Горная кудумчузу, бажың № 1, телефону 2-23-15.

Калыкшылга төвүнге доктаамал ажылдаар аштакчы, машинакчы-секретарь негеттинип турар. **Калыкшылга төвүнүң адрези:** Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 10, телефону 2-23-87.

Кызылдың эмчи училищезинге вахтерлар, ажыл-агый эргелекчизи, бот-тывынгыр уран чүүл удуртукчузу, хеп эргелекчизи негеттинип турар.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, бажың 2 «а», кадрлар килдизи, телефону 2-41-19.

Бай-Хаактың музыка школазынга пианист башкы, Хову-Аксының — аккордеонист, Межегейниң — баянист, ыр башкызы, пианист, хөгжүм теориязының башкызы негеттинип турар. Ажылдаар күзелдиглерге чурттаар бажыңнарны бээр.

Ажылдаар күзелдиглер дараазында адрести эзугаар келир: Бай-Хаак суур, культура килдизи, телефоннары 2-14-40, 2-14-45.

Барыын-Хемчиктиң төп район эмнелгезинге кол эмчи негеттинип турар. Аңаа ажылдаар күзелдиг эмчилер **Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозунга болгаш Барыын-Хемчик райкүүскомга келир.**

Кызылдың даараныкчылга фабриказының Хову-Аксында болгаш Ак-Довуракта салбырларынга ажылдаар даараныкчыларны, өөреникчи даараныкчыларны чалап тур.

Ажылдаар күзелдиглер **Ак-Довурак хоорайның Чкалов кудумчузунда № 7 бажыңга, Хову-Аксының даараныкчылга цегинге келир.**

Кызыл хоорайда чурттап турар он класс дооскан оолдар болгаш уругларны аъш-чем магазиннеринге контролер-кассир боор ажылдаар курстарга өөренириңче **Кызылдың аъш-чем барааннарының садыы чалап тур.** Өөренир хуусаазы 6 ай, ай санында 53 рубльдиң стипендиязын бээр. Документилерни бо чылдың август 10-дан сентябрь 1-ге чедир хүлээп алыр.

Бистиң адрезивис: Октябрьская кудумчузу 29. Телефон № 3-23-11.

Кызылда ДОСААФ-тың каттышкан техниктиг школазы секретарь-машинакчылар болгаш «ВС» категорияның чолаачыларының курстарының ажыттынар деп турарын чарлап тур. Секретарь-машинакчылар курузу август 16-да кичээлдеп эгелээр. Өөредилге дээш 233 рубль төлээр. Чолаачылар курузу сентябрь 1-де кичээлдеп эгелээр.

Оон ангыда «Д», «Е» категорияларның мергежилдиглер курстарынга кижилер хүлээп алыры үргүлчүлеп турар.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу 49. Телефон № 2-25-28.

Улуг-Хем районда Бүлүн-Терек суурнуң Степная кудумчузунда чурттап турар Николай Менгүшевич Сосгур-оол мен документилеримни чидирдим. Ол документилерни тыпкан көрген хамаатылар мени дыңнадырын улуу-биле дилеедим. Меңээ мындыг буянныг дузаны көргүзер эш-өөрге матери[illegible] [illegible] [illegible] баш бурунгаа [illegible].

КИНО

Август 8-те

«НАЙЫРАЛ»: «Красное золото» (Испания — Мексика) (он алды харга чедир) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20 (кинопанорама) 19.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Свободные, вооруженные, опасные» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Новый киносборник» 9.00, 12.00, «Клад на дне озера» 10.20, 13.20, «Поющая раковина» 15.00, 17.40, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бриллиантовая рука» 13.40, 17.40, «Иван Васильевич меняет профессию» 15.40, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Колония Ланфиер» (СССР — ЧССР) 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Преступление Антуана» [illegible] 17.30 шактарда. «Короткий фильм о любви» [illegible] шактарда.

(Солуннуң дараазында номери август 10-да үнер.)

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34; ◆ [illegible] — 3-23-51, 3-34-17; ◆ [illegible] — 3-34-26; ◆ [illegible] — 3-34-09; ◆ [illegible] — 3-45-03 [illegible] ◆ [illegible] — 3-36-93, 3-36-25, [illegible] — 3-34-57; ◆ [illegible] — 3-34-59, 3-41-03; ◆ [illegible] — 3-34-47, 3-36-75; ◆ [illegible] 3-41-16; ◆ [illegible] — 3-26-15; ◆ [illegible] — 3-37-11; ◆ [illegible] — 3-39-03, 3-38-29; ◆ [illegible] — 3-[illegible]; ◆ [illegible] — 3-37-41; ◆ [illegible] — 3-23-75; ◆ [illegible] — 3-33-[illegible]

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга чазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 483.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл август 10 пятница

№ 182 (14382)

1925 чылдан үнедилеттинген

Өртээ 3 кеп.

ШАЛЫПЧЫ АЖЫЛДААР

Республиканың статистика эргелелиниң медээлеринден даа [illegible] ажылдап турар эш-өөрүн [illegible] чугаазындан-даа алырга, ажыл-агыйларда мал чеминиң белеткээри ооңуң темпизин чорун турар. Чаъс чагбаачындан чамдык районнарның [illegible] девискээрлеринде кааннаан, оът-сиген үнмээн. Кышты канчап эртгирерил? Мал чеминиң белеткелин канчаар организастап, күштүү меге[...]

Ажыл-агыйга хөй мал-маганның кыжын чемгерери берге айтырыгларның бирээзи. Четчир санныг мал чемнерин белеткеп а[...] кыштың соогунда агаар-бойдустуң кацдаашкынынга чарбыыр эргеис чок. Ынчангаш ажыл-агыйжы эвес, шуушен чорунтан дарый уштунарын үе негеп келген.

Республиканың ажыл-агыйларының сигенчилери бо чылын ниитизи-биле 204 муң тонна сиген, 114 муң тонна сенаж, 7750 тонна сиген далганы белеткээр, 294 муң тонна силосту, 146 муң тонна сенажты салыр ужурлуг. Август 2-ниң медээзи-биле 18.8 муң тонна сиген, 8743 тонна сенаж, 750 тонна сиген далганы, 855 тонна силос белеткеттинген. Сиген белеткелиниң Улуг-Хем район — 20, Таңды — 18, Сүт-Хөл, Тес-Хем районнар 15 хуу күүсеткен. Сенаж салыышкынын Таңды, Бии-Хем, Каа-Хем районнарының совхозтары организастыг эгелээн. Сиген далганы белеткээринге Чөөн-Хемчик, Каа-Хем районнарының ажыл-агыйлары шылгараан. Ынчалза-даа эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, ажылдың темпизи, организастааны кошкак болуп турар.

Мал чеминиң белеткелинде ам-даа даамай хөөннер бар. Хөй чылдыг сиген шөлдериниң дүжүдү долузу-биле ам-даа ажаалтынмаан. Ынчангаш ону дарый доозуп, ниити дүжүттүг оран күзүн ажаап алырының хемчеглерин чорудары чугула. Улавас чайлаглардан сүт-бараан фермалары кышкы турлагларынче кожар болгай. Ынчан база сүт бүдүрериниң болгаш садарының көргүзүү кудулаар. Ынчангаштың ажыл-агыйларда бар рапс үрезиниң чажып, мал чеминиң немелде курлавырларын тургузар апаар.

Мал чеми белеткээриниң чугула хуусаазы — июль эртти. Август бо үе эки-ле шиитпирлиг харыысалгалыг, ажылды шапкынчытпас болза, чем бааазын белеткеп алыры бергедээр. Мал чеминиң белеткелинче бүгү күштү мооннеп, шефтилерни организастаары эргежок чугула.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Тыва агроүлетпүр эвилелинде килдис эргелекчизи.

БАЙДАЛ ЧОГУМЧУП КЕЛ ЧЫДАР

ССРЭ-ниң Конституциязында көрдүнмээн боо-чепсектиг бөлүглежиишкиннерни дүжүрер болгаш чөпшээрел чок бооларны эки тура-биле дужаарының дугайында Президентиниң Чарлыында айыттынган хуусааның доозулганы-биле холбаштыр СЭТА-ның корреспондентизи ССРЭ-ниң иштики херектер министри В. В. Бакатинден ол айтырыгга хамааржыр чүве чугаалап бээрин дилээн. Министрниң чугаалааны болза:

— ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозу чөпшээрел чок боо-чепсек аймаа тудуп турар кижилер ол чүүлдерни эки тура-биле массалыг дужаалтар боор деп чүвеге ындыг-ла бүзүревейн турган. Ынчалзажок, Президентиниң аңаа хамааржыр кылган кыйгырыы дээрге политика эрге-хоойлу талазы-биле кончуг улуг ужур-дузалыг документ болган. Ол чүүлүн-даа мурнуу хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының ажылын идепкейжидеринге улуг салдарны чедирген. Чарлыктың негелдезин бүдүрер эрге-чагырганың республика болгаш чер-черде эрге-хоойлу камгалаар органнарының кыска үеде кылып чоруткан ажылы Конституцияга чөрүштүр боо-чепсектиг структураларны тургузуп алгаш, оларның боттарының эрге-ажыктарынга ажыглап турган бөлүктерге шынгыы сагындырыг болган болгаш оларны бир янзы бодандыра берген.

Президентиниң Чарлыын боттандырбышаан, эрге-чагырганың дээди органнары, эвилелдежиишкен республикаларның чазактары, чер-чер Советтери боттарынга хамааржыкан черлеринде байдалды кончуг кичээнгейлиг аналистеп болгаш оперативтиг байдалды тодараткан. Ол бүгүнүң түңнелинде республикаларның хөй кезииниң девискээрлеринде хоойлу-дүрүмге таарышпас боо-чепсектиг бөлүглежиишкиннер чок деп факт барымдаалыг бадыткал кылдынган.

Оон-биле чергелештир янзы-бүрү аргаларны ажыглап, оон иштинде таныыл болгаш шериг черлеринден боо-чепсекти оорлап азы хунаап ап тургаш, чепсегленип алган, кем-херек үүлгедип, бандитизм кылып турар бөлүктерни илередир талазы-биле ажылды идепкейлиг чоруттунуп турар деп министр чугаалаан. Ындыг бөлүглежиишкиннерге болгаш оларның кылган үүлгедиглеринге хамааржыр оперативтиг база истелге ажылдары кылдынып турар.

Июль 25-тен эгелээш бо хүннерге чедир 1600 боону чаартырган. Оларның чамдызын кижилер эки тура-биле экпеп дужааган. 100 муң ажыг ок-чемзек хавырттынган. Боо-чепсекти эки туразы-биле дужааган кижилерге харыысалга онаавас, а эдилеп чоруур боозу чөпшээрел чок деп чүвени билче-тура-ла ону чажырып турган кижилерни кеземче херээнге киирер дугайында айтырыгларны тус-тус республикаларның дээди органнары боттары шиитпирлеп турар.

Президентиниң Чарлыын күүседир талазы-биле Белоруссияның, Киргизияның, Россия Федерациязының эрге-хоойлу камгалаар органнары боттуг ажылдаан.

Арменияда байдал өске янзылыг. Ол республиканың эрге-чагырга органнары мынчага чедир тодаргай ажылдарны кылбаан. Ындыг болзажок, ол девискээрде байдал чоорту экижип кел чыдары билдинип турар. Республикада ниити-политиктиг байдалды Армениязының эрге-чагырга органнары боттары шиитпирлеп аптарының аргазы тургустунуп келген. Республиканың Дээди Соведи боо-чепсектиг бөлүглежиишкиннерни угаан сарыылдыг болурунче, байдалды нарыыдатпазынче болгаш бодамча чок хөделиишкиннер кылза бербезинче кыйгырган. ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозу Армян ССР-ниң Дээди Совединиң ындыг янзылыг кыйгырыын деткип турар.

ИХМ Даг Карабах дугайында тургустунуп кээп турар айтырыгларны Армян болгаш Азербайджан ССР-лерниң талазындан угаан-сарыылдыг шиитпирлээр боор дээрзинге идегеп турар.

ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозу сөөлгү болуушкуннарны болгаш ниити байдалды өөренип көргеш, Чарлыкта айыткан хуусааны узадырын чурттуң Президентизинден дилээн деп, министр түңнелинде чугаалаан.

ШЫНЧЫ, БОДАМЧАЛЫГ БОЛГАШ ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ БОЛУР

Тывада болуушкуннар дугайында төп парлалганың, телевидениениң болгаш радионуң чүүлдеринге хамаарыштыр

Сөөлгү айларда барык бүгү төп солуннарның арыннарынга, Төп телевидениениң база Бүгү-эвилел радиозунуң дамчыдылгаларынга Тывада болуп турар болуушкуннар дугайында материалдар көстүгүлеп келгилээн. Июль 4-тен август 7-ге чедир олар бот-боттарының аразында чарышкан-даа дег бистиң республика дугайында 20 ажыг материалдарны берген.

Чурттуң массалыг информация чепсектериниң ындыг идепкейлиг болгаш сонуургалдыг кичээнгейин Тыва чүнүң-биле чедип алганы ол? Аңаа республикада нарын оперативтиг байдал чылдагаан болганы билдингир. Солуннарга парлаттынган чүүлдерде кем-херек үүлгедиишкиниң өзүп турар байдалдарында кижилерниң боттарының өг-бүлелериниң, уругларының, дөргүл-төрелдериниң болгаш чоок кижилериниң айыыл чок чоруу дээш сагыш човаашкын чөптүг илереттинген. Шынап-ла, харын сөөлгү ийи чылда республикада өжегерээн өлүрүүшкүннер, күштеп күчүлээр, үптээр-дээрбедээр чоруктар, кижилерге аар кем-дээшкин чедирериниң саны дыка көвүдээн, хулиганнаар, автотранспортче халдаар, чолаачыларны эттеп-согар чоруктарның фактылары өскен. Оон мурнундаазы дег, кем-херек үүлгедиишкиннериниң кол кезии арагалаашкынның, өг-бүле, амыдырал байдалының чылдагааннарындан болуп турар.

Парлалгага, телевидениеге база радиога республиканың партия, совет болгаш эрге-хоойлу камгалал органнарының кем-херек үүлгедиишкиннерин соксадыр талазы-биле дээш чок ажылын шугумчулеп турары чөптүг.

Республикада сөөлгү үеде националдар аразында харылзаалар чидигленген деп турары база шын. СЭКП обкомунуң бюрозу бо чылдың июль 24-те националдар аразында багай углуг илерээшкиннерге үнелелди берип, ындыг чүүлдерни болдурбазының хемчеглерин тодараткан. Националисчи болгаш шовинисчи чугаалар эвээш эвес үнүп турарын, тыва болгаш орус кижилерниң аразында бот-боттарын хүндүлешпес, бүзүрешпес, каразыыр чоруктарның фактылары барын демдеглээн. Ындыг чүүлдер Хову-Аксы, Ильинка, Сосновка болгаш Элегес суурларга болгулаан хулиганныг үүлгедиишкиннерге шуптузу илерээн. Кызыл хоорайга июнь 28-те митингиге база июль 14-те аныяктар митингизинге орустарның талазындан тываларга, тываларның талазындан орустарга хамааржыр дорамчылалдыг чүүлдер чугаалаттынып турган.

Парлаттынган чүүлдерде, партия, совет органнарда, хөй-ниитиде болгаш ажылчы чонда ышкаш, орус дылдыг чурттакчыларының көжүп үнүп турарынга улуг дүвүрел илереттинип турар. 7 айларның дургузунда Тывадан чоок девискээрлерже орус дылдыг чурттакчы чоннуң иштинден 16 хардан улуг назылыг 2590 кижи көжүп үнген. Ооң кол чылдагааны — кем-херек үүлгедиишкиниң өзүлдези база националдар аразында харылзааларның чидигленгени. Кижилерниң аңгылажыышкынын-га, орус националдыг хамаатыларның республикадан көжүп үнеринге хоозун дүвүрээзиниң хөөннер, янзы-бүрү дамчыыр чугаалар, фактыларны таарымча чок ажыглаар дамчылдары багай салдарны чедирип турар.

Тургустунуп келген байдалдарда СЭКП обкому, республиканың Дээди Соведи болгаш Министрлер Чөвүлели байдалды чогумчудар, кем-херек үүлгедиишкиннериниң [illegible] дирер талазы-биле [illegible] хемчеглерни ап чоруткан. Олар кем-херек үүлгедиишкиннериниң чавырылдырарының талазы-биле республиканың коммунистеринге, бүгү ажылчы чонунга, аныяктарынга кыйгырыгны үндүрген. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң когун үзер талазы-биле Дээди Советтиң ээлчег чок сессиязын эрттирген. Кызыл хоорайда, тус-тус районнарда база чурттакчылыг черлерде хоойлу-чурум үрээшкиннерин баш удур болдурбазының хемчеглери идепкейжээн.

Корум-чурум камгалаар үстүкү органнарының талазындан корум-чурумну тургузарының болгаш ажыттынмаан кем-херек үүлгедиишкиннериниң истээриниң талазы-биле дуза чедиртинип турар. Алдынган организастыг, кижизидилге болгаш административ-хоойлу-дүрүм хемчеглериниң түңнелинде, кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүлдези доктааттынган. Шак ынчаар, июль айда кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүлдезиниң темпизи майда 39.5 хуу турганындан 36.9 хуу чедир, а кеземче херектериниң талазы-биле 38,5 хуудан 34.3 хуу чедир баткан. Эки талаже шак ындыг өскерлиишкиннер ажыл-ишчи коллективтерге, чоннуң чурттап турар черлериниң кижилери-биле доктаамал болгаш бүгү талалыг күштелип орар масса-политиктиг база хуу-да ажыл-биле быжыглаттынар ужурлуг.

Оон-биле кады аймак-сөөктер аразында харылзааларга коргуп-сүртээшкинниң, шугулданыышкыннарның, бүзүрел чок чоруктуң байдалын болгаш сеткил-хөөн хөлзээшкиннерин тывылдырарынга чаңгыс талалыг, кезек таварылгаларда бир тускай чүткүлдүг болгаш чөптүг шын чок чүүлдерниң чамдык төп солуннарга, Төп телевидениениң база Бүгү-эвилел радиозунуң дамчыдылгаларынга тыптып кээп турары илдиг берип турар. Оларның чамдыктарының чүгле аттары безин номчукчуларга коргунчуг — «Тываның дүвүрээзиннери», «Ам-даа билдинмес дайын», «Тыва: өлүм туманнынгда келир», (ам барып, чүү өлүм? кандыг туманнынгда? — ол дугайында ук чүүлде чаңгыс-даа сөс чок), «Саяннар кырында дыңмирээшкинниң чаңнык», «Мурнуу чүкте өрт», «Тывада ... дүржоктаныышкыннар» дээш оон-даа өске. Ол парлаттынган чүүлдер чаңгыс ол-ла чүүлдер катап-катап-ла киирттинип турары, чүгле оларның аңгы-аңгы «чем хандызы»-биле бердингени-биле ылгалдыг бооп турарлар.

СЭТА-ның корреспонденти В Даниленко карак кызыл-ла «ажылдаан». Тывада болуп турар болуушкуннар дугайында бот-боттарынга домейлешкен, чаңгыс уткалыг чүүлдерни ол «Правда», «Известия», «Сельская жизнь», «Красноярский рабочий» солуннарга үндүрген. Ам дээрезинде эки-ле билбейн тур бис, оон материалдары өске-даа парлалга арыннарынга үнген чадавас, ону кылып болурунуң аргалары ында хөй-ле болгай.

«Республикада тургустунуп келген ындыг байдал турда, Саян артында чурттап турар орус дылдыг чурттакчы чонга айыыл чок чурттап болурунуң магадылалын кым-даа берип шыдавас — деп В. Даниленко бижип турар. — Аймак сөөктер аразының [illegible] өскүп үнеринге арга-жок-ла от чаштанчыы чедер». Ындыг-даа болза, ол [illegible] чүүлүнде ол мынчаар база бижип турар: «Алдынган [illegible] Хоорайлар болгаш суурларның [illegible] чоруттуу ындыг-ла кортуннуг эвес апарган». Элегеске болган чүүлдерни чаңгыс талалыг чырытканы-биле СЭТА-ның корреспондентизи В. Даниленко «Правданың» номчукчуларын бүдүлдүрген, судтуң шиитпирин кижилер чүге хөөн чок хүлээп алганының дугайында ол чаңгыс-даа сөс биживээн. А ол чылдагааннар аажок шынгыы болганының дугайында айтып каары чугула.

Июль 30-де болган суд чорудулгазының үезинде Элегест суурнуң чамдык чурттакчыларының ужур-дүрүм чок, хоойлуга удур хөделиишкиннерин бичии-даа агартыр бодавайн тур мен. Судче кандыг-бир ыыыдыышкын, күткүүшкүн кылыр эрге кымда-даа чок. Бир эвес судтуң шиитпиринге таарышпаан болза, ону илередиринге хоойлу ёзугаар доктааттынган дүрүмнер, чурум бар-ла болгай.

СЭКП обкомунуң бюрозу «Известия» солунга (1990 чылдың июль 4-те) Тыва АССР-ниң улус депутады, «Тувинская правда» солуннуң редакторы А. Богдановскийниң үндүрген чүүлүнге тускай үнелелди берген. Болган чүүлдерни бодунуң материалынга шын эвес бергени болгаш арай хөөредипкени, шын база чөптүг түңнелдерниң чок болганы кайын-на оон арын нүүрүнге деткимче болган деп, ам барып ол республикада болуп турар чүүлдерни ханы билген турар ужурлуг болгай.

«Советская культура» солуннуң адын салбаан тускан корреспондентизи мынчаар бижээн: «Чепсеглеттинген болгаш анаша-биле боттарының баштарын сээденнедип алган аныяк кижилерниң аъттыг отрядтары республиканың хоорайлар болгаш суурларынга дүннелерде кестүп кээп, дүржок үүлгедиглерни кылып турар». Көрүнер даан, кайы хире шынгыы буруудадыг-дыр. А автор бодунуң ол түңнелдерин тодаргай фактылар, чижектер-биле чүге бадыткап, быжыглаваанын. Бир эвес шынап-ла, ындыг чүве болза, ынчанган болза эки ышкаш.

«Комсомольская правда» солунга (1990 чылдың апрель 3-те) Сергей Кузьмин дараазында чүүлдү бижээн: «Тывада чажыт организация чок, ынчалза-даа чепсеглеттинген люмпеннерниң (кандыг-даа аңгыга хамааржышпас апарган эң ядыы кижилер — **ред.**) муң-муң кижи санныг армиязы бар, ону херек апарган таварылгада кандыг-бир чүкче чиги-биле углап дырып болур», болгаш оон соонда: «Чамдык районнарга орустарны массалыы-биле эттеп-соккан чоруктар бар» деп база бижээн. Бо таварылгада корреспондентиниң шын эвес медээзиниң коргуп девидээшкинниң, хөлзээшкинниң өскүдеринче угланганын эскерип болур.

«Комсомолец Кузбасса» солунга (1990 чылдың июль 10-да) О. Липчинскаяның парлаткан чүүлү өш-ежениң болгаш хоп-мегениң хемчээли-биле өске ындыг хевирлиг материалдардан онза ылгалып турар. Хову-Аксыда болган чүүлдерге хамааржыр СЭКП обкомунуң бюрозунуң доктаа[...] тайылбырлап тура, ол дараазында түңнелди үндүрген: «Шак ынчаар, «совет болгаш партияжы эрге-чагырга», ынчан болгаш канчаар камгалап шыдаарын көргүскен [illegible] профессионалдыг кем-херек үүлгедиикчилериниң бир янзы каттыжыышкыны боо[...]ган». [illegible] О. Липчинскаяның тыва чонунуң адрезинче дорамчылалдыг буруудадыышкыннарны кылганын демдеглээн.

Ажыл чок аныяк кижилер айтырыын чырыдып тура, автор мындыг түңнелди үндүрген: «Сыгыр карактарлыг, улуг, дестак чаактарлыг кижилер... Чүгле боолап болгаш аъттарга олуруп алгаш, шапкылажып билир кижилер. Ынчалза-даа олар школалар доостааннар, кажан-даа ажылдавайн чорааннар. Олар чүгле боолар аштап келгеннер... Ол ындыг кижилер шын херек бүдүрүп турарынга болгаш оларның талазында төрээн даглары база орбак-самдар, ядыы өглерде кижилер — хөй кезиинде эртем-билиг чок малчыннар болгаш оларның 10-15 болур, колдуунда ла аарыг, дуду-дагыр уруглары дээрзинге бүзүрелдиглер».

Чамдык парлаттынган чүүлдерде кем-херек үүлгедиишкиннериниң хөй кезии националдар аразында харылзаалардан үнүп турар деп шын эвес түңнел үндүртүнген. Корум-чурум камгалаар органнарының медээлеринден алыр болза, бо чылын ол чылдагаан-биле чаңгыс-даа [illegible] болбаан. Национал ылгажыр чорукту өскүткени дээш РСФСР-ниң КК-нуң 74 дугаар чүүлү-биле 6 кеземче херээн прокуратура оттурган, 8 хамаатыга аймак-сөөк аразында харылзааларга хамааржыр шын эвес чүүлдер чугаалааны дээш сагындырыглары кылган, чамдык хамаатыларга хамааржыр ады салдынмаан кыжаныглыг хуудустар болгаш бижиктерниң шупту 25 таварылгаларын шиитпирлээр эргелиг органнар истеп турар.

Бо чылдың июль 4-те үнген «Труд» солунга оон корреспондентизи Л. Шабалин бистиң республикада хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи, улус өөредилгезиниң хоочуну И. Достай-биле ужуражып чугаалашпайн, оон адындан мындыг шын эвес чүвени бижээн: «Ол дугайы чажыт эвес-ле болгай: «интернационализм» деп билиишкин эргижирей берген, ынчангаш бодунуң нациязының «арыг» чоруун камгалаар, чүгле оон эрге-ажыының дугайында сагыш салыр ужурлуг деп аныяктарны суртаалдаар кордаашкыннар кылдынып турар». Сарыг-Сепче телефоннааш, Силерниң адыңардан ынча деп бижээн чүве-дир деп чугаалаарымга, ол дыка ла эпчоксунуп, хомудааш сеткилин илеретти. Оон оозу шын. Улуг хүндүткелдиг солуннуң корреспондентизи кижи ындыг багай арганы ажыглап бээрге эпчок-даа болбайн канчаар.

Солуннарда үнүп турар материалдарда орус дылга чугаалажыр кижилерниң республика иштинден өскээр көжүп чоруп турарынга хамааржыр улуг сагыш човаашкыны илергейлеттинип турар. Ындыг дүвүрээзинге бистер база-ла каттыжып турар бис. Шынап-ла, кижилерниң өскээр көжүп чоруп турары республиканың социал-политиктиг амыдыралынга, оон моон соңгааргы хөгжүлдезинге кайы хире багай уржуктарны таварыштыра бээрин угаап билип турар бис. Ынчаарга янзы-бүрү чылдагаан-биле орус дылга чугаалажыр чоннуң [illegible] көжер чоруу ам-даа соксаваан. База катап чугаалап [illegible] ол кижилерниң өскээр чоруп турарының кол чылдагааны болза, кем-херек үүлгедир чоруктарның ковудап турарында болур. [illegible]

[illegible] бүрү бодалдарга чедирип турар дээрзин черле билдингир. Бир эвес мындыг хевирлиг чөнгээлиг чүүлдерни үргүл чүле чугаалааш туруп бир чүве болза, ындыг чорук чүгле орус дылга чугаалажыр чонга эвес, а тыва кижилерниң боттарынга-даа берге апаар. Бо чорудулганы чоннуң шын угаап билип алырынга улуг бергедээшкинни чедирип турар чүве-дир дээрге, чамдык журналистерниң Тывадан көжүп чоруй барган кижи бүрүзүн Тывадан дезип чоруй барган улус кылдыр көргүзерин оралдажып турарында.

Бо айтырыгның ханызы-биле сайгарып чугаалажыры черле чеп. Тывага чурттаары бир янзы апарган чамдык боттуг чылдагааннар-биле, тодаргайлаарга, сөөк язы ылгаар чоруктар-биле черлелештир өске чылдагааннар тургустунуп келгенинден Тывадан көжүп чоруй барган кижилер эвээш эвес дээрзи черле билдингир. Чижээ, өг-бүле айтырыы, агаар-бойдузу эки черге чурттаар дээн күзел, Красноярск крайның мурнуу талакы районнарында ажылчын күжү чедишпейн турар болганда, ол черге чеде бергеш, ажылга кирип алыр, чурттаар оран-сажынны дүрген тып алыр дээн идегел болгаш Хову-Аксында база «Шагаан-Арыг тудуг» трезинде бүдүрүлгелеривистиң деңдески эвес ажылдап турары, оон уржуундан холга алыр акша-көпеектиң эвээжи, Тываның агаар-бойдузунуң кадыг-дошкуну дээш оон-даа өске чылдагааннар-биле эвээш эвес кижилерниң өскээр көжүп чоруп турары билдингир.

Ону бадыткаары-биле чаңгыс чижектен көргүзүп көрейн. Бистиң улус хүлээп алыр черивисче аныяк орус херээжен кижи үр-ле бистиң-биле кады ажылдап келди. Дуржулгалыг машинакчы болгаш ажылынга кончуг ээ-харыысалгалыг кижи. Ол бир катап менээ келгеш, өскээр көжүп чоруй баар дей бердивис деп чугаалады. Чүү болду, ол канчаарынар ол деп айтыра бердим. Өөм ээзи Красноярск крайда эки ажыл тып алган, квартира база чугаалажып апкан, ынчангаш көжеривис ол деп шыны-биле чугаалады. Оон соонда Тыва дугайында, тыва чон дугайында чугаалапкы дег багай чүвем чок деп немеп кагды. Ол херээжен кижиниң өг-бүлези бо чылын Кызылга көжүп кээп чааганжыды түттүнган үш оран бажың алганын, аңаа оон нени артып каарын билир мен. Далашпа деп ону дыка үр угаадып келген мен. Дуза болбаан, ол өг-бүле чоруй барган.

Төп солуннарның, телевидениениң болгаш радионуң парлаан, чугаалаан чүүлдери кижиниң сеткилинге аар[...] кылыг-дыр. Ында эртее турар чаңгыс талалыг чүүлдер оон-даа дүвүреңчиг. Болуушкуннарның моон соңгаар канчап баары база республиканың националдар аразында байдал канчаар чидигленир бээри билдинмес дээн бодалдар националдар аразында [illegible] харыысалгалыг айтырыгларны [illegible] хоорлуп турар. «Правдага» (1990 чылдың август 5) болган «Советская Россияга» (1990 чылдың август 4) үнген чүүлдер бо чылдың июнь 4-те болган [illegible]

[illegible] диишкиннериниң келгерен турар чидиг айтырыынче хөй ниитиниң кичээнгейин хаара тудары болгаш чамдык таварылгада орус дылдыг чоннуң сонуургалдарын дээрбин кижи черүүбейн барып болбас. Өске талада боттуг эвес болган чаңгыс талалыг фактылар, оон дугайын үстүнде чугаалаан мен, ылап-ла багай салдарлыг болуп турар.

Бирээде, чамдык күш-ажылчы коллективтерде болгаш чоннуң чурттап турар черлеринде дүвүрээшкиннер, сагыш-сеткил [illegible] улам ковудаан. Ийиде, чамдык чүүлдерни тыва националдыг кижилер бир-даа меңге эвес, чамдыкта [illegible] удурланышкак кылдыр хүлээп алган. Тус чериниң парлалгазында, телевидениеде болгаш радиода чугааларда тыва чоннуң [illegible] хамааржыр кайы хамаанчок [illegible] таарышпаан чоруктар илереп турар. Үште, Тыва АССР-де байдалдың дугайында шын эвес медээлер бүгү чуртка, бүгү делегейде [illegible]. Ол бүгү чүүлдерниң [illegible] билдингир апарган. Чамдык кижилер тывалар дугайында багай сөстер соглээр апарган, чамдык хандырыкчыларның бистиң-биле чугаалажыр үнү өскерилген, чурттуң дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринде студентилерге, хуусаалыг шериг албанында шериглерге чамдык салдарлыг апарган. Ажыл-агый болгаш культура талазы-биле чанчыл болган харылзааларда үрелиишкиннер бар апарган.

Бир эвес корреспондентилер күзээн болза, Тываның хөй националдыг чурттакчы чонунуң амыдыралында эки чүүлдерни-даа бижип болур турганнар. Аңгы-аңгы нацияның кижилери чогумчалыг байдалда ажылдап, чурттап, бот-боттарын деткижип, билчип чоруур күш-ажылчы коллективтерни, албан черлерин болгаш организацияларны, школаларны болгаш өөредилге черлерин тып алыры берге эвес болгай. Орус-даа, тыва-даа, өске националдың-даа чеже-чеже өг-бүлелери он-он чыл дургузунда кады чурттап, өөрүшкүзүн, муңгаралын деңге үлежип турарыл!

Амгы үе дээрге, болуун эвес. Бот-боттарынга ажынчып, бот-боттарындан негелде тургузуп, митингилеп, хуралдап турар үе эвес-тир бо. Амгы үе дээрге, республиканың ажылчы чонунуң бүгү [illegible] болгаш күжүн тургузуну ажыл херекче социал-экономиктиг чидиг айтырыгларны шиитпирлээринче, кем-херек үүлгедиишкиннери болгаш өске-даа таарымча чок чүүлдерни чайладырынче угландырар үе-дир. Националдар аразында харылзааларның дамырларын үзер, кижилер аразынга бүзүрел болгаш хөөн чок чорукту тургузар, черүүлделиг байдал өскүдер деп оралдажып турарларга төлептиг харыы бээри-биле күштерни каттыштырары чугула.

Мен ажылчыннарның болгаш албан хаакчыларның, интеллигенцияның, аныяктарның, комсомолдарның, ветераннарның тыва, орус болгаш өске-даа националдыг бүгү улустарының [illegible] [illegible]

А. КАНЗАЙ.
СЭКП обкомунуң секретары.

Конституция комиссиязының ажыл-чорудулгазының дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының

АЙТЫЫШКЫНЫ

Тыва АССР-ниң Конституциязының 101 чүүлүнге дүүштүр Конституция комиссиязының ажыл-чорудулгазының дараалзында чурумун тодарадып тур мен.

1. Конституция комиссиязының Ажылчын бөлүүн эртемденнерден болгаш чогуур дуржулгалыг практиктерден тургузар. Ук бөлүк доктаамал үндезинге ажылдаар. Ажылчын бөлүктүң кежигүннери Комиссияга ажылдап турар бүгү үезиниң дургузунда кылып турары бүдүрүлге болгаш албан-ажыл хүлээлгелеринден бүрүнү-биле азы кезик-чамдыктай хостаттырар.

2. Конституция комиссиязының Ажылчын бөлүүн дараазында составтыг бадылаар:

Кажин-оол Виктор Салчакович — Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы, Конституция комиссиязының даргазының бирги оралакчызы, бөлүктүң удуртукчузу;

Абрамова Анна Ахмедовна — Тыва АССР-ниң юстиция министриниң оралакчызы;

Будук-оол Кара-Сал Донгакович — «Билиг» ниитилелиниң Тыва республика организациязының баштаар чериниң даргазының оралакчызы;

Ондар Николай Алдын-оолович — Тыва АССР-ниң прокурорунуң оралакчызы;

Стародубцева Галина Петровна — Тыва АССР-ниң Куруне [illegible] Конституция комиссиязының секретары;

Ховалыг Авай-оол Дыртович — Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазы;

Хаурбики Чанмыр Алексеевич — Тыва АССР-ниң КАК-тың даргазының оралакчызы.

3. Конституция комиссиязы [illegible] иштики комиссиялары — [illegible]. Конституцияның [illegible] айыы-биле тургузар.

«Тыва АССР-ниң конституциялыг тургузуунуң ниити принциптери» — 1-ги иштики комиссия (башкарыкчызы — Абрамова А. А).

1-ги иштики комиссия

1. Арапчын Ю. Л. — ТДЛТЭШИ-ниң директору, төөгү эртемнериниң доктору;

2. **Чадамба В. Ф. — «Шын» солуннуң редактору;**

3. Ондар Д. Б. — СЭКП обкомунуң килдис эргелекчизи;

4. Набатов А. В. — КПИ-ниң ректору, физика-математика эртемнериниң кандидаты;

5. Слободчиков Ю. И. — улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң даргазы.

«Сонгулда системазы, күрүне эрге-чагыргазының болгаш тус чер эргелелиниң дээди органнары» — 2-ги иштики комиссия (башкарыкчызы — Будук-оол К. Д.).

2-ги иштики комиссия

1. Монгуш Ч. С. — профэвилелдиң даргазының оралакчызы;

2. Самданчап М. Х. — профэвилел обкомунуң даргазы;

3. Ильенков С. И. — Барыын-Хемчик РКК-ның даргазы;

4. Неделин В. С. — СЭКП Улуг-Хем РК-ның бирги секретары;

5. Потылицына Е. И. — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң юрист-консультантызы.

«Экономиктиг система болгаш социал магалыылалдар» — 3-кү иштики комиссия (башкарыкчызы — Стародубцева Г. П.).

3-кү иштики комиссия

1. Күжүгет К. С. — ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң лабораториязының оралакчызы, геолог-минералогия эртемнериниң кандидаты;

(Төнчүзү 3-кү арында.)

ЧАЙЫН КЫШ ДУГАЙЫН БОДААР

Кым хаяа тергүттүнген болдур, анаа таарзыр [illegible] шын. Даш-оол Ламаев [illegible] ле оон [illegible] Аалчы Лопсановна [illegible] иези Тожунуң [illegible] ге ниик, чыгды, шээр малдыг улус чораан. Малчынның чажыттарын оларындан уктап алган болгаш кайызының даа арга дуржулгазы улуг. Бүгү чүве турар черинден база хамааржыр. Өскен-төрээн черинин арга, мөге аразаан бичежек шолдериндеи кадыырга ораажып бедик чиңге сигенни, чааган чыттыг агы, кулча, арга ииштиниң өлең сигени-даа, черле ынчаш кандыг черге мал таарзырын деп чүвени олар эки билир. Боттары төрээн черинин шак ындыг оът-сигенин-даа сүзүп өскен. Ынчангаш олар маңаа мал ажылынга кончуг таарзыр улус деп, чаңгыс чер чурттуглары билир. Оларга ынаныр, [illegible].

— Мурнуңда [illegible] чылгы [illegible] зинде тускайлап үскен [illegible] кадарып турганывыс, оон хой [illegible] — деп Аалчы Лопсановна чугаалаар.

[illegible]

Дүрген чоруктуг кижи болгаш Аалчы ай санында ла отчетту бригадирге барып дужаар, аванс акша херек болза, бухгалтериядан барып алыр, херегледири чүү хоонү бижидип алыр, садыг-магазинге кирери дээш аргалыгла болза ол боду баарын кызыдар. Өг бүле ынчаар кылып өөрени-даа берген.

Даш-оол биле Аалчы Колдарының ажылгырын, боттарыла хамык чүүлдү кылып алырын кайгаар мен. Та чүү адам ындыг кежээ улус ийик. Бир катап оларның аалынга [illegible] мен. Даш-оолдуң арны ширини апарган, даштын [illegible] тур, аъдын [illegible] алган. Аалчызы кажаалап айыырлар эккелгеш, шанактарга салды.

Совхозтуң уазу трактор-биле силос эккеп [illegible] болгаш читкен, оон Даш-оол [illegible]

[illegible]

Алексей НУГУУРАК.
Тожу районы.

ЧАҢГЫС ААЙ СЕТКИЛ-ХӨӨН ТУРДА

Ажылагыйлар [illegible] тудуг участогу (начальниги Д. Х[illegible]) Моңгун-Тайга [illegible] коллективинден [illegible] [illegible] ажылдары [illegible] тудуп, кайгаар [illegible] херим [illegible] чеглерин алырында. Ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг чүүлдерни тургузар дээш бар-ла хемчеглерни ап турар.

Тудуг участогу 60 чылын 632 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылыр, тодаргайлаарга, 592 дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга киирер, бир гаражты тудар. Коллективтиң бодунуң уруглар садын — 50 олуттуг объектини тудуп эгелээр, ол ышкаш 90 кижи чыдар. Келир чылын доостур 2 каът эмнелге тудуунга 260 муң рубльди шиңгээдип алыр.

Коллективте 60 ажыг ажылчын бригада, звенолар-да хуваажып алган, кылыр ажылын ыяк билир. Боттарындан хамааржыр бүгү ле чүүлдерни кылып турар. [illegible] Тудуг [illegible] [illegible]

Амгы [illegible] [illegible] Ол дээрге Моңгун-Тайганың [illegible] тудуунуң бирээзи. Ында 26 кижи ажылдап турар. Бригадир Х. Одай-оол эш-өөрүн 3 звено кылдыр хуваагаш, даалганы хүн бүрү бергеш, оон түңнелин үндүрүп турар. Кол корпуста Каң-оол Шыдыраа удурткан звено хаара туттунган. Амдызында тудуг материалдары үзүктел чок кээп турар. Август айда ийи каът поликлиниканың ханалын доос каш, кырын дуглаар арга бар деп, тудугжулар санап турар.

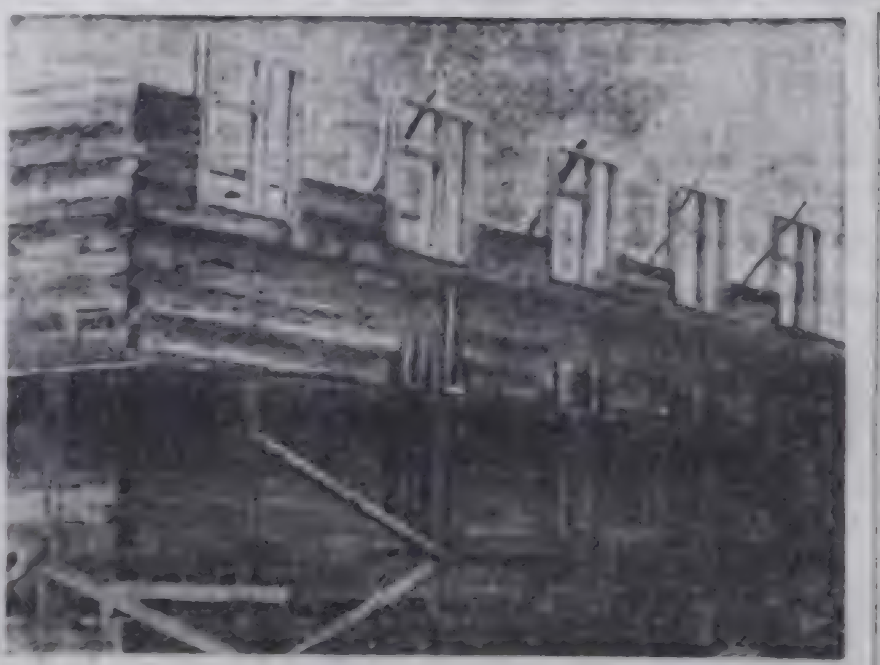

ЧУРУКТА: Каң-оол Сааяевич Шыдырааның звенозу; тудугнуң иштиниң хевири.

Сөзү болгаш чуруктары Маспый-оол ОНДАРНЫЫ.

ӨГБЕЛЕРИВИС КЫШТАГЛАРЫН АЖЫГЛАЗА

[illegible]

Доңгак ШАКТАР.
Кызыл хоорай.

ХЕМЧЕГЛЕР АЛДЫНЫҢ КЕЛЗЕ-ДАА...

[illegible]

ХООМАЙ ЭРЛЕР ЫНДА КАЛЫР

[illegible]

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ЧҮГЛЕ СЭКП БУРУУЛУГ БЕ?

Номчукчунуң бодалы

[illegible]

Артём БОРБАК-ООЛ.
Партияның хоочуну.

Конституция комиссиязының ажыл-чорудулгазының дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының

АЙТЫЫШКЫНЫ

(Төнчүзү. Эгези 1 ги арында.)

2. Кара С. Д. — Тыва АССР-ниң [illegible] министри.

3. Беги А. Д. — Тыва АССР-ниң Күрүнеге даргазының оралакчызы.

4. Кардеев П. В. — Тыва АССР-ниң [illegible] башкарыкчы [illegible].

5. Домбо В. М. — Тыва АССР-ниң сан-хөө министриниң оралакчызы.

6. Сонам-Байыр А. Ш. — Таңдының район эмнелгезиниң кураглар эмчизи.

«Национал күрүне болгаш девискээр тургузуу» — 4-кү иштики комиссия (башкарыкчызы — Ондар Н. А.)

4-кү иштики комиссия

1. Маспык-оол К. А. — Бии-Хем РКК-ның даргазы.

2. Куулар Ш. П. — профоблчөвүлелдиң даргазы.

3. Монгуш Д. А. — ТДЛТЭШИ-ниң директорунуң оралакчызы, филология эртемнериниң кандидаты.

4. Биче-оол С. М. — Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының кафедра эргелекчизи, техниктиг эртемнериниң кандидады.

5. Шактаржик К. О. — ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң лаборатория эргелекчизи, география эртемнериниң кандидады.

6. Бичелдей К. А. — ТДЛТЭШИ-ниң улуг эртем ажылдакчызы, филология эртемнериниң кандидады.

«Кижиниң болгаш хамаатының эргелери» — 5-ки иштики комиссия (башкарыкчызы — Удумбара Ч. А.)

5-ки иштики комиссия

1. Аракчаа К. Д. — ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң баштыңы, эртем ажылдакчызы, химия эртемнериниң кандидады.

2. Ондар Х. О. — Красноярскиниң кадрлар ажылдакчызы институдунуң Тыва филиалының директору, физика-математика эртемнериниң кандидады.

3. Богдановский А. Г. — «Тувинская правда» солуннуң редактору.

4. Горелый Е. В. — «Кок-Тей» совхозтуң директору.

5. Ажык-оол А. Ч. — ТДЛТЭШИ-ниң улуг эртем ажылдакчызы.

6. Тумат Н. О. — «Торгалыг» совхозтуң саалыкчызы.

«Суд эрге хоойлу системазы» — 6-гы иштики комиссия (башкарыкчызы — Ховалыг А. Д.)

6-гы иштики комиссия

1. Оржак А. С. — [illegible] килдизиниң начальниги, юридиктиг эртемнериниң кандидады.

2. Кавин Ю. А. — Тыва АССР-ниң прокурорунуң оралакчызы.

3. Батюков П. П. — Тыва АССР-ниң иштики херектер министриниң оралакчызы.

4. Санчай С. С. — Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерстволуң [illegible] салбыры.

5. Монгуш Б. Д. — улус депутаттарының Бай-Тайга район Совединиң даргазы.

Конституция [illegible] иштики комиссиялар айбы-биле [illegible] [illegible] ажылдаар.

[illegible] тааржып турар [illegible] Амыр-торудулга [illegible] [illegible].

[illegible] бижик [illegible] [illegible] Иштики [illegible] [illegible] секретарьнга дамчыдар.

4. Конституция [illegible] болгаш Ажылының [illegible] ажыл-чорудулгазынга чаартылганы эргелиг экспертерниң бөлүүн тургузар. Экспертер ажылга [illegible] [illegible] хоорлу-биле [illegible] тып хостаттынган турупп болур.

Дараазында экспертерниң хаара тударын бадылаар:

Валишин Закирчан Нитметчанович — Болчуушкулар коллегиязының президиумунуң даргазы.

Зотов Сергей Сергеевич — Тыва АССР-ниң прокурору.

Кара-Сал Владимир Бораевич — Тыва АССР-ниң иштики херектер министри.

Ондар Кошкар-оол Доржуевич — Тыва АССР-ниң сан-хөө министри.

Лебедев Владимир Ильич — ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директору, геология-минералогия эртемнериниң доктору.

Стал-оол Юрий Түлүшевич — Тыва АССР-ниң юстиция министри.

5. Конституция комиссиязының ажыл-чорудулгазының дугайын улус депутаттарынга, хөй-ниитиге, консультантарга доктаамал ажык-чарлыг болдуруп, дыңнадыр. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң ниити килдизи Конституция комиссиязының материалдарын тарадып бээрин база массалыг информацияның чепсектеринге бээрин хандырар. Комиссияның адресинге кирген саналдарның үлегерин болгаш оларның эрге-хоойлулуг база социологтуг сайгарылгазын организастаар.

6. Конституция комиссиязының болгаш оң Ажылының бөлүүнүн 1990 чылда ажылының чижек планы.

Ажылчын бөлүктүң экспертер бөлүү-биле кады организастыг хуралын эрттирер — июль.

Массалыг информацияның чепсектеринге Тыва АССР-ниң чаа Конституциязының [illegible] ажык кон-курузун чарлаар — август.

Ажылчын бөлүк иштики комиссияларының болгаш экспертерниң [illegible] [illegible] бэлеткеп турган Тыва АССР-ниң чаа Конституциязының концепциязын ажылдап кылыр — октябрь.

Тыва АССР-ниң чаа Конституциязының принциптериниң болгаш концепциязының хөй-ниити чугаалажып көрүүшкүнүн организастаар болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң шиитпири-биле оларны республика референдумунче үндүрүп болурунуң дугайында айтырыгны тургузар — ноябрь.

Тыва АССР-ниң чаа Конституциязының баштайгы төлевилелиниң чүүлдерин база экспертерни ажылдап кылыр болгаш оларны Конституция комиссиязының хуралдарынга чугаалажып көөр — декабрь.

Тыва АССР-ниң чаа Конституциязының төлевилелиниң белеткелин доозуп, ону солуннарга парлаары-биле бээр.

7. Конституция комиссиязының ажылчын хуралдарын айда бир-ле эвээш эвес катап эрттирер. Комиссияның баштайгы ажылчын хуралын июль төнчүзүнде эрттирер (эрткен **ред.**).

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Өңнүктерден өөрендивис

Солуннуң корреспондентизи [illegible] ажылдап турган Моол Арат Республиканың Завхан аймаанга чорааш, Түдэвтэй сумузунуң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Д. С. Хорлуу [illegible] [illegible] [illegible].

— Дамба Соянович, эге баштай кымнар-биле мында чоруп чор силер, ноцчукчута каксы таныштырып көрүүлерем.

— Бистиң ажылдагыйбыс кожа-хелбээ чылар. Завхан аймактың бо Түдэвтэй сумузунуң «Вадгал» [illegible] ажылдаар [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] түткен, ам барык 30 чыл [illegible] [illegible] бар [illegible] Моол [illegible] [illegible] 60 чыл болган бо [illegible] [illegible] ужуражып малга эрттирдивис. Орта беш [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Ында мендеп [illegible] Тывада ат-суралыг [illegible] [illegible] ам [illegible] Кызыл [illegible] Дус-Холден чылда калды. Бай-Хөлдүг [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] «Бай-Хөл» хойжу кооперативиниң даргазы Сүлдем Өлзий, соң [illegible] мал эмчизи Алексей [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] кирип турар.

— Маңаа келгеш кандыг ужуражылгаларны эрттирдиңер, ажыл-агыйыңы ханы харылзааларны улам ногумчудары-биле кандыг-кандыг тодаргай базымнарны кылдыңар?

— [illegible] Орта бир [illegible] [illegible] бистиң делегациявыс [illegible] [illegible] [illegible] Ол «Дечей-оо» деп ыры [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Хоорайлардан [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Бо [illegible] хоорайларда улуг 10 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Бай-Хөлде [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 20 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

— Ажыл-ишчи харылзаага ам каксы доктаап көөр силер бе?

— Бис бээр келир санынга [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] өөренир чүүлдеривис хөй. Бо сумуну [illegible] мал ажылдыг чер дир. Доо ол хову сыңмас [illegible] берген оъттап чоруур малдың ажаалда-тежээлдезинде биске өөредиг болур чүүл хөй-дүр. Ындаңгаш бо удаада Сүлдем Көөжүнүң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 100 [illegible] 87 [illegible] [illegible] [illegible] 12 [illegible] 271 [illegible] [illegible] [illegible] 12 [illegible] 800 [illegible] [illegible] [illegible] 1 кг 700 грамм [illegible] [illegible].

Коллективтиң [illegible] [illegible] [illegible] үлегер-чижек болган хоочун ажылчы [illegible]. Тыва АССР-ниң [illegible] [illegible] [illegible] Свердлов Каевич Хайын 100 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Константин Самдан арга-дуржулгазы [illegible] [illegible] [illegible]. Ол ышкаш кооператив[illegible] [illegible] 4 [illegible] 90 [illegible] [illegible] [illegible] Моол [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] «Тывалар[illegible] Тарлаагыр[illegible]» [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Сеген Сиден [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] С. Н. Өлзий [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] А. В. [illegible] 40 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Интервьюну Седип МОНГАЛ алган.

Моол суурга интервью

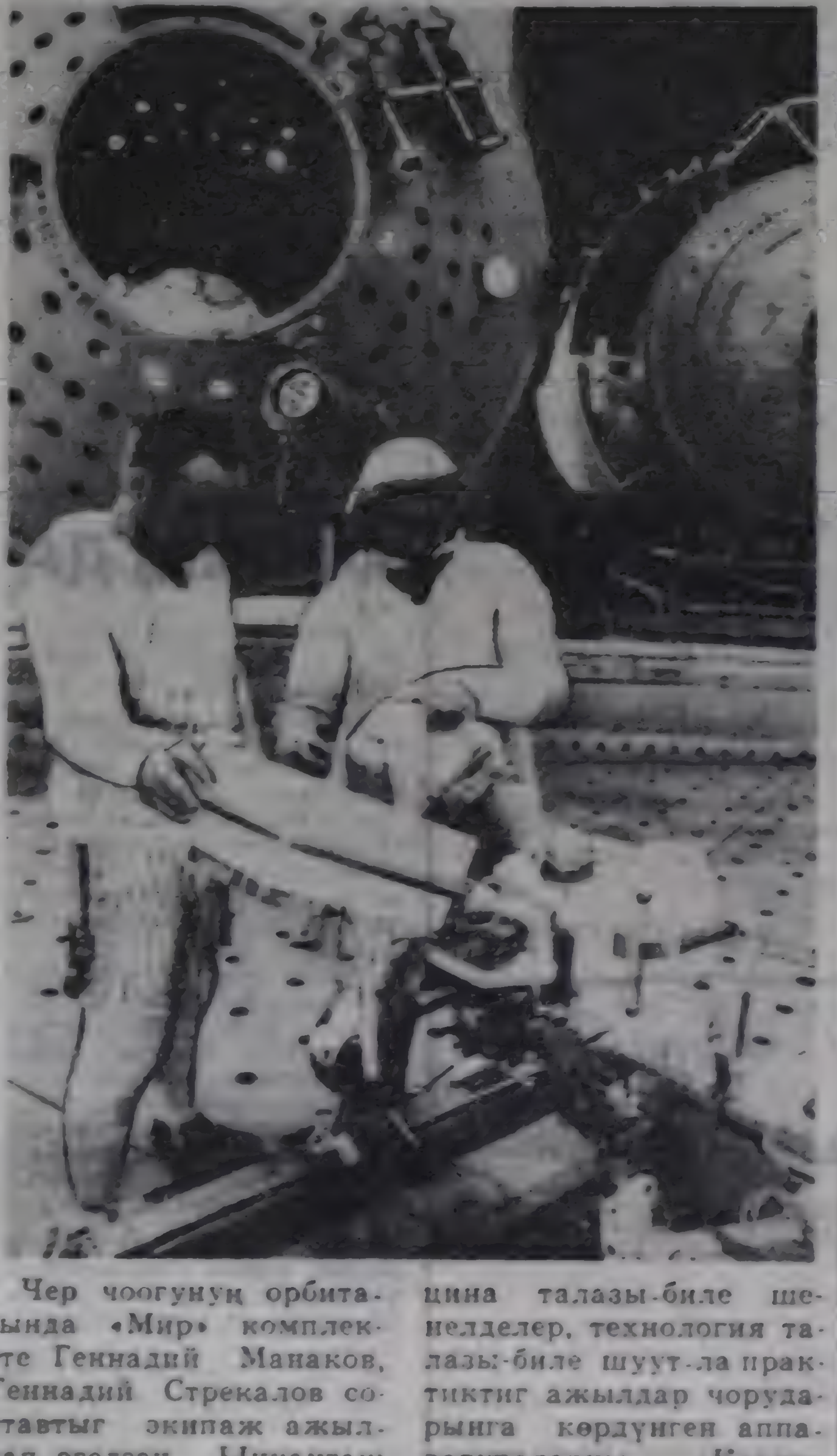

Чер чоогунуң орбитазында «Мир» комплексте Геннадий Манаков, Геннадий Стрекалов составтыг экипаж ажылдап эгелээн. Ынчангаш олар ооң мурнунда чартык чыл ажылдаан, ам Черде чанып келген Алексей Соловьев, Александр Баландин оларны солуп чеде бергени ол. «Мир» станция амгы үеде, шынап-ла, хөй адырлар аайы-биле шинчилелдерни чорудар бүдүн комплекс. Ында астрофизиктиг шинчилелдер, биологтуг болгаш медицина талазы-биле шенелделер, технология талазы-биле шуут-ла практиктиг ажылдар чорударынга көрдүнген аппаратураларны «Квант» болгаш «Прогресс» модульдарда тургускан.

ЧУРУКТА: «Союз ТМ-10» космос корабльниң экипажы — командири Г. М. Манаков, бортинженери Г. М. Стрекалов.

А. ПУШКАРЕВТИҢ фотозу.

СЭТА-ның фотохроникады.

ДЕТКИП ТУР МЕН

ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү К. Аракчааның «Шиитпириниң дөзүлүн кандыгыл?» деп [illegible] «Шынга» парлаттынган. Болгаш хуусаа [illegible] чорумда, ыш тыва оол келгеш, «Сумнада чүү барыл даай?» деп бо. Сүт садып ап чораанымны чугаалдым. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 25 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Автор К. Аракчааның [illegible] дээр апаар. Бодун [illegible] кижилерни улуг бичелеп хүндүлевейн барыр. Кудумчуга эртем [illegible] улусче шөлдүр, [illegible].

Мени [illegible] чаа [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] арага магазининден ийи шил водка, бир шил кызыл арага садыг алгаш, автобус доктаар черге ийи-ле четпейн [illegible] Ынчангаш ада-иелерге [illegible] сүмем — ажы-төлүвүстү [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Июнь 24-те № 143 «Шынга» Тес-Хемниң Самагалдай суурунуң аныяктары республиканың солдар, кыстарынга кыйгырыг үндүрген болду. Бо кыйгырыгны чүгле коллективтерге эвес, ог-бүлеге [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Оюн ОПЕЕН.

Күш-ажылдың хоочуну. Кызыл хоорай.

1945 чылдың август 9 — милитаристиг Японияга удур дайынның эгези

ЭВИЛЕЛЧИНИҢ ХҮЛЭЭЛГЕЗИ-БИЛЕ

Ооң бээр 45 чыл болган. 1945 чылдың август 9-та совет шериглер милитаристиг Японияга удур дайын чорудулгазын кылган.

ССРЭ биле Японияның аразында нейтралитет дугайында керээ 1941 чылдың апрель 13-те, бистиң чуртувуске фашистиг Германияның [illegible] 1941 [illegible] 1943 [illegible] [illegible] 779 [illegible] 200 [illegible] [illegible] 73 [illegible] [illegible].

[illegible] 178 [illegible] 1941 [illegible] 13-те [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 1945 [illegible].

июль 26-да Японияның чааза [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 1945 чылдың август 8-те Японияның Москвага турган элчининге ССРЭ дараазында [illegible] 1,2 млн. кижи [illegible] [illegible] [illegible] 1200 танк, 1800 самолет турган.

Япон милитаристериниң чылча шавар операцияны [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Амур [illegible] [illegible] [illegible] Моол Арат Республиканың [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 1,5 млн. [illegible] 5000 [illegible] 5000 самолет [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] А. М. Василевский [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 9-та [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] «Совет Эвилелиниң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Хиросимаже [illegible] «Нью-Йорк таймс» [illegible].

[illegible] Япон [illegible].

Н. КОМАРОВ.

Төөгү эртемнериниң кандидазы.

ЧҮРМИТ-ТАЖЫНЫҢ УРУУ

Төөгүнүң балалчак арыннары

1938 чылдың «Шын» солунунуң келген каан дептерин [illegible] [illegible] ТАРП ТК-ның [illegible] [illegible] [illegible] Нам ТК-ның Чеңгени секретары [illegible] [illegible] [illegible] Политбюро болгаш [illegible] Ажа ТАР [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Чүрмит-Тажы болгаш Хемчик-оол [illegible] «Тостуг херээжен» [illegible] Чүрмит-Тажы, Хемчик-оол. Танчай ду[illegible] Чүрмит-Тажы, Хемчик-оол [illegible] ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы чораан Сат Чүрмит-Тажының [illegible] [illegible] бир бо даш [illegible] Чүрмит-Тажы [illegible] «Товарищтерлыг келектиги [illegible]» [illegible] ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы Чүрмит-Тажы, Бичи Хурал Президиумунуң даргазы Хемчик-оолду [illegible] артпаан. Чайлагга турган [illegible] Чүрмит-Тажының [illegible].

Эдуард ДОНГАК.

(Уламчылыг).

Публицистиг хайгаарал

«ХОВАР ЭРТИНЕНИ» ЧИДИРБЕС

Кандыг-даа улус-чоннуң сеткил-туректеринге национал чоргааралдарын хайныктырып, ооргуп чоруур чүвелери турар. Бистиң тыва чонда база чоргааралды хайныктырып кээр үнелиг чүүлдеривис бар. Оларга хамаарыштыр өске улус-чоннарның база кичээнгей, сонуургалын хаара туда берип болур сылыктты, хөөмейни, каргыраазы; национал оюнувус — хүрештин улус-чонувустуң тывынгырын, угаангырын херечилээн хөй-хөй ... дамчып келген ... [illegible] А амгы үеде бистиң национал чоргааралывысты хайныктырып ... литератураның, культуравыстың ... база бар. ССРЭ-ниң улустуг артизи Владимир Оюн-оолга удурткан цирк ... [illegible] ... байдалдарын тургузуп берип турар чүве болза, талантылыг артистеривис хаара туттунган алдар аттыг ансамбльдеривис «Саян», «Аян», «Тыва»-даа бар-ла бар. Чогаалдарын ыраккы ... улуг кичээнгей ... сонуургал-биле номчуп турар ... [illegible]

... нага тургузуушкунун тыва театрның бараан ... [illegible] ... дээрге, ооң сөөлгү тургузукчулары (Петренко, Сиин-оол) ... [illegible] ... та аргазы-биле-ле кылыр чүве ... этнографтыг эт-севинче, идик-хевинче кичээнгей салбайн барган болган. Ол бүгү ... [illegible]

«Хайыраан бот» ... [illegible]

[illegible]

Ам «Хайыраан бот» дугайында. «Хайыраан бот» — драматургия чогаалының бүгү негелделеринге дүүштүр, аңнеде урап-чечен дылдомак-биле, талантылыг бижиттинген чогаал. Ооң сце-... [illegible]

Ам «Хайыраан бот» эгезинде канчаар боолап, турупчуп турганын ... Ону шак ынчаар РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи Максим Монгужукович Мунзук театрның бүгү ... [illegible]

... рольдарында аажок таарымчалыг бирнге берген болганнар.

РСФСР-ниң алдарлыг артизи Люндуп Солун-оол Хамсолдун. Кенден Хүүрактың талазында кажар оптуг хө-... [illegible]

Школа музейиниң дугайында бодал

ХАЛААДАНЧЫНЫН КАНЧААР ОНУ

[illegible]

Татьяна КУШКАШ.
Тожу район.

ОЛ ШАГДА

[illegible]

Чыргал СЕРЕН-ООЛ.

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫННАДЫП ТУР

1990 чылдың 7 айларының дургузунда кеземче херээ истээр адырның талазы-биле 4441 кем-херек үүлгедиишкинин бүрүткеттинген. А эрткен чылдың ол үезинде кем-херек үүлгедиишкиннериниң саны 3243 турган. Каа-Хем, Бии-Хем районнарда кем-херек үүлгедиишкиннери чавырлып турда, Кызыл хоорайда, Таңды, Улуг-Хем районнарда тус-тузунда 47, 73, 40 хуу өскен. Мооң мурнунда байдалы чогумчалыг кылдыр сападып турган Эрзин, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Тожу районнарда оперативтиг байдал база-ла нарыыдап турар апарган. Өлүрүүшкүннер, мага-ботка аар кемдээшкин чедирер, дээрбедээшкин кылыр чоруктарның саны өскен, а хуу өнчү үптээр чорук (81.7 хуу), хуу өнчү үрегдээр чорук (81.4), квартира оорлаар чоруктарның (51.1) саны канчаар-даа аажок өскен. Республика иштинде болуп турар кем-херек үүлгедиишкиннериниң хөй кезиин мооң мурнунда шииттирип төрээннер, ажыл чоктар, назы четпээннер болгаш ээзирик кижилер үүлгедип турар.

Август 5.

Ол хүн 25 үүлгедиг бүрүткеттинген. Кол нургулайында хуу өнчү оорлаашкыны, техника оорлап мунар база мага-ботка кемдээшкин чедирер чоруктар. [illegible]

... дуза кадарын дилеп тур бис.

Дүн ортузунда республика эмнелгезиниң аарыг кижилер ... [illegible]

Тетчеглекчи чорук. [illegible]

... ТОЗ-8 маркалыг 1 винтовканы, хөй боо октарын тыпкан.

Август 6.

Ол хүн республика иштинге болган 20 кем-херек үүлгедиишкинниң 10-ун өй шаанда шалыпкын истеп тыпканның түңнелинде илередип тыпкан.

Кызыл хоорайга, «Орбита» автобус доктаамынга үш аныяк оол 11 харлыг Володя Шилинниң «Салют» чадаг-тергезин былаап аппарган. Восточная кудумчуда чурттап турар Г. И. Поповаларның, Чүргүй-оол кудумчузунда чурттап турар Е. Г. Добрынинаның бажыңнарының соңгаларын билдинмес кижилер курут арага шилдери-биле чара шапканнар.

Хоорайның харылзаа бөлдириниң девисксэринде турар вагончугаштың эжиниң шоочазын үреп кирген, билдинмес кижилер үш телефон аппарадын оорлаан. А «Тыва тудуг» девисксэр-тудуг каттыжыышкынының будурулга ... [illegible]

Мария КУЗЬМИНА.

Чагаалардан одуруглар

ЧОНУНГА ЭВИЛЕҢ-ЭЭЛДЕК

[illegible]

Зоя МААДЫ.
Улуг-Хем район.

ДЕПУТАТ-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА

[illegible]

Сергей СЕДЕН.
Күш-ажылдың хоочуну.

Ондар ОХЕМЧИКТИН «Коданда» фото-чуруктары.

[illegible]

Дыртык ДОНГАК.
Күш-ажылдың хоочуну,
Башкы.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

телевидение

АВГУСТ 10
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Ференц Лист». Уран-чечен фильм. 5-ки серияны. 10.10 И. Л. Андрониковтуң расказтары. 11.10 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 11.55 Фильм-концерт. 12.30—13.10 «Үе». 16.00 Уругларга фильм. «Келир үениң аалчызы». 5-ки сериязы. 17.05 Мультфильм. 17.25 Барымдаалыг фильм. 17.45 Аас чогаал коллективтериниң концерти. 18.30 «Үе». 19.00 Концерт. 19.15 Депшилге. Информация. Реклама. 19.45 «Ференц Лист». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «ИХМ-ниң медээлери». 21.45 «Ференц Лист». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 23.20 «Ол болган... болган...». 23.40 «Ийистер-90». Шоу-программа. 01.40—02.05 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Булактар». 8.50 Барымдаалыг фильмнер. 9.20 «Савойяга болган бал». Уран-чечен фильм. 11.30—12.45 «Частың он чеди шиичиси». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 17.00 «Буян чедирилгези бөгүн. Амгы үеде».

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 Чарлаалдар. 19.00 Тыва телевидение чалап тур. Аныяктар видеоканалы.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Бүгүдеге спорт». 20.30 Аныяк эстрада ыраажыларының 5 бүгү эвилел конкурузу. 23.00—23.20 Боодалга спортунга делегей маргылдаазының хүн демдеглели.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.10 Владимир Спиваков болгаш «Москваның виртуозтары». «Тольяттиге үш хонук». 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Даараныкчыларны. өөреникчилээр дааранықчыларны, столоваяга аяк-сава арыглакчыларын. шеверлекчилер, херээжен тудугжуларны, механиктн **Кызылдың даараныылга** фабриказы ажылче чалап турар.

Фабриканың адрези: Кызыл хоорай, Горная кудумчузу, бажыы № 104, телефону 4-17-42.

Стандартизацияның болгаш метрологияның Тывада товуу инженерлерни, техниктерни, кадрлар килдизиниң инспекторун, УАЗ-469 автомашинаны башкарар чолаачыны ажылче чалап тур.

Стандартизация болгаш метрология товуунуң адрези: Кызыл хоорай, Горная кудумчузу, бажыы № 1, телефону 2-23-15.

Кадыкшылга товуунга доктаамал ажылдаар аштакчы, машинакчы-секретарь негеттинип турар. **Кадыкшылга товуунуң адрези:** Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажыы № 10, телефону 2-23-87.

Кызылдың эмчи училищезинге вахтерлар, ажыл-агый эргелекчизи, бот-тывынгыр уран чүүл удуртукчузу, хеп эргелекчизи негеттинип турар.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, бажыы 2 «а», кадрлар килдизи, телефону 2-41-19.

Кызылдың даараныылга фабриказының Хову-Аксында болгаш Ак-Довуракта салбырларынга ажылдаар даараныкчыларны, өөреникчи даараныкчыларны чалап тур. Ажылдаар күзелдиглер **Ак-Довурак хоорайның Чкалов кудумчузунда № 7 бажыңга, Хову-Аксының даараныылга цехинге келир.**

КИНО

АВГУСТ 10-да

«НАЙЫРАЛ»: «Красное золото» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан) шактарда. **видеозалга: «Свободные, вооруженные, опасные»** 10.00, 12.00, 14.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыынды № 6» 9.00, 12.20, **«Бриллиантовая рука»** 10.20, 13.40, **«Кокон»** 15.40, 18.00, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Поющая раковина» (2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Тайна деревянных идолов» (ГДР) 15.00, 19.30, **«Долгая разлука»** (2 сериялыг) 17.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Короткий фильм о любви» 17.30, 19.20 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Колония Ланфиер» (СССР-ЧССР) 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

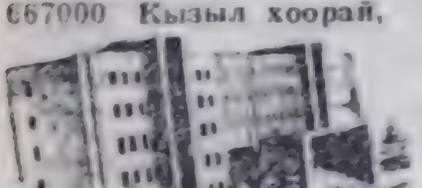

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: редактор — 3-43-34; ... [illegible]

Индекс 54241

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга ынаазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыглыг керектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыы № 1.

Чагыг № 464.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл август 11 суббота
№ 183 (14383)
1925 чылдан үндүрүлдүнүп турар
Өртээ 3 көп.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

ОРГАНИЗАСТЫГ БАЙДАЛГА ЧОРУДАР

Бо чылгы кандаашкын-биле холбаштыр республиканың көдээ ажыл-агыйында дыка берге байдал амгы үеде тургустунган. Ынчангаш 74 муң гектар тараа база 44 муң гектар мал чеми культураларын, азы чазын тараан культураларның 48 хуузун үнмейн бижээн. Дыка улуг шөлде чайгаар үнген сиген база одарбелчиирлер кандаашкынга таварышкан. Эң ылангыя Кызыл, Таңды, Улуг-Хем, Каа-Хем районнарының совхозтарында байдал берге.

Шак мындыг бергелер турупкан-даа болза совхозтарның, агроүлетпүр каттыжыышкыннарының дыка хөй удуртукчулары мал чемин республиканың иштинден база оон дашкаартан-даа немей тыптырының аргазын бодавайн, харын үнүп келген сигенни безин кезип, ажаап алырын саададып турар. Таңдыда ССРЭ-ниң 50 чылы, Чөөн-Хемчикте СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг база «Хендергей» совхозтар тарып олурткан картофелинче, ногаазынче барык сагыш салбайн, каапкан. Райкүүскомнар шак мындыг удуртукчулар-биле эптежип, шыңгыы хемчег хүлээтпейн турар. Мал чемин белеткээринче, ноганың оъдун аштап арыглаарынче совхозтар, райкүүскомнар-даа улуг эвилелдевейн турар. Амгы үеде ол чугула ажылче республиканың хоорайларының күш-ажылчы коллективтери база-ла кирбээн.

Шак мындыг ажыл-агыйжы эвес, сагыш амыр чорук түңнелинде бо чылдың август 6-га чедир республикада хөй чылдыг сигенниң чүгле 60 хуузун ажаап алган, оон уламындан сиген белеткээриниң планы чүгле 10 хуу четкен. Оон ангыда, 12,7 муң тонна сенажты, 4 муң тонна силосту база 800 тонна витаминниг сиген далганын белеткээн. А бүдүн-бүрүнү чүгле Улуг-Хем, Каа-Хем Кызыл районнар эвээшти белеткеп алган.

Республиканың көдээ ажыл-агыйында мындыг аажок дүвүренчиг байдалды барымдаалааш, «Кандаашкынны ажып эртер, малга чем баазазын тургузар, мал кыштаглаашкынынга белеткел, 1990 чылда республиканың чурттакчы чонун картофель болгаш ногаа-биле хандырар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» айтырыгны чугаалажып көргеш, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели доктаалды хүлээп алган. 1990 чылда дүжүт ажаалдазын организастыг чорудар, бүдүүн база чулуктуг чемнерниң белеткээриңге бар курлавырларны бүрүн ажыглаар, мал кажааларын өй-шаанда белеткээр, мал чеми белеткээр цехтерин тудар болгаш чаартыр, фермаларга дериг-херекселдерни база техниканы септээр талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерни алырын Тыва Агроүлетпүр эвилелдиң, улус депутаттарының район Советтериниң күүскомнарының, районнарда агроүлетпүр каттыжыышкыннарының, совхозтарның удуртукчуларындан Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели негээн. Ол ышкаш малдың база куштуң баш санын эвээжетпес, хууда дузалал ажыл-агыйларның малын чем баазазы-биле хандырарынче онза кичээнгейни угландырарын айыткан.

Чер-черлерге барып, практиктиг дуза чедирер, кандаашкынның үржүктарын ажып эртер талазы-биле соңгаарлап болбас хемчеглерни ап чорудары-биле республиканың министерстволарының болгаш ведомстволарының харысаалгалыг ажылдакчыларындан — Тыва Агроүлетпүр эвилелдиң даргазының оралакчызы А. З. Бахарев баштаан малга бөдүүн болгаш чулуктуг чем белеткээр, рапсты тарырын организастаар, бүдүк-бүрү чемин чыып база солдомонаж салыр талазы-биле бөлүктү; республиканың чурттакчы чонун картофель болгаш ногаа-биле хандырар талазы-биле бөлүктү Тыва Агроүлетпүр эвилелдиң даргазының бирги оралакчызы И. Г. Лавриненко баштаан; Тыва Агроүлетпүр эвилелдиң даргазының оралакчызы Б. Б. Бальчир чайлаглаашкынны база мал кыштаглаашкынынга белеткелди доозарын, малды семиртип азыраар талазы-биле республика каттыжыышкынын организастаар, ол каттыжыышкынның ажыл-агыйларынга аныяк малды хүлээп бээрин хандырар талазы-биле бөлүктү удуртур база Тыва Агроүлетпүр эвилелдиң даргазының оралакчызы Д. Б. Шожат баштаан мал кыштаглаашкынынга кажаа-хоралы белеткээр, мал чеми кылыр цехтерни эде кылыр, септээр болгаш тудар талазы-биле бөлүктү тургускан.

Дүжүт ажаалдазын организастыг чорудар, малды чем-биле хандырар болгаш мал кыштаглаашкынынга өй-шаанда белеткел дээш, дүжүт ажаалдазын организастаары дээш бөлүктерниң кежигүннери, райкүүскомнарның, районнарда агроүлетпүр каттыжыышкыннарының даргалары, совхозтар директорлары тус хууда харысаалгалыг болурун айыткан.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде тургустунган онза берге байдалды барымдаалааш, ноганың бок үнүжүн аштап арыглаарынга, мал чеми белеткээринге, дүжүт ажаалдазынга ажыл кылып шыдаар бүгү кижилерни киириштирип, эвилелдээрин улус депутаттарының хоорай база район Советтериниң күүскомнарынга чөпшээрээн.

Мал чеминиң баазазын быжыглаары-биле 20 муң гектарга рапсты катап тарыыр, оон ангыда, 30 муң тонна солдомонажты, 6500 тонна бүдүк-бүрүнү районнар аайы-биле хуваалда езугаар белеткээр дугайында Тыва Агроүлетпүр эвилелдиң, районнарда агроүлетпүр каттыжыышкыннарның база совхозтарның саналдарын чүүлдүг деп бадылаан.

Кан-хальындан бергедээн совхозтарга 1990-1991 чылдарның кышкы үезинде немей эмнелге-профилактиктиг эмнерни, чемге минералдыг немелделерни, карбамидти, чем фосфаттарын, премикстерни база микроэлементилерни үндүрүп бээрин «Тыва агрохандырылга» күрүне-кооператив каттыжыышкынынга республиканың Министрлер Чөвүлели дааскан. Оон ангыда, Таңды, Каа-Хем, Кызыл, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Бии-Хем районнарның ажыл-агыйларынга 33 тракторну, 30 автомашинаны болгаш өске-даа дериг-херекселдерни үндүрүп бээр деп шиитпирлээн.

Хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйында мал продукцияларын көвүдедир сорулга-биле холумак чемнерниң рынок фондузундан чурттакчы чонга 1990 чылдың III кварталында 2550 тоннаны үндүрүп бээрин республиканың херегленикчилер ниитилелинге хүлээткен.

Мал чеми белеткээр бар 28 цехти бо чылдың октябрь 1-ге чедир септээрин, ноябрь 1-ге чедир С. Тока база ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг, «Коммунизмниң херели», «Большевик», «Искра», СЭКП-ниң XXVII съездизи аттыг, «Совет Тыва», «Енисей», «Бүрен», «Ленинчи орук», СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг, «Шамбалыг», «Х Улуг хурал», «Ак-Туруг», «Күш-ажылдың хостуу», Т. Кечил-оол аттыг, «Октябрь 30 чылы», Карл Маркс аттыг, «Хемчик», «Өөк» совхозтарга чаа цехтерни тудуп, ажыглалга киирерин Агроүлетпүр эвилелге, «Тыва агросервис», «Тыва агрохандырылга», күрүне-кооператив каттыжыышкыннарга, «Тыва агроүлетпүр тускай монтаж» трестиге, районнарда агроүлетпүр каттыжыышкыннарынга, совхозтарга дааскан.

Картофельди, ногааларны шынарлыг болгаш өй-шаанда ажаап алырын, оларны теткеглеп хоратпазын, идегелдиг шыгжаарын улус депутаттарының районнар база Кызыл хоорай Советтериниң күүскомнарынга, районнарда агроүлетпүр каттыжыышкыннарынга, совхозтарга хүлээткен.

«Тыва сүт-мелиорация» каттыжыышкынын «Сукпакта» 1000 тонна ногаа шыгжаар складты бо чылдың сентябрь 20-ге чедир ажыглалга киирер ужурлуг. Ол ышкаш чонну ногаа база картофель-биле четчир кылдыр хандырары-биле оларны республикадан дашкаар тыптырын Агроүлетпүр эвилелге, Садыг министерствозунга, Респотребсоюзка дааскан.

Бистиң республиканың ажыл-агыйлары садар малды семиртиринче кичээнгей салбайн турарын барымдаалааш, республика каттыжыышкынын тургузары эргежок чугула деп, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели санаан. Малдың баш санын кадагалаар, республиканың чурттакчы чонун эът аймаа-биле үзүктел чок хандырар сорулга-биле Мөңгүн-Тайгадан өске районнар хуваалда езугаар «Сукпак» биле «Тыва» совхозтарга кайызынга-даа ажыктыг кылдыр дүгүрүшкаш, 9840 баш, бирээзи-ле 80 кг база оон-даа ар деңзилиг молдургаларны бо чылдың август — сентябрь айларда дужаарын Агроүлетпүр эвилелге, агроүлетпүр каттыжыышкыннарынга, совхозтарга дааскан. Ынчангаш бо чылдың ноябрь 1-ге чедир үстүнде адааныңыс ийи ажыл-агыйга 11 муң аныяк бода малды семиртилгеге тургузуп азыраар.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ажыл улуг. Амгы тургустунган байдалын бергезин, харысаалгазын утпаан билгеш, мал чеми белеткээри, дүжүт ажаалдазы база кыштаглаашкынга белеткел талазы-биле хамык ажылдарны бедик организастыг байдалга чорудары негеттинип турар.

Мал чемиңиң белеткели — хүннүң айтырыы

КУРЛАВЫРЛАРНЫ ДИЛЕП ТЫВАР

Кыжын малдың күш-деңгилдези шырак, ажаалдазы эки болза, төрүттүнген чаш төлдү менди камгалап ап болур. Эрткен чылын Барыын-Хемчик районда «Шекпээр» совхоз республикада ажыл-агыйлардан эң эвээш хемчээлдиг мал чемин белеткээн. Курлавыры төнерге, өске совхозтардан дилениң, саттынар ужурга таварышкан. Ынчалза-даа кым оларга өршээл көргүспээн. Чартык чылдың түңнели-биле шекпээржилер төрүүр чүс малдан 64 хураганны, 53 бызааны алган, а ол-ла үеде 1388 шээр болгаш 83 бода мал өлүп хораан.

Совхозтуң директору В. С. Томбулактан бо чайын ниитизи-биле сиген, мал чеми белеткээр бригадалар боттарының күжүн ажыглап тургаштың кайы хире чем-суурну тургузуп алырын айтырган мен.

— Чазын, чайын каяннаанындан үнүштүң өзүлдезинге агаар улуг салдарны чедирген. Сөөлгү чаъстар-даа анаа дөгүм болбаан. Ынчангаш сигенниң дүжүдү чавыс. Чер ажылының тускай эртемниглери-биле үнүш-дүжүттү баш бурунгаар санады. Совхозтуң шөлдеринден 2500 тонна сигенни, 3000 тонна силосту, 1000 тонна сенажты болгаш 250 тонна саванны, 210 тонна хире витаминниг сиген далганын белеткеп ап болурунуң аргазы бар-деп, Виктор Сарыглапович харыылады.

Бо сан-чурагайлар планнаттынганындан оранчок эвээш дээрзин билдингир. Бөгүнде мал чемиңиң белеткели кандыгыл? Аңаа доктаамал ажылдаар 32 звенону тургускан. 104 кижи мал чеми белеткээриңде кирип турар. Олар 105 тонна сигенни белеткээн. Аянгаты салбырында Эрес-оол Кууларга удуртткан механизастаан звено 70 тонна сигенни мал чеми хүлээп алыр тускай комиссияга хүлээткен. Сиген кезилдезинде Михаил Аракчааның, Чечек Очурнуң, болериңде Алдын-оол Монгуштуң шалыпкын ажылдап турарын бригадир Мөге Хомушку мактаар.

Биче-Тейнин төп шаңында Дадар-оол Сарыгларга удурткан витаминниг сиген далганы белеткээр звенонуң кежигүннери агрегаттың мотору үрелгенинден үш хүн ажылдаваза-даа, кыска хуусаада 25 тонна далганны белеткээн. Сиген кажаазында сенаж салыышкыны кидин түлүк. Оңгарда белеткел ажылын доосканш, бир тракторну тургускан. Сенаж кестирер ийи комбайнны болгаш сөөртүрүнге дөрт машинаны звено кежигүннеринге быжыглап, звено удуртукчузунга Борис Ооржакты томуйлаан. Сигенчи звенолардан Сандый-оол Сааяның, Борис Монгуштуң, Вячеслав Черлигештиң звенолары шылгарап, тус-туста 12, 16 тонна сигенни белеткээн. Аянгатыдан пенсионер Сүрүң Саая, Биче-Тейден Эмер-Сарыг Күжүгет олар боттарының эки туразы-биле тус-туста беш-беш тонна сигенни дужааган. Сигенчилерге аъш-чем хандырылгазын багай эвес организастаан. Совхозтуң профэвилел комитеди социалистиг чарыштың негелдезин ажылдап кылгаш, түңнелин чеди хонуктап үндүрерин доктааткан.

Чедишкиннер бар-даа болза, чеспестер база бар дээрзин айтыры чугула. Совхозтуң дирекциязы, көдээ Советтер күүскомнары шефче агитквартираларның чурттакчыларын, район төвүнде сес коллективтиң ажыл-ишчилерни хаара тудар турбуже, ажыл ам-даа шуудаваан. Чүгле районнуң культура килдизиниң шефчилери Аянгатыга чаа-ла барып, ажылдап эгелээн. Совхозтуң малчыннары, сарлыкчылары мал чеми белеткээринче ам-даа кирбээн. Эрткен чылдарда совхозтуң сигенчилери Аянгаты хемниң алаактары, кыйыглары, Көп-Кежиг болгаш чамдык машина-техника барып албас черлерниң сигенин кезип албайн турган. Совхоз директорунуң үстүнде айыткаанын езугаар алырга, чүгле чайгаар үнген сигенни планда көрдүнгенинден 940 тонна эвээшти кылыр дээн ол. Сигенниң дүжүдү багай, шоолуг эвес болган дээрзинге кым-даа маргыжып шыдавас. Ынчалза-даа бүгү-ле хемчеглерни, күштү чөптүг ажыглап тургаш, планны күүседип алырының аргазы бар. Шынап-ла, кышкы үеде малга түдүм-даа сигенниң ажыы улуг болдур ийин.

Александр ХЕРТЕК.

СЕНАЖ САЛЫРЫН КӨВҮДЕДИР

Бо чылын Бай-Тайга районнуң ажыл-агыйларының 10200 тонна сигенни, 6000 тонна силосту, 4390 тонна сенажты белеткээр планныг. Мал чеми белеткээр сезонга ажыл-агыйлар өй-шаанда белеткенген. Июль 10-да «Бай-Тал» совхозта ийи, «Мурнакчы» биле «Тээлиде» бир-бир бригада [illegible] мал чемиңиң белеткелин [illegible]. Бо үеде арендалыг 32 бригада, звенода 258 кижини хаара туткан. Оон иштинде 32 кижи хол [illegible] [illegible] Сигенчи [illegible] терде 45 тракторну, сиген кезер 20 машинаны, 9 грабльди, 6 пресстекчини быжыглаан.

«Мурнакчы» совхоз хемнер, бүга [illegible] алаактарда сиген кезер 25 кижини эвилелдээн.

Мал чемиңиң белеткели районнуң бүгү ажыл-ишчилериниң херээ болур деп чүүлдү барымдаалааш, Тээлиниң суурнуң күш-ажылчы коллективтерин совхозтарда быжыглаан. Ынчангаш коллективтер [illegible] 10-дан 20 тонна чедир сигенни белеткээр кылдыр хүлээлгелерин алган. Бо ажылды шалыпкынчылары-биле районнуң агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел райкому биле АҮК чарыштың негелделерин ажылдап кылгаш, ону бадылаан. Чарыштың түңнелин он хонгаш-ла үндүрер. Аңаа дөрт шаңналды доктааткан. Бирги шаңнал — 300 рубль, ийиги — 200, а үшкү-дөрткү чергелерниң [illegible] 100-100 рубль база бир-бир хой-биле тус-тузунда шаңнаар.

Амгы үеде районда мал чеми белеткээриниң шалыпчы айы чорп турар.

Август 6-ның медээзи-биле алырга, Бай-Тайгада ам 692 гектарның [illegible] сиген сараттаан. Аңаа белеткээн [illegible] хой. Бир-тээ, ындыг болганда, сенаж салырын көвүдедир эргежок чугула апартай. Оон башка [illegible] [illegible] ажылдың темпизи саадаар.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

ЧУРУКТА: Улуг-Хемде «Ак-Туруг» совхозта механизатор Чымбалдай Бакаан арендатор болуп ажылдаарын хүлээнип алган. Кызыл-Дагда чүс гектар шөлдү суггарып, оон бедик дүжүттүг сигенни өстүргеш, кезип ажаарын күүседип кирген.

Ам чаагай өскен мал чемин кезип, ажаап, сараатталп турар. Тракторунга сараат салыр херексел чугула апарган. Каш чыл бурунгаар октаттынган демир-дес арызындан херектиг кезектерни ол тыптынып алгаш, таарыштыр дуңзаалап, шагжалыг дерилгени белеткеп алган.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

1248 ТОННА

«Таңды сыны» совхозтуң сигенчилери бо чылын 2235 тонна мал чеми белеткээр планныг. Бо хүннерге чедир 1248 тонна мал чеми белеткеттинген. Сиген белеткеп турар звенолардан Роберт Чоодунуң удурткан ботт-орулга-чарылгалыг звенонуң ажылы мурнакчы черде чоруп орар. 13 кижи составтыг бо звено 800 тонна сиген белеткээр планын 540 тонна чедире берген. Мурнакчы ажылдыг звено чоокта чаа 50 рубль-биле шаңнаткан. Сигенчилер Руслан, Радион Чоодуларның, Николай Сиилиңмейниң, Омак Сандолдуң база оларга чаагай аданныг аъш-чемнерни белеткеп бээр повар Айланмаа Чоодунуң ажылын совхоз удуртукчулары үнелеп турар.

ҮЛҮГЛҮГ

Ол-ла ажыл-агыйның тус-тус коллективтери ниитиниң малынга чем белеткеп бээр планныглар. Эрткен дыштаныр хүннерде ажыл-агыйның «Херел» ясли-садтың коллективи боттарынга көрдүнген сиген планын күүседири-биле ажылдап чораан. Ам дыштаныр хүнде көдээ Советтен 18 кижи Сарыг-Талга сиген белеткээр. Шак ынчаар организация бүрүзү боттарынга онаашкан мал чеми белеткежир планын өөлчеглежип тургаш, кылып боттандырар сорулгалыг. Районда септелге-техниктиг бүдүрүлгечери бо ажыл-агыйга 25 тонна мал чеми белеткээр даалгалыг. Бо хүннерге чедир олар 15 тонна мал чемин белеткеп берген.

СҮҮЗҮНҮ ЧИТПЭЭНДЕ

Малчыннар мал чемиңиң белеткелинге массалды-биле киржип, боттарының [illegible] «Таңды сыны» совхозтуң [illegible] кадарчылары Владимир Багай-оол, Айдын-оол Ко[illegible] [illegible] Кара-Сүт-Ооруу [illegible] чайгаар үнген ногаан сигенни кезип, белеткээн. Оларның кадарчыларының белеткээн сигени тус-тузунда 3-5 тонналар болган. Олар боттарының күжү-биле кылып алган сигенниң кыжын анайларга чиртир кылдыр курлавырлап турары бо.

Дүвүренчиг медээ

ХАЛАП БОЛДУВУС

Чаа-Хөлдүң төп одалга системазының ажылдакчылары мынчага дээр чаңгыс-даа [illegible]. Ам мырыңай август ай үнүп [illegible] үш суугу үрелик. Артык кезектер чок. Даргавыс бир суугуга кезектер эккелген, көңгүс сыр өске болган. Ону та канчаар таарыштырар чүве билбес бис. Гайдуков дарга бодуу безин билбес. Хоорзалар база чок. Өртең хоорзаларны [illegible] [illegible] [illegible] турза-ла, турар.

[illegible] — халап болдувус. [illegible]

В. КОМБУ, А. ДАГБА-ЛАМА, С. ХУУРАК, Л. КУСКААЙЛЫ
Ажылчыннар.

Тудуг организацияларының ажылдакчыларын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тудугга хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдааны дээш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Леонид Георгиевич Байкаловту — «Тыва тудуг комплект» тудуг эргелелинде тракторист-машинист.

Бирээ Алдын оолович Кошкар-оолду — «Кызыл үлетпүр тудуг» тудуг эргелелинде дашчылар бригадазының бригадири.

Марат-оол Талай Оюнну — «Кызыл тудуг» тудуг эргелелинде дашчы.

Сергей Иванович Шерстневту — «Тыва тудуг» каттыжыышкынының № 14 механизация эргелелинде автокран машинизи.

Вера Д[illegible] Ширимейни — «Тыва тудуг» каттыжыышкынының № 48 тудуг эргелелинде малар.

Чымбай Максимович Хомушкуну — «Кызыл тудуг» тудуг эргелелинде дашчы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай. 1990 чылдың август 9.

Тудуг организацияларының ажылдакчыларынга «Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тудуг ажылынга ачы-хавыязы база хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдап келгени дээш «Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Борис Игнатьевич Алехинге — «Тыва тудуг» каттыжыышкынының № 48 тудуг эргелелиниң начальниги.

Любовь Михайловна Петрусевага — «Тыва тудуг» каттыжыышкынының [illegible] тудар комбинадының [illegible] [illegible] кылыр [illegible] начальнигиниң [illegible].

Александр Т[illegible] Эльмояровка — «Тыва тудуг» каттыжыышкынының № 14 механизация эргелелинде экскаватор машинизи.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай. 1990 чылдың август 9.

Ш. Г. Алага, С. Д. Дагбага, Б. Б. Монгушка «Тыва АССР-ниң күш-культуразының болгаш спортунуң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Күш-культураны болгаш спортту хөгжүдеринге ачы-хавыязы дээш «Тыва АССР-ниң күш-культуразының болгаш спортунуң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Шойгар-оол Герасимович Алага — улус депутаттарының Эрзин район Совединиң күүскомунуң күш-культура болгаш спорт талазы-биле комитединиң даргазы.

Сергей Доңгакович Дагбага — улус депутаттарының Мөңгүн-Тайга район Совединиң күүскомунуң күш-культура болгаш спорт талазы-биле комитединиң даргазы.

Болат-оол [illegible] Монгушка — Чадааның № 1 ортумак школазының башкызы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай. 1990 чылдың август 9.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинде

Шөлдер болгаш фермалар продукциязын садып алырының чаа өртектери

Көдээ ажыл-агый продукциязын садып алырынга чаа күрүне өртектерин 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп тургузар дугайында доктаалды ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели август 9-та хүлээп алган. Рынок харылзааларынче шилчип турар үеде этээн кайы хевириниң продукцияларынга эвилел деңнелди кылдыр ындыг өртектерни доктаадып тургускан.

Чазак тарымал тоорукка, чигир свеклазынга, хөвеңге, лен продукцияларынга, таакпыга, сорттуг шай бүрүзүнге, малдың болгаш куштуң кол-кол хевирлеринге, сүтке болгаш сливкиге садып алыр өртектерни доктааткан. Ол өртектерни ортумаа-биле 32 хуу улгаттырган. Тараа культураларынга чаа өртектерни майда доктаадып тургускан турган.

Көдээ ажыл-агый продукциязының оон өске хевирлеринге болгаш чиг этке садып алыр өртектерниң кайы хире болдурарын эвилелдешкен республикаларның чазактары моон соңгаар доктаадып тургузар ужурлуг. Көдээ ажыл-агый-биле өске адырларның аразынга деңзи-үүрлүг орнажылганы болдурарын чедип алыры-биле ол өртектерни [illegible] [illegible] база бөш удур көрген.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктааткаңы күрүнениң садып алыр өртектерин үлетпүр продукциязының болгаш ачы-[illegible] чедирилгезиниң мооңнеп садар чаа өртектери болгаш тарифтери үндүрүт онаарында база страхованиеде өскерилгелер көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң бюджет-биле өске-даа харылзаалары-биле дүүштүрүнген. Ол чорук бот-орулга-чарылганың принциптеринге үнелеп ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

ЧАШТАРГА ДАМЧЫТКАН

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң балансызынга турган дачалар сууржутазын Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозунче дамчыдар дугайында доктаалды республиканың Министрлер Чөвүлели хүлээп алган. [illegible] дачалар суурунга [illegible] бажыңнарны, тудугларны болгаш мебель [illegible] дамчыдар [illegible].

Ол [illegible] [illegible] Министрлер Чөвүлелиниң Улус өөредилге министерствозу, [illegible] улус өөредилге килдизиниң ажылдакчыларындан комиссияны тургускан.

Дачалар суурнуң бо чылдың август 15-ке чедир хүлээдир. Ону хоорайның пионер лагери, чаштар [illegible] [illegible].

[illegible] соңгаар хуударыбиле [illegible] [illegible] [illegible] Улус [illegible] [illegible].

Партийжи амыдырал

КОММУНИСТЕР — МУРНУКУ ОДУРУГДА

1990 чылдың бирги чартыызында республиканың садыг организацияларының аразында социалистиг чарышка Мөңгүн-Тайга районнуң херечилекчилер ниитилели тиилекчи болуп үнген. СЭКП обкомунуң, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң, профоблчөвүлелдиң болгаш комсомол обкомунуң шилчиир Кызыл туугу-биле шаңнаткан. Райпода партия эге организациязының секретарының оралакчызы Нина Доңгак-биле бистиң корреспондентивис телефон дамчыштыр харылзашкаш, оон элээн каш айтырыгларны салган.

— **Бо чылдың бирги чартыызында силерниң коллектив бараан саарылгазының планын ажыр күүсеткеш, республика чарыжынга бирги черни алган-дыр. Партия эге организациязы маңаа кандыг рольду ойнааныл?**

— Партия эге организациязы, оон бюрозу ажыл-чорудулгазын партия эге организациязының дайынчы арга-шинээзин база коммунистерниң башкарыкчы ролюн бедидеринче угланган хемчеглерни план ёзугаар чорудуп турар бис. Партия хуралдарынга чугаалажыр айтырыгларны баш бурунгаар шилип ап, аңаа белеткелди экижиткениндең хуралдарга тургускан айтырыгларга хамаарыштыр ханы анализти берип, шынгыы шугумчулелдиг чугаа болуп турар. Чамдыкта эргелелиг [illegible] бээр, айтырыгны [illegible] киржес чоруктардан чайлаан. Районнуң херечилекчилер ниитилелиниң баштаар черниң даргазы Виктор Салчактың отчедун хуралга дыңнааш, ажыл-агыйны эде тургузар дээш ооң бодунуң хуузунда киирип турар үлүүн, моон соңгаар чүнү кылырын тодарадып, орта хамааржыр коммунистерниң, партия кежигүнү эвестерниң саналдарын, сүмелерин, шүгүмчүлелдерин алган. Ол ышкаш коммунистерниң отчёттарын дыңнаарын мурнукузундан көвүдеткен. Бо болза коммунистерниң онаашкан ажылынга ээ-харыысалгазын бедиткен, ындыг болганда олар ажылчы чоннуң чугула херектелдиин үлетпүр болгаш аъш-чем бараанынары-биле хандырылгазын экижидерин-[illegible] кадагалаар ... [illegible] СЭКП-нин XXVIII съездизин-[illegible] ниң мурнунда [illegible] боттандырар дээш тодаргай хемчеглерни алыр бис. Амгы үеде партияның [illegible] материалдарын пропагандалаар, олар [illegible] чорудуп турар.

— **Партия эге организациязының учёдунда 28 коммунист бар-дыр, ол дээрге улуг күш-тур. Оларның ажыл-ижиниң дугайында кыска-биле таныштырып көрүнерем.**

— [illegible] партия эге организациязының коммунистерниң [illegible] ... [illegible] Ынчангаш олар [illegible]

[illegible] ажылдап турары. [illegible] Райпода херечилекчилер [illegible] садыг ажылдакчыларының аразында социалистиг чарышты кургузуп, бодурттунда коммунистер чоруп орар. [illegible] Оон садыгжылары коммунистер [illegible] Салчак, [illegible] Дарыма [illegible] ... квартал санында доктаамал ажыр боттандырып турар. Коммунист Тамара [illegible] № 1 [illegible] ... негелде-херечилекчилерниң кандыгзар дээш чогуур [illegible] куш-ажылдыг маргылдаазының негелделерин күүседип келген. Автомагазин чолаачы садыгжызы коммунист Вячеслав Доңгак ак сеткилдиг ажылдап турарындан аңаа [illegible] норма чиик. Райпо коллективинде [illegible] садыг ажылдакчылары [illegible] эвес.

Хой-[illegible] ажылдакчылары [illegible] төлептиг бараан болуп турарында база-ла коммунистер үлегер-чижектиг ажылдап келгеннер. Коммунист Данар-оол Өшкү-Саарга удурткан [illegible] коллектив [illegible] ... турар.

— **Коллективте коммунистер онаашкан ажылын ак сеткилдиг күүседип, башкарыкчы ролюн көргүзүп турарлар-дыр. Партбюро оларның харысалгазын, боттандыкейин, башкарыкчы ролюн улам бедидер дээш кандыг ажылдарны чорудуп турар ирги?**

— Партия эге организациязы, оон бюрозу коммунистерниң [illegible] ... Коммунистерниң [illegible] ... партийжи даалгаларны үргүлчү берип, [illegible] мергежилиниң аайы-биле берген. Удуртукчу коммунистерниң, партийжилерниң [illegible] ажыл-херекти, партийжи даалгаларны кандыг күүседип, эде тургустунуушкунга хууда кандыг киирип турарының дугайында отчёттарын партбюро хуралдарынга дыңнап турар. Аңаа чедер-четпестерин илередип, моон соңгаар [illegible] ... [illegible].

Коммунистер-биле хууда беседалажып турар бис. Ол бедик [illegible], амыдыралга [illegible] ниитиниң херээнче хамаарышкан ажык чугаа болур. Улустуң харыысалгазын, идепкейин бедидеринге ол дузалап турар. [illegible] билиг-мергежили шыырак болган тудум-на олар онаашкан ажылын амгы үениң негелделеринге дүүштүр кылыр, ону барымдаалап көргеш, партия организациязы ажыл-ишчилерниң политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгезин экижидеринче сагыштыг салган. Ылангыя экономиктиг билиглерни чедип алыры улустуң чугула негелдезиниң бирээзи болу берген.

Чүге дээрге аренда, бригада кержээнинче шилчип турар амгы үеде ону билип алыры чединмишкинниг ажылдаарынга дузалаар. Экономиктиг өөредилгениң кичээлдерин Виктор Салчак, Ламажык Көшкендей программа ёзугаар чорудуп келген.

Партбюро коммунистерниң башкарыкчы ролюн бедидери-биле СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлериниң негелделеринге дүүштүр чорударының хемчеглерин ап турар. Партияның ат-алдарын, ролюн бедидери чүгле коммунистерден хамааржыр деп чүвени коллективте партия кежигүнү эштер билип турар, ынчангаш олар чүгле эки ажылдаар эвес, амыдыралдың хөй талалыг айтырыгларын чединмишкинниг шиитпирлээр херекке идепкейлиг киржир күзелин, чуткулун илередип турар. Партия организациязы ону деткип, бодундан хамааржыр чүүлдерни кылыр.

Таан-оол ХЕРТЕК
беседалашкан.

«Дүжүт—90»:

АЙТЫРЫГЛАР ХӨЙ

Бо чылын чурттуң тараа шөлдеринде дүжүт кончуг чаагай болган. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң чоокта чаа болуп эрткен хуралынга ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Аъш-чем болгаш продукция садып алыр талазы-биле күрүне комиссиязының даргазы В. Никитин дыңнадыг кылгаш, амгы үеде чурттуң тараа шөлдеринде 300 млн. тонна тараа ажаап алырынга белен кылдыр четчип быжа берген деп чугаалаан. Ынчаарга ажаап алышкын үезинде бо лу бээр чидириглерни санаваска безин 260 млн. тонна арыг тараа ажаап алдынар ужурлуг. Мындыг чаагай дүжүт чоокку чылдарда чуртка туруп көрбээн. Ол тарааларны чогуур үезинде бүрүн ажаагаш, а шыгжап кадагалаар черлерге чедирип алыры — хүннүң эң чугула айтырыы.

Тараалан черлерден кээп турар медээлерден алырга, чурттуң механизаторлары ол хире хөй тарааны боттарының күжү-биле, кыска хуусаа дугайын чугаалаваска безин, шуут ажаап ап шыдавас хевирлиг апарган. Ынчаарга дүжүт ажаалдазынга саадааш кыын кайы хире улуг чидиригге таварыштыра бээрин көдээ черлерниң чурттакчылары эки билир. Чурттуң ниити тараа шөлдеринге хамаарыштыр алырга, дүжүт ажаалдазынга амгы үеде бир хүн-не саадааш кыы кылыр болза 2 млн. тонна тараа чедир алдынмайн баар деп специалистер санаан. Ол дээрге ээреп дүжүп калыр тарааның хемчээли-дир хүнде-ле 2 млн. тонна!

Чурттуң тараажылары бо хүннерде багай эвес ажылдап турар. Көдээ ишчилер өстүрген дүжүдүн ажаап алыр дээш, уйгу-дыжын болавайн, шөлдерде дүн-хүн чок ажылдап турар. Оларның ындыг янзылыг кызымак ажылының ачызында 22,5 млн. тонна тараа күрүне шыгжамырында кирген. Ол дээрге планның 25 хуузу болур.

Дүжүт ажаап алышкынынга чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар-ла хөй. Оларның эң чидии — механизатор кадрларның чедишпейн турары. Чуртта бар бүгү белен комбайннарның үштүң бир кезии аңаа турар. Чүге дээрге оларны башкарып чорудар кижилер чок. Оон ангыда артык кезектер, аккумуляторлар, дугуйлар база чедишпестеп турар. Оон ужуундан муң-муң чүък машиналары анаа туруп турар.

Кывар-чаар материалдар дугайы база-ла кончуг берге айтырыгларның бирээзи. ССРЭ-ниң Курхандырылга комитединиң даргазы П. Мостовой чурттуң бүгү девискээрлеринче ындыг чүүлдерни четчир хемчээлдиг биле чорудуп берип турар бис деп хуралга чугаалаан. Оон кайнаар барып турары шуут билдинмес боор турар. Бо айтырыгны чер-черде улус депутаттары сайгарып көөр болгаш ону шыңгыы контрольга алыр ужурлуг.

Бо хүннерде ногаа ажаап алышкынны кончуг бергедээшкинге таваржып турар. Чүге дээрге ол ажылдың механизастаттынганы чүгле 21 хуу. Мооң мурнунда чылдарда ногаа ажаап алышкынынга хоорай, суурларның чурттакчыларындан 700 муң хире кижи киржип, көдээ ишчилерге улуг дузаны көргүзүп турган болза, амгы үеде хоорай чурттакчыларындан чүгле 150 муң хире кижи шеф дузазын көргүзүп турар. Бо айтырыгны черле хандыр сайгарар үе келген. Чамдык ажыл-агыйларның удуртукчулары шефчилерни манап чыдааш, бүдүн-бүдүн гектар черлерниң ногаазын хөрзүнге холуштур андарып эгелээн деп медээлер база дыңналып кээп турар. Үлетпүр бүдүрүлгелери ботаргылга-чарылгаже [illegible] соонда шеф харылзаазын тударындан шуут ойталаан. Партия органнары эрге-чагырга черлериниң ажылынга кириишпестеп эгелээш, дүжүт ажаап алышкынынга [illegible] дашкаарлаан, а Советтер амдызында оларга тывыскан эрге-чагырганы эки ажыглап шыдавайн, ажаап алышкын ажылдарын углап башкарып чадажып турар. Оон-даа өске четпестер хөй.

Бо өдүгүнүң түңнелинде байлак дүжүттү өстүрүп алган хиреңисте, хоорайларда болгаш чурттакчылыг черлерде ногаа, кат-чимис айтырыы бо хүннерде кончуг бергелээн кээп турар. Ногаа, картофель, кат-чимис-биле хандырылгага чүге багайыл деп негелде-хомудалдар чер болганда кээп турар.

С. ТЕЛЕПНЕВ.
(СЭТА-ның корр.).

ФЕРМАНЫҢ ИШЧИЛЕРИ

◆

ЧУРУКТАРДА: Бии-Хем районда «Кызыл тараачын» совхозтуң Туран сүт-бараан фермазының мурнакчылары. Сарыглар Марина ол фермада — аныяк саанчы. Көдээ ажыл-агый техникумунуң доозукчузу. Зоотехник эртемниг. Ол 32 санныг аныяк казыраларны саап турар.

Ол-ла фермада тракторист Георгий Коптелов бодунуң башкарган «молдурга» тракторы-биле мал кажааларының ниитинче киир халды бээр. Кыжын кажааларже мал чемнерин дажыглаар. Кыжын-даа, чайын-даа оон кылыр ажылы үзүлбес.

Терехих Владимир Иванович Туранның бо сүт-бараан фермазынга инектер кадарып, 36 чыл болган. Районда эң-не көвей малдыг ферманың муң ажыг инээн эки одарлыг черлерже ол кадарып үндүрер.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

◆

НАЙЫРАЛДЫ ҮНЕЛЭЭЛИ

НҮГҮЛ-ДҮР

Төп болгаш чамдык область, край солуннарында үнүп турар чаңгыс талалаан, оон туржук Тываның адын баксыраадырын оралдашкан чүүлдерни «Шын» солунда сойгалап эгелээнин деткип тур мен. Ооң чижээ, август 8-тиң болгаш 10-нуң хүннеринде парлаттынган чидиг материаллар. Аңаа бодумнуң үнүм кадып, даараазында бодалымны илереттим.

Республиканың [illegible] ... [illegible] солуннарда материаллар [illegible]. Национал айтырыгларны шиитпир-[illegible] ... [illegible] РСФСР-ниң [illegible] ... [illegible].

Ынчангаш бо [illegible] ... тыва чонну хөй-нин мурнунга базымчалап [illegible] дээш. Ийиде, ССРЭ-ниң улустарының аразында национал [illegible] ... [illegible] үште, тыва чонну [illegible] дөртте, ССРЭ-ниң болгаш МАР-ның улустарының аразында байдалдыг [illegible] ...

Бичии БАМЫЯН.

Кандыг-даа националдың чонну-биле бир демей, тыва улус найыралдыг аажок [illegible] ... [illegible] чорааннар.

Амгы үеде ажын-чарлыг чорукту, демократияның сооңда ажыглаар, а туралааңа чүвени чугаалап чорууну, ол мооң эрги-дир деп бодап чоруур хөй эвес санныг кижилер база бар. Ындыг кижилерни кижизидер, сургаар, өөредир, оон ке[illegible] — хемчег алыр ужурлуг эштерде, хөй-нити организацияларында, ажыы-биле чугаа-лаарга, — идеология фронтунуң ажылдакчыларының чон орталыында [illegible] ... [illegible] республикада бо[illegible] турар бөлгүмнеринерин партия обкому, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму, республиканың Министрлер Чөвүлели бүрүн контрольга холда алган, удуртуп баштаан турар ийик чок! [illegible] ...

[illegible] ...

[illegible] ... С. А. Разумов комбинаттың дагцегиниң ажылдакчылары мурнунга чүве чугаа-[illegible] ... турар-дыр дээрзин [illegible] ...

Ол-ла кежээ Хову-Аксы суурнуң Культура ордузунга ол-ла улус депутаттарының суурнуң чону-биле ужурашкылары эрткен. Аңаа [illegible] ...

[illegible] ... национал хүрешке «Начын» ат дээш тергини солун маргылдаа болуп турда, арага ижип алган аныяк тыва оолдар бүгү чонну хүндүлевейн, ол чараш, солун байырлалдың тамчызын хамыртып [illegible] ... чугула деп бодаар мен. Чон оларга кандыг хемчег онаарын дыңнаксап турар.

[illegible] ...

Маадыр-оол КАЛЧАН
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

Бөгүн — Күш-культуржунуң хүну

Чоннуң кадыкшылы — ниитилелдиң байлаа

Республиканың [illegible] профэвилелдериниң [illegible] күш-культура болгаш спорт ниитилели бодунуң профессионал байырлалы — Күш-культуржунуң хүнүн уткуп тура, элээн ажылдарны кылып чоруткан. Амгы үеде ниитилелде 40998 күш-культуржу бактаан турар. Спортчу секциялар 23974 кижи хаара туттунган. Күш-культура коллективтериниң саны 611 четкен. Ында шупту 167 хостаткан кижилер ажылдап турар. Профэвилелдерниң ажыглап турары спортчу шөлдери 431. Ында доктаамал мага-бот сайзырадып турар кижилерниң хүнде-ле саны 3086 болуп турар.

Бичии болгаш элээди уруглардың 3 спорт школазы бар. [illegible], Мугур-Аксыда, Ха[illegible]да спорт школаларының ажылы экижип турар. Кедээ черлерде спорт школаларының салбырлары ажыттынып турар. Ниитизи-биле 47 хостаткан тускай эртемниг специалистер 2180 өөреникчини хаара тудуп, спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге өөредип турар.

Профэвилелдерниң ВДФСО ниитилели бир чыл дургузунда спорттуң 16 хевирлеринге янзы-бүрү маргылдааларны эрттирип келген. Республикада хостуг хүреш, ча аарны база бокс спорту кол черни ээлеп келген.

Совхозтарда күш-культура болгаш спорт талазы-биле 56 методист ажылдап турар. Арткан 16 совхозта янзы-бүрү чылдагааннар-биле хостаттырган методистер чок. Совхозтарның удуртукчулары болгаш тус черлерниң профэвилел комитеттери чоннуң кадыкшылын быжыглаарынче ангы [illegible] салбайн турары үениң негелделеринге таарышпас.

Күш-культураны болгаш спорттуң хөгжүдеринге кадрлар айтырыы база материал-техниктиг баазаны сайзырадыры кол черни ээлээр. Бир дугаарында кадрлар айтырыынга доктаап, ону чедир шиитпирлевейн турарында кандыг чылдагааннар барын анализтеп көргүзер бодап-дыр мен. Сөөлгү үеде партия, совет, комсомол, көдээ ажыл-агый органнарында штаттарның кызырлып турарын билир бис. Бо айтырыг спорт ажылдакчыларында база берге байдалда туруп турар. Бо чылдың чыл эгезинде 18 хуу, чоокта чаа 25 хуу кызырылга болган. Ниитизи-биле 28 кижини кызырар ужурга таварышкан.

Ооң-биле чергелештир боттарының чарылга болгаш бот-акшаланыышкын талазы-биле база бергедээшкиннерге туруп турар. Албан организация, бүдүрүлге черлеринде, совхозтарда профэвилел комитеттери дадывыр хавырарының хуузу чүгле 65 хуу күүсеткен. Профэвилелдерниң адырлар аайы-биле обкомнары боттарының бюджеттеринден күш-культурага болгаш спортка киргеш дадывырның чүгле 5 хуузун үндүрүп турар апарган. А чамдык профэвилелдер шуут акша бербестээн. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге тус черлерде ажылдап турар коммунист удуртукчулар спорт болгаш күш-культура ажылын билбес болгаш чоннуң кадыкшылынче сагыш салбайн келгени болур.

Ооң түңнелинде күш-культура, кадыкшылга ажылын чорудар, спортчу маргылдаалар эрттирер хамаанчок, шалың алыр акшага безин бергедей бээр таварылгалар бар. Ол мышкаш чыл дургузунда көрдүнген календарь планын ёзугаар эрттирер чамдык маргылдааларны кызырар ужурга-даа таварышкан бис. Ынчангаш ол маргылдааларның санын кевүдедири-биле зоналар аайы-биле эрттирип турарывыстың чылдагааны-даа ында.

«Урожай» спорт клувун тургусканы-биле чергелештир районнарда ДФСО спорт чөвүлелдер даргаларының шалыныы алырын тус черлерниң профэвилел черлери хандырар кылдыр шиитпирлээн. Ол мышкаш спортчу маргылдааларны эрттирерин спорт комитеттери-биле кады эрттирери практикалап эгелээн.

Сөөлгү үеде семинарларның, билиг бедидер курстарның ажылы экижээн. Районнарда ДФСО чөвүлелдериниң даргаларын, тренерлерин өске-өске хоорайларның спорт баазаларынга өөредири чаңчыл апарган. Ол бүтүңү дугуржулга ёзугаар чорудуп турар. Совхозтарның спорт талазы-биле методистериниң 3 хонук семинарын эрттирген бис. Ол мышкаш хостуг, тыва хүрештерге, хол, бут бөмбүүнге, бокс, шыдыраага семинарлар доктаамал эртип турар апарган.

Сөөлгү ийи-үш чылдарда спорттуң материал баазазын экижидер талазы-биле ажыл илеткейжээн. Спортчу тудугларга 1,5 миллион рубль чарыгдаан. «Хүреш» стадионну, «Тайга» станциязында лээк баазазы, автобудурулге-биле кады кылган спорт комплекизи ажыглалга кирген. Районнар төптеринде болгаш көдээ суурларда тудуглар бо чылын ажыглалга кирер.

Ынчалза-даа чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар, кылдынмайн турар ажылдар хөй. Республиканың чамдык удуртукчуларының спортчу кадрларны белеткээр талазы-биле хемчег албайн турар. Улус өөредилге министри Н. С. Конгар Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязынга бо чылдан эгелеп Кызылдың башкы институдунуң «Биология болгаш күш-культура» факультединге 50 кижини хүлээп алырын аазааш, чүгле 25 кижини хүлээп алган. А башкы училищези күш-культура салбырын шуут хаап алган. Байдал мындыг турда, кадрлар кайын келир [illegible]?

[illegible] спорт удуртукчуларының кайы ажылдап турары-биле баскетбол, коньки болгаш чадаг-терге спорту сайзыравайн турар. Бо талазы-биле спорт федерациялары кандыг-даа ажыл чорутпайн турары хомуданчыг.

Күш-культураның болгаш спорттуң массалыг болбайн турарының бир чылдагааны удуртукчулардан кончуг хамааржыр. Олар боттары улуг-ту баштап алгаш, маргылдааларга киришпес, чонну хайгаарал-даа кылбас. Эң мурнунда «Хүреш» стадионче шоолуг улус келбес. Орус чон шуут келбестээн.

Бир эвес удуртукчу кижи боду баштап алгаш, маргылдааларга киржип, коллективти хаара тудар болза, чурум-даа эки, план-даа күүсеттинип турар ийик. Коллектив кежигүннеринден аарыыр кижиниң саны эвээжээр апаар.

Ынчангаш күш-культура болгаш спорт Хоойлузунуң төлевилелин июль 20-де үнген «Советский спорт» солунга парлаан болгай. Ону кижи бүрүзү таныжар болгаш анаа боттарының саналдарын киирер боор деп күзээр-дир мен. Хоойлуну хүлээп алгаш албан организация болгаш бүдүрүлге коллективтериниң удуртукчулары чоннуң кадыы дээш сагыш салыр боор дээрзинге бүзүрээр херек.

Чоннуң кадыкшылын экижидер талазы-биле хемчеглерни чүгле спорт ажылдакчылары эвес, удуртукчу кижи бүрүзү алыр ужурлуг.

Владимир БИЧ-ООЛ.
Профэвилелдерниң ВДФСО Тыва область чөвүлелиниң даргазы.

КОНКУРСКА КИРЖИҢЕР

[illegible] хүреглериниң [illegible] тургузарынга, ажылчы чоннуң [illegible] ниитилел бүдүрүлгезинге оларның бүдүрүкчүлүг [illegible], аныяктарны күш-ажылга болгаш Төрээн [illegible] камгалаар кылдыр белеткээринге кол черни күш-культура болгаш спорт ээлеп турар. Ынчангаш Тыва АССР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле [illegible] комитеди профэвилелдерниң ВДФСО Тыва областы чөвүлели, «Динамо» спорт ниитилелиниң республика чөвүлели, «Трудовые резервы» бүгү эвилелдиң тура спорт ниитилелиниң республика чөвүлели, Кызыл хоорайның спорт чөвүлели болгаш Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар чери күш-культураны болгаш спортту ниитилелдиң чырыдылга талазы-биле республиканың база районнар солуннарының редакцияларынга, телевидениеге болгаш радио дамчыдылгаларынга чогаадыкчы конкурсту чарлаан.

Конкурсту солуннар редакцияларының, телевидение болгаш радионуң чогаадыкчы коллективтери, профессионал журналистер болгаш массалыг информацияның штаттан дашкаар авторлары, күш-культура болгаш спорт организацияларының ажылдакчылары база активистери киржип болур.

Конкурстуң кол негелделери:

— күш-культураны болгаш спортту ниитилелге база ооң кежигүнү бүрүзүнге сеңажыктыының, политиктиг идейлиг, кижиниң республиканың, районнуң хоорайның, суурнуң амыдыралында күш-культура болгаш спорт айтырыгларының талазы-биле хайгааралдыг [illegible] информацияны база [illegible] чурттакчы чонну күш-культурже болгаш спортче бүгү талазы-биле хаара тударын, ГТО-нуң Бүгү-эвилелдиң комплекизиниң нормаларын шиңгээдип алыры болгаш турумче идепкейлиг киржирин пропагандалаары;

— күш-культура болгаш спорт организацияларының бүдүрүлге черлериниң, совхозтарның болгаш өөредилге черлериниң, аныяктар болгаш күш-ажылчы коллективтерниң күш-культура-кадыкшылга болгаш спорт ажылдарының чаа-бүрү методтарын ажыглап турарының талазы-биле арга-дуржулгазын солушкурары болгаш түңнеери;

— солуннарга чырыдарда, телевидениеге [illegible], радиога дамчыдарда республика иштинде болгаш районнарда, хоорайларда, суурларда, күш-ажылчы бүдүрүлге черлеринде, [illegible] болгаш өөредилге черлеринде күш-культураны, спортту болгаш туризмни хөгжүдери-биле айтырыгларны көдүрбейн турар [illegible]. Ол ышкаш кадрларны ниитип тывар болгаш белеткээр, күш-культура болгаш спорттуң материалдыг баазаларын [illegible] база тудар, спортчуларның мергежилин бедик деңнелге тургузар, күш-культура шимчээшкининге массалыг киржилгени организастаар айтырыгларны чоннуң ниити чогаалажыышкыннары-биле сүмелеп киирер ужурлуг.

Конкурстуң ниити удуртулгазын боттандырары-биле оргкомитетти күрээ-комитет чанында тургускан. Конкурстуң түңнелин чылда чаңгыс катап — Күш-культуржунуң хүнүнде үндүрер. Конкурска киириштирер материалдарны чогаадыкчы коллективтерге шиитпирлээш, журналистерниң [illegible] организацияларының сүмелерин бүзүреп оргкомитетке киирер.

Конкурска киириштирерби-биле сүмелээн материалдарны чылдың июль 20-ге чедир оргкомитетке киирер.

Конкурстуң тиилекчилеринге дараазында шаңналдарны доктаадтаан:

— республиканың болгаш районнарның солуннар редакцияларынга, телевидениеге болгаш радиога бирги шаңнал — 200 рубль, ийигизи — 150 рубль, үшкүзү — 100 рубль;

— журналистерге болгаш массалыг информацияның штаттан дашкаар авторларынга бирги шаңнал — 150 рубль, ийи ийиги шаңнал — 100 рубль, үш үшкү шаңнал — 75-75 рубль, беш мактал шаңнал — 25-25 рубль.

Конкурстуң тиилекчилеринге акша шаңналындан аңгыда, Тыва АССР-ниң күр-спорт комитединиң хүндүлел бижиктерин болгаш турагаал вымпелдерин тывысыр. Ол ышкаш күш-культураны, спортту болгаш туризмни сайзырадыры-биле эки чырыткан чогаадыкчы коллективтерге, хоорай-спорт комитеттериниң хүндүлел бижиктерин болгаш туралгаалдыг вымпелдерин тывысыр.

Ондар ОХЕМЧИКТИН «Ак аът эртер-ле боор...» деп фото-чуруму.

«ХҮРЕШ — СОНУУРГАЛЫМ»

Тыва чоннуң бурунгу шагдан бээр байыр-наадым болганда азы кандыг-бир ёзулал-йөрээл кылганда ыяап-ла эрттирер турган тыва хүрешти орус национальныг, чолаачы мергежилдиг, ам Ак-Довурак хоорайда АТБ хоочуннарының бирээзи, 59 харлыг Владимир Иванович Крипанның сонуургалын, хүндүткелин чаалап апканын черле уктап билип алыры-биле ооң бодунуң хостуг үезинде, бажыңынга ужуражы бердим.

Ол элээн боданып, сактып олургаш, дараазында чүүлдү чугаалады: «Бодум Ыраккы Чоон чүктүң Приморье крайында көдээ суурга төрүттүнген мен. Өг-бүлевис хөй уругларлыг турган. Чажыымдан тура, черле хүрешке ынак турдум.

Тывага, Ак-Довурак хоорайны чаа-ла тудуп эгелей бергенде, 1958 чылда келдим. Удаваанда хоорайга хостуг хүреш секциязын организастадым.

Ынчан секцияга Сүт-Хөлге 10 классты дооскан бо хоорайга ажылдаар дээш келген аныяк эр Дапыл Ооржак база бижидип кирип алган. Ол школаның үстүкү класстарынга турган-ла, район чергелиг, харын республикага болган тыва хүреш маргылдаазынга киржип турган аныяк мөге кижи болду.

Дапыл Ооржактың бистиң секциявыска келгени, меңээ тыва хүрештиң мөгези болурунга канчаар-даа аажок улуг идигни берген. Ол мени тыва хүрешке өөреткен эң баштайгы тренерим. Анаа кезээде өөрүп, чоргаарланып чоруур мен. Ынчангаш бо хүрешке ынак болурумга оруктуг ажыдып берген тренерим, башкым ол.

Ол үеден эгелээш, тыва хүреш меңээ чарылбас «өңнүүм» болган. Бир-ле дугаарында, 1960 чылда Дапыл башкым мени Барыын-Хемчик районнуң малчыннар Наадымынга, тыва хүреш маргылдаазынга белеткеп эгелээн. Удаваанда болган Наадымга 64 мөгени салган. Мен анаа шүүлдүм.

Мени республика Наадымынга киржип хүрежир мөгелерниң командазының составынга киирди. Элээн болганда, республика Наадымынга хүрештим. Ынчан шупту 128 мөгелер хүрешкен.

Чедиг демиселдиң түңнелинде, мен 2-ги черни ээлеп, ужуур былааштым, а Сарыглар Семис-оол шүүлдү.

Ам-даа маргылдаа, хүреш болурга үргүлчү көрүп, ылангыя аныяк мөгелерге арга-сүмени бере бээр-дир мен. Меңээ хүрежип турар үемде Тываның Таңды районнуң Кочетово суурдан Юрий Кудрин дээр аныяк орус оол база хүрежип турду деп, хоочун мөге чугаазын ынчаар дооску.

Базыр МОНГУШ.
Башкы.

МӨГЕЛЕРГЕ РЕЙТИНГ ТЫПСЫР

Чоокта чаа Якутск хоорайга хостуг хүреш талазы-биле Бүгү-делегей [illegible] болган. [illegible] алган «Алдын курның» деп аттыг [illegible] МАР-ның, Венгрияның, Румынияның, Болгарияның болгаш АССР-лерниң, крайларның болгаш областарның мөгелери киришкен. Бистиң республика[illegible] [illegible]. Оларның үжү шаңналдыг черни алган.

48 кг деңзиге бирги черни бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Новосибирск хоорайдан Борис Севенек алган. А бистиң мөгевис Орлан Монгуш үшкү черге [illegible] болган. Ооң [illegible] Маадыр Допуй-оол, Рём Нажымбай база [illegible] хүрешкен.

Ол маргылдаа үш хоорай аразында чорупт турар. Келир чылын Кызылга «Азия тову» шаңнал дээш хүрежир. Ооң соонда Улан-Удэ хоорайга болур.

Амгы үеде улуг-улуг маргылдааларга элээди оолдарга болгаш улуг улустарга рейтингини тыпсып эгелээн. Мөге кижи бүрүзү тускай рейтингини алыр. 1991 чылдан эгелеп рейтинг ёзугаар маргылдааларже чалаар.

Александр САТ.

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Республиканың девискээриниң иштинге август 7 болгаш 8-тиң хүннеринде 51 кем-херек үүлгедиишкини болгаш янзы-бүрү таварылгалар бүрүткеттинген, ооң 12-зи хуу өнчү оорлаашкыны, 8-и күрүне өнчүзүнүң оорлаашкыны, 3 хулиганнаашкын, 4 үптээшкин, мага-ботка кемдээшкин чедирер 4 чорук, бир күштеп, чазарлаашкын база чаңгыс орук-транспорт озал-ондаа болган. Шалыпкын истелгениң түңнелинде 6 кем-херек үүлгедиишкинин дораан илереткен.

АВГУСТ 7

КЫЗЫЛ. «Реалбаза» автобус доктаар черге орус национальныг ийи билдинмес кижи 93-93 ТВЛ күрүне дугаарлыг хоорай автобузунуң мурнуку соңгазының шилин [illegible]. Чолаачы Д. Ш.-Д. Сарыглар болгаш автобус иштинге чораан пассажирлер когараваан. Истелгени чорудуп турар.

[illegible] станциязының девискээринден 180 рубль түңнүг 2 машина дугуйларын оорлаан. Кызыл хоорайның чурттакчызы, 23 харлыг Эдуард Ховалыг туттурган. Үран чүүл училищезиниң общежитиезинден «Свияга» соодукчуну оор алган.

Хоорайның ИХК-зының дежурный кезээнге ийи билдириишкин кирген. Кузнецов кудумчузунда чурттап турар Г. В. Хаметованы В. Е. Дашков болгаш А. Я. Дашкова нешилер эттээн, а Интернациональная кудумчузунда чурттап турар Н. И. Кураеваны В. А. Захаров дээрзи эттээн болуп турар.

БАРЫЫН-ХЕМЧИК. Ук районнуң девискээринге [illegible] автомашиназының кузовундан [illegible] [illegible]. Истелге чорудуп турар.

[illegible] Ону Ак-Довурак хоорайның чурттакчызы, 28 харлыг [illegible] Н. Д. [illegible] [illegible]ының соонда, эттээн болуп турар.

АВГУСТ 8

КЫЗЫЛ. Гастелло аттыг парктың иштинге назы четпээн оолдуң «Альтаир» чадаг-терге[illegible] былаап аппарган. Ол дугайын [illegible] ачазы И. Я. Макаров дыңнаткан.

«Саян» универмагынга 11 шак үезинде платье оорлап [illegible] 16 харлыг А. Ооржак туттурган. Ол Таңды районнуң Краснояровка суур чурттуг, канда-даа ажылдавайн турар.

Ангарский бульвар кудумчузунуң 10 дугаар бажыңының чанындан КамАЗ-5511 маркалыг 64-64 ТВЛ күрүне дугаарлыг машинаны оорлап мунган. Милиция ажылдакчылары ону Каа-Хем суурдан тыпканнар.

БАРЫЫН-ХЕМЧИК. Кызыл-Мажалыкта арага магазининиң чанынга 16 шак үезинде Ак-Довурак хоорайның чурттакчызы Александр Ооржак үптеткен. 31 харлыг Э. Л. Саая туттурган. Ук суурнуң чурттакчызы М. С. [illegible] [illegible].

КЫЗЫЛ РАЙОН. Чербин суурда чурттап турар В. М. [illegible] «Поход-ЗМ» [illegible] Г. Күжүгет [illegible] [illegible] 12 [illegible] 570 рубль [illegible] Бай-Хаак суурнуң 15 харлыг [illegible] туттурган.

Мария КУЗЬМИНА.

Суд залындан

ДЕРЗИИ ӨЛҮРҮҮШКҮН

Шамбалыгга болган кемниг үүлгедигниң киржикчилерин судтаан

1988 чылдың октябрьның 5-те «Шамбалыг» совхозтуң малчын өг-бүлезин чиде берген деп чугаа республикага тараан болгай. Өг-бүлениң чиде бергенинче совхозтуң дирекциязы-даа, парткому-даа, кодээ Совет-даа сагыш салбаан. Машиналыг төрелдери Ак-Довурактан келгеш аппарган-дыр деп бодааш, шоолут дүвүрээзин үндүрбээн. Херек кырында байдал өске болган. Биче-Шоол ховузундан бир кижи сөөгү тывылган. Хамык ужур оон эгелээн. Ол дугайында судту Сибирьниң шериг округунуң шериг трибуналы чоруткан.

1. МАЖААЛАНЫҢ ДУЗАЗЫ

Ховуга мажаалай кылаштап чорааның кым-даа эскербээн. Тайганың ээзи хову черге кирип кээп, чемиш тып чиирин бодай берген. Чазыйлап берген үелерде [illegible] божа-хойтпактыг доскаарларны, кажаада турган хаваннарны куспактап алгаш, чоруй баар деп чүвени анаа таваржып чораан кижилер эки билир. Мажаалайның ындыг халдаашкыннары хөй удаа болган. А элезинниг черге келгеш, чиир чем дилеп турганын кым-даа көрбээн.

Кызыл хоорайның девискээри, Сукпак суурнуң дужунга, Биче-Шоолга адыг чазарлап кааны кижи сөөгү тывылганын республиканың солуннарынга чарлаан. Читкен кижиниң төрелдери административтиг органнарга ол дугайында база дыңнаткан турган.

Кажан адыг чазарлаан кижи [illegible] [illegible] ган. Оолдуң төрелдери Барыын-Хемчик чурттуг улус болурга [illegible] [illegible]

[illegible] органнар тодараткаш судтаар база шериг трибуна[illegible]

Октябрьның [illegible] хүннеринде «Шамбалыг» совхозтуң малчыны Көк Түлүш кадайы Сүрүңмаа Түлүш, чуржузу Борис Ондар, күдээзи Анатолий Күжүгет оларны ГАЗ-24 маркалыг АОО-21 ТВ күрүне дугаарлыг «Волга» машинага олуртуп алгаш, кожаларында малчыннарга барып, арагалап чоруп турганы илерээн. Ол дугайында чугааны уламчылаар бис. Ам бирги болган таварылганы бижип көрейн.

1988 чылдың август эгезинде Көк Түлүштүң оглун улус боолап каапкан. Ону хөөржүдери-биле шеригде турган оглу Байлак Түлүшче телеграмма чоруткан. Турган кезээниң командириниң дужаалын ёзугаар 19 хонук шөлээ алган. Кезээнге август 22-де четкен турар ужурлуг. Ол аныяк сержант шериг дужаалдыг оол сентябрь 7-де чеде берген. Республика эмнелгезинден аарып турган деп справкалыг болган.

Бо чылдың [illegible] 10. «Тыва [illegible]» [illegible] тудуг каттыжыышкынының клуву. Ол бичии клубка кижилер хөй [illegible].

— [illegible] [illegible]

[illegible] тыңнаан деп чарлааш, кога[illegible] [illegible] [illegible] рымдаалааш, судту сонгаарлаткан.

Ийи хүн иштинде судту каны черге чорударының дугайында айтырыгны база шиитпирлеп турган. Кызыл районнуң «Мир» Культура бажыңынга эрттирерин чу[illegible]. Анаа суд бодунуң ажылын уламчылаар аргалыг болган.

1988 чылдың август 23. Ол хүн бир [illegible] амытынынга дөрт кижи четкен. [illegible] «Шамбалыг» совхозтуң малчыны Көк Түлүш Күжүгеттиң мотоциклинге артык кезектер тып алыр дээш хоорай [illegible]. Ол [illegible] кудумчузунда 48 дугаарлыг арага садыының чанынга пиво оочурлап турган Юрий Самданны Борис Ондар эскерип каан. Оон эскерген чылдагааны болза Көктүң оглу Шолбанны боолап турда, Юрий Самдан ону көрген. Оон өжээн негеп алыр дээн күзел оларга төрүттүнген. Кымны дамчыштыр келдиртип алырыл дээн айтырыг тургустунуп келген. Бир эвес оларның кайы бирээзи Юрийниң чанынга чеде бээр болза, оларны танааш, Юрий келбес турган. Ам Юрийни танывас кижи херек апарган. Ол дугайында Көк бодай шаап алган.

Бодунуң бажазы Александр Монгуштуң бажыңының дашты[illegible] келген. Алек[illegible] [illegible] үүнче кээрге, Көк, ооң оглу Байлак, чуржузу Борис Ондар [illegible]

— Көк Түлүш [illegible] [illegible]

[illegible] А. Монгуш [illegible] гналажып олурда, оолдар[illegible] [illegible]руй барган. Оон олурган ак чүвүрлүг кижизи база чорупкан. Ам канчаарыл деп айтырыг тургустунуп келген. Ам канчаар, бодунуң машиназын мунуп алгаш, арага садып алыры-биле садыгже чорупкан. Садыгга баргаш, [illegible] көрүп [illegible], машинага олурарынче чалаарга, ында арага барын билгеш, олурупкан. А. Монгуш «Восход» кафезинге баргаш, хайындырган дагаа [illegible] [illegible]. Байлак биле Анатолий Күжүгетти олуртуп алгаш, Көк Түлүш-биле дугурушканын ёзугаар, аэропорт артынче [illegible] [illegible]. Баштайгы [illegible] [illegible]гаар алырга, ол оолду эттеп, шашкылап тургаш, «Волга» иштинче киир идипкен болуп турар.

Кажан суд үезинде А. Монгуш бодунуң өчүүн өскээр угландырып, боду шуут киришпээнин агартынган. Ынчалза-даа суд даргазы болгаш прокурор айтырыглар салып тургаш, баштайгы өчүүнче киир чыгап келген. Мындыг өчүк будалдырар херечилер эвээш эвес болган. Ол дугайында чугаалар моон соонда база таваржы бээр.

Судтуң чорупт турар үезинде баштайгы болган таварылгада 1962 чылда төрүттүнген Юрий Салчакович Самданны өлүргени [illegible] [illegible] Түлүш дээрзи болган. Аэропорт артынга Юрийниң ийи [illegible] Биче-Шоол [illegible] [illegible]

дугайында машина иштинге чугааны дыңнаан хирезинде билбес кижи болуп, өчүктү чугаалап бербээн. Мооң мурнунда ол херекти болгаш сөөлгү өг-бүлениң амы-тынынга четкениниге кириш-пээн мен деп хөрлеп турарын кижи кайгаар. Бо херектиң мурнунда Көк Түлүштүң өөнге барып, арагалап, херекти үүлгедиринге киржип, дугуржулганы кылып турганын Борис Ондар аттыы-биле [illegible] турда-ла, хөрлеп, будулдуруп эгелээн.

Самданны машинаже киир сөөртнеш, шашкылап, кады хүлүжүп, будун шарып, [illegible] [illegible] турганын өзин чугаалап бербээн. Ол боду Самданның амы-тынын камгалап ап болур турганын чугаалаан. Машинаның зажиганиеже дугуурү чок-даа болза, дорт кожуп алгаш чоруп болурун бодунуң өчүүнге сөглээн. Ынчалза-даа иштинде өске бодал барын будулдурган.

Кажан Көк Түлүш, Байлак Түлүш, Борис Ондар олар Юрий Самданны хөмер оңгарны белеткеп алганда ону чедип алгаш экелген. Көк Юрийни монтирка-биле ийи талакы кулак дажынче болгаш хавааниче тудускан. Ол барып дүжерге, Ондарны дужааган.

— Чоп тур сен, белеп чүве ышкажыл. Шимчеп бедин [illegible] [illegible]

Байлак доңгурактың бизин алыргаш, Ондарга тут[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] «Шамбалыг» совхозтуң [illegible] кадайынга чугаалаан дугайында Ондар өчээн.

Көк Түлүштүң кадайы Сүрүңмаа ол дугайында кызыдыр хөрлээн. Мен ындыг чүве дыңнаваан мен дээш чырыы безин чыртааш дивээн.

Юрий Самданның өлгениниң дугайында суд-эмчи эксперт мындыг түңнелди үндүрген. «Дирит араатан ооң чүгле иштин болгаш буттар эъттерин чип каан. Чүрээ анаа болган. Бажынче каккан балыындан эвес, а боостаазын кескенинден өлген» дээн.

Ол хүн Көк Түлүш кандыг сорулга-биле Кызылга келгенин мынчаар тайылбырлаан. Бирээде, Байлакка ужуп чоруур билет садып бээр. Ийиде, Анатолийниң мотоциклинге артык кезектер дилээр. Ынчангаш ол ийи кижини алгаш, орук ара Ондарның бажыңынга келирге, Борис мен база дээш олурупканын чугаалаан.

Бо баштайгы өлүрүкчү херекке Көк буруу чогун кызыдып турду. Чамдык айтырыгларга харыызын көрээдикер.

— Самданны кым монтирка-биле кагты?
— Кым-даа эвес.
— Самдан-биле чүү болду?
— Боскун одура кескен.
— Кым?
— Борис.
— Бористи чүге албададың?
— Чаш урутуң-даа болза, печка изиг-дир, холуң ырат дээрге, алгаш чоруй баар ышкажык. Чүге чоруй барбадыңар?
— Оглуңнуң өчүү-биле силерниң өчүүңер карыштыр. Ол дугайында чүү чугаалаар силер?
— Мен ону төрүдүп каан болгаш ол ышкаш, бистиң бажывыс ийи аңгы ышкажыл?

Көктүң бо харыыларынга зал вавжок шимээргээн.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

(Уламчылыг).

ИЙИСТЕР, ИЙИСТЕР, ИЙИСТЕР...

Хары угда ийи болгаш үш кылдыр төрүттүнген кижилерниң саны бистиң чуртта 7 миллион чедип турар.

Дайын мурнунда Москвага ийистер институду турган. Оон ясли-садтан эгелээш, школа-интернатка чедир материалдыг баазазы шыырак турган. Анаа ийистерниң нелерин болгаш ийис уругларны шинчилеп, янзы-бүрү дуржулгаларны кылып, эртем ажылын чорудуп турган. Ол черниң ат-сураа делегейге нептерээн, хөй чурттарның эртемденнери кээп эгелээн. Ол үеде оон директору С. Т. Левитти болгаш институттуң хөй ажылдакчыларын мегеге черле буруудадып, шын эвес шииткен. Ам бистиң ындыг черни катап тургузар үе келген.

Ам ийистер төптери хөй чурттарда ажылдап турар. Чижээлээрге, АКШ-та ийистер аваларының клубтарының национал организациязы тургустунган. Оон 300 салбырларының кайызындан-даа ийистер аваларын чогуур дузаны болгаш сүмени халас ап болур. «Ийистер» деп журнал база үнүп турар. А Огайо штатта ийистер хоорайы ажылдап турар. Анаа чылдын-на делегейниң бүгү булуңнарындан ийистер чыглып, боттарының байырлалын эрттирип турар.

Москвада Владимир биле Анатолий Щербининнер дээр ийис эжишкилер чурттап турар. Кайызы-даа профессионал чуруукчу. Оларның аттары — хуу автомобиль чогаадып кылыр конструкторларның аразынга кирген. Эжишкилер эрткен чылын 50-50 харлаан. Олар үргүлчү чаңгыс черге чурттап келгеннер. А ийис эжишкилер Ллойд Эрри биле Флойд Елсверк Кларктар дөрт айлыында-ла чарылгаш чүгле 1986 чылда, 70-70 харлыг апаргаш, ам ужурашканнар.

1941 чылда Швейцарияга мадам Жуа ийис оолдар божаан. Олары бот-бодунга дөмейлешпес болган. Школага өөренип кээрге, чаңгыс классчызы немец Уоттер ийистерниң бирээзинге аажок дөмей болган. Суруглап кээрге, олар үжелдии чаңгыс хүн, чаңгыс эмнелгеге төрүттүнген болган. Эмчилер оолдарның шупту[illegible]а дөмейтерин болгаш оон-даа өскелтерин, салааларының истерин шинчилеп, хамык аналызын деңнештирип, пат болганнар. Оон Англиядан Арчибальд Макиндой деп эмчини чалап кээрге, немец оолдуң холунуң [illegible] дөмей ийис эжишкилерге салган — дөмей оолдарның [illegible] [illegible] берген. Ынчангаш улгадып, өг-бүлеге чарчыга берген оолдарны солуштурар, өзүлүг ада-иелерниге ижинтирер дугайында чарлыкты суд 1948 чылдың июль 1-де үндүрген. Эмнелгеге солуштурупкан болган.

Чаңгыс не бир ак, бир кара кештиг уругларны ийистээн таварылга бар. Ол уругларның ачазы ийи аңгы кижи болган.

Чер-делегей кырынга демдеглеттинген эң-не чолдак ийистер 1930 чылда Венгрияга төрүттүнген Матиус биле Бела Матиннер болган. Оларның кайызы-даа улгадып келгеш, чүгле 76 сантиметр чедир өскен.

Делегейге эң-не аар деңзилиг ийистер 1946 чылдың декабрьда АКШ-тың Каролина штатта Хендерсонвиль хоорайга төрүттүнген Билли Леон биле Бенни Ллойд Маккьюри болган. Оларның кайызы-даа [illegible] чедир өске уруглардан ыңай чок өзүп келген. Оон [illegible] соонда [illegible] эгелээннер 1978 чылдың ноябрьда Билли 337, а Бенни 328 килограмм болган. Оларның бытының куржаа[illegible] хемчээли 2 метр ажа берген.

Халышкылар спортка ынак турганнар. Ылаңгыя мотоспортка «Рестлинг» дээр хүрешке 349 килограмм деңзиге чедир категорияга хүрежип турганнар. Билли спорттан барган — 1979 чылдың июль 13-те Канаданың Онтарио штатта Ниагара-Фолс хоорайга болган маргылдаа үезинде мотоциклге өлген.

Хары угда дөрт кижи төрүттүнгеш, кырыкке чурттаан ийистер Адольф, Анна-Мария, Эмма болгаш Элизабет Оттманнар болган. Маннери чурттуг ол ийистер 1987 чылдың май 5-те боттарының 75-тиин байырлап эрттиргеннер. Оон соонда оларның дугайында дыңнадыг парлалгага кезүлбээн.

Үш кылдыр төрүттүнгеннерден узун назылыг болганнар АКШ-тың Массачусетс штаттың Фэйт, Элен болгаш Чарити эжишкилер болган. Олар 1868 чылдың март 27-де төрүттүнгеннер. Элен 1965 чылдың күскээр чок апарган.

Ийис кылдыр төрүттүнген ийистерден эң узун назылыг болган эжишкилер Мэй биле Марджори Чавасси дуңгуяктар. Олар 1886 чылдың август 29-та Англияның Оксфордка төрүттүнгеннер. Олар каш чыл бурунгаар боттарының 100 харлаанын эрттирген, ам-даа чурттап чоруурлар.

Амгы үеде эң-не төлгүр ава 1925 чылда Чилиге төрүттүнген Леонтина Альбина-Эспиноса болуп турар. Ол 1981 чылда, 56 харлыында, бодунуң 55-ки уруун божаан. Хенмери ол болган. Өг-бүлениң (ынчаар чугаалаар чүве болза) эр ээзи Херардо Секунда Альбина мынчаар чугаалап турар: «Ам бистиң уругларывыстан 4 кижи оолду. 11 кижи чер шимчээшкининден чок болду. Ол уругларывыстың болгаш арткан 40 уругларывыстың уругларын, оларның чамдыктарының уругларын көрүп чор бис».

Эйми база Элизабет Райт дээр англи ийистерниң төрүттүнген аразы 18 ай ылгалдыг болган. Чүге дээрге олар боттандыргаш, доңурган үреден төрүттүнгеннер.

Дөштерниң баштарындан тудуш төрүттүнген (ксипофаг дээр) ийистер делегейге сиам (төрүттүнген черниң ады-биле) ийистер деп нептерээн. Амгы Таиландыга 1811 чылда төрүттүнген ол Чанг биле Энг деп кыдат халышкылар. хөректери тудуш-даа болза Сара биле Аделаида утбашкылар-биле өгленип, чурттаалгазын аас-кежиктиг эрттиргеннер. Бирээзи 10, а ийиги 12 уруглуг болган. Олар 62 харлыында аразы үш шак хыгалдыг өлүп калганнар.

Дөштериндeн тудуш төрүттүнген ийистерни амгы лаар [illegible] 1952 чылдың декабрь 14-те чедиишкинниг болган. Ону АКШ-тың Огайо штатта Кливленд хоорайга [illegible] эмчи Джек Геллер боттандырган.

Оргазы тудуш төрүттүнер ийистер (пигопаг) база турбаар. Чижээлээрге 1950 чылдың январь 4-те СССР-ге төрүттүнген Маша биле Даша угбашкылар. 1980 чылдың февраль 9-та АКШ-тың Соңгу Каролинада Форест-Сити хоорайга төрүттүнген Фонда Мишель биле Элейн Бивер болгаш оон-даа өске-өске кижилерни санап болур. Шуут шаг-төөгүде бээн ынчаар төрүттүнген кижилер парлалгада демдеглеттинип арткан. Чижээлээрге 1490 чылда Глазго чоогунга төрүттүнген «шотланд халышкылар». Олар 28 харлыында мөчээннер. Арта, бирээзи бирээзинден беш хонук соонаар. Ол беш хонук дургузунда дириг арткан өлүг эжин, адырлыр арга бар эвес, оргазынга чүктеп алгаш, дембээрел, үёлап-човууртап, алгырып-кышкырып чоруп турган.

Тудуш төрүттүнгеш, тудуш чурттап келген ийистер база хөй. 1949 чылда Америкага төрүттүнген Иевона биле Иветта Джонс угбашкылар тудуш баштарын аңгыландыр кестиреринден ойталааннар.

1946 чылдың апрель 22-де Бразилияның Бакакан хоорайга хары угда 10 уруг (2 оол, 8 кыс) төрүттүнген. 1924 чылда Испанияга, 1936 чылда Кыдатка база ындыг таварылгалар болгулаан.

Римге эмчи Дженаро Монтанино 35 харлыг аваның иштинден кезер аргабиле 10 оол биле 5 кысты ужуулган. Ол ону эмчи шинчилгезиниң түңнелинде, 1971 чылдың июль 22-де, ынчаар кылыр ужурга таварышкан. Чүге дээрге ол ава хөн эм ижиеч болган.

Австралияда Сидней хоорайның Хаан эмнелгезинге Джеральдина Бродрик 1971 чылдың июнь 13-те 5 оолду, 4 кысты божаан. Ийи [illegible] өлүг [illegible], а [illegible] — чүгле 340 грамм [illegible] — ады хонгаида өлген.

Шри-Ланканың Коломбо хоорайга 27 харлыг Сивамма Рамамурти [illegible] 6 (2 оолду, 3 кысты) божаан. Оларның шуптузу менди өзүп [illegible] 1974 чылдың январь 11-де Мурэнт Африка Республиканың Кейптаунга база алды уруг төрүттүнген. Оларның каттышкан деңзизи 10 килограмм 913 грамм болган. Итали Розанна Дженнини 1980 чылдың январь 11-де 4 оолду, 2 кысты божаан. Олар шуптузу эки өзүп турар.

Эң-не аар деңзилиг 5 оол 1953 чылдың июнь 7-де Кыдатка, 1956 чылдың декабрь 30-де Индияга төрүттүнген. Бо ийи таварылгаының кайызында-даа уругларның ниити деңзизи 11 килограмм 350 грамм болгулаан.

Эң аар 4 кыс 1978 чылдың март 18-те Японияга төрүттүнген. Ниити деңзизи 10 килограмм 350 грамм болган. А 1968 чылдың октябрь 4-те Иранга төрүттүнген 2 оол биле 1 кыстың деңзизи 11 килограмм 200 грамм болган.

Итали Маддалена Граната (1839—1886) 15 [illegible] шылгаарап [illegible] божаан.

Эң аар ийистерниң деңзизи 12 килограмм 590 грамм болган. Ол ийи уругну АКШ-тың Арканзас штатка Дж. Хаскин 1924 чылдың февраль 20-де божаан.

Эң-не дүрген божуушкун [illegible] [illegible] болган. Ол таварылга 1977 чылдың март 21-де АКШ-тың Теннеси штатка болган. Аас-кежиктиг ава Джеймс Дак ынчаан божаан үш оолдарын Брэдли, Кристофер, Кармон деп адап алган.

(«Техника — молодежи» сеткүүлден).

ЧАЙЛАГДА ОРКЕСТР

Юрий КОСАРЬКОВТУҢ фотозу.

Эрзин кыдырааҗындан

ЭРГИП ЧОРААШ...

Тыва чонум эргип чорааш
Сүттүг шайын аартап аар мен
Тыва аътты мунупсумза,
Чиглүг куш дег ужа бээр мен.
Чоргаарал деп ыдыктыг сөс
Өгүнтарым уламчылаар.
Чонум эргип, кезип чорааш
Оран чуртум таныл чор мен.

ТЫНЫМ КЫЛЫП АЛЫКСАДЫМ

Бүдүү чажыт тейлер ышкаш
Бүүрелчиннер хову дургаар
Ыржым шөлдер удумзураан.
Ында-мында ышсыг агаар.
Сарыяк дег, бичии эвес,
Саргыя хову шөйүлбүшаан,
Чадаг базып чораан эвес,
«Чааш» хөлге маннавышаан
Чажыын чажып, судун сөңнеп
Чалбарыгны эрги дивээң,
Кедээ чонум аразында
Хеглүг омак чоруп тур мен.
Кижилерниң чоргаарал —
Кирер, үнер эжинде деп,
Тыва чонум ыдык сөзүн
Тыным кылып алыксадым.

ДУРУЯАЛЫГ ШӨЛГЕ

Шынаадыва кирип ор бис.
Шыйлашкыннар арай элек.
Шартылаа-даа ырлап үнээн.
Частың төнмээн үези илден.
Ховар куштар — дуруялар
Ховуда дөө чемнеп чорлар
Хоорук бири кударааңдыг.
Хөйган ышкаш ужуп үнду.
Бөндүс төлү — дуруяның
Бодавыже салымы ыйнаан.
Чааскаан арткан херээженниң
Чаштыг караан кээргеп көрдер.

Моңгуш ДОРЖУ.

ЭЛДЕПТИГ АЙТЫРЫГ

«Демир кылыглар» магазинниге садып алыкчы келгеш, садыгжыдан айтырган:
— Эжикке ажыглаар магниттиг шоочалар бар бе?
— Хаалдаан, чок-ла болгай.
— Чажыт шоочалар бар эвес ыйнаан?
— Чажыттары база чок.
— Бөдүүн шоочадан көрбүүн көрүнерем.
— Ол чүнер боор, ындыгы база чок.
— Ынчаарга силерде кандыг-даа шооча чогу ол ышкажыл?
— Силерге дузалажсаар дыр мен, чок чүвени черле [illegible] ам.
— Кадаглар бар боор але?
— Кадаг база чок.
— Масканы черле садып [illegible] боор мен, аа?
— Маскалар база чок.
— Ызырар-кыскаштар каңдыгыл?
— Чок.
— Эгээлер?
— Соксап көрүңер, хүндүүлүг садып алыкчы: бистиң [illegible] чартык чыл [illegible] демирден кылган [illegible]-даа херекселдер [illegible].
— Сайыглаар барааның [illegible] ышкажыл? — деп садып алыкчы кылыштанган.
— Чогу ол-дур.
— Садыг чүге ажык турар [illegible], ынчаш?
— Элдептиг айтырыг айтырып тур силер. Канчап [illegible] силер, шооча чок чү[illegible].

В. СЛЮСАРЬ.

ЧАСТЫРЫГ КЫЛГАШ...

— Петров, частырыг кылбышаан хевээр-ле силер бе, кай?
— Частырыг кылбас кижи каяа турар.
— Дүүн силерни үнер эжик аксынга тудуп алгандыр. Белен продукция үндүрүп чыткан-дыр силер. Ындыг ийикпе?
— Эскербейн, частырыг кылганым ол-дур.
— ОТК-дан силерге үргүлчү хомудаар-дыр: урей кылыр-дыр силер.
— Дөрт лавааныг аът безин бүдүрүүр ийик чоп.
— Ийи хүн прогулдадыңар аа.
— Чазыпкан-дыр мен. Дыштаныр хүннер келген деп бодадым.
— Че, ындыг-дыр. Петров. Ынчаанмыже силерге шаннал тыпсыр кылдыр киирген бис.
— Четтирдим.
— Чүү дээш четтирерил? Частырыг болган ышкажыл.

М. ЛАРИЧЕВ.

КЫСКА ОДУРУГЛАР

Чалгаараанымдан үени өлүрүп турдум.

• • •

Өске кижи көгүдерге: ар тында-ла өске үн-биле ырлап турдум ышкажыл.

• • •

Мастерден ажыл-херек коргар, а үрей кылыкчыдан...

Г. КОСТОВЕЦКИЙ.

Сонуургактарга

ДЕЛЕГЕЙДЕ ЧЕЖЕ КИЖИ БАРЫЛ?

Бүгү делегейде амгы үеде 5 миллиард 300 миллион ажыг кижи чурттап турар. Ынчаарга 11-12 чыл санында-ла 1 миллиард кижи немей өзүп турарын Каттышкан Нацияларның Организациязының чурттакчы чон талазыбиле тускай комитеди дыңнаткан.

КНО-нуң экспертериниң санап көргенин өзүгаар алырга, 2010 болгаш 2065 чылдарның аразында бистиң өртемчейивистиң чурттакчы чонунуң саны барык чаңгыс деңнелге доктаай бээр. Кижилерниң төрүттүнүп ковудаары болгаш мөчүүрү ол үеле деңнежи бээр.

Делегейниң чурттакчы чонунуң саны ам дыка дүрген өзүп турар: чүгле эрткен чылын безин барык 100 миллион кижи немешкен. Бир эвес немей өзүлдениң амгы деңнели ол-ла хевээр турар болза, бо чүс чылдың төнчүзүнге чедир делегейге 6 миллиард 250 миллион кижи турар.

ЯПОНИЯДА СУГ КАМНАЛГАЗЫ

1990 чылдың чайынында, амгы бо хүннерде Японияның пайызылалы Токио хоорайда, ооң хөй кудумчуларында бичии автобустар үргүлчү чоруп турар. Оларның кырында үн дыңнадыр аппараттарны дерээн. Ижер сугну камнаарынче чурттакчыларны кыйгырып турар. Ынчангаш сугну камнаар дээш шимчээшкин бүгү чуртта калбарган.

Ижер арыг сугну камналгалыг ажыглаар талазы-биле шыңгыы чурумну Тиба, Канагава, Сайтама мужу-ларның бүгү девискээринде тургускан. Суг камнаарының чылдагааның «Асахи» солун тайылбырлап бижээн. Японияның бүгү девискээринде хемнерниң суг деңнели бо чылын 2.3 метр чавызаан. Ынчангаш ижер арыг суг камналгазы дээш шыңгыы хемчеглер алдынып эгелээн чүве-дир.

ЭЛДЕПТИГ ШИМЭЭН

Швецияның бир хоорайында улуг бажыңның хөй санныг чурттакчылары 46 хонукта орта удуп, дыштанып чадаан: моортай эткени ышкаш шимээн үргүлчү дыңналыр болган. Полицейжилер болгаш өрт шериглери бүгү квартираларны, бажыңның дээвиирлерин, адаан 46 хүн үргүлчү көрүп, «моортайларны» тыппаан. Ынчаарга чаа одалга системазы моортай үнү ышкаш шимээнни үндүрүп турар болганын адактың соолунде тодараткан. Одалга системазын эткен соолунде чурттакчылар ам шөлээн удуп дыштанган.

ЭҢ ЧИИК САМОЛЕТ

Чехословакияның найысылалы Прага хоорайда «Летов» деп завод бар. Янзы-бүрү маркалыг самолеттарны ол бүдүрүп турар. Чаңгыс пассажир олурар «ЛК-2» деп чаа самолетту ооң конструкторлары чогааткан, а бүдүрүлге цеги ындыг самолеттарны массалыы-биле кылып эгелээн. Автомашина бензини-биле ажылдаар моторлуг чаа самолеттуң деңзизи чүгле 147 килограмм. Ынчангаш ону делегейде эң чиик деңзилиг самолет деп специалистер санап турар. Бичии самолеттуң бензин савазынга куткан кывар чүүл-биле ол 200 километр хемчээлге ужар аргалыг.

ИВИ СОҢГУ ЧҮКТЕН КЕЛГЕН

Тоолчургу чугаа

Узун ак салы ырактан-на көскү, күдүгүр боттуг, мээнин мындыг-ла болгай, уругларым, дээзиг эктин олбо талазынче чаякнадып каап чоруур, кижээ уткужуп келгенде, думчуун борбак дошка дег кылдыр хуулдура каапкаш, бичии кыстыгыр карактарының одун кывыскаш, амырап чугааланыр, чымчак көрүштүг ол чаптанчыг, өөрзүрек кырганы бистиң Тожуда хөй кижи эки таныыр. Суурга көскүлениконнут, хөй чон чыылган черден белен чыдып каар эвес, кулугуруң. Хурал, оюн-концерт болурга, ыяап-ла мурнунда сандайже чүткүүр (болганчок ээлептер ийин!), санал-оналы бээр, айтырыглар салыр, адыш часкаарып утпас. Ам оон-биле таныжаал: Адыр-Кежиг суурнуң хоочун чурттакчызы 87 харлыг Байыржап Манзаревич Бараан-дыр.

Тоолай чылдыг бо кырган анчы болгаш ивижи, Тожуга колхоз, совхозтуң үндезилекчилериниң бирээзи кижи чоннуң аас чогаалындан билир хире-чергези-биле чугаалап, ону чонунга дамчыдып бээрипдеп нажанда чажам деп чорбаан. Бо удаада Байыржап Бараан мону төөгээн:

«Бо ивии малывыс Соңгу чүктен келген дээр чүве. Ону адам ашак та кайын ырганындан бичиимде [illegible]

[illegible]

Алексей НУГУУРАК.

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ [illegible] — 3-33-91; 3-34-17; ◆ [illegible] — 3-34-26; ◆ [illegible] — 3-34-93; ◆ [illegible] — 3-45-92; ◆ [illegible] — 3-38-82; 3-38-35; [illegible] — 3-34-97; ◆ [illegible] — 3-34-96; 3-41-73; ◆ [illegible] — 3-34-49; 3-38-73; ◆ [illegible] — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ [illegible] — 3-37-11; ◆ [illegible] — 3-39-03; 3-34-39; ◆ [illegible] — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ [illegible] — 2-87-41; ◆ [illegible] — 2-03-13; ◆ [illegible] — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ящазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыыныың херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Индекс 54741. Чагыг № [illegible]

... А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
август
12
воскресенье
№ 184 (14384)
1925 чылдан үнүп эгелээн
Өртээ 3 көп.

«Шыңга» чагаалар:

А КЫЖЫН КАНЧААРЫЛ?

Улуг-Хем районда «Ак-Туруг» совхозтуң кол сиген шөлдериң эрткен пятница хүнүнде эргий кезип чордум. Силос салган, сенаж кылган, сиген кескен чаңгыс-даа кижини көрбедим. Совхозтуң мурнакчы дээн малчыннарының бирээзинден айтырдым:

— Чайның сөөлгү айы ортаа чедип, күс, кыш чоокшулаан-дыр, а мал чеми белеткээн совхозтуң ажыл-ишчилери көзүлбес — чүге ындыг чоор, малчын?

Ниитиниң болгаш хуу малга чем белеткелиниң пятница хүнүнде соксай бергениниң ийи чылдагааның малчынның чугаазындан билип алдым: сөөлгү хүннерде «Ак-Туруг» совхозтуң девискээринге чаъстаашкын эгелээн. Бир чылдагааны ол. А ийиги чылдагааны — пятница хүнүнде алдын, мөңгүн болгаш анаа-даа кудааны дүжүрери «Ак-Туругда» сөөлгү үеде чаңчыл болуп бар чыдар.

Алдын, мөңгүн, анаа-даа куданы дүжүрери — чоннуң амыдыралында кончуг чугула, өөрүнчүг болуушкун-дур. Ынчалзажок күс барык дүшкен, кыш чоокшулаан бо үеде куданы пятница эвес, а суббота хүнүнде кылза кандыгыл? деп тайылбырны кылыр болза, «Ак-Туругнуң» ажыл-ишчилери чөпсүнүп, чүүлдүгзүнүүшкүн-биле хүлээп алыр дээрзинге бүзүрээр мен. Ноябрьга чедир ам он бир пятница бар-дыр. А кудага совхозтуң ажыл кылып шыдаар барык бүгү аныяк кижилери чыглыр болду, пятницаның ажыл хүнүн олар хилис эрттирер, суббота, воскресенье хүннерни база-ла колдуунда түңнел чок болуп, ноябрьга чедир үжен ажыг хүннер анаа эртер апаар-дыр.

Чаъстаашкындан чалданган, анаа олурарга, ниитиниң, арендаңың, хуузунуң малынга чемни кым белеткеп бээрил? Кыштың чыккылама соогунда Саян артындан дилеп, база катап саван сураглаар бис бе? Агаар-бойдустуң байдалы кайда-даа берге болган үеде саванны биске бээр бе, ынчап? Бо дугайында «Ак-Туруг» совхозтуң удуртукчулары, специалистери, малчыннары, черле ынчаш бүгү ажыл-ишчилери эки бодап көөр болза, чогуур-дур.

Эрткен пятница хүнүнде Кожайның Үзүкке алдын куда, совхоз төвүнге үш анза куда болду. Амы-хуузу болгаш бүдүрүлге черинин автомашиналары, оларның [illegible]ры кайы-даа кудада эмгежок хөй турду. А сиген шөлдери ээн. Улуг-Хем районнуң бүгү девискээринге ышкаш, «Ак-Туруг» совхозтуң сиген шөлдеринге бо чылын кандаашкын болуп, чаъстаашкын орай эгелээн. Ынчалзажок мал чемин белеткээринге сиген чок деп санап болбас. Улуг-Ховунуң, Кара-Сугнуң, Кужур-Арыының, Чаш-Талдының девискээринде сиген хөлбеңнейнип чыдар. Ол тереи сигенни колдуунда чүтле хол кадыыры-биле кезер, оңгул-чиңгил черлерде үнген. Совхозтуң бүгү ажыл-ишчилерин эвилеңнеп, хол кадыыры-биле сигенни чүге кезип болбазыл?

Шаанда кырган-ачам Кара-Сугнуң Алдыы-Өзен деп черден ийи сарааг сигенни кескеш, кургатпайн, шаараш серилер кырынга салып алырга, кыжын ногаан хевээр болур турган. Чаъстаашкын болгаш куда хөөнүнге алыспайн, бүгү күштү мал чемин белеткээринче моорланыр совхозтуң удуртулгазынга сүмелеп тур мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.

ДЕТКИИР МЕН

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Паругин СЭКП-ниң XXVIII съездизинге партияның платформазының дугайында телевизорга чоокта чаа чүве чугаалаан. Ол экономика талазы-биле чүүлдерге холбаштыр чуртта сан-хөөнү экижидер болгаш быжыглаар, күрүне чээлизи облигацияларны тарадыр, бистиң республикага 10 миллион рубль түңнүг чээлини чурттакчы чоннуң ортузунга сайгарарын көрген дижик.

Күрүне чээлизи дээрге Совет эрге-чагыргазының баштайгы чылдарында, даштыкы капиталистиг күрүнелерниң экономика талазы-биле ийышкынындан уштунуп, хамааты дайынга үрелген ажыл-агыйны дүрген катап тургузарынга дузалаан. Оон соолунде Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгеге болгаш дайын соонда, катап тургузуушкунга, улус ажыл-агыйның улам шапкын хөгжүлдезинге улуг салдарлыг болган. Ындыг чээлилер Тывага 30 чылдарның төнчүзүнде болгаш 40—50 чылдарда сайгартынып турган. Чыл бүрүзү чорудуп чээли бүрүзү улуг ажыл-агыйның өй-шаанда акшаландырарынга улуг идигни көскүзү-биле берген. Чижээлээрге, улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының, культураның албан черлерин акшаландырып, оон ажылдакчыларының шалың-төлевирин өстүрүп, [illegible] хөй херээ болуп турган.

Совет Эвилелинге [illegible] 1957 чылда [illegible], оон соонда 20 чыл [illegible] [illegible]

Хостуг индир

Саналдар, бодалдар

[illegible]дык кезин кырганнарының холдарында ам-даа төлеттинмээн артып турар. Кажан Л. Брежневтиң күрүнени удуртуп эгелээнде, чоннуң чыып берген хөреңгизи боостаага четкен. Оон ынай күрүнеге-даа, ниити херегледеге-даа акша, чиг эт херек чок, чүгле бар акшаның күзели-биле чер болганда кижилерниң шалының өстүрер, арагалаар, хөглээрниң аргазын берип турган. Оон бир фактызы мындыг. 1970 чылда В. И. Лениниң төрүттүнгенинден 100 чыл оюнга улуг белеткел ажылы бүгү чуртка болгаш оон даштынга-даа чорып турган. Анаа холбаштыр бир талазында, Ленинге совет кижи бүрүзүнүң көскү таңныылы, ийи талазында, күрүнениң акша-хөреңгизинге немелде болур. Ол ышкаш шалының өскен дээзин быжыглап, кижилерниң арага садып алыр акшаларын эвээжедип, бар облигацияларны эгидип төлээрин дүргедедир.

Чурттуң Сибирь девискээринде өөредилге черлериниң сургуулдар столоваяларының, буфеттериниң чеминиң өртээн 50 хуу чиигедир соруглга-биле, юбилей облигациязын үндүрүп тарадыр саналды СЭКП обкомунга киирдим. 1970 чылдың апрельдин № 357 харыы бижикте: «Силерниң чагааңарны С. К. Тока кичээнгейлиг номчаан. Үстүкү органнарга бижээн чүүлүңерни тургузарын дилээн. Бирги секретарьның дузалакчызы Н. Чичинин. Ол сүмени күүсеттим». Май айда № 455 харыы: «Силерниң СЭКП ТК-га В. И. Лениниң төрүттүнгениниң 100 чыл оюу-биле холбаштыр юбилейлиг күрүне чээлизин үндүрер дугайында санал киирген чагааңарга чогуур харыы-тайылбыр бээрин ТК обкомга дааскан. Ук айтырыгга тайылбыр мындыг:

Совет күрүнениң төөгүзүнде удаа-дараа үндүрүп тургулаан чээлилер, улус ажыл-агыйның, оран камгалалының болгаш культура тургузуушкунунуң соңгаарладып болбас сорулгаларын шиитпирлээринге күрүнениң сан-хөө курлавырларынга немелде кылдыр чоннуң хөреңгизин киириштирери-биле үндүрүп турган. Бо үеде Совет күрүнениң сан-хөө курлавырлары чүтле үстүнде адааным черлерниң ээлчеглиг сорулгаларын шиитпирлээринге четчир эвес, а харын чоннуң материалдыг байдалын улам экижидериниң эргежок чугула хемчеглерин алырынга четчир апарган. СЭКП обкомунуң секретары К. Шойгу».

Четчир-ле турган боор харыы. Каш-ла чыл иштинде элезинче кудупкан суг эвес, ам чүү деп билирил? Ынчаарга Сибирьде студентилер, сургуулдар столоваяларының, буфеттериниң чеминиң өртээн чүге харылаваан? Орта элдепсинген мен. Чартык харыы болган. Төп Комитетте кымның харызын кезик-чаа[illegible]. Облигация, чээли ам чаа-ла херек турган үжүрлүг. Оон башка ам магазиннер курутлавас, ажыл чок аныяктар турбас, чоннуң пенсия хандырылгазы бедээн, эмнелге, школа, уруглар албан черлери дыка сайзыраан, кедээ чоннуң, ылангыя малчыннарның хандырылгазы экижээн турар ийик. СЭКП-ниң платформазында чурттуң экономиказын чогумчудар хемчеглерин дүргедедири чугула деп партия санап турар дээнин деткиир мен. Күрүне чээлизи — оон кол чүүлү ол. Бо бүгү кижилерге ажык-дуза чедирер.

Оюн ТОВУУ.

Күш-ажылдың хоочуну.

Кызыл хоорай.

ХОМУДАЛЫМ

Каа-Хем районнуң «Совет Тыва» совхозунуң ажыл-ишчилеринден сураглыг шии чогаадыкчызы Виктор Көк-оолдуң «Хайыраан бодун» көөрү-биле 52 кижи автобустуг Кызылга келдивис. Мен амы-хуузда бо шиини дөрт удаа көрүп турарым бо. «Хайыраан боттуң» бо удаада көргеш, шагда ойнап турганынга арай четпес дээрден башка эки-дир деп үнелеедим. Ук шииниң үезинде тываларның аажы-чаңның эки бидир болганындан артистер Максим, Кара-кыс Мунзуктарны, Виктор Көк-оолду, Дмитрий Дамба-Даржааны, Хүргүлек Коңгарны Борис Бады-Сагаанны, Александр Тавакайны шынап-ла, хуулгаазын ойнап, овур-хевирлерин диргизип турган артистер деп хүндүлээр мен.

Амгы артистерниң боттарының ойнаан рольдарынга үстүнде хоочуннар дег терегин кылыр ойнап шыдавас-даа, чоннуң эргиде аажы-чаңын өөренип, улуг улустуң аян-[illegible] шиңгээдип ап турары көскү. Караның ролюнда Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Т. Ондар черле бүзүреддиг ойнаан-дыр. Седиптиң ролюн Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Каадыр-оол Сагды ойнаан болза деп кожа олурган эш-өөрүмнүң саналынга каттыжар мен. Шиини дыка-ла көрүксеп көрдүвүс. Ынчалза-даа кайы артистиң кандыг рольда ойнаан турары билдинмеди. Артистерни чардаадайн чонга таныштырбайн, шиини эгелей бээри ыракта келген кижилерге кончуг таарымча чок болур-дур, кымны кым таныырыл.

«Хайыраан боттуң» кол рольдарынга [illegible] [illegible] Дмитрий Даваа[illegible] Дамба-Даржаа болгай. Оода чадаарда шии мурнунда кужурнуң [illegible] [illegible] [illegible]

Арагачы БИЧЕКЕЙ.

Каа-Хем районнуң Сут-Бажы суур.

РСФСР-НИҢ ЧАЗААНЫҢ ЧУГУЛА ИНИЦИАТИВАЗЫ

1990 чылдың август 2-де РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаевтиң хурал эрттиргениниң соңуннар дыңнаткан болгай. Анаа Тыва АССР-де тургустунуп келген байдал, корум-чурумну быжыглаар, националдар аразында харылзааларны экижидип чогумчудар болгаш республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинде хожудаашкынны ажып эртер талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Тываның совет, партия, эрге-хоойлу камгалаар органнарының төлээлекчилериниң болгаш Тывада байдалдың кандыг-янзылыг боор турарын өөренип көөр дээш республикага чораан РСФСР-ниң бөлүк депутаттарының хуралга берген саналдарының өөренип көргеш, сөөлгү үеде Тывада байдал нарыыдап, кем-херек үүлгедир чорук кончуг көвүдеп, националдар аразында байдал чидиглениp, орус дылга чугаалажыр чон өске черлерже көжүп чорупс турар апарган деп түңнелдиг хуралга үндүрген. Бо бүгү чүүлдер эргелеп башкарылганың чагырып-дужаар методтарының хөй чылдар дургузунда үргүлчүлеп келгениниң, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин пландаарынга болдунуп турган боттуг эвес чүүлдериниң, национал дылдың культуразының, төөгүнүң, чаңчылдарының онзагай чүүлдерин барымдаалап көрбейн келгениниң, бойдусту кайы-хамаанчок үрегдеп турганының база республиканың совет, эрге-хоойлу камгалаар болгаш ажыл-агый органнарының ажылында улуг четпестериниң уржуундан тыптып келген.

Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезинде чыдып калган чүүлдерни ажып эртериниң, националдар аразында харылзааларны экижидериниң, республикада кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселдиң күштелдиреринин талазы-биле тодаргай хемчеглерин көрген комплекстиг программаны ажылдап кылгаш, 1990 чылдың август төнчүзүнге чедир РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге чугаалажып көөрү-биле киирип кээр деп даалганы хуралдан Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге берген. Ол программаны ажылдап кылыр бөлүкту Тыва АССР-ниң эртем болгаш практиктиг ажылдакчыларындан, РСФСР-ниң министерстволарының болгаш ведомстволарының төлээлекчилеринден тургускан.

Программаны ажылдап кылып турар үеде улус ажыл-агыйының структуразында хажыдыышкыннарны чок болдурар, кезээ ажыл-агыйны көскүзү-биле көдүрер, кезээ ажыл-агый продукциязы бадаарзадып кылыр күштерни калбартып, кезээде социал айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээр хемчеглерни баштайдыр өөренип көөр. Республиканың бүдүрүлге болгаш социал структуразын эде көөр, сан-хөөнү экижидер, бюджетти быжыглаар, өске республикалар болгаш ниити күрүне-биле казы ажылдажылганы улам хөгжүдер, ажылдавайн турар кижилерни ажылга хаара тудар хемчеглерни программага киирер.

Национал кадрларны белеткээриниң, үнелезин чоннуң дылы болгаш культуразын, чаңчылдарын болгаш езулалдарын катап тургузарының, оларның хостуг үезин эрттирериниң айтырыгларынче кичээнгей программага салдынган турар ужурлуг.

Тыва АССР-ниң ажыл-агыйжы бот-тускайлаң чоруун ам улуу-биле тургузар хоойлужудулга актыларының төлевилелин белеткээрин саналдаан. Ол ышкаш республикаларның, крайларның, областарның болгаш тус черлерниң солунналарында чүүлдерниң, теле болгаш радио дамчыдылгаларның утка-шынарын кыска хуусаада сайгарып көөр даалганы чазактың чогуур органнарынга берген. Улустар аразында аңгыланышкынны тургузуп, оларның ат-алдарын болгаш төлептиг мөзүзүн дорамчылап турар авторларның ындыг чүүлдерин соксадыр. Ындыг чоруктарның түңнелдерин «Советская Россия» солунга парлаар болгаш Россия телевидениезиниң база радиозунуң каналдарынга дамчыдарын органчызаар.

Тыва АССР-ниң эрге-хоойлу камгалаар органнарын быжыглаар, оларны техниктиг херекселдер-биле хандырар, специалистер-биле быжыглаар, кем-херек үүлгедиишкиниң айыылдыг тус чер органнары-биле казы доктаадыр. Тыва АССР-ниң хамаатыларының эргелерин, ат-алдарын болгаш төлептиг мөзүзүн камгалаар талазы-биле немелде хемчеглерни РСФСР-ниң НХМ болгаш РСФСР-ниң Юстиция министерствозу алыр.

Тыва АССР-ниң девискээринде заповедниктиң болгаш заказниктерниң кызыгаарларын эде көөрү, бойдустуң [illegible] болгаш амытаннарын камгалаарын [illegible] хемчеглерни [illegible], ынаа эргежок чугула материал-техниктиг болгаш сан-хөө курлавырларын тускайлаарын, бойдус камгалаар ажылдың удуртукчуларынга болгаш специалистеринге [illegible] [illegible] РСФСР-ниң Бойдус камгалалының күрүне комитединге дааскан.

Республикада тургустунган байдалды ажып эртериниң практиктиг база [illegible] РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы И. Т. Гаврилов баштаан ажылчын бөлүк [illegible], ук бөлүк августун [illegible] он хонуунда Тыва АССР-ге келир.

Тургустунган чамдык айтырыгларны тус черниң болгу[illegible] шиитпирлээри-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң удуртулгазының чалалгазы-биле РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаев хүлээп алган. Ол 1990 чылдың августун ийиги чартыында чедип келир.

(Бистиң корр).

Шылгалда

Кызылдың педагогика институтунда дээди өөредилге черлеринче кирериниң шылгалдалары доостуу берген. Чер-черден келген оолдар, кыстар математикага аас-биле шылгадып турда, чуруктарны тырттырган.

Чуруктарда: ол институттуң башкызы Лидия Михайловна Миронова аас-биле шылгалданы хүлээп ап олурары. Педагогика институдунуң шылгалдаларын чедиишкинниг дужаагаш, ам ол өөредилге черинин септелгезинде ажылдай берген Виктория Агбаан биле Кыргыс Чодураа.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чыылдырар дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Дээди Совединиң дөрткү сессиязын 1990 чылдың сентябрь 10-да Москва хоорайга чыылдырар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. ЛУКЬЯНОВ.

Москва, Кремль.

1990 чылдың август 10.

ЭЭП ЧЕДИП КЕЛГЕН

1990 чылдың август 9-та, Москваның биле 11 шак 35 минута турда, «Мир» комплекстен космонавтылар Анатолий Соловьев биле Александр Баландин черде ээп чедип келген. Космонавтыларның аппарады Аркалык хоорайның соңгу-чөөн талазында 72 километр черге кээп хонупкан. Черге келгеч соонда оларның кадыкшылы байдалы эки болган.

Космонавтылар үр үениң дургузунда кылып келген шинчилел болгаш шенелде ажылдарының түңнели болур 130 килограмм чүъкту бадырып келгеннер. А. Соловьев биле А. Баландин черже ээп кээриниң мурнунда ийи удаа ажык космос делгеминче үнүп, септелге ажылын кылганнар.

Бо хүннерде космоста Геннадий Манаков биле Геннадий Стрекалов ажылдап турар.

50 МУҢ РУБЛЬ ШАҢНАЛ

Үнелиг чүүлдер чыындызының совет фонд клувунуң кежигүнү В. Е. Магидстиң квартиразындан бо чылдың июль 27-де чырык хүндүс хөй санның чуруктарын, шаандагы шагның бурганнарын, хол-биле шеверлээшкин урал чүүлдериниң үнелиг эртинезин оор алган. XVII—XVIII чүс чылдарның чурукчуларының [illegible] болгаш өске-даа чүүлдерни оорлаан кижини тывар талазы-биле истелге үргүлчүлеп турар.

Үнелиг ол хире чүүлдерни чырык хүндүс оорлаан таварылга, ындыг хевирлиг кем-херек үүлгедиишкинин моон мурнунда ССРЭ-ге болбаан деп, истелге органнарының ажылдакчылары санап турар. Бо кем-херек үүлгедиишкинин илередириниң нарыын база оорлаан чүүлдер үнелиг болгаш бүгү чоннуң байлаа болуп турарын барымдаалааш, [illegible] оорлаткан эртинени тывар, истелгеге дүрген дузалап бээр кижиге 50 муң рубль түңнүг шаңналды Культураның совет фондузунуң баштаары [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

(СЭТА).

Бөгүн — Тудугжунуң хүнү

Кызылда аныяк тудугжу, улус депутаттарының хоорай Совединиң депутады Владимир Ондарга удурткан дашчылар бригадазы ажылынга сес шак четкелекте келди. Парлалга ажылдакчыларының чурттаар бажыңының дөрткү каъдында ханалар салыр ажылынче кирип тилер.

Дашчылардан Александр Чооду, Тактал Түмен хоюдуг белеткээр участокта ажылдай бердилер. Тудугнуң бедик кранында кыс кижиниң үнү дыңналды. Хоюдугну кылырын хожудатпас улус болду. Тудугнуң кезектерин бир машинада эккелди. Ам ону дөрткү каътче кран дузазы-биле үндүрүп эгеледилер.

Дөрткү каътта ажылдар хайныышкынныг-ла дыр. Өрээлдер аразының ханаларын Николай Монгуш баштаан дашчылар кылыр. Валерий Донгак бажыңның бир бичии өрээлинде тууйбу салып, чай чок болуп турлар. Олег Ондар база ооң чанында хоюдугну кудуп, ажылып ылавылады. Бо тудугжуларның кайызы-даа Кызылдың тудугларынга он ажыг чылдарда дашчылаан. Бедик мергежилдиг болганындан ханалар салыры кончуг шалыпкын чоруп тур. Дөрт дугаар каъттан хоорай кыдыында тулаалыг черде эрги бажыңнар, оларның аразында огородтар чаптыла берген көстүп чыдыр.

— Тудугнуң бир талазын кылыр дээривиске, ол ужунда бажыңның ээлери көшпестээн. Бо талазын доозупкаш, бажыңны улаштыр тудар бис. Алдан алды аал чурттаар бажың болур. Бир талазынга сүт, хлеб садыглалары ажылдаар кылдыр кылыр бис. 1991 чылдың ийиги чартында доозар ужурлуг бис — деп, он чыл дашчылаан Николай Монгуш чугаалай-дыр.

Тудугга ажыглаар материалдарны үзүктел чокка хандырып турарын дашчылар онзалап демдеглеп турдулар. Бригадада чээрби ажыг ажылчын бар. Оларның чамдыызы бир аңгы тудугда. Бир эвес бригаданың бүгү күжүн чүгле боже мооннээр болза, тудуг дүрген ажыглалга кирер ужурлуг. Ол дугайын сезен бир дугаарлыг тудуг эргелелиниң удуртукчулары хандыр бодаар ужурлуг.

ЧУРУКТАРДА: Николай Монгуш биле Олег Ондар дөрткү каътта салган тууйбуларны ап турлар; Валерий Донгак хана салыышкынында; хоюдуг черинде ажылчын Александр Чооду база шалыпкын ажылдап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИН сөзү, фотолары.

Күзелдер

АЖЫГЛАП ТУРАРЫВЫС КАНДЫГЫЛ?

Бо чылын болган соңгулдаларга районнуң соңгулда комиссиязын даргалап эрттирдим. Ол комиссия-биле ажылдап турган үемде, улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Хоойлуга хамаарыштыр чамдык бодалдар төрүттүнүп келген, ам ону маңаа чугаалап берейн. Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттарны депшидери болгаш бүрүткээри кол ажылдарның бирээзи. Ол улус депутаттарынга кандидаттарны хей-нинити организацияларданда депшидерин белдүрбээ деп саналдыг мен. РСФСР-нии, Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кандидаттарын депшидерде, депутаттың кандидады коллективинге азы организациязынга 5 чыл ажылдаан турда депшитсе. Ам чаа соңгуттурган Тыва АССР-ниң улус депутаттарының аразында 5 чыл хамаанчок, ажылдаан черинге чыл безин четпээн депутаттар бар. Моон алгаш көөрге, демократияны чедир ажыглавайн турар хире бис. Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгулдаларны альтернативалыг үндезинге эрттирзе-даа, ажылчыннар, херээжелер база аныяктар анаа эвээш болган. 130 мандаттан 19 ажылчын, 12 херээжен, 3 БАЛКЭ кежигүнү болганы четпес.

Аныяктар айтырыы бо хире дүвүренчиг байдалда турда, Тыва АССР-ниң улус депутадынга аныяктар 10 хире турган болза, улам таарымчалыг ийик. Берта БАЛКЭ Тыва обкомунуң чедир ажылдаваанын айытса эки. Чамдык партия райкомнары аныяктарга өрүкту бербейн барганын эртиге соңгулда көргүстү. Комсомол райкомунга ажылдап чорааш болгаш аныяктарны деткиир, дузалаар күзелдиг мен. Байдал мындыг турар болза, дараазында соңгулдага ажылчын кижи чамдык депшидерге шуут кирбейн баар. Ажылдар өпчү-биле тудуп, амыдыралдың хар, чиктиг корун чорудуп, эттик, сүттү бүдүрүп, тарааны тарып, бажыңны тудуп бээр кижилеривисти депшивейн барывысса болур бе?

Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттарны депшидерде, соңгулда округунуң девискээринде бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң күш ажылчы коллективтериниң кежигүннери чүстен эвээш эвес ниити турда, депшидер дээрзин деткиир мен. РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттарны депшидерде, үштен хейниң депшитпезин соңгулда комиссиязы кончуг кирбес болза, таарымчалыг ышкаш. Эрткен соңгулдаларга чамдык партия ажылдакчылары альтернатива чок эрткенин дыка шүгүмчүлеткенин билир бис. Бир эвес тус округтуң соңгукчулары депутаттың кандидадынга чаңгыс кижини депшидип алгаш, ол бистиң коллективтиң кандидады болур дээш шиитпирлеп каар болза, ону кым-даа буруудатпас. Эмин эрттир хей кандидат депшидип алгаш, оларның ужуражыышкынын организастап деп чүвениң бергезин чүү дээр. РСФСР-ниң девискээр аайы-биле № 870 соңгулда округунга соңгулгага 21 кандидат депшиткен турду. Ол депшиттиргеннер шуут даргалар. Оларның-биле ужуражылга эрттирер үезинде тывары безин берге деп турду. Ол ужуражылгалардан чон шуут шылап калган. Бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның бадылаашкынының эртен өзээнинден хойун алган кандидатты РСФСР-ге, Тыва АССР-ге улус депутадынга соңгуткан деп санаалынга бодум дуумда улуг мен. Катап соңгулда чорутканда ол хей бадылаашкын алган кандидат депутат болу бээр-дир, мында ылгал чүл ийин? Бо эртенги соңгулдаларга чурттуң депшилгезинге чеже чарыгдал үнген чүве, чеже тонна саазынны чок кылган улус бис. Соңгу үеде солун парлаар саазын безин чедишпестеп турар апарган-дыр. Ынчангаш соңгулданы чаңгыс эрттирер, кым хей бадылаашкынны алыр-дыр, ол кижиге депутаттың мандадын тыпсыр.

Депутаттың кандидаттарының программаларының дугайында айтырыгны тодарган чугаалажып, ону Хоойлуга бир янзы киирзе деп күзел бар. РСФСР-ге девискээр аайы-биле № 870 соңгулда округунга депутаттың кандидады турган, Тыва АССР-ниң иштики херектер министри В. Б. Кара-Салдың программазы мээң дыка таарышкан. Ол ужуражылга үезинде мынча диген: «Ону-мону тудуп бээр мен, оон-моон эккеп бээр мен деп чүнү-даа мегелеп шыдавас мен. Бистиң республиканың бюджединге көрдүнген акшаны чоокта чаа Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязынга үлежип алдывыс» деп тайылбырлаан. Ол бодунуң программазын колдуунда социал айтырыгларже углаан болду. Биске ужуражып моон турган кандидаттардан ынча чугаар программалыг турган кижи ол дээ санаар мен. Ону тес-хемчилер деткээн-даа. Чамдык депутаттарның кандидаттарының программаларында чүнү-даа аазап турар, олар оон мурнунда-ла шак-ла ынчаар ажылдап турган болза деп бодал башка кирер-дир. Депутаттарның кандидаттарынга чагыгны берип тура, мурнунда турган депутаттарывыс чагыгларын канчаар күүседип турганын база өөренип көрдүвүс. Ол чагыглар колдуунда-ла күүсеттинмээн болур чорду. Эгедужаалында машина тудуп турар даргалар пропаганданы шыдаар шаа-биле кылып. Ындыг хелге чок кижилер чадаг, машина дозуп чоруп турду. Партия, совет органнарының талазындан бо кижи херек, а ол кижиниң херээ чок, чүнү кылып шыдаарыл дээр хөөннен онталааэки. Депутаттың кандидады канчаар ажылдаарын хоойлуда айыткаар ёзугаар кандидаттың депшиттирген коллективи, бүзүреттирген кижилери боттары-ла билгей.

Партия эге организацияларлары соңгулда кампаниязын чорудуп турда, эге чадазында депутаттарның кандидаттарын депшидип турар үеде, партийжи салдар кончуг болганын демдеглекседим. СЭКП Тыва обкому, партия райкому соңгулда мурнунуң политиктиг платформазын чоңга чедир пропагандалаар ажылды сула чорутканында. Чыжээлээрге, Шуурмак кожээ Совединиң девискээринде чурттап орар орус-тыва соңгукчуларының саны колдуунда ден. Ынчалзажок, улус депутаттарының район Соведиге депшиттирген орус боттарының кандидатураларын шупту ужулдуруп каапкан. Моон түңнелинде ол черден дөрт тыва кижи район Совединиң депутадынга депшиттирген. Соолгу үеде кожээде чурттап турар орус эш өөрүвүстүң хой-нинити ажылынга киржилгези шуут көскүзү-биле кудулаан. Бо бүгү чүнү коргузуп турарыл дээрге, партия, совет ажылдакчыларының талазындан чоң оңгуунга идей-политиктиг ажылдың хой янзы арга-хевирин үезинде чорутпайн келгенивистен мындыг байдалга чедип турар.

Чаа хоойлунуң негелдези-биле соңгулдалар эрткен. Соңгуттуруп алган депутаттарывыс ажылдап кирипкен. Олар соңгукчуларның чагыгларын күүседип эгелээни чугаажок. Ол талазы-биле соңгукчулар боттарының саналдарын солун дамчыштыр саналдай бээр чадавас. Эрткен соңгулдага хамаарыштыр мээң бодалым мындыг-дыр. Солуннуң номчукчуларының ол талазы-биле саналдарын база «Шынның» дамчыштыр манап артым.

Сергей ХЕРТЕК.
Районнуң соңгулда комиссиязының даргазы.
Тес-Хем району.

АЧАМ АРАТ КИЖИ ЧОРААН

● Ажыл кижини каастаар ●

Амгы үеде арат, тараачын ажыл-агыйны хөгжүдер дугайында чугаа тыптып келгенин барымдаалааш, шаанда ачам канчаар ажылдап турганын бо-ла сактып кээр апардым. Ооң тарааны канчаар тарып, ажаап ап турганы ам тургустунар арат ажыл-агыйларга база үлегер-чижек болур ирги бе деп бодал-биле мону бижиир деп шиитпирледим. Ол ышкаш күш-ажылчы чаңчыл кандыг кезээде кижизидикчи рольдуг болган.

Ачам, авам — Сүт-Хөлдүң Бора-Тайга чурттуг улус. Колхоз тургустунарынга чедир араттар хуу ажыл-агыйлыг чорааны билдингир. Мээң ада-ием база ындыг. Ачамны Экер-оол Санданович Куулар дээр. Ол кандыг-даа ажылга кызымак тура-соруктуг, кежээ кижи деп чүвени бичиимден тура-ла билген мен. Ынчангаш авам, ачамның мал-маганы-даа хөй, тараазы четчир болгаш артар турган.

Час келирге-ле, Бора-Тайганың суму даргалары ачамга ындыг-ындыг, ынча хемчээлдиг тарааны тарыыр, күзүн ынча тоннаны дужаар деп сагындырыг-бижик эккеп каар турган. Күзүн, жен-не көөрүмге, хөй-ле тарааны дужаар, ооң эртэзинге эки-ле чүвези хөй-ле облигация эккээр кижи чоржук. Ынчан өг-бүлелерниң мал бажын көрүп турганда, үндүрүг онаар, тарааны база ындыг. Ынчангаш хөй мал-маганныг болзунза, хейиң ле тарыыр, дужаар сен.

Авам, ачамның уруг-дарыы 5 оол, 8 уруг. Ачам 3 улуг оглу-биле тараа тарыыр, хамык ажылды кылыр. Ынчалза-даа кыс уруглары база-ла киржип, дузалажып турган. Чазын ачамны көөрүмге, суг кээрге-ле, черни суггарып эгелей бээр, ол суггарарда дыка-ла, оваарымчалыг, ёзулуг-ла шыгаап турганда, черни дескилээр, суггарар. Черниң хараганын, чадаң ыяштарын балды, хүүрек-биле сеп турганда, арыглап аштаар, эжип турганда дескилээр. Иемдик черлерге суг сиңерн-биле ону дозуп, чыырыктап алыр.

Ачам чайын тараазын ийи-үш катап суггарар. А күзүн тараа ажаарда, барык шупту дузалажыр бис. Ол ажыл биске улуг байырлал турган. Аът мунар, тараа кезер, сигеннээр, хөпээннээр, сарааттаар. Сиоп-моожа салыр. Чалгып чыдар алдын-сарыг, бышкан тарааны көөрге, чаражын чүү дээр ону! Кызыл-тасты, арбайны-даа чулгааш, амгызы ышкаш, кезер дивес, а тараанын сывын оку чулар кижи беле-беле салып каарга, ону чыыр бис, оон талбиле ону шарыыр, моожа болур. Оларны чаңгыс черге кезек-кезектеп, бажын өрү кылдыр чыыр. Тарааның бажы курган болгаш үрелбезин дээш ынчаар чыыр чораан, ону ачамдан айтырган мен. А чиңге-тарааның чемин кушкаштар чивезин дээш, ону чажыра чыыр чүве чоржук.

Тарааны бастырары база солун ажыл: бир доски черни шилип алгаш, ооң кырында довураан хүүрек-биле аштап арыглап кааптар. Оон ортузунга адагаш кадап алыр. Ол чер өг орну хире-ле, азы арай улуг бе, ындыг-ла. Ол чагыга шарыны азы аъттын баглап алгаш, өскелерин орта кожуп алыр. Оларның бирээзин бир бичии кижи мунар, ону аът бажы мунар дээр. Ынчангаш кожуп каан аъттарны сывыртап, тарааны бастырар сен. Тарааның саванын чоорту аштап арыглап, октап турар. Чоорту хамык тараа саванындан адырлып каар. Ону болуп алгаш, ам-на арыглаар: шаңның ортузунда адагаш бажынче ачам сыгырып-сыгырып, өрү октаар. Ону тараа хаяр дээр. Салгынга тарааның богу адырлыр. Ынчангаш эң улуг, чемгирлери чагы дөзүнге чыглыр, чоорту-ла бичиилеп чоруй баар, а кудуруу шуут-ла кыдыынга баар.

Шак ынчалдыр тарааны чемиштиниң аайы-биле арыглааш, савалаар. Ачамның өөрүшкүзү хөлчок болур, бис база анаа каттыжар, амыраар бис.

Бир шак, ийи шак тараа дээр. А чамдык араттарның дүжүдү эвээш болур, ынчангаш кыжын чим четпес. Ооң уламындан тараалап аалывыска улус бо-ла кээр. Аалдаар. Ачам ол улустуң төрелдериниң саваларын долдур-ла уруп бээр. Тыва улустуң ынчангы эң эки чаңчылдарының бирээзи ол турган ийин. Кижиден чем харамнанмас, бодунда барын өскезинге бээр, а чогун өскезинден айтырып алыр. Ол ынчангаш өртек-хелези-даа дивес.

Ачамның шак ындыг буянныг чоруун Бора-Тайганың улуг назылыг улузу ам-даа утпаан. Шак ындыг эки, кижизиг боорга, ону тус черниң чону «Экээндей» деп шолалап алган.

Чайгы шөлээмде төрээн черимге, ада-иемниң чурттап чораан черинге бо-ла баар мен. Ында чурттап турар улуг назылыг кижилерге ужуражы бээримге, амыр-менди солушкаш, хейле чүвени бодаан ышкаш, менче көөрлер. Оон ачамның дугайын чугаалаар:

— Сээң ачаң кончуг буянныг кижи, уруум. Чонунга дузалыг чораан. Ёзулуг тараачын кижи. Чамдык берге чылдарда чазын ачаң суг чазаанче коже бээрге кыштаанга баргаш, ургайларының дүвүн улус кактап алыр, согааш тараа ынап-ла арткан болур кижи.

Бора-Тайганың доочун чурттакчылары Саяаты Донгак, Куулар Хелин-оол, Сарыглар Хүрен, Кара-оол, Калчан-оол олар ынча деп чугаалаар чорду. Ачамның дугайында шак ындыг сөстерни дыңнааш, аажок-ла өөрүүр, чоргаарланыр мен. Ыяк билир мен: ачамның тараазы чаа чылдың көк-хевээ болгуже ургайларга чыдар кижи. Ону кожаны аалдарга бериптер.

Күрүнеге тараа дужаар планын ажыр күүсеткени дээш ачам хүндүлел бижиктер база өртектиг бараан-нар-биле каш-даа удаа шаңнатканын билир мен. Ам сактырымга ачам Хемчик кыдыындан эгелээш, Шөлдеп-Тейге чедир тараа тарып чораан.

Бис ачавыстың ачы-буяны-биле өзүп келдивис. Башкылар, садыгжылар, малчыннар, дааранакчылар болуп ажылдап чор бис. Мен бодум хуумда дээди эртемниг башкы мен. Ам бо чыл-биле 35 чыл стажтыг болур мен. Ачамның адын сыкпазын бодаар-дыр мен. Шуптувус, ооң ажы-төлү ындыг бис. Ол дээрге төргиин улуг харысаалга-биле ажылдап чораан кижи.

Амгы үеде чамдык механизаторларның тараа тарыырының харысаалга чогуу канчаар мен. Суурнуң бажыннарының даштында огородту чаза тавар ыырлар база бар.

Төөгү кижилерни эрткен оруунче хая көрүндүрүп, мурнун хынадып, өөредир болгай. Ынчангаш ада-өгбелеривистиң шагдан бээр кылып чораан ажылдарын чаңчылдарын, ёзулалдарын улам ынай хөгжүдери — улуг, бичии кижи бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгези, ону утпас херек.

Амгы үеде бистиң төөгүнүсте чаа чүүл — арендаторлар тыптып келген. Олар дээрге чоннуң чаңчылын әдерер солун ажылдыг кижилер-дир деп билир мен.

Салбак-Кара ОНДАР.
Ийме школазында башкы.

ХАМЫК УЖУР — КАДРДА

Комбинат үзүктелиишкин чок ажылдаар ужурлуг

«Тыва кобальт» комбинаттың коммунистерин болгаш ажылчыннарын бөгүн дүвүредип турар айтырыгларының бирээзи бо. Хову-Аксының металлургтарының мурнунда тургустунуп келген бо дүвүренчиг айтырыгны чугаалажып, комбинаттың келир үеде ажылдаар, ажылдавазының дугайында чугааны чоокта чаа болган партияның ажык хуралынга кылган. Хову-Аксынга болган хулиганныг үүлгедиишкинниң түңнелинде, орус дылдыг специалистерниң болгаш ажылчыннарның Хову-Аксы суурдан кежип үнүп туреры дүвүрелди болдуруп турарын. Кожуп чорутпан кадрларның оруунга кадрларны тып алырының оруктарын. Кадрлар чокта моон соңгаар канчап ажылдаар канчап амыдырап чурттаар бис, комбинат турун албазы-биле чүнү кылзывысса эки? деп айтырыгларны ол хуралга сүмележип чугаалашкан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак, ССРЭ-ниң Өңнүг металлургия министерствозунуң төлээзи А. Г. Гулевич. Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Д. С. Монгуш ол хуралга киржип, хуралдың киржикчилериниң айтырыгларынга харыыларны берген.

— Эп-найыралдыг болгаш бот-боттарывыска идегежип чурттаары — бистиң боттарывыстың холувуста, боттарының боттарывыстан хамаарыжыр — деп, комбинатта партком секретары С. Г. Поляков хуралды ажыдып тура чугаалаан. Парткомнуң бөгүн ажылдаар арга-шинээ чок бооп турарын ол демдеглээн. Парткомда бактаан турар 25 партия эге организацияларының секретарьларындан бо хүннерде чүгле 11 партия эге организациязының секретарьлары артканын ол демдеглээн. Бо байдалдың түңнелинде чежемешшин-даа кезээлип келирге, ажылдаар арга чок болу бээр-дир деп ол мынчаар чугаалаан. Орус дылдыг чоннуң кежип чоруп турары-биле автотранспорт бүдүрүлгезинде садыгда ажылдаар кижилер чедишпейн турар, школаларда башкылар кадрлар четчелеттинмейн. Чонну кожуп чорууру чорууну болдурбас дээш бөттүг хемчеглерни алыр ужурлуг бис деп партком секретары түңнелинде чугаалаан. Орус дылдыг чурттакчыларның Хову-Аксындан кожуп чорууру болдурбазы-биле суурнуң чурттакчыларының кыйгырыын ол хуралдың киржикчилеринге кожуп таныштырган. Хуралдың киржикчилери кыйгырыгны бир үн-биле хүлээп алган.

Канчаар-даа ажылдап бодурувуң бүгү аргалары бар бооп турарын. Комбинаттың материал-техниктиг базазы четчирин соолгу үеде ажылдың темпин кошкаш калган, амыдырал чурттаалынының таарымчалыг бүгү байдалдары барын комбинаттың директору А. В. Меньшиков чугаалаан. Электри күжү-биле ажылдаар чылдың тевин кадрлар-биле бөргүн четчелеп алыр болзувуса, ажылывыс шуудай бээр деп комбинаттың директору демдеглээн. [illegible] кадрларны четчелеп алырындан хамаарыжыр деп ол түңнеп чугаалаан.

Бо хүннерге чедир [illegible] хире өг-бүле кежип чоруптаан, автотранспорт бүдүрүлгезинге берге байдал тургустунуп келгенин, хлеб [illegible] кадрлар чедишпейн турарындан чүгле 3 [illegible] ажылдап, автотранспорт бүдүрүлгезиниң удуртукчузу [illegible] тывары [illegible] база салбырын алыр ужурга таварышканын, чагаа бижиир школачылар чедирип турарын улус депутаттарының суур Совединиң күүскомунуң даргазы Л. А. Карпова хуралдың киржикчилеринге таныштырып чугаалап берген. Суурнуң школаларынга ажылдаар башкылар [illegible] та [illegible].

[illegible] амыдырал хандырылга бажыңынга ажылдаар кадрлар база чедишпейн турар. Чүгле автотранспорт бүдүрүлгезинден 65 кижи үнүп чорупкан.

А. Г. Гулевич — ССРЭ-ниң Өңнүг металлургия министерствозунуң төлээзи.

— Министерствонуң мурнундан сагыш човаан, кончуг-ла дүвүреп келген кижи мен. Комбинатта тургустунуп келген байдал берге-дир харын. Бөгүн комбинат долу күчүзү-биле ажылдавайн турар-дыр. Шак мынчаар ажылдаар болза, комбинат шуут анаа турупту болур-ла болгай. Чамдык курлаавырлар комбинатта бар-дыр. Комбинатка дузаны чедирерин белен бис. Болбаажу чиг эт курлаавырларының күзели-биле комбинат ажылдаар ужурлуг. Чиг эт концентрады-биле комбинатты деткип болур аргавыс бар. Ынчалза-даа комбинат бодунуң чиг эт курлаавырларының күзели-биле ажылдаар ужурлуг. Ындыг болганда комбинат дилежип-кодданып орбас ужурлуг.

Партияның ажык хуралынга санал берген Р. К. Түмен-оол, Н. О. Кадыр-оол, В. В. Шабунин, К. Оюн, Г. Солоу[illegible], Е. Ооржак [illegible] бүгү [illegible] арыннарынга болгаш Теп телевидениениң база Бүгү эвилел радиозунуң дамчыдылгаларынга соолгу үеде Тывада болуп турар болуушкуннар дугайында эмин эрттир хөөредип бижип турарын буруудаан. Ол чүүлдерни бижикчи авторларны бүрүүдадырын негээн. Орус, тыва деп ылгажыр чорукту соксадып, аразында эп-найыралдыг ажылдап, чурттаарынче олар хуралдың киржикчилерин кыйгырган. Тывада болгаш орус кижилер аразында бот-боттарын хүндүлежир, бүзүрежир ужурлуг дээрзин олар демдеглээн.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаевке болган ужуражылганың, Тывада оператиниг байдалдың, национал аразында харылзааларның, Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезинде [illegible] дугайында [illegible] Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак чыжыгып чонга чугаалап берген.

Комбинаттың долу күчүзү-биле ажылдаары кадрларны четчелеп алырында деп түңнелди хуралдың киржикчилери үндүрген. Ынчангаш хамык ужур — кадрда.

Маңай-оол ОЮН
(«Шынның» тускай корр)

ӨӨРЕДИП АЛЫР БОЛЗА...

Бо чурттап эртип турар үевис, мурнукузунга бодаарга, дыка-ла өскерилген. Мурнунда үнелеп чораан чүүлдерни ам херексевестеп, аттывын өскертип, шүгүмчүлеп, бактап турар апарган. Чижээ, хөл-шыдыраага делегей чемпиону Г. Каспаров даштыкыга мындыг медеглел кылган: СЭКП-ден үнгеш, өске партия организастаар мен дээн. Москва хоорай Совединиң бир хуралынга депутат Л. Балашов деп кижи В. И. Лениниң хорек турасынга [illegible] В. И. Ленинге Москва Совединиң тывызыкчызы № 1 мандадын [illegible] болза [illegible] Шак ындыг [illegible] гаалары [illegible] журналистерниң [illegible] чээлдиг чугаалап үнүп кээрин бо-ла эскерер бис. Түңнелинде «Литературная газета» солуннуң эмблемазы болуп келген Пушкин биле [illegible] М. Горькийниң чуруун [illegible].

СЭКП-ниң чуртта үнелелин [illegible] ажылдап [illegible] ам шуут [illegible] ковудеп олурар. Оларда кымнарны чок дээр: анархистер, радикалдар, актар, ногааннар дээш баар. Оларның организакчылары анаа бедүүн ажылчыннар эвес, эртемденнер, депутаттар болгулаар.

Ындыг янзы кежигүн бедидирнишкинге кошкаш, дужаап турар коммунистерни ол черле орай-даа, эрте-даа чайлавас чүүл кылдыр көрүп, оларның ындыг медеглелдерин парлалгага үндүрүп турары кижи бодап келгеш, мындыг айтырыгны салыксаар-дыр: Октябрь революциязының түңнелгезинге-даа, СЭКП-ниң 70 ажыг чылдар иштинде чорудуп келген политиказы-даа совет кижилерниң амыдыралынга бичии-даа салдар, хамаарылга чедирбейн барганы ол бе? Ол ындыг эвес дээрзин амыдыралывыстан көстүп турар. Удуртулганың талазындан хажыдыышкыннар, дужуметтиг чорук, хавап алырлар, доргул төрел чыырлар, эрге-чагырга-же чүткүүрлернинң чедирген бак салдарының ужун мындыг чүүлдерниң күштелгенин хууда билип тур мен.

Оон аңгыда, ажык-чарлыг чорукту суглук чок сула салыпканындан, коллективтерде, бүдүрүлге, албан организацияларда ажылдаарынга шаптыктыг чүүлдер база тургустунуп келгени чажыт эвес. Ажылды негелдези дыңнадыптарга, коллективте ийи-чаңгыс кижилер боттарын долгандыр өске кежигүннерни эвилелдеп алгаш, негелделиг удуртукчуну ажылдан хостаарын негеп, ооң орнунга бо кижини бадылаңар деп негелде үндүрүп кээри таварылга эвес апарган. Мен партияның, чазактың ажык-чарлыг чорук талазы-биле политиказынга удурланмайн, харын деткип турар мен. Ооң ачызы-биле ур үеде хамчык аарыг болу берген чүүлдерни сойгалап турар-ла болгай.

Бистиң районга хамаарыштыр алырга, социал-экономиктиг айтырыгже, кижилерни ажылга хаара тударынче кичээнгей салдынмайн турар. Районда [illegible] АКМК [illegible] Саян [illegible] чүгле [illegible] ажылдаар, а район [illegible] чүс кижи ажыл чок, ооң уламындан арага-дары, оор-сукке сундугар. Чүге ол улусту оон келдиртир чүвел, тус чер улузун хүлээп алза деп айтырыгга район Совединиң бир депутадының бистиң улус чалгаа, ажылдап билбес-тир деп харыылаанын сактып келдим. Бир эвес бир-ийи чыл өөредир болза, ажылдай албас, чудук кезүрүп, хана салып шыдавас кижи кара чорууур деп бар.

Байыр-оол ДАВАА.
Тожу райОНО-нуң ревизор-бухгалтери.

СЫЛДЫС

Оттут кезек шывалаан дег чырык изеп,
Орай дээрден сылдыс хоорлуп бадывыткаш,
Ижин-хөөнде турнугуупкан ыржым дыжын
Изинейндир чара дилип, оттуруптар.

Амыдырал шапкын суунче сайлыктапкан
Аайлажып чогуп бүтпээн күзелимни
Сандан үнүп өде берген оттук-дажын
Садыртт кылдыр чона каккаш, кыпсы кааптар

Элдеп-эзии, эме-тикчок хоозун бодал
Ээремнээн боралгаандан хосталгалак.
Чангыс күзел иттирини кээп ээртенгеш.
Чалданыг чок чүткүдүп-ле орган дег мен...

Шак-ла ынчаар чүлдү-чүрээм кезек-кезек.
Шалба-сыдым моннап алтан чүгүрүк дег.
Сырыннанчыг чечен сестер ораңынче
Сылдыс дүшкен хөөнүм кирип, куштаы бээр

Октябрь ТУН-ООЛ.

АМЫДЫРАЛ ООҢ ШКОЛАЗЫ БОЛГАН

Мэн авам Намбарның [illegible] кырган-ачам Монгуш Сайын-Хөө латин алфавитке үндезилеттинген тыва бижикти бисин хирелиг билир чораан. Ынчалзажок, Ак-Туруг сумузунуң ол улуг № 8 ар[illegible] ол даргалап турган. Ынчангаш ону «Кара-Бешка ныйй» деп, чаңгыс чер-чурттуглары шолалай берген.

Сумунуң революция мурнунда бүгү араттары ышкаш, кырган-ачам Тывага феодализмниң кээргел чок каржы-дошкун дарлалының үезинде төрүттүнген болгаш чурттап өскен. Шаанда Ак-Туругнуң эң ядыы араттарының бирээзи Сайын-Хөө дөрт оглун, үш кызын ноджулунда Баян-Өндүрнүң, Баржак тайгазының ак-мөңгүн, ак, бези-биле, Чаа-Хөлдүң балык-байлаа, Ак-мыыргылыының, Терезинниң, Улуг-Хову-ның, Даг-Ужунуң тарааы-биле азырап, өстүрүп каан.

Кырган-ачамның амыдыралында, үе-бодалында, амыдыралының өөр-хевиринде чамдык чүүлдерни ам-даа бодап, чамдыкта кайгап, харын магадаар-даа кижи-дир мен. Бирээде, ол көңгүс чүдүлге чок, ламаларга, хамнарга бүзүревес, оларны харын шоодар кижи. Кажан-даа өөренип көрбээн, барык бижик билбес көдэ арат канчап чүдүлге чок, атеист кижи болу бергениль? А мээң кырган-авам Уду-Кадай дендии чүдүлгелиг, сүттүг шайын хайындырган санында-ла, ооң үстүнден ускаш, ынай-бээр өргүп, чалбарыыр, хүн ашкан соолунде ак чем аймаан, ылаңгыя сүттүг, хойтпакты өгден кажан-даа үндүрбес, дүжүнге шуут-ла бүзүрээр. Кырган-авамның чүдүлгези мээң чаш болгаш элээди назынымга элээн багай салдарлыг болганын чажырбас мен.

«Сарыг шажынга» кырган-ачам канчап чүге чүдүвес, шажын пептередикчилеринге, Тывага дерзия феодалдыг эрге-чагырганың кол идеологтарынга — ламаларга, а ол ышкаш хамнарга бүзүревес, идегевес, оларны канчап көөр хөөн чок апарганын чүгле өзүп келгеш, билген мен. Ниитизи-биле чугаалаарга, феодалдыг дерзии дарлал-мөлчүлгениң ниитилел хөгжүлдезиниң ол үшкү каржы тургузуунуң үезинде Сайын-Хөөнүң, ооң хөй кижилиг өг-бүлезиниң аар-берге амыдыралы ону чүдүлге чок арат кылдыр албадап, өөредип, чаңчыктырып каан. Ооң бир чижээ мындыг: кырган-ачамның хеймер оглу Чөржей-оолдуң солагай бынты аарый бээр, бир, ийи хонганда анаа апаар, ийи-үш ай эрткенде база-ла аарып эгелээр турган. Барык бүдүн чартык чыл дургузунда ынчаар улажып, сөөлзүредир удаа-дараа аарыыр апарган. Алактың сөөлүнде часкаар чайын Чөржей-оол бансырап, недергей аарый берген.

Ынчаарда кырган-ачам сугнуң кожазы, чүгле бир дөң ажылдыр Дарган-Кумзат деп улуг лама чурттап олурган. Кырган-ачамга демги лама мынча деп чугаалаан:

— Судур ашкаш, шо каг-дым. Хеймер оглуң аараан чылдагааны — сээң аңнап чораан аңнарыңның хилинчээ, каргыжы четкен-дир. Ынчалзажок, бурган авыразында оглуңну эмнеп эмнеп, хүрүмнеп каар мен. Бир аът баштадыр саар ийи инекти бурганга ам дораан өргүүр ужурлуг сен.

Кырганнарның Чыраа-Бөразын баштадыр сөөлгү ийи инегин лама ол-ла хүн алгаш барган. Дарган-Кумзат ынчан өске ламаларны чыып, шак, хонгиргезин, конгазын кижи бажы чарлы берги дег конгурадып, барык чеди хонукта хүрүмнеп, кара болгаш кызыл дегжүүрлерни «чалап» (эрттедип), судурун тыва кижилерге билдинмес дыл кырынга (ам бодаарымга, тибет дыл кырынга ышкаш) номчуп келген. Тос хонгаш сөөлүнде

Кижилер болгаш чылдар

аарыг кижи улам баксыраан, ырынай мөгүдеп, быктының аарыырынга шыдашпайн, «аа халак, канчаайн ачай, авай, чүнүң хилинчээн кылган ирги мен?» деп, алгырып, човуурлап чыткан.

Кужур оглу шак ынчаар тын харанып бергедей бээрге, кырган-ачам демги ламаның өөнге маң-биле четкеш:

— Өршээп көрүңер, башкы, оглум ат болду, барып көрүңер! — деп дилээн.

Куруумчу лама, ооң кадайы өөнге ширик чыткан-нар, ол кээргел чок сеткил-биле мынча деп харыылааш, хөөкүй аратты өөнден үндүр ойладыпкан:

— Чоор сен, чоор сен, оглуң өлгеннеӣ өлзүн!

Кырган-ачам өөнге дораан маңнап келирге, он тос харлыг кужур хеймер оглу өлүп калган болган. Амыдыралында ындыг ажыг-човалан-га таварышкан ядыы арат ооң сөөлүнде «сарыг шажынның» ламазынга, хуурак хамнарга шуут бүзүревес, харын оларны көөр хөөн чок болу берген. Кырган-ачам ышкаш ындыг аар-берге салым-чолдуг араттар феодалдыг Тывага чүс-чүзү. Муң-муңу-биле чурттап чорааның ылапты билир мен.

... Элээн каш чылдар бурунгаар мээң [illegible] хеймер [illegible] чогум-на Чөржей-оол даайым ышкаш, шак-ла ынчаар аарый берген. Баштайгы үеде солагай быктынга ол изиг суглуг чиңнээшкинни кылып турган. Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи, бистиң кожавыс Мария Ивановна Горбунова мээң каламымны шинчээн сөөлүнде, «аппендицит — согур-шөйүндү» аарыы-дыр деп тодар-гайлаан, изиг чиңнээшкинни доп дораан соксаткаш, эмнелгениң «Дүргени дуза» чедирер машиназын кыйгыртып келген. Тываның сураглыг, дурнуулгалыг, эң шыырак эмчилериниң бирээзи Константин Ховалыгович Орус-оол кезип эмнээшкинни мергежилдиг уран арга-биле кылган сөөлүнде, оол чеди хонганда кадык болуп экирээн.

... Кырган-ачам бодунуң бүзүрелиниң, үзел-бодалының талазы-биле бөдүүн интернационалист — улустарның эп-найыралының талалакчызы кижи болганын база-ла өзүп келгеш, билген мен. Эртем-билии чок кедээ, бөдүүн кижи канчап быжыг туруштуг интернационалист болу бергенин пат-ла айгап чораан мен. Бодум аадан хар ажып, чедеп чоокшулап келгеш, ооң «чажыдын» база билип алдым. Ядыы араттың интернационалист болу бээринге ооң амыдыралы бөдүүн школа болган. Бирээде, Ак-Туругнуң, Арыг-Узүүнүң, Белдир Кежиинин, Шагаан-Арыгның, Торгалыгның, Ак-Хемниң, Чаа Хөлдүң араттары кожа-ажылчы орус, хакас кижилер-биле шаандан бээр сырый аралажып, бот-боттарынга дузалажып, дыка эп-найыралдыг чурттап чораан. Кырган-ачам орус, хакас дылдарны көңгүс билбес кижи. Ынчалзажок, ооң орус, хакас өңнүктериниң барык кижи бүрүзү «сүглүк чок» тыва-лаар турган. Ынчангаш араттың орус, хакас дыл билбези оларның ха-дунма найыралынга моондак болбаан деп бодаар мен.

Ийиде, кырган-ачамның амы-тынын орус кижилер үш удаа камгалап алган. Эгезинде — декабрьның ортан үезинде Чаа-Хөл бажының Баржак тайгазынга өске кижиниң чиңге аңга салып каан аязынга кырган-ачам эндег болуп таваржы берген: аяның огу ооң солагай дөңмээн өткеш, оң талакы дөңмээнче кадалы берген. Ая огун сывы-биле кады дораан ушта сон каапкан. Ынчалзажок, ийи будунуң ханы төктүп, медерелин кыштың чыккылама соогунда оскунар чыгаан балыг кижиге ооң Белдир-Кежиг чурттуг анчы орус ийи өңнүү таваржып келгеш, хан төктүүшкүнүн дораан соксадып, ону ооң аалынче эвес, а Белдир-Кежииже шыргa-биле аппарганнар.

Белдир-Кежиг чурттуг орус өңнүктери кырган-ачамның [illegible] бажынга 27 хонукта [illegible] эмнеп, азырап, экиртип каан. Аар балыгланган араттың калыг, суук албаның ол бут кырынга туруп келгиже чедир бажының херээжен эзи, уруглары чеспинмейн арыглап келгенин, ооң ханныг, хирлиг идик-хевин кылаң кылдыр чуп кааныш кырган-ачам бичии-даа эгеннейн, мээң чугаалаан.

— Орустар сеңээ чаагай сеткилдиг буянын көргүзүп, [illegible] амы-тынынңы ынчаар камгалап каарга, оларга чүнү-биле харылаан сен, кырган-ачай? — деп, бир катап айтырарымга, ол мынча деп чугаалаан:

— Кижи, [illegible] нештерин бээримге, олар харын шуут-ла хорадаар, чаңгысты безин албаан, элдептиг улус боор.

— Кижиниң амы-тынын чүнүң-биле-даа садып алыры болдунмас — деп, ооң өңнүү Манчыылай (Василий) анчы анаа чугаалаан.

Ооң сөөлүнде элээн каш чылдар эрткенде кырган-ачам ноябрь эгезинде Хемчик аксының кедээзинде тайгага диңнеп чорда, олче алыг халдааш, аар балыглаан. Ону көңгүс таныбазы үш орус кижи балыглатнан чорлерин боттарының ап чораан пес-таазы-биле шараш. Кара-Бей аксында тыва аалдарының бир өөнге экпеп, ооң амы-тынын камгалап кааннар. Ооң дараазында алды чыл эрткенде часкаар кыжын Эжим үүндан Улуг-Хемни кырган-ачам аъттыг кежип чорда, чуга дош оюлгаш, аъзыныг аъды-биле калы хемче кире берген. Аъды дошту буза чүткүп үнүп келген, а ол боду чадап каан. Ынчаарга чоок-кавыга чораан Шагаан-Арыг чурттуг орустар кырган-ачамның амы-тынын камгалап алыр дээш боттары база сугга дүжүп өлүр часкан.

... Бир чайын он дөрт харлыымда эвги Чаа-Хөл суурнуң адаанда Кара-Бей дужунда Улуг-Хемниң эң терең болгаш кызыы черинге орус, хакас, тыва оолдар хемниң бир эриинден өске эриинге чедир эжингеш, дораан дедир ээп, «маргылдаа» кылып турган бис. Кырган-ачам ынчаарда, мээң мынча деп чугаалаан:

— Кужур оглум, хем, далайга ынчаар черле мөгээрегениң болбас чоор, кижи дээрге, чалгын-чакпалыг балык эвес. Сугта сен кажан дүже берзиңзе, орус оглу сени камгалап алыр азы сени камгалаар дээш сээң-биле кады хем суунга дүжүп өлүр ийик, ынчангаш бо оннактыг «чарыжыкарны» дораан соксадыңар!

Кырган-ачамның ол чугаазының ханы утказын ынчаарда көңгүс билбээн мен, сөөлүнде хөй чылдар эрткенде билип алдым. «Орус кижилер алыс төрүмелинден дыка буянныг улус», деп, бодунуң чоок төрели Кара-Шойдак ашакка кырган-ачамның бир катап чугаалап олурганын база дыңнаан мен.

Кырган-ачамның ооң амыдыралы интернационалист, атеист — шажынга чүдүвес кижи кылдыр «өөредип», бүзүредип каан деп бодаар мен.

Алексей ДУТЕРЖАА.
Журналист.

ЧОЗА ХЕМГЕ БАЙЫРЛАЛ

Бир эвес республикада байдалды алыр чүве болза, кем-херек үүлгедиишкиннерниң үндезиннинге болуп турар болуушкуннар, үскт-лежиишкиннер, нүгүл-хоп чугаалар, массалыг информацияның чамдык фактыларны эмин эртир хоорет-кен, караткан материалдары — бо бүгү культура ужур-утказыг байырлалдар эрттирер хамааанчок ооң дугайында бодаан-даа [illegible] чок ышкаш сагындырар. А Өвүрнүң Хандагайтыга, Чоагага, Торгалыгга болган байырлал «Бүгү Тыва национализмниң өш-өжээнинге алзы берген» дээр хөөннерни, хоп-нүгүлдү чаза шаап, «Ындыг эвес. Тывада, тыва чонда найыралчы, кадык күштер кажан-даа турган, ам-даа болза ону кым-даа хөме баспаан» дээрзин шынзыткан дег болганын демдеглевес арга чок. Шынап-ла ындыг. Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Кызыл-оол Донгакович Санчының 60 харлаанынга тураскааткан байырлалга ыракты Бай-Тайганың, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Эрзин районнарның, Кызыл хоорайның төлээлери барып киришкен. Олардан аңгыда, Тываның этнография төөгүзүн сонуургап, эрткен чылдан бээр республикада ажылдап турар Рига хоорайдан келген литва кино болуу. Өвүрнүң кызыгаар хоралында ажылдап, чурттап турар орус офицерлер өг-бүлелери, оларның Воронежтен келген төрелдери, кожавыс МАР-ның Убса-Нур аймааның Давст (Дус) сумузундан бөлүк аалчылар ук байырлалдың эгезинден төнчүзүнге чедир киришкеннер. Ол хүннерде келген аалчыларны кым-даа кижи өскелеведи, оларже элчок чаңнаар хамаанчок, эрбениң сос-даа сөглеведи, барык ийи хүн уламчылаан байырлал дыка чурумнуг, бедик организастыг байдалга эрткен.

Тыва кижиниң хүндүлээчел, биче сеткилдиг мөзүзүн манаа база катап көрдүм. Кажан «прибалтийжилер хонар чер чок канчаарыл?» деп айтырыг тургустунуп кээрге, район иштиниң хонаттап турган улузу, ол хамаанчок Чадаанадан келген аалчы артистер бөзин гостиницада ээлеп алган оруннарын «Чер-чурт улузу бис-даа канчаар, ажырбас бис» дишкеш, эки тура-биле ырактап келген аалчыларга хостап, бергеш, таныш-көрүштеринче тарай берживтер

Чоза бажынга байырлал үезинде орус эш-өөрүн тыва өгге киирип, тыва ёзу-биле хүндүлеп, аяк шайын, ак чемин, эъттиң экизин салып, уткуп хүлээп алдылар. Моол өңнүктерин кезээдегизи дег, байыр-сөс-биле, чылыг куспаан чада тудуп хүлээп алдылар.

Ам бо хүннерде бистиң аравыста чок-даа болза, «алдар-аттыг артист» деп чоннуң адап бергени Кызыл-оол Санчының, каш янзы көрнүр кайгамчык төрүмел талантылыг кижиниң чырыткылыг тураскаалын адап-сурап келген чон-даа хөй-ле болган. Чоза бажының делгемнери, чонзурак, өөрзүрек, бөдүүн чылгычының чайлаа бо хире хайым чонну, аът-хөлдү, машина-балгатты кажан, кая көрүп чораан боор. Шынап-ла «чижи бажы кизирт, аът бажы колурт». Ол хирезинде кыржым-чыпчак үрелки дег демдек-даа чок, арыг агаар, арыг-чаагай сеткилдер, найыралчы хөөннер.

Удатпаанда бурунгу хемниң, бурунгу чурттуң хаяларынга сыгыт, хөөмей кыжыгырт кылдыр чаңгылаңы берди. Игил, бызаанчының өткүт, хөөг аялгалары кулактарны таалап, уян үнүн сала берди. Ол дээрге бүгү Тывада ам ат-сураглыг апарган Бай-Тайгадан «Моңгүлектиң сырызы», Чөөн-Хемчиктен «Чадааннаныя чаганы», Улуг-Хемниң «Амыраа» ансамбльдерниң оюн-концерттери, ол харын сөөлгү үеде Бүгү-эвилелге сурагжып бар чыдар, чоокку эрткен хүннерде Бурятияга болуп эрткен «Байкал — делегейниң эртинези» деп Азия, Европа болгаш Америка диптерниң фестивалынга киришкеш, «Фестивальдиң сылдызы» бедик атты чаалап алган «Тыва» ансамбльдиң оюн-көргүзүүдүр. Оларның аразында «Буланнытгың эдискизи» база-ла ат-сураглыг болгай.

Аңгы-аңгы районнардан келген аалчылар аразында «чижип», уран талантызы-биле кагжы берген улус бот-боттарынга адааргажып, черчурт өскележип, маргыжадаа берип болур дижип, байырлал эгезинде дадагалзап-даа турганнар бар. Ындыг чүве кайда боор. Кажан тоол-домакта дег, хрусталь сава кубокту кымга тыпсырын жюри шиитпирлээриниң кыры турда. «Улусчу дипломатия» бисти мурнапты. Ат-сураглыг ансамбльдерниң удуртукчулары аразында дугурушкаш, шүлүкчү хөгжүмчү акызы Кызыл-оол Санчының «Кара дуруяа» деп ырызының ады-биле адаан, ооң адазының соон салгаан сыгытчы Бежебилдиң киржип турары эң аныяк ансамбльге, «хеймерлерге» ук кубокту тыпсыр деп чарлап үгеннер. Ындыг чөптүг шиитпирге торгалыгжылар, келген аалчылар, улуг, биче чон шупту таарзынып, улуг өөрүшкү-маңнайлыг уткуп-хүлээп алганнар.

Аът чарыжы, мөге хүрежи база-ла ындыг, найыралчы хүндүткелдиң хөөнүнге болуп эрткен. А мөгелердаа, аъттар-даа чер-черден келгилээнин манаа чугаалап [illegible] артык эвес. Ынчалзадаа, улуг найырның алыс [illegible] болгаш [illegible] хамык чүвениң аайлажы бергени ол ийикпе, өвүржүлерниң «хүнү кирип» мөгезидаа (Кан-Демир Монгуш, Орлан Кызыл-оол) шуглуп, ужуурлежип, узун чарышка Владимир Кертик-оолдуң, челишке Кызыл-оол Донгактың аъттары эртип, артистери база-ла бирги шаңналды ап үгеннер.

Найыралчы фестивальдарны, байырлалдарны шын организастаарындан хөй-ле чүве хамааржыр-дыр. Ынчангаш ук байырлалды белеткеп эрттирген СЭКП Өвүр районунуң, районнуң күүсенчи комитединиң, культура килдизиниң маңаа киржилгезин, хамаарылгазын база удуртулгазын эки-дир деп чон демдеглээн, үнелээн.

Чаш ЧҮЛДҮМ.

ИХМ — ниң парлалга бажуу дыңнадып тур

УЛУГ-ХЕМ. Шагаан-Арыг хоорайның ИХК-зинге Дружба кудумчузунда чурттап турар Б. Д. Ооржак дээрзи келгеш, август 8-те 13 шакта ооң 5 харлыг уруу Олеся Ооржак бажыңындан үнгеш, ээп келбээнин дыңнаткан. Бичии уруг кызыл шыйыгларлыг футболка, куу юбка болгаш куу майыктаалар кеткен. Читкен уругну дилежиринге дуза кадарын чурттакчы чоннан дилеп тур бис.

Чаа-Хөл — Шанчы оруунга ГАЗ-53 машинаны башкарып чораан Геннадий Баазакай пенсионер К. Т. Доокай-оолду бастырган. Алган кемдээшкиннеринден бастырткан кижи өлген. Чолаачы эзээр болган.

Шагаан-Арыг хоорайга ол хүннүң дургузунда 3 квартира оорлаашкыны болган. М. К. Чөрөвениң Кызыл партизаннар кудумчузунда 8 дугаар бажыңының соңгазын адырып киргеш, өртектиг эт-септи оорлаан. Кайызы-даа 12 харлыг Орлан Бавуу биле Сылдыс Дажыкай база 13 харлыг Орлан Шогжал туттурган. З. Койшибаеваның, Л. Дойбунуң бажыңнары база-ла оорлаткан. Шагаан-Арыгның Дружба кудумчузунуң 26 дугаарлыг бажыңының чаңынга баглап каан турган аътты оорлааның Алдын-Шынаа СБФ-зының каларчызы Н. Д. Дондуй дыңнаткан. Милиция ажылдакчылары Александр Тюлюшту туткан. Аътты хавырган.

КЫЗЫЛ ХООРАЙ. Ангарский бульвар кудумчузунуң 20 дугаарлыг бажыңының чанындан билдинмес кижилер 95-64 ТВЗ күрүне дугаарлыг фургоннуг «КамАЗ» машинаны оорлап мунганнар. Дилээшкин чоруп турар.

ТОЖУ. Тоора-Хемде район эмнелгезинге Сыстыг-Хем суурдан келген 24 харлыг Олег Биче-оолду эккелген. Ол иштинче бижектеткен болган. Балыглаашкынны ол-ла черде чурттап турар херээжен кижи чедирген. Ук эмнелгеге ол-ла хүн «Тоора-Хем» совхозтуң Архимед Ондар дээр балыглаткан малчынын эккелген. Ол эзирик болган. Каразыттырып турар кижи туттурган.

ТАНДЫ. Хову-Аксы суурнуң чурттакчылары Р. Б. Ховалыг, А. К. Монгуш, А. М. Баранкова болгаш С. Н. Полозова оларның мотоциклдерин оорлаан.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК. Чадаана хоорайның Дружба кудумчузунуң 41 дугаарлыг бажыңының хериминиң иштинге турган А 77-88 ТВ дугаарлыг М-412 машинаны оорлап мунган. Ук машинаны Хөндергей суурнуң чурттакчызы Ч. А. Сатка хамааржыр.

БАЙ-ТАЙГА. Тээли суурнуң чурттакчызы К. С. Монгушка хамааржыр хойну билдинмес кижилер кажааны бузуп киргеш, оорлааннар. Ол-ла суурнуң назы четпээн чурттакчызы 16 харлыг Самбажык Салчак каразыттырып туттурган.

ЧҮРМИТ-ТАЖЫНЫҢ УРУУ

Төөгүнүң балалчак арыннары

(Эгези № 182 «Шында».).

Чаш уруг-дарыг туткан ие кижиниң амыдыралы хенхенертен бузулган. «Дайзын уруу» дээш, кижилер олдува чүгле караанын алазы-биле көөр. Алдын тывыш бүдүрүлге черинге ажылдап турда, бир хүн дужаал ажып каан турган. Чоннуң дайзынының уруу дээш ону ажылындан үндүрген дужаал болган. Корткаңындан чүгле сирилээр чүве. кудумчуга эндирип кылаштап олурган. Удаваанда ашааи ажылындан үндүрген. Чүрмит Тажының күдээзи база дайзын болу берген.

Амыдыралдың кадыр де[illegible] ийи аныяк кижини [illegible] ческия, сугнун сук[illegible] кылдыр хүл[illegible] [illegible] черүп берген [illegible] тораан [illegible] келгеннер. Кижи түрээш тө[illegible] тыртар деп [illegible] болган.

Оожамаа биле Санчайның амыдыралы [illegible] [illegible] Чүрмит-Тажы Хемчик-оол [illegible] амызы-биле [illegible] сөөлүнде, каш ай болганда, ооң улуг күдээзи Бай Кара Санчайны [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

дип келген. Төрээн чери-даа болза, амыдырал аңаа дөмей-ле берге. Ол шагда контрлар ажы-төлүнге ужукдыы чок делегейниң агаары чедишпес чүве-биле дөмей. Оолдарын школага албас, колхозтажыышкын болу бээрге ону хүлээп албаан. Ашаа сес чылды үзе баскаш келирге, Саян артындына шөлүпкен. Ол хевээр көрүшпээннер-даа.

Сат Чүрмит-Тажы ийи уруглуг, бир оолдуг турган. Оожамаа Чүрмит-Тажыевна дуңмазы Влантина-биле кожа чурттап олурар. Дуңмазының фамилиязы Монгуш. Саныттар Човуулелиниң даргазы биле ТАРН ТК-ның Чингине секретарының [illegible] кожа турган. Ийи [illegible] чурттаар бажың [illegible] Чүрмит-Та[illegible] Тока чурттап турган. Чүрмит-Тажының [illegible] уруу төрүттүнерге Тока Валентина деп адап каан. Документиде Влантина болу берген. Адазы шииттирерде, оглу Лагбужап Даг-Алтайга көдээ ажыл-агый техникумунга өөренип турган. Ооң [illegible] [illegible] черинден келдирип келген [illegible] Калыы [illegible] [illegible] чурттап барган.

— Дуңмам Лагбужап [illegible] [illegible] [illegible] Чүрмит-Тажы [illegible]

[illegible]

чы, Сат Сотпа шииттиргеш келгеннер. Көдээге турган акызы Сат Токпак-оолду тудуп аппарган сураа үнген. Шииттиргени-даа билдинмес, ис чок читкен.

Чүрмит-Тажының үре-садызы бичии-ле болза төнүп кал часкан. Сталинизмниң кара хүннери эрткенден бээр таптыг-ла бүдүн чүс чылдың чартыы эрте берзе-даа, ону көрген кижилер ам чугаалап үнүп келген. Чогум боттары репрессияга таварышпаан кижилер ам ол дугайын сактып келгеш, кижилерниң хилинчектенип чорааның сактып келгеш, өжээн-кылызы хөрек көзүрүн чара тептер чазып келир чораан. А бергелерни көрген кижилерниң кадыы кончуг. Чүүдаа болбааны дег, берге үелерни сактып келгеш, чүгле [illegible]

Төөгүнүң шынын чугаалаарда, документилерге ыяап даяныр. А ында хамык-ла болушкуннары шуптузун [illegible] бижип кагбаан. Чи[illegible] амы-тынындан чарылган [illegible] [illegible] хилинчээн кым кайда бижип каанныл? Амы хол-нүүдү [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

Эдуард ДОНГАК.

КАЙЫ ТАЛА АЖАР ИРГИ?

Юрий КОСАРЬКОВТУҢ фотозу.

ФЕСТИВАЛЬГА КИРИШКЕН

Бөлүк чогаадыкчы аныяктар хөгжүм-шии театрының чогаадыкчы бөлүүнден аңгыланган боттарының аныяктар театрын тургузуп алгандан бээр үр эвес үе эрткен. Оларның кол ээзи Москваның Б. В. Щукин аттыг театр училищезиниң доозукчулары тургузуп турар. Ол аныяктар театрының А. Ооржак биле А. Даржайның «Четкер четкизи» Чаштанчының чалбыраажы аттыг концерти И. Хайдерниң «Подвалда төөрей», Д. Киноситаның «Дуруяа чүглери» деп чогаадыкчы ажылдары-биле чүгле бистиң республика турижук, Москва хоорайның, Бурят АССР-ниң чурттакчы чоннары таныш.

Февральда Москва хоорайга болган Бүгү-россияның автономнуг республикаларының театрларының шиилиндек шиилерини түңнел көрүлдезинге аныяктар театры чедиишкинниг киришкен. Ооң түңнелинде Төп телевидениениң ак-көк экранынга ук чогаадыкчы коллективтиң япон драматург Д. Киноситаның «Дуруяа чүглери» деп шиизин көргүскен.

Августуң бо хүннеринде Польшага Бүгү-делегейниң кудумчу театрларының VIII фестивалы болуп эрткен. Польшаның Еления Гура хоорайында «Норвид» театр ол фестивальдың ажылынга киржири-биле аныяктар театрын чалаан.

Бүгү-делегей чергелиг фестивальдың ажылынга чедиишкинниг киришкеш, аныяктар театрының чогаадыкчы коллективи бөгүн төрээн Тывазынга ээп чанып кээр.

Александр ШОЮН.

ЭЗЭН ЧИНГИС

Моол эртемден, чогаалчы, академик Ш. Нацагдорж «Мандхай цэцэн», «Болор толь» деп төөгүлүг романнарның автору, «Мандхай цэцэн хатан» киноның сценарийин бижээн, номчукчуларга билдингир апарган автор. Ол ам «Эзэн Чингис» («Эзен» дээрге «ээзи» дээн моол сөс — р е д.) романны бижип доозуп турар. Ынчангаш бо удаада тыва номчукчуларга «Эзен Чингис» романдан үзүндүнү «Утга зохиол Урлаг» солундан Григорий Савчааның очулгазы-биле парладывыс.

Чингис ниит черден чайлап Самарканддан Гиндикуштуң дагның эдээнге барып доктааган. Даартазында өөренген чаңчылы-биле эртен эрте туруп кээп, торгу майгынындан үнгеш, бедик черге туруп алгаш, шериг аалдарының найы хире турупчаазын хынап көрген. Оон майгынынга кирип кээп, чуунуп алгаш, бедик чолевилиниң дүжүлгезинге олуруптарга, аннар сөөгүнден чонуп туруп кылган ширээзиниң кырынга хаанның эртенги чемин салып каан болган. Аяк, тавак, доңгуу, домбулары Хэрэйд Найман хаанныны ышкаш алдын эвес, мөңгүнден кылган болган. Идегелдиг паштанчызы Өнгүрнүң белеткеп кылган аъш-чемин тап-биле чооглап эрген. Ынчалза-даа өөнүг, үнелиг даштар, тана болгаш сувут-чинчилер-биле каастап каан чууза-тергелиг төве келгеш, торгу майгынның мурнунга туруптарга, чууза иштинден Хулан кадын үнүп келгеш, хаанның майгынынче кирип, эжиниң эртенги амыр мендизин айтырып, диспек кырынга олура дүжүп келгеш, адакы олутка барып олуруп алырга, хаанның эдеңчилери кадынга аъш-чем салган. Чингис чаа кирип келген Хуланны эң-не баштай көрүп каан чүве дег, дыка хайгаарап олурган. Хуланның шырайы частып, өөрүшкүнүң демдектери оон арнында тодарап келген.

«Чүнүң ужурунда мени мындыг кончуг хайгаарап көрдү бо» деп, иштинде бодааш олурган кадын хаанның чүнү айыткаарын манап олурган. Чингис Хуланны хайгаарап олура: «Хулан, сен бөгүн кандыг кончуг солуң кылдыр кеттинип алганың ол?» — деп айтырган. Херээн аан, бөгүн Хулан аныяк-чалыы назынның болганы ол ийиге, калын хевин кетпейн, көк торгу тонга сарыг кур куржанып, бажын [illegible] кызыл аржыы-биле ораай алган болган. «Мындыг бодуун кылдыр кеттинип алгаш, кортпайн, хаанның өргээзинче кирип, [illegible] мурнунга буруулуг боор. Ила-хемчегге онзаштым-на» деп бодалгаш, кортканындан олудундан дала-биле тургаш, хаанның мурнунга барып сегедектей олура дүшкен: «Эр хоргенним, мөгеп калын мени өршээ! Төре ёзу чурумун кетпейн, өргээзинге бодуун хептиг кирип келген түмен буруумну буруудатпайн көр» — дээн. Чингис худумзурбушаан, холдарын сунуп, кадынны туруп келгеш олуртуп каан: «Хулан, сен бөгүн мени аныяк-чалыы назынымны сагындырып, мени өөрттүң» — дээн. Хулан ужурун билбээниинден ыыт чок олурган.

Шынында хөй чылдар дургузунда Төмүүжин хып дээн аныяк турда тайчуттуң нояннары оон тудуп алгаш, мойнунга ыяш дөңгү кедирип, өглер кезидир хондуруп, ила онаап турганнар. Бир хүн Сорхон Шарның аалынга хондурарга, оон ийи оглу Төмүүжинниң ыяш дөңгүзүн адырыптарга, оолдарның кыс дуңмазы аныяк ажыг сүксүн, өреме, тарак, ыът чемин сөөнен азырап турда, арнында оттуг, карааында костуг аныяк кижиниң кээргеп көрген оолдарның сеткилин билип, Хаданның чараш арын-шырайын чоорту кайгап көрүп, чаптанчыг чымчак холдары-биле эккеп берген аъш-чемин ижип, чип олурда, ийи аныяк кижиниң карактары бот-боттарынче эстеп солчуп, көрүжү дүгжүп-даа турган иргин.

Ол хүн Хадан шак-ла ындыг. Хулан ышкаш көк тон кедип, кара чажын кызыл дордум аржыы-биле шарып алган турган ийик. Чогум-на моон ужурунда Хадан ышкаш кеттинип алган кирип кээрге, хаан Хуланны ындыг кончуг сонуургап олурганы ол чүве-дир.

Чингис Хуланны дыңзыг куспактавышаан, оон хоюг кара дүктүг бажын чыттаарга, оон мага бодундан, бажындан моол чериниң арыг салгынының, хову-шөл чечээниниң, агы-калгызының чаагай айдыс чыды чытталган ышкаш болган. Ындыг чаагай чыт Хуландан чытталбайн турган деп бе? Ам чүге мындыг тода чыттанып турары ол? Бо дээрге Хулан боду-биле моол чурт, Моолдуң даглары, чечек-чимизи, арыг, кылаң суглары боор Чингистиң сагыжынга киргени ол чүве-дир. Чеди чыл мурнунда чер-чуртун каггаш, хары черге дайылдажып чораан Чингис ол хүн хөөрттен-не чуртун, төрел чонун сактып келген. Хулан оон кадыннарының эң бичези, назы-хары аныяк, ай дег чиңге кара кирбиктерлиг, улуг кара карактарлыг, ылавылыг бичии кырлаа думчуу оон шырайын өскелерниинден артык сиза чараш кылдыр каастап турган. Чингис Хуланның ол чараш шырайын чаагын чыттаарынга ынак.

— Хулгиң кайдал?

— Даштын ойнап чор боор...

— Оолдарны эки карактап тур.

Чингис Сартуулдар-биле дайылдажып кээрде кадыннарындан Хуланны эдертип чораны анаа эвес турган. Хуланны арттырып каан болза, оон амы-тынынга айыыл чок дээрининг магадылалы чок турган. Ынчангаш Чингис Хуландан төрүттүнген оглу Хулгениң дугайында дыка сагыш човаар турган. Сартуулдар-биле дайынче аъттанырының бүдүүзүнде хаан ширээзинге оолдарының чогум кайызын олуртуп удамчылаар дугайын чугаалажып кээрге, Зучи, Цагаадай ийиниң аразынга улуг ыырын эгелеп, аргажоктан үш дугаар оглу Өгөөдэйни улуг хаан болдурар деп доктааткан эвес ийикпе. Хаан кыраан дээш чаңгыс ада-иениң оолдары өлүржүр деп турда, оон соңгаар төрүттүнген хөөкүй Хулгениң оларга кайы хире ынак турар ийик. Чогум-на моон удамындан кежиктерни келдирип дайынга кады ап чораан ол чүве-дир. Чингис ол бүгү эдер бодалдарга алзыптаан, мурнунда ширээ кырында улуг мадар аъыта тымыжын ап, ында-таан пактагызап олурда, хаанга чыл дужумет кирип келгеш олура дүшкен. Нэхнмад улустуң шажын бөрүзүнүң ажылдакчызы кижи хаанга бараалгаары-биле ордуда келгенин медеглээн. Чингис Хуланның бодунче чыыра тырткаш, чымчак кызыл чаагын эрта чыттааш «Кежээ сээңинге баар мен» — дээш чоргузупкан.

Чаа келген Чан-Чун-бумбаны Чингис бар кежи-биле шыпкан төре херээниң майгынынга хүлээп алган. Майгынның мурнунда шөлде Чингис хаанның дайынга ап чоруур тос-тос сезен бир доруг аскырның кара чел, кудуруу-биле өрүп кылган дөрт бүттүг дошкун кара сүлде тугун тургузуп каан турган. Оон ийи талазында хаанның гвардейжи шериглери хараачыгай чалгыны хевирлиг кылдыр чыскаалдырган турган. Чан-Чун оон орук дургаар чадып каан кызыл кидисти кырлап чорааш майгынче кире бээрге, майгынның иштинде эжин аксында ийи кезек черде чергелештир кыпсып каан ийи от турган, а ук ёзулалды башкарып турар дужумет Чан-Чунну ол оттарның аразы-биле эрттере бээрге, ол улуг сезик-биле кайгап эрткен.

Чан-Чун Чингис хаанны ёзу-чурум билбес кедергей мугулай амытан боор деп бодаан. Ынчалза-даа Моолдуң эзи хаанны көре салла, оон сүрлүг шырайындан сести берип-тир. Чингис чеди тохой (бир тохой (моол) 0,32 м-ге дең—**ред.**) бедик сынныг, делгем хаваатыг, салынга дедүнген бора шырайлыг, сырый эвес ушкан ак салдыг, ниити байдалы онзагай хевири турум. Улуургак караасының көрүжү чидиг болгаш шиирин-даа бол. Чамдыкта эсти берген дег, эндээ чымчаа аажок болу боор. Ынангыл хүлүмзүрүүрге, карактары каттыжыктап, шырайын дыка таалаңныг кылдыр эдиптер.

Боду сарыг өңнүг бодуун торгу тон кедип, аңаа кожа ак хаптыга бөрт кеттинип, үнелиг эртине даштар-биле каастаан кур куржанып, будунга ак кежинден даараан чымчак мөйтек идиктиг болган. Чан-Чун хаанны көре-салла, «бо кончуг анаа эвес кижи-дир, дыка улуг буянныг кижи-дир» деп бодап четтигилген. Ийи адыжын кожа туткаш кудуп, «дээрниң чөлээ мугулай кижи улуг хаан силерниң амыр-амгалаңыңарны айтырбайн» — деп бараалгаан. Чингис оон хүндүткел-биле кожа турган өргээнчи дүжүлгеге олуртуп алган. Чан-Чун кара хүрең өңнүг бодуун пөс-биле даараан узун тонунуг, делгем кыдыгтыг сиирбек ак шляпалыг, ыяш идиктиг келген. Узун салдыг, ыяш кылган шамнын тудуп алган. Чөгеме хар ажа-даа берген бол, бодалы дугу, түк дег арын-шырайында бичии-даа сыгыглар чок, хаанчыг кирбиктерлиг, бурраваан карак, оон төлүгменнинден чидиг угаанныын херечилеп турган.

— Эртемден арш (шажын-чүдүлге ажылдакчызы) хүн үнер чүктен кончуг ыраак орукту эртип, мээң ужуражыры-биле келгенинге шынна сеткилимден өөрүп тур мен. Чүнү-даа мурнунда сеңден бир-ле чүвени айтырайн: мөңгежидер эм бар бе?

Чан-Чун адыштарын кожа туткаш, чавыс үн-биле:

— Мөңгежидер эм чок. Харын хар-назынны узадып болур арга бар.

Чингис оон сөзүн дыңнааш, бичии-даа үндаравваан, харын өөрүп:

— Арш, сээң эрес дорт, ылап шынчыныны көөр-дүр мен. Төрүүр, өлүр өртемчейниң бо улуг шынынын кым-даа өскертип шыдавас.

Мен, эргим арш, силерни арнывыс көржүп ужуражып, өртемчейниң кандыг-ла-бир үүле-херээн чугаалажыр бодаан мен. Силерниң Дүндал (Дундат улус дээн—**ред.**), улустуң хааннары чыргалдыг амыдыралче хөлүн эрттир хоптактанганындан оларны кааптан-дыр. Мен соңгу чүктүң шөлдеринге чылгы мал аразынга амыдырап чораан болгаш хоптактаныр артык сеткилим чок. Мээң ижер, чиирим, кедер хеп-сывым ядыы малчыннарның ижери, чиири, кедери-биле дөмей. Мен каас-кояны херекке албайн, төлептиг дорт сеткилди эргим деп бодап, арат чонунга ажы-төлүмге дег ынак, кандыг-бир мерген угааннылгарны ха-дуңмам ышкаш көөр мен. Бистер шупту ёзу-чурумну шыңгыы сагыыр, бисти чаңгыс аай сорулга, чаңгыс аай чүткүл каттыштырып турар.

(Уланчылыг).

Тайылбыр

Стипендиаттар ажыл стажы дээш немелде төлевир алыр бе? Шак мындыг айтырыгны редакциядан Улан-Үдэниң кодээ ажыл-агыйы институдунда өөренип турар бөлүк студентилер — совхозтардан стипендия ап турарлар сонуургаан. Аңаа харыы мындыг: ортумак школа соонда өөренип киргеннер, бир-тээ, ажыл стажы чок болганда, олар стаж дээш немелде төлевир албас. Шериг соонда өөредилгезин-даа уламчылааннарга бо негелде дөмей. Өөренип кирерниниң мурнунда ажыл стажтыг болза, өөренип турган чылдары студентиниң ажыл стажынга кирер.

Бир эвес кайы-бир өөредилге черинде студент кижини шеригже келдирткен болза оон мурнунда стажынга ол шеригге турган чылдары кирер апаар.

ТӨРЭЭН ТЫВАВЫСТА

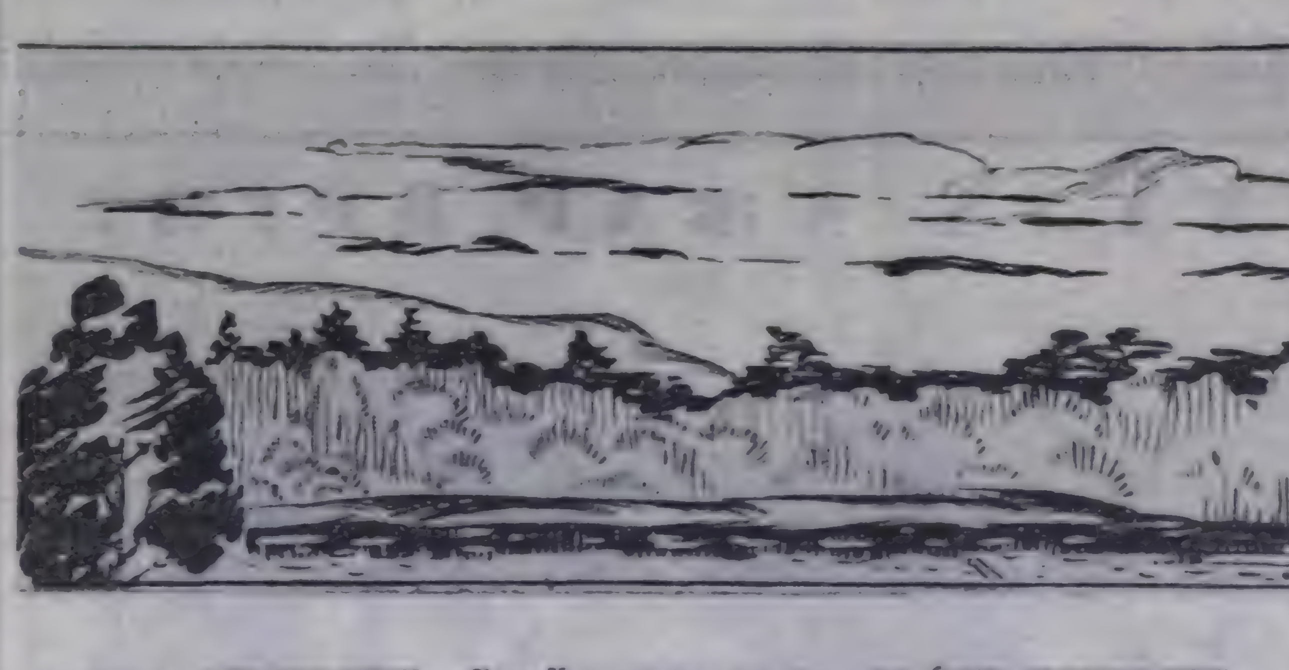

Евгений ОЩЕПКОВТУҢ «Улуг-Хемниң уну чараш» деп бөлүк чуруктарындан

Шүлүк кыдыраажындан

УСПА-ХӨЛ

Ушкан куштуң бедии черден
Успа Хөлдү
чаңгыс катап
бараадаан мен.

Кыдыын орта барган эвес,
Хыыргыыш ыйнаан —
ногаан олбук
көстүп чытчык.

Ырда кирген чараш хөлдүң
Ынаавы эрни
чиргилчиниэш
көзүлбеди...

Чериң, дээриңнин дүдүскээнче
Сеткилимде
сени ынчан
үдеп кагдым.

Владимир ДОНГАК.

КИНО

АВГУСТ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Мультсборник № 30 10.00, «109-й идет без остановки» (Япония) 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 (узаткан) шактарда.

Видеозалга: «Белые волки» 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киночыыынды № 148 9.00, 12.20, «Бриллиантовая рука» 10.20, 13.40, 17.40, «Красное золото» (16 харга чедир) 15.40, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Потрясающие приключения мушкетеров» 12.00, «Поющая раковина» (2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Кащей бессмертный» 10.00, «Как три мушкетера» (2 сериялыг) 11.20, 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Пугало» 13.00, «Лестница» (2 сериялыг) 16.20, «Короткий фильм о любви» 14.20, 18.40 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Тайна деревянных идолов» (ГДР) 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

АВГУСТ 13-ТЕ

«ПИОНЕР»: «Доктор Айболит» 9.00, 12.40, «Роня — дочь разбойника» 10.40, 14.20, «Красное золото» (16 харга чедир) 16.20, 20.20, «109-й идет без остановки» 18.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кокон» 12.20, 14.40, 17.00, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: Киночыынды № 16 10.00, «Поющая раковина» (2 сериялыг, Индия) 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ

Понедельник

АВГУСТ 13
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дириг амытаннар оранында». 9.35 В. Сильвестров. [illegible] (фортепиано). 9.55 Барымдаалыг фильмнер. 10.40 «Кинопанорама». Мультфильм. 12.30 — 13.10 «Үе». 15.30 Мультфильм. 15.45 «Эскимостар таныштыр бергенде». Анадырьдан дамчыдылга. 16.10 Уруглар шагы. 17.10 Концерт. 17.30 [illegible] медээлер. 18.15 Барымдаалыг фильм. 18.30 «Үе». 19.00 [illegible]. 19.30 «Степанчиково суур база оон чурттакчылары». Уран-чечен фильм. 1-ги серийзы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Индияга бир ай». Фестиваль дугайында барымдаалыг фильм. 23.05 Ю. Антоновтуң ырлары. 23.45 — 00.00 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Барымдаалыг фильм. 8.50 Уругларга кыска хемчээлдиг уран-чечен телефильмнер. «Хана», «[illegible]», «[illegible]». 10.50 «[illegible]». 11.20 «[illegible]». Уран-чечен телефильм. (ГДР). 12.40 — 13.20 Польша композитору Гражина Бацевичтиң хөгжүм портреди. 17.05 Антология. Делегей [illegible]. Венгриядан дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН

17.50 «Илбилиг билзек». Ферганаының оюн театрының уругларга [illegible]. 18.40 «Бис — интернационалчылар бис». 19.05 Медээлер. 19.10 «Тыва черде». Программада: «Амыдырал [illegible] албан черлери». «Чурттаар [illegible] — 2000». «Тыва [illegible], чаңчылдар». Медээлер. 19.45 Чарлалдар. 19.50 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Азербайджан — 1990 [illegible]». 21.15 «Дамчыдылга [illegible]». 21.40 «Станам [illegible] суг». Уран-чечен телефильм. 1-ги серийзы. 22.45 — 23.10 Боодалга спортунга делегей маргылдааларының хүн демдеглели.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.50 В. Астафьев [illegible]. 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильмнер. 19.25 Коллаж. 19.30 БССР-ниң [illegible]. «[illegible]». 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

АВГУСТ 14
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Степанчиково суур база оон чурттакчылары». Уран-чечен телефильм. 1-ги серийзы. 10.00 «Аян-чорукчулар клуву». 11.00 «Ол болган... болган». 11.20 Мультфильм. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 — 13.10 «Үе». 15.30 Мультфильм. 15.45 Композиторнуң ырлары болгаш [illegible]. 16.05 Фильм-концерт. 16.50 «Пакистан: берге хүннер тавалыштыр баныпалчы». 17.15 Бис болгаш экономика. «Россияның экономиказының хөгжүүр оруктары». 18.30 «Үе». 19.00 «Эзии, хөгжүм!». 19.30 «Степанчиково суур база оон чурттакчылары». Уран-чечен фильм. 2-ги серийзы. 21.00 «Үе». 21.30 «Сос». Литературжу-уран-чечен программа. 23.30 — 23.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Аннар ширити». 9.00 «Овур-хевир». Үстүкү класс өөреникчилеринге литература дамчыдылга. 9.40 «Европаның өөрүшкүзү». Югославияга делегейниң уруглар фестивалы. 10.10 Уругларга фильм. «Арсланның ужуралдары». 1-ги серийзы. 11.15 Ритмиг гимнастика. 11.45 — 12.50 «Частың он чеди шииичизи». Телефильм. 5-ги серийзы. 17.00 Алла Айлабердиева ырлаар. 17.30 Барымдаалыг фильм. 17.55 Ритмиг гимнастика. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия тоолу». Программада: «[illegible]», фактылар, тайылбырлар». «Бажыңны тутпаан — чурттаар бис». «[illegible]». 19.45 Медээлер. 19.50 «[illegible]». Дамчыдылгада: «Мал чеми белеткели — хүннүң сан сагындырыгы». «Чедип алганы — ужурлуг хемчээлдер».

МОСКВАДАН

20.50 П. Флоренскийниң философ дугайында. 21.40 «Станам ишти суг». Уран-чечен телефильм. 2-ги серийзы. 22.45 — 23.05 Боодалга спортунга Европа маргылдааларының хүн демдеглели.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Баскетбол. Делегей маргылдааазы. Эр кижилер. Аргентинадан дамчыдылга. Чапсарда (19.45) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.45 — 20.55 Коллаж.

Среда

АВГУСТ 15
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Степанчиково суур база оон чурттакчылары». Уран-чечен телефильм. 2-ги серийзы. 10.05 Ксения Георгиади ырлаар. 10.30 «Сос». Литературжу-уран-чечен программа. 12.30 — 13.10 «Үе». 15.30 Штраус. Концерт. 16.20 Мультфильм. 16.30 Уруглар шагы. 17.30 Индия дугайында дамчыдылга. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир база оон улуг назы». 19.40 Улусчу хөгжүм концерти. 19.55 И. Л. Андрониковтуң рассказтары. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Ортулук». Уран-чечен фильм. 1-ги серийзы. (Италия). 23.10 «Танцылар, танцылар, танцылар». Бал танцыларының күуседикчилериниң делегей конкурузу. 23.55 — 00.10 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Барымдаалыг фильмнер. 9.00 «Эзии, хөгжүм!». 9.35 Мультфильм. 10.05 Уругларга фильм. «Арсланның ужуралдары». 2-ги серийзы. 11.10 Барымдаалыг фильм. 11.30 — 12.40 «Частың он чеди шииичизи». Уран-чечен телефильм. 6-гы серийзы. 17.00 А. Шнитке — «Чайгы дуне хөгжүм». 17.10 «Угаан-сарыылда чок күш херек бе». 17.40 Бир хүтерниң салым-чолу. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Программада: «Чаа өөредилге чылынга белен силер бе?» «Кижи болгаш хамаарылга». «Силерниң айтырыгларыңар». Медээлер. 19.35 Медээлер. 19.40 Чарлалдар. 19.50 Ийиги ырлар концерти. 20.25 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.40 Коллаж. 20.45 Барымдаалыг фильм. 22.05 Д. Мейсон «Балалар». Телешии (Венгрияның ТВ-зи). 23.00 — 23.20 Боодалга спортунга делегей маргылдааларының хүн демдеглели.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 — 20.40 Баскетбол. Делегей маргылдааазы. Эр кижилер. Аргентинадан дамчыдылга. Чапсарда (19.40) «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

АВГУСТ 16
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Ортулук». Уран-чечен фильм. 1-ги серийзы. 10.10 Концерт. 10.20 И. Л. Андрониковтуң рассказтары. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 — 13.10 «Үе». 15.30 Г. А. Сотбиков чурукчунуң ажылдарының делгелгези. 16.15 Хөгжүм эртемин. Р. Вагнер. Опералардан үзүндүлер. 17.10 Мультфильм. 17.35 Чернобыль халавының уржуктарының дугайында. 18.30 «Үе». 19.00 «Резонанс». «НАТО — СВД: оон соонда чүү?». 20.15 Концерт. 21.00 «Үе». 21.30 «Ортулук». Уран-чечен фильм. 2-ги серийзы. 23.10 Фильм-концерт. 00.10 — 00.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Овур-хевир». 9.35 Барымдаалыг фильмнер. 10.15 Уругларга фильм. «Бергелерден чайлааш, аас-кежик тыппас». 1-ги серийзы. 11.20 Ритмиг гимнастика. 11.50 — 13.05 «Частың он чеди шииичизи». Уран-чечен телефильм. 7-ги серийзы. 17.00 «Катап тургустунуушкун». «Бажыңым кайы». 17.30 Ритмиг гимнастика. 18.00 «Поморье ырлары». 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия тоолу». Программада: «Билдириишкиннер, фактылар, тайылбырлар». «Противогаттарны кымга белеткээр бе?». «Директорну кижилер-биле бүдүү ажыл соксадыышкыны». 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар. 19.55 «Саян аглыпде кежээ». Литература-аас-кожумаг программа.

МОСКВАДАН

20.45 Хөгжүмнүг телеабонемент. «Иегуди Менухин Москвада, Ленинградта». 21.55 «Көрүкчүлер сонуургалының шиннагы». Кинофестиваль. «Ак-шапыл ленты-биле танцы». Телефильм. 22.05 — 01.35 «Сопот-90». Делегейниң эстрада фестивалы. Бирги хүнү. Польшадан дамчыдылга. Чапсарда (23.50) — Боодалга спортунга делегей маргылдааларының хүн демдеглели.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Баскетбол. Делегей маргылдааазы. Эр кижилер. Чапсарда (19.40) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.40 — 20.45 Коллаж.

Пятница

АВГУСТ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Ортулук». Уран-чечен фильм. 2-ги серийзы. 10.10 Мультфильм. 10.25 Клип. Чер. Октаргай. 11.25 Барымдаалыг фильм. 11.45 «...16 харга чедир база оон улуг назы». 12.30 — 13.10 «Үе». 16.15 «Уруглар ырларының Москва конкурузу». 17.00 Барымдаалыг фильм. 17.15 Индонезия танцылары. 17.45 «Компьютер-биле чугаа». 18.30 «Үе». 19.00 «Зона. Идеяларның берге оруу». 19.30 П. Гайдн. «Чаңгы». Концерт. 19.45 Чугула репортаж. 19.55 «Хейлыг частыларының теңдери». Уран-чечен телефильм. (Грузия). 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 ИХМ медээлери. 21.45 «Ол болган... болган...». 22.15 «Көрүүшкүн». Тускай үдүрүлге «Орус Америка». 23.30 — 23.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 С. Прокофьев, И. Темманова. «Робин Гудтуң сорууну». Фильм-шии. 10.15 Л. Иванова орус улустуң ырларын күүседир. 10.25 Уругларга фильм. «Бергелерден чайлааш, аас-кежик тыппас». 2-ги серийзы. 11.30 — 12.40 «Частың он чеди шииичизи». 8-ги серийзы. 17.00 Мультфильм. 17.10 В. Кривенконуң вержилгези-биле хөгжүмнүг программа.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 Чарлалдар. 19.00 Видеоканал «Овур-хевир». «Ажык даар аданда театр». Өвүр районнуң агит-бригадазының оюн көргүзүү.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Батын болгаш доктор Сарцузу». 21.00 «Чугаа дээрзи-ла чүвек...». Барымдаалыг фильм. 21.20 Орган хөгжүмүнүң концерти. 21.50 Бүгүдеге спорт. 22.05 — 01.35 «Сопот-90». Делегейниң эстрада фестивалы. Ийиги хүн. Чапсарда (23.50) — Боодалга спортунга делегей маргылдаазының хүн демдеглели.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Ырыны сыктып ал». Улуг кижилерге база уругларга. 19.15 «Көрүкчүлер сонуургалының шиннагы». Кинофестиваль. «[illegible]». Барымдаалыг фильм. 19.55 Коллаж. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

АВГУСТ 18

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Авам, ачам база мен». 9.05 «Чыл үелери». Август. 10.05 Татар АССР-ниң Күрүнениң ыры болгаш танцы ансамбльның концерти. 10.45 Ужуп чоруур таваклар: Бельгияның үш бөлүүң. 11.15 Барымдаалыг фильм. 11.55 «Партнер». Коммерция медээчизи. 12.25 «Пионерлер демдек алаа-биле». 13.25 «Бурда мадын сүмезин тур...». 13.55 Уругларга фильм. «Школаже оруу». 14.25 Полтавада музей дугайында. 14.50 Мультфильмнер. 15.30 «Америк киноларның арыннарындан». Киноконцерт. 16.35 Концерт. 17.40 Делегей панорамазы. 18.25 Чугула репортаж. 18.35 «Шерлок Холмс биле доктор Ватсонның ужуралдары». «Аграның артинелери». 1—2 сериялары. Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң чазак черинде. 21.40 Улуг кижилерге мультфильм. 22.00 ССРЭ-ниң улустуң артизи В. Васильевтиң чогаадыкчы ажылының кежээзи. 00.25 — 00.40 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Оканың оглу». Хөгжүмнүг телефильм. 9.45 У. Сароян. «Хорадап чоруптапа». Телешии. 12.50 Мультфильм. 13.00 Баскетбол. Делегей маргылдааазы. Эр кижилер. 14.30 «Совет Россия». Видеоканал. 17.00 Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Ырбакчы». Уран-чечен телефильм. 18.10 Барымдаалыг фильмнер. 18.55 Олимп чүгү. 19.25 Эвилелдешкен республикаларның кинолары [illegible]. Барымдаалыг фильм. 19.55 Коллаж. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Новый день» бөлүгүнүң концерти. 21.00 «Үе». 21.30 «Сопот-90». Делегейниң эстрада фестивалы. Үшкү хүн. Чапсарда (23.10) — Боодалга спортунга делегей маргылдаазының хүн демдеглели. 01.05 — 03.25 «Дүнеки сеанс». «31-ги киндистиң өлүмү». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары.

Воскресенье

АВГУСТ 19

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». Уругларга дамчыдылга. 11.00 Эртенги хоглээшкинниг программа. 11.30 «Делегейни дескиндир». 12.30 «Кадыкшыл». 13.15 «Уругларым уругларынга цирк». Уран-чечен фильм. 14.25 «Маримба Помес» уруглар ансамблиниң концерти. (Япония). 14.55 Шүлүк чогаалының минуталары. 15.05 «Валерий Леонтьев Индияда». 16.00 «Кедээден дамчыдылга». 17.15 Бүгүдеге педагогика. 18.15 Тоолдар ужуралдар оранында. «Чиик базымнар». Уран-чечен телефильм. 19.50 Бүгү-россия конкурузунуң лауреады М. Вахутинский ойнаар. 19.55 6 сериялыг уран-чечен телефильм. «Ады чок шивээ». 1-ги серийзы. (Венгрия). 21.00 «Үе». 21.30 — 00.35 «Сопот-90». Делегейниң эстрада фестивалы. Гала-концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Дувурсливис чери». Барымдаалыг телефильм. 9.30 «Наурыз». Алма-Атадан дамчыдылга. 9.50 «Бистиң чурттап чоруур оранывыс». И. Беляев режиссерның фильмнери. «Ярмарка». «Өткүт тала». 10.55 Мультфильм. 11.10 «ХТК-90». Днепропетровскиниң Күрүне университеди биле Киевтиң политехниктиг институдунуң командаларының ужуражыышкыны. 13.00 Баскетбол. Делегей чемпионады. Эр кижилер. 14.30 «Совет Россия». Видеоканал. 17.00 «Планета». Делегей программазы. 18.00 «Чартык чус чыл болгаш ужуражылга». Концерт. 19.25 Объектив». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 Борис Пастернак дугайында дамчыдылга. 21.00 «Үе». 21.30 «Даглар ышталып тур». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 23.55 — 00.15 Боодалга спортунга делегей маргылдаазының хүн демдеглели.

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агропулетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга арыны

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1

Чагыг № [illegible]

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл август 14 вторник № 185 (14385)

1925 чылдан үндезилеттинген

Өртее 3 кап.

Хүннүң айтырыы — мал чемин курлавырлаары

Кара-хөлчүлер, черле шааңар ол бе?

Эрткен чылдың август 22-де «Шын» солунга «Кара-хөлчүлер, түңү бодап тур силер?» деп эгелиг материал парлаттынган. Ынчан ол девискээрге сиген кайы-даа чылдаазындан эки үнген турбуже, ол чугула ажылче совхоз организас чок кирген дугайын шынгыы шүгүмчүлээн. «Кара-Хөл» совхозтуң удуртукчулары оон чогуур түңнел үндүрбээн. Даамай хөөннерге алзып, кылыр ажылды хүнден хүнче чылзып турда, соок арте дүжер тайга черниң сигени кургаан. Ынчан ажааган көк-суладзы-биле бежин катай алырга, мал чеми белеткээриниң планы чартык кезин-даа күүсеттинмээн. Оон түңнелинде чүү болганыл? Улуг соок чок кыш болза-даа, мал-маган хораан. Мал чудаан. Оон өлүп хораар чоруу мурнуку чылдаазындан хөй болган.

Бо чылдың бирги чартыыныҥ түңнели-биле алырга, 100 төрүүр малга онаашты 65 анай, хураган, 49 бызаа онаажып турар. Ол дээрге Бай-Тайга районда эң-не куду көргүзүг. Шак мындыг чорук моон соңгаар ажылдаарынга шыңгыы-ла кичээндириг болур ужурлуг. Чок, кара-хөлчүлер орта «бүдүн-даа тыртпаан».

Соң бадыткалы чүлерил? Бо материалдың эгезин көрүнер: чоокта чаа анаа чораашк, шынап-ла, ындыг айтырыгны салдым. Чайгаар-ла тургустунуп келир айтырыг чорду. Ажыл-агыйның экономиказында кол-ла черни (харын кара чаңгыс-ла адыры ол дизе частырыг чок) мал ажылы ээлеп турар. Суурда сиген кажаазы бар. Сентеттинмээн. Эрткен чылгы саваң, сиген артынчызын инектер сүзүп турлар. Машина-техниканың эргижирээн кезектерин ос-хорум кылдыр аай-баш чокка октагылапкан чыдыр.

Директор Н. К. Ооржак суурда чок. АУК биле СЭКП райкомундан шөлээ дилеп алгаш, неделя хуусаалыг аргаанынап чоруй барган диштилер. Оон хүлээлгезин түр күүседип турар дарга, партком секретары А. Ч. Хертекке ужурашкаш, амгы байдалды айтырдым:

— Кол-ла сиген кезер черлеривисте үнүжү шоолут эвес-даа болза, ажыл-агыйның өске девискээрлеринде хөйнү белеткеп ап болурунун аргазы бар. Бо ажылче организас чок, озалдап кирген дугайында шүгүмчүлээри черле чөптүг — деп, байгы-ла шынын ол чугаалады. Шынап-ла, ындыг. Дапсы-Хемниң бажы Узун-Ойда, Даштыг-Хөлдүң Кара-Сугларда. Ортаа-Ховуда шупту 15 кижилиг, 1 тракторлуг үш звено ажылдап турар. Бүгү малчыннардан Дадар-оол Дуктугой, Каадыр-оол Бегзи, Александр Делгер киргеи. А пенсионер Серенмаа Саая бодунуң оолдары-биле алзып каш долганы белеткээн дугайында тодаргай эвес медээлер бар. Оон ангыда, «Мурнакчы» совхозтуң девискээринде хөй чылдыг медени кезип ажаарынга дузалашкаш, оон 30 хуузун алыры-биле тракторлуг звенону чоруткан.

Совхозтуң девискээринде август 7-ге чедир 10,3-ле тонна сигенни белеткээнин айыткан медээни менээ көргүстүлер. Ыракка ыянчыын, чоокка човаанчыын!

Суурнуң 13 агитквартазы, ангы-ангы коллективтери даалганы алза-даа, хөй кезии мынчага чедир эгелеп кирбээн. Социалистиг чарыштың негелделерин ажылдап кылгаш, шаңналдарны совхозтуң директору-биле дугурушканың профком даргазы Данов Хертек чугаалап олурду. Тонна сигенниң класс аайы-биле өртек-үнезин экономистер доктаатпаан. ажылдаар кижилерниң сонуургалынга дүүштүр администрация-биле сүмелешпээн болган.

Тускай эртемниглерниң ажылынга хамаарылга, харысалгазының дугайында манаа черле айтыр апаар. Чер ажылын харылаар дээди эртемниг агроном Алдынның Саая, оон оралакчызы Окан-оол Ай-оол, кол зоотехник Дайынчы Хертек, мал бригадирлери Лидия Саая, Виктор Кочаа, Долаана Кылчан, Игорь Тоюң чоокку хүннерге чедир-ле чонну, малчыннарны кампанияже хаара туппайн, суурда бажыннарынга хүн эрттирип, амыр-шөлээн олургулааның чүнүн-биле тайылбырлаарыл? Оларның харысалгазы, арын-нүүрү кайыл? Олар, үстүнде адааным эштер, совхоз төвүнүң адаанда Арыг-Бажының шөлдеринде инек одарлап чайлааның билбээн, көрбээн, дыңнаваан бе? Ында ам кезип алыр сиген чоктур. Тараа суланың чаш өзүмнерин чай эгезинде-ле мал «дойлап» каалканындан үнүжү чер албаан. Дыка хөй малчыннар кыштаглары нга, чазагларынга үр чыткаш, тайгаже июль айның эгезинде үнгени оът-сигенниң өзеринге багай салдарлыг болган. Бо база-ла тускай эртемниглерниң, совхозтуң удуртукчуларының көрбээчениэзи, билбээченнээн ажылы ышкажыл.

«Кара-Хөл» совхозтуң удуртукчуларында, мал, чер ажылының тускай эртемниглеринде мал чеми белеткээр ажылдың чорувайн турарын сөөлгү үеде болуп турар чазсче чая каар. аңаа чылдагааннаар хөөннер бары окта таарышпас. Чаъстыг хүннерни халас эрттирбейн, өл сигенни долгааш, ыяштарга азар арганы чүге ажыглап болбазыл?

Чалгаавыс ол-дур! Мурнуку чылдарда суурнуң чонун, кодээде хостуг кижилерниң шуптузун эвилелдеп, машина-балгат-биле хандырып, массалыг шефтээшкиннерни организастап турганы ам уттундуруп бар чыдар. Бо ажылга улус депутаттарының кодээ Совединиң күүскому, улус депутаттары, херээженнер чөвүлели, хөй-нийти организацияларының активтери улуг рольду ойнап, удуртуп башкарар ужурлуг. Ам бо хүннерде кодээ Советтиң даргазы Күдер Хертектиң организакчы болгаш бот-эгелээшкинниг ролю көзүлбес-тир.

Кара-Хөлге чоруп турумда воскресенье, суббота эрти. Контора хаалгыг. Совхозтуң бүгү ажылчыннары тамчыктыы кончуг, дыштанып. ол-бо черлерге эртенлээн кударже мочну-биле шуужуп хүнзеди. Өске черлерде болуп турары ышкаш, бо бачым түлүк кампания үезинде массалыг кудалар эрттирерин шеглеп, өске эптиг үелерже көжүрерин кодээ Совет өөренип көрүп, ону эрттирер кижилер-биле чугаалажып, чүвениң ужурун тайылбырлаза!

«Кара-Хөл» совхоз келир кыштаглаашкында 12 муң шээр малды, 3 муң ажыг бода малынга 2780 тонна чемни белеткеп алыр планныг. Ажыл хожудаан. Үе манавас. Тайга черге удавас күс дүжүп, оът-сиген куурарар эвес-пе. Харысалга чогу чүге чедирерил? Бо айтырыгны совхозтуң удуртукчулары боттарынга салыр, дүрген хөделир херек. Бөгүн-даарта хамык күштү, кижилерни организастап эвилелдеп болур. Совхозка бо үеде чорул турргаш, шак ындыг сагыш амыр хөөннерни көргеш, чогендим. Кара-хөлчүлерниң чөгенчиин аар, шаа-ла ол апарган улус боор бе? Бо чылын база-ла мал чеми чок артары ол чоор бе? Агроүлетпүр каттыжыышкыны, районнуң удуртукчулары шак мындыг дүвүренчиг байдалдың хажыызынга артпас ужурлуг. Мал чеминиң белеткели дээш республика девидеп, дүвүреп турда, кара-хөлчүлерниң чылыш чогун-даа!

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» тускай корр.)

Бии-Хемде «Кызыл тараачын» совхозтуң аныяк чолаачызы Роман Норзут-оол «ЗИЛ-554» маркалыг машинаны башкарып, бо хүннерде силос салыышкынында ажылдап турар. Тайга эдээнде, тараан чаңгыс чылдыг сигенни кезип турда, ол оон чүдүрүп алгаш Туранның сүт-бараан фермазының чанында оңгарларже экен топ турар.

Ырак черлерден хөй рейсти кылып, хүнде кылыр үлүүн ол ажыр боттандырып келген. Мал чемнерин белеткээринге киржип турар чолаачыларның чарыш тиилекчилериниң бирээзинге санадып турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Номерже телеграмма

КЫМГА ХЕРЕК «ЭЙЛИГ-ХЕМИЛ»?

Бөгүн Улуг-Хем районнуң «Эйлиг-Хем» совхозта амыдырал турупкан деп харысалгалыы-биле медеглеп олур мен. Бистиң ошку ажыл-агыйлыг бо совхозту хей-ле тургускан-дыр деп бодай-даа бээр-дир мен. Чүге?

Бөгүн мында электрижидилге чорбастаан, тудуг ара соксаан. Ортаа-Хемче орук чок. Бистиң ол чарыкта шөлдеривисти суггарар дээш Н. А. Жоголь дарга үш чыл дургузунда чадажы берди. Хову дургаар октаан улуг хоорзалар дададарып чыдып берген. Телефон харылзаазы үзүлген. Паром ажылдавастаан.

Райкүүском даргазының оралакчызы Анатолий Сержантов Кызылда В. А. Парунин даргаже паром дугайында телефоннаарга: «Силерниң паромуңардан артык чугула айтырыглар шиитпирлеп тур мен» — дээш оон ыңай чугаалашпайн барган.

Чоокта чаа паром ажылдакчызы сугга дүжүп өлген. Аңаа өске кижилерниң буруу чок болганын милиция ажылдакчылары бүзүреттирерге-даа, хем пароходствозу аңаа сылдап алгаш, катерин Кызылче чоктады берген.

Кол агрономувус үш дугаар чыл боттанып ажылдап келди. Аңаа бээр бажың Шагаан-Арыгдан тывылбаан. Ол ам ажылдан хостаар дугайында бидиринишкин бижип каан.

Кымдан-даа дуза диләэрге, бисче көрнүр дарга чок апарды. Безин чадаарда АУК даргазы Николай Букша, оон кол зоотехниги Салых Текеев, кол экономист Роза Кара-Сал-даа часты чазадыр, чайны чайладыр бисче ис баспаан. Ынчангаш үстүкү даргалардан айтырып олур мен: «Кымга херек «Эйлиг-Хем» чүвел бо?

Тамара ЧЕЧЕК-ООЛ,

«Эйлиг-Хем» совхозтуң директору, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегады.

ХӨЙ ХУРАГАННЫ АЛЫР ДИЗЕ...

Малчыннарның ажылында сезон үзүктелбес, чыл дургузунда үргүлчүлээр деп чугаалажыр бис. Ол черле чөптүг. Ам хойну тарып боозадырын эгелээр. Бо дээрге мал ажылында эң чугула сезоннуң бирээзи. Хойну өй-шаанда тарып [illegible] хөй хураганы алыр. Оон [illegible] бо дээрге малдың [illegible] ге [illegible] ажыл болур.

Кызыл районда [illegible] совхоз бо чылдың бирги чартыында 100 хойдан 93 хураганы камгалап алган. Оон ачызы чүл? Хойну тарып боозадырынче, сула [illegible] кичээнгей салып, хураганнарны соок кажааларга ажаап өстүрер аргалар болгаш, шак ындыг бедик түңнелди чедип алган. Ол ышкаш «Торе-Хөл», «Бай-Тал» совхозтарның хойжуларының [illegible] бистиң болдунгур.

Бо чылын [illegible] 200 муң хойну тарып боозадыр ужурлуг бис. Ынчангаш ажыл-агыйлар [illegible] Кызылга төп [illegible] база Чадаанада [illegible] кожааларын тарган. Эрзин, Тес-Хем районнарның хоюн тарып боозадыры-биле Самагалдайга лабораторияны ажыдаан. Бо сезонда хойну тарып боозадыры-биле 136 пункт ажылдаар ужурлуг. Оларның чамдыктары бо хүннерде дыңнамчалыг белеткенип турар. Ол пункттарының белеткелинден [illegible] ажылдың хынамчалыг организастаарындан тарып боозадылганың шынары болгаш темпизи, ындыг болганда, хөй, шынарлыг хураганны алыры дорт хамаарлыг.

Амгы сезонда төп зонаның — Таңды, Улуг-Хем, Каа-Хем, Бии-Хем, Кызыл районнарның ажыл-агыйларының хойларын Кызылда уксаажыдылганың төп бүдүрүлгези, а Эрзин биле Тес-Хем районнарның Самагалдайда лабораториязы, барыын талазы зонаның хойларын Чадааның станциязының ажылдакчылары тарып боозадыр. Ынчангаш төп зонага 135 муң, мурнуу талага барык 24 муң, а барыын зонага 41 муң хойну тарып боозадыр.

Кызылда мал тарып боозадыр төп [illegible] [illegible] Коммунарлар [illegible] ажыл-агыйлар [illegible] [illegible] Бо чылын дег хорридек, алтай, тыва, [illegible] уксаажыдылгага ажыглаар. Оларны эки семиртеп алган, ажаап, азырап турар бис.

Тарып боозадылганы [illegible] эрттирерин [illegible] [illegible] ажылдаар [illegible] Ынчангаш Агроүлетпүр эвилелдиң база «Кызыл» төп уксаажыдылга бүдүрүлгезиниң [illegible] [illegible] киржилгези-биле малдың тарып боозадыр [illegible] семинарлары бо хүннерде эрттирип турар.

Чоокку үеде хамаатыларлардан алырга, республикада хойну тарып боозадылгага белеткел [illegible] багай бооп турар. [illegible] хемчег-ле [illegible] база совхозтар [illegible] АУК-тар [illegible] турар. Бадыткалы [illegible] хураганнарны [illegible] [illegible] ажылдаар бар. Бо ажылды [illegible] кылыр турар эвес-ле болгай бис.

Эрткен чылын 250 муң хойну [illegible] республикага тарып боозадыр планныг турган, [illegible] 72 хуу [illegible] [illegible] [illegible] чыл [illegible] хуу [illegible] [illegible] ажыл-агыйлар [illegible] тарып боозадыр [illegible] — «Мурнакчы», «Бай-Тал», «Кызыл-Даг», «Хөнделен», Сүт-Хөлдүң «Сүт-Хөл», Тес-Хемниң «О. Шыпаа» [illegible] хамааржыр. Ынчалдыгга «Ленин оруу» совхоз [illegible] ажыл-агыйларның [illegible] ёзугаар алтай уксааның кочкарлары-биле уксаажыдылгага шенелдезин кылып турар болгаш хоюн тарып боозатпайн келгенин билдингир.

Хойну тарып боозадыры чүгле мал ажылының специалистериниң эвес, харын ажылчыларының база херээ. Ынчангаш олар боттары база хойну тарып өөренип алыр болза улам эки. Тес-Хемде Чүргүй-оол Хомушку, Таңдыда С. Тока аттыг совхозтарның чамдык малчыннары хоюн боттары тарып боозадыр кылдыр өөренип алганын дыка эки. Кижи болгаш ыжык дээрге малдың хөй түңнел болуру [illegible] болгай.

Черле ынчаш, бистиң республикада хойну тарып боозадыр технологиязын ажылын [illegible] [illegible] Чижээ, [illegible] тарып боозадыр [illegible] [illegible] кластерлерин [illegible] [illegible] ындыг болганда [illegible] [illegible] [illegible] хойну тарып [illegible] [illegible] ажылдың [illegible] [illegible] болганда [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ажылдың [illegible] тарып боозадыр [illegible] хөй хураган [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ажылдаар апаар. Бир-тээ, ам [illegible] бот-башкарылгаже кирген болганда, коллективтиг [illegible] [illegible] дугайын база [illegible] алыр болза эки.

Малды тарып боозадыры [illegible] ажыл. Хамыктың мурнунда аңаа [illegible] белеткел херек. Тудуглар, специалистер, хойжулар боттары база ажыл-агыйларның удуртукчулары [illegible] белеткенир. Пункт [illegible] тургузуп турар ужурлуг. Саваңнар, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] тар, [illegible] херек. Кочкарларның, хойларның турар кажааларын [illegible] болур. Оон ангыда, мал чеми — [illegible] [illegible] турар. Кочкарларны [illegible] [illegible] болгай. Хойну тарып боозадылгага белеткээшкин дугайында [illegible] специалистер малчыннарга [illegible] [illegible] ужурлуг. Эң [illegible] [illegible] [illegible] хойну тарып боозадырга [illegible] болур [illegible] [illegible]. Оон ангыда, хойну [illegible] тарып [illegible].

[illegible] [illegible] хойну тарып боозадыры [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Далар-оол САЛЧАК.

ССРЭ-ниң Президентизиниң
МЕДЕГЛЕЛИ

Эстонияның Дээди Совединиң «Эстон Республиканың болгаш Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң харылзааларының дугайында» доктаалды хүлээп алган. Ол доктаал республиканың база нийтизи-биле Эвилелдиң амыдыралчы эрге-ажыктарынга дээп турар. Эстонияның бүгү ажылчы чоннарының тура-соруун барымдаалап көрбейн, республиканың Дээди Совели ССРЭ Конституциязын ССРЭ-ниң хоойлуларын болгаш Эстон ССР-ниң Конституциязын күш чок деп чарлаарының оралдажылышкынын база катап кылган, а ол ышкаш ССР Эвилели-биле ол кол үндезин эрге-хоойлу документилериниң үндезининге чугаалажылышкыннар чорудуларындан бодунуң ойталааның медеглээн.

Конституцияга удур шак ындыг хөделиишкиннер, ультиматумнуг негелделер үндезин чок база келир үези чок. Олар дээрге Эстон ССР-ниң Дээди Совединиң 1990 чылдың март 30-де хүлээп алганы «Эстонияның күрүне статузунуң дугайында» доктаалының туружунче база катап эглиишкин-дир. ССРЭ-ниң Президентизиниң 1990 чылдың май 14-теги Чарлыы-биле ол доктаалды хүлээп алган хүнүнден бээр күш чок деп чарлаан. Ол Чарлык ам-даа күштүг боор арткан.

ССРЭ-ниң Конституциязын ёзугаар ССРЭ-ниң суверенитеди оон бүгү девискээринге күштүг. «ССР Эвилели биле федерацияның кезектериниң аразында бүрүн эргелерни ангылаарының дугайында» Хоойлу ёзугаар ССРЭ-ниң суверенителин болгаш девискээриниң бүдүн-бүрүн чоруун камгалаары, оон бүгү күрүне кызыгаарын камгалаары, камгалалды организастаарының айтырыглары чүгле Эвилелдиң харылзаалары кылдыр көрдүнген. Ынчангаш Эстон ССР-ниң Дээди Совединиң республиканың девискээринге ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштерииниң турул турары оон суверенитедин үреп турар деп бадыткалын чөптүг деп көөр арга чок.

Эстон ССР-ниң август 7-де хүлээп алганы доктаалының кол утказы чүл дээрге, республиканың ажылчы чонунга, ол талазы-биле күштүг боор турар хоойлужудулга актыларынга чөрүштүр документ-биле Эстонияның ССР Эвилелинден үнерин хоойлужудар бодап турар. Оон-биле кады ол доктаал ССР Эвилелиниң чүгле конституциялыг үндезиннеринге эвес, а харын бүгү-нийти хүлээп көрдүнген делегей нормаларын КНО-нуң уставы, нийти Европа чөвүлел хуралының Түңнел актызы болгаш күрүнелерниң девискээриниң бүдүн-бүрүн болуруунун база кызыгаарын үревезиниң айтырыгларын шиитпирлээринге кайы-хамаанчок чоруктту болдурбас талазы-биле өске-даа документилер үреттинип турар.

Амгы үеде Москвада ССРЭ-ниң Дээди Совединиң, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ажылчын бөлүгтериниң болгаш республикаларның Дээди Советтериниң бүрүн эргелиг төлээлечилериниң аразында интенсивтиг чугаалажылышкыннары эртип, Эвилел керээзиниң концепциязын кады ажылдап кылып, принципиалдыг чаа Эвилелди — суверенниг күрүнелерниң эвилелин тургузарының ооруктарын дилеп турары билдингир болгай. Ол чорудуунуң шугуму-биле күрүнезиниң суверенителиниң дугайында айтырыгны, шынап-ла, бүгү демократтыг үндезинге шиитпирлээриниң боттуг аргалары ажыттынып турар. Бо дээрге Эстонияның бүгү чурттакчы чонунуң эрге-ажыктарынга дүгжүп турар оруктур, ынчангаш оон аайы-биле чоруур херек.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

ССРЭ-ниң Президентизиниң 1990 чылдың июль 25-те Чарлыын күүседир хуусаазын узадыр дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

«ССРЭ-ниң хоойлузунда көрдүнмээн чепсектиг каттыжыышкыннарны тургузарын хоруур болгаш дүрүм чок езу-биле чепсекти кадагалаан таварылгада ону хавырар дугайында» ССРЭ-ниң Президентизиниң 1990 чылдың июль 25-те Чарлыының негелделериниң күүселдезин хандырар талазы-биле немелде хемчеглерни чорударының эргежок чугулазының дугайында эвилелдешкен республикалардан кирген дилеглерни барымдаалап көргеш, доктаадырым болза:

1. Дүрүм чок езу-биле тургустунган чепсектиг каттыжыышкыннарның боо-чепсээн, дайынчы чепсектерни, частыр бүдүмелдерни, дайынчы техниканы болгаш шеригниң өске-даа эт-херекселдерин эки тура-биле дужаар талазы-биле ССРЭ-ниң Президентизиниң 1990 чылдың июль 25-те Чарлыының 1 чүүлүнде доктааткан хуусааны ам-даа бир ай узадыр.

2. Бо Чарлык ону хүлээп алган үеден соңгаар күштүг болур.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль. 1990 чылдың август 11.

Совет Эвилелиниң Маадыры, ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы эш А. Я. Соловьевту Октябрь Революциязы орден-биле шаңнаар дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Орбитаның «Мир» эртемшинчилел комплекизинге космос ужудуушкунун чедиишкиниг боттандырганы база ол үеде көргүскен эрес-дидим болгаш маадырлыг чоруу дээш Совет Эвилелиниң Маадыры, ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы эш Анатолий Яковлевич Соловьевту Октябрь Революциязы орден-биле шаңнаар.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль. 1990 чылдың август 11.

Ужудукчу-космонавт эш А. Н. Баландинге Совет Эвилелиниң Маадыры атты тыпсыр дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Орбитаның «Мир» эртемшинчилел комплекизинге космос ужудуушкунун чедиишкиннинг боттандырганы база ол үеде көргүскен эрес-дидим болгаш маадырлыг чоруу дээш ужудукчу-космонавт эш Александр Николаевич Баландинге Совет Эвилелиниң Маадыры атты тыпсыр болгаш Ленин ордени-биле база «Алдын Сылдыс» медаль-биле шаңнаар.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль. 1990 чылдың август 11.

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

«ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы» атты эш А. Н. Баландинге тыпсыр дугайында

Орбитаның «Мир» эртемшинчилел комплекизинге космос ужудуушкунун боттандырганы дээш эш Александр Николаевич Баландинге «ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы» атты тыпсыр.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ

Москва, Кремль. 1990 чылдың август 11.

ДУГУРЖУЛГАЛАРНЫ КҮШ ЧОК ДЕП САНААН

Алма-Атаның, үнелиг [illegible] [illegible] чугааларын биле металдарның, нефтиниң, тасты, уранның болгаш Россияның девискээринге тыпкан база бүдүрген стратегиг өске-даа курлавырларны барааннарнын садар талазы-биле ол республика-биле чиңгине [illegible] чокка база «РСФСР-нин күрүне суверенитединиң дугайында декларация» хүлээп алдынган соолунда [illegible] дынган даштыкы экономиктиг дугуржулгаларны РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму күш чок деп санаан.

РСФСР-ниң хамааржыышкан органнары-биле дугуржулга чокка кылдынган чамдык курлавырлары, а ол ышкаш ол курлавырлар база барааннар талазы-биле дугуржулгаларга хамааржыыр [illegible] Россия Федерациязы хүлээвейн турар деп, Президиумнуң хуралынга хүлээп алдынган доктаалда айыткан. Чардынган дугуржулгаларның ревизиязын кылырын, республиканың хоойлужудулга болгаш күүсекчи органнарының [illegible] шээрежилгезин ёзугаар [illegible] дынган чүгле ындыг даштыкы садыг дугуржулгалары күштүг болурунуң дугайында даштыкы таргадыр [illegible] республиканың [illegible] [illegible] аанга дааскан.

(СЭТА).

Юбилейивисти канчаар уткуур бис?

Бо күзүн Карл Маркс аттыг совхоз Ииме коллективтиг ажыл-агыйның тургустунганындан бээр 40 чыл оюн байырлап эрттирери-биле белеткенип турар. Ол болуушкунну чедиишкиннииг ужуражыры-биле план-хемчеглерни ажылдап кылгаш, ону бадылаан.

Совхозтуң экономиказында кол черни мал ажылы ээлеп турары билдингир. Бо адырда чамдык эки чүүлдер, ол ышкаш четпестер-даа бар. Эң ылаңгыл хоочун малчынывыс Дугар-оол Ондарның чедиишкинни бисти дыңа-ла өөртүп турар. Ол бирги чартык чылда 100 хойдан 122 хураганны камгалап алгаш, чүгле совхозунда эвес, харын республикада бир дугаар черде болду. Ол ышкаш бир хойдан өг-бүле 3 кг дүктү кыргып алган. Х. Дазар-оол, Б. Ооржак оларның көргүзүглери база эки болуп, республиканың эң дээре хойжуларының аразынга кирген. Дөрт чылгычывыстың ийизи 100 беден 100-100, а бирээзи 99 кулунну камгалап алган, а сарлыкчыларывыстың түңнелдери база эки.

Чедиишкинниң чылдагааны чүдел дизе, харыызалгала. Эң ылаңгыя чайлаглаашкынны, кыштаглаашкынны-даа организастыг эрттирер, мал чемин шыдаар шаа-биле белеткеп алырында. Манаа Дугар-оол Демчий-ооловичиниң дуржулгазын ап көрээлинер. Бир эвес бедик медерел-биле ажылдаар болза, хойдан хөй хураган алыр, дүк кыргыыр арга барын ол өг-бүлениң ажылы бадыткап турар-дыр. Бир тее ындыг болганда, ол малчыннар канчаар ажылдап турарыл, оларның дуржулгазын өскелерге өөредир, көргүзер, харын кичээлдерни ол кодаңга эрттирип болгай. Карак-биле көрүп, кулак-биле дыңнап тургаш, өөренирге хамык чүве билдингир. Совхозта хойжу 32 өг-бүле бар. Ниити көргүзүүвүс 100 хойдан 77 хураган боол турар-дыр. Мооң чылдагааны чүдел, келир чылын ону болдурбазының аргазы чүл? Айтырыгны ынчаар шиитпирлээр апаар. Мал азыраары дээрге, ону кадарган кижиниң бодундан кол-ла хамаарылыры шынна харын. Ынчалза-даа бригадир, зоотехник, мал эмчизи база бар. Мынча кээрде чаңгыс кодан хой дээш коллектив харыылаар апаар ышкажыл. Ындыг болганда, зооветспециалистер база өг-бүле звенозу боду-даа чүнү чедир кылбазыныл деп айтырыг үнүп келир. Буруулуудан айтырар, негээр, төледир апаар.

Бистиң малчыннарывыстың чамдыктарының көргүзүглери шуут-ла ыяңгыг ийин. Эң ылаңгыя Сесеге бригадазы бо чылда дыңа багай ажылдап тур. Чес хойдан чүгле 59 хураганны камгалап алган. Моңгуш Чамбаа, Павел Ховалыг, Хураган-оол Ондар, Маадыр Сат, Дажы-Чимит Моңгуш олар 22-ден 47 чедир анай, хураганнарны алган.

Фермада байдалывыс база шөлүлүг эвес. Чартык чылда күрүнеге сүт садарының планын харын ажыр күүсеткен бис. Ынчалза-даа ону бүдүрериниң даалгазы күүсеттинмээн. Ол ышкаш 1989 чылдың бо үезинде турганындан база кудулаан. Мооң бир чылдагааны чүдел? Оларны таарыштырып шыдавайн турарывыста. Бодап көрээлинер: Комбужак деп черде аныяк инек, бир кодан бызаа бар. Мурнунда саар инектеривис безин ортада турган. Ам харын Хендергейде барды. Сагбас мыйыстыг бода мал чаңнаар черге кыжын кадарчылар турар. Ындыг болганда, олар ажыглалының дугайында кандыг чугаа турарыл?

Коллективтиг ажыл-агыйны тургусканындан бээр 40 чыл оюн байырлаар дээш, хемчеглерни ажылдап кылган бис. Ынчалза-даа, ол болза ажылдың чүгле эгези-дир. А ону организастаар-ла болгай. Бо чылын Ийме ортумак школазының үстүкү классчылары 16 кижи совхозтуң дирекциязы-биле керээ ёзугаар 4 кодан төрүүр өшкүнү хүлээп алгаш, ону школа ажыттынгыже чедир кадарар, саар, ынчангаш совхозка 40 килограмм саржагны дужаар болган. Эки чүүл ва? Ол малчын өөреникчилерге сүт тыртар машинаны база берген бис. Сүттү саггаш, тырткаш, саржаглап турар. Ол школачыларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг чүүлдерни тургузуп бердивис. Олар болза байырлалга уткуштур ажылдап турар бис деп чүүлдү медерел билир.

Амгы үеде совхозта сиген кезилдези кидин туттунду. Моңгун-оол Ооржактың удурткан звенозу 200 гектар сиген шөлүн быжыглаан. Ону Алыг-оол Моңгуш суггарып турар. Медени баштай кескен. Ооң бир гектарындан-на 20 центнер дүжүттү алган. А ийи[?] кезилде соонда дүжүт хөй болур.

Шын харын, бисте арен-да-биле ажылдап турар малчыннар, мал чемин белеткээр звенолар-даа бар. Ынчалза-даа мал ажылында ниити байдал хирелиг. Мооң чылдагааны чүдел? Зооветеринарлыг удуртулга, дуза кошкак дел ажыы-биле чугаалаар херек. Ажыл-агыйывыстың 40 чыл оюнче малчыннарны хей-аът киирип шыдавааан бис деп миннир апаар. Мал төлү алырының кудузун чүгле ооң-биле тайылбырлаар херек.

База бир мындыг фактыны чугаалап каар болгадым: бистиң совхозтуң малчыннарында орден-медальдар-биле шаңнатканнар, алдарлыг ат алганнар ийи-чаңгыс-ла. Мурнунда Чөөн-Хемчик районнуң, амгы Сүт-Хөлдүң-даа составынга бактаап турувуста, чогум совхозтуң херженнезин эки-ле деткимирлер чок болду. Ажылга чедиишкин дээш шаңнаары, мактаары дыңа улуг өөгүм дээрзи билдингир-ле болгай.

Боттарывыстың байырлалывыс келген деп чүвени эки-ле угаап билбейн тур ышкаш бис ийин.

Ам херек кырынга боттандырар бир ажыл болза, мал чемиин белеткелинче бүгү малчыннарны организастап киирери. Кыштаанга улуг сараатты тургузуп алгаш, оон күзүн байырлаар болза, ийи дакпыр өөрүнчүг болур ужурлуг.

Ам малды семиртип алырының эң-не таарымчалыг үези. Ооң-биле кады хойнуң тарып боозадылгазы база келген. Мал ажылдыгларның кылыр чүүлү-ле хөй.

Сат ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
Сүт-Хөл район.
Ийме суур.

БОТ-ИДЕПКЕЙДЕН, СПЕЦИАЛИСТЕРДЕН ХАМААРЖЫР

Мал ажыл-агыйы — бистиң «Кара-Хаак» совхозтуң ажыл-ишчиниң чугула адырларының бирээзи. Ажыл-чем программазын боттандырарынга, ону улам сайзыралдың эргежүдерингэ мал ажыл-агыйны улуг курлавырларны үндезилеп турар. Совхозтуң бүдүрген продукциязының 67,3 хуузун мал магандан ап турар. Ооң иштинде чүгле шээр малдан алган продукция 50 хуу чедип турар. Ынчангаш оон дугайында каш сөс-биле демдеглээр бодай-дыр мен.

Шээр малдын ажык-дузазы чүгле эът бүдүрери-биле кызыгаарлаттынмас болгай. Эртем-техника бо үеде чеже-даа сайзыраза, хойдан алыр дүктү болгаш кешти бүрүнү-биле солуптар кылымал материалдар бисте амдыгаа чедир чогааттынмаан.

Аъш-чем айтырыында тургустунган чидиг бергедээшкиннерни ажыл эртеринге, кижилерниң негелде-херегелдерин боттандырарынга шээр малдан ап турар продукцияның үлүү улуг. Бо орулганы күүседир төлээде, ажылга аладчайгаарлаар, өлче ханылавас, харын-даа чагырып-дужаар, бюрократсыг, ээ-харыысалга чок чоруктардан дүрген уштунуп, ажыл-агыйны чорударының демократтыг, ажык-чарлыг болгаш хостуг хевирлеринче кирери, экономиктиг харылзааларны үндезини-биле өскертири бо хүннерде чорупп турар болгай. Ажыл-агыйны ынчаар чорударының хевирлериниң чамдык аргаларын бисте база эгелеп турар.

Чижек-биле алырга, совхозтуң ногаа ажыл-агыйының коллективи сеелгү [illegible] эзэ бедик көргүзүглерни чедип ап келгени көрүнүр. Ооң кылган продукциязының шынары база эки орар. Түңнелинде, [illegible] ногааны саткан [illegible] кирген орулга чыл бүрүде көвүдеп турар. [illegible] 1988 чылда ногаа өстүргениниң кирген орулганың ниити түңү 600 муң рубль болган, а эрткен чылдың түңнели-биле алырга, ол сан 90 муңга немешкен — ногаажыларның багай эвес ажылдап турарының болгаш кижилерниң ажылдың алыс түңнелдери дээш туржуп турарында деп бодаар мен. Ол ындыг-даа болур ужурлуг. Бо чылын продукцияны улам көвүдедир орулга-биле ногаа ажыл-агыйында беш бригада ажылдап турар.

Ногаажылар аразындан эрткен чылдың түңнели-биле алырга, Татьяна Чарашпанның удурткан звено эң эки көргүзүгнү чедип алган. Ук звено ногаажылар аразынга тиилээш, 750 рубльдиң шаңнал акшазын чаалап алган.

Совхозтуң ажыл-ишчилери бирги чартык чылда күрүнеге мал продуктулары садар планын долузу-биле күүсеткен. Эътти 108 тоннаны дужааган. Ындыг-даа болза эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, ийи тонна эътти оон [illegible] саткан. А дүк [illegible] эрткен чылдыындан 1658 килограммны хөйнү бүдүрген. Оон кирген арыг орулга 380 муң рубль болуп турар.

Мал продуктуларын бүдүрерин көвүдедип, ак сеткилдиг ажылдап турар малчыннар бисте хөй. Өшкү [illegible] Серен Моңгуш эрткен [illegible] 100 баш [illegible] 103 анай [illegible]. Хой кадарчызы [illegible] Чооду 100 [illegible] хураганны алган. [illegible] Хүлер-оол Чоржаа, [illegible] на Маады [illegible] турары эки.

Мал болдаашкынының үезинде [illegible] к. Любовь Чоржаа 120, Чечек Салчак 120, Алфо[illegible]на Чооду 100 [illegible] түс-түзүнда [illegible] Олар бо талазы-биле [illegible] бистиг чаржыштың тиилекчилери болуп, чоокта чаа эрткен чартык чыл түңнелиниң хуралынга совхоз мурнундан шаңнатканнар.

Мал ажылының продуктулуг чоруун бедидер талазы-биле улуг курлавырлар бисте барын онзалап демдеглекседим. Чүге дизе шээр малды доруктуруп, чемгерериниң, ону ажаап тургузарының материалдыг баазазы, чемнер, одарлар болгаш машина-техника бисте бар. Дуржулгалыг малчыннар-даа четчир. Ындыг-даа болза, ол курлавырларны бистер долузу-биле ажыглавайн турарывысты манаа миннир апаар. Мал ажылында чедир кылдынмайн турар чүүлдер, шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар хөй. Бо чылын шээр мал төлүн эрткен чылдыындан хөйнү ап болуруннуң аргалары турза-даа, совхоз 100 башка онаштыр 71 анай-хураганны алганын чавыс көргүзүг деп санаар мен. Чүге дизе, бирээде, малды холуксаалыг чемнер-биле хандырарының аргалары турган, кажаа-хорааның байдалы эки. Манаа малчыннар, совхозтуң зооветспециалистери болгаш удуртукчу кадрлар долу күш-биле ажылдаваан деп түңнелге кээр-дир мен. Сан-чурагаалдардан алгаш көөрге, шээр малдың олуп-хорааары эрткен чылдыындан 254 баш хөй болган. 1989 чылдың бирги чартыында ол сан 521 турган. Эрткен чылдың бо үезинде, эътке херегээри-биле 283 баш өшкү-хойну чарыгдаан болзувусса, ам 434 болуп турар. Бо чорук шээр малдың баш санын [illegible] турар. Эрткен чылын совхозтуң шээр малының ниити саны 13351 турган болза, ам 12 муң 743 баш бар.

Ийиде, чамдык малчыннарның талазындан ажылга ээ-харыысалга чогун көргүзүп, чүс хойга онаштыр 10—25 чедир хураганнар ап турары мырыңай шуут ыядынчыг-дыр. Оларга Виктор Кууларны, Клара Семис-оолду болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур. Хойну эдериштирерин болгаш оон тарып боозадылгазын организастаарын хажытканындан совхозтуң муң ажыг хою бо чылын төл бербээн.

Малчыннарның бот-идепкейин көдүрери-биле оларның акша-шалының төлээрин, бир малчынга кадарар малдың норма-чижээн эде көөрүнүң айтырыглары тургустунуп келген. «Кызыл» агрофирмазы планнаашкынга бир кадарчыга онаштыр ортумаа-биле төрүүр 250 хой кылдыр санап турар. Ол санаашкын Кара-Хаактың байдалдарынга канчап-даа таарышпас. Ынчангаш чамдык малчыннарның талазындан акша-төгерикти шын эвес санап турар дээнинге бодум каттыжар мен.

Совхоз чоокку үелерде шээр малдың баш санын 18—20 муң чедир көвүдедир деп планнап турар. Чүге дизе, моон мурнунда чылда ортумаа-биле 400—500 муң акшаның орулгазын киирип турган мыйыстыг бода малывысты чоорту чок кылган болгай бис. Беримчелиг уксааның шээр малын садып алыр талазы-биле агрофирманың даргазы А. И. Семенов биске дузаны кадар боор деп идегеп тур бис.

Чоннуң хууда малын өстүрериниче улуг кичээнгейни утлаар ужурлуг бис. Малмаган тутпайн турар өг-бүлелер бисте ам-даа чок деп болбас. Кара-Хаак кожээ Соведи манаа тодаргай хемчеглерни кыска хуусаада ажылдап кылгаш, ону боттандырар болгаш мал чеми тургузарының байдалдарын таарыштырар.

Чайгы үеде хой кыргылдазы доостуру билек, сериин оъттуг тайгаларже малды семиртип үндүрери кончуг чугула. Ооң-биле чергелештир тарып-боозадылганы организастыг, хынамчалыг чорудары бистерден негеттинип турар.

Мал чемнерин белеткеп алыры — кыштаглаашкынны эки эрттирериниң база бир магадылалы. Бо чылын совхоз мал бажынга онаштыр 17—18 центнер мал чеми единицазын белеткээр. Малдың кажаа-хораазының септелгезин, санитарлыг байдалдарын баш удур хынап, кылып чорудар апаар бис.

Деңгей-оол МОҢГУШ.
«Кара-Хаак» совхозтуң кол бухгалтери.

АЧАМНЫҢ УЛУУ

«Шын» солуннуң доктаамал номчуп турар мен Ооң арыннарында чамдык аныяк улус боттарының ада-иезиниң дугайында бо-ла бижип каан боор-дур.

Мээң ачам Сергей Базырович Ензак Эрзин суурда септелге-тудуг участогунда мастерлеп ажылдап турар. Ол СТУ-да ам 17 чыл ажылдап, чоннуң чаагай, чогумчалыг амыдырап-чурттаарынга үлүүн киирип келген кижилерниң бирээзи. Эрзин суурнуң мурнуу талазында чаа туттунган кварталдарда ачамның холу дегбээн бажыңнар черле чок дээр болза, хоорединг эвес. Автовустап чеде бээрге — автовокзалды, а самолет-биле ужуп баарга аэропортту база-ла ачам шевер холу-биле тудушкан. Эрткен чылын Эрзинге 140 олуттуг ясли-садтың тудуун база өй-шаанда ажыглалга кииришкен. Ачам кызымаккай ажылы дээш, эш-өөрүнүң аразынга хүндүткелдиг, хөй удаа шаңнадып-мактадып келген. Ол бодунуң тудугжу мергежилинге, дааннган ажылынга аажок хандыкшаан, анаа ынак. Тудугжунуң чымыжы берге дээрзин кижи бүрүзү билир. Кыштың соогун соок, чайның изиин изиг-даа дивес.

Ава-ачавыс 5 уругну азырап, өстүрген. Мен оларның эң-не улуу мен. Ачамның улуг сагыш салышкыны-биле Москваның Гнесиннер аттыг театр училищезин 1986 чылда чедиишкинниг дооскаш келгеш, найысылал Кызылывыстың төвүнде хөгжүм-шии театрында ажылдап чор мен. Мендеи бичии дуңмам Кемеровонуң эмчи сургуулун бо чылын дооскаш, Эрзинниң санитар эмнелгезинде ажылдай берди. Оон бичиивис 11 классты 4—5 демдектер-биле дооскан. Өске ийизи 9 биле 6 класстарда эки өөренип турарлар.

Ажылынга бүдүүг бердинген ачавыска чоргааралыр бис. Бистер ачавыс бичии-даа дыштыг, анаа олуруп шыдавас, бир-ле чүвени ылап-ла кылган чадаан, эптеп турар. Ооң кадында, бистерни ажы-төлүн азырап, өстүрер дээш улуг сагышты салып келген. Урут-дарыын сагыыг кижилер кылдыр өстүрерин кылып чоруур кижи.

Рафаэль ЕНЗАК.

МЭЭҢ БОДАЛДАРЫМ

Кызыл хоорайның хөй-нинити черлеринде, ылаңгыя автовокзалда, аэропортта, чемненилге черлеринде аалчылар бажыңнарында ажылдап турар чамдык орус дылдыг хамаатыларның талазындан айтырыг тургузуп, негелде кылырга доңгун харыылаар азы шуут херекке албайн баар чоруктар кайы-хөй болгай. Кадээ черлерден барган малчыннарга, улгады берген кижилерге болгаш орус дылды кошкак билир өске-даа кижилерге республика төвүнге чорааш, херек бүдүрүп чогудуп алыры дыңа берге. Мен бодап турарымга, кажан националдар аразында айтырыгларны ажыы-биле чугаалажып турар болган төлээде, бо чүүлдерни база элээн тодаргай, шынгыызы-биле көөр болза эки деп бодаар мен. Чүге дизе, бистер орус болгаш оон-даа өске улустар-биле черле чурттап чораан болгаш чурттаар-даа апаар бис. Кызылдың хөй-нинити болгаш садыг-хандырылга черлеринде орус дылдыг кижилер хөй кезиинде ажылдап турар. Бо хүннерде ышкаш, байдал ол хевээр турар болза, националдар аразында чөрүлдээлер шиитпирлээри база-ла ындыг белен эвес апаар деп бодаар мен. Кижи бодаарга, оода-ла үстүнде адааным хөй-нинити черлериниң бүдүрүлгелериниң удуртукчулары бо талазы-биле тускай тайылбыр ажылы чорудуп, харын-даа боттарының ажылдакчыларының аразынга чогуур аттестация-даа эрттирер болза ажырбас болгу дег. Чон-биле чугаалажып, оларга бараан болурунуң эптиг аргаларын өөренири кажан-даа артык эвес. Ол дээрге интернационалчы кижизидилгениң база бир чугула кезээ болур болгай. Национар аразында идеология, тайылбыр ажылының республикада ниитизи-биле кошкап келгениниң барымдаалары бирээзи ол.

Тывада чурттап турар аңгы-аңгы национарның кижилериниге мээң хамаарылгам кажан-даа эки, оларны хүндүлээр, эп-найыралдыг чурттаарын кезээде күзээр кижи мен. Бистиң тыва чоннуң аразында ийи-чаңгыс телепчоктар бүгү чоннуң адын бужартадып, национар аразында харылзааларны үреп, кем-херек үүлгедиишкиннерни болдуруп турар. Орустар чугаалаар чоннуң аразында ындыг кижилер база чок эвес болгай. Бо таварылгада ол-бо чуун каашкан херээ чок, бүгү чүвени алыс шыны-биле тодарадып, чон мурнунга чырыдары чугула. Ийи чаңгыс идегеттерниң үүлгеткен херээн чонче чая каарының орнунга республикада тургустунган нарын байдалды эдеринче угланган ажылды чорутса деп мен саналдаар мен.

Интернационалчы кижизидилгениң хөй талалыг хевирлерин ажыглап тургаш, кижилер ортузунга, ылаңгыя аныяктар-биле ажылды экижидер тургаш, республикада кем-херек үүлгедир чоруктуң когун үзүп болур дээрзинге бүзүрээр мен.

Тараачы ЛИКТАН.
Өвүр район.

КАЙДА ИРГИ?

Кызылдан Чаа-Хөл чедир чорупп турган автобус ам чорбастаандан бээр [illegible] эрте берди. Өөрениир азы шөлээлээн улустарга [illegible] бергедир. Аргыжары халалыг-ла.

Ясли-сад айтырыы амга чедир эки шиитпирлеттинмейн турар. Сууда иелер бо хүннерде уруглары чанында олуруп турар, а [illegible] күжү дыңа чедишпес.

База бир дүвүреңнииг чүүл — мотельниң [illegible] Суурну хандырып турар котельнаяның одалга системазы эрги, саңдарлай байдалда хевээр турбушаан, [illegible] кылбаан.

Биске хөй аазаашкыннар кылып турган депутаттарывыс кайда [illegible], Ондар сүтлар кайда [illegible]?

Зоя МААДЫ.
Чаа-Хөл суур.

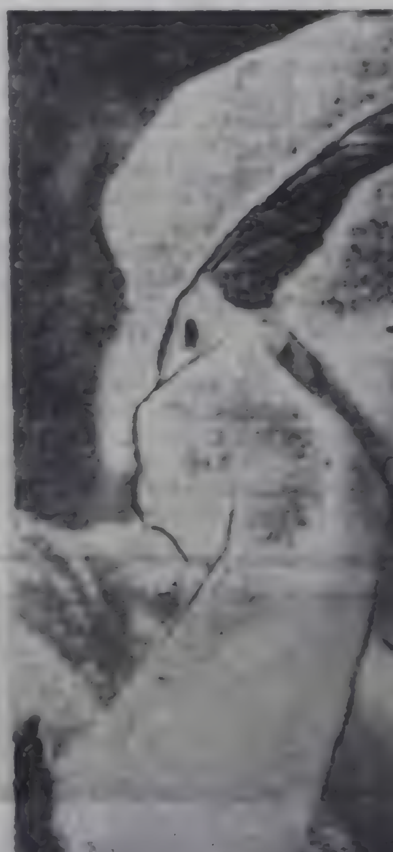

БЫЗАА АЖААКЧЫЗЫ

Валентина Степановна Трупп «Көк-Тей» совхозтуң мурнакчыларының бирээзи болуп, каш чыл улаштыр эң эки көргүзүглерни чедип ап келген. 1988 чылдың түңнелинде ол бир бызаадан немелде деңзи алыр талазы-биле республиканың чемпиону болган.

1989 чылда ажаап турары 45 бызаазының бирээзинден-не 738 грамм немелде деңзини алгаш, республикада үш дугаар черде болган.

Амгы үеде В. С. Трупп 40 бызаачы ажаап турар. Чартык чылда оларның бирээзинден-не 659 грамм немелде деңзини алгаш. Ааданыгга уткуштур чарышка үш дугаар черни ээлээн.

Ажылынга бердинген, кызымак болгаш улуг дуржулгалыг малчын Валентина Степановна эш-өөрүнге хүндүткелдиг.

ЧУРУКТА: В. С. Трупп, ооң ажаап турар бызаалары.

Виктор КАРА-САЛДЫҢ фотолары.

(Эгези № 183 «Шында»).

ДЕРЗИИ ӨЛҮРҮҮШКҮН

2. ЧИТКЕН МАЛЧЫННАР

Эртен, дүште-даа, чапсар соонда-даа судьялар кирип келгеле, залда олурар кижилер турарынга чаңчыгып калганнар. Бо удаада база тургуп келгеннер.

1988 чылдың октябрь 5-те болган чүүлдү көрээлинер. Бир хүн бурунгаар Тулуштерниң кожазы Ак-Ламаларга Надя деэр төрели уруг келген. Оруг аайы-биле Көк кире дүжерге, өгнүң херээжен ээзи кожаларны ап алыры сүмелээн. Оон Көк бодунуң машиназынга Надяны, Бористи болгаш Анатолийни олуртуп алгаш өөнге келген. Көктүң кадайы баштай хорадангал олурган... Херээжен кижи кирип келирге, ылгы частып, шай чылдып эгелээн. Надя бир шил водканы ийи-үш дашканы улаштыр Сүрүңмаага кудуп берген. Удатпаанда дедир Ак-Ламаларже чорупкан. Акаа арагалааш, дедир ээп келгениниң дугайында Сүрүңмаа бодунуң өөнүнге чугаалаан.

Борис Ондарның өөнүң биле алырга, 5-тиң эртенинде Борис, Анатолий, Сүрүңмаа, Көк дөртелээ арага тып [illegible] баштай Куңгаа [illegible] арага чок болган. Оон Ак-Лама сүтче бар чыда Сүрүңмааның чугааларын дыңнаарга, Кайгал-оолдарга кирер-дир дээн. Машинаны Кайгал-оол Моңгуштуң Галинаның чанынга турзутупкан. Көк кадайы Сүрүңмаа, кудээзи Анатолий ынаам ол бижинче кире берген. Машина иштинге Борис Ондар арткан.

Удатпаанда ыыт-дааш үнген соонда, ажы-төл ыглажып эгелээн. Борис машинадан үнгеш, бажыңче кире бээрге, Көк Кайгал-оол Моңгушту, а Сүрүңмаа Раиса Ооржакты эттээн турган. Көк холунда хүл-тырттар, а Сүрүңмаа хүл-узар тудуп алган болганнар. Сонганың бир шили бузук. Уруглары ыглашкан. Эттеттирген ийи кижилен хан төктүп турган. Оон Сүрүңмаа үне халааш, боо тудуп алгаш келген.

— Бо чериңерге боолап кааш, подвал иштинче киир октагылаптар бис — дээрге, өгнүң ээлери чаннып турганнар. Оон Борис Сүрүңмааның боозун алгаш, чамызын алыргаш, Толяның фуфайказының карманынче сукканы, чажырып каг дээн[?] үндүрүпкен. Удатпаанда Көк Кайгал-оолду тудуп алган бо үнүп келген. Кайгал-оол үш харлыг Розазын холундан чедип алган болган. Оон соондан Сүрүңмаа Раяны чедип алган, а Рая бир харлыг Аржаанны куспектап алган. Өг-бүлени күш-биле машина иштинче киир идип алганнар. Көк руль артынга олуруп алган. Ооң чанынга Борис олурган. Артынга өг-бүлени кадарары-биле Сүрүңмаа база Анатолий олуруп алганнар.

Орук ара чоруп олургаш, мээң оглум өлүрген силер, силерниң шуптунарны когу-биле узуткап каар бис деп Көк чугаалаарга, бис өлүрген эвес бис, акаа кандыгдаа хамаарылга чок улустур бис деп, Рая чугаалаан. Ооңда бо чаш ажы-төлдү арттырып каакар деп-даа турганнар.

— Чок, шуптузун хооп каар бис — деп харыы дыңнаган.

Удатпаанда Сөй суурга халдып келгеннер. Хүүрек садып алыр саналды Көк киирген. Сүрүңмаа 3 рубль берген. Борис Ондар хүүректи садып әккелген.

Ильинка бээр оруктап бичии бар чорупурга, иштурнеулбес орук чыткан. Ынаар эпкен. Машинадан үнгеш, Сүрүңмаа биле Толя кылаштадыкааш, казар черни көрүп каан. Көк оңгарны Толяга каcтырган.

Баштай Анатолий чериг насрапын кызыткан. Ынчаарга Көк Толяны бир катап чаңдыр аткаш, ийи дугаарында хөрентки-ниниң чоңин ора боолапкан. Толя көрткаш, оңгарны кара чаашкаар [illegible].

Ол үеде Сүрүңмаа арыг одун кирип, дыштаныр [illegible] турган. Машинаның иштинге Рая Ооржак бир харлыг оглу Аржаан, Кайгал-оол Моңгуш үш харлыг Розазы-биле кады артыкы олуттарга артып калган. Борис Ондар ол шарып каан кижилерни кадарып арткан.

Удатпаанда «оңгар белен дир» деп, Сүрүңмааның үнү үнген.

— Борис, чон олурар оол бээр үндүрүңер — дээш. Көк боозун тудуп туруп алган. Баштай Рая-биле бичии Аржаанны үндүрүп әккелгеш Раяның холун оглун тудуп олурар кылдыр мурнунче херре тырткаш, шарып каан болган. Караан көрбес кылдыр [illegible] биле дүй шарып каан. Көк боо учу-биле Раяның бажынче каккан. Оон оңгар иштинге тургузуп алгаш, боонуң колдуунда бажынга үттүре аарак үш катап боолаан. Бичии Аржааның база бажынче боолаан. Эң[?] [illegible] кергүзүкени биле алырга, өлүм дораан болган. Оңгар баш [illegible] деттен.

Ол үеде Кайгал-оолдуң ийи кулаан Борис дүй тудуп алгаш олурган.

— Чүге ынчадың — деп айтырырга, мындыг харыы дыңнаган:

— Көктүң боозунуң даажын Кайгал-оол дыңнавазын дээш.

Оон соонда Көк Бористи ол чүвелерни бээр әккел деп дужааган. Борис Кайгал-оол биле Розаны чедип алгаш келирге, Көк оңгарже киир идипкеш, боону Бориске тудускан.

— Ам сен ат! — деп дужааган.

Боону Бориске тудускаш, бир окту берген. Көк боду бир холунга бижекти Бористиң быктынга идип алгаш турган. Борис Кайгал-оолдуң бажынче боолаан. Оон соонда, үш харлыг Розаның бажынче боолаан. Көк Бористен боозун ап алгаш, оңгар иштинде өлген кижилерни ийи катап аткан. Оон соонда хөөп доңданнар. Анатолий хүүрек-биле хөөп турган. А Көк биле Сүрүңмаа буттары-биле [illegible]. Борис [illegible] көрүп турган. Бир эвес мен хөөшпес болзумза, эттетирер боор мен [illegible] Бористиң бажынга чык дээн. Ынчангаш ол база дөгүраан бут-биле [illegible].

[illegible] соонда. Сүрүңмаа [illegible] [illegible] «Чүге тур силер?» [illegible] дужааган. Ол [illegible] Борис Ондар [illegible].

[illegible] Борис [illegible] турган сен бе? — деп, прокурор айтырган.

— Чок. Мээң быжтымга [illegible] алгаш турган — деп харыылаан.

— Сен Көктүң дужаалын күүсетпес болзуңза, айыыл болурга турган бе?

— Айыыл турган. Баштай мени кадайымны болгаш үш уруумну, оон соонда ада-иемни өлүрген. [illegible] бодумну өлүрер [illegible] бир үйр көргүзүкен. Бодумнуң уругларымның амызын арттырар дээш, Көктүң айтыышкыннарындан эттеп турган мен.

Анатолий Куулугуттуң [illegible] «Бөгүн обает [illegible] мени сагыш-човулуун шиитпирлеп турар-дыр. Чыңыш [illegible] мындыг херекке [illegible] деп бодавас мен. Көктүң удурткулгазы-биле бо херекти кылдым. Чүге Сүрүңмааның өлүрүкшээнинге [illegible] [illegible] мен. Оон дыштыы [illegible] арга [illegible] турган. [illegible] мен. Өг-бүле өлүрүүнге [illegible] мен. Көк биле Борис келгеш, боо [illegible] [illegible] машинаның [illegible] [illegible] бургедээн [illegible] турган.

— Баштайгы истелге үезинде шынныг өттүнчүк айтып турган болгай, ам чүге соора өчүй бердинер — деп, суд даргазы майор айтырган.

— Баштайгы истелге үезинде мени эттеп-соп турган. Мынчаар өчүүр сен дээш, байысаап, айтып берип турду.

— Кайгал-оол, Раяны база бичии чаш кижилерниң хөөп каан черин катап айтып бердиң?

— Мени эттеп-соп, күштеп күүкүлеп, мынаар кыл[?] баш-та, ол черин бо ийи-ле — деп, херектеп, идип, хеп тургаан.

— Сени канчап турганың эртен тырттырган кино-чуруктан көре бээр бис.

Ол хүн суд ажылын дооскан. Эртенинде тырттырган киноның судтаттырган кижилерге болган залда олурган чонга көргүскен. Толяның кым-даа эттеп, күштевээн. Боду баргаш, баштай Кайгал-оолдарның бажын айтып берген. Ооң соонда, хөөп каан черни боду салаазы-биле айтып турар кылдыр кинода көргүскен. Боолаттырган кижилерниң оңгардан уштуп каанын бергени, оңгарга чыткан база тырттырып каан. Бо өттүнү көрүп олурган кижилер [illegible] боду болду. Оон көргени бо [illegible] [illegible].

Суд үезинде Анатолий бодунуң баштайгы өчүүн [illegible] өскерткен. Кандыг-даа херекке киришпээн болган. Баштайгы истелге үезинде болган бо ийи таварылгазын [illegible] чедир [illegible] чугаалап берген.

Кожуу[?] Сүрүңмаа Тулуш баштайгы байысаалга үезинде база буруузун миннип, үүлгеткен херээн долузу-биле сөглеп турган болза, суд болуп турган үеде, кандыг-даа өчүүн бербээн. Чүгле боду арагалап чорупп турган, буруум ол дээр болган.

Херээжен кижиниң ол сөстеринге зал шимээргеп, сөстер октап [illegible]. Суд даргазы [illegible] чыдырып алырын дилээн.

Көк биле Сүрүңмааның оглу Байлак Тулуш суд эгезиниң мурнунда хол үттүрүп чорупп турган. Оон өттүн бо херектиң баштайгы материалында бижиген болгай. Ол хол үттүрүп чорупп тургаш олчалып алган. Бир уругну-даа анарган. Ол дугайында справканы херекке кожупкан. Судтуң ийи дугаар хүнүнде Байлакты база истелге изоляторунга олуртуп каан.

Бо болган болушкуннарга хамаарыштыр Көк мынчаар чугаалаан. Мени баштап турган дээр-дир. Оларның холдарындан тудуп алгаш, мону кылывыт дээн эвес мен. Чүге кылаштажып чорупп барбааныл? Мээн оглум Шегбашты өлүрген дугайында Самдан билир дээрге, ону тодарадып алыр дээш, Александр Моңгушту Самданның аныяк бөгер-биле дилеп мен. Бодумнуң машинамны аэропорт артынга үрели каан. Карбюраторун уштуп чыттым.

— Ол херек билдингир-дир. 1988 чылдың октябрь 5-те чүү болду. Чугаалап көр дээш суд даргазы үнге кирген.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
(Уламчылыг).

Советтер: ажыл-херектиң эгези

ДЕТКИИР, ӨӨРЕДИР БОЛГАШ ДАЯНЫР

Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң соңгуулдаларының соонда каш айлар эрткен. Депутаттар үстүнден кымның-даа айтырышкыны, ыйыдышкыны чокка ажыкчарлыг байдалга Советтер активин соңгуп, отчеттуг комиссияларны тургузуп ап, сессияларны эрттирип, пландарын тургускаш ажылдап кирипкен. Бистиң солуннуң корреспондентизи чоокта чаа Бай-Тайгага барып, район Совединиң даргазының оралакчызы Дыртай Шаалаевич Хертекке ужурашкаш, интервью алган. Ону моон адаанда парладывыс.

— Дыртай Шаалаевич, эрткен соңгуулдаларының түңнелдеринге хамаарыштыр кысказы-биле баштай чүнү чугаалап болур силер?

[illegible]

Александр ХЕРТЕК беседалапкан.

Кадыкшыл—байлаавыс

БАР АРГАЛАРНЫ АЖЫГЛАП ТУРГАШ

Чылдың дөрт эргилдезинде мал-маган соондан элерин, чымыш-ижи-биле чай-кызыг чок малчыннарның кадыкшылын быжыглаар дээш кандыг ажылдар чоруттунуп турарыл? Совхоз дирекциязы өске хөй-ниити организациялар-биле, ылаңгыя бо чайын, кандыг хемчеглер алганының дугайын чугаалап бээрин «Чодураа» совхозтуң директору Көгел Максимович Суваңдинден солуннуң корреспондентизи Бопуймаа Дирчин дилээн. Оларның аразында беседаны моон адаанда парлаан.

— Кижи бүрүзү кадык шырак, ажылгыр-кежээ, белен моган-шылавас, кадык болзун дээш кандыг-даа коллективтиң удуртукчузу сагыш салыры мырыңай албан болбайн аан. Силер маңаа директорлааш улуг үр болбадыңар, бо аразында кандыг хемчеглер алдынган ирги? Ылаңгыя малчыннарга хамаарыштыр соңуурган чүүл бар-дыр.

[illegible]

— Тыва АССР-ниң улус депутады-даа болгай силер. Черле ынчаш кодээниң социал айтырыгларынга хамаарыштыр чоокку үеде чүнү кылыр деп планнап турар силер, Көгел Максимович?

[illegible]

Кескеш, кургаткан сигенни дүрген-дүрген дүргектелдир бөлдүрүп эккелген тракторист Алексей Хомушкунуң бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарын звенода мактап турар. Ол механизастаан звенозу-биле Салчак Тока аттыг совхозтуң шынаазында ийи чүс ажыг тонна сарааттарны тургузушкан.

Хөпээннээш, чыып эккелген мал чемин стогометтуг тракторлуг Байыр-оол Сарыглар чаа-ла салып кирипкен сараат кырынче апарып салып-ла тур.

— Сарааттар шынарлыг болур ужурлуг. Мону хемчээп, хүлээдир ужурлуг бис. Амдаа чээрби ажыг сараатты тургузар бис — деп, чугаалай каапкаш, база-ла шөлде шуууштур дырбааштап каан дүрүглерниң ужунче чорупту.

ЧУРУКТА: Таңды районда Салчак Тока аттыг совхозтуң Тей-Адаанда мал чемнери белеткээр механизастаан звенонуң трактористи Алексей Хомушку.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ХООЗУРАДЫ-ЛА

[illegible]

С. КОЛ.

«Тоора-Хем» совхоз.

ХУУСААЗЫН САГЫЫР

[illegible]

Наталья МОНГАЛБИИ.

ӨРШЭЭЛДИГ-ЛЕ БОЛЗУН

Публицистика

[illegible]

Кижи болгаш бойдус

[illegible]

Надежда ЭРГЕП,
«Шынның» корр.

АЙМААВЫС БУДУУ

(Хайгаарал-демдеглелдер)

1. ӨГБЕЛЕРИМ

— Силер бүгүте, агбий-хеекүт, ашы-төл, арбан-хошуун, амырхын-на тур бе?

— Амыр ыр, амыр! Ал бодунар аал-оранынар, азыраан малынар менди, хүр-ле бе?

— Эссен-эссен! Силерниң мал-маган онша менди, тенхилге чакаа-ла тур бе?

— Чаагай, чаагай! Ол ынаар ыт-куш, оор-сук, озал-ондак шөөн, сол-ла тур бе?..

— Бурхан аффыралында, чүү-ле билдиртпеди, өршээлдиг, таалбии-не болгаш тур!.. Мындыг янзылыг мендилежиишкин аяны-биле чугаалы эгелеп алганым тарбылга эвес, номчукчу. Дөртен чылдарда Кызыл-Мажалыктан Барлык — Тоолайлыг — Каргы таварты Бай-Овааже (амгы Кызыл-Хая суур) чиң тээкчилеринге, оон-моон, ылангыя Мөген-Бүренден төрел аймаавыска. Муңгуда бистиң ийи-үш ада өдеклиткен хайыы кыштаавыс орук аксы өртээл болуп чыткан. Чүгле амыр-менди айтыржып, данза-хөөрге солчуруунга безин элээн үе үнер, бурун ёзу-чаңчылдыг өгбелерниң ол дошкун шагда ыяап-ла аалывыска бөлдүнчүп, харын-даа чамдыктарының кады-кожа чурттап турганында бүгүдеге хүндүткелдиг, чаагай сеткилдиг алам-немниң салдары турган деп бодаар мен. Үстүнде көргүскеним хайнак чугаалыг кижилерниң хуу-салымы Моолдуң Улуг-Хүрээ-биле холбашкан, кажан шажынчуңнге алдар-хүндүзүн өскүнүп эгелээнде, Тывага кээп турумчуп, өгленип-баштанып, ат-сывын безин Салчактөр. Иргиттер кылдыр өскертип алган калга ламалар дээрзи оларның чугаасоодуундан билдинер чүве. Истеп-сүрүүшкүннерден дескен сагыл-санмаарлыг олар туржук, девискээрниң чамдык өске аймак кижилери «Чер-чурттуй ээлери бис!» дижир тергиидекчи төрел бөлүктен сестир, кевин-херек чок черге ёзулуг төрүмел сөөгүн безин ыттап бербес, тыртым чорааннар. Аалдар кезип сүргакчылаанда азы аллээр-эзирин аразында маргышканда, чалчышканда, эрге-дужаал кагжып, «Мени партия ыткан!»... дээн янзылыг, бир-ле майыкшаан домаан үстүнге туттунар дарга-бошкалардан олар база ондаксынар турган. А «революстуу бедик серемчилел» бүргеткен демгилери ангиии араттарга чүгле бүзүревес эвес, харын чондан кедергей хоорулган, оларның бурун төөгү-чаңчылдарын истеп-сүрер чорааныңдан, оортан үнелиг чүңү-даа илип албаан, угаан-бодал хереглелиниң талазы-биле эң-не ядарап хоозураан, кымдан-даа хожудангай, колчук, сакпай хүгбайлар болдур ийин! Олар ынчалдыр-ла ужур эдерип, хоозун шуугап, бүү-хаа шапкылажып чорааш, биеэ-ле каш шээжилеп алган, өскерилбес, кызы «номналы»-биле шаптыланып дүүрээннер...

Ол талаар үеде чүгле эрткен-барган төөгү-салымын, төрел-аймаан сактып хөөрежири-биле бөглүп-хаглып чораан өгбелерниң чугаасоодунче кулак салып чорааш, арат угаанның мерген, топтуун танып ап, оларга ынакшыл, хүндүткелим соматтынган. Солуп, бирде кударанчыг сактыышкыннарны өзектеп, өөскүдеринге кырганнарывыс Ак-Бурган, Конгур-Хам, Төмүр-лама, оолдары Эне-Бижи, Тере-Бижи — «Ол-даа эвес», «Бодаа эвес» дээн утказыг — хөктүг аттарлыг Догжуур-Хаай, Барыын Моолдан ак дээрбечилерни хөглээрипге киришкен ирем Даңга, бай дөрбетке кадарчы-хавырчы чораан адам Дүктүг-Чаак, честелерим Таак, Дежик-Хөрек, кыдат ада-ханныг Кара-Кожай, демги ием Каксаан, хам чаяанныг кадам Адавас, «уйгур чаштанчызы» дижир угбавыс Шогдуржап, даай-шаныларым Улуг-Карак, Чудакы, Намзын, калга лама Сартуул (Салчак) Шыырып, Сайгырак-Баштыг, Селби шолаларлыг ийи Сундуй хелиннер онза шылгарап турганнар. Сөөлгүлери чинчилерниң ында-хаая арттырып кааш баргылаары оттуг-суунуң тевии-биле арай могаппаннарын сергедир кожаннаптар уран аргалыг-даа чорааннар:

Орнйтааса, орнйтаасын.
Осал үнсе, ментээ болсун.
Осал чаңгыс ментээ-даа эвес.
Оттуг сугда басса-ла бар.
Хешээлесе, хешээлесин,
Херек үнсе, ментээ болсун.
Херек чаңгыс ментээ-даа эвес.
Хелиңнерде басса-ла бар...

Оларның кайда-чүде Иштии Моолдан Ары-Хемчик бажынга, Алтайның Алдын-Хөлүнден Өлегей, Хомду чедир төөгү-төре коптарган чугааларындан ол девискээрлерде тыва-делег төрел аймактарывыс чурттап чорууру эрте чажымда-ла угаазылап билген мен. Хөрлүг, буурул хоочуннарывыс боттарының үезин кайгамчык эки билир, оозу-биле идээргээр, мактанып дээш-даа эвес, нийти чугаага тус-туста боттарының үлүүн киирер сорулга-биле: «Адыр, бээр аа денер, ам мен чугаалап көрейн» — дишкилээн ыды кулактарымга дыңналып, топтуг арын-шырайлары карактарымга ам-даа көстүп келгилээр. Амыдыралы Тыва-Моол аразынга тулчуушкуннарга эрткен, ыраан болуушкуннарның дириг херечилери чораан калгаларның, ылангыя Сартуул Шыырыптың төөгээниинден алырга, Тывага үймээн-самыын ээзининге алыскаш, Моолдуң Тарбаганныг деп черже дезе берген Каргы-Саглы чурттуг Дүндүү, Дөөнек алышкыларның, оларның хартаачыларының хуу-салымы кээргенчиг болуп доозулгулаан болгулаар чүве. Ол бистиң төөгү талазы-биле баштайгы, чингин эртемденивис, доктор Ю. Л. Аранчынның архив материалдарындан казып ужулганы-биле олчаан дүгжүп турары кайгамчык! Үел-бодалы национал-хосталгалыг хувискаал-биле черүшкектиг, феодал ызыгуурташнарга элеттиргеш, төөрээн өгбелерни маадыржыдар дээш-даа эвес, ол «тоянчы ламалар» диртккен калгаларның кожа-хелбээлерниң эрткен үезиниң талазы-биле ханы билиглиниң бадыткаары-биле мону сактып турар-дыр мен.

2. ЭСКЕРИГЛЕРИМ

Төөгүден алгаш көөрге, хуу-салым тываларны кайнаар-даа тарадыр октап, канчаар-даа важылап чораан боор-дур. Школачы, сургуул апаргаш, тыва аймактыг улус Алтай, Барыын, Чөөн Сибирь, Моол, Кыдат ынчаар көжүп чорааның номдептерлерден көргеш, өгбелерниң чугаалаан чүүлдериниң ылавылалдыынга улам бүзүрээн мен. Эртемден Р. А. Шерхунаевтиң «Улуг политиктиг күрүне ажылдакчызы С. К. Тока Иркутск область биле Тываның ажылчы чонунуң эп-найыралын чугаалап турагш: «...Эң ылангыя Тожунуң болгаш Тофаларияның кызыгаарлашкак черлерни онзалап демдеглээри чугула. Тывалар болгаш тофалар шаг-дүптен, кадыр-берт Саяннарны ажып эртпишаан, аал-оранынга үнчүп-киржип, найыралдажып чорааннар. Сөөлзүредир олардан холушкак өг-бүлелер тывылганы харын ол чүве ыйнаан» — деп айыткан дээни барымдаалыг. Тофаларияда ышкаш, Йогдулар азы Кара-Чогдулар аймаа бистиң Мөген-Бүренге база чурттап чораан. Чүгле үн өскерилгениниң уржуундан Чогдуларның Чагдылар апарганы-ла илдеп, а Чагдыларның үре-салгалы ында ам-даа өзүп-мандып чоруур болгай. МАР-ның Баян-Өлгии аймааның Сеңгил сумузунда кураж ылагый интенчизи (ажылчыны — С. М.) Дүктүгбей оглу Конгар Шанагаштың «Шынга» бижээни-биле ол база үн алчып турар. Ында авторнуң бодунуң холу-биле шыйганын өскертпеске, Чаг-дыва дээнин бистиң адаар, бижииривис-биле, Чаг-тыва деп болур. Ием ызыгууру үнген Каксаан-Иргиттер биле Чагтывалар Сеңгилде бар, сеттүн төөгүзүн сүрер болза, олар мал-маган, эът-чаг-биле бай — ирип-каксып чыдар улус дээн утка билдинер. Ук шаанда, адавыс хат-шуурганнында кулуксааш, читкен сарлыктар сураглап, Мөген-Бүрен биле Сеңгил аразында Алтай делээ улустуң аал-оранынга доктаагаш, анаа турумчуп, сарлык-даа дилээнде чок, оортан Каксаан уктуг кысты сөөлзүредир невис болган кижини, тыпканы ол чүве ыйнаан харын! «Бистиң Чагдыларывыс Өлегейниң Чаг-тываларындан укталган-даа чадавас» — деп, Мөген-Бүренде хөй номчуттунуп, шинчиленип чоруур анаа ажылчын Хертек Херлиниң угаазылап срарында шынның үлүү бар. Үстүнде адааным төрел улустарның чүгле дыл-домааның аянында эвес, харын аас чогаалының, ылангыя ырларының хевир-тургузуунда барык-ла дөмейлежип турар аян-хөөннерни дараазында кожамыктар одуругларындан эскерип болур. Таңды тываларында:

Самагалдай сарыг чечээ
Салгын көргеш, сагланайнып.
Чараш кара уруглары
Сарыннапып, мени сактып...

Тофаларда:

Чекпе сарыг черни сактып,
Чечен кара мени сактып.
Кодан доруг черни сактып,
Хоор сарыг мени сактып...

Сеңгил тываларында:

Эргилип аккан Ээвн хемим,
Эдержип өскен өөр чергем.
Сундугуй аккан Сумдайрык хемим,
Суражып өскен өөр чергем...

Оран-суурунуң ады безин Алыгджер (Алгыг-Чер, Делгем-Чер дээн утказыг) тофалар улустуң бир төлээзи-биле 1984 чылдың чайынында, таварылга болуп, Чадааның хоначалар бажынынга чаңгыс өрээлге хонган мен. Ады, ада-ызыгууру, дылы-даа шуут-ла орусчаан. Токуев Тывада кээп, бо хоорайдан ажыл тып алыр сагыштыын ол чугаалап чыткан. Ол бодунуң аас чогаал эртинезин (кайгамчык тоолдарның, ырларының) оода чаңгызын-даа төрээн дылынга ыдып, ырлап билбес болганы дувүреткен.

Салчак МОЛДУРГА.

(Уланчылыг).

• • •

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ «Бот-тывынгыр уран чүүлдүң киржикчилери» деп фотоэтюду.

• • •

ТВ

АВГУСТ 14
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Степанчиково суур база ооң чурттакчылары». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 10.00 «Аян-чорукчулар клуву». 11.00 «Ол болган... болган...» 11.20 Мультфильм. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 — 13.10 «Үе». 15.30 Мультфильм. 15.45 Конгонуң ритмнери болгаш аялгалары. 16.05 Фильм-концерт. 16.50 «Пакистан: берге хүннер таварыштыр байырлалче». 17.15 Бис болгаш экономика. «Россияның экономиказының хөгжүүр оруктары». 18.30 «Үе». 19.00 «Экии, хөгжүм!». 19.30 «Степанчиково суур база ооң чурттакчылары». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Сөс». Литературжу-уран-чечен программа. 23.30 — 23.45 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Аннар шириги». 9.00 «Овур-хевир». Үстүкү класс өөреникчилеринге литературжу дамчыдылга. 9.40 «Европаның өөрүшкүзү», Югославияга делегейниң уруглар фестивалы. 10.10 Уругларга фильм. «Арсланның ужуралдары», 1-ги сериязы. 11.15 Ритмниг гимнастика. 11.45 — 12.50 «Частың он чеди шимчизи». Телефильм. 5-ки сериязы. 17.00 Алла Аблабердыева ырлаар. 17.30 Барымдаалыг фильм. 17.55 Ритмниг гимнастика. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия төвү». Программада: «Болуушкуннар, фактылар, тайылбырлар». «Бажынны туткаш — чурттаар бис». «Кыдыындан көрүш». 19.45 Медээлер. 19.50 «Кодээниң амыдыралы». Дамчыдылгада: «Мал чеми белеткээри — хүннүң сагыш салыышкыны». «Чедип алдынганы — үстүкү хемчээл эвес».

МОСКВАДАН

20.50 П. Флоренский философ дугайында. 21.40 «Стакан иштин суг». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 22.45—23.05 Боодалга спортунга Европа маргылдаазының хүн демдеглели.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Баскетбол. Делегей маргылдаазы. Эр кижилер. Аргентинадан дамчыдылга. Чапсарда (19.45) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.45—20.50 Коллаж.

КИНО

АВГУСТ 14-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «**Большой талант**» (ГДР) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда. Видеозалга «**Оскар**» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «**Доктор Айболит**» 9.00, 12.40, «**Роня — дочь разбойника**» 10.40, 14.20, «**Красное золото**» 16.20, 20.20, «**109-й идет без остановок**» 18.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «**Кокон**» 12.20, 14.40, 17.00, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «**Поющая раковина**» (2 сериялыг) (Индия) 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «**Черный бизнес**» 17.30, 19.30 шактарда.

Мындыг база болгулаар

ЧАГЫТАЙДАН БАЛЫКТААР ДЭЭШ...

Күш-ажылдың корум-чурумун үрээн, совет хоойлуну хажыткан удуртукчу даргаларның дугайында бижиири эпчок-даа, ылдынчыг-даа болур чүве. Ынчалза-даа, кижи-биле кижи дөмей: дарга-даа, анаа бөдүүн ажылчын-даа кижилер хоойлуга чаңгыс аай чагыртыр ужурлуг. Амыдыралдан көрүп чоруурга, бодун сугда балык ышкаш сула чаңнаар, сестиртоор чүвези чок, кеземче чок артып каарынга ылап бүзүрээр, ынчангаш совет хоойлу-дүрүм үрээр кижилерни база бистиң аравыста чок деп болбас. Ындыг кижилерниң дугайын республика солуннарының арыннарынга чырыдып шаг болганын билир бис. Ындыг кижилерниң арга-шинээ улуг, албан-дужаалы бедик болгаш ындыг ийикпе, хөй нуруузунда олар сугдан курган үнүп келири база-ла чажыт эвес.

Тыва АССР-ниң иштики херектер министриниң оралакчызы В. И. Лукашов дыштаныр хүнде, тодаргайлаарга, бо чылдың август 11-ниң хүнүнде, арыг агаар тынып, Чагытайның чаагай балыын чижей берген. Ында багай чүү боор. Дыштаныр хүннерде оперативтиг байдалдың берге апаарын, чаңгыс-даа бол артык транспорттуң иштики херектер органнарынга херектиин, ажыктыын биле тура-ла, Василий Иванович ИХМ-ниң ажылагый килдизиниң автотранспорт каттыжыышкынынга хамааржыр албан хөлгези — 02-25 ТВС күрүне дугаарлыг ВАЗ-21068 маркалыг машинаны гаражтан, машина-техниканы харыылап турар кижилерниң талазындан кандыг-даа удурланыышкынга таварышпайн, үндүрүп алган. Ол-ла арай эпчок. Мурнунда дүгүржүп алганы ёзугаар ИХМ-ниң ажылдакчызы В. П. Ключникованы бажыындан барып олуртуп алган.

Кызыл — Эрзин чазаглыг оруктап тыыладыр түтсүпкеннер. Шөлээлеп турар Валентина Петровнаны «Бай-Хаакта төрелдеринерге чедирейн, а ооң соонда Чагытайдан балыктаар бис» дээш эдертип алган чүве-дир. Ынчалза-даа ийи «балыкчының» күзели бottанмайн барган. 44-кү километрге В. Лукашов башкарылганы боттандырып шыдавайн, озал-ондак үнүрүп, хүндүскүнүн 13 шак 40 минута турда Бай-Хаакче ээр орукка машинаны аңдарып каан. Түңнелинде В. П. Ключникованың солагай таланы холу сынган, а В. И. Лукашов боду чиик хемдээшкинге таварышкан. Бо-даа дыка багай херек.

Шак мындыг таварылга бо дарга-биле чаңгыс катап болбаан болдур ийин. Эрткен чылдың апрель айда Красноярск күрүне кызыгаары чазаглыг оруктуң 739-ку километринге ооң бодунга бижиглээн 14-45 ТВА ГАЗ-3102 «Волга» машинаны база чая туткан. Чолаачызы кады чорза-даа, руль артынга боду чораан. Ынчан база кандыг-даа харыысалгага онаашпайн барган.

Василий Ивановичтиң дугайында чугаалар хөйү-биле тургустунуп келген. Бир-тээ, ок-чепсек садып алырының талазы-биле чөпшээрелди бо оралакчы харыылап турар чүве болганда, ында-хаая ооң хуваалдазынга чүрүм үрегилептер таварылгалар база-ла тургулаан. Чоннуң мурнундан келген шак мындыг чергелиг хомудалдарны СЭКП Тыва обкомунуң партийжи контроль комиссиязы хынап-даа турган. Ынчангы ыналда үезинде В. И. Лукашов СЭКП Бии-Хем райкомунуң бирги секретары турган Ю. А. Чихачевка, Каа-Хем районнуң АҮК даргазы турган Б. А. Моросовка оочур чокка ок, боо садып алырының дугайында шынзылгаларны бергенин илерээн турган. Ынчан база-ла ол харыысалгага онаашпаан.

Бо удаада Тыва АССР-ниң прокуратуразы В. И. Лукашовка хамаарыштыр херекке херээн оттурган.

Артур ХЕРТЕК.

(«Шынның» корр.)

СПИД ДУГАЙЫНДА

Аарыгның төөгүзүн, ооң тыптып тараар оруктарын база ооң камгаланыр аргаларын номчукчуларга таныштырып көрейн.

Аарыгның тывылган үезин 70 чылдар эгези деп санап турар. Ол үеде барыын күрүнелерге аныяктар «сексуалдыг хосталгаже» ханылаан турган. Ындыг турбуже, эртем ёзугаар аарыгны өөренип көрген дыңнадыг чүгле 1981 чылда АКШ-ка болган. Чогум кайы чуртка тыптып нептерээни мынчага дээр тодараттынмаан. Ооң өскүдүкчүзү эң хензиг микроорганизмнерге хамааржыр ВИЧ деп вирус болур. Ону 1983 чылда Франция биле АКШ-ка деңге ажыткан. Ук аарыг дүргени-биле 20 чыл дургузунда бүгү делегейге тарай берген болгаш амгы үеде 156 чуртта 266098 кижи СПИД-тен аарыг бооп турар. Сөөлгү дыңнадыг ёзугаар алырга, бо чылдың чүгле июнь айда безин СПИД-тен 3000 кижи аараан. Ол колдуунда Европа болгаш Америка диптериниң чурттакчылары болуп турар.

Делегейниң Кадык камгалал организациязының (ВОЗ) дыңнадыында. 10 ай иштинде аарааннарның саны ийи катап өзүп турар болгаш бир эвес күрүнелер чаңгыс эптиг ооң-биле демисешпес болза, 2000 чылдар эгезинде делегей чонунуң 30 хуузу аарыг апаар деп прогнозту үндүрген. Бо аарыгның экономикага когаралы АКШ-ка чүгле 1988 чылда бир миллиард ажыг доллар болган. Ынчангаш амгы үеде бөмбүрзекте СПИД-тиң [illegible] чарлаан болгаш бүгү күрүнелерге бо айыыл [illegible] удур демисел[illegible] программаны [illegible] кылдынган.

Аарыгның мага-ботка [illegible] органнизм [illegible] бодунуң иштики клеткаларындан [illegible] чедир, [illegible] доктаамал [illegible] тускай системалыг болур. Ону [illegible] органнар [illegible] бүгү иштики бестер, [illegible] болур. Вирус кижиниң чүгле ол камгалал системазының клеткаларынга өзүп, мандыыры илерээн. Ындыг иштики маңгыстың ажылының түңнелинде организмниң бот-камгалалы чайгаар-ла чедишпестеп, иштики, даштыкы микробтарга, бичии-даа аарыгзыг салдарга удурланыр күжү бадар.

Анаада дүргенн экирий бээр кеште бичии шыйбак, бүт кырынга эрттирер сезоннуг азыртыр дегдириглер хуулуп, каржы байдал ап, аар-берге аарыгже шилчип, өлүмге-даа чедирер. Ол ышкаш, организмниң клеткалары доктаамал туружун чидирип, чагырга чок өскээр өзүп, рак аарыгның янзы-бүрү хевирлеринче шилчиир. Ооң эң коргунчуг хевири Капошиның саркомазы деп аарыг болур. Ооң аараан кижи дириг чыдырда-ла бүгү иштики органнары үрелип, арны-бажы овур-хевирин чидирип, сөөктери буступ төңгеш, өлүмге алзыр. Амдызында аарыгны эмнептер эм-даа, баш удур камгалал тарыышкын кылыр вакцина-даа чок болуп турар. Ооң кол доктаамал демдектери чок. Ол кандыг-даа аарыгның хевири-биле эртер. Ону чүгле лаборатория дузазы-биле илередип диагноз салып болур.

Аарыг колдуунда эр-херээжен кижилерниң чажыт холбажыр харылзаазындан тараар. Ооң-биле кады эр улустуң бот-боду-биле холбажыры база аарыгны нептеририниң бир аргазы болуп турар. Ынчангаш СПИД эң баштай чүгле эр улус аразынга эгелээниинден ооң дамчыыр оруун эртемденнер ур үеде дилээр ужурга таварышкан.

Совет Эвилелинге база ындыг эр кижи аарыгны эккеп, 3 чыл иштинде 22 эр кижи-биле холбажып, оларны аарткан. А оларның кезии херээжен улуска дамчыткан.

Аарыгның ооң өске дамчыыр оруктары

Аарыг ханы солуй кударып, азы оон ыштан эм бүдүмелдерни ажыглаары эки хайгаараттынмаан хирлиг шприц, ине ажыглаары. Бо оруу-биле Калмыкияның Элиста, ол ышкаш Волгоград, Донда-Ростов хоорайларга бичии уруглар эмнелгелеринге аарыг тараткан таварылгалар болган. Ол ышкаш наркоманнар чаңгыс ине, шприц ажыглап бот-боттарынга наркотик бүдүмелдер сыкыртып тургаш, халдавырны чыпшырып ап турар.

Саатттыг аарыг херээжен кижи иштинде төлүнге халдавыр чыпшырып болур.

Аарыг ненниң эмиг сүдүн уругга эмзиреринден, кадык не сыкыртыышкын дамчыштыр халдавыр алган бичии төлүн эмзирип органш, боду төлүнден аарып болур. Ылангыя, эмиг бажы балыг болза.

Аарыг үр үеде организмге чажыт өскүүр үелиг болур. Вирус организмче кирген соонда, 2-3 ай-даа, 2-3-даа чыл эрткенде аарыгның баштайгы демдектери көстүп кээп болур. А ооң багай талазы — аарыг кижи ол хире узун үеде бодунуң холбашкан кижизин-даа, сыкыртырган черин-даа уттупкан боор. А ол боду шагда-ла аарыгның тарадыкчызы апарган деп чүвени ол безин эскербес.

Бо хүнде Совет Эвилелинде 40 ажыг черлерде аарыг тараан. Тываның чоок кызыгаарлашканы болгаш хөй чоружар черлери — Новосибирск областа база Красноярск крайда вирустуг кижилер бар апарганы илерээн.

Шак бо берге аарыгдан камгаланыр аргазы кандыгыл?

Үш-башчок кижилер-биле чоок харылзаа кылбас, самыын-садар чорукту, наркотиктер ажыглаарын, арага дарылаарын соксадыр. Черле ынчаш чурттаалгада мораль талазы-биле быжыг туруштуг, ог-бүлезинге шынчы бердинген кижилерниң ол аарыгдан аарбазының магадылалы улуг.

А сыкыртыышкын дамчып тараар орукту идегелдиг дугаап каар аргазы бар. Өскүдүкчү вирус организмден дашкаар үр чурттап шыдавас, хээрек бүдүштүг микроб болур. Ол кадар 56 градуска 3 шак иштинде-ле өлүр. Дезинфекцилээр бүдүмелдерге ол конгут хээрек, өлүүчел. Ынчангаш хөй удаа ажыглалдыг шприц, инелерни шын ыштап, арыглааш, [illegible] кайындырар азы наиг бустур куртаг [illegible] тускай шкафтарга дүрүм ёзугаар 30 дон [illegible] минута иштинде [illegible]. Амгы үеде эмнерин сыкыртыышкын-биле киирерин эвээжедип, оларны деңкүштүг ижер эмнер-биле солуп турары СПИД-тен камгалалдың бир аргазы болур.

Бистиң республикада СПИД-ке удур ажыл Төвү апрель айдан эгелеп ажыттынган. Ооң кол сорулгазы — республикага аарыгны тарапазы, чер-чер Советтеринге, хөй-нийти организацияларга, эмнелгелерге профилактика ажылын чорударынга дуза чедирери. Ук арыга удур хемчеглер ап чорударының чугулазын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң апрельде болган сессиязынга дыңнап көрген болгаш, бо ажылды баштаар күрүне комиссиязын тургузары көрдүнген. Наркоман, токсикоман, доктаамал ажыл чок, тоянчы, арагачы, самыын-садар чүрүмнүг кижилер ортузунга аарыгның тарап болурунуң айыылы улуг, ынчангаш колдуунда бо «сезиктиг бөлүктүң» кижилери-биле ажыл чоруттунар. Анаа чер-чер Советтери, милиция органнары, хөй-нийти деңге киржир ужурлуг. Аарыг донорлар, оларның ханын куттурган, халдавыр чыпшыр ган кижилер, даштыкыже 3 айдан узун хуусаалыг командировка чораан келгеннер диспансер хайгааралынга турар.

Айыттынган бөлүктерниң кижилери чылда ийи катап хан анализин дужаап, хыналданы эртери чугула.

Кызылда кеш аарыглар диспансеринде БҮДҮҮ ХЫНАЛДА (анонимное) кабинези ажылдап эгелээн. Бир эвес сеткилинерде сезиңчиг бодалдар бар болза, ол кабинетке ат, фамилия адавайн хыналдып ап болур. Кабинет ажыл хүнүнде 10 шактан 13 шакка чедир хүлээр. Ол ышкаш ИДЕГЕЛ ТЕЛЕФОНУ база тургустунган. Ооң ажылдаар хүннери — понедельник, среда, 17-19 шакка чедир, дугаары 2-43-22. Ооң ангыда, СПИД-ке удур ажыл Төвү кандыг-даа үеде [illegible] дилээп ап, сүмени берип турар. Адресивис: **Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 116, санэпидстанция корпузунуң 3-кү каъзы. Телефон дугаары 3-50-60.**

Анна ЛАМАЖАА.
СПИД-ке удур ажыл Төвүнүң кол эмчизи.

«Тыва турист» каттыжыышкынның даараазында маршруттарның путевкаларын тарадып турарын чарлап тур:

Каунас — Минск — август 27-ден сентябрь 3-ке чедир. Путевканың өртээ 355 рубль.

Трускавец — сентябрь 3-тен 22-ге чедир. Путевканың өртээ 450 рубль.

Вильнюс — сентябрь 4-тен 8-ке чедир. Путевканың өртээ 334 рубль.

Бендеры — сентябрь 6-дан 16-га чедир. Путевканың өртээ 343 рубль.

Калининград — Минск — сентябрь 15-тен 22-ге чедир. Путевканың өртээ 347 рубль.

Каунас — Минск — сентябрь 10-дан 17-ге чедир. Путевканың өртээ 355 рубль.

Таллинн — сентябрь 21-ден 25-ке чедир. Путевканың өртээ 328 рубль.

Фрунзе — сентябрь 23-тен 28-ке чедир. Путевканың өртээ 214 рубль.

Путевка өртээнге аъш-чемниң, чурттаар черниң, экскурсия хандырылгазының өртек-хөлезини база баар, кээрииниң самолет өртээ кирбес.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 1, «Мөңгүлек» гостиницазы. Телефон № 3-12-81.

Улуг-Хем районда Булун-Терек суурнуң Степная кудумчузунда чурттап турар Николай Монгушевич Сосур-оол мен документилеримни чидирдим. Ол документилерни тыпкан, көрген хамаатылар менээ дыңнадырын улуу-биле дилеедим. Менээ мындыг буянныг дузаны көргүзер эш-өөрге материалдыг болгаш моральдыг өөрүп четтиргенимни баш бурунгаар чарладым.

«Кара-Хаак» совхозтуң [illegible] директору [illegible] болган Кара-Хаак [illegible] Советиниң [illegible] Тыва АССР-ның алдарлыг малчыны

**Көк-оол Евралович
МАНЫКАЙНЫН**

[illegible]

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-75; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-68; 3-41-23; ◆ [illegible] — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агропромустуг — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очурга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ уран чүүлдер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-53-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга ламазы
Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Чагыг № 467

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл август 15 среда
№ 186 (14386)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 кап.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ Медээлер

ДҮҮН

ШУПТУ РАЙОННАР-БИЛЕ ХАРЫЛЗААЛЫГ

«Шын» солуннуң редакциязынга августуң эгезинден дүүнге — август 14-ке чедир 170 чагаа келген.

Тываның кыдыг-кызыгаар районнары Мөңгүн-Тайга, Тожу, Тес-Хем, Эрзинден эгелээш Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик районнарга чедир — барык шупту районнар-биле редакция харылзаалыг болуп турар. Республика найысылалы Кызылдан безин 40, Улуг-Хемден 15, Бай-Тайгадан 13 чагаа келген.

Культура темазынга аң хөй материалдар келген. Кедээ ажыл-агыйн темазы элбек, ол ышкаш эрге-хоойлу темазынга бо хүннерде бижикчилер хөй-биле бижиш турар апарган.

ҮНҮН БИЖИДИП АЛГАН

Эртем-шинчилел институдунуң конференц-залынга «Тыва литератураның болгаш урал чүүлдүң амгы байдалының дугайында» «Төгерик стол» болган. Ону Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черн органнзастаан.

Чогаалчы Семен Гудзенконуң литература талазы-биле комиссиязының харыысалгалыг секретары Светлана Ивановна Ярославцева «Төгерик столду» органнзастаарынга киришкен.

Анаа чоруткан бижидилгени «Дружба народов» журналга парлап үндүрер. Дүүн С. И. Ярославцева чогаалчы Семен Петрович Гудзенконуң дугайында сактыышкыннар чугаалаан кижилерниң үнүн бижидип алган.

БӨГҮН

НОРВЕГ ЭРТЕМДЕН ТОЖУЖЕ ЧОРУПКАН

Осло хоорайда чурттап, Архивистер парламентизинде эртем ажылдакчызы болуп ажылдап турар төөгүчү Бёрн Рённинг деп норвег хамааты бөгүн Тожу районнуң Тоора-Хемче чорупкан.

Бёрн Рённингиниң Тывада келген сорулгазы — бистиң республиканың ажыл, амыдыралы-биле, ылангыя Тожунуң кижилери-биле таныжары. Ону хуу сонуургал бээр чалаваан. 1912 чылда Норвегияның бир экспедициязы база Тываның амыдыралы-биле таныжып чораан, Тожута четкен чүве-дир. Олар фото-чуруктарлыг үш том ажылды арттырып каан, тожуларның канчаар чурттап чораанын ында бижээн. Бёрн Рённинг ам ында амыдыралдың канчаар өскерли бергенин көөр.

Норвег эртемденни ТДЛТЭШИ-ниң болгаш республиканың «Интурист» агентствозунуң ажылдакчылары үдеп чоруур. Ол Тожута бир неделя хире болур.

НЕМЕЖИП-ЛЕ ТУРАР

Чыл эгезинден бөгүнге чедир Кызыл хоорайда 522 аныяк өг-бүле бадылашканының шынзылгазын алган.

Ооң иштинде интернационалчы 76 чаа өг-бүле тургустунган. Оларның барык чартык кезии тыва-орус национ кижилери бадылашкан. Ол ышкаш орус-хакас, хакас-тыва, украин-орус болгаш өске-даа нацияларның төлээлери интернационалчы өг-бүле болганнары солун.

Кызылчыларның өг-бүлелеринде 1204 чаш урут (чыл эгезинден) немешкен. Ооң иштинде 5 ие ийистер божаан. Июнь 19-та 1000 дугаар чаш төрүттүнген. Ол дээрге Валерий биле Алдын-кыс Монгуштарның дуң уруу Долаана-дыр.

Хүннүң-не, шак санында чаа төрүттүнген чаштар немежип-ле турар.

ПЛЕНУМ БОЛУР

Агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң пленуму Кызылга, Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга бөгүн болур.

Ук пленумга «Ажыл үезинде озал-ондакты болдурбазының дугайында» айтырыгны чугаалажыр. Аңаа чүгле обком болгаш ревизия комиссиязының кежигүннеринден аңгыда, агроүлетпүр ажылдакчыларының район, бүдүрүлге комитеттериниң даргалары киржир. Пленумга илеткелди «Тыва хлеб-үлетпүр» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгипе директору А. А. Рудольф кылыр.

Пленумга агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилелиниң Россия съездиинче ийи делегатты соңгуур. Ол ышкаш агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилелиниң Бүгү-эвилел ТК-зының кежигүнүнге бир кижини сүмелээр. ССРЭ-ниң профэвилелдериниң съездизинге баар бир делегат база [illegible].

ДААРТА

БИР ЧҮСЧҮК ЧЕРДЕН 200 КГ

Бо чылын «Кара-Хаак» совхозтуң девискээринге Ли, Тен олар 60 чүсчүк черге арбуз олурткан.

[illegible] Кызыл хоорайның базаарынга арбуз садып олурар [illegible] болур. Олар совхозтар-биле [illegible] чарып алган. Ылангыя Ташкент чурттуг Ли биле Тен боттарының бир уруун, бир оглун [illegible] алган. «Кара-Хаак» совхозка арбуз өстүрүп бээри-биле [illegible].

Олар бир килограмм арбузту бир рубльге садып турар. [illegible] бо чылын ийи катап [illegible] арбузтарының дашты [illegible]. Ооң түңнелинде дөрт катап [illegible].

[illegible] даарта [illegible] хүн [illegible]. Боттарының [illegible] чаңгылтап. [illegible] бир чүсчүк черден 200 килограмм хирени алганнар. Келир чылын келгеш, [illegible] ажылдаарын дүгуржуп алганнар.

Малга быжыг чем баазазын тургузар

УЛУГ ДУЗА ДЭЭШ ЧЕТТИРДИВИС

1990 чылда кандаашкындан когарап турар автономнут областарга, крайга база областарга дуза чедирериниң соңгаарладып болбас хемчеглериниң дуганында РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели шиитпир хүлээп алганын мурнунда солуннарга бижээн. Оларның аразында бистиң Тыва АССР база бар.

Чогум кандыг дузаны республикага чедиргенил? Бо айтырыгны бистиң корреспондентивис Седен Хертек Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюндан сонуургаан. Ам ол интервьюну ооң адаанда парладывыс:

— Вадим Орамбалович, шынап-ла, бистиң республикада кан-халынын болганындан кодээ ажыл-агыйда дыка берге байдал тургустунган-дыр. Ооң уржуктарын ажып эртери-биле Россия Федерациязының чазаа биске чүнүп-биле дузалаар деп көрген ирги?

— Ниити чуртта бо чылын тарааның, ногааның, картофельдиң дүжүдү черле дыка эки боор турарын солуннарга, радиога база телевидениеге-даа чугаалап турар-дыр. Номчукчулар ол дугайын билир. Ынчаарга Сибирьниң девискээринде, тодаргайлаарга, Бурят, Тыва, Якут АССР-лерде, Новосибирск, Омск, Иркутск, Томск областарда, Алтай крайда кандаашкын болган.

Үстүнде адааным регионнарга дузалажыр талазы-биле РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели бо чылдың июль 13-те шиитпир хүлээп алган. Ол ёзугаар бистиң республикага ыязы-бүрү маркалыг 47 тракторну, чүък сөөртүр 25 автомашинаны, ийи-ийи автоцистерназы, КАвЗ дээр маркалыг автобусту, мал чеми хуваап бээр КТУ-10 А маркалыг херекселди, 250 тонна полиэтилен пленканы, 1 муң тонна нефтебитумну болгаш өске-даа чүүлдерни үндүрүп берген. Оларны бис август-сентябрь айларда алыр ужурлуг бис.

Ооң аңгыда демдеглеп каар чүүлүм болза, кандаашкынга таварышкан девискээрлерге чогуур дузаны чедирери-биле РСФСР-ниң Курлалдынга, РСФСР-ниң Кодээ ажыл-агый министерствозунга, Саң-хөө министерствозунга, ССРЭ-ниң Күрбанкызының база Агроүлетпүр банкызының Россия республика банкыларынга даалгаларны база берген.

— Ийе, ол талазы-биле чүнү айтып болур ирги?

— РСФСР-ниң Кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министерствозу (РСФСР-ниң күрүнениң Агроүлетпүр комитедин мырыңай чаа ыңчаар эле адаан) 1990 чылдың июль 25-те база дужаал үндүрген.

А ооң-даа мурнунда РСФСР-ниң Агроүлетпүр күрүне комитединиң дужаалы үнген. Ол документиде дыка хөй чүүлдерни Тывага дузалаары-биле көрген. Амгы үеде мал чеминиң курлавырын белеткээри-биле аажок нарын, берге байдал тургустунганын барымдаалааш, тараа база рапсты 10 муң гектарга тарыырып доктааткаш, 1 муң тонна тараа үрезинин берген. А рапстың үрезинин бистиң бодувуста бар. Ооң аңгыда Красноярск крайның девискээринден 30 муң тонна саванны белеткеп алырын биске чөпшээрээн.

1990—1991 чылдарның кыштаглаашкынынга уткуштур эмнелге-профилактикага херглээр чүүлдерни хөй-биле немей үндүрүп берген. Оларның аразында пенициллин, стрептомицин, фармазин, глюкоза болгаш өске-даа эмнер бар. Ооң аңгыда бо чылдың фондузунга база 1991 чылдың бирги чартыының фондузунга немей витаминнерни, микроэлементилерни берген.

Ол ышкаш 1990 чылда бистиң Агроүлетпүр эвилелиниң РСФСР-ниң Агроүлетпүр комитединче (ам Кодээ ажыл-агый министерствозунче) төп-чүткен фонд ёзугаар шалчыдер акшазындан 3 млн. рубльди биске делир арттырып бээр деп шиитпирлээн. Шак ол акша-хөреңгини бистер кыштаглаашкынны арттирер хемчеглерже чарып болур аргалыг бис. Бо дээрге улуг дуза дээрзин айтып каайн. Техника талазы-биле кол-кол чүүлдерни үстүнде адаан болгай мен, ооң аңгыда тракторга кожар тергелерни 15-ти, бир-бир бульдозер, экскаваторну, 4 автофургонну үндүрүп берген.

Бир черүчүт чүүл болза, бо 1990 чылда бистиң республикага материал-техниктиг курлавырлардан 1000 тонна цементин, 1000 кезек автошинаны, 2 муң тонна автобензинни, 50 тонна дизель үзүн, тракторларга, автомобильдерге, кодээ ажыл-агый машиналарынга база мал фермаларында дериг-херекселдерге 8 муң рубль түңнүг артык кезектерни, силос ажаар 5 комбайнны, сиген кезер 10 машинаны болгаш өске-даа чүүлдерни үндүрүп берген.

Шак бо бүгү дуза дээш өөрүп четтиргенивисти илередир ужурлуг бис. Аңаа харыы кылдыр чүгле ол хамык чүүлдерни чөптүг ажыглаар, мал чеми белеткээрин, кыштаглаашкынга белеткелди бүгү талалыг шапкынчыдар дорт хүлээлгелиг бис.

Ынча хөй дериг херекселдерни, эм-домну бээрге-даа боттарывыс шимчевес болзувусса, олар ажык чок болур дээрзин биллингир. Республиканың мал чеми белеткээри аажок дүвүреңнинг боор турда-ла, бистиң чамдык совхозтарывыс, специалистер база малчыннар, механизаторлар мынчага чедир дүш чок олуруп, мал чеми белеткээринче болур-чогуурубиле кирбейн турары илдептиг чүве. Оода-ла үнген сигенни кезип алыр дээш хамык күштү мөөңнээр ужурлуг бис.

А кылыр ажылды Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Президиуму бо чылдың август 7-де хүлээп алган доктаалында тодаргай айыткан. Ону солуннарда парлаан болганда ол дугайын чугаалавас мен. Хамык аргаларны, күштү ажыглап тургаш, бо хүннерде кодээ ишчилерниң мурнунда турул турар сорулгаларны чедиишкинниг күүседир апаар бис. Бо ажылга чүгле кодээниң ажыл-ишчилери эвес, харын хоорай, суурларның чурттакчылары база киржир ужурлуг. Бо талазы-биле чер-чер Советтери, агроүлетпүр каттыжыышкыннары база хемчеглерни ажылдап кылган. Ам чүгле ажылдаар-ла, ажылдаар.

НОГААН ШЫНАА ХЭЭЛЕНДИ

«Ак-Чыраа» совхозтуң Буран-Хөл деп черде Хөлчүк-оол Ооржакка удурткан мал чеми белеткээр бригада ажылдап турар. Суггаттыг шөлдерде ол коллективте 5 тракторну быжыглаан, пресстээн сигенни удур-ла кыштагларже сөөртүп чоруп турар.

— Бо шынааларда 700 ажыг гектардан 1050 тонна сигенни белеткээр планныг бис. Амдыызында 312 тоннаны бөлүп, пресстедивис — деп, звено удуртукчузу чугаалаар.

Техника үрелбейн келген. Планныг даалганы күүседир дээш Сүтежик Монгуш, Буян Ооржак, Эртине Кыргыс, Хүлер-оол Кызыл-оол, Хөлчүк-оол Ооржак олар кызымак ажылдап турар.

Ажыл шагы үзер кижи чок. Механизаторлар эртен эртелээш, орайга чедир ажылдап турар. Суурже чанмас. Коллективтиң ажылдап турары демниг. Дөрт трактор кезер, а бирээзи прессте турар.

Найгын-оол ДАМДЫН.
Өвүр район.

ХООЧУННАР

Бии-Хемниң калбак ногаан шынаазының кыдыында хоочуннар өлеңни хол тадыырлары-биле кезип турлар. Кайызының-даа эрестии аажок. Илья Николаевич Семенов «Хадын» совхозка зоотехниктеп турган. Каа-Хемге база ажылдаан. Ажыл-агыйларда байдалды кончуг эки билир. Тывалап база чугаалаар. Ооң чанында эжи Юрий Иванович Матюков база пенсионер.

Бо хоочуннар «Кызыл тараачын» совхозтуң сиген кезер черлеринде тулаалар чаңының кулузунун чүге кезип албайн турарын хомудап чугаалаадылар. Кыжын Саян артындан мал чемнерин дилеп, ооң садып ап, шүүдээриниң бергезин бодаар ужурлуг.

Кырганнар ажыл-агыйга мал чемнерин белеткеп бээр сорулга салганнар.

ЧУРУКТА: хоочуннар Илья Семенов биле Андрей Матюков сиген шөлүнде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Чаштыкыда

КАИР. [illegible] Саддам Хусейн [illegible] кылгаш, Кувейттиң [illegible] араб [illegible] а ол [illegible] Мухтту [illegible] Сириянын [illegible] шиитпирлерин санаалдаан.

ВАШИНГТОН. [illegible] АКШ-тың [illegible] Джордж Буштуң [illegible] Ирак база Кувейтиже [illegible] хемчеглерни доп-дораан дээштиг кылдыр боттандырарынга [illegible] АКШ-тың [illegible] кризисти таарыштыр [illegible] АКШ-тың [illegible] шуут хүлээвээн.

ИСЛАМАБАД. Пакистанның хераженген премьер-министри турган Беназир Бхуттонуң чазааның бедик албан-дужаалдыг элээн каш ажылдакчыларын Карачи хоорайда тудуп хоругдаан. Хоругдаттырганнарның бирээзи — премьер-министр турган Б. Бхуттонуң хуудаа секретары.

ТОКИО. Сауд Аравияга болгаш Чоокку база Ортаа Чөөн чүктүң өске-даа чурттарынга баар ээн алчоруун Японияның премьер-министри Тосики Кайфу соксаткан. Ооң чылдагааны — Кувейтиже Ирактың халдаашкынының сөөлүнде делегейниң ол девискээринде байдалдың чиигленгени. Август 15-тен 27-ге чедир япон премьер-министр Турцияга, Сауд Аравияга, Оманга, Иорданияга болгаш Египетке баар турган.

ПЕКИН. Сингапур-биле дипломаттыг харылзааларны тургузарынга Кыдат Улус Республика белен деп, КУР-нуң Күрүне чөвүлелиниң премьери Ли Пэн медеглээн. Кыдаттың болгаш Сингапурнуң аразынга дипломаттыг харылзааларны тургузарының хүнүн ам дээрезинде доктаатпаан. Ынчалзажок Азияның ийи чуртунуң аразынга дипломаттыг харылзаалар бо чылдың төнчүзүнге чедир тургустунар деп, тус черниң парлалга ажылдакчылары санап турар.

БОНН. Химиктиг чепсектиң дээштиг бир хевирин Ирактың бүдүрүп алырынга Барыын Германияның разведказы дузалаан деп барыын-герман «Шпигель» журнал бижээн. Ынчалзажок журналдың дыңнадыын Германияның Федеративтиг Республиказының чазаа хүлээвээн деп, ДПА агентилел дыңнаткан.

(СЭТА).

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

БОТ-ХАРЫЫСАЛГАНЫ КЫМДАН-ДАА ЧАЙЛАТПАС

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Хуралды Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак чоруткан. Дээди болгаш ортумак школаның ажылында эде тургустунуушкун талазы-биле республиканың Улус өөредилге министерствозунуң организастыг ажылының дугайында айтырыгны хуралга чугаалашкан. Ол айтырыгга хамаарышкан илеткелди улус өөредилге министри Н. С. Конгар кылган.

Бистиң республикада националдар аразында харылзааларда элээн нарын байдал тургустунуп, кем-херек үүлгедир чорук улуг-ла чавырылбайн турар шак мындыг байдалда үстүнде айтырыгны чугаалажып көрүп турары кончуг чугула. Чүге дизе [illegible] Тандыга [illegible] болгулаан корум-чурум [illegible] киржип турганын билир бис. Чүгле ол эвес, республикада болуп турар [illegible] чептииниң [illegible] РСФСР-[illegible] болуп турары [illegible]. Мынчаг [illegible] школаларда өөредилге [illegible] ажылга чүгле [illegible] талазы-биле [illegible] кайы хире улуг, оларны амыдыралга кыйажылга кайы хире белеткеп турарыл деп айтырыглар база тургустунар ужурлуг.

Улус өөредилге министерствозу, ооң аппарады, районнар, школа коллективтери, оларның удуртулгазы тодаргай ажылды чорудуп турар. База быжыгып орар, [illegible] 30 хуу кызырылган. Школа чөвүлелдери ажылдап турар. Ажылды башкарарын бир янзы тургускулаан. Ынчалза-даа дээштиг чорук, кижизидилге талазы-биле [illegible] эвес. Ооң чылдагааны чүдел деп айтырыгга хамааржыр үстүнде хуралга савал-овал, [illegible] болган. Чүнүң-даа мурнунда, школаларның удуртулгазындан [illegible], башкы бүрүзүнүң [illegible] билиг-мергежилиниң бедиктерин чогуур [illegible]. Демократия, [illegible] чорукту чүгле [illegible], чүгле [illegible] ажылга [illegible] Үстүнде чүүлдерге [illegible] чер-черде школа коллективтеринден, [illegible] удуртукчулардан, башкылардан негелдезин [illegible] болбас. [illegible] айтырыг-дыр. Школа директорун [illegible] соңгуур бе? Бо айтырыгны [illegible] база болбас. [illegible] хереглеп [illegible], кайыдаа звенону кошкатказы. Негелделиг, харыысалгалыг чорук, тургустунуп келген таварылгаларда принципиалдыг болуру кончуг чугула деп хуралга санал бергеннер санап турганнар.

Бот-харыысалганы кымдан-даа чайлатпас болза эки. Кайы школаның, кайы башкының, кайы ада-иениң ажы-төлү чурум үреп, харын-даа кем-херек үүлгедип турар болдур, ону кайы-даа таладан ыыт чок канчап эртпес. Ажылга кандыг-даа сонуургал чок, [illegible] хамаарылгадан харыысалга боданмас [illegible], [illegible] чорук тыптыр. Хуралга санал бергеннерниң саналдарындан алырга, Таңды районнуң [illegible] школаларынга болуп турган болуушкуннарга буруулуг деп санадып турган [illegible] сайгарып чугаалажып турда, чамдык черлерге директор-даа, [illegible] башкылар-даа [illegible] болгулаан. Өөреникчилерниң [illegible] салым-чолу дээш харыылаар болза, школаның бодунга-даа ында ажылдап турар башкыларга-даа база алдар-ат болбас эвес бе.

Чаа өөредилге чылынга чедир [illegible] арткан. Аңаа белеткелде берге чүүлдер база бар. Бөгүнге чедир школаларга ажылдаар 290 башкы [illegible] лары дилеп тып турар. Башкы училищезинден, педагогика институдундан сургуулдарны, студентилерни алыр.

Школаларга күш-ажыл өөредилгезин организастаарын экижидер, кооперативтерни ажыдарынга [illegible], [illegible] бүрүзүнүң күш-ажылының түңнелин көрүп турар [illegible] бо ажылды ынчаар организастаары чугула деп хуралга санаан. Школа [illegible] ажыктыг ажылдыг, өөредилгеже хаара туттунмас чорукчарны болдурбас дээш ажылга хүлээп алыр чогуур [illegible] талазы-биле тускай хоойлу-даа хүлээп алыр деп бодал черле кончуг эки.

Школаларда өөредилге-кижизидилге ажылын эде тургузар талазы-биле Улус өөредилге министерствозунуң, ооң удуртулгазының министриниң, ооң оралакчыларының чорудуп турар ажылын [illegible] деп хуралга санаан. Ам бо хүннерде [illegible] август чөвүлел хуралдарынга чедир, [illegible] кем-херек үүлгедиишкиннеринге, корум-чурум [illegible] хамаарылгалыг база өске-даа четпестерни сайгарып көрүп, бо талазы-биле түңнелдерни үндүрерин хуралдан дилээн.

Чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

М. Ч. Монгушту Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии биле шаңнаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Хереглекчилер кооперациязынга хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш Сүт-Хөл райпо баштаар чериниң даргазының оралакчызы Михаил Чаламбаевич Монгушту Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай. 1990 чылдың август 10.

ЧАЪСКА ЧАРБЫВАС

«Мурнакчы» совхоз бо чылын 3550 тонна сигенни белеткээр планныг. Амгы үеде чүгле 400 тоннаны сарааттаан, планы 10 хуу ажырган. Бо дээрге эрткен чылдың ол үезинде турганындан ореичок эвес. Чүге ындыгыл? Чаъс чаап турар. А сиген эки үнген. Ам канчаарыл? Чаъс-ла дээш, кудалже кайтап алган олурар бе? Ону-биле [illegible] бар эвес, [illegible] херек чок.

Мурнунда [illegible] кандыг аргаларны ажыглап турганыл? Сигенни болур өөреникчилерни эвилелдээш, [illegible] бээр [illegible] тайылбырлааш, оларга таарымчалыг байдалдарны тургускаш, он-он эвес, а чүс-чүс тонна сигенни тайгага белеткеп, долгап ап турган. Ооң шынары тергиин эки болур чүве. Бо арганы ам шуут утканывыс ол бе?

Мооң мурнунда чаъстыг чылдарда сигенни [illegible] [illegible] кургадып ап турган бис. Ам ону база [illegible] Совхоз ол сигенни кургадыр [illegible] 2 чыл мурнунда садып алган. Өрээ [illegible]. Ону чүге ажыглавас бис? [illegible] бар-дыр. Эртен [illegible] бо үеде [illegible] совхозка 150 хире [illegible] сигенни [illegible], ам чүгле 60 хире-ле [illegible] хаара туткан.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Бай-Тайга район.

СУРГУУЛДАР ЧОРУДАР БӨЛҮКТҮ ТУРГУСКАН

Чурттуң дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринде өөренип турар студентилерни, сургуулдарны чорударын организастаар талазы-биле бөлүктү СЭКП обкому, республиканың Министрлер Чөвүлели тургускан. Өөренип турар болгаш ам өөренир [illegible] студентилер болгаш сургуулдар СЭКП Кызыл хоорромунга, райкомнарынга бүрүткедип 1000 [illegible] август 22-же чедир эртпес турар ужурлуг.

Айтырыг салыр телефоннар: СЭКП обкому — 2-53-60, 2-16-93. Министрлер Чөвүлели — 2-51-21 [illegible] областы [illegible] — 3-15-20, БЛЛКЭ обкому — 2-37-76.

ДЕМНИГ ИШТИҢ ҮНДЕЗИНИ — НАЙЫРАЛДА

Эрткен неделяда Тандының С. Тока аттыг совхозунуң төвү Элегес суурга интернационалчы найыралга, кижилер аразында найыралчы, кижизиг хамаарылгага тураскааткан «ССРЭ — бистиң нийти бажыңывыс» деп темалыг дыштаныышкын кежээзи болуп эрткен.

Корум-чурумнуң кошкаанының талазы-биле Элегес суурнуң республикада ады үнер бергенинин бир чылдагааны херээженнер чөвүлелиниң болгаш оон-даа өске хөй нийти организацияларының чон өртузунга кижизидилге ажылын дыка сулараткаанында деп чүвени хандыр өөренип көргеш, ажылы барык уттундурган чөвүлелди, агиткварттиралары ол суурга катап «диргизип», чонунуң демниг күжүн, идепкейжи отчугажын ол кежээден мөөннеп кывыскан.

Ындыг кежээни организастап эрттирериниң мурнунда Элегес кодээ Совединге херээженнер чөвүлелиниң активин чыып, совхозтуң, районнуң чамдык удуртукчулары-биле каш катап хуралдап, арга-дуржулганы каттыштырып тургаш чөвүлелди тургускан. Ооң даргазынга Элегес ортумак школада хоочун башкы Нина Андреевна Оюнну, оралакчызынга Элегес кодээ Совединиң күускомунуң даргазында тур томуйлаткан Галина Сергеевна Ондарны сонгаан.

Чөвүлелдиң идепкейлиглери эмчи Дина Дутур, башкылар Надежда Оюн, Нина Сат, Советтер ажылдакчызы Татьяна Ымбыы болгаш оон-даа өскелериниң демин, күжүн, билиин каттыштырып тургаш, чоокку чылдарда суурга болуп көрбээн деп болур солун кежээни организастап эрттирген. Кежээниң программазы делгем. Ону боттандырары-биле агиткварттиралар удуртукчуларын, кодээ Культура бажыңының бүгү ажылдакчыларын, кодээ Советти — нийтизи-биле чонну, албан черлериниң, организацияларының удуртукчуларын эвилеңдеп, кежээ болур дээн хүн бүдүүзүнде суур чаагайжыдылгазын организастап, бок-хирин аштап арыглаан.

Чер-черде херээженнер чөвүлелдери солун болгаш ажыктыг чүүлдерниң организакчылары болуп турар деп чүвени суурда херээженнер чөвүлелиниң бо удаада эрттирген темалыг ол кежээзи база катап бадыткап, материалдыг бүдүрүлгениң болгаш күрүне эргелелиниң бүгү талаларынга херээженнерниң идепкейлиг киржилгези улуг дээрзин көргүскен.

Агиткварттираларның хана солуну, амданныг, чаагай аъш-чем делгелгелерин организастаан. Анаа агиткварттира бүрүзү дыннангыр, сонуургалдыг болуп, тиилекчи болур дээн изиг чүткүлдүүн, тывынгыр чорууну көргүскен. Ылангыя аъш-чем делгелгезинге өг-бүле бүрүзү кирипкен боор. Культура бажыңының фойезинге болган делгелгеге агиткварттира бүрүзү хана солуннарын аскаш, ооң баарында салган столдар кырынга чем-аъжын сыңмыгас кылдыр делгепкен: кат-чимистен, ногаадан белеткээн каш янзы чемнер, хандылар, тыва аъш-чем, мантылар, хуушуур... Мааңа черле хоомай киришкен агиткварттира чок, шуптузу мактаалдыг. Ынчалза-даа тиилекчилер черле турар. Тиилекчилер хире-шаа-биле шаңнал мактаалдар алган, идепкейлиг киржикчилер сүй-белектерни-даа алган.

Хана солуну — күш-ажылчы коллективтиң арны. Агиткварттираларның делгелгеге белеткээн солуннары колдуунда адрестер азы агиткварттира бөлүннары болгулааның айтыры чугула. Хана солуну дээрге ындыг эвес, анаа агиткварттирачының, оон чурттакчыларының ажыл, амыдыралын, ажыл-ижин чырыткан, ажылчы чонунуң идей-политиктиг кижизидилгезинче угланган янзы-бүрү материалдар, шүгүмчүлелдер, мактаалдар турар. Хана солуну тускай редколлегиялыг, редакторлуг, үндүрер хуусаалыг болур болгай.

Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Кызыл болгаш оон-даа өске районнарның суурларында эки ажылдыг, үлегерлиг чөвүлелдер бар. Оларның-биле ажыл-агыйжы, найыралчы харылзаалар тударының болдунар аргаларын дилеп тып тургаш, олардан арга-сүме ап, чогаадыкчы ажылдап тургаш бүгү тала-биле чедиишкинниг ажылдаарын элегесчилерге күзээр мен.

Интернационалчы чурттакчылыг, республикада эң хоочун суурга национальдар аразында хамаарылга чидиглеп турар, чонунуң, ылангыя аныяктарның талазындан корум-чурум үрей бээр, нийтиниң ажыл, амыдыралынга тайбың сеткилди дүвүредип турар апарган бо үеде ындыг кежээни организастап эрттиргени таварылга эвес деп чүвени элегесчилер эки билип турар.

Суурда интернационалчы он хире өг-бүле бар. Оларның төлээлерин, суурда күш-ажылдың хоочуннарын, партия, совет ажылдакчыларын, хөй уруглуг иелерни кежээже чалааш, хүндүлүг черге олурткан. Культура бажыңынга болган ол кежээни (ол хүн сайгылгаан кыппаан) баштай даштыгаа эгелээн. Клуб баары шөлчүгешке суурнуң улуг-биче чурттакчылары хөй чыылган. Культура ажылдакчызы, бот-тывынгыр композитор Батый Кенеш баштаан ыраажылар болгу. Кызыл районнуң Шамбалыг суурдан чаладып келген агиткультбригаданың баянизи, Шамбалыгда уруглар музыка школазының директору Михаил Айыжы оларның баянга хөглүг аялгалары чыылганнарының сеткил-хөөнүн сергедип, хей-аъдын көдүрген. Чалаткан шамбалыгжылар элегесчилерге хлеб, дусту сөңнээрге, элегесчилерниң төлээлери, уткалыг тыва тоннарлыг, ээлдек, чараш аныяк кыстар аякта ак шай-биле аалчыларын уткуп, кежээге киржиринче чалаан. Кежээни баштап чыдыр Нина Сат биле танышкаштыг, бот-тывынгыр танышу-ла ... Надежда Коротова ... ырлап бээрге, ... «Чечектелзе, терээн Тывам» деп таныш ырны чараш ... ырлап ... келген. Кежээниң дараазында көзиин Культура бажыңынга эрттирген ... ыраажыларның хөй кежээни бүт кырынга эрттирген.

Херээженнер чөвүлелиниң даргазы Н. Оюннуң, «Шамбалыг» совхозта профэвилел комитединиң даргазы Д. Ондарның, Элегес суурнуң хоочун чурттакчызы М. Нордуп-оолдуң, совхоз директору В. Ооржактың байыр чедирген чылыг сөстерлиг, ажыл-агыйжы, элегесчилерге сүп-таал-сүмелиг сөстерин бот-тывынгыр артистерниң каттышкан концертиниң номерлери-биле аралаштыр көрүкчүлер дыңнааш болгаш ол бүгүнү дииминиг алгыш часкаашкыны-биле хүлээп ап турган.

Элегесчилер чалаткан аалчылары ыраажылар Зоя Тюлюштуң, Татьяна Доржунуң, сыгытчы Лазо Монгуштуң болгаш «Шамбалыг» совхозтан чалаткан бот-тывынгыр артистерниң эң бичези алдыгы классчы ыраажы Саидтиң күүселделерин, Элегес аныяктарының танцыларын онза сонуургааннар.

Нийтизи-биле бо кежээ элегесчилерниң сеткилинге таарышкан, чонуң сеткил-хөөнүн көдүрген. Кежээге аныяктарның хөй келгенин, концерткеда хөй киришкенин эки-дир деп демдеглексээн мен. Суурнуң чонунуң, аныяк-өскенниң сеткилинге сергенчиг, бо хире солун найыралчы кежээ-биле кижизидилге ажылының одун кыпсып алганда, ону өжүрбейн, улам өскүдүп, суурнуң интернационалчы чонунуң утаан-сарыылынга, хамааты медерелинге, найыралчы харылзааларынга, алдан ажыг чыл (Элегес суурнуң үндезилеттинип тургустунганындан бээр) дургузунда кады аккы-дуңмалышкы ёзу-биле чурттап келгеш мөөннеп алган эки чаңчылдарын улам быжыглап, байлыдып, аразында эп-найыралдыг ажылдаарынга, чурттаарынга бүзүрээр апаар. Күш-ажылчы коллективтерге, чонунуң чурттап турар чериниң аайы-биле агиткварттираларга масса-политиктиг ажылдарны мындыг ут-шиг-биле чорудуп тургаш корум-чурумну, кижилер аразында харылзааны быжыктырып алыр болза, эки талаже элээ тургустунуушкуннар, өскерлиишкиннер ылап-ла болур дээрзин бо кежээ көргүскен.

Амгы болгаш келир үениң салгалының аас-кежии, аразында аңгылашпас-башкалашпас хамаарылгазы дээш харысалганы ада-ие, Элегестиң бүгү чонну бодунга алыр боор дээрзинге идегел улуг.

Валентина САТ.
(«Шынның» корр.).

Школа болгаш амыдырал

Томуйлаар бе азы соңгуур бе?

Бо айтырыгны школа директорларынга дөрт хамаарыштыр салдым. Амгы хүннерниң эде тургустуушкуннарын болгаш калбак демократиялыг ходелиишкиннерни бодап чорууурга бүгү чүүлдер школадан эгелээр-дир. Чижээлээрге, ажылгыр болгаш чурумнуг кижи школадан эгелээр болгай-ла. Ынчаарга школа директордан эгелээр. Чоннуң чечени бар: «Балык бажындан эгелеп чыдыыр». Шынап-ла, бистиң школаларывыска бажындан эгелеп чыдыыр чоруктар эпти-ле тургулаар-дыр.

Школа директорун томуйлаар бе азы соңгуур бе?

1952 чылдан бээр школаларга башкылап чораан үемден бээр сактып, санап олурарымга школа директорларын барык чүс шаанны билир, таныыр болдум. Оларның аразындан он директорнуң ажыл-чорудулгазын солуннарга, радиога, телевиденниеге чырыткан мен. Үстүнде салган айтырыымга бот-хуузда мынчаар дөрту-биле харыылаар мен: «Томуйлаар». Бо хүннерниң негелдезинде, байдалдарында, ылангыя бистиң Тывага, школа директорун томуйлаар. Албан томуйлаар!

ССРЭ-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинге Николай Иванович Рыжковтуң саналдааны-биле ортумак черлерниң удуртукчуларын томуйлаары кедилиг дээн. Чүге дээрге «боттарывыстың директорувус» диртир удуртукчулар массалыы-биле тыптып келген. Школаларда байдал база ындыг. Боттуң директору дээрге негелде салбас, башкыларның аайында дээни ол.

Болум бежен чылдарның эгезинде Улуг-Хем районнуң Эйлиг-Хемге эге школага бир чыл эргелекчиледим, алдан чылдарның эгезинде Бии-Хем районнуң Тарлаг чеди чыл школазынга бир чыл директорладым, Хову-Аксының № 2 школазынга хөй чылдарда партия эге организациязын секретарьлап, школаны удуртур, баштаар ажылдарга киржип-ле чордум. Школа дээрге ажыл-чорудулгазы хөй талалыг берге оран. Ону иштинден ыяк билири чугула.

Школа директору башкыларның башкызы — ат-алдарлыг кижи-дир.

Тываның кодээ школаларынга эр башкыларны директорладыр болза, амыдыралдың негелдезинге таарыжыр. Чүге дизе кодээ школаның ажыл-агый айтырыы аар, чымыштыг. Амгы хүннерде чурум чок, толанчы бөлүк оолдар тыптып турар дижип, олардан сестип чоруур болгай бис. Оларның тыптып келгенинге кодээ школаларда эр башкыларның ховартааны, школа удуртукчуларының колдуу херээжен башкылар болу бергенинде дээр бис. Ол ылап шын.

Школа директорун чүге томуйлаарыл?

Районнуң улус өөредилге килдизи башкыларның аразындан директорлап болгу дег башкыны шилип алгаш, чогуур партия, совет органнар-биле сүмележип тургаш томуйлаар болза эки. Сорулгага чүл дээрге чүнүң-даа мурнунда директорлап ажылдакчаар, ол ажылга сонуургалдыг аныяк башкыларны дидими-биле депшидер, томуйлаар херек.

Чаа 1990—1991 өөредилге чылынга уткуштур мээн бодалымны, саналымны эш-өөр канчаар үнелээнин солун дамчыштыр дыңнаксап турар мен.

Оюн КОРОДА.
Таңды район.

ФОТОМЕДЭЭЛЕР

Кезек-кезек кара ногаан арталарлыг даглар эдээнде шуушкак кудумчуларлыг суур-жуташ. Кожалашкак кажаалар. Мал чемнерин чүдүрүп эккеп, тырып турар улуг-улуг оңгарлар. Бии-Хем районда «Кызыл тараачын» совхозтуң Туран сүт-бараан фермазы ынчаар көстүр.

Оон ажылчы чону — колдуунда тывалар болгаш орустар — чаңгыс эптиг база бир демниг. Ферманың суурунда чаа-чаа чурттаалга бажыңнары чыл санында немежип турар. Садиктер-даа бар.

Быжыг найыралдыг, чаңгыс эптиг чурттаалганың идепкейлиг төлээлекчизи Надежда Павловна Беляк хөй националдыг өөрү-биле кады ферманың бир узун ак кажаазынче бар чор. Анаа-ла ажыл-агыйын чугаалажып, каттыржып эртилер ийин.

— Чок, бистер кажан-даа ылгашпаан, бакташпаан-даа бис, кезээде-ле быжыг найыралда чурттап база идепкейлиг сагыш-бодалдың ханызындан планнарны, сорулгаларны күүседир дээш ажылдап чор бис — дээш, ол хоочун саанчы эштеринче бүзүреңниг көрдү.

Адааныывыс саанчының саалда талазы-биле көргүзүү бедик. «Чылда бир саар малдан ортумаа-биле үш муң килограмм сүттү саап ап турган. Чылдын-на чаңгыс черге таптаар эвес. Мен бо чылын бир саар инектен-не дөрт муң ажыг килограммны саар деп сорулганы салдым. Бодумнуң арга-дуржулгамны аңаа ылап шенеп көөр мен. Шыдаар-даа мен» — деп, ол бир катап саанчылар хуралынга саналдаан.

Оон «чоонган бис» дээн ышкаш, аныяктардан Полина Маады, Марина Сарыглар, Галина Анай-оол база-ла күзелдерин чугаалаан. Бир инектеп-не чылда үш муңну саары чижек-норма апарганын чугаалааннар.

— Республиканың «дөрт муңчу» саанчыларының аразынга кирер дизе, чүнү кылыр ужурлуг бис, кыстар? — зоотехник эртемниг саанчы Марина Сарыгларның айтырыы ындыг болган. Аңаа боду харыылаан: — Саар инектерни чемгерер херек, инектиң сүткүрү — дылында. Хөй-хөй тоннаалар-биле санаттынар сиген, силос, сенаж херек, оон башка хей-ле.

— Шын-дыр, бистиң «Кызыл тараачында» машина-техника бар-дыр. Кижилерниң күжү база четчир-дир. Бии-Хемниң арга-арыглары чок эвес. Хол кадыырлары чогум канчап барган чүвел аан бо?! Бис боттарывыс бо чыткылаан чиктерден база кессивиссе чүл? Валентина Попованың ол изиг сөстери чүректерни улам кыпсып, баштайгы саналдарга деткимче болган.

Эртенинде ферманың силос оңгарынга ногаан масса дажыглаан аар машиналар улаштыр кээп-ле эгелээн. Кадарчылар-даа саналдарга изиринеккеш, аңаа олурбастай бергеннер. Кижи бүрүзү шупту хуваалдалыг апарган. Хоочун ишчи Владимир Дерских баштаан малчыннар сиген кезер кадыырлар апкан, инектерни кадарар дээш бар чорааннар.

Тайга кыдыында тарып каан мал чеми чаагай болган. Оон ажаалдазынга Алексей Иванович Срезневтуң механизастаан звенозу кирипкен. Ооң дараазында хем кыдыында көк-суланы, чочак-тарааны кезерлер. Мында чүс ажыг гектарда мал чеми бар. Ийи чүс алдан гектар көк-тарааны шуптузун база ферма чанында силостааннар. Туран фермазы эрткен чылдың түрегделин көрген болгай.

Суурларда, аңгы-аңгы коллективтерде улустуң найыралдыын кым-даа дораан эскерип каар. Каас-чараш бойдустуг Каа-Хем, Сарыг-Сеп. Мында элээн хөй бажыңнарлыг район эмнелгези. База-ла интернационалчылар. Хирургия салбырын чижекке алыыл. Чээрби беш орунну бо эмнелгеде орус, тыва кыстар кады ажылдап турар. Олар аарыг чүсчүс кижини кадыкшытканнар. Мында хирург Санаа Сандакович Маадыр-оол орус болгаш оон өске-даа аймак-сөөк эш-өөрү-биле мында чээрби ажыг чылда эмчилеп, чонга ачы-буяныы чедирип келген.

Кызыл хоорайның сезен бир дугаарлыг тулуг эргелелинде Владимир Ондарга удурткан бригадазында аныяк дашчылар шалыпчы ажылдап, хөй аал чурттаар бажыңның ам дөрткү каъдын кылырын доозупканнар. Шалыпчыларның бирээзинге шериг албанындан халажып келген дашчы Тактал Түмен хамааржыр. Чаңгыс эптиг, найыралдыг бригаданың чээрби ажыг аныяктары быжыг сагылга-чурумнуг ажылдап тургаш, ол тудугну дүрген ажыглалга кирер сорулга салганнар.

ЧУРУКТАРДА: саанчы Надежда Беляк; Каа-Хемде Сарыг-Сеп эмнелгезиниң сестралары Мария Якушева, Монгуш Дина, сапитарка Балган Айлапа; Кызылда дашчы Тактал Түмен.

О. ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Чугааны уламчылаалы

ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ, НЕГЕЛДЕЛИГ БОЛУР

«Тере-Хөл» совхозтуң кол мал эмчизи Барым Аракчаа чоокта чаа «Шын» солунга «Мал эмчизи: кымыл ол?» деп материалды бижиди. Аңаа хамаарыштыр бодумнуң чамдык бодалдарымны чугаалап көрейн. Черле ынчаш кандыг-бир чүгүла айтырыг талазы-биле дуржулга солчуп, сүмележирге ажыктыг болгай.

Мен база-ла Б. Аракчаа-биле бир дөмей, партком секретарьлап, кодээ Совет күүскомун даргалап, кол зоотехниктеп ажылдап келдим. Ол специалист-биле шагдан тура таныжар бис.

Бистиң «Чаа орук» совхоз ёзулуг-ла малчыннар оранының ажыл-агыйы бо. Мында хойжулар, чылгычылар, тевежилер чурттап, ажылдап турар. Мен база-ла бо ажылдап келген үелеримни дениээр кижи-дир мен, шаанда кандыг турганыл, ам кандыг апарды деп чүүлдү черле болганчок-ла деңней бээр чүве-дир. Ынчанмайн канчаар: ийи аңгы апарган. Кезек үеде бистиң хойларывысты алтай уксаалыг кошкарлар-биле хайнактап турду. Оларның хураганнары тус чериниң агаар-бойдузунга таарыжыр, шыдамыккай талазын көргүзүп турду. Бир хойдан 2,2—2,5 килограмм дүктү кыргып ап, 100 хойдан 90—100 хураганнарны доруктуруп турдувус. А инектеривис кезек када симменталь турду. Ынчангаш бир саар инектен ортумаа-биле чылда 1200—1500 килограмм сүттү саап ап турганывыс уттундурбаан. Оон уламындан чылда совхоз күрүнеге 340—350 тонна сүттү садып турган чүве. Ам ону бодап көөрге, дыка хөй сүт ышкажыл! Шак бо эки чүүлдерни сайгарар херек.

Бо-ла чүүлдерниң чылдагааны, мен бодап көөрүмге, кодээ ажыл-агый талазы-биле ажыл республикада-даа, районда-даа кошкаан. Негелде кудулаан. Сөөлгү үеде кодээ ажыл-агыйны харыылаар албан черлериниң аттары безин каш катап өскерилди ышкажыл. 50—60 чылдар үезинде республиканың ажыл-агыйларынга кандыг малды өстүрери билдингир, тускай планныг туржук чоп? Ынчаардагы бодунуң инициативазы-биле ажылдап турган специалист — ветеринария эртемнериниң кандидады И. Т. Кызыл-оолдуң уксаажыдылга талазы-биле ажылы түңнелдиг болган. Чижээ, Тес-Хемде «Чодураа» совхозтуң хойлары колдуунда чартык нарын дүктүг, шынарлыг болгаш хөй-даа турду. Ол ышкаш Өвүрнүң «Торгалыг» совхозка ындыг ажылды база-ла Илья Тоңгур-оолович-биле аңаа зоотехник Лайзаа чорудуп келди.

Амгы үеде бодунуң инициативазы-биле ажылдап турар специалистер чүге дыңналбазыл? Таңдыда Кодээ ажыл-агыйның дуржулга станциязының эртемге үндезилээн дузазы, сүмези чүл, чүнү чогаадып, кылыпканыл? Түңнели чүге дыңналбазыл? Мен бодап көөрүмге, Тывага мал ажылының талазы-биле шуут-ла ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырынга хамааржыр салбырны тургусса эки. Мону республиканың удуртур органнары өөренип көөрү чугула. Специалистер хөй-дүр. Чижээ, бистиң «Чаа орук» совхозтуң мал ажылында 16 специалист ажылдап турлар. Ажыы-биле чугаалаарга, менден эгелээш, өске-даа специалистерниң ажылга харыысалгазы, кижилерден негелдези дыка кудулаан. Бежен чылдарда мен аалдар аразынга аъттыг, чадаг-даа чорууп турдум. Ам чүгле автомашина дээрдир бис. Ол үеде мал чидирер малчын-даа чок болгай, а ам 10—20 хойну чидирип алыр кадарчылар бар-дыр. Ол хөй специалистер малды ай санында канчаар санап, учёттап, отчёттап турарыл?

Мал чеми дээрге специалист бүрүзүнүң мал эмчизиниң, экономистиң, бухгалтерниң-даа айтырыы-дыр. Бистиң малчыннарывыс кооперативтер боор алган ажылдап турар. Ынчангаш мал чеми дээш чүгле кооператив даргазы сагыш аараан чоруп турарыл чоп?

Белеткээн сигенивистиң шынарын билбес боор-дур бис. Ол хамааанчок, зоотехниктер бригадаларда, фермаларда безин рационну тургуспаан боор-дур. Коланнарга безин тургузар ужурлуг болгай.

Б. Аракчаа бодунуң ол материалдында совхозтуң специалистери бот-боттарының аразында харылзаа чок, харын ажылды бот-бодунче чууй каар дээни кончуг шын. Оларның аразында харылзаазының дугайын совхозтарда черле чугаалажып турар чүве бе аан бо? Бистиңинде чок-ла-дыр. Мал өлген дээш кандыг специалиске харыысалга онааганыл, мындыг таварылгага кайы совхозта, ажыл-агыйда барыл, адап көрээлинерем че? Чок-ла боор. Шак ындыг негелделиг болза хөй мал өлбес, читпес. Специалистерниң шалыны малчыннарның түңнелинден хамаарышпас болгаш ындыг. А бир эвес мал эмчизи азы зоотехник-даа чылдагаан чок черге мал өлгенин дээш, ону кадарчы-биле кады деңге төлежир болза ынчан өске херек.

Б. Аракчааның ол материалын ажыл-агыйларга чугаалашкан болза кончуг-ла эки деп бодаар-дыр мен. Нийти демниг ажылдаарда аап. Эки-багывысты сайгаржып алгаш ажылдаарывыста. Мал ажылының специалистериниң дугайында «Шын» солунда эгелээн ол чугааны уламчылаалынарам, эш-өөр!

Баадыр БУМБАЖАП.
«Чаа орук» совхозтуң кол зоотехниги.

ЫЛАП БЕРДИНГЕН

«Үш-Белдир» курортун уткалыг-ла адаан боор. Бус хем Күнгүртүг талазындан, Шишкит хем Моолдан, Белин хем Бурятиядан улуг хая-даштарны ажа халып чорааш ужуражыр дээн моол, бурят, тыва үш утбашкылар дег уткужуп келгеп белдири бо. Ол хемнер каттышкаш, Кызыл хем болу бергеш, Каа-Хемче «каргыраалап» агып кирип чыдар. Чутайланчак хаяларлыг даглары, ээзим-арга шыпкан, чурумалдыг бойдустуг «Үш-Белдириниң» курорту бола болгай.

Ооң девискээриниң арга-арыгларын, диртиг амытаның, арыг суктарын, аржааныг хайгаарап, камгалап турар арга даамалы Доржу Мөгеевич Монгуш-биле чугаалажып, хөөрештивис. Ол ийи чыл улаштыр мааңа ажылдап келген болду. Мооң мурнунда Чадааның ыяш ажыл-агый черинге тургаш бээр шилчидип алган. Бо ажылдап келгениниң үезинде ооң быжыглаттынган девискээринге бойдус камгалалынга чурум үрээшкини болбаан.

«Үш-Белдир» курортунга дыштанып келген аалчыларга оларның хостуг үелеринде, бойдус камгалалының дугайында солун лекция, беседаларны доктаамал кылып берип турар. Курорттуң девискээринде өрттү болдурбас, бойдусту камгалаарын көргүскен плакат-чуруктарны чараш кылдыр чураап, ооң уткасын тыва, орус дылдарда тода кылдыр бижип каан турары өөрүнчүг чорду. Бодунга быжыглаттынган арга-эзимнерин кезээде хайгаарап чоруур. Бо чылын республиканың девискээринге хөй санныг өрттер болган. Олар күрүнеге улуг когаралды чедиргенин чугаажок. Хат чок болза, сиген бажы шимчей бербес. Өртту болдурбас дээш баш бурунгаар ажылды чорудуп турар болза, түңнел черле эки болур ужурлуг. Ол ажылынга бердинген, ак сеткилдиг, кижилер-биле эптиг-ээлдек чугаалажып билир, топтуг-томаанныг кижи дижип. Тываның бүгү булуңнарындан келген дыштаныкчылар база мында чурттакчылар хүндүткел-биле чугаалажыр. Мооң мурнунда чылдарда мааңа дыштаныкчылар, ылаңгыя орус чон эм оъттарны кам-хайыра чок чулуп, кат-чимис аймаан «комбайн»-биле чыып, балык-байлакны четки-биле тудуп турган болза, ам оларның оруу мунгаашталган. Долгандыр турар бойдустуң ёзулуг ээзи тывылган... Ам амыр-шөлээн болган.

Көк-оол САЛЧАК.

ИЕНИҢ ЧАГААЗЫ: араганың хайы-дыр

Эргим редакция! Силерниң «Шын» солуннуң бижикчизи эвес-даа болзумза, солунну чыл санында үспейн чагыдып ап, номер бүрүзүн четтикпейн номчуп турар мен. Шынап-ла, солун кижиниң дузалакчызы болгаш сүмелекчизи. Моон кижи хайнү билип, экини эки-дир деп, бакты багай-дыр деп билип алыр.

«Өг-бүле клуву» деп чаа рубриканы ажытканыңар дээш өөрүп, деткип, келир үениң өг-бүле тудар аныяктарынга база аныяк өг-бүлеге ажыктыг арга-сүмени бо рубрика адаанга ам-даа бээр боор деп идегээр кижи-дир мен.

Ынчангаш мен бо «Өг-бүле клуву» деп рубрикага бодумнуң сактыышкыннарымны база бодалымны бижикседим.

Ынчан 5 класска турумда, улуг акым сүт өгленген. Оларның ат-сывын-даа бижип канчаар ийик мен. Акым бажыңынга өөренири-биле мени тургузуп алган. Удаваанда оолдуг болганнар. Дуңмамны ап, идик-хевин чуп, бажың ажылын кылчып, дузалажыр турган мен. Чаавам менээ ынак. «Улуг уруувус» дээш кандыг-даа чараш хептин садып берип турганын уттпас мен.

Улуг оглу бичии чаш турда-ла, эш-өөрү-биле «хөөрежип» чоруй баар турдулар: чаш дуңмам-биле артып каар мен. Чамдыкта орай дүне-даа четкилеп кээр, чамдыкта хондур-даа келбейн баар. Ынчангаш эмер бичии чаш дуңмам дүне ыглаарга, кады ыглап, шилге шай эмзиниктеп, орунга чайгап ора, хонар-даа турдум.

Олар кайызы-даа ортумак эртемниг эмчи улус. Акым арагалап эмнедип турган. Чаавам ижиптерге, дөмей-ле бирээзи ижер бээр чорду. Ынчангаш ие-ээ-даа эмнедип турганын сактыр-дыр мен.

Ийи дугаар оглу төрүттүнген. Ынчан 7—8 класс чеде берген мен. Дөмей-ле ижерин хевээр. Чогум-на ажылын үспейн турар. Чүвени шору билиптер апарган болгаш «Бо улустуң арагага суңдулуун, ёзуң келгеш, өглүг апаргаш, кажан-даа өттүнмес, олар ышкаш арагалавас мен» деп дуңмаларым-биле арткаш, болааныпп олурар мен.

Он класс доозупканым соонда, күзүн акым сүт чаа машина садып алган. Оозун бир неделя-даа чедир мунмаан: иелаан машиназын аай-дедир «чуп» калдып турганш, аварийлааш, чок болдулар. Аныяанда, 34—37 харлыында хайыраан амы-тынындан чарлып, ийи чаш оглун өскүс арттырып каапканнар. Чажындан өскүс арткан оолдарның кижизидилгези берге-ле чорду. Бакты багай-дыр деп чугаалап, чагып, сургап чораан калындан-на хоржок. Улуг дуңмам чоокта 10 класс дооскаш, бир оолга бижектеткеш чок болду. Бичези өөренип турар. Бистер, төрелдери, бо улустуң ажыын ынчаар ажып артып калган бис.

Ынчангаш бо бүгүну бодап түннеп чоруурумга, арагаже суңдулавайн чораан болза, ам боттары-даа дириг, оглу-даа чоруур чадавас. Араганың хайы кайы хире улуг-дур, аныяк өг-бүле, бодап көрээлинер!

Ам өг-бүлелиг, ийи уругнуң иези мен. Өгнүң кол-ла ээзи — херээжен кижи дээрзин утпаалынар. Ынчангаш мен ам ээзинге бо бүгүну чижек кылдыр чугаалап, арага-биле эдеришпезин сүмелеп чоруур мен.

Долгар САРЫГЛАР.
Кызыл хоорай.

БОО-ЧЕПСЕК ҮҮЖЕЛЭЭН

Хамааты Еремеев ынча хөй бооларны, октарны болгаш өске-даа херекселдерни кайын ап турарыл?

Маңаа тодаргай харыы негеттинип турар.

Улус депутаттарының Тожу район Совединиң күүскому чоннуң эгээртинмес байлаа — арга-ыяшты болгаш долгандыр бойдустуң аң-меңин, балык-байлаңын база арга-курлавырларны айыыл-халаптан, өрттен база төтчеглекчилерден камгалаар, карактаар дээш чамдык тодаргай хемчеглерни кылып чорудуп турар. Ол талазы-биле районнуң бүгү девискээринде ажыл-агыйларының, бүдүрүлгелериниң болгаш албан черлериниң егерьлерин чаңгыс аай кылдыр каттыштыргаш, оон харыысалгалыг кижилерин томуйлаан. Бо бүгүнүң түңнелинде чоокку үеде аң-меңниң турар черлеринге, сугларга болгаш хөлдерге бойдуска хора чедирер, төтчеглекчи чоруктар кескүзү-биле эвээжеп турар апарган. Ооң-биле чергелештир бойдустуң «ийи буттуг дайзыннары» — браконьерлерден чыл эгезинден тура аңгы-аңгы хевирниң бооларын, хөй октарны, четкини, кылымал бижектерни, аң өлүрерин ажыглаар херекселдерни болгаш өске-даа чүүлдерни районнуң егерьлери болгаш милиция ажылдакчылары илередип, хавырган.

Төтчеглекчи чоруктарны баш удур илередип, рейдилерни удаа-дараа чорудуп турар-даа болза, тожу черниң аң-меңинге, оон балык-байлаңынга «караа тотпайн турар» саңныг кижилер ам-даа эвээжевейн турар дээрзин район күүском даргазы В. В. Содунам-даа, милиция ажылдакчылары Р. С. Бүрүнней, Н. В. Леонов-даа чугаалап, саннар, фактылар-биле бадыткап турдулар.

Райкүүскомнуң иштики херектер килдизиниң кем-херектер [illegible] талазы-биле оперативтиг ажылдакчызы Нодар Владимирович Леоновтуң удуртулгазы-биле участок инспектору, биче лейтенант Юрий Михайлович Макаров, милицияның сержантызы Леонид Константинович Самбалык олар ур эвес үе иштинде чорудуп келген операцияның түңнелинде улуг «үүжени» тып-каннар.

Ном[illegible] мурнунга «кандыг үүже кайыын тывылганыл» деп айтырыг тургустунуп кээри чугаажок. Улуг үүжени кижи болза тайгада-даа деп бодаар чадавас. Чок. Чүгле тайгада эвес, харын район төвү Тоора-Хем суурда безин ындыг «үүже» бар болуп турарын үстүнде адааным арга-хоойлу черинин ажылдакчылары дүн-хүн дивейн ажылдап турган илереткени ол-дур.

«Үүже» дээрге аң-мең, балык-байлаң деп бодай бербеңер, эштер. Ол дээрге бойдустуң хайыра чок дайзыннары — «ийи буттуг бөрүлерниң» эт-херексели — боо-монгу-дур.

Оон ээзи кым деп бодаар силер?

Ол дээрге — Тоора-Хемниң бот-орулга-чарылгалыг тудуг-монтаж [illegible] участогунуң «ЗиЛ» чолаачызы, ук бүдүрүлгеде «багай эвес ажылдап турар» кижилерниң бирээзи Юрий Александрович Еремеев-тир.

Ок-боо, аң-мең кырар эт-херексел талазы-биле Тожуда база бир «[illegible]» бирээзи ол-дур. Ол моон мурнунда Тожу райкүүскомунга чолаачылап турганда оон даргазы турган Савин болгаш оон даа өскелер-биле «найыралдажып», ук черниң аң-меңин курлавырын амыгуурда дыка-ла шиигедип ап келген дээрзин ам чажыт эвес. Еремеев биле Савинге кыдыындан [illegible] турган чамдык даргалар көөп турганын бо херекти [illegible] турар ажылдакчылар билир. Ону Тоора-Хемниң чамдык [illegible]-даа бадыткап турар.

Хамааты Еремеевтиң улуг «үүжезинде» чүү барыл? Ам ону кезектеп тургаш чазып көрээлиңер.

Араалыг болгаш анаа «ТОЗ-11» деп ийи боо, 12 болгаш 16 мм калибрниң ийи-ийи адыр ийи дүүрге, 28 мм. калибрниң чаңгыс адыр дүүрге, 7,62 мм. калибрниң СКС хевирниң кылымал ийи карабиннерни (чоокшуладыр дуранныг), 16 мм. калибрниң бир боо болгаш аң боолаар карабинниң ийи чамы. «Барс» деп улуг боонуң дураны, сыын кыйгырар кылымал амырга [illegible] бир [illegible] турар. Оон аңгыда, ук хамааты [illegible] дүмен үелерде [illegible] дып, боолаары-биле чайырлаан хоолайдан кылган [illegible] «УАЗ-469» машинаның [illegible] фараларын [illegible] шималының болгаш [illegible] ыырыдар [illegible] балбаа-биле ажыглап турган.

агыйларының аңчылары, ырак-узак тайгаларда, ээн черлерде мал малдаан кадарчылар, ивижилер араатан аң коргудар боо тыппайн турда, Тоора-Хемниң бо «кожайы» бүдүн салбырның аңчыларын дериштер хире ок-боону бодунда суп алгаш турганы ол-дур.

Хамааты Еремеев ынча хөй бооларны, октарны болгаш өске-даа херекселдерни кайын ап турарыл? Ол хамаатыны кым ынчаар [illegible] турарыл? Бо айтырыглар кижи бүрүзүн [illegible], [illegible] бар. Маңаа тодаргай харыыны ук районнуң истелге органнарының ажылдакчылары чоокку үеде бээр апаар дээрзи чугаажок.

[illegible] суурда бир [illegible] арааыг боо кылыр станокту бодунга тудуп турган. Милиция ажылдакчылары сагындырган соонда, ол ону ажы тура-биле дужаап берген.

База бир [illegible] чүүлдү ук черниң арга-хоойлу черлериниң ажылдакчылары меңээ дыңнаткан чүве.

Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң күш-ажылга эдип кижизидер колониязының Тожу районнуң девискээринде ыяш белеткеп турар херектеннериниң аразындан чамдык «аңчылар» база тыптып турар болу берген. Тожунуң аңчызы-биле домей-ле — октуг, боолуг, харын-даа шуут хостуг болуп турар! Ук албан черинде херектен Сергей Ооржак, ол-ла черде ажылдап турар бригадир Василий Маады олардан бир боону, ялээн каш окту болгаш 50 килограмм сыын эъдин база ийи четкини хавырган. Херектен кижилерге боо [illegible].

[illegible] четпес Н. Ю. Кирилловтан ийи четкини, кылымал бижекти [illegible] 20 [illegible] болгаш [illegible] БВ3924 [illegible] хавырган.

Тожу районнуң девискээринде [illegible] чок бомонгулуг, аң-мең, балык өлүрерин ажыглаар ынабүрү херекселдерлиг чоруп турар кижилерниң саны эвээжевейн турар.

Милиция ажылдакчылары Еремеевтиң бажыңындан [illegible]-биле катай 5,6 мм. калибрниң 2800 окту карабинге ажыглаары-биле [illegible] 46 автомат октарын, ТОЗ-12 боонуң ок суур ийи «магазинин» (боонуң [illegible]), бир [illegible] ок хаптарын база бир кылымал бижекти тыпканнар. Оон аңгыда [illegible] 200 литр бензин база «УАЗ-469» машинаның [illegible] ийи «[illegible]» [illegible].

Чер-чурттуң [illegible] төтчеглээрин-[illegible] Еремеев [illegible] Маңаа

Район девискээри [illegible] улуг, орук-чирик чамдык черлерде чок. Аът-биле [illegible] берге. Моон түңнелинде районнуң иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары чамдык бергедээшкиннерге [illegible] таваржып турар. Ажылдакчыларының [illegible] эвээш. Техника-биле хандырылгазы [illegible]. Районнуң [illegible]

хереек апарган үеде милиция ажылдакчыларының [illegible] ажыглаттар албан черинин [illegible] безин чок. Херекки тывылбазы ындыг бе, аңа оон оргазынга улуг [illegible] бе? Бо талазы-биле республиканың Иштики херектер министерствозунуң [illegible] удуртукчуларын [illegible] салыры чугула.

Күс кээрге [illegible] бо үеде Тожу районче хөй туристер, аян-чорукчулар, [illegible] кижилер болгаш анаа-даа чоруп турар улустуң саны [illegible]. Ынчалза-даа оларның аразында оорланып, кем-херек үүлгедип чоруп турар кижилер база бар. Чижээлээрге, Кадыр-Адыр фермазында [illegible] Сарыг-Хува Даржааның улуг боозун Кызылдан [illegible] [illegible] Ооң нетележиин чорудуп турар.

Бо наш [illegible] алгаш көөрге, бо хүннерде Тожу районнуң девискээринде бойдусту болгаш оон курлавырларын камгалаар талазы-биле ажылдар чорудулуп турар-даа болза, [illegible] четпейн турар дээрзи билдинип бар. Бо чугула ажылды чүгле арга-хоойлу ажылдакчыларының күжү-биле кылдырып бооп дырары берге дээрзи чугаажок. Ынчангаш ону районнуң бүгү бүдүрүлгелериниң, ажыл-агыйларының коллективтери, хөй-нийти организациялары демнежип алгаш холга алыр ужурлуг.

Тожунуң аң-меңи, оон курлавыр байлаа бөдүүн кижилерге, келир үениң салгалдарынга хамаарлыр.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТАРДА: милицияның улуг лейтенантызы Р. Бүрүнней [illegible] С. Даржаа-биле чугаалажып турар; рейдиде, хамааты Ю. Еремеевтиң шыжыгга чыткан чепсээ.

Авторнуң фотолары.

База катап дыл дугайында

СӨС БОГУНДАН КАНЧАП АДЫРЛЫП АЛЫРЫЛ?

Тыва дыл дугайында айтырыглар сөөлгү чылдарда чидиг-биле тургустунуп, келир үеде ону чидирбезиниң талазы-биле санал-оналдар парлалгада көдүрүлүп турар апарган. «Тыва чугаа культуразының чугула айтырыглары» деп эртем-практиктиг конференцияның сеткилдеринде бистиң төрээн дылывысты улам ыяап хөгжүдерин хандырар хемчеглерни тодарадып айыткан. Оон эрткенинден бээр элээн үр болу берди. Ол орулгага дүштүр тыва дылды бөске күрүне дылы кылдыр хүлээп алыр дугайында Хоойлу төлевилелинде айыткан. Ол база солуңга парлаттынган. Чоңга чарлаан ол төлевилелде хоойлу ёзугаар тыва дылды келир үеде камгалаары болгаш сайзырадыры көрдүнген. Бо арзылда ону боттандырарының талазы-биле боттуг ажылдар шоолут-ла тода көзүлбейн турар. Дыллар дугайында хоойлуну күштүг кылдыр бадылаары Дээди Советтиң сессиязындан негеттинип турар.

Бот дугайты төрээн тыва дылымны күрүне дылы болдурар, ооң арыг, байлак сайзыралы дээш саналдап, деткип база суртаалдап турар мен. Ынчалза-даа херек әйген болаалдар болгаш шиитпирлеттинмээн айтырыглар ам-даа уламчылавышаан. Үстүнде айыткан орулгаларны амга чедир амыдыралга боттандырбайн турары хомудангыг-дыр. Сөс «хайнактаарын» кажан соксадырыл, сөс богундан канчап адырлырыл? Ол орулгаларны кымнар күүседирил? Бир-ле дугаарында башкыларга ада-иелер, албан-дужаалдыг кижилер, тускай эртемниглер шупту кады бир демниг дузалажыры чугула. Чаңгыс аай арыг тыва дылга чугаалажыры ажыктыг болур.

Бөгүнде байдал ам-даа эрги хевээр, хажыдышкыныыг чугаа таптаашкында турбушаан-дыр. Хурал-суглаага илеткел кылыры, санал-онал бээри, хөй-нийти черинге чүве чугаалаары бодамчалыг, үлегер-чижек болур ужурлуг. Бо чүүлдү чамдык удуртукчу эштер сагывас боор-дур. Каңы хамаанчокка эдип-ле турар. Маңаа хөй-даа эвес, чаңгыс-ла чижектен көргүзейн. Чыраа-Бажы суурга профилактиктиг ажылдар кылып чораан комиссия кижигүннериниң даргазы, районнуң иштики херектер килдизиниң начальнигиниң оралакчызы В. О. Куулар[illegible] илеткелинде «тайнас» сөстер хөй болган. «Уголовный херектер», «воровство», «Кража», «Насилование», «Повреждение», «Попоножовщина», «Убийство»... мынча-мынча дээш-ле, ындарак орус, тыва сөстерни холаашturупкан, бир домакка бирле орус сөстү кожа тыртып аар. Дыңнаарга аар, кандай. Дыңнакчылар ындыг сөстерни [illegible] [illegible] кедээ тыва ада-чер-даа бар болгай. Орустарга [illegible] бүүрээк чугаа улуска чедингир эвези [illegible].

Оон ыңай топтуң-даа, кедээни-даа улуг-биче албан-дужаалдыг даргалары, эрге туткан удуртукчулар чугаа кадында-ла «обком партиязының, райком партияның установказы» сут дигилеп, чаңгыс хенке шалтырган дег, чаңчылчаан сөстерни катаптап-ла турар. Бажын орусчудуп, соон тывалажыдып турар. Ону партия обкомунуң, партия райкомунуң айтышкыны дизе. Радио, телевидение корреспонденттеринде-даа ченечидп тывалаар чоруктар бар.

Көскү агиталада чаартынган эде бижиттинген чүве көзүлбес, чоң тур. Совхозтар конторалырында сан-түннер, стендилерде, эжиктерде чарлалдарны бакка-сокка орустап биживишаан. Кызылдың автовокзалында, аэропортта тывалап бижээн чүве чок. Хоорай, суурлар, черлерниң тыва аттарын өскертип, автобустарга «хавааңда» соора-моора «Шагонар», «Чадан», «Чыра-Бажы», «Сут-Холь» деп-ле мылдырлавышаан хевээр-дир. Ону солуннарга чеже бижиңзээн дээр. Эвээш-бичеда-даа болза, эдилгелерин ыызап чогуур. Тоомча чок чорук эртпышаан турарга таарзыр бе?

Албан черлериниң, организацияларының, бүдүрүлгелериниң аттарын ийи дылга кескү чараш кылдыр шын бижир херек. Ködвэн келген чон Кызыл хоорайның чамдык бүдүрүлге черлериниң аттарын билбес-даа, тыппас-даа. Магазин «Молоко», «Мясо» дээнииниң мурнунга «Сүт», «Эът» деп бижизе, чон ийи сөстү билир апаар. Магазиннерже бараан аттарын база ийи дылга бижиири чугула.

Черле ынчангаш өчүлдүрүлку дег үлегерлээн сөстерниң өчүлгазын хевээр адап, бижип чаңныкса эки. Чижээ, ВЛКСМ — БАЛКЭ, профсоюз — профэвилел, лыжа — хаак, пустырник — хаг, бадаа — иилабыш... [illegible] дээш өчүлгаларның тывазын ажыглаары чогумчалыг. Солуннар чамдыкта орузун-даа бижий бээр чорду. Чамдык албан черлериниң, эрге-чагырганың, эрге-дужаалдың эрги-даа, чаа-даа терминнериниң кайызын-даа адап турар апарган. Чижээ, яамы — министерство, сайыт — министр, кожууун — район, нам — партия дээш мышкаш. «Мону тыва терминнерге шиитпирлээри негеттинип турар. Дылдың чаңгыс аай негелделеринге сөстерни тургузары, ажыглаары чугула деп бодаар мен. Бурунгу амыдыралды херекселдин аъш-чем аймааның (ылаңгыя аң чөмниң), өгнүң эт-херекселиниң, эт-сөлтин, идик-хептин, аал-аймак төрел-доргулдун, мал-маганның назы-хар аайы-биле, эм оъ[illegible] [illegible] чиңгине аттарын чыып бижип, ажы-төлге өөредир чугула. Солуннарга бөлүннар тургузуп болгай. Мында тыва дылдың курлавыр байлаа хөй деп билбе чогуур. Ол мышкаш тыва дылдың эрги орфографтыг словарьн байыдып тургаш, пунктуацияның эжелгелиле-биле катап чаарты чыын үндүрери шын чугула боол турар. Тыва-моол-даа словарьны үндүрүп болгай. Черле педагогиканың, географияның-даа, эртемнер словарьн үндүрери күзенчиг. Оон ыңай тыва дылда номнарның ховартааны бисти дүвүрээп турар. Уругларга таарышкан тыва, өңүг номнар мырыңай чок. Ном үндүрер чер бот-орулгажарылгага сыңдап алгаш, аныяк чогаалчыларның чогаалдарын шоолуг үндүрбестээн. Эң чугула эрги-даа, чаа-даа чечен чогаал номнары [illegible]. Аныяктарывыс, өөреникчилеривис тыва дылда ном номчувайн турар. Оларның кайзы-ла-бир [illegible] дагаан-биле соңуургалы ешкеп, номчулгаже сундулал чок апарган. Оларны хандыкшылар солуп номнар херек. Ном, чогаал номчуваска дыл, чугаавыс, угаан-медерелдивис канчап сайзыраары. Өөредилге-даа, чечен чогаал-даа номнарын тыва дылга элбедир хемчеглерни алыры парлалгадан негеттинип турар. Бисти чемгерер чүве ном болур. Эртемденнер-даа, чогаалчылар-даа шынарлыг чогаалдарны, номнарны бижиирин үе негеп турар.

Тыва чагаа чаңчылдарны кижизидилге херээнге, дылга, чогаалдарга ажыглаары, көргүзери эң чугула деп санаар мен. Бо бүгү айыттыңган чүүлдерни үстүкү албан черлери тоомчалыг кичээңгейге ап, дээштиг хемчеглерни алыр болза, эде тургустунуушуннуң херээ болбас деппе! Ооң-биле кады хөй-нийти болгаш дылдың ээзи болур кижи бүрүзү бир бак боол, демин кадып, тыва дыл болгаш бижиктиң урам ынай сайзырадыры күзенчиг. «Тыва дыл» ниитилелин тургузерын деткиир мен.

Осур-оол МОНГУШ.
РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы.

Чагааның изи-биле

ЧҮГЛЕ АЖЫЛДАП ТУРАР КИЖИЛЕРГЕ БЭЭР

Редакцияга кандыг-даа чагаалар келир. Ол кээп турар чагааларның авторларының чамдыктары өөрүшкү-маңнайын илереткен, бир чамдыктары ажыл-агыйда бар боол турар четпестерни сөглап бижээн болур. Ыңгыя шүгүмчүлелдиг чагааларның соо-биле чоруп, ында айыткан чүүлдерни ылавылыгы-биле тодарадып алыры-биле чагааның ниити-биле чорудуу — солун ажылдакчыларының хүлээлгези. Чүге дизе чагааның артында кижилер, оларның салым-чолу, ат-алдары, арын-нүүрү туруп турарын журналистер эки билир турар. Ынчангаш шүгүмчүлелдиг чагааларны истеп, хынап алыры-биле республиканың районнарынче болганчок-ла аъттаныптар-даа ужурувус ында.

Бир чагааның изи-биле Хову-Аксы суурга четтим. Ук чагааның утказын маңаа кысказы-биле киирерге мындыг: «Сөөлгү үеде сеткилге таарышпас чүүлдер бар апарган. Бистиң суурдан орус дылдыг хөй чон көжүп чоруп турар. Ол көжүп чоруп турар кижилерниң «тывалар бисти үндүр сывырып тур» дээн сөстерин чеже-даа дыңнадым. Чурттап олурган бажың-[illegible] броньнап турар, гаражын, огородун, хаваа, дагаа камаазын садып алган кижиге бажыңын броньнап берип турар. Бажыңнарын 2500—3500 [illegible] садып турар. Ындыг кижилерге Дербенев, Новосельцева, Рудиков, Глухов, комбинат директорунуң оралакчызы турган Петреченков, директору турган А. Голиков хамааржыр. Күрүнениң өнчү-хөреңгизин ынчаар самчыгдап, кара туразында ажылап турарга болур бе? Сөөлгү үеде комбинатта кадрлар, специалистер чедишпес. Бо бажыңнарны чалаттырып келген специалистерге берзе? Бүгү назынында ажылдап келген күш ажылдың хоочуннарынга [illegible] бажыңнарны берзе. Хөй ажы-төлдүг Иван Чулажык, Галина Балчиймаа, [illegible] [illegible] өрээлде сыңмарлажып орар. Бо бүгүнү комиссия дүрген кааптып, «Шын» солунга чырыдарын улуг-биле дилеедим» деп, автор бижээн.

Бир дугаар ужурашкан кижим [illegible] авторну. Кадыр [illegible] турар [illegible] [illegible] [illegible] автор [illegible] болду. Чагаага хамааржыр чамдык кижилерге ужуражырын автор сүмелээн чүве. Улус депутаттарының Хову-Аксы суур Совединиң күүсекти комитединиң даргазы Л. А. Карпованың кабинединге кирип база чугаа кылдым.

— Август 8-те медээ бээр алырга, бистиң суурдан 1666 кижи көжүп чоруткан. Оларның аразында школачылар-даа, школа назыны четпес уруглар-даа бар-ла. Ниитизи-биле 400 ажыл өг-бүле көжүп чоруткан. Автотранспорт бүдүрүлгезиниң бежин 65 кижи көжүп чорутту. Садыгда, [illegible] чемнелиге черинде, хлеб заводунда ажылдаар кижилер чедишпейн турар. Суурда 100 квартира хостааган. 18 квартираны көжүп чоруткан өөлери броньнап каан. Көжүп чоруткан улустарның чурттап олурган бажыңнары дээргеле комбинаттың бажыңнары-ла болгай. Ол бажыңнарны комбинаттың цехтериниң аайы-биле бызыглап каан чүве. Гидрометаллургия, транспорт, даг цехтери, капитал тудуг участогу дээш адырлар-ла комбинатта хөй. Ынчангаш чуртталга бажыңнарын чүгле ол цехтерде ажылдап турар кижилерге бээр кылдыр чурумчудуп каан — деп күүсеки даргазы Любовь Александровна Карпова тайылбырлап олурду. Оон чугаазынга бүзүревес аргам чок.

— Улусту [illegible] чугааларны база көжүп апарган ындыг ийик бо — деп, [illegible] — Чурттап [illegible] бажыңын ынча акшага садыпкаш барган деп чугааны бодум безин дыңнаан мен. Херек кырында ындыг эвес. Боттарының тудуп алган гаражын, тарып алган огородун садыпкаш, көжүп [illegible] бар [illegible]. Тывалар орус дылдыг хамаатыларны үндүр сывырып турар деп чугаа база барымдаа чок. Топ солуннарга [illegible] турар Тыва дугайында чүүлдерни база номчуп турар мен. СЭТА-ның корреспондентизи [illegible] көнүн чүүлүнде бистиң комбинаттың директору дагжыларны омончуларга үлеңип алгаш, ажылынга чедирип турар бис дээни шын эвес [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] броньнап каан шын чүве.

Комбинаттың директору турган А. Голиковтуң бажыңында гидрометаллургия цехинде ажылдап турар Степан Эртинениң өг-бүлези чурттап кааны бис. Олар ында тур кезээ-биле чурттап орар. Чүге дээрге А. Голиковтуң өг-бүлезиниң чамдык кежигүннери чурттап олурган бажыңындан үндүр бижидип албаан боол турар — дээш, күүском даргазының бадыткаан чугаалаар чугаазы ла хөй болду.

Комбинаттың дагжыларын ажылче омончуларга үлеңип алгаш, ажылынга чедирип турар бис деп, топ солуннуң корреспондентизинге комбинаттың чаа томуйлаткан директору А. В. Меньшиков интервью берген кижи болгай деп билир болгаш, оон мындыг айтырыгны салган мен.

— СЭТА-ның корреспондентизи В. Даниленко деп кижиге ужурашпаш, ындыг харыы берген ийик силер бе, Алексей Васильевич?

— Ындыг кижи маңаа чораан чүве харын. Ол кижиниң бодунга ужурашканым шын. Корреспондент-биле шуут өске чугаа кылган кижи мен. Автор эмин эртир хөөредип каан чорду. Ындыг чугаа кажан-даа аваа чугаалаваан мен. Ажылчыларывысты ажылче [illegible] омончуларга кажан-даа үлеңип көрбээн бис — деп, директор [illegible] чугаалады.

Авторнуң чагаазында бижээни чүүлүн [illegible] айыткан чүүлдерни шынзылап алыр дээш, [illegible] улус-биле база чугаалаштым. Чамдык кижилер суур Совединиң күүскомунуң секретары Т. Дармажаа база көжүп чоруткан улустуң бажыңын улуг өртек-биле садып алган, ам ында чурттап орар деп, [illegible] чугаалаан чүве. Чүвениң шынын тывар дээш Т. Дармажаага база ужураштым.

— Чоң-даа база ноңчуг-лаар. Чүвениң тыптыг ужур бажыңын билип албайн чыткаш, дидир-дидир чугаалар таратпышаан [illegible]. Коттедж бажыңче июль 9-та көже бергенивис шын. Өг-бүлевис беш кижи. 3 уруглуг бис. Моон мурнунда хөй өрээлдиг бажың алыр оочурга турдувус. Ол [illegible] берген бажывысче комбинаттың директорунуң оралакчызы Е. Н. Петреченков чурттап турган. Ол Саян арказынче көжүп чорупкан, бо бажыңнын [illegible] берген. Чурттаар дээн бажывысты көрүп алыр дээш чеде бээривиске мурнунда чурттап турган өөлери Петреченковтарының өг-бүлези немей тудуп каан чүүлдеривисти садып алыңар деп саналдаан чүве. Бажыңдан ырак эвесте гаражы база бар улус чорду. Бажыңының кухнязында гарнитурну боттарының акша-төгериг-биле кылдыртып алган. «Көжүп чоруп турар улуска бисте моон херээ бар эвес. Гаражывысты, кухняда кылып каан гарнитурувусту, тудуп каан чүнар-бажыңывысты, хаваан, дагаа камаазын, тарып каан огородувусту садып алыңар. Дөмей-ле бо бажыңга чурттаар улус мышкажыл силер» дээрге, бүгү чүвениң өртек-үнезин көрүп тургаш, 3 муң рубль төлээш, садып алганывыс шын. Бажың дээрге күрүне бажыңы ышкажыл? Улустуң кылып каан ажылы база өртек-үнелиг чүве-ле ыйнаан. Ынчангаш мында кандыг-даа хажыдышкын чок — деп, Т. Дармажаа чугаалады.

Көжүп чоруп турар кижилер чурттап олурган бажыңбалгадының чамдык чүүлдерин үрегдеп, тоймаглап каапкаш, чоруп турар деп чугаа дыңнааш, чамдык кижилерге ужуражып, чугаалашкан мен. Штукатур-малярв Ирина Чеш[illegible] [illegible] [illegible]:

— Тудугда беш чыл ажылдап тур мен. Ажылдап турарым [illegible] [illegible] [illegible] көжүп чоруй барган улустуң бажыңын берген. Чурттаар дээш бажыңымны көрүп алыр дээш чеде бээримге, сайгылгаа үдалгынаның тура тыртып кааптан, чем хайындырып ижер плитазын алгаш барган болган. Ындыг бажыңга канчап чурттаар боор дээш ону албайн бардым.

Шак мындыг чижектерни ужурашкан өске-даа кижилерим меңээ чугаалап турду. Шагдаа салбырының начальниги турган Н. Курнин-даа, чуртталга-коммунал килдизиниң начальниги турган Ю. Сусленников-даа көжүп чорупта чурттап олурган бажыңнарының чем хайындырар плиталарын туруп алгаш барган болдулар.

Чагаада айыттынган чамдык чүүлдер бадыткаттынмайн барды. Анаа-ла дидирдидир чугааларга үнезилеп алгаш, таптыг факт барымдаа чок чагаа бижиир чорукталып ам-даа бар болуп турары хомудаанныг.

Маңай-оол ООН
(«Шынның» тускай корр.).

Кадыкшыл — байлаавыс

ВИТАМИННЕР

Угаан-сарылыг болгаш күш-ажылчы арга-шинээни чогуур деңнелинге тургузарынга витаминнерниң ролю [illegible]-даа аажок улуг. «Вит» дээрге латиннеп «амыдырал» дээн. Витаминнер кижиниң организминге ээрежок чугула кол чем будүмелдери болур. Организм оларны боду бүдүрүп ап шыдавас. Ынчангаш белен препарат хевирлиг турда, аъш-чем-биле кады алыр. Бир эвес организм үр үениң дургузунда витаминнерни чогуур хемчээлинде албайн баар болза, авитаминоз тыптып болур. Ол кижини өлүмге-даа чедирип болур берге аарыг.

Амгы үеде кижиниң организмин энергия-биле хандырып турар 13 витамин бар. Ылангыя часкы үеде витаминнерниң чедишпезинден организм бергедежир болгаш [illegible] күш чок, шагзыргай [illegible]-даа кылыр хөңнү чок апаар. Ол үеде С витаминни азы аскорбиннииг кислотаны чедир 70-90 хуузу чедир албайн турары аъш-чем институдунуң шинчилелдери [illegible]. Кижилерниң [illegible] кезиниң ханында ук витамин чогуур деңнелинден 2-3, харын-даа 10 катап куду боор турар. Профилактиктиг сорулга-биле С витаминни чоннуң чүгле 1-2 хуузу ижип турар. Оон уламындан диш шалары ханзыраар [illegible] эң баштайгы демдээ, дөңүп, соокка алыскак [illegible] хөй аарыглар тывар, аарыглап апаар болгаш атеросклероза база чедирип болур. Ол ышкаш С витаминниң чедишпези организмге бак клеткаларын (канцерогеннииг бүдүмелдер) тывылдырар.

Сетгил хайгыышкынныг болгаш кара күш чарыгдалдыг хөй негеттинер ажылдыг кижилер аскорбиннииг кислотаны бүдүн чартыкты, азы ийи катап хөйнү ижер болза эки. Ол таакпылаар кижилерге база хамааржыр.

Совет Эвилелинде кадык камгалал албан черлери суук болгаш кадыг 160 хевирниң витаминнерин бүдүрүп [illegible] тургар. Олар эмнээшкинниң [illegible] талазы-биле даштыкы витаминнерден чыда калбас.

Кижилерниң кадыынга байдалдыг [illegible] аъш-чемни витаминчидери негеттинип турар. 1939 чылда ак далганны витаминчиткен [illegible] турган. Оон [illegible]. Ол дуржулганы американнар шиңгээди тыптып алган. [illegible] Америк хлеб [illegible] инициативазы-биле хлебти баштай үш витамин-биле байлакшыдып турган болза, ам 6 витаминни немеп турар апарган.

Бир профессионал-техниктиг училищениң сурагчыларын шинчилеп көөрге, хүнде алыр ужурлуг 70 мг аскорбиннииг кислотаның орнунга олар чүгле 14 мг-ны азы оон-даа эвээшти ап турар болган. Шак ындыг байдалдан арып шиңчиклээр аажы-чаң өскерлир, кылык таныычал, хорадаачал, чүге [illegible] албас апаар, [illegible] чаалдерге олуруксавас хөөннер тыптыр.

Ревит, аевит, ундевит витаминнерни алгаш деңнеп көөр болза, эң хөй компонентилерден тургустунган витамин ундевит болур. Оон чаңгыс дражезинде 11 витамин бар. Ол дээрге бир хүнде организмге херек дозазы. Ону кижи чазын чаңгыс дражелеп ажыглаар болза, ийи ай болгаш нормазынга кирер. Ынчангаш [illegible] кежээ чаңгыс-чаңгыс дражелеп неделя, азы он хонук дургузунда ижер болза, дүрген нормага кирер.

Ынчаар ижип доосказ, хүнде ижер хемчээлинче (1 драже) кирер.

Сөөлгү үеде байдалдың нарыыдааны-биле холбаштыр витаминнерни аптекалар рецепт-биле садар апарган. Эмнеп турар эмчизи-биле сүмелешкеш, чогуур витаминни рецепт ёзугаар садып ап болур.

Кадыыңар байдалын эки хайгаарап, ажылгыр, омак-сергек болуксазыңарза, аарыг-аржык тывылдырбас дизиңерзе, витаминнерни ажыглаңар.

Надежда ДОНГАК.

«Ыдыктыг тоожулалдың» 750 чыл оюнга

ТЫВА ТӨӨГҮЗҮН ӨӨРЕНИРИНГЕ АЖЫКТЫГ АЖЫЛ

1989 чылдың июньда ЮНЕСКО-нуң күүседикчи чөвүлелиниң хуралы моол улустуң «Моолдарның ыдыктыг тоожулалы» («Сокровенное сказание монголов») деп төөгүлүг чогаалының 750 чыл болур оон Бүгү делегей чергелиг кылдыр демдеглеп эрттирер деп шиитпирни хүлээп алган.

Ол ёзугаар бо чылдың август 14-тен 19-ка чедир Улан-Баторга ук чогаалдың 750 чыл болганы ооң ыдыкталган Бүгү делегей эртем конференциязы болуп турар. Оон ажылынга дыка хөй чурттарның Моолду өөренип турар эртемденнери киришкен. Оларның аразында совет эртемденнер хөй. Ол ындыг болбуушкан [illegible]. Чүге дээрге орус эртемденнер «Моолдарның ыдыктыг тоожулалын» шинчилеп, ном кылдыр парлап үндүреринин талазы-биле улуг ажылдарны кылган.

Моол чечен чогаалдың ол алдарлыг чогаалын 19 вектиң ортаа үезинде орус эртемден Палладий Кафаров тып ажыткан. Ук чогаалды моол дыл кырынга кыдат иероглифтер (үжүктер) ажыглап тургаш, бижээн чаан болган. П. Кафаров ооң кыска очулгазын 1866 чылда парлап үндүрген. Ооң моол үжүктер-биле баштайгы оригиналын (текстин) тывылбаан.

Совет эртемден академик С. А. Козин ук чогаалдың сос домаан моол дыл кырынга долузу-биле тургузупкан. 1941 чылда моол болгаш орус дылдар кырынга парлап үндүрген. Моолдун болгаш өске-даа чурттарның эртемденнери С. А. Козинниң шак ол текстилерин ажыглап, сайзырадып тургаш, ол талазы-биле шинчилел ажылдарын чорудуп турар. «Ыдыктыг тоожулал» делегей бижимел чогаалының эң үнелиг тураскаалдарының бирээзи. Ооң дугайында моол эртемден Ш. Гаадамба мынчаар бижээн: «Ыдыктыг тоожулал» делегейниң бижимел тураскаалдарында аңаа домейлежир хире чогаал чок, моол кижилерин [illegible] тургузугуганы ның «чыл демдектери», «төөгүзү-даа» боор болур, ол — билдинмес талантылыг болгаш ханы билиглиг авторнуң чогаалы болур».

Бо чогаал моолдарның болгаш Төп Азияның өске-даа улустарының ортааңгы вектер үезиниң төөгүзүн өөрениинде шинчилелдеринге эң-не үнелиг болгаш чугула материалдарны берип турар. Тываның айыткан үеге хамааржыр төөгүзүн бижип тургузарынга база чугула материалдарны оон база ажыглап турар бис.

Ол чогаалда 1207 чылда Чингис-хаанның улуг оглу Джучуның Саян-Алтайны база Тываны эжелеп, чагырып алганын делгерэңгейи-биле бижээн. Джучи «кыштыг нояннарны болгаш арга-ыяш улустарының нояннарын Чингис-хаанга эдертип чедире берген, ак эзирлерни болгаш ак аъттарын база кара киштерин өргүттүрүп ук хаанның мурнунга кадай бастырып сөгүртнеш салган».

«Ыдыктыг тоожулал» тыва аймактарның, ылангыя туматтарының моол эжелекчилерге удур маадырлыг демиселин — тура халышкынын болгаш оларны кажар арганы ажыглап тургаш кадыг дошкун-биле базып, тарадыр сывырып турганын база бижип турар.

Ук чогаал — төөгүнү өөрениириниң талазы-биле база чугула медээлерни бербишаан, Тываның девискээринге кандыг аймактар болгаш улустар ол үеде чурттап турганын айтып турар. 13-14 вектерде амгы Тываның девискээринге база оон чоок кавызынга тыва улустуң өгбелери болур чиктер, аттар, дуб, түрктер, уйгурлар, кыргыстар, туматтар болгаш өске-лерден-даа аңгыда. Шибир, Кестиин, [illegible], Баят, Тулас, Теңлек, Тоелес, Тас, Бачжиги — деп улустарның турганын ук чогаал база бадыткап турар. «Ыдыктыг тоожулал» Төп Азияның база Саян-Алтайның ортааңгы вектер үезиниң төөгүзүн өөрениринге 13-14 вектерде Моолга чораан персид төөгүчүлер Рашид-ад-дин, Джувейни болгаш европейжи аян-чорукчулар Плано Карпини, Вильгельм Рубрук, Марко Поло-нуң болгаш кыдат төөгүчүлерниң үнелиг бижимел ажылдарының аразында онзагай черни ээлеп турар чогаал болур. Ук номнуң үнези — оон авторнуң бижээн болуушкуннарны карак-биле көрүп, кулак-биле дыңнап тургаанында.

Бо чогаалды Тыва төөгүзүнүң бирги томун катап эдип чазап үндүреринге улам ханы өөренип, ажыглаары эргежок чугула.

Монгуш МАННАЙ-ООЛ.
Төөгү эртемнериниң кандидады.

Юраның дуруяазы

Хемчик бажынга малчын кижи ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү апарган болза, ында кижи кайгаар чүве чок. Чүге дээрге Бай-Тайгада ындыг кижилер хөй. А. Тандының «Сосновскоеден» аныяк сиилбикчи эвилел кежигүнү апарган дээрге харын солун-дур, чүге дээрге ол черде чонар-даш бар эвес, шаандан тура бо черден колдуунда хөгжүмчүлер, ырачылар, артистер үнүп турган.

Бо чылдың эгезинде дуржулга станциязының эки малчыннарының бирээзи Юрий Дажы-оглу Ооржакты ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнүнге хүлээп алган. Ол медээ бисте элээн солун болган чаа.

Оон бээр чыл чеде берди. Ригадан келген этнограф Ултисти Дус-Хөлче үдеп бар чор мен. Алгый хөлдүң кыдыынга кадарган хоюн девээледип, чалым, кырында чаарган турар тени чонар-даштан сиилбип орган эрниң чанынга доктаап, мендилештивис:

— Үүле бүтсүн!

— Чорук чогузун!

— Уваа, солуңнуңну! Делгелгеге белеткенип олур сен бе?

— Чок. Сумкамга чораан даштың бүткен шаа-биле ынчап орарым ол. Эки чаа берзе, суй-белек садынга дужаап болур.

— Өшкү-хойну кадарбышаан, ооң өнер-каазын чонар-дашка алгаан амыр эвес эрлерниң бирээзи-дир сен! Малчыннааш үр болдуң бе?

— Чеди чыл чеде бердивис.

Ол 1959 чылда Хорум-Даг суурга төрүттүнген, школа дооскаш, Чадаана хоорайга [illegible] сургуулун чолаачы мергежили-биле катай [illegible] алган, сөөлгү 7 чыл дургузунда «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының малчыны боор ажылдап турар. Чоокта чаа республиканың малчыннар Наадымынга киришкеш, шаңнал-макталга четкен болду.

«Сибирьниң дачызы» «Чыраш тырар дашта» болгаш оон-даа өске Бүгү эвилел, республика чергелиг делгелгелерге хөй удаа киришкен, ураан мергежили [illegible] сиилбикчини литва эжим сонуургап шаг болду. Малчынның өөнге кирдивис.

Ооң кадайы Эльвира Болотованың кылганы манчы хуужуурун, боова-быштаан ырак черден келген аалчыта салып шайлаттывыс. Эльвираның саан-саваазынга эптиин, шалыпкын ажылдап турарын Ултис магадап олурган.

Чажыт мяжы (тос-карак), аскы, десни, согааш-баланы Юраның сиилбип кылганы аалчывыс хөлчок сонуургаан.

«Хаван биле [illegible]», «Теве [illegible]», «Анай [illegible]» [illegible] чогаалдарында дүшкүүрлүг демиселдиң темазы сагыш-сеткилдиң доскел чок хайгыышкынындан төрүттүнген» — деп Иван Чамзоевич Салчак, Товарищтай Чадамбаевич Ондар олар бедик-биле үнелээр чораан. Төп хоорайлар чорааш, сиилбикчиге херек чүдүг шүүче, эптиг үгүш, оон-даа өске херекселдерни экпеп берип, үргүлчү деткип келген даргазы Сарыг-оол Шожут-оолович Сааяны канчап уттур. Черле ынчаш бо эштерниң чогаадыкчы эвилелди чоңдап үнген саны [illegible] салдар-биле [illegible] дарда чонар-даштың адын өске чурттарга алгыткан — тыва культурага эки алдар-сураг.

Юра ам профессионал мергежил дугайында шимчээ бодаган берген. Бо чылын хоюп дужааткаш, чаа-мар мастерскаяны суурга тудкаш, сиилбикчиниң чайыныг чок ажылынче бажын сукпааш олуруптарын бодай берген. Уран чүүл кымдан-даа болза ханы бердинииниң негээр, ону бодап көөрге, ооң шиитпири шын шиитпир деп [illegible].

Ол Уруглар хүнү — июнь бирээ чүве. Юра бисте «Дуруяа» деп ажылын белекке берди. Мен аңаа харыы кылдыр оларның аас-кежиктиг демниг амыдыралын ал-дарткен ырымны ол-ла черге удур чогаадып күүсеттим.

Уруг эштиң уяралын
Угулзалап органы дег,
Юраның дуруяазы
Уттундурбас холдуң үжүү.
Каашпастың харылзаазын
Хаарылгалап органы дег,
Хадын холдуң чалгыы-биле
Хадынырлаан каран чажы.

Юраның кыргаан ачазы Сенден Хемчикке сурагжаан эмир чазаар шевер кижилерниң бирээзи турган. «Ам бир чедип көөримге, хадын дазызы-биле чүгүй кыдыг эрден чазап алгаш олур. Ооларын бирээзин ону эмдик аътка эзертеп олуруптарга, киного тырттырар мен» — деп Ултис чугаалады.

Ултис ам Балтий кыдыында Юраның дуруязы база ында. Мээң төлевилим — ооң уждар агаары, найыралдың аалгазы!

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ.

ЧУРУКТА: Юрий, Эльвира Ооржактар оолдары Шокар-оол, Ондар-оол олар-биле аалының коданында.

Авторнуң фотозу.

Номчукчунуң баштайгы чагаазы

ЭГЛИП КЕЛБЭЭН

Амы-хуунуң амыдыралының дугайында чагаалажылга темазынга парлаан чүүлдерни номчааш, кижиниң сагыш-сеткили дүвүрей бээр чорду. Кижилерниң амыдыралы кандыг-даа болур-дур. Мен бодум хуумда ынакшыл темазынга чүүлдерни дыка сонуургаар мен. Редакцияже бир дугаар чагаа бижип олурар болгаш арай сүрээдеп тур мен. Бодумнуң муңгаралымны өскелер-биле дыка үлежикседим.

1987 чылда чаңгыс черчурттуум оол-биле таныжып алдым. Адын Шолбан дээр. Кажан бичии кижилиг болур деп барганывыста, ол мени кагкаш чорупкан. Сураан дыңнаарымга, бир таныырым урут-биле чоруп турган. 1988 чылдың июнь айда мээ кижилиг апарган мен. Ол өйде таныжым оол шериг чорүй барган деп дыңнаан мен. Ада-иемниң чаңгыс-ла уруу чораан болгаш дыка чааскаанзырай чордум, ынчалза-даа уруум бары мени өөртүп чораан.

Таныжымче чагаа бижидим, ол харылап турду. Ийи чыл дургузунда алды чагаа алдым. Ындыг-даа болза уруунуң дугайында чаңгыс-даа чагаага айтырып, сураглаваан, сагыш-даа салбаан болду. Ол ам шеригден келгеш, чартык ай ажа берген сураан дыңнадым. Уруу биле менээ черле келбеди. Ийи чыл иштинде ынчаар мааап алырга, мынныг база болур чүве-дир. Шолбан дег ындыг өдежоктар эвээш эвес болдур ийин.

Ам бодум аңгы ажылдап тур мен.

Айлана САРЫГЛАР.

ЭЭЗЕН ЧИНГИС

(Эгези № 184 «Шында»).

Шериг сургуулу кылырда, бодум кезээде ооң чанынга турар мен. Өлүмнүг тулчуушкуннарже киреде шериглерниң мурнунга чоруур кижи мен. Мооң уламындан мен чеди чыл дургузунда улуг үүле-хавыяаны бүдүрүп, делегейниң чонун чаңгыс күрүнеге каттыштырдым. Алдын күрүнениң эрги өскерлири доктаамал эвес болган ужурунда Дээр анаа таарзынмайн, харын мени деткип. Алдын күрүнениң хаан ширээзин менээ берди. Мен бистиң бурунгу Шаньюй үеде турбаан улуг күрүнени башкарарда, мээң шыдалшинээмниң, эртем-билиимниң чедишпезинден корткаш, богдо сени түскайлап чалап, ег-бүле күрүнени канчаар чагырып башкарыр дугайында сургаал дыңнаарын күзээн кижи мен.

Чингистиң чугаазын Чан-Чун [illegible] элээн болганда, чавыс үн-биле харыы чугаазын чугаалаарга, очулдурукчу дужумет оон сөстерниң нарын ханы уткказын хаанга кабыла болдунары-биле чөп билдингир кылдыр дамчыдарын оралгажып, девидеп турган. Чан Чуннуң чугаалааны:

— Төре хепаан уштап башкарары ээр-берге дээр дугайында улуг хаанның айыткаары кончуг чөп болгай. Күрүне башкарып, чагырары, шынап-ла, берге. Чижеглеп чугаалаарга, хензиг байланы отка быжыраары-биле дөмей. Ооң казырын кичээнгейлиг арыглаар херек. Эмин эрттир карттап каалтар болза, хензиг байлаадан чүү-даа артпас. Ону отка быжырарда кедергей болгаанмас болза хоржок. Чедир быжырбаса чиг, кедередир быжырар болза өрттени бээр. Оон-биле бир дөмей, албаты арат-түмениниң чагырары дыка бергедээшкиниг.

Чан-Чунуң чугаазын дыңнааш, Чингис дыка-ла таалап олурган. «Арш, сээң чугааң ылап-ла шын. Хамааатыларны чагырар арганы сеп отка байлап быжырганы-биле дөмей, берге деп чижеглеп чугаалаан төлээде. мен база аъш-чемни чөп үлээри албаты хамааатыларны эдип чазаарынга дөмей холбаалыг [illegible].

Чингистиң ындыг чугаазын дыңнааш, Чан-Чун ооң сеткилинге дыка-ла чогумчалыг болган хевирлиг бурул бажын согаңнадып кааш олурган. Олар ынчаар элээн чугаалашкан соонда Чингис:

— Арш, дүштеки чемни мээң-биле кады соогла — дээрге. Чан-Чун сеткилиниң ханызындан өөрүп, мегейип, ийи адыжын кожа тудкаш: «Мыя бодум аъш-чемни ынча дыка херетлевес ужурунда богда ээзен силерге бараан боор шыдавас, доктааган черимге барып, бичии аас деп алырын күзедим» — деп айыткан.

— Арш, алыс ырак аян-чорукка чорааш, ылап-ла түрээн боор сен. Кааш хонгаш катап ужуражып, ёзу-төрени чугаалажылы. Ынчан мээң оолдарым улуг сайыттап база олуржурлар.

Чан-Чун ордудан үнүп кээрге, ону манап олурган шавызы үткүп келген.

— Силер ындынарда ол бүдүүлүк амытан-биле чүнү чугаалаштыңар? — деп айтырарга. Чан-Чун төлептиг шырай көргүзүп:

— Силер ындыг сөстү катап чугаалаваңар. Бир эвес бистиң шупту хааннарывыс Моолдуң бо хааны-биле дөмей угаанныг болган болза кайы хире онза турар ийик — дээн. Кааш хонук эрткенде Чингис база катап Чан-Чунну чалап эккелгеш ужуражып чугаалашкан. Аңаа хааның оолдары болгаш чамдык ору дужаалдыг сайыттар киришкен.

— Мен дыңнаарымга, силер хем суунга кирбес, мага-бодуңарны чуп болбас болгаш хевиңер чуурун хоруглаан база мөөгү чыырын шээдээн-дир. Бо шын бе? Бо дээрге Дээрниң килеңнээшкининден корткан херек бе? — деп айтырган.

[illegible] олургаш:

— Бистиң моолдар эрте шагдан тура-ла оран-делегейниңге ынак, хем суун хиртиртип, чунмас турган. Ол хамаанчок бистиң чурттуң хөй кезиинде дамыраак суглар, хөлдер эвээш ужурунда оларны камнап камгалаар, арыг-шевер тургузары кижи, малдың амыдыралы-биле холбашкан эң чугула чүүл. Чогум дээрниң килеңнээшкининден корткан-даа чүве чок.

Чингистиң чугаазын кичээңгейлиг дыңнап алгаш Чан-Чун:

— Бо шын боор болур. Ынчалза-даа үш муң хилинчектиң иштинден эң аары ада-иезин хүндүлевези дижир болгай. Мен дыңнаарымга, силерниң албатыларыңар аразында ада-иезин хүндүлевес чоруктар хаая турар дээр-дир. Ол болза эң аар хилинчек. Дээр канчап-даа таалавас. Хаан силер ара албатыларыңарны эде кижизидерде [illegible] ада-иезинге эргим болгаш ынак кылдыр оларны сургаар ирги бе?

— Чүгле ада-иезин эвес, база ээзен хааның эргимнеп хүндүткээр ёзулуг — деп, Чингис немей чугаалаан. Чингистиң бо сөзүн дыңнааш, Чан-Чун кичээңгей салган аян-биле чугаалаан:

— Мен дыңнаарымга, ээзен силер кааш хонук бурунгаар черге аңнап чорааш, бир хаванга таварышкаш, аъдыңар [illegible] аъттан аңдарлып барып ужарыңарга, хаван силерниң таварбаандаа, харын кайгап турган дээр болган. Бо болза, албодуңарны камнап, серемчилелдиг чоруурун сагындырган херек. Черлик аскыр хаван силерге хора чедирбээни база-ла дээрниң хайыралы?

Тэмүүжин хүлүмзүрел:

— Бистиң моолдар кезээ черге өзүп, чаш назынындан аң-мең-биле амыдыраар боор чүве. Мен база аңнаарынга [illegible]. Ам [illegible] соксадыйн деп чугаалаары берге-дир. Харын мага-бодумну камнап чор деп сагындырганың уттпайн, сактып чоруур мен — деп айытказн.

Ооң соонда кааш хонук эрткенде Чан-Чун база катап Чингис хаанга бараалгап, арга чок бодум чер-чурттан үнгеле, үш чылдың иүүрүн көрүп тур мен. Ам маңаа турар хире эвес ышкаш мен. Хаан чөпшээрээр болза, чуртумче чанган болзумза деп айыткаан. Оон чанар дээн [illegible] геш, чоруурун хоруур-даа болза арга чок дээрзин бодээн Тэмүүжин аңаа чылгы мал өргүүр боор аазаарга, Чан-Чун ийи адыжын кожа тудкаш кудуйуп: «Хвапның кежик өршээли кылын болза даа, арга чок аршка адыгуузун малдың херээ чок» — дээн.

(Уламчылыт).

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТВ

АВГУСТ 15
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Степанчиково суур база оон чурттакчылары». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 10.05 Ксения Георгиади ырлаар. 10.30 «Сас». Литератураны уран-чечен программа. 12.30—13.10 «Үе». 15.30 Штраус. Концерт. 16.20 Мультфильм. 16.30 Уруглар шагы. 17.30 Нидерланд дугайында дамчыдылга. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир база оон улуг назы». 19.40 Улустуң хөгжүм концерти. 19.55 И. Л. Андрониковтуң радиоалары. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Ортулук». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. (Италия). 23.10 «Танцылар, танцылар, танцылар». Бал танцыларынга күрежигчиларниң делегей конкуржу. 23.55—00.10 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Баримталыг фильмнер. 9.00 «Эник, хөгжүм!». 9.35 Мультфильм. 10.05 Уругларга фильм. «Арслаанның [illegible]». 2-ги сериязы. 11.10 Баримталыг фильм. 11.30—12.40 «Частың он чеди [illegible]». Уран-чечен телефильм. 6-гы сериязы. 17.00 А. Шавтыр — «Чайгы дүне [illegible]». 17.10 «Угаан-сарылыг чем күш херек бе». 17.40 Бир хууттар [illegible] салым-чолу. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Программада: «Чаа өредилге чылынга белен силер бе?» «[illegible] болгаш [illegible]». «Силерниң [illegible]». Медээлер. 19.35 Медээлер. 19.40 Чарлалдар. 19.50 [illegible] концерти. 20.25 Баримталыг фильм.

МОСКВАДАН

20.40 Коллаж. 20.45 Баримталыг фильм. 22.00 Д. Мэхеш. «[illegible]». Телешоу. (Венгрияның ТВ-зи). 23.00—23.20 Олимпиаданың спортчуга делегей маргылдаазынның хүн демдеглели.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00—20.40 Баскетбол. Делегей маргылдаазы. Эр кижилер. Аргентинадан дамчыдылга. Чарлалда (19.40) «Тамыктыг үдуар, чаштар».

◆

«Тыва систем» эртем-техниктиг төп школага, техникумга азы институтка англи дыл өөренип турган аныяктарны даштыкы персоналдыг (ВМ РС) АТ компьютерлерге ажылдаарынга өөредир курстуң ажыттынып турарын дыңнадып тур.

Программист болурун күзээн кижилер Тыватың лабораториязынга бир неделя өөренгеш, ийи ай дургузунда стажировка эртер. Соо соонда чурттуң өске төлээлеринге ийи ай өөренип, стажировка эртер.

Ындыг янзылыг дүрген өөренип алгаш автоматтыг дылга, роботтарның ажылдарын кылып болур силер.

Бистиң адресивис: 667001 Кызыл хоорай, Гастелло аттыг парк. Аныяк техниктер станциязының бажыңы. Телефон №№ 2-67-26, 3-51-47.

◆

«Тыва турист» каттыжыышкынның дараазында маршруттарның путевкаларын тарадып турарын чарлап тур:

Каунас — Минск — август 27-ден сентябрь 3-ке чедир. Путевканың өртээ 335 рубль.

Трускавец — сентябрь 3-тен 22-ге чедир. Путевканың өртээ 450 рубль.

Вильнюс — сентябрь 4-тен 8-ке чедир. Путевканың өртээ 334 рубль.

Бендеры — сентябрь 6-дан 16-га чедир. Путевканың өртээ 343 рубль.

Калининград — Минск — сентябрь 15-тен 22-ге чедир. Путевканың өртээ 347 рубль.

Каунас — Минск — сентябрь 10-дан 17-ге чедир. Путевканың өртээ 355 рубль.

Таллинн — сентябрь 21-ден 28-ке чедир. Путевканың өртээ 32[illegible] рубль.

Фрунзе — сентябрь 23-тен 28-ке чедир. Путевканың өртээ 214 рубль.

Путевка өртээнге аъш-чемниң, чурттаар черниң, экскурсия хандырылгазының өртектерини база баар, кээриниң самолет өртээ кирбейн турар.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 1 «Мөңгүлек» гостиницазы. Телефон № 3-12-81.

◆

Арага ишпес чорук дээш демиселдиң республика чөвүлелиниң пленуму бо чылдың сентябрь 7-де 14 шакта болурун дыңнадып тур. Аңаа «Арага ишпес чорук» Бүгү эвилел ниитилелиниң чаа Уставының төлевилелин чугаалажыр.

Пленумнуң ажылынга киржиринче ук ниитилелдиң республика, район болгаш хоорай чөвүлелдериниң кежигүннерин, эш организацияларның удуртукчуларын база хой-ниити организацияларының төлээлекчилерин чалап тур. Пленумнуң ажылынга киржирин күзээннер август 30-ге чедир республиканың чөвүлелинге демдеглеттирип алырын дилеп тур бис.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Горная кудумчузу 104 «а». Телефон № 4-15-61.

◆

Кызылдың № 1 профтехучилищезиниң филиалдарынга мал дөгеериниң талазы-биле мергежилдерге өөренип алырын күзээн кижилерни 1990—1991 өөредилге чылынга хүлээп ап эгелээнин «Тыва эът-сүт үлетпүр» каттыжыышкыны чарлап тур. Өөредилгени Кызылдың эът комбинадының баазазынга эрттирер. Мал дөгеерикчизи, эът кезикчизи, алгы-кеш сорттакчызы, иштин-хырын аштакчызы деп мергежилдерге өөредир.

Өөренир хуусаазы 6 ай. Кичээлдер сентябрь 1-де эгелээр. Оттуруп [illegible] кижилерни хүлээп алыр. Районнардан келген кижилер общежитиеге чурттаар, стипендия алыр, аъш-чеми халас.

Өөренип кирерде дараазында документилерни дужаар: ортумак эртемниң аттестады, ОВД-нуң хуулгазы, медицина шинзылгазы, чурттап турар черинден шынзылга, 3х4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук, билдиришкин. Кол бүдүрүлге баазалары: Кызылдың эът комбинады, оон адрези: Кызыл хоорай, Ровенская кудумчузу 36. Телефон №№ 4-14-47, 4-12-29. Кызыл-Мажалыктың эът комбинады. Телефон №№ 7-67, 2-46.

Билдиришкинниң дараазында адреске хүлээп ап турар: Кызыл хоорай, Тока кудумчузу 14, № 1 профтехучилище.

◆

Кызыл хоорукускомунуң иштики херектер килдизиниң чанында таныыыл чериниң дараазында мергежилдерге кижилер хүлээп ап турар:

таныыыл командазының начальниги — шалыңы 150 рубль;
таныыыл салбырларының командирлери — 140 рубль;
контролерлар — 130 рубль;
участок начальниктери — 130 рубль;
таныыылдар — 80—130 рубль;
контролерлар — 100—130 рубль.

Кол шалыңынга немештир ырак черге ажылдааны база дүнеки үеде ажылдааны дээш немелде төлевирин алыр. Чылда бир удаа шалың хемчээлдиг дузаламчыны көргүзер. Чылда ажылының түңнели-биле 3 шалың хемчээлдиг шаңналды төлээр.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Комсомольская кудумчузу 43. Телефон №№ 2-42-59, 2-42-00.

◆

КИНО

АВГУСТ 15-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Большой талант» (ГДР) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Испытание для чемпиона» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Фантазеры» 9.20, 12.30, «Лиловый шар» 10.50, 14.00, «109-й идет без остановок» 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Красное золото» 13.40, 15.40, 17.40 кинопанорама 19.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Поющая раковина» (2 сериялыг) Индия 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Как три мушкетера» (2 сериялыг) Индия 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

(Солуннуң дараазында номери август 17-де үнер).

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ орлакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ орлакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ экономика — 3-34-19; 3-36-73; ◆ агропромышленность — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаза — 2-32-75. ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга хуудазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 468

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл август 17 пятница
№ 187 (14387)
1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 кап.

Малга шынарлыг, четчир чем дээш

СӨС-БИЛЕ ЭВЕС, АЖЫЛ-ХЕРЕК-БИЛЕ КӨРГҮЗЕР

Кызыл районда «Көк-Тей» совхозтуң Көк-Тей сүт-бараан фермазының чанында бетоннаан оңгарларда силосту салып турар. Таңды районда «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң шөлдеринде тараан чаңгыс чылдыг мал чемнерин бөже дажыглап, оону силостап эгелээнден бээр элээн каш хүннер эрткен.

— Бир улуг оңгарны доддуруптаан бис, ам бо оңгарже салып эгеледивис деп «Көк-Тей» совхозтуң тракторизи Андрей Петрович Хижа чугаалады.

Балгазындан ногаан массаны чүдүрген машиналар кээп-ле тур. Чолаачы Александр Владимирович Верещагин база чедип келди. Ооң самосвалы аар чүктүг бир ийинден дүжүрдү. Бедик оңгарже урарга көвей чүък хензиг чүве урупкан дег болду.

Балгазындан кескен мал чемнерин дажыглаарынга хөй машинаны кииришкен. Кызылда АТБ-лерден безин он ажыг машина ынчаар чоруп, силосту эккеп турар дээрзин билдинди.

ЧУРУКТАРДА: Көк-Тей сүт-бараан фермазында силос салыышкынында тракторист Андрей Хижа, Кызыл АТБ-зиниң чолаачызы Александр Верещагин; Оңгарже силос уруушкуну.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ, Владимир ДОКМИТТИҢ фотолары.

Амгы үеде республиканың бүгү ажыл-ишчилериниң бир эң кол чугула сорулгазы болза, малга быжыг чем базазын тургузары. Ол дээрге чүгле совхозтар ажылчыннарының, малчыннарының эвес, харын хоорай, суурлар чурттакчыларының база дорт киржир ажыл-хереэ. Чоокта чаа Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Президиуму республикада мал чеминиң базазын тургузар, мал кыштаглаашкынынга белеткел дугайында база өске айтырыглар-биле черге-лештир чугаалашкаш, ол талазы-биле кылып чорудар хемчеглерни Агроүлетпүр комплекизинге, чер-чер Советтериниң күүсκомнарынга дааскан.

Мал чеми белеткели дээрге бистиң ажыл-агыйларывыста чыл бүрүде эң чугула сезон-дур. Харын сезон эвес, ам бүдүн чыл дургузунда кылыр ажыл апарган. Шынап-ла, эрткен кыжын-даа ынчалдывыс. Ажыы-биле чугаалаарга, мал чеми — сигенни четчир кылдыр белеткеп алырының аргазы бистиң республикада бар. Чамдык специалистер, улуг назылыг хоочун кижилер-даа ынча дээр. Чүгле машина-техника-биле белеткээр бис дээр болза, план харын күүсеттинмес-ле.

Амгы үеде республикада мал чеминиң белеткели, Тыва АССР-ниң Статистика эргелелиниң кииргени медээзин ёзугаар алырга, мындыг: август 13-те ниитизи-биле 26874 тонна сигенни белеткээн, ол дээрге планның 13,2 хуузу-дур. Эрткен чылдың бо үезинден барык он хуу эвээш. Дыка хожудап турар-дыр бис. Эң ылаңгыя Эрзин, Кызыл, Мөңгүн-Тайга, Тожу, Бай-Тайга районнар 3-8-ле хуу ажыргылаан. Шак мындыг темп-биле ажылдаар болза, сиген белеткелин бо чылын доозар бис бе? Эң-не дээре дээн районнарывыс — Таңды, Тес-Хем, Улуг-Хем, Бии-Хем. Шын харын, чамдык районнарның, совхозтарның девискээринде каан-халып болган. Ол улуг чылдагаан болбайн канчаар.

База бир чылдагаан — чаъс-чаашкын. Ынчалза-даа бо таварылгада база арга бар — сенаж салыр херек.

Ылап-ла шак ындыг арганы ажыглааш, Барыын-Хемчиктиң ажыл-агыйлары 2500 тонна сенажты салгаш, планын барык 66 хуу чедирген. Мурнуку чылда бии-хемчиктер мал чеми белеткеп албайн, кыжын дыка-ла түреэн, девидээннер. Ам районнуң девискээринде оът-сиген эки үнген. Мал чеми белеткээринге чаъс шаптыктыг боор турарын барымдаалааш, сенаж салырынче кол кичээнгейни угландыргаш, ол талазы-биле планын 78 хуу чедирип, республикада бир дугаар черде чоруп турар. Сенаж белеткелиниң талазы-биле өскелерни дыка мурнай берген ийи районувус бо-дур. А арткааннарында темп дыка кудун: бай-тайгалылар чүгле 33 тоннаны, улуг-хемчилер 390 тоннаны салып алган. Үшкү бедикте 20-20 хуу безин четпээн. Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Тожу, Тес-Хем районнарның ажыл-агыйлары сенаж белеткээниниң дугайында медээ безин киирбээн. Ындыг болганда, олар оону белеткевейн турар-дыр.

Малга витаминниг сиген далганының ажык-дузазы канчаар-даа ажок улуг. Оону белеткээринге агаар-бойдус шаптыктавас ужурлуг. Ол хиреде планны чүгле 14 хуу чедирген бис. Эрткен чылдаазындан база-ла озалдап турар. Он дөрт районувустуң чартыы оону белеткеп турар. Амдызында чөөн-хемчиктер 394 тоннаны салгаш, өскелерни мурнап турар. Кызыл районнуң, Каа-Хемниң ажыл-агыйлары тус-тузунда 203, 349 тоннаны белеткээн.

Ам августуң бирги чартыы доозулган. Мал чеми белеткеп эгелээнивистен бээр бүдүн чартык ай ашкан. Темп чүге кудун? Сиген чок бе? Бар. Мал чеми белеткээриниң дугайында чүгле районнарга эвес, харын совхоз бүрүзүнге чугаалажып келген бис. Чугаалажып-даа турар бис. Ол хиреде сигенивис, сенажывыс эвээш. Организастыг ажыл эвээш-тир. Чугаалажып-ла, чугаалажып-ла турар, а хол-биле туткаш ажылдап кириптерлер эвээш. Үе дыка таарымчалыг — сургуулдар болгаш студентилер дыштанылгада хевээр. Ол дээрге улуг, хөй күш. Олар харын шволаже, ортумак база дээди өөредилгеже чедерин-че баарының мурнунда акша ажылдап алыр улуг сонуургалдыг болгай. Шак ындыг эптиг байдалды ажыл-агыйларның удуртукчулары ажыглавайн баар-дыр.

База бир чылдагаан болза, каяа-даа районда бо сезон кидин тулук уезинде куда эрттирери көвүдээн. Чаңгысла ажыл-агыйга безин хары угда, чаңгыс-ла хүн 3-4-даа куда болгулаар-дыр. Шын, чоннуң амыдыралын көөр, барымдаалаар херек. Ынчалза-даа кудалы соолзүреди, чиже, октябрь айда, мал чемин белеткеп, тараавысты, ногаавысты, картофеливисти ажаап, савалап алганывыс соонда чүге шелээн эрттирип болбас бис? Бо дугайын мурнунда солуннарга база бижип келген, саналоналдарын улус киирип турган. Чоннуң үнүн дыңназа!

Мал чеми белеткелиниң талазы-биле бистиң республикада амдызында тода үнүт-отчёт чок деп дорт чугаалаар херек. Август айның 13-түң медээзин Тыва Агроүлетпүр эвилели база Тыва АССР-ниң Статистика эргелели киирген, а чамдык санчурагайлар аңгы-аңгы. Бо чүл?

Ажылды организастаар, улусту, техниканы эвилелдээр-ле болза, аргалар бар. Сигенни сери кырынга кургадыр, оону араттарның аргазы-биле долгааш, ыяштарга азар, чаашкынныгда сенаж салыр... Бо бүгүнү организастаза. Кескен сигенни үр чыттырбазы-биле бичии-ле аяс турар аразында, оону андарып кургадыр херек. Шынарлыг чемни белеткеп алыры, чеченчидип чугаалаарга, малга ам ыишкажыл. Мал чемин чүгле коллективтер, арендалыг бригада, звено белеткээр ужурлуг деп ынаныш олурар болза көвгүс таарышпас. Ындыг таварылгада артык сеткил ара дүжер апаар. Оон аңгыда, совхозтар бот-башкарылга-ла дээш, чүгле боттарывыс билир, шиптпирлээр бис дээрге база таарышпас.

Дүжүт ажаалдазы эгелээрже чедир ам-даа үе бар. Ынчангаш ол арганы долу ажыглаар херек.

Хостуг индир

ДУЗА-ДӨМЕК БОЛУР ИЙИК

Сөөлгү үеде бистиң республикавыста корум-чурумнуң сулараанын бистер, мурнунда «олуруп чораан» эрлер көрүп, дыңнап-ла ор бис. Кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демисел чорудар дээш суд, прокуратура, милиция ажылдакчылары, хөй-нийти организациялар хемчеглерни ап чорудуп-ла турар, ол хиреде оларның күженишкиннери чогуур түңнелдерге чедирбес боор-дур. Чүге дээрге мен бодаарымга, чүгле чаңгыс таладан хөделиишкиннер адаандан деткимче алфас болза, ындыг дүрген үре-түңнелдиг болбас ийин.

Бистерни, кажан-бир шагда частырыгны кылгаш, «улуг аалга» чораш келгеннерни, чер-черде шала хыйыртап көөр дээрден башка, кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселге хаара тутпас-тыр. Шуут-ла ажыы-биле чугаалаар болза, бистиң чамдыктарывыстың авторитеди аныяктар аразында чамдык организацияларындан артык деп бодаар мен. Эрге-хоойлу органнарының ажылында эде тургусклаашкынны ындыг-ла кончуг дөгүвээн болганда, аравыста антыг черге шинттирген улус база бар. Харын оларны аныяктар көргеш, [illegible], аайындан эртпес болур чүве. Кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур чоруттунуп турар хемчеглер-биле кансырлаштыр шак ындыг буулуг эттине берген. Авторитеттиг «домзактааннарның» аас-сөзүн, дыл-домаан бо ажылга ажыглаар болза, оон черле багай чүве үнмес, чүгле ниити демисилге дуза-дөмек болур деп бодаар мен.

Кижи аныяк чагы чорбаан эвес, 13—17 хар дээрге аныяк кижиниң караа [illegible] үези ол-ла болгай. Таптыг-ла бо үеде улуг кижилерниң чылыгчымчак сөс-домаа, арга-сүмези чедишпес боор чүве. Ада-иелер: «Улгады берген, ашак апарган оол-дур» дээш шоолуг тоовас, парткомнар, комсомол комитеттерн боттарының нежигүннери-биле безин сырый ажылдап четтикпес. Ооң-на чылдагааны-биле «кымныы-даа эвес апарган» оолдар эдип-чазаар колониядан хосталган акыларынче сыныр. А оларның чамдыктары назы четпээн оолдарны боттарының сонуургалын күүседиринге ажыглаар, көгүдер.

Бистиң суурнуң «олуруп чораан» оолдары чоокта чаа чыглып алгаш, тургустунган бо берге байдалды аравыста чугаалажып көрдүвүс. Чаш дуңмаларывысты чеже кегүдер, чеже домзактадыр бис диштивис. Ынчангаш бистиң чоогувуста ээртилиг чоруп турар элээди оолдарны кижи бүрүзү холга ап, оор-сук, кем-херек үүлгедиринден чайладыр кылдыр хүлээндивис. Ынчанмас болзувусса, амыдырал-чурттал-гавыс-даа бакс[illegible] бир чор, тыва национ ат-алдары-даа бужартаттынып деп бар. [illegible]

Мынчаар хөделип турза, суур иштинге корум-чурумнуң мүн[illegible] түгээртелиндир алыр бис. Ол [illegible] сорулга [illegible]-тыр. Ынчангаш бо ай[illegible] 20 уезинде бүгү район[illegible]-да «олуруп чораан» эрлер чыылгазы улуг чугаа кылыр деп тур бис. Нам, чазак[illegible] үстүүртен бадырып турар доктаал [illegible] [illegible] тур адаандан бит[illegible] келбес болза, байдал ындыг дүрген [illegible] хире алыр-да.

Бистер кажан-бир шагда «олуруп чораан» дээрден башка, өске кижилерден ылгалыр чүвүс боор.

Көк-оол ТУМАТ.
Өвүр район.

МУРНУНДА—«ТАҢДЫ СЫНЫ»

Тес-Хем районнуң ажыл-агыйлары бо чылын ниитиниң малынга 17485 тонна мал чеми белеткээр планныг. Бо хүннерге чедир олар 3585 тонна мал чемин белеткээн. Азы планын 24,4 хуу күүсеткен. Ажыл-агыйлардан бо ажылга «Таңды сыны» совхозтуң сиген белеткекчилери мурнуку черде чоруп орар. Ук ажыл-агый 1563 тонна чайгаар үнген сигенни кылып алган. Тодаргайлаарга, сиген белеткээр планын 70 хуу күүсеткен.

Ол-ла совхозтуң сигенчи звенолорындан Роберт Чоодунуң звенозу шалыпчы ажылдап, бирги черни ээлеп турар. Олар 700 тонна чайгаар үнген сиген кылыр планын 580 тонна чедирген. Азы планын 82 хуу күүседип алган.

ЧЕДИ АЙЛАРНЫЫ-БИЛЕ

Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксы суурда чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң (начальниги Т. И. Демчик) коллективи бо чылдың бирги чартык чыл планын 110 хуу күүсеткеш, республиканың өске ындыг бүдүрүлгелеринден шалыпчы ажылдаан. А чеди айның планын база ажыр күүсеткен. Коллектив кежигүннери күш-ажылдың бүдүрүктүүлүүн 110,4 хуу бот-тандырган. Шалың фондузун 600 рубльге камнап алган. Эргелелдиң ажылчыннары чоңга 16 хевирниң ачы-дузазын чедирер сорулгалыг. Олардан нарын дериг-херекселдер септээриниң ачы-дузазы чедирилгези, артык кежектер-биле хандырылга хожудаашкынныг кээринден, ажылы саадап, план күүсеттинмейн турар. Чоңга ачы-дуза чедирериниң өске хевирлеринге планнар күүсеттинген.

УЖУДУУШКУНДА «ПРОГРЕСС М—4»

СЭТА-ның дыңнадыы

«Мир» эртем-шинчилел комплекизинге моон соңгаар-гы ажылдарының программазын ёзугаар 1990 чылдың август 15-те Москваның-биле 08 шак 01 минутада Совет Эвилелинден «Прогресс М-4» автоматтыг чүък корабльдин салып үндүрген.

Корабльдин салып үндүргениниң сорулгазы болза башкарылгалыг «Мир» комплекске чарыглаар материалдарны база янзы-бүрү чүъктерни чедирери. Телеметриктиг информацияның медээлерин ёзугаар автоматтыг чүък корабльдиниң борт системалары чогумчалыг ажылдап чоруур.

ҮЕНИҢ Медээлер СУДАЛЫ

ДҮҮН

ИДЕГЕП АРТААЛЫҢАР

Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң хуралдаар залынга ведомстволар аразының чөвүлел хуралы болганын бистиң корреспондентивиске дүүн дыңнатканы.

Ук хуралга Тыва АССР-ниң ИХМ-ниниң, Күрүнениң айыыл чок чоруу комитединиң база республика прокуратуразының харысалгалыг ажылдакчылары, а ол ышкаш Таңды, Тес-Хем, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Эрзин районнардан болгаш Кызыл хоорайдан чалаткан эрге-хоойлу ажылдакчылары нациялар аразында хамаарылгаларның үндезиннинге болуп турар корум-чурум үрээшкиннериниң дугайында кеземче херектерин чедир истээриниң болгаш көрдүнүп турар материалдарның организациязының дугайында айтырыгларны чугаалашканнар.

Республика прокуратуразының истелге килдизиниң начальниги С. Я. Березко Кеземче кодекизиниң 74 чүүлүнге дүгжүр (кижилерниң национал дээ эргелиг чоруун хажыткачы) янзышинчилиг кеземче херектериниң истелгезиниң канчаар чоруп турарын, иштики херектер министриниң оралакчызы Ш. М. Шой[illegible] наржы хулиганнааш[illegible] болгаш өске-даа хей[illegible] ужур-утка[illegible] кем-херек үүлгедиишкиннериниң [illegible] шиналарны. бажыңнар[illegible] дажаары болгаш боол[illegible] дээш оон-даа өске) дугайы[illegible]да кеземче херектериниң истелге чорудуушкунун[illegible], а КАК-тың телээзи В. С. Чайзан нациялар аразында ош-өжээнни хөөрлээлде[illegible]ринче угланган хөделиишкинниг кижилерни илере[illegible]дип тыварының талазы-биле шалыпкын дилээшкин ажылдарының түңнелдериниң дугайында илеткелдерни кылган.

Хуралга чыглып келгеннер республикада тургустунуп келген байдалды янзы-бүрү таладан сайгарып көрүп, чүгле ведомстволарның аразында кады ажылдажылгаларның түңнелинде кескүү чедиишкиннерни чедип ап болурун айытканнар.

БӨГҮН

ЧАГЫДЫП АП ТУРАР

Каа-Хем районнуң «Совет Тыва» совхозтуң удуртукчулары 1985 чылда-ла Аржаан аттыг чылгы фермазын организастап тургускаш, кижиниң кадыкшылынга дузалыг, эм шынарлыг хымысты кылып эгелээн.

Бо хүннерде фермада 46 бени саап турар. Ында аныяк кыстар Татьяна Бичe-оол, Лариса Салчак хүнде белерни ийи катап саап, 75-80 литр чедир эки шынарлыг сүттү алгаш, хымызап турар. Коллективтиң бир эки чүүлү чүл дээрге, олар чедип алдынган чедиишкиннеринге доктаавайн, доктаамал аргадуржулга солчуушкунун чорудуп турар. Чоокта чаа фермaның саанчылары Башкир АССР-ге бе сүдүнден хымыс кылырының тускай курстарынга өөренгеш келген.

Аржаан аттыг ферманың кылган хымызын «Чедер» курорттуң, «Чүрек-Дөргүн» профилакторийниң дыштанкчылары, «Кара-Хаак» совхозтуң ажыл-ишчилери күзелдиг-биле чагыдып ап турар. Ынчалза-даа мындыг мунгарамчыг чүүлдү чугаалавайн барып болбас. Фермада хымыс савалаар болгаш өске-даа дериг-херекселдериң орта ажылдавайн турарындан, бүгү ажылдарны хол-биле кылыр ужурга таваржып турар. Ындыг-даа бол, хымысчылар бөгүн база боттарының херглекчилеринге савалаан амданныг хымысты чорудар

Күүселдени контрольдап тур бис

ЭЛЭЭН АЖЫЛДАР КЫЛДЫНГАН

Малчыннарның социал амыдыралын үндезиннн-биле экижидер сорулга-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели болгаш профэвилелдериниң Тыва область чөвүлели эрткен чылдың декабрь 22-де чугула доктаалды хүлээп алган болгай. Ооң күүселдези мал-маганы арбын ыраккы Өвүр районда канчаар чоруп турарыл? Маңаа хамаарыштыр айтырыгларны бистиң корреспондентивис Кодур-оол Оюн районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы Шарбый-оол Сарыг-оолович Кууларга салган.

— Доктаал үнгенден бээр ам сес ай чедип тур. Аңаа дүүштүр районда кандыг боттут хемчеглер хүлээп алдынганыл?

— Бир-ле дугаарында, организастыг айтырыгларга доктаап [illegible] № 101 ол доктаалды амыдыралга боттандырар [illegible] 1989 чылдың декабрь 28-те болган район Совединиң [illegible] тускай [illegible] хүлээп алган. Бо чылдың апрель 3-те СЭКП Өвүр райкомунуң бюрозунуң доктаалы база үнген. Үстүнде адаттырган доктаалдарны боттандырар сорулга-биле бисте элээн ажылдар кылдынып турар чүве бо.

Чоокталдарга, малчыннарга экономиктиг өөредилгени организастап, аңаа аренда [illegible]-биле ажылдаарын [illegible] түңнелинде «[illegible]» болгаш «Коммунизмче орук» совхозтарның малчыннары арендаже 100 хуу кирген. «Ак-Чыраа» совхозта малчыннарның 90 хуузу, «Торгалыгда» 34 хуузу аренда керээзи-биле ажылдап турар.

— Шарбый-оол Сарыг-оолович, силер-биле ужуражырының мурнунда Ак-Чыраа. Торгалыг талазының элээн каш малчыннарының ажыл, амыдыралы-биле таныштым. Оларның чамдыызы экономиктиг өөредилгеге хамаанчок, зооветеринарлыг өөредилгеге сөөлгү үеде болбайн барган дижип орар чорду. Аренда керээзинче дораан-на чүс хуу чүткүп кире берген дээрге, шала бүзүренчиг эвес-тир. Бо чүүл ээлчеглиг кампания болу бербээн иргин бе?

— Шаштырыгларыг айтырыңарның утказын билип-ле ор мен. «Ак-Чыраа» биле «Торгалыг» совхозтарның малчыннары арендаже чүс хуу кирбээнин [illegible] болгай мен. Оон аңгыда, бо-бүгү керээ-биле [illegible] малчыннарның аренда керээзинче кирери бо[illegible] дораан [illegible]. Канчаар-даа ажылдаан чорбас[illegible], кезээ үе [illegible] арендаңың талазында болгай. Министрлер Чөвүлелиниң, профоблчөвүлелдиң доктаалында-даа болза малчыннарның депшилгелиг аргалар-биле ажылдаарынче дүрген [illegible]. Бистиң талавыстан мында кандыг-даа чигзиниишкин чок ийин.

Доктаалдың күүселдезинге хамаарыштыр бодалдарымны улаштыр чугаалаптайн. Бистиң районувустуң малчыннары [illegible] организастаны дээш 40 хуу немелде [illegible] ап турар. Малчыннар пенсия [illegible]. Бөгүн, [illegible] чедиргеннер, оларны чурттаар бажың-биле хандырар дээш чогуур хемчеглерни ап турар бис. Чоокта «[illegible]» совхозта 60 [illegible] тургустунган. Мында чыл санында-ла 2-3 малчыннарны [illegible] хандырып турарын дептиин. [illegible] тап турар бис.

— Буруулуг болдум, ам бир катап силерни үзе кирип тейн. Девин чаа Улаатай унундан сиген кезип чораан кижи-биле кады келдим, пенсионер Аржай-оол Моңгуш болду. Ол төрээн совхозунга 38 чыл дургузунда ажылдап бергениниң дугайын чугаалааш, эрткен чылын хөй ажылындан пенсияже үнгеш, ам чурттаар бажың чок арткаанын хомудады...

— Аржай-оол Моңгуш «Коммунизмче орук» совхозка малчыннап турган кижи харын. Ооң чурттаар бажыңы бар. Ол бажыңны ам дораан-даа болза баргаш, силерге айтып берип болур мен. Районда 121412 баш өшкү, хойну 516 малчын кадарып турар. Чоокта чаа 12 малчын пенсиялап үнду. Оларга совхоз төптеринге [illegible] бажыңнар тудуп бериптер арга [illegible] дээрин билдингир. Пенсияже үнген малчыннарны болдунар [illegible] хандырып турарывысты үстүнде чугаалады[illegible].

— Доктаалда аныяк малчыннарны өөредириниң, өөреткен малчыннарга немелде төлевир дугайында база бижээн болгай...

— Бо чылын 8 аныяк малчынны өөреткен бис. Оларга 3 айның ай санында 100 рубль стипендияны төлээрин база оларны белеткээн малчыннарның ажыл төлевиринге 15 хуу немелдени бээрин херек кырында боттандырган бис. Чаа малчыннаан аныяктарга өглерни халас берип турар. «Коммунизмче орук» совхоз шак ынчаар 16 өг берген. Ол ышкаш оларга мал садарын өөренип көрүп, садып-даа турар чүве.

— Районда малчыннарның шөлээзин, дыштанылгазын канчаар организастап турарыл, Шарбый-оол Сарыг-оолович?

— Малчыннар ээлчеглиг шөлээзин ап, аржаан-сугларга кадыын экижидип ап турар. «Үш-Белдир» болгаш «Чедер» курорттарынга алган путевкаларның 80 хуузун чүгле малчыннарга бер[illegible]. Ол ышкаш «Серебрян[illegible]кажe» путевкаларны оларга берип турар бис. Моол Арат республиканга 24 кижи состаптыг бөлүк, Алтайже 25 кижи туристтер дыштанган. Малчыннарның кадыын экижидер, дыштанырынга таарымчалыг болзун дээш Улаатай, Аксы-Турут болгаш Талдыг-Чарык аржааннарынга шеф кужу-биле өскү ажылдарны кылдывыс. Улаатайда бичии бажыңнар эптээш, ында 20 орун салдывыс. Тускайлаан үгектиг «Москвич» [illegible]не аржааннарга чедип, ында дыштанып турар кижилерге эргежок чугула аъш-чем [illegible] бараанарын садып турар. Аржааннарже малчыннарны чедирери, дедир эккээри [illegible] [illegible]. «Хараачыгай» биле «Ба[illegible]» пионер лагерьлеринге 2[illegible] уруглар дыштанган. Оларның кол ирбузун малчыннар[illegible] [illegible] боор турар дээрзи билдингир.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профоблчөвүлелдиң доктаалын амыдыралга боттандырар талазы-биле чамдык эки чүүлдер Өвүр районда кылдынып турары корреспондент биле РАҮК даргазының беседазындан илдең-дир. Ынчалза-даа күүселде четпес дээрзи, дараазында фактылардан илерей чыдар. Бо чылын районга малчыннарның 19 бажыңнарын тудар турган, амга чедир чүгле 4-тү туткан. 118 чунар-бажыңнарның чүгле 5-и ажыглалга кирген. 34 кыштагның электрижидилгези болдунмайн барган. «Коммунизмче орук» совхоз дуржулгалыг дагдыныкчы малчыннарга аныяктарны быжыглап, 100 рубль стипендия төлээрин организаставаан. Четпестерниң даңзызын ам-даа улаштылап болур.

Чыл төнчүзүнге чедир ам-даа элээн үе бар. Ынчангаш районнуң агроүлетпүр каттыжыышкыны, совхозтар удуртукчулары, кожээ Советтер бо чылга планнаан ажылдарның күүселдезин чедип ап, малчыннарның амыдырал-чуртталгазын экижидериниң хемчеглерин бирги черге айтырыы кылдыр көөрү чугула-дыр.

ТАРЫМАЛ ТООРУКТУ СИЛОСТАП...

Сарыг-Септен сиген шалуунче чоруптувус. Мерген фермазының чоогунда шыналарда сиген-даа үнмээн. Болаада чаңгыс чылдыг мал чемнерин-даа тарываан. Мурнунда чылдарда тарып каарга, мал чеми аажок үнер черлер болган.

ЧУРУКТАРДА: «Ленинчи орук» совхозта механизастаан звенонуң механизаторлары (солагай таладан) Виктор Ткачук, Сергей Борисенко; мал чеминиң кезилдезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

«Ленинчи орук» совхозтуң шынаазында тарымал тооруктуу мал чеминге тараан болду. Үнгени шору. Механизастаан звено ону кезип тур. Виктор Ткачуктуң звенозу мында тарымал тоорукту кезип, суур чанында сүт-бараан фермазының оңгарында силосту салып турар. Механизаторлардан Иван Пиксин, Сергей Борисенко мал чемнериниң белеткелинге шалыпчы үлүүн киирип келген.

Бо ажыл-агыйда витаминниг мал чемин белеткээрин база организастаан. Владимир Гончаровтуң звенозу 270 тонна витаминниг сиген дalganың белеткээр планныг. «Ам ийи чүс тонна чедирер дей бердивис» деп, ол чугаалады.

«Ленинчи орук» совхозтуң механизаторлары 2100 тонна сиген белеткээр планының бо хүннерде 480 тонна чедирген.

Ховар мергежилдиң кижилери

БЕДИКТЕРНИҢ БЕДИИНДЕ...

Кижи төрүттүнгенде оон ерлер [illegible] салым-хуузун кандыг болурун ада-иези-даа [illegible] бурунгаар «телгелеп» черле шыдавас. Ынчалза-даа [illegible] төлүнге ада-ие чүгле [illegible] күзевишаан, оларны өг-бүлеге хенниг чажындан тура топтуг-томааныг, төлептиг шилдир [illegible] [illegible]. Ол дээрге ада[illegible]-даа, аваның даа [illegible] тыг хамааты хүлээлгези-дир. Ону башкы өг-бүле Моңгуш болгаш Долгар Сарыг-оолдар эки билир. Олар Кызылга чурттап турган. Өг-бүле туткан кижилериниң эп-найыралын, демниг ажыл-ишчи тура соруун, чаагай аас-кежиин [illegible] келген уруг-дарыг улам каннап быжыглаар болгай. Ажы-төл — ада-иениң өөрүшкүзү. Башкылар Моңгуш биле Долгар Сарыг-оолдарның өг-бүлезинге 1950 чылда оол төрүттүнгеи. Дун төлүнге ада-иениң өөрүшкүзү кызыгаар чок болган.

Кым деп адап алырыл? Бо айтырыг аныяк өг-бүлени кезек када бодандыра берген. Ам канчаар, чаш уругнуң төрүттүнгенин дээш өг-бүле, дөргүл-төрел чыглып кээп, бичии найыр-дой кылгаш, оон-моон сүмелешкен соонда, «кижи төлү каяа-даа чоруур, куш төлү каяа-даа ужар» дишкеш, оолду кымга-даа билдингир Миша деп нийти ат-биле адап алганнар. А фамилиязы Сарыг-оол — тыва, ол черле ажырбас деп шиитпирлээннер. Ооң өзүп келгеш чогум кандыг тускай мергежилди шилгедип алыры, салым-хуузу чогум кандыг аймак сөөктүң кызы-биле доннатына бээри билдинмес. Ону кым билир боор.

Оол омак-хөглүг, ор[illegible]шовааа боол өзүп доругуп орган. Школага өөренир [illegible] чеде бээрге Бичии Миша Кызылдың № 2 ортумак школазынга өөренип киргеш, ону 1967 чылда чедиишкинниг дооскан. Ам Мишаның мурнунда [illegible] [illegible]. Кажан чүге [illegible] деп айтырыг туруп [illegible] Ачызы [illegible] хилис эрттирбес! Ада-иези биле сүмелешкен соонда, ужудукчу болур [illegible] оол ажыт-чажыт чок [illegible].

Сегиндии [illegible] бичии-даа [illegible]-даа ажылдыг Миша Сарыг-оол ынаап дооскаш аар-раар. Бичиизинден пат [illegible] чаар чанчыккан, а ону-моону кылыр деп барганда мыр[illegible] [illegible] дивес «ежеш» төл боол доруккан. Ынчангаш ол [illegible] боттандырар дээш Барнаулдуң ужар чүүл училищезинге 1968 чылда кирип алгаш, ону 1972 чылда чедиишкинниг дооскан. Михаил Сарыг-оол барып-барып ону доозарда хамааты ужар чүүлүнүң эвес, а шеригниң шуургедикчи самолеттарының ужудукчузу болган. Ол дээрге кижи бүрүзү-ле башкарып, ооң кезектерин чазып сайгарып өөренип ап шыдавас, эң нарын «өкпе-чүректиг» техника ышкажыл. А ужары база дүрген, аткан ок дег дүндүүштелип ужуп бергеш, эң талыгыр бедиктерниң бедиинге кылыйтып чоруур. Дайынчы шериг самолеттуң ужудукчузу [illegible] шалыпкын, дүрген дагылгалар кылыр-дыр. Аткан ок дег дүрген ужудуушкунга, кандыг-бир хензиг-даа бол үрелиишкин [illegible] ужудукчунуң [illegible] [illegible] — [illegible] турар бол[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Ындыг болганда, шериг самолеттарының башкарыкчылары [illegible] шыырап болганы эң чүректиг, эрес-дидим кижилер болур. А тыва оол Михаил Сарыг-оол ындыгларның бирээзи болганынга чүгле ада-ие, дөргүл-төрели хамаанчок — бис чаңгыс чер-чурттуглары [illegible] өөрүп, чоргаарлап [illegible] бис.

Михаил Сарыг-оол — ам чаа-ла дөртен харлап чоруур аныяк коммунист. Ужар чүүл училищезин дооскан соонда, ол Приморье крайның Новороссийскиге шериг албан-хүлээлгезин эрттирген. Оон эрес-дидим ужудукчуну дужаал ёзугаар 1982 чылда ГДР-же шилчиткен. Анаа аныяк коммунист 5 чыл иштинде ужудуушкун талазы биле белен эвес дайынчы даалгаларны хөй удаа эрестиг күүседип келгеш, чогуур [illegible] ап, шаңнал макталдарга четкен. Шериг эрге-дужаал талазы-биле ол лейтенант, капитандан майорга чедир өскен.

Ол шериг ужудукчу тыва аныяк коммунист-биле чугаалажырымга, бир черге 5 чыл албан-хүлээлге эрттиргени соонда-ла өске черже он тантар, барбас-четпес чери-даа чок; ат-алдар, орден-хавьяа даа сүрбес. Янзы-бүрү аймак-сөөк чүс-чүс ужудукчу эш-өөрү-биле бир демей, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чугаазы-биле күүседип чоруур [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Шериг ужудукчузу Михаил Сарыг-оол амгы үеде Латвияга [illegible] берге болгаш чымыштыг чаагай херээн уламчылап турар. Ол интернационалдыг өг-бүле тутка, кадайы белорус, ийи кыс уруглуг, бирээзи он класс дооскан, а оон дуңмазы база-ла өөреникчи. Михаилдиң ачазы башкы оралондакка тавар ышкаш, шагда-ла чок апарган, авазы Долгар Сенденовна Сарыг-оол пенсионер, Кызылда чурттап орар. Ужудукчунуң оол дуңмазы Кызылда чолаачы, а кыс дуңмазы малчыннап чоруур.

Тыва чоннуң адын сыкпайн чоруур бо аныяк оолдуң холун тудуп, чугаа-соозун дыңнааш, иштимде өөрүп, чоргаарланып олурдум. «Эр-хей!» — дээш, ошкап-чыттап даа турдум.

— Ол-бо ырак-узак черлерге чораащ, бодуун кижи бодаарга, чүрек сиилээр коргунчуг ужудуушкуннарга уярап, ундарааш, төрээн чериниң, ынак аваның сакты бербес-тир сеп бе? — деп хенертен айтыра каалтым.

А ол каттырыпкаш

— Куш-даа болза уялыг, кижи-даа болза төрээн черлиг болган, аңый — депкеш, тыва улустуң хоочун чогаалчызы С. А. Сарыг-оолдуң «Ак-көк хемнерниң [illegible]» деп кино-сценарийинде Мергенниң ырызындан кандыг одуругларны шала өскерти ырлап аарак сактып чугаалады:

Урал, Крым — бүгү совет чуртка
Ужуп чоруур хостуг чоргаар-даа мен.
Ынчалза-даа төрээн Тывамга
Ынаам артык, дораан сакты бээр мен.

А мен ол дээш өөрүшкүден болгаш чоргааралдан карааи чажын тыртып чадап кааш, урде манаан төрээн оглум-биле ужуражып келген ышкаш:

— Кайы-даа нация чоннун төлептиг, эрес-дидим оолдары бар. А сен болза Тываның төлү-дүр сен. Ынчангаш оран-делегей, калбак-делгем совет чурт, төрээн чон, азырап доруктуруп каан ада-ие кижиге эң-не эргим — деп чугаалаан мен.

Дүүскектиг делгемнерже
Дүндүүштелдир ужуп үнгеш,
Калбак-делгем төрээн чуртуң
Харап көрүп чоргаар чору!
Кадл демир чалгыннарың
Кажан шагда хыралбазын!
Делегейниң эргий-кезий
Дендиш дивейн, ужуктур-ла!

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

ХОЖУДААШКЫНДАН УШТУНАР

Ак-Довуракта № 3 оруктудуг эргелели — «Тыва автоорук» каттыжыышкынының хоочун, улуг бүдүрүлгези. Бистиң республиканың барык талазы районнарында эвилел ужурдузалыг Ак-Довурак — Абакан аразында автомобиль оруктарын тударынга болгаш алгыдарынга хөй ажылдарны кылып келген.

Сөөлгү үеде бо коллектив планнарын удаа-дараа үзеринге чедирген. Бо чылдың эртген бирги чартыышкының планын дөңгүп-ле 75,6 хуу күүседип, тудуг-монтаж ажылдарынга көрдүнгеп акша-хөреңгиден 212 муң рубльди [illegible] ап чадашкан. Ак-Довурак — Абакан оруунуң 370—380 километрлеринде ажылдар саадаан. Эң кол экономиктиг көргүзүг болур күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү оранчок кудулаан.

Хожудаашкынның чылдагааны чүдел? Ону маңаа тодарадыр апаар. Эргелелдиң начальниги Ю. П. Бычковтуң тайылбырлааныңдан алырга, Хандагайты биле Мугур-Аксы аразында 109—118 километр орук участогунда орук-тудуг материалдары, техника чедишпес. Хуваалда ёзугаар бергени 83 тонна кывар-чаар чүүл чедишпес. Кевүрүг тудар [illegible] гелел хоолайлар биле хандыр[illegible] [illegible] черин [illegible] чадыдырар отряд оларның ажылын саададып турар. Эргелелде бар техника артык кезектер чогундан турар ужурга тавар[illegible]жыр.

Ак-Довурак — Абакан аразының оруун асфальтылаары эргелелдиң эргезинде турар асфальт-бетон заводу ур үеде ажылдаваанындан хеңүрээн. Кежелиг транспорт организациялары Минусинск хоорайдан битум сөөртүлгезин четпес хандырган. Дуврелчиг байдалды дүрген чайладыр төлээде, ажылдың организациязын, орук тудуунга хереглээр материалдарның хандырылгазын экижидери, техника-биле чепсеглээри негеттинер. «Тыва автоорук» каттыжыышкынының төлевилел конторазының ажылдакчылары төлевилел-смета документациязын шынар чок, хажыдыышкыннар-биле кылып турарынга орукчуларның хомудалы чөптүг. Ажылды айыткан хуусаазында эвээш чарыгдалды үндүрүп турбаш дужааарынга шын, тодаргай, билдингир төлевилел улуг рольду ойнаар.

Ажылды организастаарын экижидер сорулга-биле асфальт-бетон заводунда «Дорожник» кооперативти тургузуп, райкүүскомга бүрүткедип, ийи талалыг керээни чарган. Ам бо хүннерде кооператив кежигүннери демниг ажылдап, чоокку үеде 3 километр оруктуу шыварынга херек материалдыг белеткеп бээрин хүлээнген. Оларның ажылдап турары завод 10 чыл болган. Ынча чыл дургузунда дериг-херекселин чаартынмаанындан эргижирээн. Салдынган механизмнерин болгаш дериглерин солуур үези келген. Кооперативтиң эргезинде 2 асфальт салыкчызы биле автомашина бар. «Тыва автоорук» каттыжыышкынының кол инженери В. А. Муромцев бо чылын анаа барып, заводтуң байдалы-биле таныжып, дуза көргүзерин [illegible]-даа, [illegible] [illegible] [illegible] болуп шыдаваа[illegible] ында чугаалажып турар.

Экономиктиг реформаның оруунче кирген амгы үе-чада эргелелдиң удуртукчулары, инженер-техниктиг ажылдакчылары боттарының харысалгазын медереп билип, коллективтиң күжүн [illegible], хожудаашкындан уштунар [illegible] арга-курлавырларын дилеп тывар ужурлуг. А «Тыва автоорук» каттыжыышкыны олардан негелдени күштелдирери, негелделерин хандырары чугула.

Александр ХЕРТЕК.

Кеземче черинче... бодунуң күзели-биле

Шииттирген кижилерниң төрелдери бо колонияга келгеш, чанарда барба долу аъш-чемниг чанып турар деп чугаа бар. Хостаалгада кижилер безин аъш-чемни талон-биле садып ап турар аларганда шөлүлге колониязындан кайнап сава долу аъш-чемниг чанып турар чүве ирги?

Кижилерниң кандыг чурттап турарын бо шагда хамыктың мурнунда магазиннерниң делгемирлеринден билип ап болур. Курут болза — багай чурттап турар, бараан-сараан, аъш-чем делгемир сынмас болза — эки чурттап турар. Бис база колонияда херек эрттирип турар херектеннерниң [illegible] чурттап [illegible] [illegible] бүдүрер [illegible], [illegible] ла колонияның магазининге кирдивис. Кире бергеш, кайгап калдывыс. Делгемирде — инек эъди, хаван эъди, холодец. 1 килограмм инек эъдиниң өртээ 2 рубль, хаван эъдиниң — 2 рубль 07 копеек.

Колонияның фермазынче чоруптувус. Мында эът, сүттү бүдүрүп турар.

— Чылда бир инектен ортумаа-биле 3 200 килограмм сүттү саап ап турар бис — деп, колонияның начальниги В. К. Шаешников чугаалады. — Инек, бызаа ажаары силерге анаа чүве-дир, а биске дээрге кижилерниң кижизидериниң аргазы-дыр. Мал-маган бээин азыраарга, кижилерниң сеткил[illegible] [illegible] [illegible] туруу органнарының чөпшээрели чокка туттурган кижи-дир.

Красноярск крайның Иланский районунуң Хайрюзовкада шөлүттүрүп шииттиргеннерниң колониязында база, өске колонияларда ышкаш, ыяш кезип турар. Чылда 350 муң кубометрин. Чүгле ыяш кезеринге хөй акша хөреңги ажылдап ап шыдавас. Ынчангаш 23 миллион рубльди чарыгдааш, ыяш болбаазырадыр күүчүлүг баазаны маңаа туткан. Мында ам янзы-бүрү тудуг материалдарын бүдүрүп турар. Кончуг ховаа дээн чөйган үзүн безин. Ыяш болбаазырадырының технологиязы кандыг-даа артыкчы чок. Кескен ыяштың 93 хуузун ажыглап турар. Ол дээрге дыка хөй ыяш ажыл-агыйларының талыгырда күзели-дир.

Бодик күш-ажылчы чедиишкиннерниң дөзүнде херектеннерни албадап ажылдадыры эвес, а оларның ажылдаар база акша ажылдап ап, эки чурттаар дээн күзели бар. Ажыл төлевирин ажылдың тенчү түңнели дээш берип турар. Экономиканың хоойлулары кеземче хоойлузундан күштүг болган.

«Мында курорт эвес, колдуунда херектеннер ажылдап турар. Ыяш кезип турар черге чеде бээримге, херектеннерниң чеми дон балык консервазы боор. Оларның карактарындан чиңиг чемнелдин [illegible]

ния начальниги В. К. Шаешниковтуң бодалы ол. Амгы үеде колониядан дезип турар херектеннер барык чок. Чүге дээрге кижилерниң кижиниг чурттаар, ажылдаарынга таарымчалыг байдал колонияда тургустунган. А 10 чыл бурунгаар 800 ажыг херектеннерниң 123-ү шөлүлге черинден дескеш, дилеттирип турганнар. Бөгүн 1200 шөлүттүрген херектеннерниң чүгле чаңгызы дескен. Амгы үеде мында шииттиргеннерни кезетпейн, а амыдыралдың, ажылдың ыйы-биле кижизидип турар.

— Колониядан хосталып үнгеннерниң чүгле 9,3 хуузу катап херек үүлгедип турар — деп, В. Шаешников биске дыңнатты. — Бир эвес хосталган кижилерни ажылга хүлээп ап, амыдырап чурттаарынга дузалажып турган болза, катап шииттиргеннерниң саны оон-даа эвээш турар ийик.

Хосталган кижилер боттарының социал камгалал чогун билгеш, кеземче эрттирип турганы колонияже боттарының күзели-биле эглип кээп турарлар. Олар шөлүттүргеннер эвес, а колония турар черниң хостуг чурттакчылары апаарлар. Амыдырап, чурттаарынга оларга мында дузаны көргүзүп турар. Херектеннерниң чамдызы хосталган соонда кайнаар-даа барбайн, маңаа ажылдап артып [illegible]

[illegible]

В. К. Шаешниковту Красноярск крайлыкуускомунуң ИХЭ-ниң элип-чазаар херектер талазы-биле эргелелиниң начальнииниң оралакчызы [illegible] тоомуйлап деп медээ бо материалды белеткеп турда, редакцияга келген.

(«ЭКОНОМИКА И ЖИЗНЬ» солундан кызыра очулдурган).

САЛ БАДЫРАРЫ, ООҢ ХОРАЗЫ

Сут курлавырлары бистиң чуртувустуң байдуурууң эң байлак чүүлдериниң бирээзи. Сутну амыдыралга болгаш ажыл-агыйга калбаа-биле херелгеп турар. Ону тайга-сындан сал бадырары-биле база хөлчок ажыглап келген.

Бистиң республикага 1989 чылда 197 муң кубометр ыяшты тайгадан салдадып бадырган. Ону Улуг-Хемниң ыяш үлештүр комбинады биле ИХМ-ниң албан черлериниң ажылдакчылары чорудуп турар. Ынаарга ыяшты Тожу районуңуң [illegible] [illegible] белеткээш, Кызылче Бии-Хемни куду Вавилин мугулдуруга чедир чорудуп турар.

Сөөлгү чылдарда Бии-Хемниң суунга РСФСР-ниң суг Кодексиниң чуруму [illegible] [illegible] [illegible] тавыраалар бар. Организацияларга хамааржыр [illegible] алыр болза, олар сал бадырарының чурумун сагывайн база ону суудан үр үеде уштувайн турарындан, балыктарның [illegible] [illegible] улуг хораны чедирип турар. А салды суудан уштур черлеринге ыяш [illegible], чевүрээзин болгаш өске-даа бөнту аштавайн [illegible] сугнуң шынары бачырап турарын специалистер демдеглээн. Чижеглээрге, Ыргаланың белеткел участогунда база Хамсырада сал бадырар черлерде салды чыжа быжыглаар болгаш ону белеткээриниң ажылдарын анаа-ла бодуун арга биле кылып [illegible] ужурунда суг хаалбааи хөй бок артышчылаты, демир-дос долган, а суг дүвү дыка үрелип, ол чоок кавыга балык байлаа [illegible] [illegible] чок болуп, ында ажылдап турар машина-тракторларның [illegible] суг чамы суунче доктаамал кирип турар. Сал [illegible] черлерде ыяш артыкчыларын, чевүрээ болгаш [illegible] [illegible] бөнту [illegible]

[illegible] Кызылдың [illegible] хем [illegible] биле сал бадырарының планграфигин дугуруушкун [illegible] [illegible] болуп турар. Дааш [illegible] салдарының агар [illegible] шуут кылбайн келген. Оон аңгыда ыяш салдадыр организациялар [illegible] [illegible], [illegible] рынга болгаш адыгларынга [illegible] [illegible] чоокка турлаглап, ол черлерни хирледип, бөктеп турар.

Балыктарның [illegible] [illegible] ыяш улуг хораны чедирип турар деп демдеглээн болгай мен. Чүге дизе ыяштың составында хоралыг бүдүрмелдер, янзы-бүрү кислоталар болгаш оон-даа өске чүүлдер хөй. Олар база суттуң кислородун [illegible] [illegible] составын [illegible] турар.

Вавилин мугулдуру үр [illegible] [illegible] [illegible] ал [illegible] алырынга ажылдаттынып келген 1989 чылда аңаа Улуг-Хемниң ыяш [illegible] агыжы, «Тудуг [illegible]» комбинат «Тыва хамнаты [illegible]» трестиң, «Тыва [illegible]» ажыл-агый» каттыжыышкынының ыяш болбаазырадыр цеги, «Тыва сут-мелиорация» каттыжыышкынының «Хады» кооперативи богун аштавайн ол хевиир каап чоруп турда, тускай инспекцияның ажылдакчылары оларны чаңгыс эвес удаа сагындырган. Вавилин мугулдуруунда бо хүннерде чыдып турар бок хөй, сал даап турган демир артынчыларын чурум ёзугаар проштевейн, а ону ол демирлерни [illegible] [illegible] [illegible] мыңда тарады сөөртүп каан.

РСФСР-ниң суг Кодексиниң [illegible] дээш чамдык бүдүрүлгелерниң, оларның удуртукчуларын торгап турар бис. Оларның аразында Ыргаланың ыяш белеткээр участогун [illegible] 1570 рубльге торгаан. Бо [illegible]

[illegible]

Любовь ГУЛЯЕВА.
Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының курумкомитединиң инспекторы.

Көдээ тудугларда

16 ӨГ-БҮЛЕ БАЖЫҢ АЛЫР

«Кызыл-Даг» совхоз бо чылын ийи-ийи аал чурттаар 8 бажыңны суурга тудуп, ажыглалга киирер. Материалдар-биле хандырылга эки. Бир чаа чүүл болза, бажың алыр өг-бүлелерниң кежигүннери звеноларга шаа-биле дузалажып турар. Ылаңгыя шеригден чаа халажып келген оолдар Кан-оол Иргит, Шолбан Сагды олар. Оон аңгыда, Николай Салчак, Борис Куулар, Олег Латтык, Мартов Салчак оларның өг-бүлелери тудугда эки ажылдап турар.

Бо тудугларда [illegible] суурга [illegible] [illegible] биле турар [illegible], ийи каът бажыңны Чыргалдар [illegible] [illegible] [illegible] маастерлер Кыргыл Саая, Сергей Кочей база [illegible] Кайгал-оол [illegible], Олег Артаа оларның удуртулгазы [illegible] биле тудуп турар. Ол бажыңны бо чылын ажыглалга [illegible].

Григорий САРЫГЛАР.

ОЗАЛ-ОНДАККА ТАВАРЫШКАНДА

Совхозка күш-ажыл кылып турда болган кемдээшкин деп чүнү чугаалыр ыйнаарыл? Ол дээш харысаалганы кым онаарыр?

[illegible]

Кемдээшкин буруузу кандыг байдалдар-биле тодарадылыр?

[illegible]

Күш-ажыл кылып турда болган кемдээшкинге бурууну ...

[illegible]

ЮРИДИКТИГ ТАЙЫЛБЫР

[illegible]

Озал-ондакка таварышкан кижиге кандыг төлевирлер төлеттинерил?

[illegible]

Кемдээн ажылчынга чаа мергежилге өөредиринге кандыг төлевирлер турарыл?

[illegible]

Бир эвес ажылчының чиик ажылче шилчиткенде күш-ажыл чарыгдалы кандыг?

[illegible]

Үстүнде тайылбырларны «СЕЛЬСКИЙ МЕХАНИЗАТОР» журналда материалга үндезилеп, «Тээли» совхозтуң күш-ажыл камгалалының инженери Михаил ИРГЕН белеткээн.

ЧАРЖЫНЧЫГ, ЧОВАНЧЫГ

[illegible]

Данчай-оол ОЮН.
Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

КИЖИ БОЛГАШ БОЙДУС

ЧЕРИВИСТИ КАМГАЛААЛЫ

[illegible]

Моңгуш ЭРГЕП.
Күш-ажылдың хоочуну.

ЧӨП АЖЫГЛААР

[illegible]

Кызыл-оол ДОНГАК.
Арга даамалы.

ХАЙГААРАЛГА АЛЗА

[illegible]

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

«СЕНСАЦИЯЛАРНЫҢ» ХӨЛЕГЕЛЕРИ

[illegible]

Мижит ДОНГАК.

ЧҮГЛЕ ВАЛЮТАГА САДАР

МОСКВА. [illegible]

ЧУРУКТА: [illegible]

В. СОЗИНОВТУҢ фотозу. (СЭТА-ның фотохрониказы).

ДАШТЫКЫДА

ВАШИНГТОН. [illegible]

СОФИЯ. [illegible]

ЛОНДОН. [illegible]

НЬЮ-ЙОРК. [illegible]

(ТАСС).

Тыва АССР-ниң Дээди судунда

[illegible]

Сагаан-оол МОНГУШ.
Тыва АССР-ниң Дээди судунуң кежигүну.

СОЛУН ДЫШТАНЫЛГА

«Үш-Белдир» курортка 2-ги сезонда ангы-ангы национнуң чону аразында эп найыралдыг дыштанып, эмнедип, кадыкшылын экижидип алгаш, өг-бүлелеринче ажыл-ижинче хей-аъттыг чанып[illegible]. Курортка дыштаныгланың янзы-бүрү солун кежээлерин Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Клара Чамыяновна Сагды өөнүң эжи Андрей Бегзиевич-биле бедик утка-шынарлыг кылдыр организастап эрттиргеннер.

Сезоннуң ажыдыышкынынга тураскааткан найыралдың одаан кыпсып, оңгу болгандыр орус, тыва, украин дээш, өске-даа националдарның чону ойнап-хөглеп, ырлап, самнап турда, солун-на болган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери, күш-ажылдың хоочуннары Виталий Максимович Гуманюк, Вера Чүлдүмовна Байлак-биле ужуражылгалар солун эрткен. Олар дайынның коргунчуг уржуктарын, хай-халаның сагыш сеткилге дээп каарактарга кестүп кээр кылдыр сактып чугаалап, найырал, тайбың дээш бүгү нациялар бот-боттарын хүндүлежип, билчип, бир деминге болурун чыылганнарга күжер, чагыг-сөзүн бергеннер.

Кежээлерни орус-тыва ийи дылга чорудуп турары нациялар аразында харылзааны быжыглаарынга, бот-боттарын ханы билчиринге, найыралды камнаарынга улуг алдарлыг болуп турар. Ол ышкаш партия, совет органнарның хоочуннары-биле курорттуң харыысалгалыг ажылдакчылары-биле болгаш эмчилер-биле ужуражылгаларны эрттиргилээн.

Дыштаныкчыларның киржилгези-биле тургускан концерттерге дайынчы ырлар чаңгыланып, тайбың, найырал дугайында шүлүктер, кошкак чугаалар, хөглүг баштактаныглар, танцы самнарда тургустунуушкун дугайында интермедиялар кежээлерни аян кирип, кижилерниң хей-аъдын көдүрер чорду.

Ол ышкаш «дургун» чадагаар экскурсия, бильярдка, теннис, волейболга маргылдаалар, 16 меге[illegible] дыштаныкчыларга уттундурбас кылдыр эртер.

Клара болгаш Андрей Сагдыларның сеткилиниң чымчаа, улуг-биче, орус-тыва кижилер-биле чугаалажып билири, ажыл-ижинге ак сеткилдиин көрдүвүс.

Екатерина СААЯ.
Улуг-Хем район, Ийи-Тал.

АЙМААМ БУДУУ

(Хайгаарал-демдеглелдер)

(Уланчызы. Эгези № 185 «Шында»).

Кызылга сургуул шаамда, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга девискээринде бистиң «ижи», «бтие», «[illegible]», «эмес», «эдик», «ом-дээтер», «бажы каткан», «[illegible]» янзылыг; Эрзин, Тере-Хөл, Тес-тиң «ушуп-ушуп», таких [illegible] келдивис», «[illegible]», «адаска», «[illegible]» [illegible] чижектиг; Тожуның «шон», «[illegible]», «алдың», «ирес», «[illegible]», «чик каажкан» дээн ышкаш, чугаа аянныышты ишкээр кожууннардан [illegible] «Чүдек», «[illegible]» сөстер ажыглаар, культура чок улус» — деп кочулап турган. Оон кадында: «Төп районнарның дыл чугаазы эн-не шын» деп тыва дылдың өөредилге номнарында, эртем ажылдарында шуут айытканы, башкыларывыстың-даа ынчаар угааткаңы. Бистерге хамааржыр «Тываның [illegible] мурнуу-барының девискээрлери» деп ылгаашкын, «төптүг» онзагайлаарыны анчыг, дорамчылаашкын уткалыг дыңналыр болгаш билдинер чүве. Бодум хуумда, ол «өөредиг» ынчан, ам-даа сеткилимге кирбейн чораан болгаш ындыг болуп хевээр арткан. Бо үе-биле дүүштүр бодап көөрге, чиигине, бурун дылывысче, ындыг болганда, бүрүнгү ада-өгбе, аймаавыс-че хөме дүкпүрүп чорааныыс-биле бир демей, хүндүткел чок, харын-даа доралыг билиишкин болуп турар. Чаңгыс тодаргай нация иштинге туржук, улустар аразының харылзааларынга-даа дыл талазы-биле тергиидээшкин турбас ужурлуг.

Эскерип келгенимде бээр, үстүнде янзылыг сөс-домак ааны Даг-Алтайның Сеңгил сумузунуң делет, тыва аймактыг кижилеринде күштүг-биле илереп турар. Ызыгууру ол казыга хамааржыр кижи болгаш, аваам база ынчаар чугаалап чораан. Оон чээргенеп кел дээнде, «таптаал дерип иккел», опчоктанганывыс дээш аттынганда, «чеиде мырай»... дээш-ле бааны, дүрген чоруп орар-дыр азы чугааны шуудадыр-дыр дээн болза, «[illegible] кыскаладыр, чолдайтыр» дигилээри, -дан -ден янзылыг үнериниң падеж кожумактарын [illegible] кылдыр адагылаары. боо-мөңгү, билжек, хылыш, аймаан —«[illegible]» «көк демир»... дээри дылымда эптежип арткан. «Эргижирээн», «[illegible]», «чүдек» [illegible] ол дыл-домгаам [illegible] ындыг-ла «бужар» эвес, харын-даа олары[illegible] кожа хилбээ хадымаларга эргим, чоок болдурганы дээш салымга [illegible] чораан мен. Аржаан Адыровка тураскааткан бир шүлүмде:

Ай, хүн адаа — кожалашкак,
Аңы, малы — кодаинашкак,
Аалы, чону — аралашкак,
Аажы, домаа — аиннашкак,
Дөзү, сөөгү — төреддешкек,
Төөгү, чолу — домейлешкек
Тыва кижи, алтай кижи.
Дыдажып тур: — Менди! —
Яакшы! —

дээн одуругларымны Сеңгил тываларынга [illegible] биле хамааржытпып [illegible] мен. Өлегей аймактың оон [illegible] эн-не баштай артист Хибадоол[illegible]:

Бажым дугу көгерген тур,
Башы дижим курзуйган
тур —

дээн одуруглаалыг баштак кожамык. Домак дээр ыштың самнавышаан күүсеткен «Дошпулуурум» деп ырын, башкы Тайбынның Сеңгил — Хайыракан дугайында кайгамчык шүлүүн улуг кичээнгей, сонуургал биле дыңнаан мен. Ол болгаш өске-даа күүселделерден «тур», «бар» деп домак төнчүлерин, бикле база хаая [illegible] «саагай», «кемнек», «хөгжүл» («хөгжүлээ — С. М.) чижектиг сөстерни, «болга-ан», «турга-ан», «чүме-ээ» янзылыг узаткан чугаа төнчүлерин база ынчаарда эскерген мен.

Ам төөгү материалдарындан, чечен чогаалдардан көрүп турарымга эрги тыва чугаада албан [illegible], бижииниң хүндүткелдиг үлегерлерин чугаалавайн, анаа чугаа аянында бөгүн бисте чок азы уттундурган солун илередиглер бистиң бурунгуларывыстың база кожаларывыстың дылында кадагалаттынып арткан. Мааа Ю. Л. Аранчынның «Алдан маадырларның тура халышкыны» деп төөгү очеригинде Улаастайның кара-бажыңынга кирген Кара-Мөңгүш Ак-оолдуң [illegible] олуруглары көргүүрү солун: «Түрбе ийи чыгыы оорлаан тур. Оттуг тургурган тур. Кара өгге кирген тур. Он үш чыл чыткан тур... Кара өгге бир хүнде бир катап дерт аяк кара будаа берер. Адыы хонгаш, бир [illegible]. Анда олурган кижи [illegible], ийи холда ийи [illegible], мойнунда [illegible]. Кара бажыңны кымдан деп адаар. Бажыңны долгана берген суур баштыг тээн херим бар... Чаңгыс катап хүндүс турда [illegible] даштыгаа [illegible]. Кижи анда албан кылза тур... Үнер [illegible] болза, хүнде, [illegible] ийи кижи [illegible] алгаш, [illegible] чурттаанга аппарып... Чурттаан [illegible] кылбайн от [illegible] дээрбе кылбайн [illegible]» — дээш.

3. ХА-ДУҢМАЛАР

Эң чоок кожалар — Сеңгил тывалары-биле мөңгүн-тайгажыларның аразында харылзаа мырыңай-ла [illegible] чедир чок — чүгле сураан дыңнажып чорааннар, а Даг-Алтай-биле аралажырга, [illegible] район [illegible] [illegible] бергенде, чүгле ынчан херегленчиг бээр, ындыг бооп-да. Бүдүү болуп турганы ам [illegible] чаа чажыт эвес. 1976 чылда бо девискээрге болуп эрткен тыва-алтай чогаал хуннерин сактаанка, культура харылзаазы бөгүнге чедир мурнаан.

1963 база 1969 чылдарны сүмдүрезир Сеңгил сумудан башкы Сааэ, ам бисте таныш, хүндүткелдиг, Иргит сөөктүг ([illegible] — С. М.) Максыр-дарга баштаан төлээлер ада-өгбе [illegible] ышкаш аадарывыс — Мөңгүн-Хайыраканның черинге баштай ле базып, ха-дуңма аралажылганың эге дажын салганынга чүгле «Четтирдивис!» дээр апаар.

Совет Тывадан барган төлээлерни Сеңгил тывалары: «Төреддер келген тур!» — деп амырап уткуур, хүрээлеп көөр турган болза, ам ынчаар өөрүп, байырлаар эглиг бистерге, кырында ак Мөңгүн-Хайыраканның [illegible], 1990 чылдың ак Ай чылының бир мигалыг чайны хүнүнде таварышкан. Ха-дуңмаларның мурнуу, чиге адап бергенин — «[illegible]» баштыг, [illegible] эдектиг» Бош-Бөлда. Сеңгил — Хайыракан уундан «Кара баарывыс» [illegible] болган [illegible] рактерының [illegible], [illegible] бистерни [illegible] ын [illegible] кел-[illegible] болган:

Андарлып аккан Ак-ла —
Хемим,
Аралажып өскен өөр чергем,
Хоолаан-шаалаан Хөмзү —
Хемим,
Хоочулажып өскен өөр
чергем!

Билдирбес. Сеңгилде [illegible] Иргит Калдан [illegible] Мө[illegible] нам [illegible] секретары. Улаан Баатырның [illegible] университедин болгаш Москвада партияның дээди школазын доозаан Анзырай [illegible] Аржынаа-[illegible] баштаан 21 чадан тывалар 600-700 чаа [illegible] чоннуга [illegible] Тус [illegible] 30 [illegible]

Үжелээ бис, дөртелээ бис,
Үжен кижи хөлдүг-ле бис,
Алдалаа бис, бежелээ бис,
Алдан кижи хөлдүг-ле бис

— дээн [illegible] шынзы талаа-биле [illegible] солуи, тө[illegible]-даа эн-ле болган. Оларның аразында ажылчын, чолаачы, тоннуур, эмчи, башкы, школачы, чогаалчы, хөгжүмчү, үн, диригчүрүк тырттырыкчызы, назылаан, чалыы, эр, херээжен... кымнары чок дээр! Ада-ызыгуур-биле алырга, Агбаан, Делег, Иргит, Хөйек, Мончак, Соян, Сарыглар... баш-бажындан, кысказы-биле, төреддер ужурашкан! Сарлыктан сүт саарынга чүгле суму, аймаанда эвес, харын бистиң Тывада сураглыг Алдын-Чечээ, назылдаан хам-дөс чаяанныг шуваганчызын эдертип алыр арга чок болганынга харааданда-даа турдулар. Хүн — ийис. Баштайгы аалдаашкын оон артык боор бе!

Салчак МОЛДУРГА.
(Уланчылыг).

Номчукчунуң бодалы

ЫНДЫГ ЫНАКШЫЛДЫҢ ХЕРЭЭ БАР БЕ?

Амгы эде тургустунуушкун үезинде чечен чогаалдың угаан-медерелге дээштиги, кижизидилгелиг утказынарының бедиин эргежок чугула. Бо сорулганы кол барымдаалап, бистиң авторларывыс чечен сөзүн номчукчуларынга сөнеп турар. Ындыг турбуже, чамдык кошкак бижиттинген, далаш хоюглаттынган, азы бышпаан чогаалдар көстүп кээрин эскерип турар бис. Маңаа чаңгыс чижекти кирейн. № 40 «Шынга» Монгуш Доржунуң «Буянмаа» деп новелладазы үнген. Оон кол маадыры — көдээ кыс Буянмаа, оон душтуу база-ла хып дээн чалыы эр — Чочай.

Ынакшааннар бир-ле каан, аяс хүн селгүүстеп чораан, иштн-хөңнүн то кагжып эгелээрлер.

— Институтка өөрени бергеш, менче чагаа бижиир сен бе? — деп кыс душтуундан айтырар.

— Ылап-ла бижиир мен.

— А бир эвес манап шыдавазымза, канчаар сен? — деп, уруг база-ла сиңнигер.

А бирээзи тургаш:

— Ол сээң салымың, хуу херээң апаар. Силерге шаптыктавазын кызар мен...

Шынап-ла, Чочай дээди өөредилге черинге турда, Буянмааның өскерилгени билдинер. Бо лириктиг новелладан аныяк-өскен кандыг кижизидикчи чемишти ап болур ол? Чок! Харын-даа дедир төөредигге таваржырлар.

М. Доржу чечен чогаал талазы-биле тускай эртемниг, шыырак автор болгай, бо удаада арай далажыпкан ышнаш, оон башка ооң демиргүүнден ындыг моолдургей, чавыс идейлиг чогаал бодаравас болгу дег. Черле ынчаш амгы үеде ёзулуг ынакшыл бар бе?

Сандю САНДАН.
Кызыл хоорай.

«Кара чажың узунун але, эжим» деп фоточурумал.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЭМЧИЛЕРНИҢ АЧЫЗЫНДА

Недеп тергээ чаңгыс оол дуңмалыг кижи мен. Дуңмам беш ажыл-төлдүг. Өг-бүлези-биле эп-найыралдыг чурттап, ажыл-төлдүң өөредилгези, кижизидилгези дээш кезээде сагыш човап чоруур кижи чүве. Дуңмам бөдү Сүт-Хөл районунда тургуз [illegible] удуртуп турар. Бо ажылдан келгеш чылдарының иштинде багай ажылдаан деп аактыг сөс-даа дыңнаваан, эки-ле ажылдап чоруур кижи.

Хеп-хенертен «Оол дуңмаңар озал-ондаака таварышкан Сүт-Хөл эмнелгезинде ийи хонгаш» деп коргунчуг медээ биске дыңналып келген. Эмчилер ол-бо черлерже аппаратка кандыгыл деп, сүмелешкен соонда Чадаана эмнелгезинге чедирер деп түңнеп үндүрген. Эмчилер баш сөөгү кемдээн деп диагноз тургускан.

Чадаана эмнелгезиниң нейр эмчилери Мөңгүн-оол Дамбаевич Оюн биле Любовь Ивановна Балабанова кончуг нарын кезиишкинни кылгаш, дуңмамны бут кырынга туруп кээр кылдыр кезип эмнеп кагдылар. Бо буянныг эмчилерниң ачызында дуңмамның амы-тыны камгалаттынган. Ынчангаш ачы-буянныг эмчилер М. Оюнга болгаш Л. Балабановага дуңмавыстың хадуңмазы, дөргүл-төреддери улуу-биле өөрүп четтиргенивисти илередип, ажыл-ижинге, амыдырал-чуртталгазынга чедиишкиннерни күзедивис.

Моңгуш БАВУУ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Чадаана хоорай

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ТВ

АВГУСТ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.20 «Ортулуу». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 10.10 Мультфильм. 10.25 Кижи. Чер. Октаргай. 11.25 Барымдаалыг фильм. 11.45 «...16 харга чедир база оон улуг назы» 12.30—13.10 «Үе». 16.15 «Уруглар ырларының Москва конкуружу». 17.00 Барымдаалыг фильм. 17.15 Индонезияның танцылары. 17.45 «Компьютер-биле чугаа». 18.30 «Үе». 19.00 «Зона. Идеяларның берге оруу». 19.30 Й. Гайдн. «Чаңгы». Концерт. 19.45 Чугула репортаж. 19.55 «Хайлыг частырыгның төлдери». Уран-чечен телефильм. (Грузия). 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 ИХМ медээлери. 21.45 «Ол болган... болган...» 22.15 «Көрүүшкүн». Тускай үндүрүлге. «Орус Америка». 23.30—23.45 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 С. Прокофьев. И. Токмакова. «Робин Гудтуң согуну». Фильм-шии. 10.15 Л. Иванова орус улустуң ырларын күүседир. 10.25 Уруглар фильм. «Берге-ден чайлааш, аас-кежик тыппас». 2-ги сериязы. 11.30—12.40 «Частың ол чеди шиичизи». 8-ки сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.10 В. Кривоностуң киржилгези-биле хөгжүмнүг программа.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 Чарлаалдар. 19.00 Видеоканал «Овурлевир». «Аныяк дээр адаанда театр». Өвүр районнуң агитбригадазының оюн көргүзүү.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Кадык болунар, доктор Сарчук» 21.00 «Чутаалаарга-ла чиик...» Барымдаалыг фильм. 21.20 Оргал хөгжүмүнүң концерти. 21.50 Бүгүдеге спорт. 22.05—01.35 «Сопот-90». Делегейниң эстрада фестивалы. Ийиги хүн. Чапсарла (23.50)— Боодалга спортунга делегей маргылдаазының хүн демдеглели.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Ырыны сактып ал». Улуг кижилерге база уругларга. 19.15 «Көрүкчүлер тонзургалының шаңналы». Кинофестиваль «Салгакчы чокка». Барымдаалыг фильм. 19.55 Коллаж. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

◆

Кызылдың № 1 профтехучилищези дараазында тускай эртемнер аайы-биле сургуулдарны **1990-91 өөредилге чылында** хүлээп алырын чарлап турар:

— долу эвес ортумак школа доосканнарга: калбак мергежилдиң тракторист-машинизи, автомобиль чолаачызы, бульдозер машинизи, скрепер машинизи, кожуглуг грейдер машинизи, экскаватор машинизи, өөренириниң хуусаазы 3 чыл;

— ортумак школа доосканнарга: калбак мергежилдиң тракторист-машинизи, өөренир хуусаазы 2 чыл, мал ажылының комплекстериниң болгаш механизастаан фермаларның механизатору (калбак мергежилдиң специализи), электри дериг-херекселдерин септээр талазы-биле электромонтер, өөренир хуусаазы 1 чыл, мал согар чериниң ажылчыннары, өөренир хуусаазы 6 ай, «С» категорияның автомашина чолаачызы, өөренир хуусаазы 3 ай чартык.

Училищени доосканнар профессия дугайында дипломнарны, ортумак билииниң дугайында аттестатты, а ол ышкаш чиигелделиг негелде ёзугаар дээди өөредилге черинге кирер эргени алыр.

Мал согар чериниң ажылчыннарындан өске бүгү тускай эртемнер аайы-биле сургуулдар автомобиль транспортунуң чолаачызының профессиязын база шиңгээдип алыр.

Сургуулдар өөренип турган үеде оларга чаагайжыдыр туттунган нийти чуртталга бажыңын, хүнде үш удаа чемненилгени, чаңгыс аай хевирниң хеп аймаан бээр. Ай санында стипендияны тыпсыр. Училищеге өөренип турган үезин күш-ажыл стажынга кирип санаар.

Спорт секциялары, боттуывыңгыр уран чүүлдүң, чурулга болгаш техниктиг чогаадылганың бөлгүмнери училищеде ажылдап турар.

Социалистиг чурттарга, Кара далай эриинге, маадыр хоорайларга, санаторийлерге, дыштанылга бажыңнарынга баар путевкаларны чыл бүрүде сургуулдарга бээр.

Училищеге өөренирин күзээннер шилип алган профессиязын айытпышаан, директорнуң адынга билдиришкин кирер. Билдиришкинге дараазында документерни кожар: ортумак билииниң дугайында аттестат азы 8 чыл школазын доосканы дугайында херечилел, 086 майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, чурттап турар черинден шынзылга, төрүттүнгениниң дугайында херечилел азы паспорт, 3×4 хемчээлдиг алды фото-чуруук, өөредип чорудар дугайында совхозтуң азы комсомол райкомунуң бижии.

Беседа кылгаш, кириириниң шылгалдазы чокка өөреникчилерни хүлээп алыр. Кичээлдер 1990 чылдың сентябрь 1-де эгелээр.

Училищениң адрези: **667005 Тыва АССР, Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу, бажың № 14, ортумак профтехучилище № 1.**

◆

ДОРТ ХАРЫЛЗААЛАР ДУГАЙЫНДА

Кызыгаар дамчыштыр дорт харылзаа ханылап, хөгжүп, ажыл-агыйның арга-дуржулгазын өөренир, аалчылар, төлээлекчилер солчур, кызыгаарга садыглажыышкынны экижидер дугайында айтырыг бо айның эгезинде аймактың Арат депутаттарының хуралының күүсекчи чагыргазының даргазы У. Заяат биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак оларның Кызыл хоорайга ат салганы чугааажыышкын протоколунда тодаргайлаттынган.

Эге класстарга тыва дыл болгаш литература өөредир сорулга-биле башкылар солчур, өөредилге номнары-биле хандырар. Кызылдың болгаш Улан-Баторнуң институттарының аразынга харылзаа тудуп, 4 студент өөредир, келир чылын харылзажып тургаш культураның болгаш аъш-чемниң чамдык бараанларын солчур, кадык камгалал салбырынга улусчу медицинаның аргаларын ажыглаарын өөренип көөр дугуржулга чедип алдынган.

Тываның «Шын», «Улуг-Хем» болгаш Хөвсгөлдүң «Эрх чөлөө» солуннарының редакциялары харылзаа тударын, Цэцэрлэг суму биле «Тере-Хөл» совхоз, Цагаан-Нуурнуң иви болгаш аңныыр ажыл-агыйы биле «Тоора-Хем» совхозтуң аразынга дорт харылзаа тургузар дугайын протоколда айыткан. База ийи талада туруп турар төрел-дөргүл кижилерни доктаамал ужуражтырып турар айтырыгны өөренип көөр. Тарыс биле Барчын аржааннарынга чыл бүрүде ийи таладан 30-30 хире кижини чорударын солчур. «Тере-Хөл» совхозтан 20 баш иви буталарын, Цагаан Нуурдан чылгы, сарлык, кошкарлар солчур айтырыгны дугуруушкан.

МАР-ның Хөвсгөл аймактың 1990 чылдың 7 айның 11-де үнген № 52 «Эрх чөлөө» солуннан Григорий САНЧАА очулдурган.

ПАРАТИФТИ ӨӨСКҮДҮП ТАРАТПАС

Чайның изиг үезинде халдавырлыг аарыглар бо-ла өөскүй бергилээр. Ынчангаш бис, инфекционистер, чижээлээрге, Улуг-Хем районнуң девисизээринде тыптып турар паратиф В деп халдавырлыг аарыгның дугайын чоңга тайылбырлап дыңнатпас аргавыс чок.

Паратиф В-ниң өөскүдүкчүзү сальмонелла болур, ол аарыг кижиниң, азы халдавырны бодунуң организминге ап чоруур кадык кижиниң ижин-шөйүндүзүнден ылгалып үнер. Шак ынчаар ылгалып үнген сальмонелла сугну, хөрзүннү, аъш-чем продуктуларын, бажың иштиниң эт-херекселдерин халдавыр-биле хирлендирип, аарыгны өөскүдүп болур. Ол микроб дыка шыдамык, элээн каш айлар дургузунда диригчоруп шыдаар.

Паратиф В-ниң халдавыры аарыг кижиге, азы сальмонелла организминде бар кадык кижилерге туруп болур деп чоокка чедир санап келген. Ынчалза-даа бисте база даштыкыда ол аарыгның халдавыры дириг амытаннарда, куштарда (мыйыстыг бода, малдан хаваннарга, дагаа ларга чедир) бар болуп турары илереттинген. Чиңги-биле азы билдинмес хевирлиг аарып чоруур кижилер, аарыгны дүрген тарадып болуру-биле айыылдыг, чүге дээрге олар эмчиге барбайн, хөй-нийти черлерин кезип, халдавырны тарадып болурлар. Бо талазы-биле хоочураан улус эң-не айыылдыг, олар элээн хөй чылдарда, харын-даа бүгү назынында, организминден кадыг албаны биле калы бактерияларны ылгап үндүрер. Арыг-шеверни сагывас болза, долгандыр турар кижилер дораан-на аарып болур. Кижилер арыг-шеверни сагып турза-даа, эпидемия кыптыгып үнүп келгилээр. Оон ужуру чүдел дизе, ижер суг алыр черлерни арыг-шевер тургузуп, хынавааныңда, ижер сугнуң шынарын лабораторияга хынавайн турарында, арыгла дериишкиннериниң үрелиишкининде болуп турар.

Паратиф В аар аарыг. Эът изиир, 2-3 неделя-даа уламчылап болур. Баш аарыыр, уйгу келбестээр, организм кошкаар, чемге хөөн калыр. Чамдыкта ижинде аарышкылыг апаар, суук албан көвүдээр, куску келир, аар аарыг улус кузар, хөөн булганыр, чүректиң ажылдаары кошкаар. Паратиф В каданнаары-биле айыылдыг. Ынчан шөйүндүге хөй оюлганнар тыптыр, диета сагывас, чыдып эмнетпес болза, оюлганнар дештип, шөйүндү ылчырап үрелир.

Оон ужурундан чиик-даа аараннар ылап-ла халдавырлыг аарыглар эмнелгезинге чыдар ужурлуг. 5-6 неделя чедир чыдар, чүге дээрге бо хуусаада оюлганнар экижир.

Бистиң чуртувуста халдавырлыг аарыглар-биле, ол ышкаш паратиф В-биле демисежирде күрүнениң тускай хемчеглерин ап чорудары көрдүнген. Ол чүл дээрге аарыгның өөскээн чыл дагаанннарын тодарадыры, сиу чайладыр хемчеглерин алыры. Эмнелге талазы-биле алыр хемчеглер болза эмнээшкиниң чаа аргаларын тывары (гамма-глобулинниң чаа вакцинацияларын тургузары), долгандыр турар хүрээлелге санэпидстанциязының контролюн күштелдирери дээш өске-даа! Ол [illegible] бүгү хемчеглерни боттандырып чорутпас болза, кургуне-даа, эмчилер бистер-даа ол аарыгның бүрүн чок болуруи чедип ап шыдавас бис.

Бо аарыг колдуунда-ла суг дамчып халдаар. Суг хандырылгазының кайы кезээ (сут дамчыдылгазы, кудук, хем, хөөлбек) аарыг халдавырынга таварышкан болдур, аарыг кижилерниң саны чүс-чүс азы муң-даа чедир бергилээр. Суг дамчыдар хоолайлардан сугну ылап-ла хайындыргаш ишсе эки.

Эштир сезонда база оваарымчалыг болур херек. Улуг-Хемге эштип турган сут пактап, суг сыыртынмас болза эки. Ажык суг хөөлбектеринде аарыг таралыкчызы микробтар он-он болгай.

Эмчиниң сүмези

Чайгы сезонда бистиң столувуска чаа ногаа, чимис, кат аймаа көстүп келир.. Ол кижиге херектиг, чем аймаан байлакшыдар. Ол амданныг чүүлдер биске дамчып келир мурнунда хөрзүнге өзүп үнген, анаа сальмонеллдер чорун болгай, оон [illegible] ол чүүлдерге хөй [illegible] кижилерниң холдары [illegible] дегген. Ногаа, чимис, кат [illegible] [illegible] [illegible] арыг [illegible] [illegible] [illegible] сут-биле арыглаңар.

Паратиф В [illegible] халдамчыштыр база [illegible] [illegible] Чүмээ-демир, арыг [illegible] чайы-биле [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Холдарывысты шын [illegible] билир бис бе, [illegible]? Бактерияларның [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бүрү микробтар моңгур хөй артар. Саваннаң чуңган соонда, байдал сыр өске болур. Саваң көвүү-биле кады кештен хөй микробтар арлы бээр.

Чемненир мурнунда холун чуп алыры албан, арыглаңыр бажың кирген соонда база чунар херек, удуур мурнунда база. Бичии уругларның арыг-шевериниң бөдүүн шак ындыг чүүлдеринге хензиг бичезинден-не өөредип чаңчыктырары чугула. Холун чуп алыры дээрге кижи бүрүзүнүң кара чажындан чедип алыры нийти культуразының база бир элементизи болур ужурлуг.

Ижин-шөйүндү халдавырларының профилактика талазы-биле хемчеглери бөдүүн-даа, идегелдиг-даа. «Сээң кадыкшылың — сээң холуңда» деп хөөредиг чокка чугаалап болур. Ынчалза-даа ол холдар арыг болур ужурлуг. Маңаа улуг бергедээшкин-даа турбас чүве ышкажыл. Амыдыралга, ажылынга арыг-шевер болуру, хууда база хөй-нийти гигиенаны сагыыры негеттинер-дир.

Амгы үеде амыдыралдың байдалдары экижээн, нийти культура бедээн үеде [illegible] пергей кижилер, хирлиг [illegible] дан-девискээр, бажыңнар белен тывылбас. Мындыг бажың ээлери херээженнер база таварышкылаар. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] бе-летке[illegible] чер, [illegible] [illegible] арыг-шевер болуру чугула.

[illegible] [illegible] бичии инсекомнар [illegible] хоралыг чедирип турарлар. Бок онгарларындан, туалеттерден продуктулар аймаанче [illegible] [illegible] [illegible] боттарының [illegible] [illegible] [illegible] хөй микробтар бар болгай. Сээктерни бүгү-ле аргаларны ажыглап узуткаар [illegible] чугула. [illegible] бажың [illegible] [illegible] сонгаларынга нарын сетканарны, марляны кылып, дугланар. Дихлофосту, хлорофосту ажыглап болур. Оларның хоразын бодап, таарыштыр ажыглаары чугула. Бажыңнарыңарга чаңгыс-даа сээк тургуспаңар!

Бүгү продуктуларны, хлебти хаагдыг савага тургузар болза эки. Чиг база хайындырган продуктулар аймаан чаңгыс ол-ла калбак ыяшка дооравааңар. Оңу экидир чуп алырга ажырбас деп кордаваңар. Эът дооран шак ындыг калбак ыяштың тиглеринче чиг эъттиң микробтары кире бээр. Бажыңга шак ындыг 2-3 калбак ыяштыг болурга эки.

Чем белеткээр продуктуну баштай эргизип алыр, хайындырар. Үрелги дег чүүлдерни ойлеп белеткээш, ол дораан ажыглаар болза эки.

Шилдерде сүттү чүгле ол хүнүнде олчаан ижип болур, ооң соонда албан хайындырар апаар.

Чем дажыглап садыглаар сумкага эът хлебке, азы булочкалар картофельге дегбес ужурлуг. Болбаазыраттаан продукт аймаан өскелеринге дээспенер. Садыглаарда полиэтилен хаптарны ап алыңар.

Үстүнде чугаалааным [illegible] бо нарын эвес чүүлдерни сагып чоруур болзуңарза, боттарыңарны база ажы-төлүңерни ижин-шөйүндү халдавырындан карттас [illegible] силер. Бүгү [illegible] ба-дып тургаш [illegible] бөле бе-[illegible], паратиф В-ниң оон [illegible] өөскүдүп [illegible] [illegible] барып болур бис.

Елена КРАСНОВА.
Новосибирскийниң медицина институдунуң халдавырлыг аарыглар кафедразының эртем ажылдакчызы, медицина эртемнериниң кандидады.

КИНО

АВГУСТ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Вчера» (ПНР) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

Видеозалга: «Испытание для чемпиона» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мио, мой, мио» 9.00, 12.50, «Чудесный лес» 11.00, 14.50, «Большой талант» (ГДР) 16.40, 18.20, 20.00 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Красное золото» 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Конов» (АКШ) 15.00, 17.20, 19.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Кинг-Конг жив» 17.20, 19.30 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Поющая раковина» (2 серияльг, Индия) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Киидистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ [illegible] — 3-34-49; 3-36-73; ◆ [illegible] — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ [illegible] — 2-37-41; ◆ солун [illegible] бар[illegible] — 3-32-73; ◆ [illegible] — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга хуудазы
Тиражы 28000 ака

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1

Чагыг № 468.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл август 18 суббота
№ 188 (14388)
1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ Медээлер

ДҮҮН

БОЙДУСТУҢ ХАЙЫРАЛЫ

Улуг-Хем районда аңныыр-тывыш чериниң салбыры районнуң хереглекчилер ниитилелинге 150 килограмм мөөгү дужааган деп, ол районда бистиң корреспондентивис Кодур-оол Оюн дүүн дыңнаткан. Салбырының ажыл-ишчилери мөөгү дужаар планын шак ынчаар күүседип эгелээн.

— 1600 рубльге эм үнүш дужаар планныг турдувус— деп, салбырның эргелекчизи Тоңчун-оол Шойдун бистиң корреспондентивиске чугаалаан.— «Улуг-Хая», «Ак-Туруг», «Эйлиг-Хем», «Күш-ажылдың хоструу» совхозтарга чүнза деп-даа адаар эм үнүштү 10 муң рубльге дужаадывыс.

600 килограмм кат чыыр план ам безин 1,5 тоннага күүсеттинген. Ооң иштинде 450 килограмм катты варенье кылгаш, дужааган. Кызыл-кат, инек-караадан аңгыда, көк-кат кол черни ээлеп турар. Удавас киш-кулааның чыылдазын эгелээринге белеткенип турар.

Салбырның планныг онаалдазын күүседиринге Байбек Сонгал, Владимир Норбуй-оол, Алдын-оол Шойдун, Валерий Шырап эң хөй үлүг-хуузун киириштирген.

БӨГҮН

БҮРҮНҮ-БИЛЕ ҮНЕР

Бай-Тайга районнуң девискээринде сиген эки үнген. Чүгле ону ажаап алыры бергедеп турар. Сөөлгү каш хонук иштинде улаштыр чаггаш туруп берген.

Бо чылын район 13617 тонна сиген белеткээр хүлээлгелиг. Бөгүнге чедир 1300 хире тонна сиген белеткеттинген. СЭКП райкомунуң ажылдакчыларын чонга лекция, беседа кылыры-биле чер-черлерде бижыглаан.

Оон аңгыда малга быжыг чем-суурну белеткээриниң боттарының үлүг-хуузун база киириштирип турар. Сигенчи бригадалар төлтеринде агитхуудустарны үндүрүп, чер-черде чоннуң хей-аъдын көдүрери-биле лозуң, плакаттарны аскан.

«Тээли» совхозтуң ажылчыннары боттарынга алган планныг онаалдаларын күүседир дээш кызымаккай чорууң көргүзүп турар. Ук совхоз планының чээрби хире хуузун күүсетсе-даа, суурнуң чурттакчы чонун эвилелдеп, оуга уну болгаш арыг ишти черлерден хол кадыыры-биле кезип эгелей берген.

Тээли суурда албан организация черлеринден совхозтарга мал чеми белеткежип дузалажыры-биле 160 хире [illegible] бөгүн үнер. Ол ышкаш чер-черлерде школалар коллективтери, уруглар албан черлери, агитквартиралар боттарынга алган планнарын эрте күүседир дээш бүгү күжүн [illegible]

ТОЖУГА БААР

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы И. Т. Гаврилов бөгүн Тожу районче ужуптар. Оон сорулгазы—ук районнуң ишчилериниң бөгүнгү ажыл-ижи, оларның мурнунда тургустунуп турар айтырыглары-биле таныжары. Оон-биле чергелештир эң-не [illegible]-чараш артып калган булуңнарының бирээзи — Тожунуң аң-мениниң, арга-ыяжының байдалын база ол көөр.

Игорь Трифонович Гаврилов—бистиң республиканың [illegible] Ол ам [illegible] Улуг-Хемниң, Ак-Довурактың төлүглеринге барган, ажыл-ишчилер-биле таныжкан. Республиканың кол-кол үлетпүр бүдүрүлгелери бар хоорайларның күш-ажылчы коллективтери-биле ужуражып, оларның хорек өйгеш айтырыгларын [illegible]

[illegible] И. Т. Гавриловтуң [illegible] турар. Амгы бо хүннерде [illegible] Тыва АССР-ле [illegible]

ЧУРТТУҢ ТАРАА ШӨЛДЕРИНДЕ

УРАЛЬСК. «Ульяновский» совхозтуң тарааҗылары 270 [illegible]-биле «Дон» деп алды комбайнны садып алырын бо чылдың эгезинде шиитпирлээн турган. Дүжүт совхозтуң тараа шөлдеринде чаагай болган—бир гектардан ортумаа-биле 30,6 центнерни ажаап эгелээн СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң чылында дүжүт чаагай болганынга совхозтуң бүгү ажыл-ишчилери өөрүп, бедик бүдүрүкчүлүг чаа комбайннарны садып алырынга ол хире хөй түңнүг акша-хөреңгини үндүргенинге хомудавайн турар.

Коммунист В. Егоров дүжүт ажаалдазынга эң бедик көргүзүглерни чедип алган: бодунуң «дону-биле» он үш [illegible] сактырып, бастырып савалаан. Механизаторлар чаңгыс-даа шакты хилис эрттирбейн, күженгишкиниг ажылдап турар. Комбайнер Н. Гришин болгаш өскелер-даа база бедик түңнелдерни чедип алган.

БИРОБИДЖАН. Еврей автономнуг областың колхозтары болгаш совхозтары кукуруза дүжүдүн аралаштыр [illegible]. Областа ниитизи-биле 25 муң гектар [illegible] чаагай дүжүдүн өстүрген. Үнелиг мал чеми культуразының гектар бүрүзүнден мал чеминиң 30 [illegible]. Муң гектар шөлге тараажып алыр кылдыр өстүрген кукурузаның үнүжү база чаагай.

ГРОЗНЫЙ. Чечен-Ингуш АССР-ниң колхозтары болгаш совхозтары [illegible] амгы үеде [illegible]. [illegible] алыр людерна — [illegible] технологиязы [illegible] чорудуп турар. [illegible] бо чылын чаагай дүжүдүн өстүрген. Сиген үрезинин бир гектардан 3 центнер чедип турар.

(СЭТА).

Малга быжыг чем баазазын тургузар

ЧУРУКТАРДА: мал чемнериниң белеткекчилери-биле таныжаалыңар: Александр Майынды—Таңдының тарааҗызы. Ол Салчак Тока аттыг совхозтуң шынааларында мал чемнерин белеткежип, тракторы-биле кескен сигенни бөлдүрүп турар. Ооң звенозу ийи чүс ажыг тонна сигенни кезип, ооң соонда бөлдүрүп сараттаан. Дүжүт ажаалдазы эгелегнжеге чедир ол звено мал чемнерин белеткеп, шалыпчы ажылдаар сорулга салган.

Каа-Хем районда «Ленинчи орук» совхозтуң ажылчыннары Владимир Гончаров биле Намзырай Алаян витаминниг сиген далганын белеткеп кирипкеннер. Планныг даалтаны алганнар. 270 тоннаны белеткээрин олар 160 тонна чедире берген. Ол план күүсеттинерге, витаминниг сиген далганын кылырын бо ийи өңнүктер хүлээнип ап турарлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Совхозтуң Сарыг-Хөл инек фермазында хоочун малчын сарлык кадарчызы Дочун-оол Сендажыевич Доруйгу ниитиниң малынга быжыг чем-суурну тургузары-биле кызымак ажылдап турар. Малчын 15 тонна сиген кезер планын ажыр күүсеткеш, бодунуң кыштаа — Саглаң-Дытче сөөртүрүнге белеткеп алган.

Малчынның сиген белеткээринге ооң комсомолчу оглу, дузалакчы кадарчызы Марат Доруйгу киришкен. Адашкылар кезип белеткээн сигенин сарлык кадарып мунар аъттарынга болгаш хуу малынга бээр.

«Ак-Чыраадан» медээлер

Өвүр районда «Ак-Чыраа» совхозтуң Алдай-оол Тюлюшке удурткан мал чеми белеткээр № 2 звенозунуң ажыл-ишчилери Көк-Хаакта сиген кезилдезинче кирипкен. Звенода сес кижи бар. Баштайгы кезилдеден эгелээш, ам бо хүннерде 152 гектар черниң сигенин кескеш, 312 тонна сигенни бөлүп сараттааң. База ол ышкаш Буран-Хөлде Хөлчүк-оол Ооржакка удурткан № 1 звено 350 тонна сигенни бөлүп сараттаап. Совхозта сиген кезилдези үргүлчүлевишаан.

Амдызында бирги звено мурнап турар.

Найгын-оол ДАМДЫН.

СЭТА-ның дыңнадыы

ОРБИТАГА ТУДУШТУРУЛГА

1990 чылдың август 17-де Москваның-биле 9 шак 26 минута турда «Прогресс М-4» деп чүък корабли-биле башкарылгалыг «Мир» комплекстиң тудуштуруушкуну болган.

Кады диләэшкиннерни, чоокшулажыышкынны, дээштирилгени болгаш тудуштурулганы борттуң автоматиказының дузазы-биле күүсеткен. Ол чорудулгаларны ужудуушкун башкарар топ, а ол ышкаш космонавтылар Манаков болгаш Стрекалов олар контрольдап турган.

«Прогресс М-4» корабльди станцияның шилчилге белдиринин талазындан комплекске тудуштурган. Каттышкан шимчедикчи установканың одаар чүүлүн, аъш-чемни, сугну, дериг-херекселдерни, аппаратураны болгаш почтаны орбитага чедирген.

Телеметриктиг информацияның дыңнадыгларындан база экипажтың илеткелдериндан алгаш көөрге, башкарылгалыг «Мир» комплекстиң борт системалары чогумчалыг ажылдап турар. Геннадий Манаковтуң болгаш Геннадий Стрекаловтуң кадыкшыл байдалы эки.

ДОКУМЕНТИЛЕРНИ НОМ КЫЛДЫР ПАРЛААН

«Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизиниң материалдары» деп чыынды ном чырыкче үнген. Ында ылангыя СЭКП-ниң XXVIII съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Политиктиг отчёду болгаш партияның сорулгалары, «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп съездиниң Программалыг медеглели, СЭКП-ниң чаа Программазын белеткээр дугайында доктаал номда кирген.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Уставының, «СЭКП-ниң бюджединиң болгаш эт-хөреңгизиниң дугайында», «Экономиктиг реформаны чорударынга болгаш рынок харылзааларынче шилчиринге хамаарыштыр СЭКП-ниң политиказының дугайында» резолюцияларның тексттери, а ол ышкаш өске-даа чамдык документилер номда база кирген.

Политиктиг номнар парлаар чер чыынды номну үндүрген. (СЭТА).

ЧАА ДУГУРЖУЛГАЛАР

РСФСР-ниң болгаш Литва Республиканың 1991 чылда садыг-экономиктиг харылзааларының дугайында дугуржулгага РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. Силаев болгаш Литваның премьер-министри К. Прунскене ат салган.

Кады кылган дыңнадыгга чазактар удуртукчулары база ат салган. Болган чугаалажыышкыннарның сорулгазы — Россия Федерациязының болгаш Литва Республиканың аразынга экономиктиг база культураның кады ажылдажылгазын улам ынай хөгжүдери болуп турар деп кады кылган дыңнадыгда демдеглээн. Боттарының күрүне статустарының дугайында РСФСР-ниң Дээди Совединиң болгаш Литва Республиканың Дээди Совединиң хүлээп алган шиитпирлерин барымдаалавышаан, кады ажылдажылганы чорудар болгаш дең эргеге үндезилеттинген кайызынга-даа ажыктыг экономиктиг харылзааларның чугулазынга дүүштүр кожа-хелбээ чаагай харылзаалаже чүткүлдү удуртулга болдурар талазы-биле чазактар чөпшээрешкен.

Россияның болгаш Литваның аразынга харылзаалар делегей эргезиниң кол принциптеринге үндезилеттинер, дээрзин, а оларның аразынга дугуржулгаларны, ук дугуржулгалардан хамаарышкан эргелерни болгаш хүлээлгелерни кандыг-даа эвилелге азы күрүнелерниң ниитилежилгезинге талаларның киргени кылдыр санап болбазын чугаалажыышкыннарның үезинде хүлээп көрген.

Чиг [illegible] материалдарны, [illegible], [illegible] боттарынга бержирин келир чылын бо чылдың деңнелинге хевээр арттырары, а ол ышкаш санажылганы күштүг өртектер азы ийи талаларга тааржыр керээ өртектерин өзугаар кылыры ат салдынган дугуржулгада [illegible].

Экономиктиг болгаш [illegible] [illegible] кады ажылдажылгазының дугайында [illegible] Россия Федерациязының болгаш Литва Республиканың чазактар делегацияларыдугурушкан. Ниити ажылчын бөлүк тургустунар болгаш керээ төлевилелин келир чылдың ортан үезинге чедир ол белеткээр.

Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. Силаев чугаалажыышкыннар доозулган соонда журналистерниң айтырыгларынга харылаан болгаш чугаалажыышкыннар база ат салдынган дугуржулгалар болза, өске республикалар-биле ам кылыр чугаалажыышкыннарның болгаш дугуржулгаларның баштайгызы болуп турарын демдеглээн. Талаларның күрүне суверенитедин дугуржулганың барымдаалап көрүп турарын ол айыткан.

Кады ажылдажылганың чамдык адырларының талазы-биле тодаргай керээлерни ат салырынга ийи ай дургузунда белеткээрин дугуржуп турар талаларның министрлеринге даасканын Литва Республиканың премьер министри К. Прунскене дыңнаткан.

30—40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде үндезин барымдаа чокка репрессияга таварышкан кижилерни агартыр талазы-биле

КОМИССИЯДА

Республика прокурору С. С. Зотовтуң, Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазының оралакчызы Ч. А. Удумбараның информацияларын комиссия дыңнап чугаалашкан болгаш 30-40 чылдарда база 50 чылдарның эгезинде үндезин барымдаа чокка репрессияга таварышкан кижилерни агартыр талазы-биле ажыл [illegible] [illegible] дугайында [illegible].

Ведомстволар удуртукчуларының [illegible] [illegible] «Мемориал» [illegible]

[illegible] КАЧК база прокуратура органнары амгы үеде доозуп турар.

[illegible] Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың апрель 9-та [illegible]

30-40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде репрессияга таварышкан кижилерниң херектерин катап өске көөрү үргүлчүлеп турар. Политиктиг чылдактар-биле Тывага 1036 кижини шииткени, 622 кижини [illegible] [illegible] 30 кижини [illegible] 50 кижини [illegible] [illegible]

Прокуратура, КАЧК болгаш [illegible] суд органнары 50-60 чылдарда 394 кижини агарткан. Архивке кирген айыылдыг хевирлиг кеземче херектерин 1988 чылдан бээр шуут шүүштүрүп хынап турар. Архивте кирген 430 кеземче херектерин амгы үеге чедир хынап көргеш, болгаш 377 кижини агарткан. Ынчангаш бөгүнге чедир ниитизи-биле 771 кижини агарткан. Репрессияга таварышкан кижилерге [illegible]

[illegible] Хой таваржылгаларда [illegible] [illegible] ТАР-ның [illegible] 1930, 1934, 1945 чылдарда [illegible] РСФСР-ниң [illegible]

[illegible] болгаш [illegible] кижилер [illegible] [illegible] ТАР-ның [illegible] 1936 [illegible] [illegible] РСФСР-ниң [illegible] 1949 [illegible] [illegible] Тыва АССР-ниң КАЧК [illegible] 1990 [illegible] агарткан.

[illegible] болгаш пропаганданың составы чок. Ынчалзажок ТАР-ның Кеземче хоойлузунуң 50 чүүлүнүң 1 бөлүүнде айытканы-биле оон үүлгеткени хулиган кем-херек үүлгедин кылдыр көрдүнген. Ынчаарга Зайцев ниити кем-херек үүлгедиишкиниң херек кырында кылганын барымдаалааш, ону агартпаан.

50—60 чылдарда 394 кеземче херектерин эде көрген түңнелдерин комиссия хүлээп алган. Чижээ, ТАР-ның революстуг тургузуун, партияны болгаш чазакты [illegible] тура халышкан [illegible] контрреволюстуг [illegible] органнызаны тургускан деп буруудаттырган ТАР-ның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Сат Чүрмит-Ташы, [illegible] ТАР-ның Бичи Хуралының Президиумунуң Даргазы [illegible], республиканың прокурору Кара-Сал [illegible] [illegible] Куулар [illegible]

1964 чылдың сентябрь 3-те агарткан, чүге дээрге, контрреволюстуг ындыг организация херек кырында турбаан. Шииттирген кижилерниң хөделиишкиннеринге кем-херек үүлгедиишкиннериниң составы чок болганын барымдаалааш, кеземче херээн соксаткан.

Тыва АССР-ниң прокуратура болгаш КАЧК органнары катап эде көөр ужурлуг янзы-бүрү нарын хевирниң 80 хире кеземче херектери амгы үеде бар болуп турар.

30—40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде шииттирген кижилерниң кеземче херектерин катап эде көөрүн, а ол ышкаш үндезин барымдаа чокка репрессияда [illegible] үндүрткеннерни партияга катап тургузар талазы-биле ажылды үргүлчүлээри чугула деп, комиссия шиитпирлээн. Агарткан кижилерге хамаарыштыр материалдарны өөренип көөр база политиктиг үнелээшкинин бээр кылдыр комиссия кежигүннеринге дамчыдып бээр. Репрессияга таварышкан кижилерни [illegible]

СЭКП КЫЗЫЛ ХООРКОМУНДА

Партия хоорай комитединиң эзлечелиг бюрозунга Кызылдың авиабудурулгезиниң болгаш дааранылга фабриказының партия бюроларының коммунистер-биле политиктиг ажылының хевирлериниң база методтарының дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Ниитилелдиң болгаш партияның чаартылгаларының, эзе тургустунуушкунунуң үе-чадазының үезинде ажылдың политиктиг арга-методтарын шингээдип алыры партия комитеттеринге, партия эге организацияларынга чугула сорулга болуп турарын бюронуң хүлээп алган доктаалында демдеглээн.

Авиабудурулгениң, дааранылга фабриказының партбюролары коммунистерниң [illegible] чорутпаан.

Авиабудурулгениң партбюрозу (секретары В. Т. Сывородко) [illegible] Коммунист удурту [illegible] партбюро, коллектив хуралдарынга социал программаны [illegible] реформаларны шиитпирлериниң [illegible] А. П. Кузмин) бо чылын партияның [illegible] дискуссияларны, беседаларны [illegible] чорутпаан.

Оон-биле чергелештир бо партия организацияларының партбюроларының ажыл-чорудулгазы хүннүң негелделеринге, хоорайның партия организациязының сорулгаларынга дүүшпейн турарын бюрога айыткан. Коммунистерниң бот-идепкейи, партийжи сагылга-чуруму кудулап, дыка хөй партия кежигүннери манаар турушту ээлеп турары четпес.

Авиабудурулгеде партия организациязы СЭКП-ниң Уставын хажыдып турар. Цех партия организацияларынга, партия бөлүктеринге, партияның хүрээлениң быжыглаарынга партбюро салдарын кудулаткан, коммунистер-биле тус-тузунда ажылды суларатан.

Авиабудурулгеде, дааранылга фабриказында партбюролар партийжи болгаш экономиктиг өөредилгениң аргаларын долу ажыглаваан, коллективтерде пропаганда ажылының ол төвү болбаан.

Сөөлгү үш чылда партия организацияларының кежигүннери өспээн. СЭКП кежигүнүнден үнер чорук уламчылавышаан. Партиядан үнүп турарының кол-ла чылдагааны чурттуң социал экономиктиг айтырыгларын шиитпирлээринге СЭКП-ниң [illegible] Устав негелделеринге дүгүтто [illegible] партия организациязының ажыл-чорудулгазының [illegible] Ооң уламындан дааранылга фабриказында комсомол организациязы [illegible]

[illegible] байдалга [illegible] база таварышкан турар.

Авиабудурулгениң, дааранылга фабриказының партбюролары коммунистерниң болгаш [illegible] ажылдыныңарын [illegible] тузунда политиктиг ажылдың арга-методтарын кошпак шиитпирлерин ап турарын бюрога демдеглээн. СЭКП хоорайкомунуң партийжи-органнарга болгаш кадр айтырыгларының талазы-биле комиссиязы (В. А. Асоначев) база хоорайкомнуң организациязы (Н. Т. Баскакова) массага политиктиг салдарның чедиишкинниң арга-дуржулгазын өөренип, нитилештирер, нептередир, партия организацияларынга практиктиг дуза чедирерин идепкейжидерин чугулага көрген.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң материалдарын кичээнгейлиг өөренирин, коллективтиң тодаргай байдалдарын көрүп тургаш, ооң программалыг сорулгаларын ажылдап кылыр, тодарадыр. Борта үндезилээш, партия организацияларының комплекстиг программаларын ажылдап кылгаш, боттандырарын сүмелээн.

СЭКП хоорайкомунуң бюрозу партия хоорайкомунуң III пленумун август 27-де эртирерин доктааткан. Аңаа дараазында айтырыгларны чугаалажыр: партияның XXVIII съездизиниң негелделеринге дүүштүр хоорайның партия организациязы [illegible] программазын тургузуп ажылдаары дугайында [illegible] хоорайның партия организациязының делегаттар [illegible]

СЭКП хоорайкомунуң бюрозунга өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

Тускай коррнуң колонказы

ТЕПЛИЦА ПРОДУКЦИЯЗЫН БЕРИП ЭГЕЛЭЭН

Сес ай эгезинде Өвүр чериниң оът-сиген талазы-биле шиник-каазы кедергей болду. Ак-Чыраа девискээринде сиген, Чаа-Суур чоогунда сула саглаңайндыр үнүп келген. Аъш кандааштынга таварышкан Улуг-Хемден аңаа чедерге ындыг чүве бе. Хандагайты — Солчур оруунуң кедээзинде картофельдиң үнгени безин адааргандыг. Хат-салгынга Успа-Хөл ышкаш чалгып чыдар сула шөлдерин көргеш, бо удаада даштыгдагыг Өвүр чери тараалан районнарны безин соонда каапты деп бодап чордум.

Ынчалза-даа Хандагайтыда селеме ышкаш, узун, шейбек огурецтерниң кестүп келгенин мени оон артык кайгаткан. Чылыгга ынак ногаа аймаа Өвүрге орта үнмес деп бодал тус чериниң чурттакчыларының-даа, тып чериниң дааргаларының-даа бажында сиип тапталган турган. Ынчангаш кажан райкүүском даргазының эгелээшкини-биле Хандагайты ортумак школаның чанынга район организацияларының шеф вуму-биле теплица туттунуп эгелээрге, дыка хөй улус оон ооруундан орта чүве үнмес деп каразып турган. Хей черге маңаа белен тывылбас тудуг материалы, кижи күжү чарыгдап турар-дыр дээш үзе кирип дээрге, кандыг-чүү-даа болза. кожуун даргазы боор кээр Ынчангаш ооң аайынга кирип шефчилер теплицаны эрги кажаа-хорааа ыяштары ажыглап тургаш, улуг бүзүрел чок тулуп дооскан. Узун тургу 38, дооразы 12 метр теплицага орайтадыл-даа болза, огурец, помидор, согуна болгаш чечектер олурткан.

Оиза чарыгдал-даа үнмээн теплицага ажыл-ишти школаның биология башкылары Мария Түлүшевна Монгуш биле Зоя Барыммаевна Монгуш олар өөреникчилери-биле казы холга алган. Ийи ай чоокшулап чорда, оларның ажылының үре-түңнели көстүп келген. Баштайгы огурецтерни эгезинде залагалзап турган кижилерге барып тудусаан. Чылыг чериниң ногаазы даштыг-сайлыг Өвүрге база үнүп болур ышкажыл!

Теплицага үнген огурецтерниң чамдыызын чоокта чаа Хандагайтының чурттакчыларынга шенеп саткан. Улус ону былаажып, оочурда кижилерниң догерезинге чедиштирип көрүнер деп дилеп турган. Бичии када саткан огурецтиң оругазы 106 рубль болган. Огурецти саткан-даа кижилерниң, ону садып алган-даа улустуң сеткили хаңган.

Ол теплицага школа директору Татьяна Даш-ооловна Куулар-биле чордум. Шынын херек, ону ёзулуг теплица дээринге чедир ам-даа ырак чорду. Кырында пленкалары ойбак-дылык, чылыг киирер хоолайлары коштунмаан. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чедир кылыр ажылдар ам-даа арбын. Мындыг байдалга безин Өвүрге көзүлбээн продукция ап турар улус чедир кылдынмаан ажылдарын доораан эдип алыр боор деп бүзүрээдим.

Теплицаже кирер эжик аксында айыраң-каас чечектер кижиниң сеткилин өөртү бээр. Үнгеп үнген сыптардан огурецтер халайып базып келген турду. Кыдыгларында чудурук хире помидорлар борбаа берген көзүлгүлээр. Ынаар, азыг чоогунда көк согуна чингир ногаан хевис кылдыр чаттыла берген.

— Ам бо кестүп турар ногаа аймаа күске чедир школага ийи муң хире рубльдиң оругазын киирер деп санап турар бис — деп, Татьяна Даш-ооловна чугаалады.

Школалар акша-хөреңгиге келзэге чедимнес болурун билир болгай бис. Оон-биле кады теплица өөреникчилерге биологияга билиглер шингээдип алырынга дыка ужур-дузалыг. Ону тударынга чарыгдаттынган муң хире акшаны доп-дораан эгидип келгеш, олла дораан оругазын бээри ол.

Продукциязын бере берген бо теплицаның чартык кезии чер иштинде болду. Чүгле пленкалыг шывыы оон кырында. Бир-тээ. теплица-биле холбажы берген болганда, школа чер кырынга тудар теплица-[illegible]

[illegible]

Бии-Хемде «Кызыл тараачын» совхозтуң Туран сүт-бараан фермазының чолаачызы Алексей Николаевич Жолобовтуң эш-өөрү-биле эп найыралдыын демдеглеп турдулар.

Ферманың чанында силос оңгарларында ооң дүжүрген чеже тонна ногаан массазы бар деп? Сиген шөлдеринден чедирип келген сарааттарының демзизин база сана. Ооң машиназы үрелген деп сөстү мында кым-даа дыңнаваан. Удур хаңгаарап чорууp. Боду септеп кылып алыр. «Машинам үрелди, оозу ындыг. моозу мындыг-дыр» дигилеп ыыңайнып чоруп-даа турбас де дээн.

Дөрт чүс ажыг ажылчынныг, муң ажыг инек малдыг [illegible] ферманың эргелекчизи Татьяна Егоровна Попосова бистиң чанывыста тур. Чолаачының ажыл-ишчизин ол демдегледи. Алексей Жолобов хөглүг чаңнал, хөөрел каап тур-ла. Бо чолаачы даңгаар-ла тыва болгаш орус өөнүктериниң аразында ажылдап чоруп турар. Тывалап чугаалаары безин эки. Ферманың оолдар, кыстары оон-биле кады таңцылаксаар. Кады ырлажыксаар. Чүге дээрге Алексей Николаевич кажан-даа хөглүг, омак чоруур кижи-дир.

Силос оңгарында овааланган ногаан массаның чанынга халдып келгеш, аныяк чолаачы кузов долдур тырлы берген ногаан чүгүн сала каапты. Ол сиген черже чүгле шыг кылды. Ажыл кижизин каастап турар дээрзи оон билдинди. Машиназындан дем дүже халаан ол оол ам катап башкарган техниказының кабиназынче кире берди.

ЧУРУКТА: Бии-Хемде Туран сүт-бараан фермазының чолаачызы Алексей Иванович Жолобов.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АМ ЧҮГЕ ЫНДЫГЫЛ?

Каа-Хем районда «Кызыл тук» совхозтуң девискээри шаар болгаш бода мал кадарарынга таарымчалыг дээрзин ооң хоочун чурттакчылары дыка эки билирлер. Ынчалза-даа ооң чамдык девискээрлерин Сарыг-Септиң аныыр-тывыш ажыл-агыйы ээлей берген соонда эки сиген үнер шөлдериниң хемчээли, мал одарлары оранчок кызырылган. [illegible] таваржып турар.

[illegible]

[illegible] рынгаар базым кылыр шинээ чок апарган.

Ам совхозка дорт хамаарышкан черлер дугайында чамдык бодалдарым бижип берейн. Совхозтуң сүт-бараан фермазы турганы Белбейниң мурнунда, суур турган черде, аныяк ажыл-агыйы чери [illegible]

[illegible] ажыл агыйының коллективтери «ээлеп» алган болгулаар-дыр. Бо дугайында айтырыгны ында кодээ Совет ажылдакчыларынга [illegible]

[illegible] Арыг-Чаза деп черни [illegible] наажып, малын ында одарладып чоруп турар. Чүге ындыгыл деп айтырыгга харыы база-ла билдинмес болуп артып турар.

Шак мындыг байдалдарга таварышкаш, совхозтуң одар-белчиириниң, сиген белеткээр [illegible]

[illegible]

ажылынга хамаарылгалыг тускай эртемниглерниң дугайында айтырыгны көрүп, [illegible]

[illegible] А. К. Сарыглар [illegible] турар.

Севек ИДАМ.
Куш ажылдың хоочуну.

ЧОННУҢ ЧӨПТҮГ НЕГЕЛДЕЗИ

[illegible]

Таан-оол ХЕРТЕК.

САГЫШ САЛЫЫЛЫҢАР

Сөөлгү үеде кем-херек үүлгедиишкинниң соксаваайн турарын хүн бүрү үнер солуннардан номчуп турар бис. Маңаа кол-ла чүве — өг бүледе кижизидилгени экижидери чугула деп санаар мен. Ада-ие ажы-төлүнүң кижизидилгезинче онза сагыш салбын. Аңаа-ла сула салыпкаш оларга черле таарышпас. Ада-иениң ажы-төлүнге харысалгалыг хамааржылгазы деп чүве турар болгай.

Орус, тыва чон найыралдыг, кожа-хелбээ чурттап чордувус. Бот-боттарывыстың чаагай чаңчылдарывысты дееге үлежип, демниг чурттап келдивис. Ам канчап бардывыс. Ада-ие ажы-төлүвүстү чагып-сурган көрээлинер. Тыва чурту тайбың турзун, а ат-алдарывысты камгалаалыңар. Солун номчуп боданып орарга, човаңчыг апарган-дыр бис. Бот-боттарының амытынынга четчип, дерзии үүлгедиигни кылыры дег, бужар чүве чок. Бо дээрге бистиң тыва чоннуң төөгүзүнге безин турбаан айтырыг-дыр.

Амгы үеде чаа Советтиң оон депутаттарын соңгуп алдывыс. Чогум-на бо ажыл оларның холунда болгай. Депутаттар округтарының девискээриниң чурттакчыларынга чедип, ажык чугаадан, беседадан кылзын. Өг бүлениң амыдыралын көрбүшаан, кижизидилге ажылын соңгукчуга денге таңылбырлазын. Үениң негелдези ынчап барган. Ындыг ажык беседаны чорударда, дружинниктер активин база деминеттирип алза эки. Ынчангаш депутат бүрүзү бодунуң девискээринде активтерге даянып ажылдаар болза, ам ажыл экижиир деп санаар мен. Черле үениң негелдезинге дүүштүр ажылдаарынче сагыш салыылыңар. Кижи бүрүзү боданыылыңар.

Роман ОЧУР-ООЛ.
Кызыл район.

Башкыларның август чөвүлел хуралдарынга уткуштур

КӨДЭЭ ШКОЛА: бөгүн, даарта

ССРЭ-ниң Улус өөредилгезиниң талазы-биле күрүне комитеди 1989-1990 өөредилге чылын көдээ школаның чылы кылдыр чарлаан турган. Улус өөредилгезиниң күрүне комитеди оон тускай программа кылдыр хүлээп алган болгай. Ону номчуп, таныжып [illegible] программада [illegible] Хөй-ниити, улус өөредилге органнары, партия, совет органнары, [illegible] көдээ школаның [illegible] бюджетте [illegible] көдээ школаның материалдыг базазын быжыглаарынга улаңгаяры, өөредилгениң бирги техниктиг, көргүзүг херекселдериниң, методиктиг болгаш уран чечен литератураның [illegible] көдээ Советтер болгаш совхозтар башкыларны чурттаар чер [illegible] ССРЭ-ниң педагогика эртемнериниң талазы-биле эртем-шинчилел институду көдээ школа[illegible]

Чүге [illegible] көдээ школа [illegible] техника, кадрлар, методиктиг болгаш өске-даа талалары-биле [illegible]

оруунга дараазында сан-чурагайлар-биле таныжып-са херектиң ужуру билдине бээр. Бистиң чурттувуста бо хүнде бар 127.5 муң школаларның 100 муң хиреи көдээ [illegible] оларда [illegible] A оларның чүгле [illegible] школалар болур-даа болза, хоорай школалары ышкаш эвес бооп турар.

«Көдээ школа» деп [illegible]

[illegible]

Республиканың хоорайларында, суурларында шынап-ла амгы үениң байдалынга таарышкан материалдыг базазы быжыг. Башкы кадрлар-биле [illegible]

Оларда өөредилге [illegible] кабинеттер [illegible]

Көдээ школа чылында [illegible] 1990-1991 өөредилге чылынга уткуштур ооң материалдыг баазазынга бо хүннерге чедир чүү-даа немешпээн. Школаның [illegible] туруп турар. Химияның, тыва дылдың, төөгүнүң кабинеттери чок. Өрээлдер чедишпес. Школа каш чыл улаштыр техниктиг кандыг-даа херекселдер [illegible] сава аймаа, көргүзүг материалдары [illegible] Ол хирелиг [illegible] турар. [illegible]

[illegible]

Тава АВЫР.
Улус өөредилгезиниң тергиини.

СЕНТЯБРЬДА БАРЫП ДЫШТАНЫР

Ада-иелерниң уруглары-биле кады дыштаныры — дыштанылганың таарымчалыг чаа хевири апарган. Бо чылын ындыг 12 бөлүк Сочиге, Евпаторияга, даштыкы чурттарга — Болгарияга, Югославияга, Венгрияга, ГДР-ге, Румынияга дыштангылаан Шупту 40 хире бөлүк. Оларның чамдыызы ам бо хүннерде дыштанылгадан ээп чанып келирлер, а чамдыктары шөлээзин солун, ажыктыг кылдыр өг-бүлези-биле дыштанып чоруптар.

Турисчи путевкалар-биле (10 хонук хуусаалыг) школачыларның, башкыларның бөлүк-бөлүү-биле республикадан дашкаар дыштаныры чаңчыл апарган. Бо чайын барык 3000 хире өөреникчи, башкылар ынчаар дыштаңган Мында чүгле көдээ школалардан өөреникчилерни, башкыларны хаара тудкан. Мөгүр-Аксыдан бөлүк школачылар Евпаторияга, Хандагайтыдан — Ленинград, Москвага, Чадааның № 3 школадан — Ленинградка дыштанганнар.

Новосибирскиде Обь хем чоогунда 30 орунныг дыштанылга баазазын бистиң республиканың школачыларынга организастаан. Бо чайын аңаа Өвүрден (Хандагайты, Саглы), Тес-Хемден, Сүт-Хөлден, Тожудан бөлүк школачылар дыштанылгазын солун эрттирген.

Байкал хөл чоогунга Межегейден, Шагаан-Арыг хоорайдан өөреникчилер дыштанып, кадыкшып алганнар.

Турисчи путевкалар-биле көдээ ажыл-агыйның ажылдакчылары Москва, Ленинград, Минск, Львов болгаш чурттуң өске-даа хоорайларынче база социалистиг чурттарже сентябрь эгелиинден дыштанып чоруптарлар.

Таңдының Владимировка суурдан бөлүк школачылар Евпаторияже сентябрьда барып дыштаныры-биле белеткенип турарлар.

Чамчал ООРЖАК.

ЭШ ДУГАЙЫНДА КАШ СӨС

[illegible]

Бо [illegible] Кызыл Мажалыгга № 1 [illegible]

[illegible] ДТ-54 деп маркалыг [illegible] 1963 чылдан [illegible]

[illegible]

Серин-оол САРЫГЛАР.

Черниң кежиин четтирер дизе

БЕЛЕТКЕЛЧИЛЕРДЕН ОРГАНИЗАСТАЗА...

Ынчаи колхоз турган чүве. Тожунуң бойдузунуң байлааи камнап хумагалавышаан, кат чимизин чыырын органиластап, ажыктыг ажылдыы, бүдүрүп турганывысты ам сактып ор мен. Кат, тооруk белеткээр бригадаларны тургускаш, районга дужаадып турду. 1956 чылда көк-кат, киш-кулзаи районга 3170 кг-ны дужааган. Тоорукту хөй тонннаны дужаагаш, бичe эвес орулганы алганын билир бис. Тоорукту Хам-Сыра Хемниң кыдыынга белеткээш сал кылгаш, суг оруу-биле чоруп турдувус. Бригаданың кежигүннери 8 улуг кижи, 22 өөреникчи турган чүве. Тооруk белеткээри-биле ниви-чарлыг 27 кижини аъткарган бис.

Совхозче шилчээн соонда, кат, тооруk белеткээри соксаан. Бо ажылды амгы үеде совхоз холга ап, кат белеткээр тускай звенону тургузар деп турары черле эки. Кат чыгжырынга улуг кижи удуртукчулуг өөреникчилер бригадазындан тургузары дузалыг деп санаар мен. Тооруk белеткелин сентябрь 25-тен эгелезе эки хире. Манаа машина-техниканың херээ-даа чок. Аът-чары ажыглаар болза ажырбас. Ынчангаш совхоз бойдустуң хайыралындан база элээн орулга киирип ап болур.

Дмитрий АИР-САНАА.
Тожу район.

АЙМААМ БУДУУ

(Хайгаарал-демдеглелдер)

(Уланчызы. Эгези № 185, 187 «Шында»).

[illegible]

— Дя Сербей, дээ Оюн... [illegible]

[illegible]

Ындыг-да болзугза, [illegible] бис. Хүн — [illegible]

Бедик Мөңгүн Хайыраканы.
Беш Богда — Хаан көрүп турда.
Артта оваа үнче көрүп,
Ак сүт чажып, чаңнар! —

деп. [illegible] тааланта. [illegible] гай, ха дунма, [illegible] Тыва!

Салчак МОЛДУРГА.

РЫНОКЧЕ БЕРГЕ ОРУК

Рынокче шилчилге чайлаш чок деп бодалга чаңчыга берген бис. Чүгле ол — рынок — аъш-чем продуктуларынга болгаш бараан-сарааңга кевиргей чедишпес чорукбиле хөөн налыкчаичыг сургаңып, болгаш кыяны берген бистиң экономиикабысты бүт кырынга тургузуп болур. Рынок харылзааларынче шилчилгениң хуусаалары тодараттынган — ук шилчилге 500 хүнден ашпас үе иштинде боттаңган турар ужурлуг. Ол үе чамдык белеткел хемчеглерин боттандырарынга эргежок чугула: өртектер өттүүшкүнү, ажыл чокталыр чорук, чамдыктарның бажын ажыр байыыры, өскелериниң көргенчиг кылдыр ядарааары дээн ышкаш өөң ындыг бергелерин хостуг рыноктуң байдалдарынга кажан-даа чурттап көрбээн бистиң хамаатыларывыстың көрүп билип алырынга ук үе херектиг болуп турар.

Ындыг белеткел хемчеглериниң бирээзи болза, 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп тарымал тоорукту, чигир свеклазын, хөвенни, ээн продукциязын таакпыны, ээй бүрүзүн малдың кол хевирлерин болгаш кушту, сүттү болгаш сливкини садып алырынга кудумелдиң чаа өртектерин киирер дугайында ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чоокта чаа хүлээп алган доктаалы болган. Ортумаа-биле олар 32 хуу өзер болгаш күрүнеге 63.3 миллиард рубль болур. Чижээлээрге, бир эвес литр сүттүң прейскурантылыг өртээ ам 34 көпеек болза, ону садып алыр өртээ 56-дан 67 көпеек чедир өзер. Ол чорук ону бүдүрериниң орулгалыг болур чоруун 13-тен 40 хуу чедир көдүрер арганы бээр. Мыйыстыг бода малды күрүнеге садарының өртээ 31 хуу улгадыр. Тарааа культураларынга чаа өртектерни оон бичии-ле мурнунда киирген база билдингир болган. Эрткен чылын-на хөвенге ниитизи-биле бедиткен өртек 1,2 миллиард рубль болган. Продукцияның болгаш чиг эттиң өске-даа хевирлеринге садып алырының өртектерин доктаадып тургузарының чурумунга болгаш дениминге хамааржыптыр чүүл чугаалаар ужурлуг дизе, ол айтырыгны чоокку үеде республика бүрүзүнүң чазаа база шиитпирлээн турар.

Кодээ ишчилер ындыг хемчеглерни шагда-ла манап келген. Улус ажыл-агыйында, холушкак алырларда, үлетпүрде, транспортта өртектерни болгаш тарифтерни улгаттырарынче углаңган өскерилгелер ажыл-агый бүрүзүнүң экономиказынга дорт-даа, кажы-даа хамаарылгалыг болуп, кодээниң социал адырын хөгжүдеринге шаптыктааи, өртек-үнези аар болганындан чаа техниканы болгаш өске-даа хөй-хөй чүүлдерни садып алырындан онталаарынга чедирген дээрэн ынга-даа чажыт эвес болган. Ол дугайын тараачыннар эвилелиниң съездизинге, партийжи шуулганга, улус депутаттарының съездилеринге, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессияларынга чаңгыс удаа эвес чугаалаан. Ам черле чижеге дээр далашпас чүвел, кодээ ажыл-агый продукциязын бүдүрери чылдың-на карыылгалыг болуп, оон ниити хемчээли улам-на кудулап турар-дыр дээн ындыг шүгүмчүлел чазактың адрезинге болган. Таныг сюжетнга бодаарга, кодээниң ишчилеринге сүттү бүдүрери холчок шүүттүг болу берген-дир. Хоолуулунуң болгаш эм ынарының талазы-биле соолгүлери сүтке четпес-даа болза, а оларның өртек-үнези оон үстүк улуг болуп турар. Өртектерниң ужур-чевү чогум кайда чүвел ынчаш? Ону өскертири ынчангаш негеттинип турарының ужуру ында.

Кодээ ажыл-агыйны экономика талазы-биле үлетпүрге тудуш холбаалыг болдурарының негелдези шагдан бээр шынгыыы-биле тургустунуп келген. Бир эвес оларның орулгалыг болур чоруун дейиештирер болза, үлетпүрде ол ортумаа-биле 15 хуу, а кодээ ажыл-агыйда — 9 хуу болуп турар. Кодээге ол ере-шириниң бүгү улуска тарай бергени тавар ылга эвес. Ынчалдажок тодаргай ходелнишкиннерге ажыл-херек та чүге чүве четпейн барган. Адак соолгүнде келгеш, дош чеспын баткаиы-биле домей болган. Өртектер реформазының соонда кодээ ажыл-агыйның фонд талазы-биле орулгалыг болур чоруу калбарар дагын бүдүрулге-биле кады 14 хуу чедер.

Хүлээп алынган доктаалдың бир онзагай чүүлү түлел дизе, садып алырының өртектерин бедиткени-биле холбашкан чарыгдалдарының үүргезин чазактың бодунда ап турары. Бо таварылгада күрүне дотациязы амгы үеде эвээш эвес миллиард-миллиард рубль болуп турар. Бир эвес үурмектеп садар өртек өскерилбейн хевээр артар болза, чаа чылдан эгелеп улам улгадыр. Амдызында ону бедидери кордүнмеш турар.

Күрүне бюджеди дүп чок доскаар эвес болбайн аан. Ону доллурар дээш ам янзы-бүрү хевирлерни саналдап турар. Ынчалзажок, кандыг-даа чуула болур болза, чурттакчы чонга деӊ үнелиг компенсация чокта аъш-чемниң кол продуктуларынга үүрмектеп садар өртектерни — а барык 30 хуу — бедидери амдызында болдунмас ышкаш өртек структуразын өскертиг талазы-биле. Эвилел чазааның программазының парламентиге деткимчени албааны таварылга эвес.

Өртектерниң күрүне комитединиң даргазы В. К. Сенчагов болгаш-биле алырга, продукцияның бүдүрүүшкүнүн улгаттырарынга болгаш оон шынарын бедидеринге кодээниң ажыл-ишчилеринге сиӊ-хөө чедишпес амгы үеде ындыг базым идиг бериишкиниг болур дээн чазак санап турар. Үлетпүр болгаш кодээ ажыл-агый продукциязынга өртектер деӊ байдалга тургустунган турар ужурлуг, тодаргайлаарга, рынокче шилчилге үезинде адырлар деӊ байдалдарга турар.

Садып алырының амгы үеде өртектерн чылдың-на өскертиниш турар. Ук чорудулга демократтыг байдалга — республикаларның болгаш регионнарның санал-оналдарын барымдаалап хоорай биле кодээниң аразынга дугуржулгаларының үндезининге чоруттунар. Чижээлээрге, Россияга сүттү садып алырының өртээ чевээ чурттап турар зоназының байдалының аайы-биле янзы-бүрү болур.

Бир эвес кодээ ажыл-агыйга курлавырлар дужаакчылары боттарының продукциязынга өртектерни улгаттырбас болза, ол доктаал ынчан күүсеттинер.

Н. СТЕПАНЧЕНКО.

Кырганнар — хүндүлүг

КАНЧАП КЭЭРГЕВЕС БООР

Хары аллан ырак ашкан-даа бол, адак-бышкаа чиик, сеткил-сагыжы ажык, күш-ажылга ынак ол үгбаның адын Кара-кыс Салчак дээр. Бистиң Сүт-Бажы суурнуң үнезин чурттакчызы, совхозта контора таныкылдаан.

Ол кончуг-ла кежээ кижи. Ол бо ажыл кыла бергенде арта шошкуп турар. Чамдык олутпайлар дег, халас черле орбас, артык-хоозун шуугаазынга хоӊнү база чок. Ол чааскаан чурттап чоруур. Шала хоолургак, аксы байбаа чамдыктар ону ыялаксаар.

Кырганың пенсиязын безин бээш чыл озалдеп алган. Олче көрнүптеэ кижи чогундан чүгле таныыл акшазын алыр чорааан. Ам ындыг эвес. Ооң чогуур пенсиязын доктаадып тургускан. Ол анаа холчок өөрүүр.

Бо-ла ажылдап чораан база бир кандыг-даа пенсиязы чок кырганга Ак-Талга таварышкан мен. «Контр» диртип чораан Хемчик оолдуң каланы (Мартынмаа 77 дег турган) барып-барып ындыг боорга, ылап-ла кээргээн мен. Кырааш болгаш аараан кижилериивисче сагыш салбайн баарывыс кончуг-ла чогенчиг. Соолгү үеде бодап, көрүп чоруурга, аастыг-дылдыг кижилер чүвени чедип алтар. Ужук-бижик чок чамдык кижилер пенсия дузаламчызын албайн ужарлары безин бар. Бүгү назынында ажылдап чорла-даа, үстүнде ийи кырган авалар дег кижилер турар чадавас дээш медээ бижип ор мен. Олар, шынап-ла, кээргенчиг ышкажыл. Бисте «кырганнар — хүндүлүг» дижир ийик бис.

Ындыгларга чүгле пенсия эвес, харын болдунгу дег бүгү талалыг дузаны көргүсээ эки.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Каа-Хем район.

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫННАДЫП ТУР

Август 10-дан 13-ке чедир республиканың девискээринге 108 кем-херек үүлгедиишкинии болгаш янзы-бүрү болуушкуннар болган. Оон 14-ү Кызыл хоорайга хамааржыр.

Август 10.

Кызыл. [illegible] 20 харлыг [illegible] Игорь Донгак [illegible] Каа-Хем районнуң Сут-Бажы суурунда 31 харлыг [illegible] Сендажы Саржаа туттурган. Ол [illegible] турар.

[illegible] А. Н. Потаповка хамааржыр А 73-13 ТВ ВАЗ-21063 автомашинаны оорлаан. [illegible]

[illegible]

Таңды. Владимировка суурда [illegible] «Россия» совхозтуң 57 харлыг малчыны Н. Г. Ооржак [illegible] Эттеп өлүргенин демдектери чок. Ол дугайында участок инспектору В. В. Егоров дыңнаткан.

Чөөн-Хемчик. Чадаана хоорайның [illegible] 50 хар үезинде. тыва национал дыг билдинмес херээженниң өлүг магабоду тывылган. Эттеп, соп өлүргенинниң демдектери чок. Ат-сывын тодарадып турар.

Улуг-Хем. Шагаан-Арыгда район эмнелгезинге 22 шак үезинде № 4 общежитиеден янзы-бүрү хөй балыгларлыг КМК 20-ниң 43 харлыг ажылчыны Э. М. Сержэни эккелген. Алдынган кемдээшкиннеринден ол чок апарган. Кожавааи кижи-биле чаңгыс органзацияга ажылдап, ол-ла общежитиеге чурттап турган 25 харлыг Г. Х. Танов туттурган.

Тес-Хем. Ооргазынче бижектеткен Самагалдай суурнуң чурттакчызы, 20 харлыг Күдер Южааны район эмнелгезинге эккелген. Кем-херек үүлгедиишкинин болган черже ИХК-ның дежурнайының дузалакчызы, милицияның сержантызы Сергей Ооржак [illegible]. Карактыг тураа [illegible] ТОЗ-34 [illegible] 30 харлыг Александр Хүлбен-оол туттурган.

Август 11.

Кызыл. 3 шак үезинде [illegible] 27 харлыг В. Х. Ооржак [illegible] 27 харлыг Александр Седен туттурган. [illegible]

21 [illegible] 31 [illegible] 19 харлыг С. Д. Кедо [illegible]

Мөңгүн-Тайга. Мугур-Аксы суурда [illegible] Д. А. Н. Хертек [illegible]

Барыын-Хемчик. 04 шак [illegible] балыглаткан 29 харлыг, эзирик Александр Доңгакты эккелген. Андрей Күжүгет дээрзи туттурган.

Чөөн-Хемчик. Чадаана хоорайның эмнелгезинге хөрээнче бижектеткен Юрий Монгуштуну эккелп чыттырган. Ону 33 харлыг В. Х. Допур дээр херээжен балыглаан болуп турар.

Тожу. Тоора-Хем суурнуң эмнелгезинге янзы-бүрү кемдээшкиннерлиг Олег Кондратюкту эккелген. Ол Кызыл хоорайның 26 харлыг чурттакчызы, «Алас» турбазазынга дыштанып турган. Эзирик бөлүк оолдар ону видеосалон чанынга эттээн.

Август 12.

Барыын-Хемчик. Кызыл-Мажалык эмнелгезиниң аарыг кижилер хүлээп алыр черинге баш-мээ кемдээшкинниг 5 харлыг Олеся Маадырны эккелген. Ол эмнелгеге чок апарган. Ону 96-06 ТВВ күрүне дугаарлыг КамАЗ-5320 машинаның чолаачызы О. Сонам бастырган. Ол эзир болган.

Оран дүне эмнелгеге Ак-Довурак хоорайның чурттакчызы, овук септелге тудуг участогунуң танныылы, 28 харлыг Радион Күжүгетти эккеп чыттырган. Билдинмес кижилер оон танныылдап турары гаражче кирерин оралдажып турда ол ону эттеп каан. Оорлап таныылдың хар[illegible] боолаан.

00 шак үезинде Кызыл-Мажалыктың чурттакчызы, [illegible] Василий Саая [illegible] Ол [illegible] бижектеткен. Истелге чоруп турар.

Улуг-Хем. Кызыл — Таан орук [illegible] 131 ги километринде Ак-Туруг суурнуң чанынга ийи билдинмес аныяк кижи [illegible] мотоциклдиң «Москвич-412» машинаны болдаан. Автомашинаның чолаачызы болгаш шиги үрелген. Машинаның башкарыкчызы Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчызы Александр Монгуш болгаш оон өөнүң [illegible]

Бай-Тайга. 7 шак 30 минутада турда Тээли суурга 23 харлыг Валерий Хертекти [illegible] Ол районга ажылчын болуп [illegible] турган. [illegible] тайгы истелге тодараттынар.

Кызыл район. «Тимиязев» [illegible] Н. А. Күжүгет дүне када «Москвич» машиналыг болгаш мотоциклдиг бөлүк оолдар оон амытынынга кыжанып тургаш, одектен совхозтуң аъдын, кошкарны болгаш 140 рубльди үптеп аппарганын дыңнаткан. Кем-херек үүлгедикчилериниң бирээзи, ук районнуң Каа-Хем суурнуң чурттакчызы, 24 харлыг Эрес Тюлюш туттурган.

Өвүр. «Кызыл тук» совхозтуң девискээринге 27 харлыг Лариса Доңгакты мойнунче бижектээн. Алдынган балыгдан ол өлген. Когараан кижиниң ашаа, совхозтуң тудугжузу А. Д. Доңгак туттурган.

Тес-Хем. Самагалдай — О-Шынаа оруунга 51-52 ТВЛ дугаарлыг ЗИЛ-130 машина аңдарылган. Орук озал-ондааның түңнелинде машинаның чолаачызы 35 харлыг Валерий Сурукпан амы-тынындан чарылган. 4 пассажир кемдээн.

Август 13.

Кызыл. Красноармейская, 65-те чурттап турар С. О. Сериэнниң квартиразындан «Беларусь» магнитофонну оорлаан.

Таңды. «Дус-Хөл» профилакторийинден В. Ю. Тогораковтуң «Электроника» магнитофонун оор алган.

Улуг-Хем. Район эмнелгезинге Торгалыг суурдан түрек дужунче балыглаткан Н. Н. Жидовецти эккелген. Когараан кижи эзирик болган. Алган балыындан ол өлген. Истелгени чорудуп турар. Ол-ла эмнелгеге Арыг-Узүү суурдан «ҮТПА-25 чылы» совхозтуң тудугжузу, эзирик Андрей Сарыгбайны эккелген. Ол алгыш-кырыштың түңнелинде балыглаткан болуп турар. Каразыттырып турар кижи туттурган.

Барыын-Хемчик. 22 шак үезинде Алдын-Кара-Суг деп черге аар кем-херек үүлгедиишкини болган. «Дөң-Терезин» совхозтуң 22 харлыг хойжузу алгыш-кырыш үезинде бодунуң төрели Алдын-кыс Монгушту [illegible] бажынче соп өлүрген. А оон соонда бодунуң каланы [illegible] Эртенгиниң амы-тынынга четтирген. [illegible] Б. М. Ооржак бодунуң амы-тынынга четтирген.

Дыңнадып тур бис.

Август 12-де Ак-Туруг суурнуң чанынга машиналыг [illegible] дугайында дыңнаткан бис. Истелге чоруп турган. Бир [illegible] ажыл-агый чериниң ажылчыны 23 харлыг Михаил Начин база токарь Аркадий Конгарак дээрзи туттурган.

КАИ дыңнадыындан

Август 1-ниң дыңнадыында А. В. Потаповка хамааржыр ВАЗ-21063 машинаны оор алганын дыңнаткан бис. Ол машинаны Ээрбек суурдан тыпкан. Оон ангыда, Элегес-Аксында чурттап турар хамаатыы Смирнованың оорлаткан А 27-90 ТВ «Москвич-412» машиназын КАИ ажылдакчылары тыпкан.

Дилээшкинге дузалажынар.

3 харлыг Майя Бопун-ооловна Күжүгет август 11-де бажыңындан үнгеш, ээп келбээн. (Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 14, квартира 1); 17 харлыг Анатолий Алдын-оолович Саая август 10-да үнгеш, мынчага чедир келбээн (Каа-Хем кудумчузу, бажың 2); 18 харлыг Игорь Владимирович Гольдман бажыңындан август 11-де үнген (Курченко кудумчузу, бажың 15, кв. 2); 38 харлыг Маргарита Петровна Ксен август 10-да бажыңындан үнгеш, ээп келбээн (Калинин кудумчузу, бажың 7, кв. 49).

Мария КУЗЬМИНА.

Фото-чурук буруудадып тур

ЧУРУКТА: он чыл бурунгаар шала туткаш, ара каапкан бо улуг тудуг. Ону Кызыл хоорайның адакы ужунда туткан. Бажың тудар комбинаттың дужунда, ийи дугаарлыг автобустуң доктаар черинден ырак эвес черде. Боладып эрткен-дүшкен хамык чон ону үргүлчү-ле көөр болгай. Кижи бүрүзүнүң караанга чаӊчыгып калганындан, оон дугаиында кым чүнү-даа чугаалавайн турар.

Солуннуң кончуукчулары бо тудугнуң дугаиында чогум чүү деп бодап турары? Бо бажыңнар, улуг гаражтар ажыглалга кирип болур бе, азы кандыгыл дээрзиниң дуганын уктап, бижизин дээш, оон чуруун солунда киирген чүве.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

Дувүренчиг медээ

ЧИТКЕН КРАН

«Тыва кобальт» комбинаттың капитал тудуг участогунуң Мерген Васильевич Бадыжыкка удуртган тудугжу бригаданың тудугжулары бо хүннерде ийи аал чурттаар коттедж бажыың тудуунда ажылдап турар. Чурттаалга бажыңын дүрген ажыглалга киирер дээш тудугжулар кызымак ажылдап турар. Ынчаап чыдып ажылдап турган тудугжуларның мурнунга «доора чудук» чыдыпкаан чүве-дир. Тудугжулар июль 19-та эртен тудуг шөлүнге келирге, ажыглап турган «Пионер» дээр краны чок болган. Быжыглап тургузуп каан, ажыглап-ла турган краны ис чок чиде бергенин тудугжулар кайгап каан. Тудугжулар ол-бо сураглаңып, диндээрге-даа тывылбаан. Харын-даа электрин күжү-биле ажылдаар [illegible] бетон хоңдар биле херексел. 25 тоннаның домкрады база чок болган.

Тудугга ажыглап турган хамык хир-херекселди тывызыксыг чиде бээрге, тудугжулар ам-на дүвүреп үнген. Чаңгыс суурда кады ажылдап, кады чурттап орар эш өөрүнден-даа айтырарга, оглулуг харыы берип хире кижи тывылбаан. Дамчыыр чугаа — далаи чалгыы дамнзиг, тудуг бригадири А. Глухов, бызаичы А. Демерев олар июль 19-тан эгелеп ажылынга кээүлбейн барган. Өөрүнүн сурган дыңнап турарга, шөлээзини-даа билдинмес. Красноярск краның Курагино суурже чорутткан сураа үнген. Тудугжулар оон дыңнап турарга «читкен» краныңг сураа Саян артында Ирба дээр сууржуже Хову-Аксы суурдан көжүп чоруткан пенсионер Тимофей Казанцев деп кижиниң бо-ла суурдан кожурүп аппарган бажыңын [illegible] краны [illegible] лап турар деп медээ дыңналган. Хеп-херин чиде берген А. Глухов база А. Демерев тудугжуларның читкен краның кида бүдүү аппарып алган. Кижиниң улустуң бажың-балгадын тутчуп турар деп медээни тудугжулар база алган.

Күрүнениң өнчүзүн бодунуу дег кара турачында ажыглап турарга, совет хоолуудуруунге таарылыр бе? «Тыва кобальт» комбинаттың капитал [illegible] ажыглап турган краны ис чок чиде бээрге, чүге ашаа тайбың олуруп турарыл? [illegible] комиссиязында ийи каът бажың тудуунда ажылдап турар Андрей Дамдын-оол тудугжулар бригадазы кран чок бо хүннерде берге деп турар. Боттарының тудугжулары механизмнер чок берге деп турда, краны Саян артынче оор бау-биле ажыкка берген. Хуу кижилерниң бажыңнары тудуп турары [illegible]

Манай-оол ОЮН.

ЧАЛБАРЫГ

Сүт дег аккыр, хан дег кызыл
Сүнезиннинг чечек ыыл-ным —
Даглар чурээ судалданган
Дагылгалыг Аржааннарым!
Дилеп, сурап идегээнге
Дириг суглан хайырланар
Курбустунун сылдызындан
Хуулгаазын куш херел тырткан —
Аарыг, хамчык, бачыттарыны
Арыглап чуур Аржааннарым!
Дилеп чудуп келгеннерге
Дириг сугнун оъгун оргу!
Ырлаан куштар, бустаан аннар
Ындыннаддыр аян тут-кан —
Амытанга буян болган
Авыралдыг Аржааннарым!
Дискек баскан сузуктугге
Дириг сугнун одун оршээ!

Алексей АРАПЧОР.

ЧОЗА ОГЛУ

Чоза хемге хой-ле чордум
Чону эки оран чораан.
Ында куштар уну безин
Ырлажыры онза хоннуг.
Чоза хем дег уянгылыг.
Сыгытчынын оскен хеми
Шынап чараш чорбадыве.
Шыктыг, коктуг
чайлагларда
Доруг-доруг аъттар-даа
бар.
Торгу тоннут кыстар-даа
бар.
Иштик, кедек аалдарда
Игил уну ыглавышаан
Хөөмейжинин эртинезин
Хорээ шыгжап алгаш
барбаан.
Хойге, чонга арттырып
каан.
Чону — чоорган, хөйү —
хойлен.
Чогаадыкчы чаяан моңге.
Кызыл дыттар, кара сутлар
Кызыл-оолду
сагынмышаан...
Чоза оглу чораан болза
Николай ООРЖАК.

ЧОРУМАЛДАР ЫРЫЗЫ

Ырак, чоок-даа чоруктар-
ның
Ырма сынчыын канчаар
сну —
Автобусту сактырга-ла,
Аъттан безин чоржап
болур:
«Кара черниң ыраан
бөлү?
Харын херлип чыткан
ышкаш»...
Аанакайын, мындаа база
Арбын улус чорупкан бис.
Кожа-кожа олурупкаш,
Кожамыктап эгелээн бис:
«Ыры бажы каткан
эвес
Ыргай бажы катт-
лайнаан»...
Улут-биче кижилер даа,
Урт-дарыг догеревис
Шуудунга кире берген
Шурадып-ла олурган бис.
«Чыраа-Бора турардан
бар.
Чырык-имир дужерден
бир»...
Ачылгавыс маны китей,
Асфальтывыс чыырлып
турган
[illegible]

Чоолу КАРА-КУСКЕ.

УЗУНУ 650 САНТИМЕТР

Мадхья-Прадеш дээр индий штат чурттуг 75 харлыг Мота Лагдамбаның бажының дүгүнүң узуну ол хире.

Хүннүң-не йог мергежилгелер кылып, думчук үттерин дамчыыштыр сүт ижип тургаш, бажының түгүн ынчаар узун, чаагай кылдыр өстүрүп алганын ол тайылбырлап турар.

ЧАЖЫДЫ ЧҮДЕЛ?

Моол узун назылыглардан чүс хар ашкаңнар аразында чангыс-даа эр кижи чок.

Хову чер чурттуг херээженнерниң назының узунунуң чажыды чүдел? Специалистерниң тайылбырын ёзугаар алырга, олар эртен эрте турар болгаш эртенги чемге эъттен, сүттен кылган чемнерни таарыштыр ажыглап турар. Ол ышкаш олар бичии-даа ажыл чок олурбастар, холун эрттир чылыг кылдыр кеттинместер.

ДИИСПЕЙНИҢ ШЫНЧЫЗЫ

Ыт дугайында тутаалап тура, ооң ээзинге бердингениниң утпас бис. А дииспеек ээзинге болгаш чурттап турган бажыңынга ыттан дора эвес ынак болган-дыр.

Барыын Германияда Марбург-ан-дер-Лан хоорай чурттуг Шульмейстерлерниң өг-бүлезинге Чарли деп шолалыг диис алды чыл ажыг чурттап келген. Ооң ээзи шываганчы Аннелизе-Бригит Шульмейстер 77 харлыында мөчүп калган. Ону орнукшуткан соонда Чарли бо-ла чиде бээр апарган. Соолунде билдингени — Чарли хүннүң-не ээзиниң хөөрүнүң кырынга 2-3 шак дургузунда олурар, чүгле кежээ дужуп кээрге, бажыңынче маңнаптар болган. Диис ээзиниң хөөрүн шак-ла ынчаар үш чыл ажыг үе дургузунда кадагалап келген.

90 ХАРЛЫГ БАРАБАНЧЫ

Аомынь (Макао) деп кыдат хоорайда солун кижи чурттап турар. Португал Мануэл Кадейра тозан харлыг.

Шаанда Кадейра португал колониалдыг армияга шериг албанныг кижи чораан. Курлавырже үне бергеш, ол хоорайга чурттай берген. Назыны чеже-даа дегүзе, ооң угааны чарт. Оон ангыда, ол тергиин барабанчы: барабанга чүгле «турар», «дүвүрээзин», «поход», «манна-ап марш» медээлерин эвес, нарын аялгаларны, ылангыя румба, ча-ча-ча танцыларны, индий танцы ритмин тергиин ойнап күүседир. Ынчангаш хоочунну гарнизон оркестринге ойнап бээри-биле бо-ла чалаар.

ОГОРОДТА ЭРТИНЕ

Белоруссияда Слуцкиниң мебель фабриказының слесары Н. Колядко огородунга эжел-дирип хоктуруп алган хөрзүнүн дескилеп тургаш, эрги дой сава тып алган. Ооң иштинден хаанның чазак үезиниң алдын чоостары тывылган. Түңү ийи чүс муң ажыг рубль болган.

(«Труд» солундан).

АВЫРАЛДЫГ АВАЙЫМНЫ

Амыдыралдан чугаа

Тениг энмек мыйызы дазринге шаштыгып, тевениң чолдак кудуруу черинге дежелип турар шагның шаанда-даа эвес, а дөртен ажыг чыл бурунгаар чурталгамга таныржыын бир болуушкунну амдыгаа дээр сеткилимни [illegible].

Ынчан ээр дергизинден [illegible] ор бээр безин [illegible] мен. Тос тостуң соогу. Инектиң чолдак кудуруу сына доңуп, энмек мыйызы эмирли сынып турар. [illegible], дендии соок кыш турганын дүүнгү дег сактып ор мен. Бора-хөкпештер безин ужуп чорааш кээп душкулээр, барып көөрге, бааңыга берген сири-кавы чыдар, ол хире соок турган.

Шак-ла ынчан авамның өө Теректиг-Хем ол чарыынга суур [illegible] турган. [illegible] бис. Хүндүс-даа, дүне-даа от үспес турган бис. Кара-ой аъдывыс бар, аажок чааш дөшпер мал. Ынчан өөренип кааш келгеш-ле. Кара-Оюмну шанактапкаш Теректиг-Хемниң [illegible] тап, курга будуун чыырынга ой мен. Ынчап турумда, теве кудуруу дег, кыска кышкы хүн ажа бээр. Имир каксы кээриңге, авам ыызыл-тазын хоорупшоңнап алган, дээрбелээн орар.

Авам [illegible] [illegible] болбушаан, диңдирген мыштерде [illegible] тудур эжип ажылдап турду. Оон [illegible] чок. Ленин аттыг колхоз чаа-ла тургустунган, суурвкулганың чаа-ла тавааи салып турган. Берге үеде бир-ле дүъште авамның хөрээнден акы, думчуундан хан төгүлген. Канчаар-даа хемчег ап, доктаадырымга хан доктаваан. Канчаарыл? Чаңгыс-ла арга — дүрген эмчи чалаары.

Ынчан Теректиг-Хемни кежир оң талакы суурга чоокта ажылдап келген ужен харлы үскен-ле хире назылыг, [illegible] дыңнаан мен. Хан доктаар хире эвес боорга авам мекээ чугаалады:

— Хүн күзел, тын алдын. [illegible]

Мен шала дыңнаан мен, чүгле [illegible] диднм. Бу [illegible] эмчи [illegible] бажыыныңа чанында тур мен. Өшкү кежи тонумну эде-хере тыртынгаш, [illegible] сонтааш, нердим-не! Эмчи уткуй келди. Эленгенди [illegible]. Карактарын [illegible].

— [illegible] Кайыын [illegible] келдин? — дейдир. Эмчиниң аастыгга алдыртпазын, аъттыгга четтирбезин улустан дыңнаан мен. Дээлдиген тевер дей берген торлаа дег, кезек харлыга берген тургаш, каш-ла сөстүг албадал-биле сы бастым. Эмчиниң арны бичии кижиге ол хире коргунчуг болган.

— Өршээп көрүңер, эмчи! Авыралдыг авамның алдын тынын ап көрүңер. Ам[illegible], думчуундан хан төгүлгеш, ат болду, доктаавайн тур.

— Кижээ-ле эттедип алды ыйнаан, орталан сен, чай чок мен! — дээш соонда, [illegible] келгеш. Мени эжиктен үндүр идипти. Бажында [illegible] эмчиниң:

— [illegible] билзин. Ырның билзин! — деп мыягылыг ырлап турары тода дыңналды. Өлүр чыдар ханы соолтуп чыдар авамны бодап келгеш, ыглапкан мен. Хорадаанчым, хомудаанчым дендии. Хаа-даа дег [illegible] ланы-даа берген мен. Катап [illegible] алдым. Боостаамга тырлып келген хомудалымның кара «дажын» ажырып бадырыпкаш, караам чажын тонумнуң чеңи-биле чоттуна каапкаш, катап-ла кирип келдим. Келген хереэмни катаптааш:

— Авыралдыг ачы-дузаар чедирип көрүңер, эмчи! — дээш, черге чедир мөгейген мен. Эмчим демгизинден артык дерзиплеңген. Тонумнуң мооюндуруундан туткаш, үндүр соортмеш мени. Бичии кижиниң чадапы кыдыгкинскидир идиш бадырыпты. Шимээни эжиин дээктеп алды. Ол ап дуза катпас. Авамче аажок муңгак маңнапкан мен.

Өөмге кээримге, авамның аксындан төгүлген хан дембүн дола берген болду. Караа харык чок, мөрүжү эмирик кижи дег апарган болду. Угааны [illegible] турар хевирлиг. [illegible] хачааш, чоокта чоңну ысыгынбиле чыып алдым. Ам канчаар «думчуумга тудаанда быжаа сугил» деп [illegible] шыдаар шай-биле хемчээн ап, дузалашты. Ийи ашак [illegible] нер. Олар удатпан чок келгеш.

— Эмчи [illegible], нердаан турбас, көңгүс [illegible] дег. «Ынанганның бажын ыт чизин, ыгыраан бажын [illegible]» — диштидер.

Даартазында авам угаап чок, соолгу тынышкын тынып чыдырда, демги чалап чадап кааныыс эмчини улус сергедип алгаш, эккелген. Орайтаан болган.

Бир эвес чогуур үезинде эмчи хемчээн ап, ханны доктаадыпкан турган болза, авыралдыг авам дириг турар дээрзи чигзиниг чок.

Бо-ла-дыр, кыска төөгүм. Дөртен ажыг чыл хойлааным кара «дажым». Ол эмчи та кайда? «Ава өлүр — будуп өскүс» — деп чүвени ол [illegible] мен.

Өолет ЧИНМИТ.

Төрээн Тывавыста

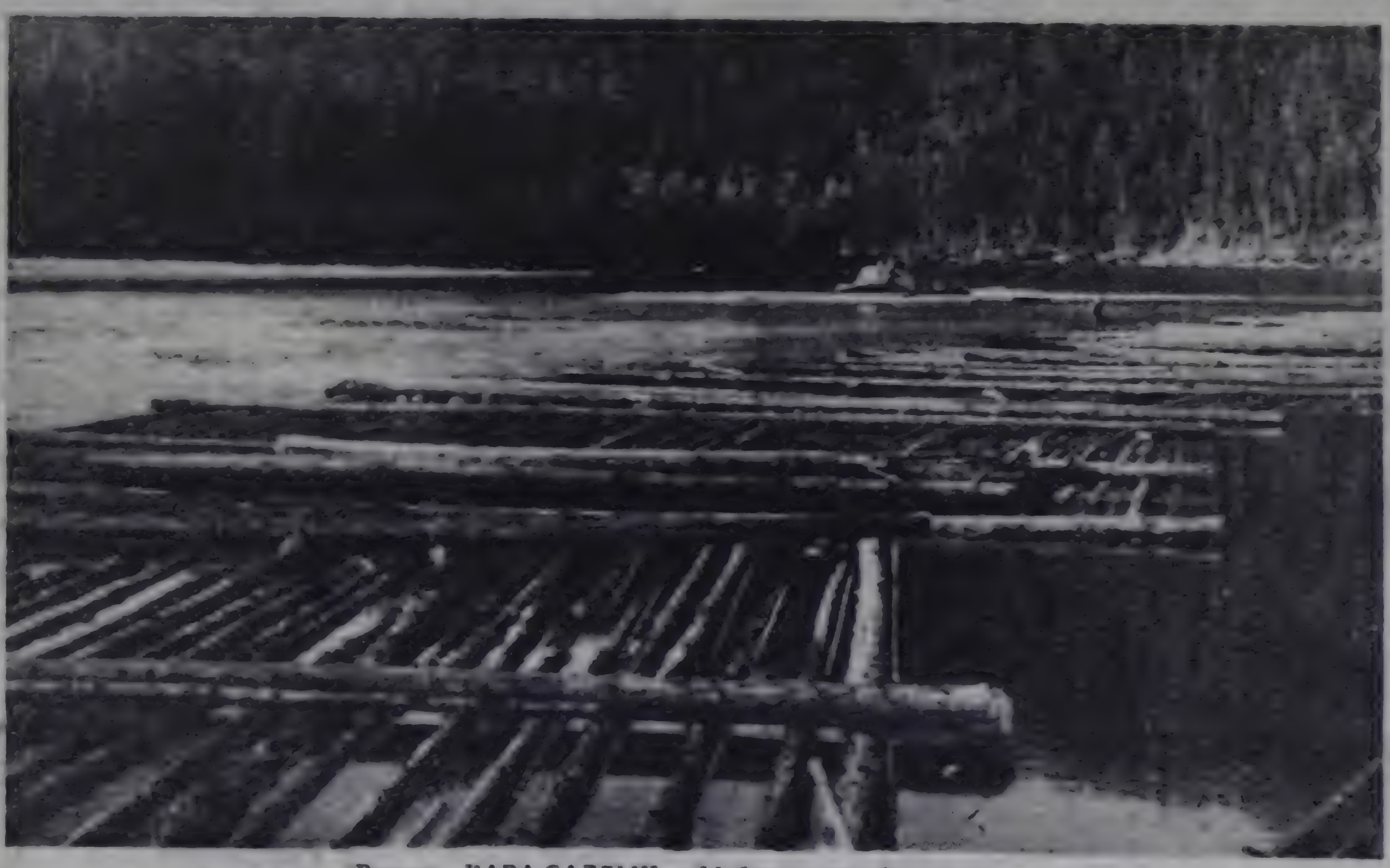

Виктор КАРА-САЛДЫН «Ырбанда» деп фотоэтюду.

Чарлалдар бюрозу

ТВ

АВГУСТ 18

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 [illegible] «Авам, ачам база мен». 9 [illegible] 10.05 Татар АССР [illegible] 10.45 Ужуп чоруур таваңтар. Бельгияның үш булуңу. 11.15 Барымдаалыг фильм. 11.55 «Партнер». Коммерцияның медээчизи. 12.25 «[illegible]» демдек адаа-биле. 13.25 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 13.55 Уругларга фильм. «Школаже оруу». 14.25 Полтавада музей дугайында. 14.50 Мульт-фильмнер. 15.30 «Американ киноларның арыннарындан». Киноконцерт. 16.35 Концерт. 17.40 Делегей па[illegible] 18.25 [illegible] 18.55 «Шерлок Холмс биле доктор Ватсонның ужуралдары». «Аграның эртинелери». 1—2 сериялары. Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ [illegible] Улуг кижилерге мульт-фильм. 22.00 ССРЭ-ниң [illegible] артизи В. [illegible] тиң чогаадыкчы ажылының кежээзи. 00.25—00.40 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Оканың оглу». Хөгжүмнүг телефильм. 9.45 У. Сароян. «Хорадап чорутпа». Телешин. 12.50 Мульт-фильм. 13.00 Баскетбол. Делегей маргылдаазы. Эр кижилер. 14.30 «Совет Россия». Видеоканал. 17.00 Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Ырбанчы». Уран-чечен телефильм. 18.10 Барымдаалыг фильмнер. 18.55 Орус чугаа. 19.25 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. Барымдаалыг фильм. 19.55 Коллаж. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Новый день» бөлүктүң концерти. 21.00 «Үе». 21.30 «Сопот-90». Делегейниң эстрада фестивалы. Үшкү хүн. Чапсарда (23.10) — Бооладга спортунга делегей маргылдаазының хүн демдеглели. 01.05 — 03.25 «Дүнеки сеанс». «31-ги килдистиң өлүмү». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары.

◆

«Тываавтотранс» катты жыышкының өөредилге курс комбинады «ВС» категорияның чолаачылар курузунга өөренирин күзээннерни чалап турар. Баштайгы кичээлдер 1990 чылдың сентябрь 3-те эгелээр болгаш өөредилге тыва дылга болур. Бүдүрүлгелерниң, совхозтарның өөредип чоруткан кижилерин болгаш боттарының күзели-биле келгеннерни хүлээп алыр.

Комбинаттың адрези: Кызыл хоорай. Шевченко кудумчузу, бажың № 113 «а».

◆

Тываның аңчылар болгаш балыкчылар ниитилели [illegible] болгаш тулаа куштарын аннаарын Таңдыда Алгый (Хадын) холдан өске бүгү дениксэрлерге август 31-ниң 18 шактан [illegible] чорудуже чедир чөпшээрээрин дыңнадып тур. Куштарның бир аңчының адар нормазы [illegible]
[illegible]

◆

КИНО

АВГУСТ 18-ТЕ

«НАНЫРАЛ»: «Романтик» [illegible] 14.20, 17.00, 19.30 шактарда.

«ВИДЕОЗАЛ»: «Идол без маски» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мио, мой Мио» 9.00, 12.30. «Чудесный лес» 11.00. «Финист ясный сокол» 14.50. «[illegible]» [illegible] 16.30, 18.30, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Сто девятый идет без остановок» 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 [illegible].

«ВОСТОК»: «Красное золото» (18 [illegible]) 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Кокон» [illegible] 14.00, 16.10, 18.20 шактарда.

Самагалдайга сулчып

Эде тургустунуушкунну бо шапкын үе-чадазында чуртта эрткен үеге, төөгүге бир аңгы көрүш-биле үнелээшкин илерел, ынаар чаа углуг кичээнгей салдынып турар. Ол талазы-биле чаа-чаа чогаалдар база көстүп кээп, төөгүчүлерниң, чогаалчыларның, хоочун ажылдакчыларның очерктери, сактыышкыннары бижиттинип турар Партия, совет ажылдарының хоочуну Күжүгет Серееевич ШОЙГУ база бо темага хамаарыштыр ажылдап. Тыва төөгүзүнүң элээн улуг хемчээлдиг үезинге хамаарышкан, тыва болгаш орус улустарның найыралының эге базымнарынга тураскааткан төөжүну бижип дооскан.

Ол чогаалдан үзүндүлерни номчукчуларга бараалгадыр-дыр бис.

[illegible]

Тоожудан үзүнду

[illegible] бодунуң мөзү-шынарының талазы-биле өдежок, бедик ат-алдарга төлептиг байдалын көргүспээн арагачы кижи турган. Амбын нояның дужулгезин ол ызыгуур салгаар чуруму-биле чедип алган. Анаа көөрде Сотнам-Балчырның эртем-билии-даа адазындан ыракта бедик, шажынның ортумак школазын дооскан. Моол, кыдат, таңгыт дылдарны байла соңка-даа болза билир. Ол үениң байдалында мурнакты кижилерниң бирээзи, эрес болгаш кайгал, кажар, кара сагыштыг кижи турган.

Тываны Россияга каттыштырарынга эгезинден тура-ла ол удурланып. Моолдун хамаарылгазынче чүткүп турган дужуметтерниң баштыңчызы болбушаан, Тыва Урянхай край апарганының соолунде — бодунуң «Ак-Хаанга» бердингениниң [illegible] бүзүредип, өске талазында ийи арынныг [illegible] чорудуп. [illegible]

[illegible] зүнге бүзүреп турар чамдык араттарны чажыды-биле [illegible].

— Богда кегээнден өршээл дилевес болза, тыва чондан дириг кижи-даа арттпас чыгыы апарды. Орустарны чурттан үндүрбес болза, эки чүве көрбес бис — деп, ол чугаалаан.

Мону кылыр дээр болза, хамыгтың мурнунда Агбаан-Демчиниң ноян дужулгезинден чайладыр. Ол дээрге Тываны оруска садыпкаш, албан-дужаалды былаап алган кижилерниң бирээзи дээрзин бадыткавышаан. Агбаан-Демчиниң бурганга удур «үүлгедиглерин» Сотнам-Балчыр сойгалап, сарыг шажынның ном. налында көрдүнмээн «бужар» чүвелерни кылырынче баштаан, түрээн чонну албадап, арга-мөгө кестирип, демир дес-биле үреддежип эгелээн чорукка эптежип болбазын бүзүредири-биле.

— Агбаан-Демчи чүгле боду оруска саттынган эвес, [illegible]
[illegible]

гезин чуул олурган.

— Кыс уругларны орус ашактарга куруяк кылдыр бээр суг деп чүвениң кончуун көрбес силер бе? — деп, база бир дужумет ламаның чугаазын деткээн.

— Өске сөөк улус-даа эш чок боор чүвени. Кыдат садыгжылар тыва кыстарын [illegible] бажында паштанчы кылып алыр, оон бир көөрге куруяа апарган турар. Биче болганда үндүр [illegible], өске бир аныяк кысты эккеп алган турар боор чүве болгай — деп Кызанмай хүнду чугаага улашкан.

— Тенине чүге [illegible] чүве чулчуруп бердин, кыдаттар [illegible]
[illegible]

дужуметтеривисти-даа [illegible] болза [illegible] болду бе? Кызанмай [illegible] бодү безин ова-хүрээ [illegible] черге [illegible] чандыр көрбес, [illegible]
— Сотнам-Балчыр [illegible]
[illegible]

Күжүгет ШОЙГУ.
(Уламчылыг).

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-24; ◆ [illegible] — 3-23-81; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-20; ◆ [illegible] — 3-34-80; ◆ [illegible] — 3-45-98. Культура: ◆ [illegible] — 3-35-87; 3-35-95. [illegible] — 3-34-37. ◆ [illegible] — 3-34-98; 3-41-73. ◆ [illegible] — 3-24-45; 3-26-73. ◆ [illegible] — 3-41-15; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ [illegible] — 3-39-03; 3-34-29; ◆ [illegible] — 3-34-91; корреспондентер — 3-37-11 ◆ [illegible] — 3-57-41; ◆ [illegible] — 3-37-75 ◆ бухгалтерия — 3-45-41.

Чылда 300 катап үнер. Неделяда 2 парлалга ажылы. Тиражы [illegible] экз.

Индекс 54741

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыышкын комитеттериниң [illegible] комитетиниң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № [illegible]

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл август 19 воскресенье № 189 (14389)

1925 чылдан үндезилеттинген

Өртээ 3 кап.

Хомудал индири

ААЙЫН ТЫППАС-ТЫР МЕН

Өвүр районнуң «Ак-Чыраа» совхозунда киномеханиктеп ажылдап турар мен. Бо ажылымда ам дөрт чыл ажа бердим. Ол үениң дургузунда чеже-даа даргаларым солушту, а ажылывыста четпестер өскерилге чок — хевээр арткан.

Район төвү Хандагайтыдан Ак-Чыраа суурга чедир 110 километр. Ол аразынга кино сөөртүлгезин шуут чорбайн турган. Даргам биле бухгалтерим кино саадатканы дээш пландан ажыр ажылдап каан шиинал акшамны каш чыл улаштыр казып келген. Бир кинону үш хүнден эрттир туттпайн турар кижи мен дээш маргыжарымга, бухгалтерим «Делир кижи манаа ажылдавас-ла болгай» дээр мындыг.

Херек кырында кинону бодум барып чедип ап турар мен. Хууда техниканы-даа, чорумалдарны-даа ажыглаар-дыр мен. Манаа бодумдан чарыгдал хөй үнердир. А киночетки черинде ийи машина бар. Соолгу үеде кино машиназы ховар кээр апарды. Ынчап баарга база-ла бот шүүдээр. Негелде кылырга, үне бер дээр, кылбаска, шалын эвээш болур. Бир катап мээң адымга хамаарыштыр ведомостан ушта бижилгени көрдүм. Ай санында 170—180 рубль ап турган болдум. Херек кырында айда 98—100 рубльден эртир акша албайн турдум. Мону канчаар билип алырының аайын тыппас-тыр мен.

Александр ДАМДЫН.
Өвүр район.

АРЖААННА-ВАДЫВЫС

Улуг-Хем районнуң «Найырал» совхозу Үүр-Сайыр аржаанынга профилакторийни ажыткандан бээр элээн үе эрткен. Ооң ында ажыттынганын солун, сет. күүлдерге мактап бижип-даа турган. Ынчан путевка өртээ 15 рубль турган. Ам анаа чеде бээрививске, путевка өртээ 30 рубль апарган чорду. Машина, катер, трактор-биле аай-дедир дажыглаары, ашкарар-чемгерери экижээнинден ындыг болган деп бодадывыс.

Экижээн чүве эскербедивис. Чаа-Хөлден Саргол аксынга чедир автомашинаны боттарывыс холезилеп четтивис. Бисти манаан катердаа чок. Тус черниң улузу таныыр хемежилерин холезилеп алгаш, аржаанче бадып турду. Бистер катер манааш, шаг болдувус. Элээн үе эрткенде аржаанның начальниги Михаил Дугар-Сүрүң кадайы Светлана-биле чадаг кылаштажып келдилер.

— Катер үрелген, суг кырынга хондувус, аржаан четпедивис — деп мындыг болдулар.

Ам канчаар, шуудунга кирипкеш, хуу хемелиг оолга чалыптаг туруптувус. Кижи бүрүзү 5-5 рубль төлеп турагаш, аржаан аксынга чедиртип алдывыс. Аржаанга чедир ам-даа 5 хире километр доъш ору үнер. Ужуру болза, аржаанчыларны ында быжыглаан трактор чедирер.

— Солярка-даа, аъш-чемим-даа чок — деп, тракторист Алексей Түлүш чугаалаар болду.

Хилиничектенип чорааш, аржаанга кээривиске, столовая-даа чок, шуглак-дөжек-даа курут болду. Анаа алды хонук дургузунда бо ра-бүдүн аржааннап туруувуста, профком даргазы Калдар-оол Серен-Чимит, кодээ Совет даргазы Зоя Аржаалай, партбюро кежигүнү Дегут Демчик, повар Бичин-Урут Стюр-оол, эмчи Лидия Даржай агиткульт-бригада-биле кады келди. Чамдык аржаанчылар чанып турда, аржаанның бо чылгы ажыдышкынын кылганы ол.

Чондап акша-копеекти арбыны-биле ап турагаш, мындыг чаржынчыг боорга, дыка-ла эпчок чорду. Путевканы совхозтан садып алгаш, орук шүүделин, аъш-чемин аржаанчылар боттары харылаар боорга, кайын таарыжыр деп.

Мөчекпен КУУЛАР.

«БАЙ-ТАЛ» БИРГИ ЧЕРДЕ

Бай-Тайга районнуң ажыл-агыйларындан сиген белеткээр талазы-биле бо совхоз амдызында өскелерин мурнап турар. Ниитизи-биле ол ажыл-агый 3150 тонна сиген планныг, ооң хөй кезиин хөй чылдыг сиген боор турар. Бо хүннерде бай-талчылар 440 тоннаны сарааттап алган. Бай-Талдың шөлдеринде, шынааларында 147 кижи ажылдап турар, оларны 16 звено кылдыр хуваган. Ол коллективтерде 13 тракторну, сиген кезер 4 машинаны, 2 грабльды база бир пресс-текчиин быжыглаан.

Мал чемин хөйнү шынарлыг кылдыр белеткээр дээш чарышта Биче-оол Бай-Кооптуң, Тарын-Базыр Мөңгүн-оолдуң, Борис Даржааның, Юрий Бадый-оолдуң, Өлчеймаа Севээнниң звенолары мурнап турар. Эң ылаңгыя Ө. Севээнниң удурткан херээженнерниң ажылын черле мактавас аргажок. 8 кижи составтыг звено 60 тонна белеткээр планын 55 тонна чедирген.

«Тээли» совхозтуң хову-шөлдеринде 44 кижи ажылдап турар. Олар 16 тракторлуг, сиген кезер 7 машиналыг, 3-3 грабль, пресс-текчилиг. Ниити планы 2834 тонна сиген. Бо хүннерде 400 ажыг тоннаны сарааттап алган.

«Мурнакчы» совхоз база 400 тонна хирени сарааттаан. Планы 3243 тонна. Амгы үеде 80 кижиш бо ажылда хаара туткан.

Ниитизи-биле район 13617 тонна сиген планныг. Белеткеп алганы 1200 тонна сиген, 160 тонна сенаж. Ажылдың темпизинге чаъс-ла дыка шаптыктап турар. Сигенниң үнгени ааяок эки. Эмин эрттир узап өскеш, харын калбарып чыдар дей берген. Амгы үеде эң ылаңгыя «Кызыл-Даг» совхоз мал чемн белеткээрниче эвээш күштү хаара туткан. Ында 20 ажыг-ла кижи ажылдап турар.

Сарыг-оол САЛЧАК.

Малга быжыг чем баазазын тургузар

ЧАЪС ШАПТЫКТАЗА-ДАА...

Эрзинде «Чаа орук» совхозтуң № 2 звенозунуң сигенчилери бо чылын 960 тонна сигенни кезер, пресстээр болгаш ону сараттаар хүлээлгелиг. Бо хүннерде олар 300 тонна хире эки шынарлыг мал чемин белеткээш, бригада төвүнде эккеп сарааттаан.

Чаа чаггаа чаъстың шыгы севип турда, совхоз төвүнден шоолут ырак эвес черде, улуг хавак баарында бригада төвүнге шала кежээликтей чедип келдивис. Сигенчилер тракторларын ында-мында тургузуп алган септеттинип, хынаттынган турлар. Анаа звенонуң удуртукчузу Иван Санчыевич Дүпчүрге ужуражып, ажылдың канчаар чорупп турарының дугайында сонуургаан мен.

— Сиген белеткелинче июль айның ортаа үезинде кирген бис. Бо хүннерге чедир планның үштүң бирин барык күүседип алдывыс. Кылыр ажылдарның хемчээли улуг. Ынчангаш кыска үеде шалыпкын ажылдап турагаш, четчир болгаш эки шынарлыг мал чемин белеткээр сорулгалыг ажылдап турар улус бис — деп, ол кысказы-биле чугаалады.

Звенода шупту он чеди кижи бар, оларның тозу механизаторлар. Оларда кестирер 4, бир бөлдүрер база пресстээр ийи агрегаттар доктаамал ажылдап турар. Пресстээн сигенни бригада төвүнче сөөртүрүнге ийи «Беларусь» тракторларны тургускан.

— Бистиң звеновус кежигүннеринден аңгыда, мында малчыннар база ажылдап турлар. Олар белеткээн сигенни тракторларга чүдүргеш, малчын бригадалар тейтерлинге болгаш мыштыгларже чедирип тур. Ам 70 тоннаны үндүр сөөртү3ен — деп, Иван Санчыевич херим иштинде улуг сараатче көре аарак, чугаазын уламчылады.

Звенонуң сигенчилери бо хүннерде Кежээлиг-Булуң деп черниң суггаттыг шөлдеринде ажылдап турар. Кестирер агрегатта механизатор Отсур Товариштай, бөлдүрүкчүде Даш-оол Сагар, пресстте Төмүр Седи болгаш оон-даа өскелерниң кызымак ажылдап турарын звено удуртукчузу менээ чугаалады. Ында шеригден келген комсомолчу оолдар сараат салырында база-ла шалыпкын ажылдап турар болду.

— Бо чылын сиген экидир. Ындыг-даа болза кезилде эгелээн хевээр чаъс чагаш, улуг шаптараазынны болдуруп-тур — деп, хоочун механизатор Отсур Балчимаевич Товариштай бистиң чугаавыска кирипти.

Шынап-ла, Эрзин районнуң девискээринде бо чылын дыка чаъстыг чай болуп турар. Ол оът-сигенниң үнеринге, малдың семирип быжыгып алырынга черле эки. Ындыг-даа болза сиген кезип, ону ажаап алырынга улуг шаптыкты база болдуруп турар дээрин чугаажок.

Звенону аъш-чем, удуурчудар чер-биле хандырганы эки. Бригада төвүнде чаа делгем бажынны бо чылын ажыглалга кииргген. Повар Борис Кара-Салдың белеткээн чеминиң шынары багай эвес. Сигенчилерниң техниказынга ажыглаар кыварчаар чүүлдер үзүктелбейн турар, артык мезектерни удур тыптынып ап келген.

Бригада төвүнден ырак эвес черде Сөөлчерниң болгаш Тарлашкынның малчыннары база-ла сиген белеткелинде киржип турар.

Чай чаъстыг, орта чүве кылдырбайн-даа турар болза, «Чаа орук» совхозтуң сигенчилери үени бичии-даа халас эрттирбейн, аргаларны ажыглап турагаш, четчир мал чемин белеткеп алыр сорулгалыг.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТАРДА: аъданның чемиин белеткекчизи Борис Кара-Сал; механизатор Д. И. Сагар ол ажыл-агыйда 24 чыл ажылдаан; пресстээн сиген сарааттары.

Авторнуң фотолары.

Төрээн чуртувуста

АМУРДА КОМСОМОЛЬСК. Хоорайда Ленин районнуң эвээш хандырылгалыг чурттакчылары пенсия дугайында чаа хоойлу күштүг болгуже чедир безин пенсияларны ам ап эгелээн. Назы-хары улгатканнарының болгаш инвалидтерниң дугайында сагыш салышкынны улус депутаттары илергейлеп, оларны пенсия-биле хандырарынга эргежок чугула акша-хөреңгилерни район Советиниң бюджединден тускайлап берген. Тус чер Советиниң бюджединиң күсели-биле 200 кижиге материалдыг дузаламчыны көргүскен.

ЛЕНИНГРАД. ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының болгаш ССРЭ-ниң Кадык камгалал министерствозунуң инициативазын ёзугаар чаа эртем шинчилел төвүн ында тургускан. Ленинградтың эртем шинчилел төвүн «Мозг» («Мээ») деп адаан. Ооң кол сорулгазы — амгы үениң методтарынга база нарын техниказын ажыглаарынга үндезилээш, нерв болгаш нерв-психиктиг аарыгларны бүгү талалыг шинчилеп көөрү, аарыг кижилерни эмнээри.

ТБИЛИСИ. Грузин ССР-ниң найысылалында куш фабриказы бар. Ооң чоогунда хемни Куры деп адаан. Куш фабриказының бок аймаа хемни моон мурнуңда хирлендирип, агаар-бойдустуң байдалын баксырадып турган. Куш фабриказының хирлиг бок аймаан арыглаарынга сиген аймаан ажыглап эгелээн. Пистия деп сиген үнүштүг шөлге куш өдээн болгаш хонукта бир дөрбелчин метр девискээрден безин мал чеминиң 1,5 килограмм ногаан единицазын ап, сиген далганын бүдүрүп турар.

ДОНЕЦК. Хары угда чыл шаңналды — музыканың бир, литератураның ийи шаңналын Донбасста доктаадып тургускан. Ол дугайын Культураның украин фондузунуң Донецк область эргелелидынныаткан.

(СЭТА).

ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединде

Кем-херек үүлгедикчизи «Серый» деп шолалыг дерзии кижи баштаан чепсектиг дээрбечи бөлүктү Арменияның Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң болгаш Иштики херектер министерствозунуң органнарының ажылдакчылары Массиск районнуң девискээринге бо чылдың август 16-да тудуп хоругдаан. Мурнунда аар кем-херек үүлгедип, кижилерни үптеп, өлүрүп турган 15 кижи дээрбечи бөлүктүң составынга каттышкан болган.

КАК-тың болгаш ИХМ-ниң ажылдакчыларынга бүзээлеткен чепсектиг дээрбечилер боо-чепсээн салгаш, дүжүп бээрин оларга саналдаан, ындыг турбуже, дээрбечилер автоматтыг чепсек-биле боолап, калчаалыг удурланыышкынны кылган. Харыы хемчеглерниң түңнелинде 3 дээрбечи өлүрткен, арткаңнарын тудуп хоругдаан. Амгы үеде истелгени ында чорудуп турар.

Сөөлгү медээлерни ёзугаар алырга, чепсектиг дээрбечилерниң бөлүүн узуткаан сөөлүнде боо-чепсекти эки тура-биле дужаары Арменияда идепкейжээн.

Соңгукчуларның кичээнгейинге

Хоорай Советиниң шингээр-биле тургустунган депутаттар бөлүктериниң ажылдаар хүн чуруму тодарадылган.

№ 8 бөлүк Кыргыстың № 15 школазының № 17 кабинединде ажылдап эгелээн, школаның адреси: Красноармейская кудумчузу, бажың № 176. Соңгукчуларны суббота хүнүнде 18 шактан 20 шакка чедир хүлээп алыр. Депутат бөлүүнүң составынга даргалыында улус депутаттары кирип турар: Тыва АССР-ниң улус депутаттары К.-С. Д. Будук-оол, А. В. Комов, Кызыл хоорай Советиниң улус депутаттары Г. В. Романченко — № 86 округ, Н. С. Калашников — № 87 округ, О. О. Бартан — № 88 округ, А. Б. Болдур-оол — № 89 округ, Н. К. Константинов — № 90 округ, С. В. Лайкир — № 91 округ, Л. В. Черемных — № 93 округ, Г. М. Князев — № 94 округ, Т. В. Смирнова — № 95 округ, А. А. Гриван — № 96 округ, Ю. М. Шестаков — № 97 округ.

№ 12 бөлүк эрге-чурум камгалалының дузалаар № 3 пунктузунуң бажыңында ажылдап турар, адреси — Лопсан-Чап кудумчузу, бажың № 13, телефону 2-35-81. Соңгукчуларны суббота хүнүнде 10-дан 14 шакка чедир хүлээп алыр. Депутаттар бөлүүнүң составынга даргалыында улус депутаттары кирип турар: Тыва АССР-ниң улус депутаттары В. А. Попов, В. Н. Сургутайлов, Кызыл хоорай Советиниң улус депутаттары Ю. А. Плешигинцев — № 135 округ, В. Д. Ондар — № 136 округ, В. С. Салчак — № 137 округ, А. Н. Фатьянов — № 139 округ, В. Д. Байыр-оол — № 140 округ, В. Н. Ширяев — № 141 округ, Ч. А. Уугмбаев — № 142 округ, Л. А. Деминова — № 143 округ, В. П. Кирьянов — № 144 округ, В. К. Рудаев — № 145 округ, Б. Ф. Андросов — № 146 округ, В. В. Ооржак-оол — № 147 округ, С. А. Ондар — № 148 округ, О. С. Сарыг-оол — № 149 округ, А. А. Булатов — № 150 округ, Ю. Н. Суслинов — № 152 округ, С. Б. Маады — № 153 округ.

№ 16 бөлүк эрге-чурум камгалалынга дузалаар № 4 пунктузунуң бажыңында турар, адреси: Набережная кудумчузу, бажың № 80. Соңгукчуларны 18 шактан 20 шакка чедир хүлээп алыр. Депутаттар бөлүүнүң составынга даргалыында улус депутаттары кирип турар: Тыва АССР-ниң улус депутаттары М. К. Кууар, В. В. Панкратов, Кызыл хоорай Советиниң улус депутаттары Н. Н. Нейнов — № 194 округ, Ю. К. Шулаев — № 195 округ, Ю. А. Алемасова — № 196 округ, Л. Л. Ковтаев — № 197 округ, В. Г. Батышников — № 198 округ, Б. Н. Кан-оол — № 199 округ, В. Г. Васильев — № 200 округ.

Ажаалда бүдүүзүнде

КАҢДААШКЫННЫҢ УРЖУКТАРЫ

Карылгалыг ажылдап турар ажыл-агыйларга бо чылгы каңдаашкын катап эгиттинмес каража-когаралды чедирип, нарын байдалды тургускан. Ам кайда-даа рынок хамаарылгаларынче кирериниң дугайында чугаа чоруп, анаа белеткелдер эгелээн болгай. Аъш-чем, бүгү-ле чүүлдер анмаанга өртектер улгадыр, бай-шыдалдыг «балдырлыг» ээлер бергелерге торулбайн, чоннуң чоок оруу-биле шуудап, чурттап чоруй баары чугаажок. Өг-бүле, бригада керээлери, аренда, кооператив хевирлери кодээниң ишчилерин экономиктиг билиглер-биле чепсеглеп, күзээнин ёзугаар канчаар хостуг ажылдаарының, кандыг түңнелди чедип ап болурунуң, ылаптыг санаашкыннарны кылырының чаа аргаларын ажыткан. Ынчалза-даа экономиктиг өөредилгениң чер-черде чогуур негелдезинге чедир тургустунмааны эде тургустунуушкунну дүргедедиринге, эчис сорулгаларны шиитпирлээринге шаптыктап турар. Чижээ, Каа-Хемниң «Совет Тыва» совхозта чер ажылын удуртуп турары эрги хевээр, эртемге үндезилеп ажылдаары үттүндүрген, шын санаашкыннар, баш удур даап бодаашкыннар кылырын кым-даа херекке албаан. Бар турар тарылга шөлдери чедир ажыглаттынмайн келген. Бо чылын 2850 гектар черге кызыл-тас, арбай, сула тарып каарга, ооң барык шуптузу ажаар хамаанчок, кезип алыр безин кылдыр өзүп үнмээн. Амгы хүннерде куркамгалалдың төлээлери акт тургускаш, 2300 гектар шөлдүң таразын ундур бижипкен. Ажыл-агыйның ишчилеринге агаар-бойдустуң аажылалы шак ол хире хайыра чок аар чидиригни таварыштырган.

Совхозтуң хоочун механизатору Н. Д. Монгуш Чиңге-Дагның хову бригадиринге ийи чыл улаштыр ажылдап турар.

— Тарылганы дугурушканывыс ёзугаар айыттынган хуусааларында чоруткан бис — деп, Николай Дамбаевич тайылбырлай-дыр. — Хамык хову-шөл каңдаашкынга алыскан. Тараа-даа, сиген-даа үнмээн, халап чүве-ле-дир. Сиген кезер чер тывылбас. Бергедеп тур бис. Майдан эгелээш, бичии-даа шык дүшпээн. Ам чеже-даа чаап кээрге, ажык-дужуу чок болдур ийин.

Агаар-бойдуска шаннааш, анаа хол курут олурар эвес. Ажылдаар, хөделир, чогаадыкчы дилээшкиннерни тывар апаар. Бригадада 18 механизатор бар. Күскү ажаалдага киржир 9 комбайнның септелгезин доозуп турар. Оларның үлүүнге 550 гектар каңдаашкынга алыспаан тараа шөлдери онаажыр. 6 «Т-150» тракторнуң чүгле чаңгызы ажылдавас. 2 «К-700» трактор хамаарышкан участоктарында туруушкун чок ажылдап турар. Чаңгыс чаа трактордан аңгыда, өске арткан техника эргижирээн.

Ниити шөлдер кургаан. Мал чеминге ажыглаар сигенни ол-бо шынаа дилиндектеринден боктаныл кезеринге өөрлешкен. Чиңге-Дагның механизаторлары тараа үнмээн ужурунда кышка магадылал кылдыр мал чемин курлавырлап, кожа совхозтарга чер аңдарарынга дузалажып, олардан эпир чылгы эрги саваңны алгаш, совхозунче сөөртүп эккеп турар. Үе-шагның берге байдалы оларны ынчаар албадапкан. Олар «Кызыл Тук» совхозтан дугурушканың ёзугаар 800 тонна саваңны сөөртүрүн уламчылавышаан.

Хөй чыл стажтыг механизаторлар аңыактарны аргадуржулгага өөредип турза-даа, совхозтуң талазындан экономиктиг өөредилгени кошкаткан.

— Арендаже чыл эгезинде кирер дээривиске чарыгдалдарывысты санаар экономист совхозтан тывылбаан — деп, Николай Дамбаевич чугаазын уламчылай-дыр. — Бригаданың ажылчыннары үе-шагның агымынга алыспышаан, күш-ажылга ажыктыг чаа чүүлдерни билип алыксап, амыдыралга боттандырарын бодап, планнап турар. Амдызында арендаже кирериниң оруун билбес-тир бис.

Ол-ла совхозтуң Чедер-Аксында Валерий Дөстей-оолга удурткан 10 кижи составтыг ногаажылар звенозу күш-ажылчы бедик көргүзүглер дээш күженишкинни үндүрүп келген. Ында Павел Адыя, Кадарчы-оол Койгун мышкаш чээрби ажыг чыл трактористеп турар байлак дуржулгалыг механизаторлар хөй. Олар бо чылын 40 гектар картофельди, 200 гектар тарымал сигенни ажаап алырынга белеткенип турар. Ол шөлдүң суггарылгазы моторист Борис Осурчандан хамааржыр.

— Бодум суг сордурар насос станциязының тургузуун түр курстарга өөренип дооскаш, мында ажылдап эгелээн мен — деп, моторист Борис Чанчикович бодалын илередин-дир. — Бо станция электри күжү-биле ажылдаар. Сугну Улуг-Хемден сордургаш, херегленкчилерниң негелделерин барымдаалап, суг-биле үзүктелиишкин чокка хандырар. Совхозтуң ажылчыны-даа болзумза кайда-даа чок мындыг кижи-дир мен. Чүге дээрге суггарылга үези чедип келирге суггарылга системазының ажылчыны кылып каар. Күс тенүп, кыш дүжүп кээрге кала барып ажылдаарым билдинмес. Ужуру болза үзеп, чаар, септээр дериг-херекселдерни кышкы үеде хынамчалыг белеткеп кылып алырга чогумчалыг. Бистиниде ындыг эвес. Сезон тенерге, ол-бо ажыл дилениp, падып барап, шак-ла мынчаар чакпыылдап чоруп тур мен.

Валерий Дөстей-оолдуң звенозунга 380 гектар тарымал сиген өстүрер шөлдү тускайлаан. Олар ону долузу-биле ажыглавайн келген. Суг унунда салган бетон коошпаларны чамдык дилиндектерде чедир салбаан. Ооң ынай суттуң чарыгдалын үлээр черлерде тургускан ажыдар, хаар эжиктер үрелгилеп калгылаан. Ол эжиктерни кылырынга оларның адаанга салыр резина олбуктар херегжеттинип турар. Чаа коошпалар, чартык оңгачалар салырынга ажыглапкы дег экскаватор, бульдозерлер дээш, өске-даа техника совхозта чок. Районнуң суггарылга системазының удуртулгазы ол бүгүнү эдериниң, септээриниң, чаартырының хемчеглерин албайн турарындан, ажыглаза чогуур шөлдүң чүгле чартык кезиинге сиген тарып турар. Ында суггарылга системазы артып калган 200 гектарны безин дөгерезин чедир суггарып шыдавас. Суг агып бадар коошпаларның аразында чедир салдынмаан черлерден суг үзүк телгеш, агымының угланыышкынын өскээр алгаш чоруй баар.

Шөл элезиннелчек болгаш, арыктар-даа казып турган суггарарга төнчүзүнге чедир күш четтинмес. 180 гектар суггаттыг чер чылдан чылче ажыглаттынмайн келгенин совхозтуң дирекциязы-даа, кол агроном-даа бодалында шыгжап, сагышсырап чорза-даа, ук айтырыгны үзе шиитпирлээринге боттуг хемчеглер албайн турар.

Данзы САЛЧАК,
«Шынның» корр.

Тыва АССР-де профэвилел кежигүннеринге агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң IV пленумунуң киржикчилериниң

КЫЙГЫРЫЫ

Эргим эштер, профэвилел кежигүннери!

Амгы бо үеде бистиң чуртувуста эде тургустунуушкуннуң ачызында демократтыг чаартылгалар болуп, ёзулуг улусчу эргелеп-башкарылганың аргаларынче шилчип, ажык-чарлыг чорукту калбартканы-биле бүгү совет кижилерниң, амгы-амгы нация бүрүзүнүң караа ажыттынып, эрткен болгаш келир үеде канчаар чурттап, хөгжүүрүнүң оруктарын дилеп тып турар ойде бо кыйгырыгны силерниң кичээнгейиңерге бараалгадырын шиитпирледивис.

Амгы үеде Тывада таарымча чок байдал тургустунуп, кем-херек үүлгединикчиннери ковүдеп, чоннуң амыдырал-чурттаарынга, кадыкшылынга шантараазыннарны таварыштырып, орус дылдыг чонну коргудуп, оларны Саян артынче кожүп чорууруңга идигип берип, республика иштинге болгаш кожа-хелбээ чурттап турарывыс область, крайларның чурттакчыларының мурнунга тыва чоннуң ат-алдарынга, национальдар аразының харылзааларынга багай салдарны чедирип турары аажок хомудаачыг-дыр.

Мындыг байдалдың тургустунуп келгениниң кол чылдагааны болза, эргелеп-башкарылганың чагырып-дужаар аргаларындан уштунуп чадап, улус-чонга ииниттиледди болгаш күш-ажылчы коллективтерниң бот-тускайлаң башкарылгазын хөй чылдарда хоорук байдалга тудуп келгени, оларның өнчү-хөреңгиден адырык, чамдык кижилерниң чүгле алыры дээш ажылдааарының, чаңгыс бодуп бодаар хөөннери кижилер аразының харылзааларын быжыглаарынга багай салдарлыг болуп турары. Оон түңнелинде кем-херек үүлгедип, корум-чурум үреп турар каш борбак кижилерге удур демниг демисел чорудуп чадап турарывыс бо. Ылангыя аныяк-өскениң амыдырап-чурттаарынга өөредир талазы-биле ог-бүлениң, школаның база күрүнениң талазындан чаңгыс аай демниг ажылдың чогундан доозукчулар ниити билиг-биле кызыгаарлаттынып, школага алган билиин ажыглаар арга чогундан ажыл чоктарга санаттырып турар апарган. Оон чылдагааны-биле оларның чамдызы кем-херек үүлгедириниң оруунче кирип турар. Ынчангаш республикада тургустунган күчүлерни багай ажыглап, эртем болгаш техникада чедиишкиннерни озалдаашкын-биле шиитээдип ап турарывыстан бистиң социал-экономиктиг хөгжүлдевис куду деннелде турары дүшкүүрлүг чорукту болдуруп турар.

Бо байдалдан уштуварынга бистиң агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының, оон профэвилел комитеттериниң киирер үлүү улуг. Профэвилел комитеттери күш-ажылчы коллективтерниң кежигүннериниң организациязы болуп турар болгаш олар ында ажылдап турар кижилерниң хоойлу ёзугаар эргелерин ажыл-агыйы удуртукчуларының талазындан камгалап, коллектив бүрүзүнүң коллективтиг керээде көрдүнген хемчеглериниң күүселдезин чедип ап, оларның социал байдалын экижидерин чедип алыр. Ылангыя кижилер, нациялар аразында сөөлгү үеде маргылдаалыг чүүлдерни, бот-боттарынга бүзүрешпес чорукту болдуруп турар—бажың хуваалдазының, путёвка, машина үлелгезиниң, уруглар албан черлерин шын ажыглап турарының айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлээри чугула болуп турары социал чөптүг чорукту тургузарының үндезини.

Чөрүлдээлерниң тыптып кээп турарының база бир чылдагааны — сөөлгү үеде көдээ ажыл-агый продуктулары-биле чонну чедир хандырбайн турарында.

Бистиң республиканың экономиказының кол үндезини — мал ажыл-агыйы. Оон продукциязындан алган орулга-биле колдуунда чурттап, амыдырап турар бис. Бо чаңгы кандаашкынның үржүүнда дыка хөй тараа, тарымал сиген шөлдери үндүр бижиттингениниден келир кыштаглаашкынга четчир санныг мал чемин белеткеп алыры берге байдалда. Сорулга болза, аныяктарывысты, хоорай-суурларывыста чурттап турар амгы-амгы национальдыг эш-өөрүвүстү мал чеминге херегleттинe бээр бойдуста бар бүгү чүүлдерни белеткеп алыры-биле демниг ажылче, мал чеминиң белеткелинге идепкейлиг киржиринче, ажыл-агыйларга ол талазы-биле улуг дузаны чериреринче хаара тудары. Мал чемиңиң чедишпези-биле бистиң ажыл-агыйларывыс оон немелде чемин Саян артындан белеткеп турар. Ону ажыл-агыйларга чедирип алыры-биле республиканың транспорт бүдүрүлгелеринде ажылдап турар профэвилел кежигүннери идепкейлиг киржиринге идегеп тур бис. Демниг күш-ажыл нациялар аразынга найыралды быжыглап, сырый каттыштырарының магадылалы деп чүүлдү утпаалыңар. Чүгле ынчан бис республикада корум-чурум үрээшкиннерин ажып эртип болур бис.

Эргим чонувус! 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп бистиң чуртувус рынок экономиказынче шилчип кирер. Ынчан бүдүрүлге адырларынга өнчү-хөреңгиниң янзы-бүрү хевирлери тыптып келир. Аңаа бо хүннерден эгелеп өөренирививис чугула.

Профэвилел комитеттери чоннуң организациязы болуп, чон-биле кады ажылдап чоруур болганда, оларның амыдырал-чурттаалгазынга хамаарышкан бо бүгү айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлежиринге улуг күш болур ужурлуг. Ынчангаш ажылчы чоннуң күш-ажылчы, интернационалчы кижизидилгезинге идепкейлиг киржиринче, республикада корум-чурум талазы-биле тургустунуп келген берге байдалдарны ажып эртеринге, улустарның найыралын быжыглаарынга боттарының төлептиг үлүүн киириштиреринче республиканың профэвилелдериниң бүгү кежигүннерин агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң пленумунуң киржикчилери кыйгырып тур!

(Кыйгырыгны агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң 1990 чылдың август 15-те болган IV пленумунга хүлээп алган).

Бөгүн — ССРЭ-ниң Агаар Флодунуң хүнү

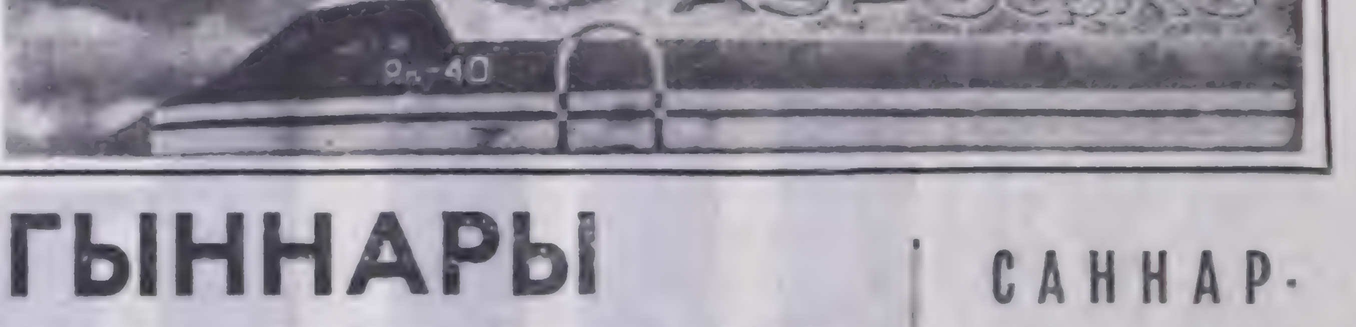

ЧУРТТУҢ ЧАЛГЫННАРЫ

Август 19-туң хүнүн совет улус ССРЭ-ниң Агаар-Флодунуң хүнү кылдыр чыл санында уткуур. Шериг ужудукчулар ол хүннү боттарының профессионал байырлалы кылдыр демдеглеп турар. Ол хүннүң бүдүүзүнде СЭТА-ның корреспондентизи Б. Сопельняк Шериг чөвүлелиниң кежигүнү, Шериг-Агаар Күштериниң Политиктиг эргелелиниң начальниги генерал-лейтенант Г. М. Беновтан интервью алган.

— **Геннадий Матвеевич, бо байырлалды бежен чеди удаа демдеглеп турар болгай. Ынчаарга амгы байырлалдың мооң мурнундаагыларындан ылгалы кандыгыл?**

— [illegible] ССРЭ-ниң Агаар Флодунуң хүнүн 1933 чылдың август 18-те демдеглеп эрттирген. [illegible] бүгү [illegible] ужудукчулар [illegible] торларының чогаадып [illegible] машиналарын [illegible] бараалгадып, боттарының бедик мергежилин көргүзер апарган. а бо чылдың байырлалы онзагай байдалдыг. Чүге дээрге бүгү чүве делегейде, чуртта боор турар болуушкуннар-биле тудуш харылзаалыг болгай. Мооң мурнунда [illegible] чылдарда янзы-бүрү байырлалдарда, ылангыя шериг байырлалдарында болгаш парадтарында улуг чугаа [illegible] шериг күжүнүң талазы-биле мактангылаар турган бис. Ам ындыг эвес. Ам бистер байырлал хүннеринде бодун иштики байдалывыста берге чүүлдерни чоннга чугаалаар. байырлалдарга эде тургустунуушкунуң эртген оруунда чедип алган чүүлдерни [illegible] бис.

[illegible] Авиация [illegible] рин кылып, сурагтыг ужудукчулар-биле ужуражыышкыннарны организастап, [illegible]-биле массалыг хамышкыннарны кылыр тур [illegible] Аэродромнарга ужудукчулар янзы-бүрү көргүзүглерни кылып, боттарының бедик мергежилин чонунга бараалгадып турган.

Ол бүгү чүүлдер аныяктарны ужар чүүлге хандыктырып, [illegible] оолдар, кыстарның сеткил-сагыжын хаара тудуп турган. Ол бүгү чаңчылдарны катап тургузар херек. Агаарга хостуг ужударынга биче чажындан хандыкшаан кижилерден бодунуң херээнге бердинген дайынчы ужудукчулар үнер. Ону даштыкы чурттарда кончуг барым даалап турар. Чижээ, АКШ-та болза Англияда боттарының мергежилин [illegible] бис.

— **СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шериг политиказының кол утланыышкыннарының дугайында резолюциязында амгы үеде Чепсектиг Күштерде чыдып калган хөй чүүлдерниң дугайын айыткан. Шериг-Агаар Күштеринде байдал кандыг боор турарыл?**

— Резолюцияда айыттынган чүүлдер бистерге база дорт хамаарнып. [illegible] материал-техниктиг хандырылгазын [illegible] шериг албанныглар [illegible] социал байдалынче [illegible] чүүлдер улуг бергелерни тургузуп турар. Чижээ, бисти шериг албанныгларга [illegible] ажылдар кылдыртып турар деп [illegible] турар болгай. [illegible] аэродромнар [illegible] янзы-бүрү тудуг материалдары херек [illegible], а оларны тып алыр [illegible] кайы-бир бүдүрүлгелеринге ыяап-ла ажылдаар ужурга таваржы бээр-дир. Оон башка ол черлер тудуг материалдары бербес.

База бир айтырыг. Чамдык республикалар шериг албаның эрттиреринге ха[illegible] [illegible] хоорлугарын хүлээп ал [illegible] турар. Төрээн чуртун [illegible] шериг албаның эрттиреринден [illegible] Ынчаарга кончуг-ла чидиг айтырыг — офицерлериниң [illegible] ог-бүлелериниң социал талазы-биле камгалалының чок боор турары. Амгы үеде Шериг-Агаар күштеринде албан эрттирип турар 29 муң ажыг офицерлерниң, оларның иштинде 6 муң бедик класстың ужудукчунуң ог-бүлелери чурттаар оран-сава-биле хандыртынмаан. Европа чурттарындан совет шериглерни үндүрүп эккээн соонда, бо айтырыг улам чидигленген. Камгалал министерствозунуң шериг албанныгларның социал хандырылгазын экижидер талазы-биле ажылдап кылган программазының боттанырынга идегеп турар бис.

— **Бергелер турза-даа, алдарлыг ужудукчуларывыс Төрээн чуртунуң агаарын камгалап турар. Техникавыс байдалы кандыг ирги, вертолёттарывыс болгаш самолёттарывыстың?**

— Шериг техниказы доктаамал сайзырап турар. Амгы үеде сан эвес, а шынар деп чүве кол рольду ойнаар. МИГ-29, СУ-27, СУ-25 болгаш АН-124 «Руслан» дээш чергелиг машиналар боттарының ужар шынарлары [illegible] [illegible] чурттарның специалистерин кайгаткан. [illegible] чугаалап болур мен.

— **Кол-ла чүве ужудукчулар-ла болгай. Оларның дайынчы белеткели, мергежили кандыгыл?**

— [illegible] чугаалап болур. Чоокта чаа Камгалал министерствозунуң [illegible] бүгү [illegible] [illegible] шериг ужудукчулар [illegible] Чер шимчээшкининиң ыга орт-халап болган черлерге шериг ужудукчуларның кайы хире дүрген дузалажып чеде бээрин бежин көрүп көрүнерден. Агаар бойдустуң байдалы кандыг-даа турда, олар бердинген даалганы чогуур үезинде күүседип турарлар. Бистиң кижизиткен ужудукчуларывыс чоокта чаа [illegible] мос делгемиинге чораaш кээрлер, оларның чамдыктары Совет Эвилелиниң Маадырлары болду. Ындыг кижилер бисте хөй.

Байырлал таварыштыр бүгү ужудукчуларга, техниктерге, инженерлерге, офицерлерге, конструкторларга болгаш хоочуннарывыска бүгү-ле эки чүүлдер күзеп тур мен.

САННАР-БАРЫМДААЛАР

● **Авиацияның баштайгы байырлалын 1933 чылдың август 18-те демдеглээн.**

● **Ужудукчулар янзы-бүрү көргүзүглерни агаарга кылып, боттарының бедик мергежилин чонунга бараалгадып турган.**

● **Миг-29, СУ-27, СУ-25, АН-124 «Руслан» дээн чергелиг машиналар сайзыраңгай чурттарның специалистерин кайгаткан.**

● **Шериг ужудукчулар агаар-бойдустуң байдалы кандыг-даа турда, олар бердинген даалганы чогуур үезинде күүседип турар.**

Ак-көк дээрже бедип алгаш...

Августуң аяс хүнү. Аэропорт дээр кончуг улуг өргээниң кедээр дөрүнде чайырланчак ак самолеттар көстүп турлар. Ооң бир талазында өртеп каан вертолеттар база тургулаар. Ынай-бээр чоруксаан улустар база арбын. Красноярск, Москва дээш, улус кайгаар-даа чалгынныг самолетка олуруптуаш, сагыш амыр ужа бээр апарган, магалыг-ла шаг-дыр ийин бо.

Тываның авиабүдүрүлгезиниң удуртулга чери бедик бажыңда турар. Аңаа баргаш, удуртукчуларга ужураштым. Сан-түңнер, чеже ужудуушкуннар кылганын санап, түңнээн олурлар. Ужудуушкуннарның планныг даалгалары чамдык айларда күүсеттинген. Чонну арыг агаар дамчыштыр аргыштырары экижээн чүве-дир. Хөйле сан-түңнер бар.

Кылайтыр кеттиниип алгылаан, омак-сергек, аянныг ужудукчулар-биле харын кижиниң чугаалажыксаазы келир. Ужудуушкуннар отрядының командири бир өрээлче долгаан соонда, алдын-сарала хептиг аныяк эр кирип келди. Командири Владимир Георгиевич Музалев ол ужудукчуже көргеш, девискээрин эргээш келирин сүмеледи.

Кады чорупканым ужудукчу Павел Евгеньевич Казаков чугаакыр кижи болду. Хөнелерде баглап каан бызаалар дег, ак-ак самолеттарның бир ужуунга чедир чугаалаштывыс. Павел Евгеньевич Кызылда чеди [illegible] ашкан. «Л-410» маркалыг самолеттар-биле республиканың районнарынче ужудуп, чонну аргыштырып турарын билип алдым.

«ЯК-40» деп узун ак самолеттар чаңгыга келдивис.

Бо самолеттуң командири Анатолий Дмитриевич Кугно бедик Саяннарның артындан чап-чаа ужудуп келген болду. Ол ам чээрби үш чыл Тывада ужудуп турар. Ооң борт механик эжи Анатолий Владимирович Маришкенко мааңаа база чээрби ажыг чыл ужуткан. Олар Кызылдан ужудуп үнгеш, Барнаул — Кемерово, Новосибирск — Иркутск — Улан-Удэже ужудуп турарлар. Сибирьниң улуг хоорайларынга хүннүң чыгыы чедип, улусту аргыштырып, эки үүлеш бүдүрүп турар бистиң эп найыралдыг орус, тыва ужудукчуларывысты моон ынай-даа алап, оларның-биле чугаалажып болур дээрзин ол өннүктер чугаалап турдулар.

Вертолеттар база күчүлүг машиналар. Улуг кызыл өңнүг вертолет чанында борт-механик ужудуп чоруур дээш эштерин манап тур. Оон башкарар вертоледунга бензинни авиатехник Александр Зудилов кээп кудa берди.

— Ам дораан Үш-Белдир аржаанынче ужудар бис. Ынаар аар чүктерни чедирери чугула апарган. Аңаа четкеш, дораан дедир ужудуп келир бис — деп, Сергей Владимирович машиназының эжиин ажыда каапты.

Тываның ак-көк дээринде аяс хүннер бо хүннерде эвээш болуп турар. Бүргег хүннер — хамык чонну аргыштырарынга, планныг даалгаларны күүседиринге шаптыктап турар-даа болза, олар сорулгазын боттандырарынга бүзүрелдиглер.

ЧУРУКТАРДА: «ЯК-40-ның» чанында Анатолий Кугно, Анатолий Маришкенко; бүдүрүлгеде мактаалдыг авиатехник Александр Зудилов вертолетту ужударынга белеткеп тур.

Ондар **ОХЕМЧИКТИН** фотолары.

АЖЫЛГА ОЗАЛ-ОНДАКТЫ БОЛДУРБАС

Агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң ээлчеглиг IV пленуму болуп эрткен. Аңаа ол обкомнуң кежигүннери, ревизия комиссиязының кежигүннери, агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилелиниң район, бүдүрүлге комитеттериниң даргалары киришкен. Бүдүрүлгеге озал-ондакты болдурбазының, ында ажылдап турарларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарының [illegible]

[illegible]

нер демдеглээн болгаш ону эдип алырының аргаларынга доктаатаннар.

[illegible] санал берип, чамдык ажылдарны [illegible] каттыжыышкынга боттуг [illegible] амыдыралга боттандырарын профоблчөвүлелдиң кежигүнү В. О. Оюнга пленумдан дааскан.

[illegible]

дып турар. Кызылдың хлеб бүдүрер комбинады 107 кижи чурттаар общежитиени тудуп доозар, ында столовая, магазин ажылдап турар. 50 уругларга садикти ажыглалга киирген. Бай-Хаактың, Ак-Довурактың [illegible]

[illegible]

тарда ажылчыннар 12 шактап ажылдап турар. Ындыг байдалдыг ажылдаарын оларга ным чөпшээрээн? А ол ажыл берге, ниит, доозулуг болгай. Ынчангаш ол коллективтерниң удуртукчулары, профком даргалары ажылчыннарның ажылдаар шагын шын тодарадыры чугула.

Нити каттыжыышкында бо чылдың бирги чартыында [illegible]

[illegible]

туң информациязын пленумга дыңнап, районда озал-ондак болур таварылгаларны чавырылдырарының хемчеглерин дарый алырын аңаа дааскан.

РСФСР-ниң Агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилелдериниң 1 съездизинге [illegible] кылдыр [illegible] Ф. И. Намнанны, [illegible] А. Б. Севилбааны [illegible]

[illegible]

Маадыр-оол КАЛЧАН. Профоблчөвүлелдиң парлалга төвүнүң удуртукчузу.

ШЕФЧИЛЕР ДУЗАЗЫ

Өвүр район бо чылын ниитиниң малынга 9500 тонна мал чемин белеткээр планының чүгле он [illegible]

[illegible]

Маадыр-оол КАЛЧАН.

«ЧӨКПЕК ХОВУЗУ»

Чер-чурт дугайында чугаа

Тыва кижилерниң бир аймаан Оюннар дээр. Ол аймактың адын ук черниң кижилериниң чамдыызы өг-бүлениң салгал ызыгууру фамилия кылдыр Оюн деп адап-даа алган боор. Оюннар Таңды эдээнден эгелээш, Элегес, Межегей хемнерниң уну, Улуг-Хем ол чарыы Ээрбек болгаш бо талада Чедер, Алгый, Дус-Хөл, Чагытай хөлдерниң девискээринден бурунгаарлааш Балгазын чедир девискээрни ээлеп турар.

Мен Оюн уктуг болгаш, анаяк чаш чылдарымда ада-иемниң аайы-биле чылдың дөрт ээлчээнде сес катап кожуп, кидис өгге чурттап өскен мен. Ада-ием Көк-Булуң сумузунуң алды дугаар арбаанының хамаатылары чораан. Суму чонунуң кижан, каяа кожуп чорааның, ол черлерниң аттарын назынымда утпас мен. Ада-иелер уруг-дарыынга эгебаштайн-на чурттап чоруур черлериниң аттарын айтып боор, хонаш-чуртунга ынак чоруурун, ону утпазын, оон төөгүзүн чугаалап, ол черлерниң хүндүлеп, ыдыктыг-биле сагыырын чагып чоруур чүве-ле болгай.

Кижи шынап-ла, хонаш-чуртунга сеткил чүрээнден ынак, чүдүг-сүзүглүг апаар чүве. Ол дээрге ада-өгбелерниң чагыы-дыр. Ада-өгбелерибистиң ол чагыгларын амгы салгалдың кижилери утпаза эки. Кижилер аразынга кижи болуп, кижилерниң хүндүткелин чедип алырынга ада-өгбелерниң чаңчылдарын сагыыр, сагыыры черле ажыктыг болур дег. Ада-өгбениң чурттунуң аттарын безин билип алыры-даа чугула деп бодап чоруур мен.

Мен хуумда өскен-төрээн черимни эргим сагтыр. Ол черлерниң адынга тааланчыг магадаар мен. Көк-Булуң дээрге Межегей уунда чиңгинедир хадып чадар чиңгир көк шыгга черле болгай. Мен бичии чорумда Межегейниң оюннарының өг-бүле бүрүзү-ле [illegible] быдаалы, дошпулуурлуг болур чораан. Оларның аразында дыңдомаа уран чечен, ырлаар, хөөмейлээр кижилер-ле хөй болурун магадаар чордум. Ңонгуг баштак кижилер база турган.

Межегейниң Көк-Булуң, Сарыг-Булуң ышчаар Кашпык-оол Оюн дээр ирей чораан чүве. Ол сагынгыр, тывынгыр, хөглүг тывызык, уран чечен сөстүг кижи турган. Ону анчы кижи-даа дижир чүве. Оон ашак чораанда тавагыштын тавары-галары кара кайгамчык. Чораан-на черинге бир чүве-ле тавары [illegible] чоруур.

Кашпык ирей бир катап Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунуң бажындан дорт аъттыг челзип баар орурда шагдаа көрүп каан. Аъттыг кижи чоокшулап келирге, шагдаа туруп-туп каан.

— Бо кудумчуга аъттыг, тергелиг кижи чорууп болбас. Чүге аъттыг шаап чоруур кижи сен? — деп, шагдаа ашактың кырынга-ла барган.

Кашпык ирей турган:

— Ядыы арат мен. Мени Ленинниң оруу-биле чоруур сен дээн чүве, өтпейим — дээш, ашак аъдын ыдыңчылааш, төөр-даа чок халдып чоруй барган. Ынчан Ленин кудумчузу амгызы дег асфальттыг турган эвес, элезин-довурактыг, харагананың безин сөкпээн кудумчу турган. Аксы-кежи анчыг, ол «дүржок» ашактың дугайында ол шагдаа даргазынга кээп илеткээн. Шагдаа даргазы ол кижиниң удаттыга тып тыптырган, сүрүп экелдирген дээр чүве.

— Адың кымыл? Кайын келген кижи сен? — деп, шагдаа даргазы ол ирейни [illegible] сыыдыртаан.

Ашак турган:

— Элегес, Межегей чурттуг Кашпык-оол дээр кижи мен. Арат кижи. Ленинниң айтканы оруу-биле чоруур чүве болгай. Ынчангаш Ленинниң айтканы [illegible] биле улуг Ленинниң оруу-биле чоруур уштуруп мен — дааш, ашак төөр-даа чок.

Шагдаа даргазы харыы тудар сөс тыппайн барган.

— Шагдааның чүге [illegible] дээн долганчылаан сен? — деп айтырган.

— Ында дээним шын... Мооң уруум ышкаш, бичии ашак кижи боорга, чаптааш өтпейим дээн мен.

Оюннар черле аас-кежиктиг улус деп чүвени база бир чәмәктен сактып дыр мен. Элегес, Межегейге Сандый-оол Оюн деп кижи турган. Ол ырлаар, сыгыыртыр, чечен-мерген кижи. Дөртен чылдар үезинде бир чайын Элегес суу элээн дажый берген чыткан. Ынчан Сандый-оол ховуга аъттыг шаап чораан дээр чүве. Чиик кара машина уткуй келгеш, тура дүшкен. Элегестиң курумонунче бар чоруур даргалар болган. Бир дарга айтырып тур:

— Элегестиң суун машина кежип шыдаар хире-дир бе, оол? — деп айтырган.

Сандый-оол турган:

— [illegible] дээр дөс [illegible]

Эрем оглу Сандыйның
Эмиг адаандан [illegible]-ла-дыр
Чалгаачының куш ужуп
кежер.
Чаңгалыг балык [illegible]
кежер суг-ла-дыр.
Силерниң доос кара дег

Догланзан чүвекер мынаар уттап... — дей кааптааш, шаап чоруй барган дижир чүве иргин. Ийи хондурганда Сандый-оолду Бай-Хаакче кыйгыртыткан болган. Сандый-оол келдиртиңен черинге чеде берге, кара турлуунда, аксы байбап-оруунга чораан даргалар. Чай шагның терминнарын дорамчылаан дээш беш чылда шииткен. Аспарак, чечен болганындан нашла-база [illegible] сөс эдипкеш. Бүрүу чок черге шииттирип чоруннар чаңгыс Сандый-оол эвес-ле болгай.

Орус чон Оюннар чуртунга шагда-ла келген. Бай-Хаак, Балгазын, Дургун, Чургайлык, Дөора-Хадын, Кара-Булуң, Суг-Бажы, Чал-Кежиг ол ышчаар аалдар дей турган. Ол аалдар-биле кожа орус чон баажыңнар тудуп, суурлар тавааа салып келген. Тыва Арат Республиканың Суг-Бажынга (Кочетовога) үндезилеп тургускан болгай. Тываның революстуг намын Межегей чурттуг Оюн Куренди организастааны орус улустуң сандары-дыр. Таңдыда «Коммунизмниң херели» совхозтуң тарааланы шолу Оъгар-Хову бедик дүжүт өстүрүп алыр таланы-биле республикада билдингир апарган черлерниң бирээзи болгай. Оъгар-Ховунуң чинге ады Куртаг-Хелчүг деп чер чүве. Маңаа эң баштай-ла тараа тарыырын шенеп көрген кижи, хуу ажыл-агыйлыг чораан Чөкпек-оол Оюн деп кижи. Ол маңаа 1946 чылда тараа тараан, оон дүжүдү-даа эки болган. Оон соонда бо ховуга Межегей болгаш Кочетово суурларга тургулаан колхозтар тарылга шолу, хову тургаа кылып алган. Оъгар-Хову деп адай берген. Бо черни тыпкан болгаш Оъгар-Ховунуң кежиини баштай-ла четтирген кижи Чөкпек-оол Оюннуң ады-биле Оъгар-Ховунуң шаанда «Чөкпек ховузу» деп адаа турган чүве иргин.

Кара-оол ОЮН.

Тес-Хем район.
Самагалдай суур.

Лирика кыдыраажындан

СЕТКИЛ СӨЗҮ

Суглуг черниң дажы хоюг,
дажы хоюг.
Сумун уну база ындыг,
дажы хоюг.
Чамдыкта мээн чүрээм уян,
чүрээм уян.
Чааскаанзырап муңгарай
бээр, чүрээм уян.
Даглыг черниң дажы бизең,
дажы бизең.
Даспык хавак база ындыг,
дажы бизең.
Кадыгланды болай берзе,
соруум быжыг,
соруум быжыг.
Кандыг-даа иш чүъктеп
болур, соруум быжыг.

Владимир ДОНГАК.

СӨГЛЕП БЕРЕМ

Алдын чаштыг даңгына бе,
Бурган өршээ! Карактар бе,
Аяс дээрде чайынналган
сылдыстар бе,
Булут өттүр саарылган
херелдер бе?
Чаңгыс көргеш ынакшый
бээр
Салым ындыг болганы ол
бе?
Чаңнык болуп хеекти мени
чылча дүшпе.
Чалар от боор, уян чүрээм
оя чиве.
Сээң-биле непээн бис,
Кадыр хая бисинде бис.
Хайыралыг ынакшылым —
кыттавайн көр.
Сеткилимни кударадып,
ыглавайн көр.
Аксын-кежиин кымга
бердиң?
Шевер холуң кымче
сундуң?
Аксымнадып, чүрээн
долган
чажыдымны
Шөлээн черге, менээ сөглеп
берем, урут.

Саая БЮРБЕ.

КАНДЫГ ААЙ ЧООР

Кедээзинде чалымнарлыг,
Кезек, кезек мээстерде
Кадарчы ыс ырын уткуй,
Кара-Доруум чүткүп олур.

Ынча, мынча келириимге,
Ырлап чораан демги кызым
Ангорларын дайгыра-дыр,
Аккыр силиг чараштарын!

— Ниичеекте анайларым
Ниис чүве көрүнер — дээш,
Чоргаарланып холун сунду,
Шоңган караа чырыш диди.

Хайым чүрээм ханызынче
Карактарым чалын оду
Чырык херел саарыпты.
Чым-сырт диди, кандыг
аай чоор?!

Чимит ӨӨЛЕТ.

Интернационализм темазынга

КИЖИ ТӨЛҮ КАЯА-ДАА ЧОРУУР...

Бистиң буян-кежиктиг бурунгуларывыс кажан-даа хары нацияның кижизин өскелевес чорааннар, оон ачызында мындыг гуманныг үлегер домак тывылган. «Кижи төлү каяа-даа чоруур, куш оглу каяа-даа ужар». Аалга кандыг-даа кижи келирге, ону ак чем амзадып хүндүлээр, өгүнүң ээлери чорумалдың аът-хөлгезин ажаап, оъткарарлар. Тывага орус... кыдат, корей, хакас, бурят, моол, делег, алтай болгаш оон-даа өскелер чурттап турганнар.

Тыва чоннуң биче сеткилдиин үн нацияларның төлээлери эки билирлер болгаш боттарының өөрүшкүзүн илергейлээрлер, ол дугайын байлак аас чогаалы кадагалаан. «Мен сенден артык мен» деп кажан-даа мактанмастар, анаа-ла чер-чуртунда бөдүүн амыдырал дугайын сонуургажып, ижин кара чокка хөөрежирлер.

Амыдыралга ажыктыг ажыл-агыйжы мергежилдерни бот-боттарындан өөренчип ап, орус чоннуң дөптишгелиг үлегерин ап, ону хүн бүрүнүң хереглелинге тывалар чоорту ажыглап эгелээннер, бо талазы-биле мындыг ырлар чогаатынган:

Илевентей чок-ла болза
Изиг бажың кайын келир.
Бачыылайы чок-ла болза
Малгаш бажын кайын
келир
Ак-ла черге бажын туткан
Ажылгыр-ла Горбуновту
Куруг черге бажын туткан
Курупчааттыг Горбуновту.
Ой-ла сарыг, кара-сарыг
Ооржактың чылгызында
Оттук согар кан-на демир
Орустарның Бачыылайда.
Кара-сарыг, ой-ла сарыг
Хаазуттуң чылгызында
Хачы согар кан-на демир
Казактарның Машиниинде.
Татар оглу Мыкылай тала
Таакпылажып чору-ла бе.
Белдир оглу Петька тала
Белек алчып чору-ла бе.

Капиталистиг ажыл-агый, садыг-наймаа хөгжүвээн феодалдыг Тывага эргежок чугула хереглел бараанналын орус, кыдат, корей садыгжылар эккеп турган, оон өртек-үнези чеже-даа улуг болза, тывалар малмаган, өлүк-биле орнап ап турганнар, кыдат бүүзелерде данчаатылар (садыгжылар) дугайында мынчаар ырлажып оптулаштаарлар:

Бичии кара бижээчиниң
Бижик көрген караа чараш.
Чараш кара бижээчиниң
Саазын көрген караа
чараш...

Тываның кызыгаарлары-биле кожа-хелбээ турар аймак чоннар-биле найыралдыг харылзаазы база турганын (алтай, делег, хакас, дөрбет болгаш өске-даа) бо ыры бадыткаар:

Теве мунуп чораан эвес,
Делдип бедик чүве-дир он.
Делег кирип чораан эвес,
Тергиин ырак оран-дыр он.
Казыра мунуп чораан
эвес,
Харын чавыс чүве-дир он.
Казах кирип чораан эвес
Харын ырак оран-дыр он.

Мында «казыра» дээни элчигенни элдиртгени ол.

Найыралда кызыгаар чок дижири ышкаш, чаагай сеткилдиг чораан ада-өгбелеривистиң эки чаңчылдарын эдерериңче кыйгырдым, эргим аныяктар!

Саню САНДАН.

ЧАРЖЫНЧЫЫ-ЛА КОНЧУГ

Көдээден келген кырган кижи-биле почтаже бар чордувус. Орук белдиринде «Мерген» деп кафеже өл айыткаш, чугаалан-дыр:

— Бо кандаай бажыңыл, оглум? Шил соңгаларын буза шапкылап каапкан. Кижилер чурттавайн турар бажың боор бе? Азы ээлери шош-содаа үндүргеш, хайыраан бажыңны үрегдеп эгелээни ол бе?

Кырганга дорт сөглептер харыы тыппайн, кезек када албаарай бергензиг тур мен.

Шынап-ла, Кызыл хоорайның мырыңай-ла төвүнде «Мерген» дээр чараш аттыг кафе кышты өттүр ээн турган, а ам «кускун, саасканның доюо» болур дээнзиг, карбан холдарга «дарладып», «дамдыктадып» эгелээн бо. Амдыгааштан чогуур черлер олче сагыш салбас болза, хоорайның төвүнге чаа бок төгер чер ажыттынган ышкаш, эрткен-дүшкен чоннуң карактарынга чаржынчыы кончуг чурумал көстүп кээр деп барды. «Багын чугаалаарга бачыды арлыр» дижир болгай бис. Ук кафеге чүү улус ажылдап турган чүвел? Олар ам кайдал?

«Кооператив» деп сөс адрелинде бар-дыр. Бир эвес кооператив холунга турган болза, кафени ажыглаары-биле кымнар кэрээ чарганыл?

Чоокка шоодунчуг, барып-барып найысылалдың төвүнде бо кафениң хуу-салымынга киржип, чогуур шыңын тыпса.

Дарый хемчег ап, хөделбес болза чаржынчыы-ла кончуг-дур.

Моңгуш ТУМАН-ООЛ.
Кызыл хоорайның чурттакчызы.

Республиканың киноэкраннарынга

«Штрафтатканнар» — документалдыг фильм, режиссеру Лев Данилов.

Тиилелгелиг дөртен беш чыл эрткен соонда, Ада-чурттуң Улуг дайынының дугайында, оон эрткен үезиниң минута бүрүзүн төөгүп турар чүс-чүс фильмнер үнген. А барымдаалыг фильмнер ындыг-ла хөй эвес турган. Чоокта чаа республиканың киноэкраннарынга «Гу-га» деп уранчечен фильмни көрген силер. Ынчангаш бо «Штрафтатканнар» деп барымдаалыг фильмде Севастопольдуң, Керчиниң камгалакчыларының дайынга дүжүп бериш турарын, дириг арткан «штрафтатканнарның» ол дайынга чүктээн үүлезин көрүкчүлер барымдаалыг бо фильмден көөрлер. Ол ышкаш ховар казрлар совет солдаттарны тудуп ап, оларны канчаар аажылап, Киев чоогунга штрафтатканнарның болгаш власовчуларның удурланыышкынын көрүкчүлер моон көөр, билип алыр аргалыг.

«Чада» — Мосфильм (чурукта). Сценарийниң автору Александр Житинский, режиссеру ССРЭ-ниң Күрүне шаңналының лауреады Алексей Сахаров. Рольдарда — Олег Меньшиков, кол рольду көрүкчүлерге быжырымчалыг чедирери-биле кызымак ойнап турар. А актёр Леонид Куравлёв онзагай тайылбыр чокка-ла көрүкчүлерге билдингир.

«109 дугаар поезд доктаавайн чоруп орар» — япон фильм. Сценарийниң автору Дзюнья Сато. Бо чаа фильмни үндүрген кинокомпания «Тоэй». Ол колдуунда-ла японнарның адаары-биле кыжаныг, нүгүл аянынга тургустунган. Херек үүлгедиишкининиң илередиишкини эвес, оон белеткели, боттаныышкыны кинодан чайгаар-ла көрүкчүге билдингир болу бээр. «Тоэй» кинокомпанияның үндүрүп турары киноларның бир онзагай чүүлү — оларны тургусканының утка-шынарының билдингири болгаш оларда япон кинонуң шыырак дээн сылдыстарының хаара туттунганы база оон акша-хөреңги талазы-биле чедимчелиг болуп турар. Рольдарда Кен Таккура, Кей Ямамото, Кен Уцуй болгаш өскелер-даа чедимчелиг ойнап турар.

Бичии көрүкчүлерниң кичээнгейинге «Айның чурттакчыларының чажыды», «Капитан Пилигримa», «Хүннүң хүлүмзүрүү», «Мушкетёрларның кайгамчык ужуралдары», «Кып-кызыл чечекчигеш», «Навигаторнуң ужудуушкуну» деп киноларны адавышаан, оларны республиканың кинотеатрларындан кээп көөрүн сүмеледим.

Үйнүк ОЮН.
Киновидеокат т ы ж ы ы ш-кынының репертуар килдизиниң улуг редактору.

ИХМ-ниң дарлаалга бөлүүнүң дыңнадыы тур

Август 14

Ол хүн республика иштинге 30 кем-херек үүлгедиишкини болган, оон 14-ү хуу өнчү оорлаашкыны.

Улуг-Хем. Шагаан-Арыгда район эмнелгезинге кээп, шашкан балыглыг 44 харлыг Григорий Белданны эккелген. Ол «Найырал» совхозтуң электриги. Байдалды тодарадып турар.

Өвүр. Хандагайты — Солчур оруктуң 4 кү километринге Өвүрнүң АТБ-зинге хамааржыр 97-57 ТВЛ күрүне дугаарлыг КАВЗ-685 автобустуң чолаачызы удур келир шимчээшкинниң шыйыынче киргеш, «Восход-3М» мотоцикл-биле үскүлешкен. Түңнелинде мотоциклдиң башкарыкчызы 24 харлыг Макар Кара-Сал база оон 27 харлыг пассажири Сиңдимаа Моңгуш алган кемдээшкиннеринден ол-ла черге чок апарганнар. Автобус чолаачызы 45 харлыг Ш. Моңгуш ээрик болган.

Бай-Тайга. Район ажылдакчылары Н. Х. Саая болгаш Ч. О. Хертек олар садыглаашкынның чурумун хажыдып, районнуң складындан ховар барааннарны саткылапкаш, бараанны Кызыл-Даг суурнуң магазининче чоруткан кылдыр фактурада бижээниң социалистиг өнчү-хөреңги оорлаар чорук-биле демисел чорудар килдистиң улуг оперуполномоченни, милицияның капитаны Олег Дембирел тодараткан.

Кызыл. Шак мындыг оорлаашкынче онза кичээнгейни угландырып тур бис. Космонавтылар кудумчузунда чурттап турар А. И. Камзалаковтуң бажыңының чанынга турган ГАЗ-53 машинаның кырындан билдинмес кижилер сиропуг фляганы оорлап апарган. Арылар чемгерериңге ажыглаар сироп [illegible] болгаш синил кислотазын холаан. Ынчан ол хоран апаар. Ону ижер болза өлүр.

Август 15

Республикага 25 кем-херек үүлгедиишкини бүрүткеттинген, оон 8-и шалыпкын истээниниң соонда тодараткан.

Кызыл. ТЭС автобус доктаамынга 54-80 ТВА күрүне дугаарлыг «Икарус-280» автобустуң соңгазын билдинмес кижилер буза шаапкан. Каразыттырып турар кижилерни дилеп турар.

Автомобильдер септээр заводка хамааржыр 50-44 ТВЛ дугаарлыг ГАЗ-53 машинаны 12 шак үезинде оорлаан муңганын чолаачы В. И. Кулаков дыңнаткан. Милицияның хоорай болгаш район органнарынче [illegible].

Улуг-Хем. Район эмнелгезинде Хайыракан суурдан бижектеткен Алс Даваны эккелген. 18 харлыг [illegible]-оол совхозтуң пилорамчызы. Янзы-бүрү кемдээшкиннер алган «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң чылгычызы Б. К. Самдаңның Иштии-Хемден эккелген. Каразыттырган кижи бар. Хайыракан суурдан эмнелгеге 29 харлыг Роза Хаптык-оолду эккелген. Ол янзы-бүрү кезип, шашкан балыгларлыг. Когараан кижиниң ашаа В. К. Хаптык-оол кем-херек үүлгедиишкининге каразыттырып турар. Чодураа суурда [illegible] урая киргеш, өртектиг барааннарны оорлаан.

Барыын-Хемчик. Кызыл-Мажалыктың эмнелгезинге Шекпээр суурнуң 20 харлыг чурттакчызы Сергей Моңгуш [illegible]. Когараан кижи бодунуң бажыңынга балыглаткан. Каразыттырып турар кижи бар.

Мария КУЗЬМИНА.

Суд залындан

ДЕРЗИИ ӨЛҮРҮҮШКҮН

Шамбалыгга болган кемниг үүлгедигниң киржикчилерин судтаан

(«Эгеле №№ 183, 185 «Шында».)

— Ак-Лама сугга хондур ишкеш, эртенинде кадайым, мен, Толя, Борис суглар чана берген бис. [illegible] тыккаш дээпкен боор — дээрге залда олурган чон хөлзеп үнген. «Оода чаш чүвелерни арттырып кагзынарза!» дээн үннер дыңналып турган.

Көк бодунуң чугаазын уламчылаан. Арткан ийи кижини тодаргайлаарга, Кайгал-оол-биле уруум Борис боолаан.

— Оон соонда хөөп кааптааш, бичии суглуг черге келгеш, чунуп алгаш, өгге келдивис. Боовус каапкан болдувус. Оон Кужугетке машинаны мундуруп алгаш, демги черивисче чоруп органаш. Болган херектиң дугайында чугаалап бердивис. Анатолий Кужугет-даа мээң кадайым-даа ол херектиң дугайында билбес чүве. Чүгле Борис Ондар-биле [illegible] бис — деп, баштайгы өчүүн бадылдырып берди.

Херекке ДАНОВ САЛЧАК [illegible]

АЛЕВТИНА ОЮН [illegible]

деп чүвени таныван.

ЧОЛДАК-КӨК ОНДАР кожа-хелбээ чурттап чораан-даа болза, ол улусту таныбазым аргажок — деп бадыткап турду. Чогум суд даргазы айтыра бээрге, херек үүлгедикчизи Борис Ондарның авазы болган. Бо херээжен кижи бодунуң оглунуң дугайында чүнү-даа чугаалаваан.

— Силерниң оглунарга ажылдааны дээш төлеп берип турган бе? — деп, судья айтырган.

— Идик-хеп садып берип турган. Оглумну айбылап алгаш, чоруй баар кижи.

— Школаже чоруп турган бе?

— Чоруп турган. [illegible] барбаан.

— [illegible] — деп Борис [illegible].

3. ХӨЛЕЧИК

Баштайгы истелге үезинде Борис Ондар Көктүң [illegible] 12 [illegible] тодараттынган. [illegible] 1974 [illegible]

Хүрээжен [illegible]

базы ЛЮДМИЛА ШОГДУР-ООЛОВНАНЫҢ чугаалап турарындан алырга, Борис колдуунда Көкке ажылдап, оон дарлалының адаанга чораан. Көктүң оттээринден корткаш, аалынче чанып кээр. Ол хире ажылын кылып берип турда-ла, ээрип алгаш чалыңдыр эттээр. Борис — тос кижиниң үш дугаары. Көктүң аалынга чоруп тургаш, арагалап өөренип алган. Кезээде Көктүң аайындан эртпес. Көк чүү дээр болдур, ону күүседир. Кадайлыг, үш уруглуг апаргаш безин бодунуң тудугжу ажылын каапкаш, чоруй баар турган. Көк ону даргалардан безин айтырып алгаш, хой кыргыдып, чугдуруп турган.

«Амгы бо шагда өске улустуң коданынга туруп алгаш, хелечиктеп чоруур кижилер база турар боор чүве-дир аа» — деп бодап суд үезинде бажымга чүү [illegible]. Прокурор судьялар-даа ол дугайында кадагыдып айтырып, [illegible] туруп бе деп тодарадып турдулар. Чүгле «Чон» деп хары [illegible] турган.

Ол [illegible]

[illegible] эвес. Судтаттырган кижиниң аразындан [illegible] ныя чугаалап турар кижи ол бе.

Залга олурган чон Бористиң үүлгеткен херээн чинчилеп суддан дилээри-биле чагаа бижээш, ат-даа салып турдулар.

4. ЭМЧИЛЕР ШЫНЗЫТКАН

Көк Тулушту, Борис Ондарны, Сүрүңмаа Тулушту, Анатолий Кужугетти үр үе иштинде эмчиге хынаттырган. Көк биле Бористи Москваның психэмнелгезинге бир ай хире хынаан. Эмчилерниң үндүрген түңнелин-биле алырга, боттарының [illegible] керээн долузу-биле харыылап болур, арага [illegible] бирги, ийиги чадазы-биле хоочураан кижилер болган.

Сүрүңмаа биле Анатолийни Новосибирскиниң 3 дугаар эмнелгезинге хынаан. Ол эмчилерниң түңнеп бижип [illegible] болур, боттарының херээн долузу-биле харыылап болур. Сээдениээр [illegible] аарып чорбааннар. Арага [illegible] бирги, [illegible] хоочураан кижилер болган.

Ынчалза-даа [illegible]. Олар [illegible] ай иштинде ижип [illegible] 1088 чылдың август 2-де Көктүң оглу Шолбан [illegible] Демир-оол Оор[illegible] [illegible] Демир[illegible] [illegible]

Баштайгы истелге үезинде Сүрүңмаа оглу дээш, өскээн негээрин ашааанга болгаш Борис биле Толяга чугаалап турганын Борис Ондар бадыткаан.

Ол херээжен кижиниң кээргээр сеткил чогун, эриг баарлыг эвезин, судка буруузун билинмейн турганын залда олурган чон килеңнеп, кылыы хайнып, суд даргазынга Сүрүңмааны адын шиидери-биле дилег чагааны бижип турган. Оларның чагаазынга кандыг-даа харыы бербээн. Суд ону харыылаар эрге чок. Чүге дээрге чүгле херекте коштунган документилерни барымдаалап, шииткелди үндүрер ужурлуг.

Херек үүлгедикчилерин канчап тудуп алганыл деп айтырыг номчукчуларга тургустунуп келир чадавас. Ук херекти өлүрткен кижиниң (Кайгал-оол Моңгуштуң) дуңмазы Б. Ө. Хомушку кедирүп эккелген.

Самданның мага-бодун адыг ушту эккелген деп чүвени дыңнааш, дораан-на Көкке каразаан. Ынчангаш Бичелдей Өлчеевна Хомушку Кызыл районнуң прокурорунга Көкту тудуп хоругдаар талазы-биле билдириишкин киирген. Актыг кижини тудуп, хоругдаар база болунар буруудаар силер дээш, прокурор ат салып бербээн. Оон соонда иштики херектер министриинге барган. Ол база ат салбаан. Оон соонда республика прокурору С. С. Зотовка баргаш, буруудаар-даа, канчаар-даа болзумза, бажымбиле харыылаар мен деп тургаш, адын салдырып алгаш, ам Кызыл районнуң милициязынга аппарып берген. Оон соонда херекти оттуккан чүве-дир.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
(Уламчылыг).

Ш. НАЦАГДОРЖ.

ЭЗЭН ЧИНГИС

(Эгези №№ 184, 186 «Шында».).

— Сээң шавыларың каш кижи? Мен оларны төре аз [illegible] келдередийн — деп, Чингис чарлык үндүрген. Алаа Чан-Чун дыка-ла байырлап, хаанга өөрүшкүзүн илеретпеш, үне берген. Ыңчан бараалгаашкынга олуржуп турган хаанчың улаачызы Боорчи хаанга айыткал кылып:

— Эзэн, силер үрүптер болза, ужуга бээр хире бо кырган кыдаттан бо ашактың деңгел-шинээзи дорай-даа болза, угааны чидиг, кадыг соруктуг. Ооң чалчы кусеттээрин, дайын кылырын айтырбазы-ла ылап. Караачаларны чагырып, [illegible] албан-үндүртүг алырын кымга-даа айтыртпас мен. Харын мээң эрге-чагырыгамда кирген хөй түмен хамаатыларны канчаар чагырарын эки билбейн тур мен. Чүү-даа болза, кыдаттарны чагырар арганы оларның боттарындан айтырар херек. Аът кырынга тывылган улусту аът кырындан чагырып болбас деп, Елюй Чу Цайның чугаалааны чөп.

Чингис нежек бодангаш, ачай кара чажындан өөренер [illegible] өлзейлиг [illegible] улаачызы маадыр Боорчининге эш хуузу-биле айыткааны:

— Сеңээ бир-ле чүве чугаалаайн. Бо Чан-Чун назынның улгадып барган хиреңиң [illegible] бээр (бээр — моол [illegible] хемчээли 2 км хире чер — ред.) черниң ыраандан кээрпайн, човап түреп келгени чүгле маадыр-биле ужуражып, теге [illegible] чугаалажып [illegible] херек эвес. Алдын [illegible] бурап, кылат оран Моолдуң эзен хаанының [illegible] кирди. Мындыг болганда Чан-Чун Моолдуң чаа хаанының камгалалынче [illegible] кирип. Кыдат [illegible] шажын [illegible] доктаадырын сорулдап келген ол. Кандыг-даа шажынга [illegible] детуип [illegible] билир сен. Чүгле [illegible] шажын [illegible] туруп, карачал хамаатыларны чагырып шыдаар.

Чан-Чунга мал өргүүрүмге албады. Харын ооң бүгү шавыларын төре албаныңдан хостаанымга дыкала өөрүп турганын көрдүңме ыйнаан. Шак мындыг эрге-хүндү дээш, Чан-Чун черниң ыраандан сорулдап келген хереэ ол. Бир эвес Кыдаттың [illegible] Алдын хаанның назынын [illegible] дээш бурган-сагыызынга [illegible] турган болза, ам оларбистиң алдын [illegible] дээш болурлар. • • •

Бо сөстерни чугаалааш, Чингис аажок каттырган. Боорчи буурул бажын согаңнадып, ам чаа-ла ужуруп [illegible], эзэним, эс мени [illegible]. Багай болум бир [illegible] биле-даа, өскени билбес. Ам-на хамык чүвени [illegible] тыптым [illegible].

Чингис биле Хулан [illegible] шакта ордуга чугаалажып орда, Хулан:

— Дем чаа кижи чугааны билир бир аң бистиң улуска таварышкан дээр, шын ирги бе?

— Ийе. Бистиң шериг кижилер бир солун аң көрген [illegible]. Овур-хевири сыын [illegible]. Канчалза-даа, чаңгыс мыйыстыг, оозу алдын [illegible] кудуруу аът [illegible] дег. Ол аң шериглерниң чанынга келгеш: «Силерниң эзэнер ам дүрген чанып, тар болза чогумчалыг боор» — дээш халып ыңай болган [illegible]. Мен кайгап, Елюй Чу Цайдаң «Чүү аң боор?» — деп айтырарымга, ооң чугаалааны болза:

— Бо аңны Жао дуан дээр. Бир хүн бир түмеге сес [illegible] черге чоруур. Кижи чугаазын билир, ноннаг [illegible], чымчак сеткилдиг. Амытанның дынын үзерин [illegible] деп төңгү судурда бижээн турар. Бо аң [illegible] силерниң [illegible] чанын сагындырганы ылап [illegible]. Хөй кижиниң амы-тынын [illegible] соксаар болза, [illegible] кызыгаар чок [illegible] бөлүр — деп чугаалаан. Кижи чугаазын билир аң [illegible] чоп [illegible] келген [illegible] тур мен. Кайда-даа болза шериг эрлер дайындан чаглаган, сеткилин [illegible] дээн. Тэмүүжин [illegible]

Ооң соонда Хулан чиңге ак салааларлы-биле суйбап, бажын ооң хөрүнге үзүп алган өөрүп турарындан черлиртүн дыка-ла сагындырганы илден. Чингис Хуланны кус пактап алган, иштинде бодап ыыткан.

— Улуг күрүнени кандыг арга-биле үр үеде доктаадып тургузарыл? — деп Чан-Чундан айтырарга, «ширнин салгын эртенге чедир үргүлчүлевес, суукур чаъс хүнну бадыр чагбас. Чер, дээр-даа чаңгыс аай туруп шыдавас турда, кижи канчап бодунун туразы-биле туруп шыдаар боор» — деп чугаалаан. Чан-Чунның чугаалаанында шынның хуузу база-ла бар. Кидис өглүглерни чаңгыс кылдыр каттыштырары берге-даа болза, ортемчейде тообыдарап тараан тос аңгы дыл-домактыг арат амытанны чагырар деп чүве шынында-ла берге. Чарылгаш үр болган-даа бол, ылап каттыжар. Каттышкаш үр болган-даа бол, [illegible] чугаа бер. Бо хөй арат [illegible] чугаа бар [illegible] чагырарыл? Мага-бодун хулуп шаары бе? Чок, хоржок. Сеткилин [illegible] алыр херек. Сеткилин тыртып алза, боттары кай баар [illegible]. Мээң [illegible] төре [illegible] болур ирги. Дириг [illegible] чаштыш тырган улуг күрүнени [illegible] үр турар [illegible] ирги. Күш-биле каттыштырган [illegible] улус тоо-бидарап тарап болза тарамык.

Хүннээректиң чайгы хүндүс Онон хемниң савазын долган суу [illegible] агып чыдар. Бичии Тэмүүжин балык дуваттап тур. Ооң караагы хем суунче углаан, чаңгыс-ла балык тудуп алыр болза, авазы [illegible] хүнде [illegible] тыгайганы [illegible] ирги. Тэмүүжиниң холунда тудуп кыл дузаа [illegible] бер. Дузаанга балык [illegible] тударгай. Тэмүүжиниң [illegible] дузаан [illegible] тыртып [illegible]. Ынчалза-даа, тыртарга ааргы бодаарга улуг-ла балык дег. Балыкты арга-биле [illegible] уштуп эккээрге, кызашаан улуг бел болган. Дузаан адырар дээш, балыкты тударту тутпас чорда, бели ушта соп алгаш, хем суунче кылаш дээн. Тэмүүжин хомудаан сеткили-биле дынзыг алгырыпкан. Бо болза ооң дүжү болган.

Чингистиң алгызындан Хулан оттуп келгеш, «канчап бардыңар, хаан?» — деп хэлзеп айтырарга, Чингис багайтыр хүлүмзүрээш, «харам бастыгып, дүжей берипттир мен» — дээн. Чингис биле Хулан оон ыңай чугаалашпаан, үр-ле удувайн, тус-тузунда бодалга алзыпкан ыыт чок чытканнар.

Моол дылдан Григорий САНЧАА очулдурган.

ДЕМ-БИЛЕ

Эки бе! (Автор чагаазын шак ыңчаар тыва сөстен эгелээн).

Совлгү үеде Тыва АССР-де дүвүрээзиниң байдал дугайында теп парлалгада бижип турар. Орус дылдыг чурттакчы чон ол республикадан үнүп чоруп турар деп бижип турар. Нацлялар аразында чөрүлдээлиг чүүлдер тывылгазындан байдал ыңчап барган хире. Ол орус дылдыг чоннун аразында белорустар база бар болгай.

Бо бүгү чүүлдер дээш Белоруссияда бистер база дүвүрексеп тур бис. Шаган бээр-ле дыка хөй белорустарга Тыва ийиги төрээн чери апарган болгай. Эрткен чылдарда олар тывалар-биле калы найыралдыг чурттап. Азия диптиң төвүнде турар республиканың [illegible] дээш хөйнү кылып келгеннер. Ижигин чанчыкан чериндеи үнүп чоруур апаар чүве болза, хомудантыг-ла-дыр.

Кайы чонда, кымда черле бөгүн берге айтырыглар чок дээрил. Оларны чүгле маргылдаа, бот-боттарынга өжээнзирек чорук чокка шиитпирлезе эки деп бодаар мен.

Николай ШУКАНОВ.

![ТВ] ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ

Понедельник

АВГУСТ 20

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Ады чок шивээ». Уран-чечен фильм. 1-2 серияларыы (Венгрия). 10.45 Бүт бөмбүрүнү долгандыр. 12.15 «Совет патриот». Киножурнал. 12.25 «Пи» [illegible] алаа-биле. 12.30 — 13.10 «Үе». 16.15 Концерт. 16.40 Уруглар шагы. 17.40 Бичии концерт. 17.55 «[illegible]». Бады [illegible] хоорайларының [illegible] 18.30 «Үе». 19.00 «Үнүштерниң ужуралдары». Хөй сериялыг эртем-тайылбырлыг фильм. 1-ги сериязы (Франция). 19.25 Документтиг экрес беседалар. 19.50 «Ады чок шивээ». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Баскетбол. Делегей маргылдаазы. Эр кижилер. 23.15 «Мээң оркестрим [illegible]». Фильм-концерт. 23.40 Бүт бөмбүрүнү долгандыр. 00.10 — 00.35 Медээлер.

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «[illegible]». Фильм-шии. 9.05 «Цирк артистери Ермолаевтер». Фильм-концерт. 9.50 «Оргтаншы». Концерт. 10.40 — 12.45 Уругларга фильм. «Карин биле Валяның [illegible]». 1-2 сериялары. 17.00 П. Масканьиниң «Кедээниң ат-алдары» деп операзындан үзүндүлер. 17.35 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Ыржым кижилер мен деп сактып кел». (Пенза).

КЫЗЫЛДАН

18.15 Уругларга фильм. 18.35 «Салгынгыдым». «Адам, авам, мен — спорттуг өг-бүле». Телеконкурс. 19.05 «Тыва черде». Программада: «Кижи болгаш [illegible]». «Чонга хөй баланнарны бээрер». Делегей байдалының дугайында беседа. Медээлер. 19.40 Медээлер. 19.45 Чарлалдар. 19.50 Киножурнал.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Кержектилер». СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттары чугаалап тур. 21.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Хээ». (Краснодар). 21.40 «Калбак-кара кадыңы». Фильм-опера. 23.20 — 23.40 Бөолалга спортунга делегей маргылдаазының хүн демдеглелдери.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 Делегей конкурстарының лауреады А. Ковтун [illegible] ойнаар. 18.30 «Үе». 19.00 Коллаж. 19.05 Латвияның [illegible]. «Чайка Юрмала». 19.35 «Вертикаль». Барымдаалыг телефильмнерниң [illegible] киргузуу. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

АВГУСТ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Ады чок шивээ». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 9.40 Баскетбол. Делегей маргылдаазы. Эр кижилер. 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 — 13.40 «Ол болган... болган...». 16.15 О. Иванов композитор-биле ужуражылга. 16.55 Мультфильм. 17.05 «Эрги, хөгжүм!». 17.50 «Объектив». 18.30 «Үе». 19.00 «Шүлүк чогаалының минуталары». 19.05 «Үнүштерниң ужуралдары». Эртем-тайылбырлыг фильм. 2-ги сериязы. 19.35 П. Гайдн. Концерт. 19.50 «Ады чок шивээ». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Сос». Литературлуг уран-чечен программа. 23.30 А. Серов [illegible]. 00.00 — 00.25 Медээлер.

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 [illegible]. 8.50 «Чүүдең болгаш чүве». «Бистиң [illegible]...». 9.20 Барымдаалыг фильм. 9.40 Уругларга фильм. «Үш хөглүг [illegible]». 1-ги сериязы. 10.45 Ритмиг гимнастика. 11.15 — 12.35 «Частың он чеди [illegible]». Уран-чечен фильм. 9-ку сериязы.

КЫЗЫЛДАН

17.00 Барымдаалыг фильм. 17.20 А. Юдаков. «Труба». Шии. 19.05 «Аяна [illegible]». Информачылыг программа. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 ССРЭ-ниң Башкылар эвилели. 20.45 «Александр Малининиң балы». 21.40 — 22.50 «Карак чивеш аразы үелер...». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Барымдаалыг фильм. 17.30 Ритмиг гимнастика. 18.00 «Эскимостар танцылап турда». 18.30 «Үе». 19.00 И. Белаев режиссерлуг фильмнер. «Кадай [illegible]». «Муруну [illegible]». 19.55 Коллаж. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

АВГУСТ 22

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Ады чок шивээ». Уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 9.40 «Сос». Литературлуг уран-чечен программа. 11.40 «Экии, хөгжүм!». 12.30 — 13.10 «Үе». 16.15 «Бо элдептиг оран». «Кезээде улчуп толашкын болгаш Чер дугайында». Телешии. 16.45 Хөгжүм эртинези. Л. Бетховенниң болгаш Р. Шуманның фортепианога чогаалдары. 17.30 Уруглар шагы. 18.30 «Үе». 19.00 Чугула интервью. 19.10 «Конституцияның аңгы көрүшү». АКШ-тың Конституциязы биле ССРЭ-ниң келир үеде Конституциязы. 19.55 «Ады чок шивээ». Уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Джон Леннонга тураскаатткан фестиваль. 23.35 — 00.00 Медээлер.

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 А. Алексич — «Кино баар бис бе?». Шии. 9.45 Уругларга фильм. «Үш хөглүт ээлчег». 2-ги сериязы. 10.50 «Танго, танго, танго». Фильм-концерт. 11.20 — 12.30 «Частың он чеди [illegible]». Уран-чечен телефильм. 10-гу сериязы. 17.00 Барымдаалыг фильм. 17.20 «Чурттаар оран-бажың — 2000: бүдер-бүтпезин». Социал программаларны шиитпирлеп турарының дуржулгазындан.

КЫЗЫЛДАН

17.50 «Бир эвес Өнаншый берзимзе». Уран-чечен телефильм. 19.05 «Тыва черде». Программада: «Август 26 — Шахтерлар хүнү». «Кооперация: нарын айтырыглар болгаш келир үези». «Хамааты камгалалы». Медээлер. 19.40 Медээлер. 19.45 Чарлалдар. 19.50 Киножурнал.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 Ойнаарактар кылыр мастер В. Жигальцев дугайында. 21.10 «Запорожьениң чурумалдары». 21.40 — 22.50 «Карак чивеш аразы үелер...». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.50 «Хоорай хөгжүмү». Кисловодск. 18.30 «Үе». 19.00 Барымдаалыг телефильм. 19.30 Москва чоогунда Пришвинниң черлери. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

АВГУСТ 23
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Ады чок шивээ». Уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 9.35 [illegible]. 10.20 «Делегейниң [illegible]». Альманах. 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30 — 13.10 «Үе». 16.15 «[illegible]». Смирнова — Россияның [illegible]. 16.45 «Көрүкчүлер сонуургалының шанналы». Кинофестиваль. «Салгакчы». Барымдаалыг фильм. 17.15 Концерт. 17.55 «ТелеЭКО». Журнал. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.55 «Ады чок шивээ». Уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «[illegible]». Хөгжүмнүг фильм. 23.25 «Чадавр». 23.40 — 00.05 Медээлер.

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «[illegible]». Үштүг класс өөреникчилериңге литературжу дамчыдылга. 9.05 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Шартылаа». Уругларга хөгжүмнүг оюн. 9.35 «[illegible]». 9.45 Уругларга фильм. «Үш хөглүт ээлчег». 3-кү сериязы. 10.50 Ритмиг гимнастика. 11.20 — 12.25 «Частың он чеди [illegible]». Уран-чечен фильм. 11-ги сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.20 «Ассоль». Уран-чечен телефильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Аяна [illegible]». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.50 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 «Төрүмелим 37 чылдан». 20.55 «Хореографтыг новеллалар». Фильм-концерт. 21.40 — 23.10 «Рязань кадайлары». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Ритмиг гимнастика. 19.30 Францияга 1960 чылдың майда болган эртем делегейниң шериг-тоогулуг фестивальдарының дугайында. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Пятница

АВГУСТ 24
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Ады чок шивээ». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 9.55 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 10.40 «Чадавр». 11.55 Ужуп чоруур тавактар: Бельгияның уш-булуну. 12.30 — 13.10 «Үе». 16.15 Уругларга фильм. «Кызыл идикчигештер». 17.35 Шүлүк чогаалының минуталары. 17.40 Философчу чугаалар. 18.30 «Үе». 19.00 «Үнүштерниң ужуралдары». Эртем-тайылбырлыг фильм. 3-кү сериязы. 19.25 Мультфильм. 19.55 «Ады чок шивээ». Уран-чечен телефильм. 6-гы сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «ИХМ-ниң медээлери». 21.45 М. Мусоргскийниң [illegible] тураскаатткан [illegible]. 22.30 «[illegible]». 23.10 Медээлер. 23.25 — 00.15 «Испан хүн демдеглели».

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.30 Г. Соловский — «Оптуг, кажар бе, азы Декамерон бе». Фильм-шии. 10.35 Совет Шериг-Агаар күштери. Барымдаалыг фильм. 11.05 «[illegible]» Уругларга. 11.35 — 12.40 «Частың он чеди [illegible]». Уран-чечен фильм. 12-ги сериязы. 17.00 «[illegible]». Хөгжүмнүг фильм-шии. 18.20 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Барымдаалыг фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 Чарлалдар. 19.00 «Тыва телевидение чалап тур». 19.50 Киножурнал.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 «Көрүкчүлерниң сонуургалының шанналы». Кинофестиваль. «Бүрүү чонка бөрүлүглер». «Аттестат чок Ниязгин». 21.00 Хөгжүмнүг телеабонемент. «Неруда. Мөзүгүн Москва болгаш Ленинградта 1967, 1969 чылдар». 21.40 — 23.55 «Бөрде эр бөрде херээжен [illegible]». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Бородинога болган телчүүшкүн: репортаж». (Красноярск). 19.45 «Бүгүдеге спорт». 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

АВГУСТ 25
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Бистиң садывыс. 9.05 Мультфильм. 9.25 Концерт. 10.10 «Номнар. салым-чоллар». О. Брэдбери. 10.55 «Партнер». Комерция медээчизи. 11.25 Режиссер Леонид Хейфец. 12.30 «Африка: 30 чыл болганы». 13.20 Уругларга фильм. «Сагышка артпаан чай». 1-2 сериялары. 15.30 «Дириг амытаннар оранында». 16.30 «Политиктиг диалогтар». «Бандал». 17.00 «Үнүштерниң ужуралдары». Эртем-таныылбырлыг фильм. 4-кү сериязы. 17.30 Делегей панорамазы. 18.15 Чугула интервью. 18.25 «Шерлок Холмс биле доктор Ватсонның ужуралдары». «Он ийи чүс чыл эгелээн». 1-2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң чадак черинде. 21.40 «Аас-кежиктиг тавак-рылга». Өг-бүле викториназы. 23.00 Медээлер. 23.15 — 01.10 «Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда».

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.30 М. Джавахишвили — «Бурүу чок Абдулла». Телешии. [illegible] «[illegible]...». 10.05 «ТВ TV дугайында». 11.00 Концерт. 11.45 Барымдаалыг фильмнер. 12.30 «Совет Россия». Видеоканал. 15.00 «Кады ажылдажылга». Видеоканал. 18.30 «Киносерпантин». 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 Барымдаалыг фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 — 00.15 «Киносерпантин».

Воскресенье

АВГУСТ 26
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». Уругларга дамчыдылга. 10.00 Эртенги хөглээшкинниң программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 «Кадыкшыл». 13.15 «Хөгжүмнүг киоск». 13.45 «Эль Виенто Канта» аас чогаал ансамблиниң концерти (Перу). 14.25 Шүлүк чогаалының минуталары. 14.30 «Геннадий Гладков». Фильм-концерттиң көргүзүү. 15.20 «Кодээден дамчыдылга». 16.35 «Үнүштерниң ужуралдары». Эртем-тайылбырлыг фильм. 5-6 сериялары. 17.25 «Марафон-15». 18.55 «Улуг-хүн кинозалы». Мультфильм. 19.25 «Таймс-скверниң уругтары». Уран-чечен фильм. (АКШ). 21.00 «Үе». 21.30 — 23.10 Совет экранда Бельгия телевидениези.

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.55 Шахтерлар хүнүнге. Барымдаалыг фильмнер. 9.35 «Арыгда [illegible]». Уран-чечен фильм. 10.40 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. Барымдаалыг фильмнер. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 «ХТК-90». Донецкиниң политехниктиг институду биле Горький автозаводунуң командаларының ужуражыышкыны. 14.05 «Экранда 01 албан чери». 14.30 «Совет Россия». Видеоканал. 19.00 «Өг-бүле». 19.00 АКШ-тың баскетболга маргылдаазы. «Портленд» — «Детройт». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Киев) — «Торпедо». 21.00 «Үе». 21.30 «Тоня Вендистиң частырыы». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 23.40 — 00.45 Хол бөмбүү. В. И. Саввинге тураскааткан делегей маргылдаазы. Эр кижилер. 1-ги чер дээш маргылдаа.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Красноярскиниң кодээ ажыл-агыйы институдунуң Тывада филиалы [illegible] курс [illegible] чалап турар [illegible]

[illegible]

Филиалдың адреси: [illegible] № 5.

◆

Республиканың чурт улетпүрүнүң девискээр-бүдүрүлге каттыжышкыны [illegible]

Айтырыгны дараазында адреске тургузар: [illegible] 151. Телефону 2-31-[illegible].

◆

Кызылдың автоорук техникуму [illegible] 11 класс [illegible] «Автомобильдер болгаш тракторларның техниктиг [illegible]», «Кадртүр транспорт, тудуг, орук машиналарының [illegible] септээри» [illegible]

[illegible] 11 класс [illegible]

[illegible] 1990 чылдың август 20-ге чедир хүлээп алыр.

[illegible] адреси: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, бажың № 413, телефону 6-14-84, хүлээп алыышкын комиссиязы.

◆

Тыва агроүлетпүр эвилелиниң өөредилге-курс комбинады «В», «С» [illegible] чалап тур. Өөредилгениң [illegible] 5 ай. [illegible] электромонтерларын база өөредир. Оларның өөренир хугаазы 3 ай. 18 хар четкеннерни [illegible] 1990 чылдың сентябрь 1-де [illegible]

[illegible] **Комбинаттың адреси: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 1 «а», телефону 6-11-67.**

◆

«Тыва автотранс» каттыжышкынының өөредилге-курс комбинады «ВС» категорияның чолаачылар курузунга өөренирин күзээннерни чалап турар. Баштайгы кичээлдер 1990 чылдың сентябрь 3-те эгелээр болгаш өөредилге тыва дылга болур.

Бүдүрүлгелерниң, совхозтарның өөредип чоруткан кижилерин болгаш боттарының күзели-биле келгеннерни хүлээп алыр.

Комбинаттың адреси: Кызыл хоорай. Шевченко кудумчузу, бажың № 113 «а».

◆

Тываның аңчылар болгаш балыкчылар ниитилели [illegible] август 31-нең [illegible] 18 шактан [illegible]

[illegible]

Аңнаашкын үезинде [illegible]

◆

Айда 180 рубль [illegible] 200 рубль [illegible] 230 рубль [illegible] 150-180 рубль [illegible]

[illegible] 220 рубль [illegible] 40 хар [illegible] 20 [illegible]

Комбинаттың адреси: Ак-Довурак хоорай. «Тыва [illegible]» комбинаттың кадрлар килдизи.

◆

Сут-Хөл[illegible] 50 [illegible] 1990 чылдың сентябрь 1-де [illegible] 1944 [illegible] август 25-те [illegible] 11 шакта [illegible]

◆

«УАЗ-469 М» [illegible] Кызыл хоорайда 2-18-[illegible] телефону [illegible]

◆

КИНО

АВГУСТ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Романтика» (Беларусьфильм) (16 харга чедир) 9.30, 12.00, 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

Видеозал: «Идол без маски» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мио, мой Мио» 9.00, 12.50, «Чудесный лес» 11.00, «Финист — ясный сокол» 14.50, «Вчера» (Польша) 16.30, 18.30, 20.30 шактарда.

«УАА-ХЕМ»: «Киночыындызы» 12.00, «Сто девятый идет без остановок» 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Юнга со шхуны «Колумб» 10.00, «Красное золото» (16 харга чедир) 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Тайна старого чердака» 14.00, «Поющая раковина» (2 сериялыг) 16.00, 18.40 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Кокон» (США) 13.00, 15.10, 17.20 шактарда.

АВГУСТ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Заговор» (Киргизфильм) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Идол без маски» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мария Мирабелла в Транзистории» 9.00, 12.40, «Прощайте, голуби!» 10.40, 14.20, «Романтика» 18.20, «Лисы Аляски» 16.20, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Большой талант» 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Киночыындызы» № 24 10.00, «Красное золото» (16 харга чедир, Италия) 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Кокон» 17.20, 19.40 шактарда.

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ орлакчылары — 3-33-41; 3-34-17; ◆ эрнемиар — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-31-92; ◆ ооралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25, идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ агроүлетпүр — 3-34-19; 3-26-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ чурукчулар — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга хуудазы
Тираж 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1

Чагыг № 470

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл август 21 вторник № 190 (14390)

1925 чылдан үндүрүлгүлээн

Өртээ 3 көп.

ЧУРТТУҢ ТӨӨГҮЗҮНҮҢ БЕДИИН ТӨЛЕПТИГ ЭРТЕР

Одессаның шериг округунга М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

Хүндүлүг эштер!

Шериг өөредилгелериниң барып кээр дугайында камгалал министри Дмитрий Тимофеевич Язовтуң чалааның соңуургал-биле хүлээп алган мен.

Өөредилге чоруп турган үеде санал-оналдарны болгаш үнелелдерни солушту-вус. Тодаргай болгаш алыс түңнелдерни алганывыс чөвүлел хуралдарынга кылыр апаар силер.

Күрүнениң айыыл чок чоруу дээш эң-не бедик харыысалганы совет дайынчылар болуруң чонунуң мурнунга чүктеп турар — чурттуң Президентизи болганымда, силерниң-биле бо ужуражыышкынга ол дугайында онзалап демдеглээри эргежок чугула деп санап тур мен. Амгы иштики болгаш даштыкы байдалга дүүштүр шериг херектеринге, бистиң Чепсектиг Күштеривистиң хөгжүлдезинге хамаарыштыр бодумнуң чугаамга доктаар бодай-дыр мен. Ынчалзажок чуртта ниитилелдиң сагыш-бодалы-даа, практиктиг ажыл-чорудулга-даа амгы үеде сиңнигип, мөөрнелген айтырыгларга хамаарыштыр бодалымны эгезинде илергейлеп көрейн.

Хөй-хөй, он-он чылдарда ниитилелдиң хөгжүлдезин тодаргайлаар улуг шиитпирлерни эде тургустунуушкунуң үезинде хүлээп алырының бүдүүзүнде туруп турар-дыр бис. Экономиктиг системаның үндезин чаартылгаларының эжинде [illegible]

[illegible]

(Төнчүзү 2-ги арынга).

ЧУРТТУҢ ТӨӨГҮЗҮНҮҢ БЕДИИН ТӨЛЕПТИГ ЭРТЕР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

болур. Ядролуг боо-чепсектиң бүдүр хевирин кызырганы, оон ыңай, стратегтиг ядролуг чепсектерни, Европага, а аңаа боо-чепсекти кызырарынга эгиттинмес шиитпирлиг болуру, химиктиг боо-чепсекти соксадыры база чок кылыры: ынчалзажок база фактылар-дыр.

Варшава керээзиниң соондарый, НАТО-нуң дайын доктриналарын эде көөр чорудулганың эгелээни база факт болуп турар. Европа диптте айыыл чок чоруктуң чаа тургузуунуң хевирлээри салдынган. Улуг бо чаартылгалар нииити делегей байдалының, Европа күрүнелери-биле бистиң харылзааларывыстың ылангыя — совет-америк харылзааларының элээн экижээни-биле чедип алдынар аргалыг болган.

Бистерниң айыыл чок чорууувусту бо бүгү быжыглап турары чугаажок. Колдуунда-ла дайын херээнге мооң мурнунда хамаарыштырып турган ол чүүлдүң утказын эде көөрү ам негеттинип турар. Бистиң даштыкы политикавыс-биле чөпшээрешпес болгаш чедир билбейн турар кижилерге Чөөн Европада байдалдың өскерилгени эң кошкак чүүл боор. Билдингир чүүлдү тайылбырлавас мен: ол өскерилгелерни доктаадыр сорулгалыг хензиг-ле хөделиишкини айыыл чок чорукту камгалаарынга эккелбес турган ийик, бисти НАТО-биле дайын чөрүлдээлеринге чыгап болур турган. Делегей харылзааларын экижидип быжыглаар база боттуг кады ажылдажылга дээш бо чылдарда кылдынып келген бүгү-ле чүүлдерни базып каап болур турган. Ындыг оралдажыышкыннарны ол чурттарның чоннары шуут-ла хүлээп албас болгаш бүрүү шавар дээрзиниң дугайында чугаалаары-даа артык боор.

Угаан-сарыылдыг болгаш ажын-биле сайгарып көрээли: Чөөн Европага ол болуушкуннар эгелээн соонда бистиң айыыл чок чорууувус баксыраан, кошкаан бе? Ындыг эвес, харын-даа сыр дедир болган дээрзинге бүзүрелдиг мен, улам быжыг, илегелдиг үндезиннерге быжыгылышкынның перспективазын ол алган.

Кайы-бир кижиге кандыг-бир чүүлдү чыгагдаар, албадаар оралдажыышкыннардан хостуг, бот-боттарын хүндүлежир, чаагай кожа-хелбээ харылзааларны тургузары, оларның сонуургалдарының болгаш кайызынга-даа ажыктыг болур чоруктуң балансызынга тургузары идеологтуг чаңгыс эп биске бүгү-ле айтырыгларының шиитпирлээшкинин хандырар деп бүзүрел-биле бодун оожуктурарындан нарын болуру чугаажок. А херек кырында ол карак чаггаан найыралдың болгаш аптиг чоруктуң чаглааның адаанга барымдаалыг чөрүлдээлер база улуг хомудалдар чыглып турган. Ынчангаш ол бир кажан — эрте-даа дижик, соңнай-даа дижик дөмей-ле илерээп кээр турган. Бистиң-даа, бистиң кожаларывыстың-даа эң ханы национал эрге-ажыктарынга биезги харылзаалар шагда-ла харылап шыдавас апарган турганнар.

Оон-биле холбаштыр бистиң айыыл чок чоруувуска оон-даа артык улуг хамаарылгалыг болур айтырыг — ол дээрге Германияның каттыштырары. ГФР — Европа диптте улуг шериг күжү. А каттышкан Германия делегейниң экономика талазы-биле эң күштүг болгаш политика талазы-биле ат-алдарлыг күрүнелериниң бирээзи болур. Бистиң айыыл чок чоруувустуң кол чүүлдери чогум-на Германия-биле бисте эң аар-берге байдалдарга эрткен дайынның уржуктарындан база иичээндириглериндеп үнгени-биле ол айтырыг биске онза ужур-утказыг. Ынчалза-даа дайын сөөлүндеги үе эрткен. Европа диптте, демне чугаалаан мен, эң ханы чогумчалыг өскерлиишкиннер болуп турар. Ынчангаш ол ийи немец күрүнелерге-даа, оларның-биле бистиң харылзааларывыска-даа ындыг өскерлиишкиннерниң агымынга Германияның каттыжыышкыны, ол чорудулгага бистиң позитивтиг хамаарылгавыс тургустунуп болур аргалыг болган.

Ол бүгү чүүлдер чорутуу хацызы-биле сайгартынган, бүгү-ле боттуг чүүлдер өөренип көрдүнген турган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Германияның каттыжыышкынының дугайында айтырыгга бистиң политикавыс — чүгле чаңгыс угаан-сарыылдыг болгаш шын дээрзинге бүзүрелдиг мен. Совет-герман харылзааларының келир үезиниң экии болурунга чайгылыш чок бүзүрелдиг бис. Ол харылзааларның келир үеге эң чугула барымдаазы — бот-боттарынга бүзүрелдиң үезиниң чогум үезинде ажылдап эгелээни эвээш эвес ужур-дузалыг болган. Кайы-даа чоннарның, Европаның болгаш бүгү делегейниң улустарының эрге-ажыктарынга ажыктыг болур чогум топтуг, чаагай кожа-хелбээ, хөй талалыг харылзааларны ол улуг нация-биле тудуп шыдаар бис дээрзинге бүзүрелдиг мен.

Кувейтке удур Иракты агрессиязынга хамаарыштыр ССРЭ-ниң ээлээн туружун база делегейде болуп турар үндезинниг чекерлиишкиннерге хамаарыштыр болгаш бистиң чаа даштыкы политиктиг угланыышкынывыска дүүштүр көөр апаар. Ажыл-биле алыр болза, бисте күрүнелерниң хөй кезиинде ышкаш, оон өске шилип алыышкын чок-даа турган. Күрүне кызыгаарларын эде шыярынга, ам барып тускай догуннаан күрүнени күш-биле каттыштырар сорулга-биле күш ажыглаары улаштыр-улаштыр боол болур үүлгедиглерниң эгелеп болуру-биле, бүгү делегей каттыжыышкынынга айыылдыг. Оон өске кандыг-бир хамаарылга көргүзери база болдунмас, чүге дээрге халдаашкын бистиң чепсээвистиң дузазы-биле база болдунган, бис ол чепсекти Иракка чүгле боттарының камгаланыр аргазын быжыглазын дээш, а өске девискээрлерни болгаш бүдүн күрүнелерниң девискээрлерин эжелеп алзын дээш эвес, садарынга чөпшээрежип турган бис. Кара сагыштыг херек үүлгеттинген, чурттар аразының хоойлу-дүрүмү, Каттышкан Нациялар Организациязының Уставы каржызы-биле хажыттынган. Чаңгыс сөс-биле, бүгү делегей каттыжыышкынының кижи төрелгетениң тайбың хөгжүлдезиниң оруунче кирер сорулга-биле кылып, улуг бүзүрел салып турган бүгү-ле чүүлдери хажыттынган. Ынчангаш шериг хөделиишкиннерин чүгле соксадыры, оларның өске чурттарже халбарарын болдурбазы чугула эвес, чурттар аразының хоойлу-дүрүмүнге хүндүткелдиг чорукту катап тургузары оон артык чугула. Мааа араб күрүнелерниң, оларның девискээр организацияларының угаан-сарыылдыг болгаш харысалгалыг болурунга илегең, Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук чөвүлелиниң бүрүн эргелеринге база аргаларынга бүзүреп турар бис. Ынчангаш ол үскүлежиишкинни таарыштыр шиитпирлээр талазы-биле чүгле коллективтиг күжениишкиннер-[illegible] кызыгаарынга хөделир бодап турар бис. Оон оон-даа улуг айыылдыг хемчээлдиг шериг үскүлежиишкинни болу бээрин болдурбазын политиктиг арга-хемчеглер-биле боттандырары дээш бис.

Шериг политиказының айтырыгларынга доктаап көрейн. Шериг удур туржуушкунуң кол шугумунда байдал үндезини-биле чекерилген. Күрүнелерниң шериг политиказының аразында харылзааның чаа шынарынче кирип турар-дыр бис, делегей дайынының болуру азы болбазы оортан шиитпирлии-биле хамааржыр апаар. Совет Эвилелинге удур дайын кыпсырының дорт кыжанылышкыны чайлаттынган. Ынчалзажок ол дээрге амгы үениң күчүлүг чепсектиг күштери бистерге херек чок дээни ол эвес-тир. Чурттуң делегейде байдалынга, делегей политиказынга оон ролюнга дүүшкен чепсектиг күштер чокка чаңгыс-даа улуг күрүне, харын КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң доктаамал кежигүнү болуп турар күрүне ам дээрезинде чурттап болбас. Кедергей хөй боо-чепсек, оон иштинде сайзыралдыг. Чер кырында амыдыралды шуут узуткап шыдаар боо-чепсек мөөңнелген делегейде чурттап турар болганывыста, чепсектиг күштер черле херек.

Боо-чепсектерниң хемчээл ажыр дендии көвүдеп мөөңнелгени демилитаризацияның оруунга шиитпирлиг кирериңче бистерни угландырган. Делегей херектериң бистиң чаа ёзу-биле көрүүшкүннеривисти бүгү делегейде, улуг шериг күчүлүг кол күрүнелерниң талазындан база чүүлдүгзүнүүшкүн-биле уткаан. Боо-чепсекти боттуг кызырарынче херекти шиитпирлиг угландырар бис. Ол дээрге дыка берге чорудулга, ынчалзажок күчүлээшкин турбас. Ядролуг чепсек чок делегейже кижи төрелгетениниң бурунгаарлаарынга, экономиктиг, социал болгаш моральдыг улуг айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле бистиң иштики херектеривиске эргежок чугула чорудулга-дыр.

Күрүнениң идегелдиг айыыл чок чоруунуң дугайында доктаамал бодавышаан, эң-не бедик харысалгалыг-биле хөделир бис. А ол чүл дээрге бүгү үе чадаларда дең балансының шыңгыы сагыырынга үндезилээш, чепсегленииишкинниң дужурерин чорудулгазы боттанган турар ужурлуг. Эгелей берген шериг реформазын демдеглеттинген чүүлдерни барымдаалавышаан, көөр херек, эштер.

Шериг реформазы биске чогум чүге херек болу бергенил? Ындыг реформаны дайын сөөлүнде кылып турар ышкажыгай. Ындыг хевирлиг байдал херек кырында ам бар-дыр ийин. «Соок дайын» үезинде сорулгаларны шиитпирлээр дээш бистиң Чепсектиг Күштеривис тургустунган болгай. Ам ол соксаан, ынчангаш реформа эргежок чугула болу берген. Будувустуң шериг доктринавысты өскерткен бис, оон-биле холбаштыр Чепсектиг Күштерниң структуразын өскертири база негеттинип келген. Ол ам боттанып турар деп чугаалаан болгай мен.

Реформаның хемчээлинге чогум чүнү тодаргай шиитпирлээрил? Бирээде, сан болгаш шынар талазы-биле кандыг Чепсектиг Күштер чоокку үеде негеттинип турарын тодаргайлаар. Ону кылырда АКШ ышкаш НАТО-нуң ындыг күрүнелериниң, а ол ышкаш Японияның, Кыдаттың, Иранның, Пакистанның, Индияның, чамдык араб күрүнелерниң, Израильдиң, Мурнуу-Чөөн Азия күрүнелериниң шериг доктриналарын, шериг ажыл-чорудулгазының угланыышкынын, моон соңгааргы ут-шиин эң чаа медээлер ёзугаар барымдаалап көөр херек. 90 чылдарда чепсектиг күштериң хөгжүдер талазы-биле ол чурттарның пландарын болдунар-ла шаа-биле ылаптыг билип алыры эргежок чугула. ССРЭ-ниң камгалалын хандырар талазы-биле алыс болгаш амгы сорулгалар база ниитизи-биле болгаш угланыышкыннар аайы-биле Чепсектиг Күштерниң саны тодаргайлаттынган турар ужурлуг.

Ийиде демдеглеттинген чүүлдерни барымдаалавышаан Армияның болгаш Флоттуң структураларын тодаргайлаар херек. Чепсектиг Күштерниң беш хевирлери ам бисте бар. Келир үеде оларның шуптузу азы чежези херегил? Хевир бүрүзүнүң ролю канчаар өскерилген турар ужурлуул? Ону база шериг реформазы тодаргайлаар ужурлуг.

Үште, камгалалга: Армияның болгаш Флоттуң, оларның дайынчы белен чоруун хандырарынга; [illegible] ажылынга, бодунуң составының болгаш офицерлер өг-бүлелериниң амыдырал тургустунуушкунунга чуртталга бажыңнарын тударынга база ажаал-тежээринге, армияның культура хандырылгазынга болгаш оон-даа өске чүүлдерге саң-хөөнүң болгаш материалдыг кандыг, чеже хире курлавырлар тускайлаттынган туруп болурун камгаланырынга четчириниң доктриназын шыңгыы барымдаалап турган, чаа боттуг үндезинге санап көөр.

Саң-хөө болгаш материалдыг айтырыгларны чоокку үеде шиитпирлээрде, даштыкыдан шериглерни үндүрүп алыры-биле холбаалыг сорулгалар база барымдаалап көрдүнген турар ужурлуг. Ол айтырыг дээрге социал болгаш күрүне ужур-дузалыг эң улуг айтырыг-дыр, бистиң шериглеривистиң амгы болгаш келир үеде моральдыг сагыш-сеткилин ук айтырыгны канчаар шиитпирлээринден улуу-биле хамааржыр апаар.

Бо бүгү дээрге дыка нарын айтырыглар-дыр, офицерлерниң өг-бүлелериниң амыдырал байдалын таарыштыр тургузары-биле холбашкан чүгле ындыг айтырыглар безин дыка ковудээн болгаш сөөлгү чылдарда, чидиг характерлиг болу берген. Камгалал министри маршал Язовтуң мааа чугаалааны, моон мурнунда хүлээп алдынган хемчеглер турза-даа, [illegible] шиитпирлер [illegible] сорулга [illegible] күрүне программазы негеттинип турар. Ол программа ам [illegible] чугаалажып көрүүшкүнүнде туруп турар.

Дөртте, Чепсектиг Күштерниң четчелээриниң принциптерин тодаргайлаар херек. Ону канчаар көөр ужурлуг бис? Кол бодал бар апарган, ынчалзажок өске бодал база бар. [illegible] принцивин база бар — ол [illegible] кадрлар [illegible] офицерлер, прапорщиктер, [illegible] даашкаар шериг албанныглары-дыр, ынчаарга шериг албаны оларга бүгү назыда профессия, а солдаттарны, сержантыларны бүгү-ниити шериг хүлээлгезинге үндезилеп келдиртип турар болгай.

Өске бодалды ёзугаар алырга, эки тураның профессионал армиязынче шилчиир үе келген, аңаа солдаттар, сержантылар база-ла кадржаан шериг албаныглары болу бээр.

Беште, албанның кандыг принцивин — национал девискээр азы онзагай девискээр, эшпел принцивин ажыглаарын шиитпирлээр херек. Азы ийи принциптиң канызын-даа катаң ажыглаар бе.

Ол дээрге эң-не чугула, ынчалзажок шериг реформазының үезинде шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларның чүгле кезии-дир. Оон концепциязын ажылдап кылыры дооступ турар. Президентиниң чанында Камгалал Чөвүлелинге ону сентябрьда чугаалажып көөр бис, чедир ажылдап кылдынган сөөлүнде ССРЭ-ниң Дээди Совединге кирер. Реформаны боттандырары 1991 чылда эгелээр.

Политиктиг болгаш шериг удуртулгазының аразынга харылзааларның болгаш кады ажылдаарының дугайында каш сөс. Оларның бот-боттарының аразында харылзаалары таарымчалыг болгаш ажыл болур-чогуур-биле чоруп турар. Камгалалдың чаартынган хевирлиг Чөвүлели Президентиниң чанынга тургустунганын чугаалаан болгай мен, шериг ажыл-чорудулгазының болгаш Чепсектиг Күштер тургузуунуң бүгү айтырыгларын аңаа чугаалажып көөр болгаш шиитпирлээр. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хамаарышкан комитеттери-биле Камгалал Чөвүлели демнежип ажылдаар апаар.

База бир темага хамаарыштыр адактың сөөлүнде чугаалаар бодаан мен. Ээлеп турар албан-дужаалдан хамаарылга чокка чепсек талазы-биле эш хуузунуң акы-дуңма ёзузунуң байдалы Совет Армияның быжыг туруштуунуң база күштүүнүң кезээде үндезини болуп келгениң. [illegible] албан-дужаалдан [illegible] чокка, бот-боттарынга [illegible] турар ужурлуг. [illegible] бергелер турза-даа, [illegible] улам-на килбартыр төлээде, командирлерниң-даа, политиктиг армияда органнарның, партия болгаш комсомол организацияларының-даа бүгү аргаларын ажыглаар херек. Армияның иштики харылзааларының четпестерин шүүмчүлевишаан, генералдарның болгаш офицерлерниң бедик авторитедин аныткан хөй санныг чижектерни киирген хөй чагаалар шериг албаннылардан кээп турарын меңээ дыңнаткан. Армияның иштики чаа харылзааларынче шилчииринин чорудулгазын дүрген эртер ужурлуг бис, ону чедип алырынга бүгү аргалар Армияда бар.

Кадрлар айтырыгларын шын шиитпирлээри, бо херекке принципиалдыг чорук, амыдырал хандырылга, шериг албаннылгарының дугайында сагыш салыышкын улуг ужур-дузалыг болуп турар. Взводтар, роталар, батальоннар, полктар деңнелинде офицерлерниң чогуур бурунгаарлаашкынынга болгаш өзүлдезинге кым-бир кижи моондактап турар дээр бодал офицерлерниң чамдык кезиинде тургустунуп келген. Кадр политиказында четпестер бар-даа болза, ук политика камгалал министриниң салдары-биле чаартынып эгелээн. Ужуражыышкынга ооң чугаалаан чүүлдеринге баныр чедирип тур мен. Аныяк офицерлерни дидими-биле депшидер, талантылыг, шериг херээнге бердинген болгаш ынак кижилерге делгем орукту ажыдып бээр херек. Арай боорда албан эрттирип турар болгаш ёзулуг шериг кижизи болуп шыдавас кижилерни чаңгыс-даа хүн туткан херээ чок. Ындыг кижилер Армиядан үнүп чорүй баарга, хомудаан-даа хереэ чок. ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң офицериниң болгаш бүгү-ниити шериг албанының аткалдарын деткиири база [illegible] — бүгү [illegible] күрүнениң [illegible]-дыр, бистиң бо чугаалашканывыс ниитилелге дыңналып четкен турар дээрзинге идегеп тур мен.

Чоокку бир азы бүдүн чиктык чылда үелер бистерниң шуптувуска берген болур дээрзин [illegible]

«ЧЕДЕР» КУРОРТ:
ооң четпестери

Республика найысылалындан 45 километрде турар «Чедер» курорт болза ТАР үезинде-ле тургустунган курорт болуп келген болгай. Сөөлзүредир аңаа «Үш-Белдир» курорт немежи берген. ТАР үезинде-ле кылдынган клуб ам-даа «пенсияже үнмээн», бараан болуп турар. Чаа клубту үш чыл хире тудуп келгеш, ам-даа доостаан. Ол доосту-даа берзе, курортка дыштаныр үш чүс хире кижи аңаа сыңмас, бичии хемчээлдиг. Ларёк хевирлиг бичии садыы бар, ол база-ла дыштаныкчыларның негелдезин хандырып шыдавайн турар. Шилчиткен акша, посылкаларны дыштаныкчыларның алыр аргазы чок. Ында телефон бар-даа болза, ол доктаамал ажылдавас, тенчү чок үрелиишкинде.

Кодаадан келген малчыннар болгаш өске-даа дыштаныкчыларга шилчиткен акша келирге, ону Кызылдан барып алыры дыштаныкчыларга улуг шуут.

«Чедер» курортта эң-не таарымча чок болгаш харын-даа чаржынчыг байдалды болдуруп турар чүве болза, корпустар чоогунда кылгылаан чунар-демирлерниң ажылдавайн турары. Дыштаныкчылар чунарда, савага суг кудуп алгаш, ону ансынга пактап тургаш, чунар ужурга таваржып турар. Оон ыңай ханы кудуктаң кээп турар демир хоолайлар дамчаан минералдыг аржаан суг курорт девискээриниң чер болганда аттыгып чыдар, оортан дыштаныкчылар душкан черинден-не аксып ап турары санитарлыг байдалга канчап-даа таарышпас. Кадыкшылга эки салдарлыг ол аржаан сугну тускай бажыңчыгаш иштинче төпчүттүнген краны кылгаш, эмнээкчилерге таарымчалыг болдурарын дыштаныкчылар курорттуң директциязындан шыгыы-ла негеп турар.

Курорттуң удуртукчу ажылдакчыларының дугайында дыштаныкчыларның хомудалы ханы болуп турары эскертинер чорду. Шынап-ла, курорттуң директору-даа, администратору-даа, диетсестра-даа, ажыл-агыйы талазы-биле харылаар кижи-даа пенсия назылыг кижилер болуп турарынга дыштаныкчыларның таарзынмайн турары чөптүг. Курорттуң улуг эмчизи Тока боду тыва, тывалап чугаалаар турган-на ийиги сезон ажыттынып турда, дыштанып келген кодаа малчыннар тывалап айтырыг салырга, орус дылга доңгун чанчаттының харылааны эмнедип келгеннер кайгаан.

Моол Арат Республиканың эмчилерин ап көрээли: олар Совет Эвилелинге, харын-даа даштыкы чурттарга дээди эртемни чедип ап турарлар. Олар чуртунга ажылдап эгелей берген, медицина эртемин болдунар-ла арга-биле төрээн дылынче шилчидип алырын чедип ап турарын моол парлалгада көңчүт тода бижип келген. Ынчангаш бистиң дээди эртемниг тыва эмчилеривис өске дылче бүрүн чайлып, адыыңгаар чорукка чайлаза эки боор. «Чедер» курорттуң ийиги сезону төнгүжеге, директор Гүбанчвага ужуражырын кузаан дыштаныкчылар ону тып чадаан. Кайнаар барган, кажан келирин билир кижи чок боор чорду.

Пенсионер директорнуң туразы-ла ийнен харын, ону албадап кым командылаар деп. Ынчап кээрге Тывада эң улуг дээн төп курорттуң директорунга пенсионер кижиниң олурган херээ бар бе? Чоннуң кадыкшылының төвү чугула курортту бүгү талазы-биле шимченгир, угаангыр, удуртуп баштап шыдаар кижи херек эвес бе?

Виктор САГААН-ООЛ.
Ийиги удаазының дыштаныкчызы.

РАДИО ДЫҢНАВАЙН...

Тожу районнуң «Май 1» совхозунуң ажыл-ишчилери ам будун чылдың нүүрүнде радио дамчыдылгазын дыңнавайн тур бис. Район төвү чораап, тыва дамчыдылганы дыңнаарга, солун-на боор чүве-дир. Райкүүском, райкомга бо айтырыгны тургузуп чегеливис тонду. Чон ам «хол кедүргеш» олурупкан. Суурда бичии үрелиишкинни эдеринден харылзаа ажылдакчылары чалгаарааш, чылдак хап турган чүвези ам 3 дугаар чылче шилчээш шуут ара соксаан. 30 точкалыг автоматтыг телефон станциязын тургузарда кады кыла шаагтарын [illegible] манавышаан бис. [illegible] үнеш турар. «Совхоз боду чагылдарны кылыпса, дораан тургузуптар бис» дээрге, шынап-ла совхоз сонуургалдыг болгаш [illegible] ажыглап турган. Эртен [illegible] кылып доостаан. Ол хирелде ажыл шуудавастааш турупкан.

Самыя СААЯ.

Кызыл районнуң Кунгуртуг суурда харылзаа пунктузунуң эргелекчизи Федор Хорлук бодунга онаашкан ажылды ак сеткилдиг күүседип, хөй-нииттиң херээнге идепкейлиг киржип турар. Ооң-биле кады Кызыл-биле чугаалажыр радио харылзаазының операторун хүлээлгезин богай эвес күүседип келген.

ЧУРУКТА: Ф. Э. Хорлук.
Кижи БҮЛҮГҮН чураан.

Хүннүң темазынга интервью

ХУУСААЗЫ УЗААН ТУДУГ

Аэровокзал, хоорккүском, амыдырал хандырылга бажыңнары, республика типографиязының тудуу... Корреспондент чүге бо тудуг объектилерин чаңгыс черге чыскаап бижий бергенинин чылдагааның найысылал Кызылдың чурттакчылары билир. Олар бир шагда тудуу эгелээш, оон тудар хуусаазы узап, ажыглалга кирбестээш туруптан объектилер-дир. Ылаңгыя типография улус-чоннуң билиин, сеткил-сагыжын хүн бүрү байлакшылдар үнелиг эртине — солун, сеткүүл, ном парлалгазы-биле дорт холбашкан албан чери болур. Хөй-хөй номчукчулар «бир хүн солун номчуувас орнунга, чем читтии дээре» дижир. «Республиканың хоочун бүдүрүлгези бо хүннерде кандыг байдалда туруп турарыл, ында ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар бар бе». Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. Н. Болбат, Кызыл хоорккүскомунуң даргазының оралакчызы А. Д. Монгуш оларның «шыңгаадып» турары-биле алырга, «хоочун ноктуг хола кавтыг» дээни ышкаш «олар эгги байдалга ам-даа бир, харын-даа оон хөй чылдар иштинде шыдажыр, ажылдаптар аргалыг бе?» деп дугайында солуннуң корреспондентизи С. Монгал Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы, оон кол инженери **Раиса Комбуевна ООРЖАК-биле** беседалашкан.

— Раиса Комбуевна, типография тудуунуң хуусаазы узааны силерге шаптыкты чедирбейн турар бе?

— Баштай бодаарга, ол биске аңаа хүн бүрү идегеп, манап турарывыс кайда-чүде бир тудуг ышкаш сагыыдырар. Ол бистиң бөгүнгү ажыл, амыдыралывыс-биле туттунуп эгелей бергенинден бээр-ле сырый холбажы берген деп чүвени кым-даа билбес. Ынчангаш бир чамдык даргалар турган чүү турган-ла, тудуу туткан чүве чүү ажырар. «эрттен өртемир, ол чаъстан дадарыыр» эвес дээр байдалдыг. Амыдыралда ындыг эвес. 1929 чылдан бээр туруп келген бүдүрүлгени чалыытпадыр аргавыс чок. Ол ынча чылдар иштинде таптыг капитал септелге чок ажылдап келген. Солунну хүн бүрү үндүрер апаар болгай. Ынча хөй дериг-херекселди турда-даа бол көжүрери болдунмас. Ынчангаш үстүкү черлерден типографиянын ынчаарда мынчаарда туттунар деп турда-турда, чылдар эртти. Ынчаарга оң баштай «Коммунистиг күш ажылдың бүдүрүлгези» деп бедик атты чаалап алган коллектив адын сыгар эвес, шыдашкан. Ынчап турда-турда, 6-, эки ай, хүнде чаа типографиявыстың таваан салыптарга, улуг тынган бис. Амна чаа черге, чаа ёзу-биле ажылдаар-дыр бис дээш. Ада парлалга бажыңы-биле кожа, өрүк кежилдир. Ол-даа улуска, биске-даа хелнок таарымчалыг болур ужурлуг.

«Ыяаганының бажыы ыт чизини» дээр ийикпе парлалга бажыңы баштайгы септелгезин бедик кылып четтигипчен, а бистер «чаганаавыста» хевээр бис. Ол хире де даргалар хуралдырлаа болурга-ла, «баштайгы коммунистиг күш ажылдың бүдүрүлгези» дээш мурнунга тудуп, мактанып, чоргаарланып-ла турарлар. Бөгүн чоргаарланыр чүве шыңын-да эвээш. Бажыңывыс республика үезинден бээр туруп келген болгаш оорганы ыргайып, бүстүп дүжер чоокшулап орар. Кожавыска «Шын» солун кантал-чык. Бир дүне чаашкынның күрүн дээвирин буступ дүже берген болгай. Харын-даа улус турбаан. Дериг-херекселивис база үе-дүптүң эргижирээн. Чүгле чоргаарлаар хайныктырар турар чүвүл — ажыл-ишчи кижилер. Ажылды аашын-майн, түвексинмейн, хүн бүрү чүктеп, хамаарышкан кижи ак-сеткилдиг кылып, күүседип турар хоочун, аныяк-даа ажыл-ишчилерге чоргаарланмайн, ам кымга чоргаарланыр бис.

Ындыгларга Омскиниң политехниктиг институдунуң доозукчузу, кол инженер Раиса Михайловна Дроздова, деппелээр цех начальниги, коммунист Валентина Ивановна Попова база-ла СЭКП кежигүнү линотипчи Вера Хертековна Доржу, оон-биле чаңгыс мергежилдиг Зоя Лопсанчаповна Допчун-оол, парлалга цехиниң начальниги Юрий Евдокимович Коршунов, аныяк коммунист, ёрукчу Раиса Анай-оол, ол-ла цехтиң начальниги Анна Хертек, парлалга цехиниң мастери, күш ажылының хоочуну Зоя Михайловна Чащухина болгаш өске-даа он-он мурнакчыларны хамаарыштырып болур. «Дагыр эрген талазын тыртпаан» деп бодаваар. Район солуннарының типографиялары база бисте, бистиң комитедивиске хамааржыр чүве. Олар дериг-херексел дээрден башка, бажыңнар талазы-биле хомудал чок улус. Болур-чогуур дузаазы көргүзүп турар бис. Бир таа чугаа республика типографиязының дугайында чоруп турар чүве болганда, орта кансы доктаадым. Оон чаартылгазындан, эде тургустунуушкунундан район солуннарының даартагы хүнү база дорт хамааржыр чүве. Кижи боду чеже-даа эде тургузуушкунга, бүдүрүлгениң арга-шинээн кымыы, кудуй, хер-херекселин үениң негелдезинге дүүшпес болза, оон өзүлге чүү-л, эки түңнел үнмези тодаргай. Ынчангаш ажылчыннарывыстың шынарын бөрле чөжелдеди бооривыстын ужуру ында.

— Дериг-херексел дугайында чугаа эгелеп алган болганыңарда, ону чаа типографияга хамаарыштыр уламчылап көрүнерем. Чаа типографияны бөгүн-даа бол чүмү-биле дериптер хире хер-херексел чедип келген дээр, ол шын бе?

— Ийе, барык-ла шын ийин. Типография тудуунуң таваан салгаш, оон ажыглалга кирер чижек үезин айтып каарга, дораан дилеиин, сыраашын, соңгаар-бүдүн... чурттуң улуг полиграфия бүдүрүлгелеринге чагыгны киирип турган, туттунуун турар типографияга тургузар чаа дериг-херекселди четчелеп, тывтынып эгелээн бис. Ам бо хүнде турза чогуур 101 дериг-херекселдиң 55-и чедип келген, бар. Чагыгны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң капитал тудуг эргелелиниң [illegible] чылын турар. Мааа бир мындыг бодал тыптып кээр чадавас «Хер-херексел четпес эвес-тир, курут бажыңның тудуун-тургузуп алтаар-даа канчаарыл?». Ол орта шын эвес. Бис эге чылдарда элээн шалыгыын ажылдап турдувус. Бир эвес типография ол шаанда болу берген турган болза, шагда-ла четчелеттинип алтар турган бис. Эгезинде ийи, үш чыл тудар ужурлуг, хуусаазыг тудуг ам... чеди чылдың нүүрүнче кирген. Ынчангаш оон тонер, ажыглалга кирер хуусаазы тодаргай [illegible]

[illegible]

Баштай типографиялар тудуп [illegible] «ФА-2000» [illegible] автоматыг [illegible]

[illegible]

Ам кандыг ийин. Солунга [illegible] типографияга [illegible]

[illegible] «ФА-2000» [illegible] «Модель 821-12» [illegible] «БВ-270» [illegible] Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму [illegible] 1991 чылда [illegible]

ЧУРУКТА: Каа-Хем [illegible] йонда «Бүген» совхозтуң малчыннары Иргит Ак-чымаа биле Иргит Сүрүн-[illegible] [illegible] ажыл чыл-дарда хөй малдарны, ниити-ниң малын ажаап өстү-рерин[illegible] үлүг [illegible] киирип келгеннер. Олар ам даа мал ажылында Республиканың Наадымынга киржип ки-рипкеннер.

Чыл санында чүс-ке [illegible] [illegible] түк чедир ту-раланнарын ап, [illegible] бедик болуп келгенин. Малдан элбек дүктү кыр-гып ап, саны дужаарының планныг даалгазын база ажыр күүседип алганнар. Шимчээнниң сериин чай-лаанда малын семиртип, малга сиген белеткээринге киржип эгеленнер.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Самагалдайга сулчээ

(Уланчызы. Эгези № 188 «Шынга»).

Сулчээниң бары Агбаан-Демчиге шагда-ла билдин-гир турган ноянның мага-бодунга халдаар ай, хүнүн, үе-шагын, соң чайыт аген-тизи Кызынмай хүндү чугаа-лап берипкен.

Амбын ноян сулчээни бо-дунуң күжү-биле чок кы-лыр. Комиссарга дыңнадып болбас, сулчээни өгден үн-дүрүп болбас деп шиит-пирлеп алган.

Бодунга чоок кижилерни чажыды-биле чыып, сулчээ-ниң уязын буза шаварын дугуржуп турган. Эптиг үе, сулчээчилерниң ноянга хал-даар деп дугурушкан хүнү. Оларны чыглып турар ара-зында, бөлүк турда тудуп алырын ноян планнап алган. Кымнарның чүңү кызырын база-ла ыяк дугуржуп ал-ганнар.

Агбаан-Демчиниң идегел-диг кижилериниң бирээзи, шаандан бээр ооң хаалгачы-зы чораан, сөөлгү үеде хаа дужаалга четкен Чолдак-Хаай дээр шолалыг эрес, кайгал эр турган.

Шаг-шаанда Агбаан-Дем-чи ядыы чоруур шагда ооң нады ойнап өскен [illegible]. Чоорту каш малдыг-даа апарган, бора-будун амыды-ралдыг кижи чораан чүве-дир.

Сулчээчилерниң [illegible] [illegible]

[illegible] ның талазындан эгиндеп шаажылаар чорукту хорут-даан турбуже, сулчээчилерге улуг шаажылалдың бүгү-ле кинчи-бегин, кымчылаар, ша-гаайтаар, манзалаар чорукту Агбаан-Демчи сулчээчилерге удур ажыглап турган. Ооң түңнелинде херектеннерниң иштинден 6 кижи амы-тынын-дан чарылган. Сулчээчилерни эн-не каржызы-биле түс-ту-зунда шииткеш, болган тава-рылганы крайның комисса-рынга дыңнадып каан.

Урянхай крайның кол ко-миссары Григорьев Агбаан-Демчиниң алган хемчээн чурдаг деп санааш, хааның чазактын, дээрги хааның эр-ге-чагыргазынга удур үймээн үндүрерин ге белеткенип тур-ган сулчээни томаартып каа-ны дээш, Агбаан-Демчини мактап, байыр чедирген бол-гаш мөңгүн сыптыг селеме-биле шаңнаан.

Элээн үе эрткенде, Моолче «аалдаан» чораан дужаметтер ээп чанып келгеннер. Олар ноянга кээп бараалгап, моол феодалдарның чорутканы хуу-да суй-белекти дээрги ноянга чорутканын айыткавышаан, экелген белээн Агбаан-Демчиге сунганнар.

— Самагалдайга арай ба-гай чүве болур часкан деп дыңнадывыс. Бистиң бо сам-дар тываларывыс бирээзи-ле үлегеткен турар боллурлар ийин — деп, Комбу-Доржу чүвениң ужурун билбес кижи бооп, ноянга айыткаан.

[illegible]

ӨӨРЕНИКЧИЛЕРИНИҢ САГЫШ-СЕТКИЛИНДЕ

Бо хүннерде Тывада националдар аразында харылзаа-лар баксырап, бот-боттарының аразында көрүшпес чорук өскүп турар деп чугаалар оон-моон үнүп турар. А ын-чаарга амгы үеде бо талазы-биле ындыг бодалдарны хөөк-түрери эвес, а экчүлегерлиг чүүлдерни, интернационал-чы чорукту көргүзери, ол дээш ажылдаары онза чугула. Орус, тыва, өске-даа нацияның кижилеринде интернацио-налчы найыралга шынчы, өскелешпес-башкалашпас чо-руктуң чижектери кайы хөй. Мооң адаанда улуг орус улустуң кызы, Тываның культура хөгжүлдезинге бердин-ген чораан башкы В. Л. Ладанова дугайында сактышкын-ны парладывыс.

Тываның улус өөредилге-зиниң хоочуннарының би-рээзи, «Улус өөредилгези-ниң тергиини» хөрек дем-дээниң эдилекчизи, РСФСР-ниң школазының алдар-лыг башкызы Вера Луки-нична Ладанова ам даа тур-тап чораан болза, бо хүннер-де 70 харлаар, а партия ста-жы 40 [illegible] [illegible]

[illegible]

Вера Лукинична Ладанова-ның хөй чылдарда назы ажылдап чораан эштери, башкы училищезиниң үнде-зилекчилериниң бирээзи, ооң хөй чылдарда директору турган, Тываның улус өөре-дилгезиниң хоочуну, «Улус өөредилгезиниң тергиини» хөрек демдээниң эдилекчи-[illegible]

[illegible]

девискээринде РСФСР-ниң край, областарының тудуг-жуларының ажылдап тура-рын номчукчулар эки билир. Олардан Ленинградтың ту-дугжулары 650 сургуул өөренир үш каът чараш ба-жыңны эрткен чылын ажыг-ланга киирген. Бо хүн-нерде ында орус, тыва, ха-кас, украин дээш туска дээ-[illegible] эртемниг 65 башкы ажылдап турар. Оларның [illegible] беш кижи — РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң школаларының алдарлыг башкылары. Ук училищеге Вера Лукинич-на Ладанованың сургуулу чораан. Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы Арбычыга Салчак-[illegible] Даржаа он ажыг чыл-дарда билдилиг улуртуп келген.

Бо [illegible] авторну В. Л. Ладанованың бедик утка-шынарлыг кичээлде-рин үш чыл иштинде дың-нап, өөрүжүп келгеннерин бирээзи. Ынчангаш ону бо-дунуң эң-не хүндүткелдиг башкызы деп бодап, сактып чоруур. Чаңгыс сес-биле [illegible]

[illegible] киирген.

Иван КЕЛИК-СЕҢГИ.
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

[illegible]

— Нояныывысты «кызыл-дыстадыр» дишкен-ме — бол-гай бис. Үе-шаг эртип туруп берди, канчаар чүвел? — деп, Комбу-Доржу чугааны эгелээн.

Кужугет ШОНГУ. (Уланчылыг).

Тоожудан үзүндү

Суд залындан

ДЕРЗИИ ӨЛҮРҮҮШКҮН

Шамбалыгга болган кемниг үүлгедигниң киржикчилерин судтаан

(Төнчүзү. Эгези №№ 183, 185, 189 («Шынга»).

5. ШИИТКЕЛ

Судтаттырып турар кижи-лерниң характеристикаларын номчаан соонда, немээр хире документилерни база херекке кошкан. Борис Ондарның ка-дайының билдиришкинин кошкан. Байлак Түлүштүң өг-бүле дугайында справказын [illegible]

бо кончуг дерзии өлүрүүш-күнүң киржикчилерин шии-тпээн хереги. Күжүгеттиң судка туружуп көрүп тур сиг-[illegible] Сүрүңмаа биле [illegible] Кайгал-оол биле Раа-ның караан дуй шарып, хү-лүп ап турганын шууть хөр-лээннер».

Бүгү кылган херекти өөре-нип көргеш, ийиден хөй ки-жини өлүрүшкени дээш, өлү-рүкчү чорукка автомашина-[illegible]

биле алырга, херээжен кижи-ни [illegible] кадып алып каар болза эки деп кылеңнеп турдулар.

[illegible]

нииниң соонда, ижип турганым шын. Совет судтан дилээрим болза херектиң шынын тыва-рын дилеедим. Ол ышкаш ме-ни шииттейн, хостаалгага арт-тырарын улуу биле дилеедим.

Бо сөөлгү сөстү чүү деп бо-даар силер. Херээжен кижи-ниң эриг баарлыг эвес, кээр-гээр сеткили чок болганы ол ышкажыл. Ийи чаш уругнуң тынынга чедишкен. Херекти [illegible]

жи бүрүзү шииттирген улус-че көрүп, арны-бажы хуулуп, девиден турлар ирги бе? дээш хөөн-биле көрүп турганнар. Мен бодаарымга, Борис Ондарның [illegible] серте даа чок, солдаттарга долгандыр бүзээ-леттирип алгаш, муңгаш де-мир машинага олурупканнар.

Чон дашкаар үнүп келгеш, боттарының бодалдарын үле-жип, бергезинер-даа. [illegible]

Судьяның чугаалааны бол-за: «Совет суд бүгү байдал-ды өөренип көргеш, дараазын-да шииттирип үндүрген. Аар кем-херекти организастап тур-ганы дээш, ийиден хөй ки-жини өлүрерин ге кирипкенни дээш Кок Түлүштү болгаш Борис Ондарны адып шии-дер. Сүрүңмаа Түлүштү 12 чылга, Анатолий Күжүгетти 11 чылга, Байлак Түлүштү 7 [illegible]

[illegible]

Оларга көөрде шиитке дың-наан улус улуг тынган. Суд соонда безин ол херээженни адар турган деп, кылеңневи-шаан залдан үнүп чорупкан турганнар.

Тайга ээзи бодум херээн кылып каан мен, арттканын си-лер билиңер дээн ышкаш, ки-жи караанга көзүлбейн «аалынче» чанып каан болгай. Бо херектиң истелгезин чо-руткан кижи С. С. Содунам-ның бүгү бар аргаларны ажыглап тургаш, үндүрүп келгенин [illegible]

Берге-ле суд болду. Ийи неделя ажыг үеде олуржуп келгеш, мону бижиирин ге бе-зин берге деп турдум. Уйгу-зуштен ыравас болур чорду. Номчукчуларга база берге-ле боор.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

КҮЖҮ, ЭНЕРГИЯЗЫ АМ-ДАА БАР

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгеден бээр 45 чыл эртти. Чыл келген тудум Тываның эки турачылары дайынның арттырып каан ларборге човуланыындан, оон сорбузундан, бистерниң аравыстан чырык өртемчейден чарлып чоруп, саны кызырлып орар. Михаил Сундуй «Тыва аъттыг эскадрон» деп номунуң чырыкче үндүргениңге ужурашканым эки турачы бөрү-ү өөрүп четтиргенин илередир чордум. Дириг арткан фронтучуларны хүндүлеп чорууларың! Чамдыкта оларны эскет чок, билбээчеңнеп эртип турарывыс кижиниң сагыш-сеткилин дүвүредип келир.

Тываның сураглыг курортунуң бирээзи «Үш Белдир»-ге кааги сезонда дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну Вера Чульдумовна Байлак-биле уран-чечен болгаш музыка хөгжүмнүг кежээни режиссёр К. Ч. Сагды, бот-тывынгыр композитор А. С. Хоюгбан организастап эрттирген. Кежээниң дургузунда тыва болгаш фронтучу ырлар, шүлүктер чаңгыланып, кижилерниң сагыш-сеткилдерин ол үеже хаара тудуп, тайбыңны бызыгаазарынче кыйгырып, назыкалдар арازында чөрүлээ болдурбазын чутааланып турар.

1924 чылда Улуг-Хем районнуң Хайыракан суурга, ядыы арат Өөржактарның өг-бүлезинге төрүттүнген Вера Чульдумовна Байлак фронтуже чоруур мурнунда он тос харлыг эрес-кежээ аревэчи кыс турган. Фронт чоруур күзелин илереткен дилег бижиктин Тываның чазак черинче чорудуп. Ынчан оон шеригже турар аныяындан «Фронтуже чоруур деп тур мен» деп чагаазы келген. Ада-иези оолдар арازында чаңгыс кызын чорудазын кызыткан. Ындыг-даа турлуштуг, изиг күжүүртүг аревэчи Вера фронт чоруур дээш шилиттинген кыстарның арازынга кирген.

Ынчангы Тыва Арат Республика биле Совет Эвилелиниң кызыгаары Борбак-Хаак деп черге Вера Чульдумовнаны ачазы тыва эки турачылар-биле кады фронтуже үдеvишаан, оруk ара ончалмаиди, кадыкшылдыг чорууруп, ээп чанып кээрин күзеп турган. Абаканга чедир машина-биле, оон ынай поездиге олуруп каш, баштай Муром, сөөлүнде Ковров хоорайга аъттыг шеригниң дайынчы белеткелин үш ай эрткен. Украинаның бирги фронтузунга дөрткү аъттыг шериг эскадрону (командири капитан Түлүш Кечил-оолга, өлген сөөлүнде 1990 чылда Совет Эвилелиниң Маадыры деп атты тывыскан) баштайгы тулчуушкунче кирген. Немец-фашистиг эжелекчилерден украин чериниң Ровно, Дубно хоорайларын, оон чоок-кавызы суурларын хостаарынга тыва эки турачылар эрес-маадырлыын көргүскен. Тывадан шилиттинип чорутан он тыва кыстың шыдамыккайы, эрес-кашпагайы эр улустан артык чорууи көргүзүп, командылал чериндеп макталды ап турган. Оларның арازынга Вера Чульдумовна тулчуушкуну шөлүнге амы-тынындан чарылган эштериниң өжээнин негеп, немец-фашистиг эжелекчилерни чылча шаварынга бодунуң үлүүн киирген. Тулчуушкунга эрес-маадырлыг чоруу дээш, Ада-чурт дайынының I болгаш II чергезиниң орденнери болгаш дайынчы медальдар-биле шаңнаткан.

Дайын төнген соонда, Вера Чульдумовна Байлактың тайбың күш-ажылын чазак үнелеп, Күш-ажылдың Кызыл Туг, Тыва Арат Республика орденнери база «Күш-ажылдың хоочуну» деп медаль-биле шаңнаан. Күш-ажылчы болгаш дайынчы шаңналдары каттышкаш, тыва чонунуң база бир чоргаар кызы чораан дээрзин херечилеп, шиник ныкпып, хөрээн улам каастап чоруур.

Республика черге[illegible] [illegible] чазактың чиигелделеринге өөрүп четтиргенин илередип олурду. Оон херечизи «Үш-Белдир» курортунга [illegible] путевкалыг келгени бо. Амгы үеде хүндүткелдиг дыштанылгада-даа болза, ажыл-[illegible] интернационал [illegible] болгаш патриотизмге [illegible] ажылдап бодунуң [illegible] херээн [illegible].

Кок-оол САЛЧАК.

Чаа өөредилге чылынга уткуштур

«ХАЯА» БҮДҮРҮЛГЕ БРИГАДАЗЫ

Бүдүрүкчүлүг күш-ажылдың эге чадазы-биле уруглар школадан эгелеп чепсеглеңир. 50 чылдарының төнчүзүнде 60 чылдарының эгезинде бүдүрүлге бригадалары тургустунуп эгелээн.

Улуг-Хем районнуң «Ак-Туруг» совхозунуң баазазынга тургустунган Булуң-Терек ортумак школазының өөреникчилериниң «Хаяа» бүдүрүлге бригадазы 1979 чылда мал чеми белеткээрибиле организастаттынган. Бригаданың составы 15-20 кижи хол кадыыры-биле сиген кезер кылдыр тургустунган. Ону школа башкызы Дүктүг Будаакай удуртуп эгелээн. Бригада бодунга алган социалистиг хүлээлгезин чылдан чылче чедиишкиннииг күүседип келген. Өөреникчилер планныг онаалдаларын чылдын улам ажыр күүседип келгеннер. Чижээ, сиген кезерииниң планын 1979 чылда 70 тонна турда, ону 120 тоннага кылдыр күүскеткен, а 1983 чылда планы 120 тонна турда, 293 тонняны күүседип турары оларның арга-дуржулгазының өзүлдезин көргүзүп турар дыр.

Мал чеми белеткээр звенолар арازынга социалистиг чарышка үргүлчү тиилекчи болуп, районнуң «Улуг-Хем» солунунуң Алдар тугунга, «Тываның аныяктары» солунга каш удаа үнген. Россия Федерациязының бүдүрүлге бригадаларының чарыжынга тиилекчи болганы дээш тускай шаңналдарны, БАЛКЭ Тыва обкомунуң шилчип чоруур кызыл тугун, совхоз баштаар чери бригаданың чедиишкиннери дээш дипломнар, грамоталар, ыяктар болгаш ийи телевизор-биле шаңнаткан. 1983 чылда Чөөн Сибирьниң киностудиязындан база кээп тыртырган.

Дүктүг Будаакайның удуртуп турганы бүдүрүлге бригадазының чедиишкиннериниң дугайында школада күш-ажылдың алдар булуңундан көрүп болур. Совхоз 1984 чылда мал чеми белеткээр механизастаттынган бригадалар тургусканы соонда школачыларның хол кадыыры-биле сиген кезери соксаан болгаш «Хаяа» ам каас-чараш Шолук-Хову деп черде ногаа өстүрер бүдүрүлге бригадазынче шилчээн. Ук бригаданы башкы Төмүр-оол Самбынович Моңгуш удуртуп эгелээн.

Мааа 1983 чылда районга бир дугаарында турлагны дерип тудуан, күскү дүжүт байырлалын районнуң школачыларының бүдүрүлге бригадаларының бирги слёдун анаа организастап эрттирген.

1987 чылда бүдүрүлге бригадазы күш-ажылдың дыштаныышка лагери кылдыр эде чаартынган. Чылдың-на анаа 30 өөреникчи ажылдап, дыштанып чайлап турарлар. Олар совхозка 1984-1989 чылдарда 293 тонна картофельди, 2,5 тонна огурецти, 300 кг свекланы, 38 тонна капустаны, 270 кг ногаан кулчаны дүжааганнар. Бо чылын школачылар 3 га черге картофельди, 0,5 гага капустаны, 0,2 гага ногаан кулчаны олурткан. Ону ам ажаап хайгаарап турарлар.

Күш-ажылдың дыштаныышка лагери хостуг үелеринде кашпазы Чаа-Хөлдүк, Ак-Туругнуң школачылары-биле удур-дедир аалдажып спортчу оюннарны эрттирип, арга-дуржулгазын солчуп келгеннер. Ол ышкаш Ак-Хаяга, Адыр-Бажынче, Хемчик ансынче машиналыг экскурсияны кылгылаан. Оларның амгы сорулгазы — Торгалыгның болгаш Хайыраканның школачыларының күш-ажыл лагерьлеринче чедери.

Моон мурнунда чурттап турган бажыңнарын өскээр көжүргени-биле суурдан барып, көөп ажылдаар[illegible] Совхоз бо чылын ол бажыңны дедир кежүрерин аазаан.

Бир эвес өзүп орар салгалды күш-ажылга өөредип, оларны деткивес болза, келир үеде кымнар ажылдаарыл? Совхозта кооперативтер тургустунуп турары эки болбайн канчаар, ындыг-даа болза баштай өөреникчилер-биле чардынган керээни боттандырга, оон арткаанарынче көрүнген болза таарымчалыг болур турган.

Анжела КЕЧИЛЕК.
Улуг-Хем районы.

ДЕҢНЕШТИРИЛГЕ КЛАССТАРЫ

Нииити билиг школаларының баазазынга деңнештирилге класстарын ажыдары улуг өөредилгезинде чаа чүүл. Анаа өөренир уруглары эге школадан, харын-даа школага өөренир чазы четпеен уруглар албан черлериндеш эгелеп алыр болза улам эки.

Бистиң республиканың девискээринде деңнештирилге класстарынга уруглар өөредири ам-даа нептеревейн турар. Эвээш саныг школаларда ындыг класстар ажыттынган. Анаа өөренир уругларны тодарадып тывар ажылдың чорудар болза, ол класстарны ажыдары эргежок чугула деп айтырыг тургустунуп келир чадавас.

Ынчангаш деңнештирилге класстарынга кымнар өөренир ужурлугул, класска өөретсе чогуур уругларның саны кайы хире болурул, кандыг программа-биле база кандыг өөредилге номнары-биле өөренирил деп чүвени доңчузу-биле бижиседим. Чүге дизе бо айтырыг улус өөредилгезиниң ажылдакчыларын, ылангыя, эге класстар башкыларын сонуургадып турар.

Ол класстарга психика талазы-биле сайзыралы [illegible] чыдып каап турар школа [illegible] четпес уругларны өөредири көрдүнген. Нииити билиг психологиязының класстарынга ындыг уруглар өөренмес-даа болза, оларны угааны тудуу, четпес уругларга база хамаарыштырып, будап болбазын билип алза эки. Угааны тудуу уругларны аңгы дузалал школаларында өөредип турар болгай.

Психика талазы-биле сайзыралы чыдып каап турар уруглар боттарының үе-чергезинден хожудаашкынныг болуруңуң чылдагааны аңгы-аңгы: ада-иези психика талазы-биле кадык бе, иезиниң кадыкшылы, чаш турган кандыг аарыглардан аараанын, уругнуң өзүп доругарынга өг-бүлеге таарымчалыг байдал турган бе дээш, оон-даа өске чылдагааннар өзүп орар чаш кижиге, оон нерв системазынга, психиказынга салдарлыы чугаажок. Бир эвес үстүнде адаан чылдагааннар таарымча чок турган болза, психика талазы-биле чедир сайзыравайн чоруукка экиир. Ындыг уруглар школага өөренип киргеш бергедээр, школа программазының негелдезинде билиглерни, чаңчылдарны шиңгээдип ап шыдавас. Бо уругларның өске курларыры чегей, оон ужун чугаазы сайзыраваан эвес, долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус талазы-биле билиг чаа сан талазы-биле билзе чогуур бодуун билиглери кудуу, азы өске үе-чергези уруглардан ылгалдыг.

Ындыг уругларны өйүнде сайзыралдыг уруглар-биле чаңгыс класска өөредири оларны бергедедир. Ынчангаш бо уругларга өөредилге-кижизидилгелиг ажылды таарымчалыг байдалга тургускаш, тускай деңнештирилге класстары ажыдары чугула деп чүвени амыдырал негеп келген. Ындыг байдалга өөредирге, бо уруглар өйүнде сайзыралдыг өөрүнге деңнежип кээрин ындыг класстарны киирген төп хоорайларның школаларының дуржулгазы бадыткап турар. Эге школаны доозуп турда, нииити билиг школазының өөреникчилериниң билиинге деңнежип турар апаарга, чогуур класстарынга шилчидер.

Психика талазы-биле сайзыралы чыдып каап турар уруглар улуг улустуң, башкының удуртулгазын манап өөренир, а угааны тудуу уруглар ындыг дузаны көргүзерге-даа, белен хүлээп албас деп психологтар айтып турар. Мааа үндезилээш, бо уругларны тускай өөредири эргежок болу берген.

Деңнештирилге класстарының өөредилге программазы болгаш номнары нииити билиг школазының-биле дөмей. Нииити билиг школазының өөреникчилери эге школаны үш чыл иштинде өөренип турар, а ук класстарга — дөрт чыл, чаа программа-биле дөрт чылдыг эге школаның программазын беш чыл өөренир. Мынчап кээрге, адап турар класстарга эге школаның өөредилге чылының хуусаазы бир чыл узай бээр. Программада бердинген темаларның кезектериниң шактазын көвүдедип өөредир апаар. Эге школаның программазын узадып, таваар өөредири уругларга чиик болгаш чоорту нииити билиг школазының өөреникчилериниң билиинге деңнежи бээринге кагтыг.

Деңнештирилге класстарынга өөренир уругларны эмчи-педагогика комиссиязы тодарадыр.

Бо класстарга өөренир уруглар саны чээрбиден ашпас. Ук класстарга арга-дуржулгалыг шыырак башкылар ажылдаар болза эки. Класстың уруглары узаткан хүн бөлүүнге туруп, тускай кижизидикчи башкылыг болур апаар.

Деңнештирилге класстарының өөреникчилеринден чыдып каап, өөредилгези шуут экиживейн турар болза, эмчи-педагогика комиссиязы ындыг уругларны бир азы ийи чыл эрткенде база киирип болур. Ынчан дузалал школага өөредир дугайында айтырыгны шиитпирлеп болур.

Өөреникчилерге эзлдекэвилең, чымчак сеткилдиг, буянныг хамаарылга — өөредилге-кижизидилгелиг ажылды чедиишкинниг чорударынга дузалаар деп чүве билдингир. Деңнештирилге класстарын ажыдарда эрткен чылгы бирги класстың өөреникчилериниң составындан тодаратса чогумчалыг.

Бо ажылды организастаарда, 1988 чылда үнген №№ 21, 28 «Информационный сборник приказов» деп РСФСР-ниң улус өөредилгезиниң чыындызын ажыглап болур. Ында программа болгаш класстарны хуваар (комплектование) дугайын берген.

Ынчангаш деңнештирилге класстарын школаларга ажыдары — психика талазы-биле сайзыралы чыдып каап турар уругларга деткимче болур ужурлуг.

Кызыл-Урут МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

«Шынның» номчукчуларынга

Хүндүлүг номчукчу! Солун, сеткүүл чагыдылгазының үези кел чыдар. Ол сентябрь 1-де эгелээр. Өске солуннар-биле кады бистиң «Шын» солуннуң чагыдылгазы база деңге эгелээр болгай. Чуртта бот-орулга-чарылга шиңгээдип алдынып, рынок экономиказынче шилчииринин белеткели чоруп турары-биле холбаштыр солуннар чагыдылгазынга улуг өскерилгелер болуру чугаажок. Чижээ, солун, сеткүүл чедирилгезиниң талазы-биле харылзаа албан черлериниң чарыгдалдары чыл бүрүде дуглаттынмайн келген. Ол ышкаш типография чарыгдалдары, саазын өртээ улгатканы-биле солун үндүрүлгезиниң бот-үнези дыка көвүдээн. Ол хиреде солуннуң чагыдылга өртээн база бир экземплярының өртек-үнезин номчукчуларның эргеажынга дегбези-биле бичии-даа өскертпейн келген.

Ынчангаш чаа байдалдарга дүүштүр оларны эде көөрү, саазын камналгазын боттандырары-биле чылда үнер экземплярның санын таарыштырары негеттинип келген. Ам дээрезинде бо талазы-биле санаашкыннар чоруп турары-биле бис бөгүнде чагыдылга өртээ мынча, чылда ынча номер үнер деп медээ берип шыдавас бис. Бир эвес силер келир чылга «Шын» солунну чагыдып алырын бодап турар болзуңарза, бистиң моон соңгааргы номерлеривисти көрүп тургаш, өртек-үнезин билип ап, чагыдылга эгелээрин билек, чагыдылга дугайын бодавас болза, «Шын» солунну келир чылын албайн баары база магат чок.

Оон-биле чергелештир силер бистиң солуннуң арыннарынга кандыг материалдарны чырыткан, чүнүң дугайында хөйнү бижээн турарын, бо чылдың кандыг материалдары силерниң сеткилиңерге таарышкан-таарышпааның, солун-солун эвес болганын бижиир болзуңарза, ол келир чылда бистиң ажылывыска үгүмүг, номчукчуларның негелдези болур деп көрүп турар бис.

Ынчангаш база катап: «Шын» солунну келир чылга бижидип алырын бодаар болза, бистиң дараазында номерлеривисти хайгаарап туруңар!

ЧУРУКТА: «Московские ведомости» солуннуң бирги номериниң баштайгы номчукчулары.

Д. СОКОЛОВТУҢ фотозу. (СЭТА).

МОСКВА. «Московские ведомости» солуннуң бирги номери үнген. Ол солун болза Москвада «Объединение 5 элекс» деп акционерлиг ниитилелдиң составынга кирип турар. Кооператорларның Москва эвилели, «Бүгү Москва» деп совет-барыын-герман каттышкан бүдүрүлге, «Книга» ном үндүрер чер, бичии уругларга болгаш элээдилерге хамаарышкан киноның база телевидениениң Бүгү-эвилел төвүнүң «Сопинновация» деп фирмазы чаа солунну тургузарынга киришкен.

«Московские ведомости» деп неделя санында үнер солун херек кырында чаа эвес: 1756 чылдан бээр ол солунну парлап эгелээн, оон сөөлгү номери 1917 чылдың октябрь 26-да үнген. «Московские ведомости» кажан үнүп турган үезинде хөй муң тиражтыг болгаш чуртка сураглыг солуннарның бирээзи болуп келген. Оон амгы үеде кол сорулгазы — найысылалдың амыдыралын чырыдар болгаш хоорайның төөгү бижикчизиниң ролюн күүседир.

Солуннуң редакторы Леонид Краснерниң чугаазын ёзутаар алырга, чаа солун бүрүн хамаарышпас болгаш политикадан шуут дашкаар.

ИЙИ ЯСЛИ-САДТА

Чаңгыс аай таарымчалыг оран-сава чок болганындан арга чадаарда, шаандагы аалчылар бажыңы турган, үндүр бижиттинген бажыңны септеп, кылып, эмнелгеге хамаржыр «Чебурашка» деп ясли-садты 20 ажыг чыл бурунгаар ажыткан. Анаа немей каш чыл бурунгаар Тээлиде оруk-септелге участогунуң конторазын хостадып, арендалап алгаш, анда «Ромашка» деп ясли-садты тургускан. Бо ийи оран-саваның кайызы-даа бичии уруглар ажаап тургузарынга таарышпас: эрги, караңгы, тар. Эргелекчизиниң удуртулгазы-биле ясли ажылдакчылары боттары чылдын-на бо яслилерниң агар септелгезин шыдаар шаа-биле кылып, аянхевир киирип ап келгеннер. Оларның бир дөмниг, кызымак ажыл-ижиниң ачызында, бо яслилерге бичии уруглар турар аргалыг болуп келген.

1988 чылда яслилерниң оран-саваларын эде дерип, чамдык нөмелде тудугларны кылыр дээш ону боттандырган. «Чебурашканың» чаңынга столовайны, складты туткаш, бо яслиниң иштинге кухня, склад турган өрээлдер досталган. «Ромашканың» кухнязын база аңгылап кылган. Оон үнинелинде уруглар ышбустан, доктаамал изиг температурадан адырылган. Яслилерниң иштики өрээлдери бөлүктер аайы-биле таарымчалыг дерип кылдынган. Ам яслилерниң нииити байдалы мурнуку чылдардан эки[illegible] [illegible] апарган. Яслилерниң бо капитал [illegible] ажылдарын Тээлиде бот-орулгалыг [illegible] участогунуң хоочун, [illegible] тудугжузу Кара Күжүгетке удурткан дөрт кижи[illegible] бригадазы кылган [illegible]. Бичии тудугжулар Бокула Иргит, [illegible] Хертек оларның эки ажылдаан бригадазы [illegible].

Бо хүннерде яслилерде 74 орун бар, а херек кырында турза чогуур көрдүнгени 130 орун. Арткан 56 орун салыр өрээлдер яслилерде чок. Ам 86 бичии чаштар доктаамал кээп турар. Бөлүктер бүрүзүнде уругларның саны нормадан ажып, оларны ажаап хайгаарааарынга, өөредилге-кижизидилге ажылдарын чогуур деңнелге тургузарынга бергедээшкиннерни болдуруп турар. Яслилерде ойнаар өрээлдер тар, шимченгир оюннар ойнаар, чемненир болгаш кичээл эрттирер өрээлдер чок.

Яслилерде кадрлар айтырыы чогуур негелдеге четпес. 36 ажылдакчыдан чүгле беш кижи дооскан тускай эртемниг, артканнары он класс дооскан ийикпе, азы хөй чылда яслиге ажылдап келген кижилер болуп турар. 6 кижизидикчи башкының ийизи аттестацияны эрткен. Артканнары ам эртеринге белеткенип турар. Ясли эргелекчилериниң болгаш кижизидикчи башкыларның районга болуп эртип турар семинарларынга олар доктаамал киржип келген. Яслиде турар уругларга өөредилге-кижизидилге ажылдарын тускай көрдүнген план ёзутаар чорудуп турар. Байыр-чыскаал хүннеринде утренниктерни утка-шынарлыг кылдыр организастап, конкурстарны эрттирип, тиилекчилерни шаңнап мактап турар. Бо ажылдарга ада-иелерниң киржилгези эки.

Коллективтиң ада-иелер-биле харылзаазы эки. Төрелдер комитеди ажылдап турар. Ада-иелер хуралдарынга уругларның кижизидилгезинге хамаарышкан айтырыгларны сайгарып чугаалажып, эмчи темазынга лекцияларны дыңнап турар.

Коллективте беш минуталар, бүдүрүлге хуралдары доктаамал эртип, анаа ажылдың чедер-четпестерин [illegible] [illegible].

[illegible]

Калбак ИРГИТ.
Бай-Тайга районы.

ТУДУГЖУЛАР КОНКУРУЗУ

Ак-Довурак хоорайның Тудугжулар суурунуң чөөн талазында чаа тудуп турар 110 болгаш 60 аал ишти чурттаар бажыңнарның чанынга хөй кижи, машина-балгат чыглып келген. «Тыва даг-дүгү» комбинадының тудугжуларының ортузунга мергежил аайы-биле конкурсту администрацияның болгаш профэвилел комитединиң организастаары-биле эрттирген. Аңгы-аңгы бригадаларның төлээлери 29 кижи 9 звенога үстүп алгаш маргышкан.

Комбинаттың кол инженери Биче-оол Чадамбаевич Ооржакка удурткан жюриниң составынга начальниктиң кадрлар талазы-биле оралакчызы, мастерлер, ат-сураглыг хоочун тудугжулар кирген.

Киришкен ажылчыннарның эптиин ааңнаар-тудугжуруң, ылгаан ажылдыга кыланчалдыын хажыызындан көрүп турган кижи магадап ханмас. Дөрт шак ажыр үргүлчүлээн конкурстуң түңнелин анаа үндүрген. Айыткан шактарда 54 дөрбелчин метр туйбуну салганын, 164 дөрбелчин метр хананың шеверлел ажылдарын эки шынарлыг кылганын демдеглээн. Дашчылар арازынга Алдын-оол Күжүгеттиң, Демир-оол Успуннуң, Алексей Данзырыктың звенолары өскелерни мурнаан. Мария Күжүгеттиң, Наталья Донгактың, Мария Данзырыктың шеверлекчилери бирги, ийиги, үшкү черлерни үлешкен. Тиилекчилерге акша шаңналдарын, мактал бижиктерин байырлыг байдалга тывыскан. Звеноларны болгаш түс-түс тиилекчилерни шаңнаарынга 1000 рубльдан ол хүн чарыгдаан. Нииттиң чемпионнарын комбинаттың шүүдени-биле халас организастаан.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Телевидение

АВГУСТ 21

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Ады чок шивээ». Уран-чечен фильм. 3-кү серияз. 9.40 Баскетбол. Делегей маргылдаазы. Эр кижилер. 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 — 13.40 «Ол болган... болган...» 16.15 О. Иванов композитор-биле ужуражылга. 16.55 Мульт-фильм. 17.05 «Экии, хөгжүм!». 17.50 «Объектив». 18.30 «Үе». 19.00 «Шүлүк чогаалының минуталары». 19.05 «Үнүштерниң ужуралдары». Эртем-тайылбырлыг фильм. 2-ги серияз. 19.35 П. Гайдн. Концерт. 19.50 «Ады чок шивээ». Уран-чечен фильм. 3-кү серияз. 21.00 «Үе». 21.30 «Сөс». Литературжу уран-чечен программа. 23.30 А. Серов ырлаар. 00.00 — 00.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Индонезияның танцылары. 8.50 «Чүүден болгаш чүге». «Бистиң таныырывыс инек...» 9.20 Барымдаалыг фильм. 9.40 Уругларга фильм. «Үш хөглүг ээлчег». 1-ги серияз. 10.45 Ритмниг гимнастика. 11.15 — 12.35 «Частың он чеди шимчээшкини». Уран-чечен фильм. 9-ку серияз.

КЫЗЫЛДАН

17.00 Барымдаалыг фильм. 17.20 А. Юданов. «Туба». Шии. 19.05 «Азия төвү». Информастыг программа. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар чаштар!». 10.15 ССРЭ-ниң Башкылар эвилели. 20.45 «Александр Малининиң балы». 21.40 — 22.50 «Карак чивеш аразы үелер...». Уран-чечен телефильм. 1-ги серияз.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.00 Барымдаалыг фильм. 17.30 Ритмниг гимнастика. 18.00 «Эскимостар танцылап турда». 18.30 «Үе». 19.00 Н. Беляев режиссёрнуң фильмнери. «Көдээ тоожулар». «Мурнуу чүк» деп операция». 19.55 Коллаж. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалы дараазында ажылдарга кадрларны конкурс ёзугаар чалап турар: нииити эртемнер, (эртемнер кандидаттары), күш-дамыр кижизидилгезиниң (эртемнер кандидаттары) көдээ ажыл-агый экономиказының кафедра эргелекчилери, үнүш ажыл-агыйының талазы-биле улуг башкы, мал фермаларын механизастаар талазы-биле улуг башкы, орус дыл болгаш литература талазы-биле ассистент.

Конкурстуң хуусаазы бо чарлалды парлаан хүнден соңгаар бир ай болур.

Филиалдың адрези: 667000, Кызыл, Ленин кудумчузу, бажың № 5.

Республиканың чурт үлетпүрүнүң девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкыны доктаамал ажылдаар инженер-технологту, инженер-конструкторну чалап тур.

Айтырыгны дараазында адреске тургузар: Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу, 151. Телефону 2-51-66.

КИНО

АВГУСТ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Заговор» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 19.30 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Игла с видеопрограммой» Кинематограф о наркомании» 14.00, «Миллионы Брюстера» 10.00, 12.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мария Мирабелла в Транзистории» 9.00, 12.40, «Прощайте, голуби!» 10.40, 14.20, «Романтик» 18.20, «Лисы Аляски» 16.20, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Большой талант» 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 (узаткан) шактарда

«ВОСТОК»: «Сто девятый идет без остановок» (Япония) 14.00, 18.00, «Побег» (Франция) 16.00, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Бей первым, Фредди!» 17.30, 19.30 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Красное золото» (Индия) 16 [illegible], 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАР: редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-61; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; партийжы амыдырал — 3-34-26; орналакчылары — 3-45-93; [illegible]; культура — 3-39-15; информация — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; бухгалтерия — 3-43-41; корректорлар — 3-37-11.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга хуудас. Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-нин Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 421.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл август 22 среда
№ 191 (14391)
1925 чылдан үнделгетинген
Өртээ 3 көп.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ Медээлер

ДҮҮН

КЕШКЕНДЕ ХЕМЕ ХЕРЕК ЧОК...

Найысылал Кызылда дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары ниитилелде ажыктыг күш-ажыл кылып шыдавас 2 муң 500 кижи санатты-нып турар.

Оларның 40 хуузу Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтери. Дайынның болгаш күш-ажылдың инвалидтериниң медицина, садыг, транспорт хандырылгазын экижидер талазы-биле чазак доктаал-шиитпирлерни удаа-дараа хүлээп ал келген. Шак ынчаар «РСФСР-ниң девискээринде чурттап турар ажыл кылыр шинээн ыш-кынган хүндүлүг дыштаныглгада олурар хамаатыларның социал хандырылгазын экижидериниң хемчеглеринге» дүүштүр республиканың совет болгаш ажыл-агый органнарының мурнунда туруп турар сорулгаларның дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели бо чайын 85 дугаар доктаалды хүлээп алган.

Ол хиреде ук доктаалдың күүселдези багай чоруп турар. бо талазы-биле харылаза чогуур органнар оон күүселдезинче сагыш салбас. харын-даа тоомчага албас дээр дугайында Инвалидтерниң Бүгү-россия чөвүлелиниң Кызыл хоорай ниитилелиниң даргазы Анатолий Васильевич Десяткин дүүн бистиң корреспондентивиске дыңнаткан. Чаңгыс чижек. Тываның хереглекчилер ниитилелиниң даргазының белеткелдер талазы-биле оралакчызы А. А. Магерянның 100 тонна чарба-биле оларны дарый хандырар айтыышкыны турбуже, «Кызылкоопторгтуң» удуртулгазы ону тоомчага албаан. Бо албан чериниң даргазының оралакчызы С. Б. Афанасьева баштай чарба садар чер тывылбазы-биле чылдагааннаан.

Хоорайның төп рынокунга турган бир хос складты тыпкаш, А. В. Десяткин, П. Кукарин, А. Юшков оларга септеткен А Афанасьева ам тараа сайгарар баазадан рынокка чедир чарба чедирип экээр автомашина чогун мурнунга туткаш турупкан. Редакцияның сүмезин ёзугаар ажылды чогумчудуп бээри-биле дилег бижикти ниитилел дүүн Кызыл хооркүүскомунга чедирген. Мындыг чижектер хөй. «Кешкенде хеме херек чок» дээни ышкаш кырганнарны черге «октаптарга» болур бе?..

ААЛЫНЧЕ ЧАНЫПКАН

«Хөндергей» совхозта күш-ажылдың хоочуну, Маадыр-ие Сапый Сат — он үш уругнуң иези. Оон уругларының хөй кезии амгы үеде дээди болгаш ортумак өөредилге черлерин доозуп алган, өг-бүлелиг, улус ажыл-агыйының амгы-амгы адырларында ажылдап чоруур төлептиг ажыл-ишчилер.

Маадыр-ие өөнүң ишти Херел-оол Сат болгаш улуг уруглары, оларның өг-бүлелери база төрелдери-биле кады Тожу районнуң Ий суурда башкылап турар тоску уруу Долаананы эрткен дыштаныр хүннерде барып өглээн. Маадыр-иениң күдээзи — «Май 1» совхозтуң кол инженери Виктор Самия болган.

Маадыр-ие болгаш оон төрелдери Тожудан бурунгу хүн Кызылга дедир чедип келгеш, дүүн Хөндергейже аъттанып кан. Ол дугайын биске куда найыр-доюнга киришкен бистиң кодю бижикчивис Арагачы Доңгак дамчыткан.

БӨГҮН

АМЕРИКАДАН ЭЭП КЕЛИР

«Интуристкүркомнуң» Кызыл хоорай агентствозунда ылаңгыя шагның бо чаагай чайгы шаанда ажыл мунзавас.

Бо 1990 чылда чээрби ийи турисчи бөлүктер боттарының шилип алганы даштыкы чурттарында ажыл, амыдыралды сонуургап көөр арганы алырлар. Бо хүнге чедир эң хөй, 5-5 бөлүк Моол Арат Республика биле Болгар Улус Республика четкеш келген. Чүгле бөлүктеп эвес, а ини-чаңгыстап ол-бо чер баргаш келир аргаларны база Тываның ажыл-ишчилери удаа-дараа ап турар. Ынчаар, Кызыл хоорайның 12 дугаар школазының англи дыл башкызы, комсомолчу кыс Галия Ялакова АКШ-тың Сиэтл хоорайга болуп эрткен Чаагай күзелдиң оюннарын барып сонуургап көөр аас-кежикке таварышкан. Ак-Довурак хоорайның чурттакчылары, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажылчылары Геннадий Викторович биле Ольга Степановна Парамзиннер өг-бүле путёвказы-биле Италия чедип дыштангаш, чаа ээп келгеннер.

Чыл төнчүзүнге чедир үе узун чүве болганда. Тываның туристериниң оруу ам-даа узак. Бир бөлүк Азий диптиг база бир онзагай дээн чурт — Корей Улус Демократтыг Республикаже, а өске бирээзи бурун төөгүнүң чурту, эрте бурунгу пирамидаларның ораны Египетче аъттаныр. Бөгүн бир бөлүк Югослав Социалистиг Федеративтиг Республикага найыралчы аян-чоруун доосказ найысылал Кызылга ээп келир. Даштыкы чурттар барыксаар күзелдиг хамаатылар туризмниң хоорай агентствозунга октябрь, ноябрь айларда келгеш, дараазында чылдың путёвкаларын чагыдып ап болур. **Агентство Чүльдүм кудумчузунуң 42 дугаарлыг бажыңында туруп турар.**

ДААРТА

ДАШТЫКЫ ААЛЧЫЛАР — ДУС-ХӨЛДЕ

Бистиң республиканың Культура министерствозу биле Моол Арат Республиканың Убса-Нур аймааның культура килдизиниң аразында найыралчы харылзаа доктаамал тургустунгалындан бээр элээн каш чылдарның нүүрүн көре берген.

[illegible]

Кысказы-биле

Өлчеймаа Салчаковна Севээниң адын чүгле бай-талчылар билир эвес, районнуң чоннуң мактап чугаалажыр. Ону ол ниитиниң херээ дээш эрес-кежээ күш-ажылы-биле чедип алган. Он чыл дургузунда мал чемин белеткээр херээженнер звенозу удуртуп келген. Эрткен 1989 чылдың чайынында ооң звенозунуң кужу-биле 136 тонна сиген белеткеттинген.

«Бай-Тал» совхозтуң директору Чургуй Хирмеевич Хертекке ужурашкаш, эки ажылдап турар звенолардың дугайында айтырарымга, Өлчеймаа Салчаковнаның звенозун баштай адап, ооң дугайында чыдаг сестерни чугаалааш, бодунга ыяап-ла ужуражып, ажылы-биле таныжарын сүмелээн. Ажылдааш орай кежээ келгенде, ооң бажыңынга барып ужураштым.

— Назы-харым 50 ашсадаа, аңаа олуруп шыдавас, кыжын хойж-ларга сакманчылап, хой, өшкү кыргылдаанга киржип, сиген белеткелинге ажылдап келдим — дээн, артык сестер ышкыным мактанып тым дээн ышкаш, ыыттавайн кезек бодаанып ор.

Бо чылын сиген кезер машина-биле алдынмас буга-сумун ыдыгларын, ыяш аразы черлерин хол кадыырлары-биле кезерин планнааш, кады ажылдаар 4 оол болгаш 4 кысты шилип алган. Аныяктарның шуптузу дыңнангыр, кежээ кижилер болган.

— Кампания эгелээниинден бээр 55 тонна сигенни белеткээш хүлээп алыр комиссияга дужаадывыс. Шынарын эки деп үнеледи. Ажылывысты ам-даа уламчылап, 100 тонна ажырарын дүгүрүштүвүс — деп, звено удуртукчузу Ө. С. Севээн анаа чорааным хүн чугаалаан.

Александр ХЕРТЕК.

ЧАРЫШКА ТИИЛЭЭН

Бай-Тайга районнуң кино четкизинде 11 кино турушлары ажылдап турар. Эрткен чеди айларның түңнелдери-биле районнуң кино четкизи бердинген планның онаалдазын чедир күүсетпээн.

Киномеханиктер аразында чарлаттынган чарышка Кызыл-Даг суурда хоочун киномеханик Кавааа Оссур тиилекчи болган. Чеди айларда 1770 акшаның орулгазын киирер тургаш. 1848 акшага күүсеткен. «ССРЭ-ниң кинематографиязының тергиини» хөрек демдээниң эдилекчизи Кара-оол Иргит орулга планын 128,6, район төвүнүң Культура бажыңының киномеханиктери Григорий Мандыл, Эрес-оол Салчак, Шолбан Херел олар орулга киирер планын 116,6 хуугa күүсеткилээш, ийиги, үшкү черлерни ээлээннер. Бо киномеханиктер чон ортузунга кино пропагандалаар тайылбыр ажылын эки чорудуп, чаа киноларның чуруктуг чарлалдарын Культура бажыңнарында аскылаан.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

ООҢ ҮЛҮҮ

Анна Чоодуровна Кас-оол — «Бурунгаар» совхозтуң дуржулгалыг ногаажыларының бирээзи.

А. Ч. Кас-оол 60 чылдан эгелеп аренда [illegible]-биле ажылдап, аңаа быжыглаан чартык гектар шөлге орай, эрте быжар капустаны, согуннаны тараан. Дүжүт бо чылын чаагай болган.

Эрте быжар капустаны август эгезинде-ле ажаап кирипкен. Ногаажыларының өстүрген баштайгы дүжүдүн найысылал Кызылдың чурттакчыларынга сөөнеп саткан. Ам ажаалда шуудаан. Анна Кас-оол 60 хүннерге чедир он ажыг тонна капустаны ажаап, нийти салыышкынга үлүүн киирген.

Данзы САЛЧАК.

ССРЭ-ниң девискээринден дашкаар чурттап турар чамдык кижилерниң ССРЭ хамаатызы эргезин казыыр дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыктарын күш чок болдурар дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИН ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ЧАРЛЫЫ

1. ССРЭ-ниң девискээринден дашкаар амгы үеде чурттап турар кижилерге хамаарыштыр ССРЭ хамаатызының эргезин казыыр дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1966—1988 чылдарда Чарлыктарын күш чок болдурар (ол чарлыктарның даңзызын кошкан).

2. ССРЭ хамаатызы эргезин казыыр дугайында оларга хамаарыштыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң мооң мурнунда Чарлыктарын күш чок болдурганын, бо Чарлыктың утказын ССРЭ-ниң девискээринден амгы үеде дашкаар турар кижилерге чедирип дыңнадырын. күзээр болза, ССРЭ хамаатызының паспорттарын оларга тывысырын хандырарын ССРЭ-ниң Даштыкы херектер министерствозунга дагзыр.

ССРЭ-ниң девискээринге айыттынган кижилер келген үеде оларга хамаарыштыр ындыг ажылды чорударын ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунга дагзыр.

3. Бо Чарлык аңаа ат салган үеден эгелеп күштүг болур.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль.
1990 чылдың август 15.

«ССРЭ-ниң девискээринден дашкаар чурттап турар чамдык кижилерниң ССРЭ хамаатызы эргезин казыыр дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыктарын күш чок болдурар дугайында ССРЭ-ниң Президентизиниң Чарлыынга

КАПСЫРЫЛГА

1. «В. Я. Тарсистиң ССРЭ хамаатызы эргезин казыыр дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1966 чылдың февраль 19-та Чарлыы (ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Ведомостылары, 1966 ч., № 8, арын 135).

2. «И. Р.-Э. Шахназарованың ССРЭ хамаатызы эргезин казыыр дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1970 чылдың июнь 11-де Чарлыы.

3. «В. Н. Чалидзениң ССРЭ хамаатызы эргезин казыыр дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1972 чылдың декабрь 12-де Чарлыы.

4. «А. И. Солженицынның ССРЭ хамаатызы эргезин казыыр болгаш ону ССРЭ-ниң девискээринден үндүрер дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1974 чылдың февраль 12-де Чарлыы.

5. «Н. Д. Солженицынаның ССРЭ хамаатызы эргезин казыыр дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1976 чылдың октябрь 19-та Чарлыы.

6. «М. С. Восленскийниң ССРЭ хамаатызы эргезин казыыр дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1976 чылдың ноябрь 12-де Чарлыы.

7. «О. Я. Рабинниң ССРЭ хамаатызы эргезин казыыр дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1978 чылдың июнь 23-те Чарлыы (ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Ведомостылары, 1978 ч., № 26, арын 412).

8. «В. Л. Корчнойнуң ССРЭ хамаатызы эргезин казыыр дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1978 чылдың декабрь 28-те Чарлыы (ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Ведомостылары, 1979 ч., № 1, арын 20).

9. «Г. Н. Вишняның ССРЭ хамаатызы эргезин казыыр болгаш ону ССРЭ-ниң девискээринден үндүрер дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1979 чылдың апрель 24-те Чарлыы.

10. «И. С. Глаголевтиң ССРЭ хамаатызы эргезин казыыр дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1979 чылдың октябрь 1-де Чарлыы.

11. «Ю. А. Новиковтуң ССРЭ хамаатызы эргезин казыыр дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1979 чылдың октябрь 1-де Чарлыы.

12. «В. П. Аксеновтуң ССРЭ хамаатызы эргезин казыыр дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1980 чылдың ноябрь 20-де Чарлыы (ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Ведомостылары, 1981 ч., № 2, арын 74).

13. «Л. З. Копелевтиң болгаш Р. Д. Орлованың (Копелеваның) ССРЭ хамаатызы эргелерин казыыр дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1981 чылдың январь 12-де Чарлыы (ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Ведомостылары, 1981 ч., № 3, арын 106).

14. «В. Н. Войновичиниң ССРЭ хамаатызы эргезин казыыр дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1981 чылдың июнь 16-да Чарлыы (ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Ведомостылары, 1981 ч., № 25, арын 819).

15. «Г. Н. Владимовтуң ССРЭ хамаатызы эргезин казыыр дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1983 чылдың июль 1-де Чарлыы (ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Ведомостылары, 1983 ч., № 33, арын 520).

16. «И. С. Щедровскийниң ССРЭ хамаатызы эргезин казыыр дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1985 чылдың август 22-де Чарлыы (ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Ведомостылары, 1985 ч., № 35, арын 654).

17. «М. Х. Реsметстиң ССРЭ хамаатызы эргезин казыыр дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1985 чылдың ноябрь 10-да Чарлыы (ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Ведомостылары, 1985 ч., № 46, арын 889).

18. «Ю. Ф. Орловтуң ССРЭ хамаатызы эргезин казыыр болгаш ону ССРЭ-ниң девискээринден үндүрер дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1986 чылдың октябрь 2-де Чарлыы.

19. «И. Б. Ратушинскаяның болгаш И. О. Геращенконуң ССРЭ хамаатызы эргелерин казыыр дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1987 чылдың май 14-те Чарлыы (ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Ведомостылары, 1987 ч., № 20, арын 178).

20. «А. И. Корягинниң ССРЭ хамаатызы эргезин казыыр дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1987 чылдың июнь 11-де Чарлыы (ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Ведомостылары, 1987 ч., № 24, арын 343).

21. «Н. Д. Руденконуң ССРЭ хамаатызы эргезин казыыр дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1988 чылдың июнь 3-те Чарлыы (ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Ведомостылары, 1988 ч., № 23, арын 395).

* * *

ССРЭ-ниң Президентизиниң бо Чарлыы совет хамаатызы эргезин казыткан кижилерниң чүгле чамдыызынга хамааржып турар. Өске кижилерге хамаарыштыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыктары аңгы-аңгы чылдарда база хүлээп алдынган турган. Оларның дугайында айтырыг ССРЭ-ниң хамаатызы эргезин катап тургузарын айыткан Хоойлуга дүүштүр шиитпирлеттинген туруп болур.

ЧУГААЛАКСААР ЧҮҮЛДЕР ХӨЙ

Хоорайның чогаадыкчы интеллигенциязының төлээлекчилери-биле ужурашкан

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы И. Т. Гаврилов Кызылга Советтер бажыңынга хоорайның чогаадыкчы интеллигенциязының төлээлекчилери-биле ужурашкан.

Тыва АССР-ге чоруп тургаш, ол бистиң республиканың социал-экономиктиг программазының моон соңгааргы сорулгалары, байдалы-биле холбашкан айтырыгларны ханы өөренип көөрүнге дорт киржир болгаш националдар аразында харылзааларга үндезилеттинген деп санап турар чөрүлдээлерниң кайы хире үндезиниг бадыткалдыын ол база өөренип көөр. Бо ужуражылгага чедир И. Т. Гаврилов хоорайның чамдык улуг бүдүрүлгелеринге барып, оларның ажыл-херектери-биле таныжкан. Улуг-Хемге, Ак-Довуракка, ыраккы Тожу районга четкен. Чедип таныжканы ол черлерде база нийти байдалга үндезилеп, чамдык айтырыгларга хамаарыштыр сайгарылганы кылган. Чижээ, кем-херек үүлгедиишкиннеринге хамаарыштыр бодалдарын илереткен. Ол айтырыг чуртта [illegible]-биле тургустунуп турар деп чүвени И. Т. Гаврилов [illegible]-биле айыттынышаан, ол талазы-биле байдал Тыва республикада база нарын дээрзин тодаргай байдалдарга үндезилеп чугаалаан. Ол — национал, национал эвес айтырыглар-биле холбашкан бе, азы холбашпаан бе деп чүүлдү сайгарып көөр сорулганы салган. Ол дугайын чугаалап тура, кем-херек үүлгедии-биле демисел республикада ам-даа кошкак-тыр деп түңнелди үндүрген. Тываның девискээринден көжүп чоруп турарларга хамаарыштыр чугаа база аңаа болган. Залда олурганнар оон чылдагаанын И. Т. Гавриловтуң канчаар билип турарын сонуургап айтырган. Аңаа харыының кол утказы мынчаар тайылбырлаттынган: бо чүүлдерге националдар аразында чөрүлдээлерниң салдары, уржуктары эвээш. Россияның чазааның төлээзиниң хууда бодалы ындыг. Ынчап келирге, айтырыг бо удаада база мооң мурнунда чугаалажып турганывыс ол-ла чүүлдер — республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң кошкаанга, кем-херек үүлгедииниң саның өзүп турарынга кээп үзер болду. Ону ужуражылга-хуралга саналдар база бадыткаан.

Төп, область болгаш край солуннарында, радиода, телевидениеде Тыва АССР-ге хамаарыштыр парлаттынып база дамчыттынып турар чүүлдерге хамаарыштыр чугаалап тура, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы ону журналистерниң сенсация сүрген ажылы деп санаан.

Рынок экономиказынче шилчилге айтырыын Тывага хамаарыштыр база чугаалаан. Аңаа Россияның чазааның талазындан деткимче, дуза эргежок чугула. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң амгы байдалы айтырыгны ынчаар көөрүнге, ындыг түңнел үндүреринге үндезин болган деп чүве билдингир. Бо байдалдан кандыг арга-биле үнүп болурул деп айтырыг тургустунуп келген. И. Т. Гавриловтуң бодап турары-биле алырга, амгы байдалдан республиканы уштуп келир үш күш бар. Чүлерил ол? Ол — Тыва АССР-ниң Дээди Соведи, республиканың Министрлер Чөвүлели, СЭКП обкому бооп турар. Оларның бот-боттарын билчип, деткижип, кады ажылдаарындан хөй-ле чүүлдер хамааржыр деп бодалды илереткен. А чон бодунуң ээлчээнде, оларны база бүгү талазы-биле деткиир ужурлуг, деткивес, бот-боттарын деткишпес болза, хоржок деп чугаалаан.

Ужуражылга-хурал үезинде айтырыглар, саналдар эвээш эвес болган. Оларның чамдыктарын кансы-даа бол, маңаа киирип көрээли. Чугаалаар чүүлдер, бодалдар хөй болган. Чижээ, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы А. А. Даржай сөс алгаш, Тываның культуразының бөгүнгү чамдык айтырыгларынга доктаап, аңаа дылдың, чаңчылдарның ужур-утказының, салдарының дугайында чугаалаан. Тыва чогаалчылар кажан тыва чонунуң дылының, чаңчылдарының, ёзулалдарының дугайында чугаалай бээрге, оларны националистер кылдыр көре бээринге таарзынмаан сеткилин ол ажыы-биле чугаалаан. Культура, улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының айтырыгларының чогумчалыг шиитпирлеттинеринден хөй-ле эки чүүлдер хамааржыр болганда, олче чогуур кичээнгей херегин ол онзалаан. Улусчу фронтуну буруудадып турарлар бар. ол херек кырында ам-даа тургустунмаан болгай. Тывадан көжүп чоруп турар кижилерге хамаарыштыр чугаалап тура, ол — маңаа амыдыралының дазылы быжыкпаан, ижигин шыдавайн барган улустар-дыр деп бодалды илереткен. Ооң соон дарый педагогика институдунуң ректору А. В. Набатов саналынга кижилерниң бот-боттарын билчип, уругларының келир үези дээш чурттап, ажылдаарынче кыйгырган. Мөзү-шынар кижизидилгезиниң кошкаан айыткаш, сагыш-сеткилден буянныг херек кылыр чорукларның санының эвээжээниниң хомудал-биле чугаалаан. Чоң бурузунуң национал культуразын деңге хөгжүдериниң чугулазын ол онзалаан. Кодээ ажыл-агый институдунуң директору Х. О. Ондар бисте тургустунуп турар айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээри-биле шупту демниг ажылдаары чугула деп демдеглээн. Сөстен тодаргай хемчеглерже шилчииринң чугулазы бо саналга база дыңналды. Кем-херек үүлгедип, корум-чурум үреп турар оолдарывыс дээш бисте ынчок, ындынчыг болур ужурлуг дээн сөстер-биле чөпшээрежир апаар.

Тываның геология-шинчилел экспедициязындан А. И. Митус сөс алгаш, төп солуннарда Тывага хамаарыштыр парлаттынып турар чүүлдерни хүлээп көрбейн турар чамдык чуруктар шынны билип алырын күзевес байдал-дыр деп бодалды илереткен.

РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаты К. А. Бичелдей Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезин сайзырангайжыдар талазы-биле тодаргай, боттуг саналдар. хөделиишкиннер эргежок чугула дээрзин чугаалааш, чамдык айтырыгларга [illegible] тааган. Чижээ, парлалгада үнүп турар чүүлдер орус дылдыг чонну харын улам дүвүредип коргудар сорулга-биле парлаттынып турар деп чугаалаан. Бот-боттарын хүндүлежирин ол онзалаан.

Тыва АССР-ниң күрүнениң кол арбитри Г. П. Стародубцева бодунуң саналынга күрүне дылының дугайында айтырыгны орус дылдыг чоннуң талазындан деткиирин сүмелээш, оон чылдагаанын тодаргай кылдыр тайылбырлады: дыл хөгжүп байлакшыыр болза, чоннуң хөгжүлдези бурунгаарлаар. Оон-даа өске саналдар болган. И. Т. Гаврилов чыышкынныарның айтырыгларынга [illegible].

Вера КУУЛАР
(«Шынның» корр.).

Ол дугайында Москваның А. В. Луначарский аттыг театр [illegible] институдунга доозукчузу, режиссёр Ш. [illegible] чугаалаар.

— [illegible]

[illegible]

ЧУРУКТА: моол аалчылар аалынче аъттаныптарының бүдүүзүнде.

КОНДУКТОР ЧОК

Июль 31-де дүштекиниң 14 шактан эгелеп Чадаана хоорайның кудумчу автобустары кондуктор чокка чоруп эгелээн.

Автобустарны кондуктор чокка чорудар дугайында дуржулганы хоорай, район Советтериниң күүскомнары АТБ-ниң удуртукчулары-биле кылган. Хоорай бүдүрүлгелериниң коллективтеринге хуралдарны эрттирип, чон-биле база сүмелешкен. Санал берген улус ол дуржулганы деткээн. Ай санында хоорайда ажылдап турар кижилерден 1 рубльдан ажылдаар турар черинден тырткаш, ол акшаны АТБ-же шилчидер болган. Суму-лар автобустарынга чоруур кижилер билет ортээнге немей 4 көпеекти төлээрин көрген.

Каадыр-оол ТУВАК.

АНГОР ДҮГҮ

«Эйлиг-Хем» совхозтуң ажыл-ишчилери бо чазын өшкүзүн март айның 18-те кыргып эгелээш, апрель 20-де доозупкан. 23 муң өшкүнү кыргааш, 26 т кил дүктү алган, бир өшкүнүң дүгү 1 кг болган.

Өшкүнү эрте кыргаан тудум-на дүгү шынарлыг, арыг, хөй болур. Келир чылын эйлиг-хемчилер кыргылдаже март айның эге хүннеринде кирер деп сорулганы салган. Өшкүнү төрүүр мурнуда кыргыыр болза, улам эки хире, чүге дизе дүгү тоглап дүшпээн болур, кажаа иштин хозай бээр, чаш апайлар дүкке алаакпас, ону дүжүр баспас.

«Эйлиг-Хем» совхоз ам ангор өшкүзүнүң дүгүн ийи дугаар чылында Оренбургка барып сатты. Ында ниити чуртта база делегейде-даа алдаржаан бүдүрүлге — өшкү чоогундан аржыыл аргыыр фабрика бар болган. Бүдүрүлгеге хөй янзы национальностарның төлээлери — казах, орус, башкир, кыргыс кыстар ажылдап турар чорду. Найыралдыг ажылчыннарның сеген хире хуузу аныяктар. Бис дөрт кижи июнь айның эгезинде 29 тонна 600 килограмм дүктү Оренбургка аппарып дужаадывыс. Ооң түңнелинде совхоз 1 млн. 930 муң рубль орулганы кирип алган. Черногорсктиң, Улан-Удэниң дүк арыглап болбаазырадыр фабрикаларынга бодаарга, Оренбургка барып дужаарга черле ажыктыг чорду. Ынчалза-даа аактыы, үнээргедири кончуг-дур. Эде тургустунуушкунунуң чаа экономиктиг харылзааларже шилчилгеже белеткенип турарының салдары ол чүве ийикпе, бо орандан дүктү чедирип алгаш, дужаары, санажып алыры дыка берге фабрика чорду. «Бута өдээнге кончуг» дээривис ышкаш, үнээргедир, алырзыбазынга-даа чедер, дензи-ини, өртээн кудуладыр. «Чүъгүвүс аар» боорга, биске, «Эйлиг-Хем» совхозтуң төлээлеринге, муңне барыктыг болдулар, харылзаавысты үспезивисти сүмелеп турдулар. Келир чылын 30 тоннадан эвээш эвес ангор дүгүн дужаарын дугуржуп алдывыс.

Тывадан барган 4—5, 6—7, харын 10-даа тонна дүк чедирген ажыл-агыйларның чүъгүн делир сөөртүрүнге чедир үнээргедип, келир чылын шуут хүлээп албазынга-даа чедип турдулар. Ындыг таварылгада оларның хомудатпас дээш, чүнү канчаарынга-даа белен апаар чүве чорду. Ам канчаар, арга-ла херек.

— Оода бо хире өртек-биле үнээргетпейн, кончуттунмайн хүлээп алыр бүдүрүлге дилээр апарган-дыр — деп, бистиң-биле кады дүк дужаап келген специалист, «Бай-Тал» совхозтуң төлээзи Дадар-оол Салчак чугаалап турду.

— Сагыш аарыыр, хилинчектиг чүве-дир. Сонгулда кампаниязының үезинде Тывага чоорту каш чыл иштинде-ле дүк арыглаар фабрика ажыдар деп аазап турган депутаттарывыс кайда ирги — деп, «Кара-Хол» совхозтуң төлээзи Сереков Хертек уламчылады.

Фабриканың удуртукчулары Тывадан барган ангор дүктү эки деп мактап турар хирезинде, чогум та чүге ындыг улус, биске хамаарылгазы шоолуг эвес чорду. Ангорнуң чоогу эвээш, дыдыраш, узун дүктүг болганындан, чүгле чоокке таарыштырган фабриканың дериглелери бистиң өшкүлеривистиң дүгүн эки-ле болбаазырадып шыдавазын тайылбырлаар улус болду. Харын чоп-даа ыйнаан. Эрткен чылын бистиң Тывадан барган 100 ажыг тонна дүктүң 80 тоннazы хевээр чыдарын-даа көрдүвүс. Бистиң ол узун дүгүвүстен аңдыызында бичинилеп, чүң ээрип турар. Ооң шынары эки. Ангор дүгү болбаазырадыр дериглелер эде кылыр деп ында чугаалажып турар чорду.

Түңней чугаалаарга, Оренбургта өшкү чоогундан аржыыл аргыыр сураглыг фабрика дүк хүлээп алырда, күрүне стандартын барымдаалавас. Боттарының хөөнү-биле ажылдаар, дензи, өртек кудуладырынга сундулуг бүдүрүлге-дир деп билдивис.

Ынчан найысылал Москваны таварыштыр чанып келдивис. «Россия» гостиницага РСФСР-ниң улус депутаттарынга — Тываның төлээлеринге ужурашкаш, (ынчан съезд болуп турду), Оренбургка бергедээшкиннеривисти чугаалаарывыска, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы, хүндүлүг депутадывыс Ч.-Д. Б. Ондар тургаш:

— Фабрикадан кыла шаап алгаш, өскээр дүк сөөртпес апаар бис — диди. Депутат удуртукчувустуң ол чугаазы дораан бүде бээр чүве болза, ырак черже дүк сөөртүп, түревес бис аа. Ол күзел-план дүрген-не бүдер болзунам.

Март КЫРЛЫГ-КАРА.
Улуг-Хем район.

Чаа өөредилге чылынга уткуштур

ШКОЛА БЕЛЕН

Бистиң кадыг-делгем тараан чуртувуста школаларның эжиктери ажыттынып, өөреникчилерже кыйгырган ко[illegible]. Ындыг болганда чаа середе [illegible] иштиг септелгени, [illegible] комнаралы, [illegible] херекселдери, башкылар [illegible] ваалдаты, класстарның болгаш коридорнуң [illegible] каасталгазы, школа чанында ынаштарның, чечектерниң ажаалда, хайгааралы — черле бүгү-ле чүве өөреникчилерни хүлээп алырынга белен турар [illegible]. Бо хире кыска үе арткан[illegible] школаларда септелге дооступкан-на чыдаан [illegible] Кызылдың № 2 ортумак школазынга чеде бердим. Школа директору Долзат Хертековна Куулар-биле ужуражып, чугаалажырымга, школаның иштин, даштын көргүстү, [illegible] кызыл[illegible]ывыс. Ш[illegible] [illegible] [illegible] турар.

Кызылдың № 2 ортумак школазы [illegible] чыл[illegible] [illegible] школа. Оң [illegible] чыл[illegible] [illegible] [illegible] С [illegible] директору ол школа [illegible] турган. директорлар-даа-ла дөрт [illegible]. Бо [illegible] [illegible] чы [illegible] рылгазы [illegible] [illegible] —биче чаштарның эртем-билиг чедип алырынга таарымчалыг байдалды тургузарын херек [illegible] боттандырарынче хаара тудуп шыдаар дораан аваа ужурашканым кижилер чугаалады.

Ол школада бо чылын улуг капитал септелге чок болган. Ынчангаш аваа-ла үүрмек септелге чазын арте эгелээн болгаш, чогуур өйүнде дооступ турар. Ынчалза-даа чамдык таарымча чок чүүлдерни директор чугаалады:

— Ам харын чүгле спортзалдың септелгези арай доостуваайн тур. Оң [illegible] артып турар [illegible] бар, ол ам [illegible] [illegible] гаш. Ол чылын бир ужуралга. Бистиң интернадывыска районнардан өөреникчилер [illegible] [illegible] хандыышкындыг 125 хире уруг кирер. Олар хүндүс аваа школага өөренип, [illegible] кежээ уруг [illegible] училищезинге база барып кичээлдеп турар. Чуртап турар чери база эки септелгени. [illegible] А ыяштан кылган ат-тереңнедлер харын эрги болгаш арай четчей. Баазаза баарга, ону [illegible] школаларга, [illegible] школаларга хоңну хуваан каан боор. Мурнай олар алыр, [illegible] [illegible] баар-дыр. База бир бергедеп турар чүвевис — интернат уруглары [illegible] [illegible] [illegible] турар [illegible] ... [illegible] боттары [illegible] каастааш [illegible] алыр. Ол [illegible] кабинеттеринче дериг-херекселдери четчелеттинген. Оон ынай техниктиг аппаратуралар-биле ажылдаар чаа кабинет тургустувус. Ам аваа өөреникчилер кичээлдер эрттирип ажылдап эгелээр. Ол база бир солун чаа чүүл болур.

Школаның библиотеказынга кире бээримге, ныдайтыр долулап каан шагалан доду чытталып турар. Ном делгеннерлеринде бүгү-ле номнар чурум-чыскаалдыг делгеттинген. Оон эртемниг Кого Камило айтырыгларга харыылады:

— Чечен чогаал номнарында, өөредилге номнарында четпес чүүлдер [illegible]. Чаа [illegible] номнар [illegible] [illegible] [illegible] турар [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бо. Ам [illegible] база [illegible] барып болурунга белен мен — дээш, хөглүг сүрээй каттырып кагды.

Школада ону [illegible] [illegible] [illegible] чурум-чыскаалдыг салдынган. Эки ээ деп чүве олдур ийин.

Медицина кабинеди болгаш логопедтиң деп кабинеттер база бурун дериттинген болгаш уруглар хүлээп алырынга белен. Логопед эмчи келдир. дыл доктаа сайзыраңгай эвес уруглары хүлээп алырынга [illegible] [illegible] база эмнээр. Эртем-билии шыырак кижи деп директор ону мактаар чорду.

Кызылдың № 2 ортумак школазында база бир чаа чүве — бирги, ийиги кдаттыг [illegible] каасталгалыг [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] «Чечектел-ле, төрээн Тывам» деп ады алган. Ол ажылды ам боттандырып [illegible] бергей.

— Башкылар четчир болгаш бо чылын чаа башкылар немешкен. Олар [illegible] [illegible] боттары [illegible] чар, ол найыралдыг [illegible], бир демниг [illegible] коллектив ажылап турар болза. Ам чүгле дыштангаш чаа күш-биле ажылдаары арткан болза — деп директор Долзат Хертековна түңнеп чугаалады.

Кечил-оол ЭКЕР ООЛ.

ХОСТУГ ҮЕ. ОНУ КАНЧААР ЭРТТИРЕРИЛ?

Башкылар-биле ада-иелерниң эвилели — кижизидилгениң күштүг чепсээ. Школага башкының дузалакчызы болуру — ада-иелерниң дөрт хүлээлгези. Канчаар мен бирги классты хүлээп ап турган, мээң келир үедеги өөреникчилерим деп кымнарыл ол, оларның ада-иелери чүү кижилерил, уруун азы оглун өг-бүлеге канчаар кижизидип турарыл, олар мээң дузалакчыларым боор болурлар бе? дээн бодалдар мени дүвүредип эгелээр. Ындыг бодалдар башкы бүрүзүн дүвүредири чугаажок. Чүге дээрге, ада болгаш ие бүрүзү амгы школаның амыдыралынга боттарының киржилгезиниң харыысалгазын ам-даа чедир медерел билбейн турарын амыдырал бадыткап турар.

Уруглар школага келгеш, 4-6 шак хире үени эрттирип турарлар, а арткан үени олар бажың ажылынга, онаалгаларын кылырынга, ойнаарынга кол-ла эрттирип турарлар. Хостуг үезинде мээң өөреникчилерим чүнү кылып турарыл, кымның-биле ойнап турарыл, бот-боттарының аразында чөптүг-биле чугаалажып билирлер бе дээн ышкаш айтырыглар мени [illegible] [illegible]. Бир [illegible] [illegible] хостуг [illegible] [illegible] план чокка солун эвес эрттирип турар болза, ол ада-иезиниң уругларынче кичээнгей салбайн турарының херечизи-дир. Хостуг үе уругларның сонуургалдарын, чуткул-күзелдерин, чогаадыкчы талантызын, күш-дамыр өзүлдезин сайзырадырынга херек деп чүвени ада-ие утпаза чогуур.

Улуг-хүннерде, байырлалдарда, дыштаныглаларда уругларның чүнү кылып турарын хайгаарап көөрге, хөй кезиинде ажыы эвээш кылдыр эрттирип турар. Чижээ: улуг-хүнде азы кандыг-бир байырлал хүнүнде ылангыя 1-4 класстар өөреникчилери бажыңынга хүнзедир бичии дуңмаларын алырынга өйлежип турарлар, а ол үеде ада-иези таныш-көрүштериниң бажыңнарынга хөөрежип хүнзээш, кежээ «ээңгизи» дыңзый бергенде-даа көөрлер. Ындыг чорук уруглар [illegible] эң-не аар-берге, багай салдарын чедирип келген болгаш ам-даа ындыг. Ындыг чорук үениң амгы негелдезинге дүүшпезин утпаңар.

Ол хүннерде уругларынар-биле чүнү кылырынарны өг-бүлениң бүгү нежигүннери баш удур дугурушкаш, тодаргай планнап алыры ажыктыг. Чижээ, кино, театр, музей баары, арыг агаарга сергүүстээшкин [illegible] оон-даа өске.

Класстарда ада-иелер активчилери бо ажылдарны түс черниң амыдыралынга дүүштүр башкылар-биле кады планнап алгаш идепкейлиг киржип, бөлгүмнерни удуртуп турар болза, уругларның чогаадыкчы бот-идепкейи улам көдүрлүр.

Келир үениң ада болур эр, ие болур кыс кижизи кандыг болурунуң бүгү шынарларын ада-иелер, башкылар бир дем-биле деңге оон эң бөдүүн чаңчылдарындан эгелеп кижизидер ужурлуг. Оолдарга болза маадырлыг чорук деп чүл, бодунуң күжүнге бүзүрээри деп чүл, күш-дамыр талазы-биле шыдамык болур дизе чүнү кылза [illegible] [illegible]. Ажылдап турган үеде оолдарга уруглардан арай аар ажыл кылдырып, уругларны хүндүлеп билиринге херек болза, кыс уругларны басты бээрлерден камгалаарынга чоорту чаңчыктырары кончуг чугула.

Кыс уругларны эң чараш, арыг-шевер, сагыш-сеткили чымчак болурунга, аалчыларны хүлээп ап тура, столга аяк-тавакты, омааш, сераэ, бижекти шын салырынга чедир өөредири чараш мөзүлүг болурунга дыка дөгүм болурун утпааңар, эргим ада-иелер.

Кижизидилгениң бо бөдүүн хевирлерин уруглар эрте чажындан-на күш-ажылдың, оюннарның ачызында, улуг улустуң үлегеринден, долгандыр турар хүрээлелден боттарынга шиңгээдип ап турар деп чүвени ылангыя аныяк ада-иелерниң сактып алырын дилеп тур мен. Уругларның кандыг оюнну канчаар ойнап турарын хайгаарап тургаш, оларның ада-иелери кандыг кижилерил деп чүвени кижи дораан эскерип каар боор чүве. Оюн үезинде чамдык кыс уруглар авазының ажынчак хевири-биле алгырып чүве чугаалаарын ол-да хевээр ойнап күүседип турарлар. Оон чылдагааны билдингир. Авазы бажың ажылын чүгле чааскаан кылып аар чүъкте бастырып алган орары болгаш ачазының ол ажылга шуут киржилге чок боор турары-дыр. Бо таварылгада ава[illegible] иштики сагыш-сеткилинге хөй янзы бодалдар артып, ие улгаткан тудум-на оон нервилери кошкап, кадыы баксырап-даа болурун бүгү-ле ададар сактып алырын күзедим. Хостуг үелерни авазы-биле, уругларынар-биле кады омак-хөглүг эрттирип, бажың ажылынга деңге киржилгелиг болурунарны күзеп, аваа өөреникчилер чаңчыгарынче аныяк адаларны [illegible] [illegible] кыргап-ла [illegible] күзелимден идетеп диледим.

Уругларны өг-бүлениң амыдыралынга ооң нежигүннериниң киржилгезин канчаар билип турарын хынап көөрү-биле эрткен өөредилге чылында 3-кү классчыларга «Улуг-хүнде» деп темага кыска чечен чугаа бижиттим. Оон үзүндүлерни кыскалыбиле киирип көрейн. Салчак Чечек мынчаар бижээн: «Улуг хүнде ачам эрте туруп кээр. Бис ачам-биле артеңги чем кылыр бис. Авам таваар туруп кээр. Мен дуңмаларымны чемгерер мен. Ачам хеп чуурга, авам дузалажыр. Дүъште чугуру чорааш бис».

А Иргит Оржан мынчаар бижээн: «Улуг-хүнде мен бажыңга дуңмам ап хүнзедим. Авам ол хүн ажылдап хүнзээн. Ачам эртен үнгеш келбээн.

Авам чемни бөлт кылыр. Авам солун номнуң, дивар та чыдар Чем бөлт [illegible], ачам өскүм [illegible] чемнениш алгаш тура бээр. Оон база чоруй баар».

Уругларның бижээн ажылдарын классса өөреникчилер-биле база ада-иелер (класстың) хуралынга сайгарып көөрү ажыктыг. Уруглар ындыг сайгарылгаларга кончуг идепкейлиг киржип, шын түңнелдерни үндүрүп турарлар. Сайгарылга үезинде мындыг айтырыгны салып болур:

— Сен өзүп келгеш кандыг ада (ава) болуксаар сен, Эрес (Чечек)?

— Мен шынчы болуксаар, уругларымга ынак ада болур мен.

— Мен чараш авазы болур мен. эриг-чымчак сеткилдиг болур мен, шупту чүвени кылып билир авазы болуксаар мен.

Уругларның мындыг харыыларындан алгаш көөрге, өг-бүледе амыдыралды эки билип турарын көргүзүп турар.

Ынчангаш уругларның хостуг үезин өг-бүлеге шын организастаарындан оларның өөредилгеге күш-ажылга харыысалгалыг хамаарылгазын хевирлеп кижилеринге улуг салдарны ойнап турар. Кел чыдар 1990-1991 чаа өөредилге чылында бүгү ада-иелерниң школа-биле сырый харылзаалыг ажылдап, улуг чединишкиннерлиг болурун күзедим.

Владимир ЧАПЧЫН.
Тээлиниң № 1 ортумак школазында башкы.

ТЕЛЕВИЗОРЛАР ҮРЕЛИ БЕРЗЕ...

Кызылдың телеательезинде ажылдар хайнышкынныг. Хоорайның чүк-чүгүнден улус үрелген телевизорларын чедирип кээр.

Нарын тургузуглуг техниканы мында тос кижи септеп-селип кылыр. Хоорайның бажыңнарында «чалалгаларже» 6 кижи чоруп, канчаар кылырын тодарадыр. Бажыңнарга херекселдиг чеде бээр. Үзүлген черлерни улаштыр дуңзаалап, азы өрттени берген лампаларын солуур ужурлуг.

Телевизорлар септээринге чээрби беш чыл болган мастер Михаил Захарович Мокшин бир өрээлде бир телевизорнуң артыы талазын сайгарып тур.

— Алдыгы разрядтыг мен, оңнуг телевизорларны септеп тур мен. Үрелген техниканың чамдыызын ийи-даа неделяда кылыр апаар-дыр. Чамдыктарын дораан-даа септептер болгай. Өрттенген кезектерни солуур база бар. Мында кончуглар кончуг парлал. Ынчангаш даван чокка бодамчалыг кылыры чугула — дээш, мастер ажылын соксаал чок уламчылады.

База бир хоочун мастерни ададылар. Николай Алексеевич Чистяковтуң септеп кылып каан оңнуг телевизорларының ээлери «үрелип калды, катап септеп көрүңер» деп, сөс сөглеп мацаа кээп көрбээн.

Ол мацаа он сес чыл ажылдаан үезиниң дургузунда ажылдан каш-даа мастер халашкан. Аныяктар кээп ажылга кирип ап, хоочуннардан арга-сүмени ап, боттарының арга-мергежилин бедидип келген. Оон чиңгээнге аныяк мастер Владимир Денислановту хамаарыштырар. Ооң септелге кылыр дуржулгазы бедээн. Ол ам телеательеде бригадирлей берген. Ажылының шынары бедик, септелгени саадалга чокка кылыр.

ЧУРУКТАРДА: хоочун мастерлер Михаил Мокшин, Николай Чистяков; бригадир Владимир Денисланов (үстүнде).

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

УЛУС ДЕПУТАТТАРЫ-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГАЛАР

ССРЭ-ниң улус депутады, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшинниң Ак-Довурак хоорайның ажыл-ишчилери-биле ужуражылгазы Культура ордузунга болган. Ужуражылганың кол-ла темазы — бистиң республикада болгаш Барыын-Хемчик районда кем-херек үүлгедикшиннериниң байдалы, ону болдурбазы, национальностар аразында харылзааларны экижидериниң дугайында.

Ак-Довурак хоорай Совединиң даргазы А. Н. Шулепов хоорайга кем-херек үүлгедикшиниң эвээжедир талазы-биле чоокку үеде ап чорудар хемчеглерни чугаалаан. Тыва АССР-ниң юстиция министри Ю. Т. Стал-оол, республика прокурорунуң бирги оралакчызы Н. А. Ондар, республиканың иштики херектер министриниң оралакчызы П. Ц. Бадюнов олар сөөлгү үеде республикага болган кем-херектер үүлгедикшиннеринге ханы анализти берип, боттарының талазындан ап турар хемчеглерни чыылганнарга чугаалаан. Олар чыылганнарның айтырыгларынга харыыны бергеннер.

Оон соонда Г. Ч. Ширшин кем-херек үүлгедикшиннеринге удур ап чорудар шыңгыы хемчеглер дугайын болгаш национальностар аразында харылзааларны быжыглаарының оруктарын айтып, Тыва дугайында төп солуннарда, радио, телевидениеге үнген чүүлдерге хамаарыштыр бодунуң бодалын илереткен.

Ак-Довурактың Культура ордузунга Г. Ч. Ширшин хоорайның аныяктары-биле ужуражылганы эрттирген. Аныяктарның мурнунда турар социал-экономиктиг айтырыгларны, кем-херек үүлгедикшиннери-биле демиселдиң күштелдирерин, чурттуң иштинде тараан хол-мөге, «дидир-дидир» деп чугааларга удур шыңгыы хемчеглерни ап, аныяктарның [illegible] [illegible], быжыг турушту болурунга [illegible] [illegible] [illegible] чугаалаан. Аныяктарны ажылга таарыштыр тургузар, өөредир, амыдырал-чуртталгазын экижидер талазы-биле тодаргай сүмелерни, саналдарны, ап чорудар хемчеглерни Г. Ч. Ширшин чугаалаан.

Ужуражылгага аныяктар боттарының санал-оналын киирип, сагыш-сеткилин илереткеннер. Хөй-хөй айтырыгларга харыыны алганнар.

СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин районнуң партия, совет органнарының ажылдакчылары-биле СЭКП райкомунга ужурашкан. Аңаа Барыын-Хемчик районда болгаш Ак-Довурак хоорайда корум-чурум үрээшкиннериниң, ону болдурбазының аргаларын тывар дугайында чугаа болган.

Хоорайда болгаш районнуң суурларында байдалдарын дээрзин Г. Ч. Ширшин демдеглээш, чурттакчы чон үениң байдалын шын билип, ылаңгыя национальностар аразында харылзааларга хамаарыштыр чөптүг үнелелди берип турарын айыткан. Бадыткаттынмаан хөй хөөрем чугаалар, «дидир-дидир» тарап турарын буруу шапкан. Хөй национальностарның төлээлекчилери ажылдап турар рудникте, АТБ-де, септелге-механиктиг цехте, арыглал фабриказында, «Тыва даг-дүгү тудуг» бүдүрүлге комбинадында, ажылчын хандырылга киидизинде улустарның аразында үскүлежиишкиннер, кызып кыйгыышкыннар чок. Нарын байдалдарның тургустуунуп турарының чылдагааннары национальностар аразында харылзаалар эвес, а кем-херек үүлгедикшиннериниң өзенинде, социал айтырыгларны шиитпирлеп турарында хажыдыышкыннарда. Кижизидилге ажылының кошкаанда болгаш социал-экономиктиг соруглаларының күүсеттинмейн турарында дээрзин айыткан. Кем-херек үүлгедикчилерин тудуп-даа турар болза, кеземче херээ онаавайн турар чорук чамдык үүлгедикчи кижилерни [illegible] турар. [illegible] олар-биле демисел түңнел чок боор турар.

Аныяк кижилерниң аразында ажыл чоктарының саны [illegible] — [illegible] үүлгедикшиннериниң уңуп турар [illegible] [illegible]. Бо айтырыгны шыңгыы контрольга алырын үе негеп келген. Бүдүрүлге, организацияларда ажылчын күш чедишпес турда-ла, районда ажыл чоктар эвеежок. Ол дээрге коллективтер удуртукчуларының, партия, совет ажылдакчыларының кошкак ажылы-дыр. «Тыва даг-дүгү» комбинатка бөгүн 211 ажылчын, 40 инженер-техниктиг ажылдакчылар херек.

Өске организацияларда база-ла ындыг. Ынчангаш кадрлар килдистери чарлалдар берип кааш, таваар олурбайн, кижилер-биле беседалажып, оларны ажылче чалап, тайылбыр ажылын чорудары чугула. Ол чугаа үезинде аныяк кижи түскай ортумак эртемниг азы кайы-бир ажылга мурнунда ажылдап чораан болза, ону барымдаалап, өөренген ажылынга хүлээп алыр талазы-биле дузаны көргүзеринче кичээнгейни угаарын айыткан. Оон аңгыда аныяктарның өөредилгезин (кайы-бир ажылга), түскай курстарны организастаары чугула дээрзин хуралга тодаргайы-биле чугаалашкан.

Бо бүгү айтырыгларны шиитпирлээринге бөгүнде кээгленген национальностар аразында харылзаа, ылаңгыя орус, тыва кижилерниң аразында харылзаалар багай салдарлыг боор турары билдингир. Ужуражылганың киржикчилери Төп телевидениениң, солуннарның Тыва байдал дугайында чүүлдеринге хамаарыштыр хөй айтырыгларны салган. Херек кырында Тывада байдал ындыг эвес дээрзин бүзүредип, тайылбырны үндүрерин ужуражылганың киржикчилери [illegible].

Партия, совет ажылдакчыларының ажыл-чорудулгазын экижидеринге хамаарышкан өске-даа айтырыгларны ужуражылгага сүме[illegible] [illegible].

Хоюг-оол МОНГУШ.
Барыын-Хемчик район.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл август 23 четверг № 192 (14392)
1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 кап.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң пленумунуң дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Дүүн, август 22-де Кызылга. Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң VII пленуму болуп эрткен.

Пленумну РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин ажыткан.

Пленумга чугаалажып көөрү-биле дараазында айтырыгларны киирген:

1. Партияның область организациязының статузун өскертир дугайында.
2. СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле бирги ээлчеглиг пропагандистиг база организастыг хемчеглерниң планының, ажыл херектерниң программазын ажылдап кылыр талазы-биле сүмелер дугайында.
3. Партияның XXIII республика конференциязын чыылдырар болгаш делегаттар соңгуурунуң чурумунуң дугайында.
4. Партияның республика организациязының соңгулдалыг органнарын тургузарының база РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң тургузуун тодарадыр талазы-биле комиссияны тургузар дугайында.
5. Организастыг айтырыг.

СЭКП-ниң чаа Уставынга дүүштүр пленум партияның Тыва область организациязын РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тыва республика организациязы кылдыр эде адаар. СЭКП обкомун РСФСР-ниң Компартиязының республика комитеди кылдыр эде тургузар шиитпирин хүлээп алган.

Пленум СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле бирги ээлчеглиг пропагандистиг болгаш организастыг хемчеглерниң планын, ажыл-херектерниң программазын ажылдап кылыр талазы-биле сүмелерни чүүлдүг деп көрген.

Бо айтырыг талазы-биле санал бергеннер: В. С. Неделин — партия Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары, К. А. Мон — партия Эрзин райкомунуң бирги секретары, В. Н. Гончаров — «Кызыл тараачын» совхозтуң партком секретары, П. О. Хертек — «Тиилелге» совхозтуң партком секретары, В. Л. Авруцкий — Тываның геология-шинчилел экспедициязының начальниги, В. Д. Монгуш — партия Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары, В. В. Оскал-оол — партия Кызыл хоорkomунуң секретары, А. Н. Шулепов — В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың партком секретары, К. Д. Донгак — ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң партком секретары, В. В. Мартый-оол — партия Таңды райкомунуң секретары, Е. А. Толстухин — Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы, С. М. Достай — партия Тес-Хем райкомунуң бирги секретары, Д. О. Куулар — «Октябрь 30 чылы» совхозтуң малчыны, Д. Л. Тиимей — Тыва АССР-ниң Күрлтан даргазының бирги оралакчызы, В. К. Трофимов — Тываның автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкынының начальниги.

«Партияның XXIII республика конференциязын чыылдырар, төлээлелге нормазының болгаш делегаттар соңгуурунуң чурумунуң дугайында» доктаалды пленум хүлээп алган. Ону солунга парлаар.

Пленумга республиканың партия организациязының соңгулдалыг органнарын хевирлеп тургузар база РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң тургузуун тодарадыр талазы-биле комиссияны тургускан.

Пленум националдар аразында харылзааларны таарымчалыг болдурар, орус дылдыг чурттакчы чоннуң республикадан көжүп үнер чоруун соксадыр сорулга-биле хоойлу саналдап киирер инициатива чурумун ёзугаар партияның республика организациязының өмүнээзинден амыдыралга кадыкшылга болгаш өнчү-хөреңгиге халдаашкыннардан республиканың чурттакчы чонунуң айыыл чок чоруунуң магадылалдарының дугайында айтырыгларның талазы-биле хоойлу төлевилелин белеткээр талазы-биле комиссияны тургускан. Хоойлу төлевилелин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң 1990 чылдың август 30-де болур сессиязынга киирерин көрүп турар.

Пленум В. В. Рогилону партияның Красноярск край организациязында соңгулда кампаниязында киржип турары-биле холбаштыр оон хууда дилээ ёзугаар партия обкомунуң ийиги секретары база бюро кежигүнү албан-хүлээлгелерден хостаан. В. М. Евтешинни өске ажылче шилчип турары-биле холбаштыр партийжи-организастыг болгаш кадр ажылы килдистиң эргелекчизи албан-хүлээлгеден хостаан.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң партийжи-организастыг болгаш кадр ажылы килдизиниң эргелекчизинге Б. С. Нурзатты томуйлаан. Оон мурнунда ол партия Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретарынга ажылдап турган.

Пленумга Г. Ч. Ширшин түңнел сөс ап, түве чугаалаан. Ону солунга парлаар.

Оон-биле пленум бодунуң ажылын дооскан.

КРЕМЛЬГЕ КОНСУЛЬТАТИВТИГ УЖУРАЖЫЫШКЫН

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң болгаш Чазааның төлээлекчилериниң Латвияның төлээлекчилери-биле консультативтиг ужуражыышкыны август 21-де Москвага болган. ССР Эвилелиниң болгаш Латвияның аразынга бот-боттарының харылзааларының кол принциптери-биле холбашкан хөй айтырыгларга хамаарыштыр ийи талалар боттарының бодалдарын Кремльдиң Улуг ордузунга «төгерик стол» артынга илергейлээннер. ССРЭ-ниң Президентизиниң май 14-те Чарлыының бүгү чүүлдерин Латвияга күүседириниң эргежок чугулазын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң Даргазы Р. Н. Нишанов, ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң кежигүнү, ССРЭ-ниң улус депутаттары Г. И. Ревенко, Националдар Совединиң национал политика болгаш делегей харылзааларының талазы-биле комиссиязының даргазы Г. С. Тараевич, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. Х. Догужиев беседа үезинде онзалап демдеглээннер. Эвилелдиң чаа керээзин белеткээриниң кол принциптериниң дугайында [illegible] база чугаалаан. [illegible] бот-бот[illegible] [illegible] ... [illegible] хуузун[illegible] [illegible] ... [illegible] Латвияда [illegible] ... [illegible] комудаашкыннарын [illegible].

Чугаалажыышкынга [illegible] айтырыгларга хамааржыр [illegible] Латвияның Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы А. В. Краст[illegible], республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы, ССРЭ-ниң улус депутаты И. О. Бишер, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң [illegible], республиканың Министрлер Чөвүлелиниң [illegible], ССРЭ-ниң улус депутаты Я. Я. Петерс илерэттээн чугаалажыкан.

Консультацияларны уламчылаары чугула деп ийи тала санаан.

(СЭТА).

Партияның XXIII республика конференциязын чыылдырарының, төлээлелге нормазының болгаш делегаттар соңгуурунуң чурумунуң дугайында

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң пленумунуң

ДОКТААЛЫ

I. Партияның XXIII республика конференциязын 1990 чылдың октябрь 26—27-де чыылдырар.

Партияның XXIII конференциязының дараазында хүн чурумун бадылаар:

1. РСФСР-ниң КП-ниң республика комитединиң ажылының дугайында отчёт болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин күүседир талазы-биле ажыл-херектерниң программазының дугайында.
2. РСФСР-ниң КП-ниң республика организациязының ревизия комиссиязының ажылының дугайында отчёт.
3. РСФСР-ниң КП-ниң республика комитедин соңгууру.
4. РСФСР-ниң КП-ниң республика организациязының контроль комиссиязын соңгууру.

II. Партияның XXIII республика конференциязынга төлээлелге нормазын СЭКП-ниң 28 кежигүнүнден-не бир делегат кылдыр тодарадыр.

III. Партияның XXIII республика конференциязынга делегаттар соңгуурунуң чурумун партия эге организацияларының-биле дугуржулга ёзугаар партия хоорkomу, райкомнары доктаадыр.

Саян артындан чагаа

СООВУСТАН ДУЗАЛАҢАР

— Саянны бир дугаар аштым, чараш-ла-дыр — деп, Аяс Борбак-оол магадап чугаалады.

Эжи Аяс Даваалай турган:

— Мындыг кончуг кара хөрзүннен тараа үнмейн канчаар — дээш, ол хөө дег кара довуракты ергү саарлыылаан.

— Бистиниде байлал чегенчиг болгай — деп, оларның улуу Апыр-оол Кыргысович Дары-Сюрюн чугаага киришти. — Үстүкү черлерден кур чер чарар чүве деп хоозун суртаал салгаш, черивисти кээргел чокка дамдыктап каапкан. Кадып курган тараа шөлдериндеи чүү-даа үнмес болган.

Оолдарның чанынга сиген прессээр трактор чедип кээрге, чугаа соксаш диди. Тракторист прессээр кылдыр белеткеп каан хөпээн чанынга тургузуптарга, ийи Аяс курган саванны каранадыр октап кириптилер. Ол аразында Красноярск крайның Ермаковск районда Щетинкин аттыг совхозтуң директору Владимир Константинович Гончаров чиик машиналыг халдып келгеш, тыва оолдарның ажылын мактап үнелей-дир:

— Кайгамчык-ла ажылдыыр чон-дур силер. Меңээ мырыңай саваң арттырбазынар ол эвеспе. Эр-хейлер! Ажылдап турарынар эки-дир. Үүлеңер бүдүнгүр болзун!

Ол оон ыңай эртнеe чылдың саванны найыралдыг кожаларынга шуут холесиз бээр дугайында дыңнадыптарга аажок өөрүп турдувус. Эрткен чылын «Совет Тыва» совхоз бир тонна саванны чүс рубль-биле садып ап турганын шуптувус сактып келдивис. Ам бо хүннерде бо дугуржулга кылган совхозувустан тонназы 16 рубль-биле садып ап турар. Чаа саваң артында-ла чемзиг, хоолуг дээрзин угланы турар бис.

Саян артында саваң белеткеп турар оолдар уйгу-чыдын чок күженишкиниң ажылдап турар. Хүнде-ле 1600 шарыг прессээп саванны үндүрүп, ийи-үш «КамАЗ»-тарны чүдүрүп чорудуп турар.

Щетинкин аттыг совхозта Тывадан ийи ажыл-агый быжыглаттынган. «Суктак» совхозтуң механизаторлары ийи прессиг ажылдап турар. «Совет Тыва» совхоз чүгле таңгыс прессиг. Ооң бүдүрүкчүлүү чавыс болуп турар. Аяс хүннерде канчаарда кызып ажылдаарга муң шарыг ажыр саваң прессеттинмейн келген. Ынчангаш соовустан дуза херек. Саваң прессээр техниканы дарый тып чорудары «Совет Тыва» совхозтуң удуртукчуларындан улуг идегел-биле дилеп, чагыывысты дарый күүседирин манап артывыс.

Оолак КЫРГЫС.
Механизатор.

ЭДЕР-КУЙНУҢ БААРЫНДА

Эдер-Куй даапың баары делгем шөлде ажыл-иш даң бажындан орай кежээге чедир үзүктелбес. «Тээли» совхозтуң механизастаан звенозу чаъстыг хүннерде ында доктаамал ажылдап, кышка удур ниитниң малынга 350 тонна эки шынарлыг сенажты белеткеп салган.

Сиген үүрмектээр КПИ-2,4 маркалыг комбайннарда автомашиналарны четчири-биле быжыглаан. Мурнакчылар ында хөй. Оларның бирээзинге аныяк дуржулгалыг чолаачы Андрей Хертекович Алдын-оолду хамаарыштырып болур. Ол сезон эгелээнинден бээр шалыпкын ажылдап, комбайндан сенажты чүдүргеш, салыр оңгарынга чедирер планын 120-125 хуу күүседип турар.

ЧУРУКТАРДА: (солагай талазындан) чолаачы Андрей Алдын-оол быжыглаан агрегадының башкарыкчызы Леонид Кужугет-биле кыска чапсар үезинде; мөңнүде үеән.

Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фотолары.

МУРНУНДА — «ЧОДУРАА»

Улус депутаттарының Чаа-Хөл кожуун Совединиң күүсекому ниитниң малынга чем белеткээр ажылдарны организастаарынга чыл санында доктаамал киржип, анаа эвээш эвес үлүүн киирип келген.

Суурнуң бүдүрүлге, албан черлери болгаш чурттакчылар бо чылын база өөрн хөй мал чемин белеткээрин хүлээнген. Бо хүннерде мал чемин белеткелинде суурнуң он ийи организациялары киржип турар. Оларның аразындан [illegible] «Найырал» совхозтуң [illegible] [illegible] ... коллективтериниң бүдүк-бүрү болгаш сиген белеткээр планы улуг. Ынчангаш ону күүседир дээш шалыпкын ажылдап турар [illegible].

Бо хүннерде «Чодураа» аал-садтың коллективи 6 тонна сиген кезер планын күүсеткеш, организациялар аразында социалистиг чарышка бирги черни ээлээн. Олар ажааган сигенин саараттааш, совхозка хүлээткен. Школа коллективи 15 тонна мал чемин белеткээр планының хөй кезиин бо хүннерде кылып алган.

Ол ышкаш Белдин, Сарголдуң, Аргалыктының болгаш Шанчының 1,2 хойжу бригадаларының малчыннарының хөй кезии сиген кезиинге доктаамал ажылдап турар. [illegible] ... чартык кезиин күүседип алган.

[illegible]

Виктор КАРА-САЛ.

ЭРЗИННИҢ СИГЕН ШӨЛДЕРИНДЕ

Эрзинчилер бо чылын 17225 тонна сигенни, 1753 тонна сенажты белеткээр ужурлуг. Амгы үеде байдал кандыгыл? Ажыы-биле чугаалаарга, олче белеткел чок кирген, оът-сиген эки үнген-даа болза, өске районнардан хожудап турар.

«Чаа орук» совхоз мурнунда мал чеми белеткээринге дыка организастыг, кырган чалыы чокка киржип турдулар. Ам бо ажыл-агыйның хову-шөлдеринге чоруурга ыржым-шыпшың-на чүве. Ол үеде совхозтуң директору шөлдээш, аржааннап чораан. Хожудаашкынның бир чылдагааны ол-да турган боор. Кожээлиг-Булунда Иван Дүпчүр удурткан арендалыг звено 200 [illegible] ... 4 тракторну, бөлер 1, [illegible] ... [illegible]

[illegible] ... тенин кезип, белеш, удур-ла кыштагларже сөөртүп турар чорду. Ниитизи-биле 200 тонна хирени сараттаан. Кооперативте О. Сидоо, А. Лойгу, В. Отчур олар мал чеминиң белеткелинде дыка шалыпчы ёзу-биле ажылдап турар.

Бо коллективтиң кожазы «Бай-Хөл» кооперативте Күдер-оол Чапсын, Константин Самдан, Свердлов Хайын, Нинаа Ынаалай олар [illegible] 8,10 [illegible] А. № 1, 2 [illegible] ... ратнвтер мал чеминиң белеткелинче орантап кирген.

[illegible] ... ген.

Районнуң девискээринге каш хүн улаштыр чаъс чагган. [illegible] ... үрелин эгелээн. Ол дээрге ажылды организастап шыдавайн турарының бадыткалы.

«Чаа орук» совхозтуң директорунуң хүлээлгезин түр күүседип турган зоотехник Б. Бумбажай-биле чугаалажырымга, бо чылын [illegible] ... кеспезин, чүгле механизастаттынган звеноларга ол ажылды даасканын тайылбырлады. Канчап ындыг чоор. [illegible] ... чүве ол-ла-дыр. Ынчалзадаа бо [illegible] ... —10 [illegible] ... сигеннеп турарын караам-биле көрдүм. Бай-Даг биле Мөрен [illegible] ... [illegible]

«Мөрен» совхозтуң Тал деп черде сугаттыг шөлде чаагай үнген сигенни № 3 бригаданың хойжулары [illegible] кыштагларже сөөртүп турдулар. Ынчалза-даа ында кижи эвээш. Ол дугайын аныяк хойжу Алексей Лаажап хомудап чугаалады.

Аяс хүннер манап, кудай-дээрже чеже-даа чалбарыырга, чүү-даа бүтпези билдингир. Районнуң девискээринде кезип каан, үнүп чок сиген элдерип, ону караам-биле көрдүм. БАЛКЭ Эрзин райкомунуң секретары А. Лойгуга удурткан звено июнь айның соолзуреди сараат сигенни белеткээш, «Чаа орук» совхозка [illegible] ... [illegible] Ол сигенниң кадарарын тодарадыры-биле Кызылче чорутпаан.

«Чаа орук»-тун директору [illegible] ... [illegible] ... АҮК [illegible] У. Дамыр-оол база ажыок дүвүреп турар кижи болду.

Бир хүн район төвүнге чорудум. Дыка хөй коллективтер удуртукчулары баштадыр сигеннеп турар чорду. Ол эки-дир. А өске күштү чүге ынчаар мөөнневезил? Удавас өөреникчилер, сургуулдар, студентилер чыглып, өөренип чоруптар. Амдызында оларны районга мал чеми белеткээринге киириштирип болур турган. Хайырааан үе, күштү!

Эрзин, Бай-Даг, Мөрендаа суурларга чораш, чоннуң мал чеминиң белеткелинче кыйгырган чаңгыс-даа лозуң, плакатты чүге көрбедим? Күс чоокшулаан турда [illegible] ... [illegible]

Чок, бистиң эрзинчилерниң мал чеми белеткээр [illegible] ... [illegible]

Кызыл-оол КУУЛАР.
Бай-Даг суур.

ҮЕНИҢ Медээлер СУДАЛЫ

ДҮҮН

ДАЛАЙ ЧЫДЫНЫН ЭЭЛЕПКЕН

Дүүн Саян-Шушенск ГЭС-тиң суг хөөлбээ 536,3 деп демдекте чедип келген. Ол дээрге мурнунда чылдарда турганындан 1,3 метр бедип келгени ол.

Амгы үеде далайның суу эрги Шагаан-Арыг хоорайның автовокзалы турган черде келген. Бо чылын сентябрь айда далайның деңнели төлевилелде көрдүнгени ёзугаар 540 дугаар демдекке — Алдыы-Шынаа дужунга чедип кээр.

Амгы үеде Улуг-Хемче кирип чыдар суглар хөй болуп турар. Моон мурнунда чылдарда олче кирер сугнуң хемчээли ындыг арбын турбаан. Өскээр чугаалаарга, секунда санында 3000 кубометр суг агып кирип чыдар.

Далай Улуг-Хем районга когаралды чедирип турары билдингир. Ынчалза-даа «Красноярскгэсстрой» тудуг эргелели-биле чарган керээ ёзугаар районга мелиорация объектилерин тударынга 17,9 миллион рубльди үндүрүп берген. Ол объектилерни алды чыл иштинде тудар. Оон ангыда когаралдарның орнун тургузары-биле 2,4 миллион рубльди чылдың-на бээр.

Эйлиг-Хем. Куйлуг-Хемге орукту. Улуг-Хемни кежир паромну кылыр. Ол ажылдар келир чылын эгелей бээр.

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның» тускай корр.).

БӨГҮН

ЧЕМПИОН АТ ДЭЭШ

Бөгүн найысылал Кызылдың «Совет Тываның 5 чылы», «Хүреш» стадионнарынга Тыва АССР-ниң бирги черн дээш футбол маргылдаазының түңнел оюннары эгелээр.

Ында Кызыл хоорайдан «Динамо», «Енисей», Барыын-Хемчиктен «Барлык», «Хемчик», Бии-Хемден «Автомобилист» командалар ойнап турар.

Түңнел оюннарга киржир алдын оинакчыны Эрзин биле Каа-Хемниң «Бурен-таар» совхозунуң футболистериниң аразындан болгаш шилилге сан илереттиг. Анаа спортчу демиселдиң түңнелинде эрзинчилер тиилээн.

Баштайгы оюнда «Хемчик» — «Эрзин», «Автомобилист» — «Енисей», «Барлык» — «Динамо» ойнаар. Оюннар ийиы-даа стадионга 10 шакта эгелээр.

Маргылдаа август 26-га чедир уламчылаар. Ол хүн бүгү оюннар «Хүреш» стадионга болур.

Данзы САЛЧАК

ДААРТА

ЕВПАТОРИЯЖЕ ЧОРУПТАР

Аныяктарның делегей чергелиг «Спутник» туризм бюрозу чылдың-на делегейниң аңгы-аңгы булуңнарынче аян-чорукчуларны аъткарып турар.

Чоокта чаа Мугур-Аксы ортумак школазының башкылар коллективи (бөлүктүң удуртукчузу М. В. Иргит) Крым областың хоорайларының бирээзи — Евпаторияже туристеп чораш чедип келген.

Таңды районда Владимировка ортумак школазының башкылары болгаш чээрбиүш өөреникчи К. А. Саятованың удуртулгазы-биле ол хоорайже даарта чоруптар. Өөреникчилерниң аразында күш-ажыл болгаш дыштаныылга лагеринге эки ажылдааннар болгаш быжыг сагылгалыг чуруму эки өөредилгелиглер бар.

ШКОЛАЧЫЛАРНЫҢ САРААТТАРЫ

Кара-Чыраа ортумак школазының коллективи [illegible] Ш. Б. Монгуш [illegible] ... «Сүт-Хөл» [illegible] ... 50 тонна сигенни кезип белеткеп бээрин хүлээнген.

Башкы [illegible] ... [illegible] ... олар [illegible] ажылдаарлар.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

Тургузукчу съездиниң ийиги үе-чадазынга уткуштур

Эштер, Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың коммунистери, ажылчы чоннары!

РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-херектериниң программазының парлаттынган бо төлевилели СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң Программныг медеглелинге, СЭКП Уставынга, өске-даа документилерге, оларның идеяларының хөгжүлдезинге үндезилеп белеткеттинген. Партияның XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң делегаттарының саналдары, хөй-саның партия организацияларының коммунистериниң бодалдары ында сиингендир.

Төлевилелди белеткээн комитеди ажылдап кылган, оон ажылчын бөлүктеринге СЭКП-ниң болгаш РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитеттериниң кежигүннери, РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң «Россияның коммунистери» депутат бөлүүнүң, Россияның коммунистериниң инициативчи съездизиниң, СЭКП-де Демократтыг платформаның, коммунист реформаторлар секциязының, СЭКП-де Марксистиг платформаның, эртем болгаш чогаадыкчы хөй-ниитиниң [illegible] кирип турган.

РСФСР-ниң коммунистериниң ажыл-херектериниң программазының бо кирип турар төлевилелин СЭКП организацияларынга ханы болгаш бүгү талалыг чугаалажыры, ажылчыннарның, тараачыннарның, интеллигенцияның, шериг албанныгларының, херээженнерниң, аныяктарның, хоочуннарның туруштарын, бодалдарын канчаар көрүп турарын өөренип көрбүшаан, оон утка-шынарын байлакшыдары болгаш ол саналдарны барымдаалап, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң ийиги үе-чадазынга чугаалажып көөрү негеттинип турар.

Саналдаттынып турар бо төлевилелди РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының кежигүннериниң хуралынга ködüün-да деткээн.

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ ТК-ЗЫ

ТӨЛЕВИЛЕЛ

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕРИНИҢ ПРОГРАММАЗЫ

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Коммунистиг партиязы эң нарын байдалдарда тургустунуп турар. Республика, бүгү чурт-биле бир демей, чагырыг-дужаар-бюрократчы системаның хөй чылдарда тергиидeлиниң тывыдырганы экономиктиг, политиктиг болгаш угаан-бодалдың ханы кризизинге таварыжып турар.

Ниитилелдиң революстуг чаартылгазы баш удур көрдүнмээн айтырыгларга, маадырлыг чорудулгаларының болгаш берге [illegible] чидиглениишкиннеринге таваржып турар. [illegible]

... маан, чайгылчак, эде тургустунуушкунуң социалистиг утка-шынарын болгаш угланыышкыннарын хелегеге арттырып келген. Олче тыптып келген антисоциалистиг, антикоммунистиг шимчээшкиннер каттыжа берген.

РСФСР-ниң Компартиязы эң улуг интернационалчы отряд болур. Оон составында — 130 националдарның коммунистери кирип турар. Ол СЭКП-ниң чарылбас кезээ болур болгаш оон программныг документилеринге база Уставынга дүүштүр ажылдап турар.

Оон-биле чергелештир РСФСР-ниң Компартиязы Россия Федерациязының сиlexгаа талаларынга тода-тайы-биле дүгжүп турар бодунуң ажыл-херектериниң программазын тургузуп алыры чугула деп санап турар.

СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ АДЫР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

Россия Федерациязының коммунистери чоокку үе-чадада чонунуң амыдырал деңнелин чугула[illegible] кылыр [illegible] ...

РСФСР-ниң Компартиязы социал чептиг чорукту, шынчы болгаш ак сеткилдиг күш-ажылдың авторитедин [illegible] ...

[illegible]

КУЛЬТУРА, ЭРТЕМ, УЛУС ӨӨРЕДИЛГЕЗИНИҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

[illegible]

ПОЛИТИКА ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

[illegible]

БОЙДУС КАМГАЛАЛЫНЫҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

[illegible]

(Төнчүзү 3-кү арынга).

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕРИНИҢ ПРОГРАММАЗЫ

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында)

[illegible]

НАЦИОНАЛ ПОЛИТИКА ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

РСФСР-нин Компартиязы [illegible] чоокку үеде [illegible] деп санап турар. Хостуг болгаш деңг эргелиг республикаларның [illegible] деп санап **эки тура Эвилелиниң база ССРЭ-ниң чаңгыс аай бүдүн чоруун арттырарының идеязының талалакчылары бис дээрзин бадыткап тур бис,** деңг эргениң болгаш кайы-даа талаларга ажыктыг бо-лурунуң принциптеринге республикалар аразынга дорт кээргээлерни чаарлы ажыктыг деп санап турар бис.

РСФСР-ниң хостуг улус-тарның бот-догуннаан федерациязы болдурар деп коммунистер туржур. **республика кырээзиниң төлевилелин ажылдап кылырын бирги черге сорулгазы кылдыр санап турарлар.** [illegible]

турар хемчеглерниң ниити республика программазын ажылдап кылырының инициативазын үндүрер бис.

[illegible] РСФСР-ниң Коммунистиг партиязы национал-дар аразында [illegible] **республиканың улустарының төлээлерниң хамааты эргелериниң база эт хөреңгилериниң, амыдыралын камгалаарының талазы-биле эң-не дүрген база бүгү чүүлдерни хаара тудуп турар хемчеглерниң алырын чедип алыр, олар-ның чидириглерин бүрүн** [illegible]

ИДЕОЛОГИЯ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫ

[illegible] **социализмниң амгы үедеги концепциязын ажылдап кылыр бирги черге сорулгазы** [illegible] **социалистиг идеалдарның чедип алыр база боттандырар. коммунистиг перспективаже угланыышкыннарны боттандырар бис.** [illegible]

ПАРТИЯНЫҢ ИШТИКИ АМЫДЫРАЛЫ

[illegible] **РСФСР-ниң Компартиязы оон организациялары бүдүрүлге коллективтеринде ажылдаар дугайында негелделерни хоойлу-дүрүмге. Конституцияга дүүшпес деп санап турар.** [illegible] **Партияда догматиктиг база улуглаар хөөннерге удур бис.** [illegible] **РСФСР-ниң Компартиязы партиялыг эт-хөреңгизиниң** [illegible]

[illegible] Республиканың Компартиязы РСФСР-ниң национал-девискээр тургузуглараның партия комитеттериниң статузун бедидери, оларның эргелерин база бот-тускайлан чорууну калбартыры дээш туржуп турар.

Ол илеткейлиг болгаш тода [illegible]

[illegible] программаларны бүгү деңнелдерниң партия организацияларының ажылдап кылырынга үлүг-шиг болур.

Хандырылгаңар кандыгыл?

СООК ЧЕМ ЧЕМ БОЛБАС

[illegible] Ооң аңгыда чорук чорааш кижилер далаштыг болгай. Оңу столоваяның ажылдакчылары эки билир. [illegible] Столовая поварлары ол чедишпес стакан, шопулактарны боттары харысалгага албас чүве ирги бе? Олар бо чемненилге чериниң ёзулуг ээлери болур [illegible] Азы, сүзүнү чок. Ооң-даа изиг чемниң болгаш болза сагышка чүтээр. Үргүлчү чылбай, соок чемниг боор. Чамдыкта чеми эргижирей-даа берген болур. Мындыг [illegible]

[illegible] чы бодунуң ажылдаар туружунга ээ-харысалгалыг, ак сеткилдиг улуун киирериң амгы үе негеп турар болгай. Ынчангаш ниитиниң чемненилге чериниң ажылдакчылары бо бүгүнү ханы бодаза эки.

Марина КУУЛАР.
Кызыл хоорай.

Хоочуннуң сүмези

МАЛГА ШЫНАРЛЫГ ЧЕМНИ

[illegible]

Амгы үеде бистиң чамдык районнарывыста, ажыл-агый-ларывыста оът-сигенниң үнген-ии чегей. Ынчангаш будук-бүрү белеткээри эң чугула кур-лавыр апарган. Хадыңның база шивиниң бүрүлери, хадыңның чиирбей будуктары чүгле мал чеми болур шынарлыг эвес, харын хоолулуг минерал-дыг бүдүмелдерниң барының талазы-биле ортумак шынар-лыг сиген-биле деңнежир, а бар каротинниң талазы-биле ногаан сигенни ажып турар. Ооң аңгыда мал бүрүзүнде «В» бөлүктүң витаминнери, микроэлементилер болгаш аминокислоталар база бар. Оңу бадыткаары-биле мындыг [illegible]

[illegible] лаар. Ол дугайын бистиң Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң улуг малчыг, дур-жулалыг хойжулары эки би-лир апарган. Суланың ажыктыын барымдаалааш бистиң совхоз 1987 чылда эң эки чер-лерни шилээш, 1530 гектарга суланы тараан, ооң бир гек-тарындан 10,5 центнер дүжүттү алган. Ынчангаш ноябрь 1-ден оңу немелде [illegible] кылдыр чамдык кодааннарга берип эге-лээн турган. Ооң аңгыда хой төрүттүрүүнүң мурнунда 2 неделя бүрүнгаар көк-суланы берип эгелээр. Бо таварылгада төрээн хойларның сүдү тыртыл-бас, а малдың күш-дешгели-даа беленде баксыравазын практика көргүскен.

Биче-оол ДОЮНДУП.
РСФСР-ниң кадээ ажыл-агыйының тергиини.

ИХМ-НИҢ ПАРЛААГА БОЛУУ ДЫҢНАДЫП ТУР

Август 17-ден 19-ка чедир республика девискээринге оперативтиг байдал нарын болган. 58 кем-херек үүлгединишкинни база янзы-бүрү болуушкуннар бүрүткеттинген.

Бүгү ле фактыларга хамаарыштыр истелгени чорудуп турар.

Август 17

Сүт-Хол. Кежээки үеде Ийме суурга бөлүк арга-лаашкын үезинде болган алгыш-кырыштың түңнелинде, мал эмчизи Д. Д. Ондар кады арагалап турган эжи А. А. Монгушту бижектеп өлүрген.

Кызыл. Мебель фабриказының таныыл үгээнден билдинмес кижилер ТД 308 маркалыг 737 дугаарлыг дуңзаа аппаратын хүндүс оорлап апарган.

Каа-Хем. Сарыг-Сеп суурнуң Степная кудумчузунда бажыңның херимиңниң иштинден 1990 чылда үндүрген ИЖ-Ю-5 маркалыг кожуглуг мотоциклди оорлап апарган. Шимчедикчиниң болгаш раманың дугаары — К-15548.

Август 18

Кызыл. Республика эмнелгезиниң хирургия салбырының хүлээп алыр черинге иштинче бижектеткен Тыва националдыг оолду эккелген. Оларның бирээзи — 23 харлыг Чечек-оол Казырыктың амытыны камгалаттынмайн барган.

Беспалов кудумчузунга филармонияның 26 харлыг артизи Ш. А. Даваа биле Респотребсоюзтуң автотранспорт колоннзаның 30 харлыг чолаачызы А. А. Иргит хулиганныг чорук кылып, Владимир Масько-нуң машиназын дажаан, а оон соонда, ооң бажындыва даш-биле сокканнар. Кайызы-даа туттурган.

Гагарин кудумчузунда № 12 бажыңның чанындан «Агропромтранс-1» [illegible]

«3511» машинаны оорлап мунган.

Автовокзалдың чанындан М-2140 марканың А 42-78 ТВ күрүне дугаарлыг машинаны оорлап мунган. Республиканың ИХМ-ниң дежурный кезээ «Перехват» операцияны чорудкан. Хакасияның облкүүскомунуң иштики херектер эргелелиниң КАИ-зиниң оруктанныыл албанының инспектору А. Курченко, милицияның сержантызы Г. Файрман база биче сержант С. Ховалко составтыг КАИ-ниң автотанныылы Шагаан-Арыг оруунче шалыпкын чорупкан. Уткуштур кел чыткан машиналардан айтырып [illegible]

Таңды [illegible] «Россия» совхозунга хамаарыжыр 03-19 ТВМ дугаарлыг ЗИЛ-130 машинаны [illegible]

озал-ондааның түңнелинде, мотоциклдиң пассажири Орлан Янчи ол-ла черге чок апарган.

Август 19

Каа-Хем. [illegible] суурнуң Подгорная кудумчузундан хөрекче бижектеткен 41 харлыг Эзирик Уйнук-оол Как-оол дээрзин эмнелгеге эккелген.

Сүт-Хөл. Район эмнелгезинге Алдан-Маадыр суурдан хөрээнче бижектеткен 40 харлыг Кара-оол Ондарны эккелген. Ол ында башкылап турар. Ак-Даш суурнуң 22 харлыг чурттакчызы, кайда-даа ажылдавайн турар Д. К. Монгуш туттурган.

Бай-Тайга. [illegible]

Барыын-Хемчик. [illegible]

Анатолий САДОВОЙ.
Марта КУЗЬМИНА.

КИРИП МООРЛА, «ХАЙЫРААН БОТ»

Тыва АССР-нин Театр ажылдакчыларының ниитилелиниң баштаар чериниң, Виктор Көк-оол аттыг «Хүндүлелдин Демдээ» орденниг хөгжүм шии театрының дирекциязының болгаш улус депутаттарының Өвүр район күүскомунуң культура килдизиниң планы ёзугаар, суралыг тыва шии «Хайыраан боттуң» хүннери Өвүрге эрткен. Ону шиизиниң бижиттингенинден бээр 55 (1935) чыл болганынга база чаа эде тургусканынга тураскааткан. Ниитизи, болуушкуннарның болган чери Торгалыгта ол байырлал онзагай болганын демдеглевес арга чок.

Хөй ажыл-агыйлыг совхоз «Торгалыгның» адрезин Торгалыг биле Чоза хемнерниң аразында, Арыг-Бажы деп черниң бедик дөң кырында турар. Ук адресте, тыва, орус, моол дылдарда «Кирип моорланар!» деп неску кылдыр бижээн. А августуң 13-түң хүнүнде, ук ыдык бедигээшке «Кирип моорла, «Хайыраан-бот!», «Тыва театр коллективинге изиг байыр!» деп лозуннарлыг кижилер кеступ келгилээн. Ол дээрге, «Хайыраан боттуң» төрээн чериниң кижилериниң уткуп келгени ол. Торгу тоннарлыг аныяк кыстарның аразында, районнуң культура килдизиниң эргелекчизи С. Адыгжы, Торгалыг кадын Советтиң күүском даргазы В. Донгак, совхозта партком секретары М. Натпит, профэвилел комитединиң даргазы О. Тас дээш, кижи-ле хөй. Кедээ Культура бажыңының директору, ыраажы Вера Чымбалак өөрү-биле столга ак чемнерни салып, артист аалчыларны манаг-зывып, дүвүреп туру. Дүвүревес арга чок! Чүге дээрге В. Көк-оолдуң арткан чаңгыс уруу Т. Чымбалактың кенни Вера-ла болгай. Улуг өгбези — бөониң чогаалының байырлалы ышкажыл. Чоза хемче нерген улус чоокта чаа манаа суралгыг сыгыттыг, шүлүкчү Кызыл-оол Санчыга тураскааткан республика масштабтыг байырлалдың чедиишкинниг эрткенин чугаалажып турду.

Утку́лганың шагы. Сагыжишкан ышкаш чавык чаагай ужуражышкыннар. Ак-кек кадактарда ак чемин туткан кыстар ак «Волгадан» үнүп олурган, ак баштыг өгбеже барды. Ол — «Хайыраан боттуң» баштайгы хевиринче чоокшулаштыр чаа тургускан режиссёру — РСФСР-нии болгаш Тыва АССР-нии улустуң артизи, Тываның күрүне шаңналының лауреады М. Мунзук. Утку́лганың кыска минуталарында кинокамералар дагжап, радио база тележурналистер интервьюларны алгылап четтигипкен. Шии байырлалы кынчаар эгелээн.

Аалчылар болгаш артистер Торгалыг суурда улустуң чогаалчызы С. Сарыг-оол аттыг чечен чогаал музейин көргениниң соонда, шииде болуушкуннуң болган чери Үстүү Дүрүгже чорупканнар. Дүрүг баарында хевис кышкаш ногаан шыкка артистер Кара-Тадының малтынналары-биле ужуражып, киноюжеттерни тырттыргылаан. Шаалааш. Торгалыгның кадыр даглары, алдыы, үстүү болгаш ортаа дүрүгларының чалымнары ол-ла хүн удавас үнер «Хайыраан бот» деп телефильм шииниң пленкаларында мөңгежип киргилээн. Ол ышкаш хоочун чурттакчылар Э. Кенден, М. Балдоржу оларның сактыышкыннарын бижидип тырттыргылаан.

Торгалыгжылар «Хайыраан боттуң» четтикпейн манап турганнар. Көрүкчүлерниң диленн ёзугаар шииниң удаа сыйнадылаа. Шииниң авторунуң төрелдери, улуг назылыглар четкилеп келгенин артистерниң харыысалгазын улам күштелдирген. М. Мунзук хайыралыг «Хайыраан боттуң» канчаар бижиттингенин, драматург В. Көк-оолдуң, режиссёр И. Исполневтиң, чурукчу И. Рушевтиң, композитор Аксеновтуң дугайында сактыышкынын көрүкчүлерге сонуурдаткан. Ол ышкаш М. Мунзук шииниң бо удаада тургустунганын, ону телефильм-шии кылдыр тырттырганын чугаалаан. А режиссёру — Тыва АССР-нии алдарлыг артизи Х. Шиирин-оол ук шиини тургузарынга торгалыгжыларның боттуг дузазын демдеглээн.

Көрүкчүлер шииниң эң кичээнгейлиг болгаш улуг сонуургал-биле хүлээп алганнар. Шии соонда режиссёрларга болгаш артистерге диштиг чечектерни тудускан. Суурда хереглекчилер ниитилелиниң даргазы Р. Мартиа «Хайыраан боттуң» эрги хевири-биле катап тургусканы чедиишкинниг болганын демдеглевишаан, ук коллективке диплом бижикти тывыскан. Өөрүп четтириишкинниң байырлыг минутазында Дус-Даг аттыг чечен чогаал каттыжыышкынының киржикчизи кыс З. Күскел-оол «Хайыраан боттуң» кол маадыры Карага тураскааткан шүлүүн номчааш, кол рольдуң күүседикчизи, аныяк артист Р. Доржуга шүлүктүң севүп тураскаал кылдыр берген.

«Бистиң чаа ажылывыстың түңнели торгалыгжылардан хамааржыр деп бодап чордувус. Бир-тээ, силер эки хүлээп алган болганыңарда, күзеливис күүсеттинген-дир» деп, состер-биле М. Мунзук кежээни хаатаан.

Даартазында байырлал чай чок, бачым ажыл-биле уламчылаан. Караның халааны дүрүгнүң сыңынга шии[illegible] соолгу [illegible] болгаш түс черге хамааржыр [illegible] маадырны кинога тырттырган. Орта база торгалыгжылар аът тол, хер-херексел-биле дузалааннар. Кадыр чалымга ажылдаары дыка берге. Маңаа режиссёрлар, артистерден эрес-диң болганнар. Ол ыланга тыва телевидениениң режиссёру С. Момбужай (Мунзуктуң улуг уруу), оператор М. Норбу, журналист Р. Яндара чогаадыкчы ёзу-биле ажылдааннар. Артистер ол кежээ Чаа-Суурга чедип шииниң сыңааш Тес-Хем, Эрзин районнарже аъттаныпканнар. Торгалыгга болган байырлалдың соонда «Хайыраан боттуң» кара-даа чыгыг чымчак, сонуургал-биле уткуп алыры чугаа чок. Театр болунуң 55 ки юбилейиниң сезонун база-ла «Хайыраан бот»-биле ажыдарын планнап турар.

Келир 1991 чыл — РСФСР-ниң алдарлыг артизи, драматург, композитор В. Көк-оолдуң 85 хар харлаарының чылы. Аңаа сааналгадын В. Көк-оолдуң номчулгаларының хүннерин ооң төрээн черинге Тыва АССР-ниң Культура министерствозу, Тываның Чогаалчылар, Композиторлар эвилелдери, Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдун эрттириериниң үези келгенин чоң чугаалажып турар болду. Республика черге лиг ол хүннерге уран номчулганың (үзүндүлер, монологтар), шиилерден үзүндү-сценаларның, авторнуң ырларының конкурстарын эрттирери солун болгу дег. Харын-даа В. Көк-оолдуң дугайында сактыышкыннар, солун чугааларны-даа бижиткей. Мындыг хевирлиг ажылдарның чугулазын «Хайыраан бот» хүннеринге киржип чорааш, филология эртемнериниң кандидады, литературовед З. Самдан, журналист О. Кодур-оол, Торгалыгда чогаал музейиниң эргелекчизи Д. Деспил-оол болгаш өскелер-биле кады чугаа үезинде билдим. Тыва театр коллективи адын эдилээн өгбезиниң юбилейинге «Самбажыкты» тургузар деп турарын чугаалаары артык эвес. Ону РСФСР-ниң алдарлыг артизи, режиссер С. Оюн чаарты тургузары-биле белеткенип турар.

Владимир СЕРЕН-ООЛ.
Театрның чогаал кезээниң эргелекчизи.

Чаагай чаңчылдар дугайы

АВАМ ЧАГЫГЛАРЫ

Алдан харны ажа душкеш, ам-на ылап улаан-кырдым-даа [illegible] Уе-шагның дээди улаан-бодалдыны октурун, эрткен оруумче чаяк черге [illegible] мерген-билген чурттарымнын ажыг [illegible] сагыжымга [illegible] даңгыдар мындыг бодал меңээ тыптып келди. Мөңге чүве турар эвес, үе-шаг болдур, оон кайгамче ваны тө-релгелерден даа орнундеге [illegible] Чугум-на бойдустуң чайгаар бүткен хоойлузун буступ эргиледиг үелер болуп турар.

Амгы үеде бис улуг назылыг [illegible] ада-өгбелеривистен чүнү билип ал[illegible] тыва улустуң кандыг чаңчылдарынга [illegible] эрге-айтыннар [illegible] Ынчангаш авамның чагыг сөстерин [illegible] чыдарын сактып бижип кагдым.

Мээң авам 1894 чылда төрүттүнген, ам чорааш болза 96 хар[illegible] [illegible] ындыг-ла хөй эвес, авам 4 уруглары-биле, бичии кара өглүг, шай судунге өй саанның, чаңгыс [illegible] Тес-Хем районнуң Берт-Даг сумузунуң Хем-Аксы деп черге кыштаар, чайын Шурмактың көктүг шыктыг [illegible] мактарынче эрги арттап чо-нуу-биле көжүп ажа баар, мал-биле чурттап чораан. Авам чок болганда кара чажымдан авамның аксындан чагыгларын кырган кады болур дээш өөренип чораан.

Чайгылап кожери эмин улуг байырлалдыг болгаш чыпышкынныг ажыл турган. Ынчангаш кожериге эки белеткенир, аргалыг-ла болза сериин хүннерде кожер. Ынчангаш та ындыг чүве, бис мен Берт-Дагга Өттүг деп шөлдүг ажак чурттап чораан. Ол ашак кожер деп-де даарны бүргедип, серииреп илир ниити дижир. Ынчангаш араттар чаштаглырын [illegible] ол ашактың кожерин манап, шарыларын соткаш турган. Ашак шимчеп үнерге-ле, аалдар денге кожуп үнер, ындыг чүве ийин. Мээң авам кожерде [illegible] эжинчеп [illegible] хойттаан сүт-биле [illegible] кожериге белетээн. [illegible] аттары, барбаларга ыяк шаажып кагдылар чаа [illegible]

[illegible] кожуп келгеш, шарыларга чүдүрүп доорулаан [illegible] ортузунда арткан бойнын [illegible] каалтар. Ооң соонда кожуп келгеш улустуң шаажып ак сүдүн оргун. «Алдын Тежим, бай Терекчиним, кузун база чедип кээр мен», авыралдыг ажы-дунем четтирер мен» деп [illegible] Хамааржы кожуп ажаар [illegible] дургаалар, ынчаш хөй. Оон [illegible] чүгү чайлыр дыттар аразынче [illegible] шураттар [illegible] чер аразы арай хериги болганда, ынаа-ла черге ара [illegible] [illegible] аалдар [illegible] черинге [illegible] [illegible] чугаалажып [illegible] чоок ажы-төлүн [illegible] [illegible] [illegible]. Ол ара [illegible] черинге база [illegible] [illegible] авамның [illegible] турганын-даа [illegible] мен. Ол-да бугу [illegible] мен болдаарымга [illegible]

[illegible] ажык-дыка [illegible] [illegible] ажыл [illegible] дескиндир кезиир чүве. Ынчан авам: «аътка дыка шаап болбас, өглер чанынга ооржум чортуп чедер, өгге аът баглавас, улуг улусту мендилеп чоруур чоор. Аалдарга барганында, өгже кирер [illegible] [illegible] болбас. Ындыг [illegible] [illegible] [illegible].

Шаандагы тыва улус дыка сергек [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] турар.

Авам мынча дээр: «[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] уйгу өлүм чартыы, улуг каттыы тенек чартыы» дижир чүве, уйгуң улуг болба, эртежи бол дей сургаар. Мен бодаарымга ол чагыгда каны утка бар. Ажы-төлүн чалгаа болбазын, ажыл-ишчи, эрес сорууктуг болзун дээш-ле ынчаар өөредип чораан боор. Оон [illegible] ат-херекселинге чөпшээрел чокка дээп болбас, өг чанынга [illegible] даа ап болбас чоор деп база чагыыр.

Тыва улустуң эки чаңчылдары чараш болгаш байлак. Уругларга [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] мен. [illegible] авам уругларын аалдар [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] боор.

Амгы уруглар, ажы-төлүвүс дугайында [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Людмила МОНГУШ.
Тес-Хем район.

ЛЕНИНГРАД. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Петр [illegible] [illegible].

Мадам Тиккоттуң [illegible] [illegible] [illegible] музейни ылгалдыг болуп турар. Российның күрүне ажылдакчыларының болгаш [illegible] [illegible] [illegible] XVIII чүс чылда Петербургга болгулар-биле холбашкан турган.

Мында [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] байысаап турганын делгеп көргүскен. Петр кажан диргиг чораан чылдарында ажыглаан ооң ширээзинге ол олурар кылдыр дүрзүлээн. Хааның чоок кижизи ызыгуур салгаан А. Д. Меньшиков болгаш кадын-хаан [illegible] [illegible] [illegible] доостурун кожа өрээлде [illegible] манап турар кылдыр көргүскен.

[illegible] [illegible] [illegible] Елизавета Петровна граф И. И. Шувалов-биле [illegible] [illegible] олурар, оранның [illegible] К. Г. Разумовский [illegible] [illegible] турар. [illegible] [illegible] [illegible] эргелекчизи) М. И. Воронцов кеступ турар. Хаанга ат салдырар дээш ол бижик эккелген [illegible] хааның [illegible] дидинмейн манап турар.

Алдарлыг [illegible] кижилерниң [illegible] анаа келгеннер сонуургап турар. Генералиссимус В. В. Суворовтуң, ызыгуур салгаан [illegible] Таврический [illegible] хаан XII Карлдың чуруктары бар.

ЧУРУКТА: кадын-хаан Анна Иоанновна болгаш ооң чоок кижизи — Курляндияның херенгитеии Э. И. Бирон.

М. БЛОХИННИҢ фотозу.

(СЭТА).

Тыва хүреш дугайында бодал

КӨРҮШТҮГ БОЛДУРАРЫ-БИЛЕ

Ийи чыл бурунгаар «Сээкүрлерниң хүрежи» деп эгелиг чүүлүм «Тываның аныяктары» солунга үнген. Тыва хүреш үезинде мөгелерниң тура-соруун көдүрер, оларның хүрежириниң шынарын көрүштүг болдурар сорулга-биле республикада ат-сураа үнген мөгелерни сөөлгү онагларга чедир бот-боттарынга таварыштырбас болза эки деп ынчан саналдаан мен.

Ажылым аайы-биле чардыкнаш, бо эрткен Наадымга болган хүрешти көрбедим, ынчалза-даа ол дугайын солуннардан номчуп, улустан дыңнадым. Саазын тыртып хүрештирер, согур душ билир дүрүмнүң уржуундан республикада ат-сураа алгаан чамдык шыырак мөгелер баштайгы салыглардан на эгелээш, бот-боттарынга таваржып, окташ кылган болдулар. Оларның аразынче мөге Владимир биле шыырак мөгелерниң санында кирип турар апарган Маадыр-оол (паспорт ёзугаар) Монгуштар база киргени болдулар. Бо чүл? Тываның сес шыырак мөгезиниң аразынга келээ девип бо-дар хире турган мөгелер баштайгы салыгда-ла чүге таварыкы бергеннерил? Чүге дээрге саазын тыртып хүрештирер, согур душтуң бир четпес талазы-дыр. «Шамбалыг» совхозтуң мөгези хүнү кирип хүрежир хире эвезин [illegible] бис. А ол сөөлгү каш чылдарда республика ниитинге болгулаан улуг-улуг хүрештерге дөрт шыырак мөгениң аразынга доктаамал кирип, шүглүп, ужуурлежип даа келген. Бир эвес бо мөге хүрежип эгелээн үелеринден эгелээш чүгле тыва эвес, а самбо хостуг хүрештерге киржип, шыырак тренерлерниң холунга кирген турган болза, ооң ады чүгле Тывага алгыыр эвес турган ийик. Чүге дээрге ол кандыг-даа хүрешке холчок сундулуг кижи дээрзин көрүп келдим. Тыва хүрештиң чажыттарын ол чүгле бодунуң кызымаккай, сонуургаачал тура соруу-биле чедип ап келген дизе частырыг болбас. Республикада кандыг-даа хүрешке ону октап болгу дег мөгелер санныг. Оларның санынга аныяк мөге Маадыр-оолду кирип болур. Ынчангаш бо ийи шыырак мөгени тыртыг ёзугаар элекке хүрештире бербейн, чара салыпкан болза. Владимир Монгуштуң сеткилинге хомудалдың база бир чаа сорбузу немешпес турган ийик. Өске талада улуг мөгениң ат-алдарынга хүндүткел болур турган деп бодаар мен.

Ийи чыл бурунгаар үндүрген саналымга бөгүн база-ла каттыжар мен. Саазын тыртып хүрештирер дүрүмнүң чамдык таварылгада шыырак мөгелерге кээргел чогун эрткен Наадым база катап көргүскени бо. Ынчангаш моон соңгаар улуг хүрештерге судья коллегиязы республикада ат-алдары алгаан, шыырак мөгелерни аңгы дансылап алгаш, сөөлгү онагларга чедир-ле таварыштырбазын күзээр кижи-дир мен. Азы согур душ, салым-хуу-ла билзин дээр бе?

Шыырак мөгелерни бот-боттарынга элекке таварыштырбас болза, сөөлгү онагларда ылап-ла күштүглери шүүреттинип келир деп бодаар мен. Бир эвес ады үнмээн, черле шыырак аныяк мөге болза, баштайгы үелерде шала кошкактарының санынга кирип турза-даа, чоорту кестүп-ле келгей. Шыырактарның дансызынче кирер эргени чаалап алзын. Ындыг шылгалданы ажып эртер болза, ёзулуг-ла мөге оон үнер эвес чүве бе?

Чүгле ат-алдарлыг ол-ла мөгелер шүглүп, ужуурлежип турупу берзе канчаар боор, шүглүп-ле турганнар.

Чадамба ООРЖАК.
Кызыл хоорайда хүреш тренери.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ 23
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Ады чок шивээ». Уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 9.35 Аас чогаал коллективтериниң оюн көргүзүглери. 10.20 «Делегейни дескиндир». Альманах 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30—13.10 «Үе». 16.15 «Ногаан сайгылгаан». Смирнова — Россеттиң салону. 16.45 «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы» Кинофестиваль. «Салгакчы». Барымдаалыг фильм. 17.15 Концерт. 17.55 «ТелеЭКО». Журнал. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.55 «Ады чок шивээ». Уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Пласида Доминго-биле чаңгыс кежээ». Хөгжүмнүг фильм. 22.25 «Чадалар». 23.40 — 00.05 Медээлер

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Овур-хевир». Үстүү класс өөреникчилеринге литературжу дамчыдылга. 9.05 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Шартылаа». Уругларга хөгжүмнүг оюн (Ижевск). 9.35 «Ырааккы Чөөн чүк». [illegible] 9.45 Уругларга фильм. «Үнелиг эдилгер». 3-кү сериязы. 10.50 Ритмиг гимнастика. 11.20 — 12.25 «Чаттың он чеди [illegible]». Уран-чечен фильм. 11-ги сериязы. 17.00 Мульфильм. 17.20 «Ангел». Уран-чечен телефильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия товуу». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.50 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.15 Коллаж. 20.20 «Төрүмелим 37 чылдан». 20.55 «Хореографтыг новеллалар». Фильм-концерт. 21.40 — 23.10 «Рязань кадынчылары». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Ритмиг гимнастика. 19.30 Францияга 1990 чылдың майда болуп эрткен [illegible] шериг-тээгүлүг фестивальдарының дугайында. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

АВГУСТ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Бархан» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (улгатыр шаңнада). Видеозал «Человек с бульвара Капуцинов» 14.00, «Миллионы Брюстера» 10.00, 12.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Собака остановившая войну» 9.00, 13.00, «Веселые ребята» 10.30, 14.10, «Заговор» (Кинофестиваль) 16.30, 20.30, «Мужики» 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Фантазеры» 11.00, «Вчера» 15.00, «Романтик» 17.00, 19.20 шактарда.

1990 чылдың августуң 31-те Донгуг Айлаң Ойнаш болганының [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Тываның күрүне филармониязы [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] турар.

* * *

Кызылдың № 4 ортумак профтехучилищези 1990—1991 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] хүлээп алырын чарлап турар: долу эвес ортумак школа доосканнарга — [illegible] [illegible] [illegible] тудугжу [illegible] шеверлекчизи, штукатуржу, каң болгаш демир-бетон конструкцияларның эптекчизи, электрик [illegible] электри болгаш газ-биле каңнакчы, [illegible] көвүргүлүг крановщик, автомашина кранының машинизи, [illegible] болгаш демир-бетон конструкцияларның [illegible] өөредириниң хуусаазы 3 чыл.

Ортумак школа доосканнарга — штукатуржу, [illegible] плита салыкчызы [illegible] хуусаазы 1 чыл.

Долу эвес ортумак школа [illegible] [illegible] [illegible] тудугжу. Өөредириниң хуусаазы 1 чыл.

Өөреникчилер [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] № 286 [illegible] [illegible] 3x4 [illegible] 6 фоторурукта [illegible] [illegible] [illegible]

Документилерни ам хүлээп ап турар. Өөредилге сентябрь 1-де эгелээр.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 1, телефону 3-40-56.

* * *

ССРЭ-ниң Күрхандырылгазының Тыва кол дээнескээр эргелели [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Ажылга баар, келирин албан чериниң автобузу-биле хандырар, буфет ажылдап турар. Ай, квартал, чыл санында ажылдың түңнелдерин барымдаалап акша шаңналдарын тывысыр.

Эргелелдиң адрези: Кызыл хоорай, Мир кудумчузу, бажың № 15, кадрлар килдизи, телефону 2-26-21.

Садчыларның, огородчуларның кичээнгейинге

Республиканың садчыларының болгаш огородчуларының өстүрген кат-чимис аймааның база ногаа культуралар дүжүдүнүң делгелге-садыын Тыва Агропромышленник эвилели, Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле күрүне комитеди, агропромыштың ажылдакчыларының профэвилел обкому, республиканың херээженнер чөвүлели 1990 чылдың август 25-те эртенгиниң 10 шактан эгелеп Октябрьская кудумчуда эрттирер.

Хоорайларның болгаш республиканың [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

— бирги черни [illegible] [illegible] 1 черниң [illegible] Тыва АССР-ниң Агропромыштың [illegible] 200 рубль түңнүг акша шаңналы;

— ийиги черни [illegible] II черниң [illegible] [illegible] АУК [illegible] [illegible] 150 рубль түңнүг акша шаңналы;

— үшкү черни [illegible] III черниң [illegible] Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң 100 рубль түңнүг акша шаңналы.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

«ШЫНЫҢ» номчукчуларынга

Хүндүлүг номчукчу! Солуң, сеткүүл чагыдылгазының үези кел чыдар. Ол сентябрь 1-де эгелээр. Өске солуннар-биле кады бистиң «Шын» солуннуң чагыдылгазы база денге эгелээр болгай. Чуртта бот-орулга-чарылга шиңгээдип алдынып, рынок экономиказынче шилчииришиң белеткели чоруп турары-биле холбаштыр солуннар чагыдылгазынга улуг өскерилгелер болуру чугаажок. Чижээ, солун, сеткүүл чедирилгезиниң талазы-биле харылзаа албан черлериниң чарыгдалдары чыл бүрүде дуглаттынмайн келген. Ол ышкаш типография чарыгдалдары, саазын өртээ улгатканы-биле солун үндүрүлгезиниң бот-үнези дыка көвүдээн. Ол хиреде солуннуң чагыдылга өртээн база бир экземплярының өртек-үнезин номчукчуларның эрге-ажыынга дегбези-биле бичии-даа өскертпейн келген.

Ынчангаш чаа байдалдарга дүүштүр оларны эде көөрү, саазын камналгазын боттандырары-биле чылда үнер экземплярның санын таарыштырары негеттинип келген. Ам дээрезинде бо талазы-биле санаашкыннар чорупп турары-биле бис бөгүнде чагыдылга өртээ мынча, чылда ынча номер үнер деп медээ берип шыдавас бис. Бир эвес силер келир чылга «Шын» солунну чагыдып алыр-рын бодап турар болзуңарза, бистиң моон соңгаарты номерлеривисти көрүп тургаш, өртек-үнезин билип ап, чагыдылга эгелээри билек, чагыдылга дугайын бодавас болза, «Шын» солунну келир чылын албайн баары база магат чок.

Оон-биле чергелештир силер бистиң солуннуң арыннарынга кандыг материалдарны чырыткан, чүнүң дугайында хөйнү бижээн турарын, бо чылдың кандыг материалдары силерниң сеткилиңерге таарышкан-таарышпааның, солун-солун эвес болганын бижиир болзуңарза, ол келир чылда бистиң ажылывыска угшинг, номчукчуларның негелдези болур деп көрүп турар бис.

Ынчангаш база катап: «Шын» солунну келир чылга бижидип алырын бодаар болза, бистиң дараазында номерлеривисти хайгаарап туруңар!

Индекс 54241

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34, ◆ орлакчылары — 3-33-91, 3-34-17, ◆ [illegible] — 3-34-26, ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82, ◆ оралакчылары — 3-41-93 ◆ [illegible] — 3-36-82, 1-38-25, ◆ [illegible] — 3-44-57, ◆ совет тудуг — 3-34-19, 3-34-33, ◆ [illegible] — 3-41-45, ◆ культура — 3-29-15, ◆ информация — 3-31-13, ◆ [illegible] — 3-39-03, 3-41-29, ◆ [illegible] — 3-24-55, ◆ [illegible] — 3-37-11, ◆ [illegible] — 3-21-45, ◆ [illegible] — 2-15-31, ◆ [illegible] — 3-45-41.

Чылда 300 катап үнер. Неделяда 2 катап [illegible] Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектерин талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 472.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
август
24
пятница
№ 193 (14393)

1925 чылдан үнүп эгелээн

Өртээ 3 кап.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ — МЕДЭЭЛЕР

ДҮҮН

АМДЫГААШТАН БЕЛЕТКЕНИР

Солуннар болгаш журналдар өртээ улгадыр дээрзиниң дугайында медээ биске шагда-ла дыңналы берген турган болгаш кандыг солуннуң азы журналдың өртээ чеже болур ирги деп айтырыг биске амыр-дыш бербейн турганын миннип апаар бис. Манаан айтырыывыс дүүн шиитпирлеттине берген.

Төп солуннарның болгаш журналдарның өртээ ниити-ле бир бүдүн чартык болгаш ийи катап өскен. [illegible] полиграф-[illegible] [illegible] чедирип, тара-[illegible] кире бээр. ССРЭ-ниң Харылзаа министерствозу солуннарның болгаш [illegible] алдынган ниити [illegible] хойну алыр деп кордап турар.

Башкыларның болгаш черле ынчаш анаа бөдүүн-даа номчукчуларның хүндүткелин чаалап алган «Учительская газета» солуннуң өртээ 12 рубль 48 көпеек апарган. Ол [illegible] өртекке бодаарга, барык ийи катап хөй болуп турар.

Бистиң республика солуннары — «Шын», «Тувинская правда», «Тываның аныяктары», «Молодёжь Тувы», «Сылдысчыгаш» солуннарның өртээ чеже болуру ам-[illegible] [illegible]. Ынчалза-даа олар база төп солуннар болгаш сеткүүлдер дег, бодунуң амгы өртээн ийи катап ажыр базар дээрзинге бичии-даа чигзениг чок. Ынчангаш ынак солуннар, сеткүүлдеривисти чагыдарынга амдыгааштан белеткенгивисе эки.

ШАЛЫПЧЫЛАРДА

Кызылдың куш фабриказында Совет Эвилелиниң улустарының он ажыг нацияларының төлээлекчилери найыралдыг, бир демниг ажылдап, чурттап турарлар. Бүдүрүлгениң дирекциязы, партия, профэвилел болгаш өске-даа хөй-ниити организациялары ажылчыннарның бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш хемчеглерни ап келген.

Фабрикада ийи магазин, столовая, буфет, [illegible] [illegible], дыштанылга өрээли, душ, сауна-[illegible], ясли-сад, спорт залы болгаш өске-даа эргежок чугула чүүлдер бар. Оон ачызында интернационалдыг коллективтиң [illegible] бүгү-ле күжүн, [illegible] социал-экономиктиг [illegible] планныг онаалдаларын күүседиринче угландырган.

Шалыптыг күш-ажылдың ачызында куш фабриказы бо чылдың бирги чартыында күрүнеге дагаа чуургазы садарының планын 117,1 хуу күүсеткен болгаш бир [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] же торгуун, аъш-чем программазын боттандырар херекке [illegible] үлүүн киирип турар. Коллектив дүүн 162 муң ажыг борбак дагаа чуургазын садыг, ниитиниң чемненилгезиниң организацияларынче чудуруп чорутткан. Бөгүн оон хөй дагаа чуургазын херелекчилерге бээрин аазап турарлар, олар ону күүседип шыдаарлар.

БӨГҮН

ТУРГУЗУКЧУ КОНФЕРЕНЦИЯ

Агроүлетпүр эвилелиниң хуралдаар залынга ССРЭ-ниң Юристер эвилелиниң Тыва организациязының тургузукчу конференциязы бөгүн 10 шакта бодунуң ажылын эгелээр.

Организация иштики херектер органнарында, прокуратурада, судта, адвокатурада, бүдүрүлгелерде болгаш кооперативтерде ажылдап турар юристерни каттыштырар.

ССРЭ-ниң Юристер эвилелиниң Тыва организациязының мурнунда салдынган сорулгалар-ла хөй: эрге-хоойлу билиглерин пропагандалаары, юристерниң мергежилин бедидери, оларның ажылының болгаш амыдыралының байдалын экижидери, корум-чурумну болгаш сагылга-чурумну быжыглаарының талазы-биле күш-ажылчы коллективтерге, хөй-ниити болгаш күрүне органнарынга эргежок чугула дузаны көргүзери дээш оон-даа өске.

Амгы үеде юридиктиг эртемнер кандидады А. С. Ооржакка баштаткан комиссия ССРЭ-ниң Юристер эвилелиниң Уставын Тыва АССР-ниң байдалынга таарыштыр кылып турар.

ДААРТА

ШАҢНАЛЫ-ДАА ШЫЫРАК

Чыл санында-ла Кызылга кат-чимис болгаш ногаа культураларының делгелгезин эрттирери чаңчыл апарган. Шак мындыг хемчег республиканың садчыларынга болгаш огородчуларынга улуг өнекдөмек болуп, оларның чаа хевириниң культураларын өстүреринге идиглиг болуп турар. Бо удаада мындыг делгелге даарта Октябрьская кудумчузунга эртер.

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң тургускан шаңналдарының хемчээли улуг. Көрүлде-конкурска бирги [illegible] 200 рубль [illegible] [illegible] 1-ги [illegible] дипломун тывыср, а [illegible] болгаш [illegible] тус-тузунда 150 рубль база 2-ги [illegible] дипломун, а [illegible] 100 рубль болгаш 3-кү [illegible] дипломун тывыср. [illegible] Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радио [illegible] [illegible] тургускан.

[illegible]

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң пленуму

ЧОН ОРТУЗУНГА ПРОПАГАНДИСЧИ БОЛГАШ ОРГАНИЗАСТЫГ АЖЫЛДЫ БЕДИК ДЕҢНЕЛГЕ ЧОРУДАР

Эш Г. Ч. ШИРШИННИҢ түңнел чугаазы

[illegible]

партийниң өске-даа документилерин өөренир талазы-биле оларга дузалаар, оларның бурунгаарлаар чуткуузун хөгжүдер.

Күш-ажылчы коллективтерге партия эге организацияларының турушталын быжыглаавышаан, чоннуң чурттап турар черлериниң аайы-биле салдарны күштелдирер ажылды черле уттуп болбас. Девискээрлериң парторганизацияларын тургузар, оларның ажылдаарынга дузалаар.

Чаа байдалдарда Советтерге ажылдаарның ханызы-биле шиңгээдип алыр болгаш айтырыгларны оларны дамчыштыр шиитпирлээр ужурлуг бис. Ону чедип алыр талазы-биле Советтерни деткиир, амыдыралдың [illegible]

[illegible]

Кижилер аразында чорулдааларының, бактажыышкыннарның ам-даа бар боор, уламчылап турары дээрге дыка хөй [illegible] [illegible], бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның удуртукчулары националдар аразында харылзааларны [illegible] сорулгаларын шиитпирлээ-

[illegible] эвес чогуур ажылды кылбас болзувусса, ол чүүлдер уламчылаар, ханылаар, республиканың хөй-ниити-политиктиг амыдыралынга багай салдар [illegible]. [illegible] бичии-даа эки чүве үнмес. Мону шуптувус эки билгеш турар ужурлуг бис.

[illegible] болуушкуннар дугайында

[illegible] оран-бажың, школа назыны четпес уруглар албан черлери, эмнелгелер, социал адырның өске-даа объектилерин тударының чыл программазын күүседиринче онза кичээнгейни углаар апаар. Тудугда салбыр бүрүлүнүң ажылын контрольга алыры, [illegible] техниктиг курлавырларны [illegible]

[illegible] ни болгаш чедир [illegible], майн барган чүүлдерни коллективтиг-биле сайгарып чугаалажып көрүп, саналдарны хоструг солчуп [illegible], боттуг шиитпирлерни ажылдап кылыр ужурлуг бис.

(Пленумга саналдар 3-кү арында.)

ВАРЕНЬЕ — ҮНЕЛИГ ЧЕМ

Бистиң «Хемчик» аңнып-тывыш ажыл-агыйы 3 тонна катты чыгтааш, ону варенье кылдыр хайындырып белеткээр планныг.

Бо чылын кат-чимистиң [illegible]

[illegible]

киирген.

Екатерина Ивановна Фроленко дужааттынган катты варенье кылдыр хайындырташ, савалап турар. [illegible]

Ондар 40 килограмм көккатты база 184 килограмм тал кадын, С. Н. Помазкин 135 килограмм инек-караан, [illegible] Сергей Архиповский [illegible] Алексей [illegible] 122 килограмм [illegible]

[illegible]

вареньени савалаар доскаарлар чедишпейн турар.

Аңнып-тывыш ажыл-агыйының директору Д. Т. Хайруллин баш удур белеткел ажылын [illegible] [illegible] Ол [illegible] хайындырган вареньени [illegible] [illegible] Екатерина Фроленко [illegible] турар.

Арагаты ДОНГАК.
Чөөн Хемчик район.

ДЫННАДЫГ

Бо чылдың август 25-те, субботада [illegible] 20 шактан 21 [illegible] телевидение [illegible] РСФСР-ниң КП-ниң Тыва республика [illegible] секретары Г. Ч. Ширшин, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы [illegible] Ондар, Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак [illegible]

ЧОН ОРТУЗУНГА ПРОПАГАНДИСЧИ БОЛГАШ ОРГАНИЗАСТЫГ АЖЫЛДЫ БЕДИК ДEҢНЕЛГЕ ЧОРУДАР

Съезд [illegible] сандараашкын болур бе деп сагышсыраашкын [illegible] ол эрткен, оон резолюцияларын ажыдыралга боттандырарының аргаларын [illegible] бодаар [illegible] деп, партия Улуг-Хем райкомунуң [illegible] секретары В. С. Неделин демдеглээн. Ону боттандырарының аргаларын [illegible] кончуг ажыттаан болганда, райком дилээшкинниг ажылдаар [illegible]. Коммунистер съездиниң материалдарын кошкак билир, үстүнден [illegible] орултар, ынчангаш цех болгаш эге организацияларга семинарларны [illegible]. Эге организацияларның эргелерин калбартыр, практиктиг ажылдан хоорук болбас, партийжи чурумну быжыглаар. [illegible] гунга коммунист [illegible] харысалгазын бедидер дугайын ол чугулалап айыткан болгаш ону пленумнуң доктаалынга [illegible] саналдаан.

[illegible]

...айтырыглар салдынып турарын демдеглээн. Чамдык коммунистер партиядан үнүп турар. Сес, аазаашкын ажыл-херек-биле карышкак, политиктиг ажыл экономиктиг бадыткаашкыннар чок болганындан коммунистер сурталды ындыг кончуг хүлээп албайн баар-дыр. Садыгларда аъш-чем, хеп аймаа чок турда чер-черге тайылбыр ажылы чорудары берге-дир, чонну бүзүредир дээш кандыг-даа аргаларны ажыглаарга дээш чок.

Чугаадан ажыл-херекче, ажылчы чоннуң ажыл-амыдыралын экижидер хемчеглерже шилчиир болза эки. Националдар аразында хамаарылгаларда нарыыдаашкыннар үнүп турер-дыр. Кажан-даа ындыг чүве турбаан. Кем-херек үүлгедишкиннерин демиселин күштелдирер, социал чөпту тургузар херек. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажылындан хамык чүве хамааржыр.

Хөй-нитти организацияларын-биле харылзаага ол...

[illegible]

...тургузар. Ол ышкаш политклубтарны, [illegible] тургузар. Райкомнуң [illegible] ...

«Кызыл тараачын» совхозтуң партком секретары В. Н. Гончаров күш ажылчы [illegible] партия организацияларынга съездиниң шиитпирлерин тайылбырлап турар үеде хөй...

...Республикада дүвүренчиг байдал дугайын борта чугаалажырының чугулазын демдеглээн солун-биле Тываның геология шинчилел экспедициязының начальниги В. Л. Авруцкий пленумга саналын киирген.

Партийжи амыдырал

КОММУНИСТЕРНИҢ СҮМЕЗИН АЛЫРЫ-БИЛЕ

Кызыл районнуң партия организацияларында отчет-соңгулдалыг хуралдар доозулган. Оларга партия организацияларының ажыл-чорудулгазынга, коммунистерниң эде тургустунуушкуннуң херээнге хууда киирип турар салыышкынынга анализти берип, четпестерни илереткен, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерынге хүүлтүр моон соңгааргы сорулгаларны тодараткан.

Амгы үеде партия организацияларында районнуң отчет-соңгулдалыг партия конференциязынга белеткел ажылдары чорупп турар. Ол сентябрьның төнчүзүнде болур. Партия райкомунуң ажылының дугайында отчёт илеткелдиң төлевилелин партия организацияларының хуралдарынга чугаалажырын доозуп турар. Ол хемчегнин чоруп турарының дугайында чугаалап бээрин партия райкомунуң ийиги секретары Ю. А. Захаринскийден дилээн мен.

[illegible]

...партия райкому, партия организацияларының сүмезин алган — деп Юрий Антонович түңнелинде демдеглээн.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Кызыл район.

Рынок

Идиг бериишкиннери болгаш магадылалдар

Рынокче шилчииринин чадак программазын ССРЭ-нин Дээди Совединиң күскү сессиязынга чугаалажыры-биле киирер. Ооң чугула кол хевээ — чурттакчы чонунуң социал камгалалының хемчеглеринин системазы. ССРЭ-ниң Күш-ажыл талазы-биле күркомитединиң өске-даа күрүне, эртем болгаш хой-нииити организациялары-биле кады белеткээни ук документинин тѳлевилелиниң дугайында чугаалап бээрин СЭТА-ның корреспондентизи ССРЭ-ниң Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле күрүне комитединиң даргазы В. И. Щербаковтан дилээн. Ону мооң адаанда парладывыс.

— Владимир Иванович, бүгү чонга чугаалажыры-биле киирген чурттакчы чоннуң социал камгалалының концепциязының алыс ужурутказы чогум чүдел?

[illegible]

...категорияның бүгү ажылдакчыларынга доктаатткан ажыл тѳлевиринин магадылалы [illegible] ...тынган эң эвээш үргүлчүлээшкини-биле болгаш долгандыр турар хүрээлелдиң байдалының нормативтери-биле хандыртынар.

Күш-ажылчы харылзаалары [illegible]

— Күрүне кижиге кол кайы магадылалдарны тывыскан турарыл?

[illegible]

— А бо байдалдарга чурттакчы чоннуң социал талазы-биле кошкак бөлүктериниң камгалалын канчаар хандырарыл?

[illegible]

— Соолгу айтырыг. Социал адааннар социал магадылалдарын боттандырарының органы кандызыл?

[illegible]

— Күш-ажылчы харылзаалар талазы-биле күрүне магадылалдары оон-биле кыдыгаарлаттынмас-ла боор але?

[illegible]

С. БЫХУН

КИЖИ болгаш ХООЙЛУ

ЧӨПШЭЭРЕШПЕС УЖУРУМ ОЛ

Сооңгу үеде республиканың девискээринде мал оорлаар, азы малды оорлап мунар чоруктар нескузу-биле ковудээн. Байдалдың нарындап бар чыдарынга дүвүрээн ажыл-ишчи чон боттарының депутаттарын дамчыштыр мал оорлаар чорук дээш харысалганы күштелдирер, аът оорлап мунар чорукту болдурбазының талазы-биле Кеземче харысалгазын тургузар дугайында айтырыгны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиңээлчег чок ийиги сессиязынга кичээнгейге киирген турган.

Ук айтырыгга хамаарыштыр Тыва АССР-ниң юстиция министри Ю. Т. Стал-ооллдуң бодалы кандыгыл дээрзин оон айтырган бис.

— Тыва АССР-ниң девискээринге мал оорлаар чорук дугайында айтырыгның кайы [illegible]

...малынга кандыг-даа нормалыг ажыглалче киирерде оон ур үениң иштинде ажылдап кылыр, сайгарар апаар.

Малды оорлап мунганы дээш кеземче харысалгазын киирер чүве болза, от бүгү [illegible]

[illegible]

...чугаа унмес ужурлуг. Оон болуп турарым бо.

Бис ханы чаартылгаларның үезинде чурттап турар бис. Амыдыралывыста өскерлиишкиннер хүн бүрүде болуп турар, ол бүгүнүң негелделеринге хоойлу-дүрүм долу харыы берип турар бе? Бо дугайында номчукчулар чүнү бодап турарларыл?

Милиция ажылдакчыларының дугайында чурттакчы чоннуң сагыш-сагалы аңгы-аңгы. Оларга ээжү хаакмас хоралаарлары-даа бар, өөрүп четтиргенин илередип чоруурлар-даа бар. Оон уңгу келир чылдагааннары база-ла аңгы-аңгы: бирде милиция ажылдакчылары каржы-хажагай аажы-чаңы-биле кижилерге хыйыртады-даа бээр, бирде хамааты кижи бодунуң мозу-шынарын ос-кунгаш, оларның талазындан чемелелге-даа таваржыр. Ол-даа канчаар. Чангыс-ла күзелим бар. Кайы-даа тала бот-боттарын билчип, деткижип чорза, ажыл-херек бүдүнгүр-ле болур. Ынчыт-ла болзунам!

Артур СУБЭ.

ЧУРУКТА: сайгарлыышкынының түңнели кандыг болур ирги?

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Чагаалардан одуруглар

Бо чылдың № 170 «Шында» Федор Таунуң кижиниң амы-тынынга чедип чоруур кижилерге өршээл көргүспейн дээди хемчег онаар дугайында бодалы-биле таныштым. Бо айтырыг аажок маргыжыышкынныг дээрзин билир болгаш, бодумнуң бодап чоруур бодалымны илередийн.

Кижи овуруун оскунупкан, араатан амытан дег дерзнилер бистиң аравыста бар. Ынчалза-даа ындыг кем-херек үүлгедикчилерин адып өлүрбейн, 20-30 чылдарда шиидип ажылдадыр. Өлүрген улузунуң ажы-төлүн азыразын, шүүделин эгитсин.

Совет хоойлу кем-херек үүлгедикчилеринге хамаарыштыр ам-даа чымчак. Ылаңгыя кижи амы-тынынга четкеннерге. Ынчангаш шаандагы Тываның улуг шаажылалдар хоойлузунуң кезек дүрүмнерин бистиң чериивиске дедир ажыглаар үе келбээн бе?!

Соскур-оол СААЯ
Күш-ажылдың хоочуну.

• • •

Бистер нарын үеде чурттап турар бис. Кем-херек үүлгедиишкиннери амыр-дыш берbестээн. Оон аңгыда, нациялар аразында аңгылажыышкыннар, бот-боттарын бактажыр, чарбыжар чорук бала өөскүп үнген. Ында-мында митингилер, хуралдар болганын кижи дыңнап, көрүп чоруур-дур. А аңаа чеде бээрге, база-ла орус, тываны сураашкан, бакташкан турар. Шагдан бээр кожа-хелбээ кады чурттап, найыралдажып келген ийи чоннуң аразында чүү болу бергени ол?

Орус дыл кырында чугаалажып турар чурттакчы чон Тываның девискээринден кожуп эгелээнинден бээр үе эрте берди, ам-даа кожуп турлар. Оларның кожуушкунунуң төп парлалга черлери чангыс талалыг көргүзүп, тывалар орустарны өлүрүп, кыргып-хыдып эгелээрге, национализмчи ыыдыышкыннарга шыдашпайн кожуп чорупп турар деп бодалды киирип турар. Ол шын эвес.

Ук кожуучулерниң аразында тыва улуска ажаанзирээнниер база бар, ынчалза-даа ындыглар санныг. Кол нургулайында оларның хөй кезиин социал-экономиктиг айтырыглар, өг-бүле байдалы көжериинче албадап турар. Моон алгаш көөрге, бир чоннуң өске чонга үскүлештирер, оларның бот-боттарынга бүзүрелин өжүрер сагыштыг күткүдүкчү күштер бары илдеп-дир. Олар-биле баштай-ла демиселди чорудар ужурлуг-дур.

Сеңмит ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

• • •

Мээн дуңмам Владимир Семис-оолович Дүжүкпен 26 харлап чорааш, дерзии өлүрүкчүлерниң холунга кирип, аныяк назынындан чарылды.

Ол «Х Улуг хурал» совхозка ажылдап чорааш, чүгле эки талазын көргүзүп, шаңнадып-мактадып, Москвага УАЧД-ге-даа чедип чорду. Шериг албанынга тургаш, кезектиң командылалының мурнундан шаңнадып турду. Халашкаш Кызылдың бир организациязынга ажылдап тургаш, база-ла эки ажылы дээш кады ажылдап турар эш-өөрүнүң хүндүткелин чаалап алган.

Бо чылдың июль 29-та Кара-Хаак суурда төрелдеринге чеде бергеш, танывазы оолдарга өлүрткен. Шынап-даа болза, оларга мээң багай дуңмам чүнү канчапканыл?

Солун, сеткүүлдерден, радио, телевидениеден номчуп, дыңнап олурарга, ында-мында өлүрүшкен болур, өлүрткен-даа, өлүрген-даа кижилер тывалар боор, шуут кара хилинчек. Тываларның аразында кандыг хамчык тыптып келгени ол? Чаңгыс хемниң суун ижип чораашла аңгылажып чоруур кончуувусту көрүңер даан.

Володяның ам төрүттүнүп келир оглу өзүп келгеш: «Ачам кайдал?» деп айтырарга, аңаа кандыг харыы бээрил?

Черле ынчаш, өлүрүкчүлерге хамаарыштыр Хоойлунуң эң-не шыңгыы харысаалгазын оларны көнчүг-ле чуттуда.

Шолбан ДҮЖҮКПЕН.

КЫЙГЫ САЛГАН

Кызылдың хлеб комбинадының херээжен ажылчыннары боттарының хуралынга Тывада тургустунуп келген оперативтиг байдалды ханы сайгарлып, херек өйген бодалдарын үлежип чугаалашканнар. Түңнелинде олар Кызыл хоорайның болгаш республиканың бүгү-ле херээженнеринге кыйгырыгны үндүрген.

Бистер, хлеб комбинадының херээженнери, сеткилибистиң ханызындан Силерге кыйгы салып, кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселге боттарывыстың киржилгезин идепкейлиг чорудар деп сөглеп тур бис.

РСФСР-ниң КП-зының Тыва республика комитединде-даа, СЭКП Кызыл хоорай комитединде-даа база партия райкомнарында херээжен чер ортузунда ажыл чорудар организацияларны билир бис. Республикада херээженнер чөвүлели хөй-даа болза, олар амгы үеде болуп-чогуп турар-биле хөделбейн турар — идепкейи-даа, ат-алдары-даа [illegible]. Ынчангаш херээженнер бистер, чүгле боттарывыстың күжүвүске идегээр ужурлуг бис. Кем-херек үүлгедиишкиннерин [illegible]

[illegible]

...херээжен кижи [illegible] ...тей [illegible] ...ажыктарны болур-чогуурун-биле ажыл-биле хандырарын чедип алыылыңар.

Төөгүнүң арыннарындан

ХАЛХА ДҮРҮМНЕРИ-БИЛЕ ТАНЫЖЫЛГА

Тываны чагырып турган Маньчжур хааның дүжеринге азы 1912 чылга чедир, оон уламчылап 1923 чылга чедир Тываның девискээринге ажыглаттынып турган Халха дүрүмнер-биле таныжары аажок солун. Ол дээрге 1709 чылдың июль 28-те Халха Моолга хамаарыжып турган үш кожууннуң чыыжынга хүлээп алдынган шуптузу 187 чүүлдүг хоойлулардан эгелээш, 1716, 1726, 1728, 1729, 1736, 1746, 1754 болгаш 1770 чылдарда хүлээп алдынган янзы-бүрү хоойлулар чыындызы-дыр. Ук дүрүм чүүлдери мурнунда 1620, 1640, 1678 болгаш 1698 чылдарда хүлээп алдынган улуг шаажылалдарда көрдүнген дүрүм чүүлдеринге үндезилеттингенин илдеп.

Үш кожууннуң чыыжын... [illegible]

...ырак чоогун, кадыр-бергезин ылап билип турганы илдеп.

Дараазында оор үүлгедиглер дугаанында 68 чүүлдү тускай «Оор дугайында» деп дүрүмде мооннеп чыгтан. Бо дүрүмде дараазында чүүлдер кижиниң сонуургалын оттурар. Хуула өнчү оорлаан дугайында үүлгедиглерни көрген чүүлдер бистиң бо үеде ажыглап турар Кеземче кодекзинде чүгле 7, а бо чугаалажып турарывыс Халха дүрүмнеринде 68 (!). Чүүл бүрүзүнде оор үүлгедиглерниң болуп болур байдалдарын дорт айыткаш, а оор ап болгу дег эт-септиң, өнчү-хөреңгиниң адын долгере чыскаап айыткан. Кижиниң хууда үүрмек эт-хөреңгизин (амгы үеде хоойлуда ындыг чүүл кирбейн турар) оорлаан дугайында үүлгедиглерни көр...

[illegible]

...реңгизин оорлааш-даа, моофет-чигир, 2-3 рубльдиң бок-сак чиир аъш-чемин оорлап апкаш-даа, дөмей кеземче хуусаазынга шиит...

[illegible]

Дараазында 37 чүүлдүг дүрүм кижиниң амы-тынынга удур болуп болур үүлгедиглерни мооннээн. Ол үеде Халха Моолдун...

[illegible]

...ның дугайында» деп дүрүмнер бар. Ында чарыш аъттарының хар-мазын болгаш ээзин, мунукчузун дамчылап алырындан эге...

[illegible]

Юристиң сайгарылгазы

[illegible]

Дап-оол ОНДАР
Юрист.

Националдар аразында харылзаалар

НАЙЫРАЛ БОЛГАШ БИЛЧИЛГЕ

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ СУУР

Шуурманты ТАР чазаазының үезинде «бааза» деп адаан турган. Ынаа эвес ат. Бараан-сарааны чүгле баазага экккээр турган. Оон алгаш Тес-Хем кожууннуң чурттакчыларынга аппарып сыпыглаар, сайгарар турган. Кижи Калдан-Хамарының улуг ужур-дузалыг оруу ындында бээрге, «бааза» деп сөс ноорту читкен. Тес-хемчилерге баштайгы келген орус кижи ынчаан. Тарлашкының дайынынга киришкен кочетовчулардаа баалага доктаап. шайлааш эртнеч. Эп-найыралдың суурунгаажы дыр.

Бөгүн Шуурмак суурда 201 өг-бүлеге бар. 727 кижи чурттап турар. Оларның 332-зи орустар, украиннер, татар, чуваш болгаш якут национальностунуң төлээлери эде тургустунуушкунунуң киржикчилери болур, найыралдыг ажылдап, чурттап турарлар.

Шуурмак суур интернационалчы өг-бүлелерниң суурy деп дидим чугаалап болур мен. Бо суурда 15 интернационалчы өг-бүле бар. Н. Пархоменко орус, а кадайы тыва. А. Алсаев бурят, кадайы тыва. Р. Магасумов, Э. Карипов, Н. Скобелкин, В. Рожков, Г. Чистянов, И. Заверткин болгаш Д. Аристов оларның кадайлары тыва. Шупту уруг-дарыглыг. В. Даваа, Ю. Янгулов (хакас), В. Сүтдүр болгаш Н. Чылыгбай олар орус сөөк кадайларлыг база шупту ажы-төлдүг, мал-магаанчылар. Эптиг-найыралдыг чурттап чоруурлар. Интернационалчы өг-бүлелерниң аразында башкылар, ажылчыннар, поварлар дээш кымдаа бар. Олар бүдүрүлгениң мурнакчылары-дыр. Оларны кым даа сөөк-уксаазын ноптарып ылгап көрбээн.

Апрель айда ол келээ Советке 9 кижи ажыл чок турган чүве. Орустар, тывалардаа бар. А бо хүннерде 2 кижи ажыл чок. Олар база удавас ажылдап, башкарлы бээр. Ылгажыр болгаш бот-боттарының аразында меңилдежир чорук ол суурнуң чурттакчыларында чок. Бинтанмас болза хоржок. Өске черлерден келген хоп-нугул тарадыкчылары болгаш чулчуручкулар ону ажыглап бээр дижир.

«Мооң кожуун чорунар!», «Тывалар орустарны эттээр бис деп тур!» «Дидир-дидир» чугаалар ол суурда хей салгынның хайы болуп ужугуп чеде берген. Болуңга ажыксаны шору киирип алкан Шуурмактың ажыл-агый мунуувунуң директору Туккеев бо хүннерде улустар аразынга таарышпас агитация ажылдарын кылып турарын ажыкчы чон боттарының хуралынга шынгызы-биле шингээдээн. Ук хурал Шуурмак суурга болуп эрткен. 115 ажылчыннарлыг улуг бүдүрүлгениң удуртукчузу кижи канчап ындыг чугааны кылып бээрил? Бо дээрге чүгле «дуңгуун бооп», дуңгун харааш чүүлдүр — деп, ук хуралга келген Советтиң күүском даргазы Шулуун-оол Биче-оол бурун шаапкан. Орус дылдыг кижилер бо дарганың сөзүн чөпсүнмээн. Бот-боттарының аразынга шынчы ак сеткилдиң нүүрүнге ажык чугаалажыг кылганын мен хуумда деткиир мен.

Чамдык ындыг улус чүнүдаа кылып каап болур деп, олар сагындырган. Чижээ: паспорту чок, Самагалдай баар эрге чок кижилер кызытаар албаны эттирип турарларга туттурган. Шуурмак суурга хонуп, чамдык мегечи-хоп тарадып турганы база бар. Хөй национал улус бир булуңга чурттаан тудум, амыдырал чараш болур болгай. А Самагалдайның аныяктарының аразынга сарыыл чок чамдык кижилер ини-чангыс орус дылдыг кижилерни ыл көрүп, корттуткулаан таварылгалар бар. Бо дээрге шоолук, угаан-сарыыл чок, кижизиг эвес тернин үүлгедии-дир.

Кызылга болган митингиге үүлгедигни тыва улустуң кырынче чая каггап чорук экстремистиг элементилерниң, өске агымдан келген кижилерниң үүлгедии-дир деп, шуурмакчылар түннээн. «Бистер кажан-даа көшпес бис. Бир эвес көжер-даа болза, Туккеев боду көжүп» деп чугаалар чондан дыңналып турган. СЭКП Тес-Хем райкому, райкүүском бо хүннерде Шуурмактың ыяш ажыл-агыйының удуртукчузу-биле шынгызы чугааны кылып турар. Шуурмак суурнуң ажыл-ишчилери эп-найыралдыг, интернационалчы өг-бүлеге кады чурттаарын чугаалап, боттарының хуралынга шиитпирлеп алганнар.

Шуурмак суурже бүгү удуртукчулар кичээнгейни салып турар. Чүге? Аар-берге кижизидилге оруун эрткен чурттакчылар ында хөй. Оларга ажыл болгаш хостуг-шөлээн амыдырал херек дээрзин районнуң удуртулгазы билип турар. Социал хандырылга оларга херек. Эп-найырал турда, чон кымга-даа мегелетпес.

Моторк ТИРЧИН.
Радиоорганизатор.

Улашкак теплицаларлыг, чүгле ногаалар өстүрер, ону ажаагаш, садыгларже дужаар. Кызыл хоорай-биле атташ совхоз бар. Районунуң ады база Кызыл-ла болгай. Ажыл-агый мурнакчыларлыг. Ногаажылардан Анна Бора бо чылдың планын күүседип, бир дөрбелчин метрге онааштыр чээрби үш килограмм ногааны өстүрүп дужааган.

Дараазында черде Зоя Кужугет, Анна Кужугет, Нина Бызова, Валентина Шадрина дээш, оон өске-даа мурнакчылар бар. Олар аразында эп-найыралдыг ажылдап, бедик күш-ажылчы көргүзүглерни чедип ап келген. Оон ачызында «Кызыл» совхоз Тываның найысылалын ногаалар-биле доктаамал хандырып турар.

ЧУРУКТА: ол совхозтуң ногаажылары теплицада.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ХЕЙ-АЪТ КИИРЕР

Тываның херээжен чогаалчылар хүрээлен-ассоциациязы Хову-Аксы суурга интернационалчы найырал кежээзин организастап эрттирген. Ассоциацияның составы — интернационалчы. Орус, осетин, тыва чогаалчы херээженнер найырал, Төрээн чурт, ынакшыл дугайында шүлүктерни номчаан. Хову-аксыжылар шүлүкчү Светлана Козлованың чугаазын адыш часкаашкыны-биле хүлээп алган. Любовь Батурина моол херээженнерниң чараш чанчылдарынга таарзынганын чугаалап, тыва дылдан очулгаларны номчаан. Эмма Цалагованың Тыва дугайында шүлүү кижиниң сеткилинге дээп турар уранчыг.

Херээжен кижи кайы-даа шагда билчилгеже, кады кожа найыралче оруктуг деп чораан. Чогаадыкчы херээжен кижи бодунуң сөзү-биле хөй-хөй кижиниң чүрээнге дээп, ону хей-аът киирер.

Бистиң корр.

ЧОН АРАЗЫНЧЕ КИРЗЕ...

Тываның бүгү булуңнарын эргип, чолаачылап чордум. Ол чылдарда оруктар шончуг багай турган. Кывар-чаар чүүлдер топе бээрге, чериң черинге чүдүрген бараанбиле катай машинаны каапкаш, чоокку кыштагларже кылаштап үне бээр турган чүве. Чамдыкта машина чүдүрген чүък-биле катай ээн черге каш-даа хонар чораан. Машинага чүдүрүп каан шай, таакпы дээш, оон-даа өске бараанга кым-даа дегбес турган. Оон соңга, шилдерин-даа буспас, дегбес-даа турган. Ол чылдарда шай, таакпы шоолуг чок-даа турган болза, улус ону оорлавас чүве. Машина чалыңга келгеш, исти бүдүү хынап турарга, анаа-ла оюп эрте берген болур. Азы машиназы үрелген тыва-даа, орус-даа кижини аалдар бодунуу дег хүлээп, ашкарар-чемгерер, хондурар турган. Чаңчыл ындыг. Ону Тывага чурттап келген орус чолаачылар ам-даа чугаалажып турарлар.

Ам болуп турар бужар чүүлдер дугайында радиодан дыңнап, солуннардан номчуп тур мен. Багай херектерни хөй кезиин тыва оолдар кылып турар — бо кижиниң арын-нүүрүнге дыка-ла берге болур чүве-дир. Коргунчуг-даа-дыр.

Бодум шаамда аныяк оол-даа чордум, орус эш-өөрлүг барбаан черим, эртпээн арт-сыным-даа чок деп болур мен. Мал оорлаар улус безин ынчан ховар дыңналыр турган.

Ам бо үени көрүп көрүнер даан. Кызып ажылдап, чурттаар-ла болза, бүгү чүвени чедип ап болур. Ындыг үеде хулиганнап, оорлап, үптеп, арагалап, кем-херек үүлгедип, ок-бижек тудуп деп чүве дыка-ла берге-дир. Бо дээрге тыва чоннуң төөгүзүнге турбаан-даа, турбас-даа ужурлуг чүүл-дүр.

Орустар, тывалар деп ылгажыр ындыг чамдык хөөннер биске ынчан турбаан, харын удур-дедир деткижип, амыдырап, чурттап келдивис. Бистер, улуг делгем хөй националдыг чурттуң улузу эп-найыралдыг чурттаар ужурлуг бис. Ындыг-мындыг деп хоп чугааларга алыскан хереэ чок.

Бо болуп турар кем-херек үүлгедиишкиннериниң бир болуп турар чылдагааны — чоң ортузунда политмассалыг ажылдың сөөлгү үеде суларап батканында деп бодаар мен.

Аныяктар ындыг-мындыг деп чугаалажып, бижип-ле турар бис. Ындыг-даа болза, оларга ажыктыг хире кылыпкан чүвевис Кызыл хоорайда барык чок. Оода-ла хостуг шакта ойнаар шыдыраа клуву бар-даа болза, ол ажылдавас-тыр. Партия, комсомол обкомнарының, профоблчөвүлелдиң улуг-биче даргалары чоп, ылангыя аныяктар ортузунче кирбес, оларның культура-массалыг хемчеглеринче барбас боор-дур. Оон ужурундан оларны чон таныВас.

ТАРН ТК-ның чиңгине секретары чораан С. Токаның чолаачызы болуп дыка үр ажылдаан мен. Оон-биле барын бүгү Тываны эргээн мен. Ол үргүлчү чон аразынга чоруур, кижилерни улуг-биче дивес чугаалажыр, оюнбаштак-биле хөөрежир кижи. Ажыл-ишке бичии-даа четпестерни чаңдыр көрбес чораан, анаа шыгыы негелделиг. Улустуң хомудалдарын, билдириишкиннерин чораан черинге, аргалыг болза, харылап бээрин кызыдар чораан. Өглерге кирер, малчыннарның ажыл-ижинге дузалажып, кажаа-хораанын корженин-даа хооржуп берип чорду. Чайын болза курттаан малдың куртун аштааш, хүл-биле эжиңен каар турду. Чижектер оон-даа хөй.

Лама ООРЖАК.
Күш-ажылдың хоочуну.

> Эп-найырал турда, чон кымга-даа мегелетпес

ГРЕК ТУДУГЖУЛАР БЕЛЭЭ

Кара-Чыраа ортумак школазының баазазы быжыглып орар. Савва Димитровтуң удурткан грек тудугжулар 50 өөреникчи чурттаар керамзиттен кылгаш чаа интернат тудуун доосган.

Интернаттың иштики ажылдарын доозуп, чаа өөредилге чылында уруглар маңаа чурттаар кылдыр белеткеп турар.

Школаның удуртулгазы тудугжуларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургускаш, июньдан эгелээн тудуг ажылдарын дарый доостурганы эки.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

«АРБАТЧЕ» ЧАЛАП ТУР БИС

— Шымда, «Арбаттан» озалдап каар бис!

Бо дээрге автобус доктаар черге турган ийи аныяк оолдарның чугаазы. Ийе, дыштаныр хүн — улуг-хүнде олче баарын кызылчылар планнап турар апарган.

Август 19-туң хүнүнде кудумчуларда сандайларны чыскаай салган. Найысылал «Арбадының» келир үези болгаш хоорайның салымчолунга оон салдары — бо айтырыгга мини-конференция хевирлиг чугаа болган. Таарыштыр салгылаан сандайлар. Бо дыштаныр хүн найыралчы беседа чорударынга таарымчалыг болган.

Көк-Тей школазының өөреникчилери Снежана Амаран, Алла Чүчүн, Марта Санчы «Арбатка» эгезинден эгелеп киржип эгелээн. Борта чыылып келгеш, чараш ырларны дыңнап, чуруктар делгелгезин көрүп турган болза деп, олар боттарының күзелин илереткеннер.

К. Чуковский аттыг уругларның республика библиотеказының ажылдакчызы Саида Оюн кээп турарларның сонуургалын баш удур билген дег, «Тываны билир сен бе?» деп викторинаны белеткээш, ол хүн эрттирген. Орта тиилекчи болган А. Бадарчы, О. Чульдум, Т. Андалаев оларга аныяктар организацияларының ассоциациязының шаңналдарын тывыскан.

Республиканың уран чүүл школазының башкызы Алексей Ховалыг «Арбатче» [illegible] делгеп саткан. Христиан-баптистер боттарының экспозициязын делгээн.

«Арбатты» канчаар солун кылдыр эрттирип болурул? Боттарының саналдарын Культура министерствозунуң эртем-методиктиг [illegible] ажылдакчылары Л. Ц. Артына, М. О. Сиямбиль, А. С. Пушкин аттыг республика библиотеказының килдис эргелекчизи А. С. Калга-оол, номга ынактар ниитилелиниң харыысалгалыг секретары В. Д. Серен, журналист Н. М. Антуфьева, БАЛКЭ обкомунуң ажылдакчызы Амур Упаңгур киирген. Борта районнар хүннерин, улусчу шеверлерни, хөөмейжилерни киириштирип тургаш, уран номчулгага конкурсту база эрттирип болур. Баянгитара албан турар ужурлуг. Кежээ — аныяктарга танцы.

Келир улуг-хүнде, август 26-да, Совет кинонуң хүнү-биле холбаштыр кино көргүзүп, киновикториналар эрттирериниң аңгыда, ынак кино артистерниң чуруктарын садар, аътка маңнадыр. Шүлүкчүлер болгаш хөгжүмчүлер база киржир. Ховар номнар аукционну база болур. Кежээ — ынак фильмнер көрүлдези болгаш өске-даа солун чүүлдер кызылчыларны манап турар.

Улуг-хүнде, кежээ 5 шакта, «Арбатка» келириңерже чалап тур бис.

Д. ДИК.

ЧОГУМ ЧӨРҮЛДЭЭЛЕР ТУРБААН

Таңды районнуң суурларының чурттакчы чон чыыштарын эрттирип турар. Чарлалдарны баш удур азып каан болгаш чоп сөглээр состүг, саналоналдыг келген. Межегейге болган хуралга келген чон клуб сыңмас болган. Районнуң, совхозтуң удуртукчулары орта олурушкан.

Орус чоннуң көжүп турар чылдагааны чүдел дээрзин сайгарып көөрүн оралдашкан. Совхоз директору В. Донскихтиң чугаазындан алырга, ажылдакчыларның үжен хуузу көжүп чоруткан. Ол дээрге 71 өреге, 250 ажыг кижи. Ынчалза-даа суурда ам-даа 200 ажыг орус дылдыг кижилер ажылдап, чурттап арткан. Арткан чон амыдыраар апаар. Чыл канчаашкынныг болганда, малга быжыг чем-суурну тургузар. Бодунуң девискээринден ийи муң тонна сигенни [illegible] белеткеп [illegible] өртүн сөөртүп алыр. Механиктар, тонналап чорупканындан МТМ-ниң ажылы бергедеп турар. Механизаторлар чедишпес. Дужут база багай болган.

Мындыг байдалда чаңгыс суурда чурттап турар кижилерниң аразынга чогумчалыг хамаарылга чугула. Кандыг-даа айтырыгны оожум байдалга шиитпирлеп ап болурунуң аргаларын тургузар херек деп сөс алтаннар шып дамдеглеп турган. Он тос национуң төлээлери шагдан тура бо суурга эптиг-демниг ажылдап турган, ол эки [illegible] турган.

Башкылар, эмчилер [illegible] Он беш башкы чугула чылдагаан-биле чоруткан, оларның орнунда чаа специалистер кээп турар.

Чогум ангы-ангы национнар аразында чөрүлдээлер турбаан. Ол-бо чугаа дыңнап алгаш айтырыгны хөөредип турганы шын эвес деп орта шүгүмчүлээн. Хамык чылдагаан — ажылче хаара туттунмаан аныяктарда. Кижизидилге ажылының суларааныдан кем-херек үүлгедиишкиннери өзүп турарын база айыткан. [illegible] бедидериниң чугулазын айыткан. Бо ажык чугаа үезинде чоннуң сонуургадып турар айтырыгларга харыыны бергени эки.

Хевекмей ОНДАН-ООЛ.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Кызылчыларның кичээнгейинге

Бо чылдың август 25-те эртенгиниң 10 шактан эгелеп хоорайның Октябрьская кудумчузунга болур чечектер, кат-чимис болгаш ногаа аймааның делгелгезинге келирин Кызыл хоорküүском болгаш херээженнер чөвүлели бүгү кызылчыларны чалап турар.

Чечек өстүрериңге сонуургалдыг хамаатылар чечектер өстүрер дуржулгалыг кижилерден сүмени ап, «Ынак чечектерим дугайында чугаалап берейн» деп конкурска киржип, сонуургаар чечектериниң үрезиннерин болгаш өске-даа чүүлдерин садып ап болур. Конкурстуң тиилекчилеринге өртектиг белектерни тыпсыр.

• • •

Телевидение

АВГУСТ 24

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Ады чок шивээ». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 9.55 «...16 харта чедир болгаш оон улуг назы». 10.40 «Чадалар». 11.55 Ужуп чоруур тавактар. Бельгияның [illegible]. 12.30 — 13.10 «Үе» 16.15 Уругларга фильм. «Кызыл идиктигештер». 17.35 Шүлүк чогаалының минуталары. 17.40 Философтуг чугаалар. 18.30 «Үе». 19.00 «Үнүштерниң ужуралдары». Эртем тайылбырлыг фильм. 3-кү сериязы. 19.25 Мультфильм. 19.35 «Ады чок шивээ». Уран-чечен телефильм. 6-гы сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «ИХМ-ниң медээлеринден». 21.45 М. Матусовский шүлүкчүге турасчаатканн дамчыдылга. 22.30 «Көрүүшкүн». 23.10 Медээлер. 23.25 — 00.15 «[illegible] хүн демдеглели».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.30 Г. Соловский — «Оптуг, кажар бе, азы Декамерон бе». Фильм-шии. 10.35 Совет Шериг-Агаар күштери. Барымдаалыг фильм. 11.05 «Будильниктен» уттундулер. 11.35 — 12.40 «Частың ол чеди шиишчизи». Уран-чечен фильм. 12-ги сериязы. 17.00 «Айыылдыг аян-чорукту хоглуг хроникazы». Хөгжүмнүг фильм-ревю. 18.20 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Барымдаалыг фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 Чарлалдар. 19.00 «Тыва телевидение чалап тур». 19.50 Киножурнал.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 «Көрүкчүлерниң сонуургалының шаңналы». Кинофестиваль. «Буруу чокка буруулуглар». «Антисоветчик Никулин». 21.00 Хөгжүмнүг телеабонемент. «Иегуди Менухин Москва биле Ленинградта. 1987, 1989 чылдар». 21.40 — 23.55 «Бирде эр, бирде херээжен кижи». Уран-чечен телефильм. 1-2 серияларЫ.

• • •

Республиканың садчыларының болгаш огородчуларының өстүрген кат-чимис аймааның база ногаа культуралар дүжүдүнүң делгелге-садыын Тыва Агроүлетпүр эвилели, Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле күрүне комитеди, агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкому, республиканың херээженнер чөвүлели 1990 чылдың август 25-те эртенгиниң 10 шактан эгелеп Октябрьская кудумчуга эрттирер.

Хоорайларның болгаш республиканың кодээ черлериниң садчылар ниитилелиниң төлээлекчилери ол делгелге-садыгга киржир.

Тиилекчилерге дараазында шаңналдарны доктааткан:

— бирги черни ээлээн тиилекчиге I чергениң дипломy болгаш Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң омунаазындан 200 рубль түңнүг акша шаңналы;

— ийиги черни ээлээн киржикчиге II чергениң дипломy болгаш АҮК ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң өмүнээзинден 150 рубль түңнүг акша шаңналы;

— үшкү черни ээлээни дээш III чергениң дипломy болгаш Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң өмүнээзинден 100 рубль түңнүг акша шаңналы.

Делгелге-садыгга киржир күзээннер боттарының чагыгларын садчылар ниитилелдериниң даргаларынга профкомнар даргаларынга баш бурунгаар киирер.

• • •

ССРЭ-ниң Күрхандырылгазының Тыва кол девискээр эргелели септекчи слесарьны, газ болгаш электри-биле каннакчыны, чазанчыны, ажыл-агый эргелекчизин, чолдүрүкчүлерни, фактура машиназының башкарыкчызын, башкарылгының автоматтыг системазының башкарыкчы инженерин, экономистерни, комплектация килдизиниң начальниин, коммерция садыг тевүнүн директорун, камгалалының талазы-биле инженерни, слесарь-мотористи, бараан башкарыкчыларын, диспетчерни чалап турар.

Ажылга баар, келири албан чериниң автобузу-биле хандырар, буфет ажылдап турар. Ай, квартал, чыл санында ажылдың түңнелдерин барымдаалап акша шаңналдарын тыпсыр.

Эргелелдиң адрези: Кызыл хоорай, Мир кудумчу, бажың № 15, кадрлар килдизи, телефону 2-26-21.

• • •

Бо чылдың август 14-те Кызылдың Малоенисейская кудумчузунда № 64 бажыңдан 7 харлыг Маадыр Чечен-оолович Тумат үнүп чорупкаш, читкен. Оон кеткен идик-хеви: «Стоп!», «Иди!» деп бижиктерлиг кызыл-шокар сорочкалыг, көк джинсы хевирлиг чүвүрлүг, куу маййыктаалтыг, боду чоокта чаа таарткан кара баштыг, оң талакы кулаанда сорбулуг. Ол үнген хүнүнде доңгүр баштыг, боду хире эштиг рыжонка көзүлген.

Көрген, билген кижилерниң милицияга азы үстүнде адреске дыңнадырын улуубиле диледивис. Төрелдери.

КИНО

АВГУСТ 24-те

«НАЙЫРАЛ»: «Охота на единорога» (Свердловская к-с) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узатпаан) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Оса» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Погладь кошку за ушами» 9.00, 13.20. «Оптимистическая трагедия» (2 сериялыг) 10.40. «Заговор» (Киргизфильм) 15.00, 18.40. «Бархан» (Узб. фильм) 17.20, 20.40 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Романтик» 12.20, 14.40, 17.00, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Побег» (Франция) 14.00, 16.00, 20.00. «Военно-полевой роман» (творческий портрет Н. Андрейченко) 18.00 шактарда.

Бай-Тайга районнуң «Мугур-Аксы» совхозунуң партком, дирекциязы, профкому, Шуй [illegible] [illegible] ажыл-агыйының хоочун тобазы, районнуң Совединиң улус депутады

Өлзей-оол Чашкагарович
ООРЖАКТЫҢ

өзал-ондакка таварышкаш, мөчээнин дыңнатпышаан, оон чоок кижилеринге болгаш төрелдеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчызы — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчызы — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-19; 3-35-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ чурукчулар — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаяда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга хуудазы. Тиражы 28000 экз.

Индекс 51241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Заказ № 473.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл август 25 суббота
№ 194 (14394)

1925 чылдан үндезилеттинген

Өртээ 3 көп.

Эрзинде «Чаа орук» совхозтуң сигенчилери, малчыннар болгаш механизаторлар малга четчир чемнерни белеткээр дээш сөөлгү үеде бүгү күштү өлче угландырып турар.

Ажыл-агыйның хоочун механизатору Товариштай Балчимаевич Отсур чыл санында мал чеми белеткээр ажылдарга идепкейлиг киржип, кышкы үеде ыракта чурттап турар малчыннарга чугула херек чүүлдерни чедиреринге улуг үлүүн киирип келген. Хоочун механизатор бо хүннерде совхозтуң суггаттыг шөлүнде үнген сигенни ажаап алыр дээш шалыпкын ажылдап турар.

Ол-ла ажыл-агыйның мурнакчы малчыннарының бирээзи Дап-оол Иргитович Седий бо хүннерде чаш хураганга бээр эки шынарлыг сигенни кезер дээш кызымак ажылдап турар. Малчын эрткен кыштаглаашкынның түңнелинде районнуң малчыннарының аразында социалистиг чарышка киришкеш, 100 хойга онааштыр 92 хураганны камгалап алган болгаш бир хойдан на 1,8 кг. дүктү ыргып алгаш, күрүнеге дужааган. Оон ажылга идегелдиг дузалакчызы — өөнүң херээжен эзи Ямаа Шараповна хойларын семиртип алыр дээш чай эгезинде-ле ырак чайлагже үндүре берген.

Хойжу Д. И. Седий ам хоюнуң кажаазында 10 тонна өдекти белеткеп алган болгаш 15 тонна сиген кезер планының барык чартызын кылып күүседип алган, холу улам дыңзыг ажылдап турар.

ЧУРУКТАРДА: хоочун механизатор Т. Б. Отсур болгаш малчын Д. И. Седий.

Виктор КАРА-САЛДЫҢ фотолары.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле партия организацияларының ажыл-херектериниң программазын ажылдап кылыр талазы-биле

СҮМЕЛЕР

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң болгаш РСФСР-ниң [illegible] Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин, оон ажыл-херектериниң программазының төлевилелин политиктиг байдалдың боттуг үнелээшкинниң, ниитилелдиң болгаш партияның күжүн каттыштырар талазы-биле идепкейлиг ажылдың эргежок чугулазын барымдаалааш, партияның республика организациязы бодунуң ажыл-чорудулгазын ажылчын ангының, тараачынның болгаш интеллигенцияның, күш-ажылчы бүгү чоннуң эрге-ажыктарын илередиринче болгаш камгалаарынче угландырбышаан, организакчы болгаш политиктиг ажылдың утка-шынарын, стилин, хевирлерин болгаш методтарын шиитпирлиг чаартыры дээш, партийжи массаларның эрге-ажыктарын херек кырында хандырары дээш туржуп турар.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң КП-ның Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин херек кырында боттандырар талазы-биле **ажыл-херектериниң тодаргай программазын ажылдап кылырынче** бүгү партия организациялары соңгаарлатпайн кирери чугула.

Съездиниң хүлээп алган документилеринге даянмышаан, ниити сорулгаларны болгаш тодаргай байдалдарда ажыглаттынар чүүлдерни барымдаалавышаан, социал-экономиктиг, угаан-бодал-культура хөгжүлдезиниң айтырыгларын шиитпирлээринге дээштиг салдар чедирериниң оруктарын болгаш аргаларын бодавышаан, партия организациязы бүрүзү **ажылдың кол угланыышкыннарын шилип алыр ужурлуг.** Партияның массалар-биле харылзаазын быжыглаары, аңаа идепкейлиг ажылы дээш боттарының харысалгазын коммунистерниң медереп билириниң талазы-биле, хамааты чөпшээрежилгениң байдалын тургузар, экономикада, культурада, социал-мөзү-шынар адырында кризистиг байдалдарны ажып эртериниң эргежок чугула хемчеглерин ажылдап кылыр болгаш херек кырында боттандырар талазы-биле **бирги ээлчегдеги эчис сорулгаларны болгаш кылыр чүүлдерни тускайлаар.**

Бис бодаарывыска, ажыл-херектиң программазының утка-шынары кандыг болур ужурлуугул, өлче кичээнгей салыр херек.

Программага **партияның иштики амыдыралын, партия организацияларының партийжи-организастыг болгаш кадр ажылын** «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Программыг медеглелге база СЭКП-ниң чаа Уставынга үндезилеп эде тургузар талазы-биле хемчеглерни көөрү чугула. Партияга хүлээп алыышкынның болгаш СЭКП-ден үнүп турарының фактыларының, партияның адаккы звенозунуң массаларга салдарын күштелдирериниң, ажылчын ангы-биле, тараачын-биле, интеллигенция-биле харылзааны быжыглаарының, оларның эрге-ажыктарын камгалаарының айтырыгларынга тодаргай туруштарны тывар. Девискээрлериниң партия организацияларының ажылын дыка экижидер, чурттап турар чериниң аайы-биле чоннуң ангы-ангы кезектеринге оларның салдарын күштелдирерин хандырар.

Кол кичээнгейни партияның иштики амыдыралын демократчыдарынга, партийжи массаның эрге-чагыргазын, программаларны болгаш шиитпирлерни ажылдап кылырынга болгаш боттандырарынга, партияның удуртукчу органнарын хевирлеп тургузарынга, партийжи кадрларны шилиринге болгаш хуваарынга, ажылга ажык-чаргыг болгаш чажыт чок чорукту хандырарынга партия организацияларының бүгү коммунистерниң киржилгезинче онза кичээнгейни угландырар.

Күрүнениң, ажыл-агыйның, хөй-нити ажыл-чорудулганың тодаргай участоктарынче коммунистерни болгаш партия кежигүнү эвестерни сүмелээр деп СЭКП Уставында берген эргелерни практиктиг ажылга ажыглаарын партия комитеттери болгаш партия организациялары көөр. Политиктиг методтар-биле ажылдап тургаш, оларны чогуур албан-дужаалга соңгууруңга азы томуйлаарынга идиг бээр, оларга дузаны көргүзер.

Бодунуң хүн бүрүдеги ажыл-чорудулгазынга дыңнангыр, шалыпкын болгаш турушттуг болур, ниитилел чорудулгазындан хожудавас, харын-даа болууушкуннарны мурнай эскериш, оларга политиктиг үнелелди бээр, хөй-ниитиниң саналоналын шын хевирлеп тургузар.

Ажыл-херектериниң программазын тодарадып тура, идеология ажылының элээн ажыктыг чепсек-херекселдерин, хевирлерин болгаш методтарын дилеп тывары чугула. Партияның политиказын тайылбырлаарын, кижилерге идейлиг бүзүрелди тургузарын, ниитилелде болуп турар чүүлдерни шын билирин, амыдыралдың бүгү талаларында чугула сорулгаларны шиитпирлээринге ажылчы чоннуң идепкейлиг киржилгезин хевирлеп тургузарын оон төвүнге киирер. Ону чурттакчы чоннуң ангы-ангы категорияларының негелделерин болгаш эрге-ажыктарын, ылангыя оларның чурттап турар черин барымдаалап ону чорудары, кижи бүрүзүнге чедери чугула.

Кол кичээнгейни угаан-бодал адырынче, чоннуң культуразының болгаш билиг-мергежилиниң деңнелин бедидеринче угландырар. Бо бүгү ажылдарның экономиктиг, социал-культура хөгжүлдезиниң амгы болгаш келир үедеги негелдезинге, ол сорулгага интеллектуалдыг, кадр аргаларын углаттырарынга дугжуп турарын партия комитеттери, партия эге организациялары барымдаалаар ужурлуг.

Бистиң дузавыс республикада чурттап турар бүгү улустарның тускайлаң чорууну болгаш культуразының деңнелин бедидерин хандырарынга, оларның хостуг [illegible] ажылдажылгазынга болгаш боттарын байлакшыдарынга, тыва-орус, орус-тыва [illegible] дылдары хөгжүдеринге, өске [illegible] хостуг [illegible] латтынарынга идиг бээр ужурлуг.

Партия организациялары, бүгү коммунистер хоойлуну болгаш корум-чурумну быжыглаар, кем-херек үүлгедир чорукарны соксадыр талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылырынга болгаш боттандырарынга идепкейлиг киржир, байдалды чогумчалыг болдурар талазы-биле хүн бүрүнүң дээштиг ажылын организастаарынга идиг бээр ужурлуг. Кем-херек үүлгедир чоруктарны болгурбас болгаш чайладыр, хамаатыларның ат-алдарын, төлептиг мөзүзүн болгаш амыдыралын идегелдиг камгалаарын хандырар талазы-биле дээштиг ажыл дээш эрге-хоойлу камгалаар органнарда ажылдап турар коммунистерниң харысалгазын бедидерин көөр. Чинчең садыг кылыр, араганы боду белеткээр, арагалаар чоруктар-биле, алкоголизм болгаш наркомания-биле демиселди күштелдирер талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглерни боттандырарынга дузалаар, ол чүүлдерниң уржуундан аар, онза айыылдыг кем-херек үүлгедиишкиннери болуп турар.

Хөй-ниитиге удур угланган илерээшкиннерни болдуруп турар социал-экономиктиг байдалдарны ажып эртеринге, чоннуң ажыл-биле хандыртынмаан кезиин ажылга киирерinge идепкейлиг идигни бээр. Кем-херек үүлгедиишкининге удур демиселге күш-ажылчы коллективтерни, хөй-ниитини калбаа-биле киириштирер, хоорайларга, чурттакчылыг черлерге хөй-ниитиниң чогуур корум-чурумун тургузар херекке хоойлу-дүрүм камгалаар органнар-биле оларның харылзаазын быжыглаар.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң **«Демократтыг национал политика — эки тураның эвилелинче, улустар аразынга тайбыңче болгаш чөпшээрежилгеже орук»** деп Резолюциязын күүседир талазы-биле боттуг сорулгаларны партия комитеттери болгаш организациялары тодаргайлаар. Националдар аразының харылзааларын чогумчалыг болдурар тываларның, орустарның, республиканың бүгү чонунуң эп-найыралын быжыглаар, оларны сырый каттыштырар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерни ажылдап кылыр болгаш хүлээп алыр. Сарыылдыг чорукка, бот-боттарын хүндүлежиринге, чөпшээрежилгеге болгаш националдар аразының харылзаа культуразынга кижилерни организас-политиктиг, идеологтуг бүгү-ле аргалар-биле кижизидер. Янзы-бүрү националдарның кижилериниң аразынга башкаланыышкынны база идегешпес чорукту тывыдып турар [illegible] болгаш байдалдарны (кадр политиказында [illegible], социал [illegible] чорукту принциптерин [illegible], чоннуң культуразынга, дылынга, чаңчылдарынга болгаш чаңчылган амыдырал байдалдарынга хамаарыштыр [illegible] болгаш оон-даа өске [illegible]) совет, ажыл-агый органнары-биле, хөй-нити, күш-ажылчы коллективтер-биле сырый демнежип алгаш чайладыр. Националистиг болгаш шовинистиг илерээшкиннерниң кандыг-даа фактыларын принципиалдыг шыңгыы үзү-биле көөр. Орус дылдыг чоннуң республикадан үнүп чоруурун болдурбас талазы-биле бүгү хемчеглерни алыр.

Аныяктар-биле ажылды экижидериниң социал программазын партия организациязы бүрүзү ажылдап кылыр болгаш боттандырар. Аныяктарга хамаарыштыр политиканы күрүне органнарының ажылдап кылырынга база боттандырарынга партия организацияларының болгаш коммунистерниң киржилгезиниң аргазы-биле, ол ышкаш аныяктар-биле оларның дөрт ажылдаарының шугуму-биле партияның аныяктарга хамаарыштыр политиказы боттанган турар ужурлуг деп СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң айтышкынын аныяктар-биле ажылды экижидериниң социал программазын ажылдап кылырда база ону боттандырарда барымдаалап көөр. Аныяк салгакчыларның идей-политиктиг болгаш мөзү-шынар кижизидилгезин партия организациялары идепкейлиг боттандырар. Аныяк кижилерниң социал камгалалдының болгаш оларга дузалаарының системазын тургузарын чедип алыр, аныяк инвалидтерни эмнээринче, оларга бүгү талалыг дузалаарынче, бичии уругларга болгаш аныяктарга барааннарны бүдүрерин, оларның күзелин барымдаалап чуртталга бажыннарын тударын калбартырынче, аныяктарның чуртталга комплекизин хөгжүдеринче, аныяк ог-бүлелерни деткиринче онза кичээнгейни угландырар. **Күш-ажылга бичии уругларны кижизидип белеткээрни, аныяктарны ажылга киирерин, ажыл-биле хандырарын практиктиг эң-не чугула сорулга деп санаар.** Аныяктар-биле ажылды экижидериниң программаларын партия болгаш комсомол организацияларының каттышкан хуралдарынга, партия база комсомол комитеттериниң каттышкан пленумнарынга чугаалажып көөрү черле чүүлдүг болур. Аныяктар-биле ажыл чорудар айтырыглар талазы-биле партия комитеттериниң комиссияларын тургузар.

Херээженнер ортузунга ажылды күштелдирер, оларның күш-ажылының болгаш амыдыралының байдалдарын, нелерниң база бичии чаштар камгалалын үндезини-биле экижидер, ниитилел-политиктиг амыдыралга оларның киржилгезин улам калбартыр, херээженнер организацияларын деткиир база быжыглаар талазы-биле хемчеглерни ажылдаарының программазынга айтыр.

Улус депутаттарының Советтериниң бүрүн эрге-чагыргазының бадыткаттынар чорудулгазынга бүгү талалыг идигни бээрин эң чугула политиктиг сорулга кылдыр санаар. Партия комитеттери болгаш организациялары Советтер-биле херек кырында дем каттыштырып ажылдаарын боттарының [illegible] программаларынга айтыр болгаш экижидер, амыдыралдың бүгү адырларынга ажыктыг шапкын ажыл-чорудулгаже оларның дүрген шилчип кирериинге идигни бээр. Социал чорудулгаларга идигни бербишаан. Совет эрге-чагырга органнарының шиитпирлерин боттандырар талазы-биле коммунистерниң болгаш партия кежигүнү эвестерниң күженииишкиннерин идепкейжидери база деткиири, депутаттар боттарының округтарынга ажылдаарынга, эргелерин болгаш хүлээлгелерин күүседиринге дузалаары база деткиири, а ол ышкаш соңгукчулар мурнунга оларның харысалгазын бүгү тала-биле күштелдирери чугула.

Ниитилел-политиктиг, социал-экономиктиг, культура хөгжүлдезиниң эң чугула айтырыгларының талазы-биле бодунуң туруштарын партия организациялары тодаргайлаар. СЭКП Уставында көрдүнген эргезинге дүүштүр инициативаны көдүрүп, улус депутаттарының Советтеринге саналдарны киирер ужурлуг.

Ажылчыннарның, тараачыннарның, интеллигенцияның, аныяктарның ортузунда тургустунуп келген хөй-ниитиниң бүгү шимчээшкиннери-биле, организациялары-биле чогумчалыг ажылдаарының, салдар чедирериниң болгаш киржилгениң хевирлерин тодаргайлаар херек. Кижилерниң күш-ажылының, амыдыралының байдалдарын экижидер, оларны сырый каттыштырар, сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну быжыглаар, амыдыралдың янзы-бүрү адырларында четпестерни чайладыр талазы-биле оларның инициативазын деткиир.

Башкартынар рынок харылзааларынче шилчииришке болгаш чоннуң социал камгалалының талазы-биле хемчеглерниң комплекизин ажылдап кылырынга бүгү талалыг идигни бээри — партия организацияларының топ сорулгаларының бирээзи.

Бүдүрүлгелерниң, күш-ажылчы коллективтерниң башкартынар экономикаже үе-чадалар аайы-биле шилчиирин белеткээр талазы-биле ылап бодаттынган хемчеглерни боттандырарынга идигни партия комитеттери болгаш организациялары бээр, бүдүрүлгениң ажыктыын бедидеринче, ажылчы чоннуң эрге-ажыынга дүүшкен инициативаны, тывынгыр-кылынгыр чорукту хөгжүдеринче угланган бүгү эгелээшкиннерге хөй-ниитичи деткимчени көргүзер ужурлуг.

Экономиканың таарымчалыг структуразын хевирлеп тургузарынга, [illegible] ажыл-агый чорудулгазының хоойлу баазы деп эргени база маргылдаазы хандыртынып турар, кижини [illegible] чорукту болдурбас акционерлиг фирмаларны, арендалыг коллективтерни, кооперативтерни организастаарынга киржир. Болдунга бериш болур таарымча чок чүүлдерниң салдарындан чурттакчы чоннуң социал камгалалының хемчеглерин ажылдап кылырынга, ажылдакчыларның ажыл-биле хандыртынганын, ажылга киирерин база профессионал билиин бедидерин хандырып турар дээштиг механизмни тургузарынга идепкейлиг салдар чедирер [illegible]. Ажылчы чонга, бүгү чурттакчы чонга рынокче хамааржылгаларын хүлээп көөр талазы-би-[illegible]

(Төнчүзү 2-ги арында).

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле бирги ээлчеглиг пропагандисчи база организастыг хемчеглерниң планын, ажыл-херектерниң программазын ажылдап кылыр талазы-биле сүмелер дугайында

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң пленумунуң

ДОКТААЛЫ

1. Республика комитединиң бюрозу, СЭКП хоорkому, райкомнар, парткомнар, партия эге организациялары СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин пропагандалаар болгаш боттандырар талазы-биле идепкейлиг ажылды партия организацияларынга, күш-ажылчы коллективтерге, чоннуң чурттап турар черлериниң аайы-биле чорудар.
2. Бирги ээлчеглиг пропагандисчи база организастыг хемчеглерниң планын, партия организацияларының ажыл-чорудулгазының программазын ажылдап кылырының талазы-биле сүмелерни деткиир (кошкан).

СЭКП хоорkому, райкомнар, партия эге организациялары ажыл-чорудулганың программазын август—сентябрь айларның дургузунда бүгү коммунистерниң идепкейлиг киржилгези-биле ажылдап кылырын хандырар. СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле республиканың партия организациязының ажыл-чорудулгазының программазын ажылдап кылырынга боттуг саналдарны киирер.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1990 чылдың август 9-та доктаалының дугайында

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизиниң

ЧАРЛЫЫ

«РСФСР-ниң суверенитединиң экономиктиг үндезинин камгалаар дугайында» доктаалды РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму хүлээп алган. Чамдык бараанарны садар талазы-биле даштыкы экономиктиг болгаш эвилел-республика дугуржулгаларын күш чок деп ол документиде чарлаан, чурттуң алдын вниз курлавырларын, стратегтиг өске-даа курлавырларын республиканың Министрлер Чөвүлелиниң контролюнга алырының оралдажыышкыны кылдынган.

РСФСР-ниң Күрүне суверенитединиң дугайында декларация ышкаш, мындыг чугула документиниң шиитпирде чылдак кылдыр сагындырып турар. Ынчалзажок Эвилелдиң болгаш республикаларның эрге-хүлээлгелериниң база өнчүзүнүң ангылай тодарадыышкыны чүгле Эвилелдиң чаа негээзинге үндезилээш боттанган туруп болур. Ол негээни амгы үеде белеткеп турар, ук кээр чардынып, күштүг болгуже чедир ССРЭ-ниң күштүг болуп турар Конституциязының болгаш хоойлуларының чүүлдери чугаажок сагыттынган турар ужурлуг, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга ол чүүлдерге дүүштүр амгы үеде боттанып турар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң шиитпири чурттуң эрге-ажыынга шыңгыы когаралды чедирип, экономиктиг амгы бергедээшкиннерниң байдалдарында эң-не эргежок чугула бараанарны садып алырының болгаш чээлилер алырының аргаларын бергеледир апаар. ССР Эвилелинге хамаарышкан продукцияны башкарар эргени ол шиитпир күш чок болдуруп турар болганда, эвилелдешкен өске республикаларның экономиктиг суверенитедин божаннадырынче херек кырында угланган.

Демдеглеттинген шиитпир болза садыг-үлетпүр организацияларының [illegible] бүрүде ажыл-агый чорудулгазынга холгаарлаарының юридиктиг үндезини чок оралдажыышкыны болуп, бүдүрүлгени болгаш эргелеп башкарылганы демократчыдарының чорудулгаларын хөгжүдеринге аргаларны, акционерлиг ниитилелдерни, концерннерни болгаш ассоциацияларны тургузар талазы-биле бүдүрүлгелерниң эргелерин кызыгаарлап турар.

Доктаадырым болза:

1. РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1990 чылдың август 9-тагы айыттынган доктаалын ССРЭ Конституциязының 127[3] чүүлүнүң 1 бөлүүнге үндезилээш, юридиктиг күш чок деп чарлаар.

2. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга хемчеглеринден кирген валюта акшаны хуваарының чурумунуң дугайында саналдарны эвилелдешкен республикаларның чазактары-биле кады бир ай хуусаа дургузунда ажылдап кылырын, бүдүрүлгелерниң соңуургалдыын, чер-черниң, республикаларның болгаш Эвилелдиң эрге-ажыктарын сагырын барымдаалап көөрүн ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

3. Совет Эвилелиниң кылган даштыкы экономиктиг дугуржулгалары өскерлиш чокка күүсеттинерин бистиң даштыкыда дугуржулга кылганнарга дыңнадыр.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ

Москва, Кремль.
1990 чылдың август 23.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ — МЕДЭЭЛЕР

ДҮҮН

ЧОГААЛЧЫНЫҢ АДЫ-БИЛЕ

Улуг-Хем районда бистиң тускай корреспондентивис Кодур-оол Оюшнуң дүүн дамчытканы:

Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчыларының болгаш башкыларының район чөвүлел хуралының киржикчилериниң республиканың аныяк чогаалчылары-биле ужуражыышкыны хоорайның «Совет Тываның 40 чылы» аттыг кинотеатрынга болуп эрткен.

Чогаалчылар болгаш шүлүкчүлер Владимир Кан-оол, Евгений Антуфьев, Николай Куулар, Александр Дарżай боттарының шүлүктерин орус, тыва дылдар кырынга номчаан.

Ужуражыышкынның темазын амыдырал-биле хол-бап, Тывада кем-херек үүлгедир чоруктарны болгаш националдар аразында чөрүлдээлерни чавырылдырарынче угландырган.

Ужуражыышкынга киирилгени бергеннер: хоорkүүском даргазы Мерген Анай-оол, хоорай Совединиң даргазы Сергей Киреев, райкүүском даргазының оралакчызы Дадар-оол Данзын-оол болгаш өскелер-даа чогаалчыларга хөрээн өйүп чорууp айтырыгларны салган болгаш харыыларны алган.

Ол ужуражыышкынга киришкен удуртур эштер чогаалчы Сергей Пюрбюнуң [illegible]-биле хоорайның бир [illegible] адаарын өрегээ көөр бис дээн. Чылдың сентябрь айда Хайыракан суурга [illegible] [illegible] хамаарышкан [illegible]ларны эрттирерин планнаан.

ШЫҢГЫЫ ЧУГАА БОЛГАН

Кызыл районнуң башкыларының август чөвүлел хуралы дүүн Каа-Хем суурга болуп эрткен.

А бурунгу хүн районнуң школаларындан келгилээн башкылар эртемнер аайы-биле организастаан семинарларга киришкеннер. Орта дуржулгалыг-даа, аныяк-даа башкылар идепкейлиг киржип, арга-дуржулгазын солушкан.

Чөвүлел хуралдың киржикчилери районо эргелекчизи С. Х. Хертектиниң илеткелин дыңнаан болгаш ол талазы-биле шыңгыы чугааны чорудган. Шүгүмчүлел чидиг, дээштиг, ханы болган.

Школа бүрүзүнүң чаа өөредилге чылынга кандыг белеткелдиг киргенин, келир өөредилге чылында кылыр ажылдаарын, кол дептиг бүрүзүнүң мурнунда кандыг сорулгалар турарын [illegible] хуралга тайылбырлаан. Кур-Чер, [illegible], Кок-Тей ортумак школаларының коллективтери чаа өөредилге чылынга эки белеткелдиг киргенин аҗаа демдеглээн.

(Бистиң корр).

БӨГҮН

1500 ПАССАЖИРНИ

Автовокзалдар болгаш пассажирлер автостанцияларының каттыжыышкынының Кызылда автовокзалының коллективи чоннуң аргыштырылгазын үзүктелдирбес дээш боттуг хемчеглерни ап турар. Автовокзалдың ажыл-ишчилериниң [illegible] кызылында бөгүн республиканың бүгү-ле районнарынче 1500 пассажирни аппаар.

Пассажирлер аргыштырылгазында Кызылдың пассажир автобустарының [illegible]. Оларның маршруттары Кызыл — Ак-Довурак, Кызыл — Тээли, Кызыл — Хандагайты, Кызыл — Чадаана, Кызыл — Чаа-Хөл, Кызыл — Сут-Хөл болгаш бүгү районнарның [illegible]. [illegible] 1500 пассажирни [illegible] Кызылга [illegible].

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле партия организацияларының ажыл-херектериниң программазын ажылдап кылыр талазы-биле

СҮМЕЛЕР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

ле тайылбыр ажылын калбартыр, рынокче шилчилте ол дээрге кандыг-ла-бир туугай сорулга эвес, а күш-ажылдың ажыктыын бедидерниниң шынар талазы-биле чаа амыдырал деңнелин чедип алырының чепсээ болур деп чүвени кижилерге ханы утаадыр.

Ниитизи-биле бөгүн партия организацияларының база коммунистерниң партияның экономиктиг политиказын боттандырарының [illegible] чонга чаа экономиктиг угаан-бодалдың хевирлеринге, [illegible] киирилгени, чаа байдалдарга ажылдап шыдаар кадрларның белеткелинге салдар чедирериниң чугула сорулгалар кылдыр салыр.

Хоорайның-даа, ол ышкаш кодээниң-даа партия организацияларынга партияның аграр политиказын боттандырар талазы-биле боттуг хемчеглерин тодарадыры, анаа үндезилээш чонну аъш-чем хандырылгазын экижидери база чугула сорулга. Партия организациялары боттарының политиктиг ажылының төвүнге тараачынның (араттың) эрге-ажыктарының камгалалын тургузар, оларны черниң болгаш бодунуң күш-ажылының түңнелдериниң бүрүн ээлери боор бадыткаттынарынга салдар чедирер ужурлуг. Өнчүнүң хөй янзы хевирлерин, аренда харылзааларын, тараачын (арат), хууда ажыл-агыйларны, кооперативтерин, бүдүрүлгелерниң дузалал ажыл-агыйларын хүлээп көөр болгаш оларның хөгжүлдезинге херек кырында боттуг салдарны чедирер, эки тураның, долу бот-тускайлаң чоруктуң база деӊ экономиктиг байдалдарының үндезининге кодээниң ишчилеринге ажыл-агый чорудулгазының аргазын шилип алыр эргезиниң бадыткаттынарынга. Оларга коллективтиг өнчүнүң каты ээлери болур арганы бээринге салдар чедирер. Аъш-чем айтырыгларын шиитпирлээринге хоорайның болгаш кодээниң бүдүрүлгелерниң база совхозтарның күженнишкиннерин каттыштырарын, хоорайларны долгандыр аъш-чем продуктуларын бүдүрериниң тускайжыткан зоналарын тургузарын планнаар.

Кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң улам ыңай интенсификациязынга, продукцияны болбаазырадып кылырын ханыладырынга, оон чидириглерин кызырарынга, ону кадагалаарының болгаш болбаазырадып кылырының баазазын дүргедеди хөгжүдеринге. Шуут-ла совхозтарның боттарынга чиг этти ажылдап кылырының, аъш-чем болгаш өске-даа чоннуң херегел бараанналарын бүдүрер талазы-биле бичии хемчээлдиг бүдүрүлгелерни, цехтерни тургузарынга салдар чедирер.

Партия организациялары улус депутаттарының Советтери, профэвилел, комсомол болгаш өске-даа хөй-ниити организациялары-биле кады кодээниң социал чаартылгазынга, кодээ бот-тускайлаң амыдыралдың угаан-бодал болгаш мөзү-шынар талазы-биле катап тургузулгазынга база хөгжүлдезинге идепкейлиг дузалап, салдар чедирер. Олар боттарының ажыл-чорудулгазының төвүнге кодээ чурттакчыларының кадыының, эртем-билииниң болгаш культурлуг негелделерин хандырарының дугайында сагыш салыышкынны тургузар, ол сорулгага интеллектуал болгаш чогаадыкчы бар аргаларны ажыглаар.

Партия организацияларының кичээнгейинден болгаш херек кырында ажыл-чорудулгазындан чурттакчы тудуун дүргедедирин салып болбас. Ажыл-агый удуртукчулары-коммунистерден ажылдап кылдынган программаларның күүселдезин, тускайлап берген капитал салыышкыннарын долу шиитпирлээрин, чурттакчы тудуунче материалдыг база кижи күжү курлавырларын немей хаара тударын дээш контрольду болгаш негелдени күштелдирер.

Экологияның, массалыг херегледдиң бараанарын бүдүрерин көвүдедириниң, эмчи, коммунал-амыдырал база садыг хандырылгазын экижидериниң, транспорттуң болгаш харылзааның хөгжүлдезиниң айтырыглары партийжи чогуур деткимчени алган турар.

Парторганизацияларның ажыл-херектериниң программалары партия хуралдарынга, партконференцияларга болгаш партия комитеттериниң пленумнарынга ажылдап кылдынар болгаш бадылаттынар болза ол эки болур ийик.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитеди.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединде

Тывада болуушкуннар дугайында төп, крайлар болгаш областар солуннарының, Төп телевидениениң база Бүгү-эвилел радиозунуң парлап, дамчыдып турар материалдарынга хамаарыштыр хамаатыларның бижимел болгаш аас-биле дилеглерин РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединге чугаалажып көрген.

Барык бүгү төп солуннарның, а ол ышкаш чамдык крайлар, областар солуннарының арыннарынга, Төп телевидениеге болгаш Бүгү-эвилел радиозунга Тывада болуушкуннарга хамаарыштыр бо чылдың июль 3-тен август 20-ге чедир 30 ажыг материалдар парлаттынган болгаш дамчыттынган.

Тывада националдар аразының харылзааларын сөөлгү үеде чидиглендирген болгаш националисчи база шовинисчи хөөннерни, тыва, орус чоннуң аразынга идегешпес болгаш маразып, сестир чорукту күштелдирген нарын байдалды, кем-херек үүлгедиишкиннериниң бедик деңнелин солуннарның парлаан материалдарында болгаш телерадио дамчыдылгаларында ниитизи-биле шын көргүскен. Боттарының ажы-төлүнүң, төрээн болгаш чоок кижилериниң айыыл чок чоруу дээш кижилерниң сагыш човаашкынын, сеткил дүвүрээшкинин, ындыг байдал орус дылдыг чоннуң элээн кезиниң республикадан үнүп чоруурунга чылдагаан болганын чөптүг-биле айыткан.

Хову-Аксы суурга чурттакчылыг өске-даа чамдык черлерге хулиганныг үүлгедиглер, Сүт-Хөлдүң эринге өлүрүкчү дерзии үүлгедиг, автотранспорт аймаанче халдаан таварылгалар байдалдың нарыыдаарынга, националдар аразының харылзааларынга дүшкүүрлүг черуктуң тургустунуп келгенинге салдарлыг болганын шын-биле демдеглээн.

Республиканың партия болгаш совет органнары тургустунган байдалды барымдаалап көрбүшаан, кем-херек үүлгедиишкиннинге удур демиселди күштелдирер, эрге-чурумну быжыглаар талазы-биле хемчеглерни ап, республикада националдар аразының харылзааларында таарымча чок илерээшкиннерни чогуур политиктиг өөү-биле көрүп, оларны моон соңгаар болдурбас талазы-биле ажылды чорудуп турар. Кем-бурууулуг хөделиишкиннерни кылган буруулуг кижилерни хоойлу-дүрүм камгалаар органнар неземчени харыысалгазынга киирип турар.

Байдалды экижидер, кижилерниң башкаланыышкынын ажып эртер, орус националдыг хамаатыларның республикадан дашкаар үнүп чоруурун соксадыр талазы-биле ажылга партия комитеттери, эрге-чагырганың органнары немелде бергедээшкиннерге таваржып турар, ук бергедээшкиннер сагыш-сеткилдиң амыр эрттир көргүп, дүвүрээшкини-биле. [illegible] бүрү хөөнүн чугаа-соттуң ментерээни-биле, фактыларны хээредип, өөскүткени-биле халбашкан.

Националдар аразының харылзааларынга көңгелениишкиннерни өөскүдеринге, шимчээшкинниң болгаш бүгүдел чок чоруктуң сагыш-сеткилиниң тыптырынга чамдык төп солуннарның чаңгыс талалыг, харын ажегерээн хамыдымышнының болгаш боттуг эвес кылдыр парлаттынган материалдары. Төп телевидениениң, Бүгү-эвилел радиозунуң дамчыдылгалары ындыглыг болганы хомудаанчыг. Ук материалдарның чүгле аттары безин номчукчуларны коргудуп турар — «Тываның сагыш-сеткил дүвүрээшкиннери», «Ам-даа билдинмес дайын бе?», «Тыва: өлүм туманнынга келир», «Саян кырында чашпык», «Мөрүүү чүкте өрт», «Тывада .. калчаарап турар», «Боолаваан көрүнер, акы дунмалар» болгаш оон-даа өске. Бүгүле материалдарда ындыгында чаңгыс ол-ла фактылары болгаш чижектерни янаа-бүрү хевирлиг кылдыр ажыглаан.

Тывада болуушкуннарны «Известия» солунга (1990 ч. 07. 26) Сумгаитте, Даг Карабахта, Ферганада, Чаа Узенде, Бакуда, Душанбеде болуушкуннар-биле чаңгыс хеп ышкаш кылдыр парлап кааны республиканың дыка хөй чурттакчыларының удурланыышкынын болгаш элдепсиниишкинин болдурган.

СЭТА-ның корреспондентизи В. Даниленко Тывада болуушкуннар дугайында чаңгыс ол-ла фактыларны «Правда», «Известия», «Сельская жизнь», «Красноярский рабочий» солуннарга хары утда берди. Бо бүгүге немештир журналист болуушкуннарны чүгле чаңгыс талалап чедимче чок бижээн дээрзин немеп кагза чогуур. Чижээ, «Тывакобальт» комбинатта дагда ажылдап турар ажылчыннарны онза даалгалыг милиция отрядынга үдеттирип алгаш, ажылынга чедирип турган деп оон бижип турары даап бодаашкын болган.

«Советская Россия» солуннуң корреспондентизи А. Щеголевтиң чүүлүнде (1990 ч. 08.18) мынчаар бижээни: «Каа-Хемде, Кызылда чурттап турарларның көжүп чоруурунга белеткенир үези келген» деп бижээни кончуг-ла чиктиг боор турар.

Балгазын суурнуң чурттакчыларының август 14-те болган хуралының шиитпирин корреспондент З. Мильман «Сельская жизнь» солунга шуут-ла хажыдып бижээн. «Балгазында чурттап турар бүгү орустар (538 өреге) дүжүт ажаап алган соонда Тываны каапкаш баар деп шиитпирлээн» деп чүүлдүң автору бадыткап турар. Балгазын суурнуң хамаатыларының хуралы шак ындыг шиитпир-лаа хүлээп албаан.

«Советская культура» солуннуң адын адавайн барган тускай корреспондентизи мынчаар бадыткап турар: «Чепсегленген болгаш аңнашага (кара таакпыга) бажын төөредип алган аныяк кижилерниң аъттыг отряды республиканың хоорайларынга болгаш суурларынга дүне када кеступ келгилээш, дүржоктаныш турар». Автор бодунуң чугаазын бадыткаптар хире чаңгыс-даа тодаргай барымдаа киирбээн.

«Комсомольская правда» солунга (1990 ч. 18.08) бижээн чүүлүнде Сергей Кузьмин мынчаар бижип турар: «Тывада чажыт организация чок, ындыг-даа болза, херек апарганда ындыг бир талага херегледтинге бергеде кайы-даа үеде чорудуп болур люмпеннерни чепсегленген муң эрлерни бар», оон ыңай «Чамдык районнарда орустарның массалыы-биле эттеп-соп тураарының таварылгалары болгулаан». Ол дээрге шуут-ла улус төөреткен ; мегемедээ-дир. Кандыг-даа чепсегленген муң кижилиг шериг чок, орустарны массалыы-биле эттеп-соп турар чорук чок!

«Комсомолец Кузбасса» солуннуң журнализи О. Лапчинская Хову-Аксы суурга болган болуушкуннар талазы-биле партия обкомунуң бюрозунуң доктаалын тайылбырлап тура, күгүрдүг мындыг түңнелди үндүрген (1990 ч. 10.07): «Шак ынчалдыр совет болгаш партийжи эрге-чагырга» кымны канчаалдыр камгалаарын көргүскен, сатты-ныкты дүжүметтерниң, Тываның Улусчу фронтузунуң идеологтарының болгаш люмпенпролетариаттың, профессионал кем-херек үүлгедикчилериниң бир тускай дем каттыжылгазы болган».

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң хөй кезии националдар аразында чөрүүлдээлерниң хайы-биле болдунуп турар дээр чамдык журналистерниң түңнелдери бадыткал чок боор артып турар. Эрге-хоойлу камгалал органнарының үнелеп турары-биле алырга, бо чылын, чижээ, ындыг үндезинге чаңгыс-даа болуушкуну херээ болбаан. Прокуратура РСФСР-ниң КД-зиниң 74 чүүлү-биле национал өжээннежилгелиг чоруктарны күткээни дээш аңаа кезерте херээн оттурган, өске националдыг кижилеринге хамаарыштыр бак состер эткени дээш 8 кижиге сагындырыгны кылган, бижээн ээлери тывылбаан 25 хуудустар, бижиктер талазы-биле чогуур органнар истелгени чорудуп турар.

«Труд» солуннуң корреспондентизи П. Шабалин июль 4-те бодунуң чүүлүнге улус өөредилгезиниң хоочуну И. Достайның адыындан мынча деп бижээн: «Тывада аныяктарга «интернационализм» дээрге эргиннеринн билиг-дир. Бодунуң нациязының «арыын» камгалаар болгаш оон эрге-ажыктарының дугайында сагыш салыр херек деп бодалды сиңирерин кызыдып турары ам чажыт эвес». Тодараттынганын өзүгаар алырга, ол кандыг-даа ындыг чүве чугаалаваан болгаш журналистиң шынчы эвес ындыг арга ажыглаанынга дыка элдепсинген.

Республиканың ажылчы чонну Тывада болуп турар болуушкуннарның Төп телевидениениң болгаш Бүгү-эвилел радиозунуң шынныг көргүзүп чыырдарынга илеген турган. Херек кырында ындыг эвес болгайны хараадаан. Оларның элээн каш дамчыдылгаларынга хынаттынмаан, хөөреткен болгаш байдалдың шынынга дүгжүвес фактылар арткан.

Республикадан орус дылдыг чурттакчы чоннуң көжүп үнүп турары шынныы айтырыг кылдыр тургустунуп келген. Оон кол-ла чылдагааны, үстүнде чугаалааны дег, кем-херек үүлгедиишкиннериниң көвүдээни, кижилерниң боттарының амыдырал-чурттапкаары база кадыкшылы дээш дүвүрели боор турар. Ынча-даа болза мында өске чылдагааннар база бар.

Сайгагынгаларның ажыл көөрге, көжүп чоруп турарларының аразында чылдагааны Тывада сөөлгү үеде боор турар эки эвес болуушкуннар-биле холбашпаан кижилер база эвээш эвес. Ол дээрге өг-бүле, амыдырал-чурттап айтырыглары, амыдырал байдалдары эки черлерже чүткүл. Красноярск крайның чоокка чедир ажылчын күжү чедишпес турган чамдык мурнуу талазының районнарында черлерге ажылга кирип алыры база бажың алыры, бистиң чамдык үлетпүр-бүдүрүлгелеривистиң база совхозтарывыстың ажылының деңгелдези эвес, орулга чок байдалы, ажылынга сеткил ханмааны, чамдык школаларда уругларны өөредип турарының шынарының четпези. Тывада бо чылгы агаар-бойдус байдалының таарымча чок байдалдары дээш оон-даа өске.

Тывага чурттаары шуут бергедээн, удавас аңаа националдар аразында дыдышкыннар эгелээр, тывалар орустарны республикадан массалыы-биле үндүр сывырып турар дээр дугайында фактылар болгаш чижектер-биле бадыткаттынмаан коргудуушкуннуг чүүлдер база чугаалар националдар аразында харылзаалар ышкаш ындыг нарын, боламчалыг айтырыгларны чырыдарынга эргежок чугула боттуг үндезинден дыка-ла ырак-та барган.

Тыва дугайында парлалганың, телевидениениң база радионуң хөй санныг чүүлдеринде, чүгле ийи-үш хирединден аңгыда, Россия биле Тываның улустарының төөгүлүг харылзааларының дугайында, орус болгаш өске-даа совет улустар-биле оон найыралга шынчызының база ол ышкаш өске-даа улустар ышкаш, тывалар база кем-херек үүлгедиишкинин, чамдык улустуң националисчи чоруун, националдар аразында өжээннешкек чоруктун кыпсыкчыларын буруу шаап турарының дугайында чаңгыс эки сөс-даа сөглеттинмээн.

Чамдык төп, край база область солуннарының парлаан чүүлдеринде, ТТ база Бүгү-эвилел радиозунуң дамчыдылгаларында болуулаан чаңгыс талалыг, боттуг эвес, частырыглыг фактылар республикага националдар аразында харылзааларны таарымчалыг болдурарынга, кижилерниң чогумчалыг амыдырап, чурттап ажылдаарынга дуза болбайн турар.

Бүгү чуртта база бүгү делегейде тарадып турар Тыва АССР-де байдал дугайында хажыткан медээлерге, тыва улустуң адынга хамаарыштыр сөглээн хөөн калыр состерге, барымдаа чок буруудадыышкыннарга ажылчы чон таарзынмайн турарын чагааларынга, бижиктеринге, массалыг информацияның чепсектеринге илередип турар.

Тывада болуушкуннарга хамаарыштыр коргунчуг чүүлдерни үрдүндүрүп турары өске девискээрлерде бүдүрүлгелер, организациялар база албан черлери-биле чаңгыс болган экономиктиг база культура харылзааларын баксырадып, чурттуң өртумак база дээди өөредилге черлеринде өөренип турар студентилерниң база сургуулдарының амыдыралын болгаш өөредилгезин, шериг албаны эрттирерин нарыыдадып турар.

Республиканың партия, совет органнары, хөй-ниити ал тургустунуп келген байдалды хандыы-биле медээлеп билип, кем-херек үүлгедиишкиннинге чаңгыс чарыдырарынче, чурттакчылыг черлерге ажылчы чон коллективтеринге көрүм-чурумну база сагылга-чурумну тургузарынче, националдар аразында харылзааларны чогумчалыг болдурарынче, мында тывылып турар чөрүүлдээлерни ажып эрттериниң чөмүүшкиннерни угаан. Тывада чурттап турар бүгү националдарның кижилериниң эргелерин база хосталгазын, деңг эргезин база чогумчалыг чорууп хандырарының талазы-биле, чоокка чедир-ле республикага сыңган болуп турган кижилерниң аразынга найырал, кожа-кады чорукту, бот-боттарын билдиринин база бүдүрүжүрүниң байдалын тургузар, орус дылдыг чурттакчы чоннуң республикадан үнүп чоруурун соксадыр талазы-биле бүгү-ле чүүлдерни республиканың, хоорайның, районнарның партия комитеттери күрүне эрге-чагырганың органнары-биле кады чорудуп турар. Ажылчы чоннуң, аныяктарның интернационалчы кижизидилгезин күш ажылчы коллективтерге, школаларга болгаш өөредилге черлеринге, чоннуң чурттап турар черинин аайы-биле улам идепкейжидер. Националдар аразында харылзааларда таарымча чок болуушкуннарга удур профилактика чорударны, националисчи болгаш шовинисчи илерээшкиннерни ажып эртери кичээнгейниң төвүнге турар ужурлуг. Партийжи салдар чедиреринин бөгүн-ле чепсектери аъш-чем, чурттаар оран-бажың, өске-даа социал-экономиктиг база культура айтырыгларын шиитпирлээринге мөөңнеттинген турар.

Улустарның найыралын быжыглаарының, янзы-бүрү национал кижилерни сырый каттыштырарының сорулгазы, националдар аразында харылзааларда чөрүүлдээлерни таарыштыр шиитпирлээрде бодамчалыг болгаш харыысалгалыг болурунуң эргежок чугулазы партия комитеттеринден болгаш организацияларындан онза дыңнангыр болгаш кичээнгейлиг, эвилең-ээлдек хамаарылгалыг болуруң негээр. Националдар аразында харылзаалар талазы-биле нарын айтырыгларны чырыдып тургаш, массалыг информация чепсектери база ындыг негелделерлиг болур ужурлуг.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОММУНИСТЕРИНГЕ, АЖЫЛЧЫ ЧОНУНГА ДЫҢНАДЫГ

Оон-даа ханы анализтиг мындыг янзылыг материал СЭКП ТК-же, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зынче, төп солуннар редакцияларынче, Төп телевидениеже болгаш Бүгү-эвилел радиозунче, а ол ышкаш өске-даа регионнарның массалыг информация чепсектеринге бо хүннерде чоруттунган турар.

* * *

Бо чылдың август 18-те үнген «Советская Россия» солунга парлаттынган «Ойтур шавыышкынга таварышпаан ыыдыышкын» («Натиск без отпора») деп чүүл үнген, ында Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга республиканың Телерадиокуркомунуң журналистериниң кыйгырыының дугайында парлаан турган.

Телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң коллективинге болган хуралга бөлүк журналистерниң националисчи утка сиңниккен, Конституцияга удур, кижилиң эргелеринге дүүшпес негелделерлиг болгаш салдарлыг. Тывада чурттап турар орус дылдыг чоннуң деңг эргезин, эргелерин болгаш хосталгаларын үреп турар кыйгырыынга принципиалдыг үнелелди берген.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бо чылдың август 22-де болган пленумунга кижиниң эргелеринге дүүшпес негелделер киирген кыйгырыг дээш Телерадиокуркомнуң журналистерин буруу шаапкан. Ол кыйгырыгның салдарган, чогуур түңнелдерин үндүрерин пленум Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң коммунист удуртукчуларындан дилээн. Ол бөлүкке киирген коммунистерниң ол чоруунга партийжи үнелелди бээрин партия эге организациязынга саналдаан.

БАЯН-КОЛ: КОНТОРАГА КИРГЕШ, ХОВУ-ШӨЛДЕРГЕ чорааш, ЧҮНҮ КӨРГЕН, БИЛГЕН МЕН?

Мал ажылдыг «Х Улуг хурал» совхозта амгы үеде мал чеминиң белеткели хайныккан. Сезонда чүгле механизаторлар, малчыннар эвес, харын суурнуң күш-ажылчы коллективтери база киржип турар. Албан черлери, организациялар 165 тонна сигенни совхозка белеткеп бээр даалгалыг. Бис аңаа чорупп турувуста, партком секретарының дыңнатканы-биле алырга, 65 тоннаны дужааган болдулар. Эң ылангыя совхоз конторазының коллективи биле Оттук-Даш фермазы бирги черни алганнар. Контора улузу 50 тонна планныг, 22 тоннаны хүлээткен. Механизастаттынган коллективтерден В. Сыгыр-оол биле Анай-оол Оюн-оолдуң звенолары шыырак ажылдап турарын билдим.

Совхоз бо чылын 3600 тонна сигенни белеткээр планныг. Август 17-ге чедир 773 тоннаны сараатташ, планын 21.3 хуу күүсеткен. Баян-Колдуң пенсионерлери сиген белеткээринге идепкейлиг киржир чаңчылдыг. Амдызында Чылбак Монгуш биле Кызыл-оол Баданай олар 1.1 тоннаны дужааган.

Мал чеми белеткээринде чаа чүү барыл? Бир тонназының өртек-үнезин улгаттырган улус болду: эрткен чылын 1 класстың 1 тонназы дээш 56 руб. 42 көпеекти баштайгы он хонукта төлеп турган болза, ам 84 руб. 63 көпеек. Ол ышкаш өске арткан класстарныының өртээн база улгаттырган. А дараазында үелерде, азы амгы хүннерде бирги класстың 1 тонна сигениниң өртээ 70 руб. 53 көпеек. Ол дээрге эрткен чылда турганындан 21 руб. 51 көпеек хөй.

Сигенден аңгыда Кызыл-Чыраада 300 тонна сенажты салган, а силосту совхоз төвүнде август 14-те салып эгелээн. Силос планы 1000 тонна.

Чоокта чаа зона семинарынга баян-колчуларны мал чемин немей белеткээр талазы-биле хемчег албайн турары дээш шүгүмчүлээн, ону солунга база бижээн бис. Орта «Х Улуг хурал» совхозтуң удуртукчулары арай таарышпааның чугааладылар. Херек кырында олар Саян артындан 1500 тонна саваңны, 200 тонна мал чеми тарааны алыр кылдыр дугуржуп алганын директор Чимит-оол Монгуш меңээ дыңнатты. Оон аңгыда барыын районнар-биле база дугуржуп турар улус болду. Эки-дир. Шак ынчаар органызастаар херек.

Мал чеми белеткээринге райондан автомашина дилээн, боттары-ла аргазын көөрүн оларга чугаалаан болду.

Конторага директор база партком секретары-биле чугаалашкаш билген чүүлдерим ол ийик. Оон соонда улустуң ажылдап турар черлеринче чорупкан мен. Чүс катап дыңнаарының орнунга карак-биле бодум барып көргени дээре.

КЫЗЫЛ-ЧЫРААДА КЫЗЫМАКТАР

Бо хүннерде Кызыл-Чырааның адаа талазында Сеп-Аксы деп черни кадарчылар эзелеткен чорду. Дыштанылга үезинде кээривиске одагда чемненип доосканак олурлар. Чай аразында шыдыраа салганнар. Кадырын чидидип, чанып олурарлар-даа бар.

Ногаан «Москвич», мотоциклдер, майгыннар, ында-мында кадыырлар... Хой-жулар, өшкү кадарчылары, чылгычылардан Биче-оол Сенди-Хуурак, оон оглу Борис база Опаа Тас-оол, Кызыл-оол Оюн, Хүрен-оол Серен—бо беш өг-бүле демнежип алгаш, бир звено болуп алган 60 тонна сиген белеткээр планныг. Оон 35 тоннаны белеткеп алган. 6 тоннаны кыштагларда чедирген.

— Сиген ам пат-пат. Мурнунда чеже-даа сарааттап турар чер бо... — деп, малчыннар хомудадылар. Мурнунда 120, 140 тоннаны-даа оон белеткеп ап турганнар. Кадарчыларның шак ындыг тайылбырының дөзүн, чылдагааны бодум-на көрген мен.

— Таңдар аразындан, дөңгеликтерден-не тыртпарлап тур бис. Планывысты август 30-ге чедир шыдаптар боор бис— деп, Опаа Бай-Караевич Тас-оол чугааланды.— Саян артындан бир машина саваң орнунга 200 килограмм көк сиген кезип алганы дээре.

Биче-оол Бай-Караевичиниң звенозу август 2-де сигеннеп эгелээш улус болду. Ол аразында ийи неделя дургузунда 35 тоннаны белеп алган. Август 30-ге чедир доозар деп турарын бодаарга, эрткен байдалын көргеш, хамык чүвени санап алган улус-тур.

Бо звено-биле кожа аныяк малчын Анатолий Ондар, каты Владимир Мандак, чуржузу Валерий Чанзын-оол составтыг бөлүк сигеннеп турар. Оон аңгыда Алексей Тас-оол бичии школачы оглу-биле база бир звено боол алган сигеннээн турлар. Ол болза № 1 хойжу бригадазы профком даргазы. 21 ог-бүледен ийи ог-бүле сигеннеп кирбээнин Алексей Бай-Караевич чугааланды. Оларның бирээзи чаа кижи, а өскези Дадар-оол Орус-оол та чүге мынчага чедир сигенневейн турар кижи. Өөрүнден дора эвес аан!

А. Тас-оол 10 тоннаны белеткээр планныг.— Аптар-ла боор бис —деп кижиң чугааланды. Планны күүседиптер бис дээри ол. Сөөлгү үеде чаъс харын барыктыг боол турар. Алды тоннаны белеткеп алган. Он хонук дургузунда. Алыр-бас, планын күүседир кижи-дир.

Бо кезек малчыннарга ам транспорт херек. А совхозтуң автомашиналары амдызында чедишпес. Ол дугайын сиген шөлдерин кезип чораш, бодум-на бүзүреп көрген мен. Шак ындыг берге байдалды көргеш, Биче-оол Сенди-Хуурак Кызылда эш-өөрү-биле дугуржуп кааш, машиналар дилеп алган, өөрү дузалажыр болган-дыр. Көрбес бе. черле кандыг даа ажылга аргалар турар боор чүве-дир ийин.

ДАМДЫКТАТКАН САРААТТАР

Кызыл-Чыраадан үнгеш, дедир Баян-Кол углааш, ол хемниң унунда үстүү талада суггаттыг шөлге келген бис. Бичии хаванчыгаштың кырынга үнүп келгеш, ногаан хевис дег шөлде сарааттарны, оларның бирээзин чүдүрген сарааттакчыны база автомашинаны дораан-на эскерип кагдывыс. Бир трактор сарааттың чоогунда тергезин адырып каапкаш, суурже углай чорупту. А шөлдүң адаа талазында хөй инек тур. Оларның чамдыктары бир сарааттың «атакалааш» турлар чиирин чип, үзерин үзүп, таптаарын таптаан. Харааданчыын, хомудаанчыын хораданчыын!

Кады чораан эжим —дирекцияның тээлеми Николай Наныкпанның хомудаарын! Ынчанмайн канчаар бо-ла сиген «байы» ховар шагда. Суурнуң чурттакчыларының хууда инектери, та чүге, кадарчызы чок. Ону кадарып турган кижи, мал шуут-ла сигенче чаза базар боорга, ынчаш байн, ам каапкан, ынчангаш инектер кара туразында чаанап турарлары ол.

Ажылдап турарларга дораан-на бардывыс. Сигенниң кымнары эки чорду. Чыды иргантин-на дүмчүүжээр. Меле болгаш өске-даа сиген холуй үнген. Кескениниң көөрүмге үе эрткен, чаш сиген база үнүп келген. Ам август. Бодаарымга кады чораан эжим Николай Бай-Караевичиге чугааладым.

— Бо чаъын Андрей Содунам сүт көрөк кижи арендага ап алза деп турган улус бо. Чүве бүтпези ол-дур. Келир чылын тарын мен моңу өөрүм-биле арендага алза кылдыр бодай-дыр мен ийин—деп, ол бодунуң кыптыгып чоруур сеткилин тайылбырлады.

Шын харын, бир эвес ол шөл арендаторларның холунга турган болза шак ынчалдыр баксыравас ийин оң. Барып-барып суггаттыг, хөй чылдыг сиген шөлүнден ниити дүжүт албаска чүү дээрил? Ёзулуг-ла ажыл-агыйжы эвес чорук ол-дур.

Инектерниң дойлааны ол сарааттарны дүнеге чедирдаа болза, ажылдап турган, кыштагларже сөөртпес болза хоржок-тур дээрзин Николай Бай-Караевич дүвүрээзин-биле чугаалааш, ол дугайын мында ажылдап турарларга база дыңнатты. Боду суурдан барып күш эвилелдээр боол азады. Ында бистиң таварышкаңывыс автомашина дөртен ажыг километр кыштагга сиген чедирип эгелээн, ол хүн ийи дугаарын чүдүрүп турары ол. Кежээлиитей база бир рейс кылырын аныяк чолаачы чугааланды. А бис кээп турувуста, суурже чорупкан тракторнуң бир кезээ үрелген. Хайыраан үе-шак! Ону дүрген-не септээш, инек дойлаан сигенни дажыглаза деп кижиниң сеткили ынчаар дойлуур чорду. Өске чамдык ажыл-агыйларда ындыг, МТМ-биле диспетчер системазы болза көрем. Дораанна дыңнадыптарга, септекчилер артык кезектиг-даа аккээр турган-дыр ийин.

Оон звенонуң одаанга барыптаалы дээш, Николай Бай-Караевич хем унунче углапты. Хараганнар, терректер аразында одагда тергелиг ийи трактор тур. Оон аңгыда 5-6 кижи бар. Оларның эң-не улуу хойжу кижи болду, кыштаанче сиген сөөртүрүп ап турары ол. Н. Наныкпан база-ла дүвүреди. Бо хүн ол сарааттарны сөөртүп четтикпес боор бис—деп дадагалзаазын сигенчилер илеретти.

Совхозтуң сигенчилеринин ажыл-ижи-биле таныжааш, оон суурда силос оңгарынга келген бис. Дуу-ла куду талаже Кара-Бурунче автомашиналарның дозунга дооңнаалын бады бердылар. Ында тарымал төөрүк холуманныг мал чемин бир комбайн кезип турар. Автомашиналар ону сөөртүп аккээрге илчирбелиг трактору-биле бир механизатор ону оңгарда тырый бастырып тур. Ниитизи-биле совхозта ындыг 3 оңгар бар.

Эртенинде МТМ-ге планнаашкынга олурупштум. Дүүн чораанывыс шөлге турган хойжу база келди. Ында сарааттарны арай-ла күүн четтээнин ол чугаалады.

Август 16-да директор биле партком секретары СЭКП райкомунуң бюрозунга чораан улус. Ынчангаш секретарь П. О. Бады. Назын оон түңнелин келген механизаторларга, специалистерге, малчыннарга дорт-ла таныштырды. Чогум совхозта темп багай эвес деп демдеглээн. А четпес-ле чүүл болза, белетекээн сигенни мал төтчеглеп турары. Оон мурнунда хүн СЭКП Кызыл райкомунуң I секретары В. Очур-оол совхозка чораан, ында байдалды көрүп, билип алган.

Август 17-де эртенги планнаашкынга директорнуң айтыышкыны-биле ол хүн 6 автомашина, трактор кады мал чеми сөөртүр болган. Чамдык малчыннар оларны шуут-ла туда алган. Планнаашкынга олургаш, билген бир чүүлүм — чамдык малчыннар ам-даа сигенге кирбээн. Директор оларны ыяттырып олурду.

Ынчан ол эртен совхозтуң сигенчилериниң 7 хонукта ажыл түңнелин база үндүрген. Баян-колчулар мал чеми белеткеп ажылдап турар. Кыштаның кыдыы дээр. А чедир кылыр ужурлуг чүүлдер база хөй. Хамыктың мурнунда күштүг таарыштыр тургузар, улусту органыжастаар турадаар.

Седен ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

МУРНАКЧЫЛАР КЫМНАРЫЛ?

Самагалдайда ажыл-агыйлар аразының кожуп чоруур механизастаттынган колонна районда улуг тудуг организацияларының бирээзи. Тудугжуларның профессионал байырлалын таварыштыр чартык чылдың түңнелдерин үндүргүшаан, бригадалар аразында тиилекчилерни шаңнап мактаан. Тудугжу колонна чартык чылда планын 106 хуу күүсеткен. «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынның хүндүлел бижии, диплом база районда шилчиир чоруур кызыл тукту чаалап алган.

Бригадалар аразында чарыжында «Кызыгаар» совхозтан Төмен Эрестиң аныяктар бригадазы 1-ги черни ап шаңнараан. 2-ги черни Владимир Монгалдың («Таңды сыны» совхозта), 3-кү черни Владимир Сондуйжаанның («Чодураа» совхозта) бригада алгаан. Тус-тузунда шаңналдыг черлерни үлешкеннер.

Владимир КАРТ
Тес-Хем району.

ТӨТЧЕГЛЕКЧИЛЕРНИ ҮНДҮРЕР

«Азас» заповедникте С. А. Окаёмов ышкаш кижилер кара туразында аажылап турары илден-дир. Оон девискээриниң хааглыын, түс черниң эрге-чагырга органнарының күш чогун ажыглап алгаш, боттарының эрге-ажыын бодап турар. Оларда чүү боор. байып-байып алгаш, чуртунче чаңа бээрлер. Шак ындыг кижилер-биле берге демиселди чорудуп турар эш Никитиниң деткиир болза эки-дир. Заповедникти кандыг чылдагаан-биле тургускан ыл? Тожунуң чону аңменни ынчаар төтчеглеп чорбаан болгай. Боо-монгулут кижилерни аңаа тургуспайн, эртемденнерниң ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургусса. Аңаа түс черниң чурттакчылары күзелдин-биле дузалаар деп бодаар мен. Бир эвес заповедникти тургузары албан, эрге-жок чугула чүве болза, аңаа Никитин ышкаш кижилерни ажылдадыр херек. Мен бодаарымга, заповедникти хаггаш, төтчеглекчилерни болуу-биле үндүрер херек.

Кандан-оол ХОМУШКУ,
Ак-Довурак хоорай.

Бөгүнгү номерде бистиң аалчывыс:

Забайкальениң Кызыл Туктуг кызыгаар

округунуң солуну

Забайкальениң Кызыл Туктуг кызыгаар округу бодунуң тургустунганының 60 чылын бо хүннерде демдеглеп турар. Тываның кызыгаар камгалалын база харылап турар округтуң хуу составынга, Тываның кызыгааржыларынга номчукчуларның мурнундан байыр чедирбишаан, округ солунунуң редакциязының белеткээш чоруткан материалдарын бараалгадыр-дыр бис.

За нашу Советскую Родину!

ПОГРАНИЧНИК Забайкалья

Газета Краснознамённого Забайкальского пограничного округа

80 чылдарның дзержинчилери

ААС-КЕЖИИ — КҮШ-АЖЫЛДА

Офицер Ефименко начальниктеп турар кызыгаар заставазынга сургакчылап чорааш, анаа дайынчы Милан Николаевич Балган-оол-биле таныжа берген мен. Чүнүң-даа мурнунда Тыва АССР-ден кызыгаар шериинге албан эрттирери-биле келдирткен дайынчылар мени сонуургадып турган. Шериг албаның төрээн республиказында эрттирип турар тыва кижилерниң бирээзи Милан болган.

Ол тараачын өг-бүлеге төрүттүнген. Ада-иези хөй чылдарның дургузунда мал малдап чораан. Авазы Светлана Арзылаңовна болганчок-ла аарый бээр апаарга, мал ажылындан үнүп алырын эмчилер сүмелээн. Өг-бүле каш чыл бурунгаар Каа-Хем районнуң Бүрен-Бай-Хаак суурже көжүп келген. Олар маңаа өске ажылды кылып эгелээн. Ногаа өстүрер талазы-биле өг-бүле кээргээзинче шилчээн.

Хойжунуң чымыштыг ажыл-ижинге хөй күш үндүрүп ажылдап каапкан улуска баштайгы удаада берге-ле турган. Бодунуң уран мергежилин салгал дамчыдар чаңчыл өг-бүлеге шагдан бээр тургустунган. Кырган-ачазы эки турачы Павел Окутович дайын чылдарында пулеметчик чорааның, шаңнал макталдыын, оон аңгыда «Бүрен» совхозтуң сураглыг хойжузу дээрзинин дугайында Милан чоргааралбиле хөөреп орар. Төрүүр 100 хойдан 110-даа ажыг хураганны камгалап ап, бодунуң ынак ажылынга бүгү сеткил-сагыжы-биле бердинген чораан. Хойжунуң чымыштыг ажыл-ижиниң чажыттарын оглу Николай Павловичиге ол дамчыдып берген.

Милан база-ла бодунуң кырган ачазындан хөйнү өөренип алган. Тараачын күш-ажылга ынакшылды, мал-маган-биле ажылдаарынга, ону азыраарынга, аът мунуп шаварынга база-ла кырган ачазындан өөренип алган. Кызыгаарга шериг албаны эрттирериңге бо база-ла ажыктыг болган.

Өөредилге пунктузунга, а оон соонда заставага келген соонда анаа кандыг берге-лер таваржып турганын Миландан сонуургап айтырарымга, оон харыызы мени кайгатпаан. «Кандыг-даа бергелер турбады, шериг албанынга дадытыышкынны аалымга-ла эртип алган кижи-ле болгай мен» — деп, ол чугаалады.

Милан чеди класска өөренип турда-ла, кызыгаар шериинге албан эрттирер бодал тыптып келген. Моон мурнунда кызыгаарга шериг албаны эрттиргеш келген улуг акыларындан ол хөйнү билип ап, оларның чугаазын кончуг сонуургап дыңнаар турган. Милан чечен чогаал номчуурунга сонуургалдыг турган. Уссури хемге болган болуушкуннарның дугайында ол хөйнү билир турган. 9-ку класска өөренип тургаш, шеригге келдиртиишкин комиссиязы эртип тургаш, кызыгаар шерииңге албан эрттирер кылдыр чорударын Милан дилээн.

Ынчангаш оон күзели боттанганы ол. 1987 чылдың ноябрьда ол бодунуң чаңгыс чер-чурттугларыбиле Приморск крайга өөредилге пунктузунга чедип келген. Өскен-төрээн черинден чоруур хөңнү чок турган. Ынчалза-даа ол бо черге дүрген чаңчыга берген.

Өөредилге пунктузунга хүннер билдиртпейн шууужуп эрте берген, кызыгаарга стажировка эртер үе чедип келген. Күрүне кызыгаарының камгалалынче эң баштай үнген хүнү Миланның сагыжынга бүгү назынында артып калыр. Ол шактарда оон чоргааралы улам киткеп, албанны канчаар экп организастаза экил деп айтырыглар ону бо-ла дүвүредип келир турган. Моон мурнунда билип алган чүүлдери кончуг-ла ажыктыг болган. Анаа дайынчы Балган-оолдуң карааның көскүзүн база хайгаараачалын ынчан албан эрттирген нарядтың удурукчузу застава начальниги мактап, илеткээн.

Өөредилге пунктузунга өөредилге эртип тургаш, «кызыгаар үрекчилери» кылдыр өөредилге эртип турган кижилерни тудуп алганы Миланның сагыжынга артып каар. Аныяк кызыгааржыларны өөредилге соонда хуваар мандат комиссиязының хуралы. Миланга элээн каш айтырыгларны салган. Ынчан эң-не солун чүве: «Тываңны сагынмайн тур бе?» — деп, комиссия даргазы айтырыг сала каап-тарын Милан кажан-даа бодавайн чораан. Бо сөстер чүнү чугаалап турарын деп чүвени ол ындыг дораан кайын билиптер ийик. Хамык чүве сөөлүнде билдинип келген: «Өскен-төрээн черинче база катап хап олурар болган-дыр сен ийин» деп, анаа чугаалаан чүве-дир.

Ылап-ла шын чоор бе, азы соора дыңнааным ол бе деп Милан коридорга үнүп келгеш, кезек боданып тургулаан. Оларны база-ла Тываже чорудар деп турарын чаңгыс чер-чурттугларындан билип кааш, ынчан оон сагыжы оожурган. Тыва болгаш моол дылдан очулдурар очулдурукчулар кылдыр дээре дээн беш кызыгааржыны бистиң отрядче чоруткан. База катап оруктче аъттанып үнүпкен, өскен-төрээн чери сагыжындан кайын ыраар, ынчалза-даа Миланның сагыжында өөредилге эрткен черинге албан эрттирзе эки хире болган, дужаалдан эртер арга бар эвес, а ону күүседир апаар.

Өскен-төрээн черинге чедир барык-ла неделя хире чоруп келген. Орукка чоруп олургаш, чүнү бодавады дээр. Шеригге келдиртир мурнуу чарыында кудазыч эрттирген ынак кадайы Лена караанга көстүп каап турган. Олар школага кады өөренип чораан болгаш, бичезинден тура-ла бот-боттарын эки билчир чораан. Мырыңай чаа төрүттүнген кызы Тайганазы кайы хире мандып чыдыр ирги аныяк авазын түретпейн тур ирги бе, дээн бодалдар оон сеткил-сагыжындан ыравайн чораан. Бодумнуң бүгү төрелдерим көре бээр мен деп, Милан идегеп-даа, бүзүрепдаа чораан. Оон ол күзели боттанган-даа.

Авазы, ачазы, кадайы бичии кызы-биле база акызы анаа ужурашкаш барган. Ол чоруткаанының соонда кандыг өскерилгелер болганының дугайында Милан дыка-ла хөйнү билип алган. Ынчалза-даа бодуң болгаш төрээн кижилериниң, а ылангыя кырган ачазының адын сыкпазын ачазының чагып сөглээни оон сеткил-сагыжындан ыравас. Милан ада-иезиниң чагыынга шынчы болуп, шериг албанын ак сеткилдиг күүседип турар.

Ол шериг албаның эки эрттирип турар. Ол кызыгаар заставазының дээре дээн солдаттарының бирээзи, дайынчы шылгаралдың бүгү демдектери-биле шаңнаткан. Кызыгаар заставазының начальнигиниң политиктиг кезек талазы-биле оралакчызы офицер Н. Ермаков анаа дайынчы М. Н. Балган-оолга мындыг характеристиканы берген: «Балган-оол ышкаш солдаттар турда, бистиң кызыгаарывыс күштүг. Бирээде, ол чок дээн хайгааракчы, кызыгаарда байдалда бүгү-ле өскерилгелерни бо-ла эскерип каар. Ийиде, база кончуг, бүгү талазы-биле мастер. Поварлап, трактористеп, дизелистеп, аъттыг шериг-даа боор шыдаар. Бодунуң эштеринге дузааргаа, сагыш човангыры — оон кол-ла эки талалары. Тус черниң чурттакчылары-биле ажыл чорударынга улуг дузаны чедирип турар. Чуруп, бижип турда, мырыңай магалыг. Көскү агитация шимээринге идепкейлиг киржип, интернационалчы кижизидилге талазы-биле дыка хөй хемчеглерни чорудуп келген. Чижээ, Тываның төөгүзүнүң, тус черниң чурттакчыларының аажы-чаңының болгаш чаңчылдарының дугайында оон кылган беседазын улуг сонуургал-биле дыңнаан».

Комсомол-организациязының секретары сержант Н. Михайловтуң Миланга берген характеристиказындан каш одуругларi: «Оон-биле албан эрттирериңге бүзүрелдиг болур сен. Кедээр болгаш бичезинден тура-ла бергелерге торулбас, ажылдаарынга ынак, аът мунуп турда, хара кайгамчык. Комсомолчу эвес-даа болза, ол хөй-ниити амыдыралындан чыдып калбайн турар, хана солунунуң редактору. Кайы-даа үеле эжинге дуза кадыптар боорга, ону коллективте хүндүлээр».

Эш-өөрүнүң болгаш заставаның командылалының хүндүткелин Милан бодунуң кызымак ажыл-ижи-биле чедип алган. Шериг албанынга чедип алган бедик көргүзүглери дээш «Кызыгаар шериинниң тергиини» деп хөрек демдээниң 1 чергези-биле ону шаңнаар кылдыр киирген, а чоокта чаа ол аалынга кыска хуусаалыг шөлээлеп чорааш келген. Дөргүл-төрелинге кымга-даа дыңнатпайн, Май 1-ниң бүдүүзүнде шөлээлеп чеде бергени оон төрелдерин кайгадыпкан. Чаа дүжүттүң ногаазын тарып олуртурунга Милан ада-иезинге дузалашкан. Шериг албаның прапорщик дужаалдыг ам-даа уламчылаарының дугайында шыңгы чугааны ол дөргүл-төрели-биле база дугурушкан. Бо айтырыг черле шиитпирлеттине бээр боор.

Бодунуң албан эрттирип турар заставазын анаа дайынчы Балган-оол бодунуң ийиги бажыңы кылдыр санап чоруур. Шериг албаның хуусаазының-даа, национальның-даа талазы-биле кызыгааржыларның аразында ылгажыр чүве чок. Бүгү-ле чүвени найыралдыг өг-бүлениң кежигүннери дег, бир демниг кылып турар. Өскээр канчаар-даа бүлганыр арга чок.

Милан-биле беседавыстың төнчүзүнде бир сонуургап айтырган чүвем мындыг. Кызыгаар камгалалынга албан эрттирип тургаш, бодунуң чаңгыс чер-чурттугларынга ол баштай канчап ужуражы бергенил? «Ында чүү боор — деп, Милан харыылап кагды.— Хамаатыларны кызыгаар эрттирер талазы-биле албан эрттирип турдувус. Тыва пассажирлер мени көрүп кааш, кайгап каан ийик. Чамдыктары мынча дээн: «Аал-оранында чүве дег албан эрттирип турар аас-кежиктиг кижи-дир сен». Шынап-ла, харын Милан бодун аас-кежиктиг кижи мен деп санап чоруур. Оон ажылдаары-даа кончуг кижи.

Капитан Н. ГОНЧАРОВ.

ЧУРУКТА: анаа дайынчылар Седип Куулар биле Олег Шагаров. Кайызы-даа кызыгааржылар. Кызыл хоорай чурттуг. Олар боттарының албан-хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип келген. Командылалдың шаңналы-биле демдеглеткеннер.

Хоойлунуң негелдези ындыг

«КАДАГААТЫ» ЧЕТКЕШ КЕЛГЕН

Бо таварылга эрткен чылдың июль айның 25-тиң дүнезинде болган. Өвүр районнуң чурттакчызы Б. Б. Саая баштаан кемниг бөлүк Саглы суурнуң чоогунга ССРЭ-ниң Күрүне кызыгаарын үрээн. Караңгы дүннү ажыглап алгаш, Б. Б. Саая болгаш оон сүлчээчилери Х. О. Монгуш биле Я. Х. Монгуш олар Моол Арат Республиканың девискээринче 24 километрханылап кире бергеннер. «Ялалт» күрүне ажыл-агыйының база МАР-ның хамаатызы У. Хашжавтың 32 аъдын Убса-Нур аймактың Сагиль сумузунуң Хар-Усны-Кол деп черинден сүрүп алгаш барганнар. Оларның чээрбизин аалынче кежирип алганнар.

Б. Б. Саааның бөлүү чеже-даа кажарлап турза, кем-херек үүлгедиишкинин ажыттынган. Совет кызыгааржылар моол өөрү-биле кады кызыгаар үрээниниң база мал оорлааның фактызын шалыпкын тодараткан. Үүлгедикчилерни оон соонда немей сойгалаарынга бистиң кызыгаар чоогунуң чурттакчылары идепкейлиг дузалашкан.

Кызыгаар үрекчилери өчүк берип тургаш, баштай кызыгаарны чүгле чаңгыс сорулгалыг — тарбаганнаар дээш эрте берген бис деп турганнар. Олар боолар ап чораан. Я. Х. Монгуштуу — «ТОЗ-8» дээр «сыгыр октуг». Фактыларның ыйыдыышкынынга шыдашпайн, чүгле сөөлүнде кээп олар кол-ла сорулгавыс аът мал оорлаары болгаш оларны Тыва иштинге садары турган деп өчүүр ужурга таварышканнар. 20 аъттың чүгле алдызын тывар аргалыг болган, 14-ү амга чедир чок. Оон кырынга оорлар база бир кемниг херекти үүлгеткеннер: Моол девискээринге кулун боолап каан нар, чүге дээрге ол оорларга шаптыктап турган.

Бир онзагай чүүл: кызыгаар үрээн кижилер үжелээ оон мурнунда-даа хоойлу-дүрүм камгалаар органнар-биле «таныш» болганнар. Б. Б. Саая оор херек дээш шииттирип чораан. Оон база оорлаан. 1986 чылдың январь 25-те херектиң материалдарын «Кызыл тук» совхозта эш хуу судунче шилчиткеш ону соксаткан турган, ол ук ажыл-агыйга хой кадарып турган кижи-дир. Барыын-Хемчик чурттуглар Х. О. биле Я. Х. Монгуштар база кеземче херээнге онаажып чорааннар. Ынчангаш чээрби сес харлыг Яков Монгуш-даа, «Шекпээр» совхозтуң сарлыкчызы Х. Монгуш-даа хоойлу-дүрүм-биле «эптережир» кижилер болган-дыр.

Совет-моол кызыгаарны чүге үрей бергенил, кым анаа буруулуг — бодап көрээл даан. Кызыгаар эрте бергенинге, азы өске сөстер-биле чугаалаар болза, оларның эрте бергенинге кызыгааржылар база буруулуг-ла харын, ынчалза-даа...

Бистиң кызыгаарывыстың быжыг болуру оон чоогунда бүгү чурттакчыларның политиктиг серемчилелдиинден, «ССРЭ-ниң Күрүне кызыгаарының дугайында» 1982 чылдың ноябрь 24-те-гі ССРЭ Хоойлузун шын билиринден база күүсединден улуу-биле хамаарлыр. Хоойлунуң 39-ку чүүлүнде ССРЭ-ниң Күрүне кызыгаарын үреп болбазын хандырар талазы-биле күрүне органнарының, хөй-ниити организацияларының, албан-дужаалдыг кижилерниң хүлээлгелериниң дугайын дорт айтып турар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1983 чылда-ла үндүрген доктаалында кызыгаар дургаар карантин дилиндектерин тургузарын, анаа чогуур дериглерни кылырын кызыгаар чоогунуң ажыл-агый удуртукчуларынга дааскан турган. Ынчалзажок ук доктаалды күүседир талазы-биле хөй-хөй удуртукчулар кыймышп безин дивээн.

Б. Б. Саааның болгаш оон сүлчээчилерниң эртип кире бергени участогун харылаар турар кызыгаар заставазының начальниги мынча деп орар: карантин дилиндээн, херимнерни кылыр талазы-биле Саглы кедээ Советиниң күүскомунуң даргазынга, «Кызыл тук» совхозтуң директорунга каш-даа катап чугаалаан мен. Ынчанмыже ол удуртукчулар ажыл чорударынга херек акша-херекселди чок-тур дээн...

А. ЛАТОВ.

ЧОРГААРААР МЕН

Ортумак школа дооскан соонда эң-не аас-кежиктиг хүнүң чүл, деп менден айтырар болза, шеригже келдирткен хүнүм деп саат чокка харылаар ийик мен. Забайкальеге кызыгаар шерииңге шериг албаны эрттирер дээн мээн күзелим бүткен.

Бодум Украинага өскен-төрээн кижи мен. Ада-ием кады ажылдап чораан эш-өөрүм, уштуум кыс-даа ында чурттап турар. Оларны бо-ла чоктай бээр мен. Ынчалза-даа мээң бөгүнгү эштерим Игорь Дерий, Павел Широких, Сергей Серетюков, Вячеслав Кошкин, Владимир Кленин, Андрей Базыкин, Виктор Быканов, Василий Белофис олар мени черле кударатпастар-дыр. Чамдыкта баштак чугаалары-биле, а чамдыкта эргим сөзү-биле болгаш арга-сүмези-биле-даа мени чалгаарадырлар эвес.

Бир катап даалга күүседип чорумда Сергей Серетюков кончуг-ла дузалаан. Хамаатыларны болгаш транспортту кызыгаар эрттирер нарядтың удуртукчузу ол турган чүве. Ол меңээ улуг дуза болган. Ээлчеглиг нарядче үнүптүм. Кызыгаар дамчыштыр эрттирип болбас соок чепсек бир машинада бар болганын Сергей-биле эскерип каан бис. Ол-ла хүн застава начальнигиниң оралакчызы лейтенант Н. Северцев бөлүк шериглер мурнунга аас шаңналы берген. Оон соонда өөрүвүс оолдар биске байыр чедирген. Сергейниң ынчан аас шаңналын дагын катап алганы ол, а меңээ эң баштайгы дайынчы шылгалда болган.

Заставага чалгаарап турар чай кайда боор. Шериг албанын эрттирип-даа билир бис, мага хандыр дыштанып-даа ап билир бис. ВЛКСМ комитединиң секретары ефрейтор С. Виноградовтуң дугайында макталдыг сөстер чугаалавайн барып шыдавас мен. Оон билдилиг удуртулгазы-биле комсомол активи бодунуң хүрээлежин улам сырый каттыштырып, культура-массалыг хемчеглерни идепкейлиг чорудуп турар. «Бистер—ленинчилер бис» деп чурук тырттырар бөлгүмнер, дыштаныр хүннүң лекторийи бисте ажылдап турар. Застававыста ыры-хөгжүм ансамбливис база бар. Дыштаныылга кежээлеринге болгаш хар харлаан кижилерниң хүннеринге ол бо-ла киржи берген турар.

Кызыгаар шериинде, харын-даа офицер С. Мовсесянның командылап турары заставада албан эрттирип турарымга дыка-ла өөрүп чоруур мен.

Биче сержант Ю. БАЛАН. Салбыр командири.

ЧУРУКТА: анаа дайынчылар Орлан Тартан-оол биле Базыр Ооржак кызыгаарга боттарын эки чолаачылар, специалистер кылдыр көргүскен. Оларга быжыглаан техника дүвүрээзиниң медээзин ёзутаар дораан-на чорупт арынга белен. Оларны командылал чери чаңгыс эвес удаа шаңнап мактап келген.

ЭШ-ӨӨРҮНГЕ ҮЛЕГЕРЛИГ

Контролёр албанынга хандыкшый бээр болза, өске кандыг-даа ажыл кылырынга чөпшээрешпейн баар сен деп, кады шериг албаны эрттирип турар дыка хөй өөрүм чугаалаар чүве. Ол шынап-ла, ындыг. Эки контролёр кижи чүгле кызыгаар албаның мастери болурундан аңгыда, бир-ле эки чүвезинге өөренип ап болур дагдыныкчы болур. Улуг сержант П. Криницын ындыгларга хамааржыр кижи. Петр күрүне кызыгаары үрээн кижини тудкан контрабанда болуун чежени-даа илереткен. Шериг албанынга чедип алган бедик көргүзүглери дээш ол командылал черинден чаңгыс эвес удаа шаңнаттырган. «Кызыгаар шерииниң тергиини» хөрек демдээниң 1 болгаш 2 чергези, Моол Арат Республиканың «Өөредилгениң тергиини», «МАР-ның кызыгаар шерииниң тергиини» деп демдектери оон хөрээн каастап чоруур.

Биче сержант Г. КОНДРАТЬЕВ. ВЛКСМ комитединиң секретары.

Серемчилел—кызыгаарга камгалал

ИЙИГИ ОДУРУГНУҢ ДАЙЫНЧЫЛАРЫ

Александр Семенович машиназының чырыын ол кижиниң уунче утлапкан. Хенертен чырыкка көстүп келгеш, оозу бир ийинче дап берген. Ынчалза-даа ону ында кызыгааржылар шагда-ла манап турган.

* * *

Демир-орук станциязының ажылчыны Н. К. Мишутинаның кончуг серемчилиг болганындан кызыгаар үрээн ийи кижи туттурган.

Демир-орук чалыы дургаар кызыгаарже утландыр базып орган кижилерниң Нина Константиновнага карразынчы сүргей болган. Орукта үрелген чүве бар-чогун хынаан хевирлиг ол-бо черлерге тура дужуп каап бир-ле чүвени кулак салып дыңнаалап, шактарын көргүлеп чоруур улус болуп-тур. Караа кескү ажылчын хенертен мындыг чүүлдү бодап тыртып каан: ам дораан-на кызыгаар ындынче чүък сөөртүр поезд эртер болгай. Демир-орукчулар кылдыр кеттинип алган ол кижилер ону күрүне кызыгаарын кежеринге ажыглаар чадавас хире.

Заставаже долгааш, бодунуң каразыгларын чугаалаарынга хөй үе херегле ттивээн. Он беш минута хире болганда кызыгаар үрекчилери — «демир-орукчулар» шериглер тудуп алган.

С. НИКОЛАЕВ.

Кызыгаар үрекчизиниң бодап алганы дыка бөдүүн болгаш оон-биле кады кедергей шолук болган. Дүне када ол медээ бээр системаже кедеп эрте бергеш, ховушолдерде ажылдап турар ук чер чурттакчыларын эрттирер эжик чоогунга чаштына берген. Дан хаяалагалак турда, совхозтуң инектерин саар саанчылар машиналыг эртер дээрзин үрекчи билир.

Баштай бүгү-ле чүве оон планын ёзутаар болуп турган. Машина келген. Кызыгаар наряды эрттириилге чурумун боттандыра берген. Караңгыны ажыглап алгаш, үрекчи хаалгалап эртерин оралдашкан. Оон хөлегезин бир кызыгааржы көрүп каан. Азы сагыш бе?

Кызыгааржыларның сезиин машина чолаачызы эки тура улусчу дружинаның кежигүнү А. Киселев бадыткаан.

Редакцияга келген чагаа

ТЕХНИКАГА ХАНДЫКШЫЛ

Бистиң политаачы кежективисче эрес, хеглуг украин эр Виктор Мороз келгенден бээр ам чыл ажып бар чыдыр. Албанын кедерген эки эрттирип турар, канчаар-даа ажок дузаарган болгаш Мороз эш-өөрүнүң хүндүткелин дораан чаалап апкан болгай, а хөй-ниити ажылынга база бодун көргүзе берген: шынчы, принципиалдыг комсомолчу.

Кижиниң сонуургаар чүвези кол нурууззунда оон ажылы [illegible] чүве болгай. А чолаачы Мороз дугайында шуут-ла дидими-биле чугаалап болур: анаа дайынчының ынам чүвези чүгле ажылы азы техника, ол дээште өлүр, баарын-даа билбес! Дувурээзин болганда аъттаныптар бөлүк оон машиназы үрелик болганындан саадаан деп чүве кажан-даа болуп көрбээн. Техникага ынак болуру дээрге-ле ону ол-бо деп мактап, магадаары эвес, бичиле чай үнер болза ол машиназын аштаан-чүлгээн, үзээнчагган турар кижи. Чок болза, эжиниң машиназының чанында барган, дузалашкан турар болгай. Машинаның оозу-моозу «эмнектиг» дээрзин ол оон ажылдап турар даажындан-на билип каар дээр болза база-ла часпас бис.

Виктор Мороз — бодунуң ажылының мастери. Кызыгааржының кызымак ажылы, албаны «КЗабПО-нуң (Забайкальениң Кызыл туктуг кызыгаар округу) эң эки чолаачызы» демдээ-биле, «Кызыгаар шериглериниң тергиини» демдектиң ийиги чергези-биле демдеглеттинген.

Бистиң застававыска хамааржыр черлерниң оруктарын анаа дайынчы беш салаазы-биле демей билир. Бо кызыгааржыларны дүне-хүндүс-даа, кала-даа чедирип кааптарынга белен.

Сержант О. РЕМЕЙКИС.

Аяк шайны аартап ора...

СЭНГЭЛДИҢ АЯЛГАЛАРЫ

МАР-ның Баян-Өлгий аймаанын Сэнгэл сумузу — чиңгиле бурун, чиге, уран чурумалдыг тыва дылдыг болгаш алганың надагалаттыныш арткан хөй эвес черлерниң бирээзи. Ол — Буура, Калдарак, Максыр, Сергей, Өнүрчап, Тайбын, Кыс ышкаш уран-мерген тоолчуларның, йорээлчилерниң, ырачыларының, өвүүт-ла тыва чаңчыл-сурумтериниң төрээн чурту. Үстүнде адааным найгачының кижилерниң чамдыктары-биле бо чылдың апрель 23—25 хүннеринде Мугур-Аксынга таныштым. Ооарже ха-дууума өзүү-биле чагаа бижип, амы-хууда дилээним ёзугаар Кожээлиг суурда чурттап турар Тос-Кириш сөөктүг (аймактыг — С. М.) Анай оглу Өнүрчап-ага менче эзин наш чечен домактарны, ырааларны, улустуң ырларын болгаш бодунуң Мугур-Аксынга чоргаш бижээн шулуун чорудуп берген. Хө шулугту болгаш сарлык кадарчызы кыс — Оюн Чечектиң бодунуң холу-биле бижээнин ёзугаар Сэнгэл тываларының бир ырын «Шынның» номчукчуларынга таныштырайн.

Салчак МОЛДУРГА.

Тос-Кириш сөөктүг,
Анай оглу Өнүрчап-ага,
Сэнгэлде куражылагыйның 4 дугаар бригадазында күш-ажылдың хоочуну, шулукчу:

МУГУР-АКСЫНДА ИЗИМ КАЛДЫ

Сэнгэлден Бай-Оваа
кыйгыржым.
Челенең хол сунза, чеде
бээр...
Малы, эди бажын ашкан,
бай
«Малчында» төреллеп
келдивис.
Мөкүлчек ак бөөдей дег
таскыл —
Мөңгүн-Хайыракан ол
иргин.
Мугур хемниниң аксын
ээлээн
Мукулчак ак өргээге
дүштүм.
Аллан ашкан хар
назынымда
Алдын довурааныр кээп
бастым.
Буурул чаагай чер-
чуртунарда
Будум изин таңмалап
кагдым.
Ада болган Мөңгүн-
Тайгынаа,
Ава болган Мугур-
Аксынаа
Амы-тын, хин, ханыывыс
тудуш
Ача, төрел эш-өөрүү
тынтым.
Мөңгүн, Сэнгэл Хайыраканнар
Мөңгеде чырып,
хереллээзин!
Ха-дууума чонувус
кезээде
Калбы чечек дег, бүрү
тыртсын!

Оюн ЧЕЧЕК — 1990 ыдыктыг Ак аът чылының Шагаа хүнүнде өгленген, Сэнгэлдиң Үстүү-Хөрлээтиде сарлык кадарчызы кыс:

ХОНГОР-ОЙ

Челен четкен чылгымның
Челези кайда, Хонгор-ой?
Чеди кожуун чуртумнуң
Чайлаа кайда, Хонгор-ой?
Аллан четкен чылгымның
Алызы кайда, Хонгор-ой?
Аллы кожуун чуртумнуң
Чайлаа кайда, Хонгор-ой?
Бежен четкен чылгымның
Бээзи кайда Хонгор-ой?
Беш кожуун чуртумнуң
Чайлаа кайда, Хонгор-ой?

КОЖАЛАР

Рассказ

Даниил биле Дандар Элегес уйунда эң вир эжишкилер. Ол ийи ирей бирээзи орус, өскези тыва-даа болза, чаңгыс хөйнүң эъдин деңге үлежип, чаңгыс ооңдай картошканы кады чижир кожалар чораан. Олар чылдың на наш инектеринге сигенни Талдыг-Оймактан демнежип кезер турганнар. Чай сооксумаар, кандаашкынныг бол, кара суг эрии оймактың сигенни чаагай үнген болган: ону кезип хүнээш, чанар дей бергеннер.

— Даниил, мээң оглумнуң оглу Орлан Красноярскиже өөренир дээн чижи, ону даарта мотоциклин-биле Кызылга чедирип каан болзуңза аа? — деп, Дандары мындыг болган.

— Ынчанмайн канчаар. Ол дугайында өске кандыг чугаа турар боор — дивишаан Даниил уламчылаан. — Ажык мотоциклге аныяктарын «арын карара бээр дижир» улус болдур ийин. Кожавыста кудаам Сергейниң «Жигулизинге» чедиртип каар мен. Сагыш човава, Дандар.

— Сергей чоп чоокку хонуктарда көзүлбеди? — деп, Дандар сонуургаан.

— Саян ашкан, сураг бардыла — дээш, Даниил мурнай базыпкан. А Дандар ожиниң соондан таакпылавышаан чоруп орган.

Суурга кээрге Даниил биле Сергейниң бажыңнарының чанында машина-балгат эндерилгени болган.

— Чүү болуп турар чоор? — дивишаан Даниил бажыңынче далажыпкан.

Даниилди көрүп кааш, Марфа үгбай алгы-кышкы, ыы-сыы-биле келген:

— Даниилушка, каяа чоруур чижи сен? Хай халап болду! Оо, бурган, бо чүү деп чүвел? Аныдуйаа авызаа! Дээш чоруурлары олдур!

— Кымнар, чүден дээри ол?

— Сергей бистиң Любушкавысты ажы-төлү-биле алгаш чоруур олдур, Даниил! Хамык эт-севин, ыяш-дажын безин чүдүрүп алдылар. Хаваннарын, кажаа-хораа, бажың-балгадын садыпкан-дыр!

— Кымдан, чүден дээрлери ол? Чаа-дайыч, өрт-халап үнген чүве бе?! — деп, Даниил кылынтанган.

— Өрттедип өлүрүп эгелээн, ажы-төлге айыылдыг дижирлер-дир — дээш Марфа ыглавышаан: — Дескен улус Ермаковск, Таңдыбей ынчаар эндерик-тир, караам-биле көрдүм деп, Сергей чугаалады — дээн.

— Дескен улус! Дескен улус канчап үш-дөрт «КамАЗ» ыңгыр кылдыр чүдүрткүнүп алыр чүвел! Өрттедир де! Кайда чүү өрттенип тур, чараа хере көрем? — дээш, Даниил кадыкыраанынче удур баскан.

Дандар оларның аразын үзе кирбишаан, «Мындаа электри тогунга өрттенген бажыңны ынчап турлар болгаян. А хулиганнаашкын, кем-херек үүлгедип бар харын. Ону орус чонну үндүр сывырып эгелээн дээри онта болур деп бе?» дээш, улуг тынган.

— Бис-ле билбезивис, а соңгаар — тээп черлерниң солун, сеткүүлү бо бүгүнү чарлап бижип турарлар дээр-дир — деп, Марфа ыыткырынган.

— Бистер мында согурлар бис бе? Бис чүге чүнү-даа билбес бис? Бистер билбес, а олар Саян, Сибирь кежир көрүп турар мындыг ышкажыл! Ынак сөзүн чүү ийик мон, Дандар! Аа сактып келдим. Хоп! Хоораун хөлдөгүн-дир. Мелегей эвес мен. Чүү болуп турарын билир мен. «Деип келдивис» — дээрге-ле дываажаңнап оранының хаалгазын ажыдып бербес-тир ийин. Ында база угааннаглар эндерик. Өлбүк-кудус чаткан оран сава кайда боор! Амыдырал — аактыг. Сергей кайыл?

Дандар ирей Даниилди оожургадыр бодааш, соң чанынга келген. Даниил бир эрниң холунда дүлгүүрнү ушта соккааш, чугаалаан:

— Бо бажың — мээңии. Ону мээң чалган адам, бо Дандар база мээң-биле кады туткан чүве. Ону меңден өске кым-даа сатпас. Ынчанганда бажың садып алыр мен деп сеттеренер. Сергей, ажыланы өзинге эгидип бер. Борта кедизинде мээң ажы-төлүм чурттаарлар — дээш, ыглап турган уругу Любаның чанында ийи бичии оолдарның бажын Даниил суйбаан.

— Ындыг-дыр. Силерниң-биле болгаш «Жигули» база гаражка турзун. Келгеш сайгарар мен — деп, Сергей шиитпирлиг чугаалаан.

— Ол база мээңии. Ону мээң фронтучу дээш саткан — дээш, «дүлгүүрүн бер» дээниг. Даниил калбак адыжын Сергейже сунган.

— Ачай, канчап бар дыл? — дээш, Люба чаражтарының чажын курганды чоткан.

— Чоор сен, Люба. Оожургай бээр он. Бо черге сөөк салыр, моон адырылбас дээн кырган дыр ийин — деп, черин тепсеп кылымтангаш, Сергей машина дүлгүүрүн катынга адырып берген.

Даниил эжи Дандарже айытпаш, сөглээн:

— Боларның база мээң өгбелериң бо черде. Моон адырылбас бис. Дазылывыс мында. Бо черни чечтеп тепсевеңер, бо база — Россияның чери. Силер бистен деспеңер.

— Деэип эвес, а кожуп турар улус-тур бис ийин — деп, Сергей шиледир чугаалааш, өөрүнче долгандыр көрген.

Чарлыышкын дыка ыы-сыылыг болган. Эң ылангыя Любага. Машиналар чоруптарга бичии оолдар безин ыглажыпкаш: — Кырганавай, кырган ачай! — деп, каш-даа катап кышкырганнар. Кожалар Даниил Дандар болгаш Марфа, Маңмаа ол дүне удуваннар.

• • •

Кожалар кажангызындандаа артык найыралдажып, удур-дедир деткимчиг эгелээннер. Ылар-ла найыралдың кужу берге үеде билдинерин бо кырганчардан көрүп болур турган.

Сергейлерден кандыг-даа медээ чок. Та кайда, чүү деп суурда азы хоорайда доктаап, доктааан улус? Сураг, чүү-даа билдинмес.

Марфа мунгарап, сес надында-ла Даниилди чектеп, харын-даа уруглары дилеп соңгаар чоруурун сүмелеп келген.

Даниил ирей Сергей биле Любаның бажыңын чартык ай ээлеп келген. Чамдыкта ол уруу кудаазин, оларның ийи оглун сактып, чарлып тура изигленипкени бодаар-даа турган. Бир-ле хүн элдеп чүве. Люба олдарын элергип кел эткеп-даа чок, чартыкай машина кабиназында олуруп кан келген. Марфа, Маңмаа ынч маңнайы: эытырып-ла үнген. Өөрүп хоглаан ижилериниң айтырыглааныгар Любаның дараазында кайы зы бодандырыглыг болган:

— Оолдарывыс бээр тыртылар болду. Беттары база анаа улут-ла таарышпадыныс. Сергей? Сергей бо дүне эт-севи-биле пезип кээр. Чырык түндүс чедип кээрге, кожаларга эппон ыйнаан.

— Күжүр уруумну, ам кай-даа барба — дээш, Марфа караан чотчулаан.

— Бистиңиге бараалы, кызым, чиг сүт бышкаа кызып кагдым — деп, Маңмаа чугаазын доосппайн чорда, Даниил ирей сөглээн:

— Кааргаан кас эдертеш даванын донурган чүве дээн. Амыдырал — аактыг, кызым. Аалынга ла олуруп кер. Ма, бажыңың дүлгүүрүн ап ал. Саттырбааным-на чаагай болду.

— Даниил, сигенни бээн сараттаар-дыр — дээш, Дандар эжиниче көрген.

Ирейлер Талдыг-Оймакче базыпканнар. Суурнуң кудумчуда аскан радиозун олар немек дыңнап тура, баштарын чайгааш, дөңгүр тынганнар. Даниил шоотканныг, хиннеди каттырганн — Кыраан назында чүнү дыңнап турарывыс ол аа — деп айтырган.

— Ой та ... Оглум оглу өөренип кирип-ле алыр чүве болза, көрем — дээш, Дандар таакпылап эгелээн.

Ирейлер боданмышаан базып органнар.

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

«ОТТАН ШУПТУ ӨРТТЕНГЕЙ ААН»

Мухаммедтиң бажыңында бүгү-ле чүве анаа-ла хөй өрттенип турар аларган, аңаа кым-даа дуза кадып шыдавас болган.

Аджман чурттуг милиция серижантызы Мухаммед Мурад оон корткаш, холда боозун ышкынып бадырыпкаш, ийи холун көдүрүп, дүжүп бээрден башка канчаар-даа аргазы чок. Оон бажыңында чоорган, идик-хеп хенертен чидиг кызыл чалбыыш боош кыва-ла бээр чиктиг болган. Бир-ле катап харын кадайының кедип турган юбказы кыва берген... Өрт март 7-ден эгелээн, оон бээр-ле хүнүн-не хып турар болу берген, а чамдыкта бир хүн элээн каш удаа кывар. Ам ол бажыңда кужурда шуглаңыр, хеп кылдыр-даа кедер чүве чок!

Кыйгыртырга өрт камгалалының улустары 12 катап келген, бажың чанында туснай таңныылды база тургускан. Өг бүлениң 18 кежигүнүн өрт-биле демисежириниң дүрүмнеринге өөреткен болгаш өрт өжүрер херекселдер-биле хандырган. Өрээлдер бүрүзүнде суглуг улуг саппыңнарны болгаш көчалдарны белен тургускулап каан. Олар шуптузу чаңгыс улуг кым-на мурнай кыва бээр орээлче кожа бергеш, ында ирги дээш, бот-боттарынче корга-морга, карак ушталкөргүлеп каап, сыңмарлажып чурттап турарлар. Сержант боду шиилээп алган. хонур-түнзедир дежурныйлап турган. «Аль-Халидж» солунга ол кандыг-ла-бир аза-буктуң чемижи боол, перв кошкааның, мага-бот суларааның дугайында интервью берген.

Хамаатлы камгалалының офицерлери Али Маджид Мухаммед Мурадтың бажыңында үргүлчү-ле бот өрттенишкин болуп турар деп бадыткаан. «Мен херек кырында кестүп турар чүүлдерге даянып ужурлуг мен — деп, ол чугаалаан. — Ынчалза-даа өрттүң чылдагаанын специалистер безин билбес-тир. Мухаммед өскээр көже бергеш, бажыңын бистиң хайгааралывыска арттырып каар болза, эки-ле ол». Айыыл чок чер эргелелиниң криминалистери «хамык ужур улус хөй чурттап турарында боор» деп туннеп үндүргеш, «чеди кижи дуңмаларын беш урглагы-биле катай оон үндүрер болза эки» деп санааннар.

Кыптыгып турар ол элдептиг өрттерни кожалары пат кайгап көрүп турарлар. Оон чажыдын кым-даа билбээн болгаш тыппаан. Ынчангаш ислам (мусульман шажын) кижизидикчи башкы ол өрттү каргыш-биле черле өжүрүп шыдавас, а ону чүгле техниктиг чепсек херексел-биле өжүрүп болур деп санап турар.

Ол-ла янзы-бүрү тайылбырлардан Мухаммедтиң хүнү калган, сеткили өжүр гаваан. Ол бажың туттунган дан бээр чүгле 6 чыл болган. Ам канчаар, ынчалза-даа ону каар ужурга тавартшкан. «Кегертир чалбыыш талдыр тып ла, бажыңым! Ады кып-кызыл кылдыр чалбыыштаныр сен бе?» — дээш Мухаммед бажыңындан чарылган.

«ЭХО ПЛАНЕТЫ» журналдан.

«Мындыг чурумалдар база чоруур». Т. ХЕРТЕКТИҢ фотоэтюду.

Тывыңарам

Доктур-кара
Дорт буруңдуктуг.

Бош даг артында
Койгун чыдыны.

Чалын хая шарт диди —
Чанагаш оол үне халыды.

Алыштаарга, алышка ой,
Ажыптарга хову сыңмас.

Челии-челии четтирбес,
Черже киргеш туттурбас.

Марпанна ОНДАР.
Сут-Хөл район. Алдан-Маадыр школазы.

КРОССВОРД

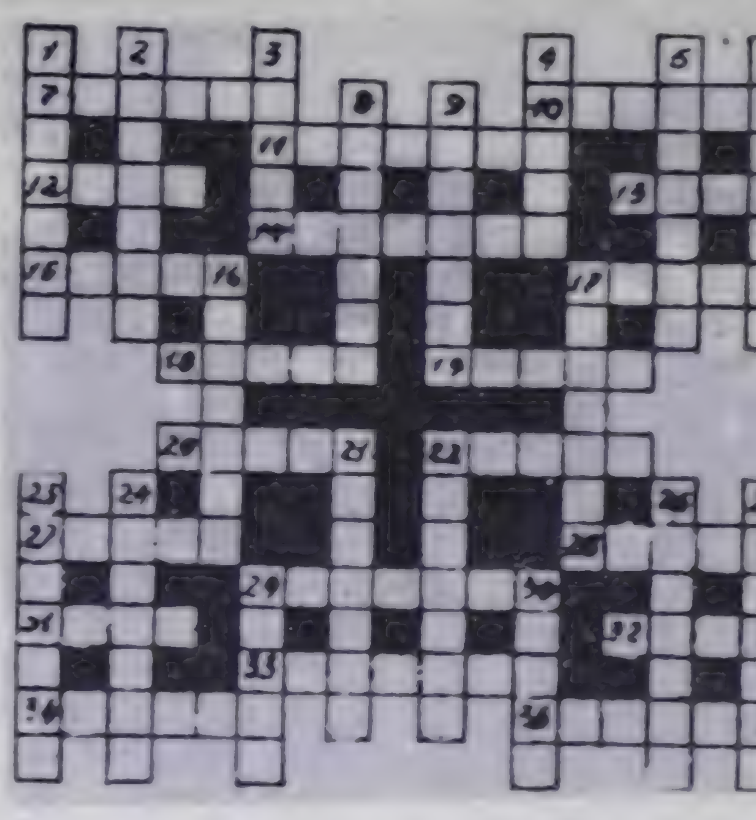

ДООРА ДУРГААР: 7. Курган кожу ортулгада үнүп чыдар кара суглуг чер. 10. Ю. Гагаринниң төрүттүнген хоорайы. 11. Чем, эм өскелээшинден тыптыг кээр аарыг. 12. Алимда куруне. 13. Аъттың дериниң бир кезээ. 14. Н. Гогольдуң шиизи. 15. Бүгү-эвилелдиң пионер лагери. 17. Өшкен маргылдаа. 18. Аң чыдыны, дүгү. 19. Карыжда байлак. 20. Алк-сава аймааның бирээзи. 22. Мөңгүн-Тайгада хем. 27. Аяк, оймак. 28. Чемге киныглаар үнүштер. 29. Өлүгт мөрылы, чаасаалн арткан эр аны харимын кижи. 31. Дувнада, диве. 32. Ачуы таак. 33. АКШ-тың бир штады. 34. Бүгүдеге даажакдыы. 35. Тыва национал чем аймаа.

УЗУН ДУРГААР: 1. Далай шериниң дээди эргези. 2. Өктре эки. 3. Тыва төрелбилүк. 4. Бойдус, атмосфера. 5. С. Сарыг-оолдуң шүлүү. 6. Эвилелдешкен республика. 8. ССРЭ-ниң улус депутаттары демократтыг бартиялыг удуртукчуларының бирээзи. 9. Ова кежиниң адыры. 16. Уругтуң ыс чогаалының бир тезири. 17. Дишчиниң бир бериңи. 21. Чышы, улуг курал. 22. Мыр өзен. 23. Кезээ иечи. 24. Ламаның эргезе. 25. Аъттың дериниң бир кезээ. 26. Мал кажаазы, чеңиг баажынганы. 29. Тыва национал чем. 30. Шимчээш бөгтүг.

Кроссвордту НИКОЛАЙ САЛЧАК тургускан.

Телевидение

АВГУСТ 25

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Бистиң садывыс. 8.55 Мультфильм. 9.35 Концерт. 10.10 «Немнар, салым-чолдар». О. Брэдбери. 10.55 «Партнер». Коммерция медээлери. 11.25 Ренессанс Дэвида Хейфец. 12.50 «Африка: 30 чыл болгаш». 13.20 Уруглара фильм. «Сагышка арткан чүве». 1-2 сериялары. 15.30 «Диргиг амытаннар оранында». 16.30 «Политиктиг диалогтар». «Байдал». 17.00 «Үер-шугерниң ужуралдазы». Эртем-тайылбырлыг фильм. 4-кү серия. 17.30 Дедектей панорамазы. 18.15 Чугула интервью. 18.25 «Шерлок Холмс биле доктор Ватсонуң ужуралдары». «Ол ийи чүс чыл чадаы». 1-2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң чазак черинде. 21.40 «Аас-кежиктиг тавазында». Өгбүде викторина. 23.00 Медээлер. 23.15—01.10 «Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда».

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.30 М. Джавахишвили — «Бүзүү чок Айдула». Телешин. 9.35 «Бир чүс силерниң харыңар...» 10.05 «ТВ TV дугайында». 11.00 Концерт. 11.45 Барымдаалыг фильмнер. 12.30 «Совет Россия». Видеоканал. 15.00 «Каш ажылдажылга». Видеоканал.

КЫЗЫЛДАН

20.00 РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Шириншинниң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч. Д. Б. Ондарның, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың чугаазы.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35—00.15 «Киносерпантин».

Кызылчыларның кичээнгейинге

Бо чылдың август 25-те эртенгиниң 10 шактан эгелеп хоорайның Октябрьская кудумчузунга болур чечектер, кат-чимис болгаш ногаа аймааның делгелгезинге келирин Кызыл хоорküскүском болгаш херээженнер чөвүлели бүгү кызылчыларны чалап турар.

Чечек өстүреринге сонуургалдыг хамаатылар чечектер өстүрер дуржулгалыг кижилерден сүмени ап, «Ынак чечектерим дугайында чугаалап берейн» деп конкурска киржип, сонуургаар чечектериниң үрезиннерин болгаш өскедаа чүүлдерни садып ап болур. Конкурстуң тиилекчилеринге өртектиг белектерни тыпсыр.

Кадыкшылга гимнастиказын кылыр күзелдиглерни Кызылдың культура-спорт комплекизи чалап турар.

Кичээлдер Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионче кирер эжик чанынга ажык шөлге, а ол ышкаш № 9 школаның чанынга август 27-ден эгелеп эртенгиниң 7-ден 8 шакка чедир хүн-нүн-не болур.

КИНО

АВГУСТ 25-те

«НАЙЫРАЛ»: «Охота на единорога» 10.00, 12.00, 17.30, 19.30 (узаткан), «А зори здесь тихие» (2 серийлыг) С программой «На экране — Великая Отечественная» 14.00. Видеозал: «Оса» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Юность Бемби» 9.00, 12.40, «Лично известен о Камо» 10.30, 14.10, «Бархан» 16.20, 18.00, «Бейбарс» (2 серийлыг) 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Побег» 13.40, 17.40, «Лисы — Аляски» 15.40, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Большой талант» (ГДР) 14.00, 15.40, 17.20, 19.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Сто девятый идет без остановок» (Лыжник) 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

Аң-меңниң ажык хуралы

Тоол

Шылан ам. Эртенгиниң эртезинде, эрги шагның эгезинде-даа эвес, эртем-билиг элбек далай дег чалгаан. «Хөөн оглу хайтап», «таан оглу тастап» турар шаг турган чүвел иргин.

Арга-эзимниң хамык аң-меңи аъш-чем дугайында чугаа айтырыгны шиитпирлээр дишкеш, улуг шуулган кылган иргин.

Амыдыралда эде тургустунуушкун дугайында айтырыглар аң-меңниң дыңнангыр кулактарынга салгын ааңы-биле чыт дег, шагда-ла тарап, нептерээн болгаш аа бүрүзү бодунуң бодалын илередип, санал-оналын киирзин дишкеш, хурал даргазы даа соңгу бади барганнар.

— Че, дидим-дидим, ашөөр! Кижилерден үлегер алыр ужурлуг бис. Оларда аңык-чар нептерээн, а бистер олар-биле чаңгыс агаар тынып, чаңгыс чуртта өзүп-төрүп, амыдырап турар. Тыптапывыста, амыдыралда бар чүүлдерни кижилер бистерге үлежир үнүрбүс бис, аа? — деп, калчан бажын суйбавышаан, Адыг ирей бодалын илереткен.

— Ындыызы ындыг-ла. Ынчалза-даа эзимниң каттооруу дээш, өске-даа чимис-үнүштери биле колдады амыдырап чоруур силер. Хамык кат-чимизиннерни, мөөгү, тооруунарны чижек кижилерге «хунаадыпкаш», чүнү бодап турар силер, эштер? — дээш шокар Пар аңнарже эргилдир көрген.

Кожазында пөш будуунга олурган Диин:

— Адыг ирейнин-даа, Пар акымның-даа чугаалаа бистер дээш сагыш човап турары шын-дыр. Бо чылын эзимивис өрттеткен тоянчы кижилерге өжүм чанмайн-дыр. Кончуг улуг тооруктар үнер пөштеривис кандыг-дыр. Хөй кезии ара хоо. Чанагаш күү сырлыже шилчип эгелээннер. Мээн хуумда саналым болза, тоянчы кижилер бистиң эзимивиске чиибилерин киире-ле. Адыг ирей биле Пар акый оларны каш сырлыр, каш хем кежир сывырып турзун! Оон башка бо тоянчы кижилер тодар ырның билбес, агаарны бужартады — өрт халап үндүрер, аң-меңни кырар, бойдусту камгалавас азалар-дыр. Амыр-меңди чурттаарын күзээнивиссе, демнивис каттыштыраалыңар! — дээш, Диниң борбак кара карактары-биле ынай бээр көрүлээн.

— Өрт үнген эзимче аалдарнын мал-маганы чагааластады. Шаанда болза, изиг халыындан доскан эзим хөлегезинге тевжип чыткан мал-маганның эң кыдыында чыттаныш «шимээн аптар» чораан мен — деп, кырган өгбем хөөрей орда дыңнаан мен. А ам эзим хөлегезинге дыштаныр мал-маган кайда боор. Өртенип, аймсуг тыттың дезир аныргаар-дыр. Хамык булуу өрт үндүрүкчү тоянчы кижилерге, оларны эзимистен тайбыы чурттап шыдавас бис. Өлүрүптер — деп, Бөрү шын сеткилин илереткен.

Ол аразында хуралдаан аңнарның чугаазын дыңнап, чүү-ле бүдүр ирги, кайызы сен үндүрүптер өрги ээн чырлаалдыг тейин турган Күрүүн алгырган:

— Эш-өөрүүн санал шын-дыр. Ынчалза-даа Бөрүнүң бир четпези бар. Ону эдип алырын саналдаар-дыр мен. Чүл дээрге Бөрү кодан хөй көрүп каан болза, өйлей тудуп чиирин бодавас тыр. Аргалыг болза, дөгерезин өлүрүп каантарын кызыдар. Оон ол хөй секке тавар каш, бистер күскүнап саарыннар тептес-тир бис. Хөй чөнү айырган «чем» үрегип тонер... Чамдык чижек кижилер эзимниң байлаанче хол дуй бергенде, бөдүүт бөрүлер ышкаш-тыр лар. Камнаары даа чок. Чүгле салаларын, шоолайларын ужарап катап дөзүгрүп алырын бодаарлар аан... — дээш ол даңс кара чүглерин агаарта силгиги ын.

— Чүү-даа чүвеге канчап арга херек болдур ийин, мээң бодалым мынчыг — дээр, кыйгын Дилги саналышадын удамчылаап, сагыш-сеткилин ажыткан. Бирээде, тоянчы чалбы кижилерниң олчазы болбас дээш, бодуунда эзимиң аң-чүүнүүзүстү өзиртир-дир. Чижээлээрге, мээң кышкаа кеш-соя ырлар тывар. Чайгы тыде во тааа боллуг арамыга кагдыг даа чижен ынаар мени тыппас болгай. Черле мынчаш үе-шагның аайы-биле кештеривистиң өңнерин солуп турзувусса чүл? — дээш, Ачкур Дилги чаа «ажыдышкынын» кылганынга мөнээргенгензиг, хөй күскелиг хорумче карак уштап каан.

— «Мый ыттың сагыжы таңды кырында» — деп кижилер чугаалажыр чүве дээн. Сөөм ол күжелиим кажан даа бүтпес күзел-дир. А мени бойдус чаягап, чайын бора дүктүг, а кыжын ак дүктүг апаар амытан-дыр мен — деп, тыткан чери чүдүр кырынга үнүп, айтыкан тайгыдан Ак бойдуру чугаалаан.

Аң-меңниң аъш-чем дугайында ажык хуралынга аң-меңниң бойдузунга аң-меңниң камгалалганын шыгтымнаи-биле сайгарып, чугаалажканнар.

Чер кырынга тыртыкылыг амыдырал дөөп дамчыдып ажыл-ажылдал ылайын боор. Үе шагнын Байдалын көрүп тура аң-мең-даа болза, боттарының салым-чолун солуп, күзелдеп турар дорааны оларнын дыдын билбес-даа болзушта, тоол аргазын ажыглааш, аң-меңниң сагыш-сеткилин көргүзери-биле бараалгадыр эвес-ийнектиг болганым бо.

Моңгуш ДОРЖУ.

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ орлакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ орлакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийже амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ экономика — 3-34-49; 3-35-73; ◆ агропелетосуг — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ өөредилге — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун кедерүү бар-гаазы — 2-32-76 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арыы
Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгларының херектери талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 473.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл август 26 воскресенье № 195 (14395)

1925 чылдан үнделээттинген

Өртээ 3 кеп.

«Шынга» чагаалар:

«ДУЗАЛАП КӨРҮҢЕР»

«Алло, алло, кадыргашкыннын хулээп ап [illegible] [illegible] — деп, бистиң районнуң төп эмнелгезиниң дүрген дуза чедирер салбырынга Элегес-Аксы суурдан телефон долгап, дээлидип келди.

[illegible] кадыргашкыннын хүлээп алгаш, [illegible] дуза чедирери — хүлээлгевис. «Дүрген» деп сөс бодунда шупту чүвени тайылбырлап турар. База кижиниң кадыкшылы дугайында.

Бистиң эмнелгевистиң машина-транспорту безин чогундан шуут турупкан. Дүрген дуза чедирер туржук, боттарывыс дуза дилеп турар апардывыс. «Думчукка тулгаза бызаа сугжу» дижир. Кол эмчи болганымда айтырыгны шиитпирлээр апаар мен.

Республиканың кадык камгалал удуртукчузу Опанас Хурбаевич Ондардан дуза дилеп, үш-дүн ортузунда ынаар телефоннаар ужурга таварыштым. Ооң [illegible]-биле Кызыл хоорайның дүрген дуза чедирер станциязы Элегес-Аксындан аарыг кижини эмнелгеже чедиргени ол.

Чедиишмес кээргенчиг, дилеңир-колданыр дижири-ле чөп. Бистиң эмнелгевис шак ындыг. Идегээш бижидим. Дузалап көрүңер!

Олег ШЫЫРЫПЧИК.
Кызыл район төп эмнелгезиниң кол эмчизи.

РЕДАКЦИЯДАН: Мындыг медээни алгаш, Опанас Хурбаевич Ондар-биле харылзаштывыс. Ол мынчаар тайылбырлаан. Чүгле Кызыл районнуң эмнелгезинде эвес, өске-даа районнарда байдал база ооң дээредевес. Кывар-чаар материалдар чогундан эмнелгелерниң машиналары турупкан. «Малчыннар кезнир туржук, дүрген дуза чедирери безин бергедээн» деп районнардан кол эмчилер телефоннап дыңнадып турар-дыр. Ынчангаш Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парунниниң адынга дилег-бижик киирип, 70 тонна кывар-чаар материалды республиканың кадык камгалалынга чөпшээреп бээр дугайында айтырыгны тургусканын дыңнатты.

ССРЭ-ниң Курхандырылгазының Тывада кол девискээр эргелели Кадык камгалал министерствозунга кывар-чаар материалдарның көрдүнген фондузун чедир бербейн келген. Ылангыя дүжүт ажаалдазының үезинде шупту чүвени ынаар утландырганы-биле эмнелгелерниң хандырылгазы улам баксыраанын чугаалады.

ХАЙЫРААН ПАРК

Чайгы үелерде Кызылдың боду бүткен парыгында янзы-бүрү үнүш-бойдуска, онбаазын чечектерге бүргеткеш, агаарлап дыштанып баскылаарга магалыын, экизин чүү дээр. Ылангыя дыштаныр хүннерде бичии уругларын эдертип алган таваар базып чоруур ада-иелер хөй боор.

Ынчалза-даа чоннуң дыштанырынга таарымчалыг байдал сөөлгү чылдарда читкен, тургустунмаан. Чүл ол? Суксун, чиик чемнер садар «дерги садыглары» ажылдавайн турар. Ажылдаза-даа, ында-хаая улуг байырлалдар болу бээрге, садыгжылар кестүп кээр. Оода-ла дыштаныр хүннерде суксун садар ийн-үш хире киоскилер ажылдап турар болза дээр күзелдиглер эвээш эвес-тир.

Мурнуку чылдарга деңнээрге, бо сөөлгү чылдарда паркка массалыг оюн-тоглаа, концерттер ховар болгулаар. Бир-ле катап бот-тывынгыр артистерниң концерти болган. Та чарлааны багай болган чүве, ажаа улус эвээш чыылган. А ында номчулга болгаш бильярд залдары хааглыг турарын чаңгыс мен-даа эвес, өске ирооржлер база эскерип турар. Бир эвес парк иштинде киоскилер болгаш ойнаар черлер доктаамал шупту ажылдап турар болза, улуг, биче кижилер дыштанылгазын чөп [illegible], акша-көпеек орулгазы-даа хөй кирер болгу дег.

Ында сүт кыдыында салдаткаш, өртеп каан хемелерни тенек оолдар мурнуп алгаш чоруп турарын эскерген мен. Ынчангаш паркта чогум ээ бар бе, чок бе деп [illegible] [illegible] айтырган мен. Оларның [illegible] [illegible] [illegible].

— [illegible] [illegible] [illegible]. Майның [illegible] [illegible] [illegible] бичии уруглар [illegible] [illegible] турган чүве. Ам [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Оут [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] болган.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] — бир [illegible] [illegible] 3-4 директор солушканында. Директор [illegible] [illegible] болгаш турар [illegible]. Ол [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] хоорайның [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Хайыраан дыштанылганың [illegible] [illegible] [illegible] болза.

Болдур-оол САЛЧАК.
Пассажирлер АТБ-зинде слесарь.

«... БЕЛЕТКЕП АЛЫҢАР»

Чоокта чаа № 175 «Шын» солунга «[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]» деп [illegible] [illegible]. Каа-Хем районда «Совет Тыва» совхозтуң девискээринден [illegible] [illegible]-

Хостуг индир

Саналдар, бодалдар

лут үнмээнин билип алдым. Байдал ындыг турда, ол кымга-даа дүвүренчиг деп чүвени билир мен. Ында дыка берге байдалдың тургустунганын бодап келгеш совхозка, ооң малчыннарынга, чүнү-биле дузалап болгу дег-дир деп айтырыг чангаар тургустунуп келир чорду.

Бо чылын бо талазы-биле байдал Хову Аксы суурнуң девискээринде багай эвес болган. Улуг-Ажык, Биче-Ажык, Сарыг-Алаак, Тоолайлыг-Алаак, Хүлбүстүг-Алаак дээн ышкаш оймактар, алаактар болгаш бичии ховужуктарда оът-сиген үнүп чыдар. Бо черлерниң сиген-ширбинжи чылдың-на ажыглаттынмайн артып каап турган чүве. Ол дугайын районнуң «Красное знамя» солунунга бижип-даа турдум. Ынчалза-даа ону удуртукчулар херекке албайн барганнар.

Комбинаттың удуртукчулары-биле дугуржуп ап тургаш, бир эвес чөпшээрелди бээр болза, «Совет Тыва» совхозта техника, ажылчын күш чок эвес, оларны эвилелдеп эккелгеш, амдызында үстүнде адааным черлерден сигенниң элээн курлавырын белеткеп ап болур арга бар. «Чедип келгеш, белеткеп алыңар» деп күзээр мен. Мээң бо күзелим хей барбаан болза, эки-ле чүве-дир ийин.

Корода ОЮН.
Таңды район.

МУҢГАРАЛЫВЫС

Кызыл хоорайдан бир авторнуң дүвүренчиг чагаазы редакцияга келген. Доктаамал чурттаар чери чок өскүстерге боттарының тодаргай адрезин безин айтыры берге болганы чадавас. Чагааның ээзи редакцияга боду чедип келиринге идегеп, манадывыс. Херектиң ужуру мындыг:

Бистер үш кижи бис, ававыс 1978 чылда чок болган. Мынчага чедир ада-ие чок төрел чурттап, өөренип чор бис. Эң-не бичии дуңмам ам 11 класс доозар. Угбам Москва чоогунда Лобня хоорайда өөренип турар. Мен шериг албанындан чаа халаштым. Амдызында ажылдап тур мен. Эңне берге чүве — чурттаар оран-бажын чогувус. Бичии дуңмам-биле хоначалап чоруп тур бис. Ада-иевистиң чурттап чораан бажыңы турган, ынчалза-даа ам ында бисти чурттатпайн турар. Кедизи барып бажынывыс черле биске эглип келиринге бүзүреп чоруур мен.

Ада-иевис чок, дузалаар, деткиир кижилерниң чогундан эртем-билигни хандыр өөренип чедип алыр арга чок болуп тур бис. № 3 ПТУ-ну өөренип доосканмен. Черле чаңгыс-даа катап өскүстерге дузаламчы акша ап көрбедим. Оода-ла бирээвис чүгээр эртем-билиг чедип алган болза деп бодап чор бис. Ол күзеливистиң бүдер-бүтпезин билдинмес.

Биске дузалаптар арга болза көрем. Шынап-ла, дузалаптар кижилер турар чүве болза, көргүскен дузазы дээш курлак чедир мөгеер бис. Совет чазаавыс дузалаптар болза, өөренир аргалыг болуп, эртем-билиг чедип алзывысса, өскүстер бистерниң мөчээн ада-иевиске белээвис ол болур ужурлуг.

Өскүс деп чүвениң бергезин. Мээң бо бижээн чүүлүмнү солунга парлап үндүрериң силерден үлүг-биле диледим.

Адар-оол СЕДИП.
Кызыл хоорай.

Редакциядан. Сөөлгү үеде, ылангыя бүдүн өскүстерге-даа, дузаламчы көргүзери, дузалап деткиири элээн экижип орарын билир бис. Ындыг түрбүже, бо үстүнде материалда чугаалап турары-биле алырга, шак ындыг байдалдыг хемчеглерге Адар-оолдар шоолуг-ла таварышпаан хевирлиг. Ооң чылдагааны чүдел? Ол-бо чоруп турганында бе? Азы учётта алдын мааңында бе? Профтехучилище, школа туржук, дээди өөредилге черлеринде өөренип турар бүдүн өскүс студентилерге безин шак ындыг дузаламчыны көргүзүп турары боттуг барымдаа-ла болгай.

Адар-оолдарның адрезин толарап, бугу чүүлдер билдиниp кээрге, чогуур органнар ээ көрнүп, дузалажы бээр боор деп идегедивис.

ЧАГЫДЫП АП КӨРЭЭЛИҢЕР

Шупту чүвени шын-биле чугаалап берип турар улуг, биче кижилерниң сүмелекчизи, чоокулекчизи, суртаалчызы, шынчы өңнүү «Шынның» ог-бүле бүрүзү четпейн алыры черле күзенчиг. Чурттуң амыдыралыг амыдыралын, иштикизин, даштыкызының байдалын, кижилерниң хөй-ниитиниң херээнге киржилгезин ол бижип көргүзүп турар. Хууда амыдырал-чурталгага, кадыкка [illegible]. Бүгү-ле херек чүүлдерге, ажылдарын амылыг чуругларга, [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] культураға өөредип, [illegible] [illegible] өөредип турар.

Эртеден чаңгыс чылдарда «Шынның» чагыдыгчыларын [illegible] болуп [illegible] хоңуга орар мен. Тываның [illegible] тыва дылдыг чок болза черле кай-ле болгай.

Бистиң эрте-берүүнгү [illegible] [illegible] [illegible]-биле [illegible] [illegible] [illegible] — [illegible] [illegible] 65 [illegible] турар «Шын» [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Бо [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бүзүреп ор мен.

Иван ЛОПСАН,
Партияның хоочуну.
Кызыл хоорай.

АРЕНДАЖЕ КИРГЕШ...

Бай-Тайга районда «Бай-Тал» совхозтуң механизатору, коммунист Биче-оол Ооржакович Байков арендаже киргеш, ажыл-агыйга мал чемин өстүрүп белеткээрин шиитпирлээн. Администрация ону деткип, 24 га хөй чылдыг, 17 га чайгаар үнген сиген шөлдерин, техниканы тускайлап берип, ийи талалыг керээни чарган. Хүлээнгени—күштүг. Кады ажылдаар эштерин боду шилип тып ап, агаар-бойдустуң таарымча чок байдалдары турзажок, часкы, чайгы суггатты өй-шаанда биддилиг чорудуп, улуг күженнишкинни үндүргени халас барбаан. Быжыглаан шөлдерден сиген кайы-даа чылдардан эки үнген.

— Сигенниң үнүжү эки, күш четтинмес хире боорга, колдуунда бодумнуң таныш-көрүш, төрелдерим болур 10 эр, 10 херээжен кижилерни ийи звенода үзүп алгаш ажылдадып тур мен. Чаъс-чаашкын шаптыктаза-даа, 85 тонна сигенни кезип сараттааш, хүлээттивис. Кезип алганывыс ам-даа хөй. Анаа немей 67 тоннаны белеткеп аптар аргавыс бар. Чайгаар үнген сигенниң гадан ортумак дүжүдү 20 центнерден эвээжевес — деп, ол чугаалады.

Ол оон ыңай кады ажылдап турар эш-өөрүнден звено удуртукчузу Маннай-оол Мөңгениң, Мандараа Ламаның, Елизавета Даржааның болгаш өске-даа шалыпчыларның аттарын адап мактады.

Оларның ховуда ажылы даң бажындан орай кежээге чедир үргүлчүлээр. Арендатор Б. О. Байков сеглээн сөзүнге ээ болуп, мал чеминиң белеткелинге төлептиг үлүүн киирер.

Александр ХЕРТЕК.

«Сельская жизнь» солуннуң КОЛ РЕДАКТОРУНГА

1990 чылдың август 18-те үнген силерниң солунуварда корреспондент З. Мильманның бижээни «Балгазынның муңгаралы болгаш идегели» деп чүүлүн номчуп көргеш, бистиң суурнуң хамаатыларының хуралынга чугаалашкан айтырыгны база фактыларны хажыткаанынга удурланып, илеткеп турбис. Хуралга 657 деп санны адааны шын, ол болза, орус дылга чугаалажыр чурттакчы чоннуң шупту өг-бүлези-дир, оларның иштинден 120 өг-бүле республиканың даштынче көжүп чоруткан.

Хуралга хамаатыларның суурдан көжүп чоруурунуң дугайында айтырыгны шиитпирлевээн, а суурга националдар арызында харылзааларны экижидерниң болгаш хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаарының талазы-биле айтырыгны чугаалашкан. Бо айтырыгны шиитпирлээринге түс черниң үндезин чурттакчылары болгаш орус дылга чугаалажыр хамаатылары сонуургалдыг болган. З. Мильман Балгазынның бүгү орус чурттакчылары (538 өг-бүле) ажаан алышкыныны дооскаш, Тывадан көжүп чоруй баарын хуралга шиитпирлээн деп айытқан. Мону автор анаа-ла даап бодап, мегелеп бижээн. Бистер хуралдың шиитпириниң хоолгазын силерже чоруттувус. Фактыларны хажыдып бижээни дээш З. Мильманның буруузун миннирин негеп тур бис. Шак мындыг материалды парлаары кажан-даа улустарны сырый каттыштырып шыдавас, харын-даа башкаландырып аңгылаар.

Л. МАНГУШЕВА.
«Революцияның чалбыыжы» совхозтуң партком секретары
Л. ШЛЕНЧИК.
Балгазын кожуун Совединиң даргазы.
К. САРЫГЛАР.
«Революцияның чалбыыжы» совхозтуң профком даргазы.

«Шын» солуннуң тускай корреспондентизиниң ТАЙЫЛБЫРЫ

Бо чылдың август 14-те Балгазын суурнуң чурттакчыларының хуралы болган, анаа 1246 кижи олурушкан. РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң, Иштики херектер, Кадык камгалал министерстволарының, партияның Таңды райкомунуң, райкүскомунуң харысалгалыг ажылдакчылары, ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң улус депутаттары орта киришкен.

Суурнуң чурттакчыларының хуралынга бо хире хөй кижи олурушканы анаа чугаалашкан айтырыг — националдар арызында харылзааларны экижидери, кем-херек үүлгедиишкини-биле демиселди күштелдирери хөй-ниитиниң кичээнгейин хаара тудуп, ону чогумчалыг шиитпирлээриниң чугулазын херечилеп турар-дыр.

Хуралга чээрби ажыг кижи санал бергеш, боттарының бодалдарын ажыт-чажыт чогу-биле илеретиен. Оларның хөй нуруузу Балгазын суурда Совет Эвилелиниң улустарының он ажыг нациязының төлээлекчилери найыралдыг, бир демниг ажылдап, чурттап, суурнуң болгаш совхозтуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедири дээш шалыпчы ажылдап турарын демдеглээннер. Тываларның, орустарның болгаш өске-даа нацияларның арызында кандыг-даа маргылдаалар, чөрүлдээлер болбаанын, кымның-даа сеткилин хомудатпаанын чугаалааннар. Моон соңгаар-даа эп-найыралдыг, бир демниг ажылдаарынче чыылганнарны олар кыйтырып турганнар. Нациялар арызында харылзаалар баксыраан, ылангыя орустар биле тываларның арызында эп-найырал чок чоруктар болуп турар деп чамдык ийи-чаңгыс кижилер саналынга чугаалап турза-даа, тодаргай чижектер киирбээн, кижилерниң аттарын адаваан, ниитизи шүгүмчүлел кылган. Шак ындыг факт-барымдаа чок саналдарны чүве чугаалаан эштериниң хөй нуруузу болгаш хуралдың киржикчилери буруу шапкан.

«Сельская жизнь» солуннуң корреспондентизи З. Мильманның бижип турары ышкаш Балгазын суурнуң орус дылга чугаалажыр чурттакчылары массалыы-биле Тывадан көжүп чоруур дугайында чугаа хуралга болбаан, ол дугайында дыңнаваан мен. Моон алгаш көөрге З. Мильман кара туразы-биле чоннуу мегелеп, нүгүлдеп бижип турар-дыр. «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң партком секретары Л. Мангушеваның, кожуун Советтиң даргазы Л. Шленчиктиң, профком даргазы К. Сарыгларның ат салганы «Сельская жизнь» солуннуң кол редакторунга бижээн удурланыышкынын чөптүг деп деткиир мен. Ажыы-биле чугаалаарга, З. Мильман журналист, хамаатчы арын-нүүрүн оскуйганын, мегечизин хөпчүзүн көргүскен-дир. Хуралга киришкен кижи бүрүзү ындыг үнелелди деткииринге бүзүрээр мен.

Суурнуң чурттакчыларының хуралының киржикчилериниң сагыш-сеткилин дүвүреткен кол айтырыг — кем-херек үүлгедиишкини болган. Балгазын девискээринде сөөлгү үеде кем-херек үүлгедиишкиннери көвүдээн орта удур партия, совет, ажылагый, административтиг органнарның чорудуп турар хемчеглери шоолуг дээш чок. Ооң уржуундан оорлар, хулиганнар, ажыл чоктар кара туразында ааңылап, хүрүнеге, хамаатыларга улуг когаралды чедирип, ажылчы чоннуң көргүдүп турарын хуралга чүве чугаалаан кижилер айтып, кем-херек үүлгедикчилеринге удур эң-не шыңгыы болгаш дээштиг хемчеглерни алырын негеп турганнар. Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң, Таңды райкүскомунуң иштики херектер килдизиниң (начальниги эш Петухов), Балгазын кожуун Совединиң удуртукчулары кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди кончуг кошкак чорудуп келгенин шыңгыызы-биле шүгүмчүлээш, бо чүттестерни эдип алырда чүнү кылырының талазы-биле тодаргай саналдарын киирген. Орта үндезилээш, кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди күштелдирериниң ылап-ла күүседир тодаргай хемчеглерин айыткан шиитпирни хуралдың киржикчилери хүлээп алган. Балгазын суурнуң орус дылга чугаалажыр чурттакчыларының массалыы-биле республикадан дашкаар көжүп чоруурунуң дугайында чаңгыс сөс-даа ында бижиттинмээн, ону долузу-биле, харысалгалыы-биле бадыткап тур мен.

Суурнуң чурттакчыларының хуралынга болган чугаа болгаш орта хүлээп алган шиитпир националдар арызында харылзааларны экижидеринче, кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди күштелдиреринче угланган болган.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Хуралдың киржикчизи.

Хойжу аал

• • •

Кызыл хоорайның кедээзинде бир малчын аал. Ооң чанында муң ажыг ак хойлар одарлаан чоруур. Бо аалда хойжулар Тес-Хем районда Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозтуң күрүнеге дужаар хойларын кадарар.

Улуг малчынны Ооржак Суваң-оолович Кара-оол дээр. Делгем ховуну кежилдир одарлааш, кел чораан хойлар аржааныг сугну ишкеш, кажааже таваар бар чор. Хойларның шуушкаа белен төнмес.

— Эрткен айда сес чүс ажыг өшкүнү кадарган бис. Ийи ай одарлаткаш, дужаары-биле хүлээдип берген бис. Ооң соонда кара баштыг база меринос хойларны хүлээп алдывыс. —деп, Ооржак Суваң-оолович чугаалады.

Кызыл чоогунуң делгемнери бо чаның кадааштыкыныг болган. Оът-сиген чаа үнүп чыдар. Бо черниң сигенниниң шынары база багай. Кадар-оът чок дээрзин малчынның кадайы Күске Агарчааевна Ооржак чугаалап олурду.

Оларның оолдары Сергей Ооржак биле Яков Ооржак мал ажылынга кончуг сонуургалдыглар. Ачазы-биле хойну ээлчежип одарладып турарлар.

ЧУРУКТА: малчыннар хой кажаазының чанында.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

• • •

СОНУУРГАЛЫ КӨДҮРҮЛГЕН

Бай-Тайга районда ажыл-агыйлар арызында көжүп чоруур № 950 механизаторлар [illegible] тудугжулары [illegible], малчыннарга [illegible] бажыңнарын, [illegible] [illegible] [illegible] бажыңнарын чаа бүдүрүп [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] тудуп, ажыглалга киирип турар.

АКМК-да 6 комплекстиг бот-орулга чарылга-биле ажылдап турар бригадалар бар. Оларның ийиги шеверлекчилер бригадазы Кызыл-Даг, Ак-Чыраа суурларда ажылап-даа 140 орунуг уруглар садтарының Бай-Тал суурда спорттуг тудуугларын [illegible] чоруп турар. Бо чылдың эртенги [illegible] [illegible] ийи аал иштиг чурттаар 6 бажыңны тудуп дужааган [illegible].

Тудугжулар хүнүнде социалистиг чарыштың түңнелин тура, бирги черни кымга-даа тыныспаан. Ынчаа [illegible] [illegible] турупкан. Владимир Монгуштуң Бай-Тал суурда спорттуг тудуп турар бригадазы планныг бижилдезин 103,3 ол-ла суурда чурттаарга бажыңнарын ажыглалга киирип турар Борис Чүлдүм-оолдуң бригадазы 101 хуу тус-тузунда күүсеткилээш, чарыштың тиилекчилери болгуннан. Шеверлекчилерден Екатерина Төвүгаа, Майя Аймаа, Тамара Хертек өөр чарыштың мурнуну содурунга чорта турар. Ол [illegible] Доржаа Салчак, Соңгуда Монгуш, Мөнчимаа Күжүгет даа [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ажыктарны тудугжу мергежилге өөредип, ажылга сонуургалын көдүрүп, [illegible] турар.

Сөөлгү үеде районда тудуг материалдарының [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] турар. Ылангыя [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Седип-оол ИРГИТ.

Политчырыдыышкын

ПАРТИЯГА ОЛ КАНДЫГ БОЛУРУЛ?

Политиктиг өөредилге системазынга чаа өөредилге чылының эгелээри чоокшулап орар. СЭКП-ге ол кандыг болуруул?

СЭТА-ның корреспондентизиниң дилээ-биле ол дугайын СЭКП ТК-ның Идеология килдизиниң партийжи өөредилге секторунуң эргелекчизи философия эртемнерниң кандидады В. Г. КРЕМЕНЬ мынчаар чугаалаан.

— Партийжи өөредилге бүрүну-биле [illegible] бодалдарны бөгүн дыңнап болур. Бо талазы-биле [illegible] чугаалап болур?

Совет ниитилелдиң демократчыдылгазының, хөй партиялыг болур чоруктуң тывылганының [illegible] СЭКП-ниң административтиг-ажыл-агый эргелелиниң органындан политиктиг ёзулуг партияже шилчээзиниң байдалдарында политиктиг өөредилгениң ужур-дузазы кандыг-даа вашок өзер. Коммунистерниң идея-политика талазы-биле бышканының деннели алызында барып партияның байдалын, ниитилелдиң хөгжүлдезинге оон салдарын тодарадыр. Ынчангаш партийжи өөредилгениң айтырыгларын партия организациялары болгаш партия комитеттери эң чугулалап көөр ужурлуг. Өөредилгени организастаарынга партияның эң эки интеллектуалдыг күштерин, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттарын, соңгулдалыг партийжи органнарның кежигүннерин, эртемденнерни, чогаадыкчы интеллигенцияның төлээлекчилерин, партия комитеттериниң ажылдакчыларын киириштирип хаара тудар.

Политиктиг өөредилгениң мурнунда турган системазы [illegible]

[illegible]

Коммунист бүрүзү политиктиг мөзү-шынарга кижизиттингеш турарынга дузалаан турар кылдыр партийжи өөредилгени үениң негелдезинге дүүштүр организастаар.

Бөгүн — Шахтёр хүнү

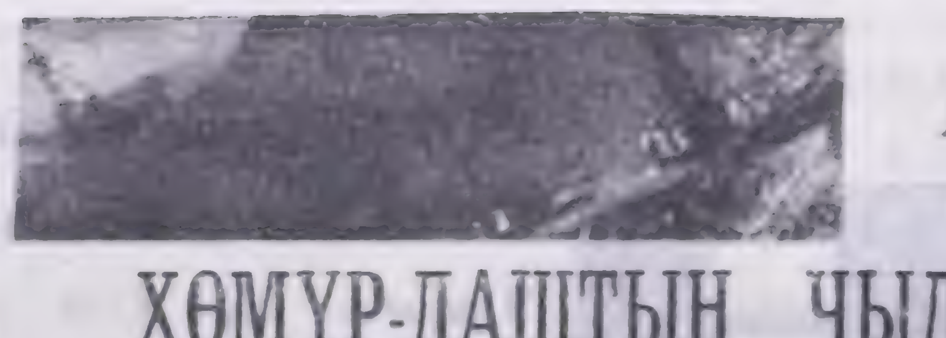

ХӨМҮР-ДАШТЫҢ ЧЫДЫНЫ

Ол чокта одалга-даа, чылыг-даа чок

[illegible]

— Бо разрезте [illegible] Хөмүр-даш тывар [illegible] бо талазын чоокта [illegible] далга киирген. Черниң довураан, дажын үндүр дажыттаар ажылдар чоруп турар — деп, Сергей Чемезов чугаазын эгеледи.

Оон чоруткаш, разрезти долгандыр халдыр. Бедик черниң кырында довураан [illegible]

[illegible]

Өвүрде Дус-Дагның кы[illegible] өңнүг, кылагар дузун база казып, ол-бо черлерже тудуруп [illegible]. Мактаалдыг дагжы, шахтер. «Хүндүлелдиң Демдээ» [illegible] дениниг. Оон хөрек чуруун разрезтиң нийти каъдында кызыл булуңда делгээн, мурнакчыларның аразында.

Разрез хөмүр-дашты казып тыварының планныг даалгаларын ажыр боттандырып келген. Бо коллектив шахтерларның күш-ажылчы [illegible] тывары 587.9 муң тоннага [illegible]

[illegible] база ажыр 377 муң рубльдың [illegible]

Бо күш-ажылчы чедиишкиннерни бөжыглаарынга кылаштаар экскаваторнуң машинизи Владимир Павлович Елисеев дээш оон өске-даа сезен ажыг бедик мергежилдиг даг ажылчыннарын мактап болур. Тываның хөмүр-дажының ажыы улуг. Ол чокта одалга-даа, чылыг-даа чок болган деп, чугаалажып, кадыр даглар, сыннар дег апарган бедигээштерлиг разрезтен чоруп ор бис. Бистиң-биле кады чораан участок начальниги Сергей Чемезов коллективтиң ажыл-ижин хөөреп берип чорду ийин.

Ондар ОХЕМЧИК.

ЧУРУКТА: «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң мурнакчы машинизи, даг өрүмнээр станоктуң башкарыкчызы Николай Николаевич Зубарев.

Владимир ДОКМИТТИҢ база авторнуң тырттырган чуруу.

Юрий КЮНЗЕГЕШ.

ЧЕРНОГОРКА УДАТПАДЫ

Черногорка удатпады.
Чедип келгеш үдештивис —
«Үтпайн чор!» дээш, дагжы кызы
Шала далаш базывытты.

Шахта чаны калбак шаттап.
Улам ырап бар-ла чору.
Хөмүр-даштан ылгаттынмас
Хөлчок кара кежегелиг

Уруг менче хая көргеш,
Ушчок черден холун чаңды.
Чүге-ле ийик, ожаавадым,
Чүрээм шоор дег ырлай бээди.

АРЫН-НҮҮРҮВҮСТҮҢ ХЕРЭЭ

Бистиң Кызыл хоорайывыста Кызыл партизаннарга, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге тураскаалдарны тургусканныр. Афганчыларга тураскаалды база тургузар деп турар. А репрессия чылдарында өлүрткен кижилерге ону тургузарын бодап турар бе? Оларга тураскаалды үстүнде адааным тураскаалдарның чанынга кылыр болза эки. Оларны актыг черге шаажылааны үүлгедиг-дир. Ынчангаш оларга тураскаалга чон мөгейип, дириг чечектерни салыр ужурлуг.

Тураскаал тургузарының айтырыы оожум шиитпирлеттинип турар. Бо дээш ак сеткилдиг кижи бүрүзү сагыш аарыыр ужурлуг. Кандыг-даа чонда сталинчи репрессиялардан когараваан кижи чок. Оларның чырык адынга тураскаал кылдыр мемориалды тургузары — бистиң арын-нүүрүвүстүң херээ деп бодаар мен.

Иван ГРИБКОВ.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

ЭРГИ АРГАЛАРДАН УШТУНАР

Кызыл хоорайның башкыларының август чөвүлел хуралы

Ам каш-ла хонгаш, школаларның эжиктери ажыттынар. Бо кончуг харысалгалыг үениң бүдүүзүнде чер-черде башкыларның август чөвүлел хуралдары эгелээн. Оларның бирээзин моон адаанда чырыттывыс.

Найысылал Кызылдың школаларының (15 школа) башкыларының чөвүлел хуралы август 23-те болуп эрткен. Аңаа ийи чугула айтырыгны чугаалашкан. Школаларның [illegible] ның кылып чорутканы ажылының чамдык үнениң илеткелчи чугаалаан.

Кем-херек үүлгедиишкиниң талазы-биле илеткел кылган А. В. Конев [illegible]

[illegible]

болгаш өскелер-даа. Чижээ, уруглар математика кичээлинге Октаргай делгеминче аян-чорукту кылып турар. Олар дүрген санааларынга чаңчыгып, ону быжыглавышаан, бодалгаларны бодаар, зачёт-кичээлдерни, тоол-кичээлдерни эрттирер, дидактика оюннарын-даа ойнаар аргалыг болурлар.

[illegible]

Черле ынчаш чамдык школаларда кичээлдер эрттирер талазы-биле болгаш класстан дашкаар кижизидилге ажылын чорудар талазы-биле чаа чүүлдер барын, чогаадыкчы чаа ёзу-биле ажылдап турар эң кызымаккай, эртем-билиин шыырак мастер башкылар [illegible] эвес дээрзин илеткел-даа, санал берген [illegible]

[illegible]

рынче шилгиы кичээнгей ни салыры чугула дээрзин бо таварылга сагындырып турар-дыр.

Школа амыдыралында ам-даа шиитпирлеттинмээн айтырыглар хөй. Эге школа чоокку үеде кижизидилге ажылын күштелдирер, орус дылга чугаалаар уруглар тыва дылды болгаш дашкы дылдарны хандыр [illegible]

[illegible]

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

Хамааты камгалалы

ТЕМАЛЫГ ПЛАН ЁЗУГААР

Бо чылдың бирги чартыында чон ортузунга хамааты камгалалының пропагандазын ажылдап кылдынган болгаш бадылаттынган темалыг план ёзугаар массалыг информация органнары-биле хөй-нити организацияларының ажыл-чорудулгазын сырый холбаштырып турган чоруткан.

[illegible]

[illegible] «Камгалал-массалыг ажылдарның шалыпчы айыылы эгезин», «Хамааты камгалалының медээлериниң дугаайы» болгаш өске-даа темалар киирген.

Оон аңгыда, профэвилелдериниң культура чырыдыышкын албан черлериниң, культура бажыңнарының [illegible]

[illegible] темаларга 700 ажыг [illegible] ажылдап кылгаш тараткан. Бо чылдың март айда ДОСААФ обкомунуң президиуму хуралынга хамааты камгалалының ажыл-чорудулгазынга ДОСААФ-тың организацияларының [illegible]

[illegible] чылдың ийиги чартыында камгалалдың [illegible] ажылын улам күштелдирер талазы-биле практиктиг хемчеглерни ап чоруудар.

Алексей ТЫРТЫЙ-ООЛ

Тыва АССР-ның хамааты камгалал штавының ажылдакчызы.

ДААРТА—СОВЕТ КИНО ХҮНҮ

Ольга Кабо Одессаның киностудиязынга «Бүгү чүве дагынаар» деп кинофильмни кылырынга эң-не баштай киржип, анаа тырттырткан соолунде кино уран чүүлүн сонуургай берген. Ынчаарда ол сески класска өөренип турган. Удавас Щепкин училищезиниң чанында театр школазынга өөренген. Оон соолунде кино уран чүүлүнче шымнып кирген.

Эрткен чениң болуушкуннарында маадырларның рольдарын күүселиринге Ольга Кабону хөй кинорежиссерлар чалап турган. Ынчаарга амгы үе амыдыралының маадырларының рольдарын күүседиринге ол база кызыдыг. Талантылыг кино артизи Москвага, Ленинградка, Афиныга болгаш өске-даа черлерге хөй киноларны кылырынга киржип, янзы-бүрү рольдарны ойнап күүсеткен. Хөй кино артистери-биле кады рольдарны күүседип ойнаан. Оларның аразында Г. Яцкинаны, Н Караченцовту, К. Райкинни, Е. Дворжецкийни, режиссер А. Суриковаңы таныы хүндүткел-биле Ольга Кабо сактып чугаалаар. «Ийи согунчугаштар» деп фильмге киржиринче ону кинорежиссер чалаан. Чаа-чаа кинофильмнерге киржиринче Ольганы хөй-хөй режиссерлар, киностудиялар амгы үеде база чалап турар.

ЧУРУКТА: «Рыцарь шивээзи» деп фильмни тырттырып турары. Ёзулуг рыцарь маадырларны чуруктта көргүскен.

Т. Кузьминаның фотозу.

(СЭТА).

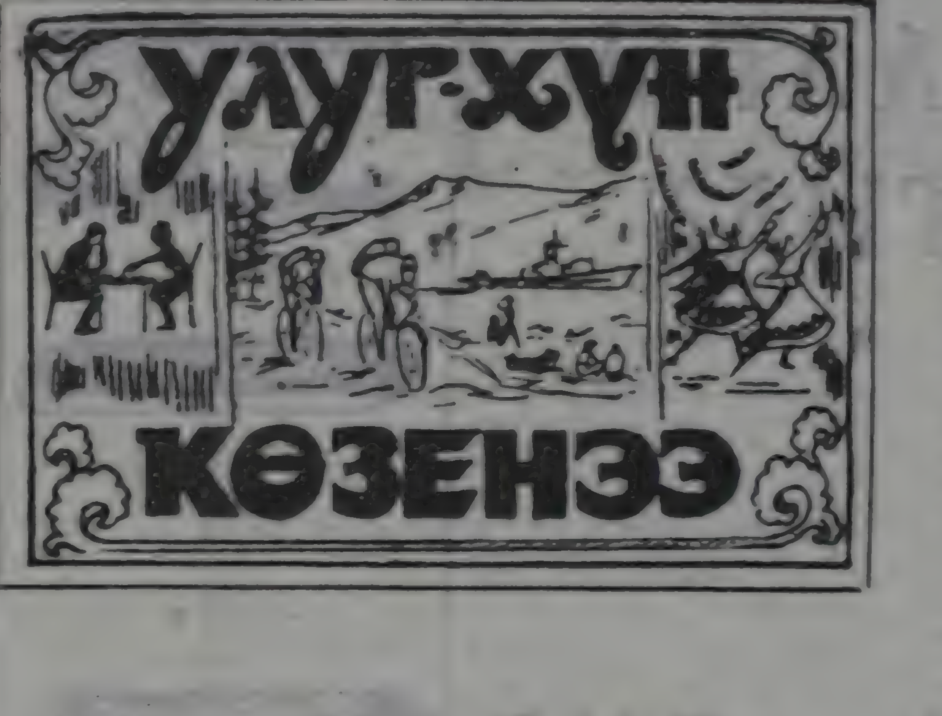

МАНАП ЧОР МЕН

Сарыг бүрү черже оожум бадып турда.
Садывыста агаарлаар дээш бадып чор мен.
Саазын ышкаш бүрүлерни базарымга.
Сарыым сени кыйгырганзыг дагжаар чорууң.

Үдепкенним хүнүвүстен эгелээштиң
Үр-ле болчук, барык беш чыл эрте берди.
Ынчалза-даа бөгүнге дээр чагаалажып,
Ынакшылдың харылзаазын үспейн чор бис.

Удавайн өөредилгең доозар сен, —
Улуг чырык кузел соруун — боттанырга.
Чечек шылкан садывыска ынчан кээриң
Четтикпейн манап чор мен, эргим сарыым.

Сергей ШААЛЫ.

Солун таварылга

«ХАЛЫП» АДААНГА

Уфология шынгы эртем-дир деп чүвеге сонуургал ам Узбекистанда дыка улгады берген. Ооң чылдагааны мындыг. Сөөлгү үеде солуннар, журналдарга чүгле ужуп чоруур билдинмес объектилер эвес, а харын өске өртемчейлерден келген кижилер-биле республиканың чурттакчыларының хөй санныг «ужуражылгаларының» дугайында материалдар бо-ла көстүп келгилээр апарган.

Ынчалза-даа Кашка-Дарья областың Нишан районунуң «Нишан» совхозунуң кодээ школазының 11 класзының өөреникчизи Тулкин Айтматовтуң чугаазы мени кончуг сонуургаткан. Чоокта чаа ооң-биле бир кайгамчык ужуражылга болган. Моон мурнундагызында дег, ол эртенгиниң беш шакта тура халааш, эртенги сула шимчээшкин кылыры-биле эжи Илгорну оттуруп алыр дээш маңнапкан. Чаъс чаап турган. Хенертен чазаглыг орукка чырык-кызыл өңнүг, цилиндр хевирлиг объект хонупкан. Ол ийи кезекке «чарлы» берген.

— Оортан узун мага-боттуг, мөңгүннелчек өңнүг костюмнуг, эктинге чедип турар көгере берген узун баш дуктуг, дискектерин ажып турар узун холдуг дириг амытан кылаштап үнүп келген — деп, оол чугаалаан. — Ооң соонда чүнү-даа билбес-тир мен. Эптиг, чымчак улуг сандайга олурарымны билип, миннип келгеш, буттарым адаанда далай көрүп кагдым. Ол көвүктелип чыдар болду. Чалгыгларга дээпкеш, ылап-ла ол көвүктүг дээрзин билип ордум. Долгандыр бүгү-ле чүве чаштанчы чалбыыш үндүрүп турган. Ынчалза-даа карактарга шыланчыг, шаптыктыг эвес болду. Шуут-ла далайдан бедип үнгүлеп келген дамды хевирлиг даглар мензэ дыка кайгамчык көзүлген. Ынаар ыракта үнүштер көстүп тургулаан. Долгандыр дириг чүве чок. Мензэ чиик болгаш дыка эки апарган. Чоогумга ыткыр эвес хөгжүм үнү дыңналып турган. Ону ооң мурнунда кажан-даа дыңнаваан мен. Скрипка үнүнге дыка дөмей болган. Оон мен бир-ле черже «ужуп» чорупкаан мен. Күштүг даштан миннип келген мен. Карактарым ажыдыпкаш, цилиндр хевирлиг объектиниң кээп хонупканы, ол-ла черимде, ол-ла оруумда турарымны көрүп кагдым. Медээлей каапкаш, мээң чаным-биле бир машина маңнап эрте берди. Күштүг чаъс куттунушаан. Бажым аарып турган.

Та бүзүреңер, та бүзүвеңер. Ынчалза-даа таптыг-ла 23 шак дургузунда Тулкинни кайын-даа тып чадашкан турган Бо дугайын милицияның майору Х. Сайфуллаев бадыткап болур. Чүге дээрге чиде берген оолдуң авазының дилээн ёзугаар чүгле милиция эвес, а бүдүн кишлак дүвүрээшкиниг медээ ёзугаар ону тыварынга киржип турган.

Ынчалза-даа өске эң-не кайгамчык чүве база болган. «Правда Востока» солуннуң редакциязының журналистери Тулкин Айтматов дугайында улуг хемчээлдиг ужуралдар материалын парлаан. А. Тулкинниң тырттырып алган пленказы... курут болган. Ооң соонда ону өске пленкага база катап тырттырып алганнар. Түннели база-ла ... курут болган. Чүге ындыгыл? Бо айтырыгга амдыызында кым-даа харыылап шыдавас. Барып-барып уфологтар безин аан.

М. Алимов.
Узбек ССР.

Шоодуг аяны-биле

ЫЯДЫНЧЫГ ООЛ ЧОРДУҢ

«Ынак мен» — деп
хиренде-ле
Ыядынчыг оол-да чордуң.
Кара-даа-ла баргаанында
Хамык чонну алгыртыр
сен.
Бодка саткан садыгга-даа,
Вокзалга-даа — [illegible].
Олгур чонна түттээн турар,
Опчок багай кижи-дир сен.
Улуглариңың сагындырыын
Тоомчага албас чордуң.
Уругларның нелериин
Дора тура баар-дыр сен.
«Ынак мен» деп хиренде-
ле
Ыядынчыг оол-ла болдуң
Улус-чонну хүндүлевес
Улуг тура аан чордуң.

Сарыг-оол ХЕРТЕК.

БУРГАН БОЛГАШ ЧЫЛБЫГА-МООС

● ТООЛ ●

Шаанда Ак-Туругнуң Алдын-Булакка Доора-Сорку деп улуг лама чурттап чораан.

Бир катап Алдын-Булакка дүк каккан өг чанынга чыылган хөй улуска ооң тоолдап олурганын бичиимде дыңнаан мен. Оон тоолунуң адын «Бурган башкы биле Чылбыга-Моос» деп алап болур. Тоолду ол мынчаар эгелээн:

«Бүгү чырык өртемчейде кижилер мөңге чурттаар кылдыр оларга сагыл четтиртир деп, Бурган бодап ап-тыр. оо. Аржаанны улуг дагылга куткаш, ширээ кырынга салып кааан. Бурган даштаар үне бээр аразында Чылбыга-Моос деп дайзын ону дегре чоогланкаш, саазынга сидиктеп кааны Бурган башкы бүдүү көрүп каан. Өгүнүн эжиин Бурган так кылдыр бызыглааш, хүлер хылыш селемези-биле өг дүндүүнге кедеп олуруп алган. Маңгыстың мойнун одура шаап тар бодаан.

Удавааанда Чылбыга-Моос өг дүндүүнден үне-ле халаан. Бурган селемези-биле кулаажылап-кулаңылап кагарга, Чылбыганың мойнун эвес, а бели чыдып калган. Ол бели чокка деңгерлерже ужуп үне берген. Бурган башкы өгге кирип келген. Чылбыганың сидиин черже төгер болза, оът-сиген, ында дириг амытаннар кырлып калыр. Ынчангаш боду ижипкен. А Чылбыганың бели база хоран. Ону Бурган өрттеткеш, хүлүн үрүпкен. Оон хүлү ымыраа болуп хуула берген. Ынчангаш ымыраа кижини болгаш өске-даа дириг амытаннарның ханын соруп, ызырар, дыка хоралыг сээк болган.

Бурганның аржаанын ижип алган Чылбыга дээрде мөңге чурттап чоруур. Кажан ол аштаанда Хүнүң азы Айны сырыптар. Ай, Хүн туттурарының ужуру шак ында. Бели чок Чылбыга-Моос Хүнүү азы Айны сырыптарга, кезек болганда Ай, Хүн уштунуп келир».

Ламаның тоолунга бичиимде, шынап-ла, бүзүреп, Чылбыга-Мооска аажок кыжанып, хорадап чораан мен. А херек кырында амыдыралга ындыг чүве кажан-даа турбаан дээрзин элээп улгадып, эр апаргаш, билип алган мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.

Культура амыдыралындан

КАРА-ТУРУГДАН ЭГЕЛЭЭН

Тыва шии чогаалының эртинези — «Хайыраан бот» деп шииде болуушкун Өвүрде Кара-Туруг деп черге болуп турарын билир бис. Шиини чаарты тургускан авторлар, артистер ооң хүннерин ол черден эгелээн.

Кара-Туругга республиканың телеоператорлары болгаш режиссёрлары ийи хүн иштинде кызымак ажылдааш, «Хайыраан бот» деп телешиини тырттырып дооскан. Телекөрүкчүлер ону удавас ак-көк экраннардан көре бээрлер.

Оон соонда ол шиинде ойнап турар артистер районнуң чурттакчыларының ырак-узак булуңнарынга чедип, хөй-хөй көрүкчүлерге бараан болган. Кодээ ишчилер шиини эки дерип, каастап кылганын, анаа салым-чаяанныг, талантылыг артистерни киириштиргенин база ону катап тургузар дээш кызымак ажылдааны дээш РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи Максим Мунзукка, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Хертек Ширипп-оолга өөрүп четтиргенин илереткеннер.

Деспил-оол САНЧЫ.

Өвүр район.

КӨЖЕР ДЕЛГЕЛГЕ

Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң чамдык эртем ажылдакчылары августуң эгезинде «Ээрбек» совхозтуң ажыл-ишчилеринге энтографтыг, музыка-хөгжүмнүг көжер делгелгелиг аалдап чорааш келгеннер.

Оларның ап чорааны экспонаттарынга алдар-сураглыг чонар-даш сиилбикчилери Раиса Аракчааның, Саая Кегелдиң, Дондуп Тойбу-Хааның, Байынды Баириниң база аныяк чурукчуларның кылган ажылдарын киирген. Оларның аразында аң-мең, чер-бойдус чурумалы, өңнүг чонардаштан сиилбип-чазаан шыдыраалар, эдилелдер болгаш нарын, эки шынарлыг, композициязы янзы-бүрү, улуг өртемниг, даштыкы чурттарның делгелгелеринге бедик үнелелди алган, шаңнал-макталга кирген экспонаттар база бар. Оларны ээрбекчилер улуг сонуургал-биле көрген.

Музейниң ажылдакчызы Т. Ч. Нурсат тыва аяк-савазы болгаш кышкы, күскү доңарлыг, хөвенниг тыва тоннарның, калыг идиктерниң, алгы чылыг кышкы бөрттерниң, улуг-биче улустуң хептериниң экспонаттарынга экскурсия-беседаны эрттиргени солун болган.

Түңнелинде бот-тывынгыр композитор, музейниң эртем-чыдындышкын килдизиниң эргелекчизи М. Х. Нурсат национал хөгжүм херекселдериниң — игил, бызаанчы, дошпулуур, туң, бүрээ бүшкүүр, шаң, кеңгирге дугайында экспонаттарга тус-тузунда тайылбырны берген. Тывага сарыг шажынның тывылганының үезин болгаш ламаизмниң төөгүзүнүң дугайында беседаны база эрттирген. Ол талазы-биле айтырыглар хөй болган, аңаа тодаргай харыызы берген.

Ол-ла көжер делгелгези-биле даараазында хүн Каа-Хем районнуң «Совет Тыва» совхозунуң Чүрек-Дөргүн аржаанында дыштанынкчыларга база аалдап чорааннар.

Ында совхозтуң ажыл-ишчилеринден аңгыда, ырак-узак районнардан болгаш Кызылдан янзы-бүрү профессияның, улуг-биче назылыг кижилери дыштанып турар.

Музей ажылдакчылары-биле дыштанынкчыларның аразынга болган ужуражылга база солун байдалга эрткен.

Көжер делгелгелиг аалдап чорууга, чамдык районнар, сууннар, совхозтар удуртукчулары аалчыларга концерт, экспонаттар көргүзер, лекция-беседа, экскурсия эрттирер культура албан черлерин, клубтарны ажыдып бербес болгулаарын, оларның аалчылар-биле ужуражылгага кириштпейн баарын, чондан хоорук болуп турарын олар чугаалады. Чижээ, Кара-Хаактың клуву хааглыг болганы-биле олар аңаа чүнү-даа эрттирбээн. Өске-даа артистер чеде бээрге, бирде чырык чок, клуву караңгы турар үелер тургулаарын театр, филармония артистери безин кайгаар, оон кедерезе, концертке бичии школачылар келир, а ада-иелер, чамдык кижилер ээрик-даа болур таварылгалар бар.

Чурт-шинчилел музейиниң көжер делгелгелиг аалдап келиринге ыраккы Мөңгүн-Тайганың чурттакчылары чагыт киирип чалаан, музейниң администрациязы база чөпшээрешкен. План ёзугаар олар Эрзин, Барыын-Хемчик, Өвүр, Улуг-Хем болгаш өске-даа районнарже аъттанырынга белеткенип турарлар.

Раиса ТОЛЗАТМАА.

Кызыл хоорай.

ОЛЧАЗЫ—«ЖИГУЛИ»

Бо чылдың ДОСААФ лотереязының бирги үндүрүлгезиниң билеттерин Чаа-Хөлчүк районга таратпаан. Ол билеттерде чиңгир ойнаашкыннар бар болган.

Чолаачы Александр Сат эң-не аас-кежиктиг кижи болган. Ол «Жигули-ВАЗ-2109» деп маркалыг чиик автомашина ойнадып алган.

Ам удавас ДОСААФ лотереязының ийиги үндүрүлгезиниң билеттерин тарадып эгелээр. Оларны садыгларга, организацияларга сада бээр. Аас-кежиктиг билеттерниң ээлери болуру-биле оларны садып алыр дээш далажыңар.

Ол билеттерниң ойнаашкыннары декабрь айда болур.

Владимир МОНГУШ.

Районнуң ДОСААФ комитединиң даргазы.

Ужуп чоруур таваактар

ШООДУГЛУГ РАССКАЗ

Эртем кандидады Осокин дээрзи механика цехинге чедип келген-дир эвеспе. Ол кандыг-даа темага лекция номчуур кижи-дир.

Осокин бүдүрүлгениң кызыл-булуңунуң кидир кырынче үне бергеш, думчук аржыылы-биле карааның шилин чода тыртып алган, оон чыылганнарны эргий көрген.

— Чүнүң дугайында дыңнаксап тур силер, эштер?

Алдыгы разрядтың токары Петр Лукьянов холун көдүргеш, өөрүн мурнай алгырыпкан.

— Өске планеталарда амыдырал дугайында.

Ол кышкы Осокинге таарышкан, дидим үнге ынак кижи чүве-дир. Ооң назы-хары база улуг эвес, чүгле бажының дүгү дүжүп, чөвек талазындан хензиг тазарып орар. Харын-даа чараш деп болур кижи. Лекторну аан.

Осокин Марс дээш, өске-даа планеталар дугайында ярып кирипкен. Кезек боол чоруй, бодунуң ынак темазы — ужуп чоруур таваактар дугаанында чугаалап эгелээн. Ону эртем ёзузу-биле УБО дээр, ол хураангай сөстү чазарга — ужуп чоруур билдинмес объектилер дээр. Ол аразында эжикте кыпсынчыг үн дыңналган.

— Киреринң хоруп каан чүве-дир!

Дыңнакчылар-даа лекторда эжикче көрнүп келген. Эжик даамалы Акимова кирип орган ооду үндүр хөөглеп турган. Ол шуваганчы аажок чурумзурак кижи-дир. Кым-даа ону кижи киирбе дивээн, ол бодунуң ыдыктыг күзели-биле эжикти таңныылдап кирипкен чүве-дир.

Осокин эгиннерин кыскаш, (кижи кирип келзе, багай чүү деп) улаштыр номчуй берген.

...Миссисипи штатка бизнесмен Джон Уоисли деп дээрги бодунуң хуу машиназынга бараанын чүдүрүп, кажайын болгаш улгады берген урууң олуртуп алгаш, бир хүн аян-чорук кылып чораан-дыр эвеспе. Ооң машиназының марказы безин онзагай — «Форд-278». Ол кайгамчык «Фордтуң» ээзи газын базып орган, далажыр ужурга таваржып келген, ону акша-төгерик аптар-чиптер дугуржулга маңнап турган.

Арга ышти черден үне маңнадып келгеш, бир көөрге, оларның мурнунда салат салыр таваак хевирлиг аажок улуг төгерик чүве турган. Ол ыяштарның бажында астына берген, харын-даа дыттар бажы ышталыксап турар ышкаш болган. Ол «таваактан» янзы-бүрү өңнүг чырык база тарап турар. «Форд» азыра каапкаш, турупкан. Каргыс ниитилелдиң кижизи үени халас эрттирбес дээш моторун чушкуй берген.

Ол таварылганың соонда демги дээргиниң кадайы комиссия төлээзинге мынча деп тооп орган-дыр эвеспе.

— Мээң ашаам машиназын доктаадыпканда көөрүмге, дээрде аажок улуг хүн астына берген тур. Долгандыр өлүгзүг ногаан оң бедигепкен. Шил өттүр [illegible] кандыг ийик, ындыг. Уруум тургаш: «Авай, өрү көрем!» диди. Өрү көрдүм, дээргилер. Оо богда, мен колледжилер доостаан, университетке өөренмээн, чүгле бажынга ажылдап өөренген кижи мен. Ол хиремде парашют чокка астына берген турар элдептиг ол чүүлдү эскерип каан мен. Ол хиремде географияны хензиг билир мен: ол «салат савазы» соңгу-барыын чүкке база азы барыын-соңгу чүкке бе.., астына берген турган.

... Ынча дээш Осокин лектор караның шилдерин ооскунупкан. Токарь Петр Лукьянов кончуг дүрген халып баргаш, ону көдүргеш, лекторга хүндүткелдии-биле ап берген. А кызыл-булуңда кижи бажы кизирт». Чүге дээрге лектор шыырак — эң дээди, аңаа бир шакта 2 руб. 50 копеек төлээр. Ынчангаш ол хензиг залда хостуг олут чок болган. Эжик даамалы Акимованың «Киирбес мен» дээн алгызын-даа тоовайн кижилер эндерлип келген.

Осокин уламчылаан. «Дээрги кадын Уоисли өчүүн улаштыр мынчаар берген: «Мээң ашаам машина моторун эки билир эвес. Ол бижи чушкуттунгаш, рулюнуң артынга катап олуруп алган. Ынчан мээң уруум:

— Ачай, дээрде дирижабль тур! — деп алгырган.

— Шынап-ла — деп, мээң ашаам амырай берди.
— Оларда механик бар боор.
— Сээң бажың черле алдын ийин, уруум.

Ынча дээш мээң ашаам кукуруза шөлүн тавартыр ол «салат тавааанче» чорупту. Адазы-биле кады чорууруң уруумга чөпшээревээн мен, нелээ машинага артып калдывыс. А ачавыс чоорту көзүлбестей берген.

Бензин кудар черге халдып келгеш, шагдаа черинче долгадывыс. Оон шагдаа чедип келди. Негр аан. Оон-биле кады чорааш, Джонну кукуруза шөлүнден тып алдывыс. Ол човууртап, президентиниң адрезинче багай сөстер сөглеп тур. Джонунуң бажының дүктери дүжүп калган болган. Оон туржук, бажы безин ышталып турду. А чүвүрү чок, буруулуг болдум, ооң адаанга чоруур чүүлдери шупту көстүп турар. Кара кештиг шагдаа Джонну ол чериниң эмнелгезинге эккелген. А мээң уруум ачазын кээргээш, ыглап турду. А «салат таваа» ол аразында чиде берген. Четкер ону сырыпканы ол ийикпе. Чугаам доостум, дээргилер».

Осокин тыныш ап, доктаай хона берген. Бажын силгий каапкарга, караның шили база кээп дүшкен. Лукьянов өөренген чаны-биле база ап берген. Харын-даа ыравас дээш лекторнуң чоогунга олуруп алган. А Осокинниң «эъди чаа изип» орган.

— Чөпшээрежир болзуңарза, делегей практиказында билдингир апарган база бир фактының дугайын маңаа ам база катап чугаалап көрейн, кандыгыл?

Петр Лукьянов өскелерниң өмүнээзинден дораан харыылаан:

— Чугаалаңар харын, солун болгай.

Чыылганнар база деткип, шимээргежи берген.

— Мен силерге сураглыг астрофизик Франц Шмидтиң бижээни стенограммазы-биле таныштырайн — деп, лектор эгелээн. — Ону 1922 чылда бижээн. Болуушкун Австрияга болган. Бодунуң төрел бөлүүнүң канчап өлүп төнгенин Сизый Кактус деп арткан кижи-амытан чугаалап орган-дыр эвеспе. Сизый Кактус дугайында Шмид мынчаар чугаалап турар: «Ону бажындан буттарынга чедир даштан шуткуп кутан ышкаш, мун-муң чылдарның хадының арттырган изи ол. Оон дырышкак арны хаарып каан нарторикага дөмей, арны мунгак. Чүгле карактары ылаңнаар». Ийет, стенограмманы дыңнаңар:

Шмид (келемечи дамчыштыр): Сизый Кактус, чугаалап көрем, сээң кайгамчык төрел бөлүүң канчап өлүп төнүп турары ол?

Сизый Кактус: «Хүннүң ажар үүнче көөрүмге, карактарымга кажыыдалдың изиг чажы төктүп келир. А хүннүң үнер чүгүнче көөрүмге, кажыыдалдың соок чажы төктүп келир. Өске талаже көрбес кижи мен, чүге дээрге мээң төрел бөлүүмнү Дээрниң Оду өрттедип каапкан.

Мен улуг Селеске уктуг кижи мен. Мээң ачам чер бөмбүрзээниң бир ужундан өскезинге четкен. Мээң авам, мээң болгаш сээң салааларың санындан хөй уругну төрээн. Мээң кырган-ачам ыр ырлап чораан. А ак кижи келген соонда...

Шмид: Сизый Кактус, чугаа кыскаладып шыдавас сен бе?

Сизый Кактус: «Ак кижилерниң чугаазы кыска болгай аан. Мээң кырган-ачам кажан-даа кыскаладыр чугаалавайн чораан. Ол оттуг сугну ишкижеге чедир чугаалап кээр. Ол оттуг сугну бир ижипкеш, эң сөөлгү ырызын ырлаан эвеспе. Ол ыры Улуг Селескелерниң ырызы апарган. Бистер маңаа доктаамал чурттап келген бис. Ай дажындан от үндүрүп алгаш, аңаа одаг кыпсып, самнап турган бис. Кенгурулар ынчан чаңгыс бут кырынга шурап турган чүве...

Вячеслав САЯН.

(Уламчылыг).

Төөгүнүң балалчак арыннары

АГАРТКАН ХЕРЭЭ ЧОК

30—40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде репрессияга таварышкан кижилерниң херектерин хапап тодарадыры-биле партия Тыва обкому тускай комиссияны тургускан деп дыңнааш, өөрүп турган мен. Эрте, элекпей өөрүй бериптир мен.

Кезек үени эрттирип эрттирип, бир каш кижилер ат-алдарларын тургускаш, ындыг кижини мынчан агартаан, мындыг кижини мынчам агартаан деп саар [illegible] башка ажылдың чогуму [illegible] көрбейн турар комиссия-дыр. Мындыг агартылгының херектерин РСФСР-ниң Суд яргызы [illegible] мурнунда-ла шиитпирлеп каапкан чүве бе?

Тывага шуурганнап эрткен бо коргунчуг репрессия дугайында чугула материалдарны болган [illegible] «Тываның арыннарында» номчуп турар мен. Март 31-де «Тываның [illegible]» Оон Политтың «Ойзуп турган херээ чүл?» деп чүүлү парлаттынды. Чамдык [illegible] [illegible]

бажып турар деп билдим.

Чүүлдүң эгезинде Тывага болуп эрткен репрессияга кым кол буруулуг болур ужурлуг-дур деп айтырыгны көдүрген-дир. Оон чогум бажызы мындыг.

«...ол үеде Тывага политиктиг ажыл-чорудулганы кым удуртап-баштап турганы, ы... бүрүн эргелерни кымнык холунда турганын шингээп көөрү чугула деп автор айтырыгны ... турган.

Ынчаарга репрессия чылдарында Тывага дээди эргелиг ... С. К. Токаның холунда турганы ... билдингир. Ол үеде ТАРН ТК-ның Чингине секретары, ТАР Бичии Хуралының Президиум кежигүнү база Чаңгыс кежиктиг — таңыглыр бедик эрге-дужаал-дыр.

Мынчангаш С. К. Тока репрессия херээнге ... [illegible]

медээлердиг кежигүннерин массалыы-биле кыргып-хыдып турда, ТК-ның Чингине секретары чүге аңаа-ла тайбың олуруп турганыл?

И. В. Сталин боду шупту кижилерниң читкелеринден туткаш, аппарып шаажылап турбаан. Ол кижилерни шаажылап өлүрер дугайында протокол документилерге ат-даа салып турбаан. Кижилер амы-тынынга чедип турган чүве болганда, тайга дег бедик, далай дег хамы-даа ат-алдар, алы аазыа ону камгалап шыдавас, от демей-ле улуг буруулуг.

Хинин Оюн Суддуг соонда С. Н. Токаның политиктиг ажыл-чорудулгазын шиитпирлээр кижилер, ... [illegible] Чурмит-Таавы, Хемчик-оол, Доңгак Сугар-оол болгаш [illegible] ол баштайгы состадыта ... [illegible]

чүдүүр чорук моон эгелээн кылдыр бодаар мен.

Ынчангаш «С. К. Токаның политиктиг удуртулгазында болган частырыглары чажырып, агартыры болдуунмас» деп авторнуң кылган түңнелинге каттышпас аргажок.

«Ойзуп турган херээ чүл?» дээр чүүлде Ю. Аранчынның дугайында хөй одурутлар бижиттинген. Автор алыс дуржулгалыг кижи болганда, Ю. Аранчынның чүнү күзеп, чүнү сегиртип олурарын ол дораан билип каапкан: «Бо айтырыгларны медээ салгалан болдап көөрүмге, Тывага болгай репрессияны ССРЭ-ден барып өөрениг алгаш, аалга ёзугаар боттандырып турган деп дээш салган боор».

Ол-ла чүүлде айтып турарын ёзугаар алырга, «Мемориал» ниитилелдиң кежигүннери-биле ужуражып, Ю. Аранчын хамыктан бүрүүнү. Оон Полатче чуйй кагаш, «Чурттуу, поңу баштап турган Токаны камгалаар агартыр эвет кут болган» дээрзин бижээн.

Күрүне баштыкчызы турге ... [illegible] [illegible]

чызы-дыр. Ынчангаш шериглер чурум үреп каарга, командир харыылаар, а машина чүве базып кагза, чолаачы харыылаар.

Бир эвес эш Аранчын Тывага репрессия үезиниң бүгү-ле кол буруулары ССРЭ-же азы Тываның иштики херектер яамызының ажылдакчыларынче чүүй каапкаш, С. К. Токаның ат-алдарын болгаш улуг ачы-хавыязын барымдаалааш, ону репрессия херээнге киришпээн кылдыр агартыр деп санап турар болза, онда шын эвес, кедергей чигзинчиг бодал-дыр. Ындыг кордаа хоннге харын-даа айыылдыг.

Бис [illegible] таварышкан «контрлар» чүгле боттарының кара баштарын кара черге салбааннар болдур ийик. Оларның муң-муң чаш ажы-төлдериниң, аныяк чараш кадайларының болгаш ава-ачазының төрелдериниң тургуун эртемн ... [illegible] ... дең нез болуруул чүл? ... өртемчейге мындыг халап кажан-даа турбаан!

Партия чүгле бодунуң кежигүннерин дээш, оларның [illegible] ... бүзүрет...

дег лагер үези дээш турушпу турар чүве деп шыырак философтар болгаш төөгүчүлер мени өөредиңер.

Мынчаарга партияның Тыва республика комитеди, репрессия дээр коргунчуг хай-халапка таварышкаш, аныяк-чалыы амы-тыны хайыс баргылаан Тываның эр-эрес оолдарының дугайында чүнү бодап турар ирги? Ол репрессия талазы-биле ажылдар чүге шуудавайн турары?

Архив дыка хөй арыннарын чидирген, «арыглап каапкан» архив дижик. Оон ыңай ол архив ёзугаар алыр чүве болза, ам агартпайн турар «контрларның» шүүтүнүң чөвүрээ дайзыннары» деп нагылаан документилер бар эвес чүве бе?

Мынчангаш мен, кырган коммунист, партияга республика комитединге шүүт бүзүреп, сетгил дамыр чааскаа харыыларны дыңнаар боор мен деп бүзүреп артым. Репрессияга таварышкан коргунчуг тыва кижилерниң-биле үүрүм каттышкан коммунист-даа Тыва [illegible] болуп чорааны чок.

Маңаа тускай комиссия «Мемориал» ниитилелдиң ажыл-херектерин ... [illegible]

Моңгуш ЭРГЕП.

ЫНЧААР САДЫГЛААРЫ КЫМГА АЖЫКТЫГЫЛ?

Титов кудумчузунда «электри барааннар» магазининиң чанынга хөй-ле кижилер неделяның понедельник, пятница хүннеринде эртенгиниң чыылган. Мурнуу былаажып «дугаарым... демдеглеп каап көрүңер» дээш «оочурга бижидейн» деп турганын [illegible] көрүп болур. Дээрт ай [illegible] неделя сайында 2 катап демдегледип. Чүү деп хилинчектениң [illegible] турар чоп боор деп айтырыг чангаар-ла [illegible] Ажыкайын, хөвар бараннар-ла болгай.

«Электри барааннары» магазининге кире бергеш, соодукту даараныр, хөй чуур машиналар дугайын айтырарга [illegible] организацияларга [illegible] садар [illegible] турар деп [illegible] ынчаар силер. Хөвар [illegible] садып алыр деп [illegible] ажыы чок.

Ынчангаш садып алыкчылар [illegible] инициативазы-биле оочурну [illegible] [illegible] маңнап турганнары ол.

Ында иин аңгы оочур бижиктериниң бар болдур ийик. «Саратов» маркалыг бичии соодукчуларны алыксаан [illegible] кижи бижиттинген. Артын өске маркалыг улуг соодукчуларынга — 300 ажыг кижи. Ынчангаш барык дөрт ай ынчаар оочурлап турарлары ол!

Садыгжыларга даа «кудаа үүжү» болган. Магазинче соодукчу кажан кирерин үргүлчү айтыртырып, оочурлаашкар манап-ла, манап-ла турар. А садыгжыларның [illegible] «соодукчулар чүгле [illegible] айда кирер» дээр. [illegible] А август 17-де пятницада оочурларын демдеглеттирип алгаш, сагышка эки болур-биле, соодукчу кажан кирерин база айтыра [illegible] [illegible]. А чамдыктары садыг бажыңынга ол хүн август 17-де телефон деп [illegible] айтырып [illegible]. Харыызында [illegible] [illegible]. «чок», «чоокку хүннерде кирбес» деп, а херек кырында ол-ла хүн 15 шакта электри бараанныг магазинче киргени, демги-ле хөвар эти айтырып турганнар оочурлаашкарының арызында база бар.

Бак чаашкыны-ла түвеңнээр ам. Демги хөвар машиналарны ол магазинче август 17-де 16 шакта кирген. 33 соодукчуну сада каапкан.

Ынчангаш бажын ыт чиир [illegible], демги [illegible] оочурлаашкарыдан чаңгыс-даа кижи ону албаан, ным даа билбээн.

Понедельникте (август 20-де) [illegible] демдеглел [illegible] турда, эртен пятницада [illegible] садып турганы [illegible] берген. Садыгжылардан айтырарга, хаайта даа [illegible] «чүү оочур», «[illegible] бижик херек чок», «хостуг садыгжылар» дээр ол-ла болган. Аас былаажып, ноогааш маргыжып даа турган.

Хомудаан садып алыкчылар 20 ажыг кижиден делегация тургускаш, «шынны дилеп» чорупканнар. Кызыл Үлетпүр барааннар садыының садыг килдизиниң эргелекчизи оларның хомудалын тоомчага-даа албаан. «хооркуусту комнуң бадылап кааны даңзызы чок болза, садыгжыларда буруу чок-тур, кым-даа садып алгай-ла» дээш, ону сайгарар-даа хире эвес болган.

Садыг министрлиниң оралакчызы Доок Натпитович Саттың кабинединге чедип, [illegible]

[illegible]

Намчал ООРЖАК.

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫННАДЫП ТУР

Август 21.

Ол хүн 18 кем-херек үүлгедиишкини болган, оон 8-и Кызылга хамааржыр. Хөй-ниитиниң корум-чурумунуң камгалалынга улусчу дружиналарның 30 кежигүнү киришкен.

Барыын-Хемчик. Ак-Довурак хоорайның [illegible] 57 харлыг Н. А. Шерейкину [illegible] Н. И. Марков [illegible] турар. Ол [illegible] Бай-Тайга районнуң Кызыл-Даг суур чурттуг [illegible] Бичевоол Хорлиг-оолду [illegible]. Ону Ак-Довурактың автовокзалынга [illegible]. [illegible] чоруп турар.

Кызыл. «Автомобилист» гостиницаның чанынга, 02 шак турда, ОПТУ-1-ниң [illegible] башкызы М. А. Ондарны, № 15 магазинниң [illegible] Н. Ондарны болгаш [illegible] Кочетов кудумчузунуң 32 дугаар бажыңның 1-ги квартиразында чурттап турар А. М. Монгуш, оон 11 харлыг уруу Лидия Хартынаа бажыңдан үнгеш, эл келбээнинге [illegible].

Тес-Хем. Самагалдайның чурттакчызы К. Х. Арапчаа, оон 15 харлыг оглу Сайгаты Арапчаа бажыңындан «Восход-3М» мотоциклди мунуп алгаш, үнгеш, эл келбээнин дыңнаткан.

Август 22.

Республика иштинге 18 кем-херек үүлгедиишкини болган, оон 13-ү хуу өнчү оорлаашкыны.

[illegible]

Август 23.

Ол хүн 32 кем-херек үүлгедиишкинин бүрүткеттирген.

[illegible]

Чөөн-Хемчик. Кызыл — Тээли оруктуң 208-ки километринге [illegible] ТВМ [illegible] МТЗ-80 тракторну [illegible].

* * *

[illegible]

Мария КУЗЬМИНА, ИХМ-ниң парлалга бөлүүнүң инструкторү, милиция майору.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ

Понедельник

АВГУСТ 27
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 4 сериалыг урал-чечен телефильмниң баштайгы кезээ. «Чорумал кижиге лифт». 1-ги кезээ. 9.15 «Бут бөмбүүнүң допчулалы». 9.45 Концерт. 10.35 «Чөөн Сибирь». Киножурнал. 10.45 Швед радио концерти. 11.30 «Дириг амытаннар оранында». 12.30 — 13.10 «Үе». 16.15 Уругларга дамчыдылга. 17.15 Барымдаалыг фильм. 17.25 «Фестивальдың демдектери». 17.55 Бис болгаш экономика. 18.30 «Үе». 19.00 «Үнүштерниң ужурадары». Эртем-тайылбырлыг фильм. 7-ги сериязы. 19.25 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 19.55 «Ыры-95». 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Кинопанорама». 23.15 — 23.40 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

[illegible]

КЫЗЫЛДАН

[illegible]

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

[illegible]

Вторник

АВГУСТ 28
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Чорумал кижиге лифт». [illegible] сериязы. 19.35 «Тигерим» «Немецтер — [illegible] 20 чылы». 21.20 «Чорумал кижиге лифт». 1-ги кезээ. 21.00 «Үе». 21.30 «Ковбой». Фильм-балет. 21.50 «Сес». Литература-урал-чечен программа. 23.50 — 00.15 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

[illegible]

КЫЗЫЛДАН

[illegible]

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удур...» [illegible]

КЫЗЫЛДАН

[illegible]

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

[illegible]

Среда

АВГУСТ 29
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Чорумал кижиге лифт». [illegible]

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

[illegible]

КЫЗЫЛДАН

[illegible]

МОСКВАДАН

[illegible]

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

[illegible]

Четверг

АВГУСТ 30
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Чорумал кижиге лифт». [illegible]

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

[illegible]

КЫЗЫЛДАН

[illegible]

МОСКВАДАН

[illegible]

КЫЗЫЛДАН

[illegible]

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

[illegible]

Пятница

АВГУСТ 31
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Чорумал кижиге лифт». [illegible]

ИЙИГИ ПРОГРАММА

[illegible]

МОСКВАДАН

[illegible]

КЫЗЫЛДАН

[illegible]

МОСКВАДАН

[illegible]

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

[illegible]

СЕНТЯБРЬ

Суббота

СЕНТЯБРЬ 1
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35. [illegible]

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

[illegible]

Воскресенье

СЕНТЯБРЬ 2
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

[illegible]

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

[illegible]

КИНО

АВГУСТ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Охота не единорога» 9.00, 10.50, 12.40, 17.50, 19.30 (узатпан), «Вокзал для двоих» (2 серийлыг) «Творческий портрет Людмилы Гурченко» 14.30 [illegible].

Видеозала: «Оса» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Юность Бемби» 9.00, 12.40, «Лично известен» (о Камо) 10.20, 14.10, «Бархан» 16.20, 18.00, «Бейбарс» (2 серия [illegible]) 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Наследница — Ники» 12.00, «Трактористы» 13.40, «Побег» 15.40, 17.40, «Лисы Аляски» 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Киночудеса» 10.00, «Большой талант» (ГДР) 13.40, «Москва слезам не верит». Творческий портрет Н. Муравьевой (2 серийлыг) 11.00, «Тутсэ» (АКШ) 15.20, 17.10, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Собака, остановившая войну» 14.00, «Затянувшаяся расплата» 16.00, 18.40 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Сто девятый идет без остановок» (Япония) 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

АВГУСТ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ничего не случилось» (Туркменфильм) 9.30, 11.20, 13.20, 15.20, 19.30 (узатпан), «Торможение в небесах» (Ленфильм, премьера) 17.20 шактарда.

Видеозала: «Во всем виноват Рис» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночудеса» № 122 9.20, 11.30, [illegible]

«Приключения Спаса и Нели» 10.20, 13.10, «Охота на единорога» 15.40, 17.20, 19.00 (узатпан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Даурия» (2 серийлыг) 16.00, «Заговор» 14.00, 19.30 (узатпан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Золушка» 10.00, «Сила любви» (Индия, 2 серийлыг) 14.00, 16.50, «Романтик» (16 хар [illegible] кирбес) 19.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Лисы Аляски» 17.30, 19.30 шактарда.

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-81; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; ◆ [illegible] — 3-34-57; ◆ совет тудуглуу — 3-34-98; 3-41-27; ◆ үлетпүр — 3-34-19; 3-36-73; ◆ [illegible] — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ уругтурмаар — 2-27-41; ◆ солуг келбейн баргаала — 3-28-71; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга ямазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Индекс 54241

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нии Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-нии Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл август 28 вторник № 196 (14396)

1925 чылдан үндүрлеттинген

Өртээ 3 кап.

Мал чеминиң белеткели—хүннүң чугула айтырыы

Байдал дүвүренчиг

Бай-Тайганың ажыл-агыйлары бо чылын кышка удур ниитиниң малынга 13617 тонна мал чемин белеткеп алырын планнаан. Харысалгалыг кампания ында эгелээнинден бээр ам бир ай ашкан. Чайның сөөлгү айы август удавас төнер. Өъттенген чемништиг шынарын чидирип, калып кургаарының кырында келген. Тараа, картофель болгаш ногаа ажаалдазының үези база чоокшулаан. Бистиң солуннуң корреспондентизи чоокта чаа ол районга барып, ажыл-агыйларның шуптузун эргээш, АҮК-туң кол агроному Кызыл-оол Комбуевич ХОМУШКУДАН интервью алган. Ону моон адаанда киирдивис.

— **Район девискээринде мал чеминиң үнгенинге, ону кайы хирени белеткеп ап болурунга хамааржыптыр чүнү чугаалап болур силер?**

— [illegible] үргүлчүлелдиг чаъстар соонда өът-сиген эрткен чылдардан эки үнген. Бир га черге онаалтыр ортумаа-биле 24 центнер хөй чылдыг, 10,8 центнер чайгаар үнген сигенни, 10,7 центнер көк-суланы, 64,6 центнер силос культураларын болгаш 38,4 центнер сенажты белеткеп ап болурунун аргазы бар. Баш удур кылган чижек санаашкыннарывыс ёзугаар алырга, 5537 тонна хөй чылдыг, 2964 тонна чаңгыс чылдыг сиген, 1414 тонна көк-сула, 2696 тонна силос культуралары ажаап алыр болгаш 2119 тонна сенажты салыр ужурлуг бис. Ажыл-агый бүрүзү бар аргакурлавырларын долу ажыглаар болза, бо сан-чурагайлар оранчок ковудээр. Ниитиниң малынга чем-суурү тургустунар. Малдың бажынга көрдүнген чем единицазы четчелеттинер. Мурнуку чылдарда ышкаш, өске черлерден диленир, улуг өртек-биле саттынып, хөй чарыгдал үндүрер чоруктар турбас.

— **Кызыл-оол Комбуевич, бачым-чымыштыг ажыл шагда эгелээн болгай. Ам бо хүннерде байдал кандыгыл?**

— Хову-шөлдерже 358 кижи үнген. 54 трактор, 27 сиген кестирер машина, 3 сиген болдүрүкчүзү, 7 пресстээр, сараат салыр механизмнер ажылдап турар дугайында медээлер бар. Ажыы-биле чугаалаарга, ажылдың темпизи аажок кудУ. Август айның бирги чартыы төнгүже чедир план 10 хуудан ашпаан. Эрткен чылдың ол үезинде мал чеминиң белеткелин 50 хуу чоокшулады берген турдувус. «Тээли», «Бай-Тал» совхозтар каттышкаш, 1200 тоннаны белеткээн турбуже, «Кара-Хаак», «Кызыл-Даг» совхозтар 60 тонна безин чедирбээни-биле эптежири берге. Чаъс хүнүң-не чаап, ажылга шаптыктап турары шын. Ынчалза-даа анаа сылдаглап, чарбып болбас. Совхозтарның директорлары, агрономнары сенаж салырынче күштүг меңнээр ужурлуг. «Тээли» совхоз 330 тонна сенажты салган турда, «Бай-Тал» совхоз август 14-тен эгелеп кирген. «Мурнакчы», «Кызыл-Даг» совхозтарда бо ажыл саадаан.

Кол агрономнар Кара-оол Чонданов, Орлан-оол Кан-оол, Олег Монгуш эмин эртир олутпайн, үстүнден команда, албадаашкын манаар чоруун көргүскен.

Өг-бүле, аренда керээлерлиг малчыннарның шуптузу сиген белеткээр хүлээлгелиг турбуже, кирген кижилер ховар. Чайгаар үнген сигенни долгааш серилерге, ыяштарга азарынче оларны эвилелдевейн келген.

Малдың тускай эртемниглери, ылангыя зоотехниктер ажылдаар шактарының хөй кезиин суурларга эрттирип, малчыннарны бо ажылче хаара тударын, боттары удурткан турун бодавайн турары канчап-даа таарышпас.

— **Үе манавас болгай. Дүүн дөрт совхозтуң хову-шөлдеринден «Тээли» совхозтуң сенаж белеткеп турар звенозунуң кежигүннерин деп аңгыда, ажылдап турар кижилер көрбедивис. Ону канчаар тайылбырлап болурул?**

— «Бай-Тал» совхозтун агрономы Кара-оол Чондановту бажыңындан тып ужурашканывыс. «Тээли» совхозтуң агрономы Николай Кара-Доңгак ховуга көзүлбээни. «Мурнакчы» совхозтуң төп бригадазынга, долгандыр сиген шөлдеринге чаңгыс-даа кижи чок болганы чованчыг-ла болду. АҮК даргазы Иван Идам-Сүрүң база анаа чораан чорду. Үе манаар эвес. Ажылын уттуп, даамай хөөннерге алысканы ол-дур. Ынчаар ажылдаарга темп кажан бедиирил? Моон соңгаар оларның ажылын хүн бүрүде контрольдап, ээ-харысалга чок чоруктар-биле шыңгыы демисежир апаар бис. «Кызыл-Даг» совхоз 1610 тонна сиген белеткээр, ында ам он ажыг кижи ажылдап турар. Хуузунда бажың тудуп ап турар кижилер, оларның дузалакчылары бо чугула кампанияның хажыызында артып турарын буруу шаап, дарый кииириштирер апаар.

— **Дүвүренчиг байдалды чайладыр, ажылдың темпизин бедидер дээш моон соңгаар кандыг хемчеглер алдынарыл?**

— Июль айның 25-тен август 25-ке чедир чарлаттынган шалыпчы ай эрең-гей болганындан идиг бербээнин маңаа баштай айтыр апаар. Оон чогуур түңнелди үндүрүп, ажыл-агыйлар, бригадалар, звенолар аразынга чарышты калбартыр. Ажылдап турар кижилерниң материалдыг сонуургалын бедиирери-биле белеткээн сигенниң өртек-үнезин класс аайы-биле өстүрерин өөренип көөр. Партия райкомунуң, райкүүскомунуң, АҮК-туң харысалгалыг ажылдакчыларын ажыл-агыйларга быжыглаарын дугурушкан. Район төвүнүң, суурларның агитквартираларын, организацияларын, ажыл чок кижилерни, пенсионерлерни калбаа-биле кииириштирер, сиген белеткээр даалгаларын ыяп-ла күүседир. АҮК-туң автобүдүрүлгезиниң бар турар бүгү машиналарын ажыл-агыйларга хуваар. Дыштаныр хүннерде бүгү чоннуң шефтээшкинин организастаар. Малдың тускай эртемниглерин, малчын бүрүзүн бо ажылче хаара тудар.

Шак ындыг чайт чок үеде массалыг ёзулалдар, кудалар эрттирерин шеглээрин көдээ Советтерге сүмелээр.

— **Мал чеми болгаш тараа культураларының шөлдерин малга одарладыр чоруктар-биле демиселди күштелдирер талазы-биле чүнү бодап турар силер, Кызыл-оол Комбуевич?**

— «Тээли» совхозтуң дыка хөй хойжулары тайгадан кымның-даа чөпшээрели чокка эрте көжүп кирип келгеш, тараа, сиген шөлдериниң чанында хонгулап алган. Оларны ырадыр көжүрерин директору Александр Хертектен шыңгыы негээр бис. Район төвүнүң хөй инээ Ээр-Хавактың, Дөң-Теректиң сиген, тараа шөлдеринче база киргилээн. Ээр-Хавак, Тээли көдээ Советтери ону кичээнгейге ап, кадарчыларын, ээлерин торгаары чугула.

Александр ХЕРТЕК беседалашкан.

Социал чаартылгалар

БОТТАРЫ АЖЫЛ-АГЫЙЛЫГ

Бай-Тайга районда агроүлетпүр транспорт бүдүрүлгези тургустунгандан бээр үр болбаан, үш чыл [illegible] турар. [illegible] авто-транспорт бүдүрүлгезин бар апарганы [illegible] [illegible] организацияларга, [illegible] база чурттакчыларга-даа дыка таарымчалыг апарган. Мал чемин, одар [illegible] сөөртүрде улуг [illegible] [illegible] автомашиналар [illegible] алыр. Ол [illegible] Оренбургга дүк сөөртүрде база [illegible].

Кандыг-даа коллектив тургустунганда, ооң баштайгы чылдары черле берге болур. Эгезинде чаңгыс 30-40 муң рубль чарылгалыг турган болза, ам эрткен чылдан бээр орулгалыг апарган. Бо чылдың бирги чартыында 74,4 муң рубльди [illegible] алган. Ол-ла үеның дургузунда пландыг [illegible] 1,0 муң тонна [illegible] [illegible]. Чолаачылар аразында [illegible] [illegible]. Хөлчок [illegible] [illegible] материалдарын [illegible] [illegible].

Бүдүрүлгениң социал айтырыгларын [illegible] шиитпирлеп турарының бир чижээ болза, [illegible] бир [illegible] буфетти ажыдыптывыс. Чолаачы [illegible] [illegible] [illegible] садып турар чорду. Бөлүктер [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] сүт айы [illegible] херек түүлдерни садып турар. Оон аңгыда, чамдыкта шайны хайындырып, пирожки, боова-боорзакты-даа бижырып садып турар.

Коллективтиң социал хөгжүлдезиниң планын ёзугаар [illegible] санында-ла ийи-ийи [illegible] чурттаар 2 бажыңны тудуп, ажыглалга киирер ужурлуг, эрткен чылын ол [illegible] күүсеткен. А бо чылдың октябрьда база 2 ындыг бажыңны дужаар. Оон аңгыда, адаанга 25 автомашина кирер, үстүкү каъды контора — ийи каът бажыңны тудуп турар. Ону бо чылдың сентябрь 20 үезинде ажыглалга киирер. Оон соонда эрги контораа [illegible] пунктузу, чолаачылар [illegible] [illegible], [illegible] столовая, чунар [illegible] турар апаар. Ынчангаш ажылчыннарга дыка таарымчалыг болур.

Социал айтырыгны улам [illegible] шиитпирлээри-биле келир чылын [illegible] Кызыл-Дагның [illegible] профилакторий [illegible] тударын планнаан.

Эрткен чылда девискээринде [illegible] ажыглалга киирген, [illegible], морковьту, огурецти, помидорну [illegible] ап, ол [illegible] ажылчыннарга садып турар апарган. Оон аңгыда, 200 хире шоор малды база тудуп, [illegible]. Оон [illegible] [illegible], барык 2,0 муң шоор рубль [illegible] алган. [illegible] 30 хире [illegible] садып алган турган, ам ол [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] турары дыка таарымчалыг апарган.

Тээлиниң автотранспорт коллективинде шупту 69 кижи ажылдап турар. Оларның иштинден 54-ү чолаачылар. Оларны бот-орулга-чарылгалыг 2 бригадага үскен. Чедиишкин [illegible] [illegible] дан, мергежилиинден хамааржыр. АТБ тургустунганындан бээр ажылдап келген Василий Бышкак, Далай-оол Ортаат, Андрей Сарыглар, Андрей Сереп, Калдар Кан-оол, Буян Хертек, малчын Хомушку Чимит, чазаныкчы Шолбан-оол Кужугет, [illegible] Салчак [illegible]-оол [illegible] [illegible] [illegible] улуг [illegible].

Шак ындыг чедиишкиннер, эки түңнелдер-биле чергелештир коллективке шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар ам-даа бар. Аңаа районнуң, республиканың-даа удуртур органнарының дузазы база херек. Автотранспортчуларга районнуң удуртур органнарындан [illegible] [illegible] коллективтиң дөрт [illegible] АҮК-туң [illegible] [illegible], ажылын сонуургавайн турарын профсоюз даргазы Б. [illegible] биле бүдүрүлгениң начальниги Д. Куулар олар [illegible] чугаалап болду.

Чамдык четпестер турбужок, бо [illegible] коллектив районнуң [illegible] [illegible] [illegible] күүседип шыдаар.

Хүргүл-оол КАҢ-ООЛ
Тээли суур.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ — МЕДЭЭЛЕР

ДҮҮН

ХООРКОМ ПЛЕНУМУ

Партия Кызыл хоорай комитединиң ээлчеглиг пленуму дүүн болуп эрткен.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле хоорайның партия организациязының ажыл-херектериниң программазының төлевилелиниң дугайында айтырыгны чугаалашкан. Бо талазы-биле илеткелди партия Кызыл хооркомунуң бирги секретары В. Г. Вальков кылган.

Илеткелчи болгаш санал бергеннер СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин пропагандалаар болгаш амыдыралга боттандырар дээш партия Кызыл хоорkomу, партия комитеттери, партия эге организациялары чүнү кылырын тодаргай чугаалааннар. Съездиниң хүлээп алган документилеринге дүүштүр партийжи-организастыг, кадрлар, идеология ажылдарны эде тургузуп, чаартырын, социал-экономиктиг хөгжүлдени дүргедедириниң, националдар аразында харылзааларны экижидериниң айтырыгларын чедиишкинниг шиитпирлээрин чугулага көргеннер.

Республиканың партия организациязының отчёт-соңгулдалыг партия конференциязынга хоорайның партия организациязындан делегаттар соңгуурунуң чурумунуң дугайында айтырыгны пленум база чугаалашкан.

ПЛАНЫН КҮҮСЕДИПКЕН

Ак-Довурак АТБ-зиниң үжен алды чолаачызы беш чыл планын хуусаазындан оранчок эрте күүседипкен. Ол дугайын бүдүрүлгениң экономизи Валентина Алексеевна Кетсарапова дүүн биске дыңнаткан.

Шакур Шахмуратовтуң удурткан автоколонназының чолаачылары Владимир Богданов, Быттыг-оол Куулар олар 1992, Сергей Суханов, Күдер-оол Хомушку, Хенаңгоол Дүк-Хап, Владимир Рошин олар 1991 чылдың үлүүнче кирген.

КЫМ ЧЕМПИОН БОЛУРУЛ?

Тыва АССР-ниң бирги чери дээш бут бөмбүүнге эгелээн маргылдаа дугайын моон мурнунда дыңнаткан бис. Ол маргылдаа ам-даа уламчылап турар. Ында зоналарга болгулаан маргылдааларның тиилекчилери — алды коллектив киржип турар. Ук маргылдаалар найысылал Кызылдың «Совет Тываның 5 чылы» болгаш «Хүреш» стадионнарда эртип турар.

Баштайгы түңнелдерден алгаш көөрге, командалар дыка «дужуткур» ойнап турар. Оон чамдык түңнелдерин көргүзерге мындыг: «Хемчик»—Эрзин—8:0, «Динамо» (Кызыл) — «Автомобилист» (Туран) —3:0, «Енисей» (Кызыл)—«Барлык»—6:1, «Енисей» — Эрзин—5:0, «Барлык»—«Автомобилист» — 1:1, «Хемчик» — «Динамо»—3:1.

Маргылдаа спортчу солун демиселге эртип турар. Ынчаш «Хемчик», «Енисей» командаларның коллективтери эки түңнелдерни көргүскен. Маргылдаалар дыштаныр хүннерде ол-ла стадионнарга уламчылаан. Ол оюннар-биле чаңы ниити түңнел чемпион команданы илередип шыдаваан: «Динамо» биле «Енисей» командаларның саны деңгелген. Ынчангаш бут бөмбүүнге республика чемпионун илередири-биле ам-даа ийи ужуражылга эрттирер дугайын рескүрспорткомитеттен дүүн редакцияга дыңнаткан.

(Бистиң корр.)

БӨГҮН

БАШКЫЛАР ЧЫГЛЫП КЕЛГЕШ...

Бистиң республикада башкыларның август чөвүлел хуралдары үргүлчүлеп турар. Бөгүн ындыг хурал Сарыг-Сеп суурнуң Культура бажыңынга болуп эртер. Каа-Хем районнуң школаларының келир өөредилге чылында сорулгаларының болгаш чаа өөредилге чылын оларның канчаар уткуп турарының дугайында илеткелди районо эргелекчизи В. А. Сатаев кылыр.

Чөвүлел хуралга партия райкомунуң, райкүүскомунуң харысалгалыг ажылдакчылары киржир. Орта район школаларының дуржулгалыг башкылары арга-дуржулга солчур. Ниитизи-биле чугаа шыңгыы болгаш үре-түңнелдиг болур. Ораторларның чугаазынга ажылда четпестер, оон чылдагааннары шыңгыызы-биле илереттинер.

Чөвүлел хуралга өөреникчилерниң интернационалчы кижизидилгезиниң, корум-чурумнуң болгаш кем-херек үүлгедир чоруктарының дугайында айтырыглар тургустунар. Оларны эдеринин аргаларын тывары, чылдагааннарын илередириниң чугулазы орта база-ла чидии-биле сайгартынар.

(Бистиң корр.).

111 ТОННАНЫ НЕМЕЙ

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының бедик сорттуг рудадан даг-дүгү болбаазырадыр цегинде Татьяна Полухинага удурткан бешки ээлчээ сес айларда 7 муң 228 тонна сорттуг даг-дүгүн бүдүрер планын бөгүн күүседир. Айның арткан үш хонуунда 111 тоннаны немей бүдүрерин хүлээнгенин цехтиң технологу Сагид Фишматович Айгуллин чугаалаан.

МАШИНАЛАР МАҢНАЖЫП ЭГЕЛЭЭР

Ол-даа хөлчок чугаакыр кижи болду. Бо көвүргүнүң тудуу эгелээнден бээр анаа ажылдаан. Ам ону холдан үндүржүр дей берген. Улуг-Хемниң ийи эриктерин кезээде тудуштурган көвүргүде демир-дес, бетон-биле кылыр чеже-чеже хер-хемчээлдиг ажылдар ооң ачы-буянныг холдарын дамчып эртпеди дээр. Хуусаа база узун. Енисейниң хем пароходствозунуң септелге-бүдүрүлге чериниң үстүү чарыынга чаа көвүргүг тудар болза, эң таарымчалыг чер дишкеш, баштайгы ажылдарны эгелээнден бээр ам үш чылдың эртип тураары бо. А ооң бүрүн дужаалдазынга чедир үш безин ай четпес кыска үе артып турда, анаа чораан бис. Октябрьның Социалистиг революциязы тиилээнден бээр 73 чыл болур оюнуң бүдүүзүнде күш-ажылчы байырлалды демдеглеп, ажыл-ишчи тиилелгени чедип алырын көвүргү тудукчулары шиитпирлээн.

Салган соруунче хүн бүрү бурунгаарлап, кызымаккай, түткүлдүг ажылдап турар кижилерниң бирээзи бистиң [illegible] чугаа эреп чеде бергенивис монтажник Геннадий Лысов дээрзин бригадир Ф. В. Гриценко чугаалаарга, өөрүп турдувус. Эрги көвүргүден элээн кудулдур турар, оон ажыл-ишчи эстафетаны «хүлээп ап», чүъгүн чүъктээр чаа көвүргүг колдуунда белен. Баштайгы эриктер тудуштурар хүлээлге күүсеттинген, аарчиник чүъктерни аай-дедир аргыштырар ажылын арай эгелээлек. Ам ооң кырын бетоннаары, кижилер кылаштаар орукту бедидир аңгылаары, кыдыгларын дуглаары артып турар. Бодаарга-ла ындыг. Көвүргүнүң чүгле бодунуң узун дурту 405 метр турда белен чүве кайда боор. Кандыг-чүүдаа болза, «далаштыг» автомашина ооң кыры-биле бөгүн барык-ла кеже берип болур дизе, хөөредиг болбас.

«Красноярск көвүргүг тудуг» трестиң көвүргүг тудар 8 дугаарлыг участогунуң комплекстиг бо бригадазы 35 кижиден тургустунган. Ол хиреде ийи-ле мергежилдиң төлээлекчилери ында бактаап турар: монтажниктер, механизаторлар. Ынчалзажок «комплекс» деп сөс хөйнү сөглээр. Бетонщик, монтажник, тракторист, канчанакчы-даа кижи херек апарза, бирээзи бирээзиниң орнун солуп шыдаар деени ол. Олар шупту шак ынчаар. Хөйнү—чаңгызы, а чаңгызы—хөйү дээш шудургу ажылдап тургаш, салган сорулгазын күүседир дей бергеннери бо.

Сергей ХОЖУЯ.

ЧУРУКТАРДА: монтажник Г. Лысов биле чолаачы К. Бушуев; чаа көвүргүнүң ниити хевири.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

ТӨРЭЭН ЧУРТУВУСТА

ЗАПОРОЖЬЕ. Днепрорудневскиниң тудуг-шевергел машиналар заводунуң коллективи кедээге бажың тударының бичежек хемчээлдиг комплекизин чогаадып кылган. Запорожье гидроэлектростанциязы ийи-ле миллион-миллион тонна кылдыр мөөңнели берген чыдар хүл болгаш шлак — тудуг ажылдарының кол материалы. Моон мурнунда черже төп турган хүлүг болгаш шлакты ам цемент-биле холаараш, тудуг материалы кылып турар.

СЕМИПАЛАТИНСК. Областың соңгу девискээринде хөрзүн камгалалының тарымал ыяш зоназы бар. Анаа ыяштарны арыглап кезерин ниии катап кызырган. Хөрзүн камгалалының зоназында колдуунда хады үнген. Ыяштыг зона чыл бүрүде чеди муң кубометр чедир тудуг ыяжын берип келген. Ыяш зоназы чүгле хөрзүнү хаттан камгалап турар эвес, харын хоорай чурттакчыларының дыштаныр чери болу берген. Ында немей ыяш тарылгазын чорудуп турар.

ДАЛЬНЕРЕЧЕНСК. Приморьениң ол ачыяк хоорайының чанында «Уссури» деп кооператив тургустунган. Бажың чанында огородтуг болгаш чер участоктуг хамаатылардан кедээ ажыл-агый продукталарын кооператив ам садып ап турар. Моон мурнунда хагдынган консерва заводун кооператив катап септээш, ажыглалга киирген. Чондаа ары чигирин, ногаа аймаан салып алгаш, консервилерни, ары чигирин садыглап эгелээн. Кооперативтиң продукциязын Ыраккы Чөөн чүктүң хөй хоорайларының чурттакчылары садып ап турар.

ИЖЕВСК. Удмурт АССР-ниң ном үндүрер чери бо чылдың эгезинден бээр республиканың школаларынче болгаш уруглар садтарынче 5000 ужурлуг номнарын парлаашп чорудткан. Номнар-биле кады өөредилге херекселдерин, уруглар садтарынга ойнаарактарны кооперативтерниң киржилгези-биле база чорудуп турар.

(СЭТА).

СӨӨЛГҮ ШАКТА

ВАШИНГТОН. Перси мугулдурунда дүшкүүрлүг байдал-биле холбаштыр АКШ-тың шериниң болгаш национал гвардиязының курлавырда солдаттарын ам-даа немей келдиртир дугайында Американың Каттышкан Штаттарының шериг ведомствозу — Пентагон эрткен дыштаныр хүнде дужаал берген. Перси мугулдурунуң районунче америк шериглерни болгаш хөй боо-чепсекти чорудар дугайында АКШ-тың президентизи Дж. Буш дужаал берген сөөлүнде, делегейниң дүшкүүрлүг ол районунда америк шериглериниң саны амгы үеде 60 муң кижи четкен.

ЛОНДОН. ССРЭ-ниң Аэрофлодунуң ТУ-154 самолёдун эжелеп алгаш, Карачи хоорайның аэродромунга хондурар кылдыр албадалкан чепсектиг 11 дээрбечилерни ССРЭ-же дедир эгидип бээр бе азы бодунуң судунга шиидер бе деп айтырыгны Пакистанның эрге-чагыргалары амга чедир шиитпирлевээн деп, Рейтер агентилелдиң корреспондентизи дыңнаткан. Самолёт эжелеп турган херектеннерни байысаар интелге Пакистанның разведка албанының кижилери база киржип эгелээн деп, агентилел дамчыткан. Бир эвес Пакистанның суду дээрбечилерни шиидер болза, оларны 25 чылда кижи бүрүзүнүң хосталгазын кызыр азы дээди хемчээлин ялазын онаар.

ПЕКИН. Чурттуң демир-оруу системазынга корум-чурумну тургузары дугайында Кыдаттың демир-оруу министерствозу дыңнаткан. Кемчээге болгаш административтиг хажыдалдары ооңчангаарынга хамааржыр 11 муң ажыг херектин киирген.

(СЭТА)

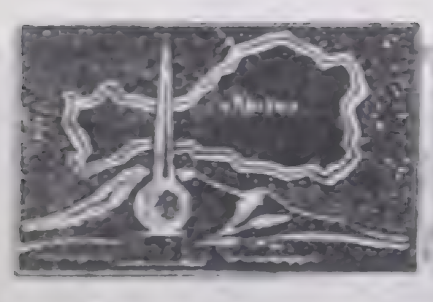

Иви—тыва черниң онзагай малы

Шынап-ла, Азия диптиң төвүнде, кевг, кургаг ховулар биле тайганың кызыгаарында соңгу чүк оранныг эрес болгаш чараш мал—иви артканы база солун аа? Специалистерниң санап турары-биле алырга, бистиң ивилеривис Соңгу чүктүүнге бодаарга шыырак, улуг, күштүг. Ынчангаш ол дээрге онзагай шынарлыг мал боор турар-дыр. Бистиң ивилеривистиң продукциязы ам даштыкы чурттарже үнүп эгелээн. Тожуда Тере-Хөлдүң ивилерниң мыйызын садып эгелээн, оон долларны кирип ап турар апарган бис.

Иви талазы-биле Тыва чурту сурагжып бар чыдар дизе, кандыг-даа хоорединг, частырыг чок. Республиканың иви ажылдыг совхозтары «Рантарин» дээр каттыжыышкында кирген, оон кежигүннери боор турар, ынчангаш даштыкы чурттар-биле экономиктиг харылзаа тудар улуг аргалыг болган бис. Шак бо эки чүүлге «Май 1» совхозтуң директору, Тыва АССР-ниң улус депутады, экономист Александр Соколович Каадыр-оолдуң ролю улуг болган дээрзин айтып каалы. Мурнунда анаа октап турганывыс ивиниң кургаг мыйыстарын безин ам долларга садып турар апарган бис.

Эрткен чылын «Май 1» совхоз 70 муң, «Тоора-Хем» совхоз 19 муң долларны иви мыйызындан алган. Бо чылын оон-даа хөй, харын 200 муң чедирерин планнап турар. Эрткен чылын бистиң иви ажылдыг үш совхозувустуң төлээлери Магадан хоорайга барып, иви ажылын хөгжүдер, даштыкы-биле экономиктиг харылзааларны улам күштелдирер талазы-биле чөвүлел хуралга киржип чораапнар.

Бисте ивини Тожунуң ивиажылдарындан ... «Тере-Хөл» база Каа-Хемниң «Кызыл тук» («Красное знамя») совхоз өстүрүп турар. Бо чылдың январь бирээде байдал-биле алырга, шупту республикада 8546 иви бар. Оон иштинде Тожуда 7600, ... [illegible]

... Тыва Агропромнуң ... даргазы Вадим Оржакович Ооржак ... Шомбул Сотпаевич Самбуу ... [illegible]

— Бистиң районга иви мал 1960 чылга чедир барык 12 муң турган болган. Ам бистиң ... [illegible]

Тыва Агроүлетпүр ... даргазы В. О. Ооржак ... «Тоора-Хем» совхозка ... техниги Хеймер-оол Ширапович Монгуш ... [illegible]

Ивижи Точка Акович Лопсан-Базыр:

— Он чыл дургузунда ивижилеп ажылдап тур мен. Специалистер анда ... [illegible]

[illegible]

Геннадий МАКАРОВТУҢ «ИВИЖИЛЕР» деп чураан чуруу.

[illegible]

ШЫНАРЫН ОСКУНГАН МЫЙЫСТАР

«Май 1» совхозтуң иви малчыннары үш ... ажылдап турар бис. ... Кара-Хемде турлаг ... [illegible]

Арендаторлар деп ... даа болзувусса, бистиң ... совхоз-биле ... кандыг-даа документ чок ажылдап турар бис. ... же малды өстүрерин, канчаар продукцияны бүдүрерин, кандыг орулганы алырын безин билбес бис. Кээп документини кылып бээрин негээривиске, оону ам-даа соңгаарладып чыл ... турар хевээр. Бистиң канчаар ... хамаарыштыр ... кылдынмаан. Совхозтуң специалистери аренда дугайында чогумчалыг өөредилгеге дузаны чедирбейн турар. Таптаашкын үезиниң эрги өзүзү-биле бора-будун ажылдап, чурттап чор бис. Ажыл-херээвисте кандыг-даа чаартылга чок-тур. Даандырган үүле-херек дээш кижилерниң бот-харыысалгазы чавыс деңнелде.

Оон аңгыда иви малдың мыйызы эм шынарлыг болгаш, оону чогуур ойунде, чаш турда кезип дужаар болза, совхозка-даа, малчыннарга-даа ... [illegible]

... вертолеттуң ... тывызыкс аалчылар олуруп алган болду. Ол хүн кымга, чүге-даа, чедиишпес арамсаар бичии далган дужурген. Эът, мыйыс чүдүрер ... вертолетувус хөй улус олуртуп алган ужурунда бичии кургаг мыйыс алгаш, кожавыста ивижилерже ужуп үнүпкен.

Мыйысты чогуур ойунде ... алган болза, 600 килограммны чайлыг белеткеп алыр арга-шинаавыс турган. Кончуг-ла каражалыг болдувус. Ол хире хөй эм шынарлыг мыйыс ээ-харыысалга, хайгаарал чок чорууттуң ужуру-биле саңгартынмайн барган. Маңаа бир-ле дугаарында кол зоотехник Норбу Ичин, иви малдың бригадири Александр Самбуу буруунуң чүктээр ужурлуг.

Бистиң звенонуң удуртукчузу Надежда Чогуна, бригадир Александр Самбуу, мал ажылының бухгалтери Галина Чогдумай олар-биле сүмелешкеш, мында аарып турар ивилерни совхоз, район төвүнден эмчилер кээрге, эътке херектээр кылдыр соккаш, чүдүрүп чорударын баш бурунгаар чугаалажып алган турдувус. Ол хиреңин- ... вертолет чедип кээрге, манап турган эмчилеривис чок болган.

Бо звенода 40 ажыг мал аскактап аарып турар. Аңаа хүн бүрү немежип турарлары база бар. Сөөлгү үеде улуг, бичи 15 мал өлген. Азыралда турар ивилер өлүп хорап турда, оңу харылаар, эмнээр кижилер аңаа-ла карак ажыт билбээчежнеп, оюп эртип турар боор-дур.

Бистерниң бодап турарывыс-биле алырга фермаларже вертолеттар хөлезилеп ужударда, оңу кайы хамааржыңга чорудар чорукту соксадыр. Чүну чедирерин, кандыг чүүлдү сөөртүрүн, кымның акша-хөреңгизи-биле ужударын тодарадыры чугула. Вертолётка аңаа селгүүстеп, аалдап чораар кижилер боттарының хөреңгизи-биле санажырын күзээр бис.

Үстүнде бижээн хомудалдыг негелделеривиске совхозтуң дирекциязы солун дамчыштыр харыылап бээрин манап артывыс.

Торбит КОЛ,
Калыр-оол КОЛ.
«Май 1» совхозтуң ивижилери.

РЕДАКЦИЯДАН: ыраккы Тожунуң ивижилери ... ти-хоңнун өйгеn сагышсыралын «Шынга» чырыдып, солун арныпга илередирин шиитпирлээн. Чагаада бижип турары-биле алырга, арендатор деп ат астып алгаш анаа курут черде үүле-херек бүдүрүп турарын улуг дүвүрел-биле дыңнаткан. Алыс төнчү түңнел дээш санаашкыннар кылдынмаан. Амыдырап-чурттаарынга социал байдалдарын өскертириниң дээштиг хемчеглери алдынмаан. Эле турумчунуң дүргенедиринин айтырыглары шиитпирлеттинмээн. Чаа ... чаартылгаларже орук изеттинмээн. Удуртул башкарарының эрги хевээр.

Эң хомуданчыг чүве: иви малдың мыйызын эм шынарлыг үезинде, чаш турда кезип белеткеп алырга ... дутурушкан хуусаазында ... баарындан хөй үнелиг продукция үрелип, ... турар. Оңу шын кадагалап, ооң шыгжамырын ... турар. Тожу ... агаар бойдустуг черге ужар хеме, вертолеттуң ... шак ол шакта деп болчаары ... [illegible] ... ивижилерниң боттарындан хамаарлыры биддинген ... Оон-биле калы Тожунуң ивижилери даштыкы чурттар-биле садыглажып, бүдүрген продукциязын валютага орнап эгелээн болганда, ол садыг-харылзаа бистиң экономиканың рыноктуг шилчилгезинде улам бурунгаар хөгжүдүп ап, моон соңгаар-даа ... Ажылдакчыларның хөөннериниң оннунга ам бот-тускайлаң өзү биле бот-башкарып хөделир үе келген.

Арай деп турган, аал коданынга хонупкан вертолеттуң ажыглалы сеткилинге четпейн турарын авторлар шын шүгүмчүлээн. Ынчалза-даа хөй түңнүг хөлезинин үндүрүп турган, чагыдып алганы күчүлүг техниканы совхозтуң талазындан канчаап келдиртип турарын, кандыг сорулгага дүүштүр ажыглап турарын мында тода айытпаан.

Бистер амдыызында экономиктиг бот-башкарылганың, бот-акшаланыышкынның, рынок хамаарылгаларының оруунда туруп турар бис. Ындыг турбуже, арендаже кирериниң мурнунда иви малдың кадарчылары экономиктиг билиглер-биле ханы чепсеглениишкин ажылы-биле мининип бижээн.

База ол ыраккы совхозтуң мал эмчилери аскактап аараан ивилерже кичээңгей салбас, боттуг дузаны өйүнде көргүспейн турар. Ивижилерниң хомудал чагаазынга хамаарыштыр «Май 1» совхозтуң удурталгазы кандыг хемчеглер алганын дарый харыылап бээрин диледивис.

ХОЙНУ ОДАРЛАДЫП СЕМИРТИРИ БОЛГАШ ЧЕМГЕРЕРИ

Бистиң республикада 3 млн ажыг гектар одарлар бар. Одарның ... кыштың ... часкы ... одарлар, ... күзээ одарлар боор турар. Кыш бистиң республикага эң ылангыя мурнуу, барыын талага улуг хат чок, чуга харлыг, ынчангаш шээр малды одарладып кыштадырынга таарымчалыг.

Бис моон соңгаар-даа хойдан эъттиң болгаш дүктүң хөй нуруузун хоину ... одарынга кадарып турган алыр бис. Одарларның беримчези улуг. Кыш эрткен соонда, май айда, ... ашкан хойлар ... одарлыг черлерге ... [illegible]

... зын манап, ийиг черге аалдар тургулады. Ам пунктулар чайлагларда баргылаан. Дыка эптиг. Шаанда арат-тар мал одарын шагның үе аайы-биле үргүлчү солуп турганын улуг назылыглар билир. Ол дээрге анаа эвес, ханы утказыг, ажыктыг.

Эки кадарчы эртен хоюнун мурнунга, а кежээ соолунге чоруур боор чүве. Ол база ужур утказыг. Мындыг бир ... манаа ... 1959—60 ... чылдарның дошкуун кыжы турган. ... Хомушку аттыг ... [illegible]

... хоюну алгаш, ... рап турдувус. Баштан ... чем-даа чивес, ... ра-ла кошей, иштидагжаар, диштери кагжыраар турган. Кызып азыраан соонда, ол хоювус 3 неделя болгаш шуут-ла дирли берген. Оон чоорту чемге хоптаа аажок, шуут-ла ыт-биле чем былаажыр турду. Оон пөгүп калган. Ол хоювус бистиң ог-бүлениң улузу шуут-ла таныыр, суглаарга-даа, садыг-магазин-даа баарга ... таныы-даа аажок!

[illegible]

Фестивальдың каасталгазы болду

Польшаның төвү Варшава хоорайның мурнуу-барыын талазында 500 хире километр черде Исленья Гора деп хоорайга кудумчу театрларының делегейниң VIII фестивалы болуп эрткен.

Ол фестивальга киржир чалалганы бистиң чуртувуста Тывада чаа ажыттынган аныяктарның шенелде театр-студиязының артистери алган. Чоокта чаа Москваның Пушкин аттыг театрынга эрткен РСФСР-ниң автономнуг республикаларының театр-студияларының «Федерация 90» деп фестивалынга эки деп үнелеткен соонда театрның үндезилекчилери — «шукинчилерге» чаа чедиишкин — бо фестивальга киржири база бир шенелде болган дээрзи билдингир.

Фестивальдың эге хүннеринде ырак, билдинмес бир автономнуг республикадан келген театр-студияга хамаарылга ындыг-ла кончуг эвес хире болган. А кажан театрның база бир тургузукчузу балетмейстер В. Донгактың удуртулгазы-биле баштайгы репетиция соонда фестивальдың организакчыларының биске хамаарылга, сонуургалы улгадып эгелээн.

Ол фестивальдың чылдыңна эрттирип турар негелдези ёзугаар Исленья Гора (тывалаарга Иениг-Даг) хоорайның чоок-кавызында Любава, Мирски, Коварн болгаш өске-даа хоорайларның кудумчуларында шөлдерге ээлчег ёзугаар чалаткан театрлар кээп, чонга бараан болуп, уран чүүлүн таныштырар чорду. Чонның анаа чаңчыкканы кончуг, хөлчок сонуургаар, айыткан шагында улуг-аныяа чок чыглып кээр болду.

Бистен аңгыда Швейцария, ГФР, Англия, Норвегия, Голландия, Франция, Италия болгаш Польшаның бодунуң коллективтери киришкен. Совет Эвилелиниң адын камгалап бистен аңгыда Узбекистандан «Маятник», Москвадан «На досках» деп театр-студия коллективтери киришкен.

Аныяктар театрының репертуарында театржыткан улуг сам болгаш япон драматург Киноситаның «Дуруяа чүглери» деп шиизи кирген.

Ылангыя театржыткан улуг самны балетмейстер В. Донгак тургузуп белеткээр дээш кызымак ажылдап чорутканын демдеглээр апаар. Ниитизи-биле алырга, театрның шупту киржикчилери шудургу, чогаадыкчы чоруун көргүскен.

Оларның ажылы халас барбаан дээрзи фестиваль үезинде чыглып келген улустуң үнелелинден илерээн.

Чөөн чүк культуразы оларга ээлзин солун боop, фестивальдың база бир чаа талазын илереткен болгаш моон соонда болур фестивальдарга Европа, Азия уран чүүлүнүң культуразын таныпг, билип алырынга салдарлыг болган дизе частыг болбас.

Ол хүннерде Польша телевидение болгаш солуннар бистиң театрның көргүзүүн «фестивальдың каасталгазы» деп дамчыдып турганын оргкомитеттиң ажылдакчылары биске дыңнадып, өөрүп турду.

Келир чылын сентябрьда болур фестивальга база барып киржир чалалганы бергин, сагындырды. Аңаа кызымак белеткенир апаар.

Сөөлгү үеде чүгле бо театрның чедиишкиннери дээш эвес, а «Азия төвү», «Тыва» ансамбльдер делегей чергелиг фестивальдарга киржип турары улуг чедиишкиндир. Бир-тээ ындыг болганда, уран чүүл ажылдакчылары аңгылаңмайн, аңгы-аңгы жанр бүрүзүн эки сайзырадырынга деннежип, бот-боттарынга дузалажып ажылдаар болза эки, ооң-биле кады оларга материалдыг дузаны чедирери албан дээрзин билип тур бис.

Мен бо фестивальга база ээлзин сорулгалыг барган мен. Бирээде, Тывада чүгле театр эвес, «Моңгүлектиң сыры», «Кара-дуруяа», «Амырак», «Тыва», «Саян» дээн ышкаш ансамбльдер-ле хөй. Оларның киржикчилерин Европа чурттарынче чүге чорудуп болбас деп. Ону ынчаар кылыры ажыктыг. Ийиде, Тывага база ындыг чижектиг фестивальдар эрттирериниң арга-дуржулгазын өөренип көөр үези чедип келген.

Моон ыңай-даа чаа аргаларны өөренип көрүп тургаш, улустар аразында культура харылзаазын быжыглап алырынче, оларның найыралын доңнаштырарынче угланган ажылды чорударын планнаар бис. Акша-хөреңгиге-ле бергедежир боор бис, ындыг-даа болза, ону боттандырары эргежок чугула.

Чылгычы ОНДАР.
Тыва АССР-ниң культура министри.

ЧУРУКТАРДА: фестиваль үезинде.

БОТ-БОТТАРЫН БИЛЧИР

[illegible] бот-боттарының [illegible] ажылдап турар бис. Бо [illegible] Хову-Аксы суурга [illegible] [illegible]

Бо суурга бичии шимда кээп турган мен. Кайгамчык чараш бойдустуг бо черге [illegible] чурттавас арга чок. [illegible] үнүп, арын [illegible] [illegible]

Кежээни баштап турган [illegible] Эмма Цалагова [illegible]. [illegible] Тываның [illegible] «Тыва» [illegible] Светлана Кол[illegible] [illegible] Нина Пронина, Саяна Ондур [illegible] Вероника Чоодуның [illegible] [illegible] — Тамара Дажа.

Бо удаада орус, тыва дылдарга очулгалар [illegible] болган. Бот-боттарын билчиринге, байыстырынга очулга дузалаар. Моон соңгаар ону көөр болза эки деп бодадым.

Чон бисти эки хүлээп алды. Адыш часкаашкыннары дыңзыг, сеткилинден хүлээп алганы илдең. Шүлүкчүлерден аңгы ыраажывысты база. Вероника боду шүлүк база бижип чоруур. Ооң-биле [illegible] турдувус. Кайгамчык үнүг артист. Чонның сонуургап турарын караам-биле көрүп чордум. Чүгле алдарлыг ат [illegible]

Хову-Аксында ажылдап турар бистиң ассоциация [illegible] Кадыр-оол [illegible] [illegible] Бо суурга [illegible]

[illegible] Садыгта, кафе-даа [illegible] орус, тыва уруглар, [illegible] Бир чедеңнер [illegible] Бис автобуска чоруп ора [illegible], тыва [illegible] Бистиң чүгле уран чогаалга хандыкшылдыг [illegible] Бодувустуң бо [illegible] байырадып [illegible] бис.

Орустар, тывалар ам-даа бот-боттарывысты билишпес хире бис. Моол улустуң [illegible] хамаарылгазын магадаан мен. Олар чечек бежин [illegible], [illegible] дыка бедик. Тыва чонның чаңчылдары аңаа чоок дээр-дир. Бистер, орустар, ону чүге хүндүлеп, өөренип көрбес бис. Орус чонның чаагай чаңчылдарын [illegible] Кайы-даа [illegible] чоруктар хөй, ийи-чаңгыс [illegible] ону [illegible]

Мени тыва өг-бүле [illegible] чалады. Тыва улустуң чаңчылын ёзугаар сүттүг шай-биле хүндүледи. Ийи аякты ижер деп база билип алдым.

Тыва чон хүндүлээчел, чымчак сеткилдиг чон. Ийи-чаңгыс кым-бир кижи менче анчыг сөс сөглээн-даа болза, хоюг, кара-карактарлыг тыва чогаалчы кыс эштеримни бодап кээримге, ол хомудал эстип каар чораан. Кандыг-даа бергедээшкиннер турза, шын тиилээр, кижизиг тала ам үнер деп бүзүрээр мен.

Любовь БАТУРИНА.

БАЙДАЛ БАРЫК ДӨМЕЙ

Каш хонук бурунгаар Барнаулдуң эмчи институдунуң студентизи төрелиивис уруг оортан чедип келгеш, Кызыл хоорайывыстың өзүп-сайзырап турарын өөрүшкү-биле сеткил ханган чугаалап орду. Куш ужар бедиктен херекчок, анаа-даа тавар базып чоруурга, кижи караанга бир илдигер чүве — шында-ла ында-мында бедик, чавыс тудуг. Мен ол хүн «часактың саралазынга» саадавадым. Килдистиң ай планында айытканын ёзугаар чамдык тудуг объектилеринде тудуг материалдарының кадагалалын, шыгжамырын, ында ажыл иштиң чоруп турар байдалын хынап көөрү-биле бажыңдан эртежик базып үндүм. 4-кү микрорайондан Парлалга бажыңынга чедир ындыг-ла узун эвес, кыска орукка хөй-[illegible] жер аргалыг болган мен.

Баштай барган черим — халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң тудуу чүве. Ол [illegible] эвес, мурнунда дазыр шөл турган ээн черде бедип үнүп эгелээн. «Ийи уштары — үш, чогум ортузу дөрт каът болур эмнелге бо» дээш бригадир Кызыл-оол Биче-оол оон телевилелиин сонуургадып көргүстү. Шынап-ла, ол бир тускайлан, онзагай хевир-көрүштүг оран-сава болуру иле. Ам [illegible] берген. Ону улай тудуп тургузарынга эргежок чугула тудуг материалдары-биле болур-чогуур кылдыр бригада хандыртынган: туумбу, каъттар аразын шывар кылдыр эптеп каан плита соңга, хаалга быжыглаар херексел, цемент... Ээн хөй хааржактыг кадагны тускай аңмаарда шоочалап каан. Хүүрек, балды, маскалар база ында. Цемент база-ла үгектиг. Артыы чартыында ажын талазындан херглээр шаа-биле тудугжулар ап турар. Чүгле тудугжулар эвес, а күзээн не кижилер база... Ылаңгыя бо септелге оңу — чаңгы үеде. Тудуттуң 4-кү микрорайон чурттакчыларының төпче, Титов кудумчузунда «калбак хереглелдиң» садыынче баар кызы оруктуң аксында турары эпчок чыткан херек чүүлдерни аптарынга догум боп турары чугаажок. Ам ажык шөлде, ам орук кыйыы черде турар тудугга таңныыл эргежок чугула херек болгу дег. Оон чок-барынын дугайында торгаан харыыны бригадир К. Х. Биче-оол корреспондентиге бербээн.

«Кызыл тудуг» эргелелиниң ол бригадазындан чорааш, № 81 тудуг эргелелиниң В. Ондарга удуртунар дашчылар бригадазының ажыл-ижи-биле чоок таныжар аргалыг болдум. Олар № 15 школаның чоогунда Рабочая кудумчузу-биле уннаштыр 66 аал чурттаар бажың тудуунда хаара туттунган болду. Баштайгы чартыы барык белен. Ооң бешки каъдын бүрүн салып доосқаш, өске талазын тудуп эгелээр. Ында оңгарны каскаш, чер ажылдарын кылып каан. Чаа 1991 чыл үнгүжеге адаанда хлеб, сүт магазиннииг бажыңны, хаалаларын холдан үндүрер дээш тура соруктуг ажылдап турарлар. Тудуг материалдары-биле хандырылга, оон шыгжамыры-даа чогумчалыг дээрзи каракка көскү. Тудуг материалдарын чедип ап, чагыг киирип турар черлер харын хөй янзы. Ол херекчок, ырак-чоогу база бар. Чижээ, дээвиир дуглаарынга херек кезек чүүлдер Ак-До-[illegible] «Тудуг-туумбу» кооперативиниң Кызылда филиалындан, бажың тудар комбинаттан автомашиналар соңнут-мур-[illegible] эгелей бердилер. Мурнунда-даа чедирип эккелген туумбу, демир-дес аймаа, цемент, элезин тускай турар, чыдар туруштарлыг. Кежээ оларны камгалап-карактаары-биле тудугжуларны таныыл солуур.

— Ынчанмааже хоржок, харын-даа ам бис хоорай иштинде туруп турар-дыр бис. [illegible] га турувуста мырыңай дузажок чүве. Бичии оолдар кранче үнер, соңга, хаалга үрээр... Кылбазы чок. Ам ап чүнү алыр деп. Ынчалзажок септелге кылдынган, чайлагда (дача) бажың-балгат туткан улустан кичээнмээже хоржок. Элезин, сай-даа болза ап чыдар боор чүве-дир, көөрге. Цемент дугайында чугаалаан-даа ажык чок. Кажан бажыңны хүлээдип, ээлеринге дуглүүрлерни үлээр дей берген-де алыр-тудар чүүл улам көвүдээр. Тудуг материалдары-даа, хүн бүрү хереглеттинип болур хер херексели-даа. Ынчаарда ёзулуг «чүс карак херек» деп, бригада кежигүнү, мурнакчы ажылдыг дашчы А. Монгуш чугаалады.

Ынчал тура белен топ каан чыткан элезин, чап-чаа эккеп каан дой, дөө сарайда цементини холааш, А. Чооду туумбу салыр хоюдугну белеткей берди. Шак ынчаар бир чамдык тудуг материалдарын боттары белеткеп, кылып аар улус болду. Дунзаалакчы Егор Мистриков келек чиңге хоо-[illegible] одура коскеп, чогуур черлеринден дөрбелчин [illegible] каъттар аразын быжыглаар арматура белен болу берди.

Бо тудуг кезээн өскээртен эккелбес, ону борта шыгжап, кадагалавас. Удур кылып алыр болдулар.

Төптен чоруурга баштай Гагарин, оон Титов кудумчузу келир. Ийи кудумчуның ийи аразында солун тудуглар хөй. Москважыларның баштайгы туткан, Кремль хааларынга өңнеш школазы, хөй аал иштии чурттаар баштайгы «ыргак» бажың, хуу кижилерниң акша салыышкынын киирип тургаш туттуруп алганы баштайгы кооператив бажыңы... Ийет, баштайгы. Ам бо баштайгы, панельден эптеп тургаш кылган, барык тудуу дооступ турар 9 каът бажың. Ооң бедик, чаагайын чүгле чанында кран на эннежир. Бир-тээ, панельден эптеп тургаш тудуп тургузар чүве болганда, туумбу ба-[illegible] Бир чүүл тудуг кезектери, хер-херексел эптиг чыгдынган. Харын барза-барза, цемент шыгжаар склад чок болуп турар. Хөй шоо-[illegible] ская кудумчу талазында бир хана баарында аңаа чыып каан. Барык-ла ажык дээр адаанда. «Ленинград бажыңы» деп адаар бо бажыңда оон келген тудугжулар, үш революцияның кавайы диртекен, тудуг-суур талазы-биле эвилелде сурагжаан улуг хоорайга тудугжу мергежил чедип алыры-биле өөренип [illegible] чурттуглары — оолдар, кыстар хаара туттунган ажылдап турар.

Республика типографиязының тудуун «тускай контингент» деп адаар бистиң ындыг «ырак эвестен келген» улузувус тудуп турда, ажыл шору чогумчалыг чоруп турган. Кандыг-бир чылдагааның уржуундан оларны ол ажылче хаара туттастаанының уржуунда ында хайныгып турган ажыл-иш ара соксаан. Таптыг сегирип алыр болза, тудугну холдан үндүргүже эвээш үе херек. Чеже-чеже хонук туржук, ай, чыл оттур анаа турар чаңгыс кран безин бо үе иштинде чеже хемчээлдиг ажыл-иштн кылып, бүдүрүпкү дег болду. Ам соң шимчээр оруун барык көзүлбес кылдыр оъттсиген дуй апкан, боду хүн, деп, чаъс-чайыктан дадара берген шимчеш дивейн, турза турар. «Ээзи чок» тудугда чүү боор. Сери адаанда цемент мун-не ажырбаан, а оон даштында бир каш шоодай шагда-ла өл шыктан даштальп калган. Бузулган туумбу безин бир оваа. Ээлиг тудугларда хайгаарал четпес турда, [illegible]

Седип МОНГАЛ.

САГЫЖЫМ САРГЫДЫ

[illegible] — Хемдерге [illegible] Хову-Аксы [illegible] Хову-Аксы [illegible] [illegible] Чеди-Хөл, [illegible] Үш-Моорук [illegible] хүндүлеп, ак чемин ха[illegible] шайын чажар чоргаандар. Сөөлгү ийи чылда [illegible] Кыс-[illegible] Моганга Сүзүгү Баян-Талага, Хемдерге [illegible] жынга өрттеннн бээрге, улуг когарал чонка өрт [illegible] Дээрге [illegible] ... [illegible] Сагыжым [illegible]

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ

Специалистиң сүмези

Малга шынарлыг чемни белеткээр

Агаар-бойдустуң таарымча чок чоруундан мал чемин белетгээриниң темпизи куду, ооң шынары чамдык ажыл-агыйларда багай боор турар.

Белеткээн чемниң шынарын, чемзиг чоруун чидирбес дизе, ону шын кадагалап шыгжаар херек. Ооң бир аргазы болза, химиктиг арганы ажыглаары. Сөөлгү чылдарда ол арганы ажыл-агыйлар калбаа-биле ажыглап турар апарган. Республиканың минералдыг чемишчидилге шыгжаар баазазында 104 тонна натрий пиросульфиди, 35 тонна бензой кислотазы, углеаммонийниң 68 тонна дузу бар. Бо чүүлдер-биле сигенни, силосту, сенажты холуп алырга, үрелбес болгаш шынарлыг болур дээрзин специалистер эки билир. Ындыг турбуже, Каа-Хемде «Енисей» совхозка консервантыларны шуутла чедире бээрге, ону алырындан ойталаан. Моңу чүнүң-биле тайылбырлаарыл? А «Россия», «Күш-ажылдың хостуу», «Революцияның чалбыыжы» совхозтар консервантыларны ажыглап билир.

Консервантыларны шын ажыглаарга үнүштүң чемиштиг чоруу 10-15-ле хуу кудулаар. Химиктиг консервацияның ачызы-биле чаъстан өл шык, шынары кудулаан-даа чемни үр үеде шынарлыг кылдыр шыгжап, [illegible] Ынчангаш ам [illegible] күзүн бо арганы черле калбаа-биле ажыглаар аргалыг [illegible] ажылының специалистери чаъстыг дааш мал чеми белеткелиин саададып, чылдаанын [illegible]

[illegible]

чажып, холуп алырга четчир. Шак ынчаар холаан силосту салып доосканының соонда 2 ай болгаш малды [illegible]

Натрийниң пиросульфиди дээрге ак азы сарыг өңнүг, күгүр газы чыттыг дус-тур. Ону мал чеминге чашканындан күгүр газы тыптыр, ол газ мал чемин үр үеде шыгжаарынга база шынарын камгалап арттырарынга ажыктыг болганда, силос азы сенаж оңгарын дүргенне доллдургаш, ону ыяк кылдыр дуглаар. Бо консервантының база бир онзагай шынары чүл диве, үнүш-биле холушканындан глаубер дузу тыптыр, а ол дус малдың чем хайылдырар органнарынга дыка ажыктыг. Ол ышкаш чаш малдың доругуп өзеринге база улуг дузалыг. А күгүрнүң ачызы-биле белоктар тыптыр. Натрийниң пиросульфидиниң бир тонна ногаан массага 3-4 килограмм онаажыр кылдыр холуур. Шак ынчаар белеткээн мал чеми хөй чигирлиг [illegible] амданныг болур.

Мал чемин шак бо бүдүмелдиң ачызы-биле шын консервалаарының кол негелдези болза, силостап турар массага ону шын хемчээли-биле холуп алыры. Консервантының ажыктыы — силос оңгарларын дүрген доллдургаш, таптай бастыргаш, дуглап алыры. Ону [illegible]

Малдың рационунга [illegible] бир ажыктыг бүдүмел [illegible] фосфор [illegible] фосфорну малдың органиизми дыка эки шиңгээдип алыр. [illegible]

анаа синер болгаш чемиштиг шынары шоолуг читпес. Силос эмин эрттир база ажывас. Холумак чемниң шыгы 75 [illegible] дааш ногаан масса 100 килограмм турар болза, аңаа 20 килограмм саваңны хээндектеп холуур.

Бистиң чамдык ажыл-агыйларывыс ногаан массаны саваң-биле кады холуп алырлар, а силостаарда саваң биле ногаан массаны ара-аразынга салып алыр болза эки. Баштай-ла силос оңгарының дүвүнге саваңны 80-100 сантиметр кылдыр чаткаш, оон таптааш, ооң соонда ногаан массаны 25-30 сантиметр кылдыр салгаш, база катап таптаар. Оон чоорту аралаштыр салырда, саваңның каъды чугалаар ужурлуг. А силос оңгарының эң үстүкү каъды 50 [illegible] ногаан масса болур ужурлуг. Үстүкү каъдынга ыяан-ла дус чажар азы консерван[illegible] агаар [illegible] дыр так дуглаар.

Силоска азот биле фосфор хөй болзун дээр болза, силостап турарывыс 1 тонна ногаан массага 3-4 килограмм фосфор [illegible]

Амгы үеде мал чемин белеткеп алыры [illegible] ганда, кижи бүрүзү [illegible] [illegible] Ногаан масса [illegible]

тырылзын дааш саваңны 3-5 сантиметр кылдыр хээндектеп алыр. Массаны деңдески кылдыр чымчадып шыгыдар, оон эки тырыыр, негелде ёзугаар компонентилерни база-ла деңдески кылдыр чажып каар. Саваңны дүн-хүн чок таптап тургаш, 3-4 хонукта доозар. Шак ынчаар таптааш, оңгар доларга, пленка-биле шыпкаш, кырындан база катап анаа саваң-биле шып каар.

Саваңны силостаарының чамдык аргалары.

№ 1. Хээндектээн 1 тонна саваңга 1,2-1,5 тонна сүт, тараа кудуруундан тырткан 40-60 килограмм далган, мал чеминге херек фосфор диаммонийн 10 килограмм, 10 килограмм дус, 10-15 килограмм тырткан сүт. Шак ындыг арга-биле салган саваңның эң кырында каъдын 1 дөрбелчин метрге онаалтыр 0,7-1 килограмм бензой кислотазы азы натрийниң пиросульфиди-биле чаштыр.

№ 2. Хээндектээн 1 тонна саваңга 1,2 тонна сүт, тараа кудуруундан тырткан 40-60 килограмм далган, мал чеминге дериг фосфорнун 10 килограмм диаммоний, 10 килограмм дус, 180-200 литр тырткан сүт. Үстүкү [illegible] № 1 аргада [illegible]

№ 3. Хээндектээн 1 тонна саваңга 1,2-1,5 тонна сүт, тараа кудуруундан тырткан 10 килограмм далган, мал чеми фосфорнун 10 килограмм [illegible] 10 килограмм [illegible] [illegible] 2 килограмм [illegible] 2 литр сүтке [illegible]

№ 4. Хээндектээн 1 тонна саваңга 1,2-1,5 тонна сүт, тараа кудуруундан тырткан 40-60 килограмм далган, мал чеми фосфорнуң 10 килограмм диаммоний, 10 килограмм дус, 2 килограмм [illegible]

№ 5. [illegible]

ногаан масса, 250-300 литр сүт, мал чеми фосфорнуң 10-12 килограмм диаммоний, «Казахсил» дээр 1,4-3 килограмм препарат. Ногаан масса кылдыр рапсты, чаңгыс база хөй чылдыг сигеннерни ажыглаар. «Казахсилди» 1,3-3 килограммны 2 литр сугга эзилдиргеш, деңдески кылдыр 1 тоннага чаштырар.

Аргазы: хээндектээн саваңны шывыглыг оңгарга 40-40 сантиметр кылдыр салыр. Ол аразынга тараа артынчыларын үүрмектээш, ооң кырындан чажар, ооң соонда фосфорнуң диаммонийи, дус, тырткан сүт холумактыг состав-биле шыгыткаш, тракторлар-биле бир хонукта (дүн-хүн иштинде) таптап, бастырар. Бир эвес бензой кислотазын аңаа хереглээр апарза, ону тараа артынчылары-биле [illegible]

Оңгарны ынчалдыр доллдургаш, пленка-биле шывар, кырынга 30-35 см. саваңны чадар. Оңгарны 3-4 [illegible] та доллдуруп кээр, ооң [illegible] да 1-1,5 ай болгаш оон-[illegible] малды чемгерип эгелээр.

Саваңны борбаанцылаары. Бо арганың ажыктыы чүл дээрге саваң бо тавактарга [illegible] чүүлдер, бүдүмелдер-биле деңдески холужар. [illegible] клеткалары чымчаар. Ынчангаш малдың организми ону шиңгээдип алыры белен апаар. Борбаанды кылыр камера изиг болганында [illegible] база аңаа холуур чүүлдер агыг болур болгаш мал ону чигеш, аарываа [illegible]

Борбаандыны кыларга 700 килограмм саваңга 300 килограмм тараа кудурууу, фосфор диаммонийи 8-10 килограммны, 10 килограмм дузу, 2 грамм кобальтхлор[illegible] таблеткаларны 75 борбаанты холуур. Саваңнын [illegible] составтыг 1 килограмм борбаанцыга 157 грамм протеин, 6,2 грамм кальций, 5,9 грамм фосфор [illegible]

Екатерина АЮШИНОВА,
Светлана ХАПЛАК.
Химизация станциязының специалистери.

Дүвүренчиг медээ

ШКОЛАЧЫЛАРНЫ КАЯА ЧУРТТАДЫР БИС.

Чөөн-Хемчик районда Хорум-Даг ортумак школазынга июнь 14-те район архитектору М. С. Монгуш, Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозунуң тудуг секторунуң эргелекчизи В. Д. Кавалай, районнуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи турган А. Б. Монгуш болгаш № 1 АКМК-ның участок начальниги А. Н.-Д. Ооржак олардан тургустунган комиссия школа, интернат болгаш столоваяның техниктиг байдалын хынааш, моон соңгаар интернатка, столоваяга уруглар кинрерин шуут хоруп каан.

Школаны 1941 чылда туткан, аңаа капитал септелге кылбаанындан, а интернат болгаш ооң столовазын 1940 чылда ажыглалга киргенинден оларның шалазы, ханалары, дээвиирлери үрелип, үндүрүк-киирик апарган. Комиссия кежигүннери 1990-91 өөредилге чылында уругларга чаа интернатты дарый туттуруп бээрин ааттаан.

Бааза бүдүрүлгези болур «Чыраа-Бажы» совхозтуң дирекциязы-даа, үстүкү албан черлери-даа чайын сагыш салбайн келгенинден бо хүннерге чедир интернаттың тавааа безин салдынмаан. Тудугга ажыглаар материалдарның чартыын районнуң үлетпүр комбинадындан ол-бо организациялар биле машина-техниканы дугуржуп алгаш, сөөртүп эккеп алганывыстан бээр ай ажа берген.

Школаларга удавас чаа өөредилге чылы эгелээр. Аңаа белеткел шыырак болур ужурлуг. Бистиң школаның интернадынга чурттаар уругларның 40 хуузу малчыннар ажы-төлү болгай. Өөредилге эгелей бээрге, оларны каяа, кандыг байдалга чурттадып өөредир ирги бис? Тудугну кылыр ужурлуг № 1 АКМК, бааза бүдүрүлге болур «Чыраа-Бажы» совхозтуң администрациязы бо талазы-биле кандыг харыы бээр ирги?

Алек МОНГУШ.
Школада ажыл-агый эргелекчизи.

Ном болгаш номчукчу

«АК-КӨК ТЫВА»

Бистиң байлак бойдус [illegible] Тывавыска [illegible] болуп келгеннер [illegible] илергейлеп [illegible]. Шынап-ла, катаптаттынмас каас-чараш бойдустуг булуннар-ла хөй, [illegible] Тожунуң девискээринде [illegible] албек [illegible], каш чүзүн аң-мени, балык-байлаңны кым магадавас, оларга чоргаарланмас боор.

Чогаалчы Геннадий Яковлевич Снегирёв Тываның бойдус чурумалдыг черлерин [illegible] аян-чорук [illegible] түңнелинде «Ак-көк Тыва» деп уруглар номун бижээн. Москваның «Малыш» деп ном үндүрер черге парлаткан. Оон чыраан [illegible] тиражы [illegible] муң болган, ол бичии [illegible] белек.

Чаа солун номда ак-көк Тываның [illegible] девискээринде кандыг аңнар, куштар, балыктар барын чедингир [illegible] бижип [illegible], оон ынай тыва [illegible] бойдуска хумагалыг [illegible] эвес [illegible] ачыларын, аңчыларның [illegible] эш [illegible] көргүскен.

Номда орус, тыва улустуң аразында эп-найыралын база илергейлээн. Ынчангаш ук ном интернационалчы хөөнге чагааттынган.

Бичии номчукчуларның бир хаара тудар чүүлү — [illegible] Олар [illegible] [illegible] Устинов [illegible] күрүштүг кылдыр күүсеткен.

«Ак-көк Тыва» деп бичии уруглар номунуң бүгү-эвилел номчукчуларынга четкени-биле улуг чоргаарал. Чүге дээрге ырак Тывада [illegible] сеткилдиг, [illegible] саар-лыг, төрелзек кижилер чурттап, [illegible] турарын олар билип алырлар, оон ынай тыва аңчыларның шаандагы [illegible] Чиңгыл-черге, тайга-таскылдарда [illegible] каан [illegible] бажыннарда хонган аңчылар дараазында келирлерге шай, дус дээн ышкаш херекселдер чүүлдерни [illegible] ыяап-ла арттырып каар чаңчылдыг. Ол база улуг рольдуг болур.

Ол ышкаш аңнап, балыктап чораш, бир эки олчалаашка таварышпайн барган болза, ук эжинге деткимче көргүзүп, бар олчазын артыктап бээрлер. Чүге дээрге аңчы кижи тыпкан аң-өлүүн кажан-даа харамнанып, ѳскелерден оспаксырап болбас чаңчылдыг. А бир эвес улуг аң дайлап каан болза, оон эът-кежин кожаларынга ыяап-ла үлештирип бээрлер.

Чаа ном эге класс өөреникчилеринге бижиттинген, ында кижилер аттары кирбээн, ынчалзажок аң, куш, балыктар аттарын барык шуптузун өңнүг чуруу-биле кады кииргени солун.

Санзан САНДЮ.
Кызыл хоорай.

ХООЙЛУ-ДҮРҮМ ҮРЭЭШКИННЕРИН БОЛДУРБАС ДИЗЕ...

Чөөн-Хемчик райкүүскомунуң улус өөредилгезиниң килдизиниң башкыларының август чөвүлел хуралын бо чылын, бүгү республикада дег, мурнуку чылдарга көөрде бир янзы эрттирип, амгы үеде бүгүдеге дүвүреңниг айтырыг — элээдилерниң болгаш школачыларның кем-херек үүлгедир, арагалаар чоруктарын, наркомания база токсикомания айтырыгларын шыңгыы сайгарып чугаалашкан. Бо хире чидиг айтырыг сайгарган хуралга чүгле башкылар эвес, районнуң партия, совет органнарының удуртукчулары, совхозтар директорлары, партком секретарьлары, эмчилер, районнуң иштики херектер килдизинден ажылдакчылар болгаш депутаттар киришкен.

Эрткен өөредилге чылында районнуң улус өөредилгениң килдизиниң кылып чорутканы ажылының кыска отчедун ол үнүп — август 23-те үнген «Ленинчи орук» солунга парлааш (чүге чүве ийин, ону орус дылга парлаткан), конференция киржикчилеринге үлеп берген. Ынчангаш хуралга ол дугайында чугаа эвээш болган.

«1989-1990 чылдарда деңнээрге, эрткен өөредилге чылында район школаларының өөреникчилериниң кем-херек үүлгедир чоруу 10,4 хуу кызырылган. Ынчалза-даа бисти эскербин чүве дүвүреңнип турар. 80 чылдан эгелээн [illegible]...» — дээн состер-биле илеткелчи — райкүүскомунуң улус өөредилгезиниң килдизиниң эргелекчизи М. В. Борбай-оол чыл дургузунда болган хоойлу-дүрүм үрээшкиннериниң кол-колунга доктааган. Кем-херек үүлгеткен өөреникчилерниң тодаргай аттызын, үүлгеткен херектери Чадаананың №№ 1, 2, 3, Хайыракан, Бажын-Алаак, Тевe-Хая, Чыраа-Бажы ортумак школаларындан хөй өөреникчилерниң ады үнүп, оларның үүлгеткен херектери хурал киржикчилериниң сеткилин дыка дүвүреткен. Кандыг кем-херектер? Бажың иштинден үнелиг эт-херексел оорлаары, хулиганнаашкын, күштээшкин үттээшкин бары шуут-ла кайгамчык. Эрткен өөредилге чылында кем-херек үүлгедиишкинниң мурнуку чылдардан дөрт санга эвээш болуп, 15 кылдыр бүрүткеттинзе-даа, өөреникчилерниң үүлгедиглери улам нарыыдашкан болуп турар. Тодаргайлаарга, өөреникчилер бажың иштинден оорлаар чорукту 1, күрүне эт-хөреңгизин оорлаарын 6 удаа кылган, күштээшкинни 4 оол боо шыгжаан, ап чораан 3 факт, бир хулиганнаашкынны илереттинген. Бо он беш кемниг үүлгедигниң социал айыылдыы чүдел дизе — оларның 11-и бөлүк үүлгедиишкин.

Школачы оолдарның кем-херек үүлгедип турар чылдагаанын тодарадып чугаалап тура, школазын ара каггаан, кайда-даа өөренмейн, ажылдавайн турар аныяктарның багай салдары деп чүвени ада-иезин тодуп, оон салым-хуузу дээш сагыш салбайн, суда салып турары дээрзин илеткелдеп, санал бергеннер-даа айтып турган.

Оон-биле кады арага-лап, чадыг чашпан тыртып, дозу, бензин болгаш чыттыг оон-даа өске химиктар тынып алгаш, эзириктер сеңгедир черже киргеннер база бары хуралга олурушкан кижи бүрүзүнүң хайын дүвүрелин хайнындыртырган. Бистиң 14-17 хар иштинде ажы-төлүвүс кандыг хай-халапка туттуруп турарлар? Ак өлүм сүртүг наркоманнар, токсикоманнар хой-ниитиниң хайгааралындан «дуруглакан», подвалдарда, кыштар адаанда, арыг иштинде хоргаттанып турарлар. Чашпан тырткан, кандыг-бир будумел чыттаан соонда, олар дыка айыылдыг апарып, бодунга контрольду шуут чидирер. Ол өйде олар кандыг-даа айыылдыг кем-херекти үүлгедип каапкан болур.

Эрткен өөредилге чылында норум-дүрүм талазы-биле районда дээре деп санаттынган турар Хорум-Даг (директору Н. Д. Монгуш), Хөндергей (В. С. Монгуш), Хөндергейниң [illegible] (В. Ш. Монгуш), Чыргакы (В. Б. Ооржак), Шеми (К. Ш. Монгуш) ортумак школаларын илеткелде адап мактаан. Өөреникчилерниң кижизидилгезинче доктаамал кичээнгей салып, ада-иези-биле ажылдап шыңгыы тудуп турар класс удуртукчулары Аржаан Кувалиевна Сарыглар, Елизавета Шуруковна Маңгалбай (Чадааның № 1), Бегзекей Ак-ооловна Донгак, Тамара Павловна Горбунова (Чадааның № 2), Раиса Бадыевна Куулар (Чадааның № 3), Чүдүп Ырышовна Монгуш (Хайыракан), Чечекмаа Хуураковна Ховалыг (Бажын-Алаак), Бора Бойбуевна Сарыглар (Чыраа-Бажы) болгаш оон-даа өскелер ажы-төлге кижизиг хамаарылгазы-биле хүндүткелдиглер диртип, хуралга мактаткан.

Чер-черде хөй-нийти организацияларының, ылангыя чурттап турар черниң аайы-биле чоннуң ортузунга кижизидилге ажылын холга ап турар херекчилер чавудун [illegible] школа-биле харылзаазының кошкаандан уруг-дарыывыстың тоорхерекчилер сеткил чок, каржы, хүндүткел чок болуп [illegible] оорлар ол дээрзин санал бергеннер: Бажын-Алаак школазындан А. Т. Ондар, Чадааның № 3 ортумак школазының директору А. С. Ооржак олар чугаалаан. Ол ышкаш олар [illegible] аразында хамаарылга дугайын чугаалап тура, орус, тыва [illegible], ылангыя аныяктар аразынга болуушкуннарны боттарының студент чылдарындан сактып, амгы болуп турар болуушкуннарның эвези каш чыл бурунгаар [illegible] санал [illegible] доктааганнар.

Илеткелге хамаарыштыр санал берген дыка хөй башкылар, ылангыя Хайыракан ортумак школазындан Чечек Сат, Чадааның № 2 школазындан Геннадий Монгуш өөреникчилерниң кем-херек үүлгедип турарында кол буруулуглар ада-ие деп санап турарлар. Дежурныйлаашкын темазында хоорай [illegible] сүүр кудумчуларынга орайга чедир [illegible] чораан оолдарны, уруглар-ны туткаш дүнекиниң 1, 2 шакка чедир тудуп турааны [illegible] айтырып, дүвүреп кээр чангыс-даа ада-ие чок боорун чугаалаан, харын-даа айыылдыг херек үүлгеткен оглунга чамдык ада-иелерниң [illegible] олурда-ла, болчуп, үүлгеткен херээн чиңгедир деп оралдашкаш, класс башкызындан эки характеристика негеп туруп бээрин, бижип бербеске, багай состер-биле сөглээрин башкылар шуут-ла кайгап чугаалап турдулар.

— Бо чылдың чеди айларында 31 кем-херек үүлгедиишкинниң 53 хуузу четпес үүлгеткен, а ол 31 кем-херектиң 17-зин өөреникчилер кылган — деп, РИХК-да назы-четпестер ортузунга ажыл чорудар килдис эргелекчизи Ч. М. Хертек дыңнаткан. Наркоманнар, токсикоманнар талазы-биле айтырыгның районда амгы үеде чидиг турушту туруп турарын, район төвүнге хүлээп алыр пункт ажытса кандыгыл дээрзин ол санал берген.

Кум [illegible] кижизидилге-биле кижи кижиги кижилер. Ындыг болганда [illegible] кижи бүрүзү бичии кижиге үлегер болур — ажылы-биле-даа, ат алдары-биле база дээрзин «Искра» совхозтуң директору В. Ч. Монгуш чугаалаан. «Бир эвес район төвүнге наркопункт турар тудуг-даа тудар апаар чүве болза, акша-хөреңгиден шилчидип берейн...» — деп, ол дорт санал киирген. Ынчалза, мынчалза аныг дээн аас бурунгу бот-бодунче чугажып турбайн, санал берген кижи бүрүзү ону мону кылыйн деп, Бора Чимитовичи ышкаш дорт саналын киирип турган болза, тергиин чүве-дир ийин.

Республикада националдар аразында харылзаалырда амгы нарын байдал тургустунуп, кем-херек үүлгедир чоруктуң шеглевейн турарының дугайында илеткелчиге немелде кылдыр партия Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары В. Д. Монгуш түве чугаалаан.

Хоойлу-дүрүм үрээшкиннерин болдурбазының талазы-биле Чөөн-Хемчик райкүүскомунуң улус өөредилге килдизи ап чорудар тускай хемчеглерни хүлээп алган.

Валентина САТ.

Татарияның девискээринде 30 ажыг чылдарның дургузунда казып тыпкан хөй нефтизинге Кама хем чоогунуң «кара алдыны» база немежип кирген. «Прикамнефть» эргелелдиң амыдыралында болгаш төөгүзүнде ниити чуртта болгаш адырда чорутп турар бүгү чүүлдер база илерээн. Оларның тургустунуп келген үезинде чаа черлерни шиңгээдип, оруктарны салып, көвүрүглер тудуп, шыңгыы доктаалдарны күүседип келген.

70 чылдарның төнчүзүнде Кама чоогунуң нефтяниктери ала чайгаар ортулуктарга тырлыр ужурга таварышкан. Нижнекамск ГЭС-тиң тудуу эгелээрге нефть тывыштыг хөй черлер суг хөөлбээниң адаанга барган. Чаа далайның девискээринге узун чалдар, оларның аразынга ортулуктар ынчаар тывылган.

Ынчангы ГЭС тудугларының улуг хемчээлиниң аайы-биле Кама хемниң деңнелин 15 метр көдүрер плотинаны тудуп, оон суунуң адаанга муң-муң дөрбелчин километр тарылга шөлдери, одарлар, арга-арыглар, шынаалар кире бээрин херекке албаанының түңнели ындыг болган.

Экологтуг халап боор бодурунуң дугайында ынчангы дидим эвес сагындырыгларны кым-даа херекке албаан. Ам Каманың нефтяниктери бүгү аргаларны ажыглап, сугже нефтиниң холужарын болдурбас дээш улуг хемчеглерни ап турар. Оон-биле кады нефтиниң хөй тывыштыг уезин арткен. Чер иштинден үндүрүп ап турар нефтиниң шынары база эки эвес.

Бо берге байдалдан уштунарының аргазын нефтяниктер чүгле арендада деп көрүп турар.

ЧУРУКТА: Нижнекамск ГЭС-тиң суг хөөлбээнде мындыг ортулуктар кайы хөй.

М. МЕДВЕДЕВТИҢ фотозу.
СЭТА-ның фотохрониказы.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ТВ

АВГУСТ 28
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Чорумал кижиге лифт». Уран-чечен фильм. 1-2 кезээ. 9.45 «Кинопанорама». 11.25 Уругларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж. 12.30 — 13.10 «Үе». 16.15 «Эрии хөгжүм». 17.15 Эртем медээчизи. 18.00 Политиктиг чугаалар «Байдал». 18.30 «Үе». 19.00 «Чугула интервью». 19.10 «Үвүштерниң ужурашкылары». Эртем-тайылбырлыг фильм. 8-ки сериязы. 19.35 «Төгериг стол». «Немецтер — орустарга дугуржулганың 20 чылы». 20.20 «Чорумал кижиге лифт». 1-ги кезээ. 21.00 «Үе». 21.30 «Ковбой». Фильм-балет. 21.50 «Сөс». Литературжу уран-чечен программа. 23.50 — 00.15 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Будильник» дамчыдылганың [illegible]. 8.40 «Хөглүг адыг оолдугаштары». Шин. Олимпиятар театрының шиизи. 9.35 Л. Иванова өөс [illegible] күүседир. 9.45 Уругларга фильм. «Дыштаныышкы үеде ужурашкылар». «Чедес». [illegible] 1-ги сериязы. 10.55 Ритмиг гимнастика. 11.25 — 16.35 «Азыраан» [illegible] 1-ги сериязы. 17.00 Ритмиг гимнастика. 17.20 [illegible] чок [illegible]. 17.35 «Хертекчи» оранында». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Барымдаалыг фильм. 18.50 «[illegible]». Дамчыдылгада «Улус депутаттарының [illegible]». «Мал чемгээр [illegible] — [illegible] айтырыглар». 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Таңдыктыг удуур чаштарга».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Аялга [illegible]».

МОСКВАДАН

21.00 «Эфирде хөгжүм. [illegible]». 21.30 Барымдаалыг фильм. 21.45 — 23.05 «Үш бүрээг хүн». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 П. И. Чайковский аттыг конкурстуң дугайында. 19.25 Коллаж. 19.30 «Чурттаар оран-бажың — [illegible]». 20.00 «Таңдыктыг удуур чаштарга». 20.15 — 21.00 Чиик атлетика. Европа чемпионады.

КИНО

АВГУСТ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ничего не случилось» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда. Видеозал: «Во всем виноват «Рио» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночылгы № 19» 9.00, 12.20. «Девочка ищет отца» 10.20, 13.20. «Охота на единорога» 15.30, 17.00, 18.40, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бархан» 15.30, 17.30. «Заговор» 15.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Сила любви» (Индия, 2 сериялыг) 14.00, 16.50, 19.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Романтик» 18.30, 19.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Вчера» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

◆

Кызыл хоорккүскомунуң иштики херектер килдизиниң чанында таңныыл черинге дараазында мергежилдерге кижилер хүлээп ап турар:

таңныыл командазының начальниги — шалыны 150 рубль;
таңныыл салбырларының командирлери — 140 рубль,
контролерлар — 130 рубль,
участок начальниктери — 130 рубль,
таңныылдар — 80—130 рубль,
контролерлар — 100—130 рубль.

Кол шалынынга немешттир ырак черге ажылдааны база дүнеки үеде ажылдааны дээш немелде төлевирни алыр. Чылда бир удаа шалың хемчээлдиг дузаламчыны көргүзер. Чылда ажылының түңнели-биле 3 шалың хемчээлдиг шаңналды тыпсыр.

Бистиң адревивис: Кызыл хоорай, Комсомольская кудумчузу, 43. Телефоннары: №№ 2-42-59, 2-42-00.

◆

«Тыва систем» эртем-техниктиг төп школага, техникумга азы институтка англи дыл өөренип турган аныяктарны даштыкы персоналдыг (ВМ РС) АТ компьютерлерге ажылдаарынга өөредир курстуң ажыттынып турарын дыңнадып тур.

Программист болурун күзээн кижилер төптүң лабораториязынга бир неделя стажировка эртер. Оон соонда өөренгеш, ийи ай дургузунда чурттуң эки төптеринге ийи ай өөренип, стажировка эртер.

Ындыг аныяктыг дүрген өөренип алгаш, автоматчыдылга, роботизация ажылдарын кылып болур силер.

Бистиң адревивис: 667001. Кызыл хоорай, Гастелло аттыг парк, Аныяк техниктер станциязының бажыңы. Телефоннары: №№ 2-67-23, 3-51-47.

◆

Арага ишпес чорук дээш демиселдиң республика чөвүлелиниң пленуму бо чылдың сентябрь 7-де 14 шакта болурун дыңнадып тур. Анаа «Арага ишпес чоруктуң» Бүгү-эвилел ниитилелиниң чаа Уставының төлевилелин чугаалажыр.

Пленумнуң ажылынга киржиринче ук ниитилелдиң республика, район болгаш хоорай чөвүлелдериниң кежигүннерин, эге организацияларның удуртукчуларын база хөй-ниити организацияларының төлээлекчилерин чалап тур. Пленумнуң ажылынга киржирин күзээннер август 30-ге чедир республика чөвүлелинге демдегледип алырын дилеп тур бис.

Бистиң адревивис: Кызыл хоорай, Горная кудумчузу, 104 «а». Телефон № 4-15-61.

◆

«Тыва турист» каттыжышкынның дараазында маршруттарның путевкаларын тарадып турарын чарлап тур:

Каунас — Минск — август 27-ден сентябрь 3-ке чедир. Путевканың өртээ 355 рубль.

Трускавец — сентябрь 3-тен 22-ге чедир. Путевканың өртээ 450 рубль.

Вильнюс — сентябрь 4-тен 8-ке чедир. Путевканың өртээ 334 рубль.

Бендеры — сентябрь 6-дан 16-га чедир. Путевканың өртээ 343 рубль.

Калининград — Минск — сентябрь 15-тен 22-ге чедир. Путевканың өртээ 347 рубль.

Каунас — Минск — сентябрь 10-дан 17-ге чедир. Путевканың өртээ 365 рубль.

Таллин — сентябрь 21-ден 25-ке чедир. Путевканың өртээ 328 рубль.

Фрунзе — сентябрь 23-тен 28-ке чедир. Путевканың өртээ 214 рубль.

Путевка өртээнге [illegible] чурттаар черни, экскурсия таныштырылгазының өртээ төлевирни база баар, кээриниң самолет өртээ кире бээр.

Бистиң адревивис: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 1. «Моңгүлек» [illegible]. Телефон № 3-12-61.

◆

Сут-Хөл [illegible] [illegible] 50 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 6-да [illegible] [illegible] [illegible].

Улус [illegible] Моңгун-Тайга район Совет[illegible] [illegible] [illegible] Э. О. Саяның [illegible]

Сыын-оол Эрес-ооловичи
САЯНЫҢ

[illegible]

САЙДААНЫҢ БАЗЫНДЫР ГАНЫ

● Сактыышкын ●

Ынчан, 1952-53 өөредилге чылында Барыын-Хемчик районнуң Кызыл-Мажалык чеди чыл школазының 6-гы клазынга өөренип турган бис. Ол үеде өөреникчилерниң назы хары чаңгыс класска аңгы-аңгы турганындан аравыска пионер, комсомол кежигүнү эвестер-даа, чаа комсомол кежигүнүнге кирип турганнар-даа бар чүве. Бистиң клазывыстан элээн каш кижини комсомол кежигүнүнге хүлээп алыр деп турган, а мен ол үеде шагда-ла комсомол кежигүнү мен. Бодумнуң күзелим-биле эрте-ле Чаа-Хөл чеди чыл школазынга кирген мен. Ынчан комсомол райкомунуң секретарын Удургу-оол Монгуш деп билир мен, а школаның комсомол эге организациязының секретары Түлүш Минчит-оол дээр (ам Докаш Минчит дээр чораан), амгы үеде Таңды районнуң школаларының бирээзинде башкылап чоруур. Комсомолга кирип алгаш, кижиниң өөрүшкү-маңнайы-даа, идепкейлии-даа аажок апаар чораан. Чурттуң эң эки ат-алдарлыг комсомолчу оолдар, кыстарының эрес маадырлыг-даа, эки-даа кылган тайбың ажыл-ишчи херектерин дөзеп салгаксаар.

Комсомол кежигүнүнге кирип турган ынчангы чаңгыс классчыларымның чүү-дүр болганы база шак ындыг турганы билдингир. Олар комсомолдуң уставын карактарын шийипкен шээжи-биле өөренип турганын утпаан мен. Интернатка оруннары [illegible] кожа чыдар, улуг-хүннерде Ак-Кажаада чыштаавысче салчып чана бээр эжим Сайдаа Монгуш кежээ чыдып алгаш, келир комсомол хуралынга шылгадыр дээш, уставын иштинде химиренип өөренип чыдарынга шаптык болбас дээш, чоорган иштинче бажым сүпкаш, олчаан удуп каар мен. Эртен эрте бир-ле чүвениң бижирээнин ден оттуп чаштап келир мен. Көөрүмге, чанымда эжим, сактырымга хондур удуваан доктааттынып чыда хонган ышкаш, ам хая көрнүп чыдып алган, химиренип өөренген чыдар чүве. Ол дыка-ла улуг үүлени бүдүрген-даа ышкаш, арын-шырайында өөрүшкү чайнаан, омак-сергээ аажок, чиик адак орун дөжээн тазартып этгеш: «Чээжим, чоп чыдыр сен, бөгүн сен класста дежурныйың чорбадың бе, дүрген чемненип алгаш, школаже чоруулу» дээрге, мен база хөглүүм аажок, эжимниң өөрүшкүзүн кады үлежип, столоваяже бурт-ла дээр бис.

Хөөкүй эжим кырында чаңның дег дирзелген халаптын кел чыдарын кайын билир. Удавас болур комсомол хуралын, өске эш өөрү биле бир дөмей, четтикпейн манап турган. Артында-ла бир улуг хүнде аалынче чанмайн барган, а мен чагскаан чаңып чораан. Сайдааның комсомолга кирериниң дугайын, ынчангаш чаңып келбээнин ада-иезинге улуг сонуургал-биле то каап берген мен.

1952 чылдың орай күзү турган чүве. Уругларның маңнап турганы комсомол хуралы-даа болур деп чарлаттынган. Хурал кежээ, школада бир класска болган. Классты комсомолчулар чык доладур олургулапкан. Башкыларывыс, ам бистиң аравыста чок ынчангы өөредилге эргелекчизи турган Анатолий Богданович Санчай-оол, Кен-оол Доржуевич Ховалыг (бистиң класстың удуртукчу башкызы турган) оон-даа өскелер хуралга кээп киришкен башкылар, хайлыг, бо хүнде бистиң аравыста чок. Бо чүүлдү билир ынчангы эш-өөрлерим амгы үеде ажылдап чурттап чоруур улус база сактып кээр боор. Бистиң чаңгыс классчыларывыс, ынчан идепкейлиг комсомолчулар: Кекен Салчак, Чечек Монгуш, Харлакай Саая дээш оон-даа өскелер база ол хуралга киржип турганнар.

Он ажыг комсомолчулар кежигүнге хүлээп алган. Сайдаа Монгуш сөөлгү келген устав иштинден айтырыгларны ылдык чокка харылап турган. [illegible] эге организацияның [illegible] тарын черле эки сагынмайн тур мен. Бир бодум [illegible] Эльвира Седенбаловна [illegible] алы (амгы үеде Эльвира Николаевна Күжүгет) [illegible]. Ол школага өөреп [illegible] даргалап турган. Бүгү айтырыгларга ылдык чок харылап турган эжим Сайдааның сөөлгү айтырыын харылаашт, ам оон ынай айтырыы чок болганының дыңнаан, ол өөрүшкүзүн чүге [illegible]. «Хүлээп алдынган, шуругла-ла» деп чыдырда, [illegible] чурттуң ортузундан бир оол туруп келген. Адын Биңир-оол Монгуш дээр чүве, чедиги класстың өөреникчизи турган, хайлыг, чок болгай чораан. Оон өөнүң иштинде база бистиң чаңгыс классчывыс Долзат Хертек — ам башкы. Ынчан база бо хуралга бистиң-биле кады киржип турган чүве.

Биңир-оол туруп келгеш:

— Сээң ачаңың хам кижи дээр чораан, шын бе, Сайдаа? — деп айтырды. Комсомолчулар-даа, башкылар-даа шыпшың-на барган. Эжимниң арны-бажы кыза хонуп келгеш, дораан агара-ла берди. Болу чүнү-даа харыы дээр алыын тыппайн, аймаа[illegible] берген, кезек ыыт чок тур. Шаг болганда: «Ийе» диди.

Биңир-оол: — Лама, хамнарның ажы-төлүн кандыг-даа кежигүнге хүлээп албас-ла болгай. Сен канчап хам ададыг хиренде комсомол кежигүнүнге кирерин күзеп турар кижи сен?

Сайдаа: — Мээң ачам [illegible]-даа багай чүве кылбайн турур. Бистерниң [illegible] ады самдар улус [illegible] — дээш оон ынай чүү-даа чугаалавайн, шак туруп [illegible]. Дем чаа-ла өөрүшкүлүг [illegible] салган айтырыгларынга [illegible] тенертен «чиуп» калган. Шупту [illegible] кижи уруун комсомолга хүлээп алыры шын эвес. Ону хүлээп албас деп алгырышкан.

Санчай-оол башкы хол көдүрүп бадылатты. Колдуу шупту хол көдүрген. Ынчангаш эжимни комсомол кежигүнүнге хүлээп албады. Ол үениң негелдези, айтырышкыны база ындыг турган чүве ышкажыл. Санчай-оол башкы туруп келгеш, элээнге чүве чугаалаан чүве. Тывада сарыг шажын узуткаттынган. Лама, хамнарның артынчылары бар-даа болза, олар моон соңгаар бажын көдүрүп шыдавастар. Оларның херээн совет эрге-чагырга чылча шаап каан. Лама, хамнар чонну мегелеп, боттарының хууртак сурталын чонга нептередип, оларны мөлчүп турган дайзыннар-дыр. Ол үеде чүвени эки сайгарып билир, эртем-билиглиг башкылар бичии улус адазының херээнге хамаарылбас деп чүвени билир хирезинде-ле, чаңгыс бөрбак өөреникчизиниң салым-хуузун камгалап шыдавааны сактып кээрге, дыка-ла хараадыг чораан. Ол үеде кижи башкыларын хүндүлээр, оларның чугаалаан сөс-домаан хажык чокка күүседир чүве-ле болгай. [illegible] улус ол үенин ол хире күштүг, дериин хоойлузу [illegible] боор. Хөй чүнү бадылаарыл шупту оон талазында турар. Мен школага редколлегия кежигүнү турган мен. Ол үеде үнүп турган уруглар солуну «Сылдысчыгаштың» база идепкейлиг бижикчизи турдум. Клазым башкызы Кен-оол Доржуевич Ховалыг хурал соонда мээң чедип келгеш, школаның хана солунунга бо хуралдың дугайын ыяап-ла бижиир сен деп дагзып кагды. Харын-даа «Сылдысчыгаш» солунга дивээниңге ынчан өөрүп турган мен. Харын солуңга бижээн болза, факт-барымдаа болуп [illegible] галаттынып чыдар ийик. Удаваанда эжимни чүү [illegible] комсомолга хүлээп албааның дугайында школаның хана солунунга бижээн мен. Биживес болзумза, башкылар база мени ат кылыр турган боор. Ол эживис ол [illegible] эгелээш, өөренип [illegible] барган. Башкылар [illegible] чоктар, айтырбас-даа [illegible]. Өөредилгези-даа баар, [illegible] кижиниң күзелдиг урутнуң [illegible] үедеги күзел-чүткүлү [illegible] турган? Эмчи, башкы [illegible] дүкчү дээш кым болур [illegible] боор. Ынчан өөренир [illegible] аа чүткүлдүг, эртемче [illegible] сорук[illegible] өөренир [illegible]. Кошкан-даа өөренип [illegible] ара октапкаш, дезип [illegible] барбас, шаа-биле [illegible] өөренип турар [illegible]. Бо бичии кижиниң өөредилге [illegible] [illegible] [illegible] репрессияның үржүктери [illegible] [illegible] каан. Ол эжим бөгүн Кызыл-Мажалык суурда [illegible] ле ээзи болуп чурттап чоруур.

Сарра КУУЛАР.
Кызыл хоорай.

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-35-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23; ◆ ужетвур — 3-34-19; 3-36-73; ◆ агропромышленность — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-27-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ ошулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ чурукчулар — 2-27-41; ◆ солун кээлбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер. Хемчээлде 2 парлалга хуудузу. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыңы № 1.

Чагыг № 474

Индекс 54241

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл август 29 среда
№ 197 (14397)
1925 чылдан үндүрүп эгелээн
Өртэ 3 кеп.

«Чагыдылга–91»

ӨГ-БҮЛЕ КУРУГЛАВАС БОЛЗУН

Эрткен чылдың чагыдылгазы августа-ла эгелээн турган, а бо чылын чагыдылга озалдап турар, ооң чылдагааннарын номчукчуларга моон мурнунда база дыңнаткан турган. Чуртта тургустунгаан саазын айтырыы-биле холбашкан бергедээшкиннер, черле ынчаш ниитизи-биле рынок экономиказынче шилчип тура, акша-хөреңгиниң каяа, каны хире чарыгдаттынары ам кымга-даа эскет чокка эртпези билдингир.

«Чагыдылга–91»-ниң кыска хуусаада — ийи-ле ай иштинде чорудары көрдүнген. Солун, сеткүүлдерниң чылда чеже катап үнериниң санында, ооң өртектеринде улуг өскерилгелер болгулаан. Маңаа чүгле республика солуннарының чижээн көрээлинер. «Шын», «Тувинская правда» солуннар чылда 300 үнүп турганындан, ам 260 номер парлаттынар. Неделяда алды катап үнүп турган болза, беш катап үнер апаар. Солуннарның бир номериниң өртээ 06 көпеек, чылда чагыдылганың өртээ 15 рубль 60 көпеек. Киоскилерге хостуг садарда бир солуннуң өртээ чагыдылгалыындан ийи катап улуг болур. Бо сан-түң өскерлип болур, ынчан немей дыңнадыр бис. Даштыкы чурттарның бижидилгелерге чагыдылга октябрь 1-де эгелээш, ай төнчүзүнде доостур.

Моон мурнунда бистиң республика солуннары — «Шын», «Тувинская правда» ниити чуртта солун, сеткүүлдерниң үндүрүлгезин чаартып доктааттынганы-биле чергелештир ынчаар өскерилгениң номчукчуларывыска дыңнадып тур бис.

Кандыг-даа солун калбак автор активи, хой-ниити корреспондентилерниң күжү, киржилгези чокка, бүрүн долу утка-шынарлыг кылдыр үнүп шыдавас. Ынчангаш бистиң солунувустуң номчукчулары хөй-ле болур болза, бистиң ажылывыска дуза болур, амыдыралда экн талаларны, ылангыя бурунгаар депшилгеге, эде тургустунуушкунга шаптыктап турар четпестерни ажы-биле чугаалаптар кижилер хөй болган тудум, солун утка-шынарлыг, чедингир болуру чугаажок. Солуннуң бодунуң чогаадыкчы ажылдакчыларының аңаа киирер улуг-хуузу чүден артык көскү болуруң база утпайн турар бис. Солуннуң доктаамал номчукчулары «Шынның» бижикчилери болган турар болза дээн бодал-биле хүндүлүг номчукчулар силерни «Чагыдылга–91-ге» эң идепкейлиг киржиринче кыйгырып тур бис.

«Шын» солуннуң тиражы эрткен чылын 28 муң ажыг болган, оон мурнунда турганындан ол элээн өзүлделигле болган харын. Ынчалза-даа солунну чагыдып ап болурунуң арга-курлавырлары ам-даа бар. күзээр болза, оон-даа хөй санныг кижилер бистиң солуннуң номчукчулары болуп болур деп бодаар бис. Эрткен чылын «Шынның» чагыдылгазы район аайы-биле алыр болза, черле өзүлделиг болган. Колдуунда элээн немешкилээн. Шагда болза мындыг янзылыг чамдык бодалдар база тургулаан: «Шынны» чүгле малчыннар, кодээле улуг назылыглар номчуп турар». Ийе, бистиң солунувусту малчыннар, тараажылар, кодээниң интеллигенциязы дээш, өске-даа кижилер номчуп турарынга өөрүүр бис. Ол дээш солуннуң ат-алдары-даа баксыраваан, харында амыдыралдың дөлеминде бөдүүн кижилер улам хөй номчуур болза, оон солун чүгле оннап алыр. Шак мындыг угаадылаашкын ам өскерлип турар деп балыткап болур. Чижекке алырга найысылал Кызылдан бистиң солунче материалдар чорудуп турар кижилерниң саны сөөлгү үеде ырапта өскен. Кодээ-даа, черле ниити интеллигенция «Шында» хөйү-биле бижип, солун арнынарында көскү черни ээлей берген.

Бо хүннерде 65 харлап турар «Шын» солуннуң автор активи 700 ажыг кижи четкен, оларның иштинден 500 хире автор доктаамал бижип турар. Чүгле Кызылдан безин 100 хире автор, чурттуң өске хоорайларындан, областарындан 40 кижи бисче бижип турар. Бо чылдың амгы хүннеринге чедир 4200 чагаа келген.

Айтырыг салган, арга-сүме кадарын дилээн чагаалар солуннуң почтазында амгы үеде көвүдээн. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге кижилер солунга идегеп, оон дузазын манап турар-дыр. Кандыг-бир таварылгада чүнү кылза экил дээрзин, амыдыралчы сүме, дуза кадарын дилээннери база кайы-даа адырларда хөй. Ол-бо черлерде, ылангыя социал талада, бойдус камгалалында, чаңчылдарны катап тургузуп, культураны, тыва дылды сайзырадырында, ол ышкаш сөөлгү үеде национал харылзааларга хамаарышкан чүүлдерде кижилерни хөлзедип, оларның сагыш-сеткилин хайныктырып турар айтырыглар кончуг хөй. Оларны бисче, редакцияже солуннуң автор активи бижип чорудуп келген. Оларның тургускан айтырыгларын кичээнгей чок арттырбазын оралдажып турар. Сөөлгү чылдарда ол айтырыглар талазы-биле элээн чүүлдер бисте чедип алдынып-даа турар. Ам-даа шиитпирлеттинмээн, катап-катап тургустунуп турар айтырыглар база чок эвес, бар деп санап турар бис.

«Чагыдылга–91»-ни чорудуп тура, солуннуң редколлегиязы чер-черлерге солуннуң номчукчулары-биле ужуражышкыннарны эрттирерин планнаан, ол ажыл ам эгелеп турар. Район санында корреспондент пунктулары тургустунгулаан, оон кежигүннерин районнуң удуртур органнарынга бадылап тургускан. Ынчангаш чер-черге эртер ужуражышкыннарга солуннуң бодунуң харысалгалыг ажылдакчылары-биле чергелештир хөй-ниити корреспондентилер база идепкейлиг киржирлер. Ужуражышкыннарның сорулгазы — «Шынга» келир чаа чылда кандыг материалдарны коллады парлаары, солуннуң утка-шынарын экижидери, биригээр чугаалаарга, солунну номчукчуга солун, ажыктыг, дээштиг болзун дээш чүнү кылырының дугайы. Номчукчулар силерден дилээривис болза боттарыңарның санал-оналыңарны шак ындыг ужуражышкыннарга чугаалап, чок-ла болза, солуннуң редакциязынче чагаа-биле-даа бижип чорудуп болур силер. Экн арга-сүме дээш силерге өөрүп четтирер апаар-дыр бис.

Солуннуң чагыдылгазын дүрген, шынарлыг кылдыр канчаар чорударыл деп айтырыг редакцияны бөгүн дүвүредип турар. Бир талазында чагыдылга өртээ база улгаткан, солуннуң үндүрүлгезинде чаа чүүлдер база тыптып келгилээн. Өг-бүле бюджединге 15 рубль 60 көпеек улуг чарыгдал болбас-ла ыйнаан, ынчалза-даа чагыдып алыр солун, сеткүүлүн өг-бүлелер планнап ап, сүмележип тура, «Шынны» база оюп эртпейн, хамыктың соонда чагыдып алырынче сонгаарлатпайн, аргалыг-ла болза, дүрген, чыл хуусаада кылып алыр болза деп бодап турар бис. Чажыт эвес, 1990 чылдың чагыдылгазын чартык чылда кылдырганнар ийиги чартык чылда солун чок арткан болдур эвеспе. Ол кичээндиригдеп түңнел үндүрер болза, чагыдып алыкчыларның боттарынга-ла экн болур.

Чагыдылганың улуг чүъгү, ону башкарары, санап түңнээри, өй-шаанда отчёт бээри «Союзпечать» ажылдакчыларынга хамааржыры билдингир. Оларның шалыпкын хөделиишкиннеринден Чагыдылга–91-ниң чедиишкиниг эртери хамааржыр. Районнарда харылзаа белдирлери, суурларда харылзаа салбырлары, ооң ажылдакчылары, ылангыя почтачылар база бо ажылга чаңчыл езугаар идепкейлиг киржип келгеннер. Оларның ажылы бо удаада база дапкыш болуру билдингир.

Хойжу бригадаларда, фермаларда бригадирлер боттарының малчыннары, ажылчыннары чагыдылга чок артпазын дээш сагыш салыр ужурлуглар.

Чер-черде партия организациялары, парткомнар моон мурнунда-даа солун, сеткүүл чагыдылгазын организастаарынга хөй-ниити тарадыкчылар дамчыштыр улуг ажылды чорудуп турганнар. Бо удаада ол ажылды база-ла уламчылаар апаар. Кижилерниң идейлиг деңнелиниң кайы хире болурунга чаа билиглерни чедип алырынга солуннар, ооң иштинде «Шын» база киржилгелиг болуру албан. Ынчангаш бистиң солунувусту өске бижидилгелер-биле кады дарый чагыдып алырын силерден дилеедивис. Өг-бүле саны куруглавас болзун!

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ — МЕДЭЭЛЕР

ДҮҮН

УЖУРАШКАН

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. ОНДАР Тываның херээжен чогаалчылар хүрээлелиниң ассоциациязының чөвүлел кежигүннери-биле ужурашкан.

Чогаадыкчы болгаш социал айтырыгларны шиитпирлежиринге чаа организацияга деткимче көргүзериниң чугулазын ол демдеглээн. Бажың ажылындан, өг-бүлениң сагыш човаашкынындан ангы, чогаал бижиир үе тып ап турары — маадырлыг чорук деп, ол үнелээн. Талантылыг херээженнерге бүгү талалыг дуза негеттинип турарын илерээн.

Тургустунуп турар айтырыгларны шиитпирлээриниң болур организацияларының, министерстволарның удуртукчулары. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Ажык чарлыг чорудуу, хамаатыларның арга-дурумнарын болгаш тургузуу [illegible] айтырыгларының талазы-биле комиссияның даргазы В. С. Салчак, Кадыкшыл, өг-бүле болгаш не-чаш камгалалының талазы-биле [illegible] даргазы З. Н. Сат, республиканың херээженнер чөвүлелиниң даргазы Д. Л. Ондар, аңаа хамаарылгалыг өске-даа ажылдакчылар орта киришкен.

Бистиң корр.

«КЫЗЫЛ-ДАГ»—ЧАА КООПЕРАТИВ

Улуг-Хем районда «Ак-Туруг» совхозтуң Кызыл-Даг салбырының чурттакчыларының хуралы болган. Аңаа кандыг айтырыгны чугаалашканының дугайын дүүн бистиң корреспондентивис Кодур-оол Ооя редакцияже дыңнаткан.

Салбырның ажыл-агый иштинде кооперативче шилчиир дугаанында чугаа болган. Ындыг айтырыгны көдүрер мурнунда ооң удуртукчулары Чөөн-Хемчикте «Чыраа-Бажы», Кызыл районда «Тиилелге», Улуг-Хемде «Кушкашкынның хостуу» совхозтарда тургустунган кооперативтерниң ажылы-биле баш удур танышкан.

Ынчангаш социал-экономиктиг хөгжүлде талазы-биле чер албайн турган салбырны кооперативче — бот-башкарылгалыг коллективче шилчиир деп шиитпирлээн.

Амдызында кооперативтиң даргазынга ооң мурнунда салбырга мал эмчизи турган Эрес-оол Ооржакты соңгаан. Кооперативтиң бухгалтери Лира Хайдып болган.

АМЕРИКАГА АЯН ТУДАР

Хөөмей фестивальдарының лауреады, Чөөн-Хемчик районда «Искра» совхозтуң ажылчыны Олег Куулар дүүн Москваже ужуп чорупкан. Ол аңаа болгаш, бистиң чурттувустуң өске чогаалчылары [illegible] Американың Каттышкан Штаттарынче аъттаныр.

Совет-америк урап чүүл, культура харылзааларының демниглери [illegible] Совет Эвилелиниң өске чогаал [illegible] чады бо чылдың сентябрь 20-ге чедир АКШ-тың хоорайларынга тыва уран чүүлдү таныштырып, сыгыт, хөөмей-биле ол аян тудар.

Сергей БАИР.
Кызыл хоорай.

БӨГҮН

ӨӨРЕНИП ЧОРУПКАН

Чурттуң аңгы-аңгы хоорайларында медицина институттарының ординатуразынче, билиг бедидер курстарынче эмчилерни өөредип чорудары чаңчыл болган.

Бо чылын Москваның, Ленинградтың ординатураларынче 9 эмчи өөрениринге киирген. Өөредилгезин сентябрь 1-ден эгелээри-биле олар бөгүн 29-та Кызылдан аъттаныпканнар.

Билиг бедидериниң ай хуусаалыг курстарынга август 30-дан сентябрь 30-ге чедир өөредилге-биле Новокузнецк, Иркутск, Киев хоорайларже 2 травматолог, бир терапевт эмчилер база бөгүн орукче үнүпкеннер.

Эмнелге албаң черлеринде бедик мергежилдиг аныяк кадрлар немежип турар. Ооң чамдык чижектерин көрээлинер. Республика эмнелгезиниң баазазынга бо чылын 70 аныяк эмчи интернатураны эрткеш, дипломнарын алганнар. Олардан 49 специалисти келээ районнарже ажылдаары-биле чорудупкан. Артканнарын Кызылдың эмнелгелеринде быжыглаан.

Оларның орнунда медицина институттарының бо чылгы доозукчулары 52 кижи хуваалда ёзугаар чедип келген. Интерн эмчилер Кызылдың эмнелгелеринде шилип алган мергежилдерге ажылдап өөренип турарлары ол. Чаа доозукчулардан 14 кижи (республиканың чурттакчылары эвес) өске областардан келген 30-чу үндезин нацияның төлээлери.

Алтайның медицина институдундан — 20 (ооң иштинде 19 тыва), Красноярскиниң медицина институдундан 19 (ооң иштинде 12 тыва) доозукчулар келгилээн. Артканнары Томск, Благовещенск, Иркутск, Новосибирск, Тюмень хоорайлардан.

Намчал ООРЖАК.

ДААРТА

НАЙЫСЫЛАЛДЫҢ ШКОЛАЛАРЫНДА

Бо чаа өөредилге чылында найысылал Кызылдың школаларынга 12051 өөреникчи сентябрь 1-де парталар артынга олургулаптар. Хоорайның школаларынга ниитизи-биле 56 бирги класс ажыттынар. Аңаа 1470 хире уруглар өөренир.

Онзагай мындыг чүүлдү айтып болур. Школа бүрүзү интернационалчы составтыг болзун дээш орус школаларда база (чижээлээрге, № 4, 8, 11, 14) тыва бир-бир бирги класстарны ажыдып турар. Ол бир талазында ол девискээрде чурттап турар тыва уругларга таарымчалыг, чоок.

Орус школаларның эге класстарынга тыва дылды өөредип эгелээр. Тускай программа ажылдап кылдынган. Башкылар билиг бедидер институттуң тыва дыл кафедразы курсту база эрттирген. Ол эртемни башкылаар башкыларны четчелеп тургускан.

Кызыл хоорону эрткен өөредилге чылында школаның эге звенозунче улуг кичээнгейни салып, бо талазы-биле канчаар ажылдааның август хуралынга сайгарган. Дес-дараалашкак үк ажыл бо өөредилге чылында школаның ортумак класстарынче шилчиир.

Хоорайның школаларынга чаа чаа өөредилге доосхан 40 ажыг башкы ажылдап эгелээр.

Бо чаа чүүлдерниң дугайын Кызыл хоорононуң эргелекчизиниң оралакчызы А. К. Монгуштан билип алган бис.

ЧАА НОМ

Тываның ном үндүрер чери Сергей Ооржактың «Хүрежип өөрен» деп номун (5 муң экз.) парлап доосказ, даарта ном магазиннинче киирер. Ол номда тыва хүреш дугайында, ону сайзырадырының айтырыглары база хүрежип өөренип чоруурларга сүмелерни бижип турар.

ЧЫРАА-САЯК ЧЫЛГЫ ДОЗУП...

«Совет Тыва» совхозтуң саар белери чылар-чылбас одарлап бар чор. Бичe-оол Марташ мында улуг чылгычы. Ооң мунган малы чыраа-саяк. Чылгычы кижи эмдик малдарны өөредир-даа, экизин шилип, тудуп мунар-даа. Ооң бо удаада мунган челер дорут аъды одарлаан малдар соонче аскымнап бар чор.

Үлегерлиг кылдыр тудуп каан узун кажааларже «Совет Тываның» көвей чылгызы шууужуп кирди. Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Салчак Болай-оол саар малдарның чамдызын мында ажаап, чемгерген тур. Бо чылгы фермазының үндезилекчизиниң бирээзи-ле болгай. Чылгының ниити санын муң ажыр өстүргеш, күрүне планынга дужаап турган. Саар белерниң үнелиг эм болур сүдүнден хымысты кылгаш, Кызылдың эмнелгелеринче, «Чедер» курортунга барып дужаап келген. Ферманың ажылчылдери ам-даа ынчаар кылып турарлар.

Эмдик белерни саары белен эвес болду. Саарда малды баглап алыр. Каяарчы кижи хайгаарап турда, оожум баргаш саар.

— Амдызында дөртен алды баш санныг бени саар бис. Чылгы малдың сүдү эвээш болур. Хүнде ийи катап саар-дыр бис — деп, ферманың хоочун саанчызы Татьяна Павловна Биче-оол бир бениң сүдүн кудуп тура, чугаалай-дыр.

— Ажылывыста үүрмек четпестер база бар. Чамдыкта үш ай дургузунда акша-шалыңны албайн баардыр бис. Бистиң фермаже сагыш салышкын чамдыкта кошкай бээр-дир ийин — деп, чылгычыларның бирээзи амыдыралдың дең-дески эвес талазын чугаалады.

ЧУРУКТАРДА: чылгы фермазында саалда үези; белер саакчызы Татьяна Биче-оол.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Бистиң интервьювус

ДҮЖҮТТҮ ХООМАЙЛАП БОЛБАС

Бистиң чуртувус ниитизи-биле бо чылын рекордтуг дүжүттү ажаап ап турза-даа, Тыва республика, ооң иштинде Улуг-Хем район, оршээл билбес кандаашкынга таварышкан. Тараа шөлдериниң чартыындан хөй кезии үндүр бижиттинген. Ынчалза-даа арткан шөлдер эвээш-биче-даа болза дүжүттүг бээр. Ону канчаар ажаап алыр деп турарыл? Маңаа хамаарышкан айтырыгларны бистиң корреспондентивис АҮК-түң кол агроному В. В. Хангаевке салган.

— Бир-ле [illegible] дүжүт кайы хире-даа эвээш болза, ону хоомайлап черле болбас ийин. Ажаалдаже ындыг хөөннүг кирер болзувусса, ындында-ла [illegible] чидириг дир хөй боор. Техника, ачы четчир-дир, ынчангаш [illegible] [illegible] — мал азыралга болуп турар.

— **Сан-чурагайлар дан адап көрүңерем, Валентин Васильевич.**

— Бо чылын 17 муң 723 гектар черге тараа [illegible]. Ооң 9 муң 808 гектарын үндүр бижиттивис. Ам [illegible] 7 муң 915 гектар арткан. [illegible] 4,5 центнер дүжүттү алыр боор бис. Ол ышкаш 3,5—4 муң тонна тараа-дыр. [illegible] кажыл.

— **Кайы-кайы совхозтар кандаашкындан эң улуг когаралга таварышканыл?**

— «ҮТКА» 25 [illegible] совхоз 430, Түлүш Кечил-оол аттыг совхоз 500, «Кошкашкынның хостуу» 561 гектар шөлдерниң дүжүдүн ажаап алыр. Олар [illegible] тараа шөлдеринден [illegible] «Ак-Тал», «Ак-Туруг» совхозтарда үндүр бижиттинген тараа шөлдери хуу талазы-биле бо совхозтардан эвээш. «Найырал» совхозтуң Шанчы салбыры мурнуку чылдарда ышкаш, чүгээр дүжүт бээр боор деп идегеп турар бис.

— **Районнуң дүжүт ажаалдазынга белеткелин канчаар үнелеп турар силер?**

— Бисте бар 102 комбайнның чартыындан бичии хөй кезии ажаалдага белен деп санаттынып турар. Артык кезектер тывылбазы — хоочураан аарыг болгай. Бо чылын база-ла [illegible], аккумуляторлар тывылбайн тур. Тараа сөөртүр машиналарның чоруур оруктары амга чедир онгулчингил хевээр. Дензи ажылчылардың айтырыглары чедир шиитпирлеттинмээн. Тываның стандарттаашкын болгаш метрология төвү [illegible] турарындан Шанчыда 50 тонналыг деңзини салыр өөр ийи чыл дургузунда аңаа чыдар. Дүжүттүг [illegible] болурунга сылдап алгаш, чамдык ажыл-агыйлар шаңнарын чогуур деңнелге чедир белеткеп албаан.

— **Тараа, саван дээргеле аът, сүт болгай. Ниитиниң малының чем-биле хандырылгазы кандыг болурул?**

— Районнуң сиңенге херегледи 23065 тонна чүве. Ооң чүгле 11616 тонназын ажаап алырын манап турар бис. Сенаж биле силосту херглеттинип турарындан 5-6 катап эвээшти алыр бис. Тарааның дүжүдү эвээш болганда, ооң саваны база чер албас деп чүве билдингир. 20 муң тонна хире саванның орнунга чүгле 5 муң хирени курлавырлап алыр бис. Өскээр чугаалаарга, мал чемнериниң чүгле чартык кезиин белеткеп ап шыдаар бис.

— **Бо берге байдалдан кандыг арга-биле уштунуп болурул?**

— Чаңгыс аргаланыр чүүлүвүс — кормоцехтерниң ажылын экижидери болур. Чемнерни мал 100 хуу кылдыр чиирин чедип алыр херек. Оон аңгыда Красноярск крайның Каратуз, Шушенск районнары-биле керээлерни чаргылаан бис. Олар биске хире-шаа-биле дузалаар болган. Ынчалза-даа баштай иштики курлавырларны бүрүн ажыглаар ужурлуг.

Улуг-Хем район бо чылын нарын байдалга таварышканы билдингир-дир. Кол агроном дүжүтке идегелиг Шанчы салбыры-биле холбап орза-даа, ылап-ла ол салбырда дүжүт ажаалдазынга белеткел четчей болуп турар. Чоокта чаа ажыглалга киирген тараа кургадыкчылары ажылдавастаан, тараа шыгжаар складтың дээвиирин хат ээ шаап алгаш барган. Шаң эргелекчизи Вячеслав Сегбениң чугаазы-биле алырга, септелге чорудар дээрге материал чок. Тараа арыглаар 5, чүдүрер 3 машина септеттинген-даа болза, ременьнер чедишпес. Бактың кырынга бак немешкен дээни ышкаш, 200 гектар черге тараан рапсты Саян далайның суу көдүрүлгеш, алгаш барган.

Сөөлгү чаъстыг хүннер ажаалданы соңгаарлатыр чудуур. Арткан үениң дургузунда хамык четпестерни дарый чайладыры негеттинип келген-дир.

РАЙКОМ ПЛЕНУМУ

Партия Барыын-Хемчик район комитединиң ээлчеглиг пленуму дүүн болуп эрткен.

СЭКП-ниң XXVIII съезиниң [illegible] программазының тодаргайлаашкыны дугайында айтырыгны аңаа чугаалашкан.

[illegible] «Тыва [illegible]» [illegible] Б. Ч. Куулар «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редактору Н. У. Хомушку, Ак-Довурак хоорай Совединиң даргазының оралакчызы О. Саая, Аянгатыда партия эге организациязының секретары С. С. Сүрүң «Тыва [illegible]» [illegible] С. В. Парлаан [illegible] дээрзинер.

Партия Барыын-Хемчик райкомунуң [illegible] конференциязын ноябрь 2-те чыылдырарын доктааткан. Өске ажылче шилчээни-биле холбаштыр Б. С. [illegible] [illegible] [illegible] бирги секретарынга чажыт [illegible] [illegible].

Пленумнуң ажылынга РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң [illegible] секретары [illegible] киришкен.

Александр ХЕРТЕК.

ТЫВАНЫҢ профэвилелдери

ПРОФЭВИЛЕЛДЕРНИҢ КИЖИЗИДИЛГЕ АЖЫЛЫ

№ 4. Август. 1990 чыл.

САЛГАЛЫВЫСЧЕ САГЫШ САЛЫР

Профэвилелдерниң амыдыралында болгаш ажыл-чорудулгазында бир кол болгаш чугула угланыышкыннарның бирээзи — совет кижиниң мөзү-шынар болгаш угаан-бодал талазы-биле кижизидилгези. Ол талазы-биле ажылды профэвилел комитеттеринден эгелээш чорудуп турар.

Ниитилелдиң амгы үеде экономиктиг байдалы берге-[illegible] кымга-даа билдингир. Чурттуң чамдык девискээрлеринде болуп турар социал дүшкүүрлүг чорук кем-херек үүлгедиишкиннериниң өскениинден, чонга хереглел барааннарының чедишпезинден, националдар аразында харылзааларда черүлдээлерден, чамдык кижилер хөй акша-шалыңныг, а [illegible] ажылдың чедир амыдырап турар чөптүг эвес чоруктардан өскүп турар. Чоннуң угаан-бодал талазы-биле [illegible] чүү болуп турарын дээрге, чурттакчы чоннуң бүгү [illegible] болгаш социал бөлүктерде политика талазы-биле ажыл-чорудулганың хевирлери күштелип турары шуут көскү-дүр. Ол ышкаш чоннуң угаан-бодалы улам сайзырап турар, а аңаа үндезилээш, чамдык националисчи хооннер ужукталып, харын-даа иизы-бүрү шимчээшкиннер тургустунуп турары көскү апарган. Профессионал болгаш боттуңнуңгыр урап чүүлде чогаадыкчы угланыышкыннарның ажылында мораль болгаш угаан-бодал талазы-биле ажылдың чамдык участоктарында чыдып калыышкыннар — бо бүгүге чамдык таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар хевир бар.

Чуртта калбарган эде тургустунуушкун кижилерниң байдалын эки талазынче өскерткен. Ылаңгыя чаа тургустунган парламент, чаа [illegible] болгаш политиктиг [illegible] бо бүгү болуушкуннарга салдарлыг болган, [illegible] телевидениени дамчыштыр бүгү чуртка көргүскен болган. Кижилерниң идепкейи бедээн, ынчалза-даа оон ындыг-ла эки чүве чедип алдынмаан. Билдинмес [illegible] апышаан. Моон ыңай чүү болур-ул? Ол айтырыгны чүгле шыңгыы шүгүмчүлелге таварышкан аппарат ажылдакчылары эвес, а харын-даа бедүүн кижилер — ажылчыннар, тараачыннар салып турар. Бо байдалдарда профэвилелдер амгы үеде колдуунда-ла шуут чаартынган, ниитилелдиң политиктиг амыдыралында улам идепкейжи туруштуг ээлеп турарлар.

Бөгүн профэвилелдер ажылчы чоннуң дүрүм ёзугаар эргелериниң камгалакчызы болуп [illegible] болур-даа ужурлуг. Ажылчын кижи бүрүзүнүң сонуургалы ийи адырда [illegible] бис — бүдүрүлгеде болгаш чурттап турар черинде. Бирги [illegible] оон ботандырарының кол чери — күш-ажылчы коллектив. А ийигизинде — чер-чер Советтери. Оларның аразында бот-боду билишпес чорук амга чедир уламчылап турар. Ынчангаш ведомстволарның улуг эргелери чер-чер Советтериниң эргелери-биле солуттунуп, бүдүрүлгелерниң бөлүк аайы-биле чагыргаже чүткүүр чоруу эргелеп-башкарылганың чер-черде Советтер органнарының девискээр аайы-биле улуг эргелери-биле солуттуна берип болурунун айыылы база бар. Ынчангаш профэвилелдерниң мурнунда мындыг сорулга салдынган: бүдүрүлгениң болгаш девискээрлериниң аразында байдалдарның чогумчалыг болурунга дузалажыр, чер-чер Советтериниң ажыл-чорудулгазынга идепкейлиг киржир. Чүгле олар-биле кады профэвилелдер чоннуң ылаңгыя аныяктарның ажыл-[illegible] талазы-биле айтырыгны шиитпирлээр алаар. Ийиде, бүдүрүлгеде ажылдың ниити байдалдары, азы өскээр чугаалаарга, ында тургустунган таарымчалыг байдалдар. Үшту, экология айтырыглары. Дөртте, бүдүрүлгелерниң социал-культура баазазын сайзырадырынга чер-чер Советтериниң идепкейлиг киржилгези, аңаа болдунар-ла чүүлдерин кооперастаары чугула. Советтер болза, бүдүрүлгелерниң орулгазындан кирген акшаларны алыр. А ол акшалар уруглар садиктерин, пионер лагерьлерин, клубтарны тударынга херегледтиннер болгай. Ол бүгү клубтар хоорайның, районнуң, областың чурттакчы чонун хандырып келген болгаш хандырып-даа турар. Ынчангаш бистер профэвилелдер комитеттери-биле кады бүдүрүлгелерниң социал-культура талазы-биле ажылдарын акшаландырарынга [illegible] чедип алыр ужурлуг бис.

Профэвилелдерниң масса-политиктиг, тайылбыр, пропаганда ажылын чорудуп турарын эде көөрү бөгүн чугула апарган. Ажылчы чоннуң, ылаңгыя ажылчыннарның политиктиг клубтарын организастаарының идеязын амыдырал негеп келген. Ол дээрге идеологияның эрги системазынче эглиишкин эвес, а клубтар дээрге, мээң бодап турарым-биле алырга, ажылчын кижиниң ол ниитилелдиң дугайын билип алырынга дузалаар.

Бистиң салгал ам төөгүлүг шилилгениң мурнунда турар: кайы ниитилел системазынга чурттаарыл, канчаар чурттаарыл? Ол шилилгеге ёзулуг угаан-сарыылдың [illegible] турары [illegible]. Бөгүн [illegible] профэвилелдерниң [illegible] дугайында чугааны кылыр херек. [illegible] каш, хөй сан-түң сүрүп турган херээ чок, а чүү барыл, оон-биле аңаа ажылдаар ужурлуг бис. Бүдүрүлгеге хөй эвес, а чаңгыс клуб [illegible] чыылдазын, көрзүн, дыңназын, ооң соонда чоруй баарлар. А кол чүве чүл дээрге бистиң идеявысты чоннуң билип алыры. Ажылчыннарның угаан-бодалын бис ёзулуг шынчы хоорарга бузувээр бис. Ынчангаш эртемденнер, ниитилел эртемнериниң талазы-биле тускай эртемниглер, специалистер биске херек. Бо бүгүге үндезилээш, профэвилелдерниң политиктиг клубтарын тургузарынче дидим базымнарны кылыр ужурлуг бис.

Таптаашкын чылдарында бис экономикага-даа, хорум-чурумга-даа, социал хамаарылгага-даа, ол ышкаш кижиниң угаан-бодал талазы-биле сайзыралынга-даа [illegible] бис. Шинчилелдерниң бадыткааны-биле алырга, чеди кижиниң чүгле чаңгызы бүгү талазы-биле сайзыралдыг болуп турар-дыр. Ол чаңгыс кижи чеди кижиге удур канчап туржуру билдингир ышкажыл.

Чурттуң профэвилелдери бөгүн культурага, спортка, уругларның дыштанылгазын организастаарынга 2 миллиард чыгыы рубльди үндүрүп турар. Ол эвээш эвес түң-дүр. А күрүне — 2 миллиард 200 миллион рубльди аңаа чарыгдап турар. Бо саннарны ам-даа эвээжедирин саналдап турарлар база бар, ол канчап-даа шын эвес. Ынчангаш профкомнар келир чылгы бюджеттиң [illegible] санал. Профэвилел комитеттериниң [illegible] соонда ол айтырыгны шиитпирлээри чугула. Ылаңгыя уругларның клубтарын хаар дугайында айтырыгны шиитпирлээринче далашпаңар. Бодап-даа көрүңер даан: республикада Пионерлер ордузу безин чок. Уругларга чарыгдаар акшаны камнап алгаш, [illegible] каттап көөр бис?

Профэвилелдерниң тус-тус адырлары, профкомнары аныяктар-биле ажылче, ПТУ-ларның, ортумак өөредилге черлериниң суртуулдарының, студентилерниң амыдыралынче кичээнгейни угландырары чугула. Ол ышкаш уругларның кижизидилгези дээш өг-бүлелерниң ролюнче, дыштанылга үезинде уругларже кичээнгейни угландырары кол айтырыгларның бирээзи болгай.

Эрткен чылын бис профэвилелдери дамчыштыр 18 муң уругларны, бо чылын база-ла ол хире уругларны дыштандырган бис. Пионер лагерьлериниң чедишпезинден чайгы үеде бүгү уругларның 78 хуузу кажан-даа дыштанмайн, ону ажыктыг эрттирбейн турар.

Чайгы үеде уругларны дыштандырарынче ажыл агыйларының удуртукчулары шоолуг-ла кичээнгей салбайн турары канчап-даа таарышпас. А оларның удуртуп турары бүдүрүлгезинге кадык-шыырак ажылчыннар каш чыл болгаш немежирин олар билир болдаар ужурлуглар. Каа-Хем, Бии-Хем, Таңды, Кызыл райоңнарда пионер лагерьлери чок. Кызыл хоорайның чоогунда уругларның дыштанылга зоназы чок. Ол талазы-биле профкомнарның туруштуг ажылы негеттинип турар-дыр. Чүгаа болза бистиң салгалывыстың салым-хуузунуң болгаш [illegible] дугайында болуп турар-ла болгай.

Марина ФИРСОВА.
Профоблчөвүлелдиң секретары.

Каа-Хем районда «Бүрен» совхозта инек кадарчызы Арам Головорян мыйыстыг бода малдың баш санының өстүреринге күш-ажылчы үлүүн киирип, кызымак ажылдап турар. 1975 чылдан бээр ферманың ниэзи каларып келген. Бо чылдың республика Наадымынга кээп киржип, малчыннарның хуралынга бодунуң арга-дуржулгазын чугаалап берген.

Бо чылдың июль 19-тугу Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы-биле бо малчын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан.

ЧУРУКТА: мурнакчы малчын Арам Головорян шаңнатканы Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хүндүлел бижии-биле Наадымның киржикчилериниң мурнунда тур.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫЛАР БИС

Хову-Аксы суурда 20 ажыг национың төлээлекчилери чурттап, ажылдап турар. Ындыг болганда чоннуң интернационалчы кижизидилгезиниң айтырыглары чугула черни ээлээн. Суурда «Металлург» Культура ордузунуң директору М. А. МОНГУШ-биле журналист Маадыр-оол КАЛЧАН ужурашкаш, оон интервью алган.

— Хөй-хөй национуң кижилери суурда чурттап, комбинатта ажылдап турар болганда, Культура ордузунуң ажылы чоннуң интернационалчы кижизидилгезинче угланган турар ужурлуг аа, Малина Алексеевна?

— Ийе, ындыг. Бистиң суурда бир кедээ Культура бажыңы (эрги суурда) болгаш Культура ордузу ажылдап турар. Бир эвес бо ийи культура одаглары чоннуң ёзулуг дыштанылгазының төвү болдурар болза, ол талазы-биле ажыл-херек дыка чогумчалыг болуру чугаажок. Ылангыя аныяктар ортузунга корум-чурум үрээр чоруктар черле чавырлыр деп бодаар бис. А бистер, культура ажылдакчылары, чоннуң интернационалчы кижизидилгезинче чогуур кичээнгейни угландырып, шыдаар шаавыс-биле ажылдарны кылып чорудуп турар бис.

— Ол ажылдарның дугайын каксы-даа болза, чугаалаптыңарам.

— Культура ордузунуң планын ёзугаар февраль айда Найырал кежээзин эрттирген бис. Аңаа холушкак өг-бүлелерниң кежигүннерин чалаан бис. Ындыг өг-бүлелер бистиң суурда эвээш эвес болгай. Ол өг-бүлелерниң кежигүннери кежээге чүгле аалчылар болуп эвес, а боттарының белеткээн аъш-чемин база алгаш келгеннер. Ол национуң чонунуң чаңчылдарын чыылгаңнарга солун кылдыр чугаалап бергеннер, ырларын, шүлүктерин-даа күүсеткеннер. Аңаа дыка хөй национуң төлээлери киришкениниден кежээ солун болуп эрткен. Ооң киржикчилери-даа хөй болган. Ындыг темалыг кежээлерни моон соңгаар-даа организастап эрттирип турары чугула-дыр дээрзин ол кежээниң киржикчилери чугаалап турдулар.

Тыва улустуң Шагаа байырлалын моон мурнунда чылдарда шуут хорup турганынга элдепсинер бис. Бис ол байырлалды эрттирипкеш, хемчег алдырар чыгап-даа турдувус. Бо чылын ону бүгү республикага эрттиргенинге дыка өөрүп турар бис. Бистиң Хову-Аксы суурга Шагаа байырлалы дыка солун болуп эрткен аңаа чон аажок идепкейлиг киришкен. Спортчу оюннар-даа болгулаан, бот-тывынгыр артистерниң концерти-даа болган. Оюн-тоглаага кириш-кеннерни эртектиг белектер-биле шаңнап-даа бис. Суур Совединиң, комбинаттың удуртукчулары Шагаа байырлалынга база идепкейлиг киришкеннер. Ынчалза-даа бистиң сагыжывыска чоткан бир чүүл — орус чурттакчылардан каш-ла кижи аңаа келген. Ол дыка эвес бөөр чүве черлиг кады ажылдап, чурттап турары ... ырлалынга киржири чугула деп бодаар бис. А ниичангыс кижилерниң шын эвес бодалдарынга [illegible] бүгүдени бээр чоруктар болгаш туткан сүүрга чоокта чаа тыптып келгени билдингир болгай.

— Хову-Аксы суурга болгулаан болуушкуннарга хамаарыштыр силерниң бодалыңар кандыгыл? Ол болуушкуннар болбайн барып болур турган бе?

— Бистиң суурга болган ол [illegible] чурум үрээшкини ам бүгү республикада, харын-даа чуртта тарай бергенин парлалгадан көрүп тур бис. Мындыг чорук биске кажан-даа турбаан, турбас-даа турган. Херектиң ужуру, мээң бодап турарым-биле алырга, кадр айтырыын мынчага чедир узамдыктырып турбайн, орус чон-биле тус черниң чурттакчыларын ажылга холуй тургузуп, тыва аныяктарны бүрүнү-биле ажылче хаара тудар турган. Шынап-ла, чамдык айтырыгларны бистиң удуртукчуларывыс тоомчага албайн, чылзып, манап турда, бо херек эгелээн болдур ийин. Хову-Аксы суурда байдал ам оожургаан-даа болза, чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар ам-даа эвээш эвес. Оларны кылырынга культура ажылдакчыларын улуг-хуузун киириштирер хүлээлгелиг. Кадр болгаш аныяктарны ажыл-биле хандырарының айтырыынче кичээнгейни чогуур үезинде угландырып турган болза, ол чурум үрээшкиннери болбас турган деп бодаар мен.

— Малина Алексеевна, чоннуң интернационалчы кижизидилгезин моон соңгаар улам экижидери-биле чүнү планнап турар силер?

— Интернационалчы кижизидилге дугайында айтырыг бистиң ажылывыста кол черни ээлээр дээрзин эрткен болуушкуннар көргүскен болгай. Ону негелделерге дүүштүр эде тургузар ужурлуг бис. Чүнү планнап турар бис? Суур Совединиң улус депутады кижи болганымда, аныяктарның ниити чуртталга бажыңнарын кезип, олар-биле ужуражып, чугаалажып, сонуургалын дыңнап ап турар мен. Кол-ла чүве — оларның күзээнин бараалгаан ажылдаары. Чоокку үеде «Эзлдек шыңгыраажы» деп ыры-танцы ансамбльның концертин белеткээн, районнарже үүрүшкүн кылыр деп бодап турар бис. Мында орус, тыва аныяктар дыка идепкейлиг киржип турар. Ол ышкаш «Ойна, гармонь» деп темалыг кежээни организастаар бис. Аңаа суурнуң улуг назылыг чурттакчыларын-даа, аныяктарны-даа киириштирер. Гармонь ойнаар кижилер бистиң суурда дыка хөй. Ынчангаш ол кежээ солун болуп эртер дээрзинге бүзүреп турар бис. Аяк шайны ааргап ора, чоннуң чаңчылдарының дугайында, оларның шаандагы-даа үеде, амгы үеде-даа ырлажып турары ырларын гармоньга ойнап, ырлаары солун болуру чугаажок. Аңаа хоочун салгалдың кижилериниң киржилгези улуг болур. Ылангыя тыва аалчылары, харын-даа ырларны күүседиреп орус национуң кооргуу тарыында бар. Оларның чагыгларын, сүмелерин дыңнаары аныяк салгалга ажыктыг деп санап турар бис.

Кудумчу байырлалын эттирерин катап тургузар бис. Ылангыя күскү дүжүт ажаап алдынган соонда, Первомайская кудумчузунуң байырлалын эрттирер. Оон ыңай комбинаттың цехтериниң аразынга концерттерни организастаар. Чеди кижи кежигүннүг «Буянныг өг» бистиң суурда ажылдап турар. Комбинаттың-даа, суурнуң-даа удуртукчулары ооң ажылын деткип, аңаа идепкейлиг киржип турар. «Буянныг өгнүң» ажылын моон соңгаар улам чаартыр, аңаа чаа-чаа аргаларны ажыглаар апаар бис.

Ниитизи-биле Хову-Аксы суурда, ооң иштинде силерниң удуртуп турарыңар Культура ордузунда кадр айтырыы канчаар шиитпирлеттинип турарыл, Малина Алексеевна?

— Культура ажылдакчыларының республикада чедишпейн турары билдингир. Бистиң суурда ол ажылдакчылар база чедишпейн турар. Бо Культура ордузунга безин ам-даа каш ажылдакчы негеттинип турар. Аңаа-ла келген кижилерни бо ажылга хүлээп алыры болдунмас дээрзи билдингир болгай, ол мергежилдиг тускай эртемниглери херек. Ынчалза-даа ол ажылга салым-чаяанныглар база чоргулаар. Ол талазы-биле сонуургалдыг, күзелдиг кижилерни дилеп турар бис. Кайы-даа ажылга орус, тыва улустарны холуй ажылдадыры чугула. Ындыг составтыг ажылдакчыларлыг турар бис. Бистиң суурда орус, тыва, өске-даа национуң аныяктары аразында дыка найыралдыг чурттап турган улус ам-даа оларның найыралы аажок-ла дыр. Культура бажыңынга-даа, Культура ордузунга-даа кежээлер, концерттер, ужуражылгалар болгулап-ла турар. аңаа бүгү аныяктар идепкейлиг киржип тур. [illegible] Чүгле чугаалап каар [illegible] бодап турар чүүлүм — аныяктар аразынга болган ол мөөңнедежиишкинниң республиканың-даа, [illegible] эмин эттир хееремдир чыңгыдар чоруктарын соонгу үеде эскерип тур бис. Ындыг чорук херек [illegible] болуру чугаажок. А чүвени шынын-биле чырыдар, [illegible] чоргузар кыйгыраашкыны чугула деп бодап турар бис.

— Интервью дээш четтирдивис, Малина Алексеевна, чоннуң интернационалчы кижизидилгезин улам экижидеринге чедиишкиннерни силерге күзедивис.

КОЛЛЕКТИВТИҢ РОЛЮ

Күш-ажылчы коллектив — хөгжүп орар ниитилелдиң кол кезии. Бистиң чогаадыкчы материалдыг болгаш сагыш-сеткил талазы-биле үнелиг талалары аңаа хөгжүүр: совет кижиниң мөзү-шынары аңаа хевирлеттинер. Күш-ажылчы коллектив кежигүннериниң идей-политиктиг, күш-ажылчы, угаан-бодал, эстетиктиг кижизидилгезинге бодунуң төлептиг үлүүн киирбишаан, оларның сагыш-сеткил болгаш культура талазы-биле хөгжүлдезинге таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар. Коллективтиг, ак сеткилдиг күш-ажылчы кижизидилгениң кижилерниң амгы [illegible] бүдүрүлгезин башкарарынга киржилгезиниң туруштуунда бедик культуралыг, быжыг билиглиг, социалистиг Төрээн чуртунга бердинген кижи хевирлеттинип тургустунар.

Бистиң сорулгавыс болза, чүгле билиг-биле чепсегленген эвес, а кедир үениң идепкейлиг тургузукчузу, бедик культуралыг болгаш мөзү-шынарлыг кижини бистиң ниитилеливисче кижизидип хевирлээри болур дээрин ВЦСПС-тиң VI пленумунга демдеглээн болгай. Кажан кижи факторунуң ниитилел хөгжүлдезиниң күштүг дүргедедикчизи апарган бо үеде, профэвилелдерниң кижизидикчи ролю улам күштелир дээрзи билдингир. Ынчангаш культура албан черлериниң профэвилел комитеттери боттарының кижизидилге ажылын амыдырал-биле сырый холбаар коллективтерниң органи[illegible] чогаадыкчы болгаш ажыл-агыйжы амыдыралы-биле харылзаалыг болур кылдыр тургузарын чедип ап турар. Профэвилелдер культура болгаш уран чүүл ажылдакчыларының идейлиг мөзү-шынар болгаш эстетиктиг кижизидилгезинче кол кичээнгейни угландырып келген.

Ажыгга кижизидилге ажылын чорударының талазы-биле профэвилел комитеттериниң амгы үеде кол кичээнгейлиг төвүнде — коллективтерге мораль-[illegible] хөлзээр байдалды аңаа ээп кылыр чугаалаарга, коллектив кежигүннериниң ажылдап, чурттаарынга найыралчы, интернационалчы таарымчалыг байдалдарны тургузарының ажылдарын чорудары. Кижилерже кичээнгей — профэвилел организацияларының ажылының кол үндезини ол. Ол талазы-биле ажылды хөй профкомнар, оларның культура-массалыг ажылдар харылзаар комиссиялары чорудуп турар. Дыштанырга кижилерни, күш-ажылдың хоочуннары, алдарлыг артистер, чогаалчылар-биле ужуражылгаларны организастаар ажылдарны уран чүүл училищези, республика типографиязы, телестудия, радиотелетеп, Пушкин аттыг библиотека, Бай-Тайга, Чөөн Хемчик, Эрзин районнарда солун кылдыр организастап эрттирип турарын мактаар апаар. Ылаңгыя Телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле [illegible] профкомитеттиң [illegible] чогаал [illegible] дим кежээлери, ол коллективтиң кежигүннериниң белеткээн [illegible] ... [illegible] Ооң кирген акшаларын Б. И. Ленин аттыг уруглар фондунче шилчиткен.

Культура албан черлериниң ажылдакчылары ындыг хевирлиг ажылдарны чүгле боттарының ажылдап турар коллективтеринге эвес, а республиканың ниитизинге чорудуп турарлар. Ындыг ажылдарны республиканың библиотекалары организастаан. Ниитилел амыдыралында, идеологияда болуп турар өскерилгелерниң дугайында улуг сонуургал чурттап келген. Аңаа үндезилээш, ниитилел-политиктиг литератураны номчукчуларның сонуургалы улгаткан. Ынчангаш библиотекаларда методиктиг ажылдарны чорудуп, «Бөмбүрзектиң судалы», «Республиканың хүнү» дээн ... [illegible] Таңды, Каа-Хем районнарга, республика библиотеказынга «Кижи. Мораль. XX чүс чыл» деп рубриканың адаанга номнар делгелгелерин организастаан. Аңаа ындыг ажылдарны кол кичээнгейни [illegible] амыдыралды пропагандалаарынче угланган ажылдарны республиканың библиотекалары чорудуп турар. Ылаңгыя маргылдыг хемчеглерни Сарыг-Сеп суурдан көрүп болур. Партия, совет организацияларбиле демнежип алгаш, «Быжыг өг-бүле — быжыг держава» деп темага байырлалды аңаа эрттирген, оюн-тоглаа, концерттер, маргылдаалар болгулаан.

Кызыл хоорайның төпчүткен библиотека системазы (директору Е. М. Нарожных, профком даргазы О. А. Самойленко) ажылчыннарның чамдык ниити чуртталга бажыңнарынга «Бистиң адресивис — Совет Эвилели» «Чер—бистиң ниити бажывывыс» деп темаларга кежээлерни, чогаалчы С. С. Сюрюн-оол-биле ужуражылганы эрттирген.

Чурт шинчилел музейиниң ажылдакчыларының эрттирип турары кижизидилге утка-шынарлыг ажылдары солун. Делгелге ажылы, ылаңгыя аныяктарның кижизидилгезинге улуг рольдуг болуру билдингир. Эрткен 6 айларда музей дентаамал 6, кожуун чоруур 4 делгелгелерни организастаан. Ю. Косарьковтуң «Уран чүүлдүң кижилери», В. Ф. Деминниң, В. П. Ермолаевтиң делгелгелери болган. Музейге композитор С. Бюрбе, чогаалчы М. Кенин-Лопсан-биле ужуражылгаларны эрткен. Чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле ажылдарны база музей чорудуп турар. Чайгы үеде музей бодунуң делгелгелерин республиканың чонунга көргүзери-биле аъттаныптар. Улуг-Хем, Кызыл районнарга четкилээн, пионер лагерьлеринге, курорттарга баргылаан.

Республиканың хөгжүм-шии театрының чогаадыкчы коллективи уран чүүлдүң дылы-биле чонга төлептиг бараан боор, оларга чаа-чаа шиилер-биле аалдап чедер, республиканың чурттакчы чонунуң культура болгаш эстетиктиг кижизидилгезинге киржир талазы-биле эвээш эвес ажылдарны кылган. Коллективтиң хөй-хөй шиилери чоннуң сонуургалын чаалап алган. Ылаңгыя «Он ниити дүне», «Ханныг нетер», «Буруулуглар» болгаш оон-даа өске шиилерни аңаа киириштирип болур.

Тываның күрүне филармониязының концерттери чоннуң сонуургалын, хүндүткелин чаалап алган, ылаңгыя аныяктарның культура талазы-биле кижизидилгезинге ооң киирген үлүү улуг.

Кижизидилге ажылының айтырыглары профэвилел комитеттериниң, профэвилел обкомунуң ажылының кол угланыышкыны болур ужурлуг. Ынчангаш профэвилел комитеттери, ооң культура-массалыг ажылдар талазы-биле комиссиялары ажылга чогаадыкчы, тывынгыр чоруктарны дилеп тывар, оларны амыдыралга ажыглаар, боттандырар дээш бүгү хемчеглерни алырын үе негеп келген.

Елена ЗАХАРИНСКАЯ.
Культура ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы.

КҮШ-АЖЫЛЧЫ КИЖИЗИДИЛГЕ

Кижизидилге ажылының ужур-дузазының дугайын билбес, ону үнелевес кижи чок деп болур. Чүге дээрге бүгү-ле чүүлдер оон эгелээр болган. Өг-бүлеге кижизидилгеден эгелээш, уруглар албан черлеринге, школаларга, өөредилге черлеринге болгаш күш-ажылчы коллективтерге чедир кижизидилгениң бүгү школазын кижи бүрүзү эртер. Кижиниң коллективке хевирлеттинип тургустунарынга ооң ажылдап турары коллективи, ында эң массалыг, оон эрге-ажыын камгалаар организация — профэвилел комитеди улуг үлүүн киирери чугаажок. Ынчангаш бо ажык-чарлыг чоруктуң, демократияның үезинде чоннуң эрге-ажыын камгалаар харыысалгалыг болгаш улуг ажылга профэвилел комитеттериниң ролю улам улгаткан болгай. Коллективте ажылдап турарларының ортузунга кижизидилге ажылының улам экижидери, аңгы-аңгы национарның кижилериниң эп-найыралын улам быжыглаары, оларның ажылдаарынга, чурттаарынга, дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары, социал чөптүг чорукту чедип алыры дээш хөй-хөй ажылдарны чер-черде профэвилел комитеттери чорудар хүлээлгелиг.

Школачыларны күш-ажылче хаара тудар талазы-биле ажылды сөөлгү чылдарда кошкаткан. Кодээ ажыл-агыйынга ажылдаар күзелин илереткен школачыларның республика слёдун эрттирип турду. А ам? Ол ажылды ВЛКСМ обкому чоп соксадып каанын? Кодээ ажыл-агыйынга ажылдаар школачылар ам чок деп оларның шуут билип алганы ол бе? Харын-даа аныяктарның чамдык удуртукчуларының бо чугула ажылче сагыш салбазындан үстүкү класстарның өөреникчилерин, чамдык аныяктарның ажыл кылыксавас чоруу ында болгу дег.

Күш-ажылчы кижизидилгениң алдарлыг школазын эрткен кижилер бистиң аравыста хөй. Оларның аразында эртем-билиг шоолуг эвестер бар-даа болза, даанган ажылын кымдан артык билир улусчу академиктер-дир. Амыдыралдың күш-ажылчы школазын эрткен, чурттаганы үнелеп билир, чону дээш, ажы-төлүнүң келир үези дээш, улустарының быжыг найыралы дээш могаг-шылаг чок, амыр-дыш чок ажылдап чоруур кижилер-дир. Оларның шуптузунуң аттарын маңаа адаары белин берге — олар чүс-чүс, муң-муң. Чоокта чаа-ла болуп эрткен республиканың малчыннар Наадымының киржикчилери — күш-ажылчы кижизидилгениң школазын эрткен, амыдыралдың участок бүрүзүнде быжыг туруштуг ээлээн, чоннуң хүндүткелин, макталын боттарының кызымак күш-ажылы-биле чаалап алган, хүннүң маадырлары ол.

— Улуг-даа салгалдың, бистиң-даа салгалдың кижилери ажылга ынак, кижизидилгениң ол талазы-биле школазын эрткен, белен эвес амыдыралдың аайы-биле өзүп келген бис. Амгы үе мага лыг-дыр: бүгү-ле чүве белен. Ынчалза-ла амгы үениң бо магалыг чаагай амыдыралынга өөренип калган, чүгле белен чүве кедейн, ижейн, турамбиле чурттаайн дээр хээнүүтлер бар. Өөредилге черлерин доозуп алган, ажыл безин чок, ада-иезиниң шалыңы-биле чурттап чоруурлар безин эвээш эвес. Ындыглар — найыралды үнелеп билбес, амгы үеде республикада тургустунган таарымча чок байдалдарның өскүдүкчүлери-даа болуп турарлар. Аңаа удур кол күш — күш-ажылчы кижизидилге деп билир мен — деп, республиканың мурнакчы ажылдыг ажыл-агыйларының бирээзи — Тес-Хемде «Таңды сыны» совхозтуң малчыны, республика Наадымының киржикчизи Үшаа Билчирович Мажаа чугаалаар. Сураглыг малчынның ол сөстеринге канчап каттышпас боор. Ынчангаш чер-черде профэвилел комитеттериниң бир кол чугула ажылы — аныяктарның күш-ажылчы кижизидилгезинче доктаамал кичээнгейни углаары дээрзин профэвилел активи билген турар ужурлуг.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

Бо арынны профоблчөвүлелдиң парлалга төвү белеткээн.

ЧАА ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЫЛЫНДА ПОЛИТЧЫРЫДЫЫШКЫН

«Чаа өөредилге чылында политиктиг чырыдыышкынның системазы кандыг болурул?» деп. Ульяновскиниң педагогика институдунуң доцентизи Н. Д. ФОМИН айтырып турар.

СЭКП ТК-ның Идеология килдизиниң партийжи өөредилге секторунуң эргелекчизи, философия эртемнериниң кандидады В. Г. Кремень ук немчуктуң айтырыынга харыыны берген.

— Салдынган айтырыг кончуг чугула болуп турар. Бо үеде партийжи өөредилге дугайында ангы-ангы бодалдар, харын-даа ооң херээ чок-тур дээр хөөннер бар. Манаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул?

Бирээде. Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, совет ниитилелди демократчыдарының, СЭКП-ниң административтиг [illegible] политиктиг партияже эде углаарының болгаш, хөй партияларның тургустунуп турар байдалдарында коммунистерниң политиктиг өөредилгезиниң салдары дыка өзүп турар. Коммунистерниң идейполитиктиг бышкан чоруунуң деңнели сөөлүнде барып партияның байдалын, ооң ниитилел сайзыралынга киирип турар улуг-хуузун тодарадырынга ужур-дузалыг болур турар. Ынчангаш секретарьларның харылап турары партия эге организацияларынга болгаш партия комитеттеринге партийжи өөредилге бирги черге айтырыглары бирээзи апаар дээрзин чугаажок. Бо ажылга кирижиринче партияның эң эки угаан-сарыылдыг күштерин, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттарын, партияның соңгулдалыг органнарының кежигүннерин, эртемденнерин, чогаадыкчы интеллигенцияның төлээлерин, партия комитеттериниң ажылдакчыларын хаара тудары чугула.

Ийиде. Моон мурнунда турган политиктиг өөредилге системазы шынар талазы-биле херек кырында дыка кудулаан, ооң чамдык хөй-хөй талалары сандараан. Кызыгаарлаттынган санныг бөлүүмнер чыыры болгаш кыры-биле өөредир база организастаан чаңгыс хевирниң партия өөредилгези — чүгле кеди чок эвес, харын хоралыг чүүл болур. Бо ажылдыы турулдарынга чаа принциптерниң арга кончуг чугула. Ооң төвүнге тодаргай коммунист кижи турар болгаш ёзулуг негелде-херектерни болгаш соңгургалды барымдаалап тургаш, партийжи өөредилгени тургузар. Чүгле бо таварылгада ол туруп болур. Партия организациялары болгаш партия комитеттери дириг, чогаадыкчы болгаш ажык чугаа хевирлерин барымдаалап тургаш, өөредилгениң тодаргай аргаларын ажыглаар ужурлуг.

Үште. Келир өөредилге чылында кол чүүл — партияның XXVIII съездизиниң шиитпирлерин өөренири болуп турар. Гуманныг, демократтыг социализмниң алыс утказы, башкарттынар рынок экономиказынче шилчири, ниитилелди улам ынай демократчыдары, тускай догуннаан социалистиг күрүнелерниң Эвилелин тургузары, СЭКП-ниң чаартыры — бо болгаш оон-даа өске айтыглар коммунистерниң кичээнгейиниң төвүнге турар апаар. Съезд материалдарын өөренири — амыдыралдың тодаргай чаартылгалары, партияның политиказын ажылдап кылырынга болгаш ону боттандырарынга коммунистерниң идепкейлиг киржилгези-биле холбашкан турар ужурлуг.

Партия организацияларынга, пропагандистерге, коммунистерге теоретиктиг болгаш эртем-методиктиг дузаны көргүзери-биле Политиктиг ном үндүрер чер партияның XXVIII съездизиниң материалдарынга хамаарышкан хөй тиражтыг номну, өөредилге номнарын болгаш брошюраларны парлаар. «Диалог», «Партийная жизнь», «Вопросы истории КПСС», «Социально-политические науки», «Вопросы философии» болгаш өске-даа журналдарга СЭКП-ниң теориязының болгаш политиказының чугула айтырыгларынга хамаарышкан чүүлдерни доктаамал парлаар. «Диалог» журнал оларны өөрениринин тематиктиг чижек планнарын парлап сүмелээр.

Эң сөөлүнде. Партия өөредилгезин организастаарының демократтыг хевири ооң ажыл-чорудулгазынга инициативтиг чорук партия комитеттеринден негеттинип турар. Партийжи ажыл-чорудулганың бо талазынга чайынналчак чогаадыкчы эгелээшкин, доктаамал дилээшкин, чаа чүүлдү чаңдыр көрбези, бурунгаар чүткүл бирги черге турар ужурлуг. Политиктиг чырыдыышкын бажыңнарын болгаш кабинеттерин ниитилел политиктиг төптерин бүгү кижилерге ажык болдурар, оларның ажыл-чорудулгазын бүгү талазы-биле калбартып, чонуң янзы-бүрү бөлүктеринге ооң ажыктыг чоруун чедип алыры чугула.

Партийжи өөредилгениң бүгү ажылдарын организастаарын үениң шынгыы негелдезин ёзугаар боттандырар апаар — коммунист бүрүзүнге бодунуң политиктиг мөзү-шынарын үндезилеп тургузарынга, быжыккан кижи болурунга дузалаар. Политиктиг өөредилгениң үезинде чүгле билиглерни шиңгээдип алыр эвес, харын анаа үндезилээш, ниитилел-политиктиг амыдыралда болуушкуннарны болгаш чамдык чүүлдерни үнелеп көөрүн чедип алыр.

Партия анаа-ла ажыл чок массалардан эвес, а быжыг туруштуг коммунистерден, партияның политиказын эң бедии-биле медереп билип чоруур салым-чаяанныг, арга-мергежилдиг кижилерден тургустунар болза, ынчан ол күштүг болур.

(1990 чылдың август 10-да үнген «ГЛАСНОСТЬ» сеткүүлден).

АККЫР ХАЛАТ СЫНЫН ЧАЗААН

Ынчан 1970 чылдың ыжынында Шагаан-Арыг хоорайның божудулга бажыңынга дунун божуур кезек аныяк иелер чыткан бис. Бисти ол божудулга бажыңының эргелекчизи, чолдаксымаар, чазык шырайлыг аныяк эмчи хүлээп алган. Адын Екатерина Кыргысовна Норбу дээрзин билип алдывыс. Бистерниң кадыывыс - ай-биле эмнеп эгелээн. Бистерге ажыктыг арга-сүмезин берип, не-чаштың кадыы дээш дүн-хүн дивейн, уйгу-дыжында харамнанмайн, бараан боол келген. Ылангыя кадыы баксыраан, хап базыышкыны улгаткан улуска дыка сагыш човап, дүне-даа оларның чанындан ыравас турган. Ол үеде эмчивис боду база бажыңынга бичии уруглуг турза-даа, өске улустуң орнунга база дежурныйлап ора хонуп турган.

Аккыр халат сынын чазаан, арын-шырайы кезээде чазык, хүлүмзүрүп чоруур Екатерина Кыргысовнаның чырыткылыг овур-хевири бистерниң сеткиливисте олла хевээр артып калган. Екатерина Кыргысовнаның бодунга болгаш удуртуп турганы коллективиниң кежигүннеринге негелделиин, оларның ажыл-ижинден илден. Палаталарның иштин-даштын кылаң тас чыдар, аарыг улустуң негелде-хомудалдарынга дыңнангыр, сагыш човангыр эмчи чүве. Ол эмчивистиң удуртуп турганы коллективиниң кежигүннеринге бот-боттарын дыка хүндүлежирин, чаңгыс кижи дег демнийин, чүткүлдүүн ынчан ол эмчиге эмнедип чыткан иелер эскерип, моон-даа соңгаар чедиишкиннерин эмчивиске күзеп турган бис. Екатерина Кыргысовнаның ажылынга бердингени, сагыш човаңгыры, эш-өөрүнге негелделии, биске — ынчан эмнедип чыткан аваларга, дүрген сегиривиске дөгүм болган дизе хөөредиг, частырыг чок деп бодаар мен. Бистиң эң-не арыг сеткиливистен күзээшкиннеривистиң бадыткалы — эмчивис Екатерина Кыргысовна — республиканың божудулга бажыңын эргелекчилевишаан, чонунга ак сеткилдиг бараан болуп чорууру-дур. Чоокта чаа Екатерина Кыргысовнага «Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи» деп хүндүлүг атты чазак тывыскан чорду. Хүндүлүг эмчивистиң күш-ажылын үнелеп, ындыг бедик атты тывысканынга сеткилиmниң ханызындан өөрүп, байыр чедирип тур мен. Ол ындыг бедик атка төлептиг-даа.

Делегей кырында аас-кежиктиң, тайбыңның, тодуг-догаа чуртталганың чалакчылары — не-чаштарның кадыы, чаагай чоруу дээш бодунуң арга-дуржулгазын, амыр-дыжын харамнанмайн оргуп чоруур, кижилер аваларындан сагыш човангыр, бо [illegible] ажык сеткилдиг эмчивис дег тыва херээженнер хөй.

Ачай Хаак КЕНДЕН.

ПРОКУРОР ХАЙГААРАЛЫН КҮШТЕЛДИРЕР

МОСКВА. (СЭТА-ның корр. Н. Демидов). Сөөлгү ийи чартык чылда националдар аразынга болган чөрүлдээлерге 946 кижи амы-тынындан чарылган. 8652 кижи балыглаттанган, 8648 үргедээшкин кылдынган. Эң-не бөдүүн санаашкыннар-биле алырга, материалдыг когаралы 10 миллиард рубльге деңнежир деп ССРЭ Прокуратуразының коллегиязынга дыңнаткан. Чоннуң албадалдыг көжүп шимчээшкининиң хемчээли улгаткан. 600 муң ажыг кижи доктаамал чурттаар черлерин каггаан. Дес кеннериниң айтырыы сес эвилелдешкен республикаларга болгаш Россия регионунуң чартыынга хамааржыр. Чүс муң хамаатылар чурттан дашкаар көшкеш, ооң чылдагаанын националдар аразында харылзааларда деп айыткан.

Прокуратура органнары тыптып көөр турар чөрүлдээлерни чок кылыр болгаш соксадырынга боттарының киржилгезин четтиг эвес, харын-даа чогуур негелдеге дүүштүр ажыглап шыдавайн турарын коллегияга демдеглээн.

Чижек кылдыр Тыва АССР-де байдалды киирген. Республикада алды муң кижи ажыл чок, ийи муң кижи ажылга кирип алыр дээш чадашкан. Чылдың-на школаларның, ПТУ-ларның доозукчуларының 40 ажыг хуузу ажыл чок артар. Ооң уламындан Тывага организастыг чылда ёзугаар тускай эртемниглер келир, оларга чурттаар оран-бажыңны, таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар. Мындыг чылдагаандан чөрүлдээлер, кем-херек үүлгедиишкиннери өскээн. Бандал нарын болза-даа, шынгыы хемчеглер алдынмаан, ооң иштинде прокуратураның талазындан. Чогум-на хамаатыларның хоойлу ёзугаар эрге-ажыын ол харылаар ужурлуг.

Ооң-биле чергелештир ук чылдагааннарны эрге-хоойлу органнарының күжү-биле шиитпирлеп болбас деп айыткан. Националдар аразында айтырыглар күрүне программазының дешнелинге шиитпирлеттинер.

1990 чылдың август 23-те № 191 «СЕЛЬСКАЯ ЖИЗНЬ» солуундан.

Забайкальениң кызыгаар округунуң 60 чылынга

КЕЗЭЭДЕ ДАЙЫНЧЫ ТУРУШТА

ССРЭ-ниң КАК-ның Забайкальениң Кызыл Туктуг кызыгаар округу 1990 чылдың август 27-де алдан харлаан.

Кызыгаар округунуң эрткен оруктары дайынчы болгаш революсчу чаңчылдарбиле байлак. Забайкальениң болгаш Амур чоогунуң партизаннарының өлүм чок маадырлыг чоруктары кызыгаар округунуң төөгүзүнге мөңгези-биле артар. Ыраккы Чөөн чүкке болгаш Забайкальеге даштыкы интервентилерни болгаш ак гвардейжилерни чылча шаварынга олар улуг рольдуг болган. Ыраккы Чөөн чүк республиказының кол командылакчызының дужаалын ёзугаар 1920 чылдала ийи кызыгаар отрядын анаа тургускан. Кызыгаар дилиндээн хайгаараары, ак гвардейжилерниң, дээрбечилерниң отрядтары-биле демисежири — оларның кол сорулгазы турган. Моол биле Манчжурия талазында кызыгаарларны камгалаар сорулга-биле тулчуушкуннарга алдаржаан 1-ги болгаш 30-гу чадаг шериг дивизияларын. Кызыл Туктуг бешки армияны база Забайкальениң аңгы ийиги аъттыг шериг бригадазын тургускан. Ол шериг кезектериниң дайынчылары, командирлери, политажылдакчылары баштайгы кызыгааржыларның өзээн тургускан.

Хамааты дайыны доозулган соонда Забайкальениң кызыгааржылары Кызыл Арминяның кезектери-биле кады кыдат хоралакчыларны болгаш япон самурайларны чылча шапкан.

Кызыгааржылар Ада-чурттуң Улуг дайынынга база киришкен. Оортан 106 дугаар адыгжы дивизия фронтуже аъттанган. Ол дивизия тулчуушкуннарга эрес-дидим чоруун көргүскен. Ол дээш Кызыл Тук орден-биле болгаш Суворов орденниң ийиги чергези-биле шаңнаткан.

Совет Эвилелиниң Маадырларының аразында Забайкалье кызыгаарының дайынчылары база бар. Оларның аттары бо-дур: старшина Гайнутдинов, полковник Смирнов, подполковник Матюгин, кызыгааржылар Козорезов, Чаловский, Кало, Лаптев, Часов, Кузнецов, Марков, Малиновский, Онищенко, Прохоров, Олешев болгаш өскелер-даа.

Политкезек талазы-биле «Харацай» заставазының начальнигиниң оралакчызы турган улуг лейтенант А. В. Марков дайзын-биле эрес-маадырлыг демисешкен. Днепр дээш тулчуушкуннарга ол дайынчыларны атакаже элээн каш удаа баштап кирген. Ол кончуг берге участоктарга кестүп келгилээр турган. Дайынчыларны сөс болгаш ажыл-херек-биле сорук киирип, коргуш чок тулчуп чораш, Днепр хемни штурмнап турда өлген. Ооң соонда аңаа Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыскан.

Японияга удур дайынга кызыгааржылар эрес-маадырлыг, дидим болгаш коргуш чок чоруун база катап көргүскен. Дээди Кол Командылакчының дужаалын күүсетпишаан, кызыгаар шериглериниң кезектери август 9-туң эртенинде япон дайзыннарның туруштарын болгаш полиция постуларын атакалаан. Оларны узуткап чок кылган.

Коммунист ефрейтор Виталий Козловтуң чижегләэр чүве чок маадырлыг чорууи бистиң округтуң шериг кезектери кажан-даа утпас. Шурфовая суурнуң адаанга болган кадыг-дошкун тулчуушкунга ол дайзын-биле сөөлгү огунга чедир кончуг дидим демисешкен. Хол-биле сегиржип алыышкынга ол дораан-на дужуп бербээн. Элээн каш балыгладыпкаш, медерелин оскунупкан. Козлов ынчан каржы хилинчек, дарлалга таварышкан. Япон дээрбечилер ону боо ужазы-биле соп, эът-кежинче ние киир идип, дыргактарын ушта соп турган. Ынчалза-даа маадыр кызыгааржы чаңгыс сөс-даа сөглевээн. Дайзыннар оон чүгле ийи сөс дыңнаан: «Орус кижи мен!». Калчаарап барган самурайлар ооң холдарын хүлээш, карактарын дуй баглагылааш, дашкаар үндүрүп келгеннер. Олар ону анаа база-ла шаажылап турганнар. Суурну хостап алган соонда, кызыгааржылар эжин ыяшка шарып каан турда, тып алганнар.

Виталий Козлов өлгениниң соонда Ада-чурт орденниң бирги чергези-биле шаңнаткан, ооң адын кезектиң даңзызынга мөңгези-биле киир бижээн. Заставаны ооң адыбиле адаан. Виталий Козловтуң авазының дилээ-биле олла заставага шериг хүлээлгезин ооң дуңмазы Иннокентий Козлов эрттиргеш, чана берген. Ол шериг хүлээлгезин база-ла ак сеткилдиг күүсеткен. Ооң соонда орта шериг албаның Козловтуң чээннери — Василий биле Виталий эрттиргеннер.

Забайкальениң кызыгаар округунуң дайынчылары япон самурайлар-биле тулчуушкуннарга кызыгаар шериинниң дайынчы алдарын бадыткааннар. Командылал чериниң даалгаларын чедиишкинниг күүсеткени дээш округтуң муң хире солдат, офицерлери чазактың орденнери болгаш медальдары-биле шаңнаткан.

Округтуң дайынчы коллективи дайын сөөлүндеги чылдарда бедик серемчилелдиг чорукту хөй удаа көргүскен. Ону база-ла чазак бедии-биле үнелээн. Округ 1980 чылда Кызыл Тук орден-биле шаңнаткан.

Күрүне кызыгаарын амгы салгал база-ла карак огу дег камгалап турар. Сержант Г. Тарасовка баштаткан хайгаарал бөлүү кызыгаар зоназынга билдинмес кижини эскерип каан. Ол дугайын застаnаже дораан-на дыңнаткан. Чүгле беш-ле минута эрткенде улуг лейтенант С. Ковальчукке удурткан бөлүк ол кижини тудуп алган. Бо чүгле чаңгыс чижек-тир. Кызыгааржыларның кичээнгейлиг, серемчилелдиг, бедик харыысалгалыг чоруунуң дугайында ындыг чижектерни чүс-чүзү-биле киирип болур. Ындыг дайынчыларның кызымак, чүткүлдүг, туруштуг чоруу «ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарын камгалаарынга шылгарал дээш» медальдарбиле демдеглеттинген. Оларның аразында бистиң чуртувустуң аңгы-аңгы булуңнарындан бистиң округче келиртеннен алды кижи бар. Олар бо-дур: Бурят АССР-ниң Бичуринскиден келген анаа дайынчы Геннадий Афанасьев, Иркутск областың Нижнеудинск чурттуг анаа дайынчы Виктор Джигаев, Якут АССР-ниң Нерюнгри хоорайдан биче сержант Александр Ладейщиков, Черкасс областың Тальновск районунуң Яснозерье суурундан биче сержант Иван Затона, Марий АССР-ниң Йошкар-Ола хоорайдан ефрейтор Юрий Курочкин, Узбек ССР-ниң Наманган хоорайдан ефрейтор Бахтияр Тургунбаев.

Күрүне кызыгаары — ыдыктыг болгаш карак огу дег камгалалда. Забайкальениң кызыгааржыларынга ол сөстер анаа-ла кыйгырыг эвес-тир, ол дээрге оларга ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарын камгалаарының эргеажыынга дайынчы аар күш-ажыл, бедик серемчилелдиг чорук, быжыг моральдыг туруш-тур.

Полковник В. КОЛЕСНИК.
Забайкальениң Кызыл Туктуг шериг округунуң шериглериниң политкилдизиниң начальниги.

• • •

ЧУРУКТАРДА: Забайкальениң кызыгаар округунуң алдан чыл болган байырлалын бо оолдар боттарының эш-өөрү-биле кады демдеглеп эрттирген. Оларның кайызылаа бо округче Тыва АССР-ниң Эрзин районундан кыйгыртканнар.

Вячеслав Севил биле Радик Шиниң ыраккы Нарын суур чурттуг. Шеригге барган баштайгы хүннерде оларга бергелер таваржып турза-даа, аныяк солдаттар ону кызымак чоруу-биле ажып эрткен. Оларның кайызы-даа ам кезекте тергиин адыгжылар болуп турар. Вячеслав биле Радик — дайынчы болгаш политиктиг белеткелдиң тергииннери.

• • •

Кызыгаар... Дайынчы дужаал анаа үргүлчү-ле дыңналыр. Ол ёзугаар аныяк оолдар бистиң чуртувустуң ыдыктыг кызыгаарын камгалаары-биле агаар-бойдустуң кандыг-даа берге байдалы турда, чоруштар. Кызыгаар кокпаларынче үнериниң мурнунда олар маадырлыы-биле өлген маадырларның тураскаалдарының мурнунга оларның дугайында сактып, ёзулал кылыр. Ол шуут чаңчыл болу берген.

ЧУРУКТА: биче сержант Игорь Кузнецов бодунуң эжибиле кызыгаар камгалалынче үнүп бар чор.

Н. МЕДВЕДКИННИҢ фотолары.

БОТ-БОТТАРЫН ДЫҢНАП ӨӨРЕНИР

«Партияны шиитпирлиг чаартыры дээш эде тургустуушкунуң эрге-ажыктарынга калбак сырый каттыжылга дээш» деп СЭКП-ниң XXVIII съездизинге М. С. Горбачевтуң түңнел чугаазында мындыг одуруглар бар: «Политиктиг болгаш практиктиг ажыл-чорудулганың хөй-хөй айтырыгларының талазы-биле үзел-бодалдар болгаш харын-даа платформалар аңгы-аңгы турзажок. хөй кижилиг тала эвээш таланы хүндүлеп көөр ужурлуг. Бот-боттарывысты дыңнап көөрүнге өөренип алыр ужурлуг бис, күш-биле баспас, коргутпас. Шыныг чүүл ажыл-херектиң түңнелдери-биле бадыткаттынып турзуп. Өөренир, өөренир, бодунуң культуразын бедидер херек. Бир эвес бистер ол оруkче кирер болзувусса, өске күштер-биле ужуражып, холбаалыг ажылдаары белен, ажылчы чон массаларының болгаш оларның организацияларының талазындан бүзүрел улам улуг болур».

Бистиң ниитилелде чаа [illegible] организациялар тыптып турар — ол боттуг чүүл. [illegible] айтырыгларны боттарының күжү-биле шиитпирлээри [illegible] организациялар [illegible] социализмниң [illegible] турар [illegible] чыдып каап турары.

[illegible]

Ынчалза-даа демократиязы ажык-чарлыг чоруун [illegible] алган, ооң-биле чагдааган [illegible] хоойлу төөп кербес, [illegible] чок чоруктарын [illegible], националдар айтырыгларын [illegible] база бар [illegible] хөй чижектер [illegible]. Ынчалза-даа информал деп турар организацияларны ол [illegible] чорук бээри, [illegible] ам арай шын эвес.

Оларның [illegible] [illegible] бодалдар [illegible] эрттирип, [illegible] турар [illegible] бүзүрелиг аргаларын [illegible].

Аныяктарның [illegible] [illegible] айтырыглар [illegible].

[illegible] сөөлүнде Демократтыг интернационалчы шимчээшкин деп адаан организацияны дүвүредип турар. Удуртукчуларының чонның-даа ол шимчээшкинге хамаарылга чаңгыс аай эвес турган.

Чамдык эштер ол организацияны экстремисчи кылдыр көрүп, националдар аразында чөрүлдээниң эгезин [illegible] деп-даа бодап турар. Редакцияга чагаалар бо шимчээшкинниң дугайында [illegible] көөп турар. Авторларның бодалдары [illegible] [illegible] Чинзэ. Иргит Самбуу хөй айтырыгже [illegible] айтырыгны [illegible] алгаш, ону шиитпирлээр [illegible], партия, совет органнарга [illegible] болдуза болбас бе деп санап турар. Алдын-Херел Күдүлар бир эвес социал айтырыгларны [illegible] чорукту [illegible] бар болза, [illegible] организациның ажыы чок деп бодалдыг. А. Монгуш Тарчии ооң шуут херээ чок деп турар.

Репрессияга хамаарышкан айтырыгларны тодарадыптарынга, [illegible] культурага [illegible] кадрларны белеткээри, [illegible] культураны, [illegible] демократтыг шимчээшкин салдар чедирипкенин авторлар Д. Дончуй, О. Донгак, В. Монгуш, М. Улуг-Тудуш бүзүрел турар. Совет [illegible] партийжи [illegible] моральдыг [illegible] турар [illegible] [illegible].

[illegible] деткимче бээр деп, Барын-Хемчиктен Михаил Ооржак бижээн. ДИШ чүгле сорулгаларын тодарадып чугаалаптан дээрден башка, амдызында тодаргай ажыл кылып чорутпаан-даа болза, чоннуң чамдык кезии олардан хөй майаган-даа, дадагалаан-даа, бүзүревейн-даа турар-дыр.

Башкарылгачы демократчыдарындан, экономиканы кадыкшыдарындан, бойдусту хумагалап, экология айтырыгларын шыгыдырадырындан, социал [illegible] чорукту тургузарындан эгелээш, [illegible] камгалалынга, культура айтырыгларынга чедир хөй темалыг, нарын айтырыгларны шиитпирлээр сорулга-биле программа тургустунган. Ол чүгле саазын кырында артар бе, азы ам [illegible] айтырыглар шиитпирлээр [illegible] [illegible] айтырыгларга ДИШ [illegible] бир [illegible] К. Д. Арапчаа [illegible].

— Улустар аразында [illegible] дээш [illegible] сорулгалыг бис — деп, Кара-хаак Донгак улам[illegible]. — [illegible] бир дугаарында кижи [illegible] хүндүлээр апаар, [illegible] эвес. Бир дугаарында-ла [illegible] бодун хүндүлеп билир, [illegible] культуразын билир болур ужурлуг. [illegible] хүндүлээр [illegible].

Тыва улуг [illegible], [illegible] Тыва [illegible] [illegible] эрги [illegible] [illegible].

бойдуска ээ хамаарылганы катап тургузар. Арганы кыргып-хыдырын соксадыр. Чер болгаш өнчү талазыбиле хоойлуларны сагыыр. Правовед, эколог, технолог кадрларны белеткээр. Чүгле үндезин кадрларны эвес, өске дылдыг бисте чурттап турар аныяктарны белеткээринче сагыш салыр. Эът, [illegible] болбаашкын [illegible] бүдүрүлгелерни ажыдып тургаш, арат ажыл-агыйны катап тургузуп тургаш, аныяктарны ажылче хаара тударының айтырыгларын өөренип көөр. Малчын кижиге черни, малдарны арендага бээр болза, ол беримчелиг ажылдаар. Уруг-дарыын мал ажылынга өөредир, артыкшылдыын хостуг рынокка садып саарар. Чоңга эки болур дээш-ле, тыва кижинин алы дедегейже-даа үнүп турар болзун дээш-ле [illegible] турар улус-тур бис.

Бистиң бо шимчээшкиниивисте националдар аразында чөрүлдээлерни [illegible] бөөрп шын эвес. Таптыг өөренип көөр болза, улус аразында, националдар аразында чөрүлдээлер ол кижиниң культуразындан [illegible] хамааржыр. Кол бурунгу [illegible] шиитпирлеттинмээн [illegible] айтырыглар-дыр. Сөөлгүнүң [illegible] берген. Удуртур органнар чонуң [illegible] культура херек[illegible] [illegible] бо талазы-биле шиитпирлеттинмейн олуруп турганы [illegible] [illegible] Чурттакчы [illegible] айтырыы [illegible] турар [illegible].

ганизастаары — бо бүгү кылдыныр болур ажылдар-дыр.

Чоннуң политиктиг культуразын бедидер болза эки. Үндезин чок черге чугаа тарадыр чорукту соксадып болбас бе? Ол харын чүден айылдыг. Кандыг-даа берге байдалда чудурук чайбайн, бот-боттарының бүрүузун, четпес талаларын культурлуг байдалда сайгаржыры, билчилгеже чүткүл ам кончуг чугула. Оон башка херек бүтпес. Национальдар аразында ыйгылдажыышкын турбас ужурлуг. Ол социалистиг үндезинин тып[illegible]. Бистиинде кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүп турары чажыт эвес. Хоойлу камгалал органнары күш четпейн турар чадавас. Ынчангаш бүгү чон түттүунуң кирип, чуруум үрекчилери-биле демисежир кылдыр улуг күрээн эрттирер. [illegible] [illegible] хоолга ап, аныктарын сургап [illegible] кылдыр чон [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] орта чугаала[illegible]. Хөөмүнаар чагыг-сүме[illegible] берген. Анаа-ла [illegible] херек үүлгедип, бодунуң бедидерин культуралыг, политиктиг белеткелин бедитпейн чоруурга кижиге [illegible] [illegible]. Чурттакчы [illegible] [illegible] категорийларының [illegible] бүгү [illegible] турар [illegible] айтырыглары чон боду сайгарып, түңнел үндүрер болза [illegible]. Чон черле [illegible] ол арга-сүмезин [illegible].

Артык ХОВАЛЫГ

«ШЫНГА» ХАРЫЫ

ХЕМЧЕГЛЕРНИ АЛГАН

Бии-Хем районда Чкаловка суурнуң девискээри, ооң чоок-кавызы арыг-силиг эвес, эң ылангыя боктуг, өлген малдың сеги чыткылаар база районнуң хойжуларында сүт кудар улуг доскаарларның иштин арыг-силиг эвес дээр дугайында чагааны Сесерлигден бистиң бижикчивис С. Удумбара чорукткан. Ында кирген фактыларны хынап көргеш, хемчеглер алыры-биле чагааны хоолгазын районнуң санэпидстанциязынче чоруткан бис.

Районда күрүнениң кол санитар эмчизи А. Шеботкин ук чагааны алгаш, дораан-на хемчеглерни алганын демдеглээр апаар. Ынчангаш бойдус камгалалының талазы-биле район комитеди-биле кады ол суурнуң девискээринге санитар-гигиеналыг шинчилелди кылган. Шынап-ла, арыг-силиг эвес болганы илерээн. Ынчангаш ол чүүлдерни арыглаары-биле «Өөк» совхозтуң директорунга база [illegible] Совет күүскомунуң даргазынга актыны тургузуп берген. А өлген малдың сеглин майда-ла хынааш, арыглап каапкан.

СЭС-тиң ажылдакчылары малчыннарының коданнагынга сүт кудар саваларның арыг-шеверин доктаамал хынап турар. 1990 чылдың эгезинден бээр 7 удаа хынаан. Сүт арыг, «Өөк» сүт» деп стандарттың негелделеринге дүүшкүр турар болган.

Чаа өөредилге чылынга уткуштур

ШКОЛАЛАР, ИНТЕРНАТТАР, САДИКТЕР БЕЛЕН БЕ?

[illegible]

Районда бар 9 интернаттан [illegible] Шагаан-Арыг [illegible] № 1, Хайыракан, Чаа-Хөл школа-интернаттары болуп турар. [illegible]

[illegible]

Эки тургузугларлыг [illegible] Шагаан-Арыг, Хайыракан, Чаа-Хөл школаларының [illegible]

[illegible]

Арыг-Үзүү, Арыскан, Ак-Тургу, Чодураа ортумак школаларының котельнаязынында суг температуразы [illegible] Районнуң бүгү школаларында [illegible]

Интернаттыг школалар [illegible]

Школаларның чаа өөредилге чылынга [illegible] Республиканың материалдар-биле хандырар [illegible] 2100 дөрбелчин метр шифер, 1800 саваң кургаг штукатурка 1150 дөрбелчин метр [illegible] 2 тонна [illegible] 17 муң тудуг [illegible] Хандырганы чүгле 50 хуу. [illegible] Арыскан, Арыг-Үзүү, Чаа-Хөл школалары [illegible]

Келир өөредилге чылында районнуң 8 школазынга [illegible]

[illegible] сентябрь айларда-ла [illegible]

Башкыларның август чөвүлел хуралынга [illegible] сентеттирген школа, ясли-сад, интернат [illegible]

Дадар-оол ДАНЗЫН-ООЛ.
Улуг-Хем райкүскомунуң даргазының оралакчызы.

Солунда чуруктуң төөгүзү

[illegible]

Манай-оол ОЮН.
(«Шынның» тускай корр.).

ЧУРУКТА: Сүт-Хөлдүң киномеханиги, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Маадыр-оол Ондар. Ол үжен ажыг чыл дургузунда киноларны бодүүн-даа, нарын-даа тургузуглуг аппараттарының дузазы-биле чонга көргүзүп келген.

Маадыр-оол Ондар амгы үеде «Алдан-Маадыр» совхозта Самбажык аттыг Культура бажыңында киноларны көргүзүп, чонунга макталдыг ажылдап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ШАҢНАЛДАР ЭЭЛЕРИН ТЫПКАН

Чанчыл болгаар кат-чимис [illegible] Кызыл хоорай Советтиниң күүсекчи комитеди биле херээ [illegible]

[illegible] ногаа-чимистерни алгаш кээр. Оон ынай негелде база ындыг. Эвээш болурда, чүгле шынарлыг, белен садыптар чүүлдерни эккээр.

[illegible] — тайбың фондузунуң № 705 агар саныкче кижи бүрүзү хире-шаа-биле боттарының салыышкыннарын киириштирип турары. [illegible]

[illegible] архитектору В. [illegible]

[illegible] болган. Бо делгелгеден арга-дуржулга алгаш, келир [illegible] турарын күзедим — деп чугаалады.

Оон ангыда делгелгениң жюри кежигүннери [illegible] хоорай Советиниң даргазының оралакчызы Л. О. Баву-Сюрюн [illegible] ангы-ангы черлеринде чурттакчыларның [illegible]

[illegible] садыының [illegible] а школа-интернаттың кол[illegible] гайында доктаалды хүлээп алган. Кызылга эрткен делгелгелерге түңнелди үндүрген. Бирги черни № 2 [illegible] М. А. Сокорянко, [illegible] № 3 [illegible] В. В. [illegible], а № 6 [illegible] Т. С. Панфилова [illegible] Районнарда хоорайларда [illegible] амдаа уламчылавышаан.

Вячеслав МОНГУШ.

ИХМ-НИҢ ПАРЛААГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

АВГУСТ 24

Ол хүн 32 янзы-бүрү кем-херек үүлгедиишкини болган, оон 20-ни хуу өнчү оорлаашкыны. Хулиганнаашкын болгаш күрүне өнчүзү оорлаашкыны — 3-3, мага-ботка аар кемдээшкин чедирер чорук, үптээшкин, автотранспорт оорлап мунуушкуну — 2-2. Кызылга 12 кем-херек үүлгедиишкини болган.

Кызыл 23 шакта респуб[illegible]

[illegible]

Доржунайның Торгалыг суурдан [illegible] чыттырган. [illegible] Доржунай туттурган. Байдалды тодарадып турар.

Барыын-Хемчик. Ол хүн [illegible] [illegible]

АВГУСТ 25-26

Ийи хүннүң дургузунда [illegible] 43 кем-херек үүлгедиишкиннери болган [illegible] 11-и Кызыл хоорайга хамаарыжыр.

Улуг-Хем районга 26-ның хүнүнде мага-ботка 4 аар кемдээшкин чедирер чорук бүрүткеттинген. Бүгү таварылгаларга хамаарыштыр истелгени чорудуп турар. А Барыын-Хемчикке арагалаашкынның түңнелинде болган алгыш-кырыш үезинде мага-ботка 2 аар кемдээшкин чедириишкини, а ол ышкаш 4 хуу өнчү оорлаашкыны болган.

Август 26-да Кызыл районунуң Сукпак суурда Интернациональная кудумчузунда бажыңга 30 харлыг Александр Кононенкону бижектеп өлүрген. Квартираның ээзи В. Н. Рахман туттурган.

Август 25-те 23 шак үезинде Чадаана хемниң ковурүүнден 54-74 ТВЗ дугаарлыг КАМАЗ-5410 автомашина андарылган. «Агропромтранс» [illegible] Чадаана хоорайда ав[illegible] машиназы 30 харлыг чолаачы В. [illegible] [illegible] Шыгытыва куда соонда чаңып кел чорааннар.

Кызыл — Тээли оруктуң 73-кү километринге чолаачы Виктор Моңгуштуң буруузу-биле орук-транспорт озал-ондаа болган. ВАЗ-21063 машинаның андарылганының түңнелинде 29 харлыг пассажир Саая Сыын-оол өлген.

Сукпак суурнуң чанында ортулуктан билдинмес херээжен кижиниң өлүг мөчүзү тывылган. Тыва националдыг, 30-35 хар үези. Кеткен хеви: азаргаңчыг ногаан чечектер чураан платье, кара өңнүг трико, застежкалыг хүрең сапожкалыг. Бажының дүгү кыска, кара өңнүг. Өлген кижиниң ат-сывын тодарадырынга дузалажырын чурттакчы чондан дилеп тур бис.

Мария КУЗЬМИНА.
Милицияның майору.

КАИ ЭКРАНЫ

[illegible] республиканың оруктарында [illegible] Орук-транспорт озал-ондааның саны эртген чылдың июль айга деңнээрге 15,4, а июльда эрткен чылдың ол-ла айынга бодаарга, 18 хуу кудулаан. Озал-ондаакка өлген кижилерниң саны 62,7 хуудан 45,5 хуу чедир кызырылган. Ол ышкаш янзы-бүрү кемдээшкиннерге таварышкаңнарның саны база эвээжээн. Чавырлыышкынның байдалы август айда база-ла уламчылаан.

Транспортту ээзирик башкарып чораан чолаачыларның машина башкарар эргезин казыырыышкын дугайында хүлээп алдынган шыңгыы хемчеглер орук-транспорт озал-ондаан каш катап эвээжедиринге идиг болганын айтыры чугула.

Бо чылдың 7 айларының дургузунда 316 орук-транспорт озал-ондаа бүрүткеттинген, оон 78-ин ээзирик чолаачылар кылган.

Чавырлыышкынның байдалы тургустунза-даа, озал-ондак болдурар чоруктар уламчылавышаан. Оон кол чылдагааннарының бирээзи — [illegible] орук шимчээшкиниң дүрүмүнүң не[illegible] болуп турар.

Август 17-де Калинин кудумчузунга экскаваторнуң [illegible] Сергей Скоробогатов мотоцикл мунуп алгаш, [illegible] машина-биле [illegible] Ону эмчелгеге чыттырган.

Орук шимчээшкининиң дүрүмүн билбезинин, [illegible] Кочарелдың ортузу эвээш ышкаш сагындырзадаа, автомобиль сандан үнген болур. Шак ындыг үүрмек [illegible] «Тыва [illegible]» КМК-[illegible] чазаныкчызы К. [illegible], «Тыва суг-мелиорация» ТМЭ-зиниң проравы В. Машеницын, «Нарын» совхозтуң чолаачызы К. Дамчанов, Кадык камгалал министерствозунуң автобаазазының чолаачызы В. Кашин болгаш өскелер-даа кылган. Озал-ондакты болдурбас сорулга-биле, а ол ышкаш чолаачыларның орук шимчээшкининиң дүрүмунун билиин хынаары-биле республиканың Иштики херэктер министерствозунуң удурткалгазы «Орук-транспорт озал-ондаа болдурган чолаачыларның орук шимчээшкининиң дүрүмнериниң билиин албан хынаарының [illegible] хүлээп алган.

Данов ДАЖИМБА.
Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң КАИ килдизиниң начальниги.

ТВ

АВГУСТ 29

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Чорумал кижиге лифт». Уранчечен фильм. 2-3 [illegible] 9.45 «[illegible]». Литературлуг-уран-чечен программа. 11.45 [illegible] М. [illegible] 12.50 — 13.10 «Үе». 16.15 [illegible] 16.55 Барымдаалыг фильм. «[illegible]». 17.15 Мультфильм. 17.25 [illegible] 18.30 «Үе». 19.00 «[illegible] ужуралдары». Эртембиылбырлыг фильм. 9 кү сериязы. 19.30 «Кижи болгаш хоойлу». [illegible] видеоканалы. 20.30 «Чорумал кижиге лифт». Уранчечен фильм. 2-ги кезээ. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Чугула интервью. 21.45 Үш сериялыг уранчечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Глембай». 1-ги сериязы. (Югославия). 22.30 Барымдаалыг фильм. 23.30 — 23.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Е. Шварц — «Золушка». Фильм-шии. 9.55 Уругларга фильм. «[illegible] ужуралдары». 2-ги сериязы. 11.00 «[illegible]». Барымдаалыг телефильм. 11.30 — 12.40 «Алтынныг турар аңга чымчак [illegible]». 2-ги сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.15 «[illegible]». Хөгжүмнүг телефильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «[illegible]». Уругларга дамчыдылга. 19.20 Медээлер. 19.25 Медээлер. 19.30 Чарлалдар. 19.35 «Бодалдар [illegible]».

МОСКВАДАН

20.40 «Тамчыктыг удупкар, чаштар!». 21.00 Джон Леннонга тураскааткан фестиваль. 23.00 — 00.55 Бут бөмбүү. Эш хуу ужуражыышкын. ССРЭ биле Румынияның шилиндек командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 Чиик атлетика. Европа чемпионады. Югославиядан дамчыдылга. 20.30 Концерт. 20.40 — 21.00 «Тамчыктыг удупкар, чаштар!».

КИНО

АВГУСТ 29-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «И придет тот день» (Индия) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Большой Босс» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыылы № 19» 9.00, 12.10, «Девочка ищет отца» 10.20, 13.20, «Охота на единорога» 15.20, 17.00, 18.40, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бархан» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Заговор» (Киргизфильм) 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Большой талант» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Кызылдың бажың тудар комбинады [illegible]

[illegible] панель бажың тудуунуң за[illegible] ажылдаар кадрларны чалап турар. [illegible] үш ай эрткенде квартираны [illegible]

Комбинаттың адрези: Кызыл хоорай. Калинин кудумчузу, бажың № 23, кадрлар килдизи, телефону 4-17-29.

* * *

[illegible]

Комбинаттың адрези: Кызыл хоорай. Калинин кудумчузу, бажың № 23, кадрлар килдизи, телефону 4-17-29.

* * *

Кызылдың бажың тудар комбинады кол тудугжуга, техниктиг килдистиң начальникинге, капитал тудуг килдизиниң начальниинге, тудуг-монтаж [illegible]

[illegible]

* * *

Тускай бааз [illegible]

* * *

Сад болгаш огород ажыгының чер участоктарын[illegible] 1990 чылда [illegible] хоорайның үндүрүг инспекциязы оларга сагындырып турар. Үндүрүг төлээриниң [illegible] дээш хүн бүрүзү 0.2 хуу немелдени (хоожалдакчыны) төлээр апаар. [illegible]

* * *

[illegible] 5 чыл аттыг стадионге кирер [illegible] № 9 школа [illegible] [illegible]

Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң Кызылда садыг баазазы ногаалар [illegible] өөренип алгаш, бижежек складтар эргелекчилээр ажылдакчылар база негет[illegible] эргелекчилерни, слесарьларны, экспедиторларны, фактура бижикчилерни, вахтерну, бижежек складтар эргелекчилерни чалап турар.

[illegible] автобус-биле хандырар. [illegible] саңдары ажылдап турар.

Садыг баазазының адреси: Кызыл хоорай, [illegible] № 25, телефону 4-16-45.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң тургускан болүү чурттуң тускай өөредилге черлеринче шылгалдалар дужаап алган абитуриентилерге август 29, 30, 31 хүннеринде тус черниң үези-биле 17 болгаш 18 шактарда Красноярск чедир немелде рейстерни организастаазын дыңнадып тур.

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-45-34; ◆ оралакчылары — 3-33-61; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-97; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Килдистер ◆ партийжы амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; [illegible] — 3-34-57; ◆ совет тудуг — 3-34-08; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-19; 3-36-73; ◆ агропромышленность — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39; ◆ эндура — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ [illegible] — 3-27-41; ◆ [illegible] — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-61.

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга хуудазы

Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чакы № 175.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл август 30 четверг

№ 198 (14398)

1925 чылдан үндезилеттинген

Өртээ 3 коп.

Хүнүң чугула айтырыы

ПАРТОРГАНИЗАЦИЯЛАРНЫҢ ЭЭЛЧЕГЛИГ СОРУЛГАЛАРЫ

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң ээлчеглиг пленуму чоокта чаа болуп эрткенин билир болгай силер.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле бирги ээлчеглиг пропагандисчи болгаш организастыг хемчеглерниң планының база партия организацияларының ажыл-херектериниң программазын ажылдап кылыр сүмелерниң дугайында айтырыгны пленумга чугаалашкан.

Республика комитединиң бюрозу, партия хооркому, райкомнар, партия эге организациялары СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин пропагандалаар болгаш боттандырар талазы-биле идепкейлиг ажылды партия организацияларынга, күш-ажылчы коллективтерге, чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле чорударын, партия комитеттериниң, партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазының программаларын август-сентябрь айларның дургузунда бүгү коммунистерниң идепкейлиг киржилгези-биле ажылдап кылырын пленумнуң хүлээп алган доктаалында айыткан. Ол ышкаш СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң материалдарын пропагандалаар хемчеглерниң планын, улуг шуулганның шиитпирлерин боттандырар талазы-биле партия организацияларының ажыл-херектериниң программаларын ажылдап кылыр сүмелерни пленум хүлээп алган.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң ээлчеглиг пленумунуң материалдарын — пленумнуң киржикчилериниң саналдарын, Г. Ч. Ширшиниң түңнел чугаазын, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле партия организацияларының ажыл-херектериниң программазын ажылдап кылыр сүмелерни республика солуннарында парлаан. Ук документилерде СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң материалдарын пропагандалаар, ооң шиитпирлерин күүседир талазы-биле партия организацияларының ээлчеглиг сорулгаларын, чүнү кылырын тодаргай айыткан.

Съездиниң шиитпирлерин пропагандалаар организастыг хемчеглерниң планында съездиниң документилерин, хамыктың мурнунда СЭКП ТК-ның Политиктиг илеткелин, съездиниң Резолюцияларын, «Гуманныг демократтыг социализмче» деп Программыг медегелди, СЭКП-ниң Уставын тайылбырлап пропагандалаарынче партия организацияларының кичээнгейин угландырган. Ону боттандырарда съездиниң делегаттары, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң база бюро кежигүннери-биле партия организацияларынга, күш-ажылчы коллективтерге, чоннуң чурттап турар черлеринге ужуражылгаларны организастаар. Пропаганда ажылын чорударынга партия, совет удуртукчуларны, пропагандистерни, агитаторларны, бүгү активти калбаа-биле хаара тудары көрдүнген.

Национал айтырыг талазы-биле съездиниң Резолюциязын күүседиринче улуг кичээнгей салдынган, ылаңгыя бо чылдың июль 24-те болган СЭКП обкомунуң бюрозунуң доктаалынга дүүштүр национальдар аразынга харылзааларны экижидеринче угланган тайылбыр болгаш организакчы ажылды күштелдирерин партия организацияларынга дааскан. Партия Кызыл хоорукому, райкомнар, парткомнар СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң материалдарын пропагандалаар, съездиниң шиитпирлерин күүседир, национальдар аразында харылзааларны экижидер дээш ажылчы чоннуң ортузунда доктаамал ажылдап турар. Ылаңгыя партия Эрзин, Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Тес-Хем райкомнары болгаш өскелер-даа бо хемчеглерни эрээн идепкейлиг боттандырып турар. Бо херекти съездиниң негелделеринге дүүштүр чорудары партия организацияларындан негеттинип турар.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле бирги ээлчеглиг пропагандисчи болгаш организастыг хемчеглерниң планында партия организацияларының ролюн, ажылының деңнелин бедидеринче, соңгулдалыг партия органнарының кежигүннериниң, бүгү партийжи активтиң, бүгү коммунистерниң ажыл-чорудулгазын идепкейжидеринче угланган хемчеглерни СЭКП-ниң Уставынга дүүштүр август—сентябрь айларда тодарадырын айыткан. Ам болур отчёт-соңгулдалыг партия хуралдарынга болгаш конференцияларынга СЭКП-ниң чаа Уставының, Программыг медегелдиң болгаш съездиниң өске-даа шиитпирлериниң негелделерин ёзугаар партия организацияларының, партия комитеттериниң партийжи-организастыг, кадр, идеологтуг, организастыг ажылдарын эде тургузарынче угланган тодаргай угланыышкынны ажылдап кылырын, СЭКП-ниң хүрээлелин быжыглаар дээш доктаамал ажылды чорударын болгаш өске-даа хемчеглерни база ында киирген. Партия организациялары, партия комитеттери РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң пленумунга хүлээп алган съездиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле бирги ээлчеглиг пропагандисчи болгаш организастыг хемчеглерниң планында айыткан чүүлдерни боттандырар дээштиг ажылды доктаамал чорудар хүлээлгелиг, ооң күүселдезиниң хыналдазын үе-үелеп чугаалажып турары ажыктыг.

Амгы үеде партия организацияларының, партия комитеттериниң ээлчеглиг сорулгаларының бирээзи болза, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле партия организацияларының ажыл-херектериниң программазын ажылдап кылыры болуп турар. Ону канчаар тургузарының сүмелерин солуннарда парлаан, оон көрүп ап, ажыглап, чогаадыкчы ёзу-биле эде көрүп болур. СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин амыдыралга боттандырары-биле партия организациязы бүрүзү ажыл-херектериниң тодаргай программазын ажылдап кылыр ужурлуг. Съездиниң хүлээп алган документилериниң негелделеринге дүүштүр, социал-экономиктиг, угаан-бодал-культура хөгжүлдезиниң айтырыгларын шиитпирлээринге дээштиг салдар чедирериниң оруктарын болгаш аргаларын дилеп тывары, ону канчаар күүседирин тодаргай айтып алыр.

Ажылдап кылыр программага партияның иштики амыдыралын, партия организацияларының партийжи-организастыг, идеологтуг, кадрлар-биле ажылын съездиге хүлээп алган Программыг медегелинге база СЭКП-ниң чаа Уставынга үндезилеп эде тургузар апаар. Партияның хүрээлелин быжыглаарының, партияның адакы звенозунуң массаларга салдарын күштелдирериниң, ажылчын аңгы, тараачыннар, интеллигенция-биле харылзааларны күштелдирериниң, партияның иштики амыдыралын демократчыдарының, национальдар аразында харылзааларны экижидериниң, коммунистерниң аттарын, башкарыкчы ролюн көдүрериниң болгаш өске-даа чугула айтырыгларны партия организацияларының программаларынга киирзе чээгуур. Дөмүзу-биле чугаалаарга, Советтерниң, профэвилелдерниң, комсомолдуң болгаш өске-даа хөй-ниити организациялары-биле партия организацияларының кады кылыр болгаш шиитпирлээр ужурлуг бүгү-ле айтырыгларны орта кииргеш, ону боттандырарының оруктарын тодаргай айтыр болгаш күүседир ужурлуг.

Партияның XXIII республика конференциязын 1990 чылдың октябрь 26-27 хүннеринде чыылдырар дугайында доктаалды пленум хүлээп алган. Ол болза бистиң республиканың партия организациязының амыдыралында улуг болуушкун. Ынчангаш партия организацияларынга, партия комитеттеринге отчёт-соңгулдалыг хуралдарны болгаш конференцияларны организастыг база эде тургустунуушкуннуң негелделеринге дүүштүр чогуур деңнелге эрттирери чугула болуп турар. Ындыг болганда анаа белеткелдерин хынамчалыг чорудары партия комитеттериниң, партия организацияларының хүн бүрү сагыш салыр айтырыының бирээзи болур, партия ажылын эде тургузары, чаартыры, четпестерни эдип алыры оон улуу-биле хамааржыр.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң пленуму партия организацияларының чоокку үеде шиитпирлээр ужурлуг ээлчеглиг сорулгаларын тодаргай айыткан, ынчангаш ону боттандырар дээш ажылдаары — хүннүң чугула айтырыы.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ — МЕДЭЭЛЕР

ДҮҮН

ЧАРЫШ ТИИЛЕКЧИЛЕРИ

Мал чеминиң белеткелиниң талазы-биле сөөлгү 10 хонукта (август 19-тан 29-ка чедир) чарыштың түңнелин Барыын-Хемчиктиң агроүлетпүр комитеди үндүрген.

Ол ажыл районда ниитизи-биле оожум темпилиг чорүп турарын барымдаалааш, кайы-даа совхозтарга шаңналдыг черни тывыспазын шиитпирлээн.

Витаминниг сиген далганы белеткээринге «Шекпээр» совхозтан Дадар-оол Сарыгларга удурткан звенога бирги черни тывыскан. Ол звено 35 тонналы белеткээн.

Сиген белеткелиниң талазы-биле бирги черни «Барлык» совхозта Хүлер-оол Хертектиң звенозу он хонукта 200 тонналы белеткээш ээлээн.

«Хемчик» совхозтан Амыр Кара-Салдың звенозу 102 тонналы белеткээш, ийиги черже үнген.

Хол кадыыры-биле сиген кезип турарлардан «Хемчик» совхозтан Эрес Саяның бөлүү он хонукта 25 тонналы кезип сарааттааш, тиилекчи болган.

Александр ХЕРТЕК.

АЪТТАНЫПКАН

Хостуг хүреш талазы-биле республиканың шилиндек командазы Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк улустарының зона маргылдаазынче дүүн аъттаныпкан. Анаа шилиттинген эң шыырак мөгелер Россия Федерациязының бирги чери дээш маргылдааны уламчылаар.

Тыва АССР-ниң шилиндек командазының составы мурнунда чылдарга деңнээрге, күштелген. Аар деңзиниң мөгелери Маадыр Монгуш, Геннадий Монгуш спортчу мергежилин өске край, область, автономнуг республикалардан келген мөгелер-биле шенежир. Ооң-биле кады Благовещенскиже чорупкан мөгелерниң сези — ССРЭ-ниң спорт мастерлери.

Шилиндек команданы маргылдаага республиканың хостуг хүреш тренери, ССРЭ-ниң алдарлыг спорт мастери Александр Доржу белеткээн. Ол мөгелери-биле кады хөй чаа аттарны илередир бо улуг маргылдаага киржип чеде берген.

БӨГҮН

СОВХОЗТАР ААЙЫ-БИЛЕ

Партия Улуг-Хем райкомунуң организастааны районнуң партия эге база цех организацияларының секретарьларының, оларның оралакчыларының семинары совхозтар аайы-биле уламчылаар.

Бөгүн «Ак-Туругга» ындыг семинарны эрттирер. Анаа партия райкомунуң харыысалгалыг ажылдакчылары А. Серен биле Д. Ооржак олар СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң Программыг медегелин база СЭКП-ниң чаа Уставын чыылганнарга таныштырар. Семинарга аныяк коммунистерни, ол ышкаш партияга чаа кирер дээш белеткенип турарларны база чалап олуруштуруп турар.

Шак мындыг семинар мурнунда «Күш-ажылдың хостуу», «ҮТКА 25 чылы», «Ак-Тал», «Найырал», Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтарга база эрткен.

Светлана МОН.

ДААРТА

ОРТА ЧУГААЛАЖЫР

Суг-Бажы ортумак школазының башкылары даарта өөреникчилер-биле ужуражыр. Бо чылын ортумак школа бежен харлаар. Юбилейлиг чылда өөредилге-кижизидилге ажылын чаа деңнелче көдүрерин, интернационалчы кижизидилгени күштелдирерин орта чугаалажыр.

Үр чыл ажылдаан башкылар Александра Түлүшовна Монгуш, Чечек Александровна Монгул-оол олар-биле кады аныяк специалистер бо школада ажылдап турар. Оларның аразында орус дыл башкылары Ольга Савельевна Балчырбай, ол-ла школаның доозукчузу Елена Өнер-ооловна Монгуш олар бар. Чаа өөредилге чылы-биле!

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының үшкү сессиязының ажыттынар хүнүн соңгаарладыр дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң ЧАРЛЫЫ

ССРЭ-ниң Федерация чөвүлелиниң болгаш Президент чөвүлелиниң каттышкан хуралынга Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң база Министрлер Чөвүлелиниң удуртукчуларын келдирткени-биле холбаштыр Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының үшкү сессиязының ажыттынар хүнүн 1990 чылдың сентябрь 19-че соңгаарладыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

1990 чылдың август 28. Кызыл хоорай.

ШЕРИГЛЕР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак Кызыл хоорайның шериг комиссариадынга ужуражылганы эрттирген. Анаа Кызыл гарнизонунуң офицерлери, шериг кезектериниң командирлери, политажылдакчылар база районнарның шериг комиссариаттарының начальниктери, республиканың хамааты камгалалының ажылдакчылары болгаш журналистер киришкен.

Ш. Д. Ооржак чуртта болуп турар политиктиг болгаш экономиктиг база социал амыдыралда, өскерлиишкиннерниң бөгүнгү байдалдарын кысказы-биле чугаалаан. Республикада чоннуң амыдыралынга, оон ажыл-ижинге ол тодаргайы-биле доктааган. Тыва АССР-ниң экономиказы база-ла Россияның дег, чүгле үлетпүрнүң, бойдус курлавырларының чамдык чиг эттерин белеткээринге өйлежип турганын айыткаш, республиканың экономиказын, ылаңгыя көдээ чоннуң амыдырал байдалдарын көдүрериниң кол оруктарын чамдык чижектерге барымдаалап тургаш, тайылбырлаан. Тывада аныяктарның ажыл чок чоруун чоорту чидирериниң, кем-херек үүлгедир чоруктарга удур чаа тодаргай хемчеглерни канчаар ап чорударының дугайында дыңнаткан.

Төп солуннарга, Бүгү-эвилел радиозунга база Төп телевидениеге Тываның дугайында бижээн, чугаалаан чүүлдерге хамаарыштыр боттуг тайылбырны чоокку үеде чорудар апаар дээрзин ол дыңнаткан.

Ужуражылганың түңнелинде Ш. Д. Ооржак айтырыгларга тодаргай харыыларны берген.

Бистиң корр.

ХӨЛ КЫДЫЫНДА

ЧУРУКТАРДА: Кызыл районда Акай-оол Ооржакович Мортуй-оол «Тиилелге» совхозтуң дуржулгалыг малчыны болгаш ооң кадайы Тамара Севековна Мортуй-оол. Олар Чедер хөлдүң кыдыында делгем одарларлыг черде чайлаан. Кадарган хойларын олар чайгы хүннерде эки семиртип алырынче улуг кичээнгейни салып турарлар.

Эрткен кыжын малчыннар кызымак ажылдаан. Чүс башка онааштыр 111 баш хураганны менди доруктуруп алган. Хураганнар өзе бээрге, онча-менди аңгылааш, дужаапкан. Дүк кыргып алырынга чедиишкин бар болган. Бир башка онаштыр үш килограммны кыргыырын ажыр күүсеткеннер.

1968 чылдан эгелеп малчынпаан. Чамдык чылдарның бергезинден эвээш хураганнарны база ап турганын сакты-дыр.

— Көрүнчүктелип чыдар хөл чанынга чайлаарга база багай эвес, бо ховуларда одарлыг черлер бар. Каңдааш-кынныг болду. Оът-сиген ам чаа үнүп чыдыр, эки одарлыг черлерже одар солуп, кожер бис—деп, малчынның кадайы Тамара Севековна чугаалады.

Бо чылдың малчыннар Наадымының бүдүүзүнде хойжу өг-бүлениң ээзи Акай-оол Мортуй-оолга Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны хүндүлүг атты тывыскан.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ, Владимир ДОКМИТТИҢ фотолары.

ЧОГААДЫКЧЫ ХЕРЭЭЖЕНЧЕ КИЧЭЭНГЕЙ

ХЕРЭЭЖЕННЕРНИҢ ЧОГААДЫЛГАЗЫН, ЭГЕЛЭЭШКИНИН ДЕТКИИР

Ниитилелге үнелелди ооң херээжен кижиге хамаарылгазындан көөр дээни черле үндезинниг. Өг-бүле одунуң кыпсыкчызы не кижиге уруглар азыраарынга, бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга эки байдалдар тургустунмаанда, харам кижи ийи дакпыр төлээр дээни дег, ниитилелге чогумча чок чүүлдер оон тыптыр. Ие кижиниң ажы-толу, өг-бүлези дээш сагышсыралын кым-даа хөректен ап октап шыдавас. Иениң чүрээ, буянныг чорук чокта чурттап шыдавас. Ооң кадында үениң аар чүъгү: бараан-сараан ховартааны, амыдыралдың аартааны база херээжен эгиннерже чүдүрүлген. Экономиктиг бергедээшкиннерден үнген ажыл чок чорук кем-херек үүлгедиишкининиң өзеринге чедирип турар. Мындыг байдалдарда ие кижиден хөй чүүлдер хамааржыр. Уругларын холга ап, төлептиг кылдыр кижизидери, кижилер аразында чөптүг хамаарылганы быжыглаары эриг баарлыг ие кижиниң күжениишкиннерин негээр.

Херээженнерниң бир янзы кезээ — чогаалчылар болуунуң чечен, дээштиг сөзү-биле хөй-хөй кижилерниң сеткилинге салдар чедириптер аргалыг. Республикада тургустунган ассоциацияны херээжен шимчээшкинде, культура амыдыралында чаа чүүл, эгелекчи чорук кылдыр көрүп, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар херээжен чогаалчылар-биле ужуражыышкынны кылганы — демдеглексенчиг деткимче. Оларның негелде-херегцелин дыңнааны, арга-сүмезин катканы чаа организация кежигүннерин сорук киирген. Ындыг деңнелдиг хуралдарга бир дугаар олуржуп турар чогаалчылар бар болган.

Херээжен кижиниң хостуг үези кончуг эвээш артар. Үнеки үелерде олар чогаал бижиир аргалыг болуп турар. Оларның баштайгы номнарын үезинде белеткеп парлаарынче сагыш салбайн, кежигүнге белеткевейн турганының түңнелинде, ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү чүгле үш херээжен кижи бар болуп турар. Оларның номнарының номчукчуже оруу узаан. Дыка хөй тыва авторларның очулдурукчузу С. Козлованың ному сес чыл иштинде харыы чок чыткан. Шынар талазы-биле ажа бээр хире чүвези чок-даа болза, чамдык эр чогаалчылар костүп келдим бе-ле дээш, улай-улай номнарны үндүрүп ап турар. Хуралсуглаага-даа оларны адаар, херээженнер чогаалын тооксавас, биликсевес хамаарылгалардан чайлаары чугула.

Чүректен үнген херээжен лириканы номчукчулар эки хүлээп ап турар. Кандыг-бир редакторнуң сеткилинге кирер-кирбези-биле чогаалдың салым-чолун шиитпирлевезин ону чоннуң үнелели-биле көөрүн хөй кижи саналдарынга демдеглеп турган. Херээженнерниң чогаалдарын өөреникчилер, студентилер кыдырааштарда чара бижип алган чорууруп Э. Цалагова демдеглээн.

Чогаал бижииринге таарымчалыг байдалдарны тургуспаанда, үре-түңнелдиг ажылдаары берге. Кызыл хоорайда 13 кижи ниити чуртталга бажыңнарында, чаңгыс өрээл тар бажыңнарда чурттап турар. Чүгле чогаалчылар эвес, артистер, композиторлар берге байдалдарда. Чамдык чижектерни алап тургаш, бо айтырыгга дуза кадарын С. Козлова дилээн. Композитор, шүлүкчү, күүседикчи А. Иомужап улус бажыңында турар, чогаал бижиир кандыг-даа арга чок деп айыткан. Ол ышкаш чогаалчы херээженнерге уруглары-биле санаторийлерге дыштаныр аргаларны тургузуп, бажың ажылындан чиигедири-биле хеп чуур, даараныр машина хевирлиг бараанарны садарын орта көдүрген.

Тургузукчу конференция үезинде үжен хире кижи сагыжы өйүп чоруур бодалдарын чугаалаан. Чамдык аазаашкыннар кылдынгандаа болза, бо организацияже ээ көрнүп турары көзүлбейн турар. Ассоциацияның тускай парлалга органы чок болганда, ном үндүреринден аңгыда, солуннарга, радио, телевидениеге херээжен чогаалчыларга хамаарышкан чаа рубриканы ажыдарын, «Улуг-Хем» альманахка тускай арынчыгашты кылырын, бир эвес акша бар болза, келир үеде Уруглар фондузу-биле өг-бүле айтырыгларын чырыдар биче хемчээлдиг-даа солунну тургузарын дилээн. Хамык-ла чүве иеден хамааржыр, өг-бүлениң, күрүнениң мөзү-шынар чөлеңгиижи база ол. Бо айтырыгларже кичээнгей салыр болза, угаан-бодал арыглаашкынынга болгаш төлептиг салгалды кижизидеринге салдарлыг болур ийик.

Хөй уруглары болгаш бот-иелерге материалдыг дузаламчы көргүзер, оларның чогаалдарының сес сүрүп очулдурганы, парлааны дээш төлээринге акша хереглеттинип турар. Амдызында чүгле дадыврдан акша кирип турар болганда, чаа организацияның бут кырынга туруп алырынга дузаламчы черле херек. Спонсорлар база.

Салым-чаяанныг херээженнерниң чогаадылгазын, эгелээшкинин деткиири, бажың-балгат айтырыын шиитпирлежири, оларга кичээнгейлиг болуру чугула деп, республиканың херээженнер чөвүлелиниң даргазы Д. Л. Ондар айыткан. Оон аңгыда, национальдар аразында харылзааларны быжыглаарынга не-чогаалчылар үлүүн киирер ужурлуг. Кижизиг чорукту бадыткап тургаш, ассоциацияның интернационалчы составы чогумчалыг хамаарылгаларны тургузарынга салдар чедирер сорулгазын Л. Батурина чугаалаан.

Эки белеткелдиг, сөскүр чогаалчыларны идеология ажылынга ажыглаарын көрзе эки. Чон аразынче кирип, оларның сеткил-хөңнүн билип ап, билчилгеже кыйгырып, херээжен чогаалчылар чер-черге ужуражыышкыннарны организастап турар. В. Чооду литература-хөгжүм салонун ассоциация иштинге ажыдарын саналдаан. Чогаалчы эштери-биле кады артистер, шеверлер чорүп тургаш, уран чүүл күжү-биле чараш бодалдарны сеткилдерге тарыыр. «Билиг» ниитилелиниң шугуму-биле ажылдаарынче чогаалчыларны хаара тудуп болурун К. Д. Будук-оол демдеглээн.

Дээди Советтиң комиссия даргазы З. Б. Сат черле ниитизи-биле херээжен кижиниң амыдырал байдалын экижидери негеттинип турарын чугаалаан. Онза бөлүкке чогаадыкчы херээженнерни хамаарыштырарын айыткан. Чогаалчыларга болдунар-ла аргазы-биле дузалаарын, чогаадыкчы хостуг хүнүү үндүрүп бээрин, аңгы орар черни тускайлап, телефонну салып бээрин саналдаан. Парлалгага херээженнер амыдыралың ханызы-биле чырыдар болза эки. Ылаңгыя бот-херээженнер айтырыы чидиг. Бо бүгү айтырыгларны эки билир, чонга чедирер, хөй-ниитиниң санал-оналын хевирлээр улус — херээжен чогаалчылар.

Министрлер Чөвүлели чогаадыкчы эвилелдер, ассоциациялар дугайында тускай доктаал белеткеп турар, хамык шиитпирлезе чогуур айтырыгларны орта киирерин сүмелээн. Чогум ном үндүрер черниң директору М. Хомушкунуң чугаазында чогаалдар парлаарынга сонуургал ындыг-ла көзүлбээн.

Ужуражыышкынның түңнелинде Ч.-Д. Б. Ондар чаа организацияга дузалаарының хемчеглерин алыр талазы-биле даалгаларны берип, чогаалдар парлаарынга деткимче көргүзерин демдеглээн. Бажын-балгат айтырыын шиитпирлээрде, ол кижиниң талантызын үнелеп тургаш, оларга камныг хамаарылгага үндезилеп көрзе эки. Дээди Советтиң комиссиялары ону кичээнгейге алырын ол сүмелээн. Национальдар аразында чогумчалыг байдалды тургузарынга, чонга шынны чедирерингe, амыдыралдың эки талаларын чырыдарынга, чөптүг чорукту бадыткаарынга херээжен чогаалчылар үлүүн киирер дээрзинге ол бүзүрелин илереткен. Оларның номнарын парлаарынче кичээнгей салыр. Херээжен чогаалчыларның идепкейин деткип, оларны хөй-ниити ажылынче хаара тударын Ч.-Д. Б. Ондар онзалап айыткан.

Артык ХОВАЛЫГ.

СОВЕТТЕР: ажыл-херектиң эгези

Бөгүнгү Советтерниң, ооң улус депутаттарының мурнунда сорулгалар, шиитпирлээри негеттинип турар айтырыглар хөй. Ол чүүлдер соңгукчуларның амыдыралы-биле дорт холбашкан болганда, эрге-чагырганы — Советтерге деп сорулганың чер-черде канчаар боттанып турарын соңгукчулар билген турар ужурлуг. Ынчангаш ол дугайында чүүлдерниң, корреспонденцияларның, чагааларның хөй болуру күзенчиг.

Бөлүктээн бо материалдарны Кызыл район Совединиң бөгүнгү ажылынга тураскааттывыс.

Депутатка сөс

ОЛАРНЫҢ БҮЗҮРЕЛИ

Бо чылын эрткен шилилгелиг соңгулдага коллективим кежигүннери база № 8 округтуң соңгукчулары мени улус депутады кылдыр адаан. Мурнуку соңгулдага бодаарга, депутатка кандидатты шилилгелиг чорудар бүрүн эргени соңгукчуларга бергени ол деп санап турар мен. Чүге дээрге мурнунда үстүүртен удуртулга бээр турганын чоп ажыт-чажыт чокка чугаалажыр чорду. Округтуң соңгукчулары база коллективим кежигүннери район Совединиң улус депутадынга бүзүреп, мени соңгуду. Оларның бүзүрелин ажыл-херекке шынзыдар дээш кызып ажылдаарымны хүн бүрүде бодап чоруур мен.

Шыны херек, депутаттың ажыл-херээ мурнукузундан нарын дээрзин билип турар мен. Бо ажылды кол ажыл-биле деңге чорудар апаар. Соңгукчуларымның чурттап турар девискээрнинде радио, телефон шугуму киирттинмээн. Оларның кол чагыгларының бирээзи ол чүве. Ам харын телефон кабелин чорудуп эгелээн болду. Коллективимде күш-ажыл болгаш херээженнер чөвүлелдериниң кежигүнү база профэвилел комитединиң техникага айыыл, озал-ондак болдурбазынга удур тайылбыр чорудар ажылды база дааскан. Шынапла, кылыр ажыл хөй.

Коллектив кежигүннериниң ажылдап турар черин кадыкка берге, ол-шык, ногааның хоралакчыларынга ажыглаар химиктиг бүдүмелдер-биле база ажылдаар. Ооң кадында теплицага техниктиг механизмнер-биле ажылдаар болганда, озал-ондак болдурбазынга удур билиглиг ажылчын бүрүзү шиңгээткен турар ужурлуг. Ону ажылчын бүрүзү чедип ап, шылгалда эрткеш, ажылдап турар. Ногаа ажаалдазының технологиязынга класстарны дужаары чаңчыл болу берген. Бодум мергежилим 1-ги класстыы. Чаа келген ажылчынны ногаа ажаалдазының технологиязынга өөредиринден аңгыда, ол талазы-биле билиин бедидериниң сүмелерин берип турар бис.

Депутат, коммунист кижи болганымда, коллектив кежигүннериниң ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузарынче сагыш салып турар мен. Дарый шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар бар. Ажылчыннарның хөй кезии — херээженнер. Ындыг болганда санитар-профилактика өрээлин ажыдары чугула деп санап турар бис. Чогум өрээливис бар. Аңаа ажылдадыр кадрлар база дериг-херекселдер херек. Ону чоокку үеде кылып алырын бодап турар бис. Ногаавыстың дүжүдүн дажыглаар транспорт азы (теплица иштинге) механизм чогундан, аар шоодайларны боттарывыс көдүрүп турдувус. Ооң соонда идер тергежигештиг апарган, харын аар чүък көдүрбестедивис. Кадыы кошкаан база саатты херээженнерни эмчи шынзылгазын барымдаалап, чиик ажылче шилчидип турар бис. Бо-ла бүгү ажылдарны партия эге организациязының секретары А. А. Попадюк-биле сүмележип, бидүүнес айтырыгларны ооң дузазы-биле шиитпирлежип турар мен.

Ногаа дүжүдүн бүдүн чылда ажаап алыр. Ынчангаш бир теплицадан январьдан июльга чедир 18 тонна дүжүт алыр планныг. Бодумнуң харылап турар участогумдан бо чылдың чартыында 18 тонна 700 килограмм дүжүттү алдывыс. Өске өөрүмнүң алган дүжүдү база багай эвес.

Депутат ажылымда шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар бар. Оларны өске депутаттар-биле, ооң активчилери-биле демнежип кылып тургаш, чедип алырын кызыдар мен. Соңгукчулар-биле ажылдаарынга база таарымчалыг байдалды тургузуп турар. Ол бистерниң, депутаттарның ажылдаарынга дөгүм болуру чугаажок.

Наталья САЯНОВА.
Район Совединиң депутады.

ЧУРУКТА: Кызыл районда «Кызыл» совхозтуң теплицазында ногаалар өстүрүкчүзү, район Совединиң улус депутады Наталья Саянова.

Бо аныяк мурнакчы чылда ногаалар өстүрериниң планын августа күүседир дээш күжениишкинниг ажылдап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Соңгукчу хүлээп алыышкында

КАНЧААР КҮҮСЕДИП ТУРАРЫЛ?

Депутат чондан кирген саналдарны, билдириишкиннерни болгаш хомудалдарны сайгарып көөр, оларны чогуур үезинде шын шиитпирлээриниң хемчеглерин алыр, хомудалдарның тыптып кээр чылдагааннарын өөренип көөр ужурлуг. Бо талазы-биле Советке, өске-даа күрүне албан черлеринге, бүдүрүлгелерге, организацияларга, хөй-ниити организацияларынга бодунуң саналдарын ол киирер эргелиг. ССРЭ-ниң улус депутады В. О. Оюн соңгукчуларны Кызыл районда канчаар хүлээп ап, оларның киирген саналдарын, билдириишкиннерин база негелде-хомудалдарын кандыг янзылыг шиитпирлеп турарын көрээлиңер.

Соңгукчуларны хүлээп алырын хандырар сорулга-биле Кызыл райкүүском эрткен чылдың ноябрьда тускай өрээлди хостап берген. Ону чугула эт-херекселдер-биле дерээн. Ай санында үшкү пятницаның 16 шактан 18 шакка чедир хамаатыларны хүлээп ап турар. Эрткен үениң иштинде янзы-бүрү айтырыглыг 32 соңгукчуну хүлээп алган. Оларның иштинде чуртталга бажыңы-биле дүрген хандырарын дилээн 14 кижи, ижер суг хандырылгазын экижидер айтырыг-биле кирген соңгукчу база бар. Ада-чурттуң Улуг дайынының 1-ги бөлүүнүң инвалиди В. С. Тулин транспорт чарыгдалын төлээр дугайында база-ла ол-ла кижиден болгаш «Көк-Тей» совхозтан пенсияга үнген, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи А. С. Ваганова олар чурттап орар бажыңче чылыг суг киирттип бээрин дилээн болгаш оон-даа өске. Амыдыралчы өске-даа айтырыгларны хамаатылар тургускан. Соңгукчуларның дилеглерин, саналдарын база негелде-хомудалдарын үезинде шиитпирлээриниң чамдык аргаларын, хемчеглерин улус депутады ап турар.

Кызыл районнуң Шамбалыг суурнуң чурттакчылары теледамчыдылганың ийиги программазын көөр кылдыр хемчег алырын дилээн. Дилегни бо чылдың январь 15-те Тыва АССР-ның Бүдүрүлге-техниктиг харылзаа эргелелиниң начальниги Л. Б. Чоксумче чоруткан. Ол айтырыг мынчага чедир шиитпирлеттинмээн. Депутаттың дыңнадыынга харыы ам-даа сураг.

Чуртталга бажыңы-биле хандырылга айтырыы тургускан кижилер депутатка база кээп турар. Каа-Хем суурнуң Пригородная кудумчузунда № 22 бажыңның 1 болгаш 3-квартираларында И. Г. Ткаченко, Р. Р. Оюн оларның чурттап орары берге байдалда. Ынчангаш бажың-биле хандырар айтырыг тургусканнар. Оларның айтырыын дүрген шиитпирлеп көөрү-биле райкүүскомче дыңнадыг-бижикти депутат чоруткан. Ынчалзажок ол дыңнадыг-бижик талазы-биле амдыгаа чедир хемчег алдынмаан.

Депутатка кирген дилеглерни, хомудалдарны тус черге хемчээн алыр болганда, хамаарышкан черлерниң удуртукчуларынче дыңнадыг-бижикти чорудуп турар. Ынчалзажок чамдык албан черлерниң, организацияларның болгаш бүдүрүлгелерниң удуртукчулары ол чүге кичээңгей салбас. Харыызын саададыр чоруктар бар. Чижээлээрге, Сукпак ортумак школазының башкызы М. К. Пахомова чаагайжыттынган бажың-биле хандырар дугайында дилег кылган. Ону шиитпирлээри-биле «Сукпак» совхозтуң директорунче бо чылдың апрельде бижик чоруткан. Совхоз директору В. Г. Бессонов ук специалист бажың оочурунуң бирги ээлчээнде турбуже, ону оюп каапкан. Тус черде хос бажыңнар бар. Ында удуртукчулар М. К. Пахомованың дилээн хандырар боор деп идегеп орар бис.

Хамаатыларның кирген дилеглерин, негелде-хомудалдарын база саналдарын тус черниң бодунга шиитпирлеп, хемчээн алырын көрүп турар. Ынчангаш депутатка тургускан айтырыгларны хамаарышкан удуртукчуларже чоруткулаан. Ынчалзажок ол удуртукчулар хамаатыларның дилеглеринге тоомча чок чоруун көргүзүп келгенин үстүнде айыткан чижектерим бадыткап турар. Амгы байдалда боттарының ажыл-ижиниң стиль, методун эде тургузуп, чоннуң чөптүг негелделерин өй-шаанда хандырып бээринче сагыш салза чогуур.

Александр КӨШКЕНДЕЙ.
ССРЭ-ниң улус депутадының дузалакчызы.

ЧАМДЫК ХЕМЧЕГЛЕРНИ АЛЗЫВЫССА-ДАА

Улус депутаттарының Кызыл район Совединиң мурнунда сорулгалар улуг, үе эрттирип манаар аргажок, үстүүртен айтылышкын-даа манавайн, ажылдап кирипкен бис. Амгы үениң негелдези ындыг. Организастыг сессияның соонда, район Совединиң XXI чыыжының II сессиязынга бир-ле дугаарында район Совединиң бо чылда чорудар ажылдарының планын база Советтиң регламентизин, Кызыл район Совединиң күүскомунуң 5 чыл дургузунда кылып чорудар ажылының программазын сайгарып чугаалашкаш, депутаттар бадылаан чүве.

Бо хүннерде көрдүнген ол планывысты ажыл-херекке боттандырар дээш район Совединиң улус депутаттары-биле ажылдап эгеледивис. Советтиң ажылының кол угланыышкыны — депутаттарның бот-тускайлаң, бот-идепкейлиг ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузары. Эрткен сессияга район Совединиң депутаттарын боттарының округтарынга практиктиг хемчеглерни боттандырып, организастыг ажылдарны чорудары-биле ажылындан айда 5 хонук иштинде хостадывыс. Чамдык удуртукчулар ындыг байдалга чөпшээрешпейн-даа турду. Ынчалзажок шиитпир хүлээп алдынган болганда, күүседир апаар.

Советтерде бүгү-ле ажылдар чогуур деңнелинде чоруп эгелээн дээр болза, таарышпайн баар, ынча дээри арай-ла эрте. Көдээ, суур Советтериниң амгы ажылынга хамаарыштыр чугаалаарга мындыг: баштайгы эки базымнар-даа бар, частырыгларывыс база бар. Эрткен эрги оруу-биле ажылдап эгелээн чамдык Советтер бар. Кадрларның чамдыктары ажылын дидим эгелевейн турар. Өскелери бистерни соңгуп каан, ынчангаш хынаар эргелиг бис, силерниң херээңер күүседири дээр хөөннер база бар. Мындыг хөөннер ажылга чүгле хора чедирер, шаптыктаар дээрден башка, бичии-даа ажык чок. Ол бүгүнү эдери, шын орукче углаары — район Совединден, ооң комиссияларындан, президиумундан хамааржыр. Кол-ла чүве — адаанда турар Советтерниң боттарындан, оларның социал-экономиктиг хөгжүлдениң айтырыгларын, чоннуң чөптүг негелделерин хандырарын чедип алырындан оларның ролю көдүрлүр. Ынчангаш чон-биле быжыг харылзааны тударын, депутаттарның күжү-биле ажылды организастаарынче сагыш салырын чугулалап турар бис. Көдээ Советтерниң даргалары-биле харылзааны ам-даа улам хаңыладыр апаар. Ооң-биле черлештир, көдээ Советтер даргаларының чөвүлелин тургузар бодап тур бис.

Советтерниң ролюн улгаттырар дизе, Советтер арыг экономика айтырыынче ханылап кирер болза эки деп бодаар мен. Мени шын билип көрүңер, социал-экономиктиг хөгжүлде — черле Советтерниң харылаар айтырыы-ла болгай. Бюджетче кайыын акша-хөреңгини киирип ап болурул? Көдээ, район, суур Советтерниң девискээринде турар организациялар, совхозтар, арендаторлар, фермер ажыл-агыйларындан дээш өске-даа черлерден үндүрүгнү бюджетче дарый киирер сорулга-биле шупту девискээрге инвентаризацияны эгелээри чугула. Бистер харын-даа озалдап тур бис. Шуут хол тудуп кирер херек, көдээ, район Советтери акша-хөреңгилиг апарган таварылгада, ынчан оларның ролю, долу эргелери улгадыр деп бодап турар мен.

Советтерде эрге бар, ол амыдыралда ам-даа чүге көзүлбейн турарыл деп айтырыг тургустунуп келир чадавас. Чаа тургустунган Советтерниң мурнунда бергелер бар. Ооң ажылының шуудавайн турар чылдагааны чүдел? Чүдел дээрге (үстүнде чугаалаанымдан аңгыда), 1990 чылдың бюджеди шагда-ла күүсеттинип турар үеде бистер эрге-чагырганы алдывыс. Районнуң көдээ Совет даргаларының хөй кезиинде транспорт чок. Ооң иштинде район Совединде база ындыг. Бо айтырыгны республика деңнелинге чедир шиитпирлээр үе келген. Ынчангаш мээң бодалым болза, республика бюджедин тургузарда, адаанда турар көдээ, район Советтериниң деңнелинден эгелээрин чедип алыр. Ону шиитпирлээрде комиссиялар, депутаттар-биле кады көөрү чугула.

Тыва АССР-ниң, көдээ, район Советтериниң улус депутаттары акша-хөреңги дилеп, катап-ла чазак деңнелинге чедир бүдер ийикпе, азы хөй-ле таварылгада бүтпес дилеглер тургузарынга өйлежип турган. Моон уламындан улус депутаттарының чагыглары чедир күүсеттинмейн турганы билдингир. Республиканың азы районнуң-даа иштики амыдырал хөгжүлдезинге дүүшкен кончуг эки шиитпирлерни, хемчеглерни хүлээп ап турар бис. Хүлээп алган шиитпирлерни күүседириниң механизминиң база удуртукчулар ону күүсетпейн барган таварылгада, оларның харысалгазының дугайында хоойлуну хүлээп алыры чугула. Дараазында сессияга ол хемчегни район Совединиң деңнелинге чедир боттандырар бис.

Владимир ОЧУР-ООЛ.
Кызыл район Совединиң даргазы.

ШИЛЧИЛГЕГЕ БЕЛЕТКЕЛ

Тыва АССР-ниң хлеб болгаш макарон бүдүрүлгелериниң каттыжышкыны аъш-чем айтырыын шиитпирлээр, чоңга янзы-бүрү хлеб аймаан бүдүрүп, оон шынарын экижидер дээш ажылдап турар. Ам кайда-даа экономиканы рынокче харылзааларынче шилчилгениң дугайында чугаа чорууп турар үеде ук каттыжышкынга ажыл херектиң канчаар чоруп турарын кол инженер С. Д. КЫЗЫЛ-ООЛ-биле бистиң корреспондентивис чугаалашкан.

— Ам күш-ажылчы коллективтерниң бот-тускайлаң ёзу-биле боттары баш миннип ажылдаар аргазы бар апарган болгай. Маңаа холбаштыр көөрге, материал-техниктиг баазаңар кайы хире быжыкканыл база ол ышкаш амгы үеде кандыг чогаадыкчы дилээшкиннер чорууп турарыл, Сарыг-оол Донгакович?

— Эрткен дөрт чыл иштинде (1985—1989) бүдүрүлгелерни чаартырынче, ооң күчүзүн улгаттырарынче 3996 муң рубль түңнүг төпчүткен акша-хөреңгини чарыгдаан. Ажыглалга киирген кол фондуларның ниити сан-түңү 3315 муң рубль болган. 4359 дөрбелчин метр ийи өрээлдиг, ниити ажылчыннар чурттаар бажыңнарны ажыглалга киирген бис. Бо чылдарда продукцияның өзүлдези 1,5 катап улгаткан.

Кызыл хоорайга он ийи аал чурттаар бажыңны, 102 ажылчын чурттаар ниити чурттаалга бажыңын, Ак-Довурак хоорайга, Бай-Хаак суурга ийи аал чурттаар бажыңнарны, Ак-Довурак хоорайга 25 уруг турар чаа ясли-садты, Кызылга 50 уруг турар садикти септээш, ажыглалга киирген бис. Хлеб бүдүрер заводтарның материал-техниктиг баазазын быжыглаары-биле чамдык чаартылгаларны, эде дериишкинни чоруткан. Чаа бүдүрүлгелерни тудар, ажылчыннарның социал байдалын экижидер, күш-ажылдың төлевирин улгаттырар, арендаңы ажыглаарын нептеридириниң хемчеглерин ап турар.

— Силерниң каттыжышкында бактаап турар бүдүрүлгелерниң арга-курлавырлары, ажылдап турар байдалы кандыгыл?

— Ам республиканың хлеб бүдүрер заводтарында чаа техниканы, технологияны ажыглалга киирип, хөй санныг аар-берге ажылдар дериг-херекселдерниң дузазы-биле кылдынып турар. Хлеб бүдүрериниң хөй нурууузун механизастыг шуудулга шугумнуг дериг-херекселдер бүдүрүп үндүрүп турар. Хлеб быжырар далганны шоодайларга дажыглавайн, тускай машиналар-биле сөөртүр.

Кызылдың хлеб комбинадында ажылчыннар чемненир столовая, эмнелге пунктузу, 200 хаван азыраар дузалал ажыл-агыйы ажылдай берген. 1989 чылда ажылчын бүрүзүнге талон-биле садып алырындан аңгыда, 30 килограмм эътти бүдүрген.

Ажылчыннарга эмнериниң болгаш путёвкалар өртээн төлээринге 6 муң, театр, концерт, спортчу хемчеглерге киржиринге 10 муң, ээлчеглерге ажылдап турган ажылчыннар чемгереринге 3 муң рубльди чарыгдаан.

1989 чылдың түңнелдери-биле бүдүрүлгелер 690 муң рубль арыг орулганы алган. Чаңгыс-даа бүдүрүлге карылгалыг болбаан. Бо чылдың бирги чартыында 329 муң рубль орулга кирген. Ол дээрге эрткен чылдың ол-ла үези-биле деңнээрге, 130 муң рубль хөй болуп турар.

— Ажылчыннарның амыдырал-чурттаалгазын экижидер, ажылын чиигедир талазы-биле чамдык социал айтырыглар үезинде шиитпирлеттинип турары илдең-дир. Ынчаарга ам бо хүннерде силерниң мурнуңарда кандыг сорулгалар салдынып турарыл?

— Күш ажылчы коллективтер бүдүрүп үндүрүп турар продукциязының шынарын экижидерин, ажылдап турар заводунуң марказын тударын, аъш-чем программазын күүсединге улуг хуузун киирерин үе негеп келген. Бистиң ажылчыннарывыс, албан хаажчыларывыс Москва областың Ногинск хоорайының хлеб-бүдүрүлге комбинадынга арга-дуржулга солчуп, бот-боттарындан өөренип ургулчулеп турар. Ооң түңнели кылдыр далгандан кылган төгерик баранкаларны бүдүрүп үндүрер чаа цехти сентябрь айның төнчүзүнде ажыглалга киирер. Ында кол чүүл чүл дээрге продукцияны бүдүрүп үндүрерде бүрүнү-биле бүгү технологтуг сагылга-чурумну сагып ажыглааны болур. Ол цехти боттарывыс тудуп турар бис.

Хлеб бүдүрер эрги заводту чаарткан. Хөмүр-даш-биле одаттынып турган үш суугу печкаларны электриниг печкалар-биле солаан. Ол чорук калыг күш-ажыл кылып турган 12 одакчыны ажылындан хостаар арганы берген.

Моон мурнунда турган бүдүрүлге бажыңнарын эде дерээш, кремниг кондитер кылыгларын бүдүрер цехти ажыглалга киирген. Ында янзы-бүрү 18 өрээлдер бар. Ол цехте 9 чаа дериг-херекселдерни салып, ажылчыннарның чунар, хеп уштур черин эде дерээн.

Улуг күчүлүг заводтар тударының орнунга бичии күчүлүг хлеб быжырар бүдүрүлгелерни ажыдарын специалистер сүмелеп турар. Бичии деңзилиг булочкалар аймаан, национал янзы-бүрү продукцияны бүдүрери чугула болуп турар. Шак ындыг бүдүрүлгени Кызыл хоорайда ярмарка турар черниң девискээринге тудар болгаш ону 1991 чылда ажыглалга киирер. Ооң күчүзү бир шакта 240 килограмм. Ол бүдүрүлгеге 250 дөрбелчин метр шөл негеттинер. 12 шак иштинде ажылдаарда чүгле 5-6 ажылчын херек. Аңаа ниитизи-биле чаа 16 дериг-херекселди салыр. Олар Италияның «Тальявини» деп фирмазының дериг-херекселдеринге дөмейлешкек, аңаа үндезилеттинип дериттинген чаа техникалыг пекарня болур. Бөлүк дериг-херекселдиң өртээ 153 муң рубль. Ону бо чылдың төнчүзүнде алыр бис. Ол дериг-херекселдерни Бай-Хаактың хлеб заводунга база эптеп тургускаш, ажыглалга киирер. Ол заводта тудуг-монтаж ажылдары октябрь айда доостур. Заводтуң чанында «Чылыг хлеб» магазинни ажыткан бис. Ол магазинде боттарывыстың садыгжыларывыс чонга бараан болуп турар. Хлебти быжырган соонда, догаап садар магазинни Ак-Довуракта ажыглалга киирер деп турар. Бо чылдың дөрткү кварталында Кызылдың хлеб бүдүрер комбинадынга төгерик баранкалар быжырар цех ажыглалга кирер. Кызыл хоорайның девискээринде макарон бүдүрер цехти тудуп турар. Ооң күчүзү чылда үш муң тонна. Чурттаар оран-сава талазы-биле тудугларны уламчылап турар.

— Силерни дүвүредип турар чүүлдер бар бе, ажыл-чорудулгаңар талазы-биле бергедээшкиннерге таваржып турар силер бе?

— Оларның-биле хүн бүрү ажыл-чорудулгавыска ургулчу таваржып турар бис. Бирээде, материал-техниктиг хандырылгага чылдан чылче харын-даа баксырап орар. Чижээ, бүдүрүлгелер баазазын экижидер дээш боттарывыс күжүвүс-биле 0,8 миллион рубль тудуг-монтаж ажылдары кылыр тудуг баазазын тудуп турар бис. Ону 1989 чылда ажыглалга киирер турган. Ол тудугларның ханаларын салып алырывыска, дээвиирин шывар плиталар чок болган. Чүге дизе, «Тыва суг-тудуг» трестиң демир-бетон кылыглар заводу, «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкын ол плиталарны бербээн.

Бистиң хлеб бүдүрер заводтарывыс республиканың агроэвилел системазының чагыргазында турар кылдыр чарлаандан бээр дөрт чыл ажып турар. Ол чылдар иштинде кандыг-даа дуза көргүспээн. Бистиң каттыжышкын херек кырында бараанның продукцияны болбаазырадыр бүдүрүлгелерге хамааржыр. Чадааның хлеб заводун эде чаартырының төлевилел документациязын доозуп турар бис. Ону 1991 чылда тудуп эгелээриниң аргазы бар. Ынчалза-даа, 1991 чылда тудугну эгелээрин «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкын (даргазы Г. М. Шубник) ойталаан. А Чөөн-Хемчик район Совединиң күүсенчи комитединиң талазындан кандыг-даа хемчеглер алдынмаан.

— Алыс түңнел ажылчыннарның билиг-мергежилиниң деңнелинден хамааржыры билдингир болгай. Оларның өөредилгези, арга-дуржулга солчулгазы канчаар боттанып турарыл?

— Каттыжышкында ниитизи-биле 15 нацияның 498 төлээзи ажылдап турар. Оларның 85 хуузу — херээженнер. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүп турары бистерни дүвүредип турзажок, националдар аразында чөрүлдээлерге хамаарыштыр найыралывысты улам быжыглаар чаңгыс быжыг турушту бис.

Чаа техниканы болгаш технологияны шиңгээдип алырда, эртем-билиглиг кадрлар херек. Эрткен 1989 чылда дыка хөй ажылчыннар арга-дуржулга солчуп, Новосибирск, Кемерово, Красноярск хоорайларның хлеб бүдүрер черлеринге чораан. Технологтар, мастерлер, экономистер, бухгалтерлер, директорлар Москва, Ленинград хоорайларда билиг бедидер институттарга, курстарга өөренгеш келгеннер.

Ам эртемге үндезилеттинген янзы-бүрү саавырларны чүгле садып алыр, биеэги дег халас алыр арга чок апарган. Ол база-ла рынокче шилчииринии бир янзы хевири-дир.

Рынокче шилчилгениң үези чоокшулаан. Ынчангаш бүдүрүлгениң материалдыг баазазын быжыглаар, эде дериир, немелде күчүлерни ажыглалга киирер, социал-культура, чурттаалга объектилерин тудар, чаа техниканы, технологияны чөп ажыглаар, чаа байдалда бүдүрүлгелерниң ажылын үзүк-соксаал чок болуруп хандырар сорулгалар салдынып турар.

«Тыва хлеб үлетпүр» девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынның кол инженери Сарыг-оол КЫЗЫЛ-ООЛ-биле бистиң корр. Даңзы САЛЧАК беседалашкан.

МУРНУНДА — «ТЭЭЛИ» СОВХОЗ

Районнуң ажыл-агыйларындан бо совхоз мал чеми белеткээриниң темпизин сөөлгү хүннерде күштелдирген. 5 хонуктуң түңнелинде бирги черже үнген. Арендалыг 7 коллективтен мында Сергей Ногайның удуртканы бригада мурнап турар. Коллектив ниитизи-биле 457 гектар шолдуг. Оон 841 тонна сигенни белеткээрин керээде айыткан.

Бригадада 11 кижи бар, оларда 5 тракторну, сиген кезер 3 машинаны, 2 грабльди, 1 прессстекчиини, 2 чүдүрүкчүнү быжыглаан. Арендаторлар ам 384 тонна сигенни пресстээн. Бригада кежигүннеринден Дмитрий Алыг хүнде 7 гектарның сигенин кезер тургаш, 18 гектар чедирип турар. Меденин бир гектарындан бригада амдыызында ортумаа-биле 24 центнерин ап турар. Сигенин ажааган черни удур-ла суггарып турар, ынчангаш күзүн оон ийиги дүжүттү алыр.

Совхозтуң төп шаңында сараат салыкчыларының ажылы база хайныышкынныг. Ында Б. Хомушку, О. Ногай, Д. Салчак, Ө. Хомушку пресстээн сигенни чараш болгаш быжыг кылдыр сарааттай салып турар.

Ээр-Хавак сүт-бараан фермазында Алдын-оол Хертектиң звенозу 396 тонна сиген белеткээр планын ам 122 тонна чедирген.

Бо ажыл-агый 1990 чылда 2834 тонна сигенни, 1846 тонна силосту, 650 тонна сенажты белеткээр планныг. Ам 550 тонна сенажты салган, сиген 22 хуу четкен. Эрткен чылдың деңнелинден темп дыка куду.

Седип-оол ИРГИТ.

Тээли суур.

ЭКИ-ЛЕ ДЫШТАНДЫМ

Ажылдап турар черимниң берген путёвказы-биле Дус-Хөлге дыштангаш келдим. Республиканың янзы-бүрү булуңнарындан келген кижилер хөй болду. Баштайгы үелерде удуур-чыдар чер безин чедишпейн турган. Дус-Хөлде чаартылгалар бар чорду. Дыштанып келгеннерниң олурар сандайларын кылганы эки-дир. Аъш-чем хандырылгазы багай эвес. Ылаңгыя ногаа аймаа элбек болган.

Кежээлерде Н. Б. Тыртык-Караның удуртулгазы-биле янзы-бүрү оюннар, темалыг кежээлер болуп турган. Кызылдан барган «Хөөмей» ансамбльдиң концертин дыштаныкчылар сонуургап көрген. Дөрткү сезонну хаарынга тураскааткан кежээ эрткен. Аңаа дыштаныкчыларның хөй кезии киришкен. Сыгыртыр, каргыраалаар, ырлаар, шүлүктээр, танцылаар талантылыг кижилер эвээш эвес болган. Кызылдан Зоя Соскал биле Екатерина Дүрбүлектиң ырлаарын көрүкчүлер сонуургаан. Орайга чедир оюн, танцы, ыры-хөг ургулчулээн.

Хаян-Хүрбе БЮРБЮ.
Дыштаныкчы.
Кызыл хоорай.

Башкыларның август чөвүлел хуралдары

УШКАШТЫГ БОЛДУРБАС

Улуг-Хем районнуң башкыларының август чөвүлел хуралынга «Районнуң улус өөредилге килдизинде байдал болгаш ооң ажылының хөгжүлдезиниң амгы сорулгалары» деп илеткелди килдистиң инспектору Т. Б. Куулар кылган.

Илеткел районда ясли-садтарның ажылынга анализ-биле эгелээн. Мооң мурнунда мындыг хуралдарга уруглар албан черлериниң ажылының дугайында каш домак киирип турган болза, бо удаада ясли-садтар коллективтериниң ажыл-ижинде чедиишкиннерни, бар четпестерни долузу-биле айыткан. Чижээлээрге, Шагаан-Арыгда уруглар садтарында 679 уруг турар. Бөлүктерге 10-15 уруг турар ужурлуг турган болза, ол сан 27 болгаш оон-даа хөй бооп турар. Садикче оочур манаан уруг саны хөй. Уруглар садтарының материал-техниктиг баазазы багай. Арыг-Бажы, Ийи-Тал, Иштии-Хем суурларда уруглар садтарының байдалы дүвүренчиг. Уруглар ойнаар өрээлдер тар. Эт-херексели чедишпес. Хайыракан, Чаа-Хөл суурларда улуг, делгем ясли-садтар бар. Ол хиреде кыжкы үелерде соок болур. Ооң уламындан хагдынар таварылгалар чыдың болур. Улус өөредилге килдизиниң, совхозтар удуртукчуларының уруглар албан черлерин чугулалап көрбейн келгенинден ындыг байдал тургустунганын илеткелде айыткан.

Өөредилге - кижизидилге ажылын демократчылар сорулга-биле эрткен чылын хөй ажылдарны кылып чоруткан. Школаларга школа уставын сайгарып чугаалашкаш хүлээп алган. Башкылаашкынның чаа аргаларын доктаамал дилеп тып, ону ажылынга хүн бүрү ажыглап турар башкыларның саны өскен.

Өөредилге биле кижизидилге ажылы сырый холбаалыг болганда, бирээзин бирээзинден чарары берге. Ынчалза-даа илеткелде кижизидилге ажылын аңгылап, ол талазы-биле анализти кылган. Аңаа хөй сан-чурагайларны киирген. Кижизидилге ажылында карак чаар чоруктар ам-даа бар. Чижээлээрге, эрткен өөредилге чылында районнуң школаларынга 212 бөлгүмнү чыл эгезинде тургускан. Аңаа 3,5 муң өөреникчини хаара тудар турган. Херек кырында чүгле 69 бөлгүм ажылдаан. Булуң-Терек школазынга 12 бөлгүмнүң сезин, Ак-Туругга 21 бөлгүмнүң чартыын, Арыг-Үзүүнге 24 бөлгүмнүң 16-зы ажылдап кыштаан.

Кижизидилге ажылының кошкаандан өөреникчилерниң талазындан аар кем-херек үүлгедир, соок чепсек чажырып кылыр, эдилээр таварылгалар бар. Илеткелде чижектерни хөйнү киирген. Ынчалза-даа ону болдурбазының оруктарын тода айытпаан. Корум-чурум үрээшкининге удур, эрге-хоойлу пропагандазының талазы-биле улуг дүвүрээзин үнмээн.

Школаларда мастерскаяларның дериг-херекселдери эргижирээн. Чаа дериг-херекселдер садып алыр хөреңги чок. Бар дериг-херекселдерни эдилеп, ажыглап турарында камналга чок. Ажыл-агыйларның удуртукчулары өөреникчилерни чайгы үеде күш-ажылче хаара туттарын чугулалап көрбес апарган. Күш-ажылдың дыштанылганың баазаларының ажыы чок деп санап, оон ойталап турар. Оон уламындан өөреникчилер чайгы үеде ажыктыг күш-ажылче хаара тутуунмастаан. Бо талазы-биле хуралга чидиг чугаа болур ужурлуг турган. Ол болбаан.

Аныяк башкылар дугайында сагыш салыышкын негелдеге дүүшпес. Оларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалды бир дугаарында тургузар ужурлуг. Херек кырында ындыг эвес. Ооң уламындан башкыларның ажылдан үнер-кирер чоруу читпээн. Эрткен чылын район 37 башкы-биле чедир хандыртынмаан.

Ак-Туруг ортумак школазында директорнуң өөредилге талазы-биле ажыл чорудар оралакчызы, Тыва АССР-ниң улус депутаттары Клара Кандан санал берип тура, чедиишкиннерге доктаавайн, районнуң улус өөредилге килдизиниң чедир организаставайн турар айтырыгларын айтып, мооң соңгаар канчаар ажылдаза чугулал дээрзин чугаалаан. Килдисте эде тургустунууушкунунуң оожум чорупп турарын шүгүмчүлээш, үениң негелдезинге дүүшкен кижизидилге ажылының чаа хевирлерин нептередирин дүгээн чедип алырын ол айыткан. Школаларда корум-чурум үрээшкиннериниң өзүп турарынга удур хемчеглер дээштиг эвес. Уруглар кижизидилгезинге национал айтырыгны эге класстардан эгелээш чугулалап көөрүн башкыларга сүмелээн.

«Бистиң-биле чүү болуп турары? Ол айтырыг бистиң коллективти дүвүредип турар» — деп, **Торгалыг ортумак школазының директору Нина Моңгуш** саналының эгезинде чугаалааш: «Сөөлгү чылдарда орус чурттакчылыг суурларга орус класстарны өөреникчилер саны эвээш дээш ажытпаан. Орус уругларны тыва класстарга өөредип турдувус. Уругларын өөредип алыр дээш орус дылдыг специалистер бистиң суурдан көже берген. Ам-даа көжүп турар. Бо частырыгны бөгүн кээп национал харылзаазынга хамаарыштырып турар. Ол шын эвес» — деп, ол саналдаан.

— 1946 чылдан бээр Тывага чурттап келдим. Ылгажыр чорук биске турбаан. Национал айтырыг ам кээп чүге чидиглени берди? Чогум улуг чидигленишкин база-ла чок-тур. Хензиг фактыларны солуннарга хөлүн эрттир хөөредип турлар. Аңаа удур мен. Дылдар өөредирин ясли-садтардан эгелезе эки. Уруглар чүвеге дүрген өөренир. Кол-ла чүве — кайы-даа дылга өөредилге номнары херек-тир ийин — деп, **хоочун башкы Владимир Бахтин** чугаалаан.

— Бистиң школавыс мөзү-шынар кижизидилгезин ажылдың кол угланыышкыны кылдыр көрген. Ону чедип алырда ада-ие-биле ажылдың шынгыы чорудар. Мону чедип албас болза, кижизидилге ажылынга эки түңнел турбас — деп, **Хайыракан школазының даштыкы дыл башкызы Чечекмаа Кыргыс** чугаалаан.

«Өөреникчи бүрүзүн эргелерин, хүлээлгелерин билген турар кылдыр өөредир. Ону билбес уруглар чурум турар. Мен болгарынга бисте өөредилге-кижизидилге ажылында политөөредилге коллаан. Ону эде көрзе эки. Башкы кижи школага өөреникчилер-биле ажылдаар ужурлуг. Агитварталдарга суртаал ажылы чорудары чүгле башкының херээ эвес дээр мен» — деп, **Чаа-Хөл школазының башкызы Раиса Кужүгет** саналдаан.

Илеткел эртенгиниң он шакта эгелээн. Ооң сайгарылгазы 16 шак ажып турда доозулган. Хүн чурумун бадылап алган хиреде-ле ону барымдаалаваан. Дүъштеки чапсарга чедир ажылды үре-түңнелдиг болган деп болур, а 14 шактан эгелеп илеткел сайгарылгазын ара каггаш, сыр өске айтырыг чугаалашкаш турупкан. Районнуң ажыл-агыйлар, албан черлериниң, организациялар удуртукчулары-биле башкыларның ужуражылгазын организастаан.

Депутат-биле ужуражылганы аңгы айтырыг кылдыр киирип, ол талазы-биле чугааны тускай кылыр турган. Хуралдарга «ушкажыр» чоруктуң хоралыын бо таварылга база бадыткаан.

Хуралдың төнчүзүнде районнуң башкыларынга болгаш ада-иелерге кыйгырыгны хүлээп алган.

Алдын-оол СЕРЕН.
(«Улуг-Хем» солуннуң корр.)

«АЪДЫМ ЧИГЕН КОККААРАКТЫ...»

Көдээде ажылдап, чурттап турар албан-хаакчы кижилерге: «Чүге мал-маган тудуп, азыравас силер мында шупту таарымчалыг байдал тургустунган ышкажыл. Мал маганның хөвин, дагааның ажыын көрүп, сүт сааныр, эът-чаглыг олурары ышкаш магалыг чүүл чок ышкаш» деп чугаалаарга, «Хупурай берзин. Ынчап харын оорларны амдажыдар дээн бе» дээш, боттарының шак ындыг үзелин камгалаан, маргыжып шыдаттынмас шылдагааннарны, амыдыралдан чижектерни киирип, чугаалай бээрге, тулуп калыр сен. Ынчанза харын, хоорай кижизинге мал эдерип чоруур деп чүл деп чүүлдүң, республикада мал оорлаар чоруктуң ниити чуруу, ук айтырыгның кайы хире чидиин көскүзү-биле чуруттунуп келир.

Бо айтырыг изиг чайын хар чагганы азы кыжын диңмирээшкин болганы дег хеп-хенертен тыптып келбээн, ол шагда-ла кижилерниң дүвүрээзинин көдүрүп келген. Сөөлгү каш чылдарда оор чоруктуң санының хеп-хенертен көвүдээнин кижи бүрүзү бодунуу-биле бир янзы бодап чоруур. Бир чамдызы эрге-хоойлу ажылдакчыларының, Советтерниң багай ажылынга чарбыыр, өскелери өг-бүледе ажы-төл кижизидилгезиниң сулараанынче-даа айтыр, а бир кезээ чуртта тургустунуп келген ниити байдалды: ажыл чок чорукту, инфляцияны, кижилерниң амыдыралга тоомча чогун болгаш оон-даа өске хөлегеленчек чүүлдерни-даа буруудадыр. Чеже-даа чугаалажып, буруунуу тус-тус черлерге онаазывысса, оор чорук боду анаа-ла чиде бербес, ону ажып эртерде шуугаазындан чайлааш, ажыл-херектерже кирер херек. Бо талазы-биле бистиң солуннуң номчукчулары чүңү саналдап турарын каксы көрүптээлиңер.

«Тываның азырал-даа, черлик-даа мал-маганының, аң-мениниң саны көскүзү-биле кызырлып кел чыдар. Тыва Арат Республика ССРЭ-ге каттыжар бетинде ооң шээр малының саны 2 сая чедип турган, ам сая безин оранчокта четпес» деп, бодунуң чагаазында Чадаана хоорайдан **Алексей Тюлюш** бижип турар. «Кыргыс ССР-де хой, өшкү 10 сая четкен, бода малының саны 1 сая ажып турар, а чылгы мал 300 муң ажыр өзүп бодараан. А Моол Арат Республиказа мал-маганның баш саны 24 сая четкен. Бистер бо республикалардан бичии-даа дудак чок мал-маганны өстүрүп болур аргалыг турган бис. Ынчалза-даа амыдыралывыстың эртенги хүнүн баш бурунгаар көрүп өөренмээнивис, дааңган хүлээлгевиске сөөлгү чылдарда харысалга чок апарганывыс база оор-сунтук көвүдээни малдың баш санының кызырлырынга четкен. Оон аңгыда, оорларга мосиндакты тургуспайн, оларны амдажыдып, хостут чаңнадырынга чедиргенивис кончуг улуг багай уржукка чедирген. Машина-техникалыг оорлар мында-мында димзенип чоруп турда, күрүнениң ол машина-балгалы дээш харысалгалыг кижилер чүге амыр-дыш олурарлары? Шак мындыг оорларның ат-сывын билир мен, чамдызын радио, телевидениеге чугаалап, солуң, сеткүүлдерге-даа бижип турдум» деп, автор чагаазын уламчылап турар.

Ийе, бистиң тоомча чок чоруувус, «менээ-ле дегбезе, ажырбас оң» дээр боткузу бодалывыс бир чеже оорларга деткимче көргүзүп турары чугаажок. Оон аңгыда, оор кижини чажырар, харын-даа анаа дуза кадар чоруктарның тыптып турары кончуг айыылдыг апарган. Кожазы кижиниң мал оорлап сокканын көре тура-ла, чажырар кижилерниң барының дугайын номчукчулар бижип турдулар.

Чамдык эртемденнерниң санап турары-биле алырга, оор чорук дээрге ядамык амыдыралдың, алыксак-чиксек чоруктуң түңнели эвес, а адаар-гаачал, өскениң чединишкиниңге өжү ханмас чоруктуң түңнели деп санап турар. Чартык-чамдызы шын-даа болуп чадавас. Чүге дизе ниитилел дең-дески эвес-ле болгай, оон иштинде мөзү-шынар талазы-биле аңгы-аңгы кижилер чурттап чоруур. Ынчалза-даа сөөлгү үениң амыдыралынга хамаарыштыр ону алырга канчап-даа таарышпас. Мында материалдыг тала мөзү-шынар талазын ажыр базып турар. Олча хараар, амыдыралының дургузунда холу-биле ажыл кылбайн чыткаш, акша-төгерикке эштиксээр тускай сорттуң кижилери бистиң ниитилелде тыптып келген дээр болзумза, чазыг кылбас боор мен. Ол бүгү азырадыкчы хөөнден үнген деп дорту-биле чугаалап болур мен. Аныяктарны эмин эрттир, чамдык таварылгаларда, белен, дайнап каан чем чип өөреткенивистен, олар бот-башкарылгалыг амыдыралга белен эвес апарган. Ындыг чүүлдер болганчок-ла кем-херек үүлгедиишкиннеринге чедире бээр болгай.

«Оорлар чоңга, күрүнеге хоlчок улуг когаралды чедирип турар. Бо бүгүнү барымдаалааш, районнарга, харын-даа совхозтарга чүгле оорлар-биле демисел чорудар тускай бөлүктү тургузары чугула. Оларга эргежок чугула транспортту, аът-хөлдү быжыглаар болза эки. Бир эвес милиция органнарынга шак мындыг бөлүктерни организастап тургусса, ындыг бөлүктерде кирип турар ажылдакчыларның арга-мергежилин бедиир. Оорларның хөделиишкиннериниң аргаларын

Чагаалар допчулалы

психологиязын өөренип билип алырынга чугаажок идиг бээр» деп, Улуг-Хем районда **Роман Хунай-оол** саналдап турар. Ооң бодалы-биле алырга, кайы-бир черге читкен малды тыпкан кижиге дораан-на шаңналды тус черниң эрге-чагыргазы тыпсыр болза эки. «Бистиң районга азы совхозка хамаарышпас» деп чугаа үндүрбейн, ук херекти ниити республика масштабтыг көрзе чугула. «5 инек оорлаткан дижик мен, ону милицияның бир ажылдакчызы тыпкаш, менээ эгиткен болза, чүге аңаа 200—300 рубльди шаңнал кылдыр бериш болбас деп мен. Дилеп тыпканы дээш милиция ажылдакчызы кижи оорлаткан кижиден, мээң адааным дег хемчээлдиг эвес-даа болза, дөмей-ле шүгделди тырттыртып алыр болза эки. Оон аңгыда, мал оорлааш туттурган кижи малдың ээзинге болгаш ону тыпкан кижиге ийи дакпыр шүгделди төлээр ужурлуг. Бир эвес мындыг чүүлдү практикалаар болза, көрген, билген-даа болза, ыттавас, чажыржыр чорук чоорту чидер дээрзинге бүзүрээр мен» деп, автор чагаазын төндүрүп турар.

Авторнуң чамдык бодалдары-биле черле чөпшээжип болгу дег. Тоомча чок чоруктуң ханазын буза шавар, кижилерниң идепкей чок чоруун узуткаар база оларның хамааты туружун быжыглаар, арын-нүүрүн оттурар сорулга-биле амыдыралда майык кылдыр турнугуп турупкан догмалардан адырлып, кандыг-даа чүүлдерге дөмейлешпес, тывынгыр, чогаадыкчы, дээштиг дилээшкинни чорудар ужурлуг бис. Амгы байдалдан үнүп болуруның аргазы ылап-ла мындыг чергелиг эгелээшкиннерден үнери чадавас. Шак мындыг чүүлдерге эрге-чагырга, эрге-хоойлу болгаш бүгү-ле хөй-ниити организациялары киржири чугула.

«Шаанда сумулар, арбаннар санынга шагдаа черниң штаттан дашкаар төлээлери тургулаан. Оларның идепкейжизи, корум-чурумнуң байдалы дээш харысалгалыы аажок болур чүве ийин. Мындыг чергелиг

Чарт көрүш херек

аргаларны ам натап ажыглалга киирзе артык эвес ышкаш» деп, Чөөн-Хемчиктен **Василий Санчы** биживишаан, оор чорукка удур демиселди улам күштелдирер талазы-биле кандыг хемчеглер ап болурун айтып, бодунуң санал-оналын даңзылап бижээн. Оон бодалы-биле алырга, республиканың ИХМ-и районнар аайы-биле чылгы малдың им-демдээн барымдаалап турааш, «чакпыыл» малдарны чер-черлерден тодарадып, оларның кайыын, кандыг янзылыг чедип келгенин илередир. Оор кижилерниң сүрүп әккелген малын чажырып, кадагалап турган кижилерни база-ла оор кылдыр санаар болгаш аңаа хамаарыштыр херек оттурар. Назы четпээннерге мал оорладып, ону садып, сайгарып азы ажыглап турган ада-иелерни оор кылдыр санаар, эң шынгыызы-биле шиидер...

«Шаг-шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле турбас» деп тыва улус чугаалажыр. Шаанда кайы хире эки турганын, ам кандыг байдалдыг апарганывысты болганчок-ла улуг тынып сактыр бис. Ындыг-даа бол, бир үениң амыдыралының дээрели өскезиниңге канчап-даа дөмейлешпес деп чүүлдү чамдыкта уттуп алыр бис. Ийе, эрткен өйде ажыглаттынып турган, ам-даа ажыглаттынып болур эки, дээштиг хемчеглер бар. Ону утпайн диргизип, оон амгы үениң негелделеринге дүгжүп турар талаларын ап, а херек чогундан адырлып, бөгүнгү ажыл-херектеривиске ажыглазывысса, оон чүнү-даа чидирбес бис, а чамдык таварылгаларда харын-даа ойнап ап болур бис. Шак мындыг чүүлдерни болдааш, Василий Тевек-оолович бодалдарының чамдызынга каттыжып болур-дур мен.

Дараазында автор — **Чечек-оол Сундуй** Самагалдай суурда чурттап чоруур. Ол иштики херектер органнарынга хөй чылда ажылдап чорааның дыңнатпышаан, амгы үеде милицияның ажылының стиль, методтарын өскертир дээш кандыг чугула чүүлдерни кылып болурун бижип турар. Биртээ, бис чугааны оор чорук дугайында чорудуп турар болганывыста, оо чагаазындан ук темага хамаарышкан одуругларны киирип көрейн, автор аңаа хомудай бербесле боор.

«Тыва АССР-де мал ажыл-агыйы кол черни ээлеп турар. Черле ынчаш мал дээрге тываларның шагдан бээр халбактанчып келген амытаны-дыр. Ынчангаштың ийикпе, оорларның кол «кичээңгей салыр» чүвези база-да мал апарган. Сөөлгү үеде машина-техниканың санының көвүдээниниң түңнелинде техника-биле мал оорлаар чорук дыка нептерээн. Ылаңгыя күзүн белеткел конторааларынга, мал хүлээп алыр баазаларга малды хүлээп ап турар үелерде оор чорук көвүдей бээр. Шак мону өөренип көргеш, республиканың Дээди Соведи совхозтардан болгаш хуу кижилерден мал хүлээп алырының талазы-биле чурумга немелде тодарадылгаларны киирген чүүлдерни киирери чугула деп көрүп турар мен. Бир эвес мындыг шынгыы хемчеглерни албас болзувусса, алыксак-чиксек кижилерни, оорларны амдажыдып амыратканывыс ол» деп, автор бижээн.

Чүү деп чүү дээр, кижиниң бодалын дыңнап, сайгарып билири кижиниң мөзү-шынарының база бир эки, чараш талазы. Бо одуругларны номчаан кижилер база-ла бодалдарын илередиксей бээри чадавас, ындыг болза, аңаа чүгле өөрүүр херек. «Кулактыг кижи дыңнаар-ла болзун, карактыг кижи көөр-ле болзун» деп өгбелериниң әлдээртининде ханы утка-ла бар болдур ийин. Ынчангаш оларның өөредиинден эртпейн база-ла «Кулактыг кижи дыңнаар-ла болзун, карактыг кижи көөр-ле болзун» деп катаптап каайн. Бистиң амыдыралывыстың ужур-утказы база мында чадапчок. Бисте амдызында амыдыралче чарт көрүш, аяс утаан читпээн болдур ийин.

Артур ХЕРТЕК.
(Шынның корр.)

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде, профэвилелдерниң область чөвүлелинде

БЫЖЫГ КОРУМ-ЧУРУМНУГ СУУР ДЭЭШ

Ниитиниң корум-чуруму үлегерлиг болгаш бедик культуралыг чурттакчылыг чер дээш республиканың социалистиг чарыжын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, профоблчөвүлел органнзастаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведи бо чылдың июль 30-де «Республикада кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселди күштелдирер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» хүлээп алган доктаалын ёзугаар Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профоблчөвүлелдиң кады хүлээп алган доктаалы-биле ук чарышты организастаан.

Ниитиниң корум-чуруму үлегерлиг болгаш бедик культуралыг чурттакчылыг чер дээш республика чарыжынга бүгү суурларның ажылчы чоннарының идепкейлиг киришкен турарын райкүүскомнарга, профэвилелдерниң адырлар обкомнарынга дааскан. Чарыштың негелделерин канчаар күүседип турарын доктаамал хынаарын база ында айыткан.

Ол ышкаш чарышты организастаар болгаш ооң түңнелин үндүрер талазы-биле республика комиссиязын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы А. А. Мельниковту баштадыр тургускан.

* * *

Ниитиниң корум-чуруму үлегерлиг болгаш бедик культуралыг чурттакчылыг чер дээш республика чарыжының

НЕГЕЛДЕЛЕРИ

Чарыштың негелделери 1990 чылдың августан эгелеп күштүг болуп кирген, баштайгы түңнелдерин 1991 чылдың январьда үндүрер болгаш чарыш тиилекчилерин 1992 чылдың январьда түңнээр. Чарышты ажылчын суурларның болгаш көдээниң чурттакчылыг черлериниң аразынга хоойлу-дүрүмнү быжыглаар, ниитиниң корум-чурумун тудар, кем-херек үүлгедир чоруктарны болдурбас, чурттакчылыг черлерни чаагайжыдар болгаш ногаанчыдар, бо ажылга эки дуржулганы нептередир дээш организастаар.

Чарышты түңнеп тура, дараазында чүүлдерни кол барымдаалаар:

— кем-херек үүлгедир чоруктарны кайы хире кызырганы;

— кижилерни, ылаңгыя аныяктарны ажылга кииргени;

— чурттакчылыг черни кайы хире чаагайжытканы болгаш ногаанчытканы.

Бо негелделерни күүсеткен болгаш бодунуң девискээринге өлүрүүшкүн болдурбаан улус депутаттарының суур, көдээ Советтери чарыштың тиилекчизинге санадыр.

Чарышты организастаарының түңнелин үндүрериниң чуруму

Улус депутаттарының район, суур болгаш көдээ Советтериниң күүскомнары чурттакчылыг черлер ортузунга чарыштың түңнелин үндүрер комиссияны тургузар.

Чарышты республика комиссиязының киирген түңнелин ёзугаар 1992 чылдың январьда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профэвилелдерниң область чөвүлелиниң кады үндүрген доктаалын ёзугаар түңнээр.

Чарыш тиилекчилерин шаңнаары

Чарыш тиилекчилерин шаңнаары-биле республикага шаңналдыг ийи черни тускайлаар:

бирги чер дээш — Диплом тыпсыр, республиканың Хүндүлел самбыразынче киирер болгаш чурттакчылыг черниң чаагайжыдарынга болгаш ногаанчыдарынга 100 муң рубль түңнүг акшаны тускайлаар.

Көдээ (суур) Совединиң күүском даргазын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хүндүлел бижиини-биле болгаш чиик автомобильди оочур чок садып алыр талон-биле шаңнаар;

совхоз директорун Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хүндүлел бижиини-биле болгаш чиик автомобильди (УАЗ-469) оочур чок садып алыр талон-биле шаңнаар.

Участок инспекторунга Тыва АССР-ниң иштики херектер министриниң дужаалын ёзугаар ээлчеглиг эргениң хуусаадан эрте тыпсыр болгаш чиик автомобильди оочур чок садып алыр талон-биле шаңнаар.

Ийиги чер дээш — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң дипломy-биле шаңнаар болгаш чурттакчылыг черни чаагайжыдары болгаш ногаанчыдары-биле 60 муң рубльди тускайлаар.

Чарыш тиилекчилерин шаңнаар акша-хөреңгини Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң курлавырының болгаш республика (АССР) бюджединиң хостуг артыышкынының күсели-биле тускайлаар.

ДЕРИ ХАЛАС БАРБААН

Эге класстарга өөренип турувуста, бистерни хостуг хүреш секциязынче чалаан. Оон бээр элээн үе эрте берген. Тээли суурга секцияның бир-ле дугаарында ажылдап эгелээни ол чүве. Баштайгы дээрезе хүрежир чадыг-дөжек чок турган. Эрги чадыгларны септеп-селип, тренеривиске дузалажып турдувус.

Тренеривистиң адын Полинов Салчакович Дада дээр. Ол Кызылдың башкы институдун доосаан. Хостуг хүреш талазы-биле ССРЭ-ниң спорт мастеринге кандидат.

Башкывыс бисти өөреди-биле бүгү күжүн, билиин үндүрүп турар. Ооң ажылы эртенги сула шимчээшкинден эгелээш, кежээки тренировка төнгүжеге чедир уламчылаар.

Дыштаныр хүннерде чооккавы суурларга чедир шоштуп чораааш, баргаш, маргылдааларны организастап эрттиргеш, дедир шошкуп чаңып кээп турдувус. Хүрежиринден аңгыда, туристиг походтарны база чорудуп турдувус.

Бистиң тренеривистиң чаңы дыка эки. Кончуттунмас, хорадавас. Маргылдаа үезинде октадыпкан болза, эктин часкааш, ажырбас, дараазында октап алыр сен деп каар. Кажан маргылдаага хүрежип турувуста, башкывыс кыдыындан арга-сүмени бээрге, соң чагыгларын ёзугаар аргаларны ажыглап тургаш, тиилелгени чедип ап турдувус. Хөй чылдар иштинде башкывыстың үндүрген дери халас барбаан.

Аяс Хертек бичиизинден тура секцияга доктаамал хүрежип келгениниң түңнелинде—ССРЭ-ниң спорт мастери, Сылдыс Салчак —кандидат (ам шериг хүлээлгезин эрттирип турар), Дмитрий Нуржут, Алик Казырыкпай —бирги разрядчылар.

Тренеривис бисти чүгле хостуг хүрешке эвес, тыва, хакас, бурят хүрештерге база өөредип турар. Ол бодунуң дензизинге хакас хүрешке республиканың үш дакпыр чемпиону.

Тренеривис ам-даа бистиң-биле ажылдаар, хөй-хөй чаа аргаларга өөредир. Бистиң тренеривисти чугаалаарга мындыг.

Аяс ХЕРТЕК.
Спорт мастери.
Дмитрий НУРЖУТ,
Алик КАЗЫРЫКПАЙ.
Бирги разрядчылар.
Бай-Тайга район.

«БАЙКАЛДЫҢ ДҮВҮН КӨРҮП ТУР МЕН...»

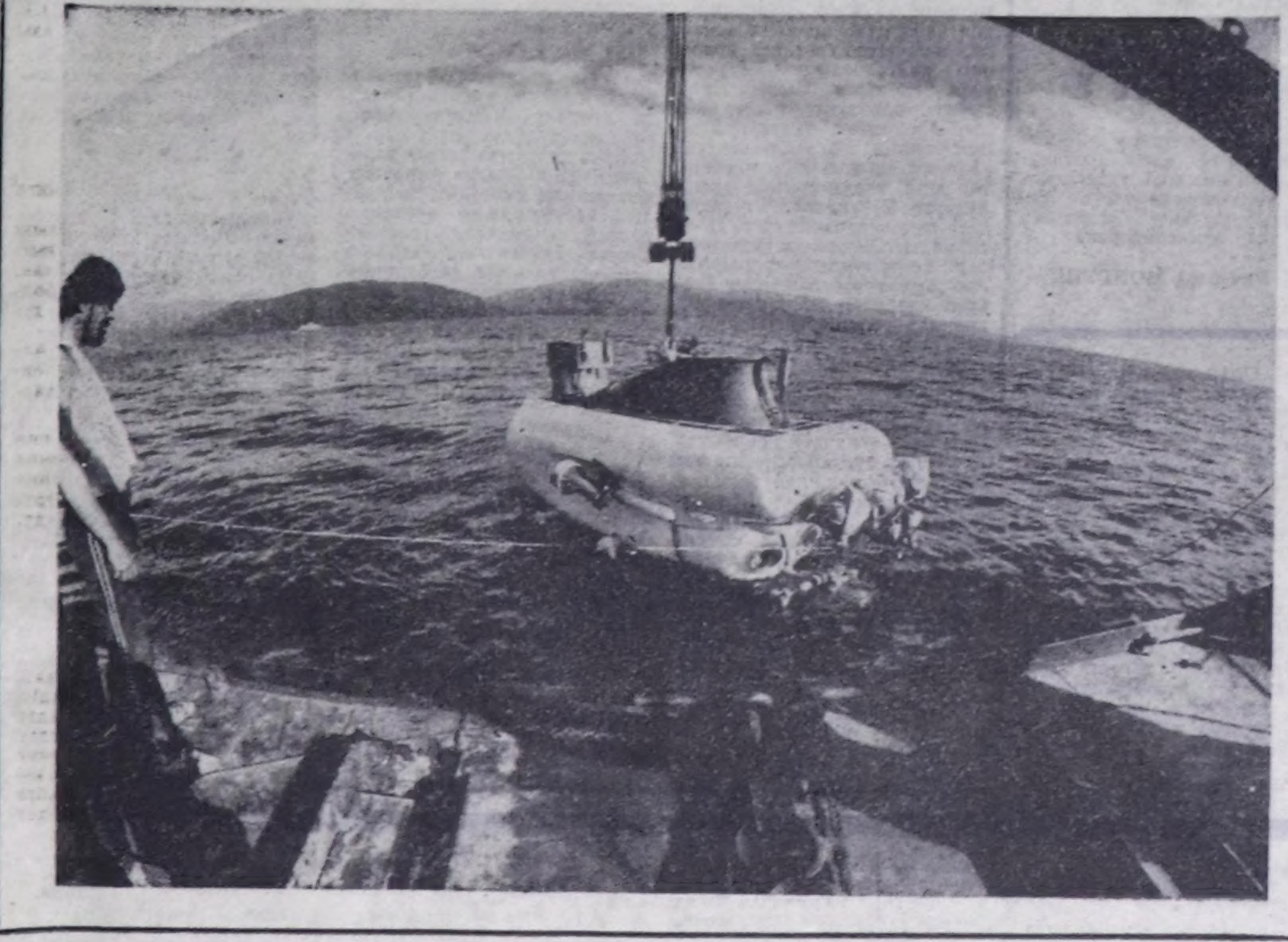

«Байкалдың дүвүн көрүп тур мен...» Суг адаанын «Пайсис» аппарадындан шинчилекчиниң бо сөстери хүнүң-не дыңналыр. Совет-америк делегей экспедициязы Байкал хөлдү шинчилеп, мында улуг ажылдарны кылып турар. Бойдустуң боду бүткен чурумалдыг эртинезин — Байкалды өөренип көөр, шинчилээр талазы-биле бо хире улуг хемчээлдиг ажылдар мооң мурнунда кылдынмайн турган.

Делегейде эң-не ханы болгаш өндүр чаагай хөлдериниң бирээзи—Байкал дугайында эртем-шинчилел ажылдарын мооң мурнунда база хөйү-биле кылып келген. Ынчалзажок ону шинчилээриниң комплекстиг улуг программазын амгы үеде боттандырып, аңаа АКШ-тың болгаш ССРЭ-ниң хөй санныг эртем-шинчилел институттары, оларның эртемденнери киржип турар. Суг адааның эң-не ханызынга чедип шыдаар аргалыг «Пайсис» деп аппараттарның дузазы-биле чаа шинчилел ажылдарын кылып эгелээн. Ындыг шинчилелдер мооң мурнунда кылдынмаан.

Программага дүүштүр Байкалды шинчилээрин үжен кезек кылдыр хуваага н.

ЧУРУКТА: «Пайсис» аппаратты суг адаанче киирериңге белеткеп турары.

Р. ДЕНИСОВТУҢ фотозу.
(СЭТА).

ТӨРЭЭН БАЖЫҢЫНДА ДЕГ

Кызылда школа назыны четпес Уруглар бажыңы туттунгандан бээр ам чээрби чыл чоокшулап турар. Ооң баштайгы кижизиттиргекчиери ам шагда-ла ажы-төлдүг, өг-бүлелиг чурттап чоруур. Бо чылын мында 93 чаштар өзүп доругуп, билиглериниң баштайгы эге чадазын шиңгээдип ап турарлар.

Ук уруглар албан черниң харысалгалыг ажылдакчыларының бирээзи логопед Мария Максимовна Гороховага ужуражып, бо хүннерде мында чаштарның амыдыралының дугайында сонуургап, анаа каш айтырыгларны салган мен.

— Мария Максимовна, силерниң бо албан черинде ам 93 кижини ажаап-карактап, өөредип турар-дыр силер. Оларның аразында кандыг нацияның уруглары барыл?

— Чаштар дээрге чаштар-ла болгай. Бистиң бо буянныг сеткил бажыңында тыва, орус, грузин болгаш оон-даа өске нацияның чаштары кады өзүп доругуп турарлар. Бистер чаңгыс чыл эвес ажылдап турар болганывыста, маңаа өстүрген чаштарның саның тодарадыры ындыг-ла белен эвес, черле хөй деп бодаар мен. Оларның аразындан школа доозуп алгаш, эртем чедип алганнарны көргеш, кижи дыка-ла өөрүүр боор чорду, чамдыкта оларның чаш чорааның сактып келгеш, ыглаксаам-даа кээр-дир. Биске келгеш өстүрүп, кижизидип каан башкыларынга четтиргенин илередип кээрлер база эвээш эвес болгулаар-дыр. Кижизиг, буянныг сеткилдиң база бир херечизи ол деп бодаар мен.

— Уругларның өөредилгезин, кадыкшылын кандыг арга-биле чорудуп, эмнеп турар силер?

— Маңаа бичии уругларның колдуунда-ла чаш уруглар бажыңындан болгаш районнардан эккеп турар бис. Чамдык ада-иелер боттарының төрүп алган ажы-төлүнге эмин эрттир кээргел чок болур-дур, дыка-ла хомудаачыг. Чоокта чаа 2 хар 3 айлыг Сайдаш Оюнну маңаа эккелген. Чаштың кадыы кошкак болган. Ону Кызылдың автовокзалынга турда, милиция ажылдакчылары тыпкаш, иезинге хүлээткен турган. Ийи дугаарында база ындыг болган. Үш дугаарында ол чашты бистер өстүрүп доруктурар кылдыр хүлээп алдывыс. Иези ону ажаар арга чок, арагалаар кижи болган.

Уругларны ашкарып-чемгерери, кижизидери болгаш өөредири — бистиң кол сорулгавыс. Бисте 2 хардан эгелээш, 7 хар чедир уругларны алды бөлүктерге үлегеш, чажындан тура дылын сайзырадырынга, бөдүүн чүүлдерни билип алырынга, кадыын быжыглаары-биле күш-культурага болгаш оон-даа өске чүүлдерге чоорту өөредип турар бис. Кадыы арай кошкак уругларны боттарывыс эмнеп, быжыктырып алыр дээш, тодаргай хемчеглерни база ап турар бис. Ындыг уруглар бисте бар, экижип турарлары хөй.

Мергежил аайы-биле таарыштыр быжыглаан башкылар шупту бар, 25 хире кижи ажылдап турар. Ол талазы-биле четпес чүве амдызында чок. Хөй чылдарда ажылдап келген хоочуннарывыс база бар. Оларның чижээнге кижизидикчи башкының дузалакчызы Валентина Суматеевна Артынаны, Валентина Аркадьевна Трубинаны, Татьяна Оюновна Иманы, Зоя Ивановна Огзамованы болгаш оон-даа өскелерни адап болур. Ажыл-агый талазы-биле харыылап турарларның онаашкан ажылдарынга харыысалгазы база бедик улус.

— Ном-дептер талазы-биле уругларны хандырып турарынар ажырбас боор аа?

— Херек, чугула чүүлдер садып алырынга чек дептерни ажыглап турар бис. Дыка эки чорду. Уругларның кичээлге болгаш хостуг шактарында ажыглаар херек чүүлдер мында четчип турар. Библиотекавыста ном саны хөй, чоокта Кызылдың К. Чуковский аттыг уруглар библиотеказындан дыка хөй чаа номнарны белекке алдывыс. Ак-Довурактан болгаш өске-даа районнардан чорутткан белектерни база алдывыс. Анаа немештир уругларга чаа чадаг-тергелерни база садып алган бис, ону хостуг шакта уруглар ажыглап турар.

— Уругларның аъш-чем хандырылгазы кандыгыл?

— Ол талазы-биле эки. Эът, сүттүг болгаш хлеб аймаан кылып турар черлерниден дорт ап турар бис. Чоокта чаа бышкан ногааларны болгаш фруктуну алдывыс. Чем ажырбас.

— Бо бүгү чүүлдер силерде багай эвес-тир. Силерниң ажылыңарда чамдык бергедээшкиннер база бар боор деп бодаар-дыр мен...

— Шын, шын. Бир автобус биле чүък машиналыг бис. Оларны ажыглаар дээрге бензинни дыка эвээшти бээр-дир. Ооң чылдагаанындан чамдык херек ажылдарны кылып шыдавайн баар-дыр бис. Уругларга варенье кылырда, боттарывыс каттаар улус бис. Чордунмайн-даа баар-дыр.

Бо бажыңны туткандан бээр септелге кылып көрбээн. Чоокта чаа хоолай чарылгаш, он хонукта суг чок турдувус. А ону кылыр кижи бисте кайда боор. Ол-бо диленипривиске, харын сүт заводунуң болгаш районнуң чылыдылга системазының ажылчыннары дузалашты.

— Мария Максимовна, ам күс келген болгай, силерге кандыг өскерилгелер болурул?

— Сентябрь 1-ден эгелеп 19 уругну школаже үдеп чорудар бис. Оларның хөй кезии школа-интернатка, ийизи — Каа-Хем районда дузалал школага, бирээзи үңү чок уруглар школазынга кирер. Школаже үдээшкин өөрүнчүг-даа, муңгаранчыг-даа болур чүве. Төрээн бажыны ышкаш бажыңдан чарлып чоруурy белен бе... Чаа кээп турарлар база арбын. Оларның ада-иези кижизидикчи башкылары солуп, бүгү сагыш-сеткилин оларга бараалгадып чоруурлар.

Виктор КАРА-САЛ беседалашкан.

ЧУРУКТАРДА: Кызылдың Уруглар бажыңында чаштар шак мынчаар өзүп доругуп турарлар.

АЗЫРААН МАЛ — ААС ЧОГААЛЫНДА

Бистиң кежик-чолдуг ада-өгбелеривис мал-маганга сиза ынак, ону амыдыралдың үндезини кылдыр көрүп чорааннар. Ооң ажаалда-тежээлдезинче улуг кичээнгейни угландырып, бичии уруг-дарыынга буянныг үлегерин дамчыдып берип, оларны күш-ажылга чажындан чаңчыктырып, дадыктырып, эргээ эвес, а бергээ өөренирин чагып чорааннар.

Хенче чажындан тура уруг-дарыынга хураганнар, анай кадартып, бызаалар карактадып, оон бичии доругарга, мелдургалар өөреттирер, азы шары бажын мунуп турар, чээргеннедир. Чоорту богбалар өөредир, аътты ээртээрин, чүгеннээрин, тударын, ортээрин, ону тудуп алырының аргазын шуптузун өөредир. Мал дээрге улустуң амыдыралы. Ынчангаш чаш кижи мал аразынга төрүттүнер дизе, кандыг-даа хөөредиг чок. Ындыг болганда мал-маганның ачы-дузазын шуут-ла кара чажындан билир, көөр.

Бистиң тыва улустуң мал-маган дугайында ырлары, үлегер домактары-даа хөй. «Малга манаг херек, кижээ эш херек». Бо состерниң утказы база ханы. Мал дээрге бойдустуң төлү. Чер-чурттуң оът-сигени, суггаалы мал азыраарынга дыка-ла таарышкан болур. Дараазында үлегер домактарның чаражын, утказының көрүнерем: «Ада-барда, чоң танывыр, аът турда, чер көөр». «Буура кырыыр, бодаган өзер». «Мал алазы чараш, кижи алазы багай».

Ам улустуң ырларындан чамдык одуруглар:

Көктүг-шыктыг Аянгаты
Хөлбеңейнип чыткан-на
боор.
Ковей малдыг мээң чонум
Кожуп ажа берген-не
боор...

Шынап-ла, Аянгаты тайгазы магалыг чайлаг. Олче малчыннар чайын малын семиртири-биле көжүп кээрлер. Ынчангаш чер-чурт биле азыраан мал, аң-мең тудуш холбаалыын мында ылавылаан. Ол ышкаш ук бодалды бо ырлар база бадыткаар:

Саяк базып челип орар
Сараланың төрээн кунун.
Сарыг-сарыг харагганныг
Сайыр-Аксы Чеди-Тейин...

Тывалар боттарының эт-эдилелинге база дыка ынак. Ынчангаш ырларның баштайгы азы соолгу кезээ мал-маган, оскези чер-чурт азы эдилел дугайы болгулаар. Номчуңар даан:

Хөнүккеним чазып ойнаар
Ковей хылдыг чадаганым,
Кок-ле борам казып
оъттаар
Хөлбең шыктыг Көк-ле-
Чыраам...

Аас чогаалы дээрге утаадыг, сагындырыг, төөгү. Ынчангаш мал-маган дугайында аас чогаалын школачылар, аныятар хостуг үезинде база сонуургап, кырганнардан дыңнап, ону өскертпейн, ол-ла хевээр чырып сүмеледим.

Сандан САНДЮ.
Кызыл хоорай.

ЧОННУҢ САНАЛ-ОНАЛЫН АЛЫРЫ-БИЛЕ

Кызыл хоорүүскомунуң архитектура болгаш тудуг херектериниң талазы-биле килдизинге август 28-те репрессияга таварышканнарга тураскаалдың хевирин чогаадып кылыр конкурстуң жюризиниң хуралы болуп эрткен. Аңаа Тыва АССР-ниң Куртудуунуң даргазы Б. Д. Байыр-оол, партия Кызыл хоорkомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи Г. В. Сельдемешева, «Мемориал» ниитилелдиң баштаар чериниң кежигүннери киришкен.

Репрессияга таварышканнарга тураскаал кылыр Товарыштай Ондарның кылган ажылының дугайында хурал киржикчилери бодаларын чугаалаан. Скульптор Т. Ондар тураскаалга хамаарыштыр бодап кылыр чүүлдерниң барын, чаа идеяларның тыптып келгенин чыылганнарга илереткен.

Хуралдың түңнелинде скульптор Т. Ондарның чогаадып кылган тураскаалының идея-эскизин тураскаалдың майыы кылдыр хүлээп албышаан, сентябрь 20-ден октябрь 1-ге чедир Чурукчулар бажыңынга тураскаалдың телевиделиин чонга таныштырары-биле делгээрин хуралдан шиитпирлээн.

Вячеслав МОНГУШ.

ИХМ-НИҢ ПАРЛААН ДЫҢНАДЫЫ ТУР

Август 27-ниң хүнү республикага база-ла оожургалдыг болбаан. 40 кем-херек үүлгедиишкинниң ол хүн бүрүттеттинген. Ооң 19-у шалыпкыы истеп дилээшкиннии түңнелинде илереттинген. Кызылга 8 кем-херек үүлгедиишкини (1 хулээган панчыын, 2 орук-транспорт озал-ондаа, күрүнениң болгаш хуу өнчү оорлаашкыны — 5) болган.

Барыын Хемчикке 10 кем херек үүлгедиишкинии болган, ооң иштинде **мага-ботка 1 аар кемдээшкин чедирер чорук.**

Кызыл-Мажалыкта район эмнелгезинге Ак-Довурак хоорайның 39 харлыг чурттакчызы, Культура ордузунуң методизи Б. Б. Монгушту эккелген. Ол хөрээнче бижектеткен. Истелге чорупп турар.

Шак ындыг аар кем-херек үүлгедиишкини Таңды районга база болган. Ол хүн Тээли-Хаак суурнуң эмнелгезинге чүрек дужунче бижектеткен ээрик А. М. Иксинниковту чыткырган. Ол арга ажыл-агый черниң чолаачызы. Кем-херек үүлгедиишкинниңге оон кадайы, уруглар садыныы кижизидикчизи Е. В. Иксинникова каразыттып турар.

Республикада хуу болгаш күрүне өнчүзү оорлаар чоруктарның саны хөй болуп артпышаан. Эрткен хонуктуң дургузунда 21 янзы-бүрү оорлаашкын болган.

Берт-Даг школазының техниктиг херекселдер кабинединден «Каскад-230» телевизорну, ийи магнитофонну болгаш оон-даа өске өртектиг чүүлдерни оорлап аппарган. Оорлар кабинетче соңганы үреп кирген.

Кызыл хоорайда «Кастал» кооператив магазинин билдинмес кижилер соңганы үрепп киргеш, 800 рубль өртектиг чугаалажылга дериг-херексели оорлаан.

Найысылалдың № 21 ясли-садындан 1195 рубль өртектиг радиоаппаратураны оор алган.

Моон мурнундагы дыңнадыгга Чөөн-Хемчик районга куда соонда болган орук-транспорт озал-ондаазының дугайында дыңнаткан бис. Шак ындыг чергелиг чүүлдер куда ёзулалдарынга ам-даа болуп турар. Эмнелгеге колдуунда куда үезинде болган чогуш-содаага кемдээн кижилерни эккеп турар. Шагаан-Арыг хоорайда эмнелгезинге Иштии-Хемге болуп турган кудадан черле куда кижилерни: А. Б. Кунаа, Н. П. Шыырап, Ш. С.-Б. Чаш оларны эккелген. Олар янзы-бүрү чергениң кемдээшкиннерин алган. Каразыттырып турар кижи С. Т. Хованчик база-ла эмнелгеде чыдар.

Дыңнадыгларга 5-7 хар үезинде уругларның читкениниң дугайында чарлап турган бис. ИХМ-ниң келемче хераа истээр килдизиниң начальниги Н. В. Грищенконуң дыңнатканы-биле алырга, дилээшкинге турган уруглар дөгерези тыпты берген болуп турар. Олар колдуунда төрелдеринге, хоорайның кудумчуларынга, азы чок болза, назы четпээн уругларны хүлээр болгаш кывааң черге турган болган.

Мария КУЗЬМИНА
Милицияның майору.

«Шын» солунну чагыдып алырынче далажыңар

Чагыдылга сентябрь 1-ден эгелээр. «Шын» солун неделяда 5 катап үнер. Чылда 260 номер парлаттынар.

«Шын» солуннуң чылда чагыдылга өртээ — 15 рубль 60 көпеек. Чаңгыс номерниң бир экземплярының өртээ 6 көпеек. Чагыдылганы чыл хуусаалыг кылып алыры таарымчалыг.

Киоскилерге хостуг садарынга бир экземплярның өртээ 10 көпеек болур.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ТВ

АВГУСТ 30

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Чорумал кижиге лифт». Уран-чечен фильм. 3-4 кезектери. 9.45 «Кижи болгаш хоойлу». 19.45 О. Иванов композитор-биле ужуражылышкын. 11.25 Уругларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж. 12.30 — 13.10 «Үе». 16.15 Уругларга фильм. «Руди валчы». (Венгрия). 17.15 Барымдаалыг фильм «Школа». 17.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.30 «Үе». 19.00 «Совет патриот». Киножурнал. 19.10 И. Л. Андрониковтуң рассказтары. 20.15 «Чорумал кижиге лифт». Уран-чечен фильм. 3-кү кезээ. 21.00 «Үе». 21.30 «Глембай». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 22.10 Операга ынактарның телеклуву. 23.20 — 23.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Овур-хевир». 9.00 «Манежте — сарлыктар». 9.30 Мультфильм. 9.45 Уругларга фильм. «Дыштанылга үезинде ужуралдар». 3-кү сериязы. 11.00 Ритмниг гимнастика. 11.30 — 12.25 «Алгырып турар аңга чымчак сеткил». 3-кү сериязы. 17.00 «Изабелла Юрьева биле Вадим Козин». 18.05 Барымдаалыг фильм. 18.25 Озал-ондаа чок шимчээшкин дээш. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.05 «Тыва телевидение чалап тур».

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Азия төвү». Информастыг программа.

МОСКВАДАН

21.00 Чиик атлетика. Европа чемпионады. Югославиядан дамчыдылга. 23.15 —23.55 Концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Катуньга удур турижуушкун». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы». Кинофестиваль. Барымдаалыг фильм. 20.55 — 21.00 Коллаж.

КИНО

АВГУСТ 30-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «И придет тот день» (Индия) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Большой Босс» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыынды» № 19» 9.00, 12.20, **«Девочка ищет отца»** 10.20, 13.30, **«Ничего не случилось»** 17.20, 21.00, **«Авария — дочь мента»** 15.20, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Охота на единорога» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Киночыынды № 135» 10.00, **«Заговор»** 14.00, 17.40, **«Бархан»** (Узбекфильм) 16.00, 19.40 шактарда.

ЕНИСЕЙ» к-б: «Вчера» (Польша) 17.30, 19.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Романтик» 14.00, 16.20, 18.40 шактарда.

Кызыл хоорайның школаларының өөреникчилери-биле болгаш ада-иелери-биле **ажык ужуражылышкынны** хоорайның улус өөредилге килдизи болгаш Пионерлер бажыңы **1990 чылдың сентябрь 2-де 15 шакта Кызылдың «Арбадынга»** организастап эрттирер.

Ужуражылышкынның программазында: школа болгаш школа назы четпээннерниң албан черлериниң бөлгүм ажылдары-биле таныжар, белгүннерге болгаш студияларга кирериниң бижидиишкини болур.

• • •

Тыва республиканың өөредилге коллектору дараазында чүүлдерни өртээн шилчидиишкини-биле алыр кылдыр сайгарып турар: «Электроника МС-0202» деп комплект, өртээ 38000 рубль, «Агат» — 42000 рубль, программа бижимелдерлиг дискеттер, өртээ 50-ден 500 рубль чедир, даштыкы дылдарга бижимелдиг магниттиг лентлар —7-ден 40 рубль чедир өртектиг.

Өөредилге коллекторунуң ажылдаар шагы: эртенгиниң 8 шак 30-ден кежээкиниң 17 шак чартыкка чедер. Дүштекн чемненилге чапсары 13-тен 14 шакка чедер.

• • •

Кызылдың бажың тудар комбинады дараазында ажылдакчыларны чалап турар: тудуг эргелелдериниң прорабтары, мастерлери, начальниктиң хандырылга талазы-биле оралакчызы, бажың тудуунуң комбинадының кол экономизи, кол энергетиги, техниктиг комплектация килдизиниң кол инженери, аңаа инженери, юристконсультант, краннар хайгаараар инженер, улуг панельдиг бажың тудуунуң заводунга норма кылыр экономист, тудуг эргелелдериниң бухгалтерлери, кадрлар килдизиниң инспекторлары, тудуг-монтаж эргелелинге 2-4 разрядтыг штукатурлар-шеверлекчилер, 2-4 разрядтыг бызанчы тудугжулар, хептекчилер, каңнакчылар, арматурлар, изиг бүс бээр котёлдар машинистери, краннар башкарыкчылары.

Комбинаттың туттунуп турар бажыңнарындан чыл дургузунда квартиралар-биле хандырар. Комбинаттың болунда өөредилге салбыры бар, аңаа тускай эртемни чедип ап, мергежилди бедидип болур. Столовая болгаш үлетпүр бала аъш-чем бараанналарының магазиннери комбинаттың девискээринде ажылдап турар.

Комбинаттың адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 23, кадрлар килдизи, телефону 4-17-29.

• • •

Үлетпүрнуң болгаш агроүлетпүр комплекстериниң бухгалтерлерин белеткээр талазы-биле чаа өөредилге чылында хүндүскү база кежээки салбырларга суртуулдар хүлээп алырын Минусинскиниң бухгалтерлер школазы чарлап турар. Өөредилге курузу өртектиг, хуусаазы 8-10 ай. Өөреникчилерни кирериниң шылгалдазы чокка хүлээп алыр. Кичээлдер 1990 чылдың сентябрь 1-де, а ооң дараазында ай бүрүзүнүң 1-де болгаш 15-те эгелээр.

Школаның адрези: 662800, Минусинск хоорай, Кызыл партизаннар кудумчузу, бажың № 11, телефону 2-06-08.

• • •

Кызылдың бажың тудар комбинады кол тудугжуга, техниктиг килдистиң начальнигинге, капитал тудуг килдизиниң начальнигинге, тудуг-монтаж эргелелдериниң кол инженерлеринге, улуг панель бажың тудуунуң заводунуң кол инженеринге ажылдаар кадрларны чалап турар. Ажылга кирген соолунде үш ай эрткенде квартираны бээр.

Комбинаттың адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 23, кадрлар килдизи, телефону 4-17-29.

• • •

Тускай банкылар эргелелдериниң эде организастаары-биле холбаштыр бо чылдың октябрь 1-ге чедир сонуургалдыг бүгү организациялар агар саннарын шуушттурерин база эде кылдырарын Күрбанкының Тыва эргелели дилеп турар. Айыткан ол хуусаа эрткен соолунде негелделерни болгаш хомудалдарны хүлээп албас.

• • •

Сад болгаш огород ажыл-агыйының чер участоктарында чурттаар бажыңнарының, өске-даа тудугларның, а ол ышкаш хуузунда гараж ээлериниң 1990 чылда үндүрүг төлээриниң хуусаазы бо чылдың август 15-те төнгенин хоорайның үндүрүг инспекциязы оларга сагындырып турар. Үндүрүг төлээриниң хуусаазын эрттиргени дээш хүн бүрүде 0.2 хуу немелдени (хоолдээшкинни) төлээр апаар. Төлелгелерни Кызыл хоорайның бүгү ажаалга кассаларында хүлээп ап турар.

• • •

Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң Кызылда садыг баазазы ногаалар болгаш кат-чимис аймаан болбаазырадып кылыр талазы-биле технологту, чудурукчүлерни, ногаалар болбаазырадып кылыр болгаш складтарга ажылдаар херээжен ажылдакчыларны, машинакчы-секретарьны, склад эргелекчилерин, слесарь-сантехниктерни, одакчыларны, экспедиторларны, фактура бижикчилерин, вахтерну, бичежек складтар эргелекчилериң чалап турар.

Хуузунда практика-биле өөренип алгаш, бичежек складтар эргелекчилээр ажылдакчылар база негеттинип турар.

Ай санында барааң саарылгазының планнарын күүсеткени дээш база ажылдың чыл түңнелин барымдаалап немелде акша шаңналдарын тывсыр. Ажылдаар черинче баарда, чанарда албан черниң автобузу-биле хандырар, магазин, столовая, эмнелге салбыры ажылдап турар.

Садыг баазазының адрези Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 25, телефону 4-16-45.

• • •

ССРЭ-ниң Күрхандырылгазының Тыва кол девискээр эргелели септекчи слесарьны, газ болгаш электри биле каңнакчыны, чазаныкчыны, ажыл-агый эргелекчизин, чудурукчүлерни, фактура машиназының башкарыкчызын, башкарарының автоматтыг системазының башкарыкчы инженерин, экономистерни, комплектация килдизиниң начальнигин, коммерция садыг төвүнүң директорунуң хамаатыы камгалалының талазы-биле инженерни, слесарь-мотористи, бараан башкарыкчыларын, диспетчерни чалап турар.

Ажылга баарын, келирин албан черниң автобузу-биле хандырар, буфет ажылдап турар. Ай, квартал, чыл санында ажылдың түңнелдерин барымдаалап акша шаңналдарын тывсыр.

Эргелелдиң адрези: Кызыл хоорай, Мир кудумчузу, бажың № 15, кадрлар килдизи, телефону 2-26-21.

• • •

Кадыкшыдылга гимнастиказын кылыр күзелдиглерни Кызылдың культура-спорт комплекизи чалап турар.

Кичээлдер Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионче кирер эжик чанынга ажык шөлге, а ол ышкаш № 9 школаның чанынга август 27-ден эгелеп, эртенгиниң 7-ден 8 шакка чедир хүнүң-не болур.

• • •

Тыва АССР-ниң Дээди судунга доктаамал ажылга тускай эртемниг, орус болгаш тыва дылды билир парлакчы-машинакчы болгаш очулдурукчу херегletтинип турар.

Адрези: Кызыл хоорай, Комсомольская кудумчузу, 19, телефон 2-23-48. Кадрлар килдизи.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

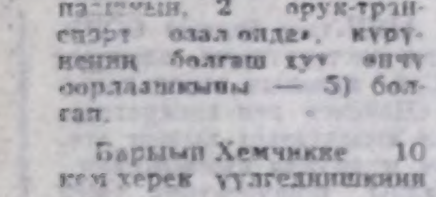

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-13-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; ◆ дежурная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ «Шын» келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга ямазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1

Чагыг № 476.